

A. or.

4⁵

Tarka vachaspati.

2809 - 1

वाचस्पत्य

A. 07. 2809 4⁰ 10/-

वृहत् संस्कृताभिधान

द्वितीयखण्डम् ।

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART II.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAYVA PRAKASHA PRESS.

1873.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanskrit College, Calcutta.

THE FOLLOWING IS THE LIST OF

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS

AND PUBLICATIONS.

1. आशुबोध व्याकरण Asubodham Vyakaranam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, for the use of the undergraduates of the Indian universities. Royal 12mo. 500 pages. Revised edition. Rs. 3 4 Ans.
2. धातुरूपादर्श Dhaturopadarsha. Paradigm of Sanskrit conjugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8vo. 274 pages. 2 „
3. शब्दकोश-सहायिनिधि [संस्कृत अभिधान] Sabdhas-toma Mahanidhi. A Sanskrit dictionary in alphabetical order by Prof. Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and Colleges. 4to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit. 10 „
4. सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता Sidhantakoumudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. In 2 vols. 8vo. 1400 pages. 11 „
5. सिद्धान्तविन्दुसार [वेदान्त] Sidhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author. „ 8
6. तुलादानादिप्रवृत्ति Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largeness by the same author. (In Bengali characters.) 4 „
7. गयाम्नादादिप्रवृत्ति Gaya Shraddhadipadhati. A treatise on the Gaya Shraddha by the same author. Revised edition. 1 „
8. शब्दार्थरत्न Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. „ 12
9. वाक्यमञ्जरी Vakyamanjari. A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters.) „ 4
10. छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक Vrittarnatnaka-ra and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkavachaspati. Two popular works on Prosody. „ 10
11. वेंसीसंहार नाटक सटीक Venisanhara with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 „
12. मुद्राराक्षस नाटक सटीक Mudrarakshasa. A drama, with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 8
13. रत्नावली Ratnavali Ditto. A drama edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12
14. मालविकाग्निमित्र सटीक Malavikagnimitra Ditto.

A drama of Kalidasa with a commentary by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

15. धनञ्जयविजय सटीक Dhananjayavijaya Ditto. A drama edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 4

16. महावीरचरित Mahaviracharita. A drama edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 1 8

17. साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक Sankhyatatwakoumudi Ditto. The system of Sankhya philosophy by Vachaspati Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 2 „

18. वैयाकरणभूषणसार Veiyakarana Bhusanasara. A treatise on Grammar, the Revised edition, edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12

19. लीलावती Lilavati. Arithmetic and Mensuration by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12

20. बीजगणित Vijaganita. Algebra of Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

21. शिशुपालवध सटीक Sishupalabadha with Mallinatha's commentary, edited by Prof. Tarkavachaspati. 6 „

22. किराताजुनीय सटीक Kiratarjuniya Ditto. edited by Prof. Tarkavachaspati. 2 8

23. कुमारसम्भव पूर्वखण्ड Kumaraśambhava Purva-khandam Ditto. (First seven cantos only,) this edition contains certain portions of Shivapurana from which Kalidasa has borrowed his poem, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

24. कुमारसम्भव उत्तरखण्ड Kumarashambhava Uttarakhandam (text only.) Cantos VIII—XVII. edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 8

25. अष्टकम् पाणिनीयम् Panini, edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12

26. वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान) A comprehensive Sanskrit dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, In 10 parts ; the words are explained in Sanskrit and intended for the those students of Sanskrit who are desirous of obtaining a thorough knowledge of the language.

The work is composed of the following materials.

1. Panini on genders.
2. On the suffixes.
3. On the primitive and derivative words.
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabd akalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries.

Professor TARANATHA TARKAVACHASPATI.

श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पति ।

वाचस्पत्य

वृहत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८२८ संवत्सरे मुद्रितम्

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART. I.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanscrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYA PRAKASHA PRESS.

1873

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanscrit College, Calcutta.

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि ।
 सवृत्त्युदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।
 पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
 उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
 रूढयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।
 शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वे ।
 डाक्तर उद्दलसेन-प्रणीताभिधान-शब्दकल्पद्रुमा-
 भिधान-प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थश्च ।
 यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।
 तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदि-
 कानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थश्च ।
 तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्दिष्ट
 चार्वाकादिपरिभाषितशब्दानाञ्चार्थाः ।
 चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 रसेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 कणादपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थः ।
 मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
 सर्वोपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
 वाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।
 पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संचेपेणेतिवृत्तानि ।
 देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।
 हटयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।
 तदुक्तद्रव्यवृत्तादिलक्षणानि ।
 ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।
 तेषु परिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 भूमेः स्थिरत्वे तस्य, चलत्वे चार्थभेदस्य मतम् ।
 सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 बृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दार्थाश्च ।
 वाशिष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थः । [च ।
 नरपतिजयचर्यापरिभाषितानामर्थस्तत्रत्य चक्राणि
 शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थः ।
 ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।
 सर्वदेवमूर्तिलक्षणानि ।
 तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तन्त्रोक्तषट्चक्रस्वरूपणि ।
 शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 शिखापरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 कन्दः शास्त्रोक्तशब्दानामर्थस्तल्लक्षणभेदाश्च ।
 अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थः ।
 शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि । [णानि च ।
 दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थस्तल्लक्षणोदाहर-
 सैन्ययूहादिलक्षणानि ।
 सैन्यपरिमाणभेदाः ।
 पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थस्तत्प्रकारभेदाश्च ।

ओं तत्सत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भवं सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तसुमुखं सिन्दूरशोभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतुं हृदये सदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाकृतम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया । अशेषशेषमुषीदात्रे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्श्यते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्भाष्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने ।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं
कोषञ्चाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्राच्यौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां
केषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-
सहितस्यैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य
स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्श्य अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात्
खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात्
शब्दानां सर्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-
नार्थप्रतिपादनात् व्युत्पत्तिस्मृनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्तत्तानामपि शब्दानाम-
वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उद्दलिसन्' साहेवेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
श्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोधलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपाठ्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-
शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रहः । अतः
संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधानं व्युत्पत्सुनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो-
ऽवर्त्तत । किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थसार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव समजनि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं मुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-
विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एइच् उडो) इति नामकं
साहेवं प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन
प्रोत्साहितः वङ्गवर्णमेष्टः अयुतं मुद्राः एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलोन्मुखी-
बभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्माणां वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-
रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य वङ्गलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य
उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शितम् । ततः पाणि-
न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-
वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-
प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रियाः, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेऽत्र
परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येन शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुदलेखि ।
'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि
स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः,
पदनियमः, इट्शून्यतादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुङि प्रसिद्धकृतसु च रूपञ्च दर्शितम् । यद्यपि
अर्थविशेषोत्कीर्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं
प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थवहिर्भूततासूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-
प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-
गमानुसार्यैव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्राहृतम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-
वित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भृदित्यनया धिया खण्डश्च एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति । प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भिः
षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमियादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्वलनं सुधीभिः समुद्भाष्येत
तच्च तैः निजगुणेन परिशोधनीयम् । शिवमस्तु ओं तत्सत् ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने सौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि
प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री । १ ।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्वरित्यधिकारः । तत्तद-
पवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यन्ते तथाच विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

चकारान्ता मातृदुहितपोतस्वसननन्दरः । २ ।

चकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषाम् “ऋन्नेभ्यः”
इति ङीब्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्रादेरेव ङीब्विधेन
ऋदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वा-
भावेन ऋदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता दुहिता स्वसा
पोता ननन्दा ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्तः ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः
रजनिरित्यादि । तत्र च “कृदिकारादक्तिनः” इति पक्षे ङीप्
अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः बधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ?
दिव्यतेः किप् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरणरणयः पुंसि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
प्राप्ते पाञ्चिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः
भरणः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप्वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्तते । मिप्रत्ययान्तः निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां
स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप्
भूमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वह्निवृष्णग्रनयः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं
वह्निः वृष्णिः अग्निः ।

ओणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ७ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन
प्राप्तौ विकल्पः । अयमियं वा ओणिः योनिः कर्म्मिः । स्त्रीत्वपक्षे
वा ङीप् ओणी योनी कर्म्मी ।

क्तिन्नन्तः । ८ ।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कतिः बुद्धिः दृष्टिः ।
“अक्तिनः” इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारोधात्वधिकारनिवृ-
त्त्यर्थः । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्तते नाप्यिमसूत्रे ।
अवीः, तन्वीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङ्ङ्यावन्तश्च । १० ।

ङीब्ङीष्ङीनां ग्रहणाय ङीप्ग्रहणं टाप्चापोर्ग्रहणायापो
ग्रहणम् । ऊङ्ङन्तः ऊङ्ङन्तः आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् ।
ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां ग्रहणे लिङ्गज्ञानस्य
सुगमतार्थमिह ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कुरुः कर्कभूः
ङी । कर्त्री गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा
इत्यादि ।

युन्तमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरः ईकारान्तः ऊकारान्तश्च असति विशेषे स्त्रीलिङ्गः
स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः किपितु विशेष्यलिङ्गता ।
एकाक्षरं किम् ? बङ्गव्रीहौ पृथुश्रीः प्राप्तभूः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः । १२ ।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः ।
इयं विंशतिः विंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः
नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् ।
एकविंशत्यादेस्तु “परवह्निङ्गं हन्वतत्पुरुषयोः” इति स्त्रीत्वमेव
एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिवृत्तेर्नावधित्वव्याघातः । आ
नवतेः किं ? शतं सहस्रम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेर्विशेष-
लिङ्गत्वम् ।

दुम्भुभिरक्षेपु । १३ ।

अक्षार्थको दुम्भुभिश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुम्भुभिः पक्षे
ङीप् दुम्भुमी । अक्षादप्यत्र न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरक्षत्रिये । १४ ।

क्षत्रियार्थकभिन्नो नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः
(अक्षावयवः) वा ङीप् नामी ।

उभावन्त्यव पुंसि । १५ ।

उभौ दुम्भुभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिभिन्ने क्षत्रिये च वर्त्तमानौ
पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुम्भुभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं
नाभिः (क्षत्रियः) “लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्” इत्युक्तेः कश्चित्
व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि “ससुल्लसत्पङ्कजपत्र-
कोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः” इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव
रभसः

सुखराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गुले द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥

इत्याह स ।

तलन्तः । १६ ।

भावाद्यर्थे विहिततत्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभ्रस्य भावः
शुभ्रता एवं जडता मृदुता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
णता । जनानां समूहः जनता ग्रामता । देव एव देवता
“स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः कश्चित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्त्तने” इत्युक्तेः प्रकृतिभिन्नलिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १७ ।

भूम्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गः स्युः । अचला अनन्ता विश्वस्मरा
इत्यादयः । विद्युत् तडित् सौदामनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा
आपगा । लता वल्ली वल्ली व्रतति । वनिता योषित् अवला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीवलिङ्गः स्यात् । पूर्वसूत्राप-
वादः । इदं यादः (नदी) ।

भास्सुकुसुग्दिग्दुग्णिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः सुक् सुक् दिक् टक् उष्णिक् उपानत् ।

स्थूणीर्णे नपुंसके च । २० ।

स्थूणीर्णाशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । स्थूणा स्थूणम् (काष्ठ-
मयी द्विकर्षिका) । कर्णा कर्णम् (मेषादिलोम) ।

गृहशशाभ्यां क्लीवे । २१ ।

गृहपूर्वकः स्थूणाशब्दः शशपूर्वकश्च कर्णाशब्दः क्लीवलिङ्ग एव
स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवलिङ्गताप्रवादः । गृहस्थूणम् शशोर्णम् ।

प्रावृड्विमुड्विड्विट्विषः । २२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रावृट् विमुट् रुट् विट् स्विट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशाण्यभिवेणिकथोषधङ्गुलयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गः स्युः । पक्षे ङीप् । इयं दर्विः विदिः
वेदिः खनिः शाणिः अभिः वेणि कपिः ओषधिः अङ्गुलिः ।
पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, “अङ्गुलीवोरगच्छता” इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छवि-

रात्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गः स्युः । इयं तिथिः । अस्य पुंस्त्वमपि “तिथयो-
र्द्वयोः” इत्यमरोक्तेः । “निखिलान्निशि पूर्णमातिथीन्” इति नैषधम्
नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्यादय इत्यादिपदात् नक्तंदोषाभिन्ना
रातिपर्याया मृद्वन्ते । सर्वत्र पक्षे ङीप् । नाडी रुची वीची
इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुश्वन्तिवर्त्तिभुकुटिबुटिवलि-

पङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः राजिः इत्यादि । सर्वेभ्यः
पक्षे ङीप् । “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम्” इति नैषधम् ।
“राजीवराजीवशूलो मङ्गम्” इति माघः । बलिरुदरावयवः ।

प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संसदपरिषदुषःसंवित्

क्षुद्युन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि ।
उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता “उषा उशन्ति” इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपूर्णीर्हारः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः धूः पूः गीः द्वाः ।

अप्सुमनससमासिकतावर्षाणां वज्रत्वञ्च ।

अप्सुमनससमासिकतावर्षाणां वज्रत्वञ्च ।
अप्सुमनससमासिकतावर्षाणां वज्रत्वञ्च । इमा
आपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य वज्रत्वं
तेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु
पुंस्त्वमेव । वज्रत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्स्त्वभाष्ये, “एका
च सिकता तैलदानेऽसमर्था” इति प्रयुक्तम् । “समां समां विजा-
यते” इति सूत्रभाष्ये समायां समायाभिति प्रयुक्तम् ।
“विभाषा पात्राघेट्” इति सूत्रवर्त्तित्व्याख्यायाम् आप्रासातां
सुमनसाविति हरदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुक्त्वग्न्योग्वाग्न्यवाग्नौस्त्रिचः । २८ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शुक् त्वक् ज्योक् वाक् ।

तटिमीमासंबध्याः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तटिः पक्षे ङीप् सीमा संबध्या ।

चूल्हिवेणिखार्य्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं चूल्हिः वेणिः खारिः पक्षे डीप् ।

ताराधाराज्योत्सवादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्सा ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्यधिकारे पुनः स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्य-
ग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत् यत् च व्यभिचारः
तत्तत् पूर्वमुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठादनुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सूच्यते । स्त्रियां क्तिन्
(३,३,६४) इत्यधिकारे ये विहिताः क्यबादयः प्रत्ययास्तदन्ता अपि
स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे क्यप् (३,३,६८ सू०)
प्रवज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदुज्गीङ्-
भृजिणः (३,३,६६) । समज्या सभा, निषद्या आपणः,
निपत्या पिच्छला भूमिः, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या
अभिषवः, श्या, भृत्या, इत्यादिभिरपि । कजः श च (३,३,१००)
क्रिया कत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्यापरिसर्या-
भृगयाटाद्यानामुपसंख्यानमिति तत्त्ववार्तिकम् । परिचर्या
पूजा, परिसर्या, भृगया, अत्राद्या । जागर्त्तरकारो वा (वा०)
जागरा जागर्त्ता । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा
विविदिषा पुत्रकाम्या । गुरोश्च हलः (३,३,१०३, सू०)
इहा ऊहा, मूर्च्छा । पिङ्गिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०)
जरा तपा लज्जा भिदा छिदा । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च
(३,३,१०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्भा चर्चा ।
आतसोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । अदन्तरो-
रुपसंख्यानम् (वा०) अद्वा अन्तर्द्वा । ग्यासन्त्यो युच्
(३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसना अन्यना ।
वट्टिवन्दिदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिष्ठा-
र्यस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्येषणा । रोगाख्यायां
खुल वड्डलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका ।
धात्वर्थनिर्द्देशे खुल् वक्तव्यः (वा०) आसिका शायिका ।
संज्ञायाम् (३,३,१०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका । विभाषा-
ख्यानपरिप्रश्नयोरिज् च (३,३,११०) कां कारिं कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वा त्वमकार्थीरिति प्रश्ने सर्वां कारिं कारिकां
वाऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां
पचां पक्तिम् । पर्यायार्हाणोत्पत्तिषु खुच् (३,३,१११) भवत
आसिका पर्यायेणासना, अर्हे भवानिच्छुभञ्जिकामर्हति । कृणे

इच्छुभञ्जिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इच्छुभञ्जिका उदपादि ।
आक्रोशे नजग्निः (३,३,११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनि-
प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्व्यधिकारपतितयोऽलोक्तम् ।
कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति णचि “णचः
स्त्रियामज्” इति (५,४,१४) स्वार्थिकेऽजि व्यावक्रोशी व्यात्युत्ती ।
तलन्त इति (१७) सूत्रे तल्ग्रहणं समूहार्थयादीनामुपलक्ष-
णम् अत एव “तल्दन्ते येनिकद्यात्वा वैरमैथुनकादिवुः” इत्यमर
आह स्म । तस्य समूहः (४,२,३७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः
(४,२,४६) इति ये पाश्या वन्या वात्या धम्या हस्या । खल-
गोरयात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनिवक्त-
व्यश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिवक्तव्यः (वा०) खलिनी
डाकिनी कुटिम्बिनी । गोत्वा, रथकद्या । इन्दाद्न् वैरमैथुनिकयोः
(४,३,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अतिभारद्वाजिका,
आदिना “पादशतस्य संख्यादेर्वीभायां वुन् लोपश्चेति” दण्डव्यव-
सर्गयोश्चेति (५,१,२७, २८) वुनो ग्रहणम् द्विपादिकां ददाति
दण्डतो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुग्रह-
णात् वुजोऽपि ग्रहणम् तेन “गोत्वचरणात् स्नाघात्याकारेत्यादि
(५,१,१३४) वुजो ग्रहणम् गार्गिकया काठिकया वा स्नाघते ।
द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति (५,१,११३) वुजश्च ग्रहणम् । शैष्योपा-
ध्यायिका मानोज्ञिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः
(४,२,५७) इति णान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां
क्रीडायाम् दाण्डा मौसला । घजः सास्यां क्रियेति जः (४,२,५८)
इति विहितजान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यैन-
म्माता भृगया, तैलम्माता स्वधा ।

एतद्विज्ञा अन्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽमरे-
ऽभिहिताः यथा तिन्दुकी कणिका, भङ्गिः सुरङ्गा सूचिः सातिः
काकिनी (णी) चूर्सिः, शाणी द्रुणिः दरत् । कन्या आसन्दी
(व्रतिनामुपवेशनासनम्) भङ्गरी चर्चरी, पारी होरा लङ्गा
सिध्मला लाक्षा लिङ्गा गरुडपा, गृध्रशी चमसी मसी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः असति बाधके पुल्लिङ्गाः स्युः ।

घञवन्तः । २ ।

घञन्तः अवन्तश्च धातुः पुल्लिङ्गः स्यात् । घञ्—पाकः त्यागः ।

अप्—करः गरः तरः शरः । घञादयो भावार्थका एवेह गृह्यन्ते । भावे विहिताभ्यां क्लृप्ताभ्यां नपुंसकत्वस्य, त्तिच्चादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकतैवोचिता । तेन कर्मादौ घञाद्यन्ता विशेष्यलिङ्गा एव । अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य कर्मार्थकत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । ३ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च धातुः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्नः प्रश्नः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याच्ञाशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयं याचजा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घुः (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः (घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चक्तिः जक्तिः विशेष्यलिङ्ग एव ।

इषुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा इषुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-
कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्देवाविनश्च असति बाधके पुंलिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः शक्रः । असुराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालकेयः नेमिः । आत्मा चेतनः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उदन्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः लवणोदः । नखः नखरः करजः । केशः कचः बालः । दन्तः दशनः । स्तनः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकोष्ठः । कण्ठः गलः । खड्गः असिः । शरः सायकः मार्गणः । पङ्कः कर्दमः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः स्त्रीत्वे स्यात् । स्वर्गवाचि-

त्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौर्दिवोस्तन्त्रेण ग्रहणम् । स्वर्गाभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः । द्यौशब्दः दिव्शब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे भूदिवौ ।

इषुबाह्व स्त्रियाञ्च । १२ ।

इषुबाह्वशब्दौ पुंसि स्त्रियाञ्च स्याताम् । शरवाचित्वेन भुजवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं वा इषुः बाहुः ।

वाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वार्थमारम्भः । अयमिदं वा वाणः वाणं काण्डः काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । आ तच्चा वृषा उच्चा । चर्मवर्मादयस्तु “मन् इच्छकोऽकर्तरि” इति परस्मैत्वेणास्य बाधात् स्त्रीत्वलिङ्गाः । तत् “इच्छकः” इत्युक्तेः प्रथिमा नृदिमा इत्यादयो नन्तत्वत्वेन पुंस्त्वेव ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्विशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः । क्रतुः अध्वरः । भेदः उक्थः अग्निष्टोमः । पुरुषः नरः । कपोलः गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघः नीरदः जलधरः । भेदः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

मेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । विभुः विधुः इक्षुः । इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव “हनुर्हृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे” इति मेदिनिः । “करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः । तथा च एवंजातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण “लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः” इत्युक्तममरसिंहेन । एवमन्यत्रापि ।

धेनुरज्जुकुञ्जसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । धेनुः रज्जुः कुञ्जः । अत्र अप्राणिजातित्वात् पक्षे

ऊङ् । कुङ् । सरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः । धेनोः प्राणित्वात्
रज्जोश्च पर्युदासान्नोङ् ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १६ ।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा
कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

अश्रुजानुस्वादश्रुजतुवपुतालूनि नपुंसके । १७ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीवे स्युः ।
अश्रु जानु स्वाद अश्रु जतु तपु तालु ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीवे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोत्युक्तेः
वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुशीधुमानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २२ ।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीव-
त्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु ।
व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव चौद्र-
वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुत्वन्तः । २३ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः हेतुः ।

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । दारु कसेरु जतु
वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २५ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि ।
सक्तुः सक्तु ।

प्राग्ररश्मेकारान्तः । २६ ।

इत ऊर्ध्वं रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः
करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः ।
अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु
विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिवुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुं-
सके । २८ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः ।
चिवुकं शालूकं प्रातिपदिकमिदमित्यादि ।

कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशुल्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
लकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवत्वार्थं
सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्ठानि

नपुंसके । ३१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । किरीटं मुकुटं
ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकपटनटनिकटकीटकटानि

नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटं कूटः कूटं कूटः
कपटं कपट इत्यादि ।

णोपधः । ३३ ।

णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः शणः पाषाणः ।

अणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । अणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि ।

अमरस्तु “तोरणोऽस्त्री” इत्युक्तवान् तन्मूलं सृज्यम् । उष्ण-
शब्दस्य स्पर्शवाचित्वे एव क्लीवता तद्वति तु गुणवचनत्वेन
त्रिलिङ्गत्वम् । उष्णः वर्द्धः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्ण-

दणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः क्लीवे पुंसि च स्युः । कार्षापणं कार्षापण इत्यादि ।

थोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिक्तयोक्त्यानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । काष्ठम् उक्तं
(सामावयवभेदः) ।

काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि
इत्यनेनेष्टसिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थग्रहणं तेन “स्वयं विशेष-
द्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा” इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोथयथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंसीत्येवानुपच्यते न तु स्त्रियामिति । तेन
“प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथः

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपधः पुंसि स्यात् । इनः फेनः ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनशशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वस्त्रतापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ल्युडन्तत्वेन
क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । जघनम्
अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसंभावनविभावन-
विमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिन्नान्तत्वेन
पुंस्त्वे केषाञ्चिच्च ल्युडन्ततया तद्वाधकस्त्रत्वेण क्लीवत्वे प्राप्ते च
उभयलिङ्गार्थं स्त्रत्वम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः
“करणाधिकरणयोर्ल्युट्” इति वक्ष्यमाणस्त्रत्वेण त्रिलिङ्गत्व-
प्राप्तौ पूर्वापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं स्त्रत्वम् ।

पोपधः । ४३ ।

अदन्तः पोपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्पशष्यसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वस्त्रतापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करभः कुम्भः शलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वस्त्रतापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

मोपधः । ४९ ।

अदन्तः मोपधः पुंसि स्यात् । सोमः स्तोमः भीमः (मध्यम-
पाण्डवः) भीतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिन्धयुग्मेधगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वस्त्रतापवादः । रुक्मं सिन्धुम् । आत्मनोति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अनन्तत्वेनाच्समासान्ते टिलोपेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्य-
यत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तमोपधत्वेन प्राप्तं पुंस्त्राप-
वादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमचौमहोमोद्दामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः ।
दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डवाची । उद्यतो
दामाया इति विग्रहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । हयः गवयः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वस्त्रतापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । गोमयं गोमयः ।
कषायस्तु रसवाची “तुवरस्तु कषायोऽस्त्री” इत्यमरः । तद्वति तु
त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्य
विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंस्त्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि
पुंस्त्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीवतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । क्षुरः अङ्कुरः ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रपारतीर-
दूरक्षच्छुरभ्रासशुभ्रभीरगभीरकूरचित्रकेयूरकेदारो-
दराजसशरीरकन्दरमन्दरपञ्चराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गरकुटीरकुलीरचत्वरकाशीरनी-
रास्वरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्र-

वक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलिचतनुवास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपक्षपात-
नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्वस्त्रवापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् ।
अत्र स्फारशब्दो रोगभेदाची प्रकाशवाची तु विशेष्यलिङ्गः ।
वक्रशब्दः नद्याः पुटभेदेवाची कुटिलवाची तु विशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । जुष्टशब्द उपद्रवभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कच्छशब्दः कच्छत्वे
तद्वति तु विशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ये क्रौर्यवति लि० । चित्रं वर्णे
तद्वति लि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति लि० । शिशिरं शीतल-
सर्गं तद्वति लि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्दः क्लीवे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ण-
वाची तु शुभ्रवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्राभ्यकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गार-
भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।

एते शब्दाः क्लीवे चात् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिर-
शब्दस्तु हिमे सार्गं च पुंनपुंसकलिङ्गः सार्गवति त्रिलिङ्गः ।

षोपधः । ५९ ।

अदन्तः षोपधः पुंसि स्यात् । वृषः वृक्षः यक्षः ।

शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वस्त्रवापवादः । शिरीषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जन
पातभेदेः सुनिभेदे तु पुमान् । कल्माषं शस्यभेदे वसुभेदे च तद्वति
तु त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीवे चात् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टिः)
वत्सरे ऋतुभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । वत्सः वायसः महानसः ।

मानसविसवुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वस्त्रवापवादः । एते क्लीवे स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमससरसनिर्व्यासोपवासकापासवासमासकास-
कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसच्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीवे पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पान-
भोजनम् मथुरान्दपे तु कंसः । चकरोऽदन्ताधिकारसमाप्तर्यः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः किरणः ।
दिवसो घञः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वस्त्रवापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः
प्रस्थः ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवतायै स्त्रत्वम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्रवापवादार्थं स्त्रत्वम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराचतलाजानां बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं
अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च स्त्रत्वम् । एते शब्दाः पुंसि नित्य-
बहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अचताः लाजाः ।

नाडीपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः व्रणान्तशब्दः अपपूर्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्वः पद-
शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवर्त्तिङ्गत्वेन क्लीवादिलिङ्गत्वे प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीव्रणः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
तु त्रिलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु क्लीवलिङ्गः ।

मरुद्गरुदुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुत् गरुत् (पक्षः) । उत्तरत्
उत्पूर्वात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः शब्दप्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

अधिराशिष्टतिप्रहिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयमध्विः राशिः । बलिः पूजोप-

हारे राजग्राह्ये करे दानवभेदे एव पुमान् उदरावयवे तु स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) स्तुत्वेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वजः पताका “ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः अपाणिनीयतयोपेक्षया । मूलं वा तस्य मृग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः सूतः सारथीः प्रसूते तु त्रिलिङ्गः । “सूतधूर्तौऽस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-

पाषण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । षण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभिधायिनी अमोरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । हृदः कन्दः कुन्दो वृक्षः पुष्पे तु कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । अर्घोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्येव यदन्ततया प्रयोज्यं तच्च क्लीवलिङ्गम् ।

पल्लवपल्ललकफरेफकटाहनिर्यूहमठमणितरङ्गः-
गन्धस्त्वन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्गाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । “पल्लवोऽस्त्री” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुक्षिवस्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अयं सारथिः अतिधिरित्यादि ।

अथात्वावशिष्टम् । नौ ण चेति (३, ३, ६० सू०) घञचोः ससञ्चितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क च (३, ३, ८३ सू०) स्तम्बोपपदात् हन्तेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात् स्तम्बघ्नः । द्वितोऽयुच् (३, ३, ८६ सू०) एतद्विहितोऽयुजन्तः पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्ववदश्ववडवौ (२, ४, २७ सू०) निर्देशात् परवस्तिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ द्वित्वमविवक्षितम् । अश्ववडवाः

एतद्विज्ञाः केचित् शब्दाः “कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि” चेत्यमरसिंहेन पुलिङ्गतया विहिताः । सूर्य-

कान्तः तरणिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः लौह-
कान्तः इत्यादयः । श्रीवेष्टः श्रीवासः वृक्षधूपः गुग्गुलुः
कसेरुः सिङ्गुकः इत्यादयः वृक्षनिर्यासभेदाः, पुङ्खः न्युङ्खः
पिण्डः शौण्डः पिचण्डः गडुः लण्डः वृतिः कासमहः
अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गुलः पुङ्गलः वेतालः मल्लः भल्लः
पट्टिशः पतद्गृहः ।

इति पुलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत जङ्घं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण क्लीवलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

भावार्थकल्युट्प्रत्ययान्तः धातुः क्लीवे स्यात् । गमनं हसनम् ।
भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनोऽग्निः ।
इध्रवश्चनः कुटारः, पाषाणदारणः टङ्कः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातुः क्लीवे स्यात् । हसितं गीतं वृत्तम् ।

त्वष्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वष्यञौ तद्धितौ तदन्ताः
क्लीवे स्युः । भावे—शुभ्रत्वं शौभ्रग्रम्, जडत्वं जाड्यम् । ध्वजः
पिचवसामर्थ्यात् पचे स्त्रीत्वमपि तेन पिङ्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् य
लोपे, औचितो औचित्यं, माधुरी माधुर्यं, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्मणि चात् भावे यौ विहितौ
त्वष्यञौ तदन्ताः क्लीवे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
णत्वं ब्राह्मण्यम् । “चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यान-
मिति” वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ध्वञ् चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यं चातुर्वर्त्यं
षाड्गुण्यम् “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनातिक्रमः ।

ययद्ढग्यगजण्वज्ज्काश्च भावकर्मणि । ६ ।

भावे कर्मणि चार्थे विहिता ये ययदादयस्तदन्ताः क्लीवे स्युः ।
भावकर्मणीति गृहणं स्वार्थनिवृत्त्यर्थम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा
“स्तेनाद्यत् नलोपश्चेति” (५, १, १२५) यति स्तेयम् । सख्युर्भावः
कर्म वा “सख्युर्ध्व इति” (५, १, १२६) ये सख्यम् । कपेर्त्ततिः
वा भावादि “कपिज्ञात्योर्ढ गति” (५, १, १२७) ढकि कापेयम्

ज्ञातेयम् । सेनापतेर्भावादि “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति” (५, १, १२८) यकि सैनापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उद्ग्रस्य भावादि “प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽजिति” (५, १, १२९) अजि औद्ग्रस् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, शैशवं कौमारं वयोवचनात्वात्, औद्गातं चातर्होत्वम् । द्विहायनस्य भावादि “हायनान्त्युवादिभ्योऽण इति (५, १, १३०) अणि द्वैहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्त्वरार्थं वचनम् । इगन्ताच्च लघूपधात्” (५, १, १३१) अण् सौष्ठवम् माह्वं पाठवम् । “योपधाद्गुणोत्तमाद्गुञ् (५, १, १३२) रमणीयस्य भावादि रमणीयकं कामनीयकम् । “होवादिभ्यश्च इति (५, १, १३५) छे अच्चावाकीयम् अच्चावाको होतृ-विशेषः अनुक्तसमुच्चयश्चकारः समुच्चोश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात् । अधिस्त्रि स्त्रिया-मिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्वः । उपनदि पक्षे अच्समासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वैकत्वम् । ८ ।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवखदिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु “परवस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवस्त्रिङ्गता द्विवचनान्ता च । तथा अहोरात्रशब्दो-द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लीब एव “रात्राहोरात्राः पुंसि” पुंलिङ्गा-पवादः । अभाषायामित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहो-रात्रइत्येव ।

अनङ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नङ्कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे काया । ११ ।

वङ्सम्बन्धिनी या काया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः । इज्जूणां काया इज्जुच्छायम् । “इज्जु-च्छायानिषादिन्य, इति तु आनिषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थनीयम् । शराणां काया शरच्छायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्यायपूर्वः मनुष्यभिन्नमनुष्यसदृशतत्त्वपूर्वश्च कायान्त-स्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नृपाणां सभा नृपसभम् । इनसभम्

राजपर्यायपूर्वस्यैवेष्टे न तु राजस्वरूपविशेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहर-णात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशरक्षःपिशाचा-दिपूर्वकस्यैव, तेन रक्षःसभं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? असभा नृगसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्रह्मणसेना । अवङ्सम्बन्धार्थं छायाशब्दग्रहणम् । कुञ्चच्छाया कुञ्चच्छायम् । गोशालं गोशाला । अग्निशं अग्निशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् वङ्गव्रीहौत्विलिङ्गः । इदंसेनः इदंसेना इदंसेनमित्यादि । अनङ्कर्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव । “अशाला च (२, ४, २४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसभान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योशीनरेषु (२, ४, २०) पा० सू०) कन्यानस्तत्-पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्या उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशम्यस्तेषां कन्या । संज्ञायां किं वीरणकन्या । उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याधिस्था-सायाम् (२, ४, २७ सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्यं चेदाख्यातमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिचुपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्वं भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुषः परवस्त्रिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम् ।

रात्राहोरात्राः पुंसि । १५ ।

इतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवस्त्रिङ्गता-पवादः । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे “परवस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादसूत्रे द्वन्द्वपदस्या-ध्यनुवर्त्तनात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वार्द्धः अपरार्द्धः द्वग्रहः । द्वन्द्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संख्यावाचकपूर्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । पुंस्त्वाप-वादः । तिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहशब्दौ नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव
अन्यत्र अपथोदेशः । पुण्याहस्य तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः स तु
तत्पुरुष एव बह्व्रीहौ समासान्ताप्रसक्तेः वार्तिके “पुण्यसु-
दिनाभ्यामङ्गः क्लीवता” इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्दे-
शात् कृतसमासान्त एव सूत्रं प्रवर्तते नेह अपन्याः ।

द्विगुः स्त्रियाम् । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थित-
विभाषेयं व्यवस्था च सूत्रपाठेन वार्तिकपाठेन दर्शिता यथा
स नपुंसकम् २, ४, १७ सू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः
स्यात् । परवर्जितापवादः । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपदो
द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमूली, तिलोकी, “आवन्तो वा
(वा०) आवन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीवे च स्यात् । पञ्चखट्वी पञ्च-
खट्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अन्नन्त
द्विगोर्वा नलोपः । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीवतेत्यर्थः ।
पञ्चतची पञ्चतक्षम् । पाताद्यन्तस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु
“स नपुंसकम्” इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते
तपवादार्थं वार्तिकम् । पञ्चपातं त्रिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इसुप्रत्ययान्त उस्प्रत्ययान्तश्च शब्दः क्लीवे स्यात् । हविः धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाम् । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमियं वा अर्चिः ।

ऊदिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि ऊदिशब्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीवे । इयं ऊदिः
एवमनुशासने स्थिते पटलं ऊदिरित्यमरव्याख्यातारः पटल-
साहचर्यात् ऊदिषः क्लीवतां वदन्तः उपेक्ष्याः ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजल-
हलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीवे स्युः । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् ।
लोहं कालम् अयः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमामिषं
फलम् । रक्तं रुधिरं शोणितम् अक्षम् । कार्मुकं शरासनम् ।
विवरं छिद्रं विलम् । जलं सलिलं वारि । हलं लाङ्गलम् ।
धनं द्रविणं वसु । अन्नमशनम् इत्यादि ।

सीरार्थोदनाः पुंसि । २३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्थः

“रायोहलीति” सूत्रनिर्देशात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्त्व-
मेव । क्लीवत्वे रैशब्दस्य ह्रस्वे रिण इति स्यात् । ओदनः ।

वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे च स्युः । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो
नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तृलादीनाम् अदन्तानामपवादतया परसूत्रे निर्देशेन अदन्ता-
एवेह प्रकरणे गृह्यन्ते । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीवे
स्यात् । कुलं कूलम् स्थलम् स्थानमात्रे अकृतिमभूमौ तु ङी-
ष्विधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अकृतिमा भूमिः ।

तूलोपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलटपलाः

पुंसि । २७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तूलः उपलः । तालः गानक्रियामानम् ।
टृक्षवाचकस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता अत एव हिन्तालस्यापि
परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरलः हारमध्यगमणिः ।
चञ्चलपर्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपलल-
मृणालबालगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च
। २८ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे स्युः । लोपधत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते
पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । शीलं शीलः मूलः मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दाः संख्यासंख्येययोः क्लीवे स्युः । शतं सहस्रम् ।
शतादिः किम् ? एको द्वौ बहवः । संख्या किम् ? शतः
(शतशब्दपर्वतः) ।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः
अयुतम् प्रयुतः प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे
पुंस्त्वार्थं सूत्रम् ।

लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । लक्षा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे ङीप्
कोटी । लक्षशब्दस्य क्लीवत्वमपि विप्रतिषेधेऽपरं कार्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव “वा लक्षा नियुतञ्च तत्”
इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् लीवे स्यात् । लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थः
स्त्वम् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्व्यचोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिन्नार्थकमन्प्रत्ययान्तः द्व्यचक्षेत् लीवे स्यात् । कर्म वर्म
शर्म, नर्म, । द्व्यचः किम् ? अणोर्भावः अणिमा एवं
लघिमा । नन्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति
दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मन्शब्दः पुंसि चात् लीवे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम्
वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च लीवम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते लीवे स्तः । मन्द्व्यच इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्व्यचः । ३६ ।

अकर्त्तरोत्यनुयत्ते । अकर्त्तृर्थकास्प्रत्ययान्तः द्व्यचक्षेत्
लीवे स्यात् । यशः तपः मनः । अकर्त्तरोत्यनुयत्तेनेह ।
वेधाः । द्व्यचः किम् ? पुरोधाः चन्द्रमाः ।

अश्वराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेणायं बहुवचनान्तः । इमाः अश्वरसः । प्रायेणेत्युक्तेः अश्वरा
वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे
निर्द्देशुचितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्व्यचकत्वाभावेन प्राप्ता-
भावात् तदपवादत्वासंभवात् ।

त्वान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्त्वम् । त्वप्रत्ययान्तः
लीवे स्यात् । पत्नम् कृत्नम् दातृ कलत्वम् गोत्वम् ।
गोवाशब्दस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्वशब्दस्य तु गिरि-
पर्यायतया पुंस्त्वमेव । नेत्वशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यातामाताभस्त्रादंष्ट्रावरताः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । त्वान्तत्वेन लीवताप्राप्तौ तदपवादार्थं
स्त्वम् । दंष्ट्यतेऽनया दन्तश्रेः द्रन् तस्य पितृत्वेऽपि न ङीष्
स्त्वत्वे दंष्ट्रेति निर्द्देशात् । याता माता भस्त्रा दंष्ट्रा वरता ।

भृत्रामितृच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमैत्राः पुंसि । ४० ।

त्वान्तत्वेन लीवत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्त्वम् । अयं भृत्रः ।

न मितम् अमितः मितशब्दस्य त्वान्ततया लीवत्वेन नञ्-
तत्पुरुषे परवर्त्तिङ्गतया तत्तिङ्गत्वापत्तौ ग्रहणसामर्थ्यात्
पुंस्त्वम् । “तस्य मित्वाण्यमित्वास्ते” इति “स्याताममितौ
मिते च” इति च भावः । मितशब्दस्य स्वर्यार्थे रोपधत्वेन
पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मित्रात्
स्वार्थेऽण् मैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्रपात्रपवितृचच्छवाः पुंसि च । ४१ ।

त्वान्तत्वेन लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः ।
पात्रं पात्रः । पवितं पवितः । अनुक्तसमुच्चयचकारेण
स्त्रीत्वमप्यस्य । “पवित्वासि वैष्णवी” इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः लीवे स्युः । बलं सहः वीर्यं सामर्थ्यम् ।
कुसुमं पुष्पम् । शुभनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।
रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः लीवे पुंसि च स्युः । पद्मं पद्मः । “भाति
पद्मः सरोवरे” इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्ततादोषोदाहरण-
तयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धर्चा-
दिस्त्वत्वे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थोऽप्रयुक्ततादोषदृष्टैवेत्यु-
च्येयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया लीवत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थं स्त्वम् । आहवः
संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्तालीवतावाधनार्थं स्त्वम् । इयम् आजिः
पक्षे ङीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः लीवे स्यात् । आमलक्याः फलम्
मयट् “फले लुक्” इति लुकि “लुक् तद्धितलुकि” इति “ङीष्
लुकि लीवत्वम् । आमलकम् आम्रम् । तथा च विकारावयव-
प्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन “जम्बू वा”
इति जम्बूशब्दात् अणि “लुप् चेति” तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव
लुक्पक्षे लीवता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु
जाम्बवम् । अत एव “जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्” इत्यमरः ।
“फले लुक्” इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवमात्र-

वचनः । अत एव “हिहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

कचिदित्यध्याहार्यम् । हरितक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव । हरीतक्याः फलम् “हरीतक्यादिभ्यश्च” इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् “हरीतक्यादिषु व्यक्तिः” इति वार्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गणः “हरितकी कोशातकी नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा, काला ध्वाक्षा, गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चा शेफालिका” इति । वृक्षजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मल्लिका । लुप् चेति (४,२,१६६) सूत्रे “फलपाकशुषामुपसंख्यानम्” इति वार्तिकोक्तेः व्रीहीणां फलानि-व्रीहयः सुताः माषाः । “पुष्पमूलेषु बडलम्” इति वार्तिकोक्तेः बडलग्रहणात् कचित् लुप् कचिच्चेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एवं मालती । विदार्या मूलं विदारी । बडलग्रहणात् कचिच्च पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बाडलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये कचित् लुक् । अशोकम् करवीरम् ।

वियज्जगत्सकृत्कृषत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्रितः । ४८ ।

एते शब्दाः क्लीवे स्युः । वियत् जगत् । सकृत् ।

नवनीतावतानृतानृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजत-पलितानि । ४९ । [भिच्चे त्रि० ।

एते शब्दाः क्लीवे स्युः । नवनीतम् अवतम् अमृतं (सुधा) मृतम्

आङ्गकुलिशपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्यरासदा-काशकण्वीजानि । ५० [अपेष्टं न पुंसकत्वोक्तेः, कण्वं (पापम्)

एते शब्दाः क्लीवे स्युः । आङ्गं कुलिशम् । आकाशः परित्याज्यः

दैवं पुंसि च । ५१ ।

दैवशब्दः पुंसि चात् क्लीवे स्यात् । दैवः दैवम् ।

धान्याज्यशस्यरूप्यपण्यवर्षाधिष्णारहव्यकव्यकाव्य-सत्यापत्यमूच्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि । ५२ । योपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तोऽपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । धान्यम् आज्यं शस्यम् ।

इन्द्रवर्हदुःखवडिशपिच्छविश्वकुटुम्बकवचकवर-वृन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः क्लीवे स्युः । इन्द्रं (मिथुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियार्थे अक्षशब्दः क्लीवे स्यात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गे वृक्षभेदादौ मा भूत् ।

अथ नपुंसकावशिष्टमुच्यते तत्र भावे ल्युङन्त इत्युपलक्षणं कल्यादीनाम्, तेन भावार्थककल्यादन्ताः नपुंसके स्युः । भवि-तव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं कृत्यं ब्रह्मभूयम् । भावे इत्युक्तेः कर्मणि कर्तरि च त्रिलिङ्ग एव । कर्मणि—चेतव्यः चयनीयः चय इत्यादि । कर्तरि—गेयः भव्य इत्यादि । कल्यादयश्च “अभिविधौ भावे इत्युक्ते” (३,२,४४, सू०) इतीनुण्, तदन्तात् अस्थिनुणः इति (५,४,१५) स्वार्थे अणि साराविणं साङ्गुटिनम् । भावे खल्—दुर्भवं दुःशयम् । आतो युच् (३,२,२८) सुम्नानम् दुर्ग्लानम् ।

तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे ये याद्याः स्त्रियामुक्ताः तद्विन्नतजितान्ता नपुंसके स्युः । अण्—काकं वाकम् । भिच्चा-दिभ्योऽण् (४,२,३८) भैक्षम् गार्भिणम् । गोत्वादिभ्यो वुञ् (४,२,३९) औपगवकम् औचकम् औद्रकम् औरभ्रकम् राजकम् राजन्यकं राजपुत्रकम् मानुष्यकम् आजकम् । केदाराद् यञ् च (४,२,४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गणिकाया यजिति (वा०) गाणिक्यम्, ठञ् कवचिनश्च (४,२,४१) कावचिकम् कैदारिकम् । ब्राह्मणमाणववड्वाद्यात् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माणव्यम् वडव्यम् पश्याणस् (वा०) पार्श्वम् । अनुदात्तादेरञ् (४,२,४४) कापोतम् मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खाण्डिकम् सैनम् औलुकमित्यादि । चरणेभ्यो धर्मवत् (४,२,४६) छान्दोग्यं काठक्यम्, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (४,२,४७) साक्तुकम् हास्तिकम् धैतुकम् । केशाश्वाभ्यां यञ्छाविति (४,२,४८) कैश्यं कैशिकम् आश्वीयं आश्वम् । “सामान्ये नपुंसकम् (वा०) क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः । मृदु पचति कमनीयम् प्रातः । एतद्भिच्चाः कर्तचिच्छब्दा नपुंसकतयाऽमरे परिगणिताः यथा उक्थं (सामावयवभेदः) तोटकं (छन्दो-भेदः) । चीचम् (तालफलम्, तदीयफलस्थगणाकार-पदार्थो वा) । पिच्छं (भक्तसंभूतमण्डः) । तिरोटम् (वेष्टनम्) । राजसूयं राजपेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन बाधान्न पुंस्त्वम् । गदां पद्यं (कविकृतौ) । माणिक्यं भाष्यं सिन्दूरं चीरं चीवरं, लोका-यतं हरितालम् विदलं (वंशपात्रभेदः स्थाली वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसि-
मरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः,
इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कभुसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्कभुः
अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे जङ् कर्कभुः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः ।
तेन त्रिलिङ्गाः । पटुः पट्वी पटु । मृदुः मृद्वी मृदु । उद-
न्तत्वविशेषणात् तद्विज्ञानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्रः शुचिः वस्त्रं, तद्वति
शुक्तं वस्त्रं शुक्तः पटुः शुक्ताः शाटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्य सूत्रेण परेणास्य बाधात् । तेन
शुक्तं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औप-
गवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी ।
अमरेण तु

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः पुमाखयाश्च स्त्रीयोगे सहस्रसङ्काः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरग-
वाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुरुषाख्याये स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गस्तेन पुंपरत्वे पुंस्त्वम्, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, वकः
वकी, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—मृगः मृगी, सिंहः
सिंही, वृषभः वृषभी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधु-
करः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अवाधिता इत्येव
तेन लतामक्षिकाशिवानां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—
मत्स्यः मत्स्यी, शकुलः शकुली । पुमाख्याः—कुम्भकारः
स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । मल्लकः
मल्लिका, सुनिः सुनी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वस्त्रकः

वस्त्रिका, भाटलिः भाटली, भनुः भनावी-भनायी, भूषः
भूषा, सृपाटिः सृपाटी, शठिः शठीः, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभृतमुस्तच्छेलितैरावतपुस्तवुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं घृतम्, अयं घृत इत्यादि ।
भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु लीवता, युक्ते यथार्थे
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु “युक्ते ज्ञादादृते भूतं प्राण्य-
तीते समे त्रिषु” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयभिन्ने एवास्य, सूत्रस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शृङ्गाङ्गनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । “अङ्गं
नपुंसकम्” (२, २, २) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता खण्ड-
वाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विशेषवाचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पेर्माङ्गिर्चपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अङ्गिर्चाः पुंसि
चेति (२, ४, २१) सूत्रे अङ्गिर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरङ्गिर्चपुच्छं
तद्वर्णपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह
घृतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकत्वार्थः ।

अङ्गिर्च गोमय कषाय कार्पापण कुतप कुणप कपाठ शङ्ख
गूथ यूथ ध्वज कवच पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अम्भकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सत्तु
प्रधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चपक द्रोण खलीन
पालीय (पालीर) षट्क वारवाण प्रोथ कपिल्य शुष्क शाल
शील शुल्क शीधु कवच रेणु कण्य करट शीकर सुसल सुवर्ण
वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन
निर्यास जृम्भ घृत पुस्त वुस्त च्छेदित शृङ्ग निगड खल मधु
मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान सुख प्रयीव शूल वज्र
कटक कण्टक कपट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुम्भ

हृण पङ्क कुण्डल किरीट कुसुद अर्जुद अङ्गुश तिमिर आम्ब्रम
भूषण इषास सुकुल वसन्त तडाग पिठक विटङ्क विडङ्क पिण्याक
माष कोश(प) फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनोक
उपवास शाक कर्पास विशाल चमाल खण्ड दर विटप रण बल
मक मृणाल हस्त आर्द्र हल सूत्र ताण्डव गाण्डीव मण्डप
पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल कल पुर राष्ट्र विम्ब अम्बर
कुट्टिम कुक्कुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक
पुङ्ख मध्य बाल काल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान अद्योग
स्नेह स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क चोम शूक क्षत्र पवित्र यौवन
कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित
विषाण भवन अरण्य पुलिन दट आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ
लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुष् मान
वर्चस्व कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण
नीड शकल तण्डुल । अर्द्धर्चादिः ।

अत एव “अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं भुवम्
तथोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत्” इत्यमरेणोक्तमतो
यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र घृतादीनामिहोक्तेस्तेषां लौकिक-
प्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कवन्धौषधाद्यधान्ताः । ५ ।

कवन्धः कवन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्तः अन्तम्

दण्ड मण्डस्वण्ड शवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुराकाशकुश-
कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । दण्डः दण्डम् “कुशौ रामसुते दर्भे
योक्ते द्वीपे कुशस्थले” इत्युक्तार्थेषु पुमान् शलाकावाची तु स्त्रियां
जानपदादित्वात् (४, १, ४२) अयोविकारे ङीष् विधानात्
कुशौ । अयोविकारभिन्ने तु टाप् कुशा । अत एव
“अतः ङकमीत्यादि (१, २, ४८) स्त्रुत्वे कुशाकर्णोति, शारीरकस्त्रुत्वे
च “हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः” इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च । ७ ।

एते उक्तलिङ्गाः स्युः । गृहं गृहः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रुत्वज्ञता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् अमरसिंहेन तु
स्त्रुत्वस्तरसात् तद्विशिष्टतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

“स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ध्यञ् कचिच्च वुञ्” । इति

भावकर्मणोर्विहितव्यञ्जन्तस्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्व-
सुक्तमपि अवसरप्राप्ततया ज्ञानसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते ।
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति चकारात् भावे
विहितः ध्यञ् वुञ् च कचिच्च स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ।
उचितस्य भावः कर्म वा औचित्यं औचित्यी एवं चातुर्यं चातुरी
माधुर्यं माधुरी । कचिदित्युक्तेः अर्हतो भावः आर्हन्तीत्येव तत्र-
अर्हतो रुम् चेति रुम् । वुञ्, आहोपुरषिका चौरिका शैष्यो-
पाध्यायिका, गार्गिकया स्नायते इति । कचिद्युक्तेः रामणीयकं
कामनीयकमित्यादौ “योपधाद्गुणोत्तमात्” (५, १, १२२) इति
वुञ्जन्तस्य लीवत्वमेव । भावकर्मणोरित्युक्तेः स्वार्थे ध्यञ् लीवे एव
चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यम् ।

“षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः इति”

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यन्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।
मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, वृक्षच्छाया वृक्षच्छायम्, यवसुरा
यवसुरं, गोशाला गोशालम्, अग्निशा अग्निशम् ।

“आबन्तन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नञ् लुक्” इति च ।
आबन्तं अनन्तञ् उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगुः स्त्रीनपुंसकयोः
तत्र च अनन्तस्य नञ् लुप् च । त्रिखट्वं त्रिखट्वी । विततं
विततौ । एतच्च पूर्वं प्रायेणोक्तम् प्रपञ्चार्थमिहोपन्यस्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यं च यस्य । इत ऊर्ध्वं वक्ष्य-
माणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं शून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च
तेन त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अव्ययडतियुग्मदस्मदः । २ ।

चादयोऽव्ययशब्दाः डतिप्रत्ययान्ता, युग्मदस्मच्छब्दौ च विशिष्ट-
लिङ्गकार्यं शून्याः स्युः । उच्चैः तरुः लता, मन्दिरं वा । कति
पुरुषाः स्त्रियः बलानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् ।
अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा ।

षण्णान्ता संख्या । ३ ।

षण्णान्तान्तसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्युः ।
पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । षण्णान्तेति विशेषणात्
शिष्टाः संख्याः त्रिलिङ्गाः विशिष्टलिङ्गकार्यवन्तः । एकः
पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वे । त्रयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः
शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येव
अत एव “गुण शुक्लादयः पुंसि त्रिलिङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरः ।

कृत्याञ्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृतसामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके
कर्तादर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितकृत्वादेः स्त्रीत्वस्य,
वजादेश पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तेस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि-
भ्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-
स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्तर्य-
सञ्ज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्तरि” इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-
इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकष्यते । तथा च
कर्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थे कृत्याञ्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडन्तास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन्त-
त्वेनस्त्रीत्वत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतायं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-
यजनः, प्रमाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनो
यज्ञः इष्टौ स्त्री ङीप् । सत्वे नपुंसकम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविशेषादीनि सर्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः ।
सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । शुभदम्भदोस्तु सर्व-
नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।

“परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्थान्ताः प्राद्वलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्वितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नासुच्चेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवस्त्रिङ्गं “द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” (२, ४, २६ सू०) इति
द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि “सनपु-
सकम्” (२, ४, २७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य
विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधा-
न्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवस्त्रिङ्गता । “अर्थेन
सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च” (२, १, ३६ वा०) इति
द्विजाय अयमियमिदं वेति विग्रहे द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः ।

कुगतिप्रादयः (२, २, १८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-

शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि “प्रादयो गताद्यर्थे
प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्य्य प्राचार्य्यः प्रकष्टा पितामही
प्रपितामही प्रकष्टं बलम् प्रवलम् सुवलमित्यादि । “अत्यादयः
ज्ञानाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं
वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवस्त्रिङ्गताप-
वादः । एवमन्यत्वाऽपि “अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वा०)
अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् ।
“पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थया” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य-
ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । “निरादयः ज्ञानाद्यर्थे पञ्चमयाः” (वा०)
निष्क्रान्तो गृहात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् ।
इतिवार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-
स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्व्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्मणे, अलं-
कर्मा त्रिलिङ्गः । “प्राप्तापन्ने च जीविकया” (२, २, ४) इति
विहितः प्राप्तापन्नपूर्व्वकजीविकान्तस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्ता-
जीविकः प्राप्ताजीविका प्राप्ताजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः ।
तद्वितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः ।
संख्यासर्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं सूत्रकृतैव पूर्व्वं दर्शितम् । तदन्ता-
नामसरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-
वस्त्रिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे
वक्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदार्थे” २, २, २४ सू०) बहु-
व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तस्मिन्निङ्गत्वौचित्यात् “दिङ्नामान्य-
न्तराले” (२, २, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्वात् स्त्रीत्व-
मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्व । गुणद्रव्यादियोगोपाधिः
शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तच्च गुण-
वचनानां, “गुणवचनञ्चेति” क्रियावचनानां च “कृत्याञ्च” इत्यनेन
सूत्रकृतैवोक्तम् द्रव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम्
दण्डोऽस्यास्तीति इति दण्डो दण्डिनी दण्डि, धनवान् धनवती
धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः “तेन रक्तं रागाद्” (४, २, १) इति रक्ताद्यर्थे
रञ्जनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः ।
कषायेण रक्तमित्यणि कषायः पटः कषायो शाटी कषायं
वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे “लाञ्छारोचनाट्टक्”
(४, २, २) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाञ्छिकः रौचभिक-
स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्तरि
वा वे अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्वेऽपि
गृह्यन्ते । “नञ्त्वत्वेण युक्तः कालः” (४, २, ३) इत्यण् पुष्येण युक्तं
पौषं त्रिलिङ्गम् । “दष्टं साम” (४, २, ७) अण् वसिष्ठेन दष्टं

साम, वासिष्ठं साम वासिष्ठी ऋक् वासिष्ठी मन्त्रः “कलेट् व्”
(४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम् । “वामदेवात् डाड्ढौ” (४,२,९)
वामदेव्यम् । “परिवृतो रथः” (४,२,१०) वस्त्रेण परिवृतो वास्तः ।
“तदधीते तदेद” (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः,
इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तरि विहितास्त्रिलिङ्गा एव “सास्य
देवता” (४,२,२४) इत्यादिना विहिताणादयः पाशुपतम् वाय-
व्यम् ऐन्द्रम् । “तदस्य पण्यम्” (४,४,५१) अपूपं पण्यमस्य
आपूपिक इत्यादयो आह्याः ।

इति अविशिष्टलिङ्गविलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां
प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि इदृशप्रयोजन-
सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्शन्ते ।

अ

अ अ भावार्थे कृतप्रत्ययः । जिगमिषा चिकीर्षा ।
अकङ् अक् आगमः अन्तादेशः । सौधातकिः वैयासकिः ।
अकच् अक आगमः अन्तोदात्तता । सर्वकः उच्चकैः ।
अकार अ अपत्यबहुत्वे तद्धितः । उडुडोमाः । भावे कृत् ।
जागरा ।

अङ् अ भावे कृतप्रत्ययः गुणाभावादि । भिदा छिदा ।
अच् अस्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अर्शसः, कर्तरि कृत्
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः । पचः देवः ।
अज् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः आद्युदात्तता । वैदः
स्त्रियां डीप् वैदी । औत्सः ।

अट् अ आगमः आद्यावयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कर्मठः ।
अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । शैवः स्त्रियां डीप्
शवी । कर्तरि कृत् वृद्धादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।
अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः । क । [उत्तरतः ।
अतसुच् अतस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दक्षिणतः ।
अति अत् परिमाणार्थे वर्गे तद्धितः । पञ्चत् दशत् वर्गः ।

अटन् अत् कर्तरि कृत् आद्युदात्तता रुम् । जरन् स्त्रियां डी
अथुच् अथु भावे कृत् समुदायान्तोदात्तता । वेपथुः वमथुः ।
अदुक् अद् आगमः अन्तावयवः । एकाद्विंशतिः एकात्र-
विंशतिः ।

अद्ङ् अद् आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।
अध्(न्) अध् तुमर्थे कृत् । पृष्णध् । निच्चे आद्युदात्तता ।
[नील्या रक्तं नीलम् ।

अन् अ भागादर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता । द्वितीयो भागः ।
अनङ् अन् समासान्तः, अन्तादेशः । पुष्पधन्वा ।
अनि अनि भावे कृत् स्त्रियाम् । अजीवनिः ।
अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः । सुधर्मा विधर्मा ।
अनीयर् अनीय भावकर्मणोः कृत् उपोत्तमोदात्तः । भवनीयम् ।
अप् अ समासान्तः अन्तोदात्तः । कल्याणपञ्चमाः, अन्तर्लोमः ।
भावे कृत् । करः गरः भवः प्रसवः ।

अम् अम् वेदे एवागमः । नितरं लोके तु नितराम् ।
अयङ् अय आगमः, अन्तादेशः । शय्यते शय्या ।
अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः । उभयम् द्वयम् ।
असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । पुरः अधः अवः ।
असिच् अस् समासान्तः अन्तोदात्तः । अप्रजाः सुप्रजाः ।
असुक् अस् आगमः अन्तावयवः । दध्यस्यति ।
असुक् अस् आगमः अन्तादेशः । पुमांसौ पुमांसः ।
असे(न्) असे तुमर्थे कृत् निच्चे आद्युदात्तः । शरदो जीवसे ।
अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।
एकाकी । [उत्तरा ।

आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।
आट् आ आगमः आद्यावयवः । आतीत् ।
आटच् आट मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचाटः ।
आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरात् ।
आनङ् आन् आगमः अन्तादेशः । पिता स्वसा उशनाः ।
आनुक् आन् आगमः अन्तावयवः । इन्द्राणी वरुणानी ।
आपुक् आप् आगमः अन्तावयवः । सत्यापयति अर्थापयति ।
आम् आम् आगमः । एधाञ्चकार एधामास ।
आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । स्वामी ।
आमु आम् आगमः अव्य० । नितराम् सुतराम् पचतितमान् ।
आय आय स्वार्थे धात्वन्प्रत्ययः । गोपायति धूपायति ।
आय्य आय्य शीलार्थे कृत् उणादि इत्येके । सृहयाय्यः ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्तोदात्तता ।
गौधारः । जाडारः ।

आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्तरि क्त् । शरारुः वन्दारुः ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचालः ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्तरि क्त् समुदायान्तोदात्तता ।
सृह्यालुः । मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । हृदयालुः ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्त् गुणवृद्धभावः । पविः भिदिः ।
इकट् इक चौरे तद्धितः । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ समासान्तः अन्तोदात्तः अव्य० । दण्डादण्ड ।
इज् इ प्रत्याख्यानार्थे क्त् वृद्धादि आद्युदात्तः । कांकरि-
मकार्षीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । कार्षिः ।
इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्त्वकितः
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । तारकितः ।
इत् इत् शीलार्थे कर्तरि क्त् । स्तनयितुः गदयितुः ।
इथक् इथ् इटि आगमः अन्तावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
इन इन नासिकान्त्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।
इन् इ कर्तरि क्त् आद्युदात्तः । स्तम्बकरिः नाथहरिः ।
इनड् इन् ढकि आगमः अन्तादेशः । कल्याणिनेयः ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फलिनः ।
इनि इन् शीलार्थे कर्तरि क्त् । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धितः ।
धनी ज्ञानी । [आदिष्टद्धिः । साराविणम् ।

इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे क्त् वृद्धादिः । ततः स्वार्थे अण्
इम इम तच्चाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्मणि च तद्धितः अन्तोदात्तः । रुदिमा ।
इयड् इय् अन्तादेशः । श्रियः धियः शिश्रियतुः ।
इल इल चतुर्थ्यां तद्धितः । काशिलः गुहिलः ग्रहिलः ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।
स्वार्थे तद्धितः पूर्वपदलोपश्च । दत्तिलः ।
इष्टन् इष्ट स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठः करिष्ठः ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्तरि क्त् समुदायान्तोदात्तः । निरा-
करिष्णुः अलङ्कारिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आदिष्टद्धिः
अन्तोदात्तः । शाक्तीकः । लौहितीकः स्फाटिकीकः ।

ईकज् ईक स्वार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । आद्युदात्तः ।
द्वैतीयकः तार्तीयकः ।

ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अर्द्धखारीकम् ।

ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतोत् ब्रवीति स्तवीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । मलीमसः ।
ईयड् ईय धातुशप्रत्ययः गुणवृद्धभावः । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेयान्
स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । आण्डीरः ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्तरि क्त् । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इच्छुः ।
उकज् उक कर्तरि क्त् वृद्धादिः । पातुकः स्थायुकः ।
उण् उ संप्रदानापादानभिन्ने कर्त्तादौ क्त् वृद्धादिः । कारुः ।
उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परत् ।
उम् उ आगमः अन्त्यादचः परः । अवोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दन्तुरः ।
उवड् उव अन्तादेशः । भुवः । लुलुवतुः ।
उसि उस् करणादौ क्त् । चक्षुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्तरि क्त् । जागरुकः दंद्यूकः ।
ऊड् ऊ स्त्रीप्रत्ययः ङित् चिद्गार्थः । कुरुः कर्कशूः ।
ऊठ् ऊ आदेशः । अव-ऊः ज्वर-जूः दिव-द्यूतम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वातूलः बलूलः ।

ए

एण्य एण्य भवादर्थे तद्धितः । प्राष्टपेण्यः ।
एत्य एत्य भवादर्थे तद्धितः । दूरेत्यः ।
एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।
एद्युसुच् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः ।
परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । [द्वेधा त्वेधा ।
एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः ।
एनप् एन प्रथमासप्तमर्थे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः ।
दक्षिणेन उत्तरेण ।

एलु एलु असहनार्थे तद्धितः । हिमेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीप् स्त्रियाम् आदेशः । पूतकतायी अग्नायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्तोदात्तः । चाटकैरः

औ

औ औ-स्त्रियां डीपि आदेशः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि क्त् गुणाभावादि । किरः क्तः प्रस्यः । घञर्थे भावे क्त् । उपपन्नः निम्नः । चतुर्थ्यादौ तद्धितः न कित् । अक्षकः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्वकः । कुत्सिते—अश्वकः । स्वार्थे—अधिकः । शोले—तृणीकः ।

कक् क चतुर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तः । धारा-हकः । [स्त्रियां डीप् ।

कञ् अ कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्यादृशः कटच् कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः । समूहे अविकटम् । स्वार्थे सङ्कटम् विकटम् । [रथकड्या ।

कड्यच् कड्य समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः स्त्रियाम् । कथ्ये(न्) अर्धे तुमर्थे क्त् गुणाभावादि निच्चे आद्युदा० अव्ययः । आह्वय्ये ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न कित् । मद्रकः देवदत्तकः । कप् क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्तः । व्यूढोरस्तः अनर्थकः । नदीमातृकः ।

कमुल् अम् तुमर्थे क्त् प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । प्रलुपं भाषकत् प्रलोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईषदसमाप्तरर्थे तद्धितः न कित् अनुदात्तः । पटुकल्पः । तिङस्तु उत्कर्षे । पचतिकल्पम् ।

कसुन् अस् तुमर्थे क्त् आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिखं विलि-स्त्रितमित्यर्थः । [स्त्रियसे ।

कसेन् असे तुमर्थे क्त् आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं काण्ड काण्ड समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् । दूर्वाकाण्डम् ।

कानच् आन लिङ्गत् न गुणः क्त् समुदायान्तोदात्तः । चक्राणः । काम् का आगमः अन्यादृशः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः ।

तृणीकाम् । [दात्तः । पुत्रकाम्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः न कित् समुदायान्तो-कार कार स्वरूपार्थे तद्धितः न कित् । अकारः ककारः ।

कि(न्) इ कर्तरि क्त् लिङ्गत् गुणाभावादि । निच्चे आद्यु-दात्तः । प्रपिः जग्मिः चक्रिः । कर्तरि क्त् । दधिः ददिः । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे क्त् । जलधिः ।

कुक् क् आगमः अन्यावयवः । स्वकीयं परकीयम् । वातकी अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वाचीनार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः ।

कुणच् कुण पाकार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः । पीलुकुणः ।

कुरच् उर कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः ।

विदुरः भिदुरः ।

[पञ्चकत्वः पचति

कत्वमुच् कत्वस् क्रियापौनः पु ये तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः ।

केन् ए क्त्यार्थे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । अवगाहे

केन्य एन्य क्त्यार्थे क्त् गुणाभावादि अव्य० । दिदृक्षेण्यः ।

केलिमर् एलिम कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावः । उपोत्तमो-दात्तः । भिदेलिमः ।

क्त त कर्मभावादौ क्त् गुणाभावादि । भूतं ज्ञातः विदितः ।

अशिषि संज्ञायाञ्च । देवदत्तः विष्णुरातः ।

क्तवतु तवत् कर्तरि क्त् गुणाभावादि स्त्रियां डीप् । गतवान् ।

क्तिच् ति आशीर्वादे संज्ञायां क्त् गुणाभावः समुदायान्तो-दात्तः । रन्तिः, भूतिः ।

क्तिन ति भावे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । कतिः मतिः ।

क्ति त्वि तज्जातेऽर्थे क्त् गुणाभावादि ततः स्वार्थे मप् अनुदात्तः ।

उत्तिमः पत्तिमः ।

क्त्वा त्वा प्रकृत्यर्थे क्त् गुणाभावादि । क्त्वा भूत्वा ।

क्रु रु शीलार्थे कर्तरि क्त् गुणाभावः । गृध्रुः क्षिप्रुः तस्त्रुः ।

क्मरच् मर शीलार्थे कर्तरि क्त् गुणाभावः समुदायान्तो-दात्तः । रुमरः । घस्मरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः समुदायान्तोदात्तः । पुत्रोयति

क्य(ङ)प् य आचाराद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः लिच्चे आत्मने-

पदम् । भृशयते । पिच्चे उभयपदम् । लोहितयते-ति

क्यप य, भावकर्मार्थे क्त् गुणाभावः अनुदात्तः । क्त्यम्

स्त्यः । भावे स्त्रियाम् । क्त्या ।

क्रु रु शीलार्थे क्त् गुणाभावः । भीरुः ।

क्रुकन् रुक शीलार्थे क्त् गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः

क्रुकन् लुक शीलार्थे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः

कनिप् वन् शीलार्थे क्त् गुणाभावादि अनुदात्तः ।

सुदामा सुधीवा ।

क्तरप् वर शीलार्थे क्त् गुणाभावः अनुदात्तः । रुत्तरः

इत्तरः शत्तरः । स्त्रियां डीप् । [पेचिवान् ।

क्सु वस् लिङ्गत् क्त् गुणाभावादि स्त्रियां डीप् । जग्मिवान्

क्निन्(प) व् तस्य लोपः कर्तरि क्त् गुणाभावादि । निच्चे

आद्युदात्तः कुत्वम् । हक् स्मृक् । पिच्चे अनुदात्तः ।

प्रस्त्रः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

केस से तुमर्थे क्त् गुणाभावः । प्र-इण-प्रेषे ।

ख

ख ख-ईन भवादर्थे तद्धितः न कित् । कुलीनः ।

खत् अ कर्तरि क्त् ससुदायान्तोदात्तः सुम् । प्रियंवदः ।
स्तनन्वयः ।

खञ् ख-ईन भवादर्थे तद्धितः न खित् आदिदृष्टिः आद्यु-
दात्तः । माहाकुलीनः गौडीनः स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । दृक्खण्डः ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ क्त् खित् सुम्
आद्युदात्तः दृष्टिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ क्त् पूर्वसुदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्तरि क्त् खित् सुम् । जनमेजयः नाडिन्धमः ।

खिण्णच् इण् शीलाद्यर्थे क्त् खित् सुम् ससुदायान्तो-
दात्तः । आठ्यम्भविण्णः । [प्रियम्भावुकः ।

खुकञ् उक् शीलाद्यर्थे क्त् खित् सुम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।

ख्यन् यु-अन करणभावयोः क्त् खित् सुम् आद्युदात्तः ।
भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।
गोगोयुगम् । [गोगोष्ठम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।

ग्मिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वाम्नी ।

गस्त् स्तु-शीलाद्यर्थे क्त् गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्यास्त् ।

घ

घ अ भावादौ कर्तरि च क्त् । गोचरः उरश्चदः । देवताद्यर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्
घच् घ-इय चिकित्सार्थे तद्धितः न घित् अन्तोदात्तः । ज्येष्ठि-
घञ् अ-भावादौ क्त् चजोः कुः अन्तोदात्तः दृष्ट्यादिः ।
पाकः त्यागः ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
यम् । [भत्वम् । ऋत्वियम् ।

घस् घ-इय अस्त्र प्राप्तेऽर्थे तद्धितः वेदे, न घित् सिच्चाच्च
घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे क्त् वृद्ध्यादि चजोः कुत्वम् । त्यागी
रागी योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे क्त् चजोः कुत्वम् । ससुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गवादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । ससुदायान्तोदात्तः ।
शारङ्गरवी नारी । [मृगी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्तुं पेचुषी गतवती ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः घित् चिङ्गार्थः । कल्माषी शारङ्गी । [यज्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्तरि क्त् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् अनुदात्तः ।
विद्याचणः ।

चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आठ्यचरः । [निघ्नानः ।

चानश् आन शीलाद्यर्थे क्त् ससुदायान्तोदात्तः । भुञ्जानः ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्तोदात्तः कारीष-
गन्ध्या । आवध्या । [अभावि ।

चिण् इ-आगमः वृद्ध्यादि ससुदायान्तोदात्तता । अदायि

चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् ।
अनुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।

चफञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अन्तो-
दात्तः । कौञ्जायनः ।

चि वि, तस्य लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अन्तो-
दात्तः । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः । पैतृष्वस्त्रीयः ।

छस् छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् सिच्चात् पूर्वस्य
पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् उपो-
त्तमोदात्तः । पटुजातीयः ।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् अन्तो-
दात्तः । कर्षजाहम् ।

ञ

ञ अ भवादर्थे तद्धितः दृष्टिः आद्युदात्तः । पौर्वशालः ।

जिठ ठ-इक भवादर्थे तद्धितः दृष्टिः आद्युदात्तः । काशिकः ।

ज्य य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविदार्यं
गाम्भीर्यं पाञ्चजन्यं प्रागाद्यः ।

ज्यङ् य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्यः
कौसल्यः । डिङ्करणं यङ्श्चेति चावविधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्तरि क्त् स्त्रियां ङीप् । कुरुचरः सेनाचरः पुरःसरः ।

टक् अ-कर्तरि क्त् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामगः सुरापः ।

टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । अनुदात्तः । वङ्गराजः ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।

टिन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ओद-

टीटच् टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः वप्रश्नेषात् न टित् अन्तो-
दात्तः । अवटोटम् । [वार्कण्यः ।
टेण्णन् एण्ण स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।
व्यण् य-देवतार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।
व्यु(ल्) यु-अन भवार्थे तद्धितः तुडागमः स्त्रियां ङीप् ।
लित्त्वे पूर्वोदात्तः । सायन्ननः चिरन्ननः ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न टित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्तोदात्तः
स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।
ठच् ठ-इक चतुर्थ्यां तद्धितः अन्तोदात्तः । कुसुदिकः ।
ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ऋ, इत्यस्मात् परः क, भवाद्यर्थे तद्धितः
स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः । दैनिकः नैशिकः धैरुकम् पैटकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वार्थादौ तद्धितः आद्युदात्तः । धनिकः शतिकः ।

ड

ड अ कर्तरि क्त् अन्तेऽपि टिलोपः । अन्नगः दूरगः ।
डच् अ समासान्तः तद्धितः अन्तोदात्तः । द्वित्राः पञ्चषाः ।
डट् अ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।
डण् अ परिमाणार्थे तद्धितः वृद्धिः । त्रैशं चात्वारिणम् ।
डतमच् अतम ब्रह्मणां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदात्तः ।
कतमः । [कर्तरः ।
डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अन्तोदात्तः ।
डति अति पूरणार्थे तद्धितः बहुवचनान्तः । कति यति तति ।
डर अर शीलार्थे कर्तरि क्त् । आखरः ।
डवतुप् अवत् कर्त्तृर्थे क्त् अनुदात्तः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूततद्भावादौ तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः । पट-
पटाकरोति बीजाकरोति ।
डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । सीमा सीमे सीमाः ।
डामच् आमह-पितृर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । पितामहः
मातामहः ।
डिनि इन् स्तोम्यर्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पक्षः) त्रिंशी (मासः)
डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । आदिमः ।
डु उ कर्तरि क्त् । विभुः प्रभुः ।
डुपच् उप ह्यस्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कुतपः ।
डुम्सुन् उम्स् कर्तरि क्त् आद्युदात्तः अन्तेऽपि टिलोपः ।
पुनातीति पुमान् पुंसः ।
डुलच् उल भवार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । मातुलः ।
डुमतुप् सत् चतुर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । ककुद्मान्

ड्य(त्) य दृष्टसामर्थे तद्धितः तिच्चे स्वरितः । वामदेव्यम् ।
ड्यण् य साध्वाद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिष्टद्धिः । पाय्यः नाद्यः ।
डुलच् वल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । नङ्गलः ।
डुन् यु-अक-आर्हीयस्तद्धित आद्युदात्तः । विंशकः त्रिंशकः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न टित् । सभेयः । शिलेयः ।
ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः स्त्रियां
ङीप् । माहेयः गाङ्गेयः काङ्गेयः । नादेयः ।
ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः
स्त्रियां ङीप् । बाहुकुलेयकः । [ङीप् । गार्धेयः ।
ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां
ङीप् ।
ढिनुक् ढिन्-एयिन् प्रोक्ताभ्येतारि बहुवचने तद्धितः वृद्धिः
अन्तोदात्तः । आगलेयिनः । [नाटेरः ।
ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । गौधेरः

ण

ण अ कर्तरि क्त् वृद्धादि । ज्वालः पाहः दायः ।
णच् अ भावे क्त् वृद्धादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ्
आद्युदात्तः ङीप् । व्यावक्रोशी व्यातिहासी ।
णमुल् अम् भावे क्त् वृद्धादि अव्ययः । कारंकारम् ।
अभ्यस्तानामाद्युदात्तः । चिकीर्षेचिकीर्षम् । [(पशुसंघः)
णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिच्चात् न भत्वम् । पार्श्वम्
णिङ् इ पुच्छादितः धात्वन्प्रत्ययः आत्मनेपदम् । उव्-
पुच्छयते संचीवरयते । [कारयति भावयति ।
णिच् इ प्रेरणे धात्वन्प्रत्ययः वृद्धादि समुदायान्तोदात्तः ।
णिनि इन् कर्तरि क्त् वृद्धादि । पाही स्थायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।
ण्यत् य कर्मभावयोः क्त् वृद्धादि स्वरितः । कार्यम्
हास्यम् वाच्यम् । क्वचित् कुत्वम् । वाक्यं भोग्यम् ।
ण्यट् यु-अन कर्तरि क्त् वृद्धादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।
ण्वि वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् वृद्धादि । सुखभाक् ।
ण्विन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् आद्युदात्तः वृद्धादि ।
श्वेतवाहौ उक्थशासौ अवयाजौ ।
ण्वुच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्त् वृद्धादि समुदायान्तोदात्तः
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
ण्वुल् वु अक रोगाख्यायां भावे क्त् वृद्धादि अभ्यस्तानामा-
द्युदात्तः स्त्रियाम् । प्रवाहिका विचर्चिका ।
त
त त मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तः ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदात्तः । पर्वतः मरुतः ।
 तमट् तम-डटि आगमः आद्यवयवः । एकविंशतितमः ।
 षटितमः । [विद्वत्तमः । पटुतमः ।
 तमप् तम बहुनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः ।
 तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः । पटु-
 तरः ऋदुतरः । विद्वत्तरः । [जनता ।
 तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्वस्योदात्तता । शुक्लता देवता
 तवेड् तवे तुमर्थे क्त् अव्ययः गुणाभावादि । स्तुतवे ।
 तवेन् तवे तुमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदात्तः । कर्त्तवे । [तवै ।
 तवै(न्) तवै तुमर्थे क्त् अव्ययः निच्चे आद्युदात्तः । स्तेच्छि-
 तव्यत् तव्य-भावकर्म्मणोः क्त् स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
 तसि तस् पञ्चस्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । कृष्णतः प्रति । एक-
 दिगर्थे च । पीलुमूलतः । [सर्वतः ततोभवान् ।
 तसिल् तस् पञ्चस्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदात्तता । कुतः
 तातिल् ताति स्वार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्वोदात्तता ।
 सर्वतातिः । वृकतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।
 ति ति मूलार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्षतिः । कन्तिः शन्तिः
 तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ऋत्तिका ।
 तिथुक् तिथ् डटि आगमः अन्त्यावयवः । वृद्धतिथः ।
 तीय तीय पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
 तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तः ।
 तुक् तु कति पिति आगमः अन्त्यावयवः । संयत् कत्यम् ।
 तुट् तु आगमः (द्युटुलोः) आद्यवयवः । सायन्तनः ।
 तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थक्रियादौ क्त् आद्युदात्तः । भोक्तुं
 याति ज्ञातुमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां डीप् ।
 त्वत् त्व-कर्त्तरि क्त् सद्युदात्तानोदात्तः । कटस्य कर्त्ता अन्नस्य
 त्वन् त्व शीलाद्यर्थे क्त् आद्युदात्तः । कटम् कर्त्ता ।
 तैलत् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । तिलतैलम् ।
 तोसुन् तोस् तुमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदात्तः । ईश्वरो
 विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः ।
 त्व त्व भवार्थे तद्धितः । चिरत्नः परत्नः ।
 त्वप् त्व स्वार्थे तद्धितः अनुदात्तः । नूत्नं प्रत्नम् ।
 त्यक् त्व-भवार्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । दान्तिष्ठात्यः
 याश्चान्त्यः । [अधित्यका
 त्यकन् त्यक् आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । उपत्यका
 त्यप् त्व-भवार्थे तद्धितः अनुदात्तः । तत्तल्यः इहल्यः ।
 त्व त्व समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्वा । [तत्त्वभवान् ।
 त्वल् त्व सप्तस्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तता । यत्न कुल ।

त्वा त्वा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति
 देवत्वाकरोति ।
 त्व त्व-भावकर्म्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।
 त्वन् त्व कत्यार्थे क्त् आद्युदात्तः । कर्त्तव्यम् ।
 थ
 थकन् थक-कर्त्तरि क्त् आद्युदात्तः । गायकः ।
 थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां डीप् । पञ्चथः दशथः ।
 थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्यम् ।
 था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।
 थाल् था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदात्तः । प्रत्यथा
 पूर्वथा ।
 थुक् थ् आगमः डटिः अन्त्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।
 थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । अजथ्या यूथिः अविथ्या
 द
 दप् दप् उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां डीप् । ऊरु-
 दप्तः गजदप्तः ।
 दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।
 दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम्
 इदानीम् ।
 दुक् दु आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदाशीः अन्यदीयः ।
 दूस् दूस् दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूस् (अविदुग्धम्) ।
 देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोत्तमोदात्तता ।
 पटुदेशीयः ।
 देश् देश् ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेशः ।
 द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।
 द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्गि सद्यः ।
 द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।
 द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां डीप् ।
 ऊरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।
 ध
 धमुज् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदात्तः ।
 द्वैधम् त्वैधम् । स्वार्थेऽङ्गे द्वैधः ।
 धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा
 [पचति ।
 धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले अधुना ।
 धेय धेय स्वरूपार्थे तद्धितः । नामधेयं भागधेयम् ।
 ध्यमुज् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तता अव्ययः ।
 ऐकध्यम् ।

न

न न मत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । पुरा-
णेश्वर्ये च । प्रणम् ।

नङ् न भावे क्त् गुणाभावादि । यत्नः प्रश्नः यत्नः ।
नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे क्त् गुणाभावादि । स्वप्नक् पृष्णक् ।
नन् न भावे क्त् आद्युदात्तः । स्वप्नः ।
ना ना असहायार्थे पृथग्भावे स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । विना ।
नाञ् ना असहायार्थे पृथग्भावे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः आद्यु-
दात्तः । नाना ।

नाटच् नाट नासिकनतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । अवनाटम् ।
नि नि भावे क्त् स्त्रियाम् । ग्नानिः हानिः ।
निङ् नि समासान्तः अन्तादेशः । युवजानिः ।
नीग् नी आगमः अन्यावयवः । वनीवञ्चीति ।
नुक् न् आगमः अन्त्रावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः अन्तोदात्तः । अविपटः ।
पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अनुदात्तः । मिषक्पाशः । [तिल्पिञ्जः ।
पिञ्ज पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिल्पिञ्जः । वेदे तु ङित् ।
पिटच् पिट-नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चिपिटम् ।
पुक् प् आगमः अन्यावयवः । स्थापयति यापयति ।
पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिल्पेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः ।
नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । वात्स्यायनः आश्वलायनः ।
फज् फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः ।
फिज् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः ।
तैकायनिः । [क्रायनिः ।
फिन् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ग्लुचु-

व

व(व) व(व) मत्वर्थे तद्धितः । शंवः शम्बः दन्त्यव इति कौमुदी-
सम्मतम् । [व(व)हुगुङः ।
व(व) ऊच् व(व)हु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

भ

भ भ मत्वर्थे तद्धितः । शम्भः कम्भः ।
भक्तल् भक्त चतुर्थ्याम् तद्धितः पूर्वसुदात्तः । ऐषुकारिभक्तम् ।
भटच् भट-नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । अवभटम् ।

म

म म-भवार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः मध्यमः । दुमः ।

मट् म डट् आगमः आद्यावयवः । पञ्चमः दशमः ।
मण् म भवार्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।
मतुप् मत् अस्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । अग्नि-
मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् लक्ष्मी-
वान् यशस्वान् विद्वान् ।
मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त् आद्युदात्तः । सुशर्मा ।
मप् म जातार्थे क्त्प्रत्ययान्ताच्चित्यं मप् तद्धितः अनुदात्तः ।
पक्तिमम् ।

मथट् मथ तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः स्त्रियां ङीप् ।
वाङ्मयः यवमयी यवागूः । अन्नमयी यत्नः । [(अविदुग्धम्)
मरीसच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । अविसरीसम्
मात्रच् मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः ।
प्रस्थमात्रः गजमात्रम् । कात्स्न्ये च तावन्मात्रम् ।

मिनि सिन् मत्वर्थे तद्धितः । गोमी ।

मीय मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् म् आगमः अन्यावयवः । पवमानः । [भयः ।

मुम् म् आगमः खिति अन्यावयवः । रात्रिञ्चरः । स्तन-

य

य य भावादर्थे क्त् वेदे । निष्क्यः देवहूयः । लोके तु यत् ।
समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । पाश्या वात्या धूश्या ।
साध्वार्थे च ङित् । सभ्यः ।

यक् य-धात्वंशप्रत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते
नूयते । भावकर्माद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । पौर-
हित्यम् सैन्यपत्यम् ।

यङ् य पौनःपुन्याद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः । ङित् आत्मनेपदं
गुणभावादि । बोभूयते चेक्रीयते । [वात्स्यः ।

यज् य-अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । गार्ग्यः

यत् य भावादर्थे क्त् स्वरितः । भव्यं भव्यः, गेयं गेयः, चयं चयः ।

यल् य-मत्वर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । वेशोभाग्यः यशोभाग्यः ।

यस् य मत्वर्थे तद्धितः सिच्चात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि
शयः शय्यः कयः कय्यः ।

युक् य् आगमः अन्त्रावयवः । आदायि स्थायी दायः । [दुर्यान्म्

युच् यु-अन भावादर्थे क्त् समुदायान्तोदात्तता । सुस्त्राणम्

युस् यु मत्वर्थे तद्धितः सिच्चात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि

शयुः शय्युः कयुः कय्युः । उर्णायुः ।

र

र र मत्वर्थोदौ तद्धितः । कुञ्जरः मधुरः । स्वार्थे कुटीरः ।

प्रकृतिलिङ्गता ।

शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । हिंस्रः कम्भः नमः ।

रण् र शरणेऽर्थे तद्धितः वृद्धिः । अग्नीध्र-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि क्त । क्त-जीव-जीरदानुः ।

रिक् रि आगमः अन्तावयवः । क्त-चरिकरीति ।

रिङ् रि अन्तादेशः । क्त-क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगमः अन्तावयवः । क्त-चरीकरीति ।

रीङ् री अन्तादेशः । भावीकरोति धावीकरोति । [धारुः ।

रु र् आदेशः । हरिः अहः । रु शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । दारुः

रुक् रु आगमः अन्तावयवः । क्त-चर्करीति ।

रुट् रु आगमः आद्यवयवः । शी-शेरते, सम्+विट्-संविद्व्रते ।

रूपप् रूप-प्राशस्त्ये तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रुप्य रुप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरुप्या गौः ।

भवार्थे-समरूप्यः ।

हिंल् हिं सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेदार्थे तद्धितः न लित् । चिल्लः चुल्लः पिल्लः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्तर्यार्थे क्त अव्ययः पूर्वोदात्तः । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि क्त पूर्वोदात्तः । नन्दनः विचक्षणः ।

ल्युट् यु-अन भावादौ क्त पूर्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां

ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाण्डि(ण्डो)वः अजगवः । शंवः

शञ्चः कौमुदीमते वलादिरयम् न वशादिः ।

वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तवत्

पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृहवत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्यम् ।

यावान् तावान् । किमः इदमस्य परस्य वस्य घस्तस्य इयः ।

क्रियान् इयान् । [वस्य रश्च । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि क्त अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वय वय मानार्थे तद्धितः । द्रुवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे क्त समुदायान्तोदात्तः । स्थावरः ईश्वरः ।

वलच् वल चतुर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । शिखावलः ।

रजस्वला । [उपयट् उस्त्रपाः विश्वपाः ।

विच् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त समुदायान्तोदात्तः ।

विट् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त । अयेगाः उदधिक्राः ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडम् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । भौरिकिविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरीसः ।

वुक् वु अक भवादर्थे तद्धितः । कन्यिकम् । व् आगमः

अन्तावयवः । भू-अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेन्द्रदत्तकः)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे क्त वृद्धादि । निन्दकः ।

हिंसकः । ससूहार्थे तद्धितः । औद्रकम् औरभूकम्

राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे क्त आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः

लवकः । वेदनादिकर्त्तृर्थे तद्धितः । पदकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्रातृव्यः (भ्रातृपुत्रः) ।

व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्रातृव्यः (रिपुः)

भ्रातृव्यार्थे तद्धितः । पितृव्यः (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे क्त स्त्रियाम् । क्त-क्रिया । कर्तरि क्त अ ।

विद-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न शित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदती ।

शध्यै(न्) अध्ये त्वमर्थे क्त निच्चे आद्युदात्तः । मद्यध्ये पिवध्ये

शस् शस् वीष्णाबोधके कारके तद्धितः अव्ययः । बद्धशो ददाति ।

शाकट शाकट जेत्वेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन जेत्वेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्त्तृकर्मादौ क्त समुदायान्तोदात्तः । पचमानः

चीयमानः भूयमानम् । [यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त आद्युदात्तः । पचमानः

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः । विशालः ।

शतिप् ति धातुस्वरूपार्थे क्त अनुदात्तः । भवतिः विभर्त्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः । [दीर्घसक्यः ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः । पद्माक्षः

षड्गवच् षड्गव पशुषट्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

गोषड्गवम् महिषषड्गवम् । [वराकः जल्पाकः ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः ।

षिकन् इक अध्येतव्यार्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

शतपथिकः षष्टिपथिकः । [मनु-मानुषम् ।

षुक् ष् आगमः अन्तावयवः । जह-जातृषम् तज-तापृषम्

घेन्यन् एन्य आधानार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। सामिधेन्यः।

स्त्रियां ङीष् सामिधेनी ऋक्। [पथिकः।

ष्कन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्।

द्ररच् तर अल्पार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। उच्चतरः। स्त्रियां ङीष्, वत्सतरी।

घ्नन् त्व करणाद्यर्थे क्त्वा आद्युदात्तः। योलम्। स्त्रियां कचित् ङीष्। नघी। कचिन्न। दंष्ट्रा। [ङीष्। कुसीदिकः।

ष्ठच् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां

ष्ठन् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। कुसीदिकः। चरतीत्यर्थे च। पथिकः। [आकर्षिकः।

ष्ठल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीष्।

फा फ-आयन यजन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष्। कात्यायनी कौरव्यायणी। [दात्तः। कापिशायनः।

फाक् फ-आयन भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीष् अन्तो-

द्यङ् ब-गोत्वार्थे तद्धितः पितृत्वेऽपि यङन्त्याप्। क्रोधा वावराह्या।

थञ् य भावकर्मादौ तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। चातुर्यम्।

स्त्रियां ङीष्। चातुरी।

षुञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीष्। शमीलम्।

ष्वन् वु-अक कर्तरि क्त्वा आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। नर्तकः रजकः।

स

स स चतुर्थ्यां तद्धितः। लृणसः पर्यसः। प्राशस्ये तद्धितः। ऋत्सा।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिच्चात् न भत्वम्। पार्श्वम् (परशुसंघः)। सण इत्यस्य सकारस्य इच्चाप्रसक्तेः वार्त्तिककृता तत्परिवर्त्तनेन णम् इति पठितम्।

मन् स इच्छार्थे धात्वङ्प्रत्ययः। क-चिकीर्षति, गम्-जिग-मिषति।

समसण् समस् वत्सरार्थे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः। ऐषमः।

साति सात् कात्क्षेपेन सम्पन्नाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अग्निसात्-करोति।

सुक् स् आगमः अन्नावयवः। दधिस्यति। [तिःपचति।

सुच स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अन्तोदात्तः। द्विरस्ति से(न्) से तुमर्थे क्त्वा निच्चे आद्युदात्तः। वक्षे वक्तुमित्यर्थः।

सोढ सोढ दुग्धार्थे तद्धितः। अविशोढम् (अविदुग्धम्)।

स्कन्धच् स्कन्ध समूहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। गजस्कन्धः।

स्न स्न प्राशस्ये तद्धितः। ऋत्स्ना।

सञ् स्न अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। पौञ्जः।

ह

ह ह सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् इह, कस्मिन् कुह।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वान्न प्रदर्शितम्।

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठित-

रूपादिविवरणम्।

~~~~~

अथाकारादिकमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठित-

रूपादिविवरणम्।

अ

अ अ। रिफ-रेफः (कुत्सितः)।

अक्नुच् अक्नु समुदायान्तोदात्तः। वच-वचक्नुः। (विप्रः वाग्मी च)

अङ्गच् अङ्ग समुदायान्तोदात्तः। पत-पतङ्गः। लृ-तरङ्गः।

विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः। विडङ्गः। ऋदङ्गः।

कृ-उत्त्वे कुरङ्गः। शृवृज्भ्यां णित्त्वम्। शारङ्गः। वारङ्गः।

अच् अ समुदायान्तोदात्तः। उद्-उद्-उदरम्।

अच अच। कु-कवचम्। [संप्रसारणं च। पृथक्।

अजि अज्। पारि+अजि-पारक् (सुवर्णम्)। प्रथः कित्त्वं

अटच् अट समुदायान्तोदात्तः। भट-भरटः।

अटन् अट आद्युदात्तः। शक-शकटः, ककि-कङ्कटः।

अटि अट्। स-सरट्।

अठ अठ। कम-कमठः। जृ-जरठः। रम-वृद्धिः। रामठम्।

अण्डच् अण्ड समुदायान्तोदात्तः। क-करण्डः। भट-भरण्डः।

अतच् अत समुदायान्तोदात्तः। भट-भरतः, ऋ-मरत इत्यादि।

अति अत् शतवत् उगित्कार्यम्। पृष्-पृषन्ति। मह-

महान् महती वृह-वृहन् वृहती।

अति अति। अम-अमतिः। रम-रमतिः।

अतन् अत आद्युदात्तः। अम-अमत्वम्, यज-यजता।

अचिन् अचि नित् आद्युदात्तः। पत-पततिः।

अथ अथ। शो-शयथः। शप-शपथः। रप-रपथ इत्यादि।

अदि अद्। शृ-शरद्। इ-दरद्। भस-भसद्। त्यजादेः तस्य ङित्त्वम्। त्यज-त्यद् तन-तत् यज-यद् सर्वनाम।

अन् अ नित् आद्युदात्तः। क्लिश-ललोपः। केशः। [ग्रहणिः

अनि अनि स्त्रियाम्। ऋ-अरणिः। ऋ-सरणिः। धृ-धरणिः। ग्रह-

अनुङ् अन् गुणाभावादि। नद-नदत्तुः। क्षिप-क्षिप्नुः। [गयम्।

अन्य अन्य। राज-राजन्यः (वर्द्धः)। शृ-शरण्यम् रम-रम-

अन्यच् अन्य समुदायान्तोदात्तः । ह-सरयुः (निषः वातश्च) ।
अप अप । ह-पुक् च सर्षपः ।

अभच् अभ समुदायान्तोदात्तः । कृ-करभः शृ-शरभ इत्यादि ।

अम अम । कल-कलमः कर्ह-कर्हमः अव-अवमः अध-अधमः ।

अमच् अम समुदायान्तोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।

अम्बच् अम्ब समुदायान्तोदात्तः । क-करम्बः कद-कदम्बः ।

अयु(यू) अयु(यू) । ह-सरयुः सरस्वती ।

अर(च्) अर । ऋ-अररस् ऋक्-ऋक्करा जर्ज-जर्जरः । चित्ते
सर्वान्तोदात्तः । अव-अवरः । [तट्च अन्तः ।

अरन् अर आद्युदात्तः । प्र+आ+अत-प्रातः । अमः
अरु अरु । ऋ-अररुः ।

अल् अ पूर्वोदात्तः । उद्+क-उदरम् ।

अलच् अल समुदायान्तोदात्तः । मणि-मङ्गलम् ।

अलिच् अलि समुदायान्तोदात्तः । अञ्ज-अञ्जलिः ।

अवक् अवक् । स्था-तादेशः कित्त्वं च स्तवकः ।

अस अस । अर्पि-अर्पसः (अयमांसम्) ।

असच् अस समुदायान्तोदात्तः । अत-अतसः चम-चमसः ।

असानच् असान समुदायान्तोदात्तः । शृ-शरसानः जृ-जरसानः ।

असि असि । सु+तप-सुतपाः, जात+विद-जातवेदाः ।

असि असि । सन-सानसिः नि० वृद्धिः । वृ-नुक् वर्णसिः ।

असुन् अस् आद्युदात्तः । चित-चेतः ह-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । वि+सो-विषा (वृद्धिः) । वि+हा-विहा
(स्वर्गः) । [पताका ।

आक् आक् । खज-खजाका वल-वलाका शल-शलाका पत-

आगूच् आगू समुदायान्तोदात्तः । यु-यवागूः ।

आणक् आणक् । लू-लवाणकः धू-धवाणकः ।

आतु आतु । जीव-जीवातुः ।

आतकन् आतक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जैवातकः ।

आनक् आनक् । शी-शयानकः भी-भयानकः ।

आनच् आन समुदायान्तोदात्तः । सम्+स्तु+संस्तवानः ।

सुध-कित् सुधानः, एवं लुध-लुधानः बुध-बुधानः ।

आनुक् आनु गुणाभावः । कश-कशानुः ।

आन्य आन्य । वद-वदान्यः ।

आय्य आय्य । सृहि-सृहयाय्यः ।

आरन् आर आद्युदात्तः । अग्नि-अङ्गारम्, मद-मदारः ।

आल आल । मय्य-यलोपः वस्य लादेशे मरालः ।

आलच् आल समुदायान्तोदात्तः । स्था-स्थालं स्थाली ।

आनज् आन वृद्धिः आद्युदात्तः । चत-वागमः चात्वालः
पत-पातालम् चडि-चण्डालः ।

आलीयच् आलीय समुदायान्तोदात्तः । ऋज-मार्जालीयः ।

आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।

आसि आस् । इण-अयाः अव्ययः । (वङ्गिः) ।

इ

इ इ । इ-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कृ-किञ्च ।
किरिः, एवं गृ-गिरिः ।

इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आ-
पणिकः । आ+पत-आपतिकः ।

इजि इज् । पण-पण्यबादेशः बणिक् । वश-कित् उशिक् ।

इज् इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा ङीप् । वप वापिः
वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।

इण् इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।

इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।

इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः । फलः फल्यपादेशः

इतन् इत आद्युदात्तः । ह-हरितः श्यै-श्येतः ।

इति इत् । ह-सरित् ह-हरित् रुह-रोहित् शुष-योषित् ।

इलुच् इलु-समुदायान्तोदात्तः । स्तनि-स्तनयितुः ।

इत् इत् । अश-अशितम् वह-वहितम् ध-धरित्री ।

इत्वन् इत् आद्युदात्तः । जन-जनित्वः ।

इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।

इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।

इनच् इन समुदायान्तोदात्तः । श्यै-श्येनः, ह-हरिणः,
श्यै-श्येनः, अव-अविनः ।

इनण् इन वृद्धिः । मह-माहिनम् ।

इनन् इन आद्युदात्तः । इ-इविणम् दक्ष-दक्षिणः-दक्षिणा ।

इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [ध-धरिमा ।

इमनिच् इमन् समुदायान्तोदात्तः । ह-हरिमा ह-सरिमा

इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिमा भ-भरिमा ।

इलच् इल-समुदायान्तोदात्तः । सल-सलिलम् कल-कलिलम्

इ(ष्ट)ष्टच् इ(ष्ट)ष्ट समुदायान्तोदात्तः । अञ्ज-अञ्जि(ष्टः)ष्टः ।

इणुच् इणु-समुदायान्तोदात्तः । गै-गेणुः दा-देणुः ।

इमन् इम आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पिसः (अयमांसम्) ।

इमि इम् । अर्च-अर्चिः शुच-शोचिः ऊ-हविः सृप-सर्पिः ।

इमिन् इम् आद्युदात्तः । द्युत आदेर्जः ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अवीः तृ-तरीः स्तृ-स्तरीः तन्वि-तन्वीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।
 ईचि ईचि । ऋ-सरीचिः कण-कणीचिः ।
 ईद ईद । कुस-कुसीदम् । [धृ-धरीमा ।
 ईमनिच् ईमन् समुदायान्तोदात्तः । हृ-हरीमा ऋ-सरीमा
 ईरच(न्) ईर चित्ते समुदायान्तोदात्तः नित्ते आद्युदात्तः ।
 हिंसरः । [(फलम्) ।

ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कृ-करीरः, शृ-शरीरम् पृ-परीरम्
 ईषन् ईष आद्युदात्तः । कृ-करीषम् तृ-तरीषः ।

उ

उ उ । भृ-भरुः शी-शयुः ऋ-मरुः तृ-तरुः चर-चरुः ।
 उकन् उक आद्युदात्तः । सम्+कस-सङ्कसुकः ।
 उडच् उड समुदायान्तोदात्तः । गृ-गरुडः । [खादुः ।
 उण् उ वृद्धादि । क-कारुः पा-पायुः वा-वायुः खद-
 उति उत् । ऋ-मरुत् गृ-गरुत् ।
 उत्र उत्र । त्रै-त्रोत्रम् वृ-वरुत्रम् ।
 उन उन । शक-शकुनः । [दारि-दारुणः ।
 उनन् उन आद्युदात्तः । कृ-करुणः करुणा । वृ-वरुणः,
 उनसि उनस् । दम-दमुनाः ।
 उनि उनि । शक-शकुनिः ।
 उन्त उन्त । शक-शकुन्तः ।
 उन्ति उन्ति । शक-शकुन्तिः ।
 उम उम । कुस-कुसुमम् ।
 उम्भ उम्भ । कुस-कुसुम्भम् । [चित-चतरः ।
 उरच् उर समुदायान्तोदात्तः । मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा,
 उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।
 उरिन् उरि आद्युदात्तः । जस-जसुरिः सह-सङ्गरिः ।
 उल उल । तडि-तण्डुलः ।
 उलच् उल समुदायान्तोदात्तः । हर्ष-हर्षुलः चट-चटुलः ।
 उलन् उल आद्युदात्तः । वृ-वरुणः ताडि-तण्डादेशः तण्डुलः ।
 उलि उलि । अग्नि-अङ्गुलिः ।
 उश्च् उश् समुदायान्तोदात्तः । अक्लि-अङ्गुशः । [कलुषः ।
 उषच् उष समुदायान्तोदात्तः । पृ-परुषः नह-नहषः कल-
 उ(ज)षन् उ(ज)ष आद्युदात्तः । ऋ-अरु(रु)षः ।
 उसि उस । जन-जनुः । अस्य नि० उदन्तत्वमपि ।
 उसिन् उस् आद्युदात्तः । ऋ-अरुः, पृ-परुः, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । कष-कर्षूः चम-चमूः तन-तनूः ।
 ऊक ऊक । ऋ-मरुकः, वल-वलूकः मडि-मण्डुकः ।

ऊकण् ऊक वृद्धादि । कण-कणूकः, शल-शालूकम्,
 ऊख ऊख । मा-मयादेशः मयूखः ।
 ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जृ-जरुथम्, वृ-वरुथः ।
 ऊम ऊम । गुध-गोधूमः ।
 ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, कप-कर्पूरः, वल्ल-वल्लूरम् ।
 ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । मी-मयूरः । स्यन्द-सम्प्रसारणम्
 सिन्दूरम् । मस-मसूरा ।
 ऊलच् ऊल समुदायान्तोदात्तः । पिजि-पिङ्गूलम्, कुस-
 कुसूलः ।

च

च च । दिव-देवा देवरौ ।
 चतिन् चत् आद्युदात्तः । शक-शक्तु । [ननन्दा ननन्दरौ ।
 चन् च आद्युदात्तः । सु+अस-स्वसा स्वसारौ । न+नन्द-

ए

एण् एण् । कृ-करेणुः, हृ-हरेणुः ।
 एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः । [गुडेरः ।
 एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कुठ-कुठेरः, गुड-
 एलिमच् एलिम समुदायान्तोदात्तः । पच-पचेलिमः ।
 एणुक् एणु गुणाभावादि । गै-गेणुः ।

ओ

ओतच् ओत समुदायान्तोदात्तः । कषः पादेशः कपोतः ।
 ओलच् ओल समुदायान्तोदात्तः । पट-पटोलः । कपि-
 नलोपः कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क अ गुणाभावादि । क्खु-क्खुवः । वि+आ+घा-व्याघ्रः ।
 क क वकारप्रसङ्गे प्रात् न कित् । क-कर्क, रा-राका कल-कल्कः ।
 कक् क अन्तकिच्चेन नादेः कित्त्वम् । वृ-वृकः, भू-भूकः ।
 कङ्कण कङ्कण वकारप्रसङ्गे प्रात् न कित् । ऋड-ऋडङ्कणः (शिशुः)
 कण कण वप्रसङ्गे प्रात् न कित् । चित-कान्तादेशः गुणाभावश्च
 नि० चिकणः ।

कतु अत गुणाभावादि । क-क्रतुः । [(बद्धमुष्टिकरः) ।
 कलिच् कलि गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । ऋ-रलिः
 कचन् अत गुणाभावादि आद्युदात्तः । सु+विद-सुविदत्वम् ।
 कन् अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्लिष-नि० कीनाशः ।
 कन् क वप्रसङ्गे प्रात् न कित् आद्युदात्तः । इण-एकः भी-भेकः
 कनसि अनस् गुणाभावादि । वश-उशनाः ।

कनिन् अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, वृष-वषा ।

कन्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्यर्थ-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्युच् अन्य गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । क्षिप-क्षिपण्युः
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कुणपः (शवः) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उष-उषपः कुट-कुटपः ।
 कमिन् अम् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्वनाम
 कथन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
 करन् कर न कित् आद्युदात्तः । श्-शकरा ।
 कल अल गुणाभावादि । तप-तपला, तफ-तफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । पुष-पुष्कलः ।
 काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकुः कुष-कुषाकुः (सूर्यः) ।
 कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विड-विडालः ।
 किकन् इक कित् आद्युदात्तः । वृष-वृषिकः कष-कषिकः ।
 कितच् इत कित् समुदायान्तोदात्तः । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [पुलिन्दः ।
 किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्तः । कुल-कुलिन्दः पुल-
 किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्तः । इष-इषिरः ।
 किथन् इथ कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या ।
 कीकन् ईक कित् आद्युदात्तः । ऋज-ऋजीकः ऋड-ऋडीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । क-किरीटं त-तिरीटम् ।
 कु उ गुणाभावादि । पृ-पुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः ।
 कुक् कु अन्यकिञ्चानादिकित्त्वम् । क्षी-क्षीकुः ।
 कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । प्रथ-संप्रसारणम् पृथुकः
 कुषन् उष गुणाभावादि आद्युदात्तः । पृ-पुरुषः ।
 कू ज गुणाभावादि । न्त-न्तः श्ध-श्धूः ।
 केय्य एय गुणाभावादि । स्तु स्तुवेय्यः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः घ-घतम् स्त-स्तम् ।
 क्तन्, त्तु गुणाभावादि । क-कतुः हन-हतुः ।
 क्तौ त गुणाभावादि । अम-अन्तं चि-चित् मिद-मितम् ।
 कथन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कुष-कुषः ।
 कथिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अस-अस्थि सक-सक्थि
 क्र न गुणाभावादि । तह-हलोपः तणम् । [लू-लूनिः ।
 किन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न डीप् । स्त-स्तणिः ।
 कलन् मल कित् आद्युदात्तः । कुट-कुटलम् कष-कषलम् ।
 क्य यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः पृ-पुरणः ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । ष्ट-उत् उरणः ।
 क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । भू-भुवनम् ।
 क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुरः स्त-स्तुरः धा-धीरः ।
 क्ररच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । कु-कुररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । स्त-स्तरिः ।
 क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अद-अद्रिः भू-भूरिः ।
 शुभ-शुभिः ।
 क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुकः । [शत्रुः ।
 क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुः शाति-हृत् ।
 क्ल ल गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्तः अम-अम्लः ।
 क्लन् व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अश-अश्वः प्रुष-प्रुषः ।
 क्लिप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । शी-शीवा कुश-कुशा ।
 क्लिन् वि, इकारास्यानुनासिकत्वाभावाच्च लोपः । क-कीर्तिः
 गृ-गीर्तिः जागृ-जागृतिः ।
 क्लिप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
 कुन् वु-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
 क्सरन् सर कित् आद्युदात्तः । तन-तसरः, ऋष-ऋक्षरः ।
 क्सि सि गुणाभावादि । लुष-लुक्षिः, कुष-कुक्षिः, शुष-शुक्षिः
 क्सु सु गुणाभावादि । इष-इक्षुः ।
 क्लन् क्ल गुणाभावादि । क्ल-क्लम्, अश-अक्षम् ।

ख

ख ख वकारप्रक्षेपात् न खित् । शम-शङ्खः सह-सुरादेशे मूर्खः ।

ग

ग ग वकारप्रक्षेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् गुणाभावादि । सुद-सुङ्गः ।
 गण् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् वृद्धादि । गृ-गुट् शार्ङ्गः ।
 गन् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कुत्वम् आद्युदात्तः । नि+सञ्ज+निषङ्गथिः ।

च

चट् च वप्रक्षेपाच्च चित् स्त्रियां डीप् । कु-दीर्घः कूची ।
 चतु अत समुदायान्तोदात्तः । एध-एधतुः, वह-वहतुः ।
 चिक् च वकारप्रक्षेपात् न चित् गुणाभावादि । सु-सुक् सुचौ

झ

झच् झ-अन्त समुदायान्तोदात्तः । जृ-जरन्तः विश-वेशन्तः ।
 झिच् झि अन्ति तेन न भित् समुदायान्तोदात्तः । भू-भवन्तिः ।

ञ

ञन् उ वृद्धादिः आद्युदात्तः । दृ-दारु, सन-सानु ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां डीप् । निच्चे आद्युदात्तः । दन्थ-नस्य
 आ दाथः, दन्स-दासः । [सह-सहिषः ।

टिषच् इष समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां डीप् । अव-अविषः

ठ

ठ ट वप्रश्नेषात् न ठित् । कण-कण्डः ।

ड

ड अ अभत्वेऽपि टिलोपः । ऊर्ण-ऊर्णा ।

ड ड वप्रश्नेषात् न डित् । कुण-कुण्डम्, गु-गुडः ।

डुउ अउ अभत्वेऽपि टिलोपः । तन-सन्तत् तितउः डउ इत्यसन्निर्देशाच्च सन्निः ।

डट अट अभत्वेऽपि टिलोपः । नम-नटः ।

डति अति अभत्वेऽपि टिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

डवतुप् अवतु टिलोपः उगित्कार्यम् अनुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किम् । अस्य इदमद्य मान्तत्वेन

कन्मेजन्तइत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि चिरव्ययमिति नियमादुणादौ

चिप्रत्ययान्तत्वे एवाव्ययत्वं नान्यथा ।

डुतच् उत टिलोपः समुदायान्तोदात्तः । अह्+भू-अहुतम् ।

डुन् उ टिलोपः आद्युदात्तः । श्मन्+ञी-श्मञ्चुः, न+ञी अञ्चुः । [वाचिकेऽप्ययं प्रत्ययः ।

डुम्सुन् उम्स् टिलोपः आद्युदात्तः । पा-पुमान्, पुंसः ।

ड् ज टिलोपः । भूम-भूः । [डिमिप्रत्यये ।

डै ऐ टिलोपः । रा-रै-राः रायौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

डैसि ऐस् टिलोपः । उह्+चि-उच्चैः नि-दीर्घः नीचैः ।

डो ओ टिलोपः । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वसुक्तम् ।

डोमि ओस् टिलोपः । दम्-दोः दोषौ दोषः ।

डौ औ टिलोपः । ग्लै-ग्लौः रुद-नौः नाव्ययत्वसुक्तम् ।

डुट् र टिलोपः स्त्रियां डोप् । सौ-स्त्री ।

डि रि टिलोपः । लृ-त्रि-त्रयः ।

ठ

ठ ठ वप्रश्नेषात् न ठित् । शम-शण्डः ।

ण

णित्वन् इत् वृद्धिः आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वद-वादित्वम् ।

णु णु वप्रश्नेषात् णित् । स्था-स्थानुः अज-वेणुः वृ-वर्णुः

णुकन् उक् वृद्धादि आद्युदात्तः । पच-कादेशे पाकुक् ।

ण्य ण्य वप्रश्नेषात् न णित् । धृष अकारस्य इत्त्वं धिष्यम् ।

त

त त । लो-पुट् ह्रस्वः लिप्रम् (स्त्रिप्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इप-इट्का, अश-अट्का ।

तन् त आद्युदात्तः । हस-हस्तः, हृ-मर्तः, गृ-गर्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तशन् तश आद्युदात्तः । इण-एतशः (ब्राह्मणः) ।

तशसुन् तशस् आद्युदात्तः । इण-एतशः (विप्रः) ।

ति ति । वि+तस-वितस्तिः सु+अस-स्वस्ति स्वरदिः ।

स्त्वपाठे स्वस्तीतिनिर्देशात् न भूभावः । [कृत्तिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत्-वर्तिका । कत-कित्त्वम्-

तु त । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः ।

तुन् त आद्युदात्तः । सि-सेतुः तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

तच् त समुदायान्तोदात्तः । चद-चत्ता मन्-मन्ता ।

तन् त आद्युदात्तः । शंस-शंस्ता ।

तण् त वृद्धादि । च्यु-च्यौतः । (अण्डजः, चीणपुण्यश्च ।

त्यक् ल्यु-गुणाभावादि । मृ-मृत्युः ।

त त । गु-गोत्रं गोत्रा । वच-वक्त्रं यम-यन्त्रम् ।

तन् त आद्युदात्तः । छ-होत्रम् या-यात्रा अ-ओत्रम् ।

त्रिन् त्रि आद्युदात्तः । अद-अर्त्तिः ।

त्रिन् त्रिन् आद्युदात्तः निच्चेत्युक्तेः न नित् । अद-अत्ती अर्त्तिणौ ।

त्रिप् त्रि-अनुदात्तः । रा-रात्रिः शद-शर्त्तिः (हस्ती) ।

तन् त आद्युदात्तः । दात्रः (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । पृष-पृष्ठं यू-यूथं गू-गूथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उष-ओष्ठः कुष-कोष्ठम् गा-गाथा ।

द

द द । शा-शदः (जम्बालः शस्यश्च) ।

दन् द आद्युदात्तः । शप-शब्दः अव-अव्दः ।

ध

धुक् धु गुणाभावादि । शी-शीधु ।

न

न न । धा-धाना (भूययवः) पृ-पर्णम् वस-वस्त्रः ।

नक् न गुणाभावादि । इण-इनः । सि-मिनः ।

नि नि । वी-नि० णत्वं वेणिः । ज्या-ज्यानिः ।

नु नु । दा-दातुः भा-भानुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० नीपः । विष-विषम् ।

पास पास । क-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कल-अस्योत्त्वं कुल्फः गल-गुल्फः ।

भ

भ भ । इ-दर्भः दल-दल्भः (अपिचक्रश्च) ।

भन् भ आद्युदात्तः । मृ-अर्भः गृ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इष-इष्ठाः युध-युष्माः भी-भीमः ।
मदिक् मद् गुणाभावः । यु-युष्मद्-त्वम् । अस-अस्मद्-
अहम् सर्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । ऋ-अर्म्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।
मनि मन् । सु+श्-सुशर्म्मा ।

मनिष् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम क-कर्म्म वृ-वर्म्म ।

मि मि । नी-नेमिः भू-कित् भूमिः ।

मिनि मिन् । ऊ-होमी ।

मुक् मुक् । उष-लान्तादेशः गुणाभावः उल्लसुकः । (ज्वलद-
ङ्गारम्) ।

य

य य । शल-शल्यम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्यं (युद्धम्) जन्या बधूः ।

यत् य स्वरितः । यु-युक् पुण्यम् धा-हुक् धान्यम् ।

यतुच् यत् समुदायान्तोदात्तः । तन-तन्यतुः ।

युक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्युः ।

युच् यु न अनादेशः समुदायान्तोदात्तः । मन-मन्युः जन-

युन् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यन्तयोर्धतौ घतनः ।

र

र र । रीङ्-रुखः रुट् च रिप्रम् (कुत्सितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्फाय-स्फारम् । क्षिप-क्षिप्रम् रूप-रूपः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्रः । भी-भेरः ।

रु रु । मी-मेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जतुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । कृ-कर्क्कः गृ-गर्वः शृ-शर्वः वशादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । इण-एव, सरादिः । शी-शेवः ।

वन् वन् न निच्च् ज्ञापकात् । ऋ-अर्वा (कुत्सितः) ।

वनिप् वन् अनुदात्तः । स्ना-स्नावा ऋ-अर्वा (तुरङ्गगर्हप्रयोः) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अण-उपधाया ईत्त्वम् ईश्वरः ।

वलच् वल समुदायान्तोदात्तः । इल-इल्ललः पल-पल्ललः ।

वलञ् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दरादित्वात् शैवालश्च ।

वालञ् वाल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवालः । पृषो-

वालन् वाल आद्युदात्तः । शी-शैवालः नि० वस्य पः, शेपालश्च ।

वि वि ज्ञापकदस्य न लोपः । इ-दर्विः वशादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विलोपः । वृ-वर्विः । वशादिरित्येके ।

वुन् वु अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका ।

श

शक् श वकारप्रक्षेपात् न शित् गुणाभावः । वृ-वृशः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । सृश-प्रभावः पशुः (आयुधम्) ।

श्वण् श्व वृद्धिः । सृश-प्रभावः पार्श्वः ।

ष

षवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-संप्रसारणे पृथ्वी ।

षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी

घ्नन् त्व-आद्युदात्तः । वस-वस्त्वं शस-शस्त्वम् अस-अस्त्वम्

स्त्रियां ङीप् । नद्दी । [शृ-शर्वरी ।

खरच् वर समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । वृ-वर्वरः

स

स स । वृ-वर्षम् । तृ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अम-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अश-अक्षरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसयोषित्) ।

स्मन् स्म आद्युदात्तः । सूच-सूक्ष्मम् ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्यन् स्य आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिक-
भेदात् । यत् अवयववर्णमनपेक्ष्य समुदायशब्दा कस्यचिद्वि-
शिष्टार्थस्य बोधः ते रूढाः । यथा आखण्डलमण्डपघटा-
दयः तत् अवयवार्थबोधनेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका
यौगिकाः । यथा घनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचकः
गन्तेत्यादयः । तेषाञ्च घनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादि-
क्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-
याभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्व्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-
कत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कृदन्ततद्धितान्तसमा-
सजभेदात् त्रिविधाः । तत् पाचकादयः कृदन्ताः, काषायादयः
तद्धितान्ताः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्रायं विशेषः कृदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, खलादिना कर्त्तादेर्बोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रिया-सम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्विज्ञानास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डीत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् ज्ञानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रिया-वान् स्यन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मत-बादिभिर्बोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्व-स्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्स्वलोपात्ततत्तत्क्रियाकारकादिभावादिरूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादः । काषायः लाजिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, शाब्दिक इत्यादौ वेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्त्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अणादि-प्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्-विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादक्षित्येत्यादौ द्रव्य-क्रिययोः, नीललोहितः कण्ठरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, स्नातानुलिप्तः पक्वभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परस्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृतः, तद्विज्ञाः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योग-विशिष्टस्य समुदायशक्त्या रूढ्या वृत्त्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगरूढाः । यथा पङ्कजमनोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्त्तृत्वरूपेणार्थेन सहितस्य रूढ्या वृत्त्या पद्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगरूढाः । तेन पङ्कजशब्दा-दितः न कुसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्त्तृत्वरूपार्थस्य कुसुदादिषु सङ्गावेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वमुपाधिरिति प्रयोगनियमेन पद्मत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कुसुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादि-शब्दादीनां योगिकेष्वेवान्तर्भाव इत्युररीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्

“समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति पङ्कजशब्दवत् योगरूढत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेऽप्ययं विशेषः दिग्नामविकल्पार्थक

भिन्नबहुव्रीहेर्भेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः बहु-धनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्नामसमासे उत्तरपूर्वा पूर्वदक्षिणेत्यादौ, द्विवा पञ्चषा इत्यादौ विकल्पार्थक-समासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्ध-बोधकत्वम् बहुव्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेषः, क्वचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचित् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः बोध्यते तत्र आरूढवानरादौ कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ तु स्वस्वामि-भावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आरूढो वानरोऽयम् प्राप्तसुदकं यमिति विग्रहे आरूढवानरप्राप्नोदकशब्दौ वानरकर्त्तृ कारोहण-कर्मणः उदककर्त्तृ कप्राप्तिकर्मणश्च बोधकौ । एवम् ऊढो रथो येन इति विग्रहे ऊढरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, दृष्टो रथो येनेति विग्रहे दृष्टरथादेश्च रथदर्शनादिकर्त्तृश्च बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यश्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशूपहरण-सम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्र-पतनापादानस्य, निहितो घटो यत्नेति विग्रहे निहितघटादि-शब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभाव-इत्येष्वपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । इन्त्यस्य एकक्रियान्वयित्व-रूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव

तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचित् उत्तर-पदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अर्द्धग्राम इत्यादौ च ग्रामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्द्धादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावः कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, ग्रामस्थितादौ, अयणकर्मणः रामकृतमित्यादौ कर्त्तुः अश्वगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापा-दानस्य, ग्रामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्व-पदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्वयः । द्विगौ, कर्मधाराये, समानाधि-करणबहुव्रीहेरान्तरपदार्थयोश्चाभेदेनैवान्वयात् कर्मधारयस्य द्विगौः समानाधिकरणबहुव्रीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भावः अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्तदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिकाः । यथा “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म,” “साधकतमं करणम्” योगश्चित्त-वृत्तिनिरोध इत्यादयः । तत्तच्छास्त्रकारैः, कर्मशब्दः कर्त्तुरीप्सिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयतितीच्छा-विशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्तदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादित्वात् अनादि-सङ्केतवतो रूढाद्भेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तत्तच्छब्देषु तत्तच्छब्देन तत्र तत्र
पारिभाषिकानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव “कृत्विमाकृति-
लोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसंप्रत्ययः” इति परिभाषया कृत्विम-
हेतवत एव ग्रहणसुक्तम् तेन “कर्मण्यण” “कर्मणि द्वितीया”
यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु
कर्म क्रिया” इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतवत्त्वसाध्यात् पारिभाषिकस्य रूढेष्ट्वेवान्तर्भाव-
ः क्वन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्यारभेच्छा । सा च
प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानोयत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य
परस्य वेत्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
लभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
दायानुसारेण आप्रप्रायैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाङ्गल्येन
रूढानां, केषाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
रूपपाठादिषु बाङ्गल्येन यौगिकानां, केषाञ्चिच्च रूढानामर्थ-
विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

क्वप्पहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकग्रन्थेषु सर्वशब्दानामनुक्तेः यावत्
कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिक-
शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तदु-
पन्यानां च एकैकपुरुषेण बहुकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि
सदा स्मरणभावेन, तत्तदुपन्यानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
नारं सर्वशब्दार्थज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणेतिहासतन्त्र-
शास्त्रदर्शनशास्त्रज्योतिषनोतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-
सिद्धशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना
कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्वचनाया-
मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राग्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम्
उदाहरणतया च तत्तद्वामान्यत्र तत्तच्छब्दार्थदर्शनावसरे प्रदर्श-
यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टौक्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र
प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
कल्पनेऽनन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च वृथा ग्रन्थबाङ्गल्यमात्रसम्पा-
दनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

बृहस्पतिर्दिव्यं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं

जगौ नैवान्तं जगामेति ।

तथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघुपायतया व्याकरणमारब्धं तन्त्रकारैः ।
तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् असु-
लभतया बहूनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमाह्वय
अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति
नञ्योगेन शब्दबाङ्गल्यसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नञ्-
शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिर्वि नादताः किन्तु यत्र यत्र
अर्थविशेषः यथा असुरः अब्राह्मण इत्यादिषु तत्रैव संप्रहोष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन
नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च वृथानन्तभेदकल्पनेन
ग्रन्थबाङ्गल्यमात्रसम्पादनं अर्वाचीनानामिव वृथा स्यात् न च
तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
यद्वलात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रहः
सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्वपदात्, पाल, धर, भुग् धारिन् भूत्, पति,
नेहशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः मतुवादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा
तत्त्वामी बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभुक् भूधारी भूभूत्
भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः
अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्त्तने उत्तरपदपरिवर्त्तने च
स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कृत्-कर्त्तृ सू-सृट्-सृष्ट-विधात्
कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः ।
यथा विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसूत्रः विश्वसृट् विश्वसृष्टा विश्वविधाता
विश्वकारक इत्यादयः सर्वकृत् सर्वकर्त्तृ इत्यादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, रह, जन्मन्, भू, भव
इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः
भूमिरहः भूमिजन्मा भूमिम् भूमिभवः इत्यादयः क्षमायोनिः
क्षमाज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवादर्थे अणादयश्च जन्य-
वाचकाः । यथा भौमः माहेयः इत्यादयः ।

धार्थ्यशस्त्रादिवाचकपूर्वपदात्, पाण्ड्यङ्गमौलि, भूषण, भृच्छा-
लिन् शेखर, धर्त, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दाः कृत्वर्थीय-
प्रत्ययाश्च तद्वधारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलशङ्खः चन्द्र-
मौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखरः शूलो
शूलवान् इत्यादयः । इत्यास्तु विशेषः । यत्र यत्रावयवे
धार्थ्यत्वं प्रतीयते तत्तद्वाचकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
यथा शूलहस्तः चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्वपदात् अन्न, भुग्, भ्रत, लिट्, पायिन्, प,

अश, अशनादयः उत्तरपदस्थाः तद्गन्तवाचकाः । यथा मध्वन्ः मधुम् मधुवतः मधुलिट् मधुपायी मधुपः मध्वन्ः मध्वश्व इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तनेन तत्पर्यायशब्दाश्च भ्रमर-वाचकाः ।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, वधु प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्गन्तवाचकाः । यथा हरकान्ता हरप्रिया हर-वधुः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तनेन तत्पर्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः ।

भार्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयिन्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमणः रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णु-वाचकाः ।

सखिशब्दपूर्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्यन्तरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसुहृत् शिवभक्तम् इत्यादयः कुबेरवाचकाः ।

वाहनवस्तुपूर्वपदात् गामिन्—यानासनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाह्यबोधकाः । यथा वृषगामी वृषयानः वृषासन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तकसम्बन्धविशिष्टपूर्वपदात् स्वसादयः, दुहिता-दयः, आत्मजादयः, अपजादयः, अवरजादयश्च तत्सम्बन्ध-वाचकाः । यथा शमनस्वसा शमनभगिनी शमनसहोदरेत्यादयः एकसूर्यतो जन्मवत्त्वेन यमुनावोधकाः । सूर्यदुहिता सूर्य-नन्दिनी सूर्यतनया सूर्यपुत्रीत्यादयः तज्जन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनावोधकाः । शिवतनयः शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादयः शिवतो जन्मवत्कान्ति केयादिवाचकाः । यमुनापजः यमुना-भ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमानजन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमबोधकाः । रामानुजः रामावरज इत्यादयः रामपत्या-ज्जन्मभागवासुदेववाचकाः ।

आश्रयवाचकपूर्वपदात् शय, वासिन्, सङ्गान्, श्रित, सह, स्थितादिशब्दाः तदाश्रितवाचकाः । यथा भूमिशयः भूमिवासी भूमिसङ्गा भूमिश्रितः भूमिसह भूमिस्थितः इत्यादयः ।

अध्यवाचकपूर्वपदात् भिद् द्वेषिन् छिद् धग् जिद् घातिन् ध्रुग् रिपु ध्वंसिन् शासनादयः अन्तर्कदमनदर्पहन् मथनादयश्च तद्घातकवाचकाः । यथा कामभित् कामद्वेषी कामच्छित् कामधक् कामजित् कामघाती कामध्रुक् कामरिपुः कामध्वंसी कामशासनः इत्यादयः । एवं कामान्तकः कामदमनः कामदर्पहा काममथन इत्यादयः शिववाचकाः ।

अप्ये च प्रायशोऽतिदेशेन तत्सच्छब्दानां तत्तदर्थवाचित्वं यथावसरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्रमिहोदाहरणमुक्तम् ।

एवमुक्तप्रकारेण पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन बहवः शब्दा-

स्तत्तदर्थवाचका भवन्ति । तत्राप्ययं विशेषः । वृषादेर्वाहनत्व-विवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोज्याः, स्वत्वविवक्षायां वृषपतिः वृषस्वामी वृषवान् इत्यादयः, चिह्नत्वविवक्षायां वृषाङ्कः वृष-लाञ्छन इत्यादयः । अंशुदेर्धार्त्यत्वविवक्षायाम् अंशुमाली अंशु-भृत् अंशुधर इत्यादयः, स्वत्वविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमानि-त्यादयः । सर्पादेर्वध्यत्वविवक्षायां सर्परिपुः सर्पारिः सर्पहा इत्यादयः । भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादयः यथायथं प्रयोज्याः ।

द्रव्यजातिवाचकशब्दा अपि चिह्नत्वविवक्षायां तत्तच्चिह्नित-वस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा अगस्तिचिह्ना दक्षिणाशा, मकर-चिह्नः कामः इत्यादयः ।

अयुग्मायुग्विषमादिशब्दाः पूर्वपदस्थाः विपक्षसम्पादि-वाचकाः । यथा अयुग्मनेत्रः अयुग्नेत्रः विषमनेत्र इत्यादयः त्रिनेत्रवाचकाः । अयुग्मवाणः अयुग्वाणः विषमवाणः इत्या-दयः पञ्चवाणवाचकाः । अयुग्मच्छदः अयुक्च्छदः विषमच्छद इत्यादयः सप्तच्छदवाचकाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वनियमः ।

तत्र भूभृदादिशब्देषु उभयपदयोः परिवृत्तिसहत्वम् । यथा भूभृत् भूमिभृत् ज्ञाभृत् भूधरः भूमिधरः ज्ञाधरः ज्ञापाल इत्यादयः ।

वारिधिप्रभृतिशब्देषु पूर्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वं नोत्तर-पदस्य । यथा वारिधिः जलधिः तोयधिः वार्धिः पयोधिः । किन्तुत्तरपदस्य कदन्तया उपसर्गमात्रेणैव व्यवधानमात्रम् । यथा वारिधिः वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधिः जलधिः जल-निधिः इत्यादयः इयांस्तु विशेषः यादृशोपसर्गशब्दपूर्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति तादृशपूर्वकस्यैव न तु सर्वोपसर्गपूर्वकानाम् ।

वाङ्वाग्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । यथा वाङ्-वाग्निः वाङ्वानलः वाङ्वादहन इत्यादयः । इत्यंभूताः सर्वे-ऽपि शब्दाः यौगिका एव ।

गीर्वाणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव ।

नञ्पूर्वपदा इतरोत्तरपदाश्च शुणवाचकशब्दाः विरोध्यर्थ-वाचकाः । यथा असितः अशुक्लः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुभेतरः इत्यादयः, शुभत्वविरोधिगुणत्ववाचकाः एवं असुख उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिशीतलक्षणबोधकाः सुखेतरत् असुखमित्यादयः सुखविरोधिदुःखवाचकाः एवम् अपुण्यम् पुण्येतरादित्यादयः पुण्यविरोधिपापबोधकाः ।

इत्येवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-
दनुसन्धानेन अत्रानुक्ता अतिदिष्टतया तत्तदवसरे उक्तप्रायाश्च
शब्दा यथायथम् ऊहनीयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्यर्श-
शीघ्रादिवेग-वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्वितस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च
शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुंलिङ्गाः तदुत्तरात्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे शुक्लः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्लः पटः शुक्ला
शाटो शुक्लं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नोलं पीतः पीता पीत-
मित्यादि । एवं रसविशेषे खरादयः क्लीबलिङ्गाः तद्वति
क्विलिङ्गाः । यथा खरं तिग्मं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः
किरणः खरा दोषितिः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्श

शीतं शीतलं शिशिरमित्यादि तद्वति शीतश्चन्द्रः शीता हिमानी
शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुडः मधुरा द्राक्षा
मधुरं क्षौद्रमित्यादि एवं कटुः कट्वी कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः
स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः स्वल्पघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणास्माभिस्तत्तच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु
तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोक्य
तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विवे-
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं

सुवपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।

भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो

ये विदन्ति खलु केऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।

शब्दसिन्धुः सदुर्गमो दुस्तरोऽकृतबुद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सदगुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावहित्रागमो-

ऽभ्यासश्चानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाभ्योनिधौ ।

पारं यत्नवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यानि तै-

र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनमिषा भीदङ्गिराण्यानि किम्? ३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुह्यहरिणोत्साहनाशालिभिः

प्रज्ञावासुकिरज्जुकर्षणयुजा यत्नौघमन्याद्रिणा ।

उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्

व्युत्पत्तिं समनोभिरेत्य सुतरां चित्ते परं निर्वृतम् ॥ ४ ॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी ये-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा येः ।

येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो

तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

यैर्वीक्षिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-

र्नी काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।

नालोकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-

स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात्? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाशते

न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा

लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।

शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-

स्तच्चापि पाणिनिमतन्नतु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्

ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम? चित्रं ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ्या प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तदादरो यन्मनाक् ॥ ८ ॥

कथञ्चित् सुगन्धबोधस्य पाठमात्रमदोद्धतैः ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः स्मृतिरसौरभलोभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्त्तेरन् प्रवर्त्तन्तां हठान्विताः ॥
तदाक्येष्वदरकृतः शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भागात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ ११ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रोयधियावभौ
नेव शब्दाम्बुवः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्रासन् बालास्तबालनङ्गतम् ॥ १२ ॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदयः ।
पाणिन्याद्यनभिज्ञैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥
डुण्डुभाक्षसुबालानां महाहिखेलनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्थजातं काव्यालोकादुदाहृतीः ।
दर्शयेयुः कुमाराश्चेत् न च तत्र क्षतिर्मनाक् ॥ १५ ॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्वासात् खलु तदाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥
समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिसमन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिकर्त्तारः स्वज्ञानाद्यनुसारतः ।
शब्दाद्यदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते भृशं लज्जा हासभीतिश्च वर्त्तते ।
न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्याद्यनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेयुश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥ २० ॥
यदि वान्ताशने चित्ते न मनाग्जायते घृणा ।
तदान्यक्षुण्णमार्गे धावनं परिशोभते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।

लेशतोऽतिक्रमः क्लृप्तो हासाय पतनाय च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथक्रान्त्या आन्तानां दूरधावनात् ।
मूलचर्चातरुच्छायाराहित्यात् निवृत्तिः कुतः ? ॥ २३ ॥
अन्धानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किमु ? ।
येषां तद्वचने समादरवरस्ते कोऽपि ल.काधमा
जाता अन्धतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायोऽन्धतामेष्यति ॥ २४ ॥
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिलोको न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥ २५ ॥

परिशेषे इदमपि स्मार्थ्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुने निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः”
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः ।
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थान् न मम श्रमः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्थ्यते—

“परिष्कुर्वन्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थान् न भविता ।
तिमीन्द्राः संचोभं विदधति पयोधेः पुनरमी
किमेतेनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरेः” ॥
भाष्याद्याशयबोधनैकशरणिं वाक्यप्रदीपं मुहु-
र्हृद्दोहोतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्त्तिकं
पर्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥
रूढानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया
वक्त्रीर्हृष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां हितकाम्येषु रचितो ग्रन्थः श्रमात् सुक्रमो
विद्वांसोऽद्य विलोकने यदि रताः स्यान्मे श्रमः सार्थकः ॥ २८ ॥
जिज्ञासूनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥ २९ ॥
सुगमं सुक्रमं वेद—लोकशब्दार्थबोधकम् ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३० ॥

वाचस्पतम् ।

अ

अ पु० अवति रक्षति अतति सातत्येव तिष्ठतीति वा अव-अत-
वा ड । विष्णो "अकारो विष्णुरद्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु सृष्टो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मक" इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इः (कामः) अस्य (विष्णोः)
पत्नी डीप् ई (लक्ष्मी) ।

अ अव्य० अव-प्रीणनादौ ड स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त ॥
अधिच्छेपे, अ पचसि त्वं जात्या ॥ "उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपकाच्चेति" स्वरादिगणस्त्वत्वे अ इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुदाहृतं मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिच्छेपे
निषेधे चेति व्याख्यातम् । "अभावे नह्यनोन" इत्यमर-
टीकायां नजादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनमुच्चा-
दिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति ।
स तु नजर्ये एव स्थानितुल्यार्थकत्वादादेशस्य । नजर्याश्च
तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्यं विरोधश्च नजर्याः षट् प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत्र अब्राह्मणइत्यादौ ब्राह्मणसादृश्य-
वत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-
भावस्य, अपटइत्यादौ पटभित्तस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ
अल्पोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽश्वेभ्य इत्यादौ गवाश्व-
भिन्नपशूनामप्राशस्यस्य, असुरः असितइत्यादौ च सुरसित
विरोधस्य बोधकता । तत्रायं विशेषः नजः सर्वत्र अभावे
भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरुद्धलक्षणा । तत्र अघट-
मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
कदन्तोत्तरपदके "अभेदः अज्ञानमित्यादौ" नजत्तुपुरुषे च
अभावबोधकता । भावकदन्तभिन्नोत्तरपदनजत्तुपुरुषे तु
अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्रेदं बोध्यम् ।
समासे हलदौ उत्तरपदे नजः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन
समासएवास्य नजर्यकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धनाद्यथकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "नजोनलोपस्तिङि-
च्छेपे" इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नजादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नजशब्दार्थावसरे
वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिच्छेपार्थकता अजसृमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतियेधार्थकता ।

अच्छणिन् लि० न च्छणी नज् त० च्छकारस्यात्र हल्त्वा-
भ्युपगमात् न नुट् नलोपमात्रम् । च्छणिभिन्ने, च्छण्यन्ते, ।
दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।
अच्छणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते इति भारतम्
हलत्वानाश्रयणे नुटि अन्धणीत्यपि तत्रैवार्थः ।

अंश विभाजने अद० चु० उभ० । अंशयति ते आंशिशत् त ।
अङ्गापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंशः
उ-अंशुः णिनि अंशी क्त अंशितः ।

अंश पु० अंश-भावेऽच् । विभागे "सकदंशो निपतति सकत्-
कन्या प्रदीयते । सकदाह ददानीति त्रीत्येतानि सकत्
सकदिति स्मृतिः । कर्मणि अच् । विभाज्ये "द्वावंशौ
प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति" "द्वांशहरोऽर्द्धहरो वा
पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति" च स्मृतिः । संख्यासूचकाङ्कविभाज्ये
तथाङ्के, च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशविति" अंशाहति-
म्बेदवधेन भक्तेति" भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति
च लीला० । करणे अच् । अवयवे "अंशुरंशुष्टे देव !
सोमाप्यायस्वेति" यजु० । अंशुरंशुः सर्वोप्यवयव इति वेद-
दीपः । "अंशिनः स्वांशगत्यन्ताभावं प्रति कृपात्मतेति"
वेदान्तपरि० । "अंशो नानाव्यपदेशादिति" शारीरक
सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य
कृता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्समानार्थकं "ममैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति गीतावाक्यम् । "चतु-
र्हश्यष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशे
च ततः किल भवेदणुरिति, स्मृतिः । विशेषावयवे, राशि-
चक्रस्य षट्सु सरयतलयधा विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशद्वा

विभाजके अवयवे, “अक्षस्यांशः समाख्याताः षष्ठ्युत्तर-
शतत्रयमिति “क्षेत्रं होरा च द्वाकाणं नवांशोद्वादशांशकः।
त्रिंशांशश्चेति विज्ञेयः षड्वर्ग इति च ज्योतिषम् नवमितो-
ऽंशः (राशेर्त्रिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः।
स च अंशः षष्टिकलात्मकः कला तु षष्टिविकलात्मिका।
नवमिर्विभक्ते राशेः त्रिंशात्मके नवांशे च। “द्विभर्तृका
मेघनवांशके स्यात्” इत्युपक्रम्य “निःस्त्रा मृगांशे” इति,
“विगुणा घटांशे” इति च व्यवहारचमत्कारः। ६, १,
२०३ पा० सू० वृषादिषु पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम्।
अंशक त्रि० अंश-एवल्। विभाजके। स्त्रियाम् अंशिका।
ज्ञातौ दायादे पु० अंश+स्त्रार्थे कन्। अंशशब्दार्थे
“त्रिंशांशकस्तथा राशे भाग” इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
नवमिते राशित्रिंशभागात्मके नवांशे, “द्विभर्तृका मेघनवांशके
स्यात् इत्युपक्रम्य” “वृषांशके सा पशुशीलयुक्तेति” सिंहां-
शके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न०।
अंशल त्रि० अंश+बलोपाधिके मत्वर्थे लच्। बलवति। अंशं
लाति ला+क। अंशप्राप्ते त्रि०।
अंशसर्वर्णन न० समानोवर्णः योगवियोगयोग्यता सर्वर्णः ततः
करणार्थे णिचि भावे ल्युट् सर्वर्णनम् अंशयोः अतल्य-
च्छेदयोः राशयोः समच्छेदकरणम् इत०। लीलावत्युक्ते
अतल्यच्छेदराशयोः योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेद-
साधने क्रियाविशेषे, तत्वादावंशसर्वर्णनमित्युक्तम् “अन्योन्य-
हाराभिहतौ हरांशौ राशयोः समच्छेदविधानमेवमिति
लीलावत्यामुक्तम्।
अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच्। अंशहारके “द्वंशहरो-
ऽर्द्धहरो वा पुत्रविस्तार्ज्जनात् पितेति” स्मृतिः। अनुद्यमने
एव हृजोऽच् इति नियमात् अन्यत्र अण्। भारहारः।
अंशावतरण न० इत०। भारते आ० प० ६४ अ० उक्ते
देवानां स्वस्वभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्यामा-
विर्भावेन नरदेहग्रहणरूपे अवतरणे।
अंशिन् त्रि० अंश-णिनि। अंशकारके “पुनर्विभागकरणे
सर्वे वा स्युः समांशिन” इति स्मृतिः अंश+मत्वर्थे णिनि।
अवयविनि। “अंशिनः स्त्रांशगत्यन्ताभावं प्रति वृषात्मतेति”
वेदान्तपरिभाषा।
अंशु पु० अंश-वृग० कु। किरणे सूत्रे सूक्ष्मांशे प्रकाशे
प्रभायां वेगे च “अंशवोऽत्र पतिता रवेः किम्”? इत्युद्भटः
“सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दमिति” कुमा०। तत्र स्वपर-
प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः स्पर्शयोग्यः

किञ्चिन्निविडः सूक्ष्मांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः
सूर्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीपचन्द्रादेश्च। तदपेक्षया अल्प-
स्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः स्पर्शयोग्यः तेजःसूक्ष्मांशः
प्रभा, सा च रत्नादिवस्तुनः। चन्द्रादेस्तु अन्यपेक्षयाऽधिक-
प्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण
इत्यादिप्रयोगः। स्पर्शयोग्यः तेजःपदार्थस्य किरणादपि
निविडः सूक्ष्मांशः आतपः, किरणपेक्षया अतिविरल-
प्रसारी स्पर्शयोग्यः परप्रकाशसाधनमसि सूक्ष्मांशविशेषः
आलोकः। प्रभायाम् आलोके वा न स्पर्शोऽनुभूयते।
तत्र अंशुशब्दस्य किरणवाचित्वे सहस्रांशुः उष्णांशुः
शीतांशुरित्यादयः। प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्या-
दयः। “अजस्रमाश्रावितवल्ग्वकीर्णक्षतोऽज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशु-
भिन्नयेति” “द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिरिति” च
माघः। सूत्रांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं चीना-
शुकमित्यादयः। प्रकाशपरत्वे उपांशु उपहृतप्रकाश-
त्वाच्चास्य शुभ्रत्वं प्रतीयते तच्चार्यिकम्। सूक्ष्मविभागपरत्वे
प्रांशुः प्रोक्षतावयवत्वाच्चास्य दीर्घत्वं प्रतीयते तच्चा-
र्यिकम् इति।

अंशुक न० अंशवः सूत्राणि विषयोऽस्य अंशु+कृत्वादि०
क। वस्त्रे। “यत्नांशुकाक्षेपविलज्जितानामिति” कुमारः।
सूक्ष्मवस्त्रे उत्तरीयवस्त्रे पत्रे (तेज पात) शुक्ल-
वस्त्रे च। अंशु+स्त्रार्थे कन्। अंशुशब्दार्थे पु०।
अंशुधर पु० धृ-अच् इत०। सूर्ये अंशुभृदादयोऽप्यत्र
किरणादिधारके वेगधारके च त्रि०।

अंशुपट्ट न० अंशुना सूक्ष्मसूत्रेण युक्तं पट्टम्। सूक्ष्मसूत्र
घटितपट्टवस्त्रे। “श्रीफलैरंशुपट्टानामिति” विष्णु०।
अंशुपति पु० इत०। सूर्ये, तस्य सर्वतेजस्विनां किरणा-
धायकत्वात् चन्द्रादिपञ्चादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तथात्वम्
अतएवोक्तं वृहत्संहितायाम् “सलिलमये शशिनि रवे-
र्दीधितय” इति “मूर्तित्वे परिकल्पितः शशिभृत” इति
वृहज्जातके च। “अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीति”
“उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति” च श्रुतौ
अग्नौ सूर्यांशुप्रवेशाभिधानम्। अत एव माघे तस्य
त्विषां पतित्वेन तस्यास्तमये तासामनुसरणार्थं ज्वलनप्रवेश
उक्तः। यथा “रुचिधास्त्रि भर्तृरि भृशं विमलाः पर-
लोकमभ्युपगते विविशुः। ज्वलनं त्विष इति”। एवं
अंशुस्वामी त्विपतिप्रभृतयोऽप्यत्र।

अंशुमत् पु० अंशु+अस्यर्थे मत्पु। सूर्ये, अंशुशाल्यादयो-

यत् । सूर्यवंशे असमञ्जःपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे
तत्कथा रा० आ० ४३ अ० । अंशुमति पदार्थमात्रे लि० ।
अंशुमती स्त्री० अंशु स्त्र्यस्य पत्न्यस्याः अंशु+मत्+ङीप् ।
शालपण्याम् (शालपान्) ।
अंशुमत्फला स्त्री० अशुमानिव रक्तं फलं मोचकं यस्याः
जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न डीप् अजा० टाप्,
अंशुमानिव समन्तात् प्रसृतं फलतीति फल-अच् वा ।
कदलीवृक्षे ।
अंशुमालिन् पु० अंशुभिर्मलते संबध्नाति मल-णिनि ३त०,
अंशवः मालेव ततः अस्यर्थे इति वा । सूर्ये, द्वादश
संख्यायाञ्च । किरणादिजालवति लि० स्त्रियां ङीप् ।
अंशुल पु० अंशुप्रभां बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क । चाणक्ये
सुनौ, सुनिमात्रे च । अंशुमाहके लि० ।
अंशुहस्त पु० अंशुः किरणोहस्त इव जलाद्याकर्षणसाधनं
यस्य । सूर्ये । “शरैरुच्चैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन्
रसानिवेति” रघौ सूर्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टा-
न्विधयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वाद्भवत्त्वम् । तस्य
च सहस्रांशूनां रसाकर्षकत्वमग्रे सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते ।
अंशुदि पु० । ब० । स्वरविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्द-
समूहे, “प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे” (६, ३, १६३ पा०) स च
गणः अंशु जन, राजन्, उद्ग, खेटक, अजिर, आर्द्रा
अवण, क्षत्तिका अर्द्धपुर ।
अंस विभाजने अद० चु० उभ० अंसयति ते आंसिसत् त ।
आपुक्ति अंसापयतीत्येके । वि+विश्लेषकरणे प्रच्यावने च
“व्यंसयामास तत् सैन्यमिति” भारतम् । अच् अंसः ।
अंस पुं अंस-कर्मभावादौ अच् । अंशशब्दार्थे, स्तम्भे च ।
“अंसनिषक्तवाङ्मनः” “अंसारोपिचापेनेति” शान्तोऽपि
स्तम्भे ।
अंसत्र न० अंसं स्तम्भं लायते लै-क । स्तम्भावरके कवचभेदे ।
अंसकूट पुंन० अंसः कूट इव दृष्टत्वात् । दृष्टत्वात् “राज-
न्योच्चांसकूटकथनपटुरटद्घोरधारः कुठार इति प्रबोध०
अंस(से)भार पु० अंसे धृतः भारः शा० त० वा अलुक् ।
स्तम्भधृतभारे । [धन् । स्तम्भभारहारके, स्त्रियां ङीप् ।
अंस(से)भारिक लि० अंस(से) भारेण हरति भस्त्रा०
अंसल लि० अंस+बलोपाधिके अस्यर्थे लच् । बलवति ।
अंस्य लि० अंसे भवः अंस+यत् । स्तम्भभवे, “ये अंस्या ये
अङ्गाः सूचिका” इति वेदः । अंस-कर्मणि यत् ।
विभाज्ये लि० ।

अंह भासने अद० चु० उभ० । अंहयति ते आञ्जिहत् त ।
अंहति स्त्री० हन्ति दुरितमनया हन-अति, अंहादेशः । दाने ।
अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च ।
पापे “सुहृन्वंहस” इति वेदः स्वधर्मत्यागे “लोभोऽन्धतं
चौर्यमनार्थमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दण्ड” इति
भागवते कलिं प्रति परीक्षिद्वाक्यम् अंहः स्वधर्मत्यागः इति
श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः ।
अंहिति स्त्री० अहि-क्तिन् महादित्वात् इट् । दाने ।
अंज लि० अहि-भृग० कृ । प्रापकारिणि । “आ वोऽर्वाची
सुमतिर्वदत्यादंहोषिद्या” इति (य० ८, ७) “अंहोः”
प्रापकारिणः हननशीलस्येति वेददीपः ।
अंहुर लि० अहि-मङ्गुरादि० उरच् । गतियुक्ते “सप्त मर्यादाः
कवयस्ततस्तुतासामेकामिदमभ्यञ्जरो गात्” इति वेदः ।
अंहि पु० अंहति गच्छत्यनेन अहि-वङ्गुरादि० क्रिन् । पादे
दृष्टादीनां मूले, तेन अंहिपो दृष्टः । चतुःसंख्यायाञ्च ।
अंहिप पु० अंहिणा मूलेन पिबति सिक्ततोयम् पा-क ।
दृष्टमात्रे । [उपरिभागे च ।
अंहिस्कन्ध पु० अह्नेः स्तम्भ इव । गुल्फे अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य
अक वक्रगतौ भ्वा० प० घटादि । अकति आकीत् । अकयति ।
अक न० न कम् सुखम् गुणवचनस्य नञ्योगे विरो-
ध्यर्थमिधायिता न० त० । दुःखे । नास्ति कं सुखं
यस्मात् । पापे । नाकशब्दे अकं दुःखं पापं वा ।
अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ङ । केतुग्रहे
तस्य चोदयेन लोकोपप्लवस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुग्रहे
विस्तरः । “उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा० ।
नास्ति कचोयस्य । केतुग्रहे (टाकरोगयुक्ते) लि० ।
अकडम न० अ, क, ड, म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोष्ठादौ वक्ष्येसु-
दायोऽस्त्यत्र अच् । आहृगोपालमन्त्रस्य शुगाशुभविचारो-
पयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले—“रेखाद्वयं
पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् । चतुष्कोण्ये चतुरेखाऽकडमं
चक्रमण्डलम् । भ्रामयित्वा महादृष्टं निर्माय वर्णमालिखेत् ।
अकारादिचकारान्तान् क्षीवहीनान् लिखेत्ततः । एकैकक्र-
मतो लेख्यान्नेषादिकदृष्टान्तकान् । वामावर्त्तेन गणयेत् क्रमशो
वीरवल्गुम् ! । दक्षमार्गेण गणयेद्दामादिवर्णकादिकान् ।
मेषादितोऽहि नामान्तं क्रमशः मन्त्रपण्डितः । सिद्धसाध्य-
सुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः
साध्यः षड्दशयुग्मके । सुसिद्धस्त्रिसुनौ रुद्रे वेदाष्ट-
द्वादशे रिपुः” इति । (क्षीववर्णाः ऋ ऋ लृ वर्णाः)

“गोपालेऽकडमं स्मृतमिति” तत्रैवोक्तम् । एतच्च गोपाल-
मन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकथह न० अ, क, थ, ह, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसमुदायो-
ऽस्त्यस्मिन् अच् । तन्मोक्तमन्त्रग्रहणार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभा-
शुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले ।
“वक्ष्येऽकथहचक्राख्यं सर्वचक्रोत्तमोत्तमम् । यस्य विचार-
मात्रेण कामरूपी भवेन्नरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ ।
क्रमशः क्रमशः शृणु । चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतुः-
कोष्ठसमन्विते ॥ चतुःकोष्ठ-चतुकोष्ठचतुष्टयं हसमन्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकर्मार्थसिद्धिदम् ॥ चतु-
रस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुकोष्ठसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कं तत्रापि
लिखेद्दीमान् क्रमेण तु ॥ सर्वेषु गृहमध्येषु प्रादक्षिण्य
क्रमेण तु । अकारादिचकारान् लिखित्वा गणयेत्-
ततः ॥ चन्द्रमग्निं रुद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्गं
दश रसं वसुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्करं च सप्त पञ्च-
दशेति च ॥ वज्रीन्दु कोष्ठं वर्णपञ्चाशैकं मयोदितम् ।
एतदङ्गस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
मारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति
कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुनः कोष्ठगोष्ठेषु सव्यतो नामकादितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत् वशी ॥ सिद्धः
सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः । सुसिद्धो ग्रहणाज्-
ज्ञानी शत्रुर्हन्ति चिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः
साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः पोषकः प्रोक्तः शत्रुघातक
उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्वकामदाः ।
जपेन बन्धुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुष्पाति
पोषकोऽभीष्टं घातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन
द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्जजयेन सिद्धारि-
र्हन्ति बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो
निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विगुणपात् साध्यारिर्हन्ति
गोत्रजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्जजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधि-
कात् । तत्सुसिद्धो ग्रहादेव सुसिद्धारिः सगोत्रहा ॥
अरिसिद्धः सुतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्-
सुसिद्धस्तु पत्नीघ्नस्तदरिर्हन्ति साधकमिति ॥ एतच्च सर्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकनिष्ठ पु० अके वेदनिन्द्रारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि० ।

अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धा-
धिपभेदे । न० त० । कनिष्ठभिन्नपालके लि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धित्तेशालनं तन्नास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितवस्तुभ्योऽनुपरते
दृढाध्यवसाये लि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये लि० ।
अकरण न० क-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “अकरणे प्रत्यवायानुबन्धित्वं नित्यत्वमिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात् मन्दकरणं श्रेय” इति आर्त्ताः
अकरणञ्च न्यायादिमते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिमते
निवृत्तिः । अत एव अष्टायां मांसं नाश्रीयादित्यादौ
सर्वत्र निषेधसमभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्यर्था-
न्वयः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्येण च
“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत” इति गीता
श्लोकभाष्ये सहता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्ति
निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वसुररीकृतम् । निवृत्तिश्च
प्रवृत्तिविरोधी भावरूपो धर्मविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकमस्य । सर्वकरणशून्ये परात्मानि पु० ।
“अपाणिपादोजवनोऽपहीतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्वकरण-
शून्यत्वमुक्तम् ।

अकरणि स्त्री० नञ्+क-आक्रोशे अणि । करणं मा
भूदित्याक्रोशात्मके शप्ते । “तस्याकरणिरेवास्तु” इति ।
अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति गृह्णाति
नाशयतीति रा-क । आमलक्याम् । नास्ति करोऽस्य ।
करशून्ये लि० । न करोति क-अच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निवृत्तिपरे च लि० ।

अकरुण लि० नास्ति करुणा यस्य यत्र वा । दयाशून्ये
दैन्यशून्ये च ।

अकर्कश लि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिः शुद्धत्ववति कोमले
अकर्ष लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अवशेन्द्रियशून्ये “पश्यत्य-
कर्ण” इति श्रुतिः । सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव अवशान्तदि-
न्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्षः तद्धूये लि० । “अनर्जुन
मकर्णं वा जगदद्येति निश्चितमिति” भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्थं फलं कर्त्तितं शीलमस्य कृत-युच्
न० त० । उच्चविरोधिः सुखत्ववति खर्वे । कृत-भावे
ल्युट् न० व० । छेदनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क-कर्मादौ तव्य न० त० । करणानर्हे
निषिद्धे पदार्थे । भावे क्त न० व० । क्रियाशून्ये कूटस्थे
चैतन्ये न० । “न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु
किञ्चनेति” गीतायामीश्वरस्य सर्वक्रियानिषेधात् तथात्वम् ।

अकर्तृ लि० कर्तृ+न० त० । कर्तृभिन्ने कर्तृसदृशे कारके

“अकर्त्तरि च कारके” पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च
“पुरुषोऽकर्त्ता भोक्ता”चेति सांख्यमतम् ।

अकर्मकं लि० नास्ति कर्म यस्य व० कप् । व्याकरणोक्ते
कर्मशून्ये धातौ, “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति”
पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मक इति” हरिः ।
स्त्रियां टापि कापि अतद्वत्त्वम् अकर्मिका । “प्रसिद्धेर-
विवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” हरिः ।

अकर्मण्यं लि० न कर्मणे प्रभवति कर्मन्-यत् न० त० ।
कर्मन्-हे “अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति”
ति० त० ।

अकर्मन् अनुपलम्भादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्मभावे
“कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोध्यव्यञ्च विकर्मणः । अक-
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोर्गतिरिति” गीता अक-
र्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म अप्राशस्त्ये
न० त० । दुष्टकार्ये अकर्मदावभिरत इति स्मृतिः ।
न० व० । कार्यशून्ये लि० “अकर्मदायुरभित” इति वेदः ।
अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरंशे परमात्मनि
“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्येत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च लि० ।

अकल्कनं लि० कल्कनं दम्भः न० व० । दम्भरहिते “अकल्कनो
निरारम्भः” इति गीता । वैद्यकोक्तौषधपाकविशेषः कल्कनं,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य व० कप् । अकल्ककोऽ-
प्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।
अकल्का स्त्री० न कल्कः सलोयस्य न० व० । निर्मलत्वेन
शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये लि० ।

अकल्यं लि० कलासु साधुः कला-यत् कल्यः निरामयः
न० त० । अस्वास्थ्यप्रवर्ति । कल्यते इति कल-यत् कल्यं
कल्पनीयं मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये “अपि त्वनीनयदप-
नीताशेषशल्यमकल्यसन्ध इति दृशकु० । अकल्यसन्धः
सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा लि० न कव्यते वर्ण्यते कव-आ न० त० । अवर्णनीये
“प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिरिति” वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यत्र
अलुक् स० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । “कथमय-
मकस्माद्गगनचारिणामाकाशे करुणध्वनिः श्रूयते” इति
नाटकम् “सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते” इति
पक्षधरः । “अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति”
हास्या० । पा० चार्वादिगणे तथा पाठाच्च न पञ्चम्रा लुक्

तेन आपतितभवादर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्डं लि० न० त० । अनवसरे अनुचितकाले “तातस्त-
मकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकारमुपलभ्यमिति” काद० । अस्य
नि० एतदन्तत्त्वमिति केचित् । व० । स्वान्धशून्ये दृष्टे पु० ।
अकामं लि० न कामयते काम-णिङ्-अच् । इच्छाशून्ये
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृतिः । कामनाविषयफलाननु-
सन्धायिनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृतिः स्मर-
विकारशून्ये च । “भयादकामाऽपि हि दृष्टिविभ्रममिति”
शकु० ।

अकामतस् अ० अकाम-पञ्चम्रास्तसिल् । अनिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चौरवद्गुणमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चासृता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि असृतप्राशनेन अमर-
णमित्यनुसन्धेयम् । “असृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः
किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदन्त्येके
इति” वृहत्स० । देहशून्ये लि० । परमात्मनि पु० ।
निष्कलस्याशरीरिण इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ+स्वरूपार्थे कार । अस्वरूपे वर्णे एवमिकारा-
दयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कारः करणं न० व० । क्रिया-
रहिते लि० ।

अकारणं लि० नास्ति कारणं हेतुर्दृश्यं वा यस्य । हेतु-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै-
रतये न दीयते” इति कुमा० “ततोऽकारणवैरी नः
“कारणादपरे परे इति” नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिन्ने “अकारणगुणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् लि० क-णिनि न० त० । कर्त्तृभिन्ने, करणाच्चिदृक्ते च ।

अकार्पण्यं लि० नास्ति कार्पण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कपणता-
शून्ये च ।

अकार्यं न० अप्रशस्तं कार्यम् अप्राशस्त्ये न० त० ।
कुत्सितकार्ये निषिद्धकार्ये च । “अकार्यमिव पश्यामि
स्वमांसमिव भोजने” । “किमकार्यं कदर्याणामिति”
हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने लि० ।

अकालं पु० अप्राशस्त्ये न० त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्मसु
पर्युदस्तयाऽभिहिते गुरुशुक्राद्यस्तकालादौ, स च मलमास,
गुरुशुक्रबाल्यदृष्टत्वास्तमय, सिंहमकरान्यतरगुरुस्थिति, पूर्व-
राश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्वराशिसंक्रमिष्यमाणाति
चारिगुरुकपक्षत्रय, वक्रगुरुकाष्टाविंशतिदिवस, भूमिकम्पा-
द्यद्भुतसप्ताह, सिंहादित्य, शुर्वादित्य, पौषमासचतुष्टयान्य-

तमेकद्वितितदधिकान्यतमदिनदृष्ट्याकालिकदृष्ट्युत्तरैकत्विसप्ता-
हान्यतमदिनादि, रूपो मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्तद्विहित-
कर्मसु पर्युदस्ततयाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणानि सप्रति
प्रसवं मलमासतत्त्वसङ्घर्षचिन्तामण्यादौ द्रष्टव्यानि “अकाले
वीक्षितो विष्णुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति” पु० । अप्राप्तः
अनुचितः कालः शा० त० । अप्राप्तकाले “नाकाले म्रियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति” पुराणम् । “अकाल-
जलदोदय” इति रघुः । “अकालमृत्युहरण”मिति
तन्त्रम् । “वर्त्याधारस्त्रेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियापि हि दृष्टैवमकाले प्राणसंचय” इति याज्ञ० ।
“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत”मिति,
बैद्य० । “नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभक्रियामिति”
स्मृतिः अनुचितकाले दृष्टाविति तदर्थः । “वरमे-
काङ्क्षतिः काले नाकाले लक्ष्मकोटयः इति ति० त० ।
नास्ति कालोपाधिजन्यजातमत्र । जन्यशून्ये प्रलये ।
“अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य
प्रादिभ्यः धातुजस्येति व० अन्यलोपश्च । अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे लि० । कालः कृष्णः न० त० । कृष्ण-
विरुद्धशुभवर्णे पु० । कृष्णविरोधिषुभत्ववति लि० ।
अकिञ्चन लि० नास्ति किञ्चन यस्य मयूर० त० । निर्धने,
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदा”मिति कुमा० । दरिद्रे,
“अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न
श्रिय” इति नैषधम् ।
अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तत् । संन्यासाङ्गे सर्व-
द्रव्यत्यागरूपे यमविशेषे “व्रतं दानं परिव्रज्या तपस्या
नियमस्थितिः । अहिंसाऽस्त्रयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम”
इति स्मृतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः ईश्वरमननं वेत्यर्थः ।
निर्जनत्वे च । भावे त्व । तत्त्वार्थे न० । “स्थाने भवानेकनरा-
धिपः मद्यकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्तीति” रघुः ।
अकिञ्चिज्ज्ञ लि० न किञ्चित् जानाति ज्ञा-क अत्राङ्ग-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिदज्ञान-
शून्ये, अल्पज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।
अकिञ्चित्कार लि० न किञ्चित् करोति क-अच् असमर्थ
स० । किञ्चिदकारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।
अकुण्ड लि० नास्ति कुण्डा यस्य । प्रतिबन्धशून्ये, कर्म-
दक्षे च ।
अकुतोभय लि० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयूर० स० । कुत-
श्चिदपि भयशून्ये ।

अकुप्य न० गुप्यते निखताव्यञ्जकतया—लज्जाकरत्वात् गुप-क्यप्
नि० कस्य पः कुप्यं रत्यादि न० त० । स्वर्णे, रूप्ये च ।
अकुमार लि० न कुमारः । अतीतकौमारावस्थे तरुणे ।
अकुल लि० अप्रशस्तं कुलमस्य न० व० । अप्रशस्तकुले
“कुलान्यकुलतां यातीति” मनुः ।
अकुशल लि० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते ।
न० त० । कुशलविरोधिनि अभद्रे न० । दक्षभिन्ने लि० ।
अकूपार पु० न कूपमृच्छति ऋ-अण् । दृष्टकृच्छ्रे । न कुं
पृथ्वीं पिपूत्सिष्ट-पालनपूरणयोः अण् बा० दीर्घः, न कुत्-
सितं पारं गन्तव्यदेशो यस्य वा, पृ० दीर्घः । महापारे
समुद्रे, दूरगामिनि सूर्ये च पु० । पृ० । अकूवारोऽप्यत्र ।
अकृत लि० क-कर्मणि क्त न० त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृते ।
“कृताकृतावेक्षणादौ ब्रह्मा ऋत्विक् नियुज्यते” इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । “अकृतव्यूहाः पाणिनीया” इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण जह्यैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा
कृतमपि कार्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि० कौ० । बलपूर्व-
कृते ऋणलेख्यपत्तादौ च “सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
महुरब्रवीदिति” मनुः । “बलात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् महुर-
ब्रवीदिति” नैषधम् । पुत्रिकात्वेन अकल्पितायां दुहितरि
स्त्री । “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सङ्घात्
सुतमिति” स्मृतिः । भावे क्त अभावार्थे न० त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चनेति”
गीता ।
अकृतज्ञ लि० न कृतं जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
कृतोपकारास्मारके, कृतज्ञे, “आत्मारामाः पूर्णकामाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति भागवतम् ।
अकृतिन् लि० कृतमनेन कृत-इति न० त० । कार्याक्षमे
क्रियासु पाटवरहिते ।
अकृत्य न० क-क्यप् अप्राशस्ये न० त० । दुष्टकार्ये चौर्या-
दिकरणे । न कृत्यमस्य न० व० । कर्मरहिते लि० ।
अकृत्रिम लि० न कृत्रिमः न० त० । कृत्रिमभिन्ने स्वभावसिद्धे ।
“कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय” इति परि-
भाषा अकृत्रिमस्ते हरसानुविद्धमिति ।
अकृत्वा अ० न कृत्वा न-क-त्वा । करणानन्तर्ये “अकृत्वा
कुलसन्नतिमिति” मनुः ।
अकृष्टपच लि० अकृष्टे चेत्ये पच्यते पच-क्यप् ७त० ।
हलाद्यकृष्टे चेत्ये पच्यमाने नीवारादौ शस्त्रे ।

अक्षणा पु० नास्ति कृष्णः मलो यस्य । निष्कलङ्के चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै ब्रह्माक्षणा” इति श्रुतिः । न० त० । कृष्णत्व-
 विरोधिशुभ्रत्वे पु० । तद्वति, शुद्धे च त्वि० । [पुण्यशीले ।
 अक्षणाकर्मान् त्वि० न कृष्णं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अकेतु पु० नास्ति केतुचिह्नं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने,
 “केतुं कृष्णचकेतवे” इति वेदः य० (२६, ३७) अकेतवे
 अज्ञानायेति वेददीपः । चिह्नध्वजाभ्यां रहिते त्वि० ।
 अकौशल त्वि० न-कुशलः अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-
 चो वा न वृद्धिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ
 आकौशलोऽप्यत्र । कुशलस्य भावः अण्-न० त० ।
 असौष्ठवे न० । [कायति कै क वा । मातरि जनन्याम् ।
 अक्षा स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अच-क्लिप् गतिः तस्यै
 अक्ष त्वि० अच्यते अनुज-कर्मणि क्त । क्ताञ्जने, “अक्षं
 रिहारणां व्यन्तु वय इति” “अक्षाः शर्करा उपदधा-
 तोति” च श्रुतिः परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुले च ।
 अक्षु पु० अनुज-तु नि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च “रुद्रं
 दिवा वर्द्धया रुद्रमक्षौ” इति वेदः ।
 अक्ष न० अञ्ज-वा० क्त । वर्ष्मणि । [इति वेदः ।
 अक्र त्वि० अचु गतौ रक् । स्थिरे । “उदु खरुनवजा नाक्रः”
 अक्रम त्वि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमणं वाऽस्य ।
 परिपाटीशून्ये त्वत्क्रमे एककाले । “तच्चार्थक्रियाचारित्वं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामनृः प्रकारः
 समस्तीति” सर्वद० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-
 भावे चञ् अभावार्थे न० त० । क्रमणाभावे पु० । अ-
 व्ययीभावः । क्रमाभावे अव्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रम्यते अ कण्टकावृतत्वात् क्रम-क्त न०
 त० । वृहत्याम् । क्रान्तभिन्ने विष्णुना क्रान्ते च त्वि० ।
 अक्रतु त्वि० नास्ति क्रतुर्यज्ञः संकल्पो वा यस्य । यज्ञरहिते
 संकल्परहिते च परमात्मनि पु० “न्यक्रतून्यर्थिनो मृधवाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न० त० । क्रियाभावे “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्न साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति” च
 श्रुतिः । न० व० । कर्म शून्ये गुणादौ च त्वि० ।
 सर्वकर्म शून्ये परमात्मनि पु० । [वंश्ये क्षत्रियभेदे पु० ।
 अक्रूर त्वि० न क्रूरः । क्रूरभिन्ने सरले, खनामप्रसिद्धे वृष्णि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न० त० । क्रोधाभावे यमभेदे
 अहिंसा क्षान्तिरक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा” इति पुरा-

णम् । “अक्रोधं शिष्ययन्त्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति
 नैष० न० व० । क्रोधशून्ये त्वि० ।

अक्षम पु० न क्षमः अभावार्थे न० त० । अमाभावे । न०
 व० । अमशून्ये त्वि० ।

अक्षिष्ट क्षिप्त-भावे क्त न० व० । क्लेशरहिते कर्मादौ । क्षिप्त-
 कर्त्तरि क्त न० त० । आन्तभिन्ने त्वि० । [शून्ये त्वि० ।

अक्षेश पु० अभावार्थे न० त० । क्लेशाभावे । न० व० । क्लेश-
 अक्ष व्याप्तौ संहतौ च स्वा० प० वेट् । अक्षति अक्षोति
 आक्षीत् आक्षाम् आक्षिष्टाम् आनक्षे । क्त अष्टः क्षिन्
 अष्टिः शब्द अक्षुवन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष ।

अक्ष न० अक्षुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा
 अश-स । इन्द्रिये, “अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रि-
 याणि” उ० नेत्रे, अधोक्षज इति । तस्यै (त्वं ते) सौवर्चले
 च । ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे । “शङ्खुर्नरोना
 कथितः स एव खाद्याद्रवेयां विषुवद्दिनाङ्गे । नतिः
 पलोऽक्षश्च स एव तज्ज्ञेस्तलोन्नतियास्य स एव लम्ब इति”
 सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनाङ्गे खाद्यपेक्षया
 नतिरूपे पलांशभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्येण
 प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेशे (लङ्का-
 विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवौ च
 क्षितिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेशात् दृष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्ध्रुवसुन्नतं पश्यति
 तथा यैर्भागैर्ध्रुवउन्नतस्तैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः खखस्तिकात्
 दक्षिणतोविषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्रांश्च १२
 निम्ना पलभार्जिता च लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्ष” इति
 भास्वती । “उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा
 स्यान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तद-
 न्तरे योजनजाः पलांशका इति सिद्धान्त शि० गोलाध्यायः
 यदि भूपरिधि (४६६७) योजनैश्चक्रांशाः (३६०) लभ्यन्ते
 तदापसारयोजनैः किमिति, यद्युत्तपरिधिना (३६०) भूप-
 रिधिः (४६६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, तैराशिकेन
 फलं निरक्षदेशलङ्कास्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, स्वयमेव
 प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् ।
 “योजनसंख्या भांशै (३६०) गुणिता स्वपरिधि (४६६७)
 कृता भवन्त्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ
 कक्षायां (अक्ष ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि
 च व्यस्तमिति” । व्यस्तमिति भूपरिधिगुणिता भांशकृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेशात्
क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुस्तत्र नवतिः पलांशाः
(अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिमाणे
च न० विभीतकष्टे (वयडा) तृषे, आत्मनि रुद्राक्षे सर्पे
जातान्धे गरुडे च पु० । तत्र रुद्राक्षे अक्षमाला ।
कर्षे अनुभवति धाराभिरक्षमात्राभिरिति, विभीतके “यथा
वै द्वे आमलके, द्वे वा कौले द्वौ वाक्षौ इति” श्रुतिः ।
व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणसुतभेदे पु० । तत्कथा
रामा० सु० ४३ अ० ।

अक्षक पु० अक्षइव कायाति कै-क । तिनिशब्दे । स्वार्थे-
कन् । अक्षशब्दार्थे प्रकृतिलिङ्गम् । [कन् ! तत्रैव ।
अक्षकूट पु० अक्षस्य चक्षुषः कूटइव । नेत्रतारायां, स्वार्थे
अक्षक्षेत्रे न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् शा०त० । ज्योतिषोक्तेषु
अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अष्टसु क्षेत्रेषु ।
तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये दर्शितानि यथा ।
“भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुली ना कर्णोऽक्षकर्णः । खलु मूलमेतत्
क्षेत्राणि ग्रन्थक्षभवानि तेषां विद्येव मानार्थयशःसुखा-
नाम् ॥ लम्बज्या कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रि-
भुजे २ त्रिभुज्या । कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णो-
ऽयका च त्रिभुजं तथेदम् ३ ॥ तथैव कोटिः समष्टत्तशङ्कु-
रया भुजस्तद्वृत्तिरत्र कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना च कर्णः
कुज्योनिता तद्वृत्तिरत्र कोटिः ५ ॥ अयादिखण्डं कथिता च
कोटिरुत्तना दोः अयणोऽपमज्याई । उद्गृह्णन् कोटि-
रथायकायखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं
यदूर्ध्वं समष्टत्तशङ्को यत्तद्वृत्तेस्तावथ कोटिकर्णौ । अयादि-
खण्डं भुज ८ एवमष्टौ क्षेत्राण्यमून्यक्षभवानि तावत् ॥”
क्षेत्राणि दर्शयेत्, “तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्वृत्तसम्पा-
तादधो यावन्नक्षत्रः क्षितिजसमस्तत्पर्यन्तः सा तत्र कोटिः,
लम्बनिपातकुसमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्या-
न्मध्यगामिस्त्रयं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रम्,
इष्टाहोरात्रवृत्तं यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक् स्वस्ति-
कस्य चान्तरमया (चापांशाः) तेषां ज्याऽया तावती च
प्रत्यक्षक्षितिजे अयाययोर्निवृत्तं स्त्रयसुदयास्तसूत्रम् अहो-
रात्रवृत्तोन्मण्डलसम्पातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं सा
क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अया कर्णः, तदययोरन्तरं
सा कुज्या स भुजः इदमक्षक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-
सम्पातादधोवर्त्यः, समवृत्तशङ्कुः सा कोटिः, अया भुजः,
अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,

तथा कुज्योनिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्याई सा कोटिः,
उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तशङ्कुः कर्णः, इदमक्ष-
क्षेत्रम्, तथाहोरात्रोन्मण्डलयोः सम्पातादधोवर्त्यः उन्मण्डल-
शङ्कुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्म-
ण्डलशङ्कुमूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं तदयादि-
खण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुः कोटिः,
शङ्कुमूलोदयास्तसूत्रयोरन्तरमयायखण्डं स भुजः, कोटि-
भुजाययोरन्तरसूत्रं सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,
तथोन्मण्डलशङ्कुना हीनः समशङ्कुस्तत्समशङ्कोर्ध्वं खण्डं
सा कोटिः, कुज्योना तद्वृत्तिस्तद्वृत्तेर्ध्वं खण्डं स कर्णः,
अयादिखण्डं स भुजः, इदमक्षक्षेत्रम् एतान्यष्टौ तावत्क्षि-
तानि एवमन्यान्यपि भवन्ति ।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-ड ।
इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने वज्जे अस्थिररूपा-
यवजातत्वात्तस्य तन्नामत्वम् । प्रागुक्ताक्षार्थजाते त्रि० ।
ज्योतिषोक्ते अक्षभवे क्षेत्रादौ च ।

अक्षणिक त्रि० न क्षणिकं न० । स्थिरे निश्चले च । “हरि-
वीक्षणक्षणिकचक्षुषेति” भाषः । अक्षणिकचक्षुषा स्थिर-
दृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः इति मल्लिनाथः ।

अक्षएवत् त्रि० अक्षअस्यास्ति महत्प मस्य वः । नेत्रयुक्ते “पश्य-
दक्षणाक्ष विवेद” इति “अक्षखन्तः कर्मवन्तः समर्था”
इति च वेदः ।

अक्षत पु० व० न क्षताः । “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता इति का०
स्मृत्युक्ते यवे । नष्टं सकमिति केचित् “दूर्वाक्षतानि” चेति
पुराणम् । तण्डुले, “अक्षतैर्नाश्च्येद्विष्णुं न तुलस्या विना-
यकमिति” तन्त्रम् । शस्यमात्रे न० । जययुक्तभिन्ने उत्-
कर्षान्विते अविदारिते च त्रि० । “अक्षता वा क्षता वा
पीति” मनुः । क्षण-भावे क्त न०त० । क्षयाभावे न० ।
“अक्षतञ्चारिष्टं चा स्तु” इति आङ्गविप्रसमीपे कृतकर्मणो-
ऽक्षयप्रार्थना ।

अक्षदर्शक पु० अक्षाणां दृष्ट्यादानादिव्यवहाराणां दर्शकः
दृश-खुल् ईत० । विवादनिर्णेतारि धर्माधिकरणाध्यक्षे ।
द्यतदर्शके त्रि० ।

अक्षदृश पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-किन् कुत्वम् ।
अक्षदर्शकशब्दार्थे । अक्षार्थदृष्टरि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-णिनि ३त० । पाशकादि-
द्युतक्रीडाकारके । [कारके ।

अक्षद्य त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-किप् ऊठ् । पाशकादिद्युत-

अचद्युत न० अचैद्युतम् इत० । पाशकादिक्रीडायाम् ।
अचद्युतादि पु० व० । “निर्वृत्तेऽचद्युतादिभ्यः” इति पाणिन्युक्ते
ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अचद्युत, जानुप्रहृत-
जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतानु-
गत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अचद्युतेन
निर्वृत्तम् अचद्युतिकं वैरमित्यादि ।

अचधर पु० अचं चक्रं रथावयवं तत्कीलकमिव कण्टकं वा
धरति धृ-अच् ईत० । विष्णौ चक्रे शाखोटकटचे च
चक्रधारकमात्रे त्रि० । [समा० । चक्राये चक्रभारे च ।
अचधुर् स्त्री० अचस्य चक्रस्य धूर्यं भारोवा इत० न अ
अचधूर्त्त त्रि० अचे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकुशले द्यूत-
कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तरि वृषे ।
अचधूर्त्तिल पु० अचस्य शकटस्य धूर्त्तिं भारं लाति ला-क ।
अचन् न० अच-बाहु० कनिन् । नेत्रे “दक्षिणेऽचन् इति
वृह० उप० “भद्रं कर्णेभिः शृण्वाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्रा” इति वेदः ।

अच(क्षि)पटल न० अचणः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
नेत्रस्यावरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (क्षानि) च । पटलस्य-
रोगभेदादि शुश्रुते उक्तं यथा
“ससूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलि-
ङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाच्छोर्वा-
हेन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयन
चिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् पट् च पट् च
प्रचक्ष्महे । पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले
दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि
सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
गते । मक्षिकाः मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च
विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचर-
विभ्रमात् । यत्रवानपि चात्यर्थं सूक्ष्मपाशं न पश्यति ॥
ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते । महान्यपि च
रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि
विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बली-
यसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्व-
स्थिते तथा दोषेऽपार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
दोषे सङ्कुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते । तिमि-
राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं
लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे
महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्तावन्तरिक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव
लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः” इति ।

अक्षाणां व्यवहाराणां पटलमस्यस्य अच् ईत० । अच-
दर्शके धर्माध्यक्षे पु० ।

अचपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं दृष्टम् । अच-
शलाकेत्यादिना परिणा अव्य० । पाशकक्रीडायाम् यथा
गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अचपाटक पु० अचे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-
खुल् । व्यवहारनिर्णेतारि धर्माध्यक्षे ।

अचपाद पु० अचं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य ।
न्यायसूत्रकारके गौतमे सुनौ, स हि स्वमतद्रूपकस्य व्यासस्य
मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रिज्ञाय पश्चात्
व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति
पौराणिकी कथा । “अचपादप्रणीते च काणादे सांख्य-
योगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति” पद्मपुराणम् ।

अचपीडा स्त्री० अक्षमिन्द्रियं रसनारूपं पीडयति आस्वा-
दनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ्-
ईत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अचम त्रि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे ।
क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्या-
याम् स्त्री । “अक्षमा भवतः केयमिति” भारतम् ।
न० व० । क्षमारहिते त्रि० ।

अचमाला स्त्री अक्षाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्ष
बीजप्रथितमालायाम् । अकारादिक्षकारान्तः अक्षस्तत्कृता
तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्ण-
मालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिप्रथितायाम्
वाह्यमालायाम् “शोध्यमाणपुष्करबीजं प्रथमनाक्षमाल-
मिति” काद० । “विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालयेति” माघः ।
तद्विवरणम् । “क्रमोत्क्रमगते माला सादृकार्थे क्षमेरुके ।
लावसानैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणीति” सनत्कुमारीये ।
“पद्मबीजादिभिर्माला वह्निर्यागे शृणुष्व ताः । रुद्राक्षशङ्ख-
पद्माक्षपुलजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णै
विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालि-
केति” तन्त्रसारे एतत्विस्तारस्ततएवागन्तव्यः । अचस्य

नक्षत्रचक्रस्य मालेव भूषणत्वात् । अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तर्षिमण्डलचक्रे वसिष्ठसमीपे-
मालारूपेण वर्त्तते सर्वेभ्यश्च उज्ज्वलत्वात्तस्या मालारूपेण स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम् ।

अक्षय त्रि० नास्ति क्षयोऽस्य । क्षयरहिते सर्वदा वर्त्तमाने “गयायामक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयमिति” वायुपुराणम् “अभिजिद्रोहिणीदये यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदा-
हृतमिति” स्मृतिः । परमात्मनि पु० । क्षयोवासः, तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षयं पुण्य-
मत्रास्ति अक्ष् । अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-
यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् । “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं सर्वमक्षयं समुदाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके विदधैरभिवन्दि-
तेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-
क्षयसंज्ञितेति” स्कन्दपुराणम् ।

अक्षय्य त्रि० चेत्तुं शक्यं क्षि-यत् नि० न० त० । क्षयानर्हः । अक्षये च “तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतामिति” वायु०
अक्षय्योदक न० नक्षय्य मक्षय्य मुदकं यत्र आजे पिण्ड-
दानानन्तरं देये मधुतिलमिश्रिते उदके । “अक्षय्योदक दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पृथैव नित्यं तत् कुर्यात् न चतुर्थ्या कदाचनेति” छन्दोगप० ।

अक्षर न० न क्षरतीति क्षर-चलने अक्ष् न० त० । परम-
ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये “अक्षरं परमं ब्रह्मेति” गीता । क्रियाशून्ये त्रि० जीवे परमात्मनि च पु० । “क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति “यस्मात् क्षरमतीतो-
ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति” च गीता । क्षरणशून्ये स्थिरे त्रि० । अक्षुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अक्ष-सरन् । अकारादि-
वर्णे न० “अक्षराणामकारोऽस्मि हन्वःसामासिकस्य चेति” गीता । वर्णस्मारकलिपिसन्निवेशे, “अक्षरं वर्णनिर्माणं वर्णमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादभ्रोतेर्वा सरे-
ऽक्षरमिति” उज्ज्वल० । उदके मोक्षे च न० ।

अक्षरचण त्रि० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-
चणम् । लेखनाजीवके । [चु(च)क्षुप् । लेखनाजीवके ।

अक्षर(चु)चक्षु त्रि० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-
अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्णसंख्यया कृतं छन्दः । वर्ण-
वृत्ते “छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा वृत्त-
मक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति” छन्दोम०
तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अक्षरं निश्चलं छन्दोऽभि-
प्रायोऽस्य व० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये त्रि० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननीव । लेखन्याम् (कलम्) ।
अक्षरजीवक त्रि० अक्षरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
ण्वल् ३त० । अक्षरलेखनोपजीवके ।

अक्षरतूलिका स्त्री अक्षराणां तक्षिपिलेखानां तूलिकेव साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तत्स्मारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते
अक्ष+नि+अस-आधारे घञ् इत० । लिप्याम्,
पत्रिकायाम् । भावे घञ् इत० । अक्षरस्मारकरेखा-
द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्पर्शपूर्वकं तत्तदक्ष-
राणां स्मरणोच्चारणरूपे तन्त्रप्रसिद्धे वर्णन्यासे, “सर्विन्दून्
वा न्यसेदेतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्त्रम् ।
विस्तारः सादृकाशब्दार्थे द्रष्टव्यः । अक्षरविन्यासो-
ऽप्युक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । लिपिलेखनोपजीविनि ।

अक्षरजीविक त्रि० अक्षरं तक्षिपिलेखनं जीविका वर्त्तनो-
अक्षरजीविन् त्रि० अक्षरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
णिनि ३त० । अक्षरलेखनेन वृत्तिनिर्वाहकारके । स्त्रियां
ङीप् ।

अक्षरमुख त्रि० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे
यस्य । शास्त्राभिज्ञे अक्षराभिज्ञे च इत० । अकाररूपे वर्णे न०

अक्षरशस् अक्ष० अक्षरमक्षरमिति वीष्ठाथ कारके शस् ।
प्रत्यक्षरमित्यर्थे, “पक्ष अक्षरशः इति” गृह्यम् ।

अक्षरसंस्थान न० अक्षराणां तत्स्मारकरेखाविशेषाणां
संस्थानमत्र व० । वर्णस्मारक-रेखाविशेषयुक्त-लिप्याम् ।
“लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः” ।

अक्षराङ्ग न० अक्षराणामङ्गं तत्स्मारकरेखाविशेषाणामवयवः
इत० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अक्षराज पु० अक्षरेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूतासक्ते ।

अक्षरी स्त्री अक्षुते गगनाभोगं मेघैः अक्ष-सरन् गौ०
ङीप् । वर्षायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षा पाशकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत्र अक्ष-
मतप् मस्य वः ङीप् । द्यूतक्रीडायाम् ।

अक्षवाट पु० अक्षाणां पाशकक्रीडानां वाटः वासस्थानम् ।

द्युतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र-
क्षुस्थानस्यैव वाटः । मल्लभूमौ तत्र हि रथचक्रक्षु-
पांशुसदृशपांशुमत्त्वात् तत्सदृशत्वम् ।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रीडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-
क्तिप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्तादयो
ऽप्यत्र । स्त्रियाम् अक्षवेत्तौ ।

अक्षविद्या स्त्री ईत० । पाशकादिद्युतविद्यायाम् ।

अक्षवृत्त न० अक्षं राशिचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोण-
शून्यं चेत्तम् । राशिचक्ररूपे वृत्तचेत्ते । अक्षे पाशक-
क्रीडायां वृत्तः व्यापृतः ७त० । पाशकक्रीडासक्ते “यदक्ष-
वृत्तमनु दत्तं न एतदिति” श्रुतिः । [द्युतक्रीडाकुशले ।

अक्षशौण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रीडायां शौण्डः प्रवीणः ७त० ।

अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय-
साधने सूत्रे “साक्षसूत्रकमण्डलुरिति” पुराणम् ।

अक्षग्रकीलक न० अक्षस्य रथनाभिचेत्तस्याग्रमण्डं कीलकम् ।
ईत० । चक्रनाभिचेत्ताग्रप्रोते कीलके ।

अक्षानह न० अक्षे चक्रे आनहृते बध्यते आ+नह-
क्तिप् । चक्रसंबन्धे काष्ठभेदे । “अक्षानहो नहृतनीत
सौम्या” इति वेदः । [क्रोधे च । न० व० । क्षमाशून्ये त्रि० ।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,

अक्षारलवण त्रि० क्षारेण उपरमृत्तिकया निर्वृत्तं अण्-
क्षारं कृत्स्नं लवणं न० त० । अक्षलिसलवणे “सुन्य-
क्षानि पयः सोमोमांसं यक्षानुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चै-
वेति” मनुः । “चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं तथेति”
मनुः । अक्षारलवणमक्षलिसलवणमिति प्राय० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैन्धवलवणे न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
यचेयुस्तिरात्रमक्षारलवणाक्षारिणः सुर्वादशरात्रं महा-
शुखिति, आश्वनायनमहम् । अक्षारलक्षणं क्षार-
मृत्तिकादि-क्षतलवणभिन्नं सैन्धवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोष्ठतश्चैव धान्यमुद्गास्तिलायवाः । सासुद्रं
सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्” इति स्मृत्युक्ते गोष्ठतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षावपन न० अक्षां पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन्
आ+वप-आधारे ल्युट् ईत० । पाशकपातनाधारे फलके ।

अक्षावली स्त्री ई० त० । जपसाधन-रुद्राक्षबीजावली जप-
मालायाम् “रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्धहन्ती” तिकाद० ।

अक्षावाप त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+
वप-अण् उप० स० । द्यूतकारके, तदध्यक्षे च ।

अक्षि न० अश्रुते विषयान् अश-क्तिम् । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये
तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्ववादिसङ्गतमन्ये-
षान्तु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त-
वज्रवीहेः स्वाङ्गपरत्वे षजन्तता पद्माक्षः पद्माक्षी, अस्वाङ्ग-
परत्वे अजन्तता दीर्घाक्षी वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता
प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वे ऽजन्तता गवाक्षः ।
इदञ्च शब्दादिषु बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये
रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलके ऽधिष्ठितं किञ्चित्
वस्तु । तैजसत्वाच्चास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्यन्ता-
नुधावनमागमनञ्च । तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायि-
हयः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमते-
ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके द्वे बाह्ये
आन्तरणि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चांशाः,
पक्षादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्ध्यश्च सन्ति । तद्विरणं
यथा “विद्याद्वद्वाङ्मूलबाहुल्यं स्वाङ्गोदरसम्मितम् । द्वद्वाङ्मूलं
सर्वतः सार्द्धं भिषग्नयनबुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं
सर्वभूतगुणोज्ज्वलम् । पलं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कृष्णं,
सितं जलात् ॥ आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ।
दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथावादीद्विशारदः ॥ नेत्रायामलि-
भागन्त कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तामिच्छन्ति दृष्टिं
दृष्टिविशारदाः ॥ मण्डलानि च सर्वेषु पटलानि च
लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पञ्चवर्त्मश्चेत्कृष्णदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्वं तु
तन्मध्याश्चत्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्धिवर्त्म
शुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनोनकगतः षष्ठ्यापाङ्गः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले
विद्याक्षत्वार्थन्यानि चाक्षणि । जायते तिमिरं येषु
व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत्
पिण्डिताश्रितम् ॥ मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्वक्षि चापरम् ।
प्रक्षमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाह्यमिष्यते इति श्रुते ॥

अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन् । रज्जनद्रुमे
(आतद्रुच) । [तारायाञ्च ।

अक्षिकूटक न० अक्षः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-
क्षिगते त्रि० अक्षिण गतः सर्वदाभावनावशादक्षरसिद्धि-
करोऽपि उपस्थित इव । हेष्ठे शत्रौ नेत्रगोचरे च ।

“त्वयि किलाक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै० । [तुल्यत्वम् ।

अक्षितर न० अक्षीव तरति तृ-अच् । जले निर्मलत्वाच्चेत्त
अक्षिभू स्त्री अक्षः भूर्विषयः । चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टवस्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् ।

“सत्यस्याक्षिभुवो यथा, इति श्रुतिः । [वृत्ते ।

अक्षिभेषज न० इत० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोभ-

अक्षिभ्रुव न० भ्रुवौ च अक्षिणी च समा० इ० । राजदन्तादि०

अक्षिशब्दस्य बहुचकत्वेऽपि पूर्वनि० अचसमा० । भ्रूनेत्र-

संघाते “सौमित्रिरक्षिभ्रुवसुज्जिह्वान” इति भट्टिः ।

अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रीणाति अञ्जनेन वा-क । (सजना)

शोभाञ्जनवृत्ते सासुद्रलवणे च ।

अक्षिविकृणित न० अक्षः विकृणितं लज्जादिना सम्यक्

प्रसाराभावात् सङ्कोचोय त्व । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते

अक्षीव न० न क्षीवते माद्यति क्षीव-क, क्त वा न० त० ।

शोभाञ्जने (सजना) सासुद्रलवणे च । मत्तभिन्ने त्रि० ।

वान्तोयमित्यन्ये । [इति वेदः ।

अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । “जूर्णो मक्षुवाहं सोयजता”

अक्षुध्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्-यत् । क्षुधाभावसाधने

द्रव्ये । “अक्षुध्या अटप्यास्ते गृहामासद्विभीतनेति” वेदः ।

अक्षेत्र न० अप्रशस्तं क्षेत्रं न० त० । शस्यानुत्पादके क्षेत्रे

उपदेशानर्हे शिष्ये, अपात्रे च । “अक्षेत्रे बीजसुत्-

सृष्टमन्त्रैव विनश्यतीति” पुरा० ।

अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहतत्त्वं तत्त्वतो न जानाति विद-किप्

अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिज्ञे आत्मत्वेन देहाभिमानिनि

जीवे । “अक्षेत्रविद् क्षेत्रमिदं ह्यप्राट् प्रैति क्षेत्रविदा-

नुशिष्ट” इति वेदः ।

अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इति

न० त० । क्षेत्रस्वामिभिन्ने । “येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः

परक्षेत्रे प्रवापिन इति” स्मृतिः ।

अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकस्येव उटानि पर्णान्यस्य

वा । पर्व तीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।

अक्षोड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पत्रैः सं-

हन्त्यते उड-अच् वा । पर्व तीयपीलुवृत्ते (आखरोट)

स्वार्थे कन् तत्रैव ।

अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते विचाल्यते क्षुभ-णिच् कर्मणि यत् न०

त० । भ्रमयितुमशक्ये “इच्छाकुबलमक्षोभ्यमिति” पुरा० ।

तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरसि

नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । “अक्षोभ्योऽस्याऽपिः

प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।

अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म० ।

तन्त्रोक्ते कवचभेदे तच्च तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री जहः समूहः संविकल्पकज्ञानं वा सोऽस्या-

मस्ति इति, अक्षाणां रथानां सर्वेषामिन्द्रियाणाम् “वा

जहिनी णत्वं वृद्धिश्च । रथगजतरङ्गपदाति-संख्याविशेषा-

न्विते सेनासमूहे । “अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः

शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।

एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः

सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जै-

र्विना रथ्यतरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न

वैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति ।

रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकाश्च-

भिन्नाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०८३५० ।

अक्ष्ण त्रि० अक्षुते व्याप्नोति अश-क्त् । व्यापके अखण्डे

काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽसे श्रेण्यां श्रेण्यामंसे, इति वेदः ।

अखट्ट पु० खट्ट-अच् न० त० । पियालवृत्ते (पियासाल)

अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न० त० वा डीप् । अशिष्टव्यवहारे ।

अखण्ड त्रि० खडि-घञ् न० त० । संपूर्णे, सकले “अख-

ण्डसाम्राज्यपतितत्वमेतीति” जातकम् खण्डभिन्ने पु० न० ।

अखण्डन पु० न खण्ड्यते निरवयवत्वात् खडि-ल्युट् न० त०

खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्णे त्रि० । [च ।

अखण्डित त्रि० खडि-क्त न० त० । सम्पूर्णे, “खण्डितभिन्ने

अखण्डितर्तु पु० अखण्डितः ऋतुः तत्सम्पत् पुष्पादि-

प्रसररूपा यत् पुष्पादि-सर्वसम्पद्युक्ते ऋतुकाले ।

अखलीकार पु० न खलः अखलस्तस्य कारः अखल-

चि-ङ-घञ् । सप्रयोजनताविधाने अखलान्यथासम्पादने ।

अखेटिक पु० न खेट्यस्मात् खिट-भये भिकन् । वृक्षमात्रे ।

अखात पु० न० खन-क्त न० त० । देवखाते, मनुष्याद्यखाते

च । खातभिन्ने त्रि० । “खातमखातमुत सक्तमिति” वेदः ।

अखाद्य त्रि० खाख-अर्हाथे ख्यत् न० त० । भोजनानर्हे

गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।

अखिद्र त्रि० खिद्र-र्क् न० त० । खेदरहिते “मरुतोयातेमखि

द्रयामभिरिति” वेदः ।

अखिन्न त्रि० खिद्र-भावे क्त त० व० । क्लेशरहिते अनाया-

ससाध्ये कर्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त

न० त० । अक्षिप्ते ।

अखिल त्रि० न खिल्यते न कणशआदीयते खिल-क

न० त० । समये । खिलाभिन्ने कष्टभूम्यादौ स्त्री ।

नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य शेषशून्ये “वेदोऽखिलो धर्म-

मूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति” मनुः । तेन सिंहासं

पैत्रमखिलं चारिमण्डलमिति" रघुः । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनीति" नै० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि० पर० घटादि । अगति आगीत् । अग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृत्ते, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि श्रुद्रादौ लि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । सूर्ये तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भौमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्य्य भट्ट
मते तु पृथिव्याएव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्यस्य
न गतिमत्त्वम् । सप्तसंख्यायाञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ पु० गम-वा० श न०त० । वृत्ते ।

अगज न० अगात् पर्वतशिलातो जायते जन-ड । शिला-
जतद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण्य लि० गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभि-
रिति" अर्हे यत् न०त० । गणनानर्हे, अकिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायाभावे । बद्ध० ।
गतिशून्ये, उपायशून्ये च लि० । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप्
तत्त्वैवार्थे लि० "सामगतिकमिति" शङ्कराचार्यः ।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ब० । औषधे
इव० । "औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम् । रोगशून्ये लि० ।
गद-भाषणे अच्-न०त० । अकथके लि० । [दीत् ।

अगद नीरोगत्वे कण्डा० पर० । अगद्यति आगद्यीत्-आग-
अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद+ङ-अण् सुम् च ।
वैद्ये । [न्तरि लि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृत्ते । अग-
अगम्य लि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हे
"अगम्या सा भवत्तत्र यत्राभूत् स महारण इति" चण्डी ।
अन्यजातिस्त्रियां स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गत्वेति"
"अगम्यागमनश्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च स्मृतिः
दुर्वौध्ये "योगिनामप्यगम्योऽसाविति" पुराणम् ।

अगरी स्त्री नास्ति गरो विषं यस्याः ५ब० गौ०ङ्गीष् । मूषिक-
विषहारिणि देवताडवृत्ते । विषहारिणि द्रव्यमात्रे लि० ।

अगरु न० न गिरति गृ-उ न०त० । खनामप्रसिद्धे अगुरु-

चन्दने । "कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागरुचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित लि० न०त० । निन्दितभिन्ने शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
ज्ञेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" स्मृतिः ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलस्य अस्ति अस्-क्तिच् शक-
भ्वादि० । अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यस्यापत्यानि बहुषु
यजोक्तुः । तद्गोत्रापत्येषु ब०व० । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिण्यां
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टाक्षरसमुर्वशीम् रेतश्चस्तन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वाशतीवरे
तेनैव तु मूहूर्त्तेन वीर्यं वन्तौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च
तावृषी संवभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संभवर्षिसत्तमः । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः क्षणमात्रे महातपाः इति" पुराणम् । तस्य
च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । दृष्ट-
संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां तारारूपेण स्थिति-
रुक्ता तच्च अगस्त्यचारशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुवृच्चः शाक० त० । वक्रवृत्ते ।
अगस्तिवृक्षादयोप्यत्र ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं ख्यायति स्तम्भाति स्तै-क ।
अनस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-
जिगीषयेति" रघुः । यस्का०यज् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।
अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य चारः
शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्यश्च तस्योदयः
अयताम्" इत्युपक्रमः । "उदये च पुनरेरगस्त्यनाम्नः कु-समा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रम्बूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पार्श्वद्वयाधिष्ठितचक्रवाकामा-
पुष्णतो सखनहंसपङ्क्तिम् । ताम्बूलरत्नोत्कषितायदन्ती
विभाति योषेव सरित्प्रहासा ॥ इन्दीवरासन्नसितोत्पला-
न्विता सरिद्रुमत्पटपदपङ्क्तिभूषिता । सम्बलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणविदग्धयोषेव विभाति सस्मरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहितां विभूतिम् द्रष्टुं तरङ्गवलया कुसुदं निशासु ।
उन्मीलित्यलिनिनीनदलं सुपच्छ वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्रास्त्रजहंसकोककारण्डवा-
पूर्णतडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्यच्छती

वाघमगस्तनाम् ॥ सलिलममरपात्रयोऽभिमतं यद्वन-
परिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजङ्गैः । फण्णजनितविपाग्निसम्पदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ स्मरणादपि पापमपा-
कुरुते किमुत ? स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः । मुनिभिः कथितोऽस्य
यथार्थविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्या-
विधानात् प्रतिदेशमस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्जः ।
तच्चोच्चयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुट-
भास्कारम् ॥ ईषत्प्रभिन्नेऽरुणरश्मिजालैर्नैशेऽन्धकारे दिशि
दर्शयन्मग्नम् । सांवत्सरावेदितदिग्विभागे भूपोऽर्चसुर्व्यां
प्रयतः प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्तान्ते उपसंहृतं यथा “दृश्यते स
किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीमुपगतेऽस्तमुपेतीति” ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुवामनादिपूजितकस्तव्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य उदयः ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च
भाद्रपदे भवति “यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे
इति” पुराणम् । तद्विवरणम् अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥
तस्योदये जलादीनां प्रसन्नत्वं “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयो-
नेर्महौजसः इति” रथावुक्तम् ।

अगाध त्रि० गाध-प्रतिष्ठायाम् घञ्-न० ब० । अतिगभीरे ।
छिद्रे न० । गाधः निम्नसीमा स नास्ति यस्येति ।
नीचसीमारहिते “सास्त्रागाधे भये मग्नेति” पुरा० दुर्बोधे
च । “अगाधस्थानघातुणा” इत्यमरः । [छिदे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमत्र । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्त्यच्छति प्राप्नोति अग+अ-
अण् । गृहे । “तवागारं धनपतिगृहानिति मेघ० ।
अगिर पु० न गीर्यते दुःखेन गृ-वा० क न० त० । स्वर्गे ।
अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्ग ओकोवासस्थानं यस्य । देवे ।
अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुपहे सूर्यालोकाभावे
तमसि । गोशून्ये त्रि० ।

अगुण पु० न० त० । गुणविरोधिनि दोषे । “तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि
प्रसवे च गुणागुणमिति” स्मृतिः न० ब० । गुणरहिते त्रि०
“भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवद-
गुणं गोदुहां देहमेतत्” इत्युद्धवदूतः ।

अगुरु न० न गुरुर्यस्मात् । खनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्दने
“धूपैश्चागुरुगन्धिभिरिति” शिंशपा वृक्षे (शिंशु) च । गुरु-
भिन्ने, उपदेशकशून्ये त्रि० । गुरुवर्षभिन्ने लघुवर्षे पु०

“अगुरुचगुष्कं भवति गुरु द्वौ घनकुचयुग्मे, शशिवदना-
साविति” श्रुतबोधः । गौरवरहिते गौरवविपरीतलाघव-
वति त्रि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरुःसारो यस्याः तादृशी शिंशपा
मध्यपदलोपित० । (शिंशु) इति प्रसिद्धे शिंशपावृक्षे ।
अगूढगन्ध न० न गूढो गन्धो यस्य ईव० । हिङ्गुद्रव्ये । तन्नि-
र्वासोत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुह्यसौरभे द्रव्यमात्रे त्रि० ।
अगृभीत त्रि० न गृहीतम् कान्दसत्वात् हस्य भः । अगृ-
हीते, “जयजय जह्यजामगृभीतगुणमिति, भाग० श्रु० ।
अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ
पर्वतवासिनि त्रि० ।

अग्नामरुत् पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविरुद्देश्ययो
स्तन्नामनोर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निमा-
रुतं हविः । [देवयोः ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविर्भोक्तोस्तन्नामकयो
अग्नायो स्त्री अग्नि+ऐङ्-ङीष् । अग्नेर्योषिति स्वाहा
ख्यायाम् । “वरुणानी नचाग्नायी तस्याः सिमान्तिनी
समेवि” भट्टः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रियताकथा
महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महा-
भुज ! ॥ बाल्याद् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा हुताशने
स न मे कामनां पुत्र ! समग्रं जानाति पावकः । इच्छामि
शाश्वतं वासं वस्तु पुत्र ! सहाग्निना । स्तन उवाच ।
हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिद्द्विजा० नामाथ संस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् । अद्य
प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया
सार्द्धं सदा वत्स्यति शोभने” । वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गतिर्जङ्घ गच्छति अग्नि-नि नलोपः । अग्नौ
खनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाद्वायुर्वायो-
रग्निरग्नेरापोद्भूतः पृथिवी, इति” श्रुतिः । तत्र
तेजःपदार्थस्तावद्विविधः सूक्ष्मः स्थूलश्च । सूक्ष्म-
वायुसंभूतः सूक्ष्मवायुसंभूतः सूक्ष्मः पञ्चीकृतस्तु
स्थूलः “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करोतीति”
श्रुतौ त्रिवृतकरणस्य पञ्चीकरणस्याप्युलक्षणत्वम् ।
पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तराष्टमभागमिश्रितेन स्वस्वार्द्धभागेन उत्पन्नः
पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यात्तद्वाद
इति” शरीरकोक्तेः भूयस्त्वात् तैजसत्वव्यवहारः ।
सोऽयं स्थूलो वज्रिः प्रकारान्तरेण त्रिविधः भौमः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादि प्रभवः भौमः महानसाद्यग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः विद्युदुल्कावज्वादिः । उभावपि जड्वज्ज्वलनस्वभावः । उदरे भवस्तृतीयः । तयोऽप्यमी स्वसंयुक्तापाकदाहप्रकाशन समर्थाः । सर्वेऽप्यमी लोके शास्त्रे च वज्रादिशब्देन व्यवह्रियन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्पर्शरूपाणि “योयो-यावतिथ्येषां स स तावद्गुणः स्मृतः” इति मनुना भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वमुक्तं व्यक्तमुक्तं महाभारते शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्तय-इति “अत एव “वज्रौ भृगुभृगध्वनिरिति” पञ्चदश्यामुक्तम् वज्रेषु तेजोजलभूत्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत एव छान्दोग्ये त्रिवृत्करणानन्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वमुक्तं यथा “यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदक्षस्येति” त्रिवृत्तत्वेन त्रिगुणकता “यत्त-हेवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदा-हरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्धिर्यमुदाह्रियत इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं रूपमग्नेः तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् कृष्णं तस्यैवाग्नेः रूपं तदक्षस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्मीति” । अत एव तत्तच्छास्त्रकाव्यादिषु वज्रेररुणरूपतया वर्णनं दृश्यते । अग्निमूर्तिध्याने च अरुणरूपत्वमनुपदं दर्शयि-ष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-दुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशोलोकसिद्धत्वेन दिव्य-स्याग्रे दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वज्रौ विशेषो-ऽभिधीयते । “नाभेरुद्धं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते तद्वतं सौरं तेजः पित्तमित्याचक्षते” इति भाष्यविवरणे आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौक्षेय इति संज्ञा । छान्दोग्ये च “या हृदयस्य नाद्यस्ताः पिङ्गलाश्चाणिमूर्तिरिति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इति” । व्याख्यातञ्चेत्तत् भाष्यकता । “अथ या एता वक्ष्यमाणानि हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य वज्रो-पासनस्थानस्य सम्बन्धित्यो नाद्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिरश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिमूर्तिः शुक्लरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सैरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाख्येन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव वातभूयस्त्वाक्षीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं, कफेन समतायां पित्तम्, शोणितवाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भवतीति ? श्रुति-स्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीध्वजुगतस्यैते वर्ण-विशेषा” इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिङ्गलो” ? वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव, तस्य चान्नरसस्य धातुन्तरसम्पर्कवशात् वर्णविशेष” इत्यानन्दगिरिः । अस्यैवजाठरस्य पिपासाहेतुत्वं छान्दोग्ये उक्तं यथा “अथ यत्नेतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-तत् पीतं नयते इति” । व्याख्यातञ्च भाष्यकता द्रवकृतस्या-शितस्यान्नस्य नेत्रः आपोऽन्नशुक्लं देहं लोदयन्त्यः शिथि-लीकुप्यः अष्वाहुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नित-राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वप्नु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा “पुरुषः पिपा-सति नाम, तदेतदाह “तेज एव तत्तदा पीतमवादि शोष-यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति” । तस्य रसपाकप्रकारमाह योगार्णवे । “आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु, पृथक् किट्टं पृथग् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्नेरुद्धं च संस्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संधुक्षयति) वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूर्यते पुनः । प्रत्यर्पयन्ति सम्पूष्णरसानि ताः समन्तत इति” । एवं रस-पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्शः । यथा “त्वग्-रुग्मांसभेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त स्युस्तत्र चोक्ता त्वक् रक्तजोदरवज्जिना । यकाङ्गवेदन्नरसादेवं रक्ता-दिभिस्तथा । स्वस्वकोशाग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगा-दय इति” । एतच्चालमेव “तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति चेति” याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता स्पष्टमुक्तम् यथा तस्य प्राणानि जरायुजाण्डजादीनि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरि-पाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहि अन्नरसो-जाठरवज्जिना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तः स्कोश-

स्थाग्निना पचमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्कोशस्थानपरि-
पक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्कोशवर्जिना पक्वमस्थिताम्,
अस्थ्यापि स्कोशशिखिपरिपक्वं मज्जत्वम्, मज्जापि
स्कोशपावकपरिपचमानं चरमधातुतया परिणमते इति”
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्मकारित्वात्
दशविधत्वमुक्तं पदार्थादर्शे यथा “भाजकोरञ्जकश्चैव लोदकः
स्नेहकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः ।
व्यापकः पाचकश्चैव स्नेहको दशधा मत इति” ।
बैद्यकेवास्य चतुर्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यमुक्तम् ।
विषमश्च समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तान्
लाघिक्यात् तत्सामग्राज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान्
रोगान्, तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान्, करोत्यग्निस्तथामन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरशितमावाः
समग्रं पचत्यसौ” इति ॥ अग्नेरतितीक्ष्णत्वे भस्मकसंज्ञा
स हि समग्राहाराभावे शोणितादिधातुनपि पाचयित्वा
आशु देहं नाशयतीति रक्षितः आह्वयः । अधिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । वाह्यस्य भौमस्यग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपारिजाते । यथा

“लौकिके पावकोऽहग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु-
मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम
शोभनः शुभकर्मसु । (शुङ्गकर्मणीति रघु०) । तच्च सीमन्ता-
न्तर्गतकर्मभेदः । सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-
कर्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽङ्गस्य वै शुचिः ।
सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥ गोदाने सूर्य-
नामा स्नात् केशान्ते याजकः स्मृतः । वैश्वानरो विसर्गे
स्याद्विवाहे वलदः स्मृतः ॥ चतुर्थीकर्मणि शिखी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) आवसथ्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्यादक्षिणा-
ग्निरथेश्वरः । विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमताः
लक्षहोमेऽभीष्टदः स्नात् कोटिहोमे महाशनः । एके घृता-
र्चिषां प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥ रुद्रादौ तु ऋद्धो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिशब्दात् लघुरुद्रगत रुद्रातिरुद्रा-
लक्ष्यन्ते । (पूर्णाङ्ग्यां ऋद्धो नामेति रघु०) । पौष्टिके वरद-
श्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके । वक्ष्यार्थे वशकत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु पोषकः । उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षण्ये ।
समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवत्सकस्तथा ॥ सप्तविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत्नं विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्वं तद्राज-

सम्भवेत् । आदित्यादिग्रहाणां च साम्प्रतं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतु
स्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥ वृहस्पतौ शिखी नाम
शुके भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुता-
शनः इति ॥” यत्रादौ तु पञ्च भेदाः “आवसथ्याहवनीयौ
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यौ गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वङ्गयः” इति शा०राघ० । “पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि-
केता” इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्येयं यथा “रुद्रतेजःसमुद्भूतं
दिमूर्जानं दिनासिकम् । घण्णेन च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्त-
हस्तकम् । यामग्रागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् ।
सुबं सुचञ्च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे । तोमरं
व्यजनं चैव घृतपात्रान्तु वामके । विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्दिसुखं
सप्तजिह्वकम् । दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वसुतरं सुखम् ।
द्वादशकोटिमूर्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वधा-
वषट्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तं
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु वज्रिनामानं वज्रिमावाह-
यामग्रहम्” । इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्न्यभिमानिनि चेतनाधिष्ठिते शरीरादावग्नि उपचारात्
अग्निशब्दप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठातरि देवभेदे “अग्निं द्रुतं
वृणीमहे होतारं विश्ववेदस” मित्यादौ वेदे तस्यैव आह्वान-
पूर्वकोपास्यत्वमुक्तम् । तदधिष्ठितदेवभेदेऽपि, स एव विश्व-
नराज्जन्मासाद्य अग्निलोकाधिपत्यं चकारेति काशीखण्डे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते । अग्निदेवताके कृत्स्नि-
कान्तत्वे “अश्विनमदहने”त्यादिना ज्योतिषे कृत्स्निका-
नक्षत्रस्य तत्स्वामिकत्वात्तेः तद्देवताके प्रतिपत्तिधौ वज्रे-
स्तदाधिपत्यं तिथिशब्दे वक्ष्यते । तस्य बहुत्वेऽपि वेद-
त्वभेदेन दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधान्येन
तित्वात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् तत्-
संख्यासदृशसंख्याके तित्वसंख्यान्विते, स्तोदयात् स्वाग्नि-
लब्धं (३०) “यद्भुक्तं भोग्यं रवेस्तज्जेदिति” नीलकण्ठः ।
चित्तकण्ठे (चित्ते) स्वर्णे तस्य तस्मैजोजातत्वात्तथा तत्
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भस्मातकण्ठे (भेला) निम्बुक
वृक्षे (नेवु) पित्ते धातौ तस्य तदुत्पन्नत्वात्तथा यथा च
तस्य तदुत्पन्नत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वामिके अग्निकोणे
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः कृत्स्निकानक्षत्रादौ
वर्तन्ते । विसं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरनुला शक्ते ऊताशे
भयमिति तिथितः । “हुताशे अग्निकोणे” अनलविधुशता-

ख्येति" ज्योतिषम् । (अनलः कृत्तिका) एवं यथायथमुदा-
हार्यम् ।

अग्निरभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः ? कस्मिन् कस्मिन् ।
कस्मिन् ? वा तेषामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते ।

अङ्गिरा उवाच कुरु पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिमिरापहः । माञ्च
देव ! कुरुष्वग्ने ! प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् ! । वृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गि-
रसः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वङ्गेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवा पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु पृष्ट-
स्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यगृह्णन्तु देवाश्च
तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कस्मभिर्ब्रह्मभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणे-
ष्विह । व० मार्क० स० २१६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोदह ! । तस्याभवत् शुभा
भार्या प्रजास्तस्राश्च मे शृणु । वृहत्कीर्त्तिर्देवैर्हज्ज्योतिर्देव-
हृद्भा वृहन्मनाः । वृहन्मनो वृहद्भासस्तथा राजन् ! वृह-
स्पतिः । प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव !
भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्वागेति यामाहुर्द्वितीया-
ऽङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिमुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात् सा सिनीवालो तृतीयाऽङ्गिरसः सुता । पश्यत्य-
र्द्धिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । महामखेष्वाङ्गि-
रसी दीप्तिमत्सु महामते ! । महायतीति विख्याता सप्तमी
कथ्यते सुता । यान्तु वृद्धा भगवतीं जनः कुञ्जकुहायते ।
एकानंशेति तामाहुः कुहमङ्गिरसः सुताम् । २१७ अ०
वृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याऽभूद्या यशस्विनी । अग्नीन्
साऽजनयत् पुत्रान् षडेकाश्चापि पुत्रिकाम् । आहुति-
ष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुत्रः
शंयुर्नाम महाव्रतः । चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः
पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्यवान् ।
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्याऽसत्याऽथ धर्मज ! ॥ अग्निस्तस्य
सुतो दीप्तिस्तिस्रः कनगाश्च सुव्रताः प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं श्रुचोद्यतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कनगा
भवन्त्यनगा यासां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य
भरत्येका च पुत्रिका । भरतो भरतस्यग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः । महानत्यथ महितस्तथा भरतसत्तमः । भर-

द्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राहुराज्येन
तस्येज्यां सोमस्यैव द्विजाः शनैः । हविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स
उच्यते । सरख्यां जनयन् सिद्धिं भानुं भाभिः समा-
वृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यमाधाने हरेषु स्तूयते । यस्तु
न चरवते नित्यं यशसा वज्रं सा श्रिया । अग्निर्निश्च-
वनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो
विशुद्धश्चार्द्धिषा ज्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः
समयधर्मकत् । अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसे-
वितः । अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्त्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्करः । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राहुरध्यात्मविदो
विश्वजिह्वापावकम् । अन्तरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति
देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्वलोकेषु भारत ! ।
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः
पूजयन्तेऽनं पाकयज्ञेषु पावकम् । पवित्रा गोतमी नाम
नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कस्मिन् सर्वाणि
क्रियन्ते धर्म्मकर्तृभिः । वडवाग्निः पिवत्यम्भो योऽसौ
परमदारुणः । जर्द्धभागूर्द्धभाङ् नाम कविः प्राणान्धित-
स्तु यः । उदग्धारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्त्रिष्टं भवेदाज्यं स्त्रिष्टकत् परमः स्मृतः । यः
प्रशान्तेषु भूतेषु मनुर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे
मनग्रन्ती चाथ पुत्रिका । स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अतुल्यत्वात् कतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षा-
द्धारयन् क्रोधं धन्वी सखी रथे स्थितः समये नाशयेच्छत्रं
नमोघो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्रिभि-
रुक्थैरभिष्टुतः । महावाचन्वजनयत् समाश्वासं हि यं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निरा-
ङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिभुवर्चकः । अचरत् स तपस्तीव्रं
पुत्रार्थं ब्रह्मवर्षिकम् । पुत्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा
ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तदा
त्वय । जज्ञे तेजो महार्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ।
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा । त्वङ्नेत्रे
च सुवर्णभे कण्ठे जङ्घे च भारत ! । पञ्चवर्णः स तपसा
कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंश-

करस्तु सः । दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्ता महातपाः ।
जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । बृह-
द्रथन्तरं मूर्ध्नि वक्त्राद्वा तरसा हरौ । शिवं नाभ्यां बला-
दिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदात्तौ च
विश्वभूतानि चैव ह । एतान् दृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
मसृजत् सुतान् । बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य मह-
त्तरः । भानुरङ्गिरसो धीरः पुलो वज्रस्य सौभरः ।
प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
यज्ञसुषान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । सुमीममतिभीमञ्च
भीमं भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञसुषः पञ्च देवानां
ह्यसृजत्तपः । सुमित्रं मित्रवन्तञ्च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम्
मित्रधर्माणिमित्रेतान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रवीरं
वीरञ्च सुरेशं सुरवर्चसम् । सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान्
सृजत्तपः । त्रिविधं संसृता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्
पृथक् । सुणन्तत्र त्रिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः । सृष्ट्या
हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च । द्यां वहिर्वै तदा-
दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्
चाग्निः स्थितो भवेत् । चितान्नेरुद्धहृद्वाज्यं पक्षाभ्यां
तत् प्रवर्त्तितम् । सन्तैः प्रशमिता ह्येते नष्टं सुणन्ति
यज्ञियम् । बृहदुक्तस्तपसैव पुत्रो भूमिसुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सङ्गिरिज्यते । रथन्तरस्य
तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते । मित्रविन्दाय वै तस्मै
हविरध्वर्यवो विदुः । सुसुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महा-
यशाः । २१८ अ०

गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टि-
मतिर्नाम तृष्टः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वा-
स्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यस्य शिवो नाम शक्तिपूजा-
परस्य सः । दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः ।
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्प्रवृद्धं तपो महत् । उद्धतं कामो
सुतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । ऊष्मा चैवोष्णो जज्ञे
सोऽग्निर्भूतेषु ब्रह्मते । अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्य-
सुकारयत् । शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्हीममग्निं महाप्रभम् । ऊर्ज-
स्तरान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यजनयत्
पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग । परिश्रान्तो
गवाम्पतिः । असुरान् जनयन् घोरान्कृत्यांश्चैव पृथ-
ग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः सृजत् ।

वृहद्भानुस्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भाय्यां
सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्यजा । असृजेतान् षट् पुत्रान्
शृणु तेषां प्रजाविधिम् । दुर्बलानान्तु भूतानामसृजन्
यः सम्प्रयच्छति । तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः
सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमात्राम द्वितीयो भानुतः सुतः । दर्शे च
पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते । विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु
धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हवि-
राग्रयणं सृजत् । अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु
सः । चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः । निशा त्वज-
नयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा । भानोरेवाभवद्भार्या
सुषवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु
पावकः । पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
र्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः स्विष्टं
भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी
नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्मणाऽसौ बभौ भार्या
स वज्रिः स प्रजापतिः । प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्त-
यति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य
साधनः । शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्त्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः । कपिलं
परमर्षिञ्च यस्माद्दुर्गतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम
साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः । अयं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि
जित्यदा । कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽप्यणीर्वज्ररुच्यते ।
इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
होत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्लेखान् । संस्पृशेयुर्यदा-
ऽन्योऽन्यं कथञ्चिद्वायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा
किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ।
यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना । इष्टिरष्टा-
कपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये । अग्निं रजस्वला वै
स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
दस्युमतेऽग्नये । ऋतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो
यदा । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये । आर्त्तं न
जुहुयादग्निं विरात्रं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन
कार्या स्यादुत्तराग्नये । दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत्
प्रतिष्ठितम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या रतिकृतेऽग्नये ।

स्मृतिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहेतविकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या०
आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता चाजनयत् पावकं परम् ! भूतानाञ्चापि सर्वेषां
यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु
द्विजातिषु । सहताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
र्दहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभागः सत्त्व-
भुग्यो महाद्भुतः । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्चेष्टो भरस्य तु । स वज्रिः प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशास्त्वं
भयात् । देवास्तत्वाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
त्वमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विवधैर्भावैर्विष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अनुनीयमानो हि भृशं देव-
वाक्याद्भि तेन सः । नैच्छद्दोदुः हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्तप्रज्य प्रविवेश धरान्तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽऽज्ज्वालतून् पृथक् पृथगतोव हि । प्रयात्
स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । स्नेहणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यकत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
रेष प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विविधान्ये धातवोऽस्याभवन्मृप ! । एवं
त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । भृशं ज्ज्वाल तेजस्वी तपसा-
भ्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविवेश महा-
र्णवम् तस्मिन्नेष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ॥ अर्च्यं वा
मासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः । अथर्वा त्वसृजल्लोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । मिषतां सर्वभूतानामुन्मथामहा-
र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वजनयद्विष्णुप्राणं
वेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
सरस्वती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूगण्डसाहय्या

चर्मण्वती सती चैव भेध्या भेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
वेतवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेसोपवेसा भीमा च वहवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मरा तथा । तुङ्गवेणा
कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णुप्राणां
मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्रो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ता सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रैश्वर्यन्ये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः
पुत्रान् सुष्टु कामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायाद्भिर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्त्रिमिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको हेष्टेष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमकतुर्थ्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्ति तोमया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० सार्क० २२१ अध्या० ।

सास्य देवतेति—ढक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना दृष्टं साम ढक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
त्रि० । अग्नये हितं ढक् । आग्नेयमौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण “अङ्गेर्नलोपश्चेति” औणादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्कीन बह्वो व्युत्पत्तयो-
दर्शिताः । यथा “अथातोऽनुक्तमिध्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्नीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्र-
णीयतेऽङ्गं” नयति संनममानोऽकोपनो भवतीति स्थैला-
धीर्विर्न कोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति” शाकपूष्णरितादक्ताद्गधाद्वा मीनात् खल्वेतेरकार-
मादङ्गे गकारमनङ्गेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति”
अग्निमीले इति” । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्-
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
ग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामये स्वयं नयतीत्य-
ग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । “अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति” । एत-
देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति । “अग्नि-

मुखं प्रथमो देवतानामिति” मन्त्रः । “अग्निर्यै देवानामवम इति” ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाश्चासनन्ति । “अग्नि-
रग्रे प्रथमो देवतानामिति” मन्त्रः । “अग्निरवमो देवताना-
मिति” च । वाजमनेयिनस्त्वेवमासनन्ति । “स वा एषो-
ऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति” । यज्ञेष्वग्निहो-
त्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूर्वदिग्बर्त्याहवनीयदेशं प्रति
गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सन्न-
ममानः समग्रं स्वयमेव प्रह्वीभगवद्भक्तं स्वकीयं शरीरं
नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्ति-
निमित्तम् । स्थूलाष्टीविनामकस्य सहर्षेः पुत्रो निरुक्त-
कारः कश्चिदकोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न
कोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रुक्षयतीत्युक्तं
भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्वयादग्नि-
शब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः इण् गतौ इति धातुः ।
अतोऽङ्गु व्यक्तिमुच्क्षणगतिषु इति धातुः । दग्धो दह
भस्मीकरणे इति धातुः । नीतो णीज् प्रापणे इति
धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण
एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातु-
गतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा दहति
धातुजन्याद्दग्धशब्दाङ्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः
स च क्षुब्धो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्वमं मिलि-
त्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति
काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्या
ग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्नि-
मीले इत्युक्तं भवतीति” ऋग्वेदभाष्ये साधवाचार्यः
एतस्य वैश्यनरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो
यास्तेन दर्शितास्ताश्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निक पु० अग्नित् कायति प्रकाशते कै-क । इन्द्रगोपकोटे ।
अग्निकण पु० अग्नेः कणः ईत० । अग्नित्तु तत्पुत्रांशे ।
अग्निकर्मन् न० अग्नौ कर्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ
“अग्निकर्म ततः कृतेति” स्मृतिः अग्निकार्यादयोऽ-
यत्वं न० ।

अग्निकला स्त्री ईत० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च
यादिलान्तवर्णदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । “धूमा-
र्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुग्रीः
सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि । यादीनां दशवर्णानां
कला धर्मा प्रदा अमूः” इति ।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति आचस्ते करणे कर्तृ-

त्वोपचारात् कर्त्तरि खुल् । अग्न्याधानसाधनेअग्नी-
धायामृचि । सा च अग्निं द्रुतं पुरोदधे, इत्याद्या यजु-
र्वेदे एवमन्यवेदेऽप्यनुसन्धेया ।

अग्निकाष्ठ न० अग्नेः उद्दीपनं काष्ठम् शा०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निकुक्कुट पु० अग्नेः कुक्कुट इव रक्तवर्णस्तु लिङ्गवत्त्वात् ।

ज्वलदग्निव्याप्तदण्डपुञ्जे (हुडा) इति ख्याते ।

अग्निकुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्न्याधानार्थं
स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्धेयम् ।

अग्निकुमार पु० ईत० । कार्तिकेये तस्याग्निरेतोजातत्वसुक्तं
महाभारते वनपर्वणि २२३ अध्याये सप्तर्षिपत्नीरूपदर्शनात्
जातस्मरविकारस्याग्नेस्तेषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अग्निं तद्दर्श-
नेन जाताधिकविकार तयानिर्वेदपूर्वकं वनगमनमुपक्रम्य,
“स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयसदा ॥ सा तस्य छिद्र
मन्वेच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न
चापश्यदनिन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वङ्गं वनमुपा
गतम् । तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भाविनी ॥
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् । कामयि-
ष्यामि कामार्त्तां तासां रूपेण मोहितम् ॥ एवङ्कृते प्रीति
रस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ २२३ अध्या०

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूप-
गुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पापकाभ्यासं तज्जोवाच वराङ्गना ॥ मामग्ने ! काम-
सन्तप्तं त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं मृतां
मासुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ! ।
शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ अग्नि-
रुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥
शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिद्विज्ञेत्तत्त्वा प्रेषितास्त्रितवान्निष्कम् ॥ मैथुनायेह
संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतं चर । यातरो मां प्रतीक्षन्ते
गमिष्यामि हुताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्नि-
रूपयेमे तां शिवां प्रीतिसुदायुतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता
शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ व्यचिन्तयन्ममेदं ये रूपं दृक्षन्ति
कानने । ते ब्राह्मणीनामन्तं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥
तस्मादेतद्रूपमाणा गरुडी संभवामग्रहम् । वनाद्भिर्गमन-
ञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी
सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं
श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ दृष्टिविषैः सप्तर्षीण्युप्तं

भोगिभिरङ्गुतैः । रज्जोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च गृहद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा
गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं
सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी संप्रणीषां महा-
त्मनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥
दिव्यं रूपमसन्ध्याः कर्तुं न शकितं तया । तस्यैव तपः
प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्ने-
रेतः कुण्डलम् । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया
तदा ॥ तत् स्तब्धं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्तब्धमनयत् स्तब्धतां ततः । षट्शिरा
द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकपीवैकजठरः
कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० स० २२३ अध्यायः

अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव
“ततो ब्रह्मा सहासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ
महादेवं पितरं त्रिपुरार्द्धनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य
स्वाहाभाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वम
पराजितः ॥ उभायोन्वाञ्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना
अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं
लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्यरश्मिषु चाप्यन्य
दन्यच्चैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यदृक्षेण तदेवं पञ्चधापतत् ॥
इति २२४ अध्याये । अग्नितनयाग्निसुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन
तच्चिह्नीभूतत्वम् गगने उद्भूयमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निकोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्तरालदिक्
इतः । अग्निदेवत्वे पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे ।
“इन्द्रोर्वङ्गः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणो मरुत् । कुवेरईशः
पतयः पूर्वादीनां दिशं क्रमात्” इत्युक्तेः तस्य पूर्वदक्षिण-
दिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-
र्वाचका अपि अत्रैव । “प्रतिपत् नवमी पूर्वे रामरुद्रौ च
पावके” इति ज्योतिषे “शक्रे हुताशे भयामिति” च अग्नि-
कोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारवृक्षे ।
अग्निगर्भेऽस्य । सूर्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य-
किरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पापकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्थन
काष्ठरूपारणौ च । अग्निः स्थितो गर्भेऽस्याः । शमी-
लतायाम् स्त्री । “अग्निगर्भा शमीमिवेति” रघुः । शम्या
गर्भेऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये
“रुद्रस्य रेतःप्रसूतमग्नौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निगर्भ-
ह-

ङ्गत्वं द्वितीयमिव पावकम् । बर्धार्थं देवशतूणां गङ्गायां
जनयिष्यतीति” ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्तिकेयोत्पत्त्यर्थमन्वि-
माणस्य कुतश्चित् कारणेन युगस्याग्नेः “नष्टमात्मानं संलीनं
नाधिजग्मुर्हुताशनमित्यनेन” देवैस्तस्यानासादने उक्ते
नानास्थानेऽन्वेष्टव्यात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा
“अन्वत्यान्निर्गतोर्वङ्गः शमीगर्भमुपाविशदिति” । शमीगर्भ-
वास्य स्थितिं कथयतः शुक्रस्य जिह्वापरिवृत्तिरूपशापदान-
मुक्त्वा देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे बङ्गिरलक्ष्य त-
दुत्पत्त्या च “इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे बङ्गिरालक्ष्य देवताः तदे-
वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वं क्रियास्तपि । ततः प्रभृति
चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-
जग्मुश्च मानवा” इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वङ्गिना
गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ
गङ्गाया निक्षेपणमुक्तं तत्रैव । “सा वङ्गिना वार्यमाणा
देवैरपि सरिद्वरा । समुत्सर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे
तदेति, उक्त्वा “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः
यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च तत् सर्वं काञ्चनी
भूतं समन्तात् पृथग्दृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता
वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः
दिव्यं शरवणं प्राप्य वष्ट्रेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु०
८५ अ० । अतएव अतौ “यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोऽस्य भागो-
ऽस्याः । अग्निदीप्तायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्यार्थं गृहं शा० त० । होमार्थं
गृहे इतः । अतस्तार्त्ताग्निदत्ताधारे गृहे न । अग्न्य-
गारादयोऽप्यत्र । “वसंस्रुथोऽग्निरिवग्निगारे” इति रघुः ।

अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे “अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते”
सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति
तत्त्वबो० । एवमेव मत्कृतसरलायासुक्तम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृत-
भेदे यथा चक्रदत्तः ।

“पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली । हिङ्गुचव्या-
जमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ चारौ हवुषा चैव
दद्यादर्द्धपलोन्मितान् । दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रा-
समानि च । आर्द्रकं सरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति” ॥

“भक्ष्यातकसहस्रार्जं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् । द्रुतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् । व्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ॥ हृङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्यादङ्गुलिपलोन्मितान् ॥ दधिकाञ्चिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रां सरसञ्चैव शोभाञ्जनरसन्तथा ॥ तत् सञ्चैकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । एतदग्निदृतं नाम मन्दाग्नोनां प्रशस्यते” इति च ।

अग्निचयन पु० अग्निञ्चीयते आधीयते अनेन चि-करणे ल्युट् ईत० । अग्न्याधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् ईत० । अग्न्याधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्तिप् । मन्त्रपूर्वककृतवह्निस्थापने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् । अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेश्चित्या चि-भावे क्तिप् नि० स्त्रीत्वम् । अग्निचयने अग्न्याधाने “उपविशेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्यायामिति” गृह्यम् । “चित्याग्निचित्ये” चेति पा० ।

अग्निचित्वत् लि० अग्निचित् अग्निचयनमस्यस्मिन् सत्पुं मस्य वः तान्तत्वान् न पदत्वम् । अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु “अध्वरेष्वग्निचित्वत्स्विति” भट्टिः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्नये अग्न्युद्दीपनाय जायते सेवनात् प्रभवति जन-ङ ४त० । अग्निजारदृष्टे । अग्नेर्जायते जन-ङ ५त० । स्वर्णे न० । कार्त्तिकेये पु० । तत्कथाऽग्नि-कुमारशब्दे द्रष्टव्या । अग्निजातमात्रे लि० “अग्निजा-औषधिजा महीनामिति श्रुति” “अग्नीश्वरस्य भक्तानां न भयं विद्युदग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्माऽस्य ५त० । कार्त्तिकेये तद्विवरणम् अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम् । स्वर्णे न० ।

अग्निजार पु० जारयति जृ-णिच्-कर्त्तरि अण् अग्निरिव जारः । स्वनामख्याते दृष्टे, औषधभेदे च । रस्य लत्वे अग्निजालोप्यत्व ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वास्वादसाधनं यस्य । अग्निसुखे देवे “ये अग्निजिह्वा उत वा यजन्ता” श्रुतिः अग्निरेव जिह्वाऽस्य । वराहमूर्त्तिधारणकाले विष्णोर्वराहरूपे “अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहरूपवर्णने विष्णुः । ईत० । अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा “कराली घूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्णा पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति” कथं तासा-

मग्निसुखे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तदुद्धाने दर्शितम् अग्ने-र्जिह्वेव शिखाऽस्याः व० । लाङ्गलीदृष्टे स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । गजपि-प्पलीदृष्टे । (विषलाङ्गला) ईत० । अग्निशिखायाम् । **अग्नितप्** लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-कारके “परावीरास एतनमर्थ्यास भद्रजानयः । अग्नितपो यथा सथेति, श्रुतिः ।

अग्नितपस् लि० अग्निभिः सम्मुखस्थसूर्यसहितचतुर्दिक्स्थ पावकैस्तप्यते तप-असुन् ३त० । “प्रीष्टे पञ्चाग्निमध्यस्थ” इति स्मृत्युक्ततीव्रतपस्याकारके । तपतीति तपाः अग्निरिव तपाः । अग्निसदृशोष्णस्यैवति । “यदा बलमप-पीयतो जसुं भेदृहस्यतिरग्नितपोभिरकैरिति” श्रुतिः ।

अग्नितेजस् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्नितुल्यतेजस्को पदार्थे “अग्निलोकेऽग्नितेजस, इति काशी० । “विष्णोः क्रमोऽसि सपत्न्या पृथिवीसंश्रितो अग्नितेजा इति” श्रुतिः । ईत० । अग्नेस्तेजसि न० ।

अग्नित्रय न० त्रयवयवं त्रयं लि+अयट् ईत० । यथा-विधानेन कृताधाने अग्नित्रितये । पितादीन्यपक्रम्य “एतएव त्रयो लोका एतएव त्रयोऽग्नयः । पिता गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आवहनीय इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यावहनीयवह्नित्वरूपे पितादौ च । अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्रयोत्पत्यत्व ।

अग्निद लि० अग्निं गृहादौ दाहार्थं ददाति दा-क । गृहादौ दाहार्थं वह्निदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-रदस्यैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । जेतदारापहारी च षडेते आततायिन इति” स्मृतिः ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टिविधानेन दग्धः दह-कर्मणि क्त । शास्त्रविधानेन संस्कृताग्निना कृतदाहे “अग्नि-दग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति, वायु पु० । अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे लि० । “अग्निदग्धाविमौ-पक्षाविति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमयते अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् ईत० ङीप् । कण्टकारिकातः क्षुब्धे-कण्टका-दृते शुक्लस्थक्षुब्धफलवति (गणियारी) इति ख्याते क्षुब्धभेदे ।

अग्निदाह स्त्री० अग्निं विधानेन ददाति दा-हच् । अग्न्येष्टि-विधानेन दाहकारके “यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि” इति स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपनं त्रि० अग्निं जठरस्थानलं दीपयति दीप-णिच्-
ल्यु इत० । जठरानलोदीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।
अग्निदीप्ता स्त्री अग्निजठरानलोदीप्ताः सेवनात् यस्याः ।
ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

अग्निदूतं पु० अग्निदूतं इव यस्मिन् यस्य वाऽऽवाहकत्वात् ।
अग्न्याधानानन्तरमाहूतदेवके यज्ञादौ, “यमं ह “यज्ञो गच्छ-
त्यग्निदूतो अरं कृत” इति वेदः तत्राहूते देवे च अतएव
यज्ञे अग्नेर्दूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे “अग्निं दूतं पुरोदधे
इति, ‘अग्निं दूतं दृणीमहे इति’ च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निदेवोऽस्याः । कृत्तिकातारायाम् “अश्वि-
यमदहनशशिकमलजशूलभृददितिजीवफणिपितर इति”
ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमशोऽश्व्यादिदेवतात्वकथनात्
तत्क्रमात् कृत्तिकाया अग्निदेवत्वम् ।

अग्निधं पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-किप्
नि० आलोपः इत० । अग्न्याधानकर्त्तरि । “अध्वर्युं
वा मधुपाणिं सुहस्तमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसमिति” वेदः ।
अग्निधानं न० अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट्
इत० । अग्निहोत्रगृहे “पदं कणुते अग्निधाने” इति
वेदः । [तारावर्जितारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्रं न० इत० । अग्निदेवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे अग्नि-
अग्निनयनं न० अग्नेर्नयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे
ल्युट् इत० । अग्निसंस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
इत० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारदृष्टे ।

अग्निनिर्यास अग्नेः जठरानलस्येव दीपको निर्यासोऽस्य ।
अग्निनेत्रं पु० अग्निनेता हुतर्हविःप्रापयिता यस्य अच् समा० ।
देवतामात्रे । “हव्यं वहति देवानामिति” श्रुतौ हि तस्य
देवेभ्यो हव्यवाहकत्वमुक्तम् । इत० । वङ्गनयने न० ।

अग्निपदं न० इत० । अग्न्याधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे व्युष्टादित्वात् अणि आग्निपदम् ।
अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिक्रिया परि+कृ-
भावे श इत० । अग्निचर्यायां होमादिकरणे । [पर्वतभेदे ।

अग्निपर्वतं पु० अग्निसाधनं पर्वतः । स्वतः अग्निसम्पादके
अग्निपुच्छं पु० न० अग्नेरग्न्याधानस्थानस्य पुच्छ इव ।
आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । “दक्षिणत आवाहनीयस्योप-
विशेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्यायामिति” गृह्यम् ।

अग्निपुराणं न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणी-
तेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वङ्गिनोक्ते
पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

“आग्नेयमष्टमं स्मृतमिति” भागवते । “परमग्निपुराणञ्च
रुचिरं परिकीर्तितम् । चतुर्दश सहस्राणि परं पञ्चशता-
धिकम्” इति ब्रह्मवैवर्ते । तत्राभिधेयसंक्षेपः । भग-
वतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सुद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, कुश-
मार्जनाविधिः, पवितारोपः, देवतायतनादिनिर्माणप्रकारः,
शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, द्वीपवर्णनम्
जर्धाधोलोकवर्णना, ज्योतिषक्रस्वरूपम् । शुद्धजयोपाय-
षट्कर्माविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः कुजिकार्चनाविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्यधर्मः, आङ्गकल्पः ग्रहयज्ञः,
वैदिकस्मार्तकर्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहा
रम्भादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्या-
विधिः, गायत्र्यर्थः, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्मः,
राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रण-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यव-
हारविधिः, देवासुरयोर्युद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा,
पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, छन्दःशास्त्रम्, साहित्यं,
शिष्टानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूपं,
नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥

एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

अग्निप्रणयनं न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र+नी-भावे ल्युट् इत० । शास्त्रोक्तविधानेन
वङ्गिसंस्कारभेदे “दक्षिणत आहरनीयेऽवस्थितस्याग्नेः
सौमिकायामुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयन-
मिति” गृह्यम् ।

अग्निप्रस्कन्दनं न० इत० । यथाविधानमग्निकार्यरूपहोमा-
करणे “प्रजास्य यौवनं प्राप्य विनशिष्यन्त्यनो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येवं भविष्यसीति, स्वपुत्रमनुं प्रति
ययातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तरं पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः ।
(चक्रकीर्ति) ख्याते बहुप्रत्यापके प्रस्तरखण्डे ।

अग्निबाहुं पु० अग्नेर्बाहुरिव दीर्घशिखत्वात् । धूमे ।

अग्निभं न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे अग्नितुल्यवर्णत्वा-
त्तस्य तथात्वम् । वङ्गितुल्यवर्णपदार्थे त्रि० । भ० नक्षत्रं
इत० । अग्निदेवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-किप् । कार्त्तिकेये अग्निकुमार

शब्दे तदुद्भवकथा । अग्निसम्भवे त्रि० । स्वर्णे न०
हृत्स्वान्तः । अग्निभवादयोऽप्यत्र ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वित्वादेष्वर्थे मस्य ।
बौद्धभेदे द्वे त० । पावकविभूत्यां तद्वीर्ये च स्त्री । द्वे० ।
वज्रिसम्भवे त्रि० ।

अग्निभ्राजस् त्रि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-असुन् । वज्रि-
तुल्यदीप्तियुक्ते । 'अग्निभ्राजसो विद्युतो गर्भस्य इति' वेदः ।
अग्निमणि पु० अग्नेरुत्थापको मणिः शा० त० । सूर्यादि-
तैजसद्रव्यसम्पर्कात् अग्न्युत्थापके सूर्यकान्ताभिधे मणौ
(आतसी) (चक्रमकीति) ख्याते प्रस्तरे च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्यस्य मत्तुप् । यथाविधानेनाहि-
ताग्निके साग्निके द्विजे "दारास्वग्निं विनिःक्षिप्य प्रवसे-
दनग्निमान् द्विजः" इति स्मृतिः ।

अग्निमथ् पु० अग्निं मथ्नाति अरणिद्वयघर्षणेन निष्पादयति
मन्य-क्विप् नलोपः । अग्निराधानार्थमरणिद्वयघर्षणेन
वज्रिसम्पादके याज्ञिके । करणे क्विप् । अग्निमन्यसाधने
मन्त्रे, अरणिकाष्ठे च त्रि० ।

अग्निमन्य पु० अग्निर्मन्यतेऽनेन मन्य-करण घञ् । गणि-
कारोष्ठे (गणियारि) तत्काष्ठयोर्घर्षणे हि आशु
वज्रिरुद्भाव्यते । तन्मन्यनसाधने मन्त्रे च । करणे ल्युट्
द्वे त० । अग्निमन्यनोऽप्युक्तार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्रं पाचनकुण्ठता ।
धातुवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नी-
श्वरस्य भक्तानां न विद्युदग्निजं भयम् अग्निमान्द्रभयं
नैवेति" काशीखण्डः । अग्निमान्द्रेऽजीर्णता स्यात्
तत्तात्पर्यभोजनं कार्यं यथा । 'सुहुसु' हुरजीर्णेऽपि भोज्य-
मस्योपकल्पयेत् इति चक्र० । तत्कारणमुक्तम् । स्नेहपीतस्य
वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः । निरुद्धस्य च कायाग्निर्मन्दो
भवति देहिनः ॥ सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशस्यति ।
अल्पोमहद्भिर्वज्रभिश्चादितोऽग्निरिवेन्मनैः ॥ सचाल्पै-
र्लघुभिश्चात्रैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरग्निरित्येष सन्नु-
क्षित इवानलः ॥ हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृतः
इति सुश्रुते ।

अग्निमार्ति अग्निस्य मरुच्च तयोरपत्यं बाह्यादेराकृति
गणत्वादित् ततो वृद्धिः देवतादन्ते च आनङ् बाधित्वा
'इदृज्जाविति' इत् "देवतादन्ते च" इति द्विपदवृद्धौ ष्ट०
पूर्वपदस्य ह्रस्वः । अगस्त्ये सुनौ तस्य च कल्पान्तरे
ताभ्यामुत्पत्तिरनुसन्धेया ।

अग्निमुख पु० अग्निमुखमिव यस्य । देवे । हुतद्रव्यं हि देवै-
रग्निरुपमुखद्वारेणैवाश्रयते । "हव्यं वर्धति देवानामिति"
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निमुखा वै देवा" इति
"अग्निमुखं प्रथमं देवतानायिति च" श्रुतिः । अग्निमुखे-
ऽप्येऽस्य । देवे, "अग्निरग्रे प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वज्रे
रेव देवानामप्योत्पत्तेस्तथात्वम् । यथा चाग्नेर्देवमुखत्वं तदा-
दित्वञ्च तथाऽग्निशब्दे निरुक्तव्याख्याने ऋग्वेदभाष्ये प्राक्
दर्शितम् अग्निधिकमग्निहोत्रशब्दे वक्ष्यते । अग्निमुखं
प्रधानमुपास्यो यस्य । अग्निहोत्रिणि द्विजे । अग्निः दाहक-
त्वात् शापाग्निमुखे यस्य । विप्रे "वाग्वज्रा वै विप्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्वज्रत्वकथनात् अग्निमुखत्वम् । अग्निरिव
स्पर्शात् दुःखदायकं मुखमयमस्य । भस्मातकवृत्ते (भेला)
चित्कवृत्ते च । तद्विर्यासस्यर्गेन हि देहे क्षतोत्पत्तेस्तयो-
स्तथात्वम् । अग्नेः जठरानलस्य मुखं द्वारम् । वैद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भवेदेको वचा
च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं
चतुर्गुणम् ॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्कं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहरं
चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नकृत् । पिबेद्दधा मस्तुना वा सुरया
कोष्णवारिणा ॥ सोदावर्त्तमजीर्णञ्च स्नीहानसुदरन्तथा
अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ अशौ-
हरं दीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम् । कांसं श्वासं निह-
न्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न
कचिद् प्रतिहन्यते" इति चक्रदत्तः ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव मुखमयं यस्याः गौरादित्वात्
ङीष् । (भेला) भस्मातकवृत्ते, लाङ्गलिकावृत्ते (विषलाङ्गला)
अग्निरेव मुखं मुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके
जपेत् । गायत्र्याग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेदिति"
गोभिलः । तस्याश्च "सोऽकामयत यत्तं सृजेयेति स मुखत-
एव तिष्ठतमसृजत तं गायत्री कन्दोऽम्बुसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोमनुष्योवसन्तः कृतस्तस्मात् तिष्ठत् स्तोमानां मुखं,
गायत्री च्छन्दसामग्निर्देवानामिति" श्रुतौ । अग्निना समप्रजा-
पतिमुखजातत्वात् तथात्वम् । अस्मिंश्च पक्षे । अग्नेरिव
मुखं प्रजापतिमुखं मुखमुत्पत्तिद्वारमस्या इति विग्रहः
गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीशब्दे वक्ष्यते । विप्रे
तु पु० । अग्निरिव उत्तमं मुखं यस्याः गौ० ङीष् । पाक-
शालायाम् स्त्री अग्निमुखमाद्यो यस्य अग्निप्रभृतौ देवे त्रि० ।

अग्निरक्षणा न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष-ल्युट् ।
राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रज्ज् असुन् नलोपः ।
रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककोटे । ईत० । अग्निवीथ्ये,
स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य वि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र ।
अनलोपसनाबोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह-क । मांसादन्यां
तदङ्गुरस्य वज्रितल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।
अग्निरूप वि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूढ्यते
ऽसौ रूप-कर्मणि अच् वा । वज्रितल्यवर्णे अग्निसदृश-
मान्ये च ईत० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वज्रेर्ध्वेयरूपे
च न० ।

अग्निरेतस् न० ईत० । अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च
तत्कथा च प्रस्तावचरद्रुद्रस्य अग्निसंक्रान्तस्य अग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तथा च वोढुमसमर्थया “ससु-
त्ससज्जं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव मेरुस्थं सर्वं वस्तु सुवर्णोक्तं यथोक्तमानु-
शासनिके प० भा० । “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव
रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व तेषु च ।
तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति । अन्ते च
“तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं
कार्तिकेयस्य वज्रेस्तेजः परं मतमिति” ८ ई अध्याये ।

अग्निलोक पु० ईत० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवन-
भेदे । स च । ‘सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरोरु रारि-
कपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःशतमखज्वलनान्तकानां रजो
ऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ’ इति सि० शि० गोलाध्याये
दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्त-
रीक्षेणैव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्माणा पृष्ठाभ्यां विष्णुद्रुताभ्यां
सूर्यलोकादूर्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्नि-
लोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पृथुश्यते शुभा । इमामर्चि-
श्रुतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ता
स्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्युर्ये दृढसत्वा
जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्वसम्पन्नास्ते सर्वत्राग्नितेजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्नि-

व्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापहृत्यै
यस्त्विष्टभारान् प्रयच्छति । कुर्यादग्नीष्टिकां वापि स
वसेदग्निसन्निधौ । अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्याद्वा
दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदयान् सोऽग्निलोके महीयते ।
जठराग्निविष्टेयं योदद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नये
स पुण्यात्मा वज्रिलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्कारवस्तूनि
यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाशक्ति प्रदद्यादो ह्यर्चिं श्रुत्यां
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।
गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि
सर्वाणि वज्रिसंसर्गतः कश्चित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पावकः स्रुतः । अपि वेदं विदित्वा यस्य त्वा
वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षाद्विज्ञितो ह्यशुशुक्षणिः ।
मांसग्रासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम् ।
तैजसी शाम्भवी मूर्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्वी
हन्वी पालयन्ती विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभानु
रयं साक्षाद्देवः विभुवनेशितुः । अम्बन्तमोमये लोके
विनैनङ्कः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैश्च वम् ।
एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्वे दिवि दिवौकसः” इति ।

अग्निवत् वि० अग्निरस्यस्य अग्नि+मत्तप् वेदे मस्य वः ।
साग्निके विभे, “यपुर्ययस्तु चररग्निवा इव” इति वेदः ।
तुल्यार्थे वति । अग्नितुल्यक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्नयायीशब्दे
विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चस् वि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नि-
तुल्यदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्चसा” इति भार० ।
ईत० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्जक वि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्जकः वृध+णिच्-
खुल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ण वि० अग्नेर्वर्ण इव वर्णो रूपं यस्य । अग्नितुल्य-
वर्णे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति”
स्मृतिः । सूर्यवंश्ये नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १६ स० ।
ईत० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये वि० ।

अग्निवत्सल पु० अग्नेर्वत्सलः सुखेन दाह्यत्वात् । सालवृक्षे ।

अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्तुम् । अग्नितुल्य-
शुद्धे वस्त्रे । इव० । तादृग्वस्त्विति वि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुप्रापयति वा वाहेः
अण् । वागे, धूमे च । वज्रिवाहकमात्रे वि० ।

अग्निवाहन न० इत०। आगे, “रक्तं जटाधरं वज्रं कारयेद्धन-
वाससम् । ज्वालामालाकुलं सौम्यं विनेत्रं शस्रशुधा-
रिणम् । चतुर्वाहुं चतुर्दन्तं देवेशं वायुसारथिम् ।
चतुर्भिश्च गवैर्युक्ते वायुचिह्ने रथे स्थितम्” इति पुराणे
आगवाहनत्वसूक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणि
साग्निके । अग्निरहस्यं वेत्तीति विद-क्विप् । अग्नि-
रहस्यशास्त्राभिज्ञे पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिय । विस्तुलिङ्गे अग्निकणे ।

अग्निवीज न० इत०। अग्नेर्वीजे तद्वैतो जातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । “रुद्रतेजःसमुद्भूतं हेम वीजं विभावसोरिति” स्वर्ण-
दानमन्त्रः । तत्कथा अग्निरेतःशब्दे द्रष्टव्या । तन्वोक्ते
रकारवर्णे “अग्निवीजं समुद्भूतं सुखदत्तसमन्वितमिति”
तन्त्रम् ।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यम् । वज्रिरेतसि, तत्पराक्रमे च । तद्वी-
र्य्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे । व० । अग्नितुल्यपरक्रमवति त्रि०

अग्निशरण न० इत० । अग्न्याधानगृहे अग्निहोत्रगृहे ।

अग्निशर्मान् त्रि० अग्निरिव शृणाति तीव्रकोपत्वात् शृ-मनिन् ।
तीव्रकोपान्तिते । ऋषिभेदे पु० । वाङ्मादि० इजि अग्नि-
शर्मान्ः तदपत्ये । नडादि० फक् । अग्निशर्मायणः
तद्वोत्पापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला गृहम् । अग्न्याधानस्थाने
अस्रा वा नपुंसकत्वम् । “हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्” इति वेदः ।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुङ्कुमवृक्षे, कुसुमवृक्षे, अग्नितुल्यशिखे-जाङ्गलीवृक्षे च ॥
अग्नितुल्यजटावति त्रि० । अग्निशिखेव शिखाऽयमस्य ।
लाङ्गलिकावृक्षे स्त्री (विषलाङ्गला) अग्नितुल्यायभागे
त्रि० “वाणैरग्निशिखैरिवेति” पुरा० । स्वर्णे कुसुमपुष्पे
च न० । इत० । अग्निज्वालायां स्त्री “शरैरग्निशिखोपमै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निशुश्रूषा स्त्री इत० । वज्रेः विधानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमयं यस्य । कुङ्कुमवृक्षे,
कुसुमवृक्षे, जाङ्गलीवृक्षे च । अग्नितुल्यायवति त्रि० ।

अग्निष्टुत् पु० अग्निःस्तुयतेऽत्र स्तु-आधारे क्विप् षत्वम् ।
अग्निष्टोमस्य विकृतिभूते एकाहसाध्ये यागभेदे ।
सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तच्च कर्मान्तरमिति सायणा-
चार्य्येण निर्णीतम् यथा । “उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारव-

न्तीय-साम हि । रेवतीष्वृक्षु कृतेति श्रुतं पशु-
फलाप्तये । रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवन्तीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । सामो-
ऽत्र फल-कर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता । तेनोक्त-
गुण-संयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले” ॥ “विष्टदग्निष्टोमस्तस्य
वायव्यासु ऋक्षु एकाविंशाग्निष्टोम-साम कृत्वा ब्रह्म-
वर्चस-कामो यजेत”-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—“एतस्यैव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामो ह्येतेन
यजेत” इति । “अस्यायमर्थः । प्रकृतौ तृतीयसवने
आभेव-पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादग्नि-
ष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञीयो वा अग्नये”
इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते अस्मिन्स्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस-
कामेन वायव्यासु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवैक
विंश-स्तोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादे”
इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु “वारवन्तीयं” साम गार्गेदिति,
तत्र रेवतीनाम्बुचां वारवन्तीयनामकेन सास्त्रा यः सम्बन्धः
सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-
परामर्शकेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः
समर्थमाणत्वात् यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोत्रे दधि-गुणोर्विहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः—
विषमो दृष्टान्तः, दध्नोहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकैव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्युगाधारकवारवन्तीय-सामोऽग्निष्टुत्-कर्म-साधनत्वं फल
साधनत्वं चेत्तु भयस्य शास्त्रैक-बोध्यत्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः
तेन पशुफलकं यथोक्तगुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधी-
यते । एतच्छब्दः एवकारश्च विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयौ इति” । “यजेत वाचमेधेन स्वर्जिता गोसवेन
वा, । अभिजिह्विजिह्वां वा विष्टताग्निष्टुतापि वा”
इति स्मृतिः ।

अग्निष्टुभ पु० अग्निस्तुयतेऽत्र क्विप् षत्वम् । यज्ञभेदे ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं तृचसमुदायो-
ऽवसानेऽत्र । यागविशेषे स च यागः ताण्ड्यमहा-
ब्राह्मणे प्रष्टाध्याये “प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजा-
येयेति स एतमग्निष्टोममसृजत” इत्युपक्रम्य “एष वाव
यज्ञोयदग्निष्टोम” इति “एकस्मा अन्यो यज्ञः कामाया-
ह्रियते सर्वेभ्योऽग्निष्टोम” इति चाग्निष्टोमं स्तुत्वा “द्वादश

स्तोत्राण्यग्निष्टोम” इत्यादिना सप्रपञ्चं दर्शितः । अग्निष्टोम
शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्येण दर्शिता यथा
“यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामाग्नेय्यास्तुत्पन्नेन अग्नेष्टोमसाम्ना
समाप्ते रग्निष्टोम इतिनाम सम्पन्नमिति” । तद्विधानपरिपाटी
च वौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या ।
ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च “अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
शस्त्राणी” लुक्ता अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि स्तोत्राणि
शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत
एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते
तत्र अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु
स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टुत्तमके यज्ञे
च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः
कल्पः ठक् । अग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककल्पे ।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं
साम गानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-
सवने विहिते “यज्ञायज्ञीय” इत्यस्यामाग्नेय्यास्तुतिं गीय-
माने सामवेदे “प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-
पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना
अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वाद् अग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा०
भा० । “ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्ति
ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति” ताण्ड्यब्राह्मणम्
तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ट पु० अग्नौ स्थातुमर्हेति स्था-क पत्वम् । वज्रौ स्थिति
योग्ये लौहमये कटाहादिपाले ।

अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्वकदाहः ।
विधानेन अग्निकृतदाहे । “अनायस्याग्निसंस्कारं यः
कुर्याद्वा दयान्वितः” इति काशी० ।

अग्निसङ्काश त्रि० अग्निरिव सङ्काशते काश-दीप्तौ अच् ।
अग्नितुल्यवर्णं तत्तुल्यतेजस्वे च ।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू-अच् । अर-
ण्यकुसुम्भे । ५त० खर्णे न० । अग्निसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय-अच् ३त० ।
वायौ, धूमे च । अग्निसहायधूमवहणवत्त्वात् शीघ्रगति-
त्वाच्च वनकोपते च ।

अग्निसाक्षिक त्रि० अग्निःसाक्षी यत्र कप् । वज्रिं साक्षीकृत्य
कृते कर्मणि । “सख्यं कृत्वाग्निसाक्षिकमिति” रामा० ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानलोत्तापनेऽपि
सारांशादहनात् । रसाञ्जने ६त० । वज्रिसारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन । अग्नि-
दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, ओषधे च । ६त० । अग्ने-
दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्व)त्त पु० व०व० अग्नितः (आद्रीयविप्रकर-
रूपानलात् सुष्ठु आत्तं ग्रहणं येषां आ-दा-क्त पत्वमिति
बहवः । मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे । “अग्निष्वा(स्व)त्ताः
वर्हिषदः ऊष्मपा आज्यपास्तथेति” मनुः । तैत्ति-
रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा ‘अग्निष्वात्ता-
न्तुमतो हवामहे । नराशंसे सोमपीथं य आशुः ।
ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । शन्नो भवन्तु
द्विपदे शं चतुष्पदे” इति “अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्त-
नामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मासप्रगतपितृ-
यज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः, “ये वा अयज्वानो गृहमेधिन
स्ते पितरोऽग्निष्वात्ता” इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादिया-
गमकत्वा स्मार्त्तकर्मनिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः ।
तानग्निष्वात्तान्” इति तद्भाष्ये साधवाचार्यः ।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु-किप् ६त० । हुताग्नि-
हवने अग्निहोत्रिणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नये हूयतेऽत्र हु-त्व ४त० । मन्त्रक-
रणवह्निस्थापनपूर्वतदुद्देश्यकहोमे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात्
हविषि, वज्रौ पु० । काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्नि-
होत्रशब्दनिरुक्तिविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे “सोऽग्नि-
रभिभेत् आहुतिभिर्वैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः
प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्वेति सोऽब्रवीत् किं
भागधेयमभिजनिष्य इति तुभ्यमेवेदं ब्रूयाता इत्य-
ब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निहोत्रम्” इति
पुरा प्रजापतेस्तापं दृष्ट्वा पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-
पक्रमगता एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्नग्नौ पूर्वोक्तं घृतं
खाहाकारेण यमाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थेन
पुरुषमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अश्वादीनसृजत ।
ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं सुस्थितम् ।
तदानीमग्निभीतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः
पुनः पुनराहुतिभिरेव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति ।
तास्माद्दुतीर्देवा एव मृच्छन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितुं न
शक्नोमीति विचार्य पूर्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-
पतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्वेति पुनः पुनरग्निमब्रवीत्
सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं
न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिलक्ष्याह-

सुत्पत्तय इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
होत्वगतं हविस्तुभ्यमेव हूयाता इति भागं दत्तवान् ।
ततोऽग्निहोत्वहविःस्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निरुत्पन्नः ।
तस्मादग्नये होतुं होमोऽस्मिन् कर्मणीति बहुव्रीहिव्यु-
त्पत्तया अग्निहोत्वमिति कर्मनाम । अग्नये होत्वमिति
तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम" इति तद्भाष्यम् । तत्कालश्च तत्वे-
वोक्तः "तद्वयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै
नावेतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति ।
सायमेव तुभ्यं जुह्वन् प्रातर्महप्रमित्यब्रवीत् । तस्मा-
दग्नये सायं हूयते स्वर्याय प्रातः" इति । तद्विरग्न्यर्थं
प्रजापतिना हूयमानं दृष्ट्वा मा हौषीरित्येवमादित्यो निवार-
यामास । हेतुञ्चैवमवोचत् । योऽयमग्निर्यश्चाहं तयो-
रुभयोरावयोरेतद्विः, न त्वेकसग्राग्नेः इति । तदानी-
मुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टा या कालभेदेन
व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, स्वर्याय
प्रातर्जुहुयात्" इति तद्भाष्यम् ।

तच्च नित्यं कामप्रश्न "यावज्जीमग्निहोतुं जुहोतीति" अत्या
नित्यस्य "उपसङ्गिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोतुं जुहोतीति"
अत्या च कामप्रश्न विधानमुक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि
सर्ववेदिभिः कर्तव्यता "यन्नाम्नातं स्वशाखायां पार-
क्यमविरोधि च विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्वादि कर्म-
वदिति" छन्दोग० प० कात्या० । "अग्निहोतुं तयोवेदा
स्त्रिदण्डो भस्मधारणम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवि-
केति दृहस्यतिरिति" चार्वाकमतम् ।

अग्निहोत्व हवनौ स्त्री अग्निहोत्वोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-
करणे ल्युट् ईत० । अग्निहोत्वहविर्गृह्यतामृचि ।

अग्निहोत्वज्जत् पु० अग्निहोत्वमग्निं जुहोति ऋजु-किप्
ईत० । कृताग्निहोत्वे "यत् सुहृदा सुकृतामग्निहोत्व
हुतां यत् लोक" इति, अतिः ।

अग्निहोचिन् पु० अग्निहोत्व+मत्वर्थे इनि । अग्निस्थापन-
पूर्वकं प्रातरादिकाले अग्निहोत्वहोमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध्र पु० इध्यते इन्ध-भावे किप् ईत० । अग्न्युद्दीपने
"अग्नीधः शरणे रण भञ्जेति" कात्या० वा० ।
शरणार्थे रणि आग्नीध्रः । कर्त्तरि किप् । अग्न्या-
धानकर्त्तरि ।

अग्नीध्र पु० अग्निम् आदधाति धृ-क दीर्घः । वज्रप्राधान-
कारके ब्रह्मापरपर्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यसौ
सम्प्रदाने घञर्थे क दीर्घः । अग्निहोत्वे होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्र पु० द्वि० इन्ध० इन्द्रपरत्वाच्चात् । एतन्नामकयो
रेकहविर्भोक्तोर्देवयोः ।

अग्नीन्धन लि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् ईत० ।
मन्त्रभेदे । स्त्रियां टित्त्वात् डीप् । भावे ल्युटि । अग्नि
होत्वे न० । [सन्निवृत्तस्थाने ।

अग्नीय लि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि-उत्करा० ऋ । वर्ज-
अग्नीवरुण पु० द्वि० इन्ध० ईत् । एतयोरेकहविर्भोक्तो-
र्देवयोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० इन्ध० ईत् षत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक
हविर्भोक्तोर्देवयोः । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" अतिः ।
अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्क्रियेते
अनया अत्र वा प्र+नो-करणे आधारे वा ल्युट् डीप् ।
तयोः संस्कारिकायामृचि पात्रप्राञ्च । भावे ल्युट् । तयोः
संस्कारे न० ।

अग्नीषोमीय लि० अग्नीषोमौ देवते अस्य ऋ । तद्देवताके
पञ्चादौ कपालरूपपात्रादिसंस्कृते हविर्भेदे च "अग्निषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति" "योऽग्नीषोमीयस्य
पशोरश्नातीति" च अतिः ।

अग्न्यगार न० अग्नेः अग्निहोत्वसंबन्धिवज्जेरगारं ईत० ।
अग्निहोत्वगृहे "वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवान्नगारे" इति रघुः ।
अग्निगृहादयोऽप्यत्र ।

अग्न्याधान न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रिस्थापने । ऽबहु० । अग्निहोत्वयागे ।
अग्न्याधेय पु० अग्निराधेयो येन । अग्निहोत्वणि साग्निके
द्विजे तत्प्रकारश्च "पुण्यमेवादधीताग्निमित्युपक्रम्य कात्या-
यनसंहितायां दर्शितः कल्पग्रन्थे च विस्तरा द्रष्टव्यः ।

अग्न्यालय पु० अग्नेरालयः आ+ली-आधारे अच् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रिस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे-कुण्डे,
स्थण्डिले च ।

अग्न्याहित पु० अग्निराहितो येन आ+धाञ्-कर्मणि क्त, वा
परनिपातः । अग्निहोत्वणि साग्निके द्विजे ।

अग्न्युत्पात पु० अग्निना दिव्यानलेन कृत उत्पातः (अग्नि-
सूचकोपद्रवः) उद्+पत-घञ् ३त० । आकाशस्थानल
विकारसूचितोपद्रवे, उल्कापातादावशुभसूचके, धूमकेतुकृत-
विकारे च । स च नाभस उत्पातः उल्कादिरूपः पञ्च
विधः धिष्णोः उल्काशनिविद्युत्ताराभेदात् । तेषां लक्ष-
णादिकं फलसहितम् दृहत्संहितायासुक्तं ३३ अ० यथा
"दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्नुल्काः ।

धिष्णोल्काशनिविद्युत्सारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विष्णुप्राशनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्सारा विपाचयति ॥ तारा
 फलपादकरी फलाधदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या । तिस्रः
 सम्पूर्णफला विद्युदोल्काशनिश्चेति ॥ अशनिः स्वनेन
 सहता नृगजाश्वत्थगाश्ववेष्टतत्पशुपु । निपतति विदा-
 रयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्सत्वत्वासं जनयन्ती
 तटतटस्वना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवे-
 श्वनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्या कशालपुच्छा धनूंषि
 दश दृश्यतेऽनराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ
 हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्बाब्ज-
 तन्तुरुपा या । तिर्यग्धक्षोर्ध्वं वा याति वियत्युह्य-
 मानेव । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते प्रत-
 नुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ।
 प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रलाङ्गलम्बगाभाः । गो-
 धाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्त्रा ॥ ध्वजभूष-
 करिगिरिकमलेऽर्धुरगसन्तप्रजतहंसाभाः । श्रवत्सव-
 ज्जशङ्खस्तिकरूपाः शिवसुभिन्नाः ॥ अम्बरमध्याद्द्वह्यो
 निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बम्भ्रमती गगनोपरि विभ्र-
 ममाख्याति लोकस्य ॥ संस्मृशती चन्द्राकौ तद्विस्तृता वा
 सभूपकम्पा च । परचक्रागमन्तपवध-दुर्भिन्नाष्टिभयजननी
 पौरेतरप्रसुक्तापसव्यकरणं दिवाकरहिमांशोः । उल्का
 शुभदा पुरतो दिवाकरविनिस्तृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता
 पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमशश्चैतान्
 हन्युर्मूर्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रा-
 दीनामनिष्टदा कृत्वा । ऋज्वो स्निग्धाखण्डा नीचोपगता
 च तद्वृद्धौ ॥ श्यामा वारुणनीलाऽसृग्दहनासितभस्मानिभा
 कृत्वा । सन्ध्यादिनजा वक्रादलिता च परागमभयाय ॥
 नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्दिष्टा । उदये प्रती
 रवीन्दू पौरेतरस्त्यवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठामूले-
 षूल्काहतेषु युवतीनाम् । विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णु
 देवेषु ॥ ध्रुवसौम्येषु नृपाणासुपेषु सदारुणेषु चौराणाम् ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ कुर्वन्त्येताः
 पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां
 नृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ आशम्यहोपघाते तद्दे-
 श्यानां खले क्षपिरतानाम् । चैत्यतरौ सम्पातता सत्कृति-
 पीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जन
 क्षयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहत्याहोमिनो

गोष्ठे ॥ क्षेडास्तोडितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा ।
 उल्का निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्तपस्य ॥ यस्याङ्घ्रिं
 तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या
 चोह्यते तन्तुष्टेव खस्या या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥
 श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः । हन्तप्रधोमुखी
 नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्धगा ॥ वहिपुच्छरूपिणी लोकसङ्ख्या
 वहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति
 मण्डला पुरं कृत्वत् पुरोहितम् । वंशगुल्मवत् स्थिता
 राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा ॥ सुरपतिचाप-
 प्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवन-
 विलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिष्टता वा ॥
 अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव
 पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता
 जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः ॥ तत्कारण-
 मुक्तं गर्गसंहितायाम् “अतिलोभादसत्याद्वा नास्ति-
 क्वाद्वाप्यधर्मतः । नरापचाराच्चयतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ।
 ततोऽपराधाच्चयतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्यद्भुतां-
 स्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके
 उत्पाता देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवो-
 धयन्ति च” इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च बृहत्संहिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम्
 “वृहच्छिखा च सूक्ष्माप्या रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरु-
 षेय प्रमाणेन उल्का नानाविधा सृतेति” ।

अन्युद्धार पु० अग्नेः आधनार्थमुद्धारः अरणिमन्यनेन उत्था-
 पनम् । अरणिद्वयवर्षणेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्तु
 “अश्वत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तो वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्-
 मुखी शाखा वोदीची वोर्द्धगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता
 तन्मय्येवोत्तरारणिः । सारवहारवञ्जत्वमोविली च प्रश-
 स्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्राः स शमीगर्भ उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठ-
 दैर्घ्यं षड्भि पार्थिवम् । चत्वार उच्छ्रये मानसरण्योः
 परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चतुर्षाद-
 शाङ्गुलम् । ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्वकम् ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत् यत्तोपदिश्यते । तत् तत् बृहत्-
 पर्वयन्मिभिर्भुयात् सदा ॥ गोबालैः शणसंमिश्रैस्त्रि-
 वृत्तममलात्मकम् । व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन
 पावकः ॥ मूर्ध्नाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्रायेतानि द्व्यङ्गुष्ठं वक्ष्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं
हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् । एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ
वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ॥ ऊरु जङ्घे च पादौ च चतुस्त्येकै
र्यथाक्रमम् । अरण्यवयवाहेते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो
जायते वङ्गः स कल्याणकदुच्यते ॥ अन्येषु ये तु मघ्नन्ति
ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु
च ॥ उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्यः सर्वदा भवेत् । योनि-
सङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकत् ॥ आद्रो सशुषिरा
चैव घूर्णाङ्गी पाटिता तथा । न हिता यजमानानामर-
णिशोत्तरारणिः ॥ परिधायाऽहृतं वासः प्राट्य च यथा-
विधि । बिभ्रयात् प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥
चतुर्ध्रुप्रमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः । कृत्वोत्तराग्रा
मरणिं तद्गुह्यमपरि न्यसेत् ॥ चत्वाधः कीलकाग्रस्यामोवि-
लीमुदगगङ्गाम् । विष्टम्भाद्धारयेद् यन्त्रं निष्काम्यं प्रयतः
शुचिः” इति कात्या० स० ॥

अग्रमुपस्थान न० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन उप+स्था ल्युट् ईत० ।
वङ्गेरुपासनमन्त्रे । स्त्रियां ङोप् । भावे ल्युट् ईत० ।
वङ्गेरुपासने न० ।

अग्र न० अङ्ग-रक् नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने
पूर्वभागे, उत्कर्षे समूहे च । प्रधाने, अधिके,
प्रथमे च त्रि० । तत्र पूर्वभागे अप्रकायः “अथा-
ग्रहस्ते सुकुलीकृताङ्गुलाविति” कुमा० । ऊर्ध्वे “शृङ्गाणि
यस्याग्रसरोरुहाणि इति” कु० । आलम्बने, “मनुमेका-
ग्रमासीनमिति” मनुः प्रधाने “अथाग्रमहिषो रात्रि” इति
प्रथमे अग्रहायणेष्टिरिति । पुरोऽर्थे, अग्रसरः । शेषभागे,
“हस्तार्ग्रहृदेषु तृणाङ्गुरेष्विति” रघुः । “सूच्यग्रेण न
दातव्यं विना युद्धेन केशवेति” “बालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य चेति” “आराग्रमात्रोऽग्रपरोऽपि दृष्टः इति”
च श्रुतिः । अधिके “अथाग्रयशालिनेति” । शृङ्गे, “कै-
लासाग्रसमासीनमिति” तन्त्रम् उत्कर्षे, अग्रादग्नं रोहतीति
ता० ब्रा० अग्रसुत्कर्षमिति भाधवाचार्यः अधिके
“साग्रं वर्षशतमिति” रामा० अक्षरूपपलपरिमाणे
(ज्योतिषोक्तस्य अक्षरूपपलस्य परिमाणार्थेऽंशभेदे)
च । अक्षरेवसाधनार्थायां सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायाम्
अक्षरेवकरणेन गुणितायां स्वकोट्या हृतायां क्रान्ति-
ज्यायां स्त्री । “क्रान्तिज्यके कर्णगुणे विभक्ते कोट्या
भुजेनाग्रमित्यायका स्यात्” इति सि० शि० ।

“क्रान्तिज्या अक्षश्रुतिकर्णेन गुणिता द्विः स्याद्या
एकत्र स्वकोट्या भक्ता सती अग्रा भवतीति” प्रमिता० ।
“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्वाग्रगा तथा । इष्टच्छाया-
विषुवंतोर्मध्यमयाभिधीयते” इति सूर्यसिद्धान्तपारिभाषिते-
ऽर्थे च स्त्री । विष्टतश्चैतत् रङ्गनाथेन यथा “अथाग्रान्तानार्थ-
माह । तस्मिन्चतुरस्रे पूर्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्वा-
ग्रगाक्षभागप्रदेशस्याक्षभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्ट-
च्छायाक्षरेखाभुजान्तरेण कार्य्या । अनन्तरमिष्टच्छायाविषु-
वतोरिष्टच्छायाक्षरेखाक्षभागरेखयोरित्यर्थः । मध्यं चतु-
रस्रे ऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्वतस्तुल्यम् । अग्रा कर्णवृत्ताग्रो-
च्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य कर्णवृत्ताग्रया पलभा-
संस्कारेणाग्रा उक्ता तद्वर्त्तमानगोले पलभाधिकोत्तरभुजसङ्गावेन
पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यपरस्त्वत्वादुत्तरभागेऽक्षभागरेखा
भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभोनभुज-
रूपा । एवमुत्तरगोल उत्तरभुजस्य पलभात्पत्वाङ्गुलोन-
पलभागेति पलभारेखा प्राच्यपरस्त्वत्वादुत्तरभागस्या भुज-
रेखातोऽप्यग्रान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजो-
नपलभाकूपं कर्णवृत्ताग्रया । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोना-
ग्रात्वात् पलभायुतोऽप्येति प्राच्यपरस्त्वत्वाङ्गुलाग्रपलभाग्रया-
रेखयोः क्रमेण ग्रामोत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्य-
रूपमग्रा पलभायाः शङ्कुतलानुकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छाया-
सम्बन्धादुक्तम्” इति । “अग्रशब्दस्य अवयवरूपैकदेश-
परत्वे हस्ताग्रं तद्वत्परत्वे अग्रहस्त” इति यथोक्तम्
वामनेन, “हस्ताग्रग्रहस्तयोर्युग्मगुणिनोर्भेदादिति” ।
अग्र+भवादर्थे यत् । अग्रः । घ अग्रियम् । कुशाग्रमिव
क्व । कुशाग्रीयः । इवार्थे शाखादि० य अग्रः ॥ अग्रः
क्षभिभेदस्तद्गोत्रापत्ये नडादि० फक् । आग्रायणः ।
तत्तदर्थेषु । [वत् कर्म० । देहपूर्वभागे ।
अग्रकाय पु० अग्रः कायः अवयवावयविनोरभेदात् अग्रहस्त-
अग्रग त्रि० अग्रे गच्छतीति गस-ङ ७त० । पुरोगामिनि ।
अग्रगण्य त्रि० अग्रे गण्यते गण-यत् ७त० । अग्रगणनीये,
प्रधाने च ।
अग्रगामिन् त्रि० अग्रे गच्छति गस-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि । “प्रष्टोऽग्रगामिनीति” पा० । अत्राणत्व-
निर्देशात् अग्रगामिनेत्यादौ न णत्वम् । स्त्रियां ङोप् ।
अग्रज पु० अग्रे पुरस्तात् जायते जन-ङ । अग्रजाते
ज्येष्ठभ्रातरि “जगादाग्रे गजाग्रजम्” इति भाषः ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्षेषु मध्ये अग्रजातत्वात्
विप्रे । [स० । जङ्घाग्रभागे ।

अग्रजङ्घा स्त्री अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०
अग्रजन्मन् पु० अग्रे जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु० ।

ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । अग्रजातमात्रे त्रि० । अग्रात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० व० । ब्रह्मणोमुखोत्-
पन्ने विप्रे, तस्य तन्मुखोत्पत्तिश्च ताण्डुलमहाब्राह्मणे
उक्ता यथा “सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
त्रिवृतमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोमनुष्यो वसन् ऋतुस्तस्मान्निवृत्तः स्तोमानां सुखं,
गायत्री च्छन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां,
वसन् ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो सुखेन वीर्यङ्करोति
सुखतो हि सृष्टः” इति । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये “सः
प्रजापतिरकामयत् किमिति” ? सर्वसाधकं यज्ञं सृजे येति
स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं सः
प्रजापतिः सुखत आत्मनो सुखादेव त्रिवृतमावृत्ति-
त्वयसाध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं त्रिवृतमनु पञ्चाङ्गायत्री-
छन्दः गायत्रं नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वस-
न्नाख्यश्च ऋतुरसृज्यत यस्माद्यदेते सुखतएव सृष्टाः तस्मादेते
त्रिवृदादयः स्वस्वजातेयानां मध्ये सुखा अभवन् त्रिवृदा-
दीनां सुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुखत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक-
सिद्धं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन सुखत्वात् ब्राह्मणो सुखे-
नेदानोमपि वीर्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं ङ्करोति
तस्मादित्युक्तं विदुषोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
स्तस्मादित्यर्थः ॥ एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि सुखेन वीर्यं-
ङ्करोति सुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति
इत्यर्थः” इति । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीति” पुरुषसूक्तम् अत
एव विप्रस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव
वीर्यं भवतीत्युक्तम् अतएव मनुना “वेदमेव सदाभ्यसे” दित्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां तु “षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य महात्मनः । तैरेव सततं यस्तु वक्तुं येत् सुखमेधते
अध्यापनं चाध्ययनं वाजनं यजनं तथा । दानं प्रति
ग्रहयेति षट् कर्माणीति चोच्यते” इति “वेदञ्चैव सदाभ्यसेत्
शुचौ देशे समाहितः धर्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्ध-
मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवानिशि
श्रुतिहीनाय विप्राय स्मृतिहीने तथैव च दानं भोजन
मन्यञ्च दत्तं कुलविनाशनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद

शास्त्रं पठेत्, द्विज इति” च । “सत्त्वप्रधाना वप्राः स्फुरिति
भारतोक्तेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया “ब्राह्मणक्षत्रियविशं
शूद्राणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
र्युगैः । शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति” गीतायां
सात्विकधर्माणां स्वभाविका इत्युक्तम् । विदुतञ्चैतत्
श्रीधर स्वामिना “तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह
शम इति, शमश्चित्तोपरमः (वाह्यविषयाच्चिवर्त्तनम्) दमो-
वाहेन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयाच्चिवर्त्तनम्) तपः पूर्णोक्तं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च । क्षान्तिः
(शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (वाह्या-
भ्यन्तरयोः कापद्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्माति” । “सुखजातादयोप्यत्र
अग्रे प्रथमं जन्म यस्य । चतुस्रं ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्मणं
विदधाति पूर्वं यस्यास्मै प्रहिणोति वेदमिति” “हिरण्य
गर्भः समवर्त्तताम्” इति च श्रुतौ परब्रह्मसंकाशात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना “सोऽभिधाय
शरीरात् स्वात् सिद्ध्युर्बहुधा प्रजाः । अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवज्जैमं सहस्रांशुसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इत्यनेनोक्तः ।

अग्रजात पु० अग्रे जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि,
विप्रे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजातमात्रे त्रि० ।
अग्रजाति पु० अग्रा अग्रे जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विप्रे ।
अग्रजिङ्घा स्त्री अग्रा जिङ्घा अपहस्तवत् क० । जिङ्घाग्रभागे ।
अग्रणी त्रि० अग्रे नीयतेऽसौ णी-क्तिप् ७त० णत्वम् । प्रभौ
अग्रे च । अग्रं नयति देवेभ्य इति । वज्रौ पु० यथा-
चास्याग्रणीत्वं तथाग्निशब्दे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम् ।

अग्रतस् अव्य० अग्रे अग्राद्वा अग्र+तसिल् । पूर्ववृत्तौ, पूर्व-
भागावधिके च । [अग्रगामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रतःसर त्रि० अग्रतः सरति गच्छति सृ-ट् ७त० ।
अग्रदानिन् पु० अग्रे दानं उद्देश्यत्वेकाग्रस्य अग्रदान+इनि
प्रेतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिपादयिषि “अग्रदानोति”
ख्याते विप्रे । “लोभी विप्रस्य शूद्राणां अग्रे दानं
गृहीतवान् । ग्रहणात्तलदानानामग्रदानो बभूव स”
इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अग्रे दानमर्हति क् । अग्रदानिविप्रे ।
अग्रनख पु० अग्रे नखः अपहस्तवत् क० । नखाग्रे ।

अग्रनासिका स्त्री अग्रा नासिका अग्रहस्तवत् क० ।

नासिकाग्रभागे ।

अग्रन्यिक पु० नास्ति यन्निर्वस्त्यन्यः संसारवन्मन्यनिर्वाऽस्य ।

निर्यन्यिके सुक्तकच्छे जैनभेदे आत्मज्ञे च “भिद्यते हृदयगन्धि” रित्यनेन तस्य संसारगन्धिशून्यत्वोक्तेस्तथा-
त्वम् । यन्निर्मूच्ये त्रि० ।

अग्रपर्णी स्त्री अग्रे पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीप् ।

(आत्कुशोति) ख्याते वृक्षे ।

अग्रपूजा स्त्री अग्रे पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । “अग्रे-
पूजामिह स्थित्वा गृहाणेमामिति” पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ्

अग्रः पूर्वः भागः कर्म० । आद्यादौ प्रथमसङ्ख्य देये
द्रव्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शराग्रभागः ।

अग्रभुक् त्रि० अग्रे देवपितृदिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-
क्तिप् ७त० । औदरिके ।

अग्रभू पु० अग्रे भवति उत्पद्यते भू-क्तिप् ७त० । पूर्वजाते
ज्येष्ठभ्रातरि विप्रे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते त्रि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानस्त्रियाम् । “अथाग्रमहिषी
राज्ञ” इति ।

अग्रमांस न० अग्रं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मन्-स, दीर्घः
कर्म० । हृदयस्थे पद्माकारे (फलका) इति नामके मांसे ।
केचित् व्युक्ताग्रमांसमेकं नामेत्याहुः । (अग्रमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अग्रं मुखम् अग्रहस्तवत् कर्म० । मुखाम्ने ।

अग्रयण न० अग्रमयनात् उत्तरायणात् णत्वम् शक० तत्विधा
नकालोऽस्य अच् । मार्गे मासि साग्निककर्त्तव्ये नवशस्येष्टि-
रूपे यज्ञभेदे । निरग्निकर्त्तव्ये नवाक्षत्राज्ञे च । “अकृता-
ग्रयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोत्तमेति” वज्रार्चने स्मृतिः ।
“अकृताग्रयणमकृतनवशस्येष्टिश्चाङ्गं यथायोग्यं साग्नि-
कनिरग्निपरमिति” आह्वतत्वे रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अग्रे यानं यस्य या-ल्यट् संज्ञात्वेऽप्यणत्वम् ।
पुरोगामिनि सैन्ये । अग्रगामिमात्रे त्रि० ।

अग्रयायिन् त्रि० अग्रे यास्यति या-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि “पुत्रश्च ते रणशिरस्ययमग्रयायीति” अष्टे च ।

अग्रयोधिन् पु० अग्रे स्थित्वा युध्यति युध-णिनि ७त० ।
सैन्यानामग्रे स्थित्वा योद्धारि । [चिक्षोति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अग्रमुपरिभागः लोहितं यस्याः व० ।

अग्रबीज पु० अग्रं शाखाग्रं बीजमुत्पादकं यस्य । छिन्नाग्र-

तस्यखण्डरूढे (कलम) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते कुरण्ड-
कादिवृक्षे ।

अग्रसन्धानी स्त्री अग्रे फलोत्पत्तेः प्राक् सन्धीयते ज्ञाय-
तेऽनया कार्यं सम्+धा-करणे ल्युट् ङीप् । यमपञ्चि-
कायाम् । यत्र हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकर्मामुसारेण
शुभाशुभसूचकं सर्वं लिख्यते सा यमपञ्चिका । कैश्चित्
यमपट्टिकेति सा कथ्यते । अग्रसन्धानकारिणि त्रि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अग्रं सन्ध्यायाः, “सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचिना
समस्यते, इत्युक्ते एक०त० । सन्ध्यापूर्वसमये । अग्रा
पूर्वा सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् “कर्कशूना-
सुपरि लुहिनं रज्जयत्यग्रसन्धेति” शकुन्तला ।

अग्रसर त्रि० अग्रे सरति गच्छति सृ-ट् ७त० । अग्र-
गामिनि । “युद्धायापसरोऽभवदिति” स्त्रियां ङीप् ।

अग्रसारा स्त्री अग्रं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलशून्य-
शिखायां मञ्जुव्याम् । अग्रात् अग्रमारभ्य सारोऽस्य ।
वंशादौ पु० ।

अग्रह पु० ग्रहः परिग्रहः न०त० । परिग्रहाभावे । बहु० ।
परिग्रहशून्ये सन्यासिप्रभृतौ, ज्ञानशून्ये त्रि० ।

अग्रहर त्रि० अग्रे ह्रियते दीयतेऽसौ अग्र-ह-अच् । अग्र-
देये वस्तुनि, भागाग्रे पु० अग्र-ह-कर्त्तरि अच् । अग्रहा-
रिणि त्रि० “प्राग्रहरः कुमार” इति ।

अग्रहस्त पु० अग्रश्चासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म० ।
हस्तस्याग्रभागे “अथाग्रहस्ते सुकुलीकृताङ्गुलाविति” कु० ।

अग्रहायण पु० अग्रः अष्टः हायनोत्रीहिरत्न णत्वम् ।
मार्गशीर्षे मासि । तस्य च “मासानां मार्गशीर्षोऽस्तीति”
गीतायां भगवद्विभूतिरूपत्वोक्तेः अष्टधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

अग्रहायणेष्टि स्त्री अग्रा प्राथमिकी हायननिमित्ता इष्टिः ।
नवशस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अग्रं प्रथमं ह्रियते उत्पन्नशखादुद्भूत्य स्थाप्यते
ह-कर्मणि घञ् । ज्योतिषमन्त्रशखादुद्भूत्य ब्राह्मणो
होत्रेण स्थाप्ये धान्यादौ गुरुकुलादावसन्नचारिणे देये
ज्योत्वादौ, ग्रामभेदे च “स कस्मिन्दिग्रहारे कालो नामैक-
स्येति” दशकु० । अग्रं हरति-अण् । अग्रहारके त्रि० ।

अग्राक्षि न० अग्रञ्च तदक्षि नेत्रं चेति गुणगुणिनो-
रभेदात् कर्म० । खाङ्गपरत्वात् नाच्समा० । नेत्राम्ने
अपाङ्गे “अपाङ्गा वीचमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवी-
दिति रामा० ।

अग्राणीक न० अग्रञ्च तदनीकं चेति गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म० णत्वम् । अमयायिसैन्ये । “अयाणीकं रघुव्याघौ
राक्षसानां वभञ्जतः इति” रामा० ।

अग्रायणीय न० अयं अष्टमयनं ज्ञानं तत्र साधु क् ।
बौद्धागमसिद्धे प्रवादभेदे “उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ
वीर्यं ता प्रवादः स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।

अग्रावलेहित न० अयं प्रथमभाग उद्धावलेहितमाखादितं
यस्य । आद्याद्यर्थप्रस्तुताद्भागसुद्धावलेहितादनेन आद्यं
दानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अन्नादौ “द्विःस्त्रिचं
परिदम्बञ्च तथैवाग्रावलेहितमिति” आद्यवज्ज्ये ब्रह्मपुरा-
णम् “अग्रावलेहितं आद्यार्थोपकल्पितं सहदुपभुक्ताय-
भागमिति” रघु० ।

अग्रासन न० अयमर्घादिदानात् पूर्वं कल्पितमासनम् ।
आद्यान्नभोजनार्थे अर्घदानादितोऽप्ये कल्पिते विप्रस्योपवेश-
नार्थे आसने “मामग्रासनतोऽवकष्टमवशमिति” सुद्रा० ।

अग्राह्य लि० यद्-यत्-न० त० । यद्गणायोग्ये शिवनिष्णा-
ल्यादौ प्रतियहायोग्ये तिलाश्वादौ च । “अयाहं
शिवनिष्णात्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति” पुरा० । “ब्राह्मणः
प्रतिगृह्णीयाद्दत्तं साधुतस्तथा । अव्यश्चमपि मातङ्ग-
तिललौहंश्च वर्ज्येत् । कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः
पुरुषोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य नृत्तस्य
च । नरकात्त निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा” । तथा
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतुराद्-
यद्गृहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति” । “एतदादिद्रव्या-
दानं गृहीतुर्दोषजनकम्” इति रघु० । “अयाचिताहृतं
ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो
द्विषस्तथेति” मनुः । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् ।
शौचादौ कर्मणि अनुपादेयमृत्तिकायाम् स्त्री । “अन्तर्जले
देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च
अयाह्याः पञ्च मृत्तिका” इति स्मृतिः । अविचारणीये
लि० “अयाह्यस्त्वनिवेदित” इति स्मृतिः । आवेदन-
कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचार-
णीयः इति तदर्थः ।

अग्रिम पु० अये भवः अय+डिमच् । ज्येष्ठभातरि । अये,
उत्तमे च लि० । “वीराणामग्रिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवैः
सहेति” पुरा० ।

अग्रिय पु० अये भवः अय+घ । ज्येष्ठभातरि । अये,
उत्तमे, अयजातमात्रे च लि० । “सन्ध्या अप्रिया भव-
न्तीति ता० ब्रा० ।

अग्रीय पु० अये भवः अय+ङ् । ज्येष्ठभातरि । अये, उत्ते
च लि० । “अपीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
अग्रु(यू) स्त्री अगि-क्रु नलोपः वा ऊङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च ।
निरुक्ते तन्नामोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । “जनीयन्तोऽन्ययुव”
इति वेदः ।

अग्रेग लि० अये गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्रेगा लि० अये गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्रेग् लि० अये गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरो-
गामिनि सेवके ।

अग्रेदिषिषु (षू) पु० दिधिं धैर्यं स्यति निरस्यति, सो-कू
षत्वम् दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूयोषित् अये गणनीया दिधि-
षूर्यस्य अलुक् स० कबभावः ष्ट० वा ह्रस्वः । पुनर्भू विवाहका-
रिणि । प्रागनूज्येष्ठभगिन्याः प्रागूढकनिष्ठभगिन्यां स्त्री ।
“ज्येष्ठायां यदानूढायां कन्यायासुहृतेऽनुजा । सा चाप्ये-
दिधिषूर्त्तया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेति, मनुः एतत्पक्षे
च अये ज्येष्ठाविवाहात्पूर्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकाला
सहनरूपधैर्यलोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।

अग्रेदिषिषूपति पु० इत० । अनूढज्येष्ठायां भगिन्याम्
सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढरि “यस्याप्येदिधिषूपति-
रिति” स्मृतिः ।

अग्रेपा लि० अये स्थित्वा पाति पा-क्लिप् अलुक् स० ।

पुरतो भूत्वा पालके “अये पा कभवो मन्दसाना” इति वेदः ।

अग्रेपू लि० अये कृत्वा पूयते पू-क्लिप् अलुक् स० । पुरः
पवित्कारके “सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाये पुव” इति वेदः ।

अग्रेवण वनस्यायं-राज० पूर्व० अलुक् स० णत्वम्, नि०
एदन्तत्वम् । वनायभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रेसर लि० अये सरति सृ-ट् अलुक् स० । पुरो-

अग्रेसरिक लि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अये सरे अय
गतौ प्रसृतः ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्रेपहरणीय लि० अयस्यपह्रियते यस्यै उप+हृ-सम्प्रदाने
अनीयर् । आद्याद्यर्थस्य कल्पितस्य आद्यादेरप्ये दानोद्देश्ये
वास्तुदेवादौ । अये उपह्रियते कर्मणि अनीयर् । प्रथम-
दानार्हे द्रव्ये । [“इश्यते त्वग्राया बुद्धेति” गीता ।

अग्र्य पु० अये जातः यत् । ज्येष्ठे आतरि । अये लि०

अघ इदित् गतौ आदि० आत्म० सक० सेट् । अङ्गते ।

आङ्गिष्ट । क्रि-अङ्गिः असुन् अङ्गः ।

अघ पापकरणे अदन्तचुस० उभय० अक० । अघयति-ते ।

आजिघत् त । अच्-अघम् अघः ।

अघ न० चुरा० अघ-भावे अच् । पापे “हरत्यघं सम्प्रति हेतुरैष्यते” इति माघः । कर्त्तरि अच् । पापकारके लि० “अघाशुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवतीति” गीता अघं हेतुत्वेनाख्यस्य अर्था० अच् । व्यसने दुःखे च न० तयोः पापजन्यत्वात्तत्त्वम् । तत्र व्यसने “कञ्चित् ऋगीणामनघा प्रसूतिरिति” रघुः । “अनघा अव्यसनेति” मल्लिनाथः । “न वर्द्धयेदघाहानीति” “अघाहेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गला इति” च स्मृतिः अघस्य व्यसनस्य दृष्टवियोग-रूपस्य तज्जन्यदुःखस्य वा अहानि अवाहाइति तदर्थः । दुःखे, “उपश्रुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यते इति” दुःखौघे-नेत्यर्थः “दयालुमनघस्मृष्टं पुराणमजरं विदुरिति” माघः । परदुःखेन दुःखित्वे एव तत्र हरणाय दयालोरिच्छा, ईश्वस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्पर्शः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तत्तात्पर्यार्थः “स्वयशांसि विक्रमवतामवतां न बधूषघानि इति भा० । अघानि व्यसनानीत्यर्थः । पूतनावकाशुरयो-र्भातरि असुरभेदे पु० । “कृष्णचरितमिवाघनाशन मिति” श्लेषः । एतत्कथा चाघनाशनशब्दे दृश्या ।

अघकृतत् लि० अघं पापं सततं करोति क-कर्त्तरि ताच्छी-लादिषु वा क्तिप् इत० । पापकारिणि, सततपापशीले च । अघन लि० न० त० । निविडताविरुद्धशैथिल्ययुक्ते ।

अघनाशन लि० अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पाप-नाशके जप्यदानादौ “जपेत् सर्वाघनाशनमिति” स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । अघस्यासुरभेदस्य नाशनः । श्रीकृष्णे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते “अथाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रोडन-वीक्षणान्नामः । नित्यं यदन्तर्निजजीवितेषुभिः पीता-मृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ दृष्टार्भकान् कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स वकीवकानुजः । अयन्तु मे सोदरनाशक-क्षयोर्द्वयोर्ममेनं सवलं हनिष्ये । एते यदस्मात्सुहृदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः । प्राण्ये गते वर्ष्मसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणभृतोहि संयते ॥ इति व्यवसाजगरं दृष्टदुःखः स योजनायाममहाद्रिपीवरम् । धृत्वाङ्गुतं व्याघ्रगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः” ॥ इत्यम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तदुदरे गोवत्सवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य अत्यन्तं खदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्यप्युक्तम् । “तच्छ्रुत्वा-भगवान् कृष्णस्त्वययः सार्भवत्सकम् । चूर्णीचिकीर्षी-रात्मानं तरसा ववृधे गले ॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्ध-मार्गिणोऽहुरदीर्घदृष्टेर्भूमतस्त्वितस्ततः । पूर्णोत्तरङ्गे पवनो-

निरुद्धोमूर्ध्वान्निर्भिद्य विनिर्गतो वहिः” इति ॥ “कृष्ण-चरितमिवाघनाशनमिति” श्लेषः ।

अघभोजिन् लि० अघं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ईत० । देवपितृतिथ्युद्देशमावेन स्वार्थपाचके । “अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्” इति विष्णुः । “भुङ्गते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” इति गीता ।

अघमर्षण न० अघं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्म्मक्षमत्वात् सहजतेऽनेन मृष-ल्युट् ईत० । उत्पन्न-पापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिवेत्यादि, ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि आपोहिष्ठेत्यादि सूक्तञ्च । तच्च अन्तर्जले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे । यथा “बौधा-यनः “ऋतञ्च सत्यञ्चाद्यधमर्षणम् तिरन्तर्जले जपन् सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते” । योगियाज्ञवल्करः “हत्वा लोकानिमांस्त्रौन् हि त्रिः पठेदधमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यधमेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । हारीतः “पातकोपपा-तकमहापातकानामेकतमसन्निपातेऽधमर्षणमेव जपेत्” इति । दृष्टद्विष्णुः “यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापपनोदनः । तथाधमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्” इति । योगियाज्ञ-वल्करः “स्नानमद्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः । अघ-मर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभ्यधमम्” इति । शङ्खः “जलनि-मग्नः प्राणान् संयम्य तिरावृत्ताधमर्षणसूक्तेन स्नायात् नाख्यधमर्षणात् परमन्तर्जले” इति । गौतमः “अन्तर्जलेऽधमर्षणं तिरावर्त्तयन् सर्वपापेभ्यो मुच्यते” इति । अत्रिः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदधमर्षणम् । यथाश्वमेधावभ्यधं तथैतन्मनुरब्रवीत्” इति । वशिष्ठः “अपि चापसु निमज्जानः त्रिः पठेदधमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यधं तादृशं मनुरब्रवीत्” इति । आपस्तम्बः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदधमर्षणम्” । यथाश्व-मेधयज्ञो हि मनुस्तादृशमाह तत्” इति । बौधायनः “तिरावं चाप्युपवसन् तिरङ्गाभ्युपयन्त्रपः । प्राणान्मन्त्रु नि संयस्य त्रिः पठेदधमर्षणम् । “यथाश्वमेधावभ्यध-मेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । योगियाज्ञवल्करः “त्र्यहं चोपवसेद् यस्तु तिरङ्गोभ्युपयन्त्रपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः जत्वा तिरधमर्षणम्” इति । रहस्ये दृष्टमनुः “मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्नुषां सखीं सना-भ्याञ्च अगमप्रागमनं कृत्वा अघमर्षणम् अन्तर्जले तिरा-वर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति” । तथा “गुरुतल्यगमनं कृत्वा अघमर्षणमन्तर्जले तिरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो

भवतीति” । अत्र पापगौरवमाकलय संयतेन मास्त्रेकं यावत् जलमवगाह्याघमर्षणसूक्तं तिरावत्य स्नातव्यम् । तथा च लघुयमः “महापातककर्तारश्चत्वारश्च विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्नात्वा वाघ इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव मासमध्यस्य पौरुषम् । अघमर्षणञ्च वा सूक्तं शुध्येच्चान्त-जलेस्थितः” इति । उह्यदमः “अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेश्वनेनाग्निं प्रज्वा-ल्याघमर्षणं चाष्टहस्तमावत्य जुहुयात् तस्मात् प्रापात् पूतो भवतीति” । हारीतश्च “अन्तर्जले तिरावत्यं सुच्यते ब्रह्महत्येति” । उद्वापस्तम्बः “अकार्यकरणे चैव अभ-क्ष्यस्य च भक्षण्ये । अघमर्षणसूक्तेन पीत्वापः शुध्यते नरः” । वशिष्ठः “मनसा पापं कृत्वा अघमर्षणं जपेत्” इति । उद्वापस्तम्बः “क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् । तिरावत्यं विशुद्धः स्यात् शूद्रागास्यघमर्षणम्” इति । तापसीमिति तापसीम् कर्चमित्यर्थः शङ्खलिखितौ “ब्रह्महा “तिरालोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं तिरावर्त्त-येत्” इति । याज्ञवल्क्यः तिरालोपोषितोजत्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्धेत्तु दत्त्वा गान्तु पयस्विनीम्” इति । प्रकाशविषये पौधायनः “तीर्थं गत्वा ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उद्धृत्य सकृच्छिन्नवाससा सकृत् पूरणेन पाणिना आदित्याभिमुखः अघमर्षणमध्याय-मधीयीत इति” ।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य हं यं रं लं वं इति त्रिरभिमन्त्र्य मूलसु-च्चरन् गलितोदकविन्दुं भिस्तत्त्वसुद्रया सप्रधा मूर्द्धानमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इड्याकथ्य देहान्तःपापं प्रक्षाल्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्जशिलायां फडिति मन्त्रेण पाप-पुरुषस्वरूपं तज्जलं निःक्षिपेदित्यघमर्षणम् इति तन्त्र-सारे तान्त्रिकाघमर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणं तु तलैवावगम्यम् ।

अघमार लि० अघं मारयति ऋ-णिच्-अण् उप० । पापनाशके देवादौ, “यमोऽष्टयुरघमारो निर्कृत” इति वेदः ।

अघरुद् लि० अघं रोदिति स्वकर्मजन्मतया यस्मात् रुद-अपादाने क्तिप् ईत० । पापापनोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे । “मा त्वाघरुदोरुदन्” इति वेदः । अघं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय घटत रुद+कर्त्तरि क्तिप् । रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तत्प्रतीकारार्थमनुद्यते लि० ।

अघर्म पु० न०त० । उग्रविरोधिशीते तद्वति लि० । “अघर्म काल” इति काद० ।

अघल लि० अघं लाति गृह्णाति नाशयतीति ला-क । पापा-पनोदके । “ऋत्योर्ये अघलादूता” इति वेदः ।

अघवत् लि० अघमस्यस्य मतुप् मस्य वः । पापवति सम्बो-धने अघोः-अघवन् । “अघोयजेति” सुग्वबोधम् ।

अघविष पु० अघं व्यसनकारि-विषं यस्य । सर्पे ।

अघशंस पु० अघमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण् उपस० । अनिष्टसंपादके चौरा “अपाघशंसंस्तुदतामराति मिति” वेदः । भावे अच् ईत० । व्यसनसूचने पु० ।

अघशंसिन् लि० अघं शंसति सूचयति शंस-णिनि ईत० । व्यसनसूचके “व्यसनाशंसाकर्त्तरि “वचः क्रूरं मयोक्त-मघशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अघायु लि० अघं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अघ+क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च । “त्वा वृका अघायवोविदन्” इति यजु० । परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अघमायाति आ+या उ ईत० । हिंसानिरते । “वघोऽघायूनामिति” ता० ब्रा० ।

अघायुस् लि० अघं पापसाधनमायुरस्य । सर्वाविस्थासु पाप-कारके “अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पाथेति” गीता ।

अघारिन् लि० अघं व्यसनमृच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप् । “अघारिणीविकेश्योरुदत्य” इति वेदः ।

अघासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अघनाशनशब्दे तत्कथा ।

अघाह पु० अघस्य व्यसनस्याहः अच्समा० । व्यसनदिने अशौचदिने “अघाहं नैव वर्द्धयेदिति” “अघाहेषु निष्टसेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशौचप्राद्विप्रसुच्यन्त इति” च स्मृतिः ।

अघोर लि० न घोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे “या ते रुद्र ! शिवा तनूरघोरा पापकासिनी” इति वेदः । “अघोरा सौम्या अतएव पापकासिनी शिवा च इति” वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके लि० । रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । “देशानाघोरनामानौ, वामदेवस्ततः परम् । सद्योजात इति प्रोक्तः क्रमशोऽर्चनकर्मणीति पुरा० । अघोरः शिव उपास्यत्वेनाख्यस्याम् अ-घोर+अच् । भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां स्त्री । “भाद्रे मास्य-सिते पक्षे ह्यघोराख्या चतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणु-र्नवेच्छिवपुरं भुवमिति” पुरा० ।

अघोष पु० नास्ति घोषोऽस्यात्र वा । वस्योत्पादनार्थे वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्प्रयत्नधुक्तेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः “खयां यमाः खयः+कँपौ विसर्गः शर एव च । एते आसानु-
प्रदाना अघोषाश्चेत्युक्ताः वेदितव्याः । विवरणं मत्कृत-
शब्दार्थरत्ने सूचीपत्रे द्रष्टव्यम् । शब्दशून्ये लि० ।

अघोषवत् लि० अघोषः वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नः अस्यस्य
मत्तप् मस्य वः । “खयां यमाः-खय+कँपौ विसर्गः
शरणचेत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अग्नय पु० न हन्ति स्फटिकर्तृत्वात् न+हन-यक् निपातनात्
साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अवध्याञ्च
स्त्रियं प्राहुस्त्रिर्यग्योनिगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि
नि० । हननकर्मतामून्यायां स्त्रियां गवि स्त्री ।
अग्न्या “गवां पतिरग्नय” इति वेदः । “पतिं वो अग्न्या-
नामिति” वेदः “गावः प्राश्नन्त्यग्न्या इति” च वेदः ।

अग्नेय लि० न घ्रातुं शक्यः अर्हः वा घ्रा-शक्यादर्थे यत् न०
त० । घ्राणानर्हं दुर्गन्धे वस्तुमात्रे, मद्ये न० । “मदिरा-
घ्राणमात्रेण ब्राह्मणयादेव होयते” इति स्मृतौ मद्यस्य घ्राण-
निषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नृक) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि० उभ०
सक० सेट् । अङ्कय-ति ते आञ्चिक-त्-त । अङ्का-
पयति ते इति केचित् । “प्रेयांसमाङ्कयदसौ न विधौ
कलङ्क” इत्युद्भटः । “पुक् चेत्यङ्कापयत्यपीति” काम-
धेनुः । अच् अङ्कः । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम्
असुन् अङ्कः ।

अङ्क पु० न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच् । चिह्ने “रतिवल्-
यपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे” इति कुमा० । कलङ्के,
“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्वि-
वाङ्क” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्कभेदे तल्लक्षणं यथा
“प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः
क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्न-
विन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥
नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । आवश्यकानां
कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्य कथया
समययोजितः । आसन्ननायकः पालैर्धृतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविभवः । विवाहो भोजनं
शापोत्सर्गौ मृत्यूरतन्तथा ॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडा-
करञ्च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥
स्नानानुलेपने चैर्भिर्वर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरि-
जनादीनाममात्यवर्णिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो

भावरसोद्भवैः । अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति
कीर्त्तितः” इति सा० ॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु० । यथा
“नाटकमथ प्रकरणं भाषाव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहा-
मृगाङ्कवीर्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इति विभज्य
“उत्सृष्टिकाऽङ्क एकाङ्कोनेतारः व्यापृता नराः । रसोऽत्र
करणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥ प्राख्यातमितिष्टतञ्च
कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् । भाषवत् सन्निवृत्ताङ्गान्यस्मिन्
जयपराजयौ ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु” ।
इति ललितम् “इमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छे-
दार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्” आङ्कः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता
विलोमरूपा स्फुरित्येति उत्सृष्टिकाङ्कः” इति सा० ।
पर्वते, समीपे, युद्धभूषणे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्रयुद्धे
परम्परासम्बद्धे चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनन्य-
नारीकनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं बालं
पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतिः । “पुनरङ्काश्रयणी भवामि
ते” इति कुमा० । “प्रेम्णोपकण्ठं सहुरङ्कभाजो रत्ना-
वलीरम्बुधिरावबन्धेति” माघः । “अङ्कः समीपम् उत्सृष्टञ्च”
इति मल्लिनाथः । एकत्वादिसंख्याबोधकरेखासन्निवेशे-
“अङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्येति” लीला० । नव-
संख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्र न० अङ्कानामेकादिपरार्द्धान्तसंख्याबोधकरेखाविशेषाणां
प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्कशास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे,
पाटीगणितबीजगणितादौ ।

अङ्कति पु० अनुच-गतौ अति कुत्वम् । वाते । पूजनार्थात्
कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च ।
गन्तरि लि० स्त्रियाम् वा ङीप् अङ्कती च ।

अङ्कधारण न० इत० । चिह्नधारणे तत्प्रसङ्गादिवैष्णवचिह्नधारणे
च । धृ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणायत्न स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गनीति)
प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमात्रे न० । “अन्यत्वाङ्कनल-
क्ष्म्यां वाहनिर्मोचने” इति स्मृतिः । अङ्कनं लिप्सूलादि-
चिह्नकरणमिति प्रा० रघु० । भावे युच् । अङ्कनायत्न स्त्री ।

अङ्कपादव्रत न० व्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इत० वा ङीप् । क्रोडप्रान्ते ।
अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत० । उपमातरि (धादमा)
इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+ङीप् । अङ्कपालिशब्दार्थे वेदि-
काव्यगन्तव्ये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरत्र । लीला-
वत्प्रकृते एकाद्यङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके,
तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे “स्थानान्तमेका-
दिचयावघातः संख्याविभेदो नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्क-
मित्याङ्कसमासनिम्नः स्थानेषु युक्तोभितिसंयुतिः स्यादिति” ।
यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः
स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च संख्यैक्यमितिः
केति १ च पृष्ठे अनेनैव प्रकरणेन १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ
ऐक्याङ्कमितिः” ३३ इत्युत्तरं तच्चानेनैव भवति । “न
गुणो न हरो न कतिर्न घनः पृष्ठस्तथापि दुष्टानाम् ।
गर्वितगणकवहूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्मिन्निति”
लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयो-
गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्धः । क्रोडबन्धे । यथा पर्याङ्कबन्धः ।

अङ्कलोड पु० अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड-ग्यत् ७त० ।
चिञ्चोडवृत्ते ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इदमसंख्यातो लोपः
वियोजनम् । इदमसंख्यातः कस्याश्चित् संख्याया वियोजने
यथा नवाङ्कसंख्यातः पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतुः-
संख्याऽर्वाशयते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कस् न० अनुच-असुन् कुत्वम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
“पथामङ्कांस्तन्वापनीफलदिति” वेदः ।

अङ्कस न० अङ्कोऽस्मिन्नस्ति अच् । चिञ्जयुक्ते । “श्येनस्येव
भ्रजतोऽङ्कसं परीति” यजुः । अङ्कसं वस्त्रमाप्रपदिकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्काः शतपत्तादिचिञ्जानि यस्य । जले
“आपो वै अङ्काङ्काः कन्द” इति, अङ्काङ्कं कन्द इति च
श्रुतिः । [कारैरङ्कितं भेषवाहनमिति” वज्रध्यानम् ।

अङ्कित लि० अङ्क-क्त । चिञ्जयुक्तीकृते, “खाहास्वधावषट्-
अङ्किन् लि० अङ्कः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क-
इति । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोड-
विशिष्टे च । “पाशायामङ्किनो ये चरन्तीति” वेदः ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिञ्जानां समूहः खलादि० इति डोप् ।
चिञ्जसंघाते । अस्त्यर्थे इति डोप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, मृत्ति-
कासङ्गित्य जाते तृणवृक्षादौ “हमर्ग्यरूढेषु तृणाङ्कुरे-
ष्विति” रघुः । जले, शीघ्रोत्पत्तिसाधमर्गात् रुधिरं,
लोम्नि च मुकुले च “चूताङ्कुरास्वादकपायकण्ड” इति कुसा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्कुरते तृणादिना सञ्जीयतेऽसौ अनुच-पुरच् ततः
क । पञ्चादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरित लि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।
अङ्कुश अस्त्री० अङ्क-उशच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे
लौहास्त्रभेदे (डाडश) इति ख्याते । “तिरोगतं साङ्कुश-
सद्वहन् शिर” इति माघः । “सन्निवेश्य कुशावत्यां रिपु-
नागाङ्कुशं कुशमिति” रघुः । प्रतिबन्धे च “निरङ्कुशाः
कवय इति” मत्स्यनाथः पक्षा० फक् । आङ्कुशायनः
अङ्कुशचक्रस्थाने लि० ।

अङ्कुशग्रह पु० गृह्णातीति ग्रह-अच् इत० । अङ्कुशधारिणि
निषादिनि । “अन्वेतकामोऽवमताङ्कुशग्रह” इति माघः ।
अङ्कुगदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल्
ह्रस्वः अङ्कुशेन-दुर्द्धरः ३त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुशधारिन् पु० अङ्कुशं धारयति धारि-णिनि । हस्ति-
पालके ।

अङ्कुशमुद्रा स्त्री अङ्कुशाकारा मुद्रा । “मृज्जीञ्च मध्यमां
कृत्वा तन्मध्यपर्वमूलतः । तर्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा
मुद्राऽङ्कुशसंज्ञितेति” तन्त्रोक्ते तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते
अङ्कुलिसन्निवेश रूपेमुद्राभेदे ।

अङ्कुशी स्त्री अङ्कुशः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्यस्याः
अच् गौ० । जैनोपदेवीभेदे । [तृणवृक्षादौ ।

अङ्कुर पु० अङ्क-खर्जूरदित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने
अङ्कुष अस्त्री० अङ्क-ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे
लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाडश) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्कुरते लक्ष्यते कीलाकारकण्टैः । अङ्क-
ओट (ओठ) (ओल) वा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे
दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते वृत्ते ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+कार्थे-क । आकोड इति ख्याते वृत्ते ।
अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे-उलः अङ्काय तद्वा-
नाय उलः स्वार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ईत० । अङ्कोटवृक्षजाते
अङ्कोलिका स्त्री । पृ० साधुः । अङ्कोठवृत्ते ।

अङ्कुर पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधुः
अङ्क+य वा । “सार्द्धं तालत्रयायामः चतुर्दंशाङ्कुलाननः ।
हरीतक्याकृतियः स्यादङ्कुरोऽङ्के स हि वाद्यते इत्यत्रो”
क्रोडे स्थापनपूर्वकं वादनीये मृदङ्गादौ । अङ्कनीये लि० ।

अङ्क चिञ्जयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मकः सेट् ।
अङ्कय-ति ते आङ्गिग-त् त । सतान्तरे अङ्कापयति ते ।

अङ्ग न० अम-गत्यादौ वा० गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)

“हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति” देहे “हस्तेन स्पर्शं तदङ्गमिन्द्र” इति कुमा० । अङ्गशब्दस्य चेष्टावदन्यावयविरूपावयवविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामग्रात् तेषाञ्च प्रत्यङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य देहार्थत्वे तदीयस्वरूपं तदवयवभेदाच्च सुश्रुते दर्शिताः । यथा “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकार-संमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभ-जति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्याकाशं विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीर-मिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति ।

“अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-ललाटनासाचिवुकवास्तिपीवा इत्येता एकैकाः । कर्ण-नेत्रनासाभ्रशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषपार्श्वस्निग्धानु-बाह्वरु-प्रभृतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्य-माणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनः सङ्ख्या-नम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यक्तुलीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डूरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सिमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धि-शते । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो दोषाः, त्रयो मलाः । नव स्रोतांसीति समासः इति” ॥

अवयवे “शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुरिति” कुमा० ।

अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वकार्यशरीरेषु सङ्गाङ्गस्त्वन्वपञ्चकमिति”

“मन्त्रो यो धेनुवाधोरः सर्वाङ्गैः संवृत्तैरपीति” च भाषः ।

प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” मीमांसा । “प्रधानस्याक्रिया यत्

साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्विति”

सृतिः । “हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमिति”

सम्बोधने अव्य० । “त्वमङ्ग यस्याः पतिरञ्जित

तक्रम” इति नैषधम् । अङ्गमस्यस्य अच् । अङ्गवति

“येनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अल्लिके च त्रि० । जन्मादिलम्बे न० “अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति” जातकम् । देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । “अङ्गेषु वङ्गेषु खसेषु योज्या” इति “अङ्गवङ्गखसेष्वेवेति” च ज्योति-षम् अङ्गानां राजा आङ्गः बह्वर्थे अङ्गाः । अङ्गदेशे भवः अण् । आङ्गः । बह्वर्थे अङ्गाः । अङ्गेन देहेन निर्दिष्टः ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तद्राजानो वा भक्तिरस्य अण् आङ्गः । अङ्गस्तेदम् अङ्गीयः । “यस्मात् प्रत्ययविधि-स्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति” पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययावधि-भूते शब्दभेदे, “इणः षीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गदिति” पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्ये “वर्णा-दाङ्गं बलीय इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा यथसुहृानि दिङ्मात्रमत्रोच्यते । तत्र “स्वामप्रमात्यसुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानीतुप्रक्तानि” “स्वामप्र-मात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो हेताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते” इत्युक्तानि राज्याङ्गानि । दर्शादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्मणाञ्च तत्तत्क्रिया-कलापाः तत्तद्द्रव्याणि चाङ्गानि “साङ्गाङ्गि वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति” मीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसाञ्चितिः । ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु इति” । एतेषाञ्च लक्षणादिकमप्ये वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः सरह-स्योवेदोध्येतव्य” इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयो-गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पथते । ज्योतिषाम-यनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं तस्माद् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां ग्रन्थानां वेदाङ्ग-त्वम् । “द्वे विद्ये वेदितव्ये” इत्युपक्रम्य “पराचापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति सा परा यथाचर-मधिगम्यते” इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं “तेषाञ्च साधनभूतधर्महेतुत्वात् षडङ्गसहितानां धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आयु-र्वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
विविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । “ज्योतिःशास्त्र-
मनेकभेदविषयं स्तम्भत्वयाधिष्ठितम् तत्कात्स्न्योप-
नयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्तम्भे-
ऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्वाभिधानन्वसौ होरान्यो-
ऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्तम्भस्तृतीयोऽपरः” इति ।

नरपतिजयचर्यायान्तु षड्विधान्याङ्गानि समासेनोक्त्वा
तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“स्वरचक्राणि चक्राणि भूवलानि बलानि च । ज्योतिषं
शकुनञ्चैव षडङ्गान्यत्र वच्मग्रहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्यु-
क्तानि स्वरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदा-
मग्रहम् । सात्वावर्णो ग्रहोजीवो राशिर्भं पिण्डयोगकौ ।
द्वादशाब्दोद्भवञ्चक्रं वर्षायनर्तुमासकम् ॥ पञ्चाहं नाडिकं
चक्रन्तिथिवारर्तुयोगकम् । तत्कालेन्दुफलङ्काष्टास्वरन्देहो-
द्भवन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूर्वसुक्तेषु शास्त्रेषु
मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिश्चक्राणि तेषां
नामानि वच्मग्रहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपत्रं नवां-
शकम् । क्वत्वं सिंहासनं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
भूदेशं नगरं क्षत्रं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पद्मचक्रं फणी
शाख्यं राहुकालानलन्विधा ॥ सूर्यकालानलं चक्रं चन्द्र-
कालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं
बलम् ॥ राशिस्थूर्यसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् ।
संघट्टकं सप्त त्रेयं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च
नक्षत्रं त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
नक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रस्तारञ्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्विधा ।
भूचरं खेचरं, पान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं
फणिद्वन्द्वं सूर्याख्यं चन्द्रजन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
स्थानस्वाम्यृक्षपूजकम् ॥ खलकाख्यं द्विधा चैव क्तिकास्थान
भादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चतुरस्त्यादिभेदतः ॥
गजमश्वं रथं व्यूहं कुलं खड्गं कुरीन्धनुः । सौरिं सेवां
नरणिङ्गमम्भस्तिमार्गायवृश्चिकम् ॥ सप्तरेशोद्भवञ्चक्रं पञ्च-
रेखेन्दुभास्तरम् । त्रिविधं सात्विकाचक्रं विजयं श्येनतो-
रणम् ॥ अहिलाङ्गलवीजोऽग्निवर्षाख्यं सप्तनाडिकम् ।
चक्रं सांवत्सरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व-
चक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समाचरेत् । जयेदिह न सन्देहो
यक्रतुलेऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयैश्च
चक्रैश्च शतयुतं समोऽधिकः । तत्र युद्धे बलं त्रेयं भूवलैर्विज-
यार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वक्ष्ये ख्यातानां ब्रह्मयामले

चतुरशीतिसंख्यानां यद्वलेन जयी रणे ॥ उड्डी जालम्बरी
पूर्णा कामकीलैकवीरका । शिलिन्धी च महामारी चेल-
पाली च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा
निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥
बाली योगेश्वरी चण्डी जालुबन्धककर्तरी । शार्दूली
सिंहली तन्वी महामाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती
धन्ववाणा वराटिका । त्रिसुण्डा मत्सरी धर्माऽमृताष्टा-
ऽक्षया जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहरी बला ।
खेचरी भूचरी गुह्या द्वादशी विष्टकेवला ॥ त्रैलोक्य-
विजया शौरी कराली वड्वापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी
अभेद्या दहनी मता ॥ बड्बला बर्गभूमी कपाली चानिला-
नला । चन्द्रार्कविम्बभूमी च ग्रहभूराशिलगगा ॥ राहु-
काळा नलीभूमी स्वरभूमिर्द्विधा मता । रुद्रस्त्रिमासिकश्चैव
राहुचाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्यश्चतुर्धा योगिनी
त्रिधा । कालबलान्त्रिभेदश्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥
इमानि भूवलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्वरेण । अरयस्तस्य
नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूवलानि) । शत्रोः
समाधिके नामि स्वरैश्चक्रैश्च भूवलैः । स्थानसेनाधिके शत्रौ-
बलविज्ञानसंयुते ॥ अभङ्गे चाप्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये-
रिपौ । जयोपायमहं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥
रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणपट्टं
जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं सुद्वारणां च कङ्क-
णम् । औषधन्तिलकं घण्टागुटिकां च कपर्दिकाम् ॥
योगेषटितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शस्त्रलेपांश्च
विविधान् वाणानाम्पि च्छबन्धनम् ॥ शम्बलङ्काहलण्डकां
सुरजम्भस्त्रधारणम् । मारणं मोहनं स्तम्भविधेषोच्चाटनं
वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्परविद्याविनाशम् । शान्तिकं
निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि योज्ञात्वा
संग्रामं कुरुते नृपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुः को पि
सङ्गीतले ॥ (बलावलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च होरा-
ज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिस्तम्भं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्यां
स्वरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् ।
उदयास्तमनञ्चक्रक्रान्तिं वक्ष्ये यथामति ॥ नतोन्मत्तप्रमाणञ्च-
भावसन्धिप्रसाधनम् । ग्रहाणां षड्बलं वक्ष्ये राशिभावबला-
न्वितम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदञ्च खेचराणां तथैव च । नृणां
जन्मफलं वक्ष्ये ऋक्षराश्यांशलग्नजम् ॥ फलञ्चद्राकयोगानां
ग्रहाणां खोज्जनीचकम् । आयुर्दायं दशाश्चैव तासा-
ङ्गालप्रवेशनम् ॥ तस्मात्तन्मन्त्रं ग्रहान्स्वहान्दशान्दृश्योः

फलम् । ग्रहवर्गाष्टकं स्पष्टं तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजि-
काज्जन्मलग्नस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिवालग्न-
दृशान्तफलान्तः ॥ छायोत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषुमध्मे
दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तसुदयभं घटीषु च
सिद्धच्छायात्रिषष्टिञ्च दुष्टमासप्रविंशति । लग्नोदयान्-
स्वदेशीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तथा होरा-
द्रेष्काणं सप्तमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशम् उदये
सप्तसाधनम् ॥ तिथेः प्रकरणं वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् ।
योगाख्यं करणाख्यञ्च सुहूर्त्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-
बलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथि-
वारर्क्षयोगजान् ॥ सिद्धं संवत्तकञ्चैव तथा वारशुभा-
शुभम् । अवमन्त्रिदिनं वक्ष्ये ततो योगन्त्रिपुष्करम् ॥
यमघण्टं यमदंष्ट्रां क्रकचार्गलपातकान् । कुमारन्तरुणं
वृद्धं श्रुलातिश्रुलयोगिनीम् ॥ वारश्रुलन्तथा कालं काल-
बलां परिस्फुटम् । कालहोराद्ययामञ्च कुलिकङ्कण्टकद्वयम् ॥
फलं ग्रहस्य धिष्ण्यस्य वत्सभार्गवयोः फलम् । दशां चान्त-
र्द्दशां स्थूलां वक्रातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि
खेटानां ग्रहावस्थां तथैवच । भावफलं सन्धिफलं क्षता-
वेधमुपग्रहान् ॥ शीघ्रवक्रग्रहोद्देशज्ञोचरं गोचरव्यधम् ।
विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्राप्रवेशनम् ॥ वास्तुदीपो-
र्द्धविन्यासं कालविंशोपकांस्तथा । जलयोगार्थकाण्डञ्च
वर्षमासदिनार्द्धकत् ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटञ्चन्द्रन्तकाल
सम्भवम् । अवस्थाद्वष्टसष्टिञ्च लोकचिन्तां वदामग्रहम् ॥
अङ्गस्यन्दादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्ट-
रिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं
सर्वं ये जानन्ति मनीषिणः । दीपवत्तान्त्रिजानीयान्मोहा-
न्धकारनाशने" इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि उपा-
ङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्युक्तानि
यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः । चतुःषष्टि-
स्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा" इत्युपक्रम्य गणितज्ञान-
पूर्वकं तज्ज्ञानमावश्यकमित्युक्त्वा तद्विभागा दर्शिता यथा
"तस्मात् कृत्स्नमधीत्याग्रे वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योति-
षामयनाङ्गानि चतुःषष्टिन्ततः पठेत् । येषामग्रे कर्मगुणौ
चन्द्रलग्ने त्वनन्तरम् । नक्षत्रकेन्द्रभे चैव द्विवर्गः प्रथमः
सूतः । राहौ वृहस्पतौ शुक्रे, धूम्रकेतौ शनैश्चरे ।
अङ्गारके बुधेऽर्के च चारानष्टौ ततः पठेत् । चक्रेष्वन-
न्तरं चक्रं सृगचक्रं तथैव च । श्वचक्रं वातचक्रं च

चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायसानां
तथैव च । ज्ञेयास्तिस्त्रस्तु विद्यैता वृद्धगर्गमताः शुभाः ।
स्वातीयोगं तथाषाढारोहिण्यायोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान्
विजानीयात् भयोगान् वै विशेषतः । रहस्यं चेतीहाङ्गानि
चतुर्विंशतिरीरिताः । अतज्ज्ञं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह
नामतः । अनुपूर्वादिधानेन चत्वारिंशद्वि नामतः ।
ग्रहकोशो ग्रहयुद्धं ग्रहष्टङ्गाटकं तथा । कृत्स्नं ग्रहे-
श्वराणाञ्च ग्रहपाकास्तथैव च । विषयाश्चाग्निवर्षाश्च सेना-
व्यूहस्तथैव च । मयूरचित्त्वोपनिषदुपहारप्रशान्तयः ।
तत्त्वान्तिके तुलाकोशोद्भवन्तलोपधारयेत् । सर्वभूतहिता-
चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानहोस्तथा च्छेदोवस्त्र-
च्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभवनकोशश्च गर्भाधानादिकं तथा
निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेषास्तथैव च । ऋतुस्व-
भावाः सन्त्येवं तथोक्ताश्चोपधारयेत् । सांवसरस्तथा युक्ताः
शास्त्राणां देशकोभवेत् । बलाबलं तु विज्ञेयं वक्तुं यत्न-
बलं वदेत् । चतुःषष्ट्यङ्गमेतत्सु संवत्सरसुदाहृतमिति ।
एवञ्च गणितादित्यं प्रधानाङ्गत्वात् स्वन्धसंज्ञम् अन्यानि
तु अप्रधानान्यङ्गानीति कचित् संक्षेपत उक्तानि, कचिच्च
विस्तरत इति विशेषः । गर्गोक्तविभागाभिप्रायेणैव मुद्रा-
राक्षसे "कृतपरिभ्रमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिषे" इति
स्वतन्त्रधारवाक्यम् । वृहत्संहितायां तु गर्गोक्तान्येव प्रायशो-
ऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

दृश्यकाव्ये मुखप्रतिगर्भविमर्षोपसंहृतिरूपसन्धिपञ्चकस्य
चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे "उपक्षेपः परिकरः
परिन्ध्यासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना ॥ उद्भेदः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै मुखे" (इति
मुखस्य १२) "विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापसं तथा । नर्म
नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रशमनं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिमुखे तथा
स्वात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि"
(इति प्रतिमुखस्य १३) "अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणं
क्रमः । संग्रहश्चानुमानञ्च प्राथेनाक्षिप्तिरेव च ॥ लोटका-
धिवलोद्देशा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा (इति गर्भस्य १२) । "अप-
वादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः
खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्षे स्थादादानं
छादनं तथा (इति विमर्षस्य १३) । "सन्धिर्विबोधो यथनं
निर्णयः परिभाषणम् । कृतिः प्रमाद आनन्दः ससयो-
ऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव
च । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः" (उप-

संहारस्य १४) ॥ चतुःषष्टिविधं हेतुदङ्गं प्रोक्तं मनो-
विभिः । कुर्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इपरिच्छेदे
अङ्गकर्मन् न० अङ्गस्य कर्म मर्हानानुलेपनादि परिकर्म ।
मर्हनादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ईत० । देहवेदनायाम् ।
अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन-ड । पुत्रे दुहितरि स्त्री ।

“अङ्गादङ्गं सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणामिति” स्मृतिः ।
देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरं न० । रोगे पु० । लोम्नि
न० । “तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-
जन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्मात् जाते कामे पु० ।
अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अधिदत्त ज्वरः । राजयक्ष्मरोगे ।
“निरवोचमहं यक्ष्म अङ्गज्वरमिति” वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अग्नि-गतौ अङ्गते गृहाक्षिः सत्य गम्यते अत्र
ल्युट् पु० वा णत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति
ख्याते स्थाने “अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणधमिकणेऽपीति”
नैषधम् । दन्तप्रान्तत्वमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगायख-
ण्डितचरितेति” काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री
चेति तदर्थः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति यात्यनेन अग्नि-करणे अति । वाहने
स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गम्यते सेवादिना
कर्माणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ च । कर्त्तरि अति ।
अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । (ताड, वाजु)
इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे । बालिपुत्रे-वानरे पु० ।
सच किञ्चित्स्थान्याधिपस्य वानरराजस्य बालिनस्तारागर्भजः
पुत्रस्तच्चरितं रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।
अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० । दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीतेयके ।
अङ्गं ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०
योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रशस्तमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग-न । अङ्गसौष्ठववत्यां
योषिति, योषिन्मात्रे च, “अङ्गना वामनस्य स्यात्” इति
हैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री-क ईत० । अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि
स्त्रियः स्वाङ्गं भूषयन्तीति लोकसिद्धम् । योषिप्रियमात्रे
तु त्रि० । दक्षिणदिग्गजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्ग्रह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्ग्रह इव । केयूरशीर्षस्य
चूडाकारेऽयमभागे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-
विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्पर्शेन कर्त्तव्ये तन्त्रोक्ते न्यास-
भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं बीजन्यासन्तथैव चेति” तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पालयते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।
आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-ण्वल् ईत० ।
(धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-
कारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्धयर्थं प्रायश्चित्तम् ।
अशौचेषु पञ्चशूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्यं “दशाहातु
परं समग्रं विप्रोऽधीयीत धर्मवत् । “दानञ्च विधिवद्देय
मशुभात्तारकं हि तदिति” स्मृत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-किप् । पुत्रे,
मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । “हिरण्यगर्भा-
ङ्गभुवं सुनिं हरिः” इति माघः । नारदस्य तन्मनोजातत्वात्
ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भूः । कृताङ्गन्यासे
त्रि० । “ब्रह्माङ्गभूब्रह्मणि योजितात्मेति” कुमा० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः ।
तन्त्रोक्ते षड्दीर्घभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्ह पु० अङ्गं मर्हयति संवाहयति मृद-णिच् अच् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्ह नकारके त्रि० । भावे
षज् । देहमर्हने पु० ।

अङ्गमर्हक पु० अङ्गं मर्हयति मृद-णिच्-ण्वल् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । देहमर्ह नकारके त्रि० ।

अङ्गमर्हिन् पु० अङ्गं मर्हयति मृद-णिच्-णिनि ईत० ।
अङ्गमर्हके सेवके । अङ्गमर्दनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूतः प्रधानयज्ञोपकरणीभूतः यज्ञः । “नव-
ग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेदि”त्युक्ते कर्म-
मात्राङ्गे ग्रहयागादौ, दशांशङ्गे समिद्यागादौ च ते च
“समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, वह्नि-
र्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च
सकदनुष्ठानेनैव तन्त्रन्यायेन प्रधानयागानामग्नेयादीना-
मुपकारितेति मीमांसा । अङ्गयागादयोऽप्यत्र । “अङ्गा-
न्यायाक्षीदभितः प्रधानमिति” भट्टिः ।

अङ्गरक्त न० यु० अङ्गेऽवयवे रक्तः रन्ज-क्त ७त० । कम्मिल्ल-
देशजाते रक्तवर्णचूर्णवति (गुडारोचना) इति वाणिज्येषु
वैद्येषु च प्रसिद्धे वृक्षभेदे । ईव० रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरचणी अङ्गं रचयतेऽनया रच-करणे ल्युट्, ईत० ङीप् ।

लौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वर्मभेदे अङ्गरक्षणसाधन-
मात्रे त्रि० । भावे ल्युट् । देहवाणे न० ।
अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रज्ज-करणे घञ् । अङ्गलेपने
कुङ्कुमादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।
अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा । अच् समा० ।
अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या ।
अङ्गन्तपादयोऽप्यत्र ।
अङ्गराज पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज-क्तिप् ७त० ।
अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।
अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्तिप् ७त० । देहजे लोमके-
शादौ । “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” भावः ।
अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे घञ् ईत० ।
अङ्गरागद्रव्ये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यनुलेपने ।
अङ्गव न० अङ्गे स्वावयवे वाति अन्तर्भवति अतिशोषणात् सङ्कु-
चिताङ्गमिव भवति वा-ड ७त० । शुष्कफले ।
अङ्गविकल त्रि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।
अङ्गविकृति पु० वि-कृ-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिश्चालनादि-
र्यस्मात् ५त० । (नृगोनाडा) इति ख्याते अपस्माररोगे ।
ईत० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।
अङ्गविक्षेप पु० वि-क्षिप-घञ् अङ्गस्य विक्षेपः चालनं यत्र
व० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे न्दले ।
तद्देदादि यथा । “देहकृत्त्या प्रतीतो यस्तालमान-
समाश्रयः । सविलासोऽङ्गविक्षेपो न्दत्यमित्यभिधीयते ।
ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं न्दत्यस्यचरते । पेवलि-
वङ्गरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविक्षेप
वाङ्गल्यं तथाभिनयश्चान्यता । यत्र सा पेवलिस्तस्या
देशोति नाम लोकतः । केदनं भेदनं यत्र बहुरूपा सुखा-
बली । ताण्डवं बहुरूपन्तत् दारुणात् गलमूर्ध्वतः ।
कुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधस्यचरते । यत्राभिनय-
भावाद्ये रसैरास्तेष्वुच्चम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे न्दत्य-
तश्चकुरितं हि तत् । मधुरं वङ्गलीलाभिर्नगीभिर्यत्र न्दत्यते
वशीकरणविद्याभं तन्नास्यं यौवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते
वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततो न्दत्यं प्रव-
र्त्तते इति सङ्गीतदासोदरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।
अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या
ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
प्रत्येकाले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना शुभाशुभबोधके
ज्योतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या दृष्टव्यसंहितायां दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्यूर्वोऽस्तनदृष्टव्यपादं च दशना भुजौ
हस्तौ गण्डौ कचगलनखाङ्गुष्ठमपि यत् । सशङ्खं कक्षांस-
श्रवणगुदसन्धीति पुरुषे, स्त्रियां श्रूनासास्फिग्वलिकटिस्तु-
लेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा श्रोत्रा पिण्डके पाणि युग्मं
जङ्घे नाभिः कर्णपालो हृक्काटी । वक्त्रं पृष्ठं
जलुजान्वस्थिपार्श्वं हृत्ताल्वक्षी मेहनोरस्त्रिकं च ॥
नपुंसकाख्यं च शिरो ललाटम् आश्राद्यसञ्चरै-
परैश्चरेण । सिद्धिर्भवेज्जातु नपुंसकैर्नो रूक्षक्षतै-
र्भग्नक्षतैश्च पूर्वैः ॥ स्पृष्टे वा चालिते वापि पादा-
ङ्गुष्ठेऽक्षिरग् भवेत् । अङ्गुल्यां दुहितः शोकं शिरो-
धस्ते न्दपादुभयम् ॥ विप्रयोगसुरसि स्वगात्रतः कर्पटा
हृतिरनर्थदा भवेत् । स्यात्प्रियाप्रिरभिष्टह्य कर्पदं
पृच्छतश्चरणपादयोजितः ॥ पादाङ्गुष्ठेन विलिखेद्भूमिं
क्षेतोर्त्यचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्डूयेत्तस्य दासीमया
च सा ॥ तालभूर्जपटदर्शनेऽङ्गुलं चिन्तयेत्कचतुष्पास्थिभस्त्र-
गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेक्ष्य
बन्धनम् ॥ पिप्पलीमरिचशुण्ठिवारिदैर्लोभ्रकुष्ठवसनाम्बु
जीरकैः । गन्धमांसिशतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तगरकेण
चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितसर्वाध्वसुतार्थधान्यतनया-
नाम् । द्विचतुःषट्पदक्षितीनां विनाशतः कीर्त्तिर्तैर्दृष्टैः ॥
न्यग्रोधमधूकतिन्दु कजम्बूलाश्वदरिजातिफलैः । धनकन-
कपुरुषलोहंशुककृष्योदुम्बराभिरपि करगैः ॥ धान्यपरि-
पूर्णपात्रं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बद्विकरौ । गजगोशुनं
पुरोषं धनयुवतिमुहृदिनाशकरम् ॥ पशुहस्तिमहिषपङ्कज-
रजतव्याघ्रैर्लभेत सन्दृष्टैः । अविधननिवसनमलयज
कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा दृष्टव्यावकसुपरित्राङ्
दर्शने नृभिर्विहिता । मित्युत्तार्थभवा गणिकानृपसूति-
कार्यकता ॥ शाक्योपाध्यायार्हतनिर्गन्धिनिसिद्धनिगमकै-
वर्तैः । चौरचमूपतिगणिजां दासयोधापणस्यवध्यानाम् ॥
तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोषितः पशुपालनम् । हृद्गतं
पृच्छकस्य स्यादुल्लेख्यतौ विपन्नता ॥ इच्छामि प्रष्टुं
भण पश्यत्वार्थः समादिशेत्युक्ते । संयोगकुटुम्बोत्था लाभै-
श्वर्योद्भूता चिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा,
प्रत्यवेक्ष्य सम चिन्तितं वद । आशु सर्वजनमध्यगं त्वया
दृश्यतामिति च बन्धुचौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्गे स्वजन
उदितो बाह्यजे बाह्य एवं पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिकलनया
दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेष्यो भवति भगिनी
नाभितो हृत्सभायां पाण्यङ्गुष्ठाङ्गुलिचयगतसंशने

पुत्रकन्ये ॥ मातरं जठरे, मूर्द्धिं गुरुं, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताथ तत्पत्नी स्पृष्ट्वैव चौरमादिशेत् ॥ अन्तरङ्ग-
 मवसृज्य बाह्वगस्यर्शनं यदि करोति पृच्छकः । श्लेष्ममूल-
 शक्तस्यजन्मघः पातयेत्करतलस्यवस्तु चेत् ॥ भ्रूशमवना-
 मितान्तरपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनघृतरिक्तभाण्डमवलोक्य च
 चौरजनम् । हृतपतितक्षतास्मृतविनष्टविभगगतोन्मुषित-
 मृताद्यनिर्घटवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यस्तत्
 सर्वं तृषास्थिविषादिकैः सह मृतिकरं पोडार्तानां समं
 रुदितक्षुतैः । अवयवमपि स्पृष्टान्तःस्थं वदं सरुदाहरेद्
 अतिबहु तदा भुक्त्वा च संस्थितः सुहितो वदेत् ॥ ललाट-
 स्पर्शनाच्छूकदर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःस्पर्शात् घटि-
 कान्नं ग्रीवास्पर्शं च यावकम् ॥ कुक्षिकुचजठरजानुस्पर्शं
 माषाः पयस्तिलयवाग्वः । आस्वादयतश्चौष्ठौ लिङ्गतो
 मधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ विस्मृके स्फोटयेज्जिह्वामन्त्रे वक्त्रं
 विकृणयेत् । कटुतिक्तकषायोष्णैर्हिक्केत्, धीवेच्च सैन्धवे ॥
 श्लेष्मत्यागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, अतुवा क्रव्यादं प्रेक्ष्य वा
 मांसमिन्द्रम् । भ्रूगण्डौष्ठस्पर्शने शाकुनं तद् भुक्तं तेने-
 त्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेशहनुशङ्खकर्णजङ्घं वस्तिं
 च स्पृष्ट्वा । गजमहिषमेघशूकरगोशशृङ्गमांससयुग्मुक्तम् ॥
 दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भिण्या-
 गर्भस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रश्ने ॥ पुंस्त्वीनपुंसकाख्ये
 दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्पृष्टे ! तज्जन्म भवति पानाच्च-
 पुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं वाङ्गुलिं वा
 स्पृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हर्मरत्न-
 प्रवालैरप्यस्यैवां मातृधात्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करणे
 स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्तदुदासः । कर्षति तज्जठरं यदि
 पीठोत्पीडनतः करणे च करेऽपि । घ्राणाया दक्षिणे द्वारे
 स्पृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्णं एवं मा द्विच-
 तर्धः श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे
 कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 चातुर्पूर्वा पादाङ्गुष्ठे पार्श्वयुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्या-
 सव्योरुसंस्पर्शं स्मृते कन्यासुतद्वयम् । स्पृष्टे ललाटमध्यान्ते
 चतुस्त्रितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहनुरदा-
 गलम् । सव्यापसव्यस्तन्वश्च हस्तौ चिबुकनालकम् ॥
 उरः कुचं दक्षिणमप्यसव्यं हृत् पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च ।
 स्फिकपायुसन्ध्यरुथुगं च जानू जङ्घे च पदाविति कस्ति-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतद्भावसंस्पर्शलक्ष्यं प्रकटमभि-
 मतायै वीक्ष्य शास्त्राणि समग्रं । विपुलमतिरुदारो

वेत्ति यः सर्वमेतच्चरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥
 इति वृहत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गर्गः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो ग्रन्थः
 ऋगयना० अण् । आङ्गविद्यस्तद्व्याख्यानग्रन्थे ।
 अङ्गविधि पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरै-
 प्राप्तास्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ”
 इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्मणि इष्टसाधनता-
 कार्यतादिवोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्तास्यैव कर्मणो-
 ऽनुवादेन तस्य द्रव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः सच स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्मणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्तास्याग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्ताग्नि-
 होत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दध्नि इष्ट
 साधनताबोधनेन तत् प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहा-
 र्याणि । तच्चाङ्गं कचित् कालः कचित् द्रव्यं कचित्
 देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं “कार्मार्सन्निहितं
 नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
 भवेदिति” भट्टैः । विष्टतच्चैतत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 सन्निहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिकी
 शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये
 कर्मणि तिथ्यादिगुण इति” ।
 अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्ग-
 चेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञाप्यते यत् बहु० । आकार
 इति ख्यातायाम्-हृदयगतभावावेदेकचेष्टायाम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० ।
 अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानकर्मार्ङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं
 विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदमाङ्गं कृतं कर्म
 जानता वायजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामाहु-
 कीर्त्तनादिति” स्मृतिः । अतएव आङ्गादिपद्धतौ कर्मान्ते
 यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणमहं
 करिष्ये इत्यभिलापवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुद्धतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् इत० ।

स्नानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।

अङ्गस् न० अन्ज-असुन् कुत्वञ्च । पक्षिणि इत्युज्ज्वलदत्तः ।

अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-क-करणे घञ्
सुट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे स्नाने गोधूमचूर्णा-
दिनाङ्गमर्द्दने च । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य संस्कारे
विलेपनादौ । अङ्गं संस्कारोति सम्-क-कर्त्तरि अण्
इत० । देहसंस्कारके नरमात्रे लि० ।

अङ्गसंस्क्रिया स्त्री ईत० । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्पर्श पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्पर्शस्तद्योगता ।

इतरकर्त्तृकस्पर्शयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्पर्शनिषेधे

“चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः

सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते” इति दक्षस्मृतौ चतुर्थ-

दिवसे अशौचिदेहस्य स्पर्शयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे

देहस्पर्शयोग्यता । एतच्च “यावद्भोत्वमसंसृज्य”मित्याद्युक्त-

व्यतिरिक्तविषयं महागुरुनिपाते पुत्रादिभिन्नविषयञ्च

तच्चाङ्गास्तृप्त्यवशब्दे वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽत्र ह-आधारे घञ् इत० ।

अङ्गुल्यादिविन्द्यासभेदेन नृत्ये । तच्चाङ्गविक्षेपशब्दे दर्शि-

तम् । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्मणि हानिः

प्रधानकर्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।

“देवाद् अमात् प्रसादाच्चेदङ्गहानिः प्रजायते ।

अरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति” पुरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-

हारार्थे स्थले रङ्गभूमौ ।

अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-

करणशून्ये कर्मणि “अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च

यद् भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतामेतु भास्करस्य प्रसादतः”

इति स्मृतिः । “अङ्गहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्वि-

जम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः” इति

पुरा० । विकले, छिन्नदेहे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः

रहितः । कामे पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं

यथोचितप्रमाणादल्पं यस्य । हस्तपादाद्यवयवस्य यथो-

चितपरिमाणाभावयुक्ते लि० । “धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमा-

तिरेकञ्च मिश्रक इति” मनुः । वा परनिपातेऽहीनाङ्गो-

ऽप्यवार्थे । अङ्गस्य हीनतायां कारणमुक्तं सुश्रुते ।

“द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

नात् कुञ्जं कुण्डं खड्गं जडं वामनं विहताक्षमनसं वा

नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तत्तस्यै दाप-

येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं नज-

यति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियार्थास्तु यान्यान् सा भोक्तु-

मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य

दापयेत् । सा प्राप्नोदौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।

अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु येष्वि-

न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्यार्त्ति-

स्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये” इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणस-

ख्यभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति

प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदोषं प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।

“अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्य” इति च मीमा० ।

अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे

प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० ।

“यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्मादेषो-

ऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः

काञ्चने पोठे मन्त्रविद्भिर्महारथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये

स श्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः मगधदेशस्यगिरि-

ब्रजात् सन्निकटः पूर्वस्यां दिशि स्थितः । सभापर्वणि

मगधदेशवर्णने गिरिव्रजमुपवर्ण्य “अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानश्च

महाबलाः । गौतमाश्रममभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुनेति”

अङ्गवङ्गव्यापायां सन्निकटत्वमुक्तम् । भीमप्राच्यदिग्विजये च

“विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्ययाद्वली ॥ दण्डञ्च

दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्वै-

र्गिरिव्रजमुपाव्रत् । जारासम्बिं सान्त्वयित्वा करे च

विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवद्वली ॥

स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डव-

श्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ स कर्णं युधि निर्जित्य वशे

कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वत-

वासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।

पाण्डवो वाहुवीर्येण निजघान महामृधे इति” ॥ एवञ्च

गिरिव्रजात् पूर्वं मोदागिरेः पश्चात् स देशः । दृष्ट-
संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेय्यां स्थितिरुक्ता । यथा

“अग्नेय्यां दिशि कोशल कलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा” इति ।

अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० ।

“अङ्गाधिपे बलनि सर्वं विभूतिसम्पदिति” ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ईत० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च
“अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुक्त” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निशून्ये वा (आङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । “घृत-
कुम्भसमा नारी तप्राङ्गारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्गार-
सन्निभमिति” “अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव
गच्छतीति” । “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दिशो-
ऽङ्गारा” इति ऋ० ब्रा० । “व्यङ्गारे भुक्तवज्जने” इति
स्मृतिः । “अङ्गिरा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गारा
आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्नि” ऐत० ब्रा० । भौमयज्ञे पु०
रक्तवर्णे न० तद्वति लि० । पाशा० यत् अङ्गार्या स्त्री तत्सङ्घे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+कार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्याच्चेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारञ्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“यद्युदयर्चाद्वक्रं करोति नवमाष्टमसप्तमर्चेषु । तद्वक्रमुष्ण-
सुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्ष-
त्राद्वक्रितः कुजोऽशुसुखम् । दूषयति रसानुदये करोति
रोगानवष्टिं च ॥ व्यालं त्रयोदशर्चाच्चतुर्दशाद्वा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालवृद्धेभ्यः करोति पीडां सुभिचं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिवृत्ते
तत्कालं मुखरोगं सम्यं च सुभिचभावहति ॥ असिसुशलं
सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रं । दस्युगणेभ्यः
पीडां करोत्यवष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्थमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदैवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि
लोकाद्विपीडयति ॥ श्रवणोदितस्य वक्रं पुष्टे मूर्धाभि-
षिक्तपीडाकृत् । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्दिग्ब्यूहान् जनान्
हन्ति ॥ मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति
ततः । पाण्डुरो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाङ्गयमवष्टिः ॥
भित्त्वा सर्वां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
सरकं करोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽवष्टिनिमग्नकृत् ।
धूमायन् सशिखो वा विनिहन्त्यात् पारियात्रस्थान् ॥
प्राजापत्ये श्रवणे मूले तिष्ठन् पुरातनं शाक्रे च । विचरन्
घननिवहानासुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशस्ताः श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदान्विविशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोक-
वर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्रताम्नप्रभाभः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकद्वनिपानां हार्त्तिदश्च
प्रजानाम् ॥” इति बृहत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि ग्रन्थभक्त्याध्याये तत्रैवोक्तं यथा

“शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्धस्थाः ।
निर्विन्ध्या वेत्तवती सिन्धु गोदावरी वेणा ॥ मन्दा-
किनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तर
पाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यामलयोपगाश्चोलाः ॥ द्रविडविदेहा
न्धाशुकभासापुरकौङ्गणाः समन्विशकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डककान्तिपुरश्लेच्छसङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्ध्याद्रिपार्शगा देशाः । ये च पिवन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरक्षपिकरपारत-
ऊताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकवटवधक-
नृशंसावलिप्तानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भा-
भिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्य-
तीक्ष्णानाम् ॥ कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिचु-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरवह्नाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरण्टकवृक्षे,
(भीमराज) इति ख्याते-भृङ्गराजवृक्षे च पु० । अल्पार्थे
कन् । विस्फुलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारचुद्रांशे न० ।
“दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं
कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति”
चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।
अङ्गारकारिन् लि० अङ्गारं करोति कृ-णिनि । काष्ठं दुग्ध्वा
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रबाले तस्य
च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं भास्करे
देयं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रबालञ्च कुजे दद्या” दित्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रबालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हितावलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे
ल्युट् डीप् । (आङ्गठा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
पालत्राम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकायत्वैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त इत० । (कवाव)
इति प्रसिद्धे-पक्वमांसादौ ।

अङ्गारपर्णं न० अङ्गारमिव पर्णमस्य । वनभेदे । अस्त्यर्थे
अच् । तत्स्वामिनि चित्तरथगन्धर्वे पु० । भारते
चैत्ररथे प० । चित्तरथगन्धर्वस्य अर्जुनादीन् प्रति उक्तिः ।
“आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत । कस्मान्मां
नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् । अङ्गारपर्णं
गन्धर्वं वित्त मां खवनाश्रयम् । अहं मानी तथेषु
कुवेरस्य प्रियः सखा । अङ्गारपर्णमित्येवं ख्यातं चेदं वनं
ममेति” । [ख्यातपात्रे ।

अङ्गारपात्री स्त्री इत० अङ्गारधान्याम् (आङ्ठा) इति
अङ्गारपुष्प पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य व० ।
(जियापुति) इति ख्याते इङ्गदीष्टचे ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रक्तवर्णा मञ्जरी व० समासान्त-
कवभावाह्वस्वत्वे संज्ञात्वात् । (करमुच्चा) इति ख्याते
रक्तकरञ्जष्टचे ।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रक्तफलत्वात् रक्ता वल्ली कर्म० ।
रक्तवर्णफलवत्याम् (कुच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जालतायां
करञ्जष्टचे च । स्वार्थे कन् । अङ्गारवल्लीका तत्रैव ।

अङ्गारवेणु पु० अङ्गारवर्णवेणुः । वंशभेदे । तज्जाते ठक् अनुश-
तादि० द्विपदद्विः । अङ्गारवेणुकं, तज्जाते त्रि० ।

अङ्गारशकटी स्त्री शक्नोति वोढुं शकटम्, अल्पं शकटं,
शकटी, घट्यादिवत् अल्पार्थे ङीप् अङ्गारस्य शकटीर्देत० ।
(आङ्ठा) (धुनाचीति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पात्रभेदे ।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवक्षिप्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
अङ्गारक्षेपणसाधने पात्रे । भावे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणे ।
अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् षष्ठोदरादित्वात् कलोपः ।
अङ्गाराधारे (आङ्ठा) इति प्रसिद्धे पात्रभेदे ।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन्
टाप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गारपात्रे ।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+मत्वर्थे ङिनि । अङ्गारधानिकायाम्
(आङ्ठा इति) ख्याते पात्रे । अङ्गारवति त्रि० ।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+किप् ततः कर्त्तरि
क्त । पलाशकलिकायाम् । अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिचि
कर्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा । दग्धप्राये
काष्ठादौ त्रि० । [अङ्गारप्रकृतिभूते काष्ठादौ ।

अङ्गारीय त्रि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+क् ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+ङिनि-स्वार्थे कन्
स्त्रियां टाप् । (आङ्ठाखा) इति प्रसिद्धे कञ्जुकवस्त्रे ।

अङ्गिन् त्रि० अङ्ग+ङिनि । अवयवविशिष्टे, देहवति च ।

“येनाङ्गविकार इति” सूत्रस्य “येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो-
विकार इति” वृत्तिः । अङ्गिनं नाङ्गवाधेन हन्यादपि
कदाचनेति” मीमा० । प्रधाने, “एकएव भवेदङ्गी शङ्कारो
वीर एव वेति” “ये रससङ्गाङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवा-
त्मन इति” च साहि० ।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अग्नि-गतौ असि इरुट् । ब्रह्मणोमानस-
पुत्रे स्वनामख्याते सुनिभेदे । भारते वन० मार्क०
“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः मरीचि-
रत्नप्रङ्गिसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः” इति
“त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानामिति” श्रुतौ अग्ने-
रङ्गिरस्त्वुक्तं तत्कथा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-
वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रभया नाशयं
स्तिमिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-
मम् । आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यकाशयत् ॥ तपस्वरं-
स्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा । शृणुं ग्लानश्च तेजस्वी
न स किञ्चित् प्रजज्ञिवान् ॥ अथ सञ्चिन्तयामास
भगवान् हव्यवाहनः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा
संप्रकल्पितः ॥ अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तथ्यमानस्य मे
तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवह्नोकांस्तापयन्तं महासर्पिन् ॥ सोऽपासर्प-
च्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं
पुनर्लोकभावनः । विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थान-
चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ! ॥ अग्निरुवाच ।
नष्टकीर्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्त-
मेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामग्रह-
मग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं
प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुरु पुण्यं
प्रजासर्गं भवाग्निस्तिमिरापहः । माञ्च देव ! कुरुष्वग्ने !
प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो
वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् । राजन् वृहस्पतिर्नाम
तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “शिवो भव प्राजापत्यो
मानुषोभ्यामङ्गिरः इति य० अङ्गिरोभिः ऋषिभिः
सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः ! अग्निरूपेति" वेददीपः । अङ्गिरसः गोवा-
पत्यम् शिवा० अण् । अङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तद्गोवापत्ये व० व० । "सर्वे सान्ता अदन्ताः
स्युः" इत्युक्तेः पु० सलोपे अङ्गिरशब्दोऽप्यत्र,
"येनानवग्वे अङ्गिरे" इति वेदः । मन्त्रविविष्णुहारीत
याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति याज्ञ० । "एवं त्यक्त्वा शरीरं
तु परमे तपसि स्थितः । भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
साप्यायितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरस्वत् पु० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मतप-
मस्य वः सान्तत्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिर-
स्वते पितृमाते स्वाहेति" यजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वाता-
येति" वेददीपः ।

अङ्गीकार पु० अनङ्गम् अस्वोपकरणं अस्वकीयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग+चि+क-घञ् । स्त्रीकारे अभ्युपगमे । "अङ्गीकुरु
दृशोर्भङ्गीमङ्गीभवतु मन्मथ" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदुगङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथः । "अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्यं भृशं
जज्वाल पावक" इति पुरा० ।

अङ्गीकृत लि० अङ्गीति चूर्णत्वं तत्पूर्वकात् कजः क्त ।
स्त्रीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ती" तिचौरपञ्चा-
शिका । "नाङ्गीकृतमुत्सृजन्तीति" नीतिसा० ।

अङ्गु पु० अणि-उन् । पाणौ हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्वं स्मरणात्
रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपदशाखायाम्
वा ङीप् । अत्रैवार्थे "अङ्गुरीवोरगच्छतेति" रघुः ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरौ भवम् अङ्गुरि+क बालमूलादित्वात्
वा लत्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+स्वार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) ख्याते भूषणभेदे ।

अङ्गुल पु० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति
ख्यातायाम् । वात्स्यायनमुनौ च । "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
रिति" भास्कराचार्योक्ते अष्टयवोदरपरिमाणे तु न० । अङ्गौ
पाणौ लीयते वा ङ । अङ्गुष्ठे न० । "समन्तादङ्गुलोत्सेधं
हस्तमात्रं तु स्थण्डिलमिति" पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल)
इति ख्यातायाम् । अङ्गुलिं ग्रन्थिभेदस्य केदयेत्प्रथमे
ग्रहे" इति स्मृतिः (हात शुद्धा) इति ख्याते गजकर्ण-
काष्ठे, गजशुण्डाद्ये च । सुंस्वमपि "संघृताधरोष्ठमङ्गु-
लिनेति" शकु० ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम् । चन्द्र-
नादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलिं त्वायते त्वै-क ईत० । (चामा-
टीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे
चर्मणि "वद्धगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टिः ।

अङ्गुलित्राण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन त्वै-क ईत० । (चामाटीति)
प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः मुद्रं राति रा-क ईत० ।
धारयितुर्नामाक्षरमुद्रासहिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रयेति" शकु० ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत्न व० । अङ्गुलि-
द्वयमर्दनजाते (तुडि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुली सङ्गो यस्याः पत्वम् ङव० । (याउ)
इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंलेपकारके यवागूद्रव्ये ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा संज्ञेतज्ञापनम् । अङ्गु-
लिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्माणि देये सङ्केतविशेषे "सुखार्पितैका-
ङ्गुलिसंज्ञयेवेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम्+दिश-भावे घञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत्न ङव० ।
(तुडि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ईत० ।
अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप् । अङ्गुलिशब्दार्थे "च्युतमपि
लक्ष्यपदं यदङ्गुलीष्विति" शकु० । "तर्जयन्नङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्त-
स्थानामङ्गुलीनां समुदाये तासु अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका
कनिष्ठाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभावः । (आङ्गुटीति)
प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनमिति"
शकु० । इवार्थे कन् । तत्तुल्यपरिणाहवत्त्वात्तत्त्वं न० ।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्यां सम्भूतः ङत० । नखे ।
अङ्गुलीसम्भूतमात्रे लि० ।

अङ्गुल्यादि पु० ईव० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दगणसमूहे । सच गणः "अङ्गुलि भरुज बभ्रु
वल्गु मण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि सुनिरुह खल
उदञ्चित् गोपी उरस् कुलिश इति । अङ्गुलीव+कन्
अङ्गुलीयकमित्यादिः ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्या-कृ ङत० ।

वत्वम् । उदाङ्गुलौ । “अस्वास्वेति” सूत्रे ऽङ्गु शब्दप्रयोगात्
अङ्गु शब्दः हस्तवाचीतिज्ञापितम् । “अङ्गुष्ठोदरमध्ये
तु यवो यस्य विराजते” इति साम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं लि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थं मात्रच् । अङ्गुष्ठ-
मध्यपर्वपरिमिते । “अङ्गुष्ठमात्रोऽहोऽपि दृष्ट” इति
श्रुतिः । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्कर्षं बलाद्यम्” इति
भारतम् । “अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत् यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र दृष्टपर्वपर्वान्यभिर्मिलुयात् सदेति” कात्या० ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गि-ऊपन् । नकुले वाणे च ।

अङ्गुस् न० अङ्गुते नरकमनेन अङ्गि-गतौ असुन् । पाप्मे “युष्म-
च्छासनलङ्घनाङ्गुसिमया मग्नेन नाम स्थितमिति” वेणो० ।

अङ्गारि पु० ऋ-इण् दंत०ष्ट० । दोमिशिले । “कविरसि
“अङ्गारिरसीति” यजु० । “अङ्गारिर्दोमिशिल इति”
वेददीपः ।

अङ्गि पु० अङ्गिगतौ-इन् । पादे, दृक्षमूले च ।

अङ्गि पु० अङ्गि-गतौ करणे क्रिन् । चरणे, दृक्षमूले,
“अङ्गारि पद्मेषु तदङ्गिणा दृष्टेति नै० । अङ्गिपः (पादपः)
छन्दसां चतुर्थभागे च । “प्रथमाङ्गिसमोयस्येति” दृक्ष० ।

अङ्गिप पु० अङ्गिणा मूलेन पिवति सिक्तजलम् पा-क
३त० । दृक्षमाले ।

अङ्गिपर्णिका स्त्री अङ्गुलौ मूले तदारभ्य वा पर्णमस्याः
जातौ ङीप् स्वार्थे कन् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकु-
लिया) इति ख्याते दृक्षे । काभावे अङ्गिपर्णीत्यपि तत्रैव ।

अङ्गिवल्लीका स्त्री अङ्गुलारभ्य वल्लीव पर्णवत्त्वेन, ततः
स्वार्थे के ह्रस्वे टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया)
इति प्रसिद्धे दृक्षे । काभावे ॥ अङ्गिवल्लीत्यपि तत्रैव ।

अच अविसृष्टकथने गतौ च उभय० भ्वादि० सक० सेट् क्वा
वेट् । अचति ते । आचीत् आचिष्ट । क्त अक्तः क्त्वा
अचित्वा-अक्त्वा “स्वाहायज्ञमित्यङ्गुली अचते” इति
कात्या० । “अचते सङ्कोचयति” इति वेददीपः ।

अच(अन्चु) गतौ पूजायाश्च प० सक० सेट् । तत्र अच
इदित् जोदिच्च (अन्चु) अव्यक्तशब्दे च । अञ्चति आञ्चीत्
अन्चु-गतौ अचरात् पूजायामञ्चरात् । क्त अक्तः
पूजायामुभयोः अञ्चितः अचि-वत्तमाने क्त अञ्चितः ।
अन्चु-क्त्वा अञ्चित्वा-अक्त्वा अचि-अञ्चित्वा । “अयमञ्चति
पञ्चशरानुचर” इति सा० टी० । प्र+प्रकर्षे पूर्वदिक्-
कालवृत्तौ च प्राञ्चति प्राङ्(पूर्वकालः) प्राची(पूर्वा दिक्)
परा+प्रतिगतौ, आभिमुख्याभावे, पश्चाद्भावे, वहिर्भावे च

पराञ्चति (परागच्छति) पराङ् (वाह्यः) । अप+
अपसरणे अपाञ्चति । सम्+सुन्दरगमने, यथोचित-
गमने च समञ्चति सम्राङ् । अनु+पश्चाद्गतौ । अन्व-
ञ्चति अन्वङ् । उद्+उर्ध्वगमने, उत्तरदिग्वृत्तौ च
उदञ्चति (उदगच्छति) “उदञ्चद्रोमाञ्चमिति” उदङ् देशः
उदीची (उत्तरा दिक्) । परि+समन्ताद्गतौ । पर्यञ्चति ।
प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्वर्तित्वे च प्रत्यञ्चति
(प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्) । आत्मानि
व्याप्तर्यकप्रतिना योगात् प्रत्यक्शब्दः तस्य सर्वविषय-
व्यापकत्वात् प्रत्यक्त्वम् । नि+न्यूनीभावे न्यञ्चति न्यङ्
न्यग्भावः न्यङ्कारः । अव+अधोगतौ, दक्षिणदिग्वृत्तौ
च । अवाञ्चति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्)
यथा च उत्तरदक्षिणयोः ऊर्ध्वाधोभावस्तथा अवाक्शब्दे
वच्यते ।

अच गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् ।
अञ्चति ते आञ्चीत् आचिष्ट । क्त्वा अङ्क्त्वा-अञ्चित्वा ।
उपसर्गात् अन्चुवत् । “न्यञ्चते प्रत्यहं मोहो यस्मान्नञ्चन्ति
चारय” इति कविर० ।

अचक्षुस् लि० न०ब० । मन्दनेत्रे, नेत्रहीने च । “सच-
क्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकर्ष इवेति” श्रुतिः । न०त० ।
चक्षुर्मिद्वे न० ।

अचतुर लि० न सन्ति चत्वारि यत्र नि० अचसमा० ।
चतुःसंख्यामूल्या । चतुरोनिपुणः न०त० । दक्षभिद्वे
अपटौ लि० ।

अचपल लि० न चपलः । चापल्यविरोधस्थैर्ययुक्ते ।

अचर लि० न चरति चलति-चर-अच् न० त० । चरत्व-
विरोधस्थैर्ययवति स्थावरे स्थितिशोले पृथिव्यादौ “चरा-
णामन्नमचरमिति” मनुः । चलनमूल्या लि० ।

अचोतिषोक्ते भेषककर्तृलामकरराशिरूपचरराशिभिद्वेषु
स्थिरराशिषु दृष्टसिंहदृष्टिककुम्भराशिषु न० ।

अचरम लि० न०त० । अन्तिमत्वविरोधिमध्यत्वाद्यवस्थावति
“वयस्यचरमे” इति पा० । अचरमं वयः कौमारादि ।

अचल पु० न चलः ।। (गो०ज)इति ख्याते शङ्कौ । पर्वते,
“अचलाः सागराः ग्रामाः प्रासादधवला गृहाः धारितं च
त्वया सर्वमिति” पृथिवीप्रार्थनामन्त्रः । “अचल एष भवानिव
राजते” इति माघः । पृथिव्यां स्त्री । भूमेरचलत्वा-
दिकमुक्तं सि० शि० गो० “भूमेः पिण्डः शशाङ्कक-
विरविकुजेज्यार्कनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तौ दृष्टः सन् ऋद-

निलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्त्यैव
वियतिनियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सद-
नुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामग्राम-
चैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रकरैरिव ।
यथोष्णताकानलवयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के,
कठिनत्वमश्लनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो
विचित्रा वत वस्तुशक्तयः । आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यत्
स्वस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति
समे समन्तात् क ? पतत्वियं खे” इति । आर्यभट्टमते तु
अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यत्र अस्थिर्येऽचि ।
अचलवत्त्वात् स्वकृतातो वहिर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्याश्चलत्वं दृष्टान्तविधयोक्तं तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्रि० “तस्मात्त्वमचलोभ-
वेति” कलसस्थापनमन्त्रः । “तस्मान्मम गृहे नित्यं लक्ष्मि !
त्वमचला भवेति” पुरा० । “समाधावचला बुद्धिरिति,
गोता, अचला भक्तिरोचरे” इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति” श्रुत्या अस्य
सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम् । आत्मनि पु० “नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन” इति गोता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन मेनायासुत्पादिता । तत्कथा च “प्रसूति-
रभवत्तस्य मेनायाः कन्यका सुतेति” शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं कुमारे चोक्तम् “अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योगविष्टपदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे । सा भूधराणामधिपेन
तस्यां समाधिमत्यासुदपादि भव्येति” इति अचलसुता-
दयोप्यत्र ।

अचलकीला स्त्री अचलाः कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरोः कील इव, अचलः कीलइवाव-
ष्टम्भकत्वाद्वा । किष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपर्वण्य, “विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो
विपुलः सुपार्श्व इति” सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां स्वरू-
पादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-ड५त० ।
पार्वत्यां, तत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे
त्रि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्विष् पु० अचला वहुप्रचालनेनापि मालिन्यानपगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति
त्रि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलद्विष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् ४त० । इन्द्रे
तस्य्राचलपक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोत्रभिच्छब्दे
वक्ष्यते । अचलरिधादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्रि० ।
अचलपति पु० इत० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट् पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमाचले
“शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणा-
मधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिरिति” ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वमुक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न० त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । व० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्रि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः व्यञ् न० त० । चाञ्चल्य
विरोधिस्थिरतायाम् व० । व० । चाञ्चल्यशून्ये त्रि० ।

अचिक्रण त्रि० न चिक्रणः । चिक्रणताविरोधिरुक्तत्ववति ।

अचित्त त्रि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते “अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति” अचित्ताददेशकाला
ट्ठगिति” च पा० । स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्वं
किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्रि० चिन्तयितुं अनुमापकहेत्वभावेन तर्क-
यितुमशक्यः चिति-शक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न० त० ।
अनुमापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । “अचिन्तनीय
स्तु तव प्रभाव इति” रघु० । तदर्थं यत् । अचिन्त्योऽ-
प्युक्तार्थे त्रि० “अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निगुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः” इति सूर्य्य० ।

अचिन्तित त्रि० न चिन्तितः । पूर्वरूपादिकारणानु-
साम्प्रानादिकमन्तरेण अतर्किते “विधेर्नियोगादेतन्मे
अचिन्तितमुपस्थितमिति” पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि
वस्तुमात्रे त्रि० । “अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्-
भुवमिति पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्रि० ।

अचिरद्युतिः स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्रि० । कर्म० ।
अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः ।
विद्युति । “च्युता दिवः स्थास्तुरिवाचिरप्रभेति” भट्टः ।
अल्पकालस्थायिप्रभावति त्रि० । कर्म० । अचिरायां
दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी भाः यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिदीप्तिमति त्रि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्यस्याः । विद्युति । अचिर-
कान्तिमति त्रि० । कर्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० चिरस्येत्यव्ययेन न० त० । स्वल्पकाले ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः । विद्युति । “अचि-
रांशुसमप्रभेति” पुरा० । अल्पकालस्थायिकिरणवति त्रि० ।
कर्म० । अचिरकिरणे पु० । [लम्बे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्तिप् । शीघ्रे, अवि-
अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । स्वल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य० चिरेणेत्यव्ययस्य न० त० । अल्पकाले
शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) त्रि० अच-गतौ वा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशीले ।
“त्वष्टा दधच्छुप्रमिन्द्राय वृष्णे ऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति” यजु०
अचि(ष्टु)ष्णुः सर्वगत इति वेददोषः ।

अचेतन त्रि० चेतना ज्ञानम् न० व० । चेतनाभूत्ये । चित-
त्यु न० त० । ज्ञानविशिष्टभिन्ने । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-
याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचैतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं
ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मः “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽ-
अज्ञा वृत्तिरवृत्तिर्हीर्षीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतौ
तस्य चित्तधर्मात्वावगमात् । द्वितीयं तदुज्ज्वलितचैतन्यमात्म-
धर्मः । प्रकाशरूपचैतन्यस्य सर्वदा स्थितावपि वृत्तिसह-
कारेणैव तद्गताज्ञाननिवारणे चैतन्यं समुज्ज्वलति नान्यथा
अतएव “बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नोतौ घटम् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासानु घटः स्फुरेत्” इत्युक्तमिति
वेदान्तिनः । सांख्यास्तु विषयोपरक्ता वृत्तिश्चितौ प्रति-
विम्बति तेनैव विषयावभासः “तस्मिंश्चिद्वर्षे स्फारे
समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तट-
द्रुमा” इति मन्यन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्धं
यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनश्चैतन्यसुररीचक्रुः ।
तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्ममनःसंयोगादयः
कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयग्रहणे मनःकरणम्,
इन्द्रियाणि तु स्वस्वगृह्यविषयग्रहणे करणानि, “इन्द्रि-

यार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति” गौतमसूत्रे “प्रति-
विषयाध्यवसाय इति” सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयेष्वि-
न्द्रियाणां ग्राहकता उक्ता । तच्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयि-
ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, बाह्येषु शब्दा-
दिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु बाह्येषु
सर्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-
यभूत्ये एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं “सेन्द्रियं
चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति” । एवञ्च वृत्तादीना-
मपि अन्तःकरणादिमत्त्वमस्यैव । अन्यथा सुखदुःखानुभवो
न स्यात् । तेषां हि स्वकर्मानुसारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव
स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव “महापातकजान् घोरान्
नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापात-
किनस्त्रिह” इत्युपक्रम्य “तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो
गुरुतल्पगः” इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेष-
भोगार्थं तृणादिरूपेण जन्मोक्तम् “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति-
स्थावरतां नर” इति च सामान्यतः शारीरिकपापात्
वृत्तादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तेषां दुःखभोगार्थमेव
वृत्तादिरूपत्वप्राप्तौ इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुभ-
वेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्यैव । अतएव पद्मं
सरोऽन्तरं गच्छति, शाखा च्छिन्नापि चेतनसंयोगात् पुनः
प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ “अथ जीवो यां
जहाति सा शुष्यती”त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंयोज्येऽस्यैव
किन्तु विशिष्टचेतनाभूत्येवादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति
भेदः । पदार्थादर्शं “देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोर्मुत्पत्ति-
भेदतः । उद्भिज्ज जम्बजोऽण्डोत्पत्त्यर्थस्तु जरायुज” इति
स्थावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । “चेतनाधिष्ठिते भोगायतन-
निर्माणमन्यथा प्रतिभावप्रसङ्ग” इति सांख्ये च चेतन-
सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-
यतनदेहवत्त्वेऽपि सर्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावात् न दर्श-
नादि किन्तु त्वाचप्रत्यक्षं घ्राणजप्रत्यक्षं च भवत्येव अतएव
अग्न्यादिस्वरतरकिरणस्यैव तेषां शुष्कता, ओषधि-
विशेषजधूमादिसम्पर्के च तद्घ्राणात् पुष्पफलोत्पत्तिः ।
अतएव तेषां द्वीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् “पञ्चे-
न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चरिन्द्रियाः । लीन्द्रियाः
क्षमिकीटाद्या द्वीन्द्रिया वृक्षजातय” इति । मनसो
विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न स्पष्ट-
मवबोधः । सुश्रुते हि हृदयस्थानमुपवर्ण्य “तद्भृदयं
विशिष्टचेतनाश्रयमित्युक्तम्” तेन तेषां विशिष्टचेतनाश्रय-

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावत्त्वं नास्ति सुख-
दुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
तेनैव स्वस्वकर्मफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्मफलभाक्-
त्वम् इति सुस्थितम् । चेतनाशून्ये पदार्थमात्रे लि० ।
“अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति” सा०का० ।
तत्तद्विशेषज्ञानशून्ये च । “तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विल-
पन्तमचेतनमिति पुरा० । अत्र दुःखानुभवत्वेन
तदनुभवस्योक्तोः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः
विवेकज्ञानशून्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्रापि । “अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यमुपचर्य सुप्तौ
अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो लयात् कथमवच्छेदकत्वं ?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवंपरा । अन्यथा “शरीरस्य न
चैतन्यं सृष्टेः व्यभिचारतः” इत्युक्तो देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुप्तौ तथात्वकथननर्थकं स्यात् ।
सुप्तप्रावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन
लयत्वोपचारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमस्येव ।
“आनन्दमुक्तेतोमुखः प्राज्ञ” इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्तं न
किञ्चिदवेदिषमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमस्येवेति विशेषः । विस्तरस्तु सुप्तप्रशब्दे वक्ष्यते ।
अचेतम् लि० न चेतति चित्त-असुन् न० त० । चेतनाशून्ये
अचेतने घटादौ, तत्तद्विषयज्ञानरहिते च । “गतसंज्ञम-
चेतसमिति” पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते लि० ।
अचेतान लि० चित्त-शानच् वेदे न सुक् न० त० ।
चैतन्यरहिते “अचेतानस्य मा पथो वि द्रुक्षः इति” वेदः ।
अचेष्ट लि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च “आत्म-
जन्या भवेदिच्छा-इच्छा जन्या भवेत् कतिः । कतिजन्या भवे-
च्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” इत्युक्तोः यत्प्रसाध्या क्रिया-
जनकव्यापाररूपा । चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्मविशेषः न
तदनधिष्ठिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो यत्नो भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यम-
रूपैव । मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतःक्रिया सम्भवति
किन्तु गुरुद्रव्याद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति
नाचथा । तथा च हस्तादिचालनदर्शनात् तत्कारणी-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकत्वं कमेव
अन्यस्थानुपलब्धेः । अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते ।
अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः । चेष्टाराहित्ये ।

अचैतन्य लि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
शून्ये । “अचैतन्यमिदं विश्वं देवं चैतन्यमेव यदिति” ।
न० त० । चैतन्यभिन्ने न० ।

अच्छ अव्य० न च्यति दृष्टिं सम्मुखत्वात् को-क न० त० ।
आभिमुख्ये । “अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्ते इति” वेदः ।
“अच्छ गत्यर्थवदेष्विति” सूत्रे “अच्छगत् अछोद्य इत्यु-
दाहृत्य अभिमुखं गत्वा अभिमुखसुप्नोति” व्याकृतम्
सि० कौ० ।

अच्छ लि० न च्यति दृष्टिम्, को-क न० त० । स्वच्छे निर्मले ।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तर-
पर्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
“स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र० । स्फटिके
पु० । न छाति भक्षयति नाशितसत्त्वं छा-भक्षणे क
न० त० । भल्लके पु० । अछभल्लुकइत्येकं नामेत्यन्ये ।

अच्छन्दस् लि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य तुक् ।
वेदाध्ययनशून्ये अनुपनीते बालके, सर्वथा तच्छून्ये
शूद्रादौ च । नास्ति छन्दो वृत्तानुसारी, परिमितमात्रा-
क्षरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७व० तुक् । छन्दःशून्ये
गद्यात्मके, चूर्णके वा शब्दसमूहे । नास्ति छन्दोभिप्रायो
यस्य व० तुक् । अभिप्रायशून्ये । वा कपि । अछ-
न्दस्तोऽप्युक्तार्थेषु ।

अच्छावाक पु० अछं निर्मलम् अछ आभिमुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि सञ्ज्ञायां घञ् (निपातस्य चेति) दीर्घः ।
शंसनकर्त्तरि होतृसहकारिणि सोमयागसम्बन्धिनि ऋत्विग्-
भेदे । स च आश्वलायनेन दर्शितः । “प्रागपि सोमेनैके,
इत्युपक्रमः, “तस्यैर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे
तयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाकोऽपावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थिता नेष्टोच्चेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता,
उद्गाता, प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्य इति, एतेऽहीनैकाहैर्या-
जयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा नृहृपतिसप्तदशा
दीक्षित्वा समाध्याग्नीस्तनुखाः सत्वाग्यासते” इति । “अस्या-
यमर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा पञ्चाहा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा
सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः
ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैरुपेता
अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे तयः पुरुषा भवन्ति, त एते
हेत्वादिनामकाः षोडशर्त्विजो द्विरात्रादिभिरहीनसंज्ञकै-
रग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति । एतएव होत्रादयः
षोडशर्त्विजः स्वयमयाहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निोमे-

नेष्टा गृहपतिसंज्ञकेन सप्तदशसंख्यापूरकेण सहिता द्वाद-
शाहादिसंख्यां दोक्षित्वा स्वस्वसम्बन्धिनोऽग्नीनेकत्वं स्थाप-
यित्वा तत्प्रधानाः सत्वाण्युपतिष्ठेयुः इति" माध्यम् ।

"यदच्छावाकमनुसन्तिष्ठते इति" ता० ब्रा० । अच्छावाक-
शब्दोऽस्यैव क । अच्छावाकीयम् तच्चन्द्रयुक्ते सूक्तभेदे, तच्च
सूक्तम् अच्छावाक ! वदस्वैत्युक्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति
तत्त्वमन्वाहेत्यादिना" दर्शितम् । अच्छावाकस्येयम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकत्विक-पाद्यायाम् । "एषा
होवा यदच्छावाक्या" इति ता० ब्रा० । "अच्छा-
वाक्या अच्छावाकसम्बन्धिनी होवागंसनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न० अच्छावाकेन गेयं साम । "य एक इद्दि-
दयत इति त्वचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्तरसुदंशीय
मिति" "लैककुभं चोदंशीयञ्चान्ततः प्रतिष्ठाप्ये इति"
ताण्ड्य० ब्रा० । "लैककुभं ब्रह्मसाम भवति, उदंशीय-
मच्छावाकसामेति, "य एक इद्दिदयते इति" त्वचे गेयं
साम उदंशीयमेते सामनी इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अच्छावाकस्य कृत्विग्भेदस्य कर्म भावो
वा "होवाभ्य" इति क । शंसनरूपे अच्छावाककर्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्र त्वि० न किद्रं तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना स्वलनं, रन्ध्रं
वा यत् । प्रमादादिना स्वलनरहिते । "अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशाः सगिरिकन्दरा" इति रा० । "यच्छिद्रं
तपश्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने सम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अच्छिद्रं तु भवत्वेतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः" इति च
पुरा० । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवे-
दिति" भार० । रन्ध्ररहिते च ।

अच्छिन्न त्वि० छिद-भावे क्त न० व० । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च "वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्न इतधारयेति"
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने त्वि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकवृत्ते
सन्ततपत्रयुक्तवृत्तभावे च । अच्छिन्नपर्णादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिक त्वि० छेदनं नार्हति ठन् । छेदनानर्हे ।

अच्छेद्य त्वि० न छेत्तुमर्हति छिद-अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
छेदनानर्हे । आत्मनि पु० "अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्ले-
द्योऽशोष्य एव चेति" गीता । आत्मनश्च अवयवभावात्
अवयववैधीकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छोद न० अच्छं निर्मलसुदकं यस्य उदादेशः । हिमालय

प्रदेशस्थे कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । "आह्लादनं दृष्टे,
अच्छोदं नाम सरो दृष्टवानिति" काद० । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, "एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा
नाम निमगा" इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्याच्च च्युतो न च्यवते न च प्रविष्यते
वा चु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे
"शास्त्रं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "यस्माच्च च्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणेति" भगद्वाक्यम् । "तेन च्युत्यभाव
रूपप्रवृत्तिमित्येने" त्यानन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
"इयमच्युतलीलादद्या सहृत्ता जातिशालिनीति" कन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्यष्टा लीला च । षड्भाव-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथितः प्राण" इति सहस्र
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गरुडमूर्त्ति-
रिवाच्युतस्थितिरमणीयेति" काद० । अच्युतस्य विष्णोः
स्थितिः अच्युता अचञ्चला च स्थितिरिति तदर्थः । चलन-
रहिते अभ्यष्टे स्थिरे त्वि० । "अक्षितमसि अच्युतमसीति"
वेदः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० हेमचन्द्रः । न
च्योतति क्षरति च्युत-क न० त० । क्षरणशून्ये त्वि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अग्रजः
इत० । बलदेवे । वसुदेवाज्जन्मकाले बलदेवस्य ततो-
ऽप्यजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाज्जन्मकाले च अदि-
त्यामप्योत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
ग्रजत्वं सङ्कर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च बल्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । कृष्णपुत्रे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्तम्भे ।

अच्युतात्मज पु० ईत० कामदेवे । स हि रुक्मिण्यां कृष्णात्

अच्युतावास पु० अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ-वस-आधारे षञ्
ईत० । अश्वत्थवृत्ते । "अश्वत्थः सर्ववृक्षाणामि" लुक्ते-
स्तस्य ततोपस्थत्वात्सदावासत्वम् । [च्युतिशून्ये त्वि० ।

अच्युति स्त्री चु-क्तिन् न० त० । क्षरणाभावे । बद्ध० ।

अज पतौ चेषणे च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अजति ।

अवैधीत्-आजीत् । त्वच् अजिता-वेता । षञ् ।

आजः । "अजन्ति वज्रि" सदनान्यच्छ" इति वेदः ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि० उभय० सेट् अक० । अजयति
ते । आजिजत् त ।

अज पु० न जायते जन उ न० त० । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति श्रुतेः "न हि जातो न जायेऽहं न
जनिष्ये कदाचन । चेत्तच्चः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्रुतः"

इति भार० । जीवे च “अजोनित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इति गीता । “जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि खोपाधिभूत बुद्धिनिष्कर्म्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्कर्त्तृत्वादिक-मात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवहियते “न जायते म्रियते वा कथञ्चित् नायं भूत्वा भविता वा न भूय” इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वमुक्तं तच्च “जायते अस्ति वर्जते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतोति” यास्कोक्तषड्भाव-विकाराणामुपलक्षणमाद्यन्तयोः जन्मानाशरूपविकारयो रभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दर्शयितुं न्यायेन ग्रहणावश्यकभावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्ख्यम् । बहव इति साङ्ख्यादयः “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवज्जत्वमिति” पुरुष-खोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भेद्यते न तु तद्वानिति” सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्ट-स्थानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषवज्जत्वमङ्गी-चक्रुः कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि खोपाहितचैतन्ये एव प्रतिविम्बति तेन तद्विविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, “चिदवसानोभोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्तयस्तावन्त एव पुरुषाः स्वखोपाधिकृतं कर्म्मदिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्प्रयुक्तं सुख-दुःखादिकमात्मोक्तत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्तार इति व्यव-हियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनीति” । “कामः संकल्पो चिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भौरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिदृष्टीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्म्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गी-कारेऽपि खोपाधिबुद्ध्याधिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं खोपाधिबुद्धिकृतकर्म्मरिक्तत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि खोपाधिकृतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्म्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्म्मः, तेषां विभवेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोग-विशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च सरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मानाशविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरणावजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमोक्षरादुत्थितत्वञ्च “एतस्यैव विस्फुलिङ्गाव्युच्चरन्तीति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् “बालाग्रशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय” इत्युक्तेषु जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व-देहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारेण, यथा गृहैकदेशस्थितं कस्तूरीप्रभृतिसुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमाभ्युदयति एवं हृदयस्य विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयांश्चावभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महीयानिति” श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतं गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युरोचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व-संविदनुस्यूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । “सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा” मित्यु-क्तेषु ईश्वरस्यैव खोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरूपाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये साध्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । “अजामेकां लोहितशुक्लवर्णां सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति” श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूपयुक्तवज्जकार्यसृष्टत्वाच्च तस्याः नानावर्णत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽवन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि “हन्ताहमिमांस्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽवन्नाभिमानिनीस्तिष्ठो देवता अनुप्रविश्येत्युक्तेः प्रक्रान्तेजोऽवन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणशेषे उक्तानि “यत्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्चुक्तं तदपां, तत् कृष्णं तदन्नस्येति” । एवञ्चोक्तानुस्यूतलोहितादिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽवन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति” तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
बद्धाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानागुणाः
सन्त्यस्य अच् । छागे तस्य नानावर्णत्वात्तथात्वम् । छाग्यां
स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छायेति” ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य
मेषरूपे प्रथमे राशौ “जीवार्किभानुजेज्यग्रनां चेतवाणि
स्युरजादयइति” ज्योतिषम् तस्य मेषरूपत्वेऽपि मेषस्य
अजतुल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । मेषे च अजेन ब्रह्मणा
दक्षयज्ञभङ्गसमये मेषरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् मेषस्य उपचारात् अजत्वम् । मात्तिक-
धातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ लि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । “चन्द्रमा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्मनोजन्यत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रुक्मिण्यां जातत्वं भागवते प्रसिद्धम्
दशरथपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे स्वर्य-
वंश्ये नटभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मूर्ध्नि-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मे मूर्ध्नि” किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषुप्ते कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकारेति” तच्चरितञ्च तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । छागतुल्याकारवत्त्वात्
औषधिविशेषे स्त्री । तल्लक्षणं “अजास्तनाभकन्दा तु
सक्षीरा क्षुपक्षिणी । अजा सहौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्दे-
न्दुपाण्डुरेति” वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यज् ।
आज्यः तदपत्ये । बज्जु लुक् । अजाः । नडा० फक् ।
आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्द्देशे
तदन्तपादस्य नान्त्यलोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप०
डोप् । अन्तर्लोपः पदादेशश्च । अजपदोति भेदः । एका-
दशरुद्रमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादशब्दे
दृश्यम् ।

अजकर्णे पु० अजस्य कर्ण इव पर्यं यस्य । छागतुल्या
लम्बायमानपत्युक्ते (साल) इति ख्याते वृक्षे मरिचवृक्षे
च । ईत० छागकर्णे । [कै-क । (साल) इति ख्याते वृक्षे ।
अजकर्णक पु० अजकर्ण इव कायति पत्यद्वारा प्रकाशते
अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
त्रिपुरासुरवधद्वारानेन वा-करणे क ईत० । शिव-
धनुषि । शिवो हि अनेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य बधेन
विष्णुं ब्रह्माणं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अवतीति । अजकावसम्यक् । “धनुष्यजगवं

युग्यमजकावमजीकवमिति” शब्दार्णवः । अजकं छागं वाति
प्रीणाति वा-क । (वावुइ इति) ख्याते वर्वरीवृक्षे पु० ।
तल्लक्षणे तस्य प्रोत्याधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलस्तनः पुरीषं वा
कन् । अजागलस्ये स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।
अजकाजात पु० ५५त० । अजकेव जातः । “अजापुरीषप्रतिभो
रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाक्षः । विदार्य
कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्येदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तनइव वाति प्रकाशते
वा-क । अजागलस्तनाकारकाष्ठवयवयुक्ते सैत्रावरुणे
यज्ञीयपात्रभेदे, “अजकावं दुर्दृशीकं तिरोदधे” इति
वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते
वा-क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।

अजक्षीर न० अजायाः क्षीरं ईत० पुं वद्भावः । छागीस्तन्य-
दुग्धे “अजक्षीरेण पाचयेदिति” वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गम्यते गीयते वा कर्मणि गम-ड-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं छागं यज्ञाङ्गत्वेन
वा गच्छति गम-ड । वङ्गौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्थानोर्धनुष्याजगमित्यमरमाला ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजोयान)
इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः व० कप्,
कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अस्यस्य ठन्
वा । (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीशाके ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेषस्य गन्धो लेशः एकदेशः
शङ्खमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध-
इति डोप् । (गाडरशिङ्गा) इति प्रसिद्धे अजशङ्खीवृक्षे ।

अजगर पु० अजं छागं गिरति गिलति गृ-अच् । वृहत्सर्पे ।
अजगरं अगस्त्यशापात् वृहत्सर्पभावापन्नं नहुषमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च
वनपर्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकाले-
ऽस्यास्ति अजग-अस्यर्थे व । शिवधनुषि “शिवोऽप्यजगवं
चापं विधुन्वन् तरसा रणे” इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति अव-अण् उप० स० ।
अजघन्य लि० न जघन्यः अधमः न० त० । अधमभिन्ने

अष्टे च । “त्वष्टा च द्वादशोविष्णुरजघन्योजघन्यज”
इति भार० ।

अजजीविक लि० अजएव क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना
वा जीविका जीवनोपायोऽस्य । छागक्रयविक्रयादिना
जीविकावति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः । (भुङ्क्ष्यामला)
इति प्रसिद्धे शिफारहिते दृक्भेदे । पु० । अजडाप्यत्र
अजडा स्त्री अजडयति स्पर्शमात्रादङ्गमर्दनार्थं चालयति
अजड+णिच्-ततः अच् । (आलङ्कुशेति) प्रसिद्धे दृक्-
जडभिन्ने जाड्यविरोधिकाच्चल्यति लि० ।

अजय्या स्त्री अजानां समूहः अज+यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।
अजसमूहे । तद्वन्नानावर्णत्वात् स्वर्णयूथिकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्यः पूव० गौरा०
डोप् । ब्रह्मदण्डीदृक्ते ब्रह्मणो यज्ञार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन
करणात्तथात्वम् ।

अजदेवता पु० ईत० । छागाधिदेवे वक्त्रौ “रौद्री धेनुर्विनि-
र्हिष्टा छाग आग्नेय उच्यते” इति शु० विष्णुध० ।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने
जन्माभावे । “तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणीति”
माघः । वा डोप् अजननीत्यप्यत्र । अर्थाभावे अव्ययी० ।
जनन्याअभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र । जन्मनिवृत्तौ मोक्षे “तस्मात्
सयोगादधिगस्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मगीरु” इति
रघुः । ईत० । जन्मरहिते लि० ।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न०त० ।
शुभाशुभसूचके दैवकृते भूकम्पादावुत्पाते । जन्यभिन्ने लि० ।

अजप पु० अस्मट् जपति निन्दार्थं नञ्, जप-अच् । कुपाठके
अजं पाति रक्षति पा-क ईत० । छागपालके लि० ।

अजपति पु० ईत० । छागअष्टे, मेघराशिपतौ मङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा
निर्मितः पन्था वा अप्समा० । छागचरणयोग्यपथे
गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) आयापथे ।

अजपथ्य लि० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत् । सङ्कीर्णपथे
नगनसेतुतुल्ये च । [रुद्रभेदे ।

अजपद पु० अजसेव पदं चरणोऽस्य । अजैकपाद्नामके

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जय्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-
कर्माणि अच् । श्वासप्रश्वासयोः वहिर्गमनागमनाभ्याम्
अक्षरनिष्पादनरूपे जपे, स च हंसः, सोहमित्याकारश्चैव,

तदाकारमन्त्रे च । “उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम्
तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभे-
रुच्छस्य निश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः । षष्टिश्वासै
र्भवेत् प्राणः षट् प्रणानाडिका मता । षट्पिनाड्यस्त्वहोरा-
त्रम् जपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शता-
धिकमीश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं
पराम् । विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिवृत्तनीति” तन्त्रम् ।

अजपाद पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० न अन्या-
कारलोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे
च । पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु० ।

अजपाल लि० अजान् छागान् पालयति पा+णिच्-अण्
ईत० । छागपालके ।

अजबन्धु पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात् । अजतुल्यमन्दबुद्धौ ।
“सिलाची नाम कानीना अजबन्धुः पिता तवेति” ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्मणि घञ् ईत० ।
(वावुद् इति) प्रसिद्धे वर्वरीदृक्ते तत्पत्वं हि अजै-
रतिप्रीतितो भक्ष्यते ।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप० ।
(कषाद्) इति अजमांसविक्रयोपजीवे, तत्प्रधानदेशे च ।
भवादौ कुर्वा० ग्य । आजमार्यस्तद्भवादौ लि० ।

अजमीठ पु० अजोमीठः यज्ञे सिक्तः यत्र व० । (आजमीर)
प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमीठः तद्देशाधिपे
प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे ।

अजमुख पु० अजस्य मेघस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य ।
दृक्ते प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात्
दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभद्रेण तस्योत्पाटने कृते पश्चात्
शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभद्रे नियोजिते अजमुखे-
नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे विद्यतं यथा । “वीर-
भद्रोऽपि तत् सर्वं सर्वज्ञां प्रतिपद्य च । विना दक्षस्य
वदनं यथापूर्वमकल्पयत् । ईश्वरं ये हि निन्दन्ति ते
मूकाः पश्यो ध्रुवम् ततो मेघमुखं दक्षं वीरभद्रोऽव्यकल्प
यदिति” ।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्त्रो यस्याः अजं
मोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा । अजगन्धवत्यां,
वनयमान्याम् यमानीमात्रे च ।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य व० । भेके स्तूय्ये च ।
दन्तग्रन्थे लि० । अजातदन्ते अवस्थाभेदे च ।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामके नद-
विशेषे इति कल्पद्रुमः । तन्मूलं मृग्यं संस्कृतशास्त्रे तन्न-
दस्य कुत्वाप्यनुज्ञेयात् । अजेन छागेन याति या-क ३त० ।
छागवाहने अग्नौ पु० । जि-अच् न० त० । जयाभावे
“लाभालाभो जया जयाविति” गीता । व० । जयशून्ये त्रि० ।
अव्ययी० । जयाभावे अव्य० । नास्ति जयो मादकत्वे-
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य त्रि० जि-शकार्थे यत् न० त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
शत्रौ पण्ये च । “दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये” इति
भार० । “तत्वाजय्यं जिगाय तान्” इति सुग्ध० ।

अजरा त्रि० नास्ति जराऽस्याः । (वृत्तकुमारी) इति प्रसिद्धे
वृत्ते तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा० अज-
रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
षड्भावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति तिसृणामेव
दशानां सङ्गावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपक्षीयते
नश्यतीति” तिसृणामभावादजरत्वम् । जराशून्ये त्रि० ।

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थान्श्च चिन्तयेदिति” नीति० ।

ब्राह्मणजातौ स्त्री । “सा सत्याऽसाऽजरामरेति पुरा० । न

जीर्यति क्षीयते जृ-अच् न० त० । परब्रह्मणि न० ।

वृद्धदारकनामवृत्तभेदे पु० । गृहगोधिकायाम् स्त्री ।

अजर्य्य न० न जीर्यति न+जृ-कर्त्तरि यत् । सौहार्दे “तेन
सङ्गतमर्थेण रामाजर्य्यं कुरु द्रुतमिति” भट्टिः ।

अजलम्बन न० अज इव लम्बते गृह्यते कृष्णवर्णत्वात् कर्मणि
ल्युट् । स्रोतोऽञ्जने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मञ्जरी) यस्य
व० । (शूकशिखो) इति ख्याते अजलोमवन्मञ्जरीविशिष्टे
वृत्तभेदे । वा डाप् वा डोप् च । अजलोमा-अजलोमी
चेष्टमयत्वं स्त्री । [जविनीभिर्विवृणु] इति वेदः ।

अजवस् पु० जु-असुन् न० त० । वेगशून्ये । “अजवसो

अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । ऋषिभेदे ।

गृह्या० अपत्यार्थे ढज् । आजवस्तेयः तदपत्ये पु० स्त्री ।

स्त्रियाम् आजवस्तेयी । यस्तादिपाठात् बङ्गु लुकि ।

अजवस्तयः तदपत्येषु ।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे षज् ईत० ।

देशभेदे । कच्छादि० भवादर्थे अण् । आजवाहः तद्देश

जातादौ त्रि० ।

अजवीथी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्मिता वीथी पदं शा० त० ।

गगनसेतुरूपे (यमनाला) इति ख्याते छायापथे । यामा-
रस्य अगस्त्यस्थानपर्यन्तं पितृयानपथः । “पितृयानोऽज-
वीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य मेषस्य शृङ्गमिव फलमस्याः व० ।
(गाङ्गुलशिङ्गा) इति प्रसिद्धे मेषशृङ्गतुल्यफलवत्यां मेष-
शृङ्गायाम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्मिन् तन्नगरवासिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजस्तुन्द” नाम नगर-
मिति” सि० कौ० ।

अजस्र न० न+जस र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-
लस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि० । “अजस्रमाश्रावितवल्गुकीगु-
ण्येति” माघः “अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मङ्गुरोरिति” रघुः ।

अजहत्स्वार्थी स्त्री न जहत् स्वार्थीयाम् हा-शट्
न० व० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकायां लक्षणा-
याम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्तौ ते पुन-
स्त्विधा” इति हरिः ।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शट् न० व० ।
नियतलिङ्गके विशेष्यस्थान्यलिङ्गकत्वेऽपि खल्लिङ्गात्वागेन
खल्लिङ्गपरे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनियमेऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेदः अतिर्वा प्रमाणम् । [कुशीति] ख्याते वृत्ते ।

अजहा स्त्री न जहाति शूकान् । हा-श न० त० । (आल्-
अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५ व० ।

सेवनेन निद्राराहित्यकारके “यदपेक्षयाऽन्यस्मिन् जागरण-
कर्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भीमराज) इति ख्याते भृङ्गराजे ।

“भृङ्गराजः सुजागर” इति रभसवाक्यात् तस्यात्यन्त-
निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन छागेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्यज्यते अज-इन् वीभावाभावः ईत० । सर्वभक्षेणापि
छागेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके वृत्ते । काकोदुम्बरिकावृत्ते च (पेयारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्रक्षणपोषणादिना तत्क्रयविक्रया-
दिना वा आजीवति आ+जीव-अच् ३त० । छाग
पालके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुद् पु० न जातं ककुदमंसकूटं यस्य न-व०
ककुदशब्दान्याकारलोपः । अपूर्णककुदि अल्पवयस्य
गवादिवत्से ।

अजातदन्त त्रि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च । “अजातदन्ता ये केचिद् ये
च गर्भे प्रपीडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तमरणे
पितोरेकाहमिष्यते” इति शु० कूर्मपुरा० । तत्कालश्च
नृणां षण्मासाभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सपञ्चं निरूपितम् ।
पञ्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षो-
त्तरकालपर्यन्तः ।

अजातपक्ष त्रि० न जातौ उडुयनसामर्थ्ययुक्तौ पक्षावस्थ ।
अनुद्भिन्नपक्षके पक्षिणि । “अजातपक्षाः शकुना इवावभु-
रिदि भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अशत्रुभोजी-
त्यादिवत् नजो व्यवहितेन शत्रुशब्देनान्वयात् असमर्थ-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । “न
द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति” वेणी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणे-
ति” माघः । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च त्रि० ।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न०त० । अहृत्यत्तौ । व० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैस्तृष्याद्यतेऽसौ अन्येन दुःखस्य शब्देऽपि
अजै-राद्यते इति अद-कर्मणि ल्युट् इत० । दुरा-
लभा इति (विचिति) इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दुःखदायके
वृत्तभेदे ।

अजादि पु० इत० । ङीव्बाधकटावनिमित्ते पाणिन्युक्ते
शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कोकिला, चटका,
अश्वा मूषिका, बाला, होडा, वत्सा, पाका,
मन्दा विलाता, पूर्वपहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्ताजि-
नशर्णपिण्डेभ्यः फलात्) । (सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
पुष्पात्) । (मूलाक्षजः) (शूद्रा चामहत्-पूर्वा जातिः)
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा (पुंयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य व० जायाया निङादेशः ।

अजानिक त्रि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम्
अस्यस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म भावो वा
पुरोहिता० यक् । आजानिक्यम् तत्कर्मणि तद्भावे
च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-
णीय आरोगी येन अज-विक्षेपे अयं वीभावाभावः आ-
नी-कर्मणि यत् ततः श्व० । बद्धशस्त्रप्रहारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहिणः प्रापके अश्वे, उत्तमाश्वे च
निर्भये त्रि० ।

अजान्ती स्त्री अजस्रान्वमिव अन्वं तदाकारवती मञ्जरी
अस्याः गौ० ङीष् । नीलवुङ्गायाम् (नीलवोना) ।

अजापक्व न० “आगशकद्रसमत्वचोरेदंभा च साधितं सर्पिः ।
सच्चारं यक्ष्महरं काशश्वासोपशान्तये परममिति” चक्र-
दत्तोक्ते वृत्तभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक त्रि० अजान् आपालयति आ+पा-णिच् खलु
अजि त्रि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । पदाजिः ।
भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा ङीष् ।

अजित त्रि० न०त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिघातो-
र्विकर्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य
प्रवृत्तिः एकस्य कर्मणोऽविवक्षायां न्यस्य विवक्षायां तत्रैव
कर्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितशत्रावेव तथा च
“गौणे कर्मणि दुह्यादे” रित्युक्तेः गौणकर्मण एवाभि-
धाननियमात् तस्यैव जयकर्मतायां क्तेनाभिधातुं योग्य-
त्वम् । “न च तेऽस्यजितं किञ्चिदिति पुरा०, नास्येषा-
मजितो देश” इत्यादौ गौणकर्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततो गजसमास इति भेदः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इन्च्
न व्यादेशः । चर्मणि, चर्मावृतत्वादेव रजआदीनां न
देहप्रवेश इत्यतश्चर्मणोरजोविक्षेपसाधनत्वात् सथात्वम् । “चे-
लाजिनकुशोत्तरमिति” स्मृतिः । “ऐषेनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” गृह्यम् । “गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि चेति”
“अथाजिनाषादधर इति” च कुमा० । अदूरभवादायर्थे
कशा० कण् । आजिनीयः तददूरभवादौ त्रि० ।

अजिनपत्रा(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्मैव सुस्निग्धं
पत्रं पक्षो यस्याः व० । (चाम्चिका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे
गौ० ङीष् (त्री) तत्त्वार्थे । ततः स्वार्थे के ह्रस्वे टापि-
पत्रिकापि तत्त्वार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्मविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं
यस्याः अजिनपूर्वकत्वेन जातिलक्षणं ङीष् वाधित्वा अजा०
टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले वृत्तभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभावः । (उटान) इति ख्याते
चत्वरे । शीघ्रगन्तरि त्रि० । “श्वेना अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यम् अत
एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

त्वात् नद्यां स्त्री । निरुक्ते च अजिरेति न नाभिपत्तितम्
ऋषिभेदे पु० तदपत्यम् शुष्मा० ढक् । अजिरेयः तद-
पत्ये पु० स्त्री । उत्करा० ऋ । अजिरोयः तत्सम्ब-
न्धिनि लि० ।

अजिरादि व० पाणिनिना संज्ञायां महपि दीर्घविधौ
पर्युदस्ते शब्दसमूहे सच गणः अजिर, खदिर, पुलिन,
हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्विज्ञे
तु अमरावतीति ।

अजिह्वा लि० हा-मन् द्वित्वालोपौ ततः न० त० । सरले
“अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकामिति” पुरा० ।
अजिह्वग पु० अजिह्वं सरलं गच्छति गभ-ड । वाणे ।
“वेगवद्विरजिह्वगैरिति” । सरलगामिनि लि० । “व्रजेहि-
शमजिह्वग” इति ।

अजिह्व पु० जि-वन् ङक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य
व० । भेके । तेषां जिह्वाशून्यत्वमुक्तं भारते आनु० ।
“उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
देवा ! वसत्यग्निरिति प्रभो ! । सन्तापादिह सम्प्राप्तः पावक
प्रभवादहम् । स संसृप्तो जले देवा ! भगवान् हव्यवाहनः ।
अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन सन्तापिता वयम् । तस्य दर्श-
नमिष्टं वो यदि देवा ! विभावसोः । तत्तैनमधिगच्छध्वं
कार्यं वो यदि वज्रिना । गमयतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्नि-
भयात् सुराः ! । एतावदुक्ता मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ।
ङ्गताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् । शशाप स
तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । तं वै संसृज्य शापेन
मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मा-
नमदर्शयत् । देवास्त्वनुग्रहञ्चक्रुर्मण्डूकानां भृगून्सम ! ।
यत्तच्छृणु महाबाहो ! गदतो मम सर्वशः । अग्निशापाद-
जिह्वापि रसज्ञानवहिष्कृताः । सरस्वतीं बद्धविधां यूय-
ञ्चोच्चारयिष्यथ । विलवासगतांश्चैव निराहारानचेतसः ।
गतास्तूनपि संशुष्कान् भूमिः सन्धारयिष्यति । तमोघना-
यामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति” । जिह्वाशून्ये लि० ।

अजीकव अज्या शरत्पणेन कं ब्रह्माणं वाति प्रीणाति वा-क ।
शिवधनुषि । [आजीगर्त्तस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

अजीगर्त्त अज्यै गमनाय गर्त्तगस्थ । सर्पे । वाह्वा० इज् ।

अजीर्ण न० जृ-भावे क्त न० त० । जठरानलमान्द्येन भुक्ता-
न्नादेरपाके, न० ७ व० । रोगभेदे । “भवेदजीर्णं प्रति
यस्य शब्दा स्निग्धस्य जलोर्वलिनोऽन्धकाले । पूर्वं सशु-
ण्ठीमभयामशङ्कः संप्राश्य भुञ्जीत हितं हि पथ्यमिति”

चक्र० । “अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदमिति”
वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्णोऽष्टः । तद्विज्ञे लि० ।

अजीव लि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते
घटादौ, मृते, जन्तुमात्रे च ।

अजीवनि स्त्री न+जीव-अनि । आक्रुश्यमाने जीवनाभावे
निन्दितजीवने च “अजीवनिस्तव भूयात्” इति सुगंध० ।
“तस्य भूयादजीवनिरिति” ।

अजुर लि० अज-कुरच् व्यभावः । वेगशीले बलवति “अवक्र-
क्षिणं दृषमं यथाजुरमिति” वेदः ।

अजेय लि० जेतुमशक्ये जि-यत् न० त० । जयायोग्ये । अजे-
याख्ये दृते न० । “पिवेदुष्टतमजेयाख्यमिति” वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य ऋगस्य एकः पाद इव पादो
यस्य उपमा० व० न पादस्यन्याकारलोपः । रुद्रविशेषे,
तद्देवताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाच्छब्देन समासे
अजैकपादपि तत्त्वार्थे । “वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३
महायशः । “अजैकपाद (४) ह्रिबुधः ५ पिनाकी ७
चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९
विशाम्पते ! स्थाणु १० भर्गश्च ११ भगवान् रुद्रास्तेका-
दश सृता” इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
अन्यत्र तु अजैकपादार्हबुधा ३ विरुपाक्षश्च ४ रेवतः ५ ।
हरश्च ६ बद्धरूपश्च ७ । त्र्यम्बकश्च ८ सुरेश्वरः ९ । रुद्रा
एकादश प्रोक्ता जयन्त १० चापराजितः ११ इत्येवं
तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज
इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।
“तेन अजनामा महारुद्रम्” इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
“एकपादाभिधो विप्रेत्यादि” एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते
अञ्जूका स्त्री अर्जयति या सा अर्जि-जक, पु० रकारस्य
जत्वम् । वेश्यायाम् । नाञ्च एवास्त्र प्रयोगः नान्यत्र ।

अज्झटा स्त्री अजति दोषं क्षिपति अज्-क्षिप् भटति
संहन्यते भट-अच् ततः कर्म० पु० कुत्ववीभावाभावः ।
(भृङ् आमला) इति प्रसिद्धे दृष्टे ।

अज्झल न० अञ्जति क्षिप् अक् हलति विलिखति हल-अच्
कर्म० पु० न कुत्वम् । चर्मादिमये प्रतियोधायुधप्रति-
रोधके (ढाल) इति ख्याते फलके ।

अज्ञ लि० न जानाति ज्ञा-क न० त० । ज्ञानशून्ये चैतन्य-
शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतसिद्धाज्ञान-
रूपपदार्थवति च । तर्हि अहमज्ञ इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
यत्वं स्वीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु पदार्थान्तरं

तच्चाज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकर्षेणाज्ञः सुषु
प्रवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
अचेतने, जडे, “वत्सविष्टिनिमित्तं क्षीरस्य यथा
प्रवृत्तिरज्ञस्येति” सांख्यका० । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।
अज्ञातं त्वि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । “अज्ञात-
कुलशैलस्य वासोदेयो न कस्यचित्” इति हितोप० ।
अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
“तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तिमतसिद्धे पदा-
र्थान्तरे च “अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः”
इति गीता । “अज्ञानमिमिरान्धस्य ज्ञानाङ्गनशलाकयेति,
गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि
अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्वलौकिकः स च ज्ञाना-
भवाविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तच्च युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण
ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादिसिद्धयया आत्मधर्म्मिकज्ञा-
नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् । आत्मनि
तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्ट
बुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभाव-
ज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधि-
तायाः सर्वमस्मत्तत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामा-
न्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तदुद्भूतो वा तत्र विषयो
भवति, नाद्यः पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन
प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
धर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
विषयता वाच्यता सा च न सम्भवति सामान्याकारेण
ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्त्वपि पुरुषे
तादृशप्रतीतिः स्यात् अथ जनिष्यमानानन्तज्ञानप्राग-
भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगि-
कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्यः
प्रागभावरीत्या तस्यापि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य
विषयरक्तार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् ।
तच्चानुमानेनैव । अनुमानञ्चेत्युक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे ।
विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरक
सविषयकवस्तुपूर्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्व-
कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावादिति । यथा अन्वकारे
प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमो-
रूपपदार्थपूर्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाभ्यात् स्ववि-

षयस्य घटादेरावरकं कञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
पूर्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तम इव
तन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्राग-
भावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ
रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चसत्त्वादयति । अतएव तद्भाव-
रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्या-
घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम्
सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद-
सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसदभ्यामनिर्व-
चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
र्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य
द्वे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्ववि-
षयमावृणोति (विषयत्वसंप्राप्तिर्नहं करोति) सा आवरण-
शक्तिः या तु स्वकार्यबुद्धिद्वया इन्द्रियादिद्वारा
विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाश-
यति सा विक्षेपशक्तिः यथोक्तं “बुद्धिद्विचिदाभासौ द्वावेतौ
व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासान्तु घटः
स्फुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति
मावृण्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
तद्गतमावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वश-
क्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकार-
बुद्धिद्विचिरूपा विक्षेपशक्तिः तद्गतावरणशक्तिं निवारयतीति
दृष्टानुसारिणीयं कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति-
विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्वि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अज-
करणे मनिन् न वीभावः । गवि, इति निरुक्तकारः ।
अञ्चति पु० न० अञ्च-गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि त्वि० ।
अञ्चल पु० अञ्चति प्रान्तम् अञ्च-अलच् । वस्तुप्रान्ते
“क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः” इति
“भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्चलेऽस्मिन्निति
च उद्गृहः । प्रान्तभागे “दृगञ्चलैः पश्यति केवलं मना-
गिति” उद्गृहः ।
अञ्चित त्वि० अञ्च-क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । “अपि-
खञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति” नैष० । “अञ्चितसव्यपाद इति”
भट्टिः । “अञ्चितः शूलपाणिरिति” पुरा० । अथिते च
“अर्द्धाञ्चिता सत्वरुत्थिताया” इति रघुः ।

अञ्जन न० अज्यतेऽनेन अनज-करणे ल्युट् । कज्जले ।

“अपि खञ्जनमञ्जनमञ्जनाञ्जितमिति” नैष० । “मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वार्द्धेण कुर्वीतेति” स्मृतिः । “विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति” रघुः । अञ्जनविशेषाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा

“चत्वार एते योगाः स्वरुभयोरञ्जने हिताः । कुज-काशोकशालाम्प्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥ पुष्पैर्हरेणुकृष्णाङ्गा-पथ्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाड्यामवस्थितैः ॥ अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तश्लेष्मविभावितौ । आम्रजम्बू-ज्वं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा चौराज्यसंयुक्तां प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोश-कद्रुसैः ॥ गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यभ्ययोर्हितम् । रसाञ्जनरसचौरातालीशस्वर्णगैरिकम् ॥ गोशकद्रुसंयुक्तां पित्तोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रस-भावितम् ॥ कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रौहितेन वा । चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काशसरी-पुष्पमधुकदाव्विलोधरसाञ्जनैः । सचौराज्यमञ्जनन्तद्विहितं नेत्रा-मये सदा ॥ स्त्रोतोर्जं सैन्धवं कृष्णं रेणुकाञ्चापि प्रेष-येत् । अजमूलेण ता वर्त्तयः क्षणदाभ्याञ्जने हिताः ॥ कालानुसारिवां कृष्णं नागरं मधुकं तथा । ताली-शपत्रं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकद्रुसे ॥ कृतास्ता वर्त्तयः पिष्ट्वा-क्षायाशुष्काः सुखावहाः । मनःशिलाभयाव्योषवलाका-लानुसारिवाः ॥ सफेना वर्त्तयः पिष्ट्वाश्चागक्षीरसम-न्विताः । गोमूत्रपित्तमदिराशकद्रवालीरसे पचेत् ॥ चुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यकृतस्त्वैफलेऽपि वा । गोमूत्राज्या-णवमलपिप्पलीचौराकटफलम् ॥ सैन्धवोपहितं युञ्ज्या-न्निहितं वेणुगङ्गरे । मेदोयकदृष्टतज्ज्वागं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ॥ रसमामलकञ्चापि पक्वं समग्रङ्निधापयेत् । कोशे खदिरनिष्कर्षणे तद्वत्चुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमग-धाजास्थिमज्जैलायकदन्वितम् । शकद्रुसेनाञ्जनं वा श्लेष्म-प्रहतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधायकदर्द्रपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना । निषेवितं तत्सकदञ्जनेन निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ तथा यकच्छागभवं हुताग्ने विपाच्य समग्रम्मगधासमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्ववदा-श्वसंशयं जयेत् क्षपाम्ब्रं सकदञ्जननृणाम् ॥ शीघ्रा यकच्छाप्यपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुतम् । ते सार्धपक्वे हसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्ध्यमाश्वेव हृतः प्रयोजिते । नदीजशिम्बीकटुकान्यथाञ्जनम्नःशिला द्वे च निशे यक-

द्रसे । स चन्दनेयं गुटिकाथ वाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेष्व-पश्यताम्” इति ॥ सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽस्त्यस्य । अर्थ० अच् । ज्येष्ठदिग्गजे पु० उत्तरदिग्गजयोषिति केशरियोषिति वानर्याञ्च स्त्री । “अञ्जनागर्भसम्भूतो वायु-पुत्रो महाबल इति” तन्त्रम् । भावे ल्युट् । मिश्रीकरणे, लेपने व्यक्तिकरणे मालिन्ये च न० “निरञ्जनं दिव्यसुपैति साम्यमिति” निरवद्यं निरञ्जनमिति” च श्रुतिः । अञ्ज-णिच्-युच् । शक्यलव्यार्थातिरिक्तार्थबोधके आलङ्कारि-कोक्ते व्यञ्जनादसिद्धये शब्दशक्तिभेदे स्त्री० “अन्यार्थधी-कृत् व्याष्टतिरञ्जनेति” काव्यप्रकाशः । तत एव भावे ल्युट् तत्रैवार्थे न० ।

अञ्जनकेशो स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्यः ५त० । केश-संस्कारके हृद्विलासिनीनामके पञ्चद्रव्ये । यत्संयोगात् केशस्यः प्रातोव कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जन दानार्थं शलाकायाम् “ज्ञानाञ्जनशलाकयेति” गुरुनतिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुका० दीर्घः । नील-पर्वते तद्विवरणं नीलगिरिशब्दे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः । नीलपर्वते “अञ्ज-नाद्रिनिभां श्यामामिति” कालीध्यानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् ५त० । (आज-नाइ) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात् अञ्जन+मत्तप् वत् दीर्घः । ईशानकोणस्य हस्तिन्याम् । कालाञ्जनवृक्षे पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् कापि पूर्वा-कारस्य इत्त्वम् । (आजनाइ) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतीकदिग्गजस्त्रियाम् । पुरोहि० यक् । आञ्जनिक्यम् तद्भावे न० ।

अञ्जनी स्त्री अज्यते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अनज-कर्माणि ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यलुलिप्तायाम् स्त्रियाम् । करणे ल्युट् । कटुकावृक्षे, कालाञ्जनवृक्षे च । “अञ्जनीदारुकाष्ठमय-स्तम्भः मैत्रावरुणः” इति याज्ञिकाः न्याय्यायां स्त्रियाञ्च ।

अञ्जलि पु० अनज-अलि । संयुतकरपुटे, “अवणाञ्जलि-पुटपेयमिति वेणी० । “न्यायप्रसूनाञ्जलिरिति” उदयनः कुडवपरिमाणे च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च “प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयमिति” वेणी० । [बालमूषिकायाम् ।

अञ्जलिका स्त्री अञ्जलिरिव कायति प्रकाशते कै-क टाप् ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अनुज-गतौ मिश्रणे च असुन् । वेगे, बले, औचित्ये च । “अञ्जस उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकात् तृतीयायाः अलुक् । अञ्जसा-कृतम् । “अञ्जः समुद्रमपजम्भुराप” इति वेदः ।

अञ्जस लि० अनुज-असच् । सरले अवक्रे ।

अञ्जसा अव्य० अनुज-भावे अच् अञ्जं गतिं विलम्बं वा स्रति सो-बा०का । विलम्बाच्चे, शैघ्र्ये, याथार्थ्ये च । “रसोऽञ्जसा शासता रज” इति वेदः ।

अञ्जि पु० अज्यतेऽनेन अनुज-करणे इन् । तिलकादौ चिह्ने “अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गानिति” य० रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीपः । “तस्मै दन्ताञ्जये इति” भवदेवे वेदमन्त्रः । [(ष्ण)च् । स्वार्थे ।

अञ्जिष्ठ(ष्णु) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वस् । अनुज-इष्ट-अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप् । प्रेषणयन्त्रे, मङ्गले च ।

अञ्जीर पु० अनुज-बा० ईरन् (पेयारा) इति ख्याते वृक्षे ।

अट गतौ भ्वादि० सक० पर० सेट् । अटति आठीत् ।

“भो वटो भिक्षामटेति” सि०कौ । परि+परितो अमणे पर्यटन् ।

अट गतौ इदित् भ्वा० आत्म० सक० सेट् । आण्टते आण्टिष्ट ।

अटनि(नी) स्त्री अटति मौर्वीम् अट-अनि वा ङीप् । धनुरपे गुणारोपणस्थाने ।

अटर्(रु)ष पु० अटति अमति अट-अच् तं रोषति हिनास्ति रूप-क, अटैः अटङ्गिर्वा रूष्यते न युज्यते रूष-क वा । (वासक) इति ख्याते वृक्षे ।

अटवि (वी) स्त्री अटन्ति चरमे वयसि यत्न अट-अवि वा ङीप् । वने । विश्वप्राटवीति का० विश्वप्रागरिसन्निवृष्ट प्रसिद्धवनम् । “कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति” रामा० ।

अटा स्त्री अट-बा० अङ् । पर्यटने ।

अटाय्या स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-भ्रमणे, वृथागमने च । यङ्लुकि । अटाटाय्यत् ।

अट् अतिक्रमे बधे च भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अटते । आट्टिष्ट । दोषधोऽयं तेन अट्टिष्टते आट्टिट् । किपि अत् । दोषधस्य तु आट्टिष्टते अट्टिट् किप् अट् ।

अट् अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट् । अट्टयति ते ! आट्टिट् ।

अट् पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यद्यत्न अट्-आधारे घञ् । प्रासादस्योपरिगृहे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत्न स्थिता हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतश्च

अन्योत्कर्षेऽनादरः । उच्चे भूधे च लि० अच्चे “अट्टमूला जनपदाः शिवमूलाश्चतुष्पथा” इति भार० । “अट्टमन्त्रं शूलं विक्रेयं येषामिति” नीलकण्ठः शुक्ले च न० । जौमवस्त्रे प्रासादे च पु० “सुधाधवलाट्टहासेति” काद० । “ददृशे नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणेति” रामा० । गृहशब्दे प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते ।

अट्टट् अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया प्रकारे द्वित्वम् शकन्ध्वादि० पररूपम् । अत्युच्चे, “अट्टट् हासमशिवं शिवदूती चकार हेति” चण्डी अट्टन न० अट्टातेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट् । चक्राकारफलकास्त्रे । भावे ल्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा०त० । प्रासादप्रधाने देशभेदे धूमा० बुज् । आट्टस्थलकः तद्देशभवे लि० ।

अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् ३त० । उच्चहासे ।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क । कुन्दवृक्षे तस्य शुभ्रपुष्पत्वात् उच्चहासतुल्यत्वम् । [उच्चहासिनि लि० ।

अट्टहासिन् पु० अट्टमुच्चैर्हसति हस-णिनि । शिवे ।

अट्टाट्ट पु० अट्टट्टवत् न पररूपम् । अत्युच्चे सर्वोत्कर्षे अनादराधिक्ये ।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो भवति अल-अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्वार्थे कन् । तत्कार्ये “गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनामिति” रा० ।

अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन् । इष्टकादिनिर्मिते राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति क-अण् उप० । (राज) प्रासादकारके “कुलटायां च शूद्रायां चित्तकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः पतितो जारदोषत” इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

अट गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । अटति । आठीत् ।

अट गतौ इदित् आ० भ्वादि० सक० सेट् । अण्टते । आण्टिष्ट ।

अड अद्यमे भ्वादि० पर० सक० सेट् । अडति आडीत् ।

अड व्याप्तौ स्वादि० पर० अक० सेट् । वेद एवास्य प्रयोगः । अङ्णोति । आडीत् ।

अड् अभियोगे, समाधाने च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अडुति । आडुत् । दोषधोऽयम् अडुडिषति आडुडिट् । किप् अत् । दोषधस्य तु आडुडिषति आडुडिट् अट् ।

अणु शब्दे भ्वादि० पर० अक० सेट् । अणति । आणीत् ।
अण जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अणयते आणित् ।
अण (न) क ति० अणति यथेच्छम् नदति अण-अच् ततः
कुत्सायाम् क । अधमे, निन्दिते च । “पापाणके कुत्-
सितैरिति पा०” । अणक कुलालः सि० कौ० । दन्तमध्य-
शायमित्यन्ये ।

अणव्य ति० अणोः सूक्ष्मशस्यचीनादिकस्य भवनं चेतम्
अणु+यत् । चीनकादिसमुत्पत्तियोग्ये (सुनाभूमि) चेतम् ।
अणि पु० स्त्री अणति शब्दायते अण-इन् । (आरा) इति
ख्याते रथचक्राग्रस्थिते कीलके, सूच्याद्यग्रभागे च । स्त्रीत्वे
वा डीप् । अत्र आदेर्दीर्घतापीष्यते । तेन आणिः आणी ।
अणिमन् पु० अणोर्भावः अणु+इमनिच् । सूक्ष्मत्वे सूक्ष्म-
परिमाणे, ऐश्वर्यभेदे च यद्वशात् सूक्ष्मीभूय सर्वत्र गन्तुं
शक्नोति । ऐश्वर्याणि च । “अणिमा लघिमा प्राप्तिः
प्राकामं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामा-
वसायिता” इत्युक्तानि । एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्यपदार्थ-
निरूपणे वक्ष्यन्ते । “यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
मेति” वेदः ।

अणिष्ठ ति० अतिशयेन अणु-इठन् । अणुतरे अतिसूक्ष्मे ।
“अक्षमशितं त्वेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्-
पुरीषं, यन्मध्यस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः” इति छा० उ० ।

अणीमाण्डव्य पु० अणी शूलार्पं तच्चिह्नितः माण्डव्यः ।
तन्नामके सुनिभेदे । तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार० आ० प० ।
“बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः । धृतिमान्
सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ स आश्रमपदद्वारि
वृक्षमूले महातपाः । जड्वाङ्महायोगी तस्यौ मौन-
व्रतान्वितः ॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्त्ततः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्ताहारिणः ॥ अनुसार्थ-
माणा बद्धभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ! । ते तस्यावसथे लोप्ता
दस्यवः कुरुसत्तम ! । निधाय च भयाङ्गीनास्तत्त्वानागते
बले ॥ तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तस्मिन् तस्करानुगाः ॥ तमपृच्छं
स्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् । कतमेन पथा याता
दस्यवो द्विजसत्तम ! । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् ! पथा शीघ्रतरं
वयम् ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः । न
किञ्चिद्वचनं राजन्ब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥ ततस्ते राज-
शुष्का विचिन्वानास्तमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र लीनास्तांशौरां
स्ताद् व्यमेव च ॥ ततः शङ्का समभद्रक्षिणां तं सुनिं प्रति ।

संयमैर्न ततो राज्ञे दस्युं शैव न्यवेदयन् ॥ तं राजा सह
तैश्चौरैरन्वशाद्वध्यतामिति । स रक्षिभिस्तैरज्ञातः शूले
प्रोतो महायशः ॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं सुनिं रक्षिण
स्तदा । प्रतिजम्बुमहीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥
शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः । निराहारो
ऽपि विप्रार्थिर्भरणं नाभ्यपद्यत । धारयामास च प्राणा-
न्वर्षीश्च समुपानयत् ॥ शूलार्पे तथ्यमानेन तपस्तेन महा-
त्मना । सन्नापं परमं जम्बुर्मुनयस्तपसान्विताः ॥ ते
रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत ! । दर्शयन्तो
यथाशक्ति तमपृच्छन् द्विजोत्तमम् ॥ श्रोतुमिच्छामहे
ब्रह्मन् ! किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले
दुःखभयं महत् ॥ वैशम्पायन उवाच । ततः स सुनि-
शार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् । दोषतः कं गमिष्यामि
न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा
बहुतिथेऽहनि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप ! ॥
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह बन्धुभिः । प्रसाद-
यामास तदा शूलस्थमपि सत्तमम् ॥ राजोवाच । यन्मयाप-
कृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम ! । प्रसादये त्वां तत्वाहं न मे
त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ अवतार्य च
शूलार्पात्तच्छूलं निश्कर्ष ह । अशनुवंश्च निष्कृष्टं शूलं
मूले स चिच्छिदे ॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः । अणी-
माण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते” इति ॥

अणीयस् ति० अतिशयेन अणुः अणु+इयसुन् । अणुतरे
अतिसूक्ष्मे “अणोरणीयान् महतो महीयान् इति”
श्रुतिः । स्त्रियां डीप् ।

अणु ति० अण-उन् । क्षुद्रे, सूक्ष्मपरिमाणवति, द्रव्ये, लेशे
च । (चिना, काडनी, श्यामा) प्रभृति सूक्ष्मधान्ये पु० ।
“अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथैकादशांश” इति लीला० ।
अणुशब्दोहि परिमाणविशेषवाची । तत्र परिमाणस्य चत-
स्रोविधा स्थूलसूक्ष्मादीर्घह्रस्वरूपाः “अथादेशोनेतिनेति”
इत्युपक्रम्य “अस्य लमनखह्रस्वमर्द्धमित्यादि” श्रुत्या
चतुर्विधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निषेधेन परिमाणचातु-
र्विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकसूत्रे,
न्यायकदल्याञ्च उक्तभेदमादयैव परिमाणचातुर्विध्यमुक्तम् ।
तत्वारम्भकद्रव्यभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां स्थूलसूक्ष्मात्वे ह्रस्वदीर्घत्वे
तत्तच्छब्दे वक्ष्येते । एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकाल-

त्वात् अणुत्वं यत् चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स
तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु-
शब्दस्य शुक्तादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-
वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च ।
तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सप्तपचीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्याल्प-
त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अनणुषु दशमांशोऽ-
णुष्वथैकादशांश” इति लीला० । अतौ च “अणोर-
णोयानिति” निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या सप्तादणु
लक्षणेति” भाषा० । तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा
भावात् “अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनोति”
भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-
भावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नैयायिकाः । वेदा-
न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिमुत्तरीचक्रुः ।
यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे
वक्ष्यते । सूक्ष्मार्थेमाहित्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणु-
जीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च
अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्वत्त्वात् प्रवृत्तिः तेन
तत्र लि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अण्वी ।
“अण्वोमात्राविनाशिन्यो दशाङ्गानाञ्च याः स्मृता इति
मनुः । “अस्यूलमनणु इत्यादि” अतिः अत्र नञ्त्तत्पुरुष
समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवस्तिङ्गं दन्तत्पुरुषयो-
रिति” पाणिन्युक्तेः परवस्तिङ्गत्वेन अनणुशब्दस्यापि नपुंसकत्व
मित्यवसीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक लि० अणुप्रकारः अणु-स्यूला० कन् । अणुप्रकारे
स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भावः । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्म पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयो धर्मः । “दुर्वोधे धर्म”
“नहि सुबोधोयणुरेष धर्म इति” पुरा० ।

अणुभा स्त्री अण्वी सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्यः व० । विद्युति ।

अणुमात्र लि० अणुः परिमाणमस्य अणु+मात्रच् । अल्प-
परिमाणे “स अणुमात्रेण न संबध्यते” इति शारी-
रकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मारेती तारेव । दन्तिवृत्ते ।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्म-
पदार्थालोचने न० ।

अणुव्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अम-ड टवर्गादि-

त्वेऽपि डस्य नेत्वम् । पुंसोऽवयवभेदे सुष्के, पक्षिडिम्बे,
“तदण्डमभवद्भूमं सहस्रांशुसमप्रभमिति” मनुः । “ब्रह्मा-
ण्डभाण्डोदरस्वामप्रदिति” वीर० । वीर्ये च । स्वार्थे
कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुकुआदीनां पुं वत् । कुकुटाण्डम् ।

अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-
कृतकमैपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड
गोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे” इति सि० शि० गो० ।

अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्यः
जातित्वात् ङीप् । नीलवुङ्गावृत्ते ।

अण्डकोष(श) पु० अण्डस्य सुष्कस्य कोष(शः) इवावरकत्वात् ।
अण्डाकारे चर्मावृते पुं चिह्नभेदे ।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड । अण्डजाते
पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (कांकलास) इति ख्याते एकलासे
च । अण्डजातमात्रे लि० । मृगनाभिकसूर्यान्तु स्त्री
“अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपा”
इत्यादयः सर्व एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः । तेषा-
मुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो
वर्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् कालेन भिक्षात् पूर्णात्मा
निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति” । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डालु पु० अण्डः अस्वस्य अण्ड+आलुच् । डिम्ब-
विशिष्टे मत्स्ये ।

अण्डीर पु० अण्डः पुमवयवभेदः अस्यस्योति अण्ड-ईरन् ।
विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।

अत वन्धने इदित् भ्वा० पर० सक० सेट् । अतति । आनीत्
“समन्तति कपोत इव गतधिमिति” वेदः ।

अत वन्धने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक० सेट् ।
अतति । आतीत् । क्त अतितः । इन् (पदातिः) ।

“अतिथिरभ्यतति गृहान् प्रति” इति वेदः ।

अत् अव्य० अत-किप् । आस्य्ये । जय्यादि० । अद्भुतम् ।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पथिके ।

अतट पु० तद्यते आहृत्यतेऽम्भसा इति तटं जलाघातस्थानं
तच्चास्ति यस्य व० । (आङ्गरीर) प्रसिद्धे आलम्बनस्थान-
शूचे, “सुनोरथानामतटप्रपाताः” इति । पर्वताद्युच्च-
स्थाने, भूमेरधोभागे च ।

अतथोचित लि० न तथारूपसूचितं यस्य । यस्य यद्गू-
सूचितं तद्विरोधिरुपापत्ते ।

अतद्गुण पु० “तद्गुणानुहारस्तु हेतौ सत्ययतद्गुण इति”

दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे, “हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम । गुणगौर ! निषण्णोऽपि कथं ? नाम न रज्य-सीति । अत्रातिरक्तहृदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं न निष्पन्नमिति हेतुसङ्गावेऽपि तद्रूपाननुहरणान्तथात्वम् । अतद्गुणसंविज्ञानं पु० न तस्य गुणीभूतस्य समग्रं ज्ञानं यत् । शाब्दिकोक्ते बद्धव्रीहिभेदे । यथा लम्बकर्म-मादायेत्यादौ गुणीभूतकर्णादेरपि धर्मिद्वारा आनयनेऽन्वय-स्तथा दृष्टसमुद्रमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य समुद्रस्य नान-यनेऽन्वयः इत्यतः लम्बकर्मइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः दृष्टसमुद्र इत्यादिश्च अतद्गुणसंविज्ञानः बद्धव्रीहिरिति भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि ज्ञेयानि ।

अतन्त्रं लि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विवक्षा वा यस्य । कार-णानधीने विवक्षाशून्ये च । “हृत्स्वपहणमतन्त्रमिति” सिद्धान्तकौ० । [निद्रारहिते, अनलसे च ।

अतन्द्रं लि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य । अतन्द्रितं लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न० त० । अजातनिद्रे अनलसे च “अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्ष-कान्” इति कुमा० ।

अतप्ततनु(नू) लि० न तप्ता पयोव्रतादिना तनुरस्य । पयो-व्रतादिना देहकार्यकारके । दीर्घान्तपाठोप्यत्रैव “विश्वतो-ऽतप्ततनून् तदाम्” इति ता० ब्रा० । न तप्ता तप्तसुद्रया तनु-रस्य । तप्तसुद्रया अकृतचिह्ने लि० “नातप्ततनुरिति” अति-स्तत्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता । [निर्हेतुके, तर्कहीने च । अतर्कं लि० तर्क्यतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य । अतर्कितं लि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारानुसन्धानेन हठा-दागते, अनुमितभिन्ने च । “अतर्कितमुपस्थितमिति” पुरा० ।

अतलं न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृष्ठो० इदमोऽत्त्वम् । मग्नपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे । तल्लोकाश्च सप्त, अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल-संज्ञका अधोर्धास्तद्वन्ति तेषां निवेशस्थानञ्च “खादू-दकान्तर्वड्ढयानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानीति” सि० शि गो० उक्तम् । विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । तलशून्ये लि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य । अप्रतिष्ठे लि० । [गभोरे ।

अतलस्पृशं लि० न तलस्योर्ध्वभागस्य स्पर्शो यत् व० । अति-अतलस्पृशं लि० न तले स्पृश्यते कर्मणि क्तिन् । अगाधे ।

अतस् अय्य० इदम् + तसिल् । एतद्वेतुकार्थं “अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति” सूत्रे अतःशब्दो हेत्वर्थ इति भाष्यम् । “अथातो धर्मजिज्ञासेति” जै० । “अतश्चराचरं विश्वमिति” कुमा० ।

अतस पु० अत-गतौ असच् । वाते । सातत्यार्थकात् अतः असच्, आत्मानि । गौरादित्वात् ङीषि अतसी । (तिसि, मसिना) इति ख्याते वृत्ते स्त्री । “तस्यातसीस्तनसमान-भास” इति माघः । “अतसीपुष्पवर्णाभेति” दुर्गाध्याने अतसी शय इति आर्त्तोक्तेः शयवृत्ते च । तत्सूत्रजाते चौमवस्त्रे न० ।

अति अय्य० अत-इ । पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे, च । स्वभावोद्भूतिरिच्यते “तेषु हार्दी तथाप्यतीति” चण्डी० । तत्पुरुषपूष्पपदस्यः अतिक्रान्तार्थं “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” वा० । अतिराजी अतिश्री । उत्-कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति । “विक्रमातिक्रमावुद्भिष्टशार्थातिशयेष्वतीति” गणरत्नोक्तेश्च विक्रमादिषु तत्, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्) अतिक्रमे, अतिमति (बुद्धातिक्रमः) अबुद्धौ अतिगहनम् (बुद्धेरविषयः) भृशे अतितप्तम् (भृशतप्तम्) अतिशये अति-वेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि । अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाञ्च कर्मप्रव-चनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्वातिक्रमे राजानमिति, पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वबाधाच्च षत्वम् ।

अतिकथं लि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनायोग्ये, अश्रद्धेये, नष्टे च । [भाषणे च ।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा । अत्युत्कटवर्णने, व्यर्थ-अतिकन्दक पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य कप् । हस्तिकन्दना-मके वृत्ते । [अत्यन्ताकर्षके च ।

अतिकर्षणं लि० अत्यन्तं कर्षति कृप-ल्यु । अत्यन्ततापदायके, अतिकशं लि० अतिक्रान्तः कथाम् तत्प्रहारमनादित्य स्वेच्छा-नुसारेण प्रवृत्तत्वात् अत्या० त० । कथाप्रकारसङ्गङ्गा यथेच्छव्यापृते दुर्दान्ते अश्वे ।

अतिकायं लि० अत्युत्कटः कायोऽस्य । विकटदेहे, रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे “चुकोप स महातेजा ब्रह्मदत्तवरो विभुः अतिकायो महावीर्य” इत्युपक्रम्य “आ च चक्षे महातेजा रामाय रावणानुजः । दशपीवो महातेजाः राजा वैश्रवणात्मजः । तस्य पुत्रो ह्यसौ वीरो रावण-प्रतिमोरणे इति” तस्य सामर्थ्ये विभीषणेन निवेदिते लक्षण्येन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्चिच्छिदे इति “तदातिकायस्य शिरो जहारेति” रामा० लङ्का० ।

अतिकुलं लि० अति + कुल-व-क्तिञ् । अतिलोमशे ।

अतिकृच्छ्रं न० अतिक्रान्तं कृच्छ्रं प्रजापत्यं तदधिकदुःखः

साध्यत्वात् “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” स० ।
द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे “एकैकं यासमश्रो-
यात् त्र्यह्णाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यह्नोपवसेदन्य
मतिकच्छं चरन् द्विजः इति” मनुः । “त्र्यह्णाणि त्रीणि
नवाह्णानि पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि “त्र्यहं प्रातस्त्यहं सायं, त्र्यह-
मद्यादयाचितमिति” मनुनैव प्रातःकालादौ भक्षणमुक्तं
पूर्ववदित्यनेन तद्वर्मातिदेशः । अस्य पुंलिङ्गत्व-
मपि “अतिकच्छः पश्यच्छः सौम्यः कच्छातिकच्छक”
इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्देशात् । “अवगुर्यं चरेत्
कच्छमतिकच्छं निपातने इति” मनुः । अतिशयितं कच्छं
प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वति लि० ।

अतिकृत लि० मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
कृतं पदार्थे “सर्वत्रातिकृतं लोके व्यसनायोपकल्पते”
इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ-क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
अत्या० स० । उत्तरत्वाकरोक्ते “तथातिकृतिरुत्कृतिरिति”
पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य व० । कुजकटचे ।

अतिक्रम पु० अति-क्रम-घञ् ह्रस्वः । उल्लङ्घने । अति-
क्रान्तः क्रममिति अत्या० स० । लङ्घितक्रमे लि० । दुर्-
अति+क्रम-कर्मणि खल् । दुःखेनातिक्रमणीये लि० ।
“कालो हि दुरतिक्रम” इति “स्वभावो दुरतिक्रम” इति
च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० ।
भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्रार्थे स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा० स० । “अष्टाविंशत्यक्षरोय एकविंशदथापि
वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु इति”
तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपान्विते लि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा० स० । “क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा” इति ज्योति-
षपरिभाषिते” वक्रगत्यापक्षे भौमशनिरूपक्रूरग्रहे ।
अत्यन्तक्रूरे लि० । “विंशदक्षरको मन्त्रस्त्यस्तिन्द-
दथापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु”
इति तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या० स० । “अतिगण्डः सुकर्मा चेति” ज्यो-
तिषपरिभाषिते विष्कुम्भावधि षष्ठे योगे । “गण्डातिगण्डयो-
र्नाडीपञ्चकं परिवर्ज्येदिति” ज्यो० अतिवृद्धोगण्डोगलः ।

वृद्धगण्डे पु० । प्रा० व० । अतिवृद्धगण्डवति लि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य व० । चम्पकवृक्षे ।

अतिशयितगन्धवति लि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच् । पुत्रदातृलता
अतिगर्वित लि० अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्वयुक्ते अत्यभि-
मानिनि गर्वश्च आत्मनि असतो गुणादेरुत्कर्षाभिमानः
तस्यात्यन्तत्वमन्यस्मिन् अपकर्षज्ञानपूर्वकत्वम् ।

अतिगव लि० अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या पचसमा० । अत्यन्तमूर्खं,
अतिक्रान्तः गां वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च लि० ।

अतिगङ्गर लि० अतिक्रान्तो गङ्गरं दुर्वोधत्वेन प्रवेशायोग्यत्वात्
अत्या० स० । दुर्वोधे अतिगङ्गने ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयविनयदाक्षि-
ण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने लि० ।
अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा० व० । उत्कृष्टगुणवति लि० ।

अतिगुरु पु० अतिशयितो गुरुः पूज्यतमत्वात् प्रा० स० ।
“तयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्यश्चेति”
विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्रव्ये लि० ।
स्त्रियां वा डीप् । अतिगुरोर् । [पश्याम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहां मध्यावकाशेन । पृश्नि-
अतिग्रह लि० अतिशयितः ग्रहो ज्ञानं, स्वस्वकार्यस्य ग्रहणं
वा येषाम् । स्वस्वविषयग्राहकेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु,
आदानादिस्वस्वकार्यकारकेषु वागादिषु कर्म्मन्त्रियेषु च ।
अतिक्रान्तो ग्रहम् । अत्यन्तदुर्वोधे लि० । अतिशयितो
ग्रहो ज्ञानम् । सर्वथा समग्रज्ञाने पु० । अतिग्रहणा-
दयोऽप्युक्तार्थेषु । [सम्भिन्ने सुखावस्थाभेदे ।

अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-
अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्तरं चरति गच्छति
चर-अच् । पद्मिन्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपद्मिन्यां,
पद्मचारिण्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिणि लि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालमुल्लङ्घ्य चारः राश्य-
न्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तरा-
शिषु भोगकालमुल्लङ्घ्य राश्यन्तरगमने । अतिचारश्च ग्रह-
गतिशब्दे वक्ष्यमाणेन “रविर्मासं निशानाथः सपादादिवस-
द्वय”मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोऽल्लङ्घनेन ग्रहाणां अतिशीघ्र-
गतया अल्पकालेनैव आक्रान्तराशिषुपभुज्य राश्यन्तरगम-
नम् । तच्च विस्तरेण ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यते । “यदाति-
चारं सुरराजमन्वीति” “अतिचारं गते जीवे” इति
“गोऽजालिकुम्भे तरगोऽतिचारम्” इति च ज्योतिषम् ।
गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालशब्दे दर्शिता । अति-
क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् लि० अति+चर-णिनि । पूर्वोक्तातिचारवति
यहे । “अतिचारी यदा जीव” इति ज्योतिषम् । अति-
क्रम अतिशयेन वा गन्तुमात्रे लि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तस्त्वम् तुल्याकारेण अत्या०स० ।
(छातिया) इति प्रसिद्धे स्थलतणविशेषे, (तालमाखना)
इति प्रसिद्धे जलतणभेदे च । स्वार्थे कन् । अति-
च्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, छत्राकारपत्रपुष्पवति (सूल्फा) इति
प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । क्षीरस्वामिमते छत्रा इत्येव
नाम । छत्रातिक्रमकारिणि लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
छत्रातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः वृत्तानुसारिवर्णविन्यास-
भेदम् अत्या०स० । उक्थादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्यसेऽक्षर-
विन्यासभेदे “प्राजापत्या अछन्दस” इति “अछन्दसः
शंसतीति” च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदति-
क्रान्तिरि वेदोक्तकर्महीने, अतिक्रान्ताभिप्राये च लि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगतीं द्वादशाक्षरपादामेका-
क्षराधिकात् अत्या०स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।
जगतीं भुवनमतिक्रान्तवति लि० । पुंसि क्लीबे च ह्रस्वात्तः ।

अतिजव लि० अतिशयितो जवो यस्य व० । अतिवेगवति
द्रुतगामिनि च । प्रा०स० । अतिशयितवेगे पु० ।
“सगरसन्तिसन्तरणेच्छया प्रचलितातिजयेन” इत्युद्भटः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य
व० । नीलवके पक्षिणि तस्य सर्वदा जागरुकत्वात्तत्त्वम् ।
निद्राराहित्यवति लि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न० अतिक्रान्तं डीनं गतिभेदं अत्या०स० । पक्षिणाम्
अतित(सा)राम् अव्य० अति+तर(म)प् आसु । अत्यन्ते
“वेगवानतितरामायाति चेन्मारुत” इत्युद्भटः ।

अतितार लि० अतिशयितस्तारः । सुक्तादेरतिशयशुद्धौ “अति-
तारहारेति” कादम्ब० । अत्युच्चशब्दे पु० तद्वति लि० ।
अतितीक्ष्ण लि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य व० ।
सरोचादौ (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अति-
तिम्बे पु० । तद्वति लि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इथिन् । अध्व-
योगेन आगन्तुके गृहागते, “एकरात्रं हि निवसन् ह्यति-
थिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यास्य स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथि-
रुच्यते” । नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथेति
विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेवबलेः प्रागेव पूज्यता परत्र
आहारदानमात्रं यथोक्तं मनुना “वैश्वदेवे तु निर्दत्ते

यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति”
किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यथोक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो
मुखः परिशुद्ध एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते विप्रः सो-
ऽतिथिरिष्यते” इति स्मृत्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च सुहृत्ता-
दमभागपथ्यन्तम् । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो
हारावलोकनम् मूर्च्छस्यादमं भागमुद्दीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्”
इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गमात्रकाले एव
चेतसि स्थितिर्नोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । “प्रथमं
पथि लोचनातिथिमिति” नैष० ।

अतिथिपूजा स्त्री इत० । गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते
न्ययज्ञरूपेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा०स० । अत्युत्कट-
दाने “अतिदाने बलिर्वद्ध” इति नीति० ।

अतिदिष्ट लि० अति+दिश-क्त । अतिदेशविषये यथा
“प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति” वाक्येन प्रकृतीभूतदर्श-
यागादेरङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्चादिया-
गेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन्
प्रयोगाय आदेशः इति मोभांसायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-कर्त्तरि यत् ।
रक्तचित्तके (लालचिता) इति ख्याते वृत्ते ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तो देवान् अत्या०स० । सर्वदेवश्रेष्ठे रुद्रे
“द्रावणाच्चातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयमुल्लङ्घ्य अन्यत्र विषये देश
उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्मणि वा घञ् ।
“अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः । अन्यत्र
कार्यतः-प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्मणो
यस्मात्तत्-समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यादतिदेशः स
उच्यते” इत्यधिकरणमालाष्टताभियुक्तवाक्योक्ते अन्यत्र-
प्राप्तेऽन्यधर्मे तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतिवत्
विकृतिः कर्त्तव्येत्यादिः” स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्राति-
देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः,
रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिकमाकरे ज्ञेयम् ।
अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिसादृश्यवाचकशब्देन यथा
प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अथञ्च वैदिककर्मणीव व्याक-
रणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इण्व-
दिक्, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्मणा कर्मवत्तुल्य-
क्रिय” इत्यादौ, पुंवदित्यादौ च कार्यातिदेशः, णिहदि-
त्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्भावइत्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो-
मयइत्यादौ रूपातिदेशइत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
अस्यातिदेशवाक्यस्य करणत्वं सहकारिभावोवेत्यादि तत्त-
च्छास्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्दिष्टम् ठक् । अति-
देशिकं लि० । “अतिदेशिकविधिरनित्य” इति परिभाषा ।
अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा० व० धनुषोऽनङ् ।
उत्कृष्टधनुर्युक्ते योधे । धन्वा मरुः अत्या० स० । मरुस्य-
लातिक्रमकारिणि लि० ।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां वृत्ति-
मेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । जनविंशत्यक्षरपादके
छन्दोभेदे । धृतिर्धैर्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि लि० ।

अतिन(नौ) लि० अतिक्रान्तोनावम् अत्या० स० लोके ह्रस्वः ।
नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौः ।

अतिनिद्रा अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययो० ।
निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या० स० ।
अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते लि० । अतिशयिता निद्रा-
ऽस्य । दीर्घनिद्रे लि० । प्रा० स० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अति-
क्रमे । “कालातिपत्तौ द्विगुणमिति” स्मृतिः । पद-
क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या० स० । अनिष्पत्तौ स्त्री ।
“लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति” पा० ।
क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति वृत्तिः । पत्तिं
सेनामतिक्रान्ते लि० ।

अतिपल पु० अतिरिक्तं वृहत्पलमस्य । हस्तिक्कन्दवृक्षे ।
अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा० स० अतेः
पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।
अतिपद लि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । वर्णवृत्तानुसारिपादा-
तिक्रान्ते “अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतोति” ।

अतिपन्न लि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । “तथातिपन्न-
“शशुसंस्काराश्चेति” सुहूर्त्तचि० ।

अतिपरोक्ष लि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यक्षे, तद्विषये च ।

अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-घञ् ।
“अतिक्रमे “न चेत् कार्यातिपातः” इति शकु० ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं अत्या०
स० । पुंसां मातृसू पादुहितगमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुत्र-
पितृसुरगमनजन्ये पातकविशेषे । “मातृगमनं, दुहित-
गमनं, स्रुवागमनञ्चेत्यतिपातकानीति” “अतिपातकि-
नस्वेते प्रविशेयुर्द ताशनमिति” “एतेष्वक्तमाय-

श्चिता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते” इति
च विष्णु स० । “सद्योऽग्निप्रवेशनतिपातकिन” इति
हारीतः । “अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुसीर्णानां
मानुष्ये लक्षणानि कुप्यतिपातकीति” विष्णु स० । पातक-
मतिक्रान्तवति पुण्यशीले लि० ।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै-के ।
अत्यन्तप्रातःकाले । “नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न
चोपसीति” स्मृतिः ।

अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमा-
णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणमुचितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।
प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे वृहत्प्रमाणे न० ।

अतिप्रवृद्ध लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रवृद्धम् । प्रमाणाति-
रेकेण वृद्धिमति । अतिप्रवृद्धिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यति-
क्रमेण, चक्षुष्यादेः स्वकर्त्तव्यतामूढतया मर्यादाद्यतिक्रमेण
वीर्याधिक्येन वा वृद्धिः “तस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति
अनादर” इति । “अतिप्रवृद्धं प्रहितास्त्रवृष्टिभिरिति” रघुः ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा वृह-
दारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति बालाक्यतिप्रश्नः तत्र ब्रह्ममी-
मांसायाम् तेन कृतायामपि वृथातिप्रश्नकरणात् तस्य
सण्डपतनं स्वर्गवरात् जातमिति वृहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।

अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ,
प्रसङ्गमतिक्रमग्रान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्ये लक्षण-
सम्बन्धः प्रसङ्गः, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । “अति-
प्रसक्त्यनापादकेति” जगदीशः ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ् । अतिप्रसक्तिप्रदार्थे ।
प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सुभूषिते च ।

अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याते
अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उद्ग्रतेऽत्र प्रौढः विवाहकालः प्रा० व०
अतिशयिता वा प्रौढा वृद्धियुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम्
अतिशयवृद्धियुक्तायाश्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षा-
तोत्तकाल एव अतिप्रौढकालः । “अतिप्रौढा च या
नारीति” स्मृतिः अतिप्रवृद्धे लि० ।

अतिबल लि० अतिशयितं बलं यस्याः पु० व० । अत्यन्तबलाधायि
कायां पीतवर्णायां (वेडियाला) इति ख्यातायां लतायां,
विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा
“वृहत्पाण्डवे इमे विद्ये बलाभतिबलां तथा । न ते अमो
जरा वास्यां भविता नाङ्गवैद्यतम् ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं

वा धर्षयिष्यन्ति नैर्हताः । न च ते सदृशो राम ! वीर्य-
णान्यो भविष्यति । सदेवनरनागेषु लोकोष्विह पुमां-
स्त्रिषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिभूतिपौरुषे ॥
नोत्तरे प्रतिपत्तये त्वत्तुल्यो वा भविष्यति । एतद्विद्याद्वयं
प्राप्य यशश्चाव्ययमाप्स्यसि ॥ बलामतिबलां चैव ज्ञान-
विज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते राम ! नात्यर्थं पोडयि-
ष्यतः ॥ जयश्च दुर्गकालारप्रदेशेष्वटवीषु च । सारतां
त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते हेरते
विद्ये चायुर्वलावहे । पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोर्ग-
ह्येऽनयोः ॥ स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्मजैर्वज्रलैर्हतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
स्रष्टुं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजप्ताह ते विद्ये
विश्वामित्रात् तपोधनादिति” । अतिशयितं बलम् प्रा०
स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-
मस्य । अत्यन्तबलयुक्ते त्रि० “जयत्यतिबलो रामो लक्ष्म-
णश्च महाबल” इति रामा० । अतिरथे च भारते अति-
रथविषयएव, “एष ह्यतिबलोमत” इति भीष्मेण भूरिशः
प्रयुक्तत्वात् बलकार्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिबाला स्त्री अतिक्रान्तो बालं बाल्यावस्थाम् । द्विर्षवय-
स्त्वायाम् “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विर्षवकीति”
स्मृत्युक्तायाम् गवि “अतिष्टद्धामतिक्रान्तमतिबालां च रोगि-
णाम् हत्वा चरेदिति” स्मृतिः । अत्यन्तबाले त्रि० ।

अतिब्रह्मचर्य्य पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या०स० ।
स्त्रीसङ्गमकारिणि ब्रह्मचर्य्यत्यागिनि ।

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः गुरुत्वम् स्वकार्यकरणे क्षमता-
विशेषो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
समर्थानामिति” । अतिशये “सा सुक्तकण्ठं व्यसनातिभा-
रात् चक्रन्द विग्ना कुररीव भूय” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारग पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ड ३त० ।
खरे अश्वतरे गर्हभादुवडवाजाते अश्वभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिविभेद्यस्याः दर्शनात् अति+भी-क्विप् । वज्र-
ज्वालायाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिर्लोकसिद्धा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्मर्यादा प्रा०स० । अति-
मर्यादायाम्, आधिक्ये च । “प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं
दुःसहस्तनभराः सुरतस्येति” माघः । अतिक्रमेऽव्ययी० ।

मर्यादातिक्रमेऽव्य० । भूमिं मर्यादां वाऽतिक्रान्ते त्रि० ।
अतिभोजन न० अत्यन्तं मर्यादामतिक्रम्य भोजनम् । यस्य
यावत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल+यत् ।
विल्ववृक्षे । प्रा०व० । अतिमङ्गलहिते त्रि० ।

अतिमर्याद अव्य० । अतिक्रमे अव्ययी० । मर्यादातिक्रमे ।
अतिक्रान्तो मर्यादाम् अत्या०स० । मर्यादामति-
क्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते
निर्मर्यादे त्रि० ।

अतिमात्र त्रि० अतिक्रान्तो मात्रामल्पं अत्या०स० । अति-
शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्रा
प्रमाणमस्य । भृगार्थे त्रि० । “सुनिवृत्तैस्तामतिमात्रकर्षि-
तामिति” कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाणम् अत्या०
स० । दृष्टप्रमाणे त्रि० । [दृष्टिवीक्षणार्थे ।

अतिमात्रशस् अव्य० अतिमात्र+शस् । अतिप्रमाणकारक-
अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अर्नुचिताभिमाने
“अतिमाने च कौरव” इति चाणक्यः । अतिक्रान्तोमानं
प्रमाणम् अत्या०स० । प्रमाणाधिके त्रि० ।

अतिमानुष त्रि० अतिक्रान्तो मानुषचरित्वम् अत्या०स० ।
मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादौ । “कर्म तस्यातिमानुष-
मिति” पुरा० । तथाभूते रूपादौ च ।

अतिमित्व न० अत्यन्तं परममित्वम् । अत्यन्तबान्धवे “जन्मसम्पद-
विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मित्वं परममित्वञ्चेति”
ज्योतिषोक्ते नृणां जन्मतारावधि नवमाष्टादशसप्तविंशा-
त्मके परममित्वतारके च ।

अतिमुक्त त्रि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति+
मुच-कर्त्तरि क्त । निर्वाणमुक्तिमिति । अतिक्रान्तो मुक्तां
शौभ्र्यात् अत्या०स० । माधवीलतायां, तिनिश-
वृक्षे च पु० ।

अतिमुक्तक त्रि० अतिमुक्त+स्वार्थे कन् । निर्वाणमुक्तिमिति
अतिशयितमुक्ते च । मुक्ता भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-
हीनता यस्य कप् । तिन्दुकवृक्षे, तालवृक्षे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-
नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्ये इति” श्रुति-
दर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोक्षादयोप्यत्रार्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या०स० । मोक्षे “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यःपन्था विद्यते” इति श्रुतिः ।
खाडपादिभिः शरीरसंबन्धोहि जन्म, तद्वियोगश्च मरणम्
तदभिमानिनोजीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निवृत्ते
तज्ज्ञेयकशरीरसंबन्धादिकं तन्नुदाहे पटदाहवत् स्वयं निवर्त्तते
अत एव ज्ञानवतो देहादिसंबन्धं श्रुतिर्निरासः “अशरीरं

वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्मृत इति” । तथा च देहसंभवा-
भावे कथं मरणसम्भवः । “न जायते म्रियते वा कथञ्चि-
दिति” गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । “न तस्य
प्राणाहृत्युत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते” इति श्रुत्या तत्त्व-
ज्ञानिनः प्राणोत्क्रामणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्यु-
रिति वेदान्तिसिद्धान्तः । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्-
क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्भवोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्वाहित्य-
मेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या “मृत्युमुखात्
प्रसृज्यते” इति तेन पुनर्मृत्युकारणोभूतादृष्टव्य एव ज्ञानेन
जन्यते “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि” शास्त्रेण प्रारब्धकर्मा-
रिक्तकर्माद्यस्यैव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदु-
षश्च एतद्देहारम्भादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्ध-
फलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् ।
अतिमैथुन न० अत्यन्तं स्वशक्तिमतिक्रमम् मैथुनं स्त्रीसङ्गमः ।
स्वशक्त्यतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । “अतिमैथुनादमैथुनादेति”
अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः व० । नव-
मल्लिकायाम् । अत्यन्तामोदवति लि० ।
अतिरक्त लि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अनुरागयुक्तो वा ।
अतिलोहितवर्णः, अत्यन्तानुरक्तो च । अत्यन्तरक्तवर्णे पु० ।
अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या० स० । “अमि-
तान् योधयेद्द्वयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स” इत्युक्तलक्षणे
योधविशेषे । “ये रथाः पृथिवीपाल ! तथैवातिरथाश्च
ये” इत्युपक्रमम् “कृतवर्मा ह्यतिरथ” इति “महाराजो
महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मत” इत्यादिना बहवो-
ऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथासंख्याने दर्शिताः ।
रथातिक्रमकारके लि० । [स्वतायां मूर्च्छालतायाम् ।
अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः व० । (रास्ता) इति
अतिराज लि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा० । अतिक्रान्त-
नृपे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यनृपतौ ।
अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा “न पूजनादिति
अतिराज पु० अतिशयिता रात्रिः ततः अस्यर्थे अच् । एक-
रात्रसाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं
ताण्ड्यब्राह्मणे । “प्रजापतिर्वा इदमप्य आसीत् सोऽकाम-
यत बड् स्यां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्तमाहर-
त्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति” गवामयनसत्त्वमुपक्रमम्,
“अथास्य सत्त्वस्य पूर्वोक्तान्यहागि क्रमेण विधास्यन् अति-
रात्रसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति” भाष्ये अवतरणिकां दत्त्वा
व्याख्यातं यथा “स एवं कामयमानः प्रजापतिः सृष्टु-

पायत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति” । तच्च
स्तुतिपूर्वकं विधित्सन्नाह । “यदेषोऽतिरात्रो स एवा-
होरात्रे एव प्रजनयन्तीति” “एष प्रजापतिना दृष्टोऽति-
रात्रः गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन सत्त्वानु-
तिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्पादयन्ति
स्वावीने कुर्वन्तीति” भाष्यम् । इत्युपक्रमम् चतुर्थाध्याय-
प्रथमखण्डपर्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रशस्त्रादीन्युक्तानि ।
“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति” श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पात्रभेदः ।
अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं लीवत्वात् ह्रस्वः । धनातिक्रान्ते
कुलादौ । तृतीयाद्यचि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकै-
कमेव रूपं, न पुंवङ्गावः तस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात् । पुंसि,
स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि ।
अतिरिक्त लि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने,
शून्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र
भेदे “अतिरिक्तमथापि यज्ञवेदिति” भाषा० “न दृष्टव्यं
व्यतिरिक्तेति” कुमा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽ-
धिकत्वे “हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति” स्मृतिः ।
अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीणामूरुदेशः अतिक्रान्तो
रुचम् अत्या० स० । जानुदेशे । अतिक्रान्तकान्तिके लि० ।
प्रा० स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।
अतिरुच लि० अतिशयितः रुचः प्रा० स० । अत्यन्तरुचे
स्नेहशून्ये च । तथाभूते कङ्कुकोद्वादिधान्ये पु० । अति-
क्रान्तरुचम् । अतिशयस्निग्धे लि० ।
अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते परमेश्वरे ।
“अशब्दमस्यर्शमरूपमव्ययमिति” श्रुत्या तस्य रूपहीनता-
प्रतिपादनान्नधात्वम् । शुक्लादिरूपहीने वाख्यादौ लि० ।
अतिशयितं रूपम् प्रा० स० । सुन्दररूपे न० । “अति-
रूपवती कन्या” ।
अतिरेक पु० अति+रिच्-वज् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये,
आधिक्ये च । “संपूर्णमेतयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनीति”
तिथित० । [प्रा० व० । अत्यन्तरोगयुक्ते लि० ।
अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा० स० । क्षयरोगे
अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।
अतिरोमश्च पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अस्यर्थे श ।
वनजाते कागे, वृहद्धानरे च । अत्यन्तरोमादौ लि० ।
अतिरोहित लि० न तिरोहितः । प्रकाशिते स्फुटेऽर्थे
“अतिरोहितार्थमन्यदिति” प्रमिता० । अव्यवहिते च ।

अतिलोमश् पु० अतिरोमवत् । वनजाते कागे वृहद्गानरे च । अतिलोमयुक्ते लि० । नीलवुङ्गायां स्त्री ।

अतिवक्तृ लि० अति+वच्-लृच् । वावदूके, वाचोयुक्तिदत्ते च ।

अतिवक्रं पु० प्रा० स० “अतिवक्रा नगादके” इति ज्योतिषोक्ते स्वर्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वगतिविपरीतपञ्चाङ्गति-शालिनि भौमादिग्रहपञ्चके । अत्यन्तकुटिले लि० ।

अतिवयस् लि० अतिक्रान्तो वयः कालकृतावस्थां, वयसं पक्षिणं वा । प्राप्तवार्द्धके, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णानाश्रमिणश्च अत्या० स० । ब्राह्मणादिवर्णभिन्ने ब्रह्मचर्याद्याश्रमभिन्ने च “यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केवलम् आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवे” इत्याद्युक्तलक्षणे एक्यात्मज्ञानिनि अतिवर्त्तन न० अति+वृत्-ल्युट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्डं वर्त्तन्ते कर्त्तरि ल्यु । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके किञ्चनस्यादिदशके मनुना “यानस्य चैव यातुश्च यान-स्वामिन एव च दशातिवर्त्तनान्याहुरित्युपक्रम्य, किञ्चनस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते अक्षभजे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । केदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररश्मोस्तथैव च । आक्रोशे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुर्वीदिति” दण्डाभाव-कारणानि दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या० स० । अतीत-जीवनोपाये लि० ।

अतिवर्त्तिन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-णिनि । अति- [शयिनि, अग्रगे च ।

अतिवर्त्तुल पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाइ) इति ख्याते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।

अतिवाद पु० अति+वाद-घञ् । अत्युक्तौ, “अतिवादरता ये च” इति पुराणम् । “अतिवादं शंसत्यतिवादेन” इति वेदः । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य वदतीति अति+वद-णिनि । सर्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्वमतस्वरुद्धनेन समतव्यव-स्थापके च । “विज्ञानं विद्वान् भवते नातिवादीति” श्रुतिः ।

अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् ७त० । ऐहिकभोगसाधनादृच्छये सूक्ष्मभूतमात्रासहितसूक्ष्मशरी-रावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिसंयोगाय नयने, अतियापने च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकः तल-नियुक्ते लि० ।

अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति अति+वह-प्वल् । ईश्वरनियोजिते अर्चिराद्यभिमानि-

देवभेदे । तथाहि “अर्चिभोहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्, आपूर्यमाणपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ्ङेति तान् मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याञ्च-न्द्रमम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनं ब्रह्म गमयतीति” श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुरुषस्य ब्रह्मलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्वाणामपि अर्चिरादीनां चेतनत्वमिति “आतिवाहिकास्तज्जिह्वादिति” सूत्रे निर्णी-तम् । “अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायण-मिति” गीताव्याख्यायाञ्च अर्चिराद्यस्तदभिमानिन्यो देवता” इति श्रीधरस्वामिभिरभ्युक्तम् युक्तञ्च अष्टलिकोन्द्र्या-दिकसूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्तृकं विनाऽनु-पक्षमित्यतस्तदानीं तस्य स्थानान्तरगमनसिद्धये कल्पितचेत-नानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यच्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदेशे-न्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निषेधस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदवच्छिन्न-जीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति तदाश्रयभूतं भूतपञ्चकं च कल्प्यते यथोक्तं मनुना “अ-ख्यप्रोमात्राविनाशिन्यो दशार्दानान्तु याः सृताः । ताभिः सार्द्धम्” इत्युक्तम् शरीरकसूत्रे च “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिषक्त इति” भूतमात्रोपपत्त्यैव संसरणमुक्तं सांख्ये च “चित्त्वं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया । तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति, संसरति निरुपभोगं भावैरतिवासितं लिङ्गमिति” चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेण वक्ष्यते । अति+वह-णिच् ख्वल् अतिवाहकारके, अतियापके च लि० ।

अतिवाहिक लि० अतिवाहः अस्यस्य ठन् । अतिवाह-योग्ये अतिवाहशब्दोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [क्रमिते च ।

अतिवाहित लि० अति+वह-णिच्-क्त । यापिते, अति-अतिवाह्य लि० अति+वह-णिच् कर्मणि-यत् । अतिवाह-योग्ये कालादौ । [अतिकराळे लि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहस्तिनि । अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता विषम् अत्या० स० । (आतड्च्) इति ख्यातायाम् लतायाम् ।

“विविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा । रसवीर्य-विपाकेषु निर्विषेव गुणाधिकेति” वैद्यकम् । विषातिक्रम-कारके लि० । [क्रान्ते “तद्युद्धमतिवृत्तमिति” नाट० ।

अतिवृत्त लि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत्त-क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका तामतिक्रान्ते लि० ।

अतिवृद्ध लि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धियुक्ते, अतिजरति
च । तृणादिचर्वणासमर्थायां गवि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
कृशामिति” स्मृतिः “अतिवृद्धाम् तृणच्छेदनासमर्थाभिति”
रघु० । “चतुःशतं समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-
वृद्धः स मन्वस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्वोक्ते
मन्वभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष्ट-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-
कोपद्रवरूपे “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः
खगाइत्याद्युक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टय” इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेधः सम्पर्कः । “अरुणोदयवेधः स्यात्
सार्द्धन्तु घटिकाद्वयम् । अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शना
द्वेः” इतिस्मृत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, “यातुधानं
व्रतं योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जम्भासुरस्यातिवेधः”
इति ब्रह्मवै० जम्भासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुः
फलदम् तेन निन्दाश्रवणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित लि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-
धिकवेगे “भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्चीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः देवतै-
रपकष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” इति स्वर्य० ।

अतिवेल लि० अतिक्रान्तो वेलां मर्यादाम् कूलं वा अत्या० स० ।
अतिशयिते, निर्मर्यादे, समुद्रादिकूलातिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढु लि० अति+वह-लृच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके
“अग्निवै पथोऽतिवोढा स एतानतिवहतीति” श्रुतिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-णिच्-ल्युट् घटा० ह्रस्वः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्न्यिष्पत्वादतिव्यथने” इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यय लि० अतिशयितोव्ययः । अपरिमितव्यये यस्य
यावान् व्ययउचितस्ततोऽधिकव्यये व्ययनियमश्च, “पादेन
तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् । अर्जुनं चात्मभरणं
नित्यनैमित्तिकं तथा पादाङ्गार्जुनं सर्वस्य मूलभूतं विवर्जयेत्
एवमारभतः पुंसामर्थः साफल्यमृच्छतीति” मार्क० पुरा० ।

“अतिव्ययात् स्वल्पकालात् क्षिप्येदर्थपरिचयादिति” नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाविशिष्य व्याप्तिः
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवालक्ष्यस्यापि व्यापने) ।

तथा च यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे
प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्याः गन्धी लक्षणं तत्रैव
तस्य स्थितिरुचिता तस्य वाय्वादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे वङ्गेव्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जला-
दावतिव्याप्तम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिव्याप्ति-
दोषवारणायेति” सिद्धा० कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके वृत्तभेदे “शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।
अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्म्मसाधनं सामर्थ्यम्
देहजं बलम् वा प्रा० स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-
वोर्ये च “स वीर्यमतिशक्तिभागि” त्यमरः । अतिक्रान्तः
शक्तिम् अत्या० स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके लि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य ब० । अतिशयबलवति लि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं हस्तम् अत्या० स० । हस्तातिक्रमकारके
लि० । अतिशय+अस्यर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शयरयशालिनेति” काद० । द्वारे व्यापारे च “चिरध्वस्तं
फलायालं न कर्म्ममतिशयं विभे” ल्युदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या० स० ।

अतिशयित लि० अति+शीङ्-क्त । अधिके, अतिक्रान्ते च ।
अतिशयिन् लि० अति+शी-ङ्नि । अतिशयान्विते स्त्रियां
ङीप् । “इदमुत्तममतिशयिनि व्यञ्जे वाचग्रादिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्र । अलङ्कार-
शास्त्रप्रसिद्धे (सा० १० परि०) “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-
शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।
पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा भवेत्” त्युक्तलक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे यथा “विज्ञे प्रदुःखादिव बद्धमौन” मित्यत्र
चेतनगतं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पद”
इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेदः इति “अस्याः
सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु ? कान्तिप्रद” इत्यादौ
श्लोके “वेदाभ्यासजडं कथं नु ? विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवे” इत्यादिना विधातुः स्वपृत्वसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्द्रीवरद्वयम्
तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनमिति” यदि शब्दबला-

दाहृतसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्ययः । “सममेव समाकृन्तं द्वयं द्विरदगामिना तेन सिंहासनं पितृमखिल-
ञ्चारिमण्डल”मित्यत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावः ।
अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् “अतिशयने इङ्”नित्यादि-
सूत्रनिर्देशात् नि० दीर्घः । आधिक्ये, प्रकर्षे च । “भूम-
निन्दाप्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशयने इति” कारिका ।
अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा० स० । अत्यन्तशीतल-
सर्गे । तद्विशिष्टे लि० ।
अतिशेष पु० अतिशिष्यते कर्मणि घञ् । स्वल्पावशिष्टे, “स हि
खादित्वातिशेषान् जायाया आजहारेति” । [अङ्गे च ।
अतिशोभन लि० अति+शुभ-ल्यु । अत्यन्तशोभान्विते,
अतिश्व लि० अतिक्रान्तः श्वानं वलेन घञ् समा० । वरा-
हादौ । सेवायां स्त्री, सेवायाः कुकुरवत् पराधीनवृत्तित्वात्
तथात्वम् । अतएव मनुना “न श्ववृत्त्या कदाचनेति”
सेवायाः कुकुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः ।
अतिश्वन् पु० अतिशयितः सुन्दरः श्वा अतेः पूजार्थत्वात् न
समा० । उत्तमककुरे तददूरदेशादौ पञ्चा० फक् ।
आतिश्वायनः तददूरदेशादौ लि० ।
अतिष्ठा लि० अतीत्य सर्वान् तिष्ठति स्था-क्लिप्-पत्वम् ।
सर्वातीते । “अतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” वृ० उ० ।
अतिसञ्चय पु० अतीत्य आवश्यककृत्यं सञ्चयः । मधुमक्षिका-
दीनामिव स्वपरवञ्चनेनातिमात्रसञ्चये ।
अतिसन्ध लि० अतिक्रान्तः सन्धां सन्धानं मर्यादां वा अत्या०
स० । सन्धानवर्जिते, अतिक्रान्तमर्यादे च ।
अतिसन्धेय लि० अतिकष्टेन सन्धेयः अनुसन्धेयः संयो-
ज्योवा । कष्टानुसन्धेये, कष्टेन संयोजनीये च ।
अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः व० स० । पूर्वदिव-
सीयरात्रिशेषदण्डादिपरदिनसूर्योदयपर्यन्तः, सूर्यास्तात्
पूर्वोत्तरदण्डात्मकश्च कालः सन्ध्या । तस्याः आसन्ने काले ।
“नातिसन्ध्यासमीपत” इति स्मृतिः ।
अतिसर लि० अतीत्य स्वगतिसङ्गच्छन् सरति अति+सृ-अच् ।
अतिचारिणि, अयसरे च या “असावतिसरांश्चकारेति
अतिसर्ग पु० अति+सृज-घञ् । दाने । “स्रष्टुर्वराति-
सर्गास्तु मया तस्य दुरात्मनः” इति रघुः । सर्गं सृष्टिमिति
क्रान्तिरि, नित्ये, सुप्ते च लि० । अतिसृज्यते यथेष्टं कर्म
क्रियतेऽनेन । कामचारानुज्ञायाम् यथेष्टं क्रियतामित्या-
द्यभिलाषरूपायाम् “विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टप्रैष्याति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गः कामचारानुज्ञेति वृत्तिः ।
अतिसर्जेन न० अति+सृज-ल्युट् । दाने, वधे, विप्रलम्भे,
अतिशयदाने च । “ज्वलनातिसर्जनादिति” कुमा० ।
अतिसर्व्व लि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या० स० गौणत्वान्न
सर्वनामता । सर्वातिगे सर्वातीते । “अतिसर्वाय सर्वा-
येति” सुग्ध० ।
अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात्
अत्या० स० । “गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्ये-
काहं द्वितीयमुपवसेत्तत् सान्तपनम्, तत्रहाभ्यस्तैश्चातिसान्त-
पनमिति” विष्णुक्ते व्रतभेदे ।
अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं सामं मधुनाऽस्याः । मधुयष्टि-
लतायाम् । प्रा० स० । अत्यन्तसादृश्ये न० ।
अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य व० स० । सायं-
कालसमीपे काले “नातिप्रगे नातिसायमिति” स्मृतिः ।
अति(ती)सार पु० अतिसारयति मलम् द्रवीकृत्य अति+
सृ-णिच्-अच् वा अतेः दीर्घः । रोगभेदे उदारामये ।
तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “गुर्वतिस्निग्धरुचो-
ष्णद्रवस्य लूतिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि
भोजनैः । स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टान्बुमद्यातिपानैः सात्यक्षैर्पर्ययैः । जलाभिरम-
णैर्वेगविघातैः क्षमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं
तस्य वक्ष्यते । (तस्य संप्राप्तिः) “संशयस्यापां धातुरग्निं
प्रवृद्धः शकन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः । सरत्यतीवासारं
तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति । एकैकशः, ३
सर्वशश्चापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ षष्ठ आमेन ६ चोक्तः ॥
(तस्य पूर्वरूपम्) हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-गात्रावसादा-
निलसन्निरोधाः । विट्सङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यत-
स्तस्य पुरःसराणि । (वायुजः) मूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्व-
कूजी स्तस्तापानः सन्नकश्चूजङ्घः । वर्चोसुच्चत्यल्पमल्पं
सफेनं रुचं श्यावं सानिलं मारुतेन । (पित्तजः) दुर्गन्ध्युष्णं
वेगवन्मांसतोयप्रस्थं भिन्नं खिन्नदेहोऽतितीक्ष्णम् । पित्ता-
त्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णा मूर्च्छा दाहपाकज्व-
रान्धोः (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्केशसादी वेगाशङ्की
सृष्टविट्कोऽपि भूयः । शुक्लं सान्द्रं स्नेहणा स्नेहयुक्तं
भक्तद्वेषी निखनं सृष्टरोमा ॥ (त्रिदोषजः) तन्द्रायुक्ते
मोहमादास्यशोषी वर्चः कुर्यान्नैकवर्णं तृषार्तः । सर्वोद्भूतः
सर्वलङ्घोपपत्तिः कृच्छ्रायं बालवृद्धेष्वसाध्यः ॥ (शोकजः)
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य वाष्पो वेगः पक्तिमाविध्य-

जन्तोः । कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
स्तात्काकनन्तोप्रकाशम् ॥ वर्ज्यमिच्छं निः पुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-
कित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥
(आमजः) आमजीर्णैः प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
सम्प्रदुष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकैः सारयन्ति
कच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् वि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-
सार+इनि-कुक्-च् । अतिसाररोगवति । [अतिसाररोगे ।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति सलम् अति+हृ-णिनि ।

अतिसृज्य वि० अति+हृज-क्यप् । त्याज्ये, सर्जनेये च ।

अतिसृष्ट वि० अति+हृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभमस्य व० । अत्यन्ताभोद-
वति आन्ध्रे । सौरभान्विते वस्तुमात्रे वि० । प्रा०स० ।

अत्यन्तसुरभिगन्धे न० । [माचररेदिति] स्मृतिः ।

अतिसौहित्य न० प्रा०स० । अत्यन्तदृष्टौ "नातिसौहित्य-

अतिसुति स्त्री अति+स्तु-क्तिन् अतेः पूजार्थत्वादुपसर्गत्व
बाधान्न षत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श वि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदं दानं
वा । जिह्वाग्रादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण

उच्चार्ये यवरत्नात्मके वर्णे स्वरवर्णे च "अचोऽसृष्टा यण-
स्त्रीषन्नेमसृष्टाः शलस्तयेति" शिवायां तेषाञ्च्चारणेऽस्यै

षत्स्पर्शयोरुक्तैस्तथात्वम् । दानहीने कृपणे अधमे च ।

"अतिस्पर्शो वर्वरता च रेफे" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्शे ।

अतिस्फिर वि० प्रा०स० । अत्यन्तस्फूर्तिशालिनि, अतिदृष्टे च ।

अतिहसित न० अति+हस-क्त । उच्चहासे । षञ् । अति-

हासोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहसयति ।

अतिहस्ति नामधातुः हस्तौ निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा
अतीक्ष्ण वि० न०त० । तोक्ष्णत्वविरोधिष्ठुत्ववति । विष-

युद्धलोहकूपतोक्ष्णशब्दार्थभिन्ने न० ।

अतीत वि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वृत्तौ

आरम्भपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे वि० । अतीतश्च वर्त्त-

मानध्वंसप्रतियोगी । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-
वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । स च कालो द्विविधः

अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः कालेः

पश्चाद्भवेन, आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितः कालः । तत्र

वृत्तिध्वंसप्रतियोगी अद्यतनातीतः तदरिक्तः अनद्यतनः ।

तत्कालादयत्ने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति"

स्त्वात् तस्यैव वक्तुरपारोक्ष्यविवक्षायां लिट् (पपाच)
"परोक्षानद्यतने लिङिति" स्त्वात् । भूतसामान्ये लुङ् ।
अपाक्षीत् । स्मशब्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । कालस्तु
क्रियान्वयी सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" हर्षयुक्तेः ।
अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवहियते
इत्यादिकमाकरे दृश्यम् । अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसन-
मशनमिति" "कालातीता दृष्ट्या सन्ध्येति" "संवत्सरे
व्यर्तते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमती-
तवार्त्तयेत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या० । इन्द्रगुणातिगे
विष्णौ इन्द्रातिगमात्रे वि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-
श्चितं परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय वि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या०
स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसना-
त्वक्चेतांसोन्द्रियाणि तैर्ज्ञातुमशक्ये विषये । "ज्ञानं यन्नि-
र्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममती-
न्द्रियमिति" गीता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्यो-
न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुद्दृष्टव्यं" इति श्रुतौ
ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्यते । "यन्मनसा न मरुते"
इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव
"विशुद्धचेतसा गम्यमिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-
न्तिमते ज्ञानं द्विविधं वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नमनोवृत्ति-
प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव
ग्राहकत्वमीश्वरस्य रूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि
मनोवृत्तिविषयत्वमस्यैव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-
त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-
चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तैः
"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकङ्गिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञान-
नाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-
निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्तेः कारणतया तदभावे
कथंकारं? तदज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं
तज्जन्यद्वन्द्वः चैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अय० अथेव-इवः अवधारणे प्रा०स० । अव-
ष्टतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विव्यथे" इति
भार० । "अतीव सुसुमाराङ्गीति" । "उच्चैःशिर-
सामर्तवेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभ्रपुष्पतायामस्याः । तिलकपट्टे
तुलारहिते वि० । "रामस्त्वतुलविक्रम" इति रामा० ।

अतुल्य लि० न तुल्यः । असदृशे असमाने “अतुल्यमहसा-
साङ्गं रामेण सम विग्रह” इति भट्टिः ।

अतुष लि० नास्ति तृषोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषीकृते
धान्यादौ “अतुषानिव यवान् कृत्वेति” ।

अतुहिनरग्नि पु० न तुहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य ।
उष्णरश्मौ स्तूर्ये । न० त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतूतुजि पु० न+तुज-कि द्वित्वदीर्घे । अदातरि । “अतू-
तुजिं चित् तूतुजिरशिश्रदिति” ऋ० तूतुजिर्दातेति भा० ।

अतूत्त लि० न तूत्तते तूरी हिंसायाम् क्त ईदित्त्वादित् न ।
अहिंसिते । “अतूत्तोः राजा अय इच्छसान इति ऋ० ।
अतूत्तः अहिंसित इति भा० ।

अटणाद लि० न टणमत्ति अद-अण-उप० न० त० ।
टणाभक्तके दुग्धमात्रपोष्ये गवादिवत्से । “अथ वत्सं
जातमाह्वरटणादमिति” वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अटदिल पु० न टद्यते बध्यते टद-किलच् न० त० । हन्तु-
अटप्ति स्त्री टप्तिः सन्तोषः अभावार्थे-न० त० । टट्यभावे
व० । टप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च लि० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न० त० । तेजोविरोधिनि तमसि
छायायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वा न कप् । तेजोरहिते लि०
कपि । अतितेजस्तोऽप्यत्र लि० ।

अत्क पु० अतति सततं विकृतिम् अत-कन कित्त्वम् ।
शरीरावयवे “स्तरीर्नात्कं व्युतं वसानेति” श्रुतः । अतति
सततं गच्छति । पान्ये लि० ।

अत्तवे अव्य० अद-तुमर्थे तवेङ् । अत्तुमित्यर्थे “हविषेऽत्तवे
इति” यजु० । “अत्तवे हविर्भक्षितुमिति” वेददीपः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्बधाति अत-तक् इडभावः । मातरि,
स्त्रियाः-अत्ताञ्च । स्वार्थे के कापि अत इत्त्वे । अत्तिकाप्यत्र ।

अत्ति लि० अत्यते सर्वदा सम्बध्यते कर्मणि क्तिन् । मातरि,
ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-अत्ताञ्च । स्वार्थे कन् । तत्त्वैवार्थे ।

अत्तु पु० अद्-तच् । परमेश्वरे, “अत्ता चराचरग्रहणादिति”
शारीरकसूत्रम् तस्य अत्तृत्वञ्च “यस्य ब्रह्म च चातञ्जोभे
भवत ओदनो ऋतुर्यस्योपसेचनमिति” श्रुतौ सर्वभ-
क्षकत्वेनोक्तेः । अधिकमदितिशब्दे वक्ष्यते भक्षणकर्तृभावे
लि० स्त्रियां ङोप् । “अरक्षितारमत्तारं ऋषं विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।

अत्त न० अतति जयपराजयावत् अत-न । युङ्गे । निरु०

अत्तु पु० अत-तु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके लि० । उष्ण०

अत्य लि० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेश्वे,

“अश्वोऽस्यत्योऽसि मयोसीति” ता० ब्रा० । “अशुमत्यं न
वाजिनमिति” वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्वात्
अत्या० स० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी राज-
पेयोऽतिरात्रोऽप्रोयाम इति” गवामयनसंस्थयज्ञभेदे ।

अत्यङ्गुश पु० अतिक्रान्तोऽङ्गुशं तत्पीडनमनादृत्य यथेष्टं प्रवृत्त-
त्वात् अत्या० स० । अङ्गुशाघातानादरेण यथेच्छं प्रवृत्ते
उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुल लि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व लि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या० स० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा० स० । अतः पूजनार्थत्वाच्च समा० ।
अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या० स० । अतिशये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
परिच्छेदातिक्रमे नाशतिक्रमे च अव्य० । “किं वा तवा-
त्यन्तवियोगदुःखे” इति रघु० “अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति”
कुमा० । “सुखमत्यन्तमश्रुते” इति गीता । “शरीरस्य
गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” च पुरा० । “अत्यन्ते
भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभवे वस्तुनि लि० । नाशति-
क्रान्ते लि० “अत्यन्तं निर्जगद्योमेति” पञ्चदशी ।

अत्यन्तकोपन लि० अत्यन्तं भृशं कुप्यति अति+कुप-ल्यु ।
भृशकोपान्विते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् लि० अत्यन्तम् अन्तात्ययं अति+अन्त-
अत्यये अव्ययीभावः तद्वच्छति गम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-
न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभावासमानाधिकरणे ध्वंसे । यस्यां सत्यां
स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरत्यन्तनिवृत्तिर्न भवेत् तादृशी
निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषाय इति” सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थाया-
मेव, मोक्षे हि विवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य दुःखादेः
सुतरां समूलमुच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्धः
व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा ।
सन्ततसम्बन्धे, व्याप्तौ च । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”
इति पा० । [एच्चे राजनि० ।

अत्यन्तमुकुमार पु० अत्यन्तं सुकुमार इति । (काङ्गी) कङ्गनी

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्तः अन्तमतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म० । नास्तीति वाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलष्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेश्च तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाशत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्नपि वृत्ते कपिसंयोगतद्भावयोरवच्छेदभेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नपि भूतलेऽवच्छेदभेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धकसद्भावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभावशब्दे वक्ष्यते । “प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिक त्रि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अतिशयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वृत्तौ त्रि० । नाहैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्यापयेदिति । अत्या० स० । अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न० । तद्वृत्तौ त्रि० ।

अत्यन्तीन त्रि० अन्तस्यात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययी० । अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले । “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुच्येति” भट्टिः ।

अत्यस्त पु० अतिशयितोऽस्त्वोरसः फलपलादौ यस्य व० । (तेतुल) इति प्रसिद्धे तिन्निङीष्टे । अत्यन्तास्तरसवति वस्तुमात्रे त्रि० । वनवीजपूरे (टावादेव) इति प्रसिद्धे वृत्ते स्त्री । अस्तरसस्य लक्षणाद्युक्तं सुश्रुते यथा “यो दन्तहर्षमुत्पादयति सुखस्रावं जनयति अद्वाञ्चोत्पादयति सोऽस्त इति” अस्तो जरणः पाचनः प्रवननिग्रहणोऽनुबोधनः कोष्ठविदाही वहिःशीतः क्षेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंभीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्या-

पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नभूलरुग्णप्रच्युताऽवमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविडोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठसुरो हृदयश्चेति” । अस्त-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्नातक-कपित्थकरमर्दवरकोलप्राचीनामलकतिन्निङीककोशास्त्रभव्यपारावतवेत्तफलकुचाम्बवेत-सदन्तशठदधितकसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्बप्रभृतीनि समासेनामुवर्ग इति ।

अत्यस्तपत्नी स्त्री अत्यस्तं पत्नीं यस्याः जातित्वात् ङीप् ।

अत्यस्तपत्रयुक्ते वनवीजपूरे (टावालेव) इति ख्याते वृत्ते ।

अत्यय पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कृच्छ्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्यस्यावश्यकत्वाभावे च । “प्राणायामे च संप्राप्ते योऽन्नमस्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्बसेति” स्मृतिः । “क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति” पुरा० अत्ययं कालातिक्रमं न सहते ठक् आत्ययिकः । विलम्बाक्षमे कार्ये त्रि० ।

“आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति” पुराणम् ।

अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुपलब्धरूपं अत्या० स० । अतिशये । तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययी० । अर्थाभावे अव्य० ।

अत्यल्प त्रि० अतिशयितोऽल्पः प्रा० स० । अत्यन्ताल्पे अणुतरे च । [कुथ्यादिति” ।

अत्यशन न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने “नचैवात्यशनं

अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोडशाक्षरपादिकां वृत्तिमेका-

क्षराधिक्यात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

अत्याकार पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+कृ-घञ् । तिरस्कारे । “स्नाघात्याकारतद्वेतेष्विति” पा०

अतिशयित आकारो मूर्तिः प्रा० स० । वृहद्देहे पु० ।

अतिशयित आकारो यस्य व० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्याग पु० न त्यागः अभावार्थे न० त० । त्यागाभावे “उपे-

त्यातिक्रमे दोषश्चुतेरत्यागदर्शनादिति” स्मृतिः ।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-घिणुन् मन्दार्थे नञ् त० । कर्मफलानुसन्धानेन कर्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचार पु० अत्युत्कट आचारः प्रा० स० । अनुचिताचरणे ।

अतिक्रमे अव्ययी० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्यक्तुं शक्यम् शक्यार्थे श्यत् न कुत्वम् ।

त्यागाशक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादान त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते

अतिशयितमादानम् प्रा० स० । ऋशादाने ।

अत्याधान न० अति+आ+धा-ल्युट् । अतिक्रमणे, सम्बन्ध-
मात्रे, उपरिस्थापने च । अत्यये अव्ययी० । आग्न्याधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रम्य ज्येष्ठमाधानम् । ज्येष्ठा-
तिक्रमेण अग्न्याधाने न० ।

अत्याय पु० अति+अय-घञ् । अतिक्रमे, “प्रजाह तिस्रो
“अत्यायमीयुरिति” श्रुतिः । अतिक्रान्तलाभे लि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते लाभे पु० ।

अत्यायु न० अति+आ+या-कु । यज्ञियपात्रभेदे ।
“मूर्द्धास्थत्यायु पात्रमसीति” ता० “अत्यायुनाम्नाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विख्यात्यतिशये अतिप्रसिद्धौ च !

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रूह-क्तिन् । आरोहणातिशये ।

अत्याल पु० अतिशयेन समन्तात् अलति पर्याप्नोति अति+
आ+अल-अच् । (लालचिता) इति ख्याते रक्तचित्तक-
टके, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम् ।

अत्याशा स्त्री प्रा०स० । अपूरणीयधनादिदृष्ट्यायाम् । अत्या०
स० । आशातिक्रान्ते लि० ।

अत्याश्रम लि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्या०
स० । सर्वाश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि ।
अत्याश्रमिन् इत्यप्यत्र । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु० ।

अत्याहित न० अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणार्थं मनो दीयते-
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे क्त । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
शङ्काकरे अनर्थे च । “किमत्याहितमिति” नाटकम् ।
अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितगुणेन स्तवने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकुप्यसि
मृषावादञ्च नो मन्यसे” इत्युद्धटः ।

अत्युक्ता(क्था) स्त्री उक्ता(क्था) एकाक्षरपादिका वृत्तिः
ताम् अतिक्रान्ता अत्या०स० । द्व्यक्षरपादके कन्दोभेदे ।
अत्युक्थस्तु उक्थनामकसामभेदातिक्रान्तरि लि० ।

अत्युच्छ्रित लि० अत्यन्तमुच्छ्रितः । अत्यन्तोन्नते उन्नतेः
परमसीमापन्ने ।

अत्युत्कट लि० अत्यन्त उत्कटः । अत्यन्तोपे । “अत्युत्कटैः
पापपुण्यैरिहैव फलमश्रुते” इति पुरा० ।

अत्युत्कृष्ट लि० अत्यन्तमुत्कृष्टः । परसीमापन्नोत्कर्षयुते ।

अत्यूमशा अव्य० ऊर्ध्वादिगणोक्ते अनुकरणशब्दे हिंसाया-
द्योतकोऽयमित्यन्ये अत्यूमशाकृत्य । गणरत्ने तु अयं न दृश्यते
गणपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम् ।

अत्यूह पु० अतिशयेन जहते शब्दायते अति+जह-अच् ।
कालकण्ठे (डेओ) इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि । अति-
शयेन जहस्तर्कः प्रा०स० । अतिशयितवितर्के । (नील)
इति ख्यातौषधौ नीलिकायां स्त्री । अत्ययेऽव्ययी० ।
वितर्काभावे अव्य० ।

अत्र अव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्तम्या-
स्त्वल् प्रकृतेरशभावश्च । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे । “कोऽत्र
भूमिवलये जनान् सुधेति” माघः । न त्वायते केनापि
तै-वा० कर्मणि क । अन्यत्राणायोग्ये क्षत्रिये “प्राणः
क्षणितोः प्रक्षतमत्वमाप्नोतीति” यच्च न त्वायते केनचिदत्र
क्षत्रं प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप लि० नास्ति त्रपा यस्य । निर्लज्जे ।

अत्रभवत् लि० अयमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपीति” प्रथमार्थे
तत् ततः कर्म० । पूज्ये, “जयमत्वभवान्नूनमरातिष्वभि-
लाषुक” इति भार० ।

अत्रस्त लि० न तस्तः । त्वासरहिते त्वासोपाधिरहिते च
“जुगोपात्मानमवस्त” इति रघुः । त्वासोपाधिमन्तरेणेत्यर्थः
सन्निनाथः । [त्वासमूह्ये लि० ।

अत्रास पु० न त्वासः अभावार्थे न०त० । त्वासाभावे न०व० ।

अत्रि(त्त्रि) पु० अद-त्रिन् “मरीचिरत्रिर्द्विरसौ पुलस्त्यः
पुलहः क्रतुः । ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये सुनिभेदे । “अग्निरत्रिं घर्म उरुधन्त”
इति श्रुतिः” । अत्र पक्षे वा तलोपे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने लि० बहुवचनान्तः । अस्य उत्तरदिशि
ताराहूपेणापि स्थितिः दृष्टुं संहितायासुक्ता यथा
“एकावलोव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव ।
नाथवतोव च दिव्यैः कौवेरी सप्तभिर्मुनिभिः ॥ भ्रुव-
नायकोपदेशाद्वरीनर्त्तवोत्तरा अमङ्गिश्च । यैश्वरमहं
तेषां कथयिष्ये दृढगर्भमतात् ॥ आसन्नघासु सुनयः शासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । प्रहृदिकपञ्चद्वियुतः शककाल-
स्तस्य राज्ञश्च ॥ एकैकस्मिन्नृचे शतं शतं ते चरन्ति वर्षा-
णाम् । प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥ पूर्वे
भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्या-
द्विरास्ततोऽविस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥ पुलहः क्रतुरिति
भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वार्थाः । तत्र वशिष्ठं सुनिवर-
मुपाश्रितारुन्वती साध्वी ॥ उत्काशनिधूमाद्यैर्हता
विवर्णा विरश्मयो हस्ताः । हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
क्षिग्धाश्च तद्वृक्षैः” इति ॥ अत्रैवर्गाश्च तत्रैवोक्ता यथा

“अत्रेः कान्तारभवा” इति । अधिकं सप्तर्षि शब्देदृश्यम् ।
 अद-विनि । अतीत्यत्वा उणादि० ।
 अत्रिजात पु० अत्रेर्नेत्वात् जातः जन-क्त ५त० । चन्द्रे,
 चन्द्रोहि प्रजासर्गाधिं तपस्यतोऽत्रेर्नेत्वात् जातोयथा ।
 “पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽत्रिर्भगवान्दधिः । ब्रह्मणो
 मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः । तत्रात्रिः सर्व-
 भूतानां तस्यौ स्वतनयैर्दतः । कर्मणा मनसा वाचा शुभा-
 न्येव चचार सः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा शंसित-
 व्रतः । काष्ठकुक्षिशिलाभूत ऊर्ध्ववाङ्महाद्युतिः । अनु-
 स्तरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
 दिव्यानीति ह नः श्रुतम् । तत्रोद्धरेतसस्तस्य स्थितस्या-
 निमिषस्य ह । सोमत्वं तनुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यां
 वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना
 हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः
 समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-
 न्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ।
 यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । तत-
 स्ताभिः सहैवाशु निपतात वसुध्वराम् । पतितं सोम-
 मालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
 लोकानां हितकामया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा
 सत्यसङ्गरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः
 श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
 तदुवर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।
 अत्रिदृग्ज पु० अत्रेर्दृशोनेत्वाज्जायते जन-ड ५त० । चन्द्रे
 अत्रिनेत्रजादयोऽप्यत्र । तद्विविधतिरत्रिजशब्दे दृश्यम् ।
 अत्रिभारद्वाजिका स्त्री अत्रिभारद्वाजवंश्योः मैथुनम्
 “इन्द्राहुन् वैरमैथुनयोरिति” वुन् “वैरमैथुनकादिवु” न्नित्य-
 मरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुने ।
 अत्रिसंहिता स्त्री अत्रेः संहिता स्मृतिः । वर्णाश्रमा-
 चारादिवोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।
 अत्ररा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न०त० । त्वराभावे
 “त्रीणि आङ्गे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति” स्मृतिः ।
 अत्सरक पु० नास्ति त्वरिव सुष्टिवन्धनस्थानं यस्य । सुष्टि-
 बन्धनस्थानशून्ये खड्गाकारे यज्ञियपात्रभेदे चमसे ।
 अथ अव्य० चु०-अर्थ-ड पृषो० रलोपः । संशये, आरम्भे
 आनन्तर्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, समुच्चये पक्षान्तरे च ।
 मङ्गलं तु नास्त्यर्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययं श्रुत्या

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः
 पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावभा” वित्युक्ते
 स्तस्य श्रवणेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये
 “अर्थान्तरप्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या मङ्गलमारचयती” त्युक्तम् ।
 तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ” साधनचतुष्टयानन्त-
 र्यर्थे “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चानन्तर्ये, “अथ
 योगानुशासन” मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “शब्दो नित्यः अथा
 नित्य” इत्यादौ संशये, संशयश्च एकधर्मिकं कोटिद्वयज्ञानं
 तत्र कोट्युपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दा-
 र्थता विकल्पश्च संशयविशेष एव । “अथ शक्नोषि भोक्तु-
 मित्यादौ” प्रश्ने, “अथ शब्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-
 तयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव “अथ मरणमवश्यमेव
 जन्तोरिति” वेण्प्राम्, “अथ चेत्त्वमिमं धर्मां संयमं न
 करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पक्षान्तरे, अथातो धर्मं व्याख्या-
 स्याम इत्यादौ कात्स्त्र्ये, “भीमोऽयार्जुन” इत्यादौ
 समुच्चये, स्वरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य० अथ+कायते; कवतेर्वा वा० डिमि । स्त्रीकारे ।
 स्त्रीकारश्चेह नादानं, किन्तु अन्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-
 नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा
 कस्यचित् “इत्थं वृत्तमिति” प्रश्ने अथकिमित्यादिना पृष्ट-
 वस्तुनः यथावृत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्यस्य ज्ञातत्वात् अच् पृ०
 न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्त्यादौ कुशलः वा० इस्
 सित्वेन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिज्ञे
 ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनिः ।

अथर्वन् पु० अथ+वन्-वनिप् शक० । अथर्वनामकसुनिविशेषे,
 स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यथोक्तं
 सुण्डके । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संवभूवे” त्युपक्रम्य
 ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्
 “अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेषु अन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य
 सुखे अयमथर्वा सृष्ट” इति भाष्यम् । “अथर्वणे यां प्रवदेत
 ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गिरे इति” अथर्वायेत्युक्तेः अथर्वशब्दो-
 ऽदन्तोऽपि “सर्वे नान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्तेः” पृषो०
 नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदवेदे पु० । ततः
 तद्वेदाधीते वा ठक् आथर्वणिकः, अथर्वणा इष्टं साम
 अण् आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते कृतठको लुक् ।
 अथर्वाणः । तत्प्रोक्ताध्यायिप्रभृतिष्वर्थेषु ।

अथर्वविद् पु० अथर्ववेदं तदुक्तं कर्म वा वेत्ति विद-क्लिप् ।
अथर्ववेदस्य “शन्नो देवीरभीष्टय” इत्यादिकस्य, तद्विहिता-
भिचारादिकर्मणश्च वेत्तरि वशिष्ठादौ । “गुरुणाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय” इति रघुः ।

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विष्टतिः “अथर्वस्य नव शाखाः,
पैप्पलादा शौनकी दामोदा औप्ता ब्रह्मदा पशुशौनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि
तस्य पञ्च कल्या भवन्ति कल्पे कल्पे पञ्च शतानि भवन्ति
नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचार-
कल्पः, शान्तिकल्पश्चेति” चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विष्णुपुराणेऽभिहितं यथा

“अथर्वानामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स
मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कवन्मं
सोऽपि तद् द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शय तथा पथ्याय
दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौक्तो ब्रह्मवलिस्तथा ।
शौक्तायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तम ! ॥ पथ्यस्यापि
तयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः
कुसुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा
कृत्वा ददावेकान्तं बभूवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्
सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवमुज्जकेशाभ्यां भिक्षा वेदा
द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठस्त्वथ-
र्वणामेते संहितानां हि कल्पकाः इति” ॥ एतस्य उपनिषदः
एकविंशत् तासां नामानि यथा प्रश्नः १ सुण्डकं २
साण्डूक्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ बृहज्जा-
वालिः ६ नृसिंहतापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सोता ९
शरभः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाण्डिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अन्नपूर्णा १६
सूर्यात्मा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ त्रिपुरा-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जावालिः २४
गणपतिः २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७
कृष्णतापनी २८ हयग्रीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१
एताश्च प्रायशः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः
सुक्तिको० ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वणः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्या-
प्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तद्देदीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके
उपनिषद्भेदे । [श्रेष्ठत्वात् स्वनामख्याते अथर्वोपनिषद्भेदे ।
अथर्वशिरस् न० अथर्वणः शिरश्च ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया

अथर्वङ्गिरस पु० अथर्वा चाङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्मन्योः ॥
उपचारात् तद्वृष्टमन्त्रादिभेदे च “अथर्वङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजितेति” तच्च । “अथर्वणं पितरं देववन्मं मातृगर्भं
पितरसं युवानम् ॥ यद्वसं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणो
वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति” । “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा
अथर्वणो भृगवः सौमत्रासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोर्भिर्यज्ञियैरागहीह यम
वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं ऊवे यः पिता तेऽस्मिन्
वर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन्
हविषो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् दिवस्पृष्टान्या-
रुहन् । प्रभुर्ज्यो यथा यथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति”
स्मृतञ्च ॥ अथ० १८, १५८, ६१, [वेदराडित्युक्ते] बुधे ।
अथर्वधिप पु० ईत० । “सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व-
अथर्वी स्त्री न+थुर्व अच् पृ० उलोपः गौ० ङीष् । अहिं-
सिकायाम् “याभिर्विश्वलां धनसामथर्व्यमिति” वेदः ।
अथवा अव्य० अथेति वायते अथ+वा-का । पक्षान्तरे “अथ
वा कृतवाग्द्वारे इति” “अथवा मृदु वस्तु हिंसित-
मिति” च रघुः । “अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगि-
नेति” भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-डो पृषो० रलोपः । अथशब्दार्थे आर-
म्भादौ । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले विक-
ल्पानन्तर प्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये इत्युक्ते” अथशब्दार्थे ।
अद बन्धने भ्वा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।
अद भक्षणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अत्ति अध-
सत् जघास अत्ता अत्यति । सनि जिघत्सति । क्त-ओदनार्थे
अन्नम् अन्यत् जग्धम् घञ् घसः-आदः क्तिन् जग्धिः ।
“योऽन्नमत्ति यतस्तत” इति स्मृतिः । “अन्ता चराचर-
ग्रहणादिति” शा० सू० । “किमदन्ति मृज्जा” इति ।
अदंङ्ग पु० नास्ति दंष्ट्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । भग्ना-
शीदन्ते सर्पे । प्रधानदन्तरहिते लि० ।

अदत्त लि० विरोधार्थे न० त० । दत्तत्वविरोधिसाम्बन्धवति ।
अदक्षिण लि० दक्षिणोऽनुकूलः कुशलश्च विरोधार्थे न० त० ।
दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति
दक्षिणा कर्मसमाप्ता देया यत् । दक्षिणामून्ये यज्ञादौ ।
दक्षिणादानस्य नित्यत्वं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते “हतयज्ञम-
दक्षिणमिति” ।

अदग्ध लि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना-

ऽकृताभिसंस्तारे । “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति” आहुमन्त्रः । दग्धभिन्ने त्रि० ।

अदण्ड्य त्रि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्निति” वाच्यं । “अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकादिति” मनुः । ऋष्यादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः तत्र केचिददण्ड्याः संगृह्यन्ते । “अनिर्द्देशां गां सूतां वृषान् देवपशून् स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्ड्यान् मनुजव्रीत्” । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकमुक्तम् अति वर्त्तनशब्दे, जेले देयप्रावरणविशेषमुक्त्वा तदकरणे दण्डाभावो मनुनोक्तः यथा “तत्रापरिहृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति” “महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालोयेषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिमुता” इति “अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते ऋताः । अदण्ड्याः काणकुण्डाश्च वृषभः कतलक्षण इति” ऋतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न० त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । “अदत्तायां नृतायान्तु त्रहाच्छुध्यन्ति बान्धवा” इति ऋतिः अदत्तमात्रे त्रि० । अप्राशस्त्ये न० त० । अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्त्वापि प्रत्याहृतं योग्ये त्रि० । तच्चोक्तं नारदेन यथा “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः । तद्योत्कोच परीहासव्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्तन्वार्तमत्तो-न्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्गमेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपाले पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति” । अस्यार्थः भयेन वन्दिष्याहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन शत्रादिवैर-निर्थातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रविहोनादिनिमित्त-शोकाविष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-सार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददा-तीति दानव्याख्यासः । कलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तघोडशवयस्तेन मूढेन, लोकवेदानभिन्नेन अस्तन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रसन्नेन, उन्म-त्तेन, वातिकाद्युन्मादप्रसन्नेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथा-ऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् ।

अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करि-ष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्थे-नात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु नृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः” इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । “योगा-धमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य बाधुप्राधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-पाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यस्यादेयं प्रयच्छति, तयो-र्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यस्या-देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छु-क” इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्रि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि इत० । अदत्तस्य ग्राहके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्तेत ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स” इति ऋतिः ।

अदत्त त्रि० अद-वा० अतन् । अदनीये “अदत्तया दयते वार्याणीति” ऋ० ५, ४८, ३, अदत्तया, अदनीयानीति भा० । अदद्राञ्च त्रि० असुमञ्चति अदस्+अनुच-किप् अद्रागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रीची असर्वनामस्थानाद्याचि तु अद-द्रीचः इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोच्चे असुद्राङ् असु-सुयङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे वा कप् तत्रैव । “यद्यप्यदन्तकः पूषा पृष्टमस्ति सदा चरुमिति” छन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूषो ह्यपातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः । शयमाने गरिमणि योऽह-सद्दर्शयन् दत्” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टचरुभुक्-त्वं तदपि तत्रैवोक्तम् प्रह्लादप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दद्यादि वरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षितं पिष्टभु-गिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अध्यगमिति” अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वमुक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्रि० । “येऽप्यदन्ताः कुले ममेति” वायु० । नृणां दन्तजननकालस्तु षण्मास एव शुद्धितत्त्वे निर्णीतः पशूनान्तु “वर्षमात्रा तु बाला स्याद-

तिवाला द्विवाषिकी । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तरुणी
दन्तजन्मनीति” अङ्गिरोवचने द्विवर्षोत्तरकाले गवां दन्त-
जन्मकथनं पशुमात्रोपलक्षणम् अत्रैव काले (आदाता)
इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवामिव महिषाश्वादीनामपि
तथैव । अत् अन्ते यस्य व० । अकारान्तशब्दे पु० ।

अदब्ध दन्भ-क्त न० त० । अहिंसिते “अदब्धेभिः पायुभिः
पाह्यस्नानिति” ऋ० १, ६५६, अदब्धैरहिंसितैरिति भा० ।
“अदब्दासुभ्राजमानोह्येव” इति वेदः ।

अदब्धायु पु० अदब्धेन अहिंसनेन आयौति आ-या-कु-
३त० । अहिंसायुक्ते “अग्नेऽदब्धायो अशीततमेति यजु०
अदब्धायो । अहिंसित ! यजमान इति वेददीपः ।

अदभ लि० न दभ्यते कर्माणि बा० क । अहिंसे “तादृधन्तावतु
द्युन्मत्ताय देवावदभा” इति ऋ० ५, ८६, ५ अदभौ अहिंस्यौ
इति भा० ।

अदभ्र लि० दन्भ-रक् दभ्रमत्पं न० त० । अनले “अदभ्र-
दर्भामधिशय्य स स्थलीमिति” भारविः ।

अदम्भ पु० अभावार्थे न० त० । दम्भाभावे । नास्ति-
दम्भो यस्य । दम्भरहिते लि० । “अदम्भं शठतां हीनं
कर्म्म कुर्यादलोलुप” इति पुरा० ।

अदम्य लि० न दम्यतेऽसौ । अदमनीये । गवामेकवर्षपर्यन्त
कालेऽदम्यता “पादश्चाप्राप्तके देय इति” स्मृतिः अप्राप्तकः
अप्राप्तदम्यावस्थ इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हते
लक्ष्मपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सानामदम्यत्वं प्रतीयते ।

अदर्शन न० न दर्शनम् अभावार्थे न० त० । दर्शनाभावे
लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा० । नास्ति दर्शनं
यस्याः व० । दर्शनाविषये दृष्टिभूत्ये च लि० ।

अदल पु० दल्यते भिद्यते इति दलं पत्वं दल-कर्माणि घञ्
न० व० । दलभूत्ये (हिजल) इति ख्याते वृत्ते । पत्वंभूत्ये
वृत्तमात्रे लि० । दलकुमार्यां स्त्री । दलः खण्डः ।
तच्छून्ये लि० ।

अदस् लि० न दस्यते उत्क्षिप्यतेऽङ्गुलिर्यत्र इदन्तया निर्धार-
णाय पुरोवर्त्तिन्येवाङ्गुलिनिर्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तिनि ।
न+दस्-क्लिप् । अपुरोवर्त्तिनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । “असुष्य विद्या रसनाग्रनर्त्तकीति” नैष-
धम् । परलोके “नचासुत फलप्रद इति” पुरा० ।

“इदमस्तु सन्निकटं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम् । अद-
सस्तु विप्रकटं तदिति परोक्षे विजानीयादित्युक्ते” विप्र-

कटे एवास्य प्रयोगः । यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य
तदर्थबोधकता । यथा “आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ
समागत इत्यादौ” । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवददः-
शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्” यच्छब्दस्य तु निकट-
स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति वदता च तेन
तच्छब्दस्येव इदमदःशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थकता तल्लेवोक्ता ।
यथा “करवालकरालदोः सहायो युधि योऽसौ विजया-
ज्जु नैकमल्लः । यदि भूपतिना स तत्र कार्ये” इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव
दर्पणकता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु! समागत”
इति पद्ये यच्छब्दस्य सन्निकटतया तच्छब्दार्थावाचकत्वमाशङ्क्य
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठः परि-
वर्त्तितः । यच्छब्दे नानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थाभिधा-
यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुचुम्बित-
चारुकेशर इत्यादौ” नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव
यच्छब्दस्यासन्निकटतयोपात्तस्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता
नान्यथेति सुस्थितम् । “अदोऽनुपदेशे इति” सूत्रनिर्देशात्
अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कृत्यादः कृतमित्यादौ
गतित्वेन समासे ल्यप् । परं प्रति उपदेशे तु अदः कृत्वा
अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिसंज्ञात्वे
नाव्ययत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ल्यप् अर्थस्तु
अदःशब्दस्येव ।

अदाह लि० न० त० । दाहभिन्ने “अदाता वंशदोषेणेति”
पुरा० । “अदाता पुरुषस्यागी धनं संत्यज्य गच्छ-
तीति” नीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदान न० न दानमभावार्थे न० त० । दानाभावे । नास्ति-
दानं त्यागोमदजलं वा यस्य । दानशून्ये लि० ।
मदजलशून्ये गजे पु० । “सदा दानपारक्षीणः शस्तएव
करीश्वरः । अदानः पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्हभ” इति ।

अदान्त लि० न० त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च
“अदान्तोविषयासक्त” इति पुरा० ।

अदाभ्य लि० दम्भ गत्यत् नलोपोपधावृद्धौ न० त० ।
अहिंसे । “यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति य० ७, २, हे
सोम! ते त्वदीयमहिंसितं जागृवि जागरणशीलमिति
वेददीपः ।

अदाय लि० नास्ति दायो येषाम् । दायानर्हपतितज्ञात्यादौ ।
“अदायाश्च स्त्रियोमता” इति स्मृतिः ।

अदायाद वि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते
अद-अण् इत० न०त० । सम्बन्धितनाम्नाहके पतिततादि
सपिण्डभेदे “अदायादाश्च परिगणितमात्रादिभिन्नाः स्त्रियः,
“अदायाश्च स्त्रियोभताः” इति स्मृतेः । द्वादशविधान्
पुत्रानुक्त्वा “कानीनश्च सहोदश्च क्रोतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादवान्धवा इति मनूक्ताः
कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानाहं अपि क्लीवा-
दयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक वि० दायमर्हन्ति दाय+ठक्-न०ब० । दायद-
शून्ये “अदायिकं राजगामीति” स्मृतिः दायग्राह-
कपुत्रादिशून्यं तदर्थः ।

अदाह्य वि० न दग्धमर्हति दह-अहर्घ्ये ख्यत् न०त० ।
शास्त्रोक्तविधिना अग्निसंस्कारानर्हे पतिततादौ ते च स्मृतौ
दहिता यथा । “हृदिदंघ्रिनिखिव्यालविषवर्जिस्त्रिया
जलैः । आदरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ।
नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीतः
स्वयं रात्रौ चौर्यदोषेण कुत्रचित् । परदारान् रमन्तश्च
द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चाण्डाला-
द्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन्
समाश्रिताः । गराग्नविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वज्रं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् । गिरिपृष्ठ-
प्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिलजोविनश्चैव सूना-
लङ्कारकारिणः । सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुं-
सकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महा-
पातकिनो ये च पतिततास्ते प्रकीर्तिताः । पतितानां न
दाहः सप्राज्ञान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः । नचाश्रुपातः
पिण्डं वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् । एतानि पतितानाञ्च
यः करोति विमोहितः । तप्तकच्छयेनैव तस्य शुद्धिर्न-
चान्यथा” इति । दग्धमशक्ये निरयवत्वात् परमात्मनि ।
“नैनं हिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक” इत्युपक्रम
“अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्यएव चेति” गोतायां
तस्यादाहत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते वृहत्त्वात् दो-क्तिच् न०त० ।
दातुं क्षेतुं न योग्यायां पृथिव्याम् “चक्षुरदितावसनमिति”
ता०ब्रा० “अदितौ पृथिव्यामिति” भाष्यम् । वाचि
निरुक्त० । दितिर्दनुजमाता विरोधार्थे न०त० । तद्विरो-
धिन्यां देवमातरि “प्रजक्षिरे महाभागा दक्षकन्यास्तयोदश ।
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा

प्राधा च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च
मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्याश्च भारतेति” भारतम् आदिप० ।
एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव “दक्षस्त्व-
जायताङ्गुष्ठाह्निष्ठाङ्गवान्दधिः ब्रह्मणः पृथिवीपाल !
शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाङ्गार्या तस्य
महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः ।
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे । दिव्येन
विधिना देव ! कश्यपाय त्रयोदशेति” अदितिरदीना-
देवमातेति निरु० । तद्देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे ।
अस्ति प्राणिजातम् अद-इतिच् । सर्वनाशके मृत्यौ,
पद्मेश्वरे च पु० । “स यद्यदेवास्त्वजत तत्तदत्तुमधियत
सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति
सर्वमस्यान् भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे”ति
बृ०उ० दितिः खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे ।
“क्षत्रियासिर्यज्ञियास्तदितिरसीति” यजु० “अदितिर-
खण्डितेति” वेददीपः ।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-ड । देवे । “द्वादशैवादितेः
पुत्राः शक्रमुख्याः नराधिप ! । तेषामवरजो विष्णुर्यत्न
लोकाः प्रतिष्ठिता इति” भारतम् द्वादश आदित्याः शक्रादयः
शक्रमुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः ।

अदितिनन्दन पु० इत० । देवे अदितिस्तुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन वि० दी-क्त न०त० । अकातरे कातर्यरहिते ।

अदुष्ट वि० न०त० । स्मृत्युक्तदूरदृष्टसाधनतारूपदोषरहिते । “अदुष्टा
सन्तता धारा” इति स्मृतिः “दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते ।
अदूर न० न०त० । दूरत्वविरोधिसामीप्ये “अदूरे जगदम्बायाः
शारदीयो महोत्सव” इति पुरा० । तद्वति वि० ।
“परस्परान्जिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसिति” रघुः ।

अदूषित वि० न०त० । दूषितभिन्ने स्मृत्युक्ते दोषानर्हे द्रव्य-
भेदे च । दूषितञ्च अस्मृश्यस्पर्शवत्त्वेन, पर्युषितत्वेन, विरस-
त्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतुत्वेन च स्मृत्यादौ दुष्टत्वेन
कीर्तितम् तस्यैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतावुक्तस्तादृश-
पदार्थएवादूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टशब्दे वक्ष्यते ।

अदृश् वि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य । अन्ये चक्षुरिन्द्रियशून्ये ।
न पश्यति दृश-कर्त्तरि क्तिप् न०त० । अदर्शके वि० ।
अदृश्य वि० न०त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शना-
नर्हे, परमेश्वरे च । “यत्तददृश्यमविज्ञेयमप्राह्य-
मिति” श्रुतिः ।

अदृष्ट न० दृश-क्त न०त० । पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये,

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम् । अदृष्टसत्त्वे प्रमाणञ्च । “सापेक्षत्वाद्नादित्वात् वैचित्र्यात् विश्व-
वृत्तितः । प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिक”
इति “चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति” चेति
कुसु० । अस्याभिप्रायः । इह हि जगति उच्चावच
विचित्राः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते
च न नित्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः
किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे
हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः
कादाचित्कत्वात् घटवत् । यद्युत् कादाचित्कं तत्तत् हेतु-
सापेक्षं यथा घटः भवन्ति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः
तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवन्यायेन भोगानां हेतु-
सापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः
कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव
तद्धेतुत्वेनार्थान्तरापातः । कालस्य साधारणकारणतया
चिविवभोगं प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया
सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । एतेन तत्तत्कालत्वेन कारणता-
कल्पनेऽपि न निस्तारः तत्तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसा-
धारण्येन प्रत्यात्मविचित्रभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः । अतो
विचित्रभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत्
कल्पनीयं, तदेवादृष्टम् । एवमनुमानेन आगमप्रामाण्या-
नभ्युपगन्तुं प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम् । आगमेन तु
तत्सिद्धिरेवमभियुक्तैरभ्युपेता “स्वर्गकामो यजेतेति”
वाक्ये समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन
बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया
आशुविनाशिनो यागादेस्तदानीमसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात्
अतो विधिबोधितं यागादेरिष्टसाधनत्वं फलकालपर्यन्त-
स्थायिस्वजन्यव्यापारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारी-
भूतमपूर्वं कल्प्यते । तदभिप्रायेणैव चिरध्वस्तमित्याद्युक्तम् ।
अतएव “पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
त्वयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति”
शास्त्रान्तरे कार्यजननसामग्र्यां दैवपदाभिधेयापूर्वस्य
कीर्त्तनम् । तच्चादृष्टं द्विविधं पुण्यं पापञ्च विहिता-
नुष्ठानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुष्ठानजन्यं पापम्, तदु-
भयमपि त्रिविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितं चेति ।
देहाद्यारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, बहूनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां
मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्विन्नं सञ्चि-
तम् । तत् “ये समर्था जगत्सिन्नु सृष्टिसंहारकारकाः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते इति” शास्त्रात् “कलनात् सर्वभूतानां
काल इत्यभिधीयते” इत्युक्तेऽपि कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि
नादृष्टनाशकत्वम् “नाभुक्तं जीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति”
शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव क्षयः । तथा पुण्यस्य कर्म-
नाशजलस्यर्गादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्ता-
दिना नाशः । प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मणां तत्त्वज्ञानात्
नाशः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति”
गीतादिशास्त्रात् । इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्नानुमन्यते तैर्हि
कर्मणः सूक्ष्मावस्थापक्षसंस्कारविशेष एवादृष्टस्थानीयत-
याङ्गीक्रियते इति भेदः । तच्चानुशयशब्दे विस्तरतो वाच्यम् ।
तच्चादृष्टमात्रधर्म इति नैयायिका वैशेषिकादयश्चाभ्युप-
गच्छन्ति । वेदान्तिसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म इति भेदः ।
तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्मतया “शास्त्रदेशितं फल-
मनुष्ठातरोति” न्यायात् तत्रैवादृष्टोत्पत्तेरुचितत्वम् अन्य-
कृतकर्मणा अन्यस्यैवादृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् “कृतहाना-
कृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति” सूत्रेण च तथैव प्रतिपादितत्वादधिक-
माकरे द्रष्टव्यम् । अस्य च अदृष्टशब्दवाच्यत्वे “प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति” जैमिनिस्त्व-
मानम् । तस्यायमभिप्रायः “नोदनालक्षणोऽर्थो धर्म”
इति धर्मं वेदैकसमधिगम्यत्वमुपक्षिप्तं तस्य दृढीकर-
णार्थमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । “अनुष्ठानादूर्ध्वसुत्यमानस्य
धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्तर-
कालेऽपि रूपादिराहित्याच्चेन्द्रियैरवगम्यता । अतएवा-
दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते” इति ऋ० भाष्यम् । सूत्रार्थस्तु
प्रत्यक्षं चक्षुरादि न तदुपहृणो निमित्तं तेषां विद्यमानो-
पलम्भहेतुत्वात् धर्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात् । लिङ्ग-
राहित्याच्च नानुमानविषयत्वमर्थास्ति । सुखदुःखयोस्तद्गमक-
त्वेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वज्ञानमपि वेदैकगम्यं,
“कस्य कर्मणः ? किं फल ? मित्यध्यवसायस्य वेदैकसमधि-
गम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्माधर्ममात्रानुमाने-
ऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं
धर्मस्य नोदनामात्रप्रमापकत्वं सुस्थितमिति । दृष्टमिदं
त्रि० “सर्वमदृष्टं शुचीति” स्मृत्यन्तरम् । “अदृष्टमप्यर्थ-
मदृष्टवैभवात् करोति सुमिर्जनदर्शनातिथिमिति” नैष० ।
अज्ञातमात्रे त्रि० । “अदृष्टविरहव्यथमिति” हितो० ।
“अदृष्टमङ्गिर्निर्णिक्तमिति” सूतिः “अदृष्टमुपघातशङ्काभि-
रज्ञातमिति” रघु० । अदृष्टहेतुके भयादौ च । दैवि-
काग्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम् ।

अदृष्टपूर्वं लि० न पूर्वं दृष्टः सह सुपेति स० परनि० ।
पूर्वमदृष्टे । “अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्टेति” गीता ।
अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न० त० ।
क्रूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । व० । दृष्टि-
शून्ये लि० ।

अदेय लि० न० त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च
पुत्रादि—“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति” याज्ञ० “अन्वा-
हितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्ये सति । आपत्त्वपि च कष्टासु
वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याह्वराचार्या यज्ञान्यस्मै
प्रतिश्रुतम्” इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि “योऽदत्तं
प्रतिगृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छतीति” तदादानमपि स्मृतौ
निषिद्धम् । “मद्यमदेयमपेयमप्राहृमिति” स्मृतिः ।

अदेवत्व लि० न देवान् लायते प्रीणाति अनेन त्वै-करणे क ।
देवप्रीणनासाधने अन्नादौ “अदेवत्वादराधस” इति श्रुतिः ।
अदेवमाहक पु० न० त० । देवमाहकदेशभिन्ने नदीवृक्षम्बु
सम्पन्नप्रीहिपालितदेशे । “वितन्वति जेममदेवमाहका”
इति भार० । [“अयज्वानमदेवयुमिति” ऋ० ५, ६, ११ ।

अदेवयु लि० न देवं याति प्राप्नोति या-कु । देवाप्रापके ।
अदेश पु० न० त० । गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । “नादेशे तर्पणं
कुर्यात् न सन्ध्यां नापि पूजनमिति” स्मृतिः । “स्त्रियं
सृष्टेर्ददेशेय” इति स्मृतिः । गर्हितदेशाश्च स्मृतौ दर्शिताः
केचित् संगृह्यन्ते । “चातुर्वर्ग्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे
न वर्त्तते । तं स्वेच्छदेशं जानीयादार्थावर्त्तं ततः परम्”
इति विष्णु० । “आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्राः दक्षिणापथः ।
तथा च सिन्धुः सौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति” “पङ्ग्रां स
कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिस्तस्य
प्राञ्चैश्वानरं हविरिति” बौधा० । “अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च तीर्थ-
यात्रां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति” स्मृतिः ।
इदृशेर्गपि केचित् आहृतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्याः यथा
“रुचं क्षमियुतं क्षिप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्ट-
शब्दञ्च वर्जयेत् प्राञ्चकर्मणीति” । “न स्वेच्छविषये प्राञ्चं
कुर्यान्स्वेच्छेतुतं तथा नेष्टकाचरिते पितृन् तर्पयेदिति”
शङ्खलिखितौ । “परकीयगृहे यस्तु पितृन् संतर्पयेद्यदि ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति” एवमन्ये-
ऽपि गर्ह्यत्वयोजकाः स्मृत्याद्युक्ता वेदितव्याः । “अदेश-
काले यद्दानं-वद्दानं तामसं विदु” इति गीता ।

अदैव न० दैवं वैश्वदैविकप्राज्ञं तच्चास्ति यत् । वैश्वदैविकप्राज्ञ-
शून्ये नित्यप्राज्ञे । तस्य पार्वणेतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेव
प्राज्ञप्राप्तौ “अदैविकन्तु तत् कार्यमिति” स्मृतौ पर्युदासा
ज्ञात्वा वैश्वदैविकम् धिकं नित्यप्राज्ञशब्दे वक्ष्यते । अदैविकम-
प्यत् । दैवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च लि० ।

अदोष पु० दोषः स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न० त० ।
स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न० व० । दोषशून्ये लि० ।
अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः “तददोषौ शब्दार्थौ
सगुणावनलंकृती पुनः कापीति” काव्यप्र० । “अदोषं
गुणवत् काव्यमिति” सरस्वतीक० ।

अद्भ न० अद्यते देवैः अद-कर्मणि गन् । पुरोडाशे उज्ज्वलद० ।
अद्भ्वा अव्य० अद्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति
क्षिप् । याथार्थ्ये, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये
च । “अद्भ्वा श्रियं पालितसङ्गारायेति” रघुः । “यस्य
स्यादद्भ्वा न विचिकित्सग्रास्तीति श्रुतिः । अयं स्वरादिः,
चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्भ्वा-
कालेत्यादौ समासे ल्यप् ।

अद्भुत न० अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा-डु
तच् । आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव-
रसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसभेदे यथोक्तम् “अद्भुतो
विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः ॥ पीतवर्णो वस्तु
लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य महिमा
भेदुद्दीपनं पुनः ॥ साक्षाः खेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरस-
म्भ्रमाः । तथा नेत्रविकासद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः इति” । यथा
“दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतदृक्कारध्वनिरा-
र्यबालचरितप्रस्तावनाङ्गिण्डमः । द्राक्पर्यस्तकपालसंपुट-
मिलद्वज्ज्वाण्डभाण्डोदरभ्राम्रत्पिण्डितचण्डिमा कथ-
महो ? नाद्यापि विश्रामप्रति” इति ॥ तद्वति लि० ।
“कम्पाद्यद्भुतसम्प्राप्ते इति” ज्योति० । अद्भुतस्वरूपविभा-
गादि “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनं प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः
प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति” ज्योतिषतत्त्वे आर्थवश
वाक्ये । “आपज्ज्ञानाय भूमादीनां पूर्वं स्वभावप्रचयावः
देवकर्त्तृकोऽद्भुत” इति रघु० । तेषां त्वैविध्यादि अग्न्युत्पात
शब्दे उक्तम् । “उदयति आ तदद्भुतमालिभिरिति”
नैष० । “तमसद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति” भाग० ।
अद्भुतस्वन पु० अद्भुतः स्वनो यस्य व० । महादेवे । कर्म० ।
आश्चर्य्यशब्दे । व० । तथा भूतशब्दवति लि० ।

अद्गनि पु० अत्ति सर्वान् अद-मनिन् । अग्नौ ।
अद्गर लि० अद-कर्त्तरि क्करच् । भक्षणशीले ।
अद्य अव्य० अस्मिन्नहनि इदम्शब्दस्य निपातः सप्तमप्रथे ।
अस्मिन् दिवसे । “क्षण ! त्वदीयपदपङ्कजपिञ्जरान्ते
अद्यैव मे विगतं मानसराजहंसं इत्युद्घटः । अद्यत्वे
इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अस्य बोधकता ।
तेनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता “अद्यदिन
मारभ्य इति” “अद्यप्रभृत्यवनताङ्गेति” कुमारः । एवञ्च
वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालवृत्तौ च वृत्तिः “अद्यावधि
भवद्गो भिक्षोऽहमिति” वेणी० ।

अद्यतन लि० अद्य भवः अद्य+तु लडागमश्च । अद्यभवे
वस्तुमात्रे । स्थियामद्यतनी । अद्यतनश्च अतीतो भविष्य-
च्चेति द्विधा । तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाक्षोत् । अद्यतन-
भविष्यति लृट् । पच्यति । अनद्यतनभूते तु लङ्-अपचत्
अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्ता । [वृत्तित्वे वर्त्तमानत्वे ।
अद्यत्व न० अद्य तद्गृत्तेर्भावः अद्य+त्व । एतद्दिनं वस-
अद्यस्त्रीना स्त्री अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अद्य-श्वस्+ख
टिलोपः । आसन्नप्रसवायां प्रौढगवर्भिण्याम् । “अद्य-
श्वीनावष्टब्धे” इति पा० ।

अद्रव पु० अभावार्थे न० त० । द्रवाभावे । न० व० । द्रव-
शून्ये लि० “अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थसविकारज-
मिति” महाभाष्य० ।

अद्रव्य न० अप्राशस्त्ये न० त० । अप्राशस्त्यद्रव्ये अयोग्यपदार्थे
“नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति”
अद्रि पु० अद-क्रिन् । पर्वते, तदवयवे प्रस्तरे यावणि ।
वृक्षे, स्तब्धे, मेघे, परिमाणभेदे च तद्भेदश्च परिमाणशब्दे
वक्ष्यते तत्र यावणि, अद्रिषुतः, मेघे “अद्रिमाता, पर्वते,
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोष्यामिति” कुमा० ।

अद्रिकर्षी स्त्री अद्रिः अद्रिनामिका गिरिर्बालमूषिका
तस्याः कर्णः कर्षतुल्यं पुष्पान्तःस्थं पत्रं यस्यैः गौरादि-
त्वात् ङीष् । बालमूषिकाकर्षतुल्यपुष्पाभ्यन्तरपत्रायां
अपराजितायाम् ।

अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्खव
इव यस्याः व० । वृथिव्याम् । अद्रेः सुमेरोः कोल इव
वा । विष्कुम्भपर्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे
दृश्यम् ।

अद्रिज न० अद्रौ जायते जन-ङ ७त० । (शिलाजत) इति
स्वनामप्रसिद्धे गन्धद्रव्ये । (गेरि) इति प्रसिद्धे उपधाता-

विति केचित् । पार्वत्यां स्त्री । पर्वतभवमात्रे लि० ।
सैंहलीवृक्षे स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्तार्थेषु
पर्वतजाते दवानले, स्तब्धजे हंसे, रूपे आत्मनि च पु० ।
अद्रितनया स्त्री ईत० । पार्वत्यां तद्विवृतिः अचलकन्या
शब्दे द्रष्टव्या अद्रिसुतादयोऽप्यत्र । “अद्रिसुतासमाग-
मोत्क” इति कुमा० ।

अद्रिद्विष् पु० अद्रिभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् । इन्द्रे । तस्य
तद्देष्टृत्वं गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।

अद्रिदुग्ध पु० अद्रिभिर्मावभिर्दुग्धः अभिषुतः इत० । यावाभि-
षुते सोमे, “तिरो रोम पवते अद्रिदुग्ध” इति ऋ० ।
६, ६७, ११, “अद्रिदुग्धः यावाभिषुत” इति भा० ।

अद्रिद्रोणि स्त्री अद्रेर्द्रोणिरिव । पर्वतभवनद्याम् “अद्रि-
द्रोणीरनपसारमार्गा” इति दश० ।

अद्रिपति पु० ईत० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्द ।
अद्रिवर्हम् लि० अद्रेर्वर्ह इव वर्होऽस्य । अद्रिसारे
अतिकठिने “पीदूषं द्यौरदितिरद्रिवर्हा” इति
ऋ० १०, ६३, ३ ।

अद्रिबुध्न पु० उपमा० व० । अतिकठिने । “अयं निधिः
सरमे अद्रिबुध्न इति” ऋ० १०, १०८, ७, ।

अद्रिभिद् पु० अद्रिं भिनत्ति भिद-क्विप् ईत० । इन्द्रे ।
गोत्रभिच्छब्दे तद्भेदेन विवरणम् ।

अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भू-क्विप् ७त० । अपराजिता
लतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानत्वा-
त्तथात्वम् । पार्वत्यां स्त्री । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अद्रिमातृ पु० अद्रिर्मेघस्तज्जलं मिमोते मा-टच् । मेघजलनि-
र्मातरि ‘स्ववित् कोशं दिवो अद्रिमातरमिति’ ऋ० ६, ८६, ३ ।

अद्रिराज पु० अद्रिणां राजा टच्समा० । हिमाचले ।
अद्रिषु राजतेक्विप् अद्रिराडपि अत्रैव पु० । विवरण-
मचलराजशब्दे ।

अद्रिषुत पु० अद्रिभिः यावभिः सुतः अभिषुतः इत० पत्वम् ।
यावाभिषुते सोमे । “वृधूतो अद्रिषुतोवर्हिषीति” ऋ०
६, ७२, ४ अद्रिषुतः यावाभिरभिषुत इति भाष्यम् ।

अद्रिसंहत पु० अद्रिभिः संहतम् अभिषुतम् । यावाभिषुते
सोमे “स्वसारो अद्रिसंहताविति” ऋ० ६, ८८, ६,
अद्रिरिव संहतः कठिनः । अतिकठिने लि० ।

अद्रिसार पु० अद्रेः सार इव । लौहे । अद्रेरिव सारोऽस्य
अतिकठिने लि० ।

अद्रिसारमय लि० अद्रिसारात्मकः । अत्यन्तकठिने ।

अद्वाश पु० अद्वाशाम् अद्वाशः ईशः इति०। हिमाचले, शिवे च।
अद्वाकन् लि० द्रुह-कनिप् न०त०। द्रोहाकर्त्तरि-“ता
वां समग्रद्रुहाणेषामिति” ऋ० ५, ७०, २, “हे अद्वाहाणा
अद्वाग्वाराविति” भाष्यम्।

अद्वाघ लि० द्रुह-घञ् वेदे घत्वम् न०ब०। द्रोहरहिते “त्वं
देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्वाघेनेति” ऋ० ३, ३२, ६, “अद्वा
घेण द्रोहरहितेनेति” भा०। न०त०। द्रोहाभावे पु०।

अद्वाघावित लि० अद्वाघः अवितो येन। अद्वाघरत्नके।
“कणुत धूमं वृषण सखायोऽद्वाघाविता” इति वेदः।

अद्वाह पु० अभावार्थे न०त०। द्रोहाभावे “अद्वाहोनाभि-
मानितेति” “अद्वाहः सर्वभूतानामिति” च पुरा०।

अद्वाय न० न द्वयम्। द्वित्वाभावे। नास्ति द्वयं द्वित्वं तज्ज्ञानं
वा यस्मात्। सर्वात्मतया आत्मज्ञे ब्रह्मात्मैक्यज्ञे, अभेदे च।
“अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतोद्वैतभानत” इति वे०सा०। ब्रह्मा-
द्वयं पश्यत इति अद्वायं विज्ञानाभेदः पदार्थानामस्यस्य
वादकत्वेन अस्यर्थे अच्। बौद्धभेदे ते हि “सहोपाल-
म्भनियमादभेदो नीलतद्वियोरित्यनेन” पदार्थानां संविद-
भिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धशब्दे दृश्यम्।

अद्वायवादिन् पु० अद्वायं वदति सर्वमेव वस्तु चित्स्वरूपं
नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-णिनि। अद्वैत-
वादिनि वेदान्तिके, वाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मकं सर्वं वस्तु
स्वीकुर्वति बौद्धे च।

अद्वायस् लि० नास्ति द्वयं द्वित्वमस्य व० योगविभागात्
असिच् समा०। द्वित्वरहिते। “सखा सुशेवो अद्वाया इति”
ऋ० १, १८७, २, “अद्वाया द्वयरहित” इति भाष्यम्।

अद्वायानन्द पु० नास्ति द्वयं द्वित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा
यस्य यत्न वा तादृश आनन्दः। ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैता-
नन्दे। “अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतोद्वैतभानत इति” वे०सा०।

अद्वायाविन् लि० अद्वायमस्यर्थे विनि ऋन्दिशि दीर्घः देव-
पितृयानरूपमार्गद्वयरहिते। “पुत्रस्य पाथः पदम-
द्वयाविन्” इति ऋ० १, ४ १५६, ३, अद्वायाविनः मार्ग-
द्वयरहितस्येति भाष्यम्।

अद्वायु लि० द्वयं द्विप्रकारोऽस्यस्य वा० उ न०त०। द्वि-
प्रकाररूपकापञ्चम्यन्त्ये अन्तर्वाह्यैकरूपे “उप द्युष्टाद्वयुश्च
वसव इति” ऋ० ८, १८, १५।

अद्वाय न० निन्दितं द्वारम्। प्रवेशानर्हे शुभद्वारे “अद्वायेण
प्रवेशनमिति” “अद्वायेण न चातीयादुग्राभं वा वेश्म
वा पुरमिति” च पुरा०। नास्ति द्वारमस्य व०।

प्रवेशायोग्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च लि०।
अद्वितीय लि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः द्वैतं
तच्चास्ति यस्य व०। सजातीयदिभेदमूल्या केवले परमा-
त्मनि। वस्तुद्वितीयमिति भा० “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति”
श्रुतिः। “अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति” पदत्रयेण
ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यमुक्तम्। तथाहि भेदस्तावत् द्विधा
स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति। दृष्टादीनां
स्वावयवशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्तरस्य
भेदः सजातीयभेदः, घटस्य पटादितो भेदः विजातीयभेदः।
ब्रह्मणश्च “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य” इति सूत्रेण
स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः। घटादेर्व्यव-
हारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मणः विजातीय-
त्वेऽपि ततोऽभेदेव तद्विज्ञस्याभावात् “सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति” श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्तुन्तराभावादेव तद्भेदः
सिद्धएवेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयमूल्या, असहचरे लि०।

अद्विषेण लि० द्वेषुं शीलमस्य, द्विष-एण्यन्-किञ्च न०त०।
प्रियरूपे, “मयोभुरद्विषेण्यः सखेति” ऋ० १, १८७, ३,
अद्विषेण्यः अद्विष्यसः प्रियरस इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेषः अभावार्थे न०त०। द्वेषाभावे। व०।
द्वेषरहिते लि०। “अद्वेषो हस्तयोर्दधे” इति ऋ० १,
२४, ४, “अद्वेषः द्वेषरहितः नास्ति द्वेषोऽस्येति” भाष्यम्।
एतेन अद्वेषःशब्दे एतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वेनोपन्यासः
केषाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः।

अद्वेषस् लि० द्विष-असुन् न०त०। द्वेषानाम्रये द्वेषकर्त्तरि
“अद्वेषो मरुतो गात्रमेतनेति” ऋ० ५, ८७, ८, “अद्वेषः
अद्वेषस” इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः द्वैतं भेदः अभावार्थे
न०त०। अभेदे, “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्व-
स्यासु यदिति” उत्तरचरितम्। नास्ति द्वैतं भेदो यत्न।
भेदरहिते लि० ब्रह्मणि न०। “अद्वैततत्त्व इव सत्य-
तरेऽपि लोक” इति नैषधम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र।
स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे इति०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे “सुपांसुलुगित्यादिना” वर्णव्यत्ययः। अथ-
शब्दार्थे “अथा निबद्ध उत्तर” इति ऋ० ४, १८, ६, अथा
“अथानन्तरमिति” भा०। अथापीषस्य पोषेणेति य०
१२, ८, अधेति अव्ययम् अथार्थे “निपातस्य चेति” भा०
दीर्घ इति वेददीपः।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिस० । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्यनुवृत्तौ “केशान्नीविमधःकायं संस्पृशन् धरणीम-
पीति” स्मृतिः । “अधःकायं नीवेरधःप्रदेशमिति” रघु० ।
अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरीकरणे च ।
अधःक्षिप्त लि० अधोमुखेन क्षिप्तम् क्षिप-क्त शाक० त० । अधो-
मुखतया स्थापिते न्यञ्जिते न्युजोक्ते, अधस्ताद्विहिते च ।
अधःपुष्पी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अनन्तमूल) गोजि-
ह्वायाम् अवाक्पुष्पग्राम् (भाटुइ) इति ख्याते वृक्षे इत्यन्ये ।
अधः(धशू)शय्या स्त्री अधोवर्त्तिनी शय्या वा सत्वम् । खड्गा-
वर्जनेन भूमिशय्यायाम् “अग्नीन्धनं ब्रह्मचर्यमधःशय्यां
गुरोर्हितम् । आ समावर्त्तनात् कुर्यादिति” मनु० ।
अधन लि० नास्ति धनस्य । धनहीने दरिद्रे स्वातन्त्र्यरहिते
च । “अधनो हि धनं लब्ध्वा तृणवत् मन्यते जगदिति”
नीति० । “भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मैते तस्य तद्धनमिति” मनुः ।
“स्वातन्त्र्यराहित्यपरमिति” दायभागः ।
अधम लि० अव-अम-धादेशः । कुत्सिते, हीने च । “सर्वत्र
त्रिविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा” इति । “अधमसमवरिष्ठा
न्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुण्याना-
मिति” ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।
अधमभृतक पु० कर्म० । “उत्तमस्त्रायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु
क्षणीवलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत
इति” स्मृत्युक्ते, पञ्चविधशुश्रूषकमध्ये भृतकभेदे ।
अधमर्ण लि० ऋणं अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य व० ।
अवश्यदेयर्णशोधके (खातके) इति प्रसिद्धे ऋणग्रहीतरि ।
अधमर्णिक लि० अधमऋणमवश्यदेयं दातव्येनास्त्यस्य ठन् ।
अधमर्णशब्दार्थे । “ग्रहीता च क्रमाद्वाप्यो धनिनामधम-
र्णिक” इति याज्ञ० । “यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तम-
र्णिकः । तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकमिति” मनुः ।
अस्त्यर्थे इति । अधमर्णीत्यप्यत्रैव लि० स्त्रियां ङीप् ।
अधमाङ्ग न० अधमम् अङ्गम् कर्म० । चरणे । तस्य सर्वा-
ङ्गापेक्षया अधरस्थत्वात् अधमत्वम् ।
अधमार्द्ध न० अधममर्द्धम् । नाभेरधोभागे । ततः भवादौ
यत् । अधमार्द्धम् तद्भावादौ, तत्सम्बन्धिनि च लि० ।
अधर पु० न ध्रियते धृङ्-अच् न० त० । (ठोट) इति ख्याते
ऊर्ध्वे, नीचे वा ओष्ठे । “पिबसि रतिसर्वस्वमधरमिति”

शकु० । “निर्द्धरागोऽधर” इति सा० दर्प० । “उमा-
मुखे विम्बफलाधरोष्ठे” इति कुमा० । “अधरं
खलु विम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्यम् । लभ-
तेऽधरविम्बइत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वददिति” नैष० ।
धरणं धरः व० । तत्सम्बन्धरहिते हीने, ५ व० । तले,
नीचे च स्मरमन्दिरे स्त्रीचिह्नभेदे पु० न० । हीनवादिनि
त्रि० । अयं सर्वनामकार्थभाक् । तत्रायं विशेषः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञाया-
मिति (पा० ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्त्व सर्वनामता-
व्यवस्था च स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिर्नियमः । अवधित्वञ्च दैशिकं
कालिकञ्च तत्र “पूर्वापरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोरित्य” भियुक्तोक्तेः
केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनियमः न सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्त्तने तदव-
च्छिन्नदेशग्रामादौ च । तत्र पूर्वस्यां दिशि वसति, पूर्व-
स्यादिश आगतः पूर्वदिक्सम्बन्धात् पूर्वा वापी । एवं
पूर्वस्मिन् मासे वसति पूर्वस्मात् मासाच्चिह्नतः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वो गुरुः पूर्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्वस्मात्
प्रासादादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरशब्दत्रयस्यापि
“ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिमन्तः इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः अवरो वा । अपरस्मिन् अव-
रस्मिन् वा पर्वते वसति । सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु
दिक्षु तल्लोऽयं व्यपदेशः । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थं
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः
परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । एतच्छब्दापेक्षया मुख्यवृत्त्या
वक्ष्यमाणकारिकायां देशग्रहणम् सार्थकं अन्यस्य तु
स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालो-
ऽप्याश्रयः । तेन परः अपरः अवरो वा कालः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् परःपाणिनिः अपरकाल-
सम्बन्धादपरः कैयटादिरिति । दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि
दिगवच्छिन्ने पर्वतादौ च वर्त्तन्ते न तु काले, नापि
कालावच्छिन्ने इति भेदः । दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिक्सम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन “स्वस्वज्ञातिधने-
ऽनाम्नि कालदिग्देशवृत्तयः । पूर्वापरावरधरापराश्च
दक्षिणोत्तरौ” इति गणरत्ने सर्वेषां कालादिवृत्तित्वोक्तावपि
दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तित्वमिति तेनैव स्वकृतव्याख्यान-
रूपे गणरत्नमहोदधौ स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे
वक्ष्यते । सर्वनाम्नां वृत्तौ पुंवङ्गावात् अधरस्यां भवः अधर-
तन इत्यादि अधरस्यां वर्त्तते अधरवृत्तिः अधरा अधरस्याः
अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।
अधरतस् अय्य० अधर-तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तमर्थवृत्तौ
अधरत्तात् अय्य० अधर+अस्ताति वृ० । अधरत इत्यर्थे ।

“पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति” ऋ० १०, ३६, १४,
अधरमधु न० अधरस्य मध्वि आस्तादातिशयात् ।
अधररसे । [रतइत्यर्थे

अधरस्तात् अय्य० अधर+सप्तम्यादर्थे अस्ताति । अध-
अधराच् लि० अधरां दक्षिणां दिशमञ्चति क्तिप् । दक्षिण
दिगन्तरि । “प्राङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रध्यायीताभि-
नङ्गाच्च इति ऋ० ३० । स्त्रियामधराचीति । सा च
दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन लि० अधराचि भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
भवे । “अधराचीनमङ्गणोदपामप” इति ऋ० २, १७, ५,
अधराच्य लि० अधरच्यां भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
दिग्भवे च । “अरसं प्राचं विषमरसं यदुदीच्यम्
अथैकमधराच्यमिति” वेदः ।

अधरात् अय्य० अधर+अस्त्यर्थे आति । अधरतइत्य-
स्त्वर्थे । “पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति” ऋ० ६, ६, ६,
अधरात् दक्षिणत इत्यर्थे ।

अधरीण लि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।
अधरेण अय्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+
एनप् । प्रथमासप्तमीवृत्तौ आसन्ने नीचे देशादौ, सन्नि-
कटदक्षिणदिशि च । [त्वसुपचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अय्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालवृत्ति-
अधरोत्तर न० अधरञ्च उत्तरञ्च समा० द्व० । न्यूनाधिक्यवति
निमोचते । “अद्यात् काकः पुरोडाशंश्चावलिह्राड्विस्तथा
स्नास्यं च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तर-
मिति” मनुः ।

अधर्म पु० धियतेऽनेन धृ-मनिन् विरोधे न० त० । धर्मवि-
रोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्मजन्ये पापे, तद्वेतुभूतप्राणिहिं-
सादौ च । “नोदनालक्षणोऽर्थोऽधर्म” इति सूत्रकारेण
निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र
वेदप्रतिपाद्योऽर्थोऽधर्मः, तद्विषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्मः ।
स च निषिद्धकर्माधीनः पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च
अनिष्टसाधनम् । तत्सत्त्वयुक्तिस्तु “विहितस्यानुष्ठाना-

न्निन्दितस्य च सेवनात् अनियन्त्राच्चेन्द्रियाणाम् नरः
पतनमृच्छतीति” । “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्या
चरतां नर” इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणामाशुविनाशिनां
कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
कल्प्यते अतः “चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना” अदृष्ट-
शब्दे दर्शितयुक्तेश्च पापसत्त्वसाधनम् । “अधर्मेणैवते
तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति
समूलस्तु विनश्यतीति” मनुः । “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजामग्रहमिति” गीता । अधर्मभेदात् गतिविशेषोक्ते-
श्चाधर्मसत्त्वम् यथा

“कर्मभिर्नियतैर्वज्रो जन्तुर्दुःखान्नुपाप्नुते । येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परुषां घोरं तत्ते
वक्ष्याम्यतः परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोह-
समन्वितः । पतितात् प्रतिगृह्णाथ खरयोनौ प्रजायते ।
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो मृतो
बलीवर्हः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्हो मृतश्चापि जायते
ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मराक्षसः मासांस्त्रीस्ततो जायेत ब्राह्मणः ।
पतितं याजयित्वा तु कर्मियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति
वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । कर्मिभावाद्विमुक्तस्तु ततो
जायेत गर्हभः । गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
शूकरः । कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् । स जीव इह संसारां-
स्त्रीनाप्नोति न संशयः । प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः
क्रव्यात्ततः खरः । ततः प्रेतः परिलिप्तः पश्चाज्जायेत
ब्राह्मणः । मनसाऽपि गुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पाप-
कृत् । स उग्रान् प्रैति संसारानधर्मेणैव चेतसा ।
श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति । तत्रापि
निधनं प्राप्तः कर्मियोनौ प्रजायते । कर्मिभावमनुप्राप्तो
वर्षमेकान्त जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ
प्रजायते । यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्त्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं
मातरञ्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! मृतो
जन्तुः पूर्व जायेत गर्हभः । गर्हभत्वन्तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि
जीवति । संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य
मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि । गुर्वपध्यानतः सोऽपि
मृतो जायेत गर्हभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च चतुर्दश । विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः ।
 मातापितरावाक्रुश्य सारिकः सम्प्रजायते । ताडयित्वा तु
 तावेव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि
 वर्षाणि शल्लकः । व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायेत
 मानुषः । भर्तृपिण्डमुपाश्रन् यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायेत वानरः । वानरो
 दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः । श्वाऽथ भूत्वाऽथ
 षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहर्त्ता तु नरो
 यमस्य विषयं गतः । संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ
 प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! ।
 दुष्कृतस्य जयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । अस्त्रयको
 नरश्चापि मृतो जायेत शार्ङ्गकः । विश्वासहर्त्ता च नरो
 मीनो जायेत दुर्म्भतिः । भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो
 जायेत भारत । मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्चागः प्रजा-
 यते । आगस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीटः
 प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यवांस्तिलान्
 भाषान् कुलत्थान् सर्पपांशून् । कलायानथ सुङ्गांश्च गोधू-
 मानतसीस्तथा । शस्यस्थान्यस्य हर्त्ता च मोहाज्जनुरचे-
 तनः । स जायते महाराज ! मूषिको निरपलपः । तत्र
 प्रेत्य महाराज ! मृगो जायेत शूकरः । शूकरो जातमात्रस्तु
 रोगेण म्रियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा
 तेन पार्थिव ! । भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत
 मानवः । परदारभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वै वृकः । श्वा
 मृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को वकस्तथा । आतुर्भार्यान्तु
 पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्त्वोक्किलत्वमाप्नोति
 सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्यां गुरोर्भार्यां
 राजभार्यान्तथैव च । धर्षयित्वा तु कामाय मृतो जायेत
 शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।
 विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः । पिपीलिकस्तु
 मासांस्त्रीन् कीटः स्रान्मासमेव तु । एतानासाद्य
 संसारान् कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु
 कृमियोनौ चतुर्दश । ततोऽधर्मजयं कृत्वा पुनर्ज्जायेत
 मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽथवा विभो ! ।
 मोहात्करोति यो विभं स मृतो जायते कृमिः ।
 कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य जयं
 कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां
 द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुः
 कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश

युधिष्ठिर ! । अधर्मसङ्गुये सुक्तस्ततो जायेत मानुषः ।
 देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा । अनिर्वाण्य
 समश्रन् वै मृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि
 ततो जायेत कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु
 मानुषः । ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि आतरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते । क्रौञ्चो
 जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधन-
 मापन्नो मानुषत्वमुपाश्रुते । वृषलो ब्रह्मणीं गत्वा
 कृमियोनौ प्रजायते । ततः सम्प्राप्य निधनं जायते
 शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ! ।
 श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । श्वा भूत्वा
 कृतकर्माऽसौ जायते मानुषस्ततः । तत्रापत्यं समुत्पाद्य
 मृतो जायेत मूषिकः । कृतघ्नस्तु मृतो राजन् ! यमस्य
 विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्बन्धं प्राप्नोति दारु-
 णम् । दण्डं समुद्गरं मूलमग्निकुम्भञ्च दारुणम् ।
 असिपलवनं घोरं बालुकां कूटशाल्मलीम् । एताश्चान्याश्च
 बद्धीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य तत्रोत्पा-
 स्ततो बध्यति भारत ! । ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोत्पै-
 र्भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते ।
 कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भं
 समासाद्य अत्रैव म्रियते शिशुः । ततो गर्भशतै
 र्जन्तुर्बुद्धिभिः सम्प्रपद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा
 ततस्तिर्यक् प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणा-
 निह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते । दधि
 कृत्वा वकश्चापि श्वो मत्स्यानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु
 दुर्बुद्धिर्भुदंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं कृत्वा
 अपूपं वा पिपीलिकाः । चोरयित्वा तु निष्पावं जायते
 हलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्यते ।
 कृत्वा पिष्टमयं पूषं कुम्भोलूकः प्रजायते । अयो कृत्वा
 तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांसं कृत्वा तु दुर्बु-
 द्धिर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः
 संप्रजायते । कृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ
 प्रजायते । पलोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं स गच्छति ।
 कौशिकन्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वत्तकः । अंशुकं
 चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः । चोरयित्वा दुक्क-
 लन्तु मृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कार्पासिकं कृत्वा
 मृतो जायेत मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविक-
 त्तैव भारत ! । जौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते

वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायेत वर्हिणः । हृत्वा
रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्णकादींस्तथा
गन्धांश्चोरयित्वेह मानवः । कुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् !
लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोर-
यते तैलं नरो मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तु-
स्तैलपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा शशस्त्रः
पुरुषाधमः । अर्थाधी यदि वा वैरो स मृतो जायते
खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण
वध्यते । स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ।
मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हतो
मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन वध्यते । मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदः सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी
वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य कालपर्याय-
नोदितः । अधर्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रियं हृत्वा तु दुर्वृद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बद्धकेशान्
समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । ततः पञ्चान्नहारज !
कमियोनौ प्रजायते । कमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
मक्षिकासङ्घवशगो बहून् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
ज्ञयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो
लोभशः सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोर-
यन्नरः । स जायते वस्तुसमो दारुणो मूषिको महान् ।
दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । दृढं हृत्वा
तु दुर्वृद्धिः काकमद्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमयो हृत्वा
काको जायेत दुर्मतिः । लवणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो वै निज्ञौति
मानवः । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्ययोनौ प्रजायते ।
मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य क्षोणायुरुपपद्यते । पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्
जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणेन धर्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासाः
प्रजायन्ते स्तेष्ठा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा
लोभमोहसमन्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति
ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां

भार्यात्वमुपयान्ति ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्व एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद्देशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! ।
अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया
महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरर्षीणां श्रुतं मध्येष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्णि-
तम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मं कुरु मनः सदा ह० व० ।
“महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मज-
यात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह । मृगश्वशूकरोद्राणां
ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुङ्गववेणानां सुरापो नात्र
संशयः । कमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तण-
गुल्मलतात्वञ्च क्रमशोगुरुतल्पग” इति । “श्वशूकरखरो-
द्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुङ्गवानाञ्च ब्रह्म-
हा योनिमृच्छति । कमिकीटपतङ्गानां विड्भुजाञ्चैव पक्षि-
णाम् । हिंसाणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ।
लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसा-
णाञ्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सहस्रशः । तणगुल्मलतानां
च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मजताञ्चैव शतशोगुरु-
तल्पग” इति । “ब्रह्महा जयरोगी स्यात् सुरापः श्वावदन्तकः ।
हेमहारी च कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः । यो येन संव-
सत्तेषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते । अन्नहर्त्ता मयावी स्यान्मूको-
वागपहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूति-
नासिकः । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः । अवश्यं याति
तिर्यक्क्षुब्धधा चैवाहुतं हविरिति” । “परस्य योषितं
हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नाप-
हारकः । पत्रशाकं शिखी हृत्वा, गन्धान् कुच्छुन्दरिः
शुभान् । मणिसुक्ताप्रबालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति” । “मूषिको
धान्यहारी, स्यादुयानमुद्गरः, कपिः फलम् । जलं प्लवः, पयः
काको, गृहकारी ह्यपस्करम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो,
गाङ्गोधा, ऽग्निवक्त्रस्तथा । श्विली वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चीरी
लवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकाराहि यथा तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्या-
पक्षिभयमाणस्य यादृशः प्रकारस्तादृश एव प्राणिजातयः
स्तेयकर्मण्यपहर्त्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस
इति । अथवा यत्फलसाधनद्रव्यमपहरति तत्साधन-
विकलो यथा पङ्कतामश्वहारक इति” मिता० । “ब्रह्महा

कुडी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलति,
 गरदाग्निदावुन्मत्तौ, गुरुप्रतिहन्तापस्मारी, गोमन्त्राब्धो,
 धर्मपत्नीं सुहृन्त्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधो प्राणिविशेषः,
 कुण्डाशी भगभक्तो, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी,
 न्यासापारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी षण्डः, कौमार-
 दारत्यागी दुर्भगो, मिष्टकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको-
 गण्डमाली, ब्राह्मणीगामी निर्वीजी, क्रूरकर्मा वामनो,
 वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षणिकः, शङ्खशुक्ल-
 पहारी, कपाली दीपापहारी कौशिको, मितधुक् क्षयी,
 मातापितोराक्रोशकः खड्गन इति अन्तर्वागुल्लङ्घो,
 मुहुर्मुहुःसंलग्नवाक् जलोदरी, दारत्यागी कूटसाक्षी-
 स्त्रीपदी, उच्छूनजङ्घाचरणो, विवाहविघ्नकर्त्ता छिन्नोष्ठः,
 अवगुणः छिन्नहस्तो, मातृहोऽन्धः, स्तुषागामी, वात-
 वृषणः, चतुष्पथे विण्मूलविसर्जने मूलकच्छी, कन्यादूषकः
 षण्डः, ईर्ष्यालुर्मणिकः, पितोर्विवदमानोऽपस्मारी, न्यासा-
 पहार्यनपत्यो, रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रोविद्याविक्रयी पुरुष-
 ष्टगः, वेदविक्रयी द्वीपी, बह्मयाजकोजलप्लवः, अयाज्या-
 जकोवराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः, मिष्टकभोजी
 वानरः, यतस्ततोऽन्नमार्जारः, कलवनदहनात्खद्योतः,
 दारकाचार्योमुखविगन्धिः, पर्युषितभोजी क्षभिः, अदत्तादा-
 यी बलीवर्दी, मत्सरी भ्रमरः, अग्न्युत्सादी मण्डलकुडी,
 मूद्राचार्यःश्वपाकः, गोहर्ता सर्पः, स्नेहापहारी क्षयी,
 अन्नापहार्यजीर्णी, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालोपक-
 सीगमनेऽजगरः, प्रव्रजितागमने सरुपिशाचः, शूद्रागमने
 दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः,
 क्षीरहारी बलाका, वारुणिकोऽङ्गपीनः, अविक्रयविक्रयी
 गृध्रः, राजमहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशकोगर्दभः,
 गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्याप-
 हारी परप्रेष्यः, मत्स्यबधे गर्भवासी इत्येवं नानास्मृति
 वचनैः गतिविशेषो मिताक्षरायां दर्शितस्तेन तत्कालप-
 र्यन्तस्याविताऽधर्मस्येति गम्यते। व० अनिचसमा० अधर्मा ।
 पुण्यरूपधर्मशून्ये त्रि० । नास्ति निवृत्तः धर्मो यस्य
 अनिचसमा० अधर्मा । क्षीणपुण्ये त्रि० । “तारकावर्ष-
 मिवाधर्मविनाशपिशुनमिति” काद० । गुणाद्यपरपर्यायः
 अधर्मस्तद्रहिते ब्रह्मणि न० ।
 अधर्मचारिन् त्रि० न धर्मं चरति अनुतिष्ठति चर+णिनि
 इत० न०त० । धर्मकृत्यानुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च
 स्त्रियां ङीप् ।

अधर्ममय त्रि० अधर्मेण प्रचुरः प्राचुर्यार्थे मयट् । पाप-
 प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि ।
 अधर्मात्मन् त्रि० अधर्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन
 अधर्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकास्ति-
 कायेषु मध्ये स्थितिस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे
 दृश्यम् । [ङीप् ।
 अधर्म्निन् त्रि० अधर्मः पापमस्यस्य इति । पापवति स्त्रियां
 अधर्म्निष्ठ त्रि० अतिशयेन अधर्मी इष्टन् भत्वाट्टिलोपः ।
 भृशपापयुक्ते ।
 अधर्मा त्रि० न धर्माय हितं यत् । पापापादके, “पञ्चानां
 तु तयो धर्मां द्वावाधर्मां स्मृताविहेति” मनुः ।
 अधवा स्त्री न विद्यमानो धवो भर्ता यस्याः । नृतभर्तृकायां
 विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागगन्तरि त्रि० ।
 अधश्चर पु० अधःखनित्वा चरति अच् । चौरै, अधो-
 अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्वार्थे
 अण् । सन्धिं कृत्वा चौर्यकारके । (सिन्धियाल) ।
 अधश्शिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः सस्य शत्वम् वा ।
 अवाङ्मस्तके ।
 अधस् अव्य० अधर+असि अधरशब्दस्थाने अधादेशश्च ।
 पाताले, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमा-
 पञ्चमीसप्तम्यर्थो उद्भेदाः । तत्र प्रथमार्थे अधोरस्य, पञ्च-
 मर्थे अधोवृत्तात् पतति, सप्तमर्थे अधोऽग्रे गते
 इत्यादि । “अधः कथञ्चिद्धृतभूमिभागमिति” कुमा० ।
 “पतत्यधोधाम विसारि सर्वतः, इति माघः ।
 अधस्तन त्रि० अधोभवः अधस+शु लट् च । अधोभवे
 स्त्रियां ङीप् । “एवमागामियागीयसुखकालादधस्तनः
 स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मण इति” स्मृतिः ।
 “अधस्तनः पूर्वतनः वृक्षवच्छास्तेषु व्यवहार” इति न्याया-
 दिति रघुनन्दनोक्तेः पूर्वतनेऽपि ।
 अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आसु ।
 अत्यन्ताधरे । इत्ये तु नासु । अधस्तरोदेशइत्यादि ।
 अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति अधादेशः । अधःशब्दार्थे ।
 अयञ्च प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे एव “धर्मेण गमनमूर्द्धं
 गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेणेति” ४४ साङ्ख्यिका० ।
 अधस्यदम् न० अधोवर्त्ति पदं वा सत्वम् । निम्नपदे ।
 अधामार्गव पु० न धीयते अधाः तादृशं मार्गं वाति वा-क ।
 अपामार्गे इति क्षीरस्वामी ।
 अधार्मिक त्रि० धर्मं चरति आसेवते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

अधम्म—सारसिकप्रवृत्तिमिति “अधम्मञ्चेति वक्तव्यमिति”
इति तु आधम्मिक इत्यप्यत्र लि० ।

अधि अव्य० न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्ये, स्वत्वे,
अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य
ऐश्वर्ये, स्वत्वे च कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्रसो,
अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । “अधिः अध्ययनै-
श्वर्यवशित्वस्मरणधिकेष्ु” इति गणरत्ने उक्तम् ततो-
पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इडोऽध्ययनार्थकत्वस्य
अधित्योक्तकः । ऐश्वर्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-
गतमिनमु अत्या० स० । स्मरणे मातुरध्येति इकः स्मरणार्थत्व-
मधित्योक्तयति । अधिक्ये, अधिकमिति अधि+कन् । “अधि-
परी अनर्थकाविति” पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात्
नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञाभावात्
“गतिर्गताविति” पा० निचातो न । अतएव अस्य धात्व-
र्थत्वमात्रद्योतकत्वे ऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-
र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम्
तेन “तस्मिन्नात्मवतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्यु षीति” रघौ न
षत्वम् सति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितठावित्यादाविव
उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेदः । सुगन्धबोधे तु “नात्वाच्चायां
स्वतो नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गताविति” गत्यर्थद्योतकत्वे
नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्यु षीत्यस्य गतवती-
त्यर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वमिति विवेकः । तथा
अधिक्ये, “इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थि-
वादधि” इति ऋ० १, ६, १० “अधीमहे आधिक्येन
याचामहे” इति भाष्यम् । उपरि “ये नाकस्याधि रोचने
दिवीति” ऋ० १, १६, ६, “नाकस्य दुःखरहितस्य
सूर्यस्य उपरीति” भाष्यम्, अधिकारे “यदत्र सामधि-
करिष्यतीति” सि० कौ० । विभाषा कृतीति पा० ।
वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते अधिकारो
विनियोगः । आधिक्ये “अधिगत्य जगत्प्रधीश्वरादिति”
नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-
सर्गत्वम् “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते, तमेव
विशिनञ्चान्य उपसर्गगतिस्तिष्ठे”त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता,
तेन गतिसमासे ल्यप् । “अधिगतं विधिवद् यद-
पालयदित्यादौ” दायत्वेन लक्ष्यमित्यर्थः । एवमन्य-
त्वापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमने-
नेति आ+धा-कि वा ण० ह्रस्वः । मनःपीडायाम् ण० ।
अधिकं लि० अध्याकृष्ट एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च ।

प्रधाने अतिरिक्ते, “जनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे” इति
रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिमाणातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च ।
तत्वालुकापातिक्रमे “अकालप्रसवा नार्य इत्युपक्रम” “हीना-
ङ्गोमधिकाङ्गीञ्च जायन्ते यदि वा त्वय” इत्यरिष्टसुक्तमुदा-
हार्यम् । “हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च आङ्गभोज्ये विवर्जयेदिति”
स्मृतिः । “इयमधिकमनोञ्चा वल्कलेनापि तन्वीति”
शकु० । “अधिकं फलमश्नुते” इति पुरा० । असा-
धरणे च । “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं,
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” गौतमः “ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्कथं तदधिक-
मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्तते
क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । “निर्विष्टं
वैश्यशूद्रयोरिति” । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते वैश्यस्य क्षत्रि-
गोरक्षादिलब्धनिर्विष्टतदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा-
दिना भृतिरूपेण यत्कथं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-
मतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वेतुषु यद्यदसाधारण-
मुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्दे-
नोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् “निर्वेशो भृतिभोगयो-
रिति” त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्”
इति मिताक्षरा । दर्पणोक्ते अर्धालङ्कारभेदे यथा दर्पणे
“आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” । “किमधिकमस्य
ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरित्यत्र । अज्ञात एव श्रेते कुक्षौ
निक्षिप्य भुवनानि” इत्यत्राश्रयस्य । “युगान्तकालप्रतिसं-
हृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र
न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः” इति माघे तु
आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ष्यञ्-आधिक्यम् । उचित
प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकतर लि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कटे एकस्मिन्,
अधिकतम लि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन्
उत्कटे, अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकमास ण० कर्म० । मलमासे तद्विरणमधिसासशब्दे ।
अधिकरण न० अधि+क-ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे
“कर्तृकर्मव्यवहितामसाच्चाद्वारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत्
क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिरणं स्मृतमिति” हरिपरिभाषिते
अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा
गेहेस्थाल्यामन्नं पचतोत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याय
कर्मद्वारा, परस्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादेः ।
“आधारोऽधिकरणमिति” “सप्रमृधिकरणे इति” पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं,
तत्ताधिकस्यैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्वट्टादीनामधि-
करणत्वम् गृहादेर्वट्टादीनां, न तु वैपरीत्ये । द्रव्यादिषु
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकर-
णत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्तव्यम् ।
क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन् । पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्र-
प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्त
निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति” सिद्धान्तः
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” मीमांसा । तत्र विचा-
रार्हं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विशयः इदमित्यं
न वेति विकल्पः । तत्र सन्दिह्यमानयोः पक्षयोः असत्यत्वे
युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः । ततश्चेत्याद्यभि-
लापेन सिद्धान्तसिद्धार्योपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति
यथा “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । अत्राध्ययनमन्तरग्रहणमात्रम् ? अर्थग्रहणपर्यन्ता-
ध्ययनं ? वेति संशयः । तत्र अन्तरग्रहणमात्रमध्ययनमिति
पूर्वपक्षः । अर्थज्ञानसहितान्तरग्रहणमिति सिद्धान्तः । तेन
विधिवाक्यस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय
इत्थं तत् प्रतिपादकावयवपञ्चात्मकोन्यायोऽत्वावसीयते । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । उत्तरमीमांसायामपि एतानि यथा-
यथं योज्यानि विशेषस्त्वयं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्ता माधवाचार्येण । “तत्त्वैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्रिधा । शस्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुद्भूता” मित्यनेन
सङ्गतिर्वैविध्यं तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिरूपणात् । असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तद-
र्हति । अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम्
सन्देहान्मुक्तभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति माधवः ।
व्याख्यातञ्चैतत् स्वेनैव यथा “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं फलसुद्दिश्य तत्साधनत्वेन
अवयवं विधीयते । अवयवं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निर्णेतुमनुकूलोन्यायविचारः तदेतद्विचारविधायकं

वाक्यं विषयः । न चायं विषयः श्लोकयोर्न संगृहीतः,
सन्देहसंग्रहेणैवार्थात् तत् संग्रहप्रतीतिः ब्रह्मविचारात्मक-
न्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति स-
न्देहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहवीजमुद्भेद्यम् ।
तत्त्वानारम्भमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
संदिग्धं हि विचारविषयोभवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिह्येत ? आत्माकारेण ? वा, नाद्यः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्म-
विषयत्वेन आन्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूप-
णात् तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोजिडाजडयोर्देहात्मनोः
शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेन निरूपयितुं शक्यते ।
तस्मादभ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासंदिग्धत्वाच्च
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं पश्यामः ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सुकृतदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ।
अत्रोच्यते । शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गावात्
श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतेरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अहंमनुष्यइत्याद्यहं
बुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य-
दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तन्नि-
श्चयेन सुकृतलक्षणं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवेन च सिद्धम् ।
तस्माद्वेदान्तवाक्यविचारमुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धम् इति । अभेदान्वयिपदार्थबोधक-
तुल्यविभक्तिकशब्दे च । “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म-
धारय” इति पा० । समानाधिकरणः अभेदान्वयिपदार्थ-
बोधकतुल्यविभक्तिकपदघटितस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदघटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणवद्ब्रह्मोहिः
पीतमम्बरं यस्येति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि । अभेदान्वयि-
पदार्थबोधकभिन्नपदघटितत्वे व्यधिकरणवद्ब्रह्मोहिरिति यथा
पद्मं नाभौ यस्येति वाक्ये पद्मनाभः । श्रुतुतोक्तेषु द्वात्रिंश-
त्तन्वयुक्तिषु तन्वयुक्तिभेदे च तन्वयुक्तिशब्दे तद्विवरणम् ।
अधिकरणविचाल पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं
वि-चल घञ् ईत० । द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्या-
न्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चा-
त्मकस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया
विचालः । “अधिकरणविचाले चेति” पा० ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽस्यस्य ठन् । विचारकरणाय धर्माधिकरणमण्डपे
नियुक्ते प्राड्विवाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । अधिकर-
णिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म(न्) अव्य० कर्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० ।
कर्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म प्रा०स० । अधिक-
कर्मणि । न०ब० । अधिककर्मयुक्ते लि० ।

अधिकर्मकर लि० अधिकं कर्म तत्करोति क-आनुलो-
म्यादौ ट । शुभ्रूपकभेदे दासभेदे । किप् अधिकर्म-
कदप्यत्र लि० ।

अधिकर्मकृत लि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठा-
न्तस्य परनि० । “सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथो-
परि । सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः” इति स्मृत्युक्ते शुभ्रूपकभेदे ।

अधिकर्मिक पु० अधिकृत्य हट्टं कर्मणोऽलम् अधिकर्म-ठन् ।
हट्टाध्यजे, हट्टस्यवणिग्भ्यः शुल्कादानकर्मणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्मधरैर्योर्धैर्हृदयमध्ये वर्म-
दाकार्यं बद्धपट्टिकादौ । व० । अधिकाङ्गवति लि० ।

“अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते” इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+क-घञ् । आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रया-
दिकर्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, “अधिकारः फले स्वामप्रमधि-
कारी प्रभुर्भवेदिति” मीमांसोक्ते विहितकर्मफलस्वामित्वे,
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्म-
णादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य
द्विजसेवायाम्, “नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः” इति
मिताक्षरा । स्वामित्वे-“सर्वे सुरधिकारिणः” इति स्मृतिः ।

तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्य-
यनादिष्वधिकारः यथोक्तं “निषेकादिश्रमशान्तो यस्य वेदो-
दितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नान्यस्यैव कदाचनेति”
मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागा-
दावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ । “चातु-
र्वर्ण्यमविशेषात्” इत्याशङ्क्य “निर्देशाद्वा त्वयाणां स्याद-
ग्नप्राधेये ह्यप्रसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यालेयः” इति ।

“वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, “त्वयाणाम्” अधिकारः
स्यात् कुतः ? अग्नप्राधेये निर्देशात् अग्नप्राधेये त्वयाणां
निर्देशो भवति, “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योषे
राजन्यः, शरदि वैश्यः” इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्येवमादिषु
शूद्रस्य प्राधिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्या-
लेयः मन्यते स्म” इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादक सर्वशास्त्र
विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरश्चां न वा
देवादीनां यथोक्तं तत्रैव “फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात्” इत्याशङ्क्य “कर्तुं वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्स्न्येन गम्यते” इति सू० “वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य
तर्हि ? । यः समर्थः कर्तुं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः कर्तुं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते
कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात् न हि आत्मानम् उद्दिश्य त्यागः सम्भवति,
त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्
न भृगवादयो भृगवादभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां
सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । “अपि च तिर्यङ्मो न कालान्तर-
फलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । “ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चः पश्यामः, शुनः
श्येनांश्चतुर्दश्याम् अष्टमस्रां च उपवसतः” इति उच्यते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । “कथं अवगम्यते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः, “इदं
कर्म कृत्वा, इदं फलमसुत्रं प्राप्नोति इति” न चैते वेद-
मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यन्येभ्यः अवगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् श्रुति-
धेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं
तद्ग्रेषाम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अर्वाचरे-
षाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते
नियतकाला अपि रोगा भवन्ति यथा तृतीयकाश्चातुर्थका-
श्चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति । न च
तिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उप-
युज्जना दृश्यन्ते, तस्मात् अनोशाना धनस्य । यत्तु, देव-
यामो हस्तिग्रामः इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात्
अपि न तिरश्चाम् अधिकारः इति । यानि पुन-
र्लिङ्गानि, “देवा वै सत्तमासत” इत्येवमादीनि, अर्थवादाः
ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

न च विधेर्विधिनैक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् ।
 स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्वाणि आसितव्यानि, यत्
 कृतकृत्या अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः,
 अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या”
 इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार
 इति “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इति शा० सूत्रेण
 व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चेतत् शाङ्कराचार्येण यथा “वाङ्
 मनुष्यानाधिकारोऽतु शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने
 नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणां सुपरिष्ठात् ये देवादयस्तान्
 अधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते
 कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामर्थयितृत्वाद्यधि-
 कारकारणम् । तत्त्वार्थित्वं तावत् मोक्षविषयं देवादीना-
 मपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यतालोचनादिनिमि-
 त्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेति-
 हासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां
 कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो
 निर्वर्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयं-
 प्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्म-
 चर्यादि दर्शयति “एकशतं ह वै वर्षाणि मध्वान् प्रजापतौ
 ब्रह्मचर्यसुवास” “ऋग्वै वारुणिवरुणं पितरसुपससाद
 अधीहि भगवो ! ब्रह्मेत्यादि” । यदपि कर्मस्वनधिकारकारण-
 मुक्तम्, न देवानां, देवतान्तराभावात् । न ऋषीणामा-
 पेयान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्त्विति न हीन्द्रादीनां
 विद्यास्त्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति
 न च ऋग्वेदादीनां ऋग्वेदादिसंगोततया । तस्माद्देवादीना-
 मपि विद्यास्त्वधिकारः केन वार्येत ? इति” । ततश्च
 विद्वत्त्वकर्मफलार्थित्व-तत्त्वकर्मकरणसमर्थत्वापर्युदस्तत्त्वानि
 अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्वापि विधानेन सर्व-
 कर्मत्यागरूपे सन्नप्राप्ते विप्रस्यैषाधिकार इति सर्वथादि-
 सम्मतम् द्विजमात्राणामधिकार इति केषाञ्चिन्मतम् ।
 अधिकमाकरे दृश्यम् । कचिच्चाधिकृतस्याधिकारः ।
 यथा दर्शाद्यधिकृतस्य प्रयाजादिष्वधिकारः “प्रधा-
 नाधिकारो अङ्गाधिकारी भवतीति” न्यायात् । “ताम्बू-
 लाधिकारो दत्त इति” हितो० । “हृताधिकारां
 मलिनामिति” स्मृतिः । कर्मणि घञ् । “कर्त्तव्ये
 “स्वाधिकारे प्रमत्त” इति शेष० । प्रकरणे, व्याकरण-
 शास्त्रे पूर्वसूत्रोपात्तपदादेरुत्तरत्वं सूत्रेषु अनुवर्त्तने ।
 “अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि० कौ० ।

तत्वाधिकारश्च प्रत्ययादिकर्माद्यर्थसत्तरोत्तरसूत्रेषु पूर्व-
 सूत्रोपात्तशब्दस्यानुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्ययः, परश्च”
 इति सूत्रोपात्तप्रत्ययपरशब्दयोः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः
 सर्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः
 “सिंहावलोकितं चैव मण्डूकमु तमेव च । गङ्गाप्रवाहव-
 द्वापि अधिकारस्त्रिधा मत” इत्युक्तभेदवयात् ।
 तदुदाहरणन्तु व्याकरणेऽवगमम् । नियोज्यतया विषयी-
 करणे, “सर्व्वधिकारं शास्त्रमिति” जै० सू० । तदभिप्रायेण
 “वाङ् मनुष्यानाधिकारोऽतु शास्त्रं”मिति मनुष्याधिकार
 त्वाच्छास्त्रस्येति” च श० भा० । सर्व्वमधिकरोति कर्मण्युप-
 पदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि
 अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वास्थ्ये विधिर्विधानम् ।
 सीमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृताज्ञापके विधौ
 यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-
 मोति ज्ञाप्यते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकारः
 यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूये राज्ञ
 एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनात्तस्य तथात्वम् स्वस्वकर्मणि
 नियोगे च ।
 अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तल् । विद्वत्त्व-
 फलार्थित्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युदस्तत्वप्रयोज्ये अधिकारे
 “भार्यापुत्रविहीनस्य-नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति” स्मृतिः ।
 भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्रैवार्थे न० ।
 अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+क-णिनि । स्वामिनि
 विहितकर्मफलभोक्तारि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियो-
 जिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां
 ङीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदा-
 न्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय
 “अधिकारी तु विधिवदधोतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगता-
 खिलवेदार्थः इह जन्मानि जन्मान्तरे वा कामप्रविधिद्व-
 वर्जनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन
 निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-
 चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाते”त्युक्तम् । स चाधिकारी उत्तममध्य-
 साधनभेदेन त्रिविधः “अधिकारित्वैविध्यान् नियम” इति
 “अधिकारिभेदान्न नियम” इति च सांख्यसूत्रभ्यां तथोक्तेः ।
 तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्व्वकर्मत्यागपूर्व्वकं
 निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-
 वर्णाश्रमादि कर्मकरणपूर्व्वकं सोपाधिब्रह्मोपासने, अध-
 मस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्म विधानपूर्व्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने “ये मन्दास्ते तु सज्जन्ते ब्रह्मणोरूपकल्पने” इत्युक्तेः ।

अतएवोक्तम् “प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय
यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं सुसुचये” इति । अत्र

यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं
कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि “विहितत्वादाश्रम
कर्मापि” इत्युक्तम् गीतायामपि “आरुरुक्षुर्मुनेर्योगः कर्म
कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते”

इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्माधिकारः उक्तः “कषाये
कर्मभिः प्रक्ते ततो ज्ञानं प्रजायते” इत्यनेन कषायशब्द-
वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । “द्वे ब्रह्मणी
वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति” श्रुतावय्यधिकारिभेदात्

निराकरसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीता-
यामपि “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया-
नघ ! ज्ञानयोगेन सांख्यगानां, कर्मयोगेन योगिनामिति”

अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्माणोरधिकार इत्युक्तम् ।
“समग्रं संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण
सदा पार्थ ! कामं कामान्वितेन चेति” भवि० पु० ।

“अधिकारिणाऽर्थिना विदुषा समर्थेनेति” रघु० तेन
विद्वत्त्वं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्मकरणयोग्यत्वम्
अपर्युदस्तत्त्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थि-
त्वञ्च सति कामे एव, सुसुच्यते तु न फलार्थित्वावश्यकतेति

भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन “पितृन्मस्ये दिवि
ये च भूर्त्ताः स्वधाभुजः कामग्रफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः
सकलेश्वितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेष्विति” अनेन

फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाहत्वं, तदनर्थिनं सुसुच्यं प्रति
मुक्तिदाहत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामप्यधिकारिभेदेन
फलदाहत्वम् । अनभिसंहितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः ।

अधिकारोऽस्यस्य इति । स्वामित्ववति “सर्वे सुरधि-
कारिण” इति स्मृतिः स्त्रियां ङोप् । “कृतात् देवी
वचनाधिकारिणीति नैष० ।

अधिकार्यवचन न० अधिकार्यस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपि-
तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे,
निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन

निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते
“कृत्यैरधिकार्यवचने” इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । व० । तद्वति
त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिकच्छ पु० अधिकं कच्छं कष्टं साधनतयाऽस्यस्य अच् ।

“विल्वैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । मासेन लोके
ऽधिकच्छः कथ्यते द्विजसत्तमैः” इति (शङ्खस०) उक्ते मास-
साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्रि० ।

अधिकृत पु० अधि+कृ-क्त । आयव्यायाद्यवेचके, अध्यक्षे
कर्म्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि० ।
“महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधि-
श्रीरिति” रघुः ।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ-क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।
अधिक्रम पु० अधि+क्रम-भावे घञ् असन्तत्वाच्च वृद्धिः ।
अधिचित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्तिप्-तृक् च । परि-

क्षये, तत्कारिणि च । “विशामासामभयानामधिचितम्
ऋ० १०, ६२, २४ ।

अधिचिप त्रि० अधि+चिप-क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृता-
धिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।
अधिक्षेप पु० अधि+क्षिप-भावे घञ् । तिरस्कृते, स्थापने,
प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि+गम कर्म्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । “अधिगतं
विधिवत् यदपालयदिति” रघुः “अधिगतसकलकलाकला-
पकमिति” काद० । अधिगताखिलवेदार्थं” इति वे० सा० ।

अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ताय, स्वीकारे च ।
“अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” गीता । निध्यादेः प्राप्ताय
च । “स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति”

गौत० । “अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति” मिता० ।
अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० ।
गवीत्यर्थे “स्वादीयो यदधिगवं क्षीरमिति” वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिशयितविनयादि-
गुणे । व० । तद्वति त्रि० । “याच्ञा मोघा वरमधिगुणे
नाधमे लब्धकामा” इति नीति० । गुणे-विभक्त्यर्थे

अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो
येन । ज्याधिकृद्धे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य
द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्वादाशया कुशविलेहनात् । यथोक्तं
भा० आ० प० । “यत्नैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।

तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थान-
मिदञ्चेति दर्भांस्ते लिलिङ्गस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा
सर्पाणां तेन कर्म्मणा । अभवंश्चाकृतस्सर्पाद्दर्भांस्तेऽथ पवि-

त्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाश्च
कृताः सर्पा गुरुदेन महात्मना” इति ।

अधिजिह्विका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिरूढा जिह्विका
वा । (आल्जिभ) उपजिह्वायाम् ।

अधिज्य न० अध्यारूढा ज्या यत् प्रा० व०, अधिगतं ज्यां वा
अत्या० स० । आरोपितगुणके धनुषि “त्वयि चाधि-
ज्यकर्मके” इति शकु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच्
समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिकृत्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योपरिभूमौ । “आरूढं
स्थलमधित्यकेति” सि० कौ० । “स्याणुं तपस्थलमधित्यका-
यामिति” कुमा० । “अधित्यकायामिव धातुमयामिति”
रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्यारूढो दन्तम् अत्या० स० । दन्तोपरि
जातदन्ते (गजदात) । प्रा० व० । तद्वति लि० । दन्ते विभक्त्यर्थे
अव्ययी० । दन्तमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिकतोदेवः येन गुणातिशयात् प्रा० व० ।
सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधि-
कृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः ठञ् । अनुशतिका०
द्विपदद्विः । आधिदैविकं देवेभ्यो जाते दुःखादौ लि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा० त० । अधिष्ठात्रां
देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठातृत्वञ्च सन्निधान-
मात्रेण तत्तत्पदार्थानां तत्तत्कर्मसु नियन्तृत्वरूपम् ।
तच्च साक्षात् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् वृ० उ० अन्तर्यामि
ब्राह्मणे । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं
पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नप्सोऽ-
न्तरो, यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमय-
त्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो
यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो,
यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यो वायौ तिष्ठन्वा-
योरन्तरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यो दिवि तिष्ठन्दिवो-
ऽन्तरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । य आदित्ये तिष्ठ-
न्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं,
य आदित्यमन्तरो, यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः ।
यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्रोऽन्तरो, यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः

शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः ।
यश्चन्द्रतारके तिष्ठन्चन्द्रतारकादन्तरो, यश्चन्द्रतारकं न
वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमय-
त्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशा-
दन्तरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आ-
काशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यस्त-
मसि तिष्ठन्स्तमसोऽन्तरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं,
यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यस्ते-
जसि तिष्ठन्तेजसोऽन्तरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः
शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः
इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो
भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि
भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्यामिप्रभृतः इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राणे
तिष्ठन्प्राणादन्तरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं,
यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यो
वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो, यं वाङ्मन वेद, यस्य वाक् शरीरं,
यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यश्च-
क्षुषि तिष्ठन्क्षुषोऽन्तरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं,
यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यः
श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्तरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं
शरीरं, यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः ।
यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः
शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः ।
यस्त्वचि तिष्ठन्त्वचोऽन्तरो, यं त्वङ्मन वेद, यस्य त्वक् शरीरं,
यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रभृतः । यो
विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य
विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्यामिप्रभृतः । यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो, यं रेतो
न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्यामिप्रभृतोऽदृष्टो दृष्टा, ऽश्रुतः श्रोता, ऽमतो
मन्ता, ऽविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा, नान्यतो-
ऽस्ति श्रोता, नान्यतोऽस्ति मन्ता, नान्यतोऽस्ति विज्ञातैष
त आत्मान्तर्यामिप्रभृतोऽतोऽन्यदार्त्तम्” इति । तस्यैवांश-
विशेषेणाविर्भूतानां दिगाद्यभिसानिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठा-
तृत्वं यथा “वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश ।
दिग्वाताकीर्णचेतोऽश्विबह्वीन्द्रोऽपेन्द्रमित्तका” इति शार० ।
“शक्तिसामर्थ्याद्विगतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वेनाऽहङ्कारस्य तदु-

तपस्यदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादश स्मृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्वृत्ता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च ओलस्य दिक्, त्वचो वातः,
नेत्रस्य अक्षः, रसनायाः वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ,
वागिन्द्रियस्य वज्रः, हस्तस्य इन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः,
पायोः सितः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । "ईश्वरं
भास्करे विद्यादुमां विद्यान्निशाकरे । स्कान्दमङ्गा-
रके विद्याक्षुधे नारायणं विदुः । गुरौ वेदनिधिं विद्यात्
शुक्ले शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्राहोः कालं तथैव
च । चित्रगुप्तोऽधिपः केतोरित्येते महदेवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता महाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवहियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवतायैव । "आदित्याभिमुखाः सर्वे
साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपुरा० । "शशाङ्कमूर्तेरधिदेव-
ताकृतिरिति" भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदैवत न० अधिष्ठातृ दैवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे
"शिवाधिदैवतं ध्यायेत् वज्रप्रत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो
माधिदैवत"मिति च विष्णुध०पु० । दैवते विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अथाधिदैवतम्
आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० । "इत्यधिदैवतमिति
वृ० उ०" । अधिदैवमप्यत्र अव्य० । "अधिदैवं किञ्चि-
च्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्वा-
धिनाथमधिकृत्य दिवस्तथासाविति" नैष० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारसूक्ष्मांशनयनद्वारा
तत्तत्स्थानं हियतेऽसौ अधि+नी-वज् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा-क । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघुः । "अथः
कुरुणामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा-डति वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति"
श्रुतिः । "सर्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनुः । "ततो
भुजङ्गाधिपतेः फणायैरिति" कुमा० । पत्यन्तत्वात्
भावादौ यक् आधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्ये न० । "शैला-
धिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा० । संपूर्णपदकत्वात्
स्त्रियां ङीष् नञान्तादेशः । "विष्टस्त्रिणीं दिशामधिप-

त्वीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीपः ।
अधिपा त्रि० अधिपाति अधि+पा क्तिप् अधिपतौ, अधि-
पालके च "स्वयं दशमन्त्राधिपा उ अन्वोऽभि" ऋ० ७, ८८, २ ।
अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुषः प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्ये-
त्यर्थे अव्य० । [वज्रप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज त्रि० अधिका प्रजा यस्य । वज्रप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।
अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वाम्यर्थेऽत्वाधिः अधि+
भू-क्तिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्ये-
त्यर्थे "अधिभूतं किञ्च्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो-
भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्ममधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधरः ।
अधिभूतं भवः अतुशतिका० द्विपदद्विः आधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिकृत्य जाते दुःखादौ त्रि० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यस्य । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि त्रि० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति ऋ० ६, ४७, २२ अधिभोजना अधिकं
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मन्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे वज् ।
"उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽङ्गं
तु तं विद्यादधिमन्यं खलज्जयैः" इत्युक्ते अरणिक्काष्ठ-
मन्यनावयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । "विस्तोर्णं मृदु वज्रलं
यत्कृत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजाम् विद्यादिति" वैद्यकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र व० कप् । "हनूस्थे
पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः । कालास्त्रायी कफकृतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमात्र त्रि० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणमस्य मात्रा च
वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्तश्चान्द्रा मासः प्रा०स० । मलमासे "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति स्मृत्युक्ते रविसंक्रान्तिवर्जितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भः
प्रथमे क्षणे । ते चैवाद्या" इत्युक्तादिशा मीनस्थो रवौ यस्य
चान्द्रमासस्यारम्भः स चैवः एवं मेषस्थरवारम्भो वैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्मेघस्थे रवौ स्वारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तत्वाद्योऽधिमासः संक्रान्तिहीनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मलमासतत्त्वे लघुहारीतः ॥ “इन्द्राग्नी यत्र ऋयते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलिङ्गु-चोच्चेथोद्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासि-कुर्यात् आङ्गं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं तु सर्वदा” । “यदा तं दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्यक्षणात्तराशिस्थः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तोमासोमलिङ्गु-चोच्चेयः” । ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं अमावास्यान्यक्षणाद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्यक्षणाद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगेनाधिमासः । संक्रान्तरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणाद्वयवृत्ति-त्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात्” । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः-पराशरौ । “रविणा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलि-ङ्गुचः । तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सिता-सिते । तदा तन्मासविहितसुत्तरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मास तत्पूर्वमासान्यक्षणाद्वययोरेकराश्यवस्थितस्य तन्मासानन्तर-संयोगः, न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे अतर्ह्येकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ, तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगे-ऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमा-वासग्रापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजावीयाद्गर्हितं सर्वकर्मसु । तस्यार्कोदर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराशिस्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्व-मुक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-वति न परस्य” । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । “दिव-सस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्तौ सदा । करोत्येकमह-य्येदं तथैकैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामद्धानाम-धिमासकम् । यीप्से जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चि-मम्” । “तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं

रविर्हरति केदर्यति उत्तरे केदमित्यभिधानात् । ततश्च षट्तौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गस्थितेय्येदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षे द्वादश तिथ्यात्मककालाकर्षादर्द्धतृतीयानामन्ते अर्द्धं तृतीयं येषां ते तथा । यीप्से माधवादिषु षट्केषु पूर्वं माधवादितिक-पतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आधवादिपतितं मल-मासश्चन्द्रार्कौ जनयतः” । मिहिरः । “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते तु आधवेऽच्युतः । “मिथुनोपगतो भातुरमावासग्राद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावा-स्याद्वयं तदन्यक्षणाद्वयं स्पृशेत् संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्य-न्तरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्” । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तृतां गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्नेषं न गच्छति” इति “राजमार्त्त-ण्डवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिद्विग्राभाद्वर्षे द्वादशद्वि-रनुपपन्ना तथापि “मध्ये विषुवतोर्भातुर्यान्यहानि तु वर्जयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव त्रयोदशः” इति “गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेघतुलासंक्रान्तयोर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिद्विग्राह्यता अहर्गणने मेषा-दिषण्मासे मन्दभुक्त्या सप्तदिनद्विग्राह्यतादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयह्रासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “मेषादीना-महर्वृन्दं षष्ठां सप्ताष्टचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामष्ट-सप्तचन्द्रकन्तु (१७८) लिखेत् पृथक्” । “चन्द्र एकः “अङ्गस्य वामा गतिः” इत्यङ्गविदां समयान् व्युत्क्रमेणाङ्का बोध्याः । तेन दिनद्विग्राह्यक्रमसञ्चयाभ्यां ६ मेषादिषट्के एव एका-दशतिथिद्विग्राह्यः” । एवञ्च “गतेऽर्द्धद्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये । दिवससग्राहमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमार्त्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-मासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घ-नासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५६३३००००० एतन्मिता अधिमासाभवन्तीत्युक्तम् यथा “लक्षाहता देव-नवेषुचन्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुधीभिरिति” । “अत्रोपपत्तिः प्रकृतास्तावद्रविमासास्तेभ्यश्चान्द्रमासा याव-द्भिरधिकास्तावन्तोऽधिमासा” इति । तदेवाह । “रवेः कोटिनिम्नाः कृताऽष्टेन्दुवाणाः” ५१८४००००००० “सुराग्न्यविरामेष्वो लक्षनिम्नाः ५३४३३३००००० ।

शाशङ्कस्य मासाः पृथक् सूर्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा
तेऽधिमासाः इति” ॥ इष्टवर्षेऽधिमासानयनं तत्रैवोक्तं यथा
“कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः ।
खदहनै (३०) गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमा-
हतात् (१५६३३०००००) ॥ रविदिना (१५५५२००-
००००००) प्रगताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो द्युगुणो
विधोः” इति । अत्र वासना कल्पगताद्वा द्वादशगुणिता
रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युता-
स्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव
दिनैर्युताः एवन्ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधि-
मासानयनं तैराशिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः । तैर्दिनी-
कृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणसहितचान्द्रो भवति यतः
सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव” इति । सूर्यसिद्धान्तेऽप्यु-
क्तम् । “भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् । रवि-
मासोनितास्ते तु शेषाः सूर्याधिमासकाः” इति ॥ सूर्यचन्द्र-
भगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासो
निताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव
भवन्ति नान्ये । अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् ।
अत्रोपपत्तिः । त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूप-
दर्शान्तावधेश्चान्द्रस्य, द्वादशराशिमितेन सूर्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः
कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्येन्दोर्योगस्य
पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो
भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासापेक्षया
यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति ।
अधियज्ञः पु० अधिकतोयज्ञो यस्मात् प्रा०ब० । परमेश्वरे ।
“अधियज्ञः कथं? कोऽत्रे”त्यर्जुन प्रश्ने । “अधियज्ञोऽहमे
वात्र देहे देहभृतां वर !” इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् ।
“अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्वे न स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञा-
दिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति” श्रीधरः । यथा च
तस्य सर्वान्तर्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्यामि-
ब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम् । यज्ञे विभ० अव्ययी० । यज्ञ-
अधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः,
यागे विभ० अव्ययी० । अधियागमप्युक्तार्थे अव्य० । अधिकः
अधिकाङ्गयागः प्रा०स० । अधिकाङ्गे यागे पु० ।
अधियोग पु० अधिकोयोगः प्रा०स० । ज्योतिषप्रसिद्ध
यात्विकशुभयोगे । स च गमनसमयलग्ने-तस्माद्वा चतुर्थे,
प्रश्नमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अत्यतमस्थाने बुधजीव-

भार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति । “योगे
क्षेममथाधियोगमने क्षेमं विपण्यां वध इति” सुहू० ।
अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-अच् ।
अतियोद्धरि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।
अधिरथ अध्याह्नः रथं रथिनम् अत्या०स० । अतिरथे ।
कर्णपतिरि पु० । “विवेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्नि-
वेति” भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । आधिरथिः
कर्णे पु० । कर्णपर्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य ।
अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज-क्विप् । साम्राज्यवति,
नृपे, सम्पन्ननृपे च “प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्
अयमिति” भाग० । अधिकशोभान्विते त्रि० ।
अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा० । अधीश्वरे साम्रा-
ज्यवति, नृपे च । “शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्या-
विति” “हिमालयोनाम नगाधिराज” इति च कुमा० ।
अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०स० । साम्राज्ये ।
“अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यमार्गति” ।
अधिराष्ट्र न० अधिकतं राष्ट्रमतव प्रा०ब० । राज्ये । विभ०
अव्ययी० । राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अधिरुक् त्रि० अधिगतं रुक्कमाभरणं येन प्रा०ब० । अधि-
गतसुवर्णाभरणे मानवे । अधिरुक्ता विनीयते” इति ऋ०
८, ४६, ३३, अधिरुक्ता अधिकरुक्ताभरणेति” भाष्यम् ।
अधिरुढ त्रि० अधि+रुह-कर्त्तरि-क्त । उपरिभागे आरो-
हणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमिति च । [शयेनारोपिते ।
अधिरोपित त्रि० अधि+रुह-णिच्-पुक् कर्मणि क्त । अति-
अधिरोहण न० अधि+रुह भावे-ल्युट् । उपर्यारोहणे ।
घञ् । अधिरोहोऽप्यत्र पु० ।
अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽनया अधि+रुह-करणे
ल्युट् । (मङ्) इति, (सिद्धि) इति च प्रसिद्धे काष्ठवंशादि-
निर्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानवन्दे । अधिरोहः
साधनत्वेनाख्यस्याः इति । अधिरोहिणीत्यप्यत्र इति
शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यम् । रायसुकुटादिभिः ल्युटैव-
तत्पदसाधनाद्वा इत्यन्यता ।
अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे ।
अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच-लृच् । पक्षपातेन वक्तरि ।
“विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता” इति ऋ० १, १००, १०, अधि-
वक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिवचन न० अधि+वच-ल्युट् । पक्षपातेन कथने ।
“अधिकवचनं पक्षपातेन वचन”मिति भाषवाचार्यः ।

अधिवस्त्र लि० अध्यावृतं वस्त्रं येन प्रा० व० । उपरिनिहित वस्त्रे । “यज्ञेभिरावृतोऽधिवस्त्रा बधूरेवेति” ऋ० ८, २ ६, १३, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि-वच-घञ् । पक्षपातेन वचने । “तमिन्नेषु हितेष्वधिवाकाय हरन्ति” इति ऋ० ८, १५, ५, “अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति” भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे-घञ् । निवासे “श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासेति” देवीमा० । अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे “ककुब्जिकन्यावक्त्रान्त-वासलव्याधिवासयेति” भाषः “अधिवासस्मृह्येव मारुत” इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस-णिच्-करणे घञ् । यज्ञारम्भपूर्वदिवसे देवतास्थापनादि-कर्मणि । “अधिवासः परेऽहनीति” स्मृतिः “मध्यरात्रेऽधि-वासवेदिति” स्मृत्युक्तेस्तस्य पूर्वोद्युर्मध्यरात्रे कर्त्तव्यता । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासये” दित्युक्ते र्यागदिनेऽपि कचित् कर्त्तव्यता । गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस-णिच् ल्युट् । यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वक-पूजनादिकर्मभेदे । अधिवास्यते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणी भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणरूप-संस्कारभेदे तद्ग्राह्ये च “मही गन्धः शिला धान्यं दूर्वा पुष्पं फलं दधि । इतं स्वस्तिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचनाः । सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रचामरदर्पणम् । दीपः प्रश-स्तिपात्रञ्च विज्ञेयमधिवासने” इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि । “सायं प्रक्ष्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” पुरा० । अधिवासित लि० अधि+वास-सुरभीकरणे कर्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे । अधि+वास-निवासे णिच् कर्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह-णिच्-ल्युट् । उपरि प्रापणे वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्ये-त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत-छेदने ल्युट् । अत्यन्त-छेदने “आशासनं विशासनमथो अधिविकर्त्तनमिति” ऋ० १०, ८५, ३५ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधि-कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्यं प्रकाशते इति” वाक्यप्रदीपम् ।

अधिविन्ना स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्मणि क्त । कृताधि-वेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम्

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेदुषिता गृहादिति” मनुः ।

अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० ।

अधिवेत्तु पु० अधि+विद्-लाभे कर्त्तरि लृच् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे-विभक्त्य० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे ।

अधि+विद्-भावे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद्-लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि-

विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि ठक् । अधिवेदनिकम्

अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्रलब्धे च धनादौ लि० ।

“अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० ।

“अधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृतिः ।

अधिवेदनकालनिमित्ते तु मत्कृतवज्रविवाहवादे विस्तरत

उक्ते ततएवावसेये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्मणि-अनीयर् ।

यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं तादृश्यां स्त्रियाम् ।

कर्मणि यत् । अधिवेद्याप्यत्र स्त्री । “बन्ध्याद्येऽधिवेद्याब्दे”

इति मनुः । [ल्युट् । पाचने ।

अधिअपण न० अधि+आ-पाके णिच्-पुक् ह्रस्वभावे

अधिअय पु० अधि+आ-पाके भावे अच् । चूलासुपरिस्था-

पनरूपे विक्रित्तिहेतुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिअयण न० अधि उपरि अयणं पाकार्थं स्थापनं श्रीज्-

भावे ल्युट् । चूला उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च ।

अधिअयीयते पच्यतेऽत्र, आधारे ल्युट् ङीप् । चूलासु

(आका) इति, (चूला), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिअयणीय लि० अधिअयणाय पाकाय हितम् ऋ । पाक-

साधनपात्रे । अधिअयितुमर्हति अधि+आ-पाके अर्हाद्भि

कर्मणि अनीयर् । पाकार्हे वस्तुनि लि० ।

अधिअयितवै अव्य० अधि+आ-पाके वेदे कृत्यार्थे तवै ।

पचनीये “गौरेव दुग्धमधिअयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिअत्री लि० अधिका अत्रीर्यस्य । अधिकशोभान्विते अधिक-

सम्पत्तिमति च “इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिअय” इति कुमा०

“समादिदेशाधिकृतानधिअत्रीरिति” रघुः ।

अधिअवण न० अधिषूयते सोमः यत्र अधि+षू अभिषवे

आधारे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनचर्मादिपात्रे । “अंशू-

निव आवाभिषवणे” इति वेदः । भावे ल्युट् । अभिषवे ।

अधिअवण्या लि० अधिअवणाय हितम् यत् । अभिषवसाधने

फलके । “यत्र द्वाविज जघनाधिअवण्या कृता” इति ऋ०

१, २८, २ अधिअवण्या उभे अधिअवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ लि० अधि+स्था-टच् पत्वम् । अध्यजे, नियमित-
कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेचके, नियन्त्रि च ।
“आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति” भाषा० । अधिदेवे च ।
“इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता” इति पुरा० । ते
च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
तदपि तत्त्वान्तर्यामिब्राह्मणेन दर्शितम् । “तत्सन्निध्या-
दधिष्ठातृत्वं मणिवदिति” सांख्यसू० । यथायस्कान्तमणेः
सन्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथै-
वादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणम-
नम् । इदमेव च सोपाधिसदृशत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् ।
“निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते । सत्ता-
मात्रेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः । अत आत्मनि
कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । “निरिच्छत्वादकर्तासौ
कर्ता सन्निधिमात्रतः” इति सां० भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिष्ठान न० अधि+स्था-ल्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
सन्निध्यमात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे
आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं
यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते । अधिकरणे ल्युटि । पुरे
आधारमात्रे, आश्रये च । “तदधिष्ठानाश्रयदेहे
तद्वाद इति” सां० सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो
वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे इति
भाष्यम्” । करणे ल्युटि । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
हि प्रवृत्तयुद्धकल्यादिसम्भवः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रित्वं
यथोक्तं सांख्ये । “संहतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य-
यादधिष्ठानादिति” “इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात्
त्रिगुणात्मकानामधिधीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं
तत् सर्वं परेणाधिधीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः,
सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठात-
व्यम् । स च परस्त्वैगुण्यादन्य आत्मेति” सां० कौ० । भावे
ल्युट् । सन्निधिमात्रे । “अत्राधिष्ठानं कुर्विति” आवाहन-
मन्त्रः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गायतननिर्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गात्” इति सांख्यसू० । “भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात्
व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति ।
अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्
मृतदेहवदित्यर्थः । तथाच रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० ।
ननु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति
तत्राह । “भूत्यद्वारा स्वाम्याधिष्ठितनैकान्त्रात्” इति सा०

सू० । “देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यै-
कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभूत्यद्वारा यथा
राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं
साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् ।
कुलादीनां घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्र
चेतनस्य बुद्ध्यादेः साध्यपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं स्रष्टृत्वा-
दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि
प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देह-
निर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
अधिधीयते कर्मणि ल्युट् । अधिष्ठिते सन्निधिमात्रेण
नियन्त्रिते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-
मुच्यते” इति गीता ।

अधिष्ठित लि० अधि+स्था-कर्मणि क्त । अध्युषिते “विलोक्य
दृष्टोक्तमधिष्ठितं त्वयेति” कुमा० । सन्निधिमात्रेण नियो-
जिते “इश्वराधिष्ठिताः सर्वे स्वं स्वं कार्यं हि कुर्वते
इति पुरा० ।

अधिहरि अव्य० हरौ, विभ० अव्ययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे
अधीकार पु० अधि+ह-घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-
कारशब्दार्थे “सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम्”
इत्युपपातकगणनायां मनुः । “स्वागतं स्वानधीकारा-
निति” कुमा० ।

अधीत न० अधि+इङ-भावे क्त । अध्ययने, कर्मणि क्त ।
कृताध्ययने अभ्यस्ते च लि० “इषदीपदनधीतविद्ययेति”
कुसु० । “अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति” वे० सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने “अधी-
तिबोधाचरणप्रचारणैरिति” नैष० । अधि+इङ्-स्मरणे
क्तिन् । स्मरणे “नू ते पूर्वस्य वसो अधीतौ तृतीये”
इति ऋ० २, ४, ८, “अधीतौ स्मरणे” इति भाष्यम् ।

अधीतिन् लि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।
“त्वयुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीमिति” कुमा० । एतदिन्य-
न्तयोगे च कर्मणि सप्तमी वेदेऽधीतीत्यादि किन्तु कर्मा-
विवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्मणा योगः
कृतपूर्वी कटमित्यत्रेव । यथोक्तं हरिणा । “अकर्मकत्वे
सत्त्वेव ज्ञाने भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्ता
योगो भवति कर्मणेति” । विस्तरः सत्कृतसरलायां द्रष्टव्यः ।

अधीन लि० अधिगतमिनं प्रभुम् अन्या० स० । आयत्ते । विस्त-
धीन इत्यादौ तु विस्ते अधि-इति वाक्ये समासे अध्युत्तर-
पदात् ख । “क तु मां त्वदधीनजीवितामिति” कुमा० ।

“दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह” इति मनुः ।
 “इच्छाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” इति रघुः ।
 अधीर त्रि० धीरः धैर्यान्वितः न०त० । चञ्चले, “कान्तस्या
 धरमणिम् अधीरमाचुचुम्बेति” दशकु० । कातरे, रोगा-
 दिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री ।
 तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते
 अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे घञ् । सर्वत आव-
 रके महाकञ्चुके वस्त्रभेदे । “अधीवासं परिमुच्योष्णीषं
 संवेष्ट्य निवीते” इति कात्या० १५, ५, १३, उपरि सर्वतः
 संच्छादयतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या ।
 “अधीवासेन प्रच्छादयतीति” कात्या० २०, ६, १५, “उप-
 रिष्टादावरकं वासोऽधीवास” इति वेददीपः ।
 अधीश त्रि० अधिक ईशः प्रा०स० । सार्वभौमे अधिपतौ च ।
 “अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुत” इति जात० ।
 अधीश्वर त्रि० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीप् ।
 राजनि “अधिगत्य जगत्प्रीतिश्चरादिति” नैष० । प्रभौ च ।
 अधीष्ट न० अधि+दिवा० इष्ट-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे,
 “विधिनिसन्वणामन्वणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति” पा०
 “अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार” इति सि०कौ० ।
 कर्माणि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते त्रि० ।
 अधुना अव्य० अस्मिन् काले इदमशब्दस्य न० । संप्रती-
 त्वर्थे “प्रमदानामधुना” विडम्बनेति कुमा० । अधुना
 भवार्थे ठञ् । आधुनिकः इदानीन्तने त्रि० । [स्त्रियां ङीप् ।
 अधुनातन त्रि० अधुना+भवार्थे ढुल् लट् च । इदानीन्तमेवे
 अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अचसमा० । भारशून्ये
 चिन्ताशून्ये च, न०त० । अधूः-अभारे अचिन्ते च ।
 अक्षे तु नाचसमा० । अधूरक्षः इति ।
 अधूमक पु० नास्ति धूमो यत्र कप् । धूमशून्ये ज्वलद्ग्नौ ।
 अधृत पु० न धृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न धृते पर-
 मेश्वरे, अतौ “स भवगवः ! कस्मिन्नु प्रतिष्ठितः ?” इति प्रश्ने
 “स्वे महिम्नी”त्युत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य
 तथात्वम् । “अधृतः स्वधृतः स्वास्तु इति विष्णु सहस्र० ।
 अधृति स्त्री धृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० ।
 धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।
 अधृष्ट त्रि० धृष्ट-निर्लज्जत्वे क्त न०त० । लज्जाशीले ।
 धृष्ट-अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते “यन्तं नो-
 मित्वावरुणावधृष्टमिति ऋ० ६, ६७, २, अधृष्टमनभिभूत-
 मिति भा० । अहिंसिते च । “दूतासोवसवोऽधृष्टा” इति

ऋ० ६, ५०, ४, “अधृष्टा अहिंसिता” इति भा० ।
 अधृष्ट त्रि० न धृष्टः न०त० । अनभिभवनीये “अधृष्टश्चा-
 भिगमश्च यादोरत्नैरिवार्णव” इति रघुः । धृष्ट-निर्लज्जत्वे
 भावे क्यप् तच्चास्ति यस्य । अप्रगल्भे, लज्जाशीले च त्रि० ।
 अधेनु स्त्री न०त० । दोहनशून्यायां गवि । “अधेनुं दक्षा
 स्तर्धमिति” ऋ० १, ११७, २०, “अधेनुम् अद्रोग्धी-
 मिति” भा० । [शून्ये त्रि० ।
 अधैर्य न० अभावार्थे न०त० । धैर्याभावे । व० । धैर्य-
 अधोश्च त्रि० अधः अक्षय, अधस्तात् अक्षति अश्रुते वा
 अक्ष-अच्, अश-स वा वेदे अतोलोपाभावः । अधस्ताद्
 व्यापके । “अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिरिति” ऋ० ३
 ६३, ६, “यदापः अक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं
 शक्यन्ते” इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवस्त्रे ।
 अधोऽंशक न० अधरसंशुकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य
 अधोऽक्ष न० अधरमक्षं यत्र मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि व० ।
 हविर्धानाक्षाधोमार्गे । “दक्षिणस्याक्षं प्राञ्चो निष्क्राम-
 तीति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण
 प्राङ्मुखो निःसरन्तीति” वेददीपः ।
 अधोऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन-ङ् ५त० ।
 अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं ग्राहकत्वाभावाद्धीनं यस्य
 अधर-प्रथमार्थे असि अधोदेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, “अधो
 न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणे, वा
 विष्णौ । “व्याप्नो वायुरधोऽक्षज” इति विष्णुसह० ।
 “द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्धस्मादजायत । मध्ये वैराज-
 रूपेण ततोऽधोक्षजइष्यते” इति भाष्ये तथा च अण्ड-
 कपालद्वयमध्ये विराड्रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् ।
 अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन प्रत्यक्प्रवाहिते अक्षगणे
 जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तत्रैवार्थे ।
 अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः
 नरकादिगमने “साधकानां त्वधोगतिरिति” तन्त्र० ।
 नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम्
 “और्वे च सर्वे नरकाः सद्व्या” इति (सि०शिरो०)
 और्वस्याने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थितिश्च । “खादू-
 दकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानी”त्यनेन
 पातालसन्निधौ तत्रैवोक्ता । अतो नरकानामधःस्थत्वम्, भू-
 गोलशब्दे विवरणं दृश्यम् । “जघन्यगुणवृक्षास्तु अधोग-
 च्छन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-
 गतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “मूला-

नामधोगतिरिति" काद० । अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य व० ।

नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुप्तकम्
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८, ३६,

४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्टः ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-णिनि ।

नरकगामिनि, अधोभागे-गन्तरि च । स्त्रियां ङीप् ।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टे व तदाकारफल-
वत्त्वात् । अपामार्गे रत्नमाला ।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे असि । जानुनोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां बाधोजानु
इति का० २१, ४, १८, "वा विल्याथे सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन्
अधोऽधरा जिह्विका कर्म० । (आलजिभ) इति ख्याता-
याम् तालुस्यजिह्विकायाम् ।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे असि । काष्ठ-
मयद्वारस्याधरकाष्ठे (गोवराट्) ।

अधोदिग् स्त्री अधरा दिग् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० ।
दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अधरत्वञ्चोदक्षब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य । योगाभ्यास-
समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित्
प्रकाशस्तिमितोऽप्यतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरवि-
स्पन्दितपद्ममालैर्लक्ष्यीकृतप्राणमधोमयूखैरिति" कुमारे
"करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासाग्रमन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि
"सम्पश्यत् नासिकाग्रं स्वमित्यादिना" दर्शितः । अधो-
दर्शनयुक्तमात्रे त्रि० । "अधोदृष्टिर्नैकैकिक" इति मनुः
४, १६६ । कर्म० । अधस्यदृष्टौ स्त्री ।

अधोऽधस् अधस्+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपावोदेशे
"नवानधोधोदृष्टतः पयोधरानिति" भाषः ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य स्मरमन्दिरस्य उपहासः
सन्निष्कान्दसः । स्त्रीणामधोभागस्योपहासने । "य एवं
विद्वानधोपहासं चरत्यासां, स्त्रीणां सुकृतं वृद्धं" इति
वृ० उप० । वृद्धे आवर्जयतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि
पूत० । भक्तभोजनान्ते पीयमानजले ।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० । अधर-
भागे "पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधोभुवन न० अधरमधः भुवनम् लोकः । सप्तसु पाता-
लेषु । तत्स्थानञ्च "भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदकस्य" जम्बुद्वीपं
प्राञ्जराचार्यवर्याः अर्धेऽन्यस्मिन् द्वीपपट्टकस्य यामे
चारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादमृतममृततरप्तिः श्रीश्च यस्माद्दमव । सहि-
तचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च
यत् ॥ दध्नी घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य
चान्द्यः । स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानीति सि० शि० ॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।

अधोमुख त्रि० अधो मुखं यस्य व० । ज्योतिष-
शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाक्षेपा कृत्तिका
च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्वार्त्तयं चैव अधोमुख-
गणः स्मृत" इति । गोजिह्वाख्यवृक्षे (अनन्तमूल)
अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप् । "स्तब्धदृष्टिरधोमुख" इति
"अधोमुखैर्दृष्टसुखैः पतिभिः" इति रघुः । रुद्रा-
भेदे च तत्स्वरूपं रुद्राशब्दे वक्ष्यते ।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्लः दृष्टितर्प-
कत्वात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्लवर्णे "आश्विनाव-
धोरामाविति" य० २४, १, "अधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णा-
वजाविति" वेददीपः । [अधोभुवनशब्दे विवरणम् ।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म० । भूमेरधःस्थपाताले ।
अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वर्चः ज्योतिर्यस्य । अवाचीव-
ज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण ! प्रब्रवीत्यधोवर्चसं"
इति वेदः ।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा० त० । अपानवायौ
पर्द्विशब्दकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽन्तर्भाषणे"
इत्युपक्रम्य "कर्म कुर्वन्नुपसृष्टे" दित्युक्तं स्मृतौ ।

अध्यक्ष त्रि० अधिगतोऽयं व्यवहारस् अत्या० स० । नृपस्य कृत्-
धारणादिव्यवहारेष्वधिकते । अध्यक्षोति व्याप्नोति अधि+
अक्ष-अच् । व्यापके । अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम्
अत्या० स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्थ आदित्वात् अचि । तद्वि-
षये त्रि० । "द्रव्याध्यक्षे त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा० । "सेनापतिवलाध्यक्षाविति" मनुः । अधि-
ष्ठातरि सन्निधिमात्रेण नियन्तरि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः
सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरिकावृक्षे पु० शब्दार्णवः ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिकृत्येत्यर्थः ।

अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये-

ऽर्थे वा अव्ययी० । अग्नौ अग्निसमीपे वेत्यर्थे । तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो ऽत्ते धनादौ न० । स्मृतिशास्त्रे चास्मिन् अर्थे पारिभाषास्य कृता यथा “विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्नि कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” कात्या० । “अध्यग्नप्रध्यावाहानिकंदत्तं च प्रीतिकर्मणि आहमाहपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति” मनुः । “पितृमाहपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिदेनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ० । “विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातुलादिदत्तमिति” मिताक्षरा । अध्यग्निकृतमित्येकं पदं दत्तमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्यत्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके ।

अध्यच् लि० अधि+अच्-क्तिप् । अधिगन्तरि ।

अध्यण्डा स्त्री अधिकमण्डमिव वीजं यस्याः ईत० । अधिक वीजवत्याम् (भुङ्क्ते आमला) इति ख्यातायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अध्यधिचेप पु० अधिकोऽधिचेपः प्रा० स० । अत्यन्तनिन्दायामतिशयतिरस्कारे च “गुरुणामध्यधिचेप” इति ।

अध्यधीन लि० आधिक्येन अधीनः । अत्यन्ताधीने गर्भदासे तस्य जन्मावधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम् ।

अध्यय पु० अधि-इङ्-इक् वा भावे अच् । अध्ययने स्मरणे च ।

अध्ययन न० अधि+इङ्-ल्युट् । पठने, गुरुमुखोच्चारणानुसारिणि उच्चारणे च । अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति वैदिकाः सार्थाक्षरप्रहणमिति मीमांसकाः । “इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृत” इति “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते” इति “श्रुताध्ययनसम्पन्न” इति च स्मृतिः अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च तैत्तिरीयानामधिकारः यथोक्तं मनुना । “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा, दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिञ्च क्षत्रियस्य समासतः । पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य क्षत्रियमेव च” इति मनुः । वेदाध्ययनञ्च ब्रह्मयज्ञत्वेनाभिधीयते तच्च ब्रह्मयज्ञशब्दे वक्ष्यते तच्च सार्थाध्ययनमेव प्रशस्तं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वश्वे “कूर्मपुराणे । न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः । पाठमात्रावसनस्तु पङ्के गौरिव सीदति । योऽधीत्य विधिवद्विप्रोवेदार्थं न विचारयेत् स सान्त्वयः शूद्रसमः पाततां

न प्रपद्यते” । व्यासः “वेदस्याध्ययनं कार्यं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् । अजानतार्थं तत् सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा” तथा “यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम् । द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते” । तथा “पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजातीन्सार्थवर्जितान् । पशूनिव च तान् प्राञ्चोवाङ्मात्रेणापि नार्जयेत् । श्रुतहीनमधीतं यच्चेह नास्त्वतद्भवेत् । श्रुतन्तु केवलमपि ससुद्धाराय कल्पते” । स्याणुरयं भारहृरः किलाभूद्धीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । अर्थवित् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मना । व्यासः । “योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा । भारवाहीव श्रुतकः केवलं क्लेशभागभवेत् । तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्रः कार्योविजानता” । व्यासः । “ज्ञानं कर्म च संयुक्तं सुखार्थं कथितं यथा । अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम्” व्यासः । “अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः । स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्वद्विजः” । मनुः “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वान्शमे वसन् । इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते” । व्यासः । “समुच्चितं स्लोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते । चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनात् द्विजात्” । वृहद्व्यासः “अनूचानामन्यिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः । धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञाने स्तोभ्योऽप्यध्यात्मचिन्तकाः” इति ॥ एतच्च स्याध्येयोऽध्येतव्य” इति श्रुतौ मीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम् ।

अध्यर्द्ध लि० अधिकमर्द्धं यस्य व० । स्वार्द्धेन सहिते वस्तुमात्रे । “एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज” इति मनुः । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् अधिकमर्द्धं यत्रांशे सार्द्धमंशं इति कुक्षु० । अर्द्धशब्दः रूपकार्द्धं रुद्धः तेन सार्द्धरूपके च । अध्यर्द्धपूर्वात् क्रीतादर्थे “अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायामिति” पा० । अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोशाहीयस्य टजो लुक् । अध्यर्द्धकंसम् । “विंशतिकात्स्व” इति पा० । खविधान् लुक् । अध्यर्द्धविंशतिकीनं “खार्द्यार्द्धकन्” पा० । अध्यर्द्धखारो-कम् “पणपादमापशताद्यत्” पा० । अध्यर्द्धपण्यं अध्यर्द्धपाद्यम् अध्यर्द्धमाष्यम् अध्यर्द्धशत्यम् “शाणादेति” पा० यत् ठञ् तस्य लुक्च वेति अध्यर्द्धशाण्यम् अध्यर्द्धशाणम् । इत्यादयः शब्दाः तत्क्रीतार्थे लि० । अध्यर्द्धोति यत्र अधि+अर्ध-आधारे घञ् । वायौ । “कथ्येव देवा याज्ञवल्क ! इति” याज्ञवल्क्यं प्रति शाकल्यप्रश्ने तत्र याज्ञवल्केन “अध्यर्द्ध” इत्युत्तरं (ट० उ०) दत्तम् तस्य विशेषज्ञानाय

“कतमोऽध्यक्ष” ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्तं तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्तः । “तदा ऊर्यदयमेकएष पवते अथ कथमध्यक्ष” ? इति । वायोरेकत्वेन अध्यक्ष-शब्दार्थस्य साङ्गत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते “यदस्मिन् इदं सर्व-मध्याधोत् तेनाध्यक्ष” इत्युत्तरम् तेन अधिकवृद्धिहेतुत्वात् वायोरध्यक्षत्वात् तथात्वम् अधि+अध-लङ् अध्याधोत् । अध्यवसाय पु० अधि+अव-सो-घञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । “उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यव-साय इति वृत्तिरिति चाख्यायते” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी-परिभाषितलक्षणः, “कर्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चित्-सान्निध्यात् प्राप्तचैतन्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्य-वसाय” इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां० का० । उल्गाहे च । उल्गाहश्च कर्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित लि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् लि० अधि+अव-सो-णिनि । उल्गाहान्विते अध्यवहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्वावघातेन वितुषीकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च “ग्रीहीनवह-न्तीति” नियमपालनम् ।

अध्यशन न० अधिकमशनम् । “साजीर्णे भुज्यते यत्तु तद-ध्यशनमुच्यते” इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अधिकाशने ।

“यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि” सुश्रुतम् ।

अध्यस्त लि० अधि+अस-कर्मणि क्त । कृताध्यासे आरो-पिते, अध्यासश्चाग्रे वक्ष्यते तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अव्य० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं ज्ञेयज्ञं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थः । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” वृ० उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्यधिकारेण अन्तर्या-मित्वमुक्तम् । ज्ञेयज्ञाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” । “अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निरामिष” इति मनुः । “आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति” कुल्लू० । “जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमिति” गीता । “ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्तव्यं देहादिव्यति-

रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते” इति गीता । “स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहम-धिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते” इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या न्यायवैशेषिकमते देहभित्तत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभित्त-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभित्तत्वेनेति भेदः । सर्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-षिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-रणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायोरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वर-क्षणेन च सांख्यकारिकाः सप्ततिः निरमायिषत, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि स-र्वाणि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या” । अध्यात्मं जातः ठञ् । अनुशतिका० द्विपद-वृद्धिः । आध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च दुःखादौ लि० ।

अध्यात्मदृश् लि० अध्यात्मं पश्यति दृश्-क्तिन् । आत्मज्ञे विषयत्यागेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं ज्ञेयज्ञमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतसश्चात्मानि समवधाने । “अध्यात्म योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-ङ्गतो रामचरितज्ञापके स्वनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्-खल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । “भृतकाध्यापकोयस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति” मनुः । अस्य अक्रान्तत्वेऽपि याज-कादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य उपा-
ध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना “यस्तूपनीयं व्रतादेशं कृत्वा
वेदमध्यापयेत्तमाचार्यं विद्यात् । यस्त्वेन मूल्येनाध्या-
पयेदकदेशं वा तमुपाध्यायमिति” ।

अध्यापन न० अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् ।
“याजनाध्यापनं तथेति” मनुः । “अध्यापनञ्च त्रिविधं
धर्म्मार्थमृक्थकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं
परिकीर्तितमिति” हारीतसंहितोक्तेस्त्रिविधमध्यापनम्
अध्यापनप्रकारादि यथा “नापरीक्षितं याजयेत् नाध्या-
पयेत् नोपनयेत् ॥ योऽधर्मेणाह यथाधर्मेण पृच्छति तयो-
रन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ धर्म्मार्थौ यत्न न
सग्रातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्न विद्या न वप्नव्या शुभं
वोजमिवोषरे । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां
शेवधित्तेऽहमस्मि । अस्त्यकायान्दजवेऽयताय न मां ब्रूया-
वीर्यवती तथा सग्राम् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-
विनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमांसं नाह
तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति” ॥ शुचि तु
स्त्रीत्वात् टापि, अध्यापना तस्मिन्नेवाथे स्त्री ।

अध्यापित लि० अधि+इङ्-णिच् कर्मणि क्त । पाठिते
“अध्यापितस्योशनासापि नीतिमिति” कुमा० ।

अध्याप्य लि० अधि+इङ्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये
अध्यापयितुमर्हे काले “ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्यापो लघुवासा
जितेन्द्रिय” इति मनुनाध्यपनीयार्हता दर्शिता ।

अध्याय पु० अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, कर्मणि घञ् ।
वेदादिशास्त्रस्य एकार्थकविषयसमाप्तिद्योतके विश्रामस्थाने
अंशविशेषे, “सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्वाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरण-
ञ्चैव पर्वोक्तासाङ्गिकानि च । पुराणादौ परिच्छेदा
अनेके परिकीर्त्तिता” इत्युक्तान्यतमप्रकारे च “संकल्पिते
स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्यायं प्राप्य विरमेन्न
तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यामादि पुनः
पठेदिति” म० सू० “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति श्रुतिः ।

अध्यारूढ लि० अधि+आ+रूह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त ।
आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्ठात् अरोहणकर्त्तरि,
समारूढे, अधिके च ।

अध्यारोप पु० अधि+आ+रूह-णिच्-पान्तादेशः घञ् अत-
स्मिन् तद्वृद्धिरारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिकृत्य
तादृशारोपः अध्यारोपः यथा असर्गभूतां रज्जुमधिकृत्य

सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः । तादृशे
मिथ्याज्ञाने । “स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार
आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्त” इति
वृ० उप० भाष्यम् ।

अध्यारोपण न० अधि+रूह-णिच् पान्तादेशः ल्युट् । अति-
शयेनारोपणे धान्यादेवपने ।

अध्यावाप पु० अधि+आ+वप-घञ् । अधिवपने सस्या-
नामावापे । आधारे घञ् । तदाधारत्वे ।

अध्यावाहनिक न० अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्तृगृहागमनं
तत्काले लब्धम् अधि+आ+वह-ल्युट् ततः लब्धार्थे ठन् ।
“यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पतङ्कात् । अध्या-
वाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृत्युक्तलक्षणे
पितृकुलात् भर्तृकुलगमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने ।
“अध्यग्न्यध्यावाहनिकं स्त्रीधनं षड्विधं स्मृतमिति” स्मृतिः ।

अध्यास पु० अधि+अस-च्चेपे घञ् । मिथ्याज्ञाने “आह
कोऽयमध्यासो ? नामेति प्रश्ने “स्फुटिरूपः परत्वं
पूर्वदृष्टावभास” इति शा० भाष्यम् । स्मृतेः रूपमिव रूप-
मस्य संस्कारप्रभवत्वात् । परत्वं अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभा-
ववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वानुभूतस्यावभासो ज्ञानम् ।
यथा शुक्लौ रजतभिन्नायां पूर्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्,
स्वाभाववति च स्फुटिके पूर्वानुभूतस्य लोहितरूपस्य वा
ज्ञानम् । तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने । तत्त चाध्यासे अधि-
ष्ठानशुक्त्यादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणा-
ज्ञानात् सामान्याकारेण इदत्वादिरूपेण ज्ञानं, सादृ-
श्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्वयं सति
च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेष-
ज्ञानं प्रतिरुध्य, रजतादिसंस्कारे चोद्बोधिते तत्त्वनिर्वचनीयं
रजतादिकं शुक्त्याद्यज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्यते
तत्त आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्यामीत्याद्यनु-
भवानुपपत्तिः नच स्मरणेन तस्योपपत्तिः स्मरणस्य विषया-
प्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुत्तराण्यसर्वः ।
नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता साक्षात्करोमीत्यनुभवस्य
साक्षात्कारविषयत्वात् अन्यथानुमानादीनामपि अलौकि-
कप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्वम् नियतं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यभावेन
विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्निवारत्वात् अतः तत्तदुत्तर-
णाय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनाय अनि-
र्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्त्वनिर्वचने उत्-
पद्यते इति कल्प्यं प्रत्यक्षे हि विषयसन्निकर्षः कारणत्वेन कृपः

देवान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्प्यते । अतएव श्रुतौ “यत्न द्वैतमिव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च जागरे द्वैतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं स्पष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे- रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः । इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यव- हारिकत्वम् । “देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्तेः व्यव- हारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि” श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात् । अधिकमाकरे दृश्यम् । अध्यासन न० अधि+आस-उपवेशे ल्युट् । निवासे । विभ० अव्ययी० । आसने इत्यर्थे अव्य० ।

अध्यासित लि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिष्ठिते । “धेन्वा तदध्यासितकातराज्येति” रघुः । अध्याहार पु० अध्यारुह्यते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+ आ+ह-घञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, जहे, तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च । जहस्वरूपमूहशब्दे तर्क- स्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते । [क्त । अधिष्ठिते स्थानादौ । अधुषित लि० अधि+वस-आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि अधुष्य लि० अधिगतसुष्टं वाहनत्वेन अत्या० स० । उद्रवाहन- युक्ते शकटादौ । (उठगाडि) ।

अधूढ लि० अधि उपरि जडः । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते । “तस्मादृच्यधूढं साम गीयते” इति छा० उप० । ऋचमवलम्ब्यैव सामो गीयमानतया ऋच्यधूढ- त्वम् । अधिकद्विद्युक्ते, समृद्धे च । कृतसापत्निकायां प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री ।

अधूष्नी स्त्री अधिकमधोयस्याः अनुङ् डीप् च । समृद्धा- पीनायां धेन्वाम् “अधूष्नीं होले प्रयच्छतीति श्रुतिः । जबधाध्यधूष्नीवनिष्पुषु समुच्चय इति का० १,८,८१ । अध्यतथ लि० अधि-इड कर्मणि क्त । पाथे “स्वाध्यायो- ऽध्येतव इति” श्रुतिः । अर्हार्थे तव्य । अध्येतुमर्हे “ओत- व्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति” श्रुतिः ।

अध्येषण न० अधि-इष-प्रेरणे ल्युट् । सत्कारपूर्वकमाचा- र्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च । युचि टाप् तस्मिन्नेवार्थे स्त्री । अधिका एषणा प्रार्थना । अधिकप्रार्थने स्त्री ।

अधि लि० न-इ-क्ति । अधते । न+इष-डि, अध्ये । अधिगू लि० अधि+गम-कू-डिञ्ज ऊङादेशो वा । अधत- गमने । “यदधिगावोऽधिगू इदाचिदङ्गो अश्विना” इति ऋ० ८,२२, ११, “अधिगावोऽधतगमना अधिगू- अधतगमनाविति” भा० ।

अधिज लि० अधिमधतमधृष्यं वा जनयति जन-अन्तर्भूत- ग्यर्थे, ड । अधतजनके अधृष्यजनके च । “इति चिन्म- न्युमधिज इति ऋ० ५, ७, १० “अधिजः अधतमन्यैः अग्निव्यतिरिक्तैः अधृष्यं वा जनयिता” इति भा० ।

अध्रुव लि० न० त० । अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च । “योध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि” इति हितो० ।

अध्रुष पु० “शोथः स्थूलस्तोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ञ्वराढ्य इति” सुश्रुतोक्ते विकतरक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे ।

अध्वग पु० अध्वत्+गम-ड । पथिके, अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायामुक्तः । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धम्, न वृषलैः, न द्विषद्भिः, नाति- प्रत्यूषम्, नातिसायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपानीयम्, नातिदुर्णम्, न रात्रौ, न सन्तत व्याधितात्तैर्वाहनैः, न होनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दीनैः, न गोभिः, नादान्तैः, यवसोदकैर्वाहनाना- मदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथ- मधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न तण्डुलम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतृषकपालास्थि- भस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी- कुर्यात् देवताञ्च । प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्, अग्निब्राह्मण- गणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्री वृक्षवर्द्धमाननन्द्या- वर्त्तांश्च, तालदन्तचामराग्निगजाजगोदधिचीरमधुसिद्धार्थ- कांश्च, वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशकगोरोचनादूर्वाप्ररो- हांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च, शृङ्गारोद्धृतोर्वरारज्जुवृक्षपशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्राया- दिति । मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्तविविक्तसुण्ड- मलिनवसनजटिलवामनांश्च, कषायिप्रव्रजितमलिनांश्च, तैलगुडशुष्कगोमयेन्वनतण्डुलशपलाशभस्माङ्गरांश्च, लव- णक्लीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडसुक्तकेशांश्च, वीणाच- न्दनार्द्रकाशोष्णीषालङ्कारकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिवन्दये- दिति । देवब्राह्मणगुरुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत्,

निष्कृतवान् रुधिरविष्णुत्वज्ञानोदकानि वा । न वत्सतन्त्रो
लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन्, न पृथा नदीं तरेत् ।
न देवताभ्यः पितृभ्यश्च कामं प्रदाय, न बाहुभ्याम्,
न भिक्षया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कूपमवलोक-
येत्, न लङ्घयेत् । वृद्धभारिन् पश्चात् स्त्रीरोगिवरचक्रि-
णाम् पत्न्यादेयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेरिति ।
“सन्तानकतरुच्छायसुप्रविद्याधराध्वगमिति” कुमा० ।
सूर्ये, उद्रे, च । पथिगामुकमात्रे त्रि० । गङ्गायां
स्त्री अश्वतरे पु० ।

अध्वगत् त्रि० अध्वानं गच्छति क्तिप् । पथिके ।

अध्यगमोग्य पु० अध्वगेन अतिसौलभ्यात् अयत्नलभ्यफलत्वाच्च
भोग्यः ३त० । (आमडा) इति प्रसिद्धे आम्नातकट्टे ।
अनायासेन तत्फलस्य भोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अध्वजा स्त्री अध्वनि जायते जन-ड ७त० । (सोना) इति
ख्याते खर्णपुष्पीष्टे ।

अध्वन् पु० अस्ति बलम् अद-क्निप् धादेशः । पथि, “अपि
लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः” इति रघुः । अध्वान-
मध्वान्तविकारलङ्घ्य इति कु० । “नैकोऽध्वानं गच्छेदिति विष्णु
स० । आकाशे पु० निरुक्तकारः । अधिकदुरारोहणे च ।
सर्वभक्षकत्वात् काले, हिंसे च । अद्यते खण्डशो भक्ष्यते-
ऽनेनेति करणे क्निप् । अवयवे । प्रा० स० । उपसर्ग-
पूर्वादच्समा० । व्यधुः दुरधुः (कुपयः) प्रा० व० । कदादेशः
कदधा । अवयवस्य वेदस्य शाखाऽपि यथा “एवंविशत्यध्व-
युक्तम्वेदमप्यो विदुः । सहस्राधा सामवेदो यजुरेक-
शताध्वकमिति ।

अध्वनीन त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके ।
पथिगमनक्षमे ।

अध्वन्य त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके ।
पथि क्षिप्रगमनक्षमे शीघ्रगामिनि । “क्षिप्रं ततोऽध्वन्य-
तरङ्गयायीति” भट्टिः ।

अध्वपति त्रि० ७त० । मार्गपालके । सूर्ये पु० दिवैव पथि-
कानां गमनात् रात्रौ च “न रात्राविति” विष्णु ना गमन-
निषेधात् सूर्यस्य तत्पालकत्वम् “अध्वनामध्वपते ! प्रसा-
तिर स्वस्ति मेऽस्मिन् देवयाने पथीति यजु० । “अध्वपते !
मार्गपालकरवे” इति वेददीशः ।

अध्वर पु० अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यज्ञे । “अध्वरे-
ष्विष्टिनां पातेति” भट्टिः । “तमध्वरे विश्वजिति क्षितीश-
मिति” रघुः । आकाशे निरुक्तकारः । अष्टवसुमध्ये द्विती-

यवसौ च । न ध्वरति कुटिला न भवति धृ-अच् न० त० ।
अकुटिले च । दैव्या होतारा उर्ध्वमध्वरं न इति २७, १८
“इमं यज्ञमवतामध्वरं न” इति यजु० । २७, १७ अध्वरं
“अकुटिलं शास्त्रोक्तमिति” वेददीपः । सावधाने त्रि०
नडा० फक् । आध्वरायणः ।

अध्वरकर्मन् न० अध्वरेण कर्म । यज्ञरूपकर्मणि ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यज्ञस्य कर्तव्यताज्ञानाय
मीमांसा विचारः । जैमिनीयप्रोक्ते “अथातो धर्मजिज्ञासे-
त्यादि धर्ममीमांसाख्ये शास्त्रे ।

अध्वरथ पु० अध्वैव रथो यस्य व० । पथिप्रज्ञे दूते ।
अध्वने हितः पर्याप्तो रथो यस्य व० । पथिगमनोपयुक्ते
रथे । चक्रविशिष्टोरथस्तावत् क्रीडार्थः, देवयानार्थः
विनयार्थः पथिगमनार्थः गन्त्रीरथचेति भेदात् पञ्चविधः ।
इति हेमचन्द्रः ।

जध्वर्यु पु० अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्-युच् ततोऽन्त्या-
कारलोपः । यजुर्वेदे होमकारिणि ऋत्विजि ।
“निर्मिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्युर्यज्ञियं वपु” इति सा० भा० ।
सोमयागे षोडशसु ध्वत्विज्यु चतुर्षु प्रधानेषु मध्ये ऋत्वि-
ज्ञेदे तद्विवरणम् अक्षावाकशब्दे दृश्यम् । “होता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीति” सि० कौ० । “त्वम-
ध्वर्युरुत होतासि पूर्वाः प्रशास्तापोता जनुषा पुरोहित”
इति ऋ० १, ६४, ६ । योपधत्वात् स्त्रियां न डीप् ।
अध्वर्योर्भावः कर्म उद्गा० अण् आध्वर्यवम् तद्गावादौ न० ।

अध्वशल्य पु० अध्वनि शल्यमिवाचरतीति क्तिप्+अच् । पथि-
कानां पादवस्त्रादौ शल्यवद्बेधकारके (आपाङ्) इति ख्याते
अपामार्गवृत्ते ।

अध्वस्मन् त्रि० ध्वन्स-मनिन् क्तिच् न० त० । ध्वंसरहिते
“अध्वस्मभिः पथिभिः आजदृष्टय” इति ऋ० २, २४, ५,
अध्वस्मभिः ध्वंसरहितैरिति भा० अध्वस्मानोदिविध्वति
ऋ० १३०४० ।

अध्वान्ति पु० अध्वानमतति अत इ ईत० । पथिके । अज्ञा
निश्चयमतति अज्ञेति दोषदो धान्तः । मेधाविनि निरुक्त० ।
अध्वान्तशात्रव पु० अध्वान्तस्य मार्गसीमायाः शात्रव इव ।
शोनाकट्टे । ईत० । मार्गसीमारिपौ पु० ।

अध्वायन न० अध्वनि अयनं गतिः । यात्रायाम् “अ-
ध्वायनञ्च ग्रहचारकर्म सौरेण मानेन सदाध्य-
वस्ये” इति विष्णुध० पुरा० । “अध्वायनमध्वगमनं यात्रेति
यावदिति” रघु० ।

अन जीवने अदा० पर० अक० सेट् । अनिति आनीत् । घञ्
आनः, अच् अनः, ल्युट् अननम् । आनयति अनिनिषति ।
किप् अत् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च-
नेदना च्छ० ४३०, ३, अना प्राणेनेति भा० छा० उप०
“यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोहेप्रवान्यात् ?
कः प्राण्यात् ? इति श्रुतिः “प्राणिवस्तव मानार्थमिति”
भट्टिः । प्राद्युपसर्गतो विशेषगत्यर्थता । प्र+प्राग्गतौ, प्राणः
अप+अधोगतौ अपानः, उद्+उर्ध्वगतौ उदानः, वि+
आ+विष्वग्गतौ व्यानः, सम्+समन्ताद्गतौ समानः । “यद्वै
प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः” इति श्रुतिः ।
जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मकः
यस्य संयोगात् देहनिर्माणमित्युक्तमधिष्ठानशब्दे । उप-
सर्गनिमित्तात् हलन्तत्वेऽप्यस्य णत्वं प्राण् ।

अन जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अन्यते आनिष्ट ।
अन पु० आ+नी-वा० ङ प्र० आङी ह्रस्वः अन-वा० अच्
वा । आनयने प्राणने च “प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति” छ० उप० । “अथ प्राण
उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्याहृदयवृत्तिः । प्रण-
यनात् प्राणः । अपनयनान्मुत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिः आ-
नाभिस्थानः । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणापानयोः
सन्धिर्गोच्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरा-
पादतलमस्तकस्थान उर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्भुक्तस्य
पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽक्षपक्ता । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां
सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं
प्रणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति” भा० । प्राणे च “स
होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति” यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य
आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम
प्रत्यक्षमिति छा० उप० “स होवाच मुख्यः प्राणः, किं मेऽन्नं
भविष्यतीति” मुख्यप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्
प्रतिवक्तृन्निव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं
सर्वप्रसिद्धमा श्वभ्य आ श्वभिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-
निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय
इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये
कल्पिताख्यायिकारूपाद्वाद्यत्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिद्विज्ञोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०
अनंश त्रि० नास्ति अंशोदायग्रहणाधिकारोऽस्य । अंशानधि-
कारिणि क्षुद्रुक्ते क्लीवपतितादौ । ते च “सर्वे हि धर्मा युक्ता
भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति

ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीतेति” आप० । “सर्वर्णजोऽप्यगुणवा-
च्चाहः सप्तात् पैतके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये
तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते
सुतः । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ।
तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी । कोऽर्थः
पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । शास्त्र-
शौर्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु
मूलोच्चारसमस्तु स इति वृह० “आद्वादेः पुत्रकर्तृकतया
महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्वतः
कुतो वेतन ? मिति दा० भा० । अतएवाह मनुः । “सर्व-
एव विकर्मस्था नार्हन्ति आतरो धनम्” । तथा “अनंशौ
क्लीवपतितौ जात्यन्धधरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च
केचिन्निरिन्द्रियाः इति । “पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्कुरुन्म-
त्तको जडः । अन्धोऽचिकित्सरोगार्तो भर्तव्यास्ते निरं-
शका” इति कात्या० । देवलः “मृते पितरि न क्लीवकुण्डुन्म-
त्तजडामूकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ।
तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवत्त्वं प्रदीयते । तत्सुताः पितृ-
दायांशं लभेरन् दोषवर्जिता” इति । बौधायनः ।
“अतीतव्यवहारान् यासाच्छादनैर्विभ्रयुः, अन्धजडक्लीव-
व्यसनिव्याधितादींश्चार्कर्मिणः पतिततज्जातवर्जम् इति” ।
“पितृद्विट् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चेतजाः कुतः ? ।
इति” नार० “अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते ।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्त्यं तेषु चार्हति । अक्रमोढा-
सुतस्त्वृक्ष्यो सर्वर्णश्च यदा पितुः । असर्वर्णप्रसूतश्च
क्रमोढायाश्च यो भवेत् । प्रतिबोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न
रिक्त्यभाक् । यासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्वन्भुभिर्मतम्
बन्धूनामप्यभावे तु पितरं द्रव्यं तदाग्नयात् । स्वपितरं
तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवा इति कात्या० । एवं
दर्शिताः । अंशः अवयवः । तच्छून्ये निरयवे आका-
शादौ, परमेश्वरे च । [यस्यः । कदल्याम् जटाधरः ।
अनंशमत्फला स्त्री न अंशुमत् मोचकाभ्यन्तरस्थत्वात् फलं
अनकं पु० अणकवत् । अधमे, कुत्सिते च ।
अनच् त्रि० न अक्षोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अच-किप्
न० त० । अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । “प्रतिश्रोणः स्या व्यन-
गचष्टेति” ऋ० २, १५, ७, “पूर्वमन्त्रः अधुना चक्षुर्ला-
भात् व्यचष्टेति भा० ।
अनच् त्रि० नास्ति अचं चक्रं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य व० ।

चक्रशून्ये, चक्षुरादीन्द्रियशून्ये च । “अपानक्षासो बधिरा
अहासत” इति ऋ० ६, ७३, ६, अनक्षासश्चतुर्वर्जिताः
इति भा० वेदे सौमत्रास इति वत् अनक्षास इति ।
रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्र व० । सङ्गुणसप्राक्षेपके
दोषोद्घोषकवाक्ये, अवाच्ये निन्दावचने, (गालि) इति
प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्ति अक्षराणि ज्ञेयत्वेनास्य ।
अक्षरज्ञानशून्ये मूर्खे लि० ।

अनक्षि पु० अप्रशस्तं मन्दमक्षि न० त० । मन्दनेत्रे । व० ।
षट्समासान्तः । तत्र अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङोष् ।
अनगार लि० नास्ति अगारमस्य । गृहशून्ये । अनिकेतने ।
प्रव्रजिते, सुन्यादौ च पु० ।

अनग्न लि० न नग्नः । अदिगम्बरे आच्छदनवति च “यज्ञोन-
वसना अनग्ना” इति ऋ० ३, १, ६, । “स होवाच किं मे
वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुर-
स्ताच्चोपरिष्टाच्चान्निः परिदधति लम्बुको यथा वासो भवत्य-
नग्नो ह भवतीति ऋ० ३, ७, १, । “तस्मात्प्राणस्य वास आप-
स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोज्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा
विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वासस्थानोयाभिः पुरस्ता-
द्भोजनात्पूर्वमुपरिष्टाच्च भोजनादूर्ध्वं परिदधति परिधानं
कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो वासो-
भवति । वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बु कत्वेनार्थसिद्धौ वानग्नता इत्यनग्नो ह
भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः अतः स्मार्त्तौ वाऽस्य । अतोतेन
स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ गृहस्थभेदे, सर्वथा
अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । “अनग्निरनिकेतश्च सुनिर्मूल-
फलाशन” इति मनुः । न० त० । अग्निभिन्ने पु० ।
“अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति” स्मृतिः ।
७ व० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्नावुत्तरवेदिम्,
कात्या० २, ६, ७, ११, “अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-
चित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्वाख्या ।

अनग्नित्वा न अग्निं त्वायते रक्षति असम० स० । अग्निरक्ष-
णाकरे पापिष्ठे “अनग्नित्वा अभ्यमन्त कष्टीः ऋ० १, १, ८६,
३, “अनग्नित्वाः पापिन्यः कष्टयः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्ध लि० न अग्निना दग्धः अस० स० । प्रसृष्टानकर्मणि
अग्निसंस्कारहीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये
दिव” इति ऋ० १०, १५२४, “अनग्निदग्धाः प्रसृष्टान-

कर्म न प्राप्ता” इति भा० । विप्राणां पितृभेदे “अग्निदग्धा-
नग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा अग्निषत्तांश्च सौमत्रांश्च
विप्राणामेव निर्देशेदिति” मनुः । वङ्गिना अदग्धे च ।

अनघ लि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य ।
पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे च ।
विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतेति” वि० सह० । “स
आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथा-
त्वम् । तत्र दुःखशून्ये, “दयालुमनघस्पृष्टमिति” भाषः ।
दोषरहिते “अगाधस्यानघा गुणा” इत्यमरः । व्यसनरहिते
“कच्चित् मृगीनामनघा प्रसूतिः ? इति” रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च ।
कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमात्रे लि० । तत्राकाशस्य निर-
वयवत्वात्, न्यायवैशेषिकनये चित्तस्याणुत्वेन च निरवयवत्वा-
त्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्रेण दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् ।
तत्कथा च शिवपुराणे “कामोधनुषि संयोज्य पुष्पवाणं
तदा मुने ! पार्वतीसम्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यव-
स्थितः । हरस्तु धैर्यमालम्बा किमेतदिति चिन्तयन् ।
ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विवृद्धमन्योस्त-
स्याथ तृतीयनयनान् मुने ! । स्फुरद्दुर्द्धिरग्निस्तु पपात
मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति
खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्गङ्गीचकार तम्” इति ॥
“त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिरिति” “तनुतां दुःखमनङ्ग !
मोक्ष्यतीति” च कुमा० । अङ्गमुपकरणं न० त० । अङ्ग-
भिन्ने । न० व० । तच्छून्ये लि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“अष्टावर्जे गा द्वयभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडेत्युक्तेति”
(वृत्त०) उक्ते मातावृत्तभेदे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तद्वज्रको लेखः । कामव्यञ्जकलेखे ।
“अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुरुनिवेशवति दण्डकभेदे, छन्दो-
विशेषे । यथा “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरि-
च्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः” इति छन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ईत० । शिवे तस्य तद्देहभस्मीकरणासत्त्वम् ।
अनच्छ लि० न अच्छः निर्मलः न० त० । कलुषे, अप्रसङ्गे च ।
अनञ्जन न० न अज्यते लिप्यते अनञ्ज-कर्मणि ल्युट् न० त० ।

निःसबन्धे, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनं सामप्रसुपैति
दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सम्बन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् ।
अञ्जनं दोषस्तद्गृहिते नारायणे पु० । तथाभूतवन्तुमात्रे

त्रि० । कज्जलशून्ये त्रि० । “नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति” सा०द० ।

अनडुज्जिक्का स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (अन-
न्तमूल) । तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि ङीप् अनडुही, अनडुहीति च ।
कृश्यादि० क । अनुडुत्कः अनडुदासन्नदेशादौ त्रि० ।
अभिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । अनुडुह्यः तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्थूलधान्ये “अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथै-
कादशांशः” लोला० । अणुभिन्ने स्थूले त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्नीये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुस-
अनतिङ्गुत त्रि० सर्वाणि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-डुतच्
न०त०ष्ट० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । “ब्रह्मा त
इन्द्र ! गिर्वणः क्रियन्ते अनतिङ्गुता” इति ऋ० ८, ६१, ३,
अनतिङ्गुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि
यथार्थभूतानीति” भा० ।

अनतिप्रश्न त्रि० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-
प्रश्नानर्हे वस्तुनि । “सहोवाच गार्गि ! मातिप्राचीः मा
ते मूर्धा व्यपप्रदनतिप्रश्नां वै देवतामतिप्रच्छसीति” वृ० ७०
अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । “न्यायोक्ते खानधिकरण-
वृत्तिभिन्ने च “अनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे
न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च
हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा “संस्कारवत्त्वमौदार्यमुपचार
परीतता । मेघगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-
णत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहतत्वं
स्निग्धत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय-
ङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्व-
निष्ठता । अप्रकीर्णप्रसूतत्वमसंस्त्राध्यान्यनिन्दिता ।
आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता । अमर्मवेधि
तौदार्यं धम्मार्थप्रतिविद्धता । कारकाद्यविपर्ययोविभ्र-
मादिवियुक्तता चित्रकृत्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता
अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्वप्रधानता वर्ण-
पदवाक्यविविक्तता । अव्युत्थितिरखेदित्वमञ्जलिंश्च
वाग्गुणाः” इति ।

अनडा अव्य० न अडा । अनिश्चये “अनडा वैतद्यादि-

मात्स्योक्तानतीति” वेदः । नह-क्त न०त० । अपरिवर्द्धे त्रि० ।

अनडापुरुष न अडा स्वकार्ये निश्चयो यस्य तादृशः पुरुषः ।
देवपितृकार्यविमुखे । “अनडापुरुषमीक्षते” इति का०
१६, ३, १३, “अनडापुरुषं देवपितृकार्ये” विमुखमध्य-
मिति” वेददीपः ।

अनद्य पु० न अद्य भक्ष्यम् अप्राशस्ये न०त० । गौर-
शर्पे राजनिघ० । भक्ष्यभिन्ने त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति
च काले “अनद्यतने लडि”ति “अनद्यतने लुडिति” च
पा० । अनद्यतने भूते लड अपचत्, अनद्यतने भविष्यति
लुट् पठेति “परोक्षानद्यतने लुडिति” पा० पपाच ।
तत्कालवृत्तौ त्रि० । अद्यतनश्च “अतीतायारात्रेः पश्चा-
द्वैन, आगामिन्याः रात्रेः पूर्वार्द्धेन सहितोदिवसोऽद्यतन”
इति सि०कौ० तद्विज्ञः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावार्थे न०त० । अधि-
काराभावे । व० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र
यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।
अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च
अनधिगताबाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन त्रि० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । संज्ञायाम्
कन् । कौटतच्चे । स हि कुश्यां वसन् न कस्यचित् अधीनः

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे “मनो-
ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्” इति भाषा०
द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति आश्रयमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च “अयौ-
गपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेव्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन
ज्ञानादिप्रकारकं अहंज्ञानामोत्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न
स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादिति
तदाशयः । व० । अध्यक्षरहिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्यय-
नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञ् ।
अध्ययनाय निषिद्धे “चातुर्मास्यद्वितीयादौ अतिपूक्तान-
ध्यायकाले “अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायं प्रकुर्वी”तेत्यादुक्ते काले, “निर्घाते भूमिचलने”
इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च स्मृतौ

दर्शिताः यथा “प्रेकोचैवा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु
या । या तु कोजागरे याते चैवावल्याः परेऽपि या ।
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेता-
स्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तित” इति राजमार्गशुद्धः ।
“चैवक्षणद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च फाल्गुने
चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां
परिवर्जयेदिति” भुजबलः । “मन्वादौ च युगादौ च
शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः” । निर्णयान्ते “रात्रौ याम-
द्वयादूर्वाक् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो
वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि
दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हित” इति ॥
निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । “षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ-
ननाडिका । प्रदोषे त्वनधीयीत तृतीया नवनाडिका” ॥
वृद्धगर्गः । “स्मृतिपूर्वज्ञाननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् ।
पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” इति । अनध्या-
यास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्याः । “आ-
षाढे फाल्गुने ज्येष्ठे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्य-
द्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः” ॥ गर्गोऽपि ॥ “क्षणपक्षे
द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्तिके । शुक्लाश्वयुग्द्वितीयायां
नैवाध्ययनमाचरेत्” इति ॥ “एतायुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं
वर्जयेद्बुधः” इति उश० । गौतमः । “चातुर्मास्यद्वितीयासु,
मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने
हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदासु चेति” । सोप-
पदास्तु । “सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी तथा ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति” गर्गोक्ताः ।
वृहन्मनुः “पक्षद्वये चतुर्दश्योरष्टमीद्वितीये तथा । पक्षा-
दावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हन्युपा-
ध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । अमावस्योभयं हन्ति प्रतिपत्
पाठमात्रतः” इति । मनुः नैमित्तिकानध्यायानाह स ।
“सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । व्रतवन्धं न
कुर्वीत” इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ “उल्कायामग्न्युत्-
पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति” ॥ स्मृत्यन्तरे ॥
“विद्युद्गर्जितवृष्टीनां सन्निपातोयदा भवेत् । अनध्यायं
प्रकुर्वीतित्यादि” । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि
गर्जति । तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्र विवर्जयेत्” । “सायं
सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्पर-
रात्रावधि विद्युति, नक्तञ्चापररात्रादिति गौत० ।
स्मृतिरत्रावल्याम् “कालवृष्टौ च तत्कालमकाले च

विरात्रकम् । अतिमात्रावया वृष्टिर्नाधीयीत दिनत्रयम् ।
अनुराधर्चमारभ्य षोडशर्चेषु भास्करः । यावच्चरति
चैतावदकालं सुनयो विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गा-
न्मासात् प्रभृति सुनयोव्यासवाल्मीकिगर्गाश्चैवं यावत् प्रव-
र्षणविधौ नेतिकालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुमनिः
प्राह वृष्टेरकालौ मासावेतावशुभफलदौ पौषमाघौ न
शेषाः” । तत्राकालवृष्टौ पशुमर्त्यचरणाङ्कितायामेव दोषो-
नान्यथा उक्तञ्च सङ्कर्त चिन्तामणौ “यदि मास्यु चतुर्थं
पौषमासादिषु भवेदकालवृष्टिः । पशुमर्त्यचरणाङ्कितायां
यावद्वसुधा नहि तावददोष” इति । तत्र दिनसंख्यापुक्ता
तत्रैव । एकैकमहः प्रोक्तं द्वितीयेन विरात्रकम् । तृतीये-
न तु सप्ताहं दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वर्ज्यं
माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकन्तु चैवेतु षटिका-
द्वय” मित्यावश्यककार्यविषयम् । “अनध्यायस्य पूर्वोद्युस्तस्य
चैवापरेऽहनि । व्रतवन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कार-
येत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । मरुरपि नित्यादनध्याय-
माह स । “इमांश्चिन्त्यानध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ कर्णश्रवे-
ऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्षास्वनध्यायावध्य-
यज्ञाः प्रचक्षते । विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संज्ञवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मरुरब्रवीत् । एतांस्त्वभ्युदितान्
विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमन्तौ
चाभ्यदर्शने । निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्दतावपि । प्रादुष्कृते-
ष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने । सज्ज्योतिः स्यादनध्यायः
शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्यायएव सप्रादुष्यामेषु
नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ।
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो
हृद्यमाने समवाये जनस्य च । उदके मधुरात्रौ च
विण्मूत्रस्य विसर्जने । उच्छिष्टः आद्धभुक् चैव मनसापि
न चिन्तयेत् । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केत-
नम् । त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षो राक्षोश्च सूतके ।
यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो
देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा
चैवावशक्थिकाम् । नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाच्चाद्य-
मेव च । नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्योरेव चोभयोः ।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च । अमा-
वास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका-

पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा । अखरोद्रे च खति पङ्क्तौ च न पठेद् द्विजः । नाधीयीत श्मशानान्ते आमाम्ने गोव्रजेऽपि वा । वसित्वा सैथुनं वासः आद्विकं प्रतिगृह्य च । प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्रादिकं भवेत् । तदालभ्यायनधरायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरैरुपभुते आमैः संश्रमे चाग्निकारिते । आकालिकमनधरायं विद्यात् सर्वाङ्गुतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे तिरातं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्तन्तासु च रात्रिषु । नाधीयीताश्चमारुहो न दृष्टं, न च हस्तिनम् । न नावं, न खरं, नोद्वं, नेरिणस्यो, न यानगः । न विवादे, न कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे, नाजीर्णे, न वमित्वा, न स्तुक्ते । अतिथिञ्चाननुज्ञास्य, मारुते वाति वा भृशम् । रुधरे च स्तुते गात्राच्छस्त्रेण च परि-
क्षते । सामध्वनाष्टगजुषी नाधीयीत कदाचन । वेद-
स्राधीत्य वायन्तमारण्यकमधीत्य च" इति । याज्ञवल्क्यस्तु ।
“तत्रहं प्रतेष्वनधरायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि,
चोत्सर्गे, स्वशास्त्रोत्तिये स्मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घात
भूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकम-
धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राक्षसतुके ।
चतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आद्विकं प्रतिगृह्य च । पशु-
मण्डूकनकुलमार्जारश्वाहिमूषिकैः । हतेऽन्तरे त्वहो-
रात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । अक्रोदुर्गर्भोलूकसाम-
वाणार्त्तनिखने । अमेध्यश्वशूद्रान्यश्मशानपतितान्तिके ।
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे । भुक्त्वाङ्ग-
पाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे
सन्ध्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च
गृहमागते । खरोद्वयानहस्यश्चनौद्वेरेणरोहणे । सप्त-
त्विंशदनधरायानेतांस्तत्कालिकान् विदुः" इति । वशिष्ठः ।
“तस्यानध्यायाः सन्ध्यास्तमिते स्युस्तत्र शवे दिवाकोत्तौ
नगरेषु कामं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते
शयानस्य आद्विकस्य । मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ।
फलाग्न्यापस्तिलान् भक्ष्यमथान्यच्छ्रादिकं भवेत् । प्रति-
गृह्यायनधरायः पाण्यास्यो, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥
धावतः पूतिगन्धिप्रसूतेरिण्डक्षमारुहस्य, नावि, सेनायाञ्च,
भुक्त्वा चाङ्गघ्राणे, वाणशब्दे, चतुर्दश्यामवासायामष्टम्या-
मष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथु-
नव्यपेतायां वाससा मिथुनव्यपेतेनानिर्मुक्ते न आमाम्ने-

वर्दितस्य, मूतितस्योच्चरितस्य, यजुषाञ्च सायंशब्दे,
वाजीर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्योपरागेषु, दिङ्-
नादपर्वतनादकम्पप्रयातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् ।
उल्काविद्युत्सज्योतिषमपत्त्वाकालिकं वा । आचार्ये च
प्रते तिरातमाचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रम् । चतुर्वि-
योनिस्त्वन्धेषु च" इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध-
यनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राक्ष-
सतुकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौचं आमविष्वक् । इन्द्र-
प्रयागं सुरतं घनसंघातनिखनम् । वाद्यकोलाहलं युद्ध-
मनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च
च वेगत" इति । “यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्याय”
इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन
सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्यायः ।
“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षय-
तृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां
रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति" हारीतः । एवं नानाकृत्युक्ते-
ष्वेषु च येन सर्वसंयहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च “प्रागननवान्
प्राण” इत्यादि वे० सा० ।

अननुगत त्वि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च तल्ल्या-
कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम्
एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् ।
अननुगतश्च तत्तद्व्यक्तित्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीयमानत्वात् ।
अपश्चाद्वते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगमः अभावार्थे न० त० । अनुगमाभावे
अनुगमश्च तल्ल्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतस्य
न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोगः ।

अनन्त पु० नास्ति अन्तः गुणानां यस्य व० । “गन्धर्वाप्सरसः
सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां जानन्ति तेना-
नन्तोऽयमुच्यते” इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, अनन्त ! “संसार-
महासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !” इति भविष्य-
पुरा० । “विष्णुर्वीरोऽनन्त” इति विष्णुस० । मेघे । बद्धशीर्ष
कत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च । अन्तः
परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन्
परब्रह्मणि न० “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” श्रुतिः ।
“न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः । न वस्तु-
तोऽपि सर्वात्मप्रादानन्त्यं ब्रह्मणि विधा । देशकालान्य-
वस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च ।
बहुविस्तारवति सिन्दुवारवत्ते पु० । अवधिशून्ये, इयत्ता-
शून्ये वस्तुमात्रे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य
यस्येति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराधानार्था चतुर्दशी ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि-क्लिप् । सर्वभूत-
जयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुसह० ।

अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनदेवभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति कृ-क्लिप् । जैनभेदे । बहुतीर्थगन्तरि त्रि० ।

अनन्ततृतीया स्त्री “नभस्ये वायुवैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा
पुनः । शुक्लपक्षतृतीयाया”मित्युपक्रमस्य पञ्चपुराणे तत्त-
दन्यतममतिथिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततृतीयैषा सुता-
नन्दफलप्रदा” इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमार्गवैशाखा-
न्यतममासीयशुक्लतृतीयायाम् हेमा० व्रत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे

अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दिव-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । खनामख्याते मूलप्रधाने
वृक्षभेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अन्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विष-
यानन्तरो राजा शत्रु” रित्यमरः । “एष ब्रह्मर्षिदेशो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः । कालिके । “तदिदं
क्रियतामनन्तरं भवता बभ्रुजनप्रयोजनमिति” कुमा० ।

“पितरनन्तरसुत्तरकोशलासिति” रघुः । कालिकमपि द्विविधं
पूर्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतसुक्तोदारणे
“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजावित्यत्र” पूर्वकालावधिकृतम् ।

मध्यशून्ये, अवकाशशून्ये, अवधिशून्ये च । “तदेतद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमिति” स यथा “सैश्वर्यघनोऽन-
न्तरोऽवाह्य” इति च वृ० उ० । अव्यवहितकाले । “पुराण-
पत्वापगमादनन्तरं-लतेव सत्तत्त्वमनोज्ञपञ्चवा” इति रघुः ।

तत्र व्याप्नो द्वितीया । तत्कालवृत्तिसंनहनक्रिया-
विशेषणतया लोवत्वादि । एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य लोवो-
क्तिरर्वाचीनानां ग्रामादिकी । एतेन अनन्तरस्याभावः अभा-
वार्थेऽव्ययीभाव इत्याशयेन मान्तत्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेषु अनन्तरादुपेक्ष्यसेव । उक्तोदाहरणेषु “अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्तुरपस्थितो-
दयेति” च रघौ “योगाच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्यव-
धानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्वयः
तस्य देशकालादिवोधकत्वाभावेन व्याप्नोर्ध्वे द्वितीयाया अप्यस-
म्भवः । अतः बहुव्रीहिवलात् कालबोधकतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याप्नोर्ध्वे द्वितीयेति बोध्यम् । न० त० । अनन्त-
भिन्ने त्रि० तस्य अपुरि सर्वनामता । अनन्तरे भवः
गहा० छ । अनन्तरीयः अविलम्बभवे त्रि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्णायाः जायते
जन-ड पुं वज्रावः । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तरं जातः ।
ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतमगिन्यां स्त्री ।

अनन्तरय पु० अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर+कृत्यर्थे णि भावे
अच् अन्तरयः दूरीकरणम् अभावार्थे न० त० ।
अपरित्यागे । “यदुक्तो यत्तत्क्रतोरेनन्तरयायेति” ऋ० ४, १,
६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य । निष्-
प्रतिबन्धके निर्विघ्ने “ता एतानवानन्तरायमन्त्रहेति” वृ० उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपशून्यस्य राशिः ।
बीजगणितोक्ते शून्यभागहाराद्यर्थं परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपाण्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीरिति” वि० स० । “इन्द्रोमायाभिः
पुरुषपदैयत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।
अनन्तर्गभिन् अन्तर्गर्भोऽस्य अस्यर्थे इति न० त० । अन्त-
र्गर्भशून्ये पवित्रार्थे कुशे । “अनन्तर्गभिणं सायं कौशं द्विद-
लमेव चेति” आ० तत्त्वे छन्दो० प० । अनन्तर्गभिणमन्त-
र्गर्भशून्ये मिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन ध्वनिद्वारा । युधि-
ष्ठिरशब्दे “अनन्तविजयं नाम कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति
गीता ।

अनन्तवीर्य पु० । व० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतसुपासनार्थम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये खनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमेतद्वि
सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रमस्य “तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि
भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरे
“परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
अवस्थात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहुजि शीर्षाणि यस्याः ।

वासुकिपत्न्याम् । वासुकौ परमेश्वरे च पु० “सहस्रशोर्षा पुरुष” इति श्रुत्या तस्य बद्धशोर्षत्वोक्तस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्य । परमेश्वरे “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति” श्रुत्या तस्य बद्धशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्यः व० । विशल्यायामोषधौ (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्थवृक्षे, अग्निशिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवोषधौ च ।

अनन्त्य न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द लि० न नन्दयति नन्द-णिच्-अच् न०त० । आनन्दयितृभिन्ने “अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्न न० न०त० । अदनीयभिन्ने । “न किञ्चिदनन्नं भवति आ श्वभ्यः आ शकुनिभ्यः” इति ऋ०उ० ।

अनन्य लि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् “अनन्य-रतिरासीन” इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनु-रागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके “अनन्याश्चिन्तयन्तोमामिति” अनन्यविषये च । “पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति” च गीता । अस्य नञ उत्तरत्वं पदान्तरसत्त्वे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वयः । यथा “अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षतेत्यादौ” अन्यत्वं दृष्ट्यभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्वं ।

अनन्यगतिक लि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्योपायरहिते तन्मात्राश्रये च । “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके” इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-ड५त० । कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १० मस्क० “तस्याच्च तादृशीमवस्थां गतायां जनस्थानन्यजेनेति” दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्यस्मात् सर्वात्मकत्वात् तादृशोदेवः । परमेश्वरे विष्णौ “सर्वदेवमयोहरिरित्युक्तस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्वा स्त्री न अन्यः पूर्वी यस्याः सा अन्यपूर्वा न भवति । अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्वैव तस्मिन्नासीद्वस्तुभरेति” रघुः ।

अनन्यभाज् लि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज-णिच् अस०

स० पुंवद्भावः । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि । “भजते मामनन्यभागिति” गीताः “अनन्यभाजं पति-मामुहीति” कुमा० ।

अनन्यवृत्ति लि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्मनोवृत्तिरस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनोपायोऽस्य । एकमात्रजीवने लि० ।

अनन्यसाधारण लि० न अन्यस्यान्यधर्मस्य साधारणः सदृशः । अन्यधर्मासदृशे “अनन्यसाधारणमेव कर्मेति” कुमा० ।

अनन्यय लि० नास्ति अन्वयो यत्र व० । अन्वयशून्ये । शाब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्वयस्यान्वयशब्दे वक्ष्यते अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा “उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्वय” इति सा०द० । “राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनी”त्यादौ च अनन्वयात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावाश्यकत्वेन तस्य बोधने नियते तद्विज्ञत्वे सति तद्वत्तमभूयोधर्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्सम्भवेनापाततोऽनन्वय एव तात्पर्येण तु इतरसादृश्याभावपरत्वलक्षणयान्वयस्तथा च राजीवं राजीवेतरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे”त्यत्रापि ।

अनप लि० न सन्ति आधिक्येनापो यत्र नञ्पूर्वकत्वेऽपि बद्धव्रीहौ अच्समा० । स्वल्पजले पल्लवादौ ।

अनपकर्मन् न० अपकर्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० । त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने “दत्तस्यानपकर्म चेति” मनुः अपकर्म अपात्रे पातबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्यानपकर्म, पुनर्ग्रहणम् । “चदणस्यापकर्म चेति” स्मृतिः । अनपकर्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः । अनपक्रियाम्यत्र स्त्री । अपाकरणाभावे । “चदणानामनपक्रियेति” स्मृतिः ।

अनपच्युत लि० अप+च्यु-भावे क्त न०व० । विनाशरहिते “स्वर्थं सुवज्जमनप्रच्युतमिति” ऋ० ४, १७, ४, अनपच्युतं विनाशरहितमिति” भा० ।

अनपत्य लि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पत+यत् वा न०त० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च “युद्योत नो अनपत्यानीति” ऋ० ३, ५४, १८, अनपत्यानि अपत्यानां पुत्राणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं तदन्यानि पतनकारणानीति” भाष्यम् ।

अनपत्रप लि० नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य ।
अन्यहेतुकलज्जाहीने ।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंशः न०त० । अपभ्रंशभिन्ने
व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनभ्रंशता-
नादिर्यद्वाभ्युदयोन्वता । व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः
कापीह साधुतेति” हरिः ।

अनपाकर्मन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न०त० ।
अपाकरणाभावे कृणादेरशोधने ।

अनपायिन् लि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
श्वले स्थिरे “अनपायिनि संश्रयद्भुमे गजभग्ने इति” कुमा० ।

अनपाटत् लि० अपावर्त्तनमपाटत् अप+आ+वृत्-भावे क्तिप्
न०ब० । पुनरावृत्तिशून्ये । “इत्या स्तृजानाह अनपाटद-
र्थमिति ऋ० ६, ३, ५, “अनपाटत् अपाटत् अपावर्त्तनम्
पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।

अनपिहित लि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तच्चास्ति
यस्य । आवरणशून्ये । “एष वानपिहितस्तस्यैव तदपिधानं
यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु० ।

अनपेक्ष लि० न अपेक्षते अतुल्यते अच् न०त० । अपेक्षा-
शून्ये अनुरोधिनि । “उत्सृज्य प्रमदामेतामनपेक्षो
यथासुखमिति” रामा० ।

अनपेत लि० न अपेतः वहिर्गतः अपगतो वा । अवहिर्गते
अपेतभिन्ने अनुगते । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा०
“धर्मादनपेतम् धर्म्यमित्यादि” सि०कौ० ।

अनप्त लि० न आप्तः वेदे ष्ट० ह्रस्वः । आप्तभिन्ने । “अनप्त-
मस्य दुष्टरमिति” ऋ० ८, १६, ३, “अनप्तं शत्रुभिरनाप्त-
मिति” भा० ।

अनप्तस् लि० नास्ति अप्तो रूपं यस्य । रूपहीने “जम्भाया
अनप्तस इति” ऋ० २, ३, ८, “अनप्तसः कर्महीना”
इति भाष्योक्तेः कर्महीने च ।

अनफा पु० (चन्द्रात्) “रविवर्जं द्वादशगैरनफेति” दीपिकोक्तेः
योगभेदे “सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-
फायामिति” दीपिका ।

अनभिज्ञ लि० न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवाच्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न०त० । अभिभवा-
भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय लि० न अभिभवनीयः । अपराजेये ।

अनभिभूत लि० न अभिभूतः । अपराभूते ।

अनभिमत लि० न अभिमतः । असम्भते, विभते च ।

अनभिज्ञातवर्ष लि० अभि+ज्ञा-तन् न अभिज्ञातः
क्षीणोवर्षो यस्य । दीप्यमाने । “सो अपां नपादनभि-
ज्ञातवर्ष” इति ऋ० २, ३५, १३ अनभिज्ञातवर्षः दीप्यमान
इति भा० । शिवा० अण् । आनभिज्ञातः तदपत्ये पु० स्त्री ।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त० । अभिलाषा-
भावे । न०ब० । अभिलाषशून्ये लि० ।

अनभिव्यक्त लि० न अभिव्यक्तः न०त० । अपरिस्फुटे ।

अनभिश्स्त लि० अभि+शन्स-क्त न०त० । अनिन्दिते ।
“पराखानभिश्स्ता दिव्या” इति ऋ० ८, ८८, ७, “अन-
भिश्स्ता अनिन्दिता” इति भा० । परिवादायस्ते च ।

अनभिश्स्तत्र लि० अभिश्स्ति निन्दामर्हति अभिश्स्त्यः
न०त० । अनिन्दनीये प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनभिसंहित लि० न अभिसंहितः न०त० । अभि-
सन्धिना फलोद्देशेन अकृते “विमुक्तिदा येऽनभिसंहिते-
ष्विति” रुचि० ।

अनभिहित लि० न अभिहितः । अनुक्ते प्रत्ययादिना
उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा० अस्य उपकादिगणे
पाठात् तत्कार्यम् । [वातसृगगमनामिति] का०द० ।

अनभीष्ट लि० न अभीष्टः । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदक्षिण-
अनभ्यावृत्ति स्त्री न अभ्यावृत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न०
त० । अभ्यासाभावे । “मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं
क्षायत यः क्षमीति” साघः ।

अनभ्यासमित्य लि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण-कर्मणि
क्यप् सुम् । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ० ।

अनमित्त लि० नास्ति अमितोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे
आत्मने अनमितां शचीपतिरिति” अर्थ० १२, १,
नृपभेदे पु० ।

अनमीव लि० अमीवः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीवा
इषस्तरदिति” ऋ० ३, १६२, १४, अनमीवा “रोग-
वर्जितानि इषोऽज्ञानीति” भा० “प्रदानमीवस्य शुश्रिण्य”
इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीवस्तद्रहितस्येति” भा० ।

अनम्बर पु० नास्ति अम्बरं कच्छसहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य सुक्त-
कच्छतया तथात्वम् दिगम्बरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने लि० ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधिस्तदन्यः न०त० । अशुभ-
दैवे । नयोद्यूते दक्षिणावर्त्तनं शाराणामिष्टस्थान-
नयनं विरोधे न०त० । (दुगडोति) ख्याते द्यूतभेदे
शाराणा वामावर्त्तनाभीष्टस्थाननयने पु० । नयोनीतिः

नी-अच् न०त० । नयाभावे अनोतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्मणि च । “विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतेति” भार० । न० ७३० । आपदि “जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेषामनयं गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुल्ल० । ईव० । नयहीने लि० । [स हि रावणेन परिभूतो नृतः । अनरण्य पु० स्वर्यवंशे नृपभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे अनर्काभ्युदित पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईष-दर्कोदयकाले । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति” यमः “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ् ईषदर्शता । अनर्गल लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्य । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकशून्ये “तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनरिति” रघुः । अनर्घ लि० अर्घो मूल्यं न०व० । अमूल्ये । [नाटकभेदे । अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके सुरारिभिश्चरिते अनर्घ्य लि० न अर्घ्यः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यशून्ये अत्यल्पपूजनीये च “अनर्घ्यमर्घेण तमद्रिनाथ” इति कुमा० । अनर्थ पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे । “एकैकमध्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयमिति” हितो० । “नोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे निषेधलक्षणेऽनर्थो-धर्म इति भङ्गात् सूचिते नरकादिसाधनत्वादिनिष्ठेताव-धर्मो च । “दातुर्भवत्यनर्थाय परत्वादातुरेव चेति” मनुः । व० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य व० कप् । अर्थ-रहितमात्रे लि० । अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्राशस्त्ये न०व० कप्समा० । ससुदायार्थशून्ये प्रलापे, असम्बन्धे वाक्ये च । व्यर्थे लि० । “धिगिदं जीवितं लोके किमु ? सार्थमनर्थकमिति” । अनर्थलुप्त लि० दृष्टेनार्थेन अलुप्तः असम०स० । दृष्टार्थे-नालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ई, १०, २० । अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०त० ततः न० त० । अभेदे, एकार्थे । अनर्व लि० अ-व अर्वः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यस्य । अश्लिष्टे “विनाभि चक्रमजरमनर्वमिति” ऋ० १, १६४, २, “अनर्वमश्लिष्टमिति” भा० । अनर्वन् लि० अर्व-हिंसायां कनिन् “अर्वा भ्रातृव्य” इति श्रुतेः अर्वा सपत्नः न० त० । शत्रुभिर्द्धे । “जनो-ऽनर्वाणं तं परितः” इति ऋ० १, १३६, ५, “अनर्वाणमर्द्धे-

धमिति” भा० । अर्वा अश्वः । तच्छून्ये लि० । न त्वादेशः । अनर्विश् लि० अनसा शकटेन विशति प्राप्नोति विश-क्लिप् ३त० अहरा० रुः, ऋ-कर्मणि विच् अरं गन्तव्यं प्रति विशति विश-क्लिप् वा न०त० । शकटेन काष्ठाद्या-हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च । ‘अनू दूनमनर्विशे पश्चिमे तुरायेति’ ऋ० १, १२१, ७, अनर्शराति लि० अनर्शाय अपापिठाय रातिर्दानं यस्य । अपापिठे दातरि “अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहीति” ऋ० ८, ६६, ४, अनर्शरातिमनस्त्रीलदानमस्त्रीलं पापमिति निरुक्त० अनर्ह न अर्हः । अयोग्ये । “तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मरुतब्रवीदिति” मनुः । अनल पु० नास्ति अलः पर्याप्तिर्यस्य वृद्धदाहदहनेऽपि तप्ते-रभावात् न०व० । वज्रौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैषधम् अनलः नलाभावोवह्निश्च अनुपलम्भव-दभावार्थे न०त० । अव्ययीभावसिद्धत्वे क्लीवता स्यात् । “जचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूतेऽस्य चान्य-दनलोऽयमितीदमीयमिति” “आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामग्राहं मयानलमुदीरितमेतदव” इति “सैषानले सहजरागभरादिति” च नैषधम् “वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्यु वेति” सूतिः । जठरानलस्य पित्तजात-त्वात् देहस्थे पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनिः तच्च “धरोध्रुवः सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिलोनल” इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यत्रानलइत्यकारप्रक्षेपश्चान्यै-वोक्तं किन्तु वस्तुनां स्वरूपख्यापके विष्णुधर्मोत्तरवचने “सुवाचमालिके दत्ते वामे शक्तिकपालभट् सव्योर्द्वादि-क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृत” इति नलनामत्वस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् कृत्तिका-नक्षत्रे “अनलविधिशताख्येति ज्योतिः । (चिता) इति ख्याते चित्रके दृष्टे, पु० । तस्य सर्वतः पर्याप्तत्वेऽपि पर्याप्तेः सीमाभावान्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भस्मातके दृष्टे च । अन-कलच् । षष्ठिवर्षमध्ये पञ्चाशत्संख्याते वर्षे षष्ठिवर्षगणननामभेदादि वर्षशब्दे दृश्यते । पितृ-देवभेदे ‘कव्यवालोऽनलः सोमः यमसैवार्थमा तथा अग्निष्वात्ताः वर्हिषदः सोमयाः पितृदेवता’ इति वायु पुरा० । अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनलः जीवः । तद्रूपेण सर्वान्तर्धामितया स्थिते विष्णौ णल-गन्धे बन्धे वा न नलति न बध्यते वा अच् । गन्धशून्ये परमेश्वरे विष्णौ “अगन्धनस्य शर्म रस” इति “तथा रसं नित्यमगन्धवच्चेति”

च श्रुतेस्तस्य गन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । अल पर्याप्तौ
अच् न० त० । अपर्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे “पवनः-
पावनोऽनल” इति वि० सह० । भाष्यकृता च उक्तव्युत्-
पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन लि० अनलं जठरानलं पित्तधातुवर्द्धनेन दीप-
यति वर्द्धयति दीप-णिच्-ल्यु । जठरानलोदीपके
“मधुरो मधुरः पाके दीपघ्नोऽनलदीपन इति” “सौग-
न्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्म्याच्चानलदीपन” इति च
सुश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे । [नामिकायां लतायाम् ।

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्य व० । ज्योतिष्मती-
अनलप्रिया स्त्री इत० । स्वाहाख्यायां दक्षकन्यायाम्
वर्ज्जपत्याम् ।

अनलि पु० अनिति अन-अच् अनः अलिर्यत् व०
शक० । वकट्ये तत्पुष्पस्य बद्धमधुमत्त्वेन तन्मधुभिर्भ्रम-
राणां जीवनधारणात्तथात्वम् ।

अनल्प लि० न अल्पः । प्रचुरे भूयिष्ठे । [शून्ये लि० ।

अनवकाश पु० न० त० । अवकाशाभावे । व० । अवकाश

अनवगीत लि० अव+गै-क्त न० त० । अनिन्दिते ।

अनवग्रह लि० नास्ति अवग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अव-
ग्रहभयेष्वनवग्रहपहेति” नैष० । न० त० । दृष्टिप्रति-
बन्धाभावे ।

अनवद्य लि० न अवद्यं निन्द्यम् । निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च
“अनवद्यदृष्टार्हिनो रुगानिति” नैष० । “अनवद्यवि-
द्योद्गोतेनेति” दायभा० । “अनवद्योरिशादा” इति
ऋ० ८, ६६, १०, “अनवद्योगर्हारहित” इति भा० ।
“अग्निः शर्द्धमनवद्यं युवानमिति” ऋ० १, ७१, ८ ।

अनवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्मणि
यथावस्थितं प्रवर्त्ततेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधानम्
चित्तवृत्तिभेदः अभावे न० त० । अवधानाभावे मनः-
संयोगविशेषाभावे प्रमादे, न० व० । तद्वति लि० ।

अनवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः ।
प्रमादे । कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्त्तव्ये
कर्त्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तिश्च प्रमादः । “कर्त्तव्याकरणं
यत्कर्त्तव्यस्याथवा क्रिया । उच्यते द्वितयं तत्र प्रमा-
दोऽनवधानतेति” ।

अनवपृग्ण लि० अव+पृच् संपर्के क्त इडभावादि क्कान्दसम्
न० त० । असम्पृक्ते । “अनवपृग्णा वितता वसानमिति”
ऋ० १, १५२, ४ ।

अनवव्रज पु० अव+व्रू-अच् न वचादेशः न० त० । अप-
वादवर्जिते “विजेष क्दिन्द्र इवानवव्रजोऽस्माकमिति”
ऋ० १०, ८४, ५ ।

अनवभ्र लि० न भ्रंशते वा० ड । अवभ्रंशशून्ये “प्रस्ताम्भदेष्णा
अनवभ्रराधस” इति ऋ० १, १६६, ७ । “अनवभ्रराधसः
अनवभ्रहविरादिधना” इति भा० ।

अनवम लि० न अवमः । न्यूनताहीने श्रेष्ठे “सुधम्भानवसां
सभामिति” रघुः ।

अनवर लि० न अवरः । अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघन्ये “सोऽ-
यमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतेति भार० ।

अनवरत लि० अव+रस+भावे क्त अवरतम् विरामः तच्चास्ति
यस्य व० । निरन्तरे विश्रामशून्ये ।

अनवराद्ध लि० अवरस्मिन् अर्द्धे भवः यत् न० त० ।
उत्कृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम् ।

अनवलम्ब लि० नास्ति अवलम्बो यत्र । आलम्बनहीने ।
“न परं पथि पक्षपातिताऽनलम्बे किमु? मादृशेऽपि
सेति” नैष० ।

अनवलोभन न अवलुप्यते पुमान् येन अव+लुप-ल्युट् पु०
पस्य भः । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंस-
वनमनवलोभनञ्चेति” आ० गृ० ।

अनवस लि० अव+प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीति-
करत्वात् न० व० । पथ्याशनहीने “अनवसो अनमीशु”
इति ऋ० ६, ६६, ७, “अनवसः पथ्याशनरहित” इति भा० ।

अनवसर लि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य व० ।
उचितकालविहीने । “अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्था-
हतप्रिय इति महि० स्तो० । न० त० । अवसराभावे ।

अनवसित लि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न० त० ।
अनिश्चिते असमाप्ते च । “अनवसितान्यौ भगौ गुरुरन्ते-
इति (दृष्ट०) उक्ते कन्दोभेदे स्त्री ।

अनवस्कर लि० अवस्क्रियते शोध्यते अव+कृ-अप् सुडा-
गमः अवस्कारो मलः स नास्ति यस्य व० । मलहीने ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न० त० । अव-
स्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपादस्य समर्थनाय उपपाद-
कस्यानुसरणं तर्कः यत्र तर्के उपपादोपपादकयोर्विश्रान्ति
नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादोषः तत्र स तर्को न ग्राह्यः ।

अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते “प्रामाणिकी अनवस्था स
दोषायेति” जग० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्थिति-
शून्ये लि० । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितमिति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।
व० । वायौ पु० । चञ्चलमात्रे लि० ।

अनवस्थित लि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे “दयितास्व-
नवस्थितं नृणामिति” कुमा० । व्यभिचारवति च । “चतु-
र्धामपि वर्णानां नारीर्हत्वानवस्थिता” इति मनुः । अन-
वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुल्लू० । व्यभिचारिण्याश्च
पत्न्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थातु
मक्षमे च “प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया” इति रघुः । अनव-
स्थितम् अवस्थातुमक्षममिति” मल्लि० । [नाभावे ।

अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-
अनवह्वर लि० अव+हृ-कौटिल्ये अच् न०त० । अकु-
टिले सरले “सचेते अनवह्वरमिति” ऋ० २, ४१, ६ ।
“अनवह्वरमकुटिलमिति” भा० ।

अनवाप्त लि० न अवाप्तः । अप्राप्ते “नानवाप्तमप्राप्त्यं लिपु
लोकेषु किञ्चनेति” गीता ।

अनवाय लि० अव+इण् घञ् अवायः अवयवः न०व० ।
निरवयवे “अनवायं किमीदिने” इति ऋ० ७, १०, ४, २ ।
अनवेक्षक लि० न अवेक्षकः न०त० । पर्यालोचना
हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०न० ।

अनशन अश-ल्युट् न०त० । भक्षणाभावे, उपवासे, स च
भोजनविषयनिवृत्तिरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव
एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अभो-
जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । तिरावादिपदसमभिव्य-
हारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०व० ।
भोजनशून्ये लि० ।

अनश्वर लि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, निले च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन-असुन् । शकटे “दूरा-
दनसा रथेन” ऋ० ३, ३३, १० । अनिति जीवत्यनेन करणे
ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री ।
उत्तरपदस्थः अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अध्वनसम्
तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं
महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । “अपोषा अनस” इति
ऋ० ४, २०, १० ।

अनसृय लि० नास्ति असृया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये
“अद्वावाननसृयश्चेति” गीता “अद्वाधानोऽनसृयश्चेति” मनुः ।

अनसृयक न असृयकः । असृयाशून्ये “यथा तथा हि
महृत्तमातिष्ठत्यनसृयक” इति मनुः ।

अनसृया स्त्री असृ-कण्ठादित्वात् यक्-भावे अङ् असृया
गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । “न गुणान् गुणि-
नोहन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हसेच्चान्यदोषांश्च
साऽनसृया प्रकीर्त्तिते” लुक्लक्षणे असृयाभावे । “एकमेव तु
शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रू-
षामनसृयवेति” “यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसृय-
वेति” च मनुः । अत्रिसुनिपत्यां च शकुन्तलासह-
चरोभेदे शकु० ।

अनसृयु लि० असृ-उपतापे कण्ठा० यक् उ न०त० ।
असृयाशून्ये “इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसृयवे”
इतिगीता ।

अनस्तमित लि० न अस्तमितः गतः असम०स० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थि यस्य वा० अच्समा० । अस्थि-
वर्जिते अवयवे “पुरस्तादनस्य अक्षरवरं वमाण” इति ऋ०
८, १, २४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-
प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च “यदनस्था विभर्त्ति” ऋ०
१, १६४, ४, “अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमाया-
वेति” भा० । समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये लि० ।

अनस्वत् लि० अनः शकटमस्यस्य सतप् सस्य वः
सान्तत्वाच्च पदत्वम् । शकटयुक्ते “अनस्वन्तः श्व एषन्न
पज्जाः” ऋ० १, १२६, ५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा-
भावे । व० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारश्चाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् लि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+ङ
णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहङ्कृत लि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०व० ।
अहङ्कारशून्ये “सुदु वाप्यनहङ्कृत” इति मनुः ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-
ङ्काराभावे न०व० । अहङ्कारशून्ये लि० ।

अनहंवाद्नि लि० अहमिति गर्वेण न वदति वद-णिनि,
गर्वरहिते “सुक्तसङ्गोऽनहंवादीति” गीता ।

अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-
शादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ सम्यक् अन्नादिसस्यन्नः कालः आकालः
न०त० । शय्यादिसस्यन्नकालभिन्ने दुर्भिन्ने काले ।

अनाकुल लि० न आकुलः न०त० । अव्यपे, एकाग्र्ये,
स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाकृत न० नेत्यनेन कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते “न वक्ता जरणा अनाकृत” इति ऋ०
१,१४१,७, “अनाकृतः अनिवारित” इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितमयोग्या सर्वतःकण्टकावृतत्वात्
आ+क्रम-क्त न०त० । कण्टकारिवृत्ते । आक्रान्तभिन्ने त्रि० ।
अनाक्षारित न० न आक्षारितः अपकृतः । अनप-
कृते । “अनाक्षारितपूर्वोय” इति कात्यासं० । “अनाक्षा-
रितोऽनपकृत” इति प्रा०विवेकः ।

अनाग त्रि० न आ सम्यग्गच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्मः
न०ब० । पापरहिते “मितोनो अत्रादितिरनागान्” ऋ०
१०,१२,६, “अनागान् अपापान्” इति भा० ।

अनागत त्रि० न आगतः । भविष्यत्कालवृत्तौ, “हेयं दुःख-
मनागतमिति प्रा०सू० आगतभिन्ने च “अनागतार्त्तवे”
त्यमरः “तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति” हितो०
“अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितस्तदेति” भाषा० ।

अनागतविधातृ त्रि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य
विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वारातु-
मानेन तन्निवारणोपायानुष्ठानेन “अनागतविधाता च
प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा । द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्योविन-
श्यतीति” हितो० ।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम् । भाविदैहि-
कादिदुःखे । यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः
सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं
व्याख्यास्याम”त्युपक्रम्य । “उत्पायोत्पाय सततं स्वस्थे-
नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुषेयं तत् सर्वं सम्प्र-
वक्ष्यते ॥ तत्वादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकापरिणाहमृज्वप्रथितमव्रणम् । अयुष्मयन्य य-
च्चापि प्रत्ययं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यर्तुं च दोषश्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-
रुत्थितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः, कषाये खदिर-
स्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा ।
क्षौद्रव्योषतिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥ चूर्णेन तेजो-
वत्याश्च दन्तादित्यं विशोधयेत्, एकैकं वर्षयेद्दन्तं मृदुना
कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु स्नेहश्राणं चापकर्षति । वैशद्यमन्नाभि-
रुचिं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेज्जलताल्बोष्ठजिह्वा-
रोगसमुद्भवे । अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च ॥
दुर्बलो जीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः । शिरोरु-
गार्त्तस्तृपितः श्रान्तः पानकसान्वितः ॥ अर्हिती कर्ण-

शूली च दन्तरोगी च मानवः, । जिह्वानिलेखनं रौप्यं
सौवर्णं वार्त्तमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं मृदु स्नेह्यं
दशाङ्गुलम् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाद्यहरं सुखम्, ॥
दन्तदाढ्यं करं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् । क्षीरवृक्षकषा-
यैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥ भिक्षोदककषायेण तथै-
वामलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन
वा ॥ निलीकां मुखशोषञ्च पिङ्गकां व्यङ्गमेव च । रक्त-
पित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्, ॥ सुखं लघु
निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा, । मतं शीतोऽञ्जनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मलमृज्ज दृष्टिक्षेदरुजा-
पहम्, । अक्ष्णोरुपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ ॥ न नेत्र-
रोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसा
स्नातः श्रान्तश्चर्दनवाहनैः ॥ रात्रौ जागरितश्चापि
नाञ्ज्राञ्ज्वरित एव च, । कर्पूरजातिककोललवङ्गकटुका-
ह्वयैः ॥ सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ।
सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥ हनुदन्तस्वरमल-
जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसेकशमनं हृद्यं गलामय-
विनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम् ॥ रुच्यदुर्बलम-
र्त्यानां न हितं चास्यशोषिणाम्, । शिरोगतांस्तथा
रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशानां मार्दवं दैर्घ्यं
वृद्धत्वं स्निग्धकृष्णताम् । करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्क-
मपि चाननम् ॥ सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रति-
पूरणम् । मधूकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च । क्षुद्रकं
पञ्चनामानं समभागानि संहरेत् । तेषां कल्ककषा-
याभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्ध्नि
तैलं प्रदापयेत्, । केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमला-
पहा, ॥ हनुमन्थाशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्, । अभ्यङ्गो
मार्दवकरः कफवातनिरोधनः ॥ धातूनां पुष्टिजननो
मृजावर्णबलप्रदः, । सेकः श्रमघ्नोऽनिलरुद्धग्नसन्निप्रसा-
धकः ॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टानां रुजापहः ।
जलसिक्तस्य वर्द्धने यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ तथा धातु-
विष्टिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते । शिरासुखैरोमकूपैर्धम-
नीभिश्च तर्पयन् ॥ शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।
तत्र प्रकृतिसात्प्रचुदेशदोषविकारवित् ॥ तैलं घृतं वा
मतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसेकयोः । केवलं सामदोषेषु न कथ-
ञ्चन योजयेत् ॥ तरुणत्वर्थ्यजीर्णं च नाभ्यक्तव्यौ कथ-
ञ्चन । तथाविरिक्तो वान्तश्च निरुद्धो यस्य मानवः ॥

पूर्वयोः कच्छता व्याधोरसाध्यत्वमथापिवा । शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयोगदाः ॥ सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसं-
क्षितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विन्दद्भीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्व-
मनालस्य स्थिरत्वं लाघवं मृजा । अमक्तमपिपासोष्ण-
शीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापक-
र्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् । नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति
मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामक्षुण्णगात्रस्य
पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्र-
मृगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥
व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्ध-
मविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा-
पथ्योबलिनं स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च
तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितै-
षिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा ॥
हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं
कुर्वतो जन्तोस्तद्वलार्द्धस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि
देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा
रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयस्तृष्णारुचिच्छर्दिरेक्तपित्तभ्रमस्तमाः ।
कासशोषज्वरश्चासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती
क्षयः शोषो श्वासकासक्षततातुरः । भक्तवान् स्त्रीषु च
क्षीणो भ्रमात्तश्च विवर्जयेत् ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफ-
मेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं
परम् ॥ शिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्यग्नेश्च तेजनम् ।
उद्वर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादना-
द्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमदपुः । प्रहर्षसौभाग्यमृजा-
लाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्वर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकीटा-
निलापहम् । जर्जोः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे
कण्डूकीटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वग्गत-
स्याग्नेः शिरासुखविरेचनम् ॥ उद्वर्षणन्तिष्ठिकया कण्डू-
कीटविनाशनम् । निद्रादाहश्चमहरं स्वेदकण्डूहृषा-
पहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनम् ।
तन्द्रापापोपशमनं तृष्टिदं पुंस्त्वर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं
चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नान-
महितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुषमिति

निर्दिशेत् । क्षेपमारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलाबलम् ॥
कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीता-
म्बुशीते च क्षेपमारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुष्णकाले च
पित्तशोणितवर्द्धनम् । तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानि-
लार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ स्वेददौर्गन्ध-
वैवर्ण्यमममनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषा-
मप्यनुलेपनम् । रजोममथ चौजस्य सौभाग्यकरमुत्तमम् ।
सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखालेपाद्दं
चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अव्यङ्गपिण्डकं कान्तं भव-
त्यम्बुजसन्निभम् ॥ पद्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वल-
मण्डलम् । नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चासलतारकम् । यशस्यं
स्वर्गमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां
पूजनं गोत्ववर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलकृद्देह-
धारकः । आयुस्तेजःससुत्साहश्चतुर्जोऽग्निविवर्द्धनः ॥
पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं दृष्यं
रजोमं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः अम-
सुप्तिभुत् । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
पादरोगहरं दृष्यं रजोमं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचार-
मौजस्य सदा पादत्वधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं
चक्षुषोरुपघातकत् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चक्रमणं
वृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् । हर्ष-
लाववसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणवारं मृजावर्णते-
जोबलविवर्द्धनम् । पवित्वं केश्यसुष्णीषं वातातपर-
जोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ॥
वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं कृत्वधारणम् ॥ शुनः सरो-
हृदप्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । अमस्त्वलनदोषघ्नं
स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्वोत्साहबलस्यैर्यधैर्यवीर्यं
विवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥
आस्था वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरी सुखा । अध्वा
वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यं विनाशनः । अत्यध्वा विपरीतो-
ऽस्माज्जरादौर्वल्यकञ्च सः ॥ यत्तु चक्रमणं नातिदेह-
पीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोध-
नम् ॥ अमानिलहरं दृष्यं पुष्टिनिद्राप्रतिप्रदम् ।
सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ व्यालव्यजन-
मौजस्यं मल्लिकादीनपोहति । शोषदाहश्चमस्वेदमूर्च्छा-
घ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं दृष्यं कफवात-
श्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं खम् ।

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकहाहपक्तिनुत् । स्वेदमूर्च्छा-
पिपासान्नमप्रवातमतोऽन्यथा, ॥ सुखं वातं प्रसेवेत ग्रीष्मे-
शरदि मानवः । निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च
सर्वदा, । आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाश्चमास्तकत्, ।
दाहवैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपोहति, । अग्निर्वात-
कफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दजरणो रक्त-
पित्तप्रदूषणः, । पुष्टिवर्णवलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्त्रि-
ताम् । करोति धातुसाम्यञ्च निद्राकाले निषेविता, ।

तत्रादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा लघू-
ष्णीषच्छलोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपू-
र्व्वाभिभाषिणा बभ्रुभूतेन भूतानान्तु, गुरुद्वानुमतेन सुस-
हायेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं, तदपि न रात्रौ न
केशस्थिकण्टकाश्रमत्तुषभस्मोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानव-
लिभूमिषु, न विषमेन्द्रकीलचतुष्पथश्चभाषासुपरिष्ठात्, ।
न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यान्तानि वदेत् न देवब्राह्मण-
पितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचाचारा-
नुपासीत । दक्षपर्वतप्रपातविषमवस्मीकदुष्टवाजिकुञ्जराद्य-
धिरोहणानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्राविदितपल्लवश्चक्रू-
पावतरणानि, भिन्नशून्यागारश्मशानविजनारण्यवासा-
ग्निसंश्रमव्यालभुजङ्ग-कीटसेवाग्रामाघातकलहशस्त्रसन्निपा-
ताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृपशृङ्गिसन्निर्गमांश्च ॥ नाग्निगो-
गुरुब्राह्मणप्रेङ्गादम्पत्यन्तरेणाभियायात् । न शवमनु-
यायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापकारि-
णाञ्च छायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छन्सुख्यन्तं वादित्यं
वीक्षेत । गान्धयन्तीं परशस्यं वा चरन्तीं परस्मै न कस्मै-
चिदाचक्षीत, न चोल्कापातेन्द्रधनूंषि । नाग्निं सुखेनोप-
धमेत् । नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहन्यात् ॥ न
वेगान् धारयेत् । न वह्निर्वेर्गान् यामनगरदेवतायतनश्मशान
चतुष्पथसलिलाशयपथिसन्निहणानुत्सृजन्नप्रकाशं न वाय्व-
ग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ॥ न भूमिं विलि-
खेत् । नासंहतमुखः सदसि जृम्भोज्ञारश्वासचवधुत्-
सृजेत् । न पर्यस्तिक्वाष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ
कुर्यात् । न बालकर्णनासास्रोतोदशनविवराण्यभिकुष्णी-
यात् । न बीजयेत् केशमुखनखरवस्त्रगात्राणि । न गात्र-
नखवस्त्रवादित्रं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टहृणादीनभिहन्या-
द्भिन्द्राद्वा । न प्रतिवातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्नि-
सुपासीत, नोत्कटुकस्तिष्ठेत् । नाल्पकाष्ठसनमध्यासीत ।
श योवां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत्

भुञ्जीत वा । न प्रततमीक्षेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्वर-
स्तृक्षचलभ्रान्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्न-
जागरणशयनासनचङ्क्रमणयानवाहनप्रधानवनलङ्घनप्लवनप्रत-
रणहास्यभाष्यव्यायामादीनुचितानप्यतिसेवेत ॥ उ-
चितादप्यहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यासेवेत
क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥ नावाक्शिराः शयीत ।
न भिन्नपात्रे नाञ्जलिपुटेनापः पिबेत् । काले हितमित-
स्निग्धमधुरप्रायमाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमश्रीयात् । याम-
गणगणिकापणिकशत्रुशठपतितभोजनानि परिहरेत्
शेषाण्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवं-
गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मत्तिकाबालोप-
हतानि, । नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत सूत्रोच्चार-
पीडितो न सगन्धयोर्नापाश्रितो नातीतकालं हीनमति-
मात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं,
न नग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाय्वदृष्ट-
शर्करम् ॥ नासुप्तयुषं नाक्षौद्रं नोष्णैर्नामलकैर्विना ।
अन्यथा कृष्णोसर्पादिं जनयेत् । द्यूतमद्यातिसेवाप्रतिभू-
साक्षित्वसमाह्वानगोष्ठीवादित्वाणि न सेवेत । सृजच्छलो-
पानहौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्धृतानि धारयेत् ।
ब्राह्मणमग्निं गाञ्च नोच्छिष्टः स्मृशेत् ॥ भवन्ति चात्र ॥
सुखमात्रं समासेन सदृत्तस्यैतदीरितम् । आरोग्यमायुरर्थो
वा नासङ्गिः प्राप्यते नृभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्मृतौ ये ये
दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते
विजानता ॥ वर्षासु न पिबेत्तोयं पिबेच्छरदि मात्रया ।
वर्षासु चतस्रो मासान्मात्रावदुदकं पिबेत् ॥ उष्णं हैमे
वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम् । हेमन्ते च वसन्ते च
सीध्वरिष्टौ पिबेन्नरः ॥ श्रुतशीतं पिबेत् ग्रीष्मे प्राष्ट-
काले रसं पिबेत् । यूषं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं
जलम् ॥ स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतालुगः ।
स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥ पिबेदग्निविष्ट-
क्षयं न च वेगान्विधारयेत् । अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां
शमनं प्रति ॥ प्राष्टशरद्वसन्तेषु सस्यक् स्नेहादिमाचरेत् ।
कफे प्रच्छर्दनं, पित्ते विरेको, वस्तिरीरणे ॥ शस्यते त्विष्यपि
सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्याया-
मानं प्रकुप्यति ॥ उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्नात्तु तन्मनाः ।
नेच्छेद्रोगभयात्प्राज्ञः पीडां वा कायमानसीम् ॥ अति-
स्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् । शूलकासज्वरश्वास-
काश्यापाण्डुमयक्षयाः ॥ अतिव्यायोज्जायन्ते रोगाश्चा-

क्षेपकादयः । आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ॥
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । त्रिभिस्त्रिभि-
रहोभिर्हि समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्वृतुषु धर्मेषु पक्षा-
तुपक्षाद् व्रजेत् बुधः । रजस्वलासकामाश्च मलिनामप्रियां
तथा ॥ वर्णदृष्टां वयोदृष्टां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां
गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगम्याञ्च
नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्य-
न्दिनेषु च । लज्जासमावहे देशे विद्यतेऽशुद्ध एव च ॥
क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः । वातविण्मूल-
वेगो च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ तिर्यग्योनावयोनी च प्राप्ता-
शुक्रविधारणम् । दुष्टयोनीं विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥
रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्धावरणमेव च । स्थितावृत्तानशयने
विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी
परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नोति नरस्थानियतात्मनः ॥
दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरु-
पत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ दृष्ट्वाञ्च सन्ध्यायोश्चापि गच्छतो
जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा सप्ताद्व्याधितायां बल-
क्षयः ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं बन्ध्यामसंवृते ।
देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितः
क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृप्तिर्भवति । स्थितस्य हानिं
शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति ॥ अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः
शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य रुजा पुष्पा मूत्रमूच्छा च
जायते । प्रत्युषस्यार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥ तिर्य-
ग्योनावयोनी च दुष्टयोनी तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः
कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च
विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्रयस्थसु सम्भवः ॥
सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं
मोहान्न सन्धार्य कथञ्चन ॥ वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां
गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्क-
ताम् ॥ सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणवृत्तिः । भक्ष्याः
संशर्कराः क्षीरं ससितं, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो
व्यवायान्ते हितानि तु इति ॥ एतेषामन्यथाचरणे
यथायथं दुःखान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीपुष्पविकाशनम् आर्त्तवम् न आगत-
मार्त्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।
अनागन्धिनं त्रि० न आगन्धितः आप्रातः । अनाप्राते,
“सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाहेति” वृ० उ० भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगमः स्वत्वहेतुः क्रयादिर्यत् । स्वत्व-
हेतुक्रयादिशून्ये “अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यद्दशता-
न्यपीति” स्मृतिः अधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् त्रि० नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अप-
राधशून्ये पापशून्ये च “आर्त्तवाणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तु-
मनागसीति” शकु० । “अनागमे शंसति बालचापल-
मिति” नैष० । “अनागसः तमर्दितः क्षणोत्तु ऋ०
४, २६, ३, “अनागसं पापरहितमिति” भा० । “तवा-
नागसो अदितये स्याम” ऋ० १, २४, २५, “अनागसः
अपराधरहिताः स्यामेति” भा० ।

अनाचार पु० अप्राशस्येऽभावे वा न० त० । कदाचारे,
आचाराभावे च । “सर्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूल-
चर्वणमिति” स्मृतिः । “अनाचारोद्विविधः विहितस्यानु-
ष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे
वक्ष्यमाणा भावाभावरूपाः शास्त्रे कर्तव्यतया ये विहि-
तास्तेषामननुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्य-
माणानि वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषा-
मनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्रायं विशेषः यत्र देशे पर-
स्परप्रसिद्धः योऽनाचारः स, अल्पदोषाधायकः यथोक्तं
माधवीये बौधायनेन “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत
उर्णाविक्रयो, अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनम्,
प्रयुषितभोजनम्, मातुलपितृष्वदुहितपरिणयनम्,
तथोत्तरतः सीधुपानसुभयतोद्विर्व्यवहार” इत्यादिक-
मभिधाय “इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्या-
दिति” । “इतरोदाक्षिणाय इतरस्मिन् उत्तरदेशे
मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन्
दुष्यति न स्वदेशे कुतः देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वा-
दाचारप्रामाण्यस्येति” भाधवः । देवलः “यस्मिन् देशे य
आचारः न्यायदृष्टः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्तव्यो
न तु देशान्तरे स्मृतः इति । यस्मिन् देशे पुरे यामे
त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न
विचालयेदिति” । “देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्रं स्वजाति-
धर्मं न हि संत्यजेच्चेति” स्मृत्यन्तरं वृहस्पतिरपि “पर-
स्परसिद्धानानाचारान् देशविशेषेष्वहं स्म । “उदुहृत्ते
दाक्षिणायैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाश्च नराः
पूर्वैः व्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मद्यपाश्चैव
सृष्ट्या नृणां रजस्वला इति” एवमन्येऽन्यनाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्स्मृतिप्रका वेद्याः । व० ।

आचारहीने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आज्ञातः । सम्यग्ज्ञानाविषयोभूते

“आज्ञातं यदानाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” इति यजु० ।

अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-

भावे, छायायां च । अनातपविशोषितमिति” वैद्यकम्

छायाशुष्कमिति तदर्थः । व० । आतपशून्ये लि० ।

अनातुर लि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च

“यद्देवाः शर्म्य शरणं यद्भद्रं यदनातुरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,

“भेजे धर्ममनातुर” इति रघुः ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत् कप् । क्षणिक

विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्मप्रवादे हि

चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञाने-

नैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमततात्मशून्यत्वम् जगतः ।

विस्तरः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-क

अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे

स्वपरविवेचनाशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राशस्त्ये भेदार्थे च न०त० ।

“अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽथवा । जानीया-

त्तमनात्मानं बुध्यन्तं वपुरादिकम्” इत्येवं प्रतिपादिते

आत्मभिन्ने अपक्वतात्मनि देहादौ “अनात्मनि देहादौ

आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्येति वे०प्र० । “देवाश्च

असुराश्च उभयएवानात्मान” इति श्रुतिः “अनात्मन्यात्म-

बुद्धिर्यां साऽविद्या परिकीर्त्तितेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्माऽन्तःकरणं वश्यत्वेनास्तस्य सत्तप मस्य

वः न०त० । अजितेन्द्रिये । “अनात्मवन्तःपशुवद्भुञ्जते ये

ऽप्रमाणत” इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्मन् शरीरं

न०व० । अशरीरे “एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मेऽनिरुक्ते इति

तै०ब्रा० “अनात्मे अशरीरे” इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने “किं आता

सद्यदनाथमिति” ऋ० १०, १०, ११, । विलपन्तमनाथ-

वदिति भार० ।

अनादर पु० आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे न०

त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च तेषामादरविरो-

धित्वास्तथात्वम् । “गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः” नीति० ।

व० । आदरशून्ये लि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्वकालो वा स नास्ति यस्य

परमेश्वरे । नास्ति आदिः प्राथमिकोयस्मात् ५ व० ।

हिरण्यगर्भे पु० तस्य च “हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे”

इति श्रुतौ सृष्टेः प्रगुत्पत्तुक्तेस्तथात्वम् । आदिशून्ये

लि० । “जगदादिरनादिस्त्वमिति” कुमा० । “अनादि-

निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं प्रचक्षते” इति हरिः । “अना-

दिनिधना देवी वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।

“अनादिर्भूव इति” विष्णु स० । “अनादित्वात्

निर्गुणत्वादिति” गीता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्विज्ञः । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेष-

रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्त” मित्यादि-

रूपेण विशेषतोऽनिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकयुक्तानाम-

नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च” इति विश्वामित्रः ।

अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्थे न०त० ।

आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्मणि क्त न०त० । आदृत-

भिन्ने अवज्ञाते तिरस्कृते च लि० ।

अनादेय न० न आदेयः । स्मृत्यादिषु निषिद्धतया आदाना-

नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”

मनुः । अप्रतिपाद्ये च अप्रतिपाद्यद्रव्याणि च अप्रति-

पाद्यशब्दे वक्ष्यन्ते । [“मन्त्रानादेशे गायत्रीति” सृष्टिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।

अनाद्य लि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये स्मृतिनिषिद्धतया

भक्षणानर्हे । “एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो-

विधिरिति” “ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्ष्ये”

इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते ।

आद्यशून्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये “अन्यत्र

नित्यद्रव्येय आश्रितत्वमिच्छेयते” (भाषा०) उक्तेः न्यायमते

नित्यद्रव्यभावे, आश्रयशून्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अस्व

रान्तधृते” रित्यादि शा० स्वत्वेण अस्वरपर्यान्तामां सर्वेषा-

माधारत्वमीश्वरस्येति नाम्बरादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण

एवेति वेदान्तिनः ।

अनाद्य लि० आ+द्य-क्त न०त० । अनभिभूते आधर्ष-

णरहिते “रेवतीरनाद्यः सिपासव” इति अर्थ० ६, २, २ ।

अनाद्य लि० न आद्यः पराभूतः । अपरिभूते “मही न

आयस्यनाद्य” इति ऋ० ७, १५, १४, । वार्यमना-

द्य रक्षस्विना, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय लि० आ+ष्ट-कर्मणि क्यप् न आष्टयः न०त० ।

अनभिभवनीये “अनाष्टयं दृष्टं तुल्यमिन्द्रमिति” ऋ० ४,

१८, १०, “तव देवैरनाष्टयमिति” रामा० ।

अनानुद लि० अनुददाति अनु+दा-क न०त० दृ० दीर्घः ।

समानदादृष्ट्ये अतुल्यदातरि । “अनानुदो दृष्टभेदो-

धत” इति ऋ० २, २१, ४, “प्रसूतधनदानेन अन्यः समानो

दाता नास्तीति” भा० ।

अनापि लि० आप्यते आप-कर्मणि इन् आपिराप्नो

वन्मुश्च न०ब० । आप्रशून्ये । “अनापिरज्ञा असजात्या-

मतिरिति” ऋ० १०, ३६, ६, “अनापिरवन्मुश्चरिति” भा०

“अस्माद्व्यो अना त्वमनापिरिन्द्र” इति ऋ० ८, २१, १३ ।

अनाप्त लि० आप्नो वन्मुः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्स, न०त० ।

वन्मुभिन्ने, अप्राप्ते, “यस्यानाप्तः सूर्यस्येव ऋ० १, १००, २,

“अनाप्तः परैरप्राप्तः” इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने

“युग्यस्याः प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतमिति” मनुः ।

अनाभयिन् लि० आभिभेति आ+भी-उणा० इनि न०त० ।

सम्यग्भीतभिन्ने । “अनाभयिन्नरिमा ते” ऋ० ८, २१, १ ।

अनाभू लि० आभिमुख्येन भवति आभूः स्तोता न०त० ।

स्तोत्रभिन्ने आभिमुख्याप्राप्ते च । “इन्द्रः अथयन्ननाभुव”

इति ऋ० १, ५१, ६, ।

अनामन् न० अननसनः अनं जीवनम् अमयति रुजति अम-

कनिन् । अशरीरोगे । नास्ति नामास्य नामशून्ये मलमासे

पु० तस्य वैदिककर्मनिर्हृतयाऽनामत्वात्तत्त्वम् । नाम-

शून्ये लि० अनामिकायामपि पु० शब्दरत्ना० । स्वार्थे

कन् । तत्त्वार्थे ।

अनामय पु० अम-घञ् आसं तापं यात्यनेन या-क आ-

मयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । “ब्राह्मणं

कुशलं पृच्छेत् क्षात्रवन्मुमनामयमिति” मनुः । न० ५७० ।

वाह्याभ्यन्तरपीडानिवारके विष्णौ पु० “पुण्यकीर्तिरना-

मय” इति विष्णु स० । रोगशून्ये लि० । “जन्म-

वन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति” गीता ।

अनामयिन्, अम-णिच्-वा० इलुच् न०त० । व्ययकभिन्ने

“हस्ताभ्यामनामयितुभ्यामिति” ऋ० १०, १३७, ७, ।

अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया ग्रहणयोग्यत्वात्

नास्ति नाम ग्रहणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुष्ठतर्जन्यादि-

वत् विशेषनामास्य वा मनन्तत्वात् डाप् । स्वनामप्रसिद्धायां

मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना-

मिकायत् । तथा हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्जातीयता अतएव तस्याः

पवित्तीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्वनामककुशधारणं तत्र क्रियते ।

“अनामिकाष्टता दर्भा हेतुकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामना-

मिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्के” इति छन्दो० प० ।

अनामृण लि० आमृणाति हिनस्ति आ+मृण-क न०ब० ।

हिंसकरहिते । “अनामृणः कुविदादस्य ऋ० १, ३३१, ।

अनायत्त लि० न आयत्तः । अवशे अनधीने । “एतावज्जन्म-

साकल्यं यदनायत्तवृत्तितेति” हितो० ।

अनायन न० न आयनं चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-

न्तानायनमित्येकं नामेति केचित् ।

अनायास पु० आ-यस घञ् अत्यार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे,

अल्पप्रयासे, अक्षेपे च । “शरीरं पीड्यते येन शुभेना-

प्यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते”

अलि० । ब० । प्रयत्नशून्ये लि० । “भसाप्येऽकस्मिन्न-

नायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति” शकु० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न०त० ।

अल्पायासेन साध्ये फाण्डे काथे ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुर-

हितकरे अतिभोजनादौ । “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चा-

तिभोजनम्” इति “नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते

यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपसेवनमिति” च मनुः । “तत्र

प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां सैथुनगमनमनायुष्यं पुंसामिति”

सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने

स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रभ-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न०त० ।

सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । “अनारतं तेन पदेषु

लम्बिता” इति भार० । ब० । तद्वति लि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-

कृत्येत्यर्थे । “अनारभ्याधीतत्वादिति” सीमांसा । न आरभ्यः

न०त० । आरभ्यभिन्ने लि० । अनारभ्यत्वादिति का०

१, ८, ३, “नैवायमारम्भाणीऽर्थ” इति व्याख्या । “अनारभ्य-

त्वाच्चेति” इति कात्या० २०, ८, २६, । “तस्मादनारभ्योऽय-

मर्थ” इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत लि० न आरभ्य किञ्चित् अधीतः । किञ्चि-

दनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो

नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनारभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि-

योग इति सीमांसायां स्थिरीकृतम् । “सासान्येन तु विनि-

योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष” इति ऋ० भा० साधवः ।

अनारम्भः पु० न आरम्भः अभावार्थे न० त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । ‘न कर्मणासनारम्भान्नैक्यं पुरुषोऽश्रुते इति’ गीता ।

अनारोग्यं न० न आरोग्यम् । ‘आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् पू० । आरोग्यासाधने “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनमिति” मनुः ।

अनार्ज्वं पु० ऋजोर्भावं आर्ज्वं सरलता स्वाच्छन्द्यं वा न० । ७० । रोगे । अभावार्थे अव्ययी० । ऋजुत्वाभावे अव्य० । ई० । कुटिले त्रि० ।

अनार्त्तं त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः ऋतु+अण् न० त० । स्वकालरूपे-ऋतौ-अनुत्पन्ने कुसुमादौ । ऋतोः स्त्रीकुसुमस्येदम् विकाशनम् आर्त्तं तद्भास्ति यस्याः । अदृष्टरजस्तायां स्त्रियां स्त्री ।

अनार्यं पु० न आर्यः न० त० । आर्यभिन्ने असञ्चरिते । “अनार्य इति मामार्या इति” रामा० । न० ७० । आर्यानां श्रवे देशे ।

अनार्यत्वं न० । न आर्यो यत्र देशे तत्र आर्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भवः अनार्य+कन् । अग्ररूपाड् ।

अनार्यजं न० । अनार्ये देशे जायते जन-ड । अनार्यदेशजाते अग्ररूपाड् । तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

अनार्यतित्तं पु० अनार्यप्रियस्तित्तः शाक० त० । (चिराता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे ।

अनार्षं त्रि० ऋषिजुष्टत्वाद्ऋषिर्वेदस्तत्तुक्तः आर्षः न० त० । अवैदिके वेदाप्रयुक्ते । “संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनापे” इति पा० । “अनार्षे अवैदिके” इति सि० कौ० । ऋषिणा वृष्टम् अण् आर्षम् न० त० । ऋषिणाऽवृष्टे । “अणिजोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोरिति” पा० । “अनार्षयो किं? वाशिष्ठीति” सि० कौ० ।

अनालोचि(डि)तं त्रि० न आलोचि (डि) तः । अविचेचिते । ‘अनालोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथेति’ माघः अनिलोचितेति वा पाठः ।

अनाविलं त्रि० न आविलः । प्रसन्ने स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविद्धं त्रि० न आविद्धः । अवाधिते । “अनाविद्धया तन्वा त्वाजय” ऋ० ई० ७५, १ ।

अनावृत्तं त्रि० न आवृत्तः अभ्यस्तः । अपुनर्गते प्रथमगते च ।

“मलमासेऽप्यनावृत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति” स्मृतिः ।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्गमनम् । अभ्यासाभावे, आगमनाभावे च “अनावृत्तिः शब्दादिति” शा० सू० ।

‘तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तीति’ सां० सू० । व० ।

तद्वति त्रि० ।

अनावृष्टि स्त्री आ+वृष-क्तिन् “अभावार्थे न० त० ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाभूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पडेते ईतयः स्मृता” इत्युक्ते ईतिभेदे “द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यामिति” हितो० ।

अनाशकं पु० आ सस्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश घञ् न० व० कप् नश्यति नश-खल् न० त० वा । यथेच्छभोगशून्ये, अनश्वरे च “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यत्नेन तपसाऽनाशकेनेति” श्रुतिः । फलकामनाशून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मणश्च भोगेन क्षयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायनं न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्तुपायः । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्यभेदे, “अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्येतात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणाहुर्विन्दते” इति छा० ७० ।

अनाशस्तं त्रि० आ+शस्त्वा स्तुतौ-क्तं न० त० । अस्तुते ।

“अनाशस्त इवास्मि” ऋ० १, २६, १ ।

अनाशिन् त्रि० न नश्यति नश-णिनि, कर्मफलमश्रुते अश-णिनि वा न० त० । अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, “अनाशिनोऽप्रमेयस्येति” गीता “अन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति” श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम् । नाशरहिते त्रि० “नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनौ” मनुः ।

अनाशु त्रि० नश-उण्-अश-व्याप्तौ कर्मणि उण् वा न० त० । विनाशरहिते, अव्याप्ते च । “धन्वन् विद्ये अनाशव” इति ऋ० १, १३५, ६, “अनाशवः विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा० । न आशुः शीघ्रः न० त० । क्षिप्रभिन्ने । “अविप्रे चिद्वयोदघदनाशुनेति” ऋ० ६, ४५, २, “अनाशुना अक्षिप्रगमनेनेति” भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त० । गृहस्थाद्याश्रमशून्ये “अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विज” इति स्मृतिः ।

अनाश्रयं त्रि० नास्ति आश्रयो यस्य । आलम्बनरहिते ।

अनाश्वस् त्रि० अश-भोजने कस्य नि० । भोगशून्ये “उमेयिननाश्वाननूचानश्चेति” पा० “हृतजयहृतेरनाश्व” इति भारविः ।

अनाश्यासं पु० अभावार्थे न० त० । आस्याभावे विश्वासानभावे “प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्वानाश्यासप्रसङ्गादिति” वृ० ७० भा० ।

अनास् लि० आस्यते निरास्यते धीवनमनेन आ+अस-क्षेपे
करणे क्तिप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-
व्यापारशब्दरहिते । “अनासोदस्रूरुण” इति ऋ० ५, २६,
१०, “अनासः आस्यरहितानि तद्व्यापारशून्यानीति” भा० ।
अनासिक लि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत
नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था-अङ् आस्था आदरः अभावार्थे
न० त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्थेषा वृत्तं हि
महितं सतामिति” कुमा० “अनास्थया स्तनकरप्रसा-
रिणीमिति” नैष० । न० व० । आदररहिते लि० ।

अनास्थान लि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे ल्युट्
आस्थानोभूतदेशः न० त० । आस्थानायोग्ये जलादौ ।
“अनारम्भणे तद्वीरयेथामनास्थाने” इति ऋ० १, १९, ५ ।
आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्त्राव आ+सु-वेदे घञ् न० व० । क्लेशरहिते । लोके तु
अप् अनास्त्रव इति । “तेषामसि त्वसुत्तममनास्त्रावमरोगण-
मिति अथ० २, २, २ ।

अनाह पु० नह-घञ् न० त० । मलादिवम्भाभावोपलक्षिते-
ग्रहणीरोगे ।

अनाहत न० आ-हन-भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न०
व० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे
प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे “शब्दो
ब्रह्ममयः, शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते अनाहताख्यं तत्
पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थं मणिपूरं
चक्रं वर्णयित्वा “तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममुदयादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाण-
लिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधि-
ष्ठितं परमिति” तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आह-
तमाघातः कण्ठताल्वाद्यभिघातः तच्चास्ति साधनत्वेनास्य
तादृशः शब्दः अस्यास्ति अर्थ आदित्वात् अच् । अना-
हतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसि-
द्धानां वाग्दृष्टीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च
हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्यैवोत्पन्नत्वादनाहतत्वम्
अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । व० । आघातरहिते
वस्तुमात्रे लि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न० त० । भोजनाभावे
“अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति”
हितो० । “अनाहारेण देहिन” इति पुरा० ।

अनाहार्य लि० आहार्यः कृत्विमः आहरणीयश्च न० त० ।

अकृत्विमे स्वाभाविके, आहरणीयभिन्ने च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृता-
ग्न्याधाने निरग्नौ द्विजभेदे । “योऽनाहिताग्निः शत-
गुरयज्वा तु सहस्रगु” रिति मनुः । “अनाहिताग्निश्रुतेष्वेति”
कात्या० ४, १, २६, “अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृयज्ञः
श्रूयते” इति तद्व्याख्या सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता “अ-
ग्न्याहिताग्निना कार्यं इति” “यदि स दर्शाङ्गं स्यात्
अनाहिताग्नेर्दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति” तद्व्याख्या ।
अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य व० ।
नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । “अनग्निरनिकेतः स्यान्गुनि
मूलफलाशन” इति “अनग्निरनिकेतः स्यादग्राममन्त्रार्थ
माश्रयेदिति” च मनुः “अनिकेतः स्थिरमतिरिति” गीता
अनिकेतनोऽप्युक्तार्थे ।

अनिक्षु न० न इक्षुः सादृश्ये, अप्राशस्ये वा न० त० ।
इक्षुसदृशे शुद्धहेतौ (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण लि० न निगीर्णः । अनपङ्क्तुभेदे, “विषयस्थानि-
गीर्णस्थान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति” सा० द० ।
(अनिगीर्णस्य) अनपङ्क्तुभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य
आरोप्यमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यभेद-
स्तत्प्रतीतिकृत् तद्वोधसाधनं वृत्तिः सारोपा लक्षणेति
तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽन-
पङ्क्तुभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-
तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न० त० । इच्छाभावे
“स्फुटामनिच्छां विवरीतुस्तुक्तमिति नैष० । “चरेत्
सान्तपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुः ।

अनित्य लि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । “नित्याऽनित्या च
च सा हेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-
स्यादिति” भाषा० । “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवा-
हिना । यशः कायेन लभ्येतेति” हितो० “रजस्तलमनित्यञ्च
भूतावासमिमं त्यजेदिति” मनुः । अस्थिरे “अनित्यो विजयो
यस्मात् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संप्राप्ते तस्मादयुद्धं
विवर्जयेदिति” मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं विरोधे न० त० ।
कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, “समासान्तविधेरनित्यत्वमिति”
पा० भा० । यावदाश्रयसवस्थानायोग्ये, “वर्णे चानित्ये” इति
पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदनवस्थिते) “इह खलु
द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्वे न सन्ति, नित्यत्वाच्च नित्यं द्रव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, सएव सम्प्रसरसगन्धो व्याप-
 चरसगन्धो वा भवतीति” सुश्रुतम् अतएव “सत्वे निवि-
 शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयस्याक्रियाजश्च-
 सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण” इति गुणलक्षणे गुणानामुत्पत्ति-
 विनाशोक्तिः । सदातनभिन्ने काले च । “अनित्यं हि स्थिति-
 र्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते” इति मनुः । अनित्यमित्यत्र
 व्याप्तौ, कालाधिकरणे वा द्वितीया न मान्ताव्ययत्वमस्य तथात्वे
 प्रमाणाभावात् । सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि धातूपस्थाप्यसाध्य-
 क्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादिवत् द्विती-
 येति बोध्यम् । नित्यम् मान्तमव्ययम् न० त० । केचित् ।
 अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न० त० । निद्राभावे “हृद्ग्रह-
 लौल्यमनिद्रा स्तब्ध” इति सुश्रुतम् । निद्राराहित्ये च रोग-
 विशेष एव कारणम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते
 आलस्यरहिते त्वि० “अनिद्रौ षड्होरात् तपोवनमरक्ष-
 तामिति “प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिता”
 इति च रामा० । “अनिद्रेण अनलसेनेति” तदर्धः ।
 अनिन्दित त्वि० न निन्दितः । निन्दारहिते प्रशस्ते
 “अनिन्दितैः स्त्रीष्विवाहैरनिन्द्या भवति प्रजेति” मनुः ।
 अनिन्द्र त्वि० न इन्द्रोयाज्योयस्य । इन्द्रोपासनाशून्ये “साम-
 निन्द्राः कणवन्ननुकथाः ऋ० ५, २, ३, “अनिन्द्रा इन्द्र-
 मयजन्त” इति भाष्यम् ।
 अनिवद्ध त्वि० न निबद्धः । अनायत्ते, “अनायतो अनिवद्ध”
 इति ऋ० ४, १३, ५ । अयितभिक्षे च ।
 अनिबाध त्वि० नास्ति निबाधः संबाधा यस्य । संबाधरहिते
 “उरौ मर्हन् अनिबाधे ववर्द्ध” इति ऋ० ३, १, ११, अनि-
 बाधे असंबाधे इति भा० ।
 अनिभृत त्वि० न निभृतः न० त० । चञ्चले “भुवमनिभृत-
 वेलेति” भा० । “वेलाञ्चञ्चला” इति मल्लि० ।
 अनिभृष्ट त्वि० नि+भृश् क्त नि० न० त० । अबाधिते ।
 अनिभृष्टतविपिर्हन्त्योजसा “ऋ० २, २५, ४, अनिभृष्ट-
 तविषिः अबाधितबल” इति भा० ।
 अनिमक पु० अन-जीवने शब्दे च भावे वा० इमन्
 “अनिमः जीवनं तेन कायति प्रकाशते कै-क । भेके ।
 तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम् । कोकिले, भ्रमरे
 च तयोः मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय
 जीवनाय कं जलं यस्य । पद्मकेशरे । अनिमाय कं सुखं
 यस्मात् । मधूके (मौल) वृक्षे मेदिनिः ।

अनिमान त्वि० नि+मा-भावे ल्युट् न० व० । परिच्छेद-
 रहिते “स नो मर्हन् अनिमानो धूमकेतुः ऋ० १, २७, ११
 “अनिमानः अपरिच्छिन्न” इति भा० ।
 अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे
 “अनातुरः खानि खानि न स्मृशेदनिमित्तत” इति मनुः
 न० व० । कारणशून्ये त्वि० ।
 अनिमिष् त्वि० नि+मिष-भावे क्तिप् स नास्ति यत् ।
 स्रन्दशून्ये दर्शने “इमे दिवो अनिमिषा” इति ऋ० ७,
 ई० ७, “मित्रः कृष्णीरनिमिषा” इति ऋ० ३, ५, ६, १,
 अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० ।
 अनिमि(मे)ष पु० नास्ति निमि(मे)षः चक्षुःस्रन्दनं यस्य मिष
 घञ् कुटादि० न गुणः, मिष-भ्वादि घञ्-वा, । चक्षुः-
 स्रन्दनशून्ये देवे “सुरेषु नापश्यदवैच्यताच्छोर्दपे निमेषं
 निजसम्मुखे सेति” नैषधे सुराणां निमेषशून्यत्वसूक्तम्
 “अस्वप्रजो अनिमिषा” इति २, २७, ६ संक्रन्दनो अनि-
 मिष एकवीर इति च ऋ० १०१०३, १ । मत्स्ये च ।
 निमिषो दृष्टिप्रतिबन्धस्तच्छून्ये विष्णौ च । “नैमिशानि-
 मिषक्षेत्रे” इति भाग० “अनिमिषः विष्णुः अलुप्तदृष्टित्वात्
 तस्य क्षेत्रे इति श्रीधरः । न निमिषति चलतीति नि+मिष-
 क न० त० । महाकाले । क्रियाशून्ये वस्तुमात्रे त्वि० । स्रन्द-
 नशून्ये त्वि० । “शतैस्तमच्छामनिमेषवृत्तिभिरिति” रघुः ।
 अनियत त्वि० न नियतः । नियमेनैकरूपशून्ये, अनित्ये
 अस्यायिनि “रत्यादयोऽप्यनियते रसे सुख्यभिचारिण”
 इति सा० द० । नियतकारणाद्यनपेक्षे च “रिष्टं विविधं
 सुनयोनियतमनियतं योगजञ्चेति” ज्योति० । अनि-
 यन्विते च । [उच्छृङ्खले च ।
 अनियन्वित त्वि० नि+यन्व चु० क्त न० त० । अनियमिते
 अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न० त० । नियमा-
 भावे । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठे पादे
 गुरु ज्ञेयं शेषेष्वनियमोमत” इति छन्दो० ।
 अनिरा स्त्री नास्ति इरा अन्नं यस्याः ५ व० । अतिवृष्ट्यादौ
 ईतौ । “व्यस्यन् विश्वा अनिरा” इति यजु० ११, ४७,
 अनिराः अतिवृष्ट्याद्या इति वेददीपः । न ईर-
 यितुं शक्यते ईर-क पु० ह्रस्वः न० त० । प्रेरयितु-
 मशक्ये । “अपत्या अस्थुरनिरा” इति ऋ० ८, ४८, ११,
 “अनिरा प्रेरयितुमशक्या” इति भा० । ७ व० । अन्नरहिते
 दारिद्रे च “युयुतमस्मदनिरामसीवामिति” ऋ० ७, ७१, २,
 “अनिरामन्नदारिद्र्यमिति” भा० ।

अनिराकरण न निराकरणमभावार्थे न०त० । निवारणाभावे “अनिराकरणात् कर्तुंस्यागाङ्गकर्मण्येभ्योऽस्मिन्मिति” हरिः ।

अनिरुक्तं लि० निष्क्रान्तं उक्तमवयवार्थं निर्वक्ष्यसुक्तमवयवार्थं येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्वचनसूत्रे “एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मोऽनिरुक्ते” इति ऐत० । निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्तेन दर्शितं यथा “अथ निर्वचनम् तदेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्ब्रूयादधानान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परोक्ष्येत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यन्तरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् नत्वेव न निर्ब्रूयात् संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तोः संनमयेत्तत्समवत्तमिति धात्वादो एव शिष्येते । अथाप्यस्तेनिवृत्तिस्थानेष्वालोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जन्मतुर्जग्नुरिति, अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः त्वच इति, अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाद्य इति अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोको रज्जुः सिकतास्तर्कु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययानपेक्षयैव समुदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् ऋ० भा० साधवेन यथा “प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य विशिष्टैकार्थबोधकं पदं निरुक्तमिति” । अनिरुक्ते “अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथम” इति कात्या० २२, ५, ७, “अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथम” इति तद्व्याख्या ।

अनिरुद्धं पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः नि+रुध-क्त न०त० । कामदेवपुत्रे, उषापतौ, वासुदेवसङ्घर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य-चतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिषेध्यस्य अत्यन्तचलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च अनिरुद्धः सुरानन्द” इति विष्णु० सं० । “न केनापि प्रादुर्भावेऽपि निरुध्यते” इति भा० “अनिरुद्धोऽप्रतिरथ” इति विष्णु सह० । “चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध” इति भा० “संकर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नानिरुद्धकः । व्यूहस्यतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्ण-षड्गुणमिति” रामा० दर्श० । विवरणं रामानुजशब्दे वक्ष्यते । अप्रतिरुद्धे लि० ।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्धः पन्था यत्र व० । आकाशे तत्र हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने लि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ईत० । उषायां वायुकन्यायां तस्यास्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञातं लि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते, अनिश्विते च “क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति” प्रौ० मनो० । अनिर्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्षेति कठ० उ० भा० । प्राप्तं हि यथा स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानिर्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णय न निर्णयः अभावे न०त० । निश्चयाभावे अव-अनिर्देशं लि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य उच्यते । अनपगतदशाहे । “उपान्नं सूतिकाक्षञ्च पर्याचान्तमनिर्देशमिति” अनिर्देशञ्च प्रेतान्नमिति, “तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्देशमिति” “विगतं तु विदेशस्यं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशमिति” “अनिर्देशायाः गोःक्षीरमौद्रमेकशफं तथेति च” मनुः । अनिर्देशाहमप्यत्र लि० । “अनिर्देशाहं गां सूतामिति” मनुः ।

अनिर्देश्यं लि० न निर्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देश्यु-शक्यम् निर्+दिश्-शक्यार्थे श्यत् न०त० । निर्विशेषे निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन “इदं तदिति” निर्देशायोग्यत्वात्तत्त्वम् । “यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्यमिति” श्रुतिः । “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः” इति भाग० १० म अत्य० । अनिर्देश्यपदः श्रीमानिति विष्णु सं० । “इदं तदिति निर्देश्यं यन्न शक्यते परस्मै, स्वयं वेद्यत्वादिति” भाष्यम् । [स्थिते ।

अनिर्द्धारितं लि० न निर्द्धारितः । अवधारितभिन्ने अनि-अनिर्मात्या स्त्री निर्-मल-श्यत् न०त० । पृक्कानामकौ षधौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनम् । एवंप्रत्यया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वासत्त्वाभ्यामेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न० । “अज्ञानञ्च सदसद्ग्राह्यमनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति” वे० सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य । ओर्हर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्यापरपर्याये अन्यभेदे तत्र हि सर्वेषां पदार्थानामिदमनया निर्वक्तुमशक्यता व्यशस्यता ।

अनिर्दृति स्त्री न निर्दृतिः स्वाच्छन्द्यमभावार्थे न०त० । स्वाच्छन्द्याभावे तद्रूपोपलक्षिते दारिद्र्ये च “अनिर्दृति-

निशाचरो मम गृहान्तरालं गते" लुप्तः । व० । तद्वति वि० ।
अनिर्वेद पु० न निर्वेदः अभावार्थे न० त० । निर्वेदाभावे
वैराग्याभावे अवैराग्ये, असन्नोषे च "अनिर्वेदः श्रियोमूल-
मनिर्वेदमयं सुखम् "अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते"
इति रामा० ।

अनिल पु० अनित्यनेन अन-इलच् । वायौ, तेनैव सर्वेषां
प्राणधारणात्तत्त्वम् । "तप्तकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीर-
हतानिलान्" इति सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यथोर्यमस्य
चेति" मनुः । "स सखा दीप इवानिलाहृत" इति कुमा० ।
अनिलश्च मायासहकृतेन ब्रह्मणा वियदुत्पाद्य तद्रूपाविष्टेन
ततोदशांशत उत्पादितः द्रव्यभेदः "तस्मादेतस्माद्वा आत्मन
आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-
श्रुतिः, स च स्वाभाविकशोषसर्गगतिवेगाख्यगुणवान्
वियत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणवांश्च । यथोक्तं पञ्चदश्यां
"माया सत्येकदेशस्या यथा तत्त्वैकदेशगम् । वियत्, तत्वा-
येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शोषसर्गगतिवेगो वायु-
धर्मा इमे मताः । त्वयः स्वभावात् सन्मायाव्योम्नां
ये तेऽपि वायुगाः । वायुरस्तीति सद्भावः, सतोवायौ
पृथक्कृते । निस्तत्वरूपो मायायाः स्वभावो वियतो ध्वनि-
रिति "पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशे भूतपञ्चके" इति च ।
तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा वज्रित्पादित इति वेदान्तिमतम्
सांख्यमते सत् स्रग्तन्मात्रादुत्पन्नः । वैशेषिकनये तु स्रग,
संख्या, परिमाण, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-
गुणकोऽनिलः ईश्वरादेव अदृष्टवशादुत्पद्यते इति भेदः
स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्तविधः सप्तस्तन्वा-
श्रितः यथोक्तं सिद्धान्तशिरमणौ "भूवायुरावह इह प्रव-
हस्तदूर्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततो-
ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यः परावह इमे पवनाः
प्रसिद्धाः । भूतेर्वहिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्वाब्जुदवि-
द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यगति-
स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मा-
दतस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो अमत्य-
जस्तं प्रवहानिलेन इति" । भूवायौ विद्युदादय उत्पद्यन्ते
इत्युक्तम् तेषां स्वरूपादि तद्वीकायासुक्तं श्रीपतिवाक्येन ।
"निर्वातोल्काघनसुरधनुर्विद्युदन्तः कुवायोः संदृश्यन्ते खन-
गरपुरीवेषपूर्वं तथान्यत्" इति । तत्र विद्युतः । "सुजल-
जलधिमध्ये वाङ्मोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिसग्ना-
दुत्थिता धूममालाः । वियति पवन्ननोताः सर्वतस्ता द्रवन्ति

द्युमणिकिरणतप्ता विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । करकाः ।
"उद्धृतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमा-
नोतैर्भालिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जलविन्दूनां पिण्डभावो
भवेदिह । दृषद्विपतन्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ" । विद्यु-
त्पातसंभवस्तु । "अकस्माद्वाद्युतं तेजः पार्थिवं शकमिश्चि-
तम् । वात्यावदुश्मदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाव्योस्तत्
पतति प्रायो ह्यकालं प्राप्य वर्धणे । यतः प्राष्टिषि नैवेते
पांसवः प्रसरन्ति हि । तत् त्वेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं,
तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते" ।
इन्द्रधनुः । "सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः
कराः साधे । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-
धनुः । परिवेषः । "संमूर्च्छिता रवीन्दोः किरणाः पवनेन
मण्डलीभूताः । नानावर्णाकृतयस्तन्वभे व्योम्नि परिवेषः" ।
उल्का । "यासां गतिर्दिवि भवेद्गणितेन गन्यास्तास्तारकाः
सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अनियतोद्गतयश्च
ताराश्चन्द्रादधो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशुव-
ज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमारुतसंधि-
संस्थाः । पूर्वानिलैस्तिमितभावमुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति
कुहचिद्गुरुतावशेन" । अथ रजःसंहतिः । "वर्षान्ते निर्जला
मेघा वायुना विरलीकताः । ईषद्वाष्पावशेषास्तु पतन्ति
वसुधातले । धूमावयवरूपैस्तैश्चाद्यन्ते गिरयो द्रुमाः ।
रामारामादयस्ते तु पुनरर्कांशुशोभिताः । भूवायुना विशी-
र्णास्तु विलीयन्ते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषो-
क्षीरनाशकत्" । संध्यारागः । "भूर्युत्थितै रजोधूमैर्दि-
गन्तव्योम्नि संस्थितैः । सूर्याल्पकिरणैर्मिश्रैराख्यमव-
भासते । विरलावयवं वस्तु यदृष्टेर्व्यवधायकम् । तेना-
भूमरुणीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संध्यारागः स विज्ञेयो
दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावक्त्रे तथैवेन्दु-
करोद्यमे" इति । तदधिष्ठातृदेहोत्पत्तिर्मन्वन्तरभेदेन
वामनपुराणादौ दर्शिता यथा "पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य
जठरं शुद्धोदैत्यमातुः पुरन्दरः । ददर्शोर्ध्वमुखं बालं
कटिन्यस्तकरं सहत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेण शत-
प्रवणा । चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् ! स रुरोद सुविस्तरम् ।
शक्रोऽपि प्राह मा मृद ! रुदस्वेति सधर्षरम् । इत्येवमुक्त्वा
चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥ ते जाता मरुतो नाम
देवादित्याः शतक्रतोः । मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुर-
स्कृताः इति ॥ "यदमी भवता प्रोक्ता मरुतोदिति सम्भवाः ।
तत् केन पूर्वमासुन् वै मरुत्सार्गेण कथ्यतामिति" नारद-

मन्त्रे पुलस्त्योक्तिः । “अयताम् पूर्वमरुतास्तपत्तिं कथयामि
ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्त्रन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भु-
वस्य पुत्रोऽभ्युन्नोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनो
नाम पुत्रस्तैलोक्यपूजितः ॥ स्वसुतपपाताय स कामचारी
समं सहिष्या वसुमानपुत्रा । रराम तन्वया सह काम-
चारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः स-
मनुज्ञाताः पपुः पुस्तरसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य
मन्यमानास्तदास्तम् ॥ पीतमालेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रो-
भङ्गवेन च । ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्यस्तप-
स्विनाम् ॥ सुपुवः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् ।
तेषां रुदितशब्देन सर्वमापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम
भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः । समभ्येत्याब्रवीद्बालान्
सा रुदध्वं महाबलाः ! ॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं
वियञ्चराः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तानादाय वियञ्चारी मारुतानादिदेश ह । ते चासन्
मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे” ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो
वक्ष्यामि शृणु नारद ! ॥ स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत्
क्रतुध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्चिःप्रतिमा मुने ! ।
तपोऽयं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः ॥ आरा-
धयन्तो ब्राह्मणं पदमैन्द्रमथेष्ववः । ततो विपश्चिन्नामा स
सहस्राक्षो भयातुरः ॥ घृतनामसुरोमुख्यां प्राह
नारद ! वाक्यवित् । यथा हि तपसो विभ्रं तेषां भवति
सुन्दरि ! ॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा ।
इत्येवमुक्त्वा शक्रेण घृतना रूपशालिनी ॥ तत्राजगाम
त्वरिता यत्र तथ्यन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदी-
मन्दोदवाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वेऽप्यसहो-
दराः । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम् ॥
ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चक्षुभिरे मुने ! । तेषाञ्च
प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ शङ्किनी
प्राहसुखस्य महाशङ्खस्य वल्लभा । ते वै विनिष्टतपसो
जम्भूराज्यन्तु पैतृकम् ॥ अथो वज्रतिथे काले सा
प्राही शङ्खरूपिणी । समुद्रुता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन
मानिनी ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्की स्थलस्थां मत्स्य-
जीवनः । निवेदयामास तदा क्रतुध्वजमुतेषु वै ॥ तथा-
भ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्वा स्वम-
न्दिरं सर्वे पुरव्याप्यां समुत्सृजन् ॥ ततः क्रमाच्छङ्किनी-
सा सुपुवे सप्त वै शिष्यन् । जातमालेषु पुत्रेषु मोक्ष-
भावमगाच्च सा ॥ अमादपितृका बाला जलमध्य

विचारिणः । स्तन्यार्थिनो वै रुरुदरथाभ्यागात् पिता-
महः ॥ सा रुदध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रकाः ! ।
यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वा-
थादाय सर्वांस्तान् देवतान् प्रति । नियोज्य च मरु-
न्मार्गे वैराजभवनं गतः ॥ एवमासंश्च मरुतो मनोः
स्वारोचिषान्तरे । औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व
तपोधन ! ॥ औत्तमस्यान्ववाये च राजासीद्विषधाधिपः ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्तरूपमः ॥ तस्य पुत्रो
गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तप-
स्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥ तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्य-
सुता शुभा । तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजो-
युक्ता सुचार्वङ्गी दृष्ट्वा सप्तार्चिभिर्वर्त्तने । तां तथा चारु
सर्वाङ्गी दृष्ट्वा तपसा कथाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतु-
न्तस्यास्तङ्गर्तुरेव च । साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै
तपः क्रिया ॥ ते चास्यै वरदा ब्रह्मन् ! जाताः सप्त मह-
र्षयः । ब्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयो
गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जम्भुस्ते
सर्वे एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्यो
नगरं निजम् । ततो वज्रतिथे काले सा राज्ञो सहिषी
प्रिया ॥ अवाप मर्भं तन्वङ्गी तस्यात् नृपतिसत्तमात् ।
गुर्विख्यामथ भार्यायां समारासौ नराधिपः ॥ सा चाप्या-
रोदुमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदा-
मात्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत ॥ तं समालिङ्ग्य भर्तारं चिताया-
मारुरोह सा । ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेश्यपत-
न्मुने ! ॥ सान्भसा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाऽभवत् ।
तेऽजायन्नाथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ तामसस्या-
न्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि
गीतन्वत्यकलिप्रिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज
इति श्रुतः । स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं
तथा ॥ अस्थीनि रोम केशांश्च स्नायुमज्जायकद्वयम् ।
शुक्रं च वित्तसो राजा सुतार्थी चेति नः श्रुतम् ॥
सप्तार्चिर्मध्याच्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् । सा सा क्षिप-
खेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो नृपतः ॥ ततस्तस्माज्जुतवहात्
सप्त तत्तेजसोपमाः । शिशवः समजायन्त ते रुदन्तश्च
तन्मुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
समागम्य निवार्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥ ते त्वास-
न्मरुतो ब्रह्म स्तामसे देवतागणाः । येऽभवन्वैवते तांश्च
शृणुष्व त्वं तपोधन ! ॥ रेवतस्यान्ववाये तु राजासीद्विषु-

जिह्वली । रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः
 क्रिल ॥ स समाराध्य तपसा भास्तरं तेजसां निधिम् ।
 अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥ तस्यां
 पितृगृहे ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता मृतः । सापि दुःख-
 परीताङ्गी स्वां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासु-
 र्ऋषयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वालयाग्निं विवेश ह ।
 ते चापश्यन् ऋषयस्तच्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां मृतां
 चतुष्टयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः । प्रजग्मुर्जलनाञ्चापि
 सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च मात्वा विना भूता रुदु-
 स्तान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरु-
 द्गणान् ॥ रेवतस्थान्तरे जाता मरुतोऽभी तपोधन ! । शृणुष्व
 कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ॥ आसीन्माङ्गीति
 विख्यातो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सो-
 ऽतप्यत महत्तपः ॥ विघ्नार्थं तस्य तपसो देवाः सम्प्रैषयन्
 बधूम् । सा चाभ्येत्य नदीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यवच्छुक्रं सप्तसारस्वते जले । तां चैवाप्यशपन्मूढां
 मुनिर्माङ्गनिको बधूम् ॥ गच्छालज्जेऽतिमूढे ! त्वं पाप-
 स्थास्य फलं महत् । विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यज्ञ-
 संसदि ॥ एवं शत्वा ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्र-
 मम् । स्वरस्वतोभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तवोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता वियद्वाप्तिकरा महर्षे ! ।
 येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितॄन् ग्रहान् । आवहो
 निवहस्यैव उद्वहः संवहस्तथा ॥ विवहः प्रवहस्यैव परि-
 वाहस्तथैव च । अन्तरीक्षे च वाहेत् ते पृथङ्मार्गविचा-
 रिणः ॥ महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ।
 सूर्याग्निश्च शुचिर्नासा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ निर्मय्य
 पचमानोऽग्निस्त्वयः प्रोक्ता इमेऽग्नयः । अग्नीनां पुत्र-
 पौत्राश्च चत्वारिंशन्नैव तु । मरुतामपि सर्वेषां बिभ्रेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषां नामान्युक्तानि वज्रपुराणे यथा
 “एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एक-
 शक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 दृश्यश्च ततः पतिसकत्परः । मितश्च सम्मितश्चैव सुमि-
 तश्च महाबलः ॥ ऋतजित् सत्यजिज्ञैव सुपेणः सेनजि-
 त्तथा । अन्तिमितोऽनमितश्च पुरुमितोऽपराजितः ॥
 ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्त्ता च धरुणो ध्रुवः । विधारणो नाम
 तथा देवदेवो महाबलः ॥ ईदृक्स्थायदृक्श्च एते दश

मिताग्निः । त्रितिनः प्रसङ्गश्च सभरश्च महायथाः ॥ धाता
 दुर्गोधितिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सहः । धुतिर्धुरनाथोऽथ
 वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः
 पूर्वमभवाः इति ॥ एवञ्च अनिलस्य जनपञ्चाशद्देवत्वेन
 सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतात्वम् अयञ्चानिलाधिष्ठाता दिक्-
 पालभेदः तस्य च गन्धवतीनामिका पुरी मेरोः शृङ्गेवरुण-
 कुबेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वोदिदिग्भेदेन वहनभेदेन च
 शुभाशुभसूचकत्वमुक्तं “पूर्वः पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्फाल-
 नाघूर्णितसन्दर्कांशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः ।
 नैकान्तस्थितनीलमेघपटलां शारदसंवर्धितां वासन्तोक्त-
 सस्यमण्डिततलां विद्यात्तदा मेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्मलयशिखरास्फालनपटुः स्रवत्यस्मिन्योगे भगवति पतङ्गे
 प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला
 खगालोष्णोष्णसर्वमति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तालीपत्र-
 लतावितानतरुभिः शाखास्तृगाक्षतयन् योगेऽस्मिन् स्रवति
 ध्वनन् सुपरुषो वायुर्यदा दालिणः । सर्वोद्योगसमुन्नताश्च
 गजवत्तालाङ्कुशैर्घटिताः कोनाशा इव मन्दवारिकणिका-
 न्मुञ्चन्ति मेघास्तदा ॥ सूक्ष्मैर्लालवलीलवङ्गनिचयान्
 व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये स्रवत्यविरतो वायुर्यदा
 नैर्ऋतः । क्षुत्क्षुणाभृतमानुषास्थिशकलप्रस्तारभारच्छदा
 मत्ता प्रेतवधूरिवोपचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा
 रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रवातः पञ्चार्धे दिन-
 करकरापातसमये । तदा सस्योपेता प्रवरन्धरावद्धसमरा
 धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥ आषाढीपर्व-
 काले यदि किरणपतेरस्तकालोपपत्तौ वायव्यो दृढवेगः
 स्रवति घनरिपुः पद्मगादानुकारी । जानीयाद्धारिधारा-
 प्रसृदितसृदितां सुक्तमण्डूककण्ठां सस्योद्भासैकचिह्नां सुख-
 बद्धलतया भाग्यसेनामिवोर्वीम् । मेरुस्तमरीचिमण्डलतले
 श्रीध्वावसाने रवौ वात्यामोदिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा
 चोत्तरः । विद्युद्भ्रान्तिसमस्तकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा
 उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः ॥
 ऐशानो यदि शीतलोऽभरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुत्रा-
 गागुरुपारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णो-
 दकयौवना वसुमती सम्पन्नसस्याकुला धर्मिष्ठाः प्रणतारयो
 नृपतयो रक्षन्ति वर्षांस्तदा” इति दृष्टव्यसंहितायाम् ॥
 अथ वेद्योक्ता दिग्भववायुगुणाः । “प्राग्वातो मधुरः क्षारो
 वज्रिमान्धकरो गुरुः । वेरस्य गौरवौष्णानि करोत्यप्सोप-
 धीषु च ॥ भग्नोत्पिष्टतदाद्येषु रागश्चयथुदाहकत् । सच्चि-

पातज्वरश्चासत्वग्दोषार्शोविषक्रमोन् ॥ कोपयेदामवातञ्च
घनसंघातकारणम्, ॥ दाक्षिणो मारुतो बल्यश्चक्षुष्यः शस्त्र-
घातकः । मधुरश्चाह्लादाहो च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्त-
पित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः । गण्डूपदादिकीटानां
जनकः प्राणकारकः, ॥ पाश्चिमोऽग्निवर्षुर्वर्णबलारोग्यविव-
र्द्धनः । कषायः शोषणः स्वर्धो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः । सर्वद्रव्येष्वभिव्यक्त-
प्रभावरसवोर्यक्तु ॥ व्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोथतृषा-
पहः, ॥ औत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ क्षीणक्षत
विषात्तानां हितो दाहहृषापहः । शीताधिकः सनीहारः
स विद्युत्स्तनयितुमान्, ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां
नैकदोषकृत् । सर्वर्तुनिन्दको हन्ता कृत्योत्पातपुरःसरः”
इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणाः । मूर्च्छादाहहृषास्वेद-
श्चमनो व्यजनानिहः । तालहन्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो
लघुः । वंशव्यजनजो वातो रुक्षोष्णो वातपित्तदः ।
बालव्यजनमौजस्यं मल्लिकादीन् व्यपोहति ॥ मायूरा
वस्त्रजा वैवा वाता दोषत्रयापहः” इति ।

स्वच्छस्तु वायुः शरीरस्थः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
विधकार्यं करणात् । यथोक्तम् वैद्यके
“प्राणोऽपानः समानोऽदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्मश्च ककरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु
प्रथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभुः । नित्यमावापयेत्
सर्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निःश्वासोच्छ्वासकश्चैव
प्राणो जीवं समाश्रितः । प्रसारकुञ्चनो वायुः प्रकाशो
धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राण-
धारकः । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
र्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः । प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न
दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणस्तु रक्षयेत्, ॥ रज्जुवद्भो वया
श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुणवद्भस्तथा जीवः प्राणा-
पानेन कृष्यते, ॥ अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽ-
धमः । शुक्रमूलव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्तितः, ॥ पीतं
भक्षितमाघातं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं नयति
गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ समानोऽग्निसमीपस्थः
कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति
सृजति ॥ स्यादयत्नधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोप(णः)णः, ।

उद्देजयति सर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ व्यानो-
विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(णः)णः । प्रीतेर्विना-
शकश्चायं वार्जिकोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शिरसो नासिकाग्रान्तमुदान-
स्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग
इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मोलने स्थितः ॥ ककरोः क्षुधिते चैव देवदत्तो
विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न सृजति ॥
भृतावाप्तिस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहो-
च्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा । समो मोक्षे
गतिमतां वायोः कर्माविकारजम्” इति सुखबोधः ॥
प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतजोगुणेभ्यः समस्तेभ्य उत्पद्यन्ते
इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्मविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम
यस्तूर्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-
कुपितस्तु सः ॥ ऊर्ध्वजत्वगतान् रोगान् विदधाति
विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति
देहदृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो ह्रिकाश्वासादिकान् गदान् ॥
आमपक्वाशयचरः समानो वज्रिसंगतः । सोऽन्नं पचति
तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वज्रि-
मान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपानः
काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरणः शकन्मूलशुक्रगर्भात्तवा-
न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥
शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो
व्यानो रससंव्यूहनो यतः ॥ स्वेदासृक्सावणश्चापि पञ्चधा
चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रस्यन्दनं चोद्वहनं पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान्
प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ युगपत् कुपिता एते देहं
भिन्दुरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकमुक्तं वैद्यके
“व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात्
वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतिवासतः । रुक्षत्वा
रकषायतिक्तकुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत् वायुर्वारिधरागमे
परिणते चाक्षेऽपराद्धेऽपि च” ॥ विकृतवायुलक्षणम् ।

“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्प्रतोदाः कण्ठ-
ध्वंसावसादौ अमकविलपनं अंसमूलप्रभेदाः । पारुष्यं
कर्णनादो विषमपरिणतिश्चर्षाप्रमोहा विस्मन्दोद्धृ-
नादिग्लपनमनशनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोच्चाभौ
विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं रोमहर्षो विक्षेपाक्षेपशोष-
ग्रहणशुषिरता छेदनं वेष्टनञ्च । वर्णः श्यावोऽरुणो
वा तृडपि च महती स्वापविक्षेपसङ्गा विद्यात्
कम्प्राण्यमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कपायो रसश्च” ॥ किञ्च
“वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्श्यं
रात्रिनिद्रानिवृत्तिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च
वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
प्रशमनकारणम् यथा । “रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्लो-
ऽथ विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्र-
शाम्यति” ॥ “स्निग्धोष्णस्थिरवृष्यबल्यलवणस्वादश्लतैला-
तपस्त्रानाभ्यञ्जनवस्त्रिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्दनैः । स्निग्ध-
खेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकं पानाहार-
विहारभेषजमिदं वार्तं प्रशान्तं नयेत्” ॥ ऋतुभेदेन
विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा “ग्रीष्मे
सञ्जीवते वायुः प्राष्टकाले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमं
याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं
प्राष्टृतौ कफः । चयकोपशमान्दोषान् विहाराहार
सेवनैः ॥ समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
नरपतिजयचर्योक्तमनिलचक्रन्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । अना-
हतचक्रस्यवायुमण्डलविवरणं तन्त्रोक्तं षट्चक्रशब्दे
दृश्यम् । तद्देवताक्रे स्वातिनक्षत्रे, अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ
च । “धरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो नलः ।
प्रत्यक्ष प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति विष्णुधर्मो०
पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणात्मना सर्वदेहधारणात् तथात्वम्
“अहः संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधर” इति विष्णु०
श० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणमुक्तप्रायम् ।
“पित्तं पङ्कः कफः पङ्कः पङ्कवो मलधातवः । वायुना
यत्न नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥ वायुरायुर्वलं वायु-
र्वायुर्धाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः
प्रकीर्त्तितः ॥ वाह्यमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ॥ रजोगुणमयः
रूक्षो रूक्षशीतो लघुश्लः ॥ उल्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा-
दिप्रवर्त्तनैः । सम्यगगत्या च धातुनामिन्द्रियाणाञ्च प्राटवैः ॥

अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तष्टक् । खरो मृदुर्योग-
वाही संयोगादुभयार्थकत् । दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्
सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहैः ।
प्रकाशयकटीसक्थिभ्रोवास्थिसर्शनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य
तत्रापि प्रकाधानं विशेषतः” इति ।

अनिलघ्नक पु० अनिलं वातरोगं हन्ति हन्+क ततः संज्ञायां
कन् । (वयडा) इति ख्याते वृत्ते तत्फलस्य हि वात-
नाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वङ्गौ । अनिल
बन्धादयोऽप्यत्र “मघा विशाखानिलबन्ध्विति” ज्योति० ।
अनिलान्तक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्तं
करोतीति अन्त+णिच्+ण्वल् । (जीयापुति) इति
ख्याते वृत्ते ।

अनिलामय पु० अनिलकृत आमयः शाक० त० । वातरोगे ।
अनिवर्त्तिन् त्रि० न निवर्त्तते नि-वृत्-णिनि न० त० ।
कार्यान्तमगत्वा अनिवृत्ते । संग्रामेष्वनिवर्त्तिनामिति” रामा०
न निवर्त्तते कुतश्चेत् अलुप्तशक्तिकत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
संग्रामादनिवर्त्तित्वात्तथात्वम् “अनिवर्त्ती निवृत्तात्मेति”
विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान त्रि० न निविशमानः । निवेशनरूपस्थिति-
शून्ये सर्वदा गन्तरि, “पुनाना यत् मन्वानिनिविशमाना”
इति ऋ० ७, ४६, १, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति
भाष्यम् ।

अनिश त्रि० निशा तद्धेतुकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा
नास्ति यस्य व० । अविरते, निरन्तरे, सदाभये वस्तुनि,
रात्रिवर्जिते च । “तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथ-
महो समता मम तापने” इत्युद्भटः ।

अनिशम् न निशेतेऽत्र नि+शी-बा० डसु न० त० । सातत्ये
खरादेराकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ० म० ।

अनिशस्त त्रि० निर्+शन्सु-क्त न० त० । अनिन्दिते “न
वोऽतीहषामानिःशस्ता” इति ऋ० ४, ३४, ११, “अनिशस्ता
अनिन्दिता” इति भा० ।

अनिय त्रि० इष-क्त विरोधे न० त० । इष्टस्य सुखादे-
र्विरोधिनि प्रतिकूलवेदनीये दुःखे, तत्साधने-पापे,
विषादौ, अपकारे च । “इष्टनाशादनिराप्तेः क-
णाख्यो रसोभवेदिति सा० द० । “ध्यायत्यानिष्टं तत्सर्वं
पाणिग्राहस्य चेतसेति” “एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते” इति
अनिष्टं वा प्यानिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेदिति” मन-

जात" इति रघुः । "रत्या च साशङ्कमनुप्रयात" इति कुमा० अनुष्ठाने, "शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठति" कुमा० सादृश्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्यसमासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो "राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा० ब० वा अनित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगतार्थोपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च "अन्वासितमरुन्धत्येति" रघुः "पश्चादुपवेशनपूर्वकसेवायां धातोर्लक्षणायासुहृदोक्तः । एवम् एतद्योगे वसतेः आधारस्य कर्मता अनुवसति ग्रामं देवदत्तः "मथुरामनूष्येति" सु० बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुशब्दस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्क्रियायां लक्षणाद्योक्तत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितित्यादौ मातूरोदनसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुकृत् वि० अनुकामयते अनु+कामतर्क्यर्थे कन् । कामुके "अनुकाभिकाभीकाः कमयितेति" पा० "वाचमनुकामात्मनोऽकुरुतेति" कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु-कम्-क्विप् । वितर्के । चादेरादिकृतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ० मनो० ।

अनुकम्पक वि० अनुकम्पते दयते अनु-कम्प-क्वल् । दयाकारके । "सर्वभूतानुकम्पक" इति मनुः ।

अनुकम्पन वि० अनु+कम्प-युच् । दयाशीले । "सर्वभूतानुकम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अङ् । दयायाम्, दयया हि दुःखहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयायास्तथात्वम् अतएवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्वककम्पतेस्तदर्थपरत्वमित्येके धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वेन तत्राकर्मकत्वमिति भेदः । "तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति" स्मृतिः । "भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिच्चलने च ।

अनुकम्प्य वि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यत् । तरस्त्रिणि वेगवति । अनुकम्प्यते अर्हार्थे यत् । दयार्हे वि० । "दुहितरमनुकम्प्यामद्विरादाय दोर्भ्यामिति" कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+क-ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्सां-

प्रभृतिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । "अव्यक्तस्यानुकरणस्यात इतौ" इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पु० अनुकष्यते स्वसंबन्धेन चक्रेण अनु+कष-घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । नान्तोऽप्युक्तार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपात्तपदादेरुत्तरत्वान्वयार्थमाकर्षणे, आकर्षणभावे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्प्यते विधीयते इति कष-णिच्-अच् कल्पो विहितः हीनः कल्पो मुख्यकल्पादधमः प्रा० स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेय" इति । "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति स्मृतिः । "भार्याः कार्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्मृतिमुख्यः कल्पस्ततोऽनुकल्पस्तु चतस्रो ब्राह्मणस्येत्यादि" पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पस्य मुख्यद्रव्यदाभावे सुसदृशद्रव्यान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यवाद्यभावे गोधूमाः सध्वाद्यभावे गुडादयः । एवं उपवासासामर्थ्ये नक्तं "हविष्यान्नादि स्मृतिपूर्वकं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्र्या० स० । कल्पानुगते अन्ये अनुकल्पप्रतिपादकग्रन्थे च तद्वेत्तरि उक्थादि० ठक् ॥ आनुकल्पिकः अनुकल्पग्रन्थवेत्तरि वि० ।

अनुकाम पु० अनुरूपः कामः प्रा० स० । योग्याभिलाषे । सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याथार्थ्ये वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनुकामं तर्पयेथा मिति ऋ० १, १७, ३, "अनुकामं परा दा इति" ऋ० ८, ४८, ८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम-अच् । अतिकामुके वि० ।

अनुकामीन वि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्येऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे ख । यथेष्टगमनशीले । "अनुकामीनतां त्यजेति" भट्टिः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्]

अनुकार पु० अनु-क-घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् वि० अनुकरोति अनु+क-णिनि स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+क-कर्मणि अर्हार्थे वा ग्यत् । अनुकरणीये सदृशीकरणार्हे पश्चात्करणीये च । "यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमोहितः पूर्वं चैवानुकार्याणीति" रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योस्यम् याथार्थ्ये अव्ययी० । काल-

योग्यत्वे । “भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः” इति ।
अनुकीर्तन न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् कीर्त्तादेशः । कथने
“साङ्गं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति” स्मृतिः ।

अनुकूल लि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनु-
गतस्तम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि,
“नारोणामनुकूलमाचरसि चेज्जानामीति” का० प्र० ।
“अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गदुमविभूषणैरिति” कुमा०
अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीवृक्षे
स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे “अनुकूल एक-
रति”रित्युक्ते नायकभेदे “एकस्यामेव नायिकायामास-
क्तोऽनुकूलनायक” इति तदर्थः यथा “अस्माकं सखि !
वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा
गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्व-
न्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो न्यान्यतो वटिं
निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” इति ॥
“अनुकूलं प्रतिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्” इति (सा०
द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा “कुपितासि यदा
तन्वि ! निधाय करजक्षतम् । वधान भुजपाशाभ्यां कण्ठ-
मस्य वटं तदा ॥” “सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे
पु० “अनुकूलः शतावर्त्तइति”विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादन-
कूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति” भा० ।
अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । “अनुकरणे । ओमित्येतद-
नुकृतिर्हेतुः वा” इति श्रुतिः ।

अनुकृष्ट अनु+कृष-कर्मणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।
अनुक्त लि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण
तिङ्क्षत्तद्धितसमासैः “तत्र तिङ्गा हरिः सेव्यते, कृता चैवेण
गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः यत् । शत्यः, समासेन,
आरूढो वानरोयमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र
कर्मण उक्तत्वात् प्रातिपादिकार्थे प्रथमा । तैरुक्तभिन्ने तु
यामं गच्छति, यामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ “अनभि-
हिते” इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम्
“अनुक्तसमुच्चयश्चकार” इति रघु० अनियोजिते च “असा-
वनुक्तोऽपि सहाय एव इति” कुमा० ।

अनुक्त्य लि० नास्ति उक्तं स्तोत्रं यस्य । स्तोत्रमून्ये “किं
यामनिन्द्राः कणवन्ननुक्था” इति ऋ० ५, २, २, “अनुक्थाः
अस्तुतय” इति भा० ।

अनुक्रम लि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे
क्रमानुसङ्गिते, अनुक्रमश्च यथोत्तरं यस्य पाठः करणं

वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परपाठो ।
“प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा” इति रघुः । क्रमश्च स्थानं
तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथार्थं
अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाद्या आर-
भ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्वार्थे
कनि ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, यन्याद्यंशभेदे उक्तस्य
वक्तव्यस्य वार्थसङ्घस्य अन्यशेषे, कचिदादौ वा संप्रा-
हके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे काभावेऽनुक्रमणीत्यपि,
तत्रैव । तत्र आदौ यथा “भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां
पर्वसंग्रहः पर्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पर्व्वसंग्रहः” भार०
आदि० । अन्ते यथा “अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहा-
त्म्यसुत्तममिति” काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु+कृ-उणा० वा० ई किञ्च ।
साद्यस्तुक्रतुभेदे, “षट् साद्यस्ता इत्युपक्रम्य “हीनस्यानुक्रीः”
इति कात्या० २२, २, १६, उक्तम् “अनुक्रीर्नाम साद्यस्तुः
क्रतुः स हीनस्य भवतीति” तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश-आह्वाने रोदने च
घञ् । दयायाम् । परदुःख प्रहरणेच्छारूपदयया हि पर-
क्रोशं वृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् ।
अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्तक्रोशाध्वके लि० ।

अनुक्षण न० वीक्षायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते,
अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रवृत्तौ लि० ।

अनुग लि० अनुगच्छति अनु+गम-ङ । पश्चाद्गमिनि, “गोत्र-
रिक्थानुगः पिण्डः व्यपैति ददतः स्वधेति” छिद्रं निवा-
रयेत् सर्वं श्वभूकरमुखांनुगमिति” “प्रमदाद्युत्पथं नेतुं
कामक्रोधवशानुगमिति” च मनुः । सहचरे, आनुलोम्यं
गते, सेवके च । “तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वमिति” रघुः ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामि-
त्यर्थे । परिमुखा० जग । आनुगङ्गम् अनुगङ्गम्भवे लि० ।

अनुगत लि० अनु+गम-क्त । पश्चाद्गते, सहगते, आनुलोम्यं
गते, सामान्यधर्मग्रहणेन संगृहीतेऽखिले विशेषे, अधीने
च । “आगच्छत्यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः विमा-
नवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति” रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम-क्तिन् । अनुगमने, पश्चाद्गतौ, “बलस्य
चतुरङ्गस्य नायकानुगतिर्नय” इति “गतानुगतिकन्यायः” ।

अनुगम पु० अनु+गम-घञ् वृद्धभावः । पश्चाद्गमने, “वृहते-
र्धातोर्धानुगमादिति” शा० भा० । सहायोभवने, सामा-

न्यधर्मेण सर्वेषां विशेषरूपाणां संग्रहे च । “सम्बन्धस्या-
ननुगमो न दोषायेति” दाय० श्रीकृष्णः । आनुलोम्य-
करणे, “कलौ त्वनुगमान्विते” इति स्मृतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पश्चाद्गमने । “शवानु-
गमनाशौचं स्नानमात्रेण शुध्यतीति” स्मृतिः भर्तृशरीरा-
नुगमनमहं करिष्यामीति शु० त० रघु० ।

अनुगव न० गोःसदृश आयामः “यस्य चायाम” इति समासे
नि० अच् । गवायामतल्यायामयुक्ते शकटादौ ।

अनुगवीन त्रि० गोः पश्चात् पथ्याप्तं वा गच्छति अनुगु-ख ।
गोः पश्चाद्गामिनि गोपाले । “अनुग्वलंगामीति” (पा०)
उक्तेः पथ्याप्तगन्तरि च ।

अनुगादिन् त्रि० अनुगदति अनु+गद-णिनि । अनुवादके
स्त्रियां ङीप् । अनुगाद्येव स्वार्थे, “अनुगादिनष्ठक् च”
पा० ठक् आनुगादिकः तदर्थे ।

अनुगामिन् त्रि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि । पश्चाद्गन्तरि,
सहचरे च । स्त्रियां ङीप् । “दृष्ट्वा स्त्रियमिवायान्तीं
ब्राह्मणीमनुगामिनीमिति” रामा० ।

अनुगुण त्रि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु
रूपे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्वस्थासु
यदिति” उत्तरच० । अनुरूपः गुण उपकरणम् । योग्योप-
करणे “रसानुगुणतामेतीति” सा० द० । सदृशगुणयुक्ते त्रि० ।
“कान्तारतापसाविन्नु वंशकानुगुणौ मताविति” सुश्रुतम् ।
अनुगतः गुणं तन्वीस्त्वत्वं वा गुणानुरक्ते त्रि० तन्वीयुक्त-
वीणायां स्त्री “उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति”
अनुगुणा वीणेति तदर्थः । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनतिक्रम्य
वा अव्ययी० । गुणे इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्वो-
धकपन्थमधीते वसन्तादि० ठक् । आनुगुणिकस्तदध्ये-
तरि, तद्वेसरि च त्रि० ।

अनुगुप्ता त्रि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिते । “अनुगुप्ता अप
आहृत्येति” गोभिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृहीत त्रि० अनुग्रह-क्त । कृतानुग्रहे ।

अनुग्र त्रि० न उग्रः । शान्तस्वभावे असमर्थे, अनुग्रते च ।
“भगमनुग्रो अधयातिरत्नमिति” ऋ० ७, ३८, ६, “अनुग्रः
असमर्थ” इति भा० “अनुग्रासश्च एतदहन् ऋ० ८, १, १४,
अनुग्रा अनुग्रूणां इति (भा०) उक्तेः अनुग्रूणे च ।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह-अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे,
आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणपूर्वकोष्टसाधनेच्छारूपायामभ्यु-
पगमौ, “विहृपोन्मत्तनिःखासानामनुग्रापपूर्वकं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत” इत्युक्तलक्षणे दरि-
द्रादिपोषणे च । “निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधी-
यते” इति तन्त्रम् । “अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिति”
कुमा० । “पादार्पणानुग्रहपूतप्रवृत्तमिति” रघुः । ग्रहो
ग्रहणं स्वर्यादिग्रहो वा अनुगतस्तम् गति स० । ग्रहानुगते
स्वर्यादिग्रहानुगे च त्रि० ।

अनुग्राह्य त्रि० अनु+ग्रह-ण्यत् । अनुग्रहाहर् “यदि तेऽह-
मनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणानिति” “सर्वधानुग्राह्यो
देवतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर त्रि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अच् वा
स्त्रियां टाप् । सहचरे, पश्चाद्गामिनि, दासादौ, “व्रताय
तेनानुचरेण धेनोरिति” “अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति
च” रघुः । अनुगतस्वरं दूतं गतिस० । दूतानुगे त्रि० ।
सेवके च, “गन्धर्वा गुह्यकायक्षा विबुधानुचराश्च ये” इति
मनुः “चत्वारि च शतान्यनुचरणमिति” कौ० ब्रा०
“अप्सरसो महेन्द्रानुचरा दशेति” “सौमित्रिसीतानुचर-
स्येति” भट्टिः । “पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन” इति
कात्या० २०, १, १२, एतद्व्याख्यायां बड्डशः अनुचरीशब्द-
प्रयोगस्तत्र द्रष्टव्यः पालागली दासपुत्री ।

अनुचारक त्रि० अनुचरति अनु+चर-ण्वुल् । अनुगन्तरि,
सेवके च । तस्य धर्म्यम् अण् । आनुचारिकम् सेवकधर्म्ये
कार्ये त्रि० ।

अनुचित त्रि० न-उचितः । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट् । अनुस्मरणे सततचिन्ता-
याम् “द्वादशे ऋतुभावे च वैपरीत्यानुचिन्तनमिति ज्योति० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति-अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुच्च त्रि० न उच्चः विरोधे न० त० । उच्चताविरोधि-
विमतवति । ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां नीचस्थाने च । तानि
स्थानानि उच्चशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट त्रि० उद्+शिष-क्त न० त० । उच्छिष्टभिन्ने
आहार्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टमुच्छिष्टं तद्विन्ने ।

अनुज त्रि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन-ड । पश्चाज्जाते
सहोदरे आतरि । तादृश्यां भगिन्यां स्त्री । एका-
धिकं हरेज्जोषः पुलोऽध्यक्षं ततोऽनुज” इति मनुः ।
“चचार सानुजः शान्त” इति रघुः “परिवेत्ता-
नुजेऽनूदे” इति मनुः ।

अनुजन्मन् पु० अनु जन्म यस्य । सहोदरे कनिष्ठभातरि ।
“जननाथ ! तवानुजन्मनामिति” भारविः ।

अनुजात लि० अनु+जन-क्त । पञ्चाज्जातमात्रे, “दन्तजाते-
नुजाते च कतचूडे च संस्थिते” इति मनुः । अनुजाते
दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति” कुल्लू० “आतस्तवानुजाताऽहं
भुङ्क्व भक्तमिदं शुभम्” इति स्मृतिः । “असौ कुमार-
स्तमजोनुजात” इति रघुः । अनन्तरजातत्वात् उत्तस्य
तथात्वम् ।

अनुजावर लि० अनुजादधवरः । अत्यन्तनिक्षेपे । “एता-
मेवानुजावराय कुर्यादिति” ता० ब्रा० । अनु पञ्चाज्जायते
इत्यनुजः कनीयान् सहि निक्षेपः तस्मादधवरो निक्षेप
इति भा० वेदे न सैभावः लोके तु अनुजावरस्यै ।

अनुजीविन् लि० अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-
णिनि । सेवके, आश्रिते च । [णीवे सेव्ये ।

अनुजीव्य लि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव-ण्यत् । आश्र-
अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्य-
विधातकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुमतौ । “गुरोरनुज्ञामधि-
गम्य मातः” ! इति रघुः । “तद्वा एतदनुज्ञाचरं यद्वि-
किञ्चनानुजानात्योमित्येव तदाहेति” स्मृतिः ।

अनुज्ञात लि० अनु+ज्ञा-क्त । कृतानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा
कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ लि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा० स० । ज्येष्ठानुगते ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याथार्थ्यं अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानति-
क्रमे च अव्य० । [राथं देवे शुल्कादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्यतेऽनेन अनु+तृ-करणे अप् । नदीपा-
अनुतर्ष न० अनुतर्ष्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्मणि वा घञ् ।
सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे,
पानेच्छायाञ्च । “सोपचारमुपशान्तविचारं शान्ततर्षमनुत-
र्षपदेनेति” भाषः ।

अनुताप पु० अनु+तप-घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृत-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । “ख्यापनेना-
नुतापेन” इति मनुः । “तस्याः करिष्यामि दृढानुताप-
मिति” कुमा० ।

अनुतिल लि० अनुगतस्तिलम् अत्या० स० । तिलानुगते चेत्यादौ,
तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० तत्र भवः परिसुखादि० जग्र ।
आनुतिल्यः तिलभावे लि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुकुणाति दृष्ट्याद्ययं तूलेनानुवृत्त्यति
अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन दृष्ट्या-
यादेरनुवृत्तेने ।

अनुत्क लि० न० त० । उत्कृष्टतमिदं स्तुत्ये ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न० त० । उत्कर्षाभावे
व० । उत्कर्षशून्ये लि० ।

अनुत्त लि० न+ उन्द्-क्त नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना नि० ।
अक्लिप्ते “इन्द्र ! त्वभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तमिति” ऋ० १, ८०, ७,
नुद-क्त न० त० । अनुत्ते अप्रेरिते । “अनुत्तमाते भवव-
न्निति” ऋ० १, १६५, ६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । “काङ्क्षन् गति-
मनुत्तमामिति, “इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुख-
मिति” “यशोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं
सुखमिति” च मनुः ।

अनुत्तर लि० उत्तरउत्तमः न० पु० । अत्यन्तश्रेष्ठे । इव० ।
उत्तरवाक्यरहिते “भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादिति” नैष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिन्यां दक्षिणस्यां
दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपक्षे लि० । न उत्तरति
चलति उद्+तृ-अच् न० त० । स्थिरे लि० ।

अनुत्तान लि० न उत्तानः विरोधे व० त० । उत्तानभिन्ने
अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्ग लि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिश्चाञ्चल्यं वा यस्मात् प्रा०
व० न० त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अपामिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति” कुमा० शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न० त० । उत्पत्त्यभावे
“क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं
तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते” स्मृतिः ।

अनुत्पत्तिक लि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न लि० न उत्पन्न न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्तिः अभावार्थे न० त० ।
उत्त्पन्नभावे । व० । उत्पत्तिशून्ये लि० ।

अनुत्साद पु० न उत्सादः अवसादनम् भावे न० व० । अव-
सादाभावे उच्छेदाभावे । न० व० । उच्छेदशून्ये लि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साहः अभावे न० त० । उत्साहाभावे
व० । उत्साहशून्ये लि० ।

अनुत्सिक्त लि० न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गर्वशून्ये ।

अनुत्सुक लि० न० त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र लि० उत्क्रान्तः सूत्रम् अत्या० स० न० त० ।
सूत्रानुगते “अनुत्सूत्रपदव्यासा सदृष्टिः सन्निवन्नेति”
भाषः । सूत्रं पाणिनीयसूत्रं नीतिशास्त्रञ्चेति विवेकः ।

अनुद लि० न नुदति नुद-क न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति त्वय्यं ददाति अनु+दा क । त्वय्यरूपदातरि,

एतस्य उदाहरणम् प्रागुक्ते अनानुदशब्दे दृश्यम् ।
अनुदकं त्रि० नास्ति उदकं यत् । “उदकशून्ये मरुदेशादौ
अल्पार्थे न० त० । अल्पजले पल्लवाद्यौ “उदन्वतीरनु-
दकाश्च या” इति ऋ० ७, ५, १, ४, उदकदानविशेषशून्ये
आह्वये “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
५, ११, । “अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनादि वर्जिता”
इति तद्व्याख्या ।

अनुदग्रं न उन्नतमग्रमस्य । ऋदौ अतीक्ष्णे उन्नताग्रभिन्ने च
नास्ति उदग्रोयस्मात् ५ ब० । अत्युन्नते त्रि० ।

अनुदरं त्रि० न उदरं यस्याल्पार्थे न० ब० । अलोदरशालिनि
कशोदरे, “अनुदरा कथ्येति सि० कौ० स्त्रियां टाप् ।
अनुदर्शनं अनु+दृश्-ल्युट् । अनुचिन्तने, “जन्ममृत्युजराव्याधि
दुःखदोषानुदर्शन”मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तः विरोधे न० त० । उदात्तस्वरभिन्ने
नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराहि त्रिविधाः उदात्तः
अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
रनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तात्वादिषु,
सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः, तत्रैव नीचभागे
निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति”
पा० । यस्यादितोऽर्द्धसुदात्तमन्यमनुदात्तं तादृशः स्वरः
स्वरितः इति “अनुदात्तं पदमेकवर्जं मिति” अथैव निघात
नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिकं स्वरवर्णस्यैव न तु
व्यञ्जनानां, यथोक्तम् शिञ्जायाम् “उदात्तश्चानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ह्रस्वोर्ध्वः स्तुतयेति कालतोऽनियम-
स्त्वचीति” । “प्रयत्नप्रेरितोवायुर्योर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं
निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽनुदात्त इति”
शब्देन्दु० । “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सन्निकर्षे एक
श्रुत्यम्” इति आश्व० गृह्यम् ।

अनुदारं न० न उदारः । अतिदाहभिन्ने, अमहति च ।
नास्ति उदारो यस्मात् ५ ब० । अतिमात्रदातरि, अति
महति च । अनुगतो दारान् अत्या० स० । दारानुगते ।
“यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का०
प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वा-
नुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं पु० उद्+इण्+क्त ईषदर्थे न० ७ ब० । किरणमात्रेण
ईषदुदितस्यैव प्रविरलतारके काले । “उदितेऽनुदिते
चैवेति अनुः न० त० । उदितभिन्ने त्रि० । वद-क्त
न० त० । अकथिते त्रि० ।

अनुदिनं अव्य० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने “पारावतः
खलु शिलाकणमात्रभोगी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र
हेतु” रित्युद्धृतः । अनुदिवसादयोप्यत्र ।

अनुदृष्टिं स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा० स० । अनु-
गतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टिमिति त्रि० ।
तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याणया० ढक् इनङ् च । आनु-
दृष्टिनेयः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभ्रा०
ढक् । आनुदृष्टेयः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेशं पु० अनु+दिश-घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
“यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा० । अनुदिश्यते
कर्मणि घञ् । उपदेश्ये “अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि”
कात्या० १८, ६, १५ ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशाभावे ।
अनुद्धतं त्रि० न उद्धतः विरोधे न० त० । विनययुक्ते ।
अनुद्धरणं न० न उद्धरणम् अभावार्थे न० त० । उद्धारभावे
अनुद्धारं पु० न उद्धारः अभावार्थे न० त० । उद्धारभावे ।
न उद्धारः विभाज्यविशेषस्योत्थापनं यत् । विंशोद्धारशून्ये
विभागे त्रि० । “अनुद्धारो विभागः स्यादिति स्मृतिः ।

अनुद्धृतं त्रि० न उद्धृतमप्युत्थापितम् । अनुत्थापिते “पयोऽनु-
द्धृतसारश्चेति” हविष्यविषये स्मृतिः ।

अनुद्धृतं त्रि० न उद्धृतः विरोधे न० त० । अप्रलभे ऋदौ ।
अनुद्यमं पु० न उद्यमः अभावे न० त० । उद्यमाभावे । न०
ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्युतं न० अनु+दि-क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्युते । तद-
धिकृत्य कृतग्रन्थतयोक्तमनुद्युतपर्व सभापर्वणि दृश्यम् ।

अनुद्योगं पु० न उद्योगः अभावे, न० त० । उद्योगाभावे
ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्रुतं त्रि० अनु+द्रु-क्त । अनुगते “धनुर्द्धरै राजसुतै-
रनुद्रुतमिति रघुः “अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य
शत्रुः प्रशंसं शीघ्रतामिति” माघः । “अर्द्धमात्रं द्रुतं
ज्ञेयं द्रुतार्द्धञ्चाप्यनुद्रुतमित्युक्ते” मात्राचतुर्थभागकाले ताल-
भेदे न० । [न० त० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनुद्वाहं पु० न उद्वाहः अभावार्थे न० त० । विवाहाभावे
अनुद्विग्नं त्रि० न उद्विग्नः विरोधे न० त० । उद्विग्नभिन्ने
अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशाभावे
न० ब० । तच्छून्ये त्रि० “अनुद्देशकरं वाक्यं सततं
स्वाभाविकं सततमिति” नीति० ।

अनुधावन न० अनु+धाव-ल्युट् । पञ्चाङ्गमने, तत्त्वनिश्चया-
यातुसरणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै-अङ् । शुभानुचिन्तने, अनुपहे,
अनुधान न० अनु+ध्यै-ल्युट् । अनुक्षणचिन्तने “या नः
प्रोतिर्विरूपाक्ष ! त्वदनुधानसम्भवेति” कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्यै-कर्त्तरि षञ् । अनुचिन्तके शुभानु-
चिन्तके । “बालस्याशक्तस्य वा तदनुध्यायमनसेति”
प्रा०त० स्मृतिः ।

अनुध्येय त्रि० अनु+ध्यै-कर्मणि यत् । अनुपाहेय यदीय-
शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । “अनुदध्युरनुध्येयं साच्चि-
ध्यैः प्रतिमागतैरिति” रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,
सान्त्वने च । “कथं नु ? शक्योऽनुनयोमहर्षेर्विश्राणना-
दन्यप्रयस्विनीनामिति” रघुः । [अनुरूपशब्दे ।

अनुनाद पु० अनुरूपोऽनादः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे
अनुनादिन् त्रि० अनु+नदति अनु+नद-णिनि । प्रतिरूप
शब्दकारके “गम्भीरेणानुनादिनेति” रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम्
“सखी प्रव्रजिता दासी प्रेक्षा धात्रेयिका तथा । अन्याश्च
शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका” इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाश पु० अनु+नश-षञ् । अनुमरणे । अदूरदेशादावर्थे
सङ्काशादि० एव अनुनाशः तददूरदेशादौ त्रि० ।

अनुनासिक त्रि० अनुगतो नासिकाम् अत्र्या०स० । नासिक-
या सह स्खस्थानेनोच्चार्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च
“अमोऽनुनासिका न ह्यौ” इति शिञ्चायां दर्शिताः हकार-
रकारभिन्नाः अमृप्रत्यहरान्तर्गताः वर्णाः । “सुखनासिका-
वचनोऽनुनासिक” इति पाणिन्युक्तेस्तेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोच्चार्यमाणत्वात्तत्त्वम् “उपदेशेऽनुनासिक”
इति पा० । अमृप्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यवलाः निर-
नुनासिकाः साहनासिकाश्च तत्त्वानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
वलामेव सानुनासिकत्वम् “यलोद्विधाऽरो निरनुनासिकः
सानुनासिकः । अमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक”
इत्यभिधुक्तोक्तेः यथा यथैव्यते विद्वान्निखति, सर्वतुसरः
अन्ये निरनुनासिकाः । वेत्यनुद्वत्तौ “अणोऽप्रमृह्यस्यानु-
नासिक” इति पाणिन्युक्तेरप्रमृह्या एवाणोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत त्रि० अनु+नी-क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । “स चानुनीतोऽपि भृशं
चुकोपेति” भारतम् ।

अनुनेय त्रि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणार्हे, अनु-
नेतुं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकारः अभावार्थे न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् त्रि० न उपकारी विरोधे न०त० । अपकारिणि
अनुपक्षित त्रि० उप+क्षि-क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपक्षीणे । “सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ऋ०
३, १३, ७ अनुपक्षितम् “अनुपक्षीणमिति” भा० । लोके
तु अनुपक्षीणः त्रि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ-भावे क्त । गुरुमुखपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इटादि० इनि । अनुपठितौ कृता-
नुपाठे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत-ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-
अनुपति अव्य० पत्युः सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
“अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर” इति कात्या० १२, २, १६,
दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पन्थाः अच् समा० । अनुकूलमार्गे
“अन्तस्थथा अनुपथा” इति ऋ० ५, ५२, १०, अनुपथाः
अनुकूलमार्गा इति भा० । पथःसमीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिसुखा० अत्र ।
आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि० ।

अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुरूप-
स्थाने “आशिषामनुपदमिति” “अर्घानुपदमाशिष” इति च
रघुः । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-
द्भावे च । भवादौ परिसुखा० अत्र आनुपद्यः तत्र भवादौ
त्रि० । सुप्तिङन्तं पदं तत्सङ्गं ग्रन्थमधीते वेत्ति वा
उक्था० ठक् । आनुपदिकः तदध्येतरि तद्देशरि च त्रि० ।

अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद-क्लिप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽच्चे । “अनुपदस्यानुपदे त्वा” य० १५, ८,
“प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदमिति” वेददीपः ।

अनुपदिक त्रि० अनुपदमस्यस्य गन्तृत्वेन ठन् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि
(अन्वेषणकर्त्तरि) “अनुपदन्वेष्टेति” पा० “ऋगस्यानुपदी
रामो जगाम गजविक्रम” इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट त्रि० उप+दिश-क्त न०त० । उपदेशाकर्मणि ।
अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयामतुल्यायामः आयामे-
ऽव्ययी० अनुपदं बद्धेत्यर्थे ख । पादतुल्यायामवत्यां पाद-
बद्धायां पादुकायाम् (मोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

इति मनुः “दृष्टप्रयोजनानपेक्ष” इति कुल्लू० । अनिन्दिते च “एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त” इति मनुः अनुपस्कृतः अविहित इति कुल्लू० । [भावे न० व० । तच्छून्ये त्रि० । अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त० । उपस्थाना-अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्यः । अस्मरणीये । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग० । [भावे, स्मृत्यभावे च । अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थितिः अभावे न० त० । उपस्थित्य-अनुपहत न० न उपहतः भोगच्छेदादिना । सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे “अनुपहतमतिधवलमिति” काद० । उपघात शून्ये त्रि० । [रचनादिसंस्कार उपाकरणं तद्रहिते । अनुपाकृत त्रि० उप-आ-कृ-क्त न० त० । मन्त्रैर्यज्ञे पशो-अनुपात पु० अनुरूपः त्वैराशिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन त्वैराशिकेन युक्तसंख्यापाते । “पुरान्तरं चेदिदसुत्तरं स्यात् तदक्षविज्ञेषलवैस्तदा किम् ? । चक्रांश्चैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्” सि० शि० ॥ “निरक्ष-देशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा खस्व-स्तिकाद्विषुवद्वृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशाः । ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अतः कस्मिं-श्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः । यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि” इति प्रमि० । तदा-नयनञ्च “प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या”दित्युक्तं त्वैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतः पातं राङ्गरूपग्रहभेदम् । पातग्रहानुगते । अनु+पत-णिच्-णसुल् । पश्चाद्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्म्मोपपदेन सह “अभैवाव्ययेनेति” पा० नित्यसमासः “लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति” भट्टिः ।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत-णिच्-णसुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सङ्गम् प्रा० स० । ब्रह्म-हत्यादिसहापातकसङ्गे वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविंशत्प्रकारहेतुद्वयत्वेन तावत्संख्या-तानि अनुरक्त सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा “यागस्थस्य अन्नियस्य वैश्यस्य च,

रजस्वलायाश्चार्त्तव्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महृत्यसमानीति, कौटसाध्यं सुहृद्द्वय एतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल-श्चशुरन्तपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-मातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमित्वपत्यभि-गमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्रायाश्च ॥ अनुपातकिनस्तेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुद्धान्ति तीर्थानुसरणेन वा इति” ॥ नरकाण्यभि-धाय “एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु० स० । तथा च महापातक सङ्शान्येतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा “अन्ततश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशु-नम् । गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाध्यं सुहृद्द्वयः । गर्हिता-नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ रेतःसेकः खयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति” ॥

अनुपातकिन त्रि० अनुपातकमस्यस्य इति स्त्रियां ङीप् । अनुपातकयुक्ते “अनुपातकिनस्तेते महापातकिनस्तथा” स्मृ० । अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिनि अनुगामिनि ।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मणि ल्युट् । औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसमीपे अव्य० ।

अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्तः । अपरावृत्ते ।

अनुपुष्प पु० अनुगतं पुष्पं तद्विकाशम् अत्या० स० ।

शरद्वृत्ते तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम् ।

अनुपूर्व त्रि० अनुगतं पूर्वं परिपाटी गतिस० । यथाक्रमप्राप्ते यथाहान्यनुपूर्वं भवति ऋ० १०, ८, ५ “यथावदनुपूर्वंश” इति वर्णानामनुपूर्वंश” इति च मनुः । अनुपूर्व+शस् । अनुपूर्वशः । “वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे” इति कुमा० “ततोऽनुपूर्वायतवृत्तवाहुरिति” भारविः पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति भट्टि०, अनुगतः पूर्वम् । पश्चाद्गामिनि त्रि० । आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धो-

ऽनुपूर्व्या इतरे, कात्या० ८, ८, २६ “इतरे दश पशवः
अनन्वारम्भा एव अनुपूर्व्याः अनुगामिनो भवेयुरिति” व्या०
निकृष्टप्रमाणे च “अनुपूर्व्या इतरे” कात्या० ८, ८, २०,
“अनुपूर्व्याः निकृष्टा ह्यनुगच्छन्ति अत्र च प्रमाणेन
निकृष्टत्वम् । अतश्च दक्षिणस्य वर्षिष्ठत्वमुक्तं तत उत्तरस्य
तदपेक्षया हीनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपे-
क्षया तदुत्तरस्थित्येवमेकादशो यूपः सर्वतो निकृष्टो यथा
भवति तथा कर्त्तव्यमिति” व्याख्या । अनुपूर्व+भावादौ
ष्यञ् । आनुपूर्व्यं तद्भावे पितृत्वात् चातुरीवत् वा स्त्री
“साजत्यञ्च समानानुपूर्व्याकत्वेनेति” जग० । वेदे पु०
पूर्वपदह्रस्वः । अनुपूर्व्या आनुपूर्व्या स्त्री । “वर्षिष्ठ-
रशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषामिति” कात्या० १६, १, ६,
“अनुपूर्व्या द्विव्यामया रशनया” इति व्याख्या ।

अनुपृष्ठ्यति० अनुपृष्ठं बध्यते अनुपृष्ठ+यत् । पृष्ठमध्ये बध्यपा-
शादौ “अनुपृष्ठ्यामायस्य पाशयोरिति” कात्या० १६, ८, ५ ।

अनुपेत ति० न उपेतः । उपगतभिन्ने । उपगमनञ्च उपनय-
नार्थं गुरुमपीपगमनम्, तच्छून्ये च । न स्त्री जुहुयाद्धानु-
पेत” इति स्मृतिः “अनुपेतः अनुपनीतः” इति रघु० ।
“यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकत्वमिति” भाग० अत्रापि शुकस्य
विद्वत्त्वेन कृत्यसामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रव्रज्योक्तिः ।

अनुप्रदान न० अनुप्रदीयते वर्णविशेषरूपता आधीयते अनेन
अन+प्र+दा-करणे ल्युट् । वर्णोत्पादनवाह्यप्रयत्नभेदे
“एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विदुषवते” इति सि० कौ० ।
श्वासः अनुप्रदानं वाह्यप्रयत्नो येषामिति तत्त्वबो० ।
“अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् । जायते
वर्णवैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमादिति” शिञ्चा ।

अनुप्रवचन न० अनुरूपं गुरुमुखोच्चारितानुरूपं प्रवचनम् ।
गुरुच्चारितानुवचने । तत्प्रयोजनमस्य क् । अनुप्रवचनी-
यः तथाभूत ध्ययनप्रयोजनमुक्ते ति० ।

अनुप्रवचनादि पु० ईत० । पाणिन्युक्ते “तदस्य प्रयोजनमि-
त्यर्थे विहितप्रत्ययनिमित्ते प्रकृतिभूते शब्दसमूहे । अनु-
प्रवचन, उद्यापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन,
अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण,
आरम्भण, आरोहण ।

अनुप्रवेश पु० अनु+प्र+विश+भावे षञ् । अनुरूपप्रवेशे
“युपोष वृद्धिं हरिदश्वदोधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा”
इति रघुः । अमावास्यायाञ्चन्द्रार्कयोः एकराश्यवस्थितत्वेन
सूर्यमण्डलादधःस्थितत्वाच्चाकाञ्चन्द्रस्थान्तरगतौ सूर्यरश्मे-

रिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् “सलिलमये
शशिनि रवेर्दोधितयोर्मूर्च्छितास्तमोनैशम् । क्षपयन्ति दर्प-
णोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तरिति” वृहत्स० । यथा
च तस्याधस्थः त्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते । तथाहि यावद्-
यावच्च सूर्यात् चन्द्रमाः पूर्वं गच्छति तावत्तावदेव व्यव-
धानानुरूपेण सूर्यरश्मेस्तत्र क्रमशः प्रवेशः ।

अनुप्रासः पु० अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकृष्टमासं वर्णन्यासं
समवर्णरचनां समवर्णोच्चारणं वा गतिस० । अलङ्कार-
प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां तुल्यरचनारूपे “अनु-
प्रासः शब्दसास्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा० ८०) उक्ते
शब्दालङ्कारभेदे । स च पञ्चधा ते च सोदाहरणमुक्ता
दर्पणे यथा “छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साग्यमनेकधा” ।
छेकश्छेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः ।
यथा “आदाय वकुलगन्धानम्भीकुर्वन् पदे पदे अम-
रान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥
अत्र गन्धानम्भीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः ।
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः ।
छेको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वादेव छेकानुप्रासः । “अने-
कस्यैकधा साग्यमसकृदाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येष
वृत्तानुप्रास उच्यते” ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु
क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपि-
शब्दादसकृदपि । यथा “उन्मोलन्मधुगन्धलुब्धसधुपव्या-
धूतचूताङ्गुरक्रीडकोकिलकाकलीकलकलैरुद्गोर्णकण्ठज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्त-
प्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” । अत्र रसो-
ल्लासैरमी इति रसयोरेकधैव साग्यम् । न तु तेनैव क्रमे-
णापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् तेनैव क्रमेण
च । प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् । रसविषयव्यापारवतो
वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण व्यसनादुत्तरानुप्रासः ।
“उच्चार्यत्वादुदैक्ये स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जन-
स्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते” ॥ यथा “दृशा दग्धं मनसिजं
जीवयन्ति दृशैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः सुमो
वामलोचनाः” ॥ अत्र “जीवयन्तीति” “या इति”
“जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरेकत्वं स्थाने तालौ
उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एवं दन्त्यकण्ठग्रानानप्यदाहार्यम् ।
एष च सहृदयानामतीव श्रुतिमुखवहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।
“व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु । आवर्त्ततेऽन्य-

बोध्यत्वादन्यानुप्रास एव तत्” ॥ “यथावस्थमिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा “केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ पदान्तगो यथा । “मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि । “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “स्मेर-राजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? । पश्य निजित-कन्दर्पं कन्दर्पवशं प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशदीप्त्यधर्मरूपस्याभिन्नार्थत्वाद् लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने” अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा । “यस्य न सविधे दयिता दददहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दददहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाद् लाटानुप्रास” इति ।

अनुप्लव पु० अनु-प्ल-अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च ।

“सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति” रघुः ।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ घञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रममिति” सृष्टिः । “अनुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेश” इति रघुः । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजसम्बन्धेषु, “अनुबन्धेनामविषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्ध” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदोषैरेवानुबन्धैस्तद्वत्तासिद्धिरिति च” वेदा० सा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयोजन” इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादेनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्भेदत्वम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे घञ् । मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्थानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्धादिकार्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अप्रयुज्यमाणतया बन्धरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्णादौ, “पदानिड्विड्विक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्रष्टमत्वानु-बन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनःपुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, “अनुबन्धं परिचाय देशकालौ च तत्त्वतः । सत्त्वापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेदिति”

मनुः । बन्धेऽपि मेदिनिः । आरम्भे, शब्दरत्ना० । अनु-सरणे “शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नर इति” सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) “सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापद” इति रघुः । अनुबध्यते अनुरुध्यते कर्म्मणि घञ् । पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे । “अनुबन्धं ज्ञयं हिंसासनप्रेक्ष्य च पौरुषम्” इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च । “यद्यपि चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मन” इति गीता ।

अनुबन्धिन् त्रि० अनुबन्धाति अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे, अनुगते, अनुरोधनि, व्यापके च । स्त्रियां ङीप् । “गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” इति रघुः । “अधश्च मूलान्यनुसन्तानि कर्म्मणुबन्धीनि मनुष्यलोके” इति गीता । “सूक्ष्मानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुरिति” “भेदः कषायैः खलु रोग एष सुदुस्तरौ वर्ष-गणानुबन्धी” इति च सुश्रुतम् ।

अनुबन्धी स्त्री अनुबध्यतेऽतिश्वासेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध-घञ् गौरा० ङीप् । हिक्कारोगे, तृष्णायाञ्च ।

अनुबन्ध्य त्रि० वधार्थं बन्धेऽनुबन्धः अनु+बन्ध-कर्म्मणि ख्यत् । वधार्थं बध्ये गवादौ । “नानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तथो-च्चारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति सृष्टिः ।

अनुबोध पु० अनु+बुध-णिच्-घञ् । पूर्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्मर्दनादौ, पश्चाद्बोधे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण सदृशे ग्रन्थे । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । सृष्टिभिन्ने ज्ञाने । विषयानु-रूपभवनाच्च बुद्धिदत्तेरनुभवत्वम् । “वृत्तिसारूप्यमितरत्न” पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तदत्तेरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाल्या ज्ञेयादिकं प्राप्य चतुरस्ताद्या-कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं वह्निर्निःसृत्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम् । सृष्टौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्विन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तिमतम् । अनु-भवस्य प्रत्यक्षाणुमानोपमाशाब्दभेदेन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो मीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयसुररीत्रकः । वैशेषिकाः सौगताश्च

प्रत्यक्षानुमाहपमेव अनुभवद्वयं स्वीचक्रुः अन्येषां सर्वेषा-
मनयोरन्तर्भावात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षानुमाशाब्दा
एवेति भेटवयीमङ्गीचक्रुः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्रमिति
भेदः । “अनुभवं वचसा सखि लुम्पसीति” नैष० ।

अनुभाव पु० अनुभावयति उद्बोधयत्यनेन अनु+भू-णिच्-
करणे-घञ् । कीपदण्डादिजाते रात्रां तेजोविशेषे ।
सामर्थ्ये च । कर्त्तरि अच् । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रस-
व्यञ्जके “भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये ।
तेऽनुभावा” इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षणे भूभङ्गादौ ।
“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति” सा०द० ।
अनुभावस्य लक्षणभेदादिकमुक्त्वा दर्पणे । “उद्बुद्धं
कारणैः स्वैस्त्वैर्हिर्भावं प्रकाशयन् । लोके यः
कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ यः खलु लोके
सीतादिवन्द्रादिभिः स्वैस्त्वरालम्बनोद्बोधनकारणैरामा-
देरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स
काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह ।
“उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः
सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि” ॥ तद्रूपा अनु-
भावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूप-
वर्णने तत्र तत्र दर्शितः । तत्र सात्त्विकाः । “विकाराः
सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः” । सत्त्वं नाम
स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनाऽऽन्तरो धर्मः । “सत्त्व-
मात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः” ॥ गोबलीवर्द्धन्यायेन
इति शेषः । के ते इत्याह । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः
स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्नु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः
सृताः ॥ तत्र । स्तम्भश्चेष्टाप्रतीवातो भयहर्षामया-
दिभिः । वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्षमश्रमादिभिः ॥
हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । सदसंसद-
पीडाद्यैर्वैस्वर्थं गद्गदं विदुः ॥ रागद्वेषमहादिभ्यः कम्पो
गात्रस्य वेपथुः । विषादमदरोषाद्यैर्वैस्वान्यत्वं विवर्ण्यता ॥
अश्नु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रलयः सुख-
दुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः इति” ॥ “अनुभावविशे-
षात्तु सेनापरिगतैरिव” रघुः । तेजसि च । गुरुभिरभि-
निविष्टं लोकपालानुभावैरिति” रघुः । माहात्म्ये, “जाने
वो रत्नसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ इति” रघुः ।

अनुभावक त्रि० अनुभावयति बोधयति अनु+भू-णिच्-
ण्वल् । बोधके “यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत्
आकाङ्क्षेति” भाषा० । “येन पदेन विना यत्पदस्यान्वया-

ननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति” सिद्धान्तमुक्तावली ।

अनुभाविन् त्रि० अनुभवति अनु+भू-णिनि । साक्षात्-
कारादिकारके । “अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्यात् साध्यं
विवादिनामिति” मनुः । मनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते
कनिडादौ । “अनुभाविनां परिवापनमिति” आप० सृतिः ।
अनुपश्चाद्भवन्तीति अनुभाविनः कनिडा इति रत्नाकरः
“स्वाशौचमनुभवन्तीति अनुभवकारका” इति शु० त० रघु० ।

अनुभाषण न० अनु सहितं भाषणम् । सहभाषणे ।

अनुभू स्त्री अनु+भू-क्लिप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे “अयमात्मा
सर्वानुभूतिरिति” वृ० उप० । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति”
‘श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् सर्वज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूत त्रि० अनु+भू-कर्मणि क्त । अनुभवविषयोभूते
पदार्थे अनु+भू-कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते त्रि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू-क्तिन् । अनुभवे तद्विवरणमनुभवशब्दे
दृश्यम् । “अनुभूतिश्चतुर्विधा प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोप-
मितिशाब्दे” इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तश्रवणजन्यस्य प्रका-
शार्थं साधवाचार्य्यप्रणीते उपनिषत्तात्पर्य्यज्ञापके प्रकरणभेदे

अनुमत त्रि० अनु+मन-क्त । स्वयंप्रवृत्ते इदं क्रियतामिति
प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते । अनुमोदिते च “कृतमनुमतं दृष्टं वा
यैरिदं गुरु पातकमिति” वेणी० । “गुरुणानुमतः स्नात्वा
समावृत्तो यथाविधि” इति मनुः । “सम्बन्धिनीयानुमतो
गृह्णायेति” च रघुः । “उभयानुमतः साक्षीति” सृतिः ।

अनुमति स्त्री अनु+मन-क्तिन् । अनुज्ञायाम् । “अनुमत्या
व्यपेयादिति” सृतिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि
पूर्णमाविहितयागादिकरणायानुज्ञायते ऽस्याम् अधिकरणे
क्तिन् । कलाहीनचन्द्रवत्यां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णमातिथौ ।
अनुमतो राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति
याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा राकेति
विज्ञायते ॥ अनुमतिरनुमननान् । “अनुमतिराकासिनो-
बालीकुल्लभ्यश्चरव” इति का० १८, ६, २१, कुहूँ “चैवानुमत्यै
च प्रजापतय एव चेति” मनुः ।

अनुमन्तृ त्रि० अनु+मन-हृच् । स्वयमुदासीने कार्यादौ
प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । “अनुमन्ता
विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयीति” मनुः “उपद्रष्टानुमन्ता
च भर्ता भोक्ता महेश्वर” इति गीता । “अनुमन्ता अनु-
मोदयितैव सन्निधिसावेणानुग्राहक” इति श्रीधरः ।

अनुमन्त्रण पु० अनु मन्त्रोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रणम् मन्त्रेण

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्वके वागादिषु संस्कार-
भेदे “प्रयाजानुमन्त्रणमिति” कात्या० ३, ३, २ ।

अनुमरण न० अनु+मृ-ल्युट् । भर्त्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ
तत्मादुकादिग्रहणेन पृथक्चित्तारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।
“भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात्
क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः” इति स्मृतिः
अनुपूर्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्मकत्वम्
अतएव “भवता नानुमृतापि लभ्यते” इति रघौ कर्मणि
क्तप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्तुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-
लाभे एव “देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्मादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति” स्मृतिः । तत्र
क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । “पृथक्-
चित्तां समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति” शु० त० स्मृतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा-अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमा-
दिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा “पर्वतो वज्रिमा-
नित्यादि” तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयः-
सहचारदर्शनात् धूमत्ववज्रित्वसामान्यधर्मेण सकलवज्रि-
धूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वज्रार्थिनः
पर्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वज्रिव्याप्तिस्मृतिर्जायते
एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिसमारकताया नियमेन, धूम-
दर्शनात् धूमगताया वज्रे व्याप्तेः स्मरणसम्भवात् । तत-
स्तादृशधूमवान् अयं पर्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र
वज्रिमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपः
अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं
नतु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः
प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः “अनुमायां
ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हीति” भाषा० । “सोऽयं
नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमेति” श० श० प० ।

अनुमाट् लि० अनु+मा-ट् । अनुमानकर्त्तरि “नहि करिणि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार” इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु+मि-मा-वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य
ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वज्रिधूमस्य व्यापक इति
धूमस्तस्य व्याप्त इत्येवं तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ
दृष्ट्वा पश्चात् पर्वतादौ उद्भूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने
तत्र वज्रिरस्तीति निश्चीयते । करणे ल्युटि । तद्देहभूते
धूमादौ । “तज्ज्ञानुमानं त्रिविधमिति” चिन्तामणिः ।
श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते
तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकं

स्मृतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकाः ।
“विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै० मू० । इयं
स्मृतिः वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः
इति । “दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति
सा० का० । “अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति” सांख्य० सू०
“प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन वुभुत्सन्ते” इति वाच०
“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः ।
“एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति”
चिन्ता० “नानुमानं रसादीनामिति सा० द० “सपरिकर
मनुमानं निरूप्येति” चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-
स्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-
मितिरूपपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-
प्तिनिरूपणम् ततो व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ततो व्याप्ति-
ग्रहानुकूलतर्कनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कारं
तासामनुगमस्तन्निरूपणम्” ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया
सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थ-
सुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परा-
र्थानुमानस्य पञ्चावयवन्यायसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनु-
मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमद्भेदविशिष्टज्ञानात्मकस्य)
स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततो हेतुत्वैविध्यस्य (केवलान्वयि
केवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो
वर्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-
पणम् तत्तादौ सामान्यतो हेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्य-
भिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुरूपसंहारिणः,
असिद्धेश्च क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्यन्तं
सपरिकरमनुमानं हेयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन
ईश्वरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसहकृतेन षोडशपदार्थ
तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदा-
ध्याः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणेर्दीधितिर्निव ।

रघुनार्थशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।

अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे याथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । “अनु-
मार्गागतायाच्चेति” काद० ।

अनुमाष अव्य० माषे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माषे इत्यर्थे ।

परिमुखा० जग । आनुमाष्यः तद्भावादौ लि० ।

अनुमास अव्य० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

भवः ठञ् । आनुमासिकः प्रतिमासभवे “पिण्डान्वाहार्यकं
आङ् कुर्यान्मासानुमासिकम्” इति मनुः ।
अनुमित लि० अनु+मि-कर्मणि क्त । कृतानुमाने अनु-
मानविषयीभूते । “अनुमितोऽपि हि वाष्पनिरीक्षणाद्
व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैष० ।
अनुमिति स्त्री अनु-मा-क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशि-
ष्टस्य पक्षधर्माज्ञानाधीने अनुभवभेदे “स पक्षस्तत्र वृत्ति-
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति” भाषा० । अनुमितश्च द्विविधा
स्वार्था परार्था च तत्र हेतौ व्याप्तिनिश्चये सति तस्य च पक्षे
वृत्तित्वज्ञानात् उपादेयपदार्थग्रहणाय प्रवर्तिका यानु-
मितिः सा स्वार्था । विवदमानं प्रति कञ्चित्पदार्थं साध-
यितुं मध्यस्थाद्यवलम्बनेन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयन-
निगमनरूपपञ्चावयवव्यायसाध्या परार्था ।
अनुमित्मा स्त्री अनु+मि-सन्-भावे अ । अनुमातु-
मिच्छायाम् सिषाधयिषायाम् । अनुमित्सायां हि सिद्धि-
सत्त्वेऽप्यनुमितिरुदेति तदभावे साध्यवत्तानिश्चययूपसिद्धि-
सत्त्वे नानुमितिः । तत्राद्यं विशेषः सामाधिकरण्येन सिद्धि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न तत्रानुमित्-
सापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छे-
देन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिवध्नाति एवञ्च तत्रैव
इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना “प्रत्यक्षपरिकल्पितम-
प्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इत्युक्तम् ।
अनुमृत लि० अनु पश्चात् शोकादिना मृतः । शोकादिना
मृतस्य पश्चात् मृते । अनु+मृ-कर्मणि क्त । यस्य पश्चात्
म्रियते तस्मिन् “भवता नानुमृताऽपि लभ्यते” इति रघुः ।
अनुमेय लि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि-कर्मणि यत् । अनु-
मित्यर्हे, अनुमातुं योग्ये “एतावता नन्वनुमेयशोभीति”
कुमा० । “फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव” इति रघुः ।
अनुमोद पु० अनु+मुद-णिच्-घञ् । प्रकृतकर्मणि प्रवृत्ति-
विधाताकरणेनान्यप्रोत्साहानुकूलव्यापारे, । त्वया यत् कृतं
तन्मेऽनुमतमित्याद्यभिलापव्यञ्जे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।
अनुमोदित लि० अनु+मुद-णिच्-कर्मणि क्त । कृतानुमोदने
स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते “भवता यद्व्यवसितं तन्मे-
साध्वनुमोदितम् । प्रार्थमानोऽर्थिना यत्र ह्यर्थो नैव
विधातितः । दानकालेऽथवा तूष्णीं स्थितः, सोऽर्थोऽनु-
मोदित इति (प्रा० वि०) उक्तेऽर्थे च ।
अनुयव अव्य० यवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यवे इत्यर्थे । परि-

सुखा० भवादौ जग्र । आनुयव्यम् तत्रभवे पदार्थे लि० ।
अनुयाज पु० अनु+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् कृत्वाभावः ।
दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु । “यजतिषु
ये यजामहे नानुयाजेषु” इति श्रुतिः । “प्रयाजान्ने अनु-
याजांश्च केवलानिति” ऋ० १०, ५१, ६, अनुयाजानु-
मन्त्रणम् का० ३, ५, १४ ।
अनुयात लि० अनु या-कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तरि, सहगन्तरि
च कर्मणि क्तस्य पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।
अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुगता
अनुरूपीकृता यात्रा येन प्रा० व० । अनुयायिवर्गे ।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वन्द्येन जीवतः । किं कार्यं
मनुयात्रेणेति” रामा० अनुगता यात्रा प्रा० स० । पश्चाद्-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्येत्यर्थे ठक् । आनुयातिकः
अनुचरे सेवके लि० ।
अनुयातिक लि० अनुयात्रा पश्चाद् यात्रा अनुगमनम-
स्यस्य ठन् । पश्चाद्गन्तरि अनुचरे “सर्वानेवानुयातिक-
वर्गान् त्वया सहेति” शकु० ।
अनुयायिन् लि० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या-णिनि
स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तरि, सेवके, अनुचरे “न्यपेधि
शेषोऽप्यनुयायिवर्गः” इति रघुः सदृशे, मुख्यस्यानुगन्तरि
शिगौ च ।
अनुयुक्त लि० अनु+युज-क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने,
यं प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्नः क्रियते
तस्मिन् । “स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खण्डनखाद्यम् ।
अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिसुखा० जग्र । आनुयुग्यः अनुयुगभवे लि० ।
अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । “यूप इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिसुखा० जग्र । आनुयूप्यः यूपभवे लि० ।
अनुयोक्तृ लि० अनु+युज-लृच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके ।
मृतकाध्यापके च ।
अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-
घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, पृष्टः कथनाय प्रवर्तते ।
“निगृह्यानुयोगे चेति” पा० । अनुपूर्वात् युजेः प्रश्ना-
र्थकता । तेन “त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त” इति रघौ
प्रश्नार्थकतया निर्देशः ।
अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं कन्तति कृत
छेदने कृप् । आचार्य्ये । क-कृप् । पृच्छके लि० ।

अनुयोगिन् त्रि० अनुयुक्ते अनु+युज-घिनुण् । प्रश्नकारके ।
अनुयोज्य त्रि० अनुयुज्यते नियुज्यते “अनु+युज-शकार्ये
आवश्यकार्थे वा गत्यत् । प्रश्नार्हे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथ-
मित्यं कृतमित्याक्षेपेण कृतप्रश्ने, आज्ञाकारके, दासादौ च
“वासवानुयोज्यो दुष्प्रतः प्रणमति” शकु० ।

अनुरक्त त्रि० अनु+रन्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं
रागम् अत्या०स० । प्राप्तुरक्तवर्णे ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जक त्रि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज-
णिच्-ण्वल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जन न० अनु+रन्ज-णिच्-भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त
करणे “विशेषामनुरञ्जनेन जनयन्मानन्दमिति” रामा० ।
कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके त्रि० ।

अनुरञ्जित त्रि० अनु+रन्ज-णिच्-कर्मणि क्त । यस्य अनु-
रागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरागन अनु+रण-ल्युट् । घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके
शब्दसन्ताने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत त्रि० अनु+रम-कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम-भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस त्रि० अनुगतो रसम् । माधुर्यादिरसानुगते “भूमिजं
गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरस” इति “मधुरानुरसं
रुचं लक्षणानुरसं लघु । नाय्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषयानुरसं
हिममिति” च सुश्रुतम् ।

अनुरहस त्रि० अनुगतं रहः अत्या०स० अच्समा० ।
निर्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च ।
अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । “अनुरागवन्तमपि
लोचनयोरिति” माघः “प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज”
इत्यमरः । “प्रियानुरागस्य मनःसमुच्चतेरिति” रघुः ।
अनुगतो रः गं गतिस० । प्राप्तलौहित्यवर्णे त्रि० ।

अनुरागिन् त्रि० अनु+रन्ज-घिनुण् कृत्वम् । अनुराग-
युक्ते स्त्रियां ङोप् । “वेश्याञ्चाननुरागिणीमिति” सा०द०

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्रा-
वित्यर्थे, प्रतिरात्रे च । “तस्मात् स्वरानुरात्रं पत्याविच्छते”
इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते त्रि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां विशाखाम् अत्या०स० ।
सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्ष-
त्रभेदे “रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरस्रमूलानुराधामघेति”

ज्योति० । “राधे विशाखे सुहवानुराधाज्येष्ठासु नक्षत्रेष्विति”
श्रुतिः । “शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणतुपञ्चवसु-
पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहनाः । भूत-
शतपञ्चवसवो ह्वाविंश्चेति तारकामानम् । क्रमशोऽश्विन्या-
दीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैन्ता-
रकामितैः सदसत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा
वाच्यः” इति वृ० उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्विन्य-
मदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्य-
र्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च । शक्रो निर्ऋतिस्तोयं
विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा
चेतीश्वरा भानाम्” इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या मितदेव-
ताकत्वम् । तस्य च योगतारा “ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्हे-
स्मत्यस्य मध्यमा” इति सूर्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा ।
तत्र भवः अणो लुक् “लुक्तद्वितलुकीति” पा० स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक् । अनुराधस्तज्जाते त्रि० । नक्षत्रेण युक्तः काल
इत्यणस्तु लुप् “लुपि युक्तवद्वक्तिवचनमिति” पा० अनु-
राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले ततः सप्तम्यर्थे तृतीयेति
भेदः । वृ० दीर्घः । अनुराधाभ्यत् ।

अनुरुद्ध-त्रि अनु+रुध-कर्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् त्रि० अनु+रुध-क्लिप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि
क्लिप् वेदे उपसर्गदीर्घः । अनुरुद्धे । “आक्षित्पूर्वास्वपरा
अनूरुद्ध ऋ० ३, ५५, ५, “अनूरुद्ध अनुरुद्धमिति” भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० ।
रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च । अर्थ आद्यच्च । तद्वति
त्रि० । “अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति” कुमा० ।
“सत्वानुरूपा सर्वस्य अद्वा भवति भारत” गीता ।
द्वादशाहसाध्ये यागे वहिष्यमानगतानां त्रयाणां तृचानां
मध्ये मध्यमे तृचे । “स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः वृष-
ण्वन्तस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तमः पर्यास” इति ता० ब्रा० ।
प्राकृतानां वहिष्यमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रियः,
अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध-घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्ट-
सम्पादनेच्छायाञ्च । “मित्रस्थानुरोधेन द्विविधं स्मृतमास-
नमिति” “नानुरोधोऽस्यनध्याये” इति च मनुः ।

अनुरोधिन् त्रि० अनु+रुध-णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङोप् ।
“पतिव्रतानां समयानुरोधिनेति” रामा० । [भाषणे ।

अनुलाप पु० अनुवीक्षायां वारंवारं लप्यते लप-घञ् । सुह-
अनुलिप्त त्रि० अनु+लिप्-क्त । गन्धादिना कृतानुलेपे

“वन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपत्रकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या
हरिरिष्टं प्रमच्छतीति” पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्द्दने ।

करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक ति० अनुलिम्पति अनु+लिप-खुल् । चन्दना-
दिभिः स्वदेहदेवाच्चाद्यनुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः
धर्म्यं महिष्या० अण् । आनुलेपिकम् तद्धर्म्यं ति० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्द्दने
“धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति” पुरा० ।

करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्व्ये ।

अनुलेपित ति० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त । “अनुलिप्तीकृते

अनुलेपिन् ति० अनुलिम्पति अनु+लिप-णिनि । अनुलेपके

अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अच्समा० । यथाक्रमे ।

“अनुलोमविलोमाभ्यां मातृकार्त्तान् जपेद्बुध इति तन्त्र०

“तत्र प्रतिलोममालिम्बोद्गानुलोममिति” सुश्रुतम् अनु-

गतः लोम आनुरूपम् रोम वा प्रा०स० । आनु-

रूप्यप्राप्ते, यथाक्रमप्राप्ते च ति० “सवर्णासु पुत्राः सवर्णा

भवन्ति अनुलोमजा मातृवर्णा” इति विष्णुस० अनुलोमं

दृष्टं चेत् प्रतिलोमं कर्षति सि०कौ० । अनुगतरोमे च ।

“अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय” इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-ङ् ।

परिणीतक्षत्रियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उत्कृष्टेभ्यो वर्णेभ्यो

जाते मूर्धावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्णे । अनुलोमजाश्च “विप्रान्मू-

र्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम् । अम्बष्ठः, मूद्रां

निषादजातिः पारशवोऽपि वा” “वैश्याशूद्रोस्तु राज-

न्यात्, माहिष्योग्रौ नुतौ सृष्टौ, वैश्यात्तु करणः शूद्रां,

विद्वास्त्रेष विधिः सृष्ट” इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु० स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म

यस्य । अनुलोमजाते मूर्धावसिक्तादौ । स्त्रियां डाप् ।

“अन्येऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोमभावा अपीति” काशी० ।

अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र

भवः परिसुखा० अण् । आनुवंश्यस्तत्र भवे ति० ।

अनुवक्तृ ति० अनुवक्ति गुरुमुखात् श्रुत्वा तदनुरूपं वदति अनु

+वच्-टच् । गुरुमुखोच्चारितानुरूपपाठके । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्र ति० अनुक्रमेण वक्रः । अतिवक्रे “यस्य वक्रानु-

वक्राग्रहा” इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च ग्रहाणाम्

“अतिवक्रा नगाष्टग” इति सूत्र्याक्रान्तराश्यपेक्षया सप्ताष्ट-

संस्थानस्थितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुरूपकथने

“तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन” इति “विश-
ङ्कोर्वेदानुवचनमिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय ।

“शकाङ्गात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्सराः । सम्प-

रीदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्वका मता” इत्युक्ते वत्सरभेदे ।

“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्ये

तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्ये च वस्त्राणां

धान्यानाञ्चानुपूर्व्यके उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महा-

फलमिति” विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्षादयोप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत्-ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याक-

रणादौ पूर्वस्त्वस्तुतश्चस्योत्तरस्त्वन्वयार्थमनुसरणे च ।

अनुवर्त्तिन् ति० अनु+वृत्-णिनि । पाश्चात्तामिनि अनुयायिनि

च स्त्रियां ङीप् । “सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्त्तिनी”

इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच्-घञ् कुत्वम् । गानमून्ये

ऋग्विशेषे, ऋग्यजुःसमूहे, शस्त्रनाम्ना ख्याते वेदांशे ।

“अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृतेति” कात्या०

१४,५,२६, “चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति”

वेददीपः । “अध्यायानुवाकयोर्लुक्” पा० विमुक्तशब्दो-

ऽस्यस्य अण् तस्य वा लुक् । विमुक्तो विमुक्तो वा अध्यायः

अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच्-ण्यत् कुत्वम् । ऋत्विग्भेदः

प्रशस्ता तत्पाद्यायां देवताह्वानसाधने ऋचि । “पुरोऽनु-

वाक्या याज्या वेति” यजु० “हे ऋचौ सुरायहाणार्थे

याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, सुतमिवेति याज्येति”

वेददीपः । “पुरोऽनुवाक्या याज्या च शस्येवेति”

दृ०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकालाद् याः प्रयुज्यन्ते

ऋचः सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्योलुच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच्-णिच्-क्लिप् । अनु-

वाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच्-णिच्-ल्युट् । अध्यापने । तत्प्रयो-

जनमस्य अनुप्रव० ऋ । अनुवाचनीयः अध्यापके ति० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्यादिदेशात् गुर्वादिदेश-

गन्तरि वायौ “प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहेति”

मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद-घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण

कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दत्ता जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
मात्रं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्राप्युक्तम्
अनुवादः पूर्वस्येति का० ४, २, १८, “य इच्छेत्त्यनेन वाक्येन
पौर्णमास्याममावस्यायां वा विक्रतीनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
प्रकृतितः प्र. प्रमेव अतः कारणात् य इच्छेत्त्यनुवाद इति
तद्व्या० । अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः
गुणानुवादश्चेति । तत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवादः । “वायुर्वैजिपिठा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवादः ।
वायव्यं श्वेतं छागनालभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः
स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रवृत्तं दत्ता जुहो-
तीत्यादि गुणानुवादः । एवमन्यत्राप्युदाहार्याणि । अनु-
क्षणकथने । “क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्येत विना पशुप्लादिति” भाग० “सिद्धोपदेशे च “अनुवादे
चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेशे” इति सि० कौ० ।
अनुवादक त्रि० अनुवदति अनु+वद-ण्वल् । अनुवादकारके
अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप् ।
अनुवाद्य त्रि० अनु+वद-ण्यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये । “अनुवाद्यमनुक्तैव न विधेयमुदी-
रयेदिति वृद्धाः तथा च । पर्वतो वज्रिमानित्येव प्रयोक्तव्यं न
वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेया
विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यक्कारो ह्यय-
मेव मे यदर्थः” इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तथात्वम् । अतएव “वृद्धिरादैच्”
इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-
त्वेन पूर्वनिर्वेशवश्यम्भावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारितः” संज्ञी
परोच्चारितः संज्ञेत्याक्षिप्य “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं
सूच्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिशब्दादितः प्रयुज्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते
वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यन्तेन” । “माङ्गलिको मङ्गल-
प्रयोजनः । महतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौ-
षस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोत-
प्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-
रर्थाक्षिपेति” भा० उद्यो० ।

अनुवासन न० अनु+वास-सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभिः सुर-
भीकरणे, वैद्यौकोक्ते स्नेहाद्यैः वस्तिकर्मणि च । “द्विधा
वस्तिः परिज्ञेयो निरुहश्चानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरुहः
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
अनुवासरं दीयते वा ण् । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु० ।
तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवा-
सनः पादावकाटः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा
दीयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्राव-
काटोऽपरिहार्यो मात्रावस्तिरिति । “निरुहः शोधनो
लेखी स्नेहनो वृंहणो मतः । निरुहशोधितान् मार्गान्
सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाङ्गीष्विव
वहन्नलम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ।
तस्माद्वि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते” इति । “तत्रो-
न्मादभयशोर्कपिपासारोचकाजीर्णाशपाण्डुरोगश्चमदमूर्च्छा
च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोकोपस्फुट-
क्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्युत्सर्गा बालवृद्धौ
च वातरोगाद्वते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्या उदरी
च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः । असाध्यता विकाराणां
स्यादेषामनुवासनात्” इति च सुश्रुतम् । अजादिवस्ति-
चर्मधनवस्त्रादिनिर्मितेन (पिचकारोति) प्रसिद्धयन्त्रेण
धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीय-
मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।
अधिकं वस्तिकर्मण्ये वक्ष्यते । अनुवासनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवच० छ । अनुवासीयः अनुवासनहेतौ त्रि० ।

अनुवासित त्रि० अनु+वास-क्त । सुरभीकृते, वस्तिकर्मणा
चिकित्सिते च ।

अनुवास्य त्रि० अनु+वास-कर्मणि यत् । सुरभीकार्ये वस्ति-
कर्मणा चिकित्स्ये च । “अवश्यं स्थापनीयाश्च नानु-
वास्या कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
पञ्चाद्विधायिनि, अनुगते च । “गुणानां तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति” सा० द० ।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध-क्त । संसृष्टे । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद्वते । अनुविद्ध इवार्थो हि
सर्वः शब्देन भासते” इति वाक्यप० । “कीटानुविद्धरत्ना-
दिमाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः
स्फुट” इति सा० द० । [वावन्त्याविति” भा० भी० प० ।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे “विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत् ति० अनु पश्चात् वर्तते अनु+वृत्-क्विप् । पश्चा-
द्वर्त्तिनि पश्चाद्वाविनि अनुगते च “अनुवृदस्यनुवृते” इति
ता० ब्रा० ।

अनुवृत्ति ति० अनु+वृत्-क्त् । अनुगते, पूर्वस्त्वत्वादपरस्त्वत्वे
आकाङ्क्षापूर्णाथम् अन्विते पदादौ, अनुक्रमेण वृत्तताप्राप्ते
क्रमशः वर्त्तुलाकारे । अनुगतो वृत्तं शीलम् अत्या० स० ।
शीलानुगते ति० ।

अनुवृत्ति स्त्री अनु+वृत्-क्त्तिन् । अनुसरणे, सेवने,
पूर्वस्त्वत्वादुत्तरस्त्वत्वे आकाङ्क्षापूर्णाथमनुसरणे च । “कुशी
दक्षिवाणिज्यशुल्कशालानुवृत्तिभिः कतोपकारादापञ्च
राजसं समुदाहृतमिति” नारदः । “अनुवृत्तिः सेवेति”
रघु० । “अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यन्यमहीभृतामिति”
देवी० तत्सत्त्वे तत्सत्त्वरूपे अन्वये, समन्वये च । एवं
व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्वयत्वं मनसः सिद्धमिति का०
उप० भा० । “जन्माद्यस्य यतोऽन्ययादिति” भागव० । “अन्व-
शब्देनानुवृत्तिरिति” श्रीधरः नह्यवबुद्धस्वभावा भिषजः
स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्तुं समर्था इति सुश्रुतम्
“यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परेति”
सा० द० । दोषः दोषा च तदनुवृत्तिः सेवा अनुसरण-
ञ्चेति तदर्थः ।

अनुवेध पु० अनु+विध-घञ् । संसर्गे । “नहि कीटानुवेधा-
दयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशा” इति सा० द० ।

अनुवेल न० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिसमये अनुक्षणे “इति स
पृच्छत्यनुवेलमाहृत” इति रघुः । अर्शआदि० अस्त्वर्थे
अच् । तद्वृत्तौ ति० ।

अनुवेक्षित न० अनु+वेक्ष-क्त् । सुश्रुतोक्ते व्रणलेपनबन्धभेदे ।
बन्धस्य “कोशदामस्वस्तिकानुवेक्षितप्रतोलीमण्डलस्थगिका
यमकखट्वाचीनविवन्धवितानगोपणा पञ्चाङ्गी चेति चतु-
र्दश बन्धविशेषाः तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्या-
ख्याता” इति सुश्रुतोक्ताः वेदितव्याः । तत्र अनुवेक्षितं
तु शाखासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

अनुवेश पु० अनु+विश-घञ् । ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य
विवाहे “यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक” इति
भार० ।

अनुवेश्य ति० अनुक्रमेण वेशमर्हति यत् । प्रतिवेश्यानन्तरवा-
सिनि । “प्रातिवेश्याननुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे” इति
मनुः । “अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरगृहवासीति कुल्लू० ।

अनुय ति० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये-क । अनुगते

ततो देवा अनुव्यमिवासुः का० १, २, ५, अनुव्यम् अनु-
गमनं न्यग्भूतिं “प्राप्ता इव बभूवुरिति” तद्व्या० ।

अनुव्याख्यान त० अनुरूपं व्याख्यानम् प्रा० स० । मन्वा-
दीनामनुरूपार्थप्रकाशके व्याख्याने । [कथने च ।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+हृ-घञ् । अनुवादे, सह-
अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट् । अनुगमने अनुव्र-
जनं च गच्छतोऽतिस्निग्धादेः जलसमीपपर्यन्तानुधावनम्
तथैवोपमाविधया वर्णितं नैषधे “वनान्तपर्यन्तमुपेत्य
सम्पृहं क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्षदृक्पथे । न्यवर्त्ति दृष्टिप्रकरैः
पुरौकसामनुव्रजद्वभुसमाजबभुभिरिति” ।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज-क्यप् । अनुसरणादिरूपे सेवने ।
“अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च
शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोरिति” मनुः ।

अनुव्रत ति० अनुकूलं व्रतं कर्म यस्य । अनुकूलकर्मयुक्ते ।
“अनुव्रताय रन्ध्रयज्ञपत्रतायेति ऋ० १, ५, ६, अनुव्रताय
अनुकूलकर्म्ये इति भा० । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः रामा०

अनुशतिकादि न० ईव० पाणिनीयगणपाठोक्ते जिति स्थिति
किति च तद्धिते परे द्विपदयोराद्यचोद्विनिमित्तीभूते
शब्दसमूहे, सच गणः । अनुशतिक, अनुहोड़, अनु-
संवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्थहत्य,
अस्यहेति, बध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरु-
पञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्व-
पुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् ध्यजि)
स्त्वन्नङ्, आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम, अधिभूत,
अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादयोऽन्येऽपि ।

अनुशय पु० अनु+शीङ्-अच् । अत्यन्तद्वेषे, पश्चात्तापे, पूर्ववैरे
च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० हस्तानुगते ति० ।
तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषणानुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न वृद्ध मन्यते । क्रीतानुशय
इत्येतद्विवादपदमुच्यते” । तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं
क्रीतन्तस्मिन्नेवाङ्गि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः
प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाङ्गि विवक्षितमिति” । द्वितीयादिदिने तु
प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः । “द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता
मूल्यात्त्विंशंशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः
क्रेतुरेव तदिति” । परतोऽनुशयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
एतच्च बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ।
बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणेऽवधिरित्याह । “दशैक-

पञ्चसप्तहमासत्रहर्षमासिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्री
 दोहप्रसूतां परीक्षणम् । वीजं व्रीह्यादिवीजम् । अयो
 लौहम् । वाह्यो बलीवर्द्धादिः । रत्नं सुक्ताप्रवालादि ।
 स्त्री दासी । दोहं सहिष्यादि । पुमान् दासः । एषां
 वीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो
 विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च वीजादौ यद्यस्यगुणोऽनु-
 शयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिर्दिष्टः । न
 पुनर्द्विभृत्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनःवचनम् । “क्रीत्वा
 विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्देशात्
 तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददोत वेति” । तदुक्तलोहादिव्यति-
 रिक्तोपभोगादिविनश्वरगृह्येत्तयानशयनासनादिविषयम् ।
 सर्वत्रैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितम्
 पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेते न प्रत्य-
 र्पणीयम् तदुक्तम् । “क्रीता परतः परीक्षेत प्राक् स्वयं
 गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुन-
 रिति” मित्ता० । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा
 कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुशय
 इति बोध्यम् । “भुक्तकर्मणोऽवशेषे च “कृतात्ययेऽनुशय-
 वान् दृष्टकृतिभ्यां यथेतमनेयमिति” शा० सू० स्वर्गार्थ-
 कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानु-
 सारिन्नेहवत् यथा हि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वा-
 त्मनः विरिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽस्ति इति
 तथानुशयोऽपीति” भा० । “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः
 सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तद्य इह
 रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापदोरन्
 ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह
 कपूयचरणा अभ्यासोह यत्ते कपूयां योनिमापदोरन् श्व-
 योनिं वा शूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्दे
 नानुशयः (शेषः) सूच्यते । दृष्ट्यायं जन्मनैव प्राणुच्चाव-
 चरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासम्भवात् अनु-
 शयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतु-
 कत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावर्गमितत्वादिति च शा० भा० ।
 अनुशयानां स्त्री अनु+शीङ्-शानच् । परकीयनायिकाभेदे ।
 तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि लि० ।
 अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इति । यावत्कर्मक्षयं चन्द्रलोके
 स्थित्वा सावशेषे एव कर्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमि-
 लोके जन्मग्रहणायागन्तुं प्रवृत्ते जीवे । “यो यो ह्यन्नमस्ति
 अनुशयिभिः तदंगेन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संश्लिष्ट-

रेतःसिगिति” छा० भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्याः पूर्व-
 सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-
 कृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते लि० । पुरुषस्य
 अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेस्त्यागः श्रुतावप्युक्तः ।
 “अजामेकां लोहितशक्तकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
 स्वरूपाः । अजोहेको जुषमाणोऽनुशेते जरात्मेनां भुक्त-
 भोगामजोऽन्य इति “यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः
 कुलायं यथेति” भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशयते पश्चात्तप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्-
 अधिकरणे अच् गौरा० ङीप् । पादरोगभेदे, “हरेदनु-
 शयो” वैद्यः क्रियया स्नेहविद्रव्येति” भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुशर्याति अनु+शृ-कर्त्तरि-अच् । राक्षसे ।

अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अह+शास-
 भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
 “कृणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्गुते तद्वि-
 गुणं तन्मनोरनुशासनमिति” मनुः अनुशासनविरोधादिति
 वृद्धाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादको शास्त्रे यथा “अथ
 शब्दानुशासनम्” । “अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य
 बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युङन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधि-
 करण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्घोतः । “अथशब्दानुशासनं
 नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
 नुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं
 शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दस्याधिकारार्थ-
 त्वात्तथात्वम् “नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः” अनुशासनं
 धर्मनिरूपणं प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा-
 भारतान्तर्गतानुशासनपर्वणि ।

अनुशासित लि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति
 अनु+शास-टच । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् ।
 औणा० टन् । अनुशास्तापि तत्तार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।
 अनुशासिन् लि० अनु+शास-णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्ड
 यितरि च “एषस्तेनानुशासी राजेति” विक्र० ।

अनुशिष्ट लि० अनु+शास-कर्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य
 हितोपदेशः क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
 सुखा० भवादौ जा । आनुशीत्यः तद्भावादौ लि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा० स० । सतताभ्यासे
 अनुक्षणाचरणे “आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुक्त-
 मेति” भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्तनस्यानुशीलनं तदर्थः ।

अनुशोक पु० अनु+शुच-वञ् । पश्चाच्छे के अनुशोचने ।
अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्युट् । अनुशोके । “इष्टं दत्तम-
धीतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् । स्नाघानुशोचनाभ्यां च भग्न-
तेजो विभिद्यते” इति शु० त० देवलः । अनुशोचनं धन-
व्ययेन पश्चात्ताप इति रघुनन्दनः । स्वार्थे णिचि युच् ।
अनुशोचना तत्त्वार्थे स्त्री ।

अनुशोचनीय त्रि० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्मणि अनी-
यर् । अनुशोचनार्हे यमुद्दिश्य शोक क्रियते तस्मिन् ।

अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच-भावे क्त उदुपधत्वात् वा न
कित्त्वम् । अनुशोचने । अनुशोचितमारब्धः आरम्भार्थे
क्त वा गुणः । कृतशोचनारम्भे त्रि० ।

अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लोक-कर्मणि अच् ।
महाव्रते गेये सामभेदे, “श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः,
अट्श्लोकेन पश्चादिति” ता० ब्रा० । तच्च वेगानग्रन्थे
११२ प्रपा० आद्यम् साम । [नुषक्ता” इति सि० कौ० ।

अनुषक्त त्रि० अनु+सृज-क्त । संलग्ने । “येऽत्र नकारा-

अनुषङ्ग पु० अनु+सृज-घञ् । दयायां दयया हि अन्यदुःखे-
नान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम् । प्रसङ्गे, प्रसङ्गश्च अन्योद्देशेन
प्रवृत्तस्य तद्दान्तरीयकविधयान्यसिद्धिः यथा “विप्रबध-
प्रायश्चित्तेन तद्दान्तरीयकविधया अवगोरदण्डनिपातन-
प्रायश्चित्तसिद्धिः । “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रव-
क्षते । अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्य-
क्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिमिति” प्रा० त०
आप० सू० । अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः । एकत्र
वाक्ये श्रुतस्य शब्दस्यान्यत्र वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे । यथा
“नित्यक्रियां तथा चान्ये” इति वाक्ये पूर्ववाक्योपास्यस्य
मन्वते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम् । तथा पञ्चा-
वयवव्यायवाक्येषु उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति पदस्य नि-
गमनकाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम् । यथा वज्रिव्याधो धूमो
धूमावांश्चायमिति उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति शब्दस्य
तस्माद्वज्रिमानिति वाक्येऽन्वयेन अयं वज्रिमानिति बोधः ।
अतएव शास्त्रकारैः पूर्वत्र श्रुतशब्दस्योत्तरत्वानुकर्षणबोध-
नाय एतत्पदमनुषङ्गनीयमित्युक्तम् ।

अनुषङ्गिन् त्रि० अनुक्षणं सजते अनु+सृज घिहण ।
अनुक्षणं प्रसक्ते । “सप्रकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैशानुषङ्गिणः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मन” इति मनुः ।
अनुषङ्गिणः प्रायेणावस्थितस्येति” वृद्ध० । व्यापके च ।
“विभुतानुषङ्गि भयमेति जन इति “किरा० विभुतायाः

प्रभुत्वस्यानुषङ्गि व्यापकमिति” तट्टीकायां मस्तिनाथः ।
अनुषङ्ग अव्य० अनु+सृज-क्लिप् । आनुपूर्व्ये । स्वरादेरा-
कृतिगणत्वादयं तदङ्गीयः” इति मनो० । ष्ट० दीर्घः ।
आनुषङ्ग्यत्वार्थे अव्य० ।

अनुषिक्त त्रि० अनु+सिच-क्त । सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च ।
अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्युट् । अनुक्षणसेचने,
पश्चात्सेचने च ।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन् । अनुक्रमेण स्तुतौ “यः पूर्वप्र-
मनुष्टुतिमीशे इति ऋ० ८, ६८, अनुष्टुतम् अनुक्रमेण
क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम् ।

अनुष्टुब्गर्भा स्त्री ईव० । “आद्यः पञ्चाक्षरः” पादः उत्तरे-
ऽष्टाक्षराख्यः अनुष्टुब्गर्भैव सोष्णिकेऽत्युक्तलक्षणे कन्दो-
भेदे । “अद्यः पञ्चकस्तयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा” इति का० सर्वा०

अनुषण्ड अव्य० षण्डः पञ्चमसूहस्तत्र विभ० अव्ययी० ।
षण्डे इत्यर्थे । तत्र जातादि कच्छादि० अण् । आनु-
षण्डस्तज्जाते त्रि० ।

अनुष्टुम् स्त्री अनु+स्तुम्-क्लिप् षत्वम् । सरस्वत्याम्, अष्टा-
क्षरपादके, कन्दोभेदे वाचि च । अनुष्टुप्कन्द इति य०
१५, ५, “अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्” वागेव
संस्तुप् कन्दः “वागनुष्टुप् कन्द” इति श्रुतेरिति” वेददी० ।
“अनुष्टोभनादनुष्टुबिति” ब्राह्मणे निरुक्तिः । “गायत्र्युष्णि-
गनुष्टुप् चेति वृत्त० । अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कथाञ्चिद-
अष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसन्निवेशयुक्ताक्षरकं कन्दश्च ।
तत्र जातेः २५ ई भेदाः । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतु-
र्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वन्यमो मत” इति
कन्दोमञ्जुर्व्युक्तलक्षणं द्वितीयम् । तस्य च पञ्चमलघुत्वं
व्यभिचरति च “यियक्षमाणेनाहृत” इति माघः । तस्य
च मात्वावृत्तरूपत्वं यथा “प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येत-
द्वक्तलक्षणम् । लोकोऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृतेति
कन्दोम० । अतएव वृत्तरताकरे “वक्त्रं नाद्याक्षसौ स्या-
मद्वेयोऽनुष्टुभि ख्यातमिति” वक्त्रनामतोक्ता । वर्णवृ-
त्तस्य तु वितानमिति नाम यथोक्तं वृत्तरताकरे “वितान-
माभ्यां यदन्यदिति ।” आभ्यां समानिकाप्रमाणिका-
भ्यामन्यत् सर्वमित्यर्थः । “अथ कन्दांसि गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुबृहतीपङ्क्तिविष्टवित्याद्युपक्रम्य चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुर्वृत्तराणि, जनाधिकेनैकेन निचृद्भूरिजौ, द्वाभ्यां वि-
राट्स्वराजौ, पादपूर्णाथं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात्
व्यूहेदिति “अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्च इति

तृतीयमनुष्टुप्ति" च कात्या० सर्वानुक्र० "शुचिमनु-
ष्णिहा प्राणमनुष्टुभेति" यजु० ।

अनुष्टुप्ति० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क षत्वम् । अनु-
क्रमेण स्यात्तरि 'हिता विश्वा अनुष्टा प्रवर्णेषु जिह्वते
इति ऋ० १, ५४, १०, अनुष्टाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति
भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्टाह्ति० अनु+स्था-हच् स्त्रियां ङोप् । विधानकर्त्तरि
'शा त्त्वदेशित फलमनुष्ठानतीति' न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था-भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्मणि-
दिकरणे । अलब्धलाभादिकमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात्
पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादत-
न्वित" इति महराह्णम् "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित० अनु+स्था-कर्मणि क्त । विधानेन कृते
धम्मसाधोदो "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गम्येतिस्तदनुष्ठितमिति"
भा० व० प० ।

अनुष्ठु अय्य० अनु+स्था-कु । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानास्तदनु-
प्रासासद्विदधावनुष्ठु इति ऋ० १, ६५, ३, अनुष्ठु इत्येतद-
व्ययं सम्यक्समानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय० अनु+स्था-कर्मणि यत् । विधेये । "अस्माभि-
र्यदनुष्ठेयं गम्येतिस्तदनुष्ठितमिति" भा० व० प० ।

अनुष्णा ति० न उष्णः न० त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे
'अनुष्णाभिरफेनाभिरद्विस्तेर्येन धर्मविदिति' मनुः ।
न उष्णः विरोधे न० त० । अलसे । अलसो हि
शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्माणि
जड इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-
करणाव अजड इव सन् व्यापियते इति तयोरुष्णानु-
ष्णता । अत्र कारिण्यर्थे कर्त्तव्यमनुष्णकोऽपि । उत्पले
न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकज"
इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीसमेरणयोः,
तयोरोष्णोपलब्धस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णागु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणाः अस्य । चन्द्रे
अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवस्त्रिक्ता स्त्री अनुष्णा शीतला वस्त्रोव इवार्थे कर्त्तव्यं
टापि अत इत्त्वम् । नोलदूषायाम् ।

अनुसंवत्सर अय्य० संवत्सरे विभक्त० बोध्यायां वा अव्ययी० ।
वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भागदौ ठञ् अनुश्रुतिका०
उभयपदद्वि । अनुसंवत्सरिकः प्रतिवर्षभवेति ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+ट-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसंवरणाय हितम् ठण् अनुश्रुतिका० द्विपदद्वि ।

अनुसंवरणिकः तद्विवादो वि० ।

अनुसंहित० अनु+सम्+धा-कर्मणि क्त । कृतानुसन्धाने
यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां
विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । 'अथैके प्राहुर-
नुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अविच्छेदधारायाम्
'अनुसन्ततिपातिनः पटत्वमिति' भाषः ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्-ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च
अनुसन्धेय० अनु+सम्+धा कर्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् ।
अनुसन्धानं योग्ये, अनुसन्धानव्ये च ।

अनुसर० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+ह-ट स्त्रियां
ङोप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+ह-ल्युट् । अनुगमने, सङ्गीकरणे च ।
अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्नानस्य)
पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमालभेरन्निति का० २५, १३,
२६, एनं ज्वराद्यभिभूतं दोषितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु
स्युर्ग्रेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाङ्गे इत्यर्थे
तत्रभवः पारिस्तुखा० अत्र । अनुसायः तत्रभवेति ।

अनुसार पु० अनु+ह-घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानु-
सारेण क्रोधलोभविर्जितः" इति या० स्मृतिः । "कृतानु-
सारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति" मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+ह+णिच्-युच् सारणा अनुगत्य सारणा
चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भोतिहेतोरनुधावने
हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सारणाहेतुत्वम् "तस्मात्
पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणाम्" भा० शा० प० ।

अनुसारिन् वि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+ह-णिनि ।
अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददञ्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
सृगालुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिन" मिति शकु० ।

"यदा यदा सतां हः निर्वेदमार्गानुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+ह-क्यप् । शकुन्तलासहचरी-
भेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+ह-क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति बुला-
न्तरं कर्त्तरि सञ्चायां क्तिच् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री ।
तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याणादि० ढक् इनङ् च ।
अनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+हज-क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि सञ्चायां

क्तिच् । प्रत्यत्पञ्चमतौ स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम्
कल्याणादि० ढक् इनङ् च । आनुसृष्टिनेयः तदपत्ये
पु० स्त्री० ।

अनुसेविन् त्रि० अनु+सेव-णिनि स्त्रियां
ङीप् । सततसेविनि “क्रूरकम्पानुसेविनीमिति” रामा० ।
अनुस्तरण त्रि० अनु+स्तृ-करणे ल्युट् । आच्छा-
दने चम्पादौ स्त्रियां ङीप् । “अनुस्तरण्या वपासुतखद्य
शिरोमुखं प्रच्छादयेदिति” ता० ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां
स्त्री । “अनुस्तरणो गामजां वैकवर्षां कृष्णामेके सव्ये वाहौ
बहुति” श्रुतिः । “सेयं गोः स्मृतं दीक्षितमनुस्मृतत्वाङ्गिसित
त्वाच्चानुस्तरणीत्युच्यते” इति तच्चिरुक्तब्राह्मणम् । अनु-
तीर्यते वैतरणी नदी अनया अनु+तृ-करणे ल्युट् पु०
सुट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । “तस्मात्
पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति” श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ-क्तिन् । अनुस्मृपचिन्तने अलम्बन-
सङ्गतया चिन्तने “अनुस्मृतेर्वादरिरिति” शा० सू० । प्रादेश-
मात्रत्वेन अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमात्रोऽयन्नुस्मरणीयः
प्रादेशमात्रप्रत्ययवत्त्वात् । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे
प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरिराचार्योमन्यते इति भा० ।
“प्रादेशमात्रोऽहंपरोऽपि इष्ट इत्यादौ श्रुत्यौ प्रादेशमात्र-
श्रवणमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्यम् ।

अनुस्यत त्रि० अनु+सिब-क्त ऊट् । पथिते, सततसंबन्धे च ।
“सकृत्स्यत् सर्वानुस्यतेति” ति० त० रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ-वज् । अनुसन्धाने
“अनुसमाहरतोत्यखानुसन्धते” इति भाष्ये व्याख्याना-
त्तथात्तम् ।

अनुस्वार पु० स्त्र-अप् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा-
एव स्वाराः अनुगतः स्वारान् अत्या० स० । स्वराश्रयेण
उच्चार्यमाणे विन्दुरेखया व्यज्यमानेऽनुनासिके वर्णभेदे ।
“अनुस्वारो विसर्गश्चे”त्यपक्रय “आश्रयस्थानभागिन”
इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । सानुस्वारो विसर्गो च दीर्घश्चैव
गुरुर्भवेत् छन्दोम० । “अनुस्वारो विसर्गश्च +क्त्वापौ
चापि पराश्रितौ । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान-
भागिन” इति शिक्षा ।

अनुहरण न० अनु+हृ-ल्युट् । देशभाषाचेष्टादिना सङ्गी-
करणे, सादृश्यधर्माविष्करणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ-वज् । अनुकरणे पश्चाद्वरणे च ।

अनुहार्य त्रि० अनु+हृ-ण्यत् । सङ्गीकार्ये ।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ-क्त । अनुकृते सङ्गीकृते ।

अनुहोड त्रि० होडे विभक्त्य० अव्ययो० । होडे इत्यर्थे ।
तत्र भवादौ ठक् अनुश्रुतिका० द्विपदद्विः । आनुहोडि-
कः । होडभवे त्रि० ।

अनूक पु० अनु+उच-समवाये क नि० कृत्वम् । गतजन्मनि ।
सुशीले न० । वङ्ग्राधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । यच्च
शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरसकथयोरिति” शत०
१, ८, १, २७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । चयन-
साधने यच्चिये इष्टकोपधायकपात्रभेदे न० । “अयुष्मागण-
मध्यमानूके” इति कात्या० १६, ७, २२ । अयुष्मो य इष्टका
गणः तासां मध्यमाऽनूके उपधेया इति । “एका च”
कात्या० १६, ७, २३ । याचैकोष्टका साध्यनूक एव । “अभितो
युष्माः २४, अनूकमभितो युष्मा अर्द्धार्द्धिकया इति तद्व्या० ।
“साध्यमनूकं वक्तादिति” वृहत्संहितोक्ते पुरुषलक्षणभेदे न० ।

अनूकाश पु० अनु+काश-घञ् उप० दीर्घः । अधस्तनदेहा-
दिप्रकाशे “प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन वाह्यमिति” य० २५, २
“अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्येति” वेददीपः ।

अनूचान पु० अनु+वच-कान नि० । शिक्षादिषडङ्गसहित-
वेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च । “इदमचुरनु-
चानाः प्रीतिकण्टकितत्वच” इति कुमा० “सह द्वादशवर्ष
उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनू-
चानमानी स्तब्ध एयाय” छा० उप० । “बालाकिर्हानू-
चानमना आसेति” छा० उ० ।

अनूच्य त्रि० अनूच्यते अनु+वच-क्यप् । अनुवाच्ये पाथ्ये
“पश्चादरण्येऽनूच्यमिति” “विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति” च
का० १८, ४ २०, २४ ।

अनूढ त्रि० अनु+वह-क्त । अविवाहिते । “परिवेष्टानुजोऽनूदे
ज्येष्ठे दारपरिपहा”दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्तिन् अभावे न० त० । गमनाभावे । “अस्तूती
अनूती हिरिशिप्रः सत्वा” इति ऋ० ६, २६, ६ । “अनूत्या
अनागमनेनेति” भा० ।

अनूदित त्रि० अनु+वद-क्त । यस्य तुल्यार्थकभाषान्तरेणानु-
वादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+वद-ल्यप् । अनुवादं कृत्वेत्यर्थे । अनु+
वद-क्यप् । अनूच्ये अनुवादार्हे ।

अनून त्रि० न जनः न० त० । परिपूर्णे, समये, अहीने च ।
“अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः । नूनं निश्चितं न०
त० । अनिशिते । स्वार्थे कन् तत्त्वार्थे ।

अनूप ति० अनुगता आपो यत् ७३० अचमास० अतउत्तम् ।
जलप्राये स्थाने । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं
वनम् । अनूपं पशवो राजा दुर्भिन्ने नव वृत्तयः” इति
आङ्गि० त० आगलेयः । तत्स्थले सर्वदावासिनि महिषे
पु० । “बह्वम्बुर्बुद्धवत्स वातस्त्रोष्णामयान्वितः । देशो-
ऽनूप इति ख्यातः” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
देशभेदे पु० । “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन-ड ७३० ।
(आदा) इति ख्याते आद्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-
त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे ति० ।

अनूप्य ति० अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे “शन्न
आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्त्वनूया” इति स्नानमन्त्रः ।

अनूबन्ध ति० अनु+बन्ध-ण्यत् उपस० दीर्घः । बधार्थं बन्ध-
नीये यज्ञिये पशौ, “वशामनूबन्ध्यामालभेत” इति शत०
२, ४, ४, १४, “अनुबन्धयेद्वेति” आश्व० । [याजार्थे] ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-
अनू पु० न स्त जरु यस्य ब० । सूर्यसारथौ विनताज्येष्ठ-
पुत्रे अरुणे । तस्य अपूर्णे एव गर्भे माता अण्डस्य स्योट-
नादूरुप्रभृत्यङ्गविकलत्वम् तत्कथा भा० आदिप० । यथा
“ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी । अण्डं
विभेदं विनता तत्र पुत्रमपश्यत् । पूर्वाङ्गकायसम्पन्न-
मितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति
श्रुतिः । योऽहमेवं कृतो मातस्तया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमयेण तस्माद्दासी भविष्यति । पञ्चवर्षशतान्यस्या
यथा विष्णुर्दसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्दासी-
त्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभे-
दनात् । न करिष्यस्यन्नङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् ।
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं
बलमीक्षन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शत्वा ततः पुत्रो
विनतामन्तरोक्षगः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति” । “गतं
तिरस्त्रीनमनूरुसारथेरिति” माघः । [तत्कथाऽनुपदसुक्ता ।

अनूरुसारथि पु० अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्ये
अनूराध ति० अनु+राध-घञ् उपस० दी० । अनूराधनीये
“इन्द्रं वयमनूराधं हवामहे” इति अथ० १८, १५, २ ।

अनृच पु० नास्ति अभ्यस्ततया ऋक् यस्य अच् समासान्तः ।
ऋक्शून्ये अनुपनीते बालके । “अनृचवह्मचावध्येतय्ये
वेति” सि० कौ० । “यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचो

ऽफलः” मनुः । “अनृचः अनधीयान इति” कुल्लू० ।
“अनृचो माणवक रति” रुग्धबोधम् । समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् कचित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
मनृचां यत्नं भुञ्जते इति” “तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता
लभते फलमिति” च मनुः । समासान्तपक्षे अनृचे इति
विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरी-
त्युक्तेः “अनृक् सामेति” सि० कौ० । अजभावपक्षे विभा-
षया कप् । अनृक्कः ऋक्शून्ये ति० ।

अनृजु ति० न ऋजुः । शठे वक्त्रे कुटिले च । “न पाणिपाद
चपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” इति मनुः । “या भ्रातुरग्रे
अनृजोर्ऋणमिति” ऋ० ४, ३, १३ । “लग्नात् पापावृज्व-
नृजू व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया
मृत्युदारिद्र्यशोकदेति” सुहृत्सचि० । ऋजुर्मागमाभी पूर्व-
गतिः, अनृजुः वक्त्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनृण ति० न ऋणं यस्य । ऋणशून्ये । ऋणञ्च अवश्यदेयम्
तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं
शोध्यं तदशोधने “ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति ।
अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋण-
शब्देन व्यवह्रियते “जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणै-
र्ऋणी भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋष्यादीना-
मृणशोधने अनृणो भवतीति स्मृत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च
“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति” ऋण-
शून्यस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना “दशलक्षणकं धर्म-
मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेद-
नृणी द्विज” इति अनृणस्यैव संन्यासोऽभिहितः । “ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणस्यैव स
तस्मात् सर्वमर्हतीति” मनुः । “एष वा अनृणः यः पुत्रीति”
श्रुतिः । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रि-
यते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्त्तिभि
रिति” रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् ति० न ऋणी स्त्रियां ङीप् । ऋणिभिन्ने “दिवस्या-
ष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनृणी चाप्रवासी च
स वारिचर ! मोदते, इति भा० व० प० । “एकमयचरं
यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं
यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति” पु० ।

अनृत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । “यद्वाहमभिदु-
द्रोहं यद्वा शेष उतानृतमिति” ऋ० १, २३, २२ । “प्रियञ्च

नान्तं ब्रूयादेष धर्मः सनातन" इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र साक्षानृतभाषणस्यातीवनिन्द्यता यथा "यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽन्तं वदन्ति" "एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेदिति" च मनुः । "ये च पापकृतां लोका महापातकिनां तथा । अग्निदानाञ्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमन्तं वदेदिति" या० । "ब्रूहि साक्षिन् ! यथातत्त्वं लम्बन्ते पितरस्तत्र । तव वाक्यसदीचैवसुत्पतन्ति पतन्ति च ॥ नग्नो सुगन्धः कपाली च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अन्धशत्रुकुले गच्छेद् यस्तु साक्ष्यमन्तं वदेत् ॥ पञ्च कन्यानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति, सहस्रं पुरुषानृते ॥ वशि० स० । कचिद्विषये तदपवादः । "वर्णिनां हि बधो यत्र तत्र साक्ष्यमन्तं वदेदिति" या० । "प्राणान्त्ये सर्वधनापहारे विप्रस्य चार्यं हृन्तं वदेच्च । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चान्ता-न्याहुरपातकानि भा० क० प० । कृषिकर्मणि न० मे० । अनृतकं वि० अनृते प्रसूतः कन् । असत्यकश्चरते "लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ठे जायन्ति भारत" ! भा० भो० प० । अनृतवादिन् वि० अनृतं वदति वद-णिनि । मिथ्यावादिनि अनृतु पु० न ऋतुः वर्षादिकालः । स्वस्वयोग्यवर्षर्तुभिन्ने काले "तदा विद्यादनध्यायमन्तौ चाभ्यदर्शने" इति मनुः । नास्ति ऋतुः स्त्रीपुष्पविकाशो यस्मिन् काले । स्त्रीपुष्पविकाशमून्त्ये काले पु० । "अन्ततावृत्तकाले च मन्त्र-संस्कारकृत् पतिरिति" मनुः । अनृतशंस वि० न नृतशंसः विरोधे न० त० । अहिंसे दयालौ । तस्य भावः युवादि० अण्वानृतशंसम्, ब्राह्मणा० ध्वज् आनृतशंसञ्च दयायाम् । अनेक वि० न एकः एकभिन्नतया उत्सर्गतः बहुवचनान्तता । बहुसंख्यकेषु । "अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा" मिति मनुः । "पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः" इति साधः "अनेके सेवन्ते भवदधिकगोर्वाणनिवहानिति" श्यामा-स्तोत्रम् । एकशब्दस्य सर्वनामत्वेन नञ्त्त्वरूपे तद्विन्न-वाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्थं तेन अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकत्वेत्यादि । एवञ्च एक-शब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाच-कत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजन्यरथाश्चसङ्कुल-मिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथाश्चीति स्यात् । "यत्नानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति"

परिभा० सि० कौ० । "अनेकपितृकानान्तु पितृतो भाग-कल्पनेति" याज्ञ० । "अनेकवाहदरवक्त्रानेवमिति" "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति" च गीता नास्ति एकः "द्वेयकयोर्द्विवचनैकवचने" इतिवत् एकत्वं यत्वेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्ततापीष्यते । "अनेकमन्यपदार्थे" इति पा० सू० । "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् "तथात्मैकोऽप्यनेकश्चेति" याज्ञ० । "अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति" सा० का० । "एको-ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे मङ्गलेऽप्ये संख्यायाञ्च प्रयुज्यते" इत्युक्तेष्वर्थेषु एकशब्दस्य वृत्तेः तदुक्तार्थभिन्ने वि० । तत्र च संख्यान्यर्थे एव बहुवचनान्ततान्यत्र यथेष्टेति मनो० । उत्करादि० भवार्थे ऋ । अनेकीयः तद्वत् वि० । भावे ब्रा० ध्वज् । अनैक्यं बहुत्वे न० ।

अनेकज पु० अनेकवारं जायते जन-ड वृत्तौ संख्यावाच-कस्य सुजर्थता । द्विवारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भाण्डाभ्यां जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वादनेकजत्वम् । ५ त० । बहुभ्यो जाते वि० ।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच् । बहुप्रकारे "अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैरिति" स्मृतिः । "तत्रैकस्य जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति" गीता ।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां सुखशुण्डाभ्यां पिबति पा-क । द्विपे हस्तिनि । "मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथः" द० कु० ।

अनेकमूर्त्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नाना-विधा मूर्त्तयोऽस्य । परमेश्वरे "अनेकमूर्त्तिरव्यक्त" इति विष्णुसह० ।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य । बहुरूपे परमेश्वरे "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतौ तस्य बहुरूप-त्वोक्तेस्तथात्वम् । नानाविधरूपयुक्तमात्रे पटादौ वि० ।

अनेकलोचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमे-श्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपादिति" श्रुतौ अनेकवाहदर-वक्त्रानेवमिति" गीतायाञ्च तस्य अनेकनेवत्वोक्तेस्तथात्वम्

अनेकवर्णसमीकरण न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्याका-नेकराशयः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्यकसमतया क्रियन्ते यत्र । बीजभेदे यथोक्तं भास्करबीजगणिते "अथानेकवर्णसमीकरणं बीजम् । तत्र स्तवं सार्द्धवृत्तत्वम् ।" "आद्यं वर्णं शोध-येदन्यपक्षादन्यान् रूपाण्यन्यतश्चाद्यभक्ते । पक्षेऽन्यस्मिन्नाद्य-वर्णोऽस्मितिः स्याद्वर्णस्यैकस्योन्मितीनां बहुत्वे ॥ समीकृत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्यो-
न्मितौ कुट्टविधेर्गुणाप्रो ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्ये-
ऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिदं परिकल्प्य
साध्यम् । विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूयः कार्यः कुट्टको ऽत्वान्यवर्णं तेनोत्थाप्यो-
त्थापयेद्भाज्यमानात् ॥ “इदमनेकवर्णसमीकरणं बीजं यतो-
दाहरणे द्वित्रादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वदादयो वर्णाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्वाचार्यैः कल्पिताः
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्तक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शवलक,
श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादोन्यक्षराणि
अव्यक्तानां संज्ञाः असङ्ख्यार्थं कल्प्याः । अतः प्राग्वदुद्देश-
कालापवद्विधिं कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्यौ पक्षा वा
समाः कार्यौ । ततः सूत्रावतारोऽयं तयोः समयोरनेकस्मात्
पक्षादितरपक्षस्याद्यं वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्णशेषेणेतरेपक्षे भक्ते भाजक-
वर्णोन्मितिः । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साग्यमस्ति तयोरेवं
कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः । ततस्तान्मितिषु एकवर्णो-
न्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः समौ
कृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितयः
स्युः । एवं यावत्सम्भवस्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्णं योऽङ्कः
स भाज्यराशिः, यो भाजके स भाजकः, रूपाणि क्षेपः,
अतः कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमानं, या
लब्धस्तद्भाजकवर्णमानं, तयोर्मानयोर्द्विभाजकभाज्याविष्टेन
वर्णेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्या । ततः स्वस्वमानेन सक्षेपेण
पूर्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यज्जम्भ्यते तत्
पूर्ववर्णस्य मानम् । एवं विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्वित्रादयो वर्णा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानै-
स्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टकः कार्यः । अथ यदि विलो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्णोन्मितौ तन्मितिभिन्ना
लभ्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेपः स
भाज्यवर्णमानं तेनान्यवर्णमानेषु तं वर्णमुत्थाप्य पूर्वोन्मि-
तिषु विलोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्तं
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निर-
सनमुत्थापनमुच्यते” तद्व्याख्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।
अनेकविध त्रि० अनेका विधा प्रकारा यत्र । बहुप्रकारे

“यत्तानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय”
इति परि० ।

अनेकशब्दस्य अव्य० अनेक+वीप्सार्थे कारको शब्दः । अनेकवारार्थे
“अनेकशो निर्जितराजकस्त्वभिति” भट्टिः ।

अनेकाग्र त्रि० न एकाग्रः । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये
अनेकान्त त्रि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत्र ।
अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ
पु० । “अनेकान्तो विरुद्धस्याप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।
सच त्रिविधः “आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो
मतः । तथैवाहुपसंहारी विधाऽनैकान्तिको मतः” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्यस्य प्रज्ञा०ण । एकान्तः न०त०
अनेकान्तोऽप्यत्र कश्चित् “भाषायाम् अनेकान्तो विरुद्ध
स्येत्येव” पाठः । तथा च साधारणादितितयान्यान्यत्व-
मनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति
वद-णिनि इत० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकाय-
वादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे
शब्दे । यथा गवादयः अन्नादयश्च । ‘अनेकार्थस्य शब्दस्य
संयोगाद्यैर्निर्यान्विते । एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधा
अयेति” सा०द० । अयमाशयः ‘संयोगश्च विभागश्च साह-
चर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यी देशः काकाद्युक्तिः स्ववाचकः ।
शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः” इति हर्षयुक्तेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्यां, संयोगाद्यैरितरार्थ-
बोधप्रतिरोधनेन विशेषाथे एव स्मार्थ्यते । तद्विज्ञानार्थस्य तु
व्यञ्जनया बोधः इत्यलङ्कारिकाणां मतम् । तथाच संयो-
गादयः शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्यञ्जना
वृत्त्या तदुपस्थापने तु न । ‘अनेकार्थशब्देभ्यः सर्वेषामर्थाना-
मविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादयः अन्यशक्यविषय-
शब्दबोधमात्रं प्रतिवध्नुन्ति नतु व्यञ्जनाविषयमिति” रस-
गङ्गाधरः । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाघवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादयः
अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिवध्नुन्ति । तथाच संयोगादयः सति
तात्पर्यं, तद्विषयीभूतार्थविषयस्य तत् तज्जन्यान्वयबुद्धिं वा न
प्रतिवध्नुन्ति किन्तु तात्पर्यमात्रोच्चायका इत्यलं व्यञ्जना-
वृत्तेरिति स्वीचरुरिति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

यत्र यस्य वा । अनेकप्रयोजनवति लि० “अनेकार्थाभि-
योगे च यावत्संसाधयेद्दनी” इति स्मृतिः । कर्म० ।
वहुप्रयोजने पु० व० व० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ७त० । वैशेषिकनये
संयोगादिषु, सामान्येषु च । “संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वि-
त्वादिकास्तथा । द्विष्टकत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणा”
इति भाषा० । “नित्यत्वे सति अनेकसववेतत्वं जातित्वमिति”
सुक्ता० । एकस्या एव व्यक्तेर्नानाव्यक्तिनिष्ठत्वेऽस्य प्रयो-
गोपाधिता । भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा ।
रूपादेर्नानाव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नैकव्यक्तेरिति न तस्य तथा-
त्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदैकरूपे ब्रह्मणि । “अनेजदेकं
मनसो जयीय” इति ईशोप० । “एजनं कम्पनं स्वभाव-
प्रच्युतिस्तद्विज्जितं सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कम्पन-
शून्ये लि० स्त्रियां ङीप् ।

अनेडमूक लि० एङो बधिरो मूको वाक्शक्तिरहितश्च नास्ति
यस्मात् ५ व० । (काला, वोवा) इति ख्याते श्रवणवचन-
शक्तिरहिते, शठे च । [प्रशस्ते प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेद्य लि० निदि कुत्सने क्यप् नि० नलोपगुणौ न०त० ।

अनेनस् लि० नास्ति व्यसनमधर्मो वा यस्य । व्यसनपापादि-
रहिते “राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः” इति
व्य०त० मन्वादिस्मृ० । “अनेनो वोमरुतो याम”
इति ऋ० ६, ६६, ७ । “अनेनः पापरहितं यथा भवतीति”
भाष्यम् “त्वानेना नमसा त्वर” इति ७, ८६, ४ । “अनेना
अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी-मनिन् न०त० । प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनेहस् पु० न हन्यते हन-असि प्रकृतेरेहादेशः । काले ।

सौ अनङ् । अनेहा “कालोद्दिष्टोऽप्यनेहापी”त्यमरः ।
न हन्यते कर्मणि असि । अहिंसनीये लि० । “शम्भुवं
मन्वं देवा अनेहसमिति” ऋ० १, ४०, ६ । “अनेहसं केना-
प्याहिंसामिति” भा० । “पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्ति-
मनेहसम्” ऋ० १, ४०, ४ । “यथा नोऽस्ते क्षयाय धिषणे
अनेहः” ऋ० ६, ५०, ३ ।

अनेकाग्र न० एकाग्रस्य भावः ष्यञ् अभावे न०त० । ऐका-
ग्रभावे । न० व० । ऐकाग्रशून्ये लि० । “आचाराणा-
मनेकाग्रं सर्वेषामुपलक्षणादिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तशब्दार्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता “अने-
कान्तो विरुद्धश्चेति” भाषा० पाठान्तरम् ।

अनैकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक्
एकान्तो नियमो व्याप्तिरस्य ठन् स्वार्थे अण् वा न०त० ।

अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् “लिङ्गाऽनैका-
न्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तद्विज्ञे लि०

अनैक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त० । ऐक्याभावे ।

अनैतिह्य लि० न ऐतिह्यं यत्र । परम्पराश्रवणरूपैतिह्य
प्रमाणशून्ये । “अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति” ?
भा० शा० प० ।

अ(आ)नैपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अण् आद्यचो
वा वृद्धिः । अनिपुणत्वे । ष्यञ् अ(आ)नैपुण्यमथवा न० ।

अ(आ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः आद्यचो वा वृद्धिः ।
अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । नास्ति ऐश्वर्य्यं यस्य । अनैश्वर्य्यः
ऐश्वर्य्यशून्ये लि० ।

अनो अव्य० न+नी-ङो । अभावार्थे । “अभावे, नह्यनो
नापी”त्यमरे अनो इत्येकं नामेति नीलकण्ठः । अन्ये तु अ
इति, नो इति, च लिप्त्वा नामद्वयमित्याहुः ।

अनोकह पु० अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति
हन-ङ ईत० । वृत्ते । “वृन्ताच्छुभं हरति पुष्पमनो-
कहानामिति” अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धीति च” रघुः ।
“उद्यन्तमुद्भूतमनोकहजालमध्ये इति” माघः ।

अनोदन लि० नास्ति ओदनरूपं भक्ष्यं यत्र । “अन्नवर्जनयुक्ते
व्रते । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा” इति स्मृतिः ।

अनोद्धृत लि० न ओङ्कारमुच्चार्य्य कृतः ओम्+क-क्त न०त० ।
ओङ्कारोच्चारणाभावेन कृते । “ब्राह्मणः प्रणवं कुर्व्या-
दादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशी-
र्यति” मनुः । ओमिति स्त्रीकारे तथा कृतम् ।
अङ्गीकृते लि० ।

अन्च व्यक्तौ चु० उभ० सक० सेट् । अञ्चयति-ते आञ्चिचत्-
त कर्मणि अञ्च्यते । णिजभावे अच्यते इति भेदः
“पूर्णात् पूर्णमुदच्यते” इति श्रुतिः ।

अन्चु गतौ अचिवत् ८२ प्र० दृश्यम् ।

अन्ज गतौ कान्तौ अच्ये व्यक्तौ च रुधा० वर्त्तमाने क्त
ऊदित् वेट् पर० । अनक्ति । सिचि परस्मैपदे नित्यमिट् ।
आङ्गीत्-आनञ्ज । अङ्गिता-अङ्गा । अङ्गिष्यति-अङ्ग्यति ।
क्त अक्तः । क्तिन् अक्तिः । क्त्वा-अक्त्वा-अङ्गित्वा । वि+प्रका-
शने । व्यनक्ति व्यज्यते “व्यनक्ति कालवितयेऽपि योग्यता-
मिति” माघः । षञ् व्यङ्गः । ख्यत् व्यङ्ग्यः । “सव्यङ्ग्य-
सुत्तमं काव्यमिति” । णिच् । व्यञ्जयति ल्युट् । व्यञ्ज-

नम् । “अन्यार्थधीकृत् व्यापृतिरङ्गनम्” का० प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यञ्जना एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधा-
अयेति” सा० द० ।

अन्त न० अम-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे पु० न० ।
नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु० । निकटे,
मनोहरे च वि० । तत्र स्वरूपे “मृदुलतान्तलतान्तमलो-
कयदिति” माघः । नाशे “पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति
शिखिनो मुदा । “अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्थानं
करिष्यतीति” उद्भटः । “वैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमायां “वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सस्पृहमिति” नैष० । “ओद-
कान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य” इति श्रुतिः । सीमाऽवधिः
स च दैशिकः कालिकश्च । तत्र दैशिक उत्तोदाहरणे
कालिकस्तु । “पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं
ध्रुवमिति” ज्योति० । “दशाहान्ते पुनः क्रियेति” स्मृतिः
शेषसीमायाम् “असुं वनान्ताद्वनितवहारिणमिति”
माघः । “दिगन्ते श्रूयन्ते सदमलिनगण्डाः करटिन”
इति भामिनी० । “गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशष्पसिति” रघुः ।
शेषावयवे “नेतान्तमुदीक्षते” इति वेदान्त इत्यादि ।
निश्चये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति”
गीता । उभयोः सदसतोरित्यर्थः । निकटे अन्तपालः ।
स्वभावे शुद्धान्तः । शेषे निशान्तः ।

अन्तःकरण न० क-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्यं करणं, कर्म०,
तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत०
वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदाभिलष्यमाने इन्द्रिये । तच्चान्तःकरणम् वेदान्तिमते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्त-
रम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे”
इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तमुक्तम् “यदा तु संकल्प-
विकल्पकृतं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम् । स्याद्बुद्धि
संज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनु-
सन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम् । अहङ्कृत्यात्मवृत्त्या
तु तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव शारादायामुक्तम्
“अन्तःकरणमात्मनः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकी-
र्त्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादनन्तःकरण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानञ्चेत्यम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं
स्वप्नाहङ्केंद्रियसापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत् ।
नच चक्षुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्वाभावा-
दित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः । पञ्चतन्मा-
तेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिसिद्धा “तेना-
ऽन्तःकरणस्येति” सां० सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च
भाष्ये एवं प्रयोगादिकं दर्शितम् । “अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
वृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं
तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्यकारणभावेन
तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कार-
णस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यैवसर्गिकत्वादिति ।
यद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्त्रिवावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्वे क्रमः, कार्यकारणभावश्चोक्तः योगो-
पयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं
वाशिष्ठे । “अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्धिभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपी-
नता । सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा” इति ।
अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्कुर-
न्यायेनैकस्यैवाग्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यव-
स्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति ।
साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं तस्य विष-
याख्यमिति” त्रैविध्यमुक्त्वा “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषय-
मवगाहते यस्मात्, तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषा-
णीति” तत्त्रयस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य
सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु
अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् “अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
लौहवदधिष्ठातृत्वम्” सां० सू० ॥ “अन्तःकरणस्यानुपच-
रितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् । नन्वधि-
ष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लौह-
वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि तत्रलौहव-
चेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येना-
न्तःकरणस्योज्ज्वलने चितेः सङ्घित्वमग्निवदेव स्यादिति
चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्य वान्तःकरणोज्ज्वलनरूपत्वात् । न तु चैतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्गिता स्यात् ॥ अग्ने-
रपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्नि-
संयोगविशेष एव लौहस्योज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयो-
गेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्प-
त्तावेव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषो-
ऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेककृपात् परिणामाद्भवतीति फल-
बलात् कल्प्यते पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तद्विभक्त-
कविशेषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्या-
त्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने हेतुरिति" सा० प्र० भा० ।
अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताघोरास्तथामूढा
मनसो वृत्तयस्त्रिधा । वैराग्यं चान्तिरौदार्यमित्याद्याः
शान्तवृत्तयः । तृणा स्नेहोरागलोभावित्याद्या घोरावृत्तयः ।
सम्प्रोहोभयमित्याद्या कथिता मूढवृत्तयः" इति तास्वेव
वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तः-
करणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् ।
शान्तादीनामेव सात्विकादिरूपेण व्यवहारः । ताश्च वृत्तयः
"क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तय इति सां० सू० उक्तेः युगपदपि
भवन्तीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौपद्याज्ज्ञा-
नाना"मित्युक्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तच्चान्तःकरणमणु-
परिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्यकारित्वात्
जलावगाहे एकदैव सर्वदेहगतशैत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाण-
मिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखश-
ङ्कराच्युता अधिष्ठातारोदेवा इति ।
अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावयव-
वति शङ्खे । वक्रान्तःकरणे लि० ।
अन्तःकुमि पु० अन्तरभ्यन्तरे कुमिर्यस्य । (गुटि) इति ख्याते
कुमिकोषफले । मध्यस्थकुमियुक्ते फलादौ लि० ।
अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः
जातित्वात् ङीप् । अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलवुज्जायाम् ।
अन्तःपदवी स्त्री ७त० । सुषुम्णामध्यगते पथि ।
अन्तःपशु पु० अन्तःग्राममध्ये पशवो यत्र । ग्राममध्ये
पशुस्थितिकाले प्राह्णे, सायाह्णे च "अन्तःपशौ पशु-
कामस्य सायं प्रातः" कात्या० ४, १५, १४ । "अन्तः-
पशौ काले ग्राममध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुषु
ग्राममध्ये आगतेषु, प्रातश्च ग्रामादनिःसृतेष्विति" तद्व्या० ।
अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये पततीति पत-कर्त्तरि ण । सन्धि-
स्थाने । भावे घञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् लि० अन्तःपतति पत-णिनि ६त० । मध्य-
प्रविष्टे । स्त्रियां ङीप् ।
अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत-णिच्-आधारे
यत् । मध्ये पातनाधारे देशे "अन्तःपूर्वार्धे यूपं परीत्यान्तः-
पात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५, ६, २२, "स्थापित-
गवानां पतये स्वभ्रात्रे द्रव्यं शतमधिकं वा दत्त्वा यूपात्
पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेददीपः ।
अन्तःपुर न० अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहं कर्म० । (अन्दर) इति
प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "क्षितयमिदम-
पूर्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्भटः "व्यायस्याप्रुत्य मध्याह्ने
भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् इति" भुक्तवान् विहरेच्चैव
स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाश्च
चेष्टितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहि-
लायामपि । "दाक्षिन्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो
यदेति" शकु० । पुरशब्दसमासे आच स्त्रीत्वात् ङीप् ।
अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।
अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर-ट ७त० । राजान्तः-
पुरचारिणि कञ्कुकादौ । अन्तःपुरस्थस्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।
अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः । राज्ञामन्तःपुर-
सहचरे विदूषकादौ ।
अन्तःपुराध्यक्ष पु० ईत० । "दृढः कुलोद्गतः शक्तः पितृ-
पैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्ट्यते"
इति नरपत्युक्तलक्षणेऽन्तःपुराधिष्ठते । अन्येऽपि पञ्च तथा,
"पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुजोऽपरो मण्डलकोऽथ
सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणुलक्षणे-
स्तान् ॥ सम्पूर्णो वामनो (१) भग्नपृष्ठः किञ्चिच्चोर-
र्मध्यकक्षान्तरेषु । ख्यातो राज्ञो ह्येष भद्रानुजीवी स्त्रीतो
द्राता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः । शुक्रेण सारः पिशुनः
कविश्च रुचच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूल-
मतिः प्रतीतस्तान्छविः स्यात् परिहासशीलः । उरोऽहि-
हस्तेष्वसि शक्तिपाशपरश्चक्राङ्गश्च जघन्यनामा (२) ॥ कुजो (३)
नामा यः स शुद्धो हृत्प्रस्तात् क्षीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च ।
हंसासेवी नास्तिकोऽर्थरूपे तो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात्
कतञ्च ॥ कलास्वभिन्नः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदा-
जितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकक्षात् कुजोऽयमुक्तः
सततोद्यतश्च ॥ मण्डलकनामधेयो ४ रुचकानुचरोऽभिचार-
वित् कुशलः । कल्याणैतालादिषु कर्मसु विद्यासु चातुरतः ॥

वृद्धाकारः खरुक्षमूर्धजः शत्रुनाशने कुशलः । द्विजदेव-
यज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ सामीति (५) यः
सोऽतिविरूपदेहः शशाङ्गामी खलु दुर्भगश्च । दाता महा-
रम्भसमाप्तकार्यो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” वृहत्-
संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक वि० अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् सञ्ज्ञापूर्वकविधे-
रनित्यत्वाच्चट्टिः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुक्यादौ “अस्मात्-
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति” चण्डिकौ० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । द्वादशवर्षादूर्ध्वमभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । “वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्पं
वर्हिर्नाह । अन्तःपुष्पं भवत्येव पणसोऽम्बरादिवत्” ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निवृत्तप्रकृतौ अमात्यादौ । “अन्तःप्रकृतिकोपनं हि
राज्ञां महद्व्यसनमिति” नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ वि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट वि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । “अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिविम्बे-
नेति” काद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च “पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्पं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं”मित्युक्तं सप्तदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे न० । [दुःखदायके ।

अन्तःशल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीडकत्वात् । मनसो

अन्तःसञ्ज्ञ वि० अन्तःअभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-
काश्या सञ्ज्ञा चेतना यस्य । वृक्षादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा “उद्भिज्जा स्यावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररो-
हिणः । ओषध्यः फलपाकान्ताः बद्धपुष्पफलोपगाः ।

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः स्मृताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानाः वक्ष्यन्ते
एव च । तमसा बद्धरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तः-
सञ्ज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः यस्य वा इव० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारे वि० ।

अन्तःमुख वि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव मुखं यस्य ।

आत्मानुसन्धानमात्रमुखे वाह्यमुखमन्ये । “योऽन्तः-

मुखोऽन्तराराम इति” गीता । [मदस्त्राविणि हस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्यन्दनं मदजलं यस्य इव० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्-खुल् ।

मृत्यौ “व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तक-

मिति” नार० पु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय

इन्द्रनियुक्ते यमाख्ये देवभेदे “अग्निप्रभावान्मयि नान्तको-

ऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसा” इति रघुः । विनाश-

कमात्रे वि० “क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-

स्यान्तकोऽहमिति” वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां

प्रलये संहर्तृत्वात्तयात्वम्, “महोदधिशयोऽन्तक” इति

विष्णुसह० ।

अन्तकर वि० अन्तं नाशं करोति क-ट उप० स० । नाश-

कारके । “अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकर” इति

भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण वि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।

“दूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । राज्यान्त-

करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति” मनुः । भावे

ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म उत्पाद-

नम् । नाशने । “यो अन्तकर्मणि इति” पा० धातु० । स्यते-

नाशनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् तेन “राघव ! स्य शरैर्वैरैर्वारं

रावणमाहवे” इत्यादौ वारणस्य कर्मता स्येति स्यतेर्लोढो

मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे “अवासासीञ्च

वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् वि० अन्तं करोति क-णिनि ईत० । अन्त-

कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । खुल् । अन्तकारको-

ऽप्युक्तार्थे वि० । [ब्रह्म निर्वाणमृच्छतीति” गीता ।

अन्तकाल पु० ईत० । मृत्युकाले, “स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि

अन्तकृत् वि० अन्तं करोति क-क्विप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग वि० अन्तं गच्छति गम-ड उप० स० । कार्यान्त-

गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, पारगामिनि, च “यत्नेन

भोजयेच्छास्त्रे बह्वृचं वेदपारगम् । शास्त्रान्तगमथाध्वर्थं

कन्दोगं च समाप्तकमिति” मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर वि० अन्ते शेषावधौ चरति चर-ट । कार्यादिशेष-

अन्ततस् अव्य० अन्त+सार्वविभक्तिकस्तसि । अन्तेन अन्ते

अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । “वैश्योऽग्निः प्रासिता-

भिस्तु शूद्रः स्मृष्टाभिरन्तः इति मनुः । “शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्मृष्टाभिरन्तः” इति या० । सप्तम्यर्थे “सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्तः” इति मनुः । “अन्तः उपस्पृश्य शुचिरिति गोभिः । अन्तः अन्तावच्छेदे इत्यर्थः “तामन्ततोऽपक्रम्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च । अवयवे, शासने च विश्वे । अन्तम लि० अन्तिक+तमप् “तादेशेति” वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिकतमे अत्यन्तनिकटस्थिते । शिञ्चा अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, “तनूपा अन्तमो भवेति” ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यकृतोक्तार्थतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल लि० पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति । द्वार-प्राप्ते । “सुद्युम्नस्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतमिति” भा० शा० प० ।

अन्तर अ० अम-अरन् तुङागमश्च । मध्ये, “अन्तःशाक्ता वह्निःशैवाः सभायां वैष्णवा मता” इति तन्त्रम् । “अन्त-विश्वानि भेषजा” ऋ० १,२३,२० “अप्स्वन्तरमृतमशु” इति ऋ० १,२३,१८, “न प्रसृष्टिणि गतान्यास्यान् दन्तान्तरधिष्ठितमिति” मनुः “प्रतिबलजलधेरनुरौ-वायमाण” इति “अन्तर्ज्वालावलीदेति” च वेणी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि । चित्ते “अन्तर्गता मदनवर्जिनिखा-वली येत्युद्भटः “अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेदेति” रघुः । प्राप्ते, स्त्रोकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभावः । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यत्यादि अ० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क । अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, छिद्रे, आत्मीये, विनार्थे, वह्निरथे, व्यवधाने, मध्ये, सदृशे च । आसन्ने लि० । “कृषायुज-श्चिदन्तरम् ऋ० १,१०,८, अन्तरं कृष आसन्नं कुरु” भा० “पायुरन्तरो निषङ्गाय” ऋ० १,३१,१३, “अन्तरः समीप-वर्त्तीति” भा० “न यत्परो नान्तर इति” ऋ० २,४१,८, “अन्तरः समीपवर्त्तीति” भा० निकटस्थे “यज्ञोहीलो वो अन्तर इति” ऋ० १,८,१८, अन्तरः अन्तिके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर-णिच्+अच् । अप-सारणे । अन्तर्गते लि० । “हृदो अस्वन्तरम्” ऋ० ७,१०,१,५ “अन्तरमन्तर्गतमिति” भा० । वृ० उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गते वज्रशः प्रयुक्तः तच्च (१३०) पृष्ठे दृश्यम् । “यो अन्तरोमितमहो वदुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः

अभ्यन्तरवर्त्तीति भा० । “पुरोहितोऽन्तरोयासिदूत्यम् ऋ० १,४४,१२, “अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान” इति भा० । अवकाशे, “मृणालसूत्रान्तरमध्य-लभ्यम्” कुमा० । “तत्त्वान्तरे जप्पुरसुं कटाक्षैः” माघः । मध्ये, “दिलोपसूतोः स दृहङ्गुजान्तरमिति” रघुः । “आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो दुमा” इति रामा० । व्यवधाने गिरिर्वा व्यवधायकः । “महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते वृ० मनुः । “निरन्तराभ्यन्तरवात-वृष्टिषु” कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः । “एका-न्तरे आनुलोम्यादिति” मनुः । भेदे “सैव विशि-नष्टि पुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति” सा० का० । “शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” हितो० । “यदन्तरं सर्पपशैलराजयोर्यदन्तरं वायसवैनतेययो-रिति” रामा० । व्यसने । “प्रहरेदन्तरे रिपुम्” । वह्निर्योगे “अन्तरे च पुरात् चाण्डालावासा” इति । उप-संव्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तरं परिदधाति । सदृशे, “स्थाने-ऽन्तरतम” इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरीभिन्ने एव विशेष्ये सर्वनामकार्थम् “सुमेधसामन्तरस्यै” इति सि० कौ०, सु० बो० । पुर्यान्तु न, अन्तरायै नग्यै । तत्रापि वह्निर्योगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसादित्वात् नजादेशान्तरशब्दस्य स्वजातीयभिन्ने वृत्तिः शब्दस्वाभावात् “राजान्तरं राजसुतां निनायेति” रघुः । अन्यो राजा मयू० “राजान्तरमिति” मल्लिना० “देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वय-मिति” स्मृतिः “स्वमेव मूर्त्तान्तरमष्टमूर्त्तिरिति “अर्थोऽय-मर्थान्तरभाव्य एव” इति च कुमा० । अन्तरस्य भावः ब्राह्मा० व्यञ्ज् । आन्तर्यं सादृश्ये न० “यत्त्वानेकविध-मान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय” इति परि० सि० कौ० । अन्तरे भवः अण् आन्तरः तद्भवे लि० । “कश्चन आन्तरो भाव इति” सा० द० । “अन्तःकरणमान्तर-मिति” वेदा० व्यवकलने (वियोजने) “कुर्व्याद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति” लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्निः । जठरानले “दीपान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठ” इति “शास्यन्ति चायं चिरमन्तरग्नेरिति” “इच्छाभिघातभयशोकहृतेऽन्तरग्नौ” इति च सुश्रुतम् । अग्नेर्मध्ये अ० । अग्निमध्ये अ० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सदृशमङ्गं यस्य । अत्यन्तप्रिये, “समीप-गोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीति” ऋ० उप० भा० । “चरमगिरि-कुरङ्गीष्टङ्गकण्डूयनेन स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

कुरङ्गः” इति । वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते परनित्यवहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्यभेदे, तद्वोधकशास्त्रे च । यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ “इकोऽचीति” पा०) नित्यप्राप्तं नुमं बाधित्वा “ह्रस्वो न पुंसके” इति पा० ह्रस्वः । पूर्वं कृते तु नुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च नुमरूपकार्यं प्रत्ययस्याज् रूपं निमित्तमपेक्षते इति तद्वहिरङ्गं ह्रस्वस्तु प्रकृतिभावसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य वहिरङ्ग-निमित्तककार्यबाधकत्वे वीजम् । “परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति” “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग” इति च परि० सि० को० । एतन्मूलिकैव “वहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्बलीति” कारिका । अन्तः आसन्नमङ्गं कर्म० । आरादुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे अवणमनन निदिध्यासनानि, संप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च वहिरङ्गाणि । तथा हि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टौ संप्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादयः वहिरङ्गाणि, प्रतिबन्धकस्य चित्तकायप्राणेन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधेः समानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादनन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्वयमभिधाय “त्वयमन्तरङ्गं पूर्वोभ्य” इति पात० सूत्रे धारणादित्वयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादिस्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्वाण्येव वहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्र न० अन्तरं मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्वोक्तेषु देहस्थसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु । विवरणं षट्चक्रशब्दे दृश्यम् । ईत० । आत्मीयसमूहे न० । **अन्तरज्ञ** लि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा-क ईत० । विशेषज्ञे “नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते” इति किरा० ।

अन्तरण न० अन्तरं व्यवहितं करोति अन्तर+णिच्-भावे ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधाने, “हविरन्तरणे प्राक् प्रधानेज्याया” इति कात्या० २५.५.१५, “यदि नाम हविरन्तरितं न गृहीतमेव, प्राक् प्रधानेज्यायाः स्मृत्वा अन्वाहरेत् हरिणोऽन्तरणं बहूनां मध्ये एकस्याग्रहणमिति” तद्व्या० ।

अन्तरतम लि० अतिशयेन अन्तरः सदृशः, अत्यन्तसदृशे “स्थानेऽन्तरतम” इति पा० । सदृश्यञ्च “तुल्यास्यप्रयत्न-

मिति” पा० सूत्रोपात्तं स्थानादिसाम्यम्, यथा ककारादीनां डकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नवत्त्वेन साम्यम् एवं सकारस्य थकारे । आत्मीयतमे च ।

अन्तरतस् अव्य० सप्रत्यये तसि । मध्ये इत्याद्यर्थे । “तृणमन्तरतः कृत्वा रायणं वाक्यमब्रवीत्” इति रामा० ।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरज्ञे परमात्मानुसन्धायिनि । अन्तरं भेदं पश्यति दृश-किप् ईत० । विभेदज्ञे लि० ।

अन्तरदेश पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे दृश्यम्

अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तरः मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः । अन्तर्यामिनि परमेश्वरे । “मन्यन्ते च पापकृतो “न कश्चित् पश्यतीति नः” । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष” इति मनुः ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्वोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजयाम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्णमाहपितृभ्यः प्रभवति प्र+भू-अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्णं मूर्द्धावसिक्तादौ । अन्तरप्रभवाश्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च ततोत्कटवर्णात् अपकटवर्णायां स्त्रियां जाताः मूर्द्धावसिक्तादयः अनुलोमजाः, अपकटवर्णात् उत्कटवर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः सूतादयः । “भगवन्! सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्माच्चो वक्तुमर्हसीति” मनुः । एतेषां भिन्नवर्णजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजांश्च उक्त्वा “तानन्तरनामस्तु माहदोषात् प्रचक्षते” इत्युक्तम् । अधिकं वर्णसङ्करशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तर्मध्ये अयः गमनम् इण्-अच् । मध्यगतौ व्यवधाने । ल्युङ्गन्तमथत्वं न० । अन्तरं याति या-क । देहमध्यस्थचित्तगते लि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+णिनि । चित्तस्थे जीवे । तस्य तत्र प्रतिविम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था-क ७त० । देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्-डा । निकटे, मध्ये, विनार्थे च । तत्र मध्ये “अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति” या० । “अन्तरा स्मृतस्मृतके” इति स्मृतिः । “पशुमण्डूकमाज्जिरश्चसर्पनकुलादिभिः अन्तरा गमने, विद्यादनध्यायमहर्निशमिति” मनुः । “सौमित्रेर्निशितैर्वाणैरन्तरा शकलीकृता” इति रघुः । “अच्छेत्ते वीज-

सुत्सृष्टमन्त्रैव विनश्यति" इति मनुः । इयमेव "अन्तरान्तरेण युक्ते" पा० उक्तेः एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिरिति" सि० कौ० । वर्जने निकटे च मेदिनिः । [विस्मरत्यन्तरात्मेति" सा० द० । अन्तरात्मन् पु० कर्म० । जीवात्मनि । "तदपि न हरिणाक्षी" अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः । गर्भवत्यां स्त्रियाम् ।

अन्तराय लि० अन्तरं व्यवधानमयते अय-अच् । व्यवधानकारके । "अस्य ते वाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ" शकु० । विभ्ने च "त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति" रघुः । "वैरी न चेद् वेपथुरन्तराय" इति सा० द० । "समाध्यन्तरायाश्च लयादयः वेदान्तसारे दर्शिताः यथा । 'अस्याङ्गिनोनिर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारोविभ्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः । लयविक्षेपणाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तम्भीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः, समाधारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा । अनेन विभ्रचतुष्टयेन रहितं चित्तं निर्वीतदीपवदचलं सदखण्डचैतन्यमात्ममवतिष्ठते यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । "लये संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः । सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्" इति । योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्कारात् प्राग्भवाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कारस्योपसर्गापरपर्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यनेन प्रातिभादिसिद्धीरुक्ता "ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति" अयमर्थः । योगजशुक्लधर्माद्युत्पत्तीनां मनोमात्रेण सर्वगोचरज्ञानं प्रातिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणे योगजधर्माद्युत्पत्तीनां अवणादीनि यथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा श्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ताख्याः सिद्धयः । तथा च दिव्यशब्दग्रहणे यदा योगिनः श्रवणं समर्थं भवति तदा श्रावणमिति संज्ञा एवं दिव्यस्पर्शग्रहणसमर्था त्वक् वेदनासंज्ञा, दिव्यरूपग्रहणे समर्थं नेत्रं दर्शसंज्ञम् । दिव्यरसास्वादे समर्था रसना

आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धग्रहणे समर्थं घ्राणं वार्त्तासंज्ञा । ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योमिनः व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमानाः उपसर्गा भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेतेति उपदेशप्रयोजनम् नह्यत्मासाक्षात्कारं विना सिद्धिकोऽपि कृतकृत्यता भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिसूक्ष्मत्वात् आत्मनि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि घञ् । आत्माभिरते । "योऽन्तःसुखोऽन्तराराम" इति गीता ।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानसीमामाराति गृह्णाति आ+रा-क रस्य लत्वम् । मध्ये अभ्यन्तरे । "ततोऽप पश्यन् विहृणान्तराला" इति भट्टिः । "वधूप्रवेशोऽष्टिदिनान्तराल" इति सुह्र० दिङनामान्यन्तराले" पा० । संकीर्णवर्णे च । "वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" मनुः । तद्वर्त्तिनि लि० स्वार्थे अणि आन्तरालमध्यत न० । अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक् । दिशो मध्यायां विदिशि ऐशान्यादौ कोणे ।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदिः वा डीप् । गजयोर्युथमानयोर्मध्यस्थायां गृह्णमयवेद्याम् । "जयन्ती-रन्तरावेदी मत्तवारणयोरिव" रघुः । अन्तरेति पृथक्पदमिति मञ्जि० । "समूहे चान्तरावेद्यामिति" त्रिका० ।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष-कर्मणि घञ्, अन्तः कृच्छाणि अस्य वा पृथो० पक्षे ह्रस्वः ककारस्य रित्वं वा । पक्षिमेघसञ्चारयोग्ये भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तिनि आकाशप्रदेशे । "पृथिवी हिङ्गारोऽन्तरिक्षं प्रस्ताव" इति छा० उप० । "अन्तरिक्षगतांश्चैव सुनीन् देवांश्च इति" मनुः । "तिर्य्यक चान्तरिक्षं व्यपोहितमिति" अथ० । "अदितिरदीरदितिरन्तरिक्षमिति" ऋ० १, ८६, १० । "अदितिरदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्यौतनशीलो नाकः ततश्च सैवान्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमेति" भा० । "विश्वमाप्रा अन्तरिक्षमिति" ऋ० १, ५२, १३ । अन्तरिक्षमन्तरिक्षान्तं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमिति" भा० । "दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति" सन्ध्यामन्त्रः । ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशस्यैव भुवर्लोकस्थान्तरिक्षत्वम् । "सादयास्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीमिति" य० १४, ५ । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीमिति" वेददीपः । अत्र अन्तरीक्षमपि । अस्य चान्तरिक्ष-

निरुक्तिः श्रुतौ । “योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभव-
दोक्षं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति”
तस्मादन्तरीक्षमिति” ।

अन्तरिक्षप्राप्तिः । अन्तरिक्षं प्राप्तिं पूरयति प्रा-पूरणे
विच् । अन्तरिक्षपूर्वे “अन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतमिति”
ऋ० १, १५, २ । “अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राप्तिं पूर-
यतीति” विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रवृत्तिः । अन्तरिक्षं प्रवृत्ते प्रवृत्तौ क्तिप् । अन्त-
रिक्षचरे “अन्तरिक्षप्रवृत्तिरपोदकाभिरिति” ऋ० १, ११, ३ ।

अन्तरिक्षसद्वृत्तिः । अन्तरिक्षे सीदति सञ्चरति सद-गतौ
क्तिप् । आकाशचारिणि । “हंसः शुचिषद्वसुसदन्तरिक्ष-
सदिति ऋ० ४, ४०, ५ । “अन्तरिक्षसद अन्तरिक्षसञ्च-
रीति” भा० ।

अन्तरिक्षसद्यः । अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद-भावे
यत् । अरिचसदने । “उपरि सद्यं वा एष जयति यो
जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति” कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षात् । अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
“पवतामन्तरिक्षा इति ऋ० ६, ३६, ५ ।

अन्तरितः । अन्तर्-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गते
अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्मणि क्त । व्यवधानो
गते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, “द्विरेफट्टन्दान्त-
रितैः सरोरुहैरिति” किरा० । अपसारिते, “कुर्त्यात्
यथास्थानकमन्तरं वेति” लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने
प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रियं न० कर्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्षं न० अन्तरिक्षवत्सर्वम् । [दके आकाशात्पतितजले

अन्तरीक्षजलं न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा० त० । दिव्यो-

अन्तरीपः पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य व० अच् समा० आत-
ईत्त्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वात्तथात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयो-
र्भेदः । काकाक्षिगोलकन्यायात् “द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीप-
मित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अन्य इति तेनायं पुंस्त्री०
इति केचित् ।

अन्तरीयं न० अन्तरे भवं गृहादित्वात् ङ । “नाभौ धृतञ्च
यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
च्छिन्नमुभयान्तयो” रित्येवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भवादर्थे
धूमा० वुञ् । आन्तरीयकः तद्भावे लि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण्-विच् । मध्ये । “आनन्देऽथा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्फुरित्यमरः” ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्येऽपि णस्य नेत्त्वम् ।
विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे “अन्तरेणाञ्जलिं बद्धा
लक्ष्मणस्य प्रसादनमिति” रामायणम् । मध्ये “अन्तरेण
वै योनिं गर्भः सञ्चरति” कौ० ब्रा० । “अन्तरेणापां गुणम्
इति” स्मृतिः । तत्र विनार्थे, द्वितीयादृतीये पर्यायेण,
“श्रीर्नेत्रेण विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं सुखमिति” सु० बो० ।
उभयोर्मध्ये ऽर्थे द्वितीया “अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यञ्चेति”
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडुः । अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । श्रीवाप्रदेशे
जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्व-
च्चिरर्थके । “किमनेनान्तर्गडुर्नेति सर्वदर्शन सं० । “अन्त-
र्गडु निरर्थकमिति” मेदिनिः ।

अन्तर्गतः । अन्तःअन्तकरणे गतः । अन्तःकरणस्थे देहस्थे च
“अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद” इति रघुः । “येषामन्तर्गतं
पापं जनानां पुण्यकर्मणामिति” पुरा० “अन्तर्गता सदन-
वज्रशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्चिते-
नेति” उद्भटः । अभ्यन्तरस्थे च “अन्तर्गतशवे ग्रामे वृष-
लस्य च सन्निधाविति” । “नेत्रवक्त्रविकारेण गृह्यते-
ऽन्तर्गतं मनः” इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भाः
शय्यानामिव सम्पदः” इति रघुः ।

अन्तर्गर्भः । अन्तर्गर्भान्तरस्थो गर्भोऽस्य । अभ्यन्तरस्थगर्भयुक्ते ।
“कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भाविति” कात्या० २, ३,
३१ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् । अन्तर्गर्भे गर्भोऽस्य इति । मध्यस्थ-
गर्भयुक्ते । “अन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव चेति”
पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृतिः ।

अन्तर्गृहं न० अन्तःस्थं गृहम् । वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे “अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति” ॥ काशीमा०
अन्तर्गृहमप्यत्र “अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति
वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
पैशाच्यनरकावहमिति” “देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहं विवेश
हेति” च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम्
अव्ययी० । गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घणः पु० अन्तर्गृह्यते क्रोडीभवत्यस्मिन् अन्तर्+घृ-अप्

नि० घादेशः णत्वम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सावकाशे देशे
 “तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघणे सौधसञ्चनः” इति भट्टिः ।
अन्तर्जठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य
 मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।
अन्तर्जात वि० अन्तर्देहमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।
अन्तर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये
 ‘अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राङ् वा
 ब्राह्मेण तोर्धेन द्विजो नित्यमुपसृष्टेदिति’ या० “जानु-
 नोर्मध्ये हस्तौ कर्तव्येति” रघु० ।
अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् ।
 सर्वान्तर्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्तर्यामित्वा-
 त्तयात्वम् ।
अन्तर्ज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते
 देहान्तर्दाहे । अन्तःस्थो ज्वलनः । जठरानले पु० ।
अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दध-
 करणे ल्यट् । किणुप्रभृतौ मद्यबीजे ।
अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते
 महादशान्तर्गते ग्रहाणां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च
 नानाविधा ताश्च दशाशब्दे वक्ष्यन्ते । तत्राष्टोत्तरीयदशा-
 यामन्तर्दशाऽभिधीयते वक्ष्ये च तस्या एव प्रचलितत्वम् ।
 “षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावङ्गा-
 रके ज्ञेया बुधे सप्तदश सृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता
 गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरथेक-
 विंशति” इत्युपक्रम्य सत्याचार्यः “क्षत्तिकादित्ये सूर्यः
 सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्यित्ये भौमो बुधो हस्त-
 चतुष्टये ॥ अनुराधातये सौरिर्गुरुःपूर्वाचतुष्टये ।
 धनिष्ठातितये राहुः शेषे शुक्रःप्रकीर्तितः ॥ सूर्योप-
 प्लवभौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुश्चन्द्रशुक्राणां
 वधेष्वितफलप्रदा” ॥ अन्तर्दशाज्ञानं यथा । “स्वद-
 शाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
 तच्छेषं पूरयित्वा तु विंशता ॥ अङ्गैर्हत्वा दिनं लभ्यं
 तच्छेषे षष्टिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डा-
 स्तदन्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः ।
 चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य,
 ज्ञस्य रुद्रास्तु मासा दिग्द्वयाः, शनेः । ऋतुमासाद्यु विंशश्च
 गुरोर्वर्षोद्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु
 मासकौ एवं ग्रहाणामन्येषामूह्याश्चैवान्तरादयः । यदुपह-
 स्यान्तरे यस्तु यत्संख्यकालमाप्नुवान् । तत्संख्यं स्यान्तरे

तस्मै सदद्यादिति निश्चयः । स्यान्तरे ग्रहणे स्वांशं स्वांशेन
 पूरयेत् सदा इति” ज्यो० त० । विंशोत्तरीये तु । आचं
 कुराजोशबुकेशुपूर्वा वङ्गादितो भात् क्रमशस्त्रिवारम् । मानं
 रसाशानगदन्तिचन्द्रकलाङ्गचन्द्राद्विरसाद्विंशति” इत्युक्तेः
 क्षत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा
 महादशा । यथा क्षत्तिकायां जातौ रवेः षट् वर्षाः, रोहि-
 ण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, ऋगे, कुजस्य ७ वर्षाः,
 आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य
 १६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १६ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य
 १७ वर्षाः, मघायां केतोः ७ वर्षाः, पूर्वफाल्गुन्यां
 जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु
 उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षड्वादि-
 वर्षाः । तदन्तर्दशा तु “स्वदशाभिर्दशां हत्वा वसुभिर्भाग-
 माहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपाते-
 नान्तर्दशामानमुद्घेयम् यथा यदि १०८ वर्षैः द्वे
 वर्षाः तदा द्वे वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन
 तत्तन्मानम् एवं १२० वर्षैः यदि द्वे वर्षाः तदा द्वे वर्षैः
 किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानमिद्विः । एवं
 योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशामानमुद्घेयम् ।
अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहा-
 भ्यन्तरे “अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनी” इति
 मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।
अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्य-
 न्तरदाहे । अन्तःस्थः दहनः । जठरानले पु० ।
अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः । देहाभ्यरसन्नापे ।
अन्तर्दुष्ट वि० अन्तः अन्तःकरणे दुष्टः । दुष्टान्तःकरणे ।
अन्तर्द्वार न० अन्तर्गतं द्वारम् । गृहमध्यस्थे गुप्तद्वारे । जाह्न-
 द्वारे क्षीरस्वामी (खिड़की) द्वारे श्वरः ।
अन्तर्द्वा स्त्री अन्तर+धा स्त्रियां भावेऽङ् । अन्तर्द्वा ने तिरो-
 धाने “अन्तर्द्वासुपययुर्गुत्पलावलीषु” इति माघः ।
अन्तर्द्वा न न० अन्तर+धा-ल्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य
 दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, सन्यादीनां शरीरत्वागे च ।
 “अन्तर्द्वा न गते रामे इति” रामायणम् ।
अन्तर्द्वि पु० अन्तर+धा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्त-
 र्धाने च “अन्तर्द्वा यैनादर्शनमिच्छति” पा० ।
अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये
 अन्तःस्थं नगरम् कर्म० । अन्तःपुरे । “दशाननान्तर्नगरं
 ददर्शति” रामा० ।

अन्तर्भावः पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः । मध्यप्रवेशे ससदाय-
मध्यपाते । “आत्मानमात्मना विश्वदस्तीति व्यवदिश्यते
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका०
स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वङ्गिमङ्गोधविषयत्वा-
दङ्गेर्वङ्गिमदन्तर्भावः । अन्तःस्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।
अन्तर्भावना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता
भावना । व्यञ्जकचेष्टादिभूत्ये चिन्तने ।

अन्तर्भावितः लि० अन्तर्+भू-णिच्-क्त । मध्यप्रवेशिते सस-
दायान्तर्भूतोक्ते । “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदस-
त्त्वतः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वतः” इति
खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववर्तितया कार-
णस्य यत् सत्त्वसुररीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य
सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेऽनवस्थापातः
ततश्च उत्तरत्वं एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया
तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च
विनापि सत्त्वं, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि
दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूतः लि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-
र्गते च । “कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वै-
रकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते” इति हरिका० “एष वै
भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्मनसः लि० अन्तर्गतं बाह्यव्यापारभूत्यतया अन्तरेव
स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्ते च ।
दुःखितस्य हि बाह्यतदितरव्यापारभूत्यतया तत्प्रती-
कारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-
स्थस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-
स्कृतया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुखः लि० अन्तःपरमात्मा सुखं प्रवेशद्वारं यस्य । बाह्य-
वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ ।
अन्तरभ्यन्तरे सुखं यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्रावणसाधने शस्त्र
भेदे न० । “रूचीकुशपत्वाचीसुखशरीरसुखान्तर्मुखविकू-
र्चकानि विस्त्रावणे” इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्या-
वृत्तिरूपं द्वारं सुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना
अविद्यावृत्तिरूपान्तःकरणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके
प्राज्ञास्थे जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राज्ञः” इति
श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोसुखत्वोक्त्या तथात्वम् ।
सुखस्य मध्यम् अव्ययी० । सुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्तःस्था षट्चक्रस्था मातृका अकारादि-

वर्णाः । तन्त्रोक्तेषु षट्चक्रस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते
च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यासः पु० अन्तःस्थाया मातृकाया न्यासः उच्चा-
रणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमातृकावर्णानां
स्मरणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा “न्यासोऽय-
मान्तर” इत्युपक्रम्य “इष्टपत्न्याम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश
विन्यसेत् । द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ।
दशपत्न्याम्बुजे नाभौ डकारादीन् षोडश । षट्पत्न्याम्बुजे
लिङ्गस्थे वकारादीन् षोडश । आधारे चतुरोर्वर्णान्
न्यसेद्वादीन् चतुर्दश । हृत्तौ भूमध्यगे पद्मे द्विदश विन्यसेत्
प्रिये ! । तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एवं
समाहितमना ध्यायेच्च ग्रासोयमान्तरः” इति तन्त्रसारः ।

अन्तर्मृतः पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृतः । गर्भाशये मृते
बालकादौ “भवत्युच्छ्वासपूतिश्च मूलं चान्तर्मृते शिशौ”
इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्यः लि० अन्तरे भवः दिगा० य । मध्यभवे ।

अन्तर्यागः पु० अन्तरन्तःकरणेन मनसा कल्पितोपचारैर्यागः
पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च ।
“अर्चयन् विषयैः पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासै-
स्तन्मयतावुद्धिः सोहंभावेन पूजयेत्” । तन्मयेति तदेकत्व-
ज्ञानं सोहमिति, “मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभाव-
येत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्दवृंहिते । दर्शयत्यात्मसद्भावं
पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयपुष्पाणि यथा । अमा-
यामनहङ्कारमरागमदं तथा । असौहकमदम्भश्च अ-
निन्दाऽलोभकौ तथा । अमात्सर्यमलोभश्च दशपुष्पं
विदुर्बुधाः । अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टसप्तभिः
१५ पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम्” । अथ होमः । “आत्मा-
नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-
रूपं संविभाव्य च । चतुरस्रं तु चित्कुण्डमानन्दमेखला-
युतम् । अर्द्धमात्राकृत्योनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ
ध्यात्वा तन्मयस्यज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभि-
चैतन्यरूपान्नौ हविषा स्तुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षय्य-
र्जुहोम्यहम्” । (स्वाहा इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते) धर्मा-
धर्महविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्तुचा । सुषुम्णावर्त्मना
नित्यमक्षय्यर्जुहोम्यहम्” । (स्वाहेति द्वितीयाहुतिः,
मूलान्ते) “प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अवलम्बनः स्तुचा ।
धर्माधर्मकलास्ते हृत्पूर्वमग्नौ जुहोम्यहम्” । (स्वाहेति तृती-

वाङ्मतिं जुहुयात् । ततो मूलान्ते) । “अन्तर्निरन्तर-
निरन्धनएधमाने मायान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ ।
कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकाशमूढौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
शिवासनान्तम् । इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेद्भुवम्” । “अयमन्त-
र्यागोज्ञानिनामेव । अथान्तःपञ्चमकारयजनप्रकारः ॥
तदुक्तं कुलास्त्रे अन्तर्यजने” । “सुरा शक्तिः शिवोमांसं
तद्भोक्ता भैरवःस्वयम् । तयोरेक्यसमुत्पन्ने आनन्दोमोक्ष
उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च हव्ये व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते । लिङ्गवय-
विशेषतः षट्चक्रपद्मभेदतः । पीठस्थानानि चागम्य महा
पद्ममनं व्रजेत् । आभूलाधारमात्रह्वरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः ।
चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिसामरस्यमहोदयः । व्योमपङ्कजनि-
ध्वन्द्वसुधापानरतो नरः । मधुपानमिदं देवि ! चेतरेन्द्राद्य-
पानकम् । पुण्यापुण्यं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।
परे लयं नयेच्चित्तं पलाशीति निगद्यते । मानसादिन्द्रिय-
गणं संयस्यात्मनि योजयेत् । मांसाशी स भवेद्देवि ! इतरे
प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्ममिथुनसंयोगानन्दनिर्भराः ।
सुक्तास्ते मैथुनं तत्स्यादितरे स्त्रीनिषेवकाः” इति त० सा०
“अन्तःपूजां विधायैव बाह्यपूजां समाचरेदिति” तन्त्रम् ।
अन्तर्यामि पु० अन्तर्यामो यस्मात् । ग्रहरूपे सामापरारख्ये
पातभेदे । “विष्टुभः स्वारं स्वारादन्तर्यामः ‘अन्तर्या-
मात् पञ्चदश’ इति यजु० १२,५५ स्वारात् साम्नोऽन्त-
र्यामं ग्रहं निरमिमीतेति” इतिरिति वेददीपः ।
तच्च यज्ञियं पातभेदः । “सुहृवा स्तूर्यायान्तर्याममनु-
मन्त्रयेदिति” श्रुतिः “उच्चेतुः पातयोजनमित्युपक्रम्य”
खरोत्तरपूर्वाङ्गे उपांश्वन्तर्यामयोः” कात्या० ८,१,२,
खरस्य उत्तरपूर्वाङ्गे देशानकोणे, उपांश्वन्तर्यामयोः पातयो-
र्योजयति सादयतीति वा” तद्व्या० ।
अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्मणि
इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यम+णिच्-णिनि ।
“अन्तराविश्य भूतानि यो विभक्त्यात्मकेतुभिः । अन्तर्यामी-
श्वरः ताक्षात् भवे” दित्युक्ते ईश्वरे “अन्तरेष यमयती-
त्यादि” बृहदारण्यकान्तर्यामिब्राह्मणोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
आत्मकेतुभिः निजव्यापारैः प्राणादिवृत्तिभिरित्यर्थः ।
वायौ च तस्य सर्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-
त्तथात्वम् । अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि त्रि० ।
अन्तर्यामिब्राह्मण न० अन्तर्यामिन् ईश्वरस्य ज्ञापकम्

ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागः । बृहदारण्यकान्तर्गते अन्तर्या-
मिनः ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १२० पृष्ठे दर्शितम् ।
अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्य लोम अच् समा० ।
आच्छाद्ये लोमि ।
अन्तर्वंशिक त्रि० अन्तर्वंशे राज्ञामाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः
नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः, अन्त-
र्वंशः नियोज्यतयाऽस्त्यस्य ठन् वा । राज्ञामन्तःपुरे रक्ष-
णार्थं नियुक्ते कुञ्जवामनादौ ।
अन्तर्वण अव्य० वनस्य मध्यम् णत्वम् । वनमध्ये इत्यर्थः ।
अन्तर्वत्नी अन्तरस्त्यस्य गर्भ इति वाक्ये “अन्तर्वत्पतिवतो-
र्नृगिति” पा० अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ मतुप् अदुपपत्वे
मस्य वः लुक् च । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । “तस्यामेवास्त्र-
यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती सुतावस्तुत सम्प्रदाविति”
रघुः । अन्तःशब्दस्य तत्स्यलक्षणया अस्त्यर्थे मतुप् मस्य
वः । अन्तःस्थपदार्थवति त्रि० । “पुमानन्तर्वां स्थविरः
पयस्वानिति” अथ० ८,४,३ ।
अन्तर्वमि पु० अन्तःस्थित एव वाणयति उद्गारशब्दं कारयति
वण-शब्दे इन् णस्य मत्वम् । (ढेकुर) इतिख्यात-
स्योद्गारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे ।
अन्तर्वर्त्तिन् त्रि० अन्तः मध्ये वर्त्तते वृत्त-णिनि । मध्य-
वर्त्तिनि । “अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रयेति” सि० कौ० ।
अन्तर्वा त्रि० अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा वाति गच्छति
स्निग्धत्वेन वा-गतिगन्धनयोः विच् । पुत्रपञ्चादिषु ।
अन्तर्वाणि त्रि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-
त्मिका वाणी यस्य व० समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप्
ह्रस्वश्च । बह्वशास्त्रवाक्याभिज्ञे पण्डिते ।
अन्तर्वावत् त्रि० अन्तर्वाः पुत्रादिरस्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः ।
पुत्रादिमति “अन्तर्वावत् क्षयं दधे” इति ऋ० १,४०,७,
“अन्तर्वावत् अन्तःस्थितपुत्रादिमत्त्वात् बहुगुणोमेतं क्षयं
गृह्णमिति” भा० ।
अन्तर्वाष्प त्रि० अन्तर्गतं वाष्पम् । बाह्याप्रकाशिते कण्ठ-
पथाप्राप्ते रोदनजन्यजलकण्ठे । व० । तदुक्तपदार्थे
त्रि० । “अन्तर्वाष्पविलोचने” इति ।
अन्तर्विगाह पु० अन्तर्भूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । ल्युट् ।
अन्तर्विगाहनमप्यत्र न० हेम० ।
अन्तर्वेदि पु० अन्तर्गता वेदित्यत्र देशे । ब्रह्मावर्त्तदेशे, स च
देशः आ प्रयागात् हरिद्वारपर्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । “अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, “अन्तर्वेदि वेद्याः करिष्यमाणायाः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति” तद्व्या० “अन्यदन्तर्वेदि” कात्या० १३, २, ३ । अन्तर्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इत्यादौ कर्मणि “नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति” मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति” कृष्ण० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादनर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्यन्ते शशस्थलीति ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे अन्तर्वेदिक ति० अन्तर्वेदे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न टद्धिः । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुकादौ । अन्तर्वेदिककादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर+हृन्-ल्यप् । मध्ये हृत्वेत्यर्थे “अन्तरपरिग्रहे” पा० अपरिग्रह एवास्य गतित्वेन समासः परिग्रहे तु न, “अन्तर्हृत्वा गतः हृतं परिग्रहेति” सि०कौ० । [तद्धति ति० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे, हेत० । अन्तर्हित ति० अन्तर+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । “अन्तर्हितव्यर्थ” इति सि०कौ० ।

अन्तवत् ति० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मतप् मस्य वः । अवश्यनश्वरे “अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरेण” इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । “स हैतानन्तवत् उपास्तेऽन्तवतः स लोकान् जयतीति” वृ० उ० । “अन्तवतः परिच्छिन्नानिति” भा० । स्त्रियां डीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तु शीलमस्य वस-णिनि सप्तम्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां डीप् । समीपस्थिते ति० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्था वेलाऽवधिः कालो वा हेत० । शेष-अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे हेत० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्धेतुत्वात् शस्यने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-सादृश्यात् कर्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद-क्लिप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । “तमुपासते गुरुमिवान्तसद्” इति किरा० । समीपगे ति० ।

अन्तसलिल न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले “गङ्गाया अन्तसलिलवाहित्वान्न दोष” इति रघु० । सत्वाभावपक्षे अन्तःसलिलमप्यत्र । अन्तर्गतं सलिलं यस्याः ।

अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमव-गाहेतेति” सृतिः । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततापे, देहमध्य-अन्त(न्ते)स्था पु० अन्तः स्पर्शोष्णोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था-क्लिप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावमानस्पर्शानां शषसहस्रपेक्ष्यणसमध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं वि-जानीयात् कण्ठग्रामाङ्गरसंयुतमिति” पा० शि० । स्था-क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे ति० । भवादौ गङ्गा० ङ । अन्तःस्थीयः मध्यस्थभवे ति० ।

अन्तादि ति० आदिश्च अन्तश्च ह० राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयोः । “अन्तादिवच्चेति” पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोवङ्गिः । प्रलयानले, अन्त्येष्टिकर्माङ्गवङ्गौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्यन्तदेशमृच्छति ऋ-अण् उप० । “अभिधातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति” भारतोक्ते पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य ग्रामान्तस्थत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशायिन् पु० अन्ते पर्यन्तदेशेऽवशेते अव+शी-णिनि । अन्तावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवसातुं क्तेत् शीलमस्य अव+सो-णिनि युक् च । नापिते । अन्ते वृद्धे वयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । “अन्ताय स्वतो-षार्थं जन्तुनाशाय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ । नटाभिनयन-काले तदुक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० । “सुगन्धप्रभीतवदुपेयतरन्ति मातो-रिति” भाग० “यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट स” इति ऋ० १,७६,११, “अन्ति अन्तिके” भा० । “नही तु वो मरुतो अन्त्यस्ते” ऋ० १,१६७,६ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्तदर्थसामीप्ये “वृष-णावन्तिदेवगति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक ति० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त-घञ् सो-स्यास्तीति मत्वर्थीयः ठन् । सामीप्यवति । “विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्निति” “शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति” “वसे-युश्च गृहान्तिके” इति च मनुः । “तामन्तिकन्यस्तबलि-प्रदीपामिति” रघुः । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । चूलग्राम् न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां व्याप्नोति अन्त+कन् । पर्यन्तव्यापके ति० । “केशान्तिको ब्राह्म-

स्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटस्थितो राक्षः
स्यात् नान्तिको विश' इति "षट्त्रिंशदाब्दिकं
वर्षं गुरौ त्वेदिकं व्रतम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणा-
न्तिकमेव वेति" च मनुः । "जनान्ते स्याज्जनान्तिक-
मिति" सा० द० ।

अन्तिकतम लि० अतिशयेनान्तिकः अतिशयने तमप् ।
अत्यासन्ने वेदे तु "तादेषेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे ।
अन्तिकाश्रय पु० अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+ओ-अच् ।
निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तितस् अव्य० अन्तिक+तसिल् कलोपः अन्तिशब्दाद्वा
तसिल् । अन्तिके इत्यर्थे "नकिष्टं न्नन्त्यन्तितोनदूरादिति"
ऋ० २, २७, १३, "अन्तितः अन्तिकादिति" भा० ।

अन्तिम लि० अन्ते भवः अन्त+डिमच् । अन्तभवे, चरमे च ।
"अजातमृतमूर्खानां वरमाद्यौ नचान्तिमः । स्रद्धोष-
करावाद्यावन्तिमश्च पदे पदे" हितो० ।

अन्तिवाम लि० अन्ति अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य ।
निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति ऋ० ७, ७७, ४ ।
"अन्ति अस्मदन्तिके वामं धनं यस्याः सान्तिवामेति" भा० ।

अन्तेवसत् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-शब्द
७त० अलुक्समा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितावपि
तत्समभिव्याहारमात्रेण तदर्थता । "वसन्निवान्ते विन-
येन जिष्णुः" किरा० ।

अन्तेवासिन् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-
णिनि ७त० अलुक्समा० । शिष्ये "याज्यान्तेवासिनोर्वापि
न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिवैशम्पाय-
नान्तेवासिभ्यश्चेति" "आचार्योपसर्जनान्तश्चान्तेवासीति" च
पा० । "वामदेवान्तेवासो तदाश्रमवासीति" दशकु० ।
ग्रामादेरन्तेवासिनि चाण्डालादौ लि० ।

अन्तोदात्त न० अन्ते उदात्तः खरो यस्य । अन्तोदात्तस्वर-
युक्ते पदे "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" पा० सूत्रे "सर्व-
नामस्थाने किम् ? ज्योतिष्मतः पथो रज्जेति उदात्त-
निर्वाचिस्वरेणान्तोदात्तं पदमिति" सि० कौ० । अन्ते अन्ता
वयवे उदात्तः । यादृशसमुदायस्य अन्त उदात्तः तादृशे
समुदाये "कर्णात्वतो घञोऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे विहिते
अन्तोदात्तस्वरे, कर्षःपाक इत्यादि । "धातोः" पा०
अन्तोदात्तः । "गोपायतन्" इति सि० कौ० । "फिषो-
ऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्यप्रणीतसूत्रैः
प्रातिपदिकस्थान्त उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि० कौ०

उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपात्तानि । तादृशसूत्रोत्पात्तानां
प्रातिपदिकानामन्तोदात्तता बोध्या ।

अन्तः लि० अन्ते पर्यन्ते वसतीति अन्त+यत् । चाण्डाले ।
"अन्त्यादपि वरं धर्मं स्वीरत्वं दुष्कुलादपीति" मनुः
"अन्त्यश्चण्डाल" इति कुल्लू० । श्लेच्छे, चण्डालान्त्य-
स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" नक्षत्रचनदीनाम्नी नान्त्रपर्वत-
नामिकामिति" "नान्त्रो न विकलेन्द्रिय" इति च
मनुः । "अन्त्रश्चण्डालादिरिति" "नक्षत्रचनदीश्लेच्छ-
पर्वतनामिकामिति" च कुल्लू० । श्लेच्छानां सर्वाप-
कर्षान्तभवत्वात्तथात्वम् । अवसानभवे, "जायायै पूर्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्रकर्मणीति" मनुः "नानावीजेष्वन्त्र
एव सामर्थ्यात्" कात्या० २, ४, १०, "असह्यपीडं भगवन् !
क्वणमन्त्रमवेहि मे" इति "विससर्ज तदन्त्रमण्डनमिति"
च रघुः "क्रियतां कथमन्त्रमण्डनमिति" कुमा० । अव-
सानञ्च दैशिकं कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्
अन्ताय परिच्छेदाय हितः यत् । परिच्छेदकारके
वैशिष्टिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्त्रो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः
परिकीर्तित" इति भाषा० प्रलये परमाणूनां गगनादी-
नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिच्छेद-
करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सुस्तायाम् स्त्री । अन्तिमे
वस्तुनि लि० । यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां
मध्ये मीनः, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि । संख्याभेदे
न० "जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संख्ये"ति
भास्कराचार्योक्ते परार्द्धशतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य
वामस्थिताङ्गे "स्थाप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्रनिम्न" इति
लीला० । लग्नावधिद्वादशराशौ पु० षष्ठेऽष्टमेऽन्त्रे भुवि-
चेन्व्यहेति नील० ता० । "त्रिकोणाष्टकयूकान्त्रग्रहा-
यद्वत् फलं तथा इति" ज्योति० । अन्तेभवः दिगा० यत् ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्यायाम्
स्त्री । यथा "क्षितिज्ययैवं द्युगुणश्च सा हृतिस्वरज्य-
यैवं त्रिगुणोऽपि सान्त्रका" । "द्युज्यैव क्षितिज्ययो-
त्तरगोले युता, यास्ये रहिता हृतिर्भवति । एवं त्रिज्या
चरजीवया युतोनान्त्रा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अत्र
गोलेऽहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपातयोर्वृद्धं यत् तदुदयास्त-
सूत्रम् । एवमुन्मण्डलसंपातयोर्वृद्धं तदहोरात्रवृत्तव्यास-
सूत्रम् । तदुदयास्तसूत्रयोरन्तरं सर्वत्र कुज्या । अथ
यास्योत्तरवृत्तसंपातयोर्वृद्धं तत् तन्मितं तस्य व्याससूत्रम् ।

तयोर्व्यासस्तत्रयोर्व्याः संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं दुज्या ।
सोऽन्तरगोलेऽधःस्थया कुज्यया युता यावत् क्रियते ताव-
द्दिनाधोऽर्कोदयास्तस्त्वयोरन्तरं स्यात् । दक्षिणे तु कुज्यया
हीना । यतस्तत्रोदयास्तस्त्वयादधः कुज्या । यदर्को-
दयास्तस्त्वयोरन्तरं सा च हृतिरुच्यते । एवमन्तर्गापि ।
अत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं विज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत्
विज्यातुल्यं भवति । तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते
तावच्चरज्यातुल्या भवति । अथ चरज्यया विज्या युतो-
नाऽन्तर्ग्रासं भवति । नह्यन्तर्ग्राह्योः क्षेत्रसंस्थानभेदः ।
किन्त्वङ्गानां गुरुलघुत्वात् केवलं सख्याकृतो भेद इत्युप-
पन्नम्” प्रमिता० ।

अन्त्यकर्मन् न० अन्ते नाग्रे भवं कर्म । अन्तेष्टिक्रियायाम् ।
“जायायै पूर्वमारिणै दत्त्वाग्नीनन्तर्कर्मणि” “ब्राह्मणां
याजनं कृत्वा परेषामन्तर्कर्म च अभिचारमहीनञ्च विभिः
कच्छैर्व्यपोहति” इति “जातकर्मन्तर्कर्मणि नवश्राद्धं
तथैव चेति” च मनुः । “तमेनं मृतमितोऽस्मादुपमात्
अग्नये” इति छा० उप० अग्नयेऽग्न्यर्घ्यमृत्विजोहरन्ति
पुत्रा वान्तर्कर्मणि” इति छा० उप० भा० ।

अन्त्यज पु० स्त्री० अन्तः सन् जायते जन-ड । शूद्रे तस्य
वर्षमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम् । “येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चे-
च्छ्रेष्ठमन्तर्ज” इति मनुः । “अन्तर्जः शूद्रः” इति कुल्लू० ।
शेषजातमात्रे वि० । अन्तर्ग्राहणाल इव जायते जन-
ड । रजकादिषु सप्तषु जातिषु पु० स्त्री० “रजकश्मकारश्च
नटो वरुड च । कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते अन्तर्जाः
सृताः” अतिसंहिता । “न शूद्रराज्ये निवसेदित्यधिकृत्य
नोपसृष्टेऽन्तर्जैर्दभिरिति” “सहस्रं त्वन्तर्जस्त्रियामिति”
च मनुः ।

अन्त्यजन्मन् पु० स्त्री० अन्तर्जन्म यस्य । शूद्रे, “प्रतिग्रहस्तु
क्रियते शूद्रादप्यन्तर्जन्मन” इति मनुः । शेषजातमात्रे वि० ।

अन्त्यजाति पु० स्त्री० अन्तर्जा जातियस्य । शूद्रे । “शरीरजैः
कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिभ्यः गतां
मानसैरन्तर्जातितामिति” मनुः । चण्डालादौ च ।

“अन्तर्जातिरविज्ञातो निवेशस्यास्य वेदसनीति” आप० ।

अन्त्यभ न० कर्म० । मीनराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयोः राशि
चक्रस्थान्ते स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्त्ययोनि पु० स्त्री० अन्त्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे,
चण्डालादौ च “शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्तर्ग-
योनिव” इति मनुः ।

अन्त्यवर्ण पु० स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पदवाक्यादेरवसानस्थिता-
चरे पु० । [पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म० । शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० “निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र-
मन्तर्गावसायिनम् । श्मशानगोचरं सृते” इति मनुः
निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरदाफरास) इति ख्याते
सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । “चण्डालः श्वपचःक्षत्ता सृतो
वैदेहकस्तथा । मागधयोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः”
इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डादिषु च । “अन्त्यावसायिनामन्त्र-
मग्नीयाद्यस्तु कामत” इति अङ्गिरःसृतिः ।

अन्त्याश्रम पु० न० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे ।

अन्त्याश्रमिन् पु० अन्तर्गाश्रमोऽस्यस्य इति । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्त्याहुति स्त्री कर्म० । अन्तर्गोष्ठौ साग्निकस्य मृतस्य
देहसंस्कारके यज्ञभेदे “अन्तर्गोष्ठौ हावयितुं सविप्रा”
इति भट्टः ।

अन्त्युति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा जतिः रक्षणम् अव-क्तिप्
कलोपः । आसन्नरक्षणे “अहमन्तर्गुतिमयोभुवमिति”
ऋ० १, १३८, १ ।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्तेभवा इष्टिः । साग्निकस्य मृतस्य देह-
संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्त्वमत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे
च । “पतितानां न दाहःस्यात् नान्तर्गोष्ठिर्नास्ति सञ्चय”
इति शु० त० सृतिः ।

अन्त न० अन्तर्गते देहो बध्यतेऽनेन अति-बन्धने करणे ण् ।
देहबन्धने-“उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्त्राणि
सूरिभिः अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्द्देशेत्” ।
इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे । “सार्द्धा वि व्यामान्य-
न्त्राणि पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि” सुश्रुतम् । “नित्य-
दन्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्” “यस्यान्त्रमन्त्रैरुपले-
पिभिरिति” सुश्रुतम् ।

अन्तकूज पु० अन्तस्य कूजः शब्दभेदः । अन्तर्विकूजने “पक्ता-
शयस्थोऽन्तकूजं शूलं नाभौ करोति वेति” सुश्रुतम् ।

अन्तपाचक अन्तस्य दोषं पाचयति । त्वचिसारे निर्यास-
विषे औषधिभेदे “स्थावरज्ज्वरश्चैव द्विविधं विषमुच्यते”
इत्युपक्रम्य । “दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयमि-
त्यभिधाय “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च
निर्यासाः धातवश्चैव कन्दश्च दशमः सृते” इति विशेषतः
स्थावरस्य स्थानसङ्ख्या “अन्तपाचककर्त्तरीयसौरीयककर-
घाटक रम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाणा-

चेति" २५२ पु० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषयशब्दे दृश्यम् ।
अन्तर्मांस न० "आन्त्रिकं छिद्रमार्गेण धौतं निर्मलधा-
रिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वेसवार (वेसम) युतान्
पचेत् । निःसारं विरसोद्धारमन्त्रमांसमुदाहृतमिति
वैद्यकोक्ते पक्वमांसभेदे आन्त्रिके ।

अन्तर्दृष्टि पु० अन्तर्निमित्ता दृष्टिः । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे
स च रोगः सु० २८६ पु० सुश्रुते दर्शितो यथा
"वातपित्तश्लेष्मणितमेदोमूलान्त्रनिमित्ताः सप्त दृश्यः ।
तासां मूलान्त्रनिमित्ते दृष्टी वातसमुत्पत्तेः केवलमुत्पत्ति-
हेतुरन्यतमः ॥ अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोशयोर्दृष्टिं जन-
यति तां दृष्टिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यन्तीनां पूर्वरूपाणि
वस्तिकटोष्णमेद्रेषु वेदना सारुतनिग्रहः फलकोशशोफ-
चेति तवानिलपरिपूर्णं वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्ता-
निलरजं वातदृष्टिमाचक्षते, पक्वोदुम्बरसङ्काशां ज्वर-
दाहोष्णवतीं चाशु समुत्थानपाकां पित्तदृष्टिं, कठिनामल्य-
वेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मदृष्टिं, कृष्णस्फोटारतां पित्त-
दृष्टिलिङ्गां, रक्तदृष्टिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्यवेदनां ताल-
फलप्रकाशां मेदोदृष्टिम् ॥ मूलसन्धारणशीलस्य मूलदृष्टि-
र्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा इतिरिव क्षुब्धति मूलकच्छ-
वेदनां दृषणयोः श्वयथुं कोशयोश्चापादयति तां मूलदृष्टिं
विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहद्वजप्रपतनादिभिरायास-
विशेषैर्जायुरतिप्रदृष्टः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं
द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्गणसन्धिसुपेत्य ग्रन्थिरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य
सुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो
भवति सशब्दमवपीडितश्चोद्धस्यति । विमुक्तश्च पुनराध-
मति तामन्त्रदृष्टिमसाध्यामित्याचक्षते" इति । "षण्मासानु-
पयुज्यैतमन्त्रदृष्टिं व्यपोहति" सुश्रुतम् ।

अन्दि का स्त्री अदि+बन्धने खलु । नाञ्चोक्तौ ज्येष्ठ-
भगिन्यामित्यमरटोकायां नीलकण्ठः ।

अन्दू स्त्री अन्द्यते बध्यतेऽनेन अदि+ङ् । निगङ्गे स्तोपाद-
भूषणभेदे च । स्वार्थे कन् "केऽण इति" ह्रस्वः । अन्दु-
कोऽयत्न "स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य
देवताशब्दादौ दर्शनात् पुंस्त्वम् ।

अ(आ)न्दोल दोलने अद० चु० उभ० सक० सेट् ।

अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुदोलत्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दो-
लनम् "किन्वासासरविन्दुन्दुरङ्गां द्राक्चामरान्दोल-

नादि" ल्युङ्गट् । अ(आ)न्दोलितः । चुरादेराकृतिगणत्व-
नायमुत्प्रेक्षितः स च दीर्घादिः । "आन्दोलत् क दोलने"
इति कविकल्पद्रुमोक्तेः ह्रस्वान्त इत्यन्ये तन्मूलं दृश्यम् ।

अन्ध दृष्टिविधाते अद० चु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वा-
दकर्मकः सेट् । अन्धयति-ते आन्दिधत्-त । अन्धयन्
अन्धितः । "कनकमृगदृष्ट्यान्धितधियेति" सा० द० ।
दृष्टिरत्र नेत्रेन्द्रियजं प्रत्यक्षं विवेकज्ञानञ्च तद्विधाताश्रयस्य
कर्तृत्वम् ।

अन्ध त्रि० अन्ध-अच् । नेत्रद्वयस्यैकचक्षुर्हीने तु नास्य
प्रयोगः अनुपहतनेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च
द्विविधः जन्माब्धः, उत्पत्तौ नेत्रद्वयवानपि रोगादिना
उपहतनेत्रद्वयश्च उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । "जडमूकाब्ध-
बधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्युरिति" च मनुः ।
"इहैवास्ते तु सा लोके गौरभवेकवेश्मनीति" "अनंशौ
क्षीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ" तथेति सूत्रान्तरम् "अन्धो-
गगनं न पश्यतीति" व्यु० गदा० "दृष्टोऽन्धः पतिरेव
मञ्चकगत" इति सा० द० । चक्षुःसत्त्वेऽपि आलोकादि
सहकारिकारणान्तराभावेन दृष्टिराहित्येऽपि अस्य प्रयोगः ।
यथा "दिवाब्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय" इति देवी० ।
तत्र मेचकानां दर्शने आलोकाभावस्यैव सहकारितया
तेषां दिवाब्धत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावे-
ऽपि दीपाद्यालोकान्तरसङ्गावे रात्रावन्धता । मनुष्याणाम् तु
दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
दृष्टिमत्त्वाच्चाब्धत्वम् । विवेकज्ञानसून्ये "क्रोधाब्धस्तस्य
तस्य स्वयमिह भवितेति" वेणो० "नैवान्यत्र मदाब्धसिन्दूर-
घटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "साराब्धा गाढतारुण्या समस्त-
रतकोविदेति" सा० द० "अज्ञानतिमिरान्धस्येति" गुरु-
नतिः । परिव्राजकभेदे, तस्य "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्षः
अकर्ष इवे"त्यादि श्रुत्या बाह्यवस्तुदर्शनसून्यचक्षुःसून्य-
त्वोक्तेरन्धत्वम् अतएव "तिष्ठतोऽत्रजतोवापि यस्य चक्षुर्न दूर-
गम् । चतुष्पदां भुवं सङ्गा, परिव्राडन्ध उच्यते" इत्यनेन
तस्यान्धत्वं परिभाषितम् । नष्टद्रवलाभालाभोपयोगितया
ज्योतिषपरिभाषिते राशिभेदे च । "मेषो दृषो मृगेन्द्रश्च
दिवाब्धाः परिकीर्त्तिताः । न्ययुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः
प्रकीर्त्तिता" इति तथा च मेषादिषु दिवा नष्टद्रव्यस्य
लाभः तत्र ग्रहीतृशौरस्य दिवाब्धत्वात् । मिथुनादिषु तु
रात्रौ नष्टद्रव्यस्य लाभः तत्र ग्रहीतृशौरस्य रात्रावन्धत्वात्

अन्यत्र नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तत्त्वान्वयम्
भाक्तम् । अन्वयतीत्यन्वम् अन्व-चु० प्रेरणे णिच्-अच्,
अन्व-करणे अच् वा । तमसि अन्वकारे “अन्वं तमस्ते
प्रविशन्ति ये के चात्महनोजना इति” श्रुतिः । यथार्थं
ज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च “आसीदिदं
तमोभूतमिति” मनौ “तमसादृततत्त्वेनेति” “तमसै
वायुतं तत्त्वं नालपश्यति मूढधीरिति” च पुराणे तमः-
शब्देनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० मेदि० ।
तस्य अनुष्ठानासम्भकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये
उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्वक पु० अन्व-खुल् । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ
कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरवध्यतामापेदे यथोक्तं
हरिवंशे १४५ अ० “दितिरुवाच हतपुत्राऽस्मि भगवन् !
देवैर्धर्मभृताम्बर ! । अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमित-
विक्रमम् । कश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुतो देवि !
दाक्षायणि ! भवेदिति । देवानां संशयो नात्र कश्चित्
कमललोचने ! । देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा । अन्वालभत
तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ । अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं
सुषुवे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य ! सहस्रशिरसं तथा ।
द्विसहस्रेक्षणैव तावच्चरणमेव च । स ब्रजत्यन्वद्यस्मादन-
न्वोऽपि हि भारत ! । तमन्वकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र
निवासिनः । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्वान् बाधति
भारत ! । हरत्यपि च रत्नानि सर्वाण्यत्मावलाश्रयात् ।
वासयत्यात्मवीर्येण निगृह्याशुरसां गणान् । स्ववेश्मन्यु-
र्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-
रत्नविहोपनम् । चकार सततं मोहादन्वकः पापनिश्चयः”
इति “निशितविमूलदारितान्वकमहासुर इति” काद० ।
अन्व एव अन्वकः स्वार्थे कन् । सुनिभेदे स च वृह-
स्पतिज्येष्ठभ्रातुः उत्तथात् ममतायामुत्पन्नः वृहस्पति-
शापादन्वत्वमापेदे । तस्य जात्यन्वत्वात् दीर्घतमा इति
नामान्तरं तत्कथा भा० आ० प० १०४ अ० “उत-
थ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । वृहस्पतिर्दृ-
हत्तेजा ममतामन्वपद्यत ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं
वदताम्बरम् ॥ अन्तर्वती त्वहं भ्राता ज्येष्ठेनारम्यता-
मिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षावेव वृहस्पते ! ।
अतथ्यो वेदमवापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ अमोघरेतास्त्व-
ज्ञापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः । तस्मादेवं गतेऽद्य त्वमुपार-

मितमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथा सम्यक् वृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्वितम् ॥ स बभूव
ततः कामी तथा सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः
स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्ना-
स्तोह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्वञ्चाहमिहा-
गतः । अमोघरेतास्य भवान्न पीडां कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां
चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
सुनिः । पङ्ग्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ॥ स्थान-
मप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतन्तदा । पपात सहसा भूमौ
ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तद्वृद्धा पतितं शुक्रं शशाप स-
रूपान्वितः । उत्तथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भत्स्य भगवान्दधिः ॥
यन्मां त्वमोदृशे काले सर्वभूतेष्विते सति । एवमात्य वच-
स्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापा-
दधिरजायत । वृहस्पतेर्दृहत्कीर्त्तेर्दृहस्पतिरिवौजसा ॥
जात्यन्वोवेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणीं
रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन-
यामास गौतमादीन् महायशाः” इति । यादवभेदे च
“सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नात् कौशल्या सुषुवे सुतान् ।
भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावधं नृपम् । अन्वकञ्च
महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्चत्वारो
विस्तरेणेह तान् वृष्टुः । अन्वकात् काश्यपुहिता चतुरो-
ऽलभतात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शभं कमलवर्हिषम्” ।
इति हरिवंशे ३८ अ० । “दूतं संप्रेषयामास वृष्णान्वक-
निवेशनम्, ततो वृष्णान्वकाः कृष्णमिति” हरिवंशः ।

अन्वकारिपु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे १४ ई अ० “सुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीपान्नि-
समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्वकोरसि दुर्बलम् ।
भस्मसाक्षाकरोद्रौद्रमन्वकं साधुकण्ठकमिति” । अन्वकहन्वा-
दयोऽप्यत्र । अन्वकस्यान्वकारस्य रिपुरपसारकत्वात् ।
सूय्ये, चन्द्रे, वज्रौ, च पु० ।

अन्वकवर्त पु० अन्वक इव वर्त्तते वृत्-अच् । पर्वतभेदे
गहा० क । अन्वकवर्त्तीयस्तद्भवेति ० ।

अन्वकार पु० न० अन्वं करोति क-अण् उप० स० । तमसि
तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं
तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनादिक्रिया-
वच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सह-
कारित्वेऽपि तत्प्रत्यक्षे मेचकप्रत्यक्षइव न सहकारिता

वस्तुस्वाभाव्यादिति भेद इति सीमांसकादयः । “दिवा-
कराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवाभ्यकारमिति”
कुमा० “सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनाभ्यकारेऽपि
दीपदर्शनमिति” मृच्छ० “अथाभ्यकारं गिरिगह्वराणा-
मिति” रघुः । अभ्यकारस्य दृष्टिविधातकत्वं मनुष्याणामेव
तेषामेवालोकसहकारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तद-
भावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलोकसहकारिविषयत्वे-
नास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेयम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्तिमतसिद्धे अज्ञाने च । [राभ्यकारे ।

अभ्यकारमयं लि० अभ्यकार+प्राचुर्यं मयट् । प्रचु-
अभ्यकारि पु० अभ्यकः तदाख्यस्यासुरस्यारिः इत० । शिवे
अभ्यकरिपुण्ड्रेऽस्य विवृतिः ।

अभ्यकासुहृत् पु० अभ्यकस्य असुहृन् हरति हृ-किप् तुक्
च, अभ्यकस्यासुरस्य असुहृत् रिपुर्वा इत० । महादेवे ।
अभ्यकूप पु० अभ्ययतीत्यन्वः स चासौ कूपः । साभ्यकारे
कूपे । अभ्यः कूपो यत् ७व० । नरकभेदे यथा
“यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्य-
थानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथा-
माचरति स परत्वाभ्यकूपे तदभिद्रोहेण निपतति ॥ तत्र-
ह्यसौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्-
कुणमलिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तैश्च सर्वतोऽभि-
द्रुह्यमाणस्तमसि विहृतनिद्रानिर्द्वैतरलब्धावस्थानः परि-
क्रामति यथा कुशरीरे जीवः इति भाग० ५ स्क० ।
अभ्यस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । मोहे । स हि सर्वदृष्ट-
भावस्याकरः इति तस्य तथात्वम् । [अभ्यकरणसाधने ।

अभ्यङ्करणं न० अभ्यःक्रियतेऽनेन चव्यर्थे ङ-करणे ख्युन् ।
अभ्यतमसं न० अभ्ययति अभ्य+अच् ताभ्यति अनेनेति
तम-करणे-असि कर्म० अच् समासान्तः । निविडाभ्य-
कारे, तद्युक्ते नरकभेदे च ।

अभ्यतामसं न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अभ्ययतीति
अभ्यं कर्म० । निविडाभ्यकारे ।

अभ्यतामिस्रं न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्त्वैव तामिस्रम् अभ्य-
यतीत्यन्वम् कर्म० । निविडाभ्यकारे । अभ्यम् अभ्यकारकं
तामिस्रं यत् ७व० । नरकविशेषे पु० न० । “तामिस्रमभ्यता-
मिस्रं महारौरवरौरवौ नरकं कालसूत्रञ्च नहानरकमेव-
चेत्यादिना” मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्स्वरूपम् । “यस्तु परविज्ञापत्यकलत्राण्य-
पहरति स हि कालपाशवद्धो यमपुरुषैरतिभयानकै-

स्तामिस्रे नरके बलाच्चिपात्यते ॥ अनशनानिपान-
दण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र
कश्चलमासादितएकदैव मूर्च्छासुपयाति तासिस्रप्राये ॥
एवमेव अभ्यतामिस्रे । यस्तु “वञ्चित्वा पुरुषं दारादीनुप-
युक्ते यत्र शरीरो निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया
नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृक्षमानमूल-
स्तस्मादभ्यतामिस्रं तमुपदिशन्ति इति भाग० ५ स्क० ॥
सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे भयविशेषविषयकोऽभिनिवेशे पु० ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यभ्यतामिस्रः इति सा० का० ।
“अभिनिवेशस्तासः दिव्यादिव्यशब्दविषयत्वेन दशविष-
यकत्वात् अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा
हि देवाः खलुणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश
शब्दादीन् भुञ्जानाः “शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाणि-
मादयोऽस्माकं असुरादिभिर्मांस उपघानिषतेति बिभ्यति
तदिदं भयमभिनिवेशोऽभ्यतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादश-
धेति” सा० को० । वेदान्तिमतसिद्धे “देहे नेष्टे अहमेव
नष्टोऽस्मीत्येव”रूपे अज्ञाने च ।

अभ्यत्व न० अभ्यस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्वयाह्वासासामर्थ्यं
“एकादशेन्द्रियवधा” इत्यादि सा० का० (४६) व्याख्यानं
कौमुद्याम् “बाधिर्यं कुष्ठिताभ्यत्वजडताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता कौण्ड्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रोत्रा-
दीनां क्रमेण इन्द्रियाणां घातोदर्शितः ।

अभ्यपूतना स्त्री ३८४ सुश्रुतोक्ते बालग्रहभेदे “स्नान्दग्रहश्च
प्रथमः स्नान्दापस्मार एव च शकुना रेवती चैव पूतना चाभ्य-
पूतने”त्युद्दिश्य । “यो द्वेष्टि स्तनमसिसारकासहिक्काक्षदीर्घि-
ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः दुर्वर्णः सततमधःशयोऽसृग्गन्धिस्त-
द्ब्रूयुर्वरभिषजोऽभ्यपूतनार्त्तमिति” तल्लक्षणसूक्तम् ।

अभ्यमूषिका स्त्री अभ्यं दृष्ट्यभावं सुष्णाति सुष-एवल् दीर्घः ।
देवतादृष्टे तत्सेवने हि चक्षुष्मत्ता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।
अभ्यभविष्णुं लि० अनभ्योऽभ्योभवति भू-चव्यर्थे खिष्णुच् ।
अभ्योभवितरि ।

अभ्यभावकं लि० अभ्य चव्यर्थे भू-खुक्ज् । अभ्योभवितरि
अभ्यम् न० अद्यते अद-असुन् लुम् धश्च । ओदने ।
अभ्यताम्यसोदेवाः । “द्विजातिशेषेण यदेतदभ्यसा” किरा०
“विपानं शुक्रमभ्यस इति” यजु० १६, ७५ ।

अभ्याहि पु० अभ्योऽहिरिव । (कुचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अभ्यवर्त्तन् पु० अभ्यं सूर्यप्रकाशरहितत्वादप्रकाशं वर्त्त-
यत् । वायोः सप्तमे स्तम्भे । “मरुदिन्द्रः सरभसः साम-

त्रोमानुषीतिपाः देवीविशोऽन्ववर्त्मा च स्तम्भः सप्तम आ
धुवादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घः । निविडान्ध-
कारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध-प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूत-
क्रीडायाम् तथा हि जनः अन्ध इव विवेकशून्यः क्रियते ।
सर्षपाञ्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् दृष्टिचयः वैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्ध पु० अन्ध-कु । कूपे । कूपतल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुं चिह्ने च ।
“वाक्पाणिपादपायुन्मुसंज्ञान्याहुर्मनीषिण” इति शा०
ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध-उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात्
वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध पु० अन्ध-रन् । देशभेदे स च देशः । “जगन्नाथादूर्ध्व-
भागादर्वाक् श्रीश्वमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्तः” ॥
वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियासत्पादिते अन्धजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यनेन अन्न-नन्, अद्यते इति अद-क्त वा
“अन्नास्य इति” पा० निर्देशात् अन्नार्थतया न जग्धिः ।
ओदने, खिन्नाग्ने, “शस्यं चेत्यगतं प्रोक्तं” सतुषं धान्य-
सुच्यते । आसं तु वितुषं त्रेयं खिन्नमन्नसुदाहृतम्” इति वसि०
सू० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तन्नामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः “आमान्नं हरये
दत्त्वा पक्कं कृत्वाथ खादयेत् । षट्पर्वसहस्राणि विद्यायां
जायते कमिरिति” पुराणे “चाण्डालान्नं भुक्त्वा तिरात्र
सुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक” इति विष्णुसूत्रे, आदित्या-
ज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा” इति मानवे च तत्र प्रयो-
गात् “खिन्नमन्नसुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था
न तु तन्नामस्यैवाच्यतावोधनार्था । अतएव “अन्नमाश्रित्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे” इत्यादिनिषेधे आमान्न-
भक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि “अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे” । इत्युपक्रमस्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्यभिधाय, “अन्नवर्जं व्रते देवि ! एतान्येव
विवर्जये” इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्जनव्रते तेषां वर्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते
“अन्नमशितं तेषां विधीयते तस्य यः स्वविषोधातुस्तत्पुरीषं
यन्मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्नम्” इति श्रुत्या “अन्नमयं
हि सोम्य मन इति” श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत्
समर्पितं तत् सर्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । ततश्च “राजानं

तेज आदत्ते” इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । “शूद्रेषु
दासगोपालकुलमितार्द्धसीरिणः । भोज्यान्नाः नापितश्चैव
यश्चात्मानं निवेदये” इत्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
प्रसवः अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च संकीर्णजातिभेदाः
पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
“गोरसं तिलसक्तुंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्ष-
येत् शूद्राद्यन्नान्यत् पयसाकृतमिति” संवर्त्तवचनन्तु आपदि
शूद्राद्यन्नित्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । “कन्दुपक्कं तैलपक्कं
पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्राद्यन्नभुजां भोज्यानि मनु-
व्रवीदिति” हारीतवचने अशूद्राद्यन्नभुजामिति विशेषणा-
त्तथावगतेः एवमेव प्रा० वि० । “अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं
तस्मात् सर्वोपधसुच्यते” इति श्रुतौ अन्नस्य सर्वोपधरूप-
त्वोक्तेः सर्वेषां ग्रीह्याद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तमुक्तं “पृथिव्या
ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति” श्रुतौ च ओषधिजमात्रस्य
अन्नत्वमुक्तम् “अद्यतेऽदन्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते”
इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्यां, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दाच्यता । “अङ्गोऽन्नमिति श्रुतेः” “यत्
क्षणं रूपं तदन्नस्येति” छा० उप० श्रुतेश्च । अत एव
भाष्यकृता “हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता” इति श्रुतौ इदमा
तेजोवन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्तं तस्य च “दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति” मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् “आपोमयः प्राण” इत्युक्त्वा
तत्समर्थनाय “आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासां
यः स्वविषोधातुस्तन्मूलं योमध्यमः तन्नोहितं योऽणिष्ठः
स प्राण इति छान्दोग्येऽपि प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा
“षोडशकलो वा असौ पुरुषः” इत्युपक्रम्य “पञ्चदशाहानि
माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबितो विच्छेत्-
स्यते” इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा “आपो वा
अन्नाङ्गूयस्तस्माद्यदा सुदृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणाः
अन्नं कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुसुष्टिर्भवति आन-
न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं बद्ध भविष्यतीति छा० उप० ।
सूर्ये पु० सि० कौ० तस्य अन्नहेतुदृष्टिहेत्वात्तथात्वम् “आ-
दित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा” इति मनुना तद्देह-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० “स्त्रियोऽन्नं
पशवोऽन्नञ्च विशोऽन्नञ्च महीक्षितामिति” मनुः । भक्ष्य-
द्रव्ये च “प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्यावरं

जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनमिति" मनुना जङ्गम-
स्याप्यन्नत्वोक्तेः ।

अन्नकिट्टं न० ईत० । अन्नपाकशब्दे वक्ष्यमाणे अन्नमलभेदे ।
अन्नकोष्ठं पु० अन्नस्य ब्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थं कन् ।
(कटी) इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नदं त्रि० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातरि "वारिद-
स्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदं" इति मनुः । अन्नपूर्णाख्य-
देवीभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पग्रन्थे दृश्यम् ।

अन्नदासं पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन
प्राप्तदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासमात्रे च,
"अन्नस्य पुरुषो दास" इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुनैव
दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोषं पु० अन्नस्य भोजनप्रतिग्रहादिकतः दोषः पाप-
विशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनिते अग्राह्या
न्नप्रतिग्रहजनिते च पापहेतौ अपथ्यभोजनजधातुवैषम्यकते
च दोषभेदे "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति"
मनुः । अभक्ष्यान्नानि द्विविधानि सृष्ट्यादौ निषिद्धतया
उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः सुर्व-
न्नादीनि ।

अन्नपाकं पु० ईत० । अन्नस्य ब्रीह्यादेर्लौकिकदहनेन
विकृत्युक्तुलव्यापाररूपे पचने, भुक्ताक्षस्य जठरानलेन रस-
रक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चूलाग्नौ परि-
स्थापनपूर्वार्धः सन्तापनादिलौकिकसिद्धः । जाठरपाको यथा
पदार्थादर्गे योगार्थवे । "आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः
कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथग्जलम् ।
अग्नेरुर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं
प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुना ध्मायमानो-
ऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-
न्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्कं पृथक् किट्टं
पृथग्जलम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः । रसः स नाडी-
मध्यस्थः शरीरे चोष्णो भूतः । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत्
पाकद्वयं पुनः । चर्मावेष्टं समन्ताच्च रुधिरञ्च प्रजायते"
इति त्वगादिधातुपाकस्तु ४६ पृष्ठे उक्तः ।

अन्नपानं न० अन्नस्य अभ्यवहार्यमात्रस्य पानसुगभोगः ।
सावददनीयादिभक्षणे, "अथातोऽन्नपानविविधाभ्यां व्या-

ख्यास्याम" इति प्रतिज्ञाय "तस्याशितपीतलीङ्खादि-
तस्य नानाद्रव्यात्मकस्येति" सुश्रुते उक्तत्वात् सर्वेषामन्न-
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यथा । देवीभेदे "अन्नपूर्णं ! सदापूर्णं ! शङ्कर
प्राणवल्लभे ! । ज्ञानवैराग्यसिद्धार्थं भिक्षां मे देहि पार्वतीति,
शङ्कराचार्यः । एषा च काशीश्वरगृहिणी काशीखण्डे
एतस्याभूरिशो वर्त्मनम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्त्रसारेऽस्या विवरणम् । अन्न-
पूर्णायामपि "भिक्षां देहि कृपावलोकनकरी मातान्न-
पूर्णेश्वरीति" शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशनं "न० प्रकष्टं विधानेन प्रथममाशनं प्राशनं ईत० ।
षष्ठाष्टममासादौ बालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने ।
"षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मनुः ।
"ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । "अष्टमे
वास्य कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति स्मृत्यन्तरम् । षष्ठं
इति मुख्यकल्प इति रघु० । तत्रायं विशेषः कृत्य-
चिन्तामणौ । "अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे
बुधैः स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ" मुनिः ।
तत्र विहिततिथ्यादि यथा

"षष्ठे मासि मिश्रकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्या-
दित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णौतरे । प्राजेशादिति
पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैराग्नेयापपतिपैत्रभैश्व नि-
तरामन्नादिभक्षः शुभ इति, भुज० भी० । प्राजेशादयश्च
रोहिण्यादयः ४, ५, ७, ८, २७, १, २२, २३, १३, १४, १५,
१६, १७, १८, १९, २१, २६, ३, २०, २०, । तथाचैतन्नि-
तानि नक्षत्राणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि ।
"द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्ताषु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्थशोह-
न्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् । कृत्यचि० । "वेधं सर्वत्र
वर्जये"दित्युक्तेर्नक्षत्रवेधस्यापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्तं त्रि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपा-
दिते दासभेदे भक्तदासे विष्टतिरस्य दासशब्दे दृश्या ।

अन्नमयं पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थं मयट् । स्थूलश-
रीरे । स्थूलशरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतएवोक्तम्,
"पितृभुक्तान्नजादीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो-
नात्मा प्राक् चोर्द्धं तदभावात् इति" दृष्टोक्तिः "सर्वा एष
पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतौ अन्नरसत्वोक्तेस्तस्य अन्नमय-
त्वम् । "अन्नाद्देतः रेतसः पुरुषः" इति श्रुतौ च देहस्यान्न-
मयत्वे प्रकारोदर्शितः ॥ अन्नविकृतिसात्वे त्रि० । "अन्नमयं

हि सौम्य ! मन" इति श्रुतिः विवरणं कोशशब्दे । अन्न-
प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् कृतवचने" पा० मयट् । अन्न-
प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि० कौ० ।

अन्नमल न० पु० अन्नस्य मलः किट्टः । निस्सारितरसभागभेदे
(सिटि) इति ख्यातेऽन्तिकट्टे "वर्चस्तः मल" इति सि०
कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति"
प्रा० वि० स्मृतिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांशः स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारांशे "सवा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतिः अपथ्यैः
सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जठरा-
नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांशः । अन्नपाकशब्दे
तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्तसु
धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-
वेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा० नि० ।
शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-
न्यम् । अत एव "अन्नाद्देत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद् वि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-
भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादोभवति य
एवं विद्वानिति ऋ० उप० । "अन्नादः दीप्ताग्निरिति"
शा० भा० । "त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-
न्नाद्" इति कात्या० ३, ३, ५ । अन्नभक्तके वि० "टिड्-
ठाणजित्वादि" पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्वितसाहचर्यात्
तद्विताणन्तादेव ङीप् अन्यतोऽन, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् वि० अन्नमत्ति अद-णिनि इत० । अन्नभक्तके । "भैक्षेण
वर्त्तयेन्नित्यं नैकाद्यादी भवेद्ब्रतीति" मनुः स्त्रियां ङीप् ।
अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-
मन्नादमन्नाद्यायादधे" य० ३, ५, । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-
प्रभृतौ वि० "अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजा यमागमदिति"
दन्तधावनमन्त्रः । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनुः ।

अन्नायुस् वि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवनै "स
एषोऽन्नस्य यज्ञोयद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुरिति" ऐ०
उप० । अन्नायुरन्ननिबन्धनायुरन्नजीवन इत्यर्थः ।

अन्नावृध वि० अन्नं वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे क्तिप् ईत० पूर्व-
पददीर्घः । अन्नवर्द्धके । "अत उवा पितृभृतोर्जनितो-
रन्नावृधं प्रतिचरन्तश्चैरिति ऋ० १०, १, ४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य वि० अन-अन्नप्रादि० य । भिक्षे, सदृशे च ।

"उत्थितं दृढशेऽन्यच्च कवन्त्रेभ्यो न किञ्चनेति" रघुः ।

"शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति" हितो० ।

"अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तमिति" भावः

धन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्यास्तदन्यैव सेति" सा० द०

सदृशे अन्योक्तिः मुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्वये

सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्तिः

साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "दृढहृदन्त्येषां या शत-

क्रतोरिति ऋ० ८, ३२, १४, अन्यस्मिन् यूप्, निदधाति

रेत इति ऋ० ३, ५५, १७ । इन्वेऽन्यस्य न तत्कार्यम्,

"साध्वन्यानां सखिद्विषे" इति सु० बो० जसि तु वा

साध्वन्ये-साध्वन्याः । तस्येदमित्यर्थे क् दुक् । अन्यदीयः ।

अन्यकारुक् प्र० अन्यत् करोति क्-उण् स्वार्थे कन् कारुक् ।

पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारुके वि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापरात्तमं चित्तं कर्म० ।

विषयालोचनासमर्थं चित्ते । ईत० । अन्यमनस्के वि० ।

अन्यत् अव्य० । अत-वा० यति । अन्यार्थे । "देव-

दत्तो गच्छति अन्यच्च यत्तदत्त" इति गण० महो०

खरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम वि० अन्य+उतमइति, सुगन्धबोधम् । बहूनां मध्ये

निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकभेदवति तच्च तद्विन्नत्वे सति तद्विन्नत्वे सति तद्विन्न-

भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-

त्वयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्विन्नेषु सर्वत्र तत्त्वयभेदस-

त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्तः

पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-

स्तावन्तएव भेदा आहृतास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-

वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थः । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ

प्रातिपदिके इति" कैयटः । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-

र्यम् "किञ्चित्तदो निर्द्धारणे इति" पा० किञ्चित्तद्गोऽन्यत्र

उतरादिविधानाभावाच्च उतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् ।

इति भा० प्र० उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञासूत्रे उतरउत-

मान्तयोरुक्तत्वेऽपि अनन्तरशब्दस्य पृथगग्रहणम् ।

"कर्मादिषट्कान्यतमत्वं कारकत्वमिति" सारमञ्जरी

"अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर वि० अन्य+उतर सु० बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते

एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयादिच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

तच्च तद्विभक्त्ये सति तद्विभक्तिमत्त्वमधिकमन्यतमशब्दे दृश्यम्
अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वशब्देनोपात्तत्वात् सर्वनामकर्तृम् ।
किञ्चित्दुभ्योऽन्यत् उतराद्यभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्य०
प्र० उद्योत० । शुभादि० अपत्ये ठक् । अन्यतरेयस्तदपत्ये
पुंस्त्री० । [दिवसे ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युस् । अन्यतर-
अन्यतस् अव्य० अन्य+सप्तम्याद्यर्थे तसिल् । अन्यत् अव्य-
स्मादित्याद्यर्थे । तत् सप्तम्यर्थे “नैव न प्रियतमोभयथासौ
यद्यसुं न वृणुते वृणुते वा । एकतस्तु धिगममगुणज्ञाम-
न्यतः कथमदःप्रतिलम्भः इति” नै० “एकतस्तु सकलानि
निमित्तान्यन्यतो मनसः प्रतित्तिरिति” नीति० “शूरो र्यत्
परीवादोनिन्दा वापि प्रवर्त्तते । कस्यै तत् पिधातव्यौ
गन्तव्यं वा ततोऽन्यत” इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु “या
नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराहाप्यवापुयादिति” मनुः ।

अन्यतस्य त्रि० अन्यतोऽन्यस्मिन् स्वेतरपक्षे भवः अन्यतस्+
त्यप् । सप्तमे । “स य एतमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णु-
र्भवत्यन्यतस्यजायीति” श्रुतिः । [कारके ।

अन्यत्कारक त्रि० अन्यस्य कारकः इत० दुक् च । अन्यस्य-
अन्यत्र अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+त्वल् । अन्यस्मिन्नित्यर्थे ।

“अन्यत् निद्रद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते इति” भाषा०
न चातुमानगम्यं शास्त्रप्राप्त्यायं येनान्यत् दृष्टं निर्दर्शन-
मपेक्षते इति” अन्यत् प्रजापतिव्रतादिभ्यः इति च शारी०
भा० । प्रकरणवलाच्च कालो देशो वा विशेष्यः तत्
कालः । “अन्यत् निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेदि-
त्यादौ” निधनकालभिन्ने काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश
इति । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति” पा० उक्तेः तत्तत्तत्तत्-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे त्वल् । प्रथमार्थे “देवा अन्यत्वाश्रित्यां
सत्त्वं निषेदुरिति” कौ० ब्रा० । अन्यत् अन्ये इत्यर्थः
“अन्यत् धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत् कृताकृतात् अन्यत्
भूताद्भव्याच्चेति” कठ० उप० । धर्मादन्यइत्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाच् । अन्यप्रकारे “यदभावि
न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथेति” हितो० । “अवाप्यते
वा कथमन्यथा इयमिति” कुमा० । निष्कारणे
भेदि० अभावार्थे च “अन्यथानुपपत्तिरिति” ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+क+णसुल् । अन्यप्रकारेण
कृतेत्यर्थे यस्य यथाकरणमुचितं ततोऽन्यरूपेण कृतेत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिर्ज्ञानम् ।
यस्य यद्वर्त्मवत्त्वेन ज्ञानमुचितं तस्य तद्विधधर्मेण ज्ञाने ।

यथा हृदो वज्रिमानित्यादिज्ञानम् तच्च भ्रमात्मकं तदभाव
वति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानं तस्यैव
प्रवर्त्तकत्वात् तथा च शुक्तौ रजतत्वभ्रमात् रजतार्थिनस्तद्-
ग्रहणे प्रवृत्तिरुपजायते इति नैयायिकादयः । मीमांस-
कादयस्तु तत् ज्ञानद्वयम् वज्रिज्ञानं हृदज्ञानञ्च असंसर्गा-
ग्रहवशाच्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता सति च हृदे
वज्रे रसंसर्गज्ञाने तत् न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्
प्रवर्त्तकः अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु
धर्मिणोऽसन्निकृष्टस्थले नान्यथाख्यातिः किन्तु अलौ-
किकपदार्थान्तरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते
यथा इदं रजतमिति ज्ञानं तद्विवरणमध्यासशब्दे १४०
पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत् ख्यातिरित्यसत्ख्यातिः
धर्मिसन्निकृष्टस्थले तु जपासन्निकृष्टस्फटिकादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेद इत्यङ्गीचक्रुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अनग्राया अभावे न उपपत्तिः असम्भवः
स्वाभावप्रयोज्यासम्भवे, अर्थापपत्तिप्रमाणे च तथा हि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तुर्देवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असम्भवि) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वेन रात्रिभोजनं कथ्यते
तथा च भोजनस्य पीनत्वव्यापकतया व्यापकाभावस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अनुमितिरूपार्थापत्ति-
रुदेति । सेयमर्थापत्तिः मीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा-
रूपमुचितं तस्य ततोऽन्यथारूपेण भवने । अन्यरूपाशये
च । “अतो सयन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति” छा० उप०
भा० “ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।
अन्यथाभूत त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकारा-
न्तरतां प्राप्ते । “अन्यथाभूतखिरिति” सु० बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । चित्तादेः अन्य-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अनग्रायास्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपाणां
कारणताप्रतिबन्धकानां दोषाणामान्यथे वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत् घटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादि-
रूपं द्वितीयं, कुलालजनकः तृतीयः, गगनादि चतुर्थम्
रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् “येन सह पूर्व-

भावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्वेदत्रियतावश्यक-पूर्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादि-मम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-भादिः स्यादेतेषावश्यकस्त्वसौ” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । ईत० शत० वा अनर्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थो यस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके त्रि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति”

चन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” माघः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-खाशा ईत० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० शत० वा । अन्या-शीरित्येव । अनस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ईत० । अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते ईत० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा० ङ् दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि अन्यदत्सक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-

विषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुकः शत० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः शत० ईत० वा । अन्यराग इत्येव अनप्रकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया नाटभिनया पुष्टः सर्वनामो वृत्तौ पुंवद्भावः । कोकिले “अथन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः ओतवितन्वीरिव ताडमानेति” कुमा० । “बलिपुष्ट-कुलादिवान्यपुष्टैरिति” माघः ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वो यस्याः । पूर्वपतिमरणदौ

पश्चात् कृततद्विघ्नपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्वा च सप्तविधाः यथोक्तं नारदेन “परपूर्वाः स्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां खैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा । देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” (उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । “असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपि-ण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामार्थमाश्रयेदन्यमथमा खैरिणी तु सा । कौमारमृत्सुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाङ्गनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधाः कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुला-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्वावेदनञ्च युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्यादयः “नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे वा पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थाप्रनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र बला-बले तत्तदुपन्ये एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्य-पूर्वैव तस्मिन्नासीत् वसुन्धरेति रघुः । ततः अर्शआदित्वादच्, अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतारि पुनर्भूपतौ पु० । अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अनप्ररूपभवने अन्यरूप-चित्तभावे च । ब्रा० ष्यञ् । अन्यभाव्यं तद्भावे न० । अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यया भ्रियते भृ-कर्मणि क्तिप् । कोकिले । अन्यभृत पुंस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः । कोकिले । “कलमन्य-भृतासु भाषितमिति” रघुः । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० । अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वग्राह्यविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्वासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० । अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातृजायते जन ङ ५ त० पुंवद् ।

सापत्ने आतरि “असंख्यपि चादद्यात् संख्येनान्य-
माहज” इति याज्ञ० तादृशभगिन्यां स्त्री ।
अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य स्वविशेष्यस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्य ।
विशेष्यलिङ्गानुसारिलिङ्गके शब्दे । वा कप् । अन्यलिङ्ग-
कोऽप्युक्तार्थे “ज्ञेयाः सप्तान्यलिङ्गका” इत्यमरः ।
अन्यवर्ष पुंस्त्री अन्यो वर्षः यस्य । सविजातीयवर्षे
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियः क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।
अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वद-
णिनि । हीनप्रतिज्ञे वादिनि-प्रतिवादिनि च । “अन्यवादी
क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुतरः । आहृतः प्रपलायी च
हीनः पञ्चविधः स्मृत” इति नारदसंहिता ।
अन्यविवर्द्धित पुंस्त्री० अन्यथा स्वमाहभिन्नया विवर्द्धितः
पुंवत् । कोकिले । परवर्द्धितमात्रे लि० ।
अन्यव्रत लि० अन्यत् वैदिकाङ्गिचं व्रतं कर्म यस्य । श्रुति-
स्मृति-विहितव्यतिरिक्तकर्मकारके असुरादौ यथेष्टाचारि-
मानुषे च । “अपह्वेषो अपह्वरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५, २०२,
अकर्मा दसुरभि नो अमन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः ऋ०
१०, २२, ८, ।
अन्यशाख पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शाखा वेदभागभेदो यस्य ।
स्वाध्यायवेदशाखाभिन्नशाखाध्यायिनि “अन्यशाखोद्भवो-
दत्तो गृहीतशोपनायित” इति दत्तक० च० स्मृतिः ।
वा-कप् । अन्यशाखकोऽप्युक्तार्थे । स्वशाखासुख्य
अन्यशाखामध्येतरि च । स्वार्थे कन् । शाखारण्डे ।
अन्यसाधारण लि० अन्येन साधारणः । अन्येन सदृशे,
“अथ प्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्माति”
कु० अन्यस्य साधारण्यवति स्वपरस्वत्वासदीभूते साधारणे
विज्ञादौ ।
अन्याहृत् लि० अन्य इव पश्यति अन्य+इह-“कर्त्तरि
हृत्” पा० उक्तेः कर्मकर्त्तरि क्स, कर्मणि सक्
इति सु० बो० । अन्याहृत् । किन् । अन्याहृग्यत्व
स्त्रियां ङोप् । कज् । अन्याहृत्स्तवार्थे “इमे नूनसीदृशा
अन्याहृत्” इति ऋ० उप० । स्त्रियां ङोप् ।
अन्याय पु० न्यायो विचारः, सङ्गतिः औचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चक-
प्रतिपादकवाक्यञ्च अभावार्थे न० त० । विचाराभावे,
सङ्गत्यभावे, अनौचित्ये, पञ्चाङ्गन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे
त्वधिकं वक्ष्यते । न० ब० । विचारमून्ये, औचित्यमून्ये,
असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यमून्ये च लि० । “अन्या-
येनापि तं यान्तं येऽनुवानि सभासद” इति स्मृतिः ।

“अन्यायेनापि यङुक्तं बह्वन्यद्दशतानि चेति” नारदस० ।
अन्याय्य लि० न न्यायः । न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते ।
अन्यार्थ पु० अन्योऽर्थः वा दुर्गभावः । भिन्नार्थे । अन्योर्थः-
अभिधेयं प्रयोजनं वास्य । भिन्नाभिधेयवाचके, शब्दे
भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च लि० ।
अन्यून लि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । “अन्य-
नानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” न्यायप्रकरणम् ।
अन्यूनाधिक लि० न न्यूनं नाप्यधिकम् । समानभावप्राप्ते
न्यूनाधिकतारहिते ।
अन्यूनानतिरिक्त लि० अन्यूनः अहीनः अनतिरिक्तः
नाधिकः विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविवक्षया क० ।
समाने । “अन्यूनाततिरिक्ताङ्गो योषितं सौम्यदर्शना-
मिति” स्मृतिः । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमिति न्या० प्र० ।
अन्येद्युष्क लि० अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि भवः कन् उड
पधत्वात् षत्वम् । अन्यदिवसभवे । “अन्येद्युष्कमहो-
रात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति” सुश्रुतम् ।
अन्येद्युस् अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युस् । अन्यदिवसे
इत्यर्थे “परेद्यव्यद्य पूर्वैर्दुरन्येद्युश्चापि चिन्तयन्निति”
भट्टिः “अन्येदुरात्मानुचरस्य भावमिति” रघुः ।
अन्योढा स्त्री अन्येन ऊढा । परकीयनायिकायाम् “यात्रादि-
निरताऽन्योढा कुलटा गलितत्वमेति” सा० द० ।
अन्योदर्य पु० अन्यस्मिन् स्वमाहभिन्ने उदरे गर्भे भवः
उदर+यत् । एकपितृके भिन्नमाहके वैमात्रेये आतरि ।
“अन्योदर्यस्तु संख्येटी नान्योदर्योर्धनं हरेरिति याज्ञ०
स्मृतिः । तथाभगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमात्रे लि०
अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने आहपुत्रादीनामपि
अन्योदर्यपदार्थतया दायधिकार उक्तः ।
अन्योन्य लि० अन्य+कर्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे)
द्वित्वम् पूर्वपदे सुञ्च । परस्परार्थे । “अन्योन्यसुत्पीडय
दुत्पलाज्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धमिति” “अन्योन्य
संसक्तसहस्त्रियामम्” “अन्योन्यसंसर्शनिमीलिताच्चौ”
इति “अन्योन्यलोलानि विलोचनानिनोति” च कुमा०
लतद्वित्वस्यापि सर्वनामता तेनान्योऽन्यस्मै इत्यादि ।
“अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येति” शारी० भा० ।
“तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ” इति वृ० उ० अन्यो-
न्यस्या एवैतच्छ्रिया प्रतिष्ठमानाय इति कौ० ब्रा०
“अन्योन्यसुभयोरेकक्रियायाः करणं मतमि”त्युक्तलक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे न० । “त्वया सा शोभते तन्वी तया

स्वमपि शोभते । रजन्या शोभते चन्द्रसन्नेषापि च यामिनी" सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्याध्यासः आरोपः । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यासः, चेतने वा अन्तःकरणे तादात्म्याध्यासः "जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः । तथा जीवे च कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते" इति वृद्धाः ।

अन्योन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्य अभावः । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति, संसर्गाभावस्तु नैवं, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य कदाचित् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । "अभावस्तु द्विधा संसर्गाभ्योन्याभावभेदतः" इति भाषा० तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति सूक्ता० ।

तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रयः इति तु नव्याः ।

अन्योन्याश्रय त्रि० अन्योन्यमाश्रयतीति आ+न्नि-अच् ।

परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य

ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथातस्य ज्ञानादि जननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्टः प्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्ती, उत्पत्तौ, स्थितौ च

प्राह्या तत्र ज्ञप्ती "घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य

स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्टं प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टञ्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः ।

उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ

एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याद्भेदनियतया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्टः प्रसङ्गः । स्थितौ यथा

घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव

प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वमनगोनाश्रयत्वं तत्र तत्र व्यवहियते ।

अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽनगोनाश्रय इति स्मार्तेरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रयः अनगोनाश्रय इति

त्रितयसाधारणः विग्रहः ।

अन्वत् त्रि० अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्षः समीपम् अव्ययी० टच्समा० । चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्वभाव पु० अनूचोभावः । पश्चाद्भूतत्वे, आनुगत्ये ।

अन्वच् त्रि० अनु+अन्व-किन् । अनुगामिनि, स्त्रियां ङीप् । "समानबन्धु अमृते अनूची" ऋ० १, ११३, २, अनूची अन्वञ्चन्याविति भा० । "तस्मादिमे अन्वञ्च तीर्थञ्च" श० ब्रा० । पशुश्चान्वक् कात्या० ६, ५, ६ । अनु पश्चादञ्चतीति तद्व्या० । अनुपदे न० अव्य० अमरः । "अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालइति" रघुः अनुपदं यथावित्यर्थः स्वरादेराकृतिगणत्वेन तद्वर्णयः अनुमाने अव्य० प्रो० मनो० ।

अन्वन् त्रि० अन-वनिप् । अनुगन्तरि । "अन्वासि रात्रौ-त्वेति" ता० ब्रा० स्त्रियां ङीप् । भाष्यकता तु अनुपूर्वाद्वातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+वा-कृ० रूपसिद्धिः । स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु० अनु+इण-भावे अच् । सन्तौ, अनुगतौ, "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति" भाग० । वृत्तौ, आनुकूल्ये, कार्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य कारणस्य कार्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्यसंबन्धे, च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्वपुरुषदेहावयवानुगमनात्तथात्वम् । "तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तर" इति "रघूणामन्वयं वक्ष्ये" इति "तस्यान्वये भूपतिरेष जात" इति "अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैरिति" च रघुः पदानां, स्वोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने" इति सा०द० "परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वयः समुच्चय" इति सि० कौ० । "सुखार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये" इति सा०द० । तद्वत्त्वे तत्सत्त्वरूपे, "गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति" सा०द० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, "स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति" मनुः । अनुगतमात्रे त्रि० । "का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने" इति भट्टिः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्वयबोध पु० एकपदार्थे धर्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप० स० । शब्दज्ञानजन्ये शब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः न प्रत्यक्षं नाप्यनुमेति ज्ञेयायिकाः । किन्तु ततोविलक्षण-

कारणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् ।

‘शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्वेतुस्तर्हि प्रात्यक्षिकएवौप-
नायिके, तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्विज्ञे चेदानुमानिक
एवं न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण, व्याप्तिबोध-
स्याप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनु-
भवान्तरं दर्शयति । “साकाङ्क्षशब्दैर्योबोधस्तदर्थान्वय
गोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुसा” ।
शब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शब्द-
सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शब्दधियः प्रत्यक्षाद्भि-
न्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्वय-
बुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायक्या शब्दान्यानुमित्यां तत्सा-
मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजन्यमेव शब्द-
धियः खण्डयति । “योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-
भाविका । प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः” ।
गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वबाधविरह रूपं
लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-
नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वय
बुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वा-
पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविक-
त्वात् । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसिता
त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्वयबोधं साधयेत्
तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
न्वयस्यानुमापकप्रसिद्धेरित्यादि” ।

अन्वयिन् त्रि० अन्वेति अनु-इण्-णिनि । शब्दबोधोपयोगि
संबन्धवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अस्यस्य इति ।
प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-
युक्ते हेतौ पु० “केवलान्वयी” ।

अन्वर्थ त्रि० अनुगतोऽर्थम् अत्रा० स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-
युक्ते शब्दे “तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनादिति”
रघुः ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+सृज-घञ् अनुगतोऽवसर्गमि-
च्छानुरूपप्रचारम्, अत्रा० स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया
अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+
सृज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम्
कामाचारानुज्ञाने, ‘अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु’ पा० अपि सिद्ध अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं
कुर्या इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कुत्रापि अनु-

ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।
अन्ववाय पु० अन्ववाय्यते उत्पन्नानुसंबध्यते अनु+अव+
अय-घञ्, इण्-अच् वा अनुन्वेति अनुगच्छति देहा-
वयवम् अनु+अव+इण्-कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।
अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इति ।
साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वज्रसाधने धूमः । स हि
वज्रमिति महानसादौ, वज्रभाववति जलादौ च भावा-
भावाभ्यां वज्जेरन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेश्च तथेति
न्यायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेको व्यति-
रेकव्याप्तिस्तौ विद्येते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिमिति
व्यतिरेकव्याप्तिमिति च हेतौ । यथा वज्रौ साध्ये धूमस्य
अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकत्वम् । तत्र च धूमसत्त्वे वज्र
सत्त्वरूपान्वयव्याप्तिः वज्रव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-
व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिसत्त्वात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिर्व्यापनं नियततया
स्थितिः ३त० । यत्र धूमस्तत्र वज्रिरित्येवं रूपायां व्याप्तिः ।
अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयः
व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वज्रसत्ता इत्यतो धूमसत्त्वेन
वज्रे व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।

अन्वयागत त्रि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः ।
दायप्राप्ते धनादौ “श्रुतं शौर्यं तपःकनप्राशिष्ययाज्या-
न्वयागतम् धनं सप्तविधं शुद्धमिति” नारस० ।

अन्ववेक्षा स्त्री अनु+अव+ईक्ष-अङ् । अपेक्षायामनुरोधे ।
अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकाश्च । आङ्कालभेदे स च अय-
हायण्या ऊर्ध्वं तिस्रः कृष्णाष्टस्यः अष्टकाः, तदुत्तरवर्त्ति-
नप्रतिस्त्रिः कृष्णनवस्यः तद्रूपः । ताश्च साग्निकस्य मातादि-
आङ्कालः । तथाहि “अष्टका योर्ध्वमायहायण्यास्त-
मिच्छाष्टमीति” गोभि० । “पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र
एव च कृष्णपक्षे वरिष्ठाश्चेति” ब्रह्मपु० । आश्वलायन-
गृह्ये तु ताश्चतस्र इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिशिरयोश्चतु-
र्णांमपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति । “एकस्यां चतुष्टु वेति”
विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिसृषु चतुर्षु वा
अष्टकाश्चाङ्कम् अन्वष्टकाश्चाङ्कं च कार्यमिति गम्यते । तत्र
पशुकल्पस्थालीपाकाद्यङ्गजातसुक्ता “अपरेदुरान्वकक्यमिति”
सूत्रेण तदुत्तरवर्त्तिकृष्णनवमीसु तद्विहितम् तच्च मातादि-
भ्योऽपि देयम् “पितृभ्यश्च कृत्वा मन्यवर्जम् स्त्रीभ्यश्च सुरा-
चाममिति” तत्रैवोक्तेः मनुनाऽपि “पितृभ्यश्चैवाष्टकास्त्वैर्दत्त-
मन्वष्टकासु” चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे स्वपरम्, अन्वका-

पक्षे “स्त्रिया पुंवत्” इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपिता-
महीसहितपितृदिपरम् । एवञ्च आश्वलायनगृहे मनुवचने
च पितृदेरपि देवतात्वश्रवणात् मातादिमातृदैवत्वं रघु-
नन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शास्त्रिभेदेन सप्तलोकपितृश्राद्धं
मातादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था । “पितृदि-
लिकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु
तद्यज्जान्मातृश्राद्धमिहोच्यते” शङ्खवचनन्तु तासां दृष्टक-
श्राद्धविधानार्थम् । एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साग्निकमात्रेण
कर्त्तव्यम् । तथा च विष्णुः । “अन्वष्टकाषष्टकावदग्नौ
हुत्वा मातृ पितृमहर्षे प्रपितामहर्षे पूर्ववद्ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा” इति । अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
ग्रहणं तद्विषयमर्थम् । न चाग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादे
विधानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविध्यु-
क्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण
बाधात् । न वा लौकिकाग्नौ होमः “न पैत्रयज्ञियो
होमोलौकिकाग्नौ विधीयते” इति मनुवचनेन निषे-
धात् । श्राद्धचिन्तामणावप्येवम् । आ० त० रघुनन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिशमनुलक्ष्योक्त्य अव्ययी०
अचसमा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्-
भागे । स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वाभावर्त्त-
दक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् “अरण्ये समित्-
पाणिः सन्ध्यासुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टम-
दिशमानक्षत्रदर्शनादिति” आ० त० सांख्या० गृ० । अन्वष्टम-
दिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु० । [प्रत्यहमित्यर्थे ।

अन्वह अव्य० अहि अहि बोधार्थेऽव्ययी० अचसमा० ।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या-ल्युट् । तात्पर्यावधारणार्थं
व्याख्याने तत्प्रतिपादने च “वस्तुन्वाख्यानं क्रियान्वा-
ख्यानं चेति” “आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरेष्विति च वृ० उ० भा०

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादन्यः आचीयते बोध्यते यत्र
अनु+आ+चि+अच् । उद्देश्यसिद्धानुद्देश्यसिद्धयोपदेशे ।
यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्ताञ्चानय, अत्र भिक्षाया-
मेव उद्देशः न गवानवने, तत्सिद्ध्युत्तरं गवानयनमनुद्दिष्ट-
मपि साध्यतया निर्दिष्टम् । “चान्वाचये समाहारे” इत्य-
मरः । “चार्थे द्वन्द्व इति” पा० सूत्रे “समुच्चयान्वाचये-
तरेतरयोगसमाहाराचार्या” इति सि० कौ० ।

अन्वाजे अव्य० अनु-आजयत्यनेन अनु+आ+जि-डे । दुर्ब-
लस्य बलाधाने । बलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम् । सप्तस्यन्त-
प्रतिरूपकोऽयम् । “उपाजे अन्वाजे इति” पा० वा उप-

पदसमासे अन्वाजेक्येत्यादौ ल्यप् । पक्षे अन्वाजेक्यत्वा ।
अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश-घञ् । पूर्वोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
मधीतं न्यायमेनं प्रपाठयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः ।
कथितकथने, अनुवादार्थे च । “इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त”
इति पा० ।

अन्वाधान न० वज्रस्थापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वज्रौ-द्वयोः तिष्ठणं वा समिधामाधाने । स्थण्डिलादि-
करणानन्तरम् “तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिषाध्यान्वाधाय परि-
समुहेति” आ० गृ० सूत्रे हि अग्न्याधानोत्तरं तदाधान-
मुक्तम् । “अग्न्याधानमध्वर्युर्यजमानो” वेति कात्या०
२, १, २ ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा-कि ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च “अर्थमार्गणकार्येषु अग्निसिन् वचना-
न्मम । दद्यात्स्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिरुच्यते इति”
कात्या० स० । सन्तत आविः । सन्ततमानसव्याथायाम् ।

अन्वाधेय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम् । अनु+
आ+धा-यत् । विवाहात् परम् पितृदिभिः स्त्रीभ्यो
दत्तधने स्त्रीधनभेदे “विवाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुलात्
स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुलात्तर्धेति ना० स० ।
“बन्धुदत्तं तथा शुक्तमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतायां
बान्धवास्तदवाप्नुयुरिति” या० ।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य० । गृहमध्ये
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या० स० । गृहानुगते लि० ।
अन्वायत्त लि० अनु+यत्-क्त । अनुगते “प्रसीतः ! या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानिति” “वसवोऽन्वायत्ता” इति
च ऋ० उप० ।

अन्वारब्ध लि० अनु+आ+लभ-कर्त्तरि क्त लस्य रः ।
कृतस्यर्गे “विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्ध-
मिति” का० ई, २, १२, “अन्वारब्धं स्पृष्टवन्मिति” वेद-
दोषः । कर्माणि क्त । पश्चाद्भागे-स्पृष्टे, पश्चात्तन्ने च ।
“अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति” आ० त०
या० । “अन्वारब्धेन पश्चात्तन्नेनेति” रघु० । “द्वाभ्यां
पत्नीभ्यामन्वारब्ध” इति बौ० सू० ।

अन्वारभ्य लि० सह आलभ्यः लस्य रः । सहसृष्टये ।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भः लस्य रः । स्यर्गे अनु-
पूर्वकलभेर्हि स्यार्थत्वम् । “अनङ्गाहमन्वारभामहे”

इति यजु० ३५, १३ स्पर्शार्थे प्रयोगात् । 'अनङ्गाहमन्वा
रभामहे आलभामहे स्पृशाम' इति वेददीपः । [रुदे च ।
अन्वारुढ लि० अनु+आ+रुह-क्त । अधिरुदे । पश्चादा-
अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम् । पश्चादभर्त्तरि ऋते पश्चात्
सह वा स्त्रियाश्चितारोहणे तच्च "ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
वेति" वि० सूत्रे विहितम् विवृतमनुसरणशब्दे ।

अन्वासन न० अनु+आस-ल्यट् । अनूपवेशनेन सेवने ।

अन्वासित लि० अनु+आस-कर्मणि क्त । पश्चादुपवेशनादिना
सेविते "अन्वासितमरुन्धत्येति" रघुः ।

अन्वाहार्य न० मासि मासि आह्रियते अनु+आ+हृ-
कर्मणि श्यत् । "यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं स्यादन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति"
कात्यायनपरिभाषिते नान्दीमुखश्राद्धे, अमावास्यायां
मासि मासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च "पितृणां मासिकं
श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति मनुः । "सर्वाण्येवा-
न्वाहार्यवन्ति" गोभि० । अन्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धम्
दक्षिणा च तदुभयवन्ति । स्वार्थे कन् तलैव । "पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति" मनुः मासि-
मासिकर्त्तव्यश्राद्धस्यानुमासमाह्रियमाणत्वात् नान्दीमुखस्य
संस्कारादौ आह्रियमाणत्वात्, दक्षिणायाः कर्मणां
पश्चात् आह्रियमाणत्वाच्च तथात्वम् ।

अन्वाहार्यपचन पु० अन्वाहार्यं तदर्थाच्च पच्यतेऽनेन पच+
ल्यट् । दक्षिणाग्नौ ऋग्वेदविधिना स्थापितेऽग्नौ ।
"अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासपो दिशो नक्षत्राणि
चन्द्रमा इति छा० उप० । अन्वाहार्यपचनो दक्षि-
णाग्निरापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येतभोमम चतस्र-
स्तनवस्तुर्द्धा अहमन्वाहार्यपचनः विभज्य आत्मानं स्थितः
इति" भा० । "प्रसिद्धं हि दर्शपौर्णमासयोरन्वाहार्यपचने
हविः अपयन्तीति" आन० गि० । "यस्मिन्नग्नावृत्ता वा
सान्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाहतिं वा
जुह्यादन्ते दक्षिणां वा हरेयुरनु वा गमयेयुर्दक्षिणा
वाहेग्रन हरन्त्यान्वाहार्यपचनोभविष्यतीति अनु वा गम-
यन्ति" इति शत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता ।

अन्वाहित लि० अनु+आ+धा-क्त । कृतान्वाधाने, वज्रौ-
प्रक्षिप्तसमिद्विशेषे अन्वारोपिते" आधेः स्वामिनोदा-
नार्थमपरस्य हस्ते निक्षिप्ते च । "अन्वाहितं याचितक-
मित्यादि या० ।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष-अ नि० । अन्वेषणे ।

अन्वित लि० अनु+इण+क्त । अनुगते, युक्ते, सहसम्बद्धे,
शाब्दबोधे विशेष्यताप्राप्ते च "प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं
प्रत्ययानामिति" न्यायः ।

अन्विष्ट लि० अनु+इष्-क्त । अन्वेषिते कृतान्वेषणे । "यदायु-
रन्विष्टमृगैः किरातै" रिति कुमा० । कृतानुसन्धाने च
"अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जित" इति
शा० भा० ।

अन्विति लि० इण-क्तिन् नमस्तारेण अनुकूला इतिः यस्य ।
नत्या अनुकूलताप्राप्ते "अन्वितिरसि दिवे त्वेति" ता०
ब्रा० । "अन्वितिः अनुकूलनतियुक्तोऽसीति" भा० ।

अन्वीक्षा स्त्री पश्चात् ईक्षा पर्यालोचना प्रा० स० । वेदवाक्य-
श्रवणस्य पश्चात् तदर्थनिश्चयार्थं तदर्थपर्यालोचने, अन्वीक्षायै
हिता ठक् । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । "आन्वीक्षिकी कौश-
लानामिति" गीता । ल्यट् । अन्वीक्षणमध्यत्व न० ।

अन्वीत लि० अनु+ई-गतौ कर्त्तरि क्त । अनुगते अन्वितशब्दार्थे
अन्वीप लि० अनुगता आपो यत्र स्थानादौ अच्समा०
अचि आत ईत् । अनुगतजले स्थाने, देशे वाच्ये तु
"जदनोर्देशे" इति पा० ऊत्, अनूपोदेशः ।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० अच् समा० ।
ऋचीत्यर्थे । "विष्टुभश्चान्वाह तासायुक्तो बभ्रुरुक्तं वेवा-
मन्वृचमिति" शत० ब्रा० ।

अन्वेष पु० अनु+इष-भावे षञ् । अन्वेषणे अनुसन्धाने
गवेषणे "वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! इतास्व" खलु कृतोति"
शकु० ।

अन्वेषण न० अनु+इष-भावे ल्यट् । अनुसन्धाने गवेषणे
नष्टद्रव्यस्य दर्शनाय लाभाय वा व्यापारभेदे । "रन्ध्रान्वेषण-
दक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" रघुः ।

अन्वेषणा स्त्री अनुगता एषणा "इषेरनिच्छार्थकस्येति"
पा० युच् टाप् । तत्त्वानुसन्धाने तर्कादिना ज्ञातपदार्थस्य
शुद्ध्यर्थं युक्तादिना समर्थने गवेषणे च ।

अन्वेषित लि० अनु+एष्-गतौ-इष-स्वार्थे णिच्-कर्मणि
वा क्त । गवेषिते, कृतानुसन्धाने च ।

अन्वेषिन् अनु+इष-णिनि । गवेषणकर्त्तरि "तौ सीतान्वे-
षिणौ मृधं लूनपक्षमपश्यतामिति" रघुः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्वेष्टव्य लि० अनु+इष-कर्मणि तव्य । अनुसन्धेये 'सोऽन्वेष्ट-
व्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुतिः "अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-
नात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मन" इति शा० भा० ।

अन्वेष्टृ लि० अनु+इष-शीलार्थे ढच् वा इडभावः । गवेषण

शीले तत्कर्त्तरि च “अनुपदमन्वेष्टा” पा० । इदं च अन्वे-
षिताप्यत्र । उभययतः स्त्रियां ङीप् ।

अप् स्त्री ब० व० । आप-क्लिप् ह्रस्वश्च । जले । “प्रत्नं जलं
द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपाम्” भट्टिः । “अङ्गिरेव पारयित्वा नैत्यि-
कान्ते भुजिक्रियेति” स्मृतिः । अग्नेरापः, अङ्गोन्नमिति
श्रुतिः । “अपएव समज्जादौ तासु बीजमवाहजदिति”
मनुः । समासान्ते अच् समासान्तः । “बह्वपानि तडानि
सारसाः समुपासते” इत्युद्भटः । कृतसमासान्तस्य उपसर्ग
द्व्यन्तः परस्य आतर्त्त्वम् । समीपं प्रेपम् द्वीपः अन्तरीपम् ।
अनुपूर्वात्तु देशे वाच्ये जत् । अनूपोदेशः अन्यत्र अन्वीपो-
याम इत्यादि । पूजार्थकमुपूर्वात् न अच् । स्वामि
नगराणि । अपां विकारः मयट् । अमयः, वा ष्यञ् ।
आयम् । स्वार्थे चातु० ष्यञ् । आयं जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा-ङ । वियोगे, विकृतौ, विपरीते,
निदर्शने, आनन्दे, वर्जने, चौर्ये च । “अप-वियोग
विकृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्जन-चौर्य-वारणेष्ु” इति
ग० म० । वियोगे “अपयाति सत्वे निविशतेऽपैतीति” पा०
भा० । “भीत्या रामादपासरत् ? । विकृतौ, अपकृतः अप-
चयः विपरीते, अपशब्दः “तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसता-
दिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता”
इति हर्षयुक्तेः साधुशब्दानां वैपरीत्येनोच्चारणस्यापशब्द-
त्वस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतशब्दत्वम् । निदर्शने निदेशे
अपदिशति । आनन्दे अपहसति, वर्जने “अपपरी वर्जने”
इति पा० उक्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमो । अप
विगर्तात् हृष्टोदेवः । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्तयति
“समेन केनापवर्त्तयति” लीला० । अपकर्षे अपकर्म्म ।
अधः प्रदेशे, च अपाङ् अपानः । अधोगतिमानित्यर्थः ।

अपकर्म्मन् न० अपकर्म्म कर्म्म प्रा० स० । दुष्टाचरणे । अपा-
करणे च “अणस्यानपकर्म्म चेति” दत्तस्यानपकर्म्म चेति
स्मृतिः प्रा० व० । दुष्टाचरणवति लि० । स्त्रियां वा ङाप् ।
अपकर्त्तुं लि० अप+ङ-हच् स्त्रियां ङीप् । अपकारकारके ।
अपकर्ष पु० अप+ङ-भावे घञ् । उचितधर्मापेक्षातो हीन-
तायां, “तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकतः सलिल-
भवरसोऽत्युत्कर्षापकर्षेण चेति” यथा हि वस्त्राणां पञ्चा-
नामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति” च सुश्रुतः “उत्-
कर्षश्चापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मत इति” मनुः । “उत्-
कर्षापकर्षविहीनोमध्यः, सि० कौ० । स्वकर्त्तव्यकालात्
पूर्वकालकरणे, परस्त्वपदानामन्यार्थं पूर्वस्त्वे आकर्षणे

आकर्षणमात्रे च । अपकर्ष्यते कर्म्मणि घञ् । स्वकालतः
पूर्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षससिद्धनम् । तथा च “सुखं
आङ् मासिमासि अपर्याप्तावृतं प्रति । द्वादशाहेन वा
कुर्थादेकाहे द्वादशाथवेति” स्मृतौ मरणोत्तरं स्मृताहे मासि
मासि कर्त्तव्यानां स्मृताहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु
एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्तेः सर्वापकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्वादयः । “आनन्यात् कुलधर्माणां पुत्रस्य
चायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्ते
इति” स्मृत्युक्ताः । तत्र पाश्चात्यानां कुलधर्मात् द्वाद-
शाह एव कर्त्तव्यतायाः कुलपरम्पराचारः । वङ्गीयानान्तु
एकपुत्रस्यैव आयुषःक्षयसम्भावनायामिति भेदः । अयमेव
सर्वापकर्षः, आवश्यकदृष्ट्यारम्भकाले तु न सर्वापकर्षः ।
किन्तु पञ्चाङ्गाविनामेवापकर्ष इति भेदः । एवं नवम-
मासादिष्वपकर्षणे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षक लि० अपकर्षति अप+ङ-कर्त्तरि खल् । अप-
कर्षकारके “रसस्थानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते” इति “दोषास्तस्यापकर्षका” इति च सा० द० ।
अपकर्षण लि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-
हारके “नचास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्यौल्यापकर्षणमिति”
“वर्षायां बद्धविन्मूलाच्छाः श्लेषापकर्षणा” इति सुश्रु०
भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । “सशल्यः क्लिश्यते प्राणै-
र्विशल्यो विनिश्चिद्यति । इति सामाविशञ्चिन्ता तस्य शल्या-
पकर्षणे” रामा० ।

अपकाम लि० अपगतः कामो यस्य यत्र यस्माद्वा प्रा० व० ।
अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तार्थे
“अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत बोहितमिति” अथ०
३१३, ३ । कामस्यात्ययः अत्यये अव्ययी० । कामात्यये
अव्य० “शत्रोरकामं हणोति धन्वनेति” ऋ० ६, ७५, २,
“अपकामं कामस्यापायमिति” भा० ।

अपकार पु० अप+ङ-भावे घञ् । अनिष्टसम्पादने तद्धेतौ
द्रोहे च “द्रोहोऽपकार इति” सि० कौ० । “उपकर्त्तारिणा
सन्धिर्न मिलेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं
लक्षणमितयोरिति” साधः । “अपकारोऽनिष्टचिन्ते” ल्युक्तेर-
निष्टं भूयादिति चिन्तने च “ततो जातास्त्विमा घोरा
नानारूपा महाविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुतः ।

अपकारगिरि स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्यते गृ-क्लिप् ।
भर्त्सनवाक्ये । “भर्त्सनं त्वपकारगोः” इत्यमरः ।

अपकारिन् लि० अप+ङ-कर्त्तरि णिनि । अपकारकारके,

अनिष्टचिन्तके द्रोघधरि च । “उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न
मित्तेणापकारिणेति” भाषः स्वोर्थेणैव तान् शिष्यान्मान-
वानपकारिण” इति मनुः ।

अपकृत लि० अप+क-कर्मणि क्त । यस्यानिष्टं कृतं
तस्मिन् कृतद्रोहे “किं मयापकृतं तस्येति” । भावे क्त ।
अपकारे न० । “मित्तस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृत”
इति मनुः । [द्रोहे च ।

अपकृति स्त्री अप+क-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टचिन्तने,
अपकृत्य न० अपकृतं कृत्यम् प्रा०स० । अपकृतकर्मणि ।
अप+क-भावे क्यप् । अपकारे न० । भावे स्त्रियां
क्यप् । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृत्य लि० अप+कृ-क्त । अधमे, हीने, स्वकालात् पूर्व-
काले कृते, परस्मैवादन्यथायं पूर्वस्मैवाकृते, आकृत्यमात्रे
च “स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखंयान्ति मङ्गहा”
इति सूर्यसिद्धान्तः ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावार्थे न०त० । पाकाभावे ।
अपक्रम पु० अप+क्रम-भावे घञ् । अपयाने । अपक्रमा-
दुहैवैषामेतद्विभयाञ्चकार” शत०ब्रा० ४,३,३,११ ।

अपक्रस्यते यस्मात् अपादाने घञ् । अपयानावधिस्थाने
“विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति” सू०सि० ।
“अपक्रमात् क्रान्तिवृत्तस्थस्यष्टमहभोगस्थानादिति” रङ्ग-
नाथः । अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स० । क्रम-
विहीने अक्रमे लि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-
क्रमोऽप्युक्तार्थे लि० । क्रमस्यात्ययः अव्ययी० । क्रमात्यये
अव्य० । क्ति वेङ्कत्वात् वा वृद्धिः । अपक्रामोऽप्युक्तार्थे ।
“यस्यस्याभिक्रान्त्याऽपक्रामाय” इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमण लि० अप+क्रम-भावे ल्युट् । अपयाने पलायने
च । “अपक्रमणमेवाख सर्वकामैरहं वृण्वे” इति रामा० ।
“पुरस्ताद्वापक्रमणमस्यैवान्विच्छतेति” शत०ब्रा० ।

अपक्रमिन् लि० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि वेङ्कामन्तत्वात्
वा ह्रस्वः । अपयानकर्त्तरि “तानेवैतदनपक्रमिणोऽङ्कुरत”
शत० ब्रा० वृद्धौ अपक्रामीत्यपि स्त्रियां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे स्त्रियां श । द्रोहे, अपकारे
च । चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रियेति” भाषः ।
“जन्मवेषतपसां विरोधिनी” सा कथाः पुनरमूमपक्रिया-
मिति” किरा० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रु-वञ् । निन्दने । उपक्रोशोऽप्यत्र ।
भावे ल्युट् । अपक्रोशनमप्यत्र न० ।

अपक्व लि० न पक्वः । अपरिणते अपक्वयोगी अपरिणतयोगी
यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः । आमे
तण्डुलफलादौ च । “अपक्वेन वर्त्तितव्यं फलमूलादि-
नापि वेति” स्मृतिः ।

अपक्ष लि० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य । पक्षशून्ये उडुयन-
शक्तिशून्ये च । पक्षः सहायः । तच्छून्ये ।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पातः आनुकूल्यम् अभा-
वार्थे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे ।
“अपक्षपातात् वक्तव्यं सभायामिति निश्चय इति” नीति० ।

अपक्षपातिन् लि० पक्षे सहायतायां पतति पत-णिनि
७०त० ततः न०त० । पक्षपातिमिन्ने यथार्थवादिनि ।

अपक्षेपण न० अप-क्षिप-ल्युट् । अधःस्थानसंयोगहेतौ
क्रियाविशेषे, अधःपातने च । अवक्षेपणमप्यत्रार्थे । उत्-
क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्म्म-
ण्येतानि पञ्च चेति” भाषा० अवक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्ड पु० गण्डोद्वो वैपरीत्यार्थेकेनापशब्देन प्रा०स० ।
अतिबाले अपोगण्ड इति हैम० । अपोगण्डशब्दे
विवरणं दृश्यम् । [भावे घञ् । तत्त्वार्थे पु० ।

अपगत लि० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपयाते पलायिते च ।
अपगम पु० अप+गम-भावे घञ् न वृद्धिः । अपयाने अप-
सरणे । “निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागम” इति
सा०द० “पुराणपत्नापगमादनन्तरं लतेव सन्नन्धमनोज्ञ-
पल्लवेति” रघुः ।

अपगर पु० अप+निन्दार्थे गृ-भावे अप् । निन्दने । “अन्य-
दन्तर्वेदीत्युपक्रम्य “अभिगरापगरौ” कात्या० १३,३,३,
“अपगरोनिन्देति” तद्व्या० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति निष्यन्दते अप+गम-ङ । आप-
गायाम् नद्याम् । अपयानकर्त्तरि लि० ।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उद्यमने णसुल् एच
आञ्च वा । उद्यम्येत्यर्थे “अस्यपगारम् अस्यवगोरं वेति”
सि०कौ० ।

अपगोह पु० अप+गुह-वञ् । तिरोधाने गोपने च । “स
विद्वानपगोहं कणीनामाविर्भवन्निति” ऋ० २,१५,७,
“अपगोहं तिरोभावमिति” भाष्यम् ।

अपघन पु० अपहन्यते संहत्य कर्म्म कृत्वा विरुज्यते अप+हन-
अप् घनादेशः । शरीरे, हस्ताद्यवयवे च । शरीरादि हि
पुरुषोपभोगाय प्रथमं संहत्य तत्तत्कर्म्म निष्पाद्य भोगादृष्ट-
त्वे पुनर्विरुज्यते इति तस्य तथात्वम् । देहादेः संहत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संहत्य कारित्वादिति” पात० । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः । अतएव सांख्यसूत्रे “संहतपरार्थत्वादिति” संहन्तृसिद्धिरुक्ता । संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः । “संयोगाश्च विभागान्ता” इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव “अन्तवन्त इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिण” इति गोतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । “लौहोद्वनघनस्तन्वा ललितापघनां स्त्रियमिति” भट्टिः । अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः । मेघावरणशून्ये लि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थः । [मरणे च । अपघात पु० अप-हन-भावे घञ् । अपकष्टहनने दुष्टहेतुक-अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन-खुल् । विनाशके । “जिज्ञासा तदपघातके हेतौ” सा०का० पाठान्तरम् । अपघातिन् लि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि । अपहनन-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच-“अच्कावशक्ताविति” पा० । अच् । पक्तुमशक्ते । “अपचः पक्तुमशक्त” इति सि०कौ० । अपचय पु० अप+वि भावे अच् । हानौ, अपहरणे, व्यये च । अपचरित न० अपकष्टं चरितं प्रा०स० । अपकष्टचरिते सदोषाचरणे, “आहोस्वित् प्रसवो समापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति” शकु० । अपचार पु० अप+चर-भावे घञ् । अहिताचरणे अपथ्यसेवने “कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति” माघः । “अपचारः अप-कारः अपथ्यञ्चेति” मल्लि० । “योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति” वैद्य० । वैपरीत्यादिहेतुकदोषे “नापचारमगमन् क्वचित् क्रिया” इति माघः । “अपचारं लोपविषयविपर्ययादिदोषमिति” मल्लि० । विनाशे च “महाध्वरे विध्यपचारदोष” इति किरा० । “अपचारः कर्मलोपदोष” इति मल्लि० ।

“सुहापचारे माघप्रतिनिधाविति” सीमांसा । अपकर्म्मणि च “गृहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा” भा०आ० प० १११ अ० ।

अपचारिन् लि० अप+चर-तच्चीलार्थे कर्त्तरि घिहृण् । अप-कर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप् । “पत्यौ भार्यापचारिणीति” मनुः । “भार्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारपतिं क्षममाणे भर्त्तरि पापं संक्षेपयतीति” कुल्लूकभट्टः ।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+क-सन्-भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छावति ।

अपचिकीर्षु लि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+क-सन्-उ । अप-अपचित् लि० अप+चि-क्लिप् । अपचयकारके । “इतस्ताः सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव” अथ० ई, २५, १ ।

अपचित लि० अपचायते आनन्देन पूज्यते चाय-पूजनादौ क्त चायतेश्चिः अपशब्दस्यानन्दपूर्वकत्वम् । आनन्देन पूजिते । पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते । अप+चि-क्त । जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययिते च । “तत्तापचितवलाः प्राणिनोभवन्ति” सुश्रुतः ।

अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्तिन् चायतेश्चिः । पूजायाम् “विहितापचितिर्महीभृता” इति माघः । अप+चि-क्तिन् । अपचये हीनतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च ।

अपची स्त्री अपकष्टं पच्यतेऽसौ पच-कर्म्मकर्त्तरि अच् अप्राशन्ये न०त० गौ० ङीप् । गण्डसालोपरिजाते रोगभेदे “अ-यातोऽप्यन्यप्रपच्यर्बुदगण्डसालानां निदानं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रम्य “अनन्यवस्त्रैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपची-वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम् । “ते अन्ययो केचिदनाप्रपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । काला-नुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति” वै० “नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्चेति” अपचीं गण्ड-मालां च ग्रहणीं शोथमेव वेति” च सुश्रुतः । [यमाणे ।

अपचीयमान लि० अप+चि-कर्म्मकर्त्तरि शानच् । अपची-अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च । देवे देहच्छायाम्भूत्यन्तत्वात्तेषामपच्छायत्वम् । अतएव “भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् । इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि सा (छाया) नैषधे नत्वमरेषु तेषु” इति नैषधे देवानां छायासाहित्यं लक्षणत्वेन वर्णितम् । अपगतकान्तौ लि० ।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्-गतौ भावे अप् । अपसरणे निर्गमने

“यत् नार्थपच्यवसुपच्यवच्च शिञ्जते” इति ऋ० १, २८, ३
 “अपच्यव्यं शालाया निगममिति” भा० । अप-च्यु-चरणे,
 अप् । अपचरणे । [चरिते च ।

अपच्युत लि० अप+च्यु-कर्त्तरि क्त । अपच्युप्राप्ते नष्टप्राये-
 अपजगुराण लि० अप+गृ-यङ् लक्-ताच्चीत्ये चानश् ।
 आच्छादनादिमोचनशीले “जिगर्त्तिमिन्द्रो अपजगुराण”
 इति ऋ० ५, २८, ४ ।

अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्मकः पञ्चात्मकः कृतः न० त० ।
 पञ्चात्मकतामनासादिते सूक्ष्मभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्ची-
 करणशब्दे वक्ष्यते “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम्
 अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति” वेदा० प० ।

अपजय पु० अप+जि-भावे अच् । पराजये ।

अपटान्तर लि० पटेन तिरस्करितया अन्तरमत्र न० त० ।
 अव्यवहिते, आसन्ने, संसक्ते च । अपटान्तरमित्यप्यत्रैवार्थः ।
 अपटी स्त्री अल्पः पटः पटी न० त० । (कानात्) इति ख्याते
 काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे स च “दूष्याधोलम्बिवायुसञ्चा-
 रार्थः पठभेद” इति मल्लिनाथः ।

अपटीक लि० नास्ति पटी यस्य कप् । प्रावरणपटशून्ये,
 अपगता टीकाव्याख्याग्रन्थो यस्य । टीकाज्ञानशून्ये, “अप-
 टीकोजङ्गोमाघे भृशं जाड्येन ताड्यते” इत्युज्जटः ।

अपटीक्षेप पु० अपट्याः काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरण-
 पटक्षेपे । नास्ति हि प्रावरणपटे अनैराक्षिप्ते एव पात-
 प्रवेशोऽभिनयसम्प्रदायस्तुल्यङ्गः पात्रेण यत् काण्डपटं
 स्वयं क्षिप्त्वा प्रविश्यते तेन चाकस्मिकत्वं तत्प्रवेशस्य
 गम्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु ।

अपटु लि० पटुर्दक्षः न० त० । रोगिणि, दक्षतारहिते,
 कार्यक्षमे, दक्षताविरोधिमन्दत्वे च । भावे त्व अपटुत्वम् ।
 अपाटवे । तल् । अपटुताम्यत्रैव त्वान्तं न० तलन्तं स्त्री ।
 गुणवचनत्वात् इमनिच् । अपटिमा तत्रैव पु० ।

अपण्य लि० न पण्यः विक्रेयः अप्राशस्त्ये न० त० । स्मृत्यादि-
 निषिद्धविक्रये पदार्थे । प्रायश्चित्तसहितानि अपण्यानि
 च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा

विष्णुः । कण्वस्त्ररङ्गरत्नगुडगन्धमधुरसोर्णाविक्रयी त्रि-
 रात्रमुपवसेत् । रङ्गः सिन्दूरकसुम्भादि । एतत् सकृद्वि-
 क्रये पैठीनसिः । “तथाऽविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणं
 पक्वान्नं मधुरक्षीरं दधि दधिसुदकं सर्वगन्धोलाक्षारक्तवासो
 गुडस्तैलं ग्राग्यपम्पूनामेकशफाः केशिनः । सर्वे चार-
 ण्याः पशवोविद्यापूर्त्तमिष्टं गावः शङ्खशोर्णा चेति विक्र-

येण तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यञ्चरेत्” । तथाच्यवनः “दधि-
 मधूच्छिपिष्टसर्पिःपक्वान्नतिलतक्रक्षीररसविषतिलाश्वनीली-
 कौपैयवासोलाक्षारसलवणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एत-
 चाभ्यासविषयं तत्र धेनुरेका दातव्या । हारीतः ।
 “लाक्षालवणमांसतैलक्षीरदधिदधितक्रगन्धचर्मरक्तवाससा-
 मेकतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा शातातपः । “आमसांस
 सुरासोमलाक्षालवणसर्पिर्षाम् । विक्रये सर्वपण्यानां द्विज-
 चान्द्रायणञ्चरेत्” । एतच्चान्त्याभ्यासे चान्द्रायणे चाष्ट-
 धेनवः । भविष्यपुराणे । “गुडं तिलांस्तथा नीलीं केशगोधू-
 सकन्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽपाञ्च कच्छं सान्तपनञ्चरेत्” ।
 एतद्वारव्याभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम् । हारीतः “अथो-
 र्म्निशिकेशेरिणाञ्च धेनवदुदशसस्तविस्तविक्रये तप्तच्छ-
 विधिः । हिङ्गुगुग्गुलुरससर्जरसहरितालमनःशिलाडुन
 गैरिकक्षारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदन्तनखशुक्तिशङ्खवेणुवै-
 ण्वस्त्रस्यविक्रये च । आरामतडागोदपानपुष्कारिणी-
 पूर्त्तसुहृद्विक्रयेषु विषवणस्नायधःशायी चतुर्थकालभुक्
 संवत्सरेण पूतोभवतीति” । आरामादिनिखिलविक्रये
 हेतुदितिधर्माप्रदीपः । तथा “हीनोन्मानमापनसङ्कर
 सङ्कीर्णविक्रये च” । अत्र च कामाकामसकृदभ्यासापेक्षया-
 वैषम्यदोषः समर्थनीयः । हीनमानोन्मानमापनं तुलादीना-
 ङ्करसङ्कीर्णत्वं द्रव्यस्याद्रव्येण । विष्णुः “प्राणिभूषणसोम
 विक्रयी तप्तच्छं कुर्यात् । अन्नौषधिपुष्पमूलचर्मविदल-
 तुषकापांसकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्रा-
 जापत्यम्” । विदलः पाचितवंशादिनिर्मितः । तथा “क्षेत्र
 जतुमधूच्छिपिष्टशङ्खशुक्तिपुशीशककण्णलोहोऽम्बरखड्गपा-
 त्रविक्रयी महासान्तपनम्” । क्षेत्रा चर्मविकारः वरुडेति
 यस्य पर्यायः । महासान्तपने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः “देवर्षि-
 सोमचैत्रप्राजापत्यकूपोदपानदारात्मनां विक्रये कच्छ-
 द्वयम् । दधितिलतैलरक्तवस्त्रपक्वान्नां प्राजापत्यञ्चरेत् ।
 गोविक्रयनिन्दामाह यमः । “गवां विक्रयकारी च मवि
 रोमाणि यानि तु । तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रमि-
 र्भवेत्” ॥ यच्च मनुनोक्तं सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन
 च । तत्राहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तन्नि-
 न्दातिशयार्थम् । गौतमः । “पशवः हिंसायोगे” अस्यार्थः
 यत् विक्रीताः सन्तः पशवोहिंस्यन्ते तत्र तेषामप्यपण्यत्वम् ।
 यानि चान्यानि गुरुतरप्रायश्चित्तबोधकवचनानि तानि
 वहुतरकालाभ्यासे समूहानि शूद्रस्य त्वत्यान्तापदि दोषा-
 भावमाह पराशरः । “लवणं मधु मद्यं वा दधि तक्रं दधत्

पयः । न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वेषु विक्रयम् ॥
कालिकापुराणे । “विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोष-
भाक् ॥ मधुचर्मसुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” । एत-
दप्यपदि, दोषापवादमाह गौतमः । “विनिमयस्तु रसानां
रसैः पशूनाञ्च लवणकृताद्वयोस्तिलानाञ्च समेनामेन पक्वस्य
संयत्यर्थे” । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव
परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण । पक्वान्नस्य चात्मेन तण्डुला-
दिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समशब्दादत्यद्रव्यपरि-
वर्त्ते न नियमः । मनुः “रसारसैर्विमातव्या नत्वे व लवणं
रसैः । एतान्नञ्चाहृतात्नेन तिलधान्येन तत्समाः” ॥ वशिष्ठः
“रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वे व लवणं रसैः
तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्त्तकेन” ।
नारदः । “अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्य-
वश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः” ॥ एतेन “काम-
सुत्पाद्य कृष्यासु स्वयमेव कृषेवलः । विक्रीणीत तिलान्
शुडान् धर्म्मार्थमचिरस्थितानिति” मनुवचनम् तिल-
विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कप् ।
वातरोगभेदे “वायुरुहं व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं
शिरः । सञ्चौ च पीडयत्यङ्गान्यान्निपेक्षमयेच्च सः । नि-
मीलिताक्षो निश्चेष्टस्तश्चाक्षो वापि कूजति । निरुच्छासो-
ऽथ वा कृच्छ्रादृच्छस्य नष्टचेतनः । स्वस्य स्वाङ्गद्वये सुक्ते
आष्टते च प्रसुह्यति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषो-
ऽपतन्त्रक इति” सुश्रुते २५५ पु० तल्लक्षणसूक्तम् ।
“अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेदिति” सुश्रुतः ।

अपतर्पण न० अप+तृप-भावे ल्युट् । रोगादौ-उपवासे,
तृप्यभावे च । “अपगतं तर्पणं यस्य वा गतलोपः
तर्पणशून्ये त्रि० “क्रियाभिश्चिकित्सेत् स्थूलमपतर्पणं
युक्ताभिरिति” सुश्रुतः ।

अपतानक पु० अपक्रम्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तर-एवल् ।
वातरोगभेदे “यदा तु घमनोः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदाक्षिपत्याशुसुहृद्मुहूर्देहं सुहृद्वरः । सुहृद् सुहृदस्तदाक्षेपादा-
क्षेपक इति स्मृतः । सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्यन्तान्तरेति
सुश्रुते आक्षेपकवातरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा”
सु० २५४ पु० कृता “अभिघातनिमित्तञ्च शोणिताभिस्त्रिवाञ्च
यः । गर्भपातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानक” इति तत्रैव
तस्यासाध्यतोक्ता “अभुक्तवता पीतमभुदधिमरिचवचायुक्त-
मनतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि चेति” सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्याः “विभाषा सपूर्वस्येति”
पा०वा न डीप् च । पतिरहितायां स्त्रियाम् । पत्ने
अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेत्येव तत्रैवार्थः ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्मयोग्या, मृत्या वा पत्नी यस्य
कप् । असन्निकर्षपत्नीके, कर्म्मयोग्यपत्नीके, मृतपत्नीके
च । “अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः” कात्या० २, ५,
१८ । “अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निकर्षित-
पत्नीकस्य तच्छ्रापिण आहवनीयश्रापिणः आहवनीये हविः-
श्रापणं कुर्वतो यजमानस्य “आहवनीये आज्यमधिश्रयती”
त्युक्तेः । आहवनीयश्रापिणोऽपि सन्निकर्षितायां पत्न्यां गार्ह-
पत्य एवाज्यमधिश्रयति, शाखान्तरे चैवं श्रूयते “यस्य ब्रह्मे-
हनि पत्यनालंभुक्ती (रजस्वला) स्यात्तामनपरुध्य यजे-
तेति” । केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहुः तस्या-
प्येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, “पत्न्यां
मृतायामग्निभिर्दग्धायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्या-
धानमाहापस्तम्बः दर्शपौर्णमासाग्रयणार्थं, शेषाणि कर्म्मणि
न भवन्तीति” तथा त्रिकाण्डे मण्डनः “तस्मान्नग्नौ-
कदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणो पत्नी ज्येष्ठेतरा वापि
यज्ञपात्रे निरूपितम्” ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) “मृता-
यामपि भार्यायां वैदिकानीदृहि त्यजेत् । उपाधिनापि
तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति” । तद्व्या० (उपाधिना
स्वर्गादितत्प्रतिमूच्यते) । नास्ति पत्नी सहिता यस्य कप् ।
पत्नीसहित्यरहिते । “पितृयज्ञसुपक्रस्य” । “अपत्नीकः”
कात्या० ५, ७, ५ । “पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यज-
मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य । अतोऽत्र पत्न्याः प्रति-
षेधात् “पत्नीं समुह्येति प्रैषस्याभावः । आज्यावेक्षणं
त्वाज्यसंस्कारत्वादध्वर्युः करोतीति” तद्व्या० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत-वा करणे यत् न० त० ।
पुत्रदुहितरूपे संताने । “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः
पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्तेः “पुत्रेण लोकान् जयति
पौत्रेणानन्त्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण व्रधस्याप्नोति पितृप-
मिति” या० स्मृतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकलाभोक्तेः
“पुत्रान्नो नरकादुत्थ्यात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्
पुत्र” इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेश्च सुतादीनां
पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात्
अपत्यत्वम् । अतएव “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति” पा०
स्मृत्यै पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दाच्चतोक्ता । पौत्रादीनां तु-
गोत्रसंज्ञापीति विशेषः । “अपत्यं पितरैव स्यात् ततः

प्राचामपोति चेति” सि० कौ० का० । “अपत्यैरिव नोवार-
भागधेयोचितैर्गैरिति” रघुः । “सोऽपत्यं आहृत्पाद्येति”
“अपत्यलाभात् या तु स्त्रीति, “अपत्यं धर्मशुश्रूषेति”
च मनुः ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तद्धेतुं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादौ च । अपत्यदायि-
माले मन्त्रादौ लि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तद्विसारणस्य तदुत्पत्तेश्च
पन्थाः अच् समा० । पुत्रनिःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्य-
स्थानभेदे “स यदा विगुणानिललपीडोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति” स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां
स्तनयोरैककस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः ।
अपत्यपथे चतस्र इति” । “तिर्यगागतस्य परिषस्येव तिर-
चीनस्य पार्श्वोर्द्ध्वमूर्धसुत्क्षिप्य गर्भसपत्यपथं प्रत्यार्ज्वमानी-
यापहरेत् पार्श्वोर्द्ध्वमूर्धसुत्क्षिप्य शिरो-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति” च सुश्रुतः ।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं शत्रुर्गर्भभेदनेन नाशकं यस्याः । कर्क-
श्याम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तद्विःसारणसमये गर्भस्फोट-
नान्मियते इति” लोकप्रसिद्धेः “स्वनाशाय कर्कटी गर्भं धत्त
इत्युक्तेषु तथात्वम् । ईत० । अपत्यनाशके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पुंस्त्री० अपत्यैः सचते संबध्यते सच-वेदे-एव ।
अपत्यसमवेते । “अपत्यसाचं श्रुत्यं ररायाम्” ऋ० १,
११७, २३ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्रं दलं पक्षोवाय । वंशकरीरे (कोड़)
अङ्कुरे च तदवस्थायां तयोः पत्रशून्यतयोत्पत्तेश्च तथात्वम् ।
गलितपत्रे वृक्षे, गलितपक्षे विहगे च ।

अपत्रप लि० अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् प्रा० ब० वा
गतलोपः । लज्जाहीने लोपाभावे अपगतत्रपोऽप्युक्तार्थे ।
अपत्रपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्रपा, अप+त्रप-भावे स्त्रियाम्
अ वा । अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जामाले च । “अपत्रपा
चेतसि च न्यपेधदिति” नैषधम् । [लज्जाशीले ।

अपत्रपिष्णु लि० अप+त्रप-शोलांश्च इष्णुच् । स्वभावतो
अपथ्य न० न पन्थाः अप्राशस्ये न० त० । “अपथं” पु० न०
पा० । “विभाषेति” पा० वा अच् समा० । अपकष्टपथे
निन्दितपथे कुपथे । “वनागमे राजपथे हि पिच्छिले
क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते” इति नै० । “को वा न पद-
मपथेऽकार्यत मया” इति प्रबोध० । “अथैतदपथमिवैति

यदेतांदिशमिति” शत० ब्रा० । नास्ति पन्थाः सुन्दरमार्गी
यत्र व० अच् समा० । सुन्दरपथशून्ये ग्रामादौ लि० ।
पथोऽभावः अव्ययी० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।

अपथिन् पु० न पन्थाः अप्राशस्ये न० त० वा अजभावः ।
अपकष्टपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचाराय
वा हितम् यत् न० त० । वैद्यकोक्तिसुलङ्घ्य, अनिष्टे
भोजनादौ अहिताचारे च “अकार्यं कार्यसङ्काशमपथ्यं
पथ्यमस्मेतम्” रामा० । “संतापयन्ति किमपथ्यभुजं
न रोगा” इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
“अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्थापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्य-
मेकान्तेन हितमहितं वास्तीति” केचिदाचार्या ब्रुवते
तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः
संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि
च भवन्ति । तत्रैकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिल-
घृतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचन-
मारणादिषु प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि । संयोगादप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्थापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं
वर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्तशालिषटिककङ्कु कसुकु-
न्दकपाण्डुकपीतकप्रसोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुना-
हृतसुगन्धकलसनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवा-
दयः । एणहरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालक्रकर-
कपोतलावतित्तिरिक्पिञ्जलवर्तीरवर्त्तिकादीनां मांसानि ।
सुद्वनसुद्वमकुष्ठकलायमसूत्रमङ्गल्यचणकहरेण्वाढकीसतीनाः ।
चिल्लोवास्तूकसुनिषसूकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्णयः ।
गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्या-निवातशयनो-
ष्णोदकनिशाखप्रव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्त-
हितान्येकान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि ॥ हिताहितानि
तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्थापथ्यमिति ॥ संयोगतस्त्वप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा वल्लीफलकवक-
करीराम्लफलवणकुलथपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्क-
शाकाजाविकसांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहंश्च
नैकध्यमश्रोयात् पथ्यमा ।

रोगं सात्मग्रन्थ देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान् । अवेक्ष्या-
ग्न्यादिकान् भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् । अवस्थान्तर-

वाङ्मलाशोकादीनां व्यस्यितम् । द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज
इच्छन्ति स्तस्यरक्षणे । द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्ध-
योः । दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं
युक्तसाम्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि
वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च
विरुद्धधान्यैर्व्वसामधुपयोऽगुडमाषैर्व्व्यास्यानूपोदकपिशि-
तादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीशकं
जातु शकं वाञ्छीयात् । बलाकां वारुणीकुलमाषाभ्याम् ।
काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाडीभङ्गशाककुटुदधीनि
च नैकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि ।
सुराकशरपायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण सह तिल-
शकुलोम् । मत्स्यैः सहेतुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् ।
क्षीरेण मूलकम् । आम्रजाम्बवम्बाविच्छकूरसगोधाश्च सर्वांश्च-
मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं ताल-
फलेन, पयसा, दध्ना, तक्रेण वा । लङ्गुचफलं पयसा, दध्ना,
माषसूपेन वा मधुना, घृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ने वा ।

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्षपतैल-
भट्टाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्ड-
दार्वाग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने
दशरात्रपर्युषितं सर्षपमधु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरि-
पचने शङ्खवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिल-
कल्कसिद्धसुपोदिकाशकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
भट्टां बलाकाम् । भासमङ्गारशूल्यं नाञ्छीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी
मानतस्तुल्ये नाञ्छीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ
वा विशेषादान्तरोक्षोदकानुपानौ ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च
मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
कषायौ चास्त्रलवणौ रसतः । अमृकटुकौ रसविपाकाभ्याममृ-
तिक्तावमृकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां
लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवी-
र्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । तरतमयोग-
युक्तांश्च भावानतिरुत्थानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येव-
मादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ता-

हितान्येव शेषं विद्याद्विताहितम् ॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं
मरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवा-
चरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषसत्त्वेभ्य भुक्तं कायाच्च निर्हरेत् ।
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धाशनजान्
रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शसनं वापि पूर्वं
वा हितसेवनम् ॥ सात्त्विकतोऽल्पतया वापि दीप्राग्नेस्तरु-
णस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
व्यायामशूलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महा-
शनश्च । आप्नोति रोगाच्च विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्प-
तया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
गुरुविदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ क्षतानां विष-
जुष्टानां बलिनः स्नेहलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण
सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रशस्तश्च आन्तानां
कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लोदविवर्द्धनः ॥
मधुरश्चाविदाहो च कषायानुरसोलघुः । दक्षिणो मारुतः
श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वात-
प्रकोपणः ॥ विषदो हृत्पुरुषः खरः स्नेहवलापहः ।
पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः । सद्यः प्राण-
क्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो मारुतः
स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोषा-
णामप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः ।
क्षीणक्षयविषात्तानां विशेषेण तु पूजितः” इति पृ० १, २० ।

अपद् वि० न पद्यते ज्ञायते पद-कर्मणि क्तिप् न० त० ।
अत्रेये । “गायत्रास्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
द्यपदसि न पद्यसे” इति शत० ब्रा० १४, ८, १५, १० ।
नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्यलोपः कुम्भ० ङीप् पादः
पञ्च । पादस्यून्यायां स्त्रियाम् । पुंसि तु अन्यलोपो “न
ङीप् । अपाद् । “आपादशीर्षा गूहमान” इति ऋ० ४,
१, ११ । “अपादहस्तोऽष्टतन् यदिन्द्रमिति” ऋ० १, ३२, ७ ।
“अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति” शत० ब्रा० ।
“अपादपाणिर्जवनोऽहोतेति” श्रुतिः ।

अपद् न० न पदम् अप्राशस्ये न० त० । अपकृष्टस्थाने
सुप्रिङ्गन्तभिन्ने च नापदं शास्त्रे प्रयुज्यतेति वृद्धाः ।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा अप+दैप-
शोधने करणे ल्युट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा सर्वैः
परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सच्चिदकटे, संसक्ते च ।

अपदान्तर वि० न पदान्तरं व्यवधानं यत्र । अव्यवहिते,

अपदिश अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश+अव्ययी० । दिशो-
र्मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्शब्देन
समासे तु शरदा० टच् इति भेदः ।

अपदिष्ट लि० अप+दिश-कर्मणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कालात्ययापदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे,
कृते, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो
रिति” रघुः । “न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरे-
दिति” । “भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः” ।
“शौच्यकर्मपदेशेनेति” “साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-
समन्वितैः । अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति” च
मनुः । उपदेशे च । “दीक्षाया अपदेशात्” कात्या० २२,
१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकटोदेशः प्रा०

व० वा कटपदलोपः । अपकटदेशे, अनुचितस्थाने च ।

अपदेश्य लि० अप+दिश-कर्मणि यत् । कृतेन कथनीये ।

अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिगा० यत् । अनुचितस्थान-

भवे लि० । “अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्वपधावतीति”

मनुः । यत् यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानु-
चितत्वात् तथात्वम् ।

अपद्रव्य न० अपकटं द्रव्यम् प्रा० व० वा कटभागलोपः ।

अपकटद्रव्ये ‘अद्रूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदेनेत्येति’
मानव व्याख्यायाम् “अपद्रव्यप्रदानेन दूषणे” इति कुक्कुः ।

अपहार न० अपकटं हारं प्रा० व० वा कटलोपः । अपकट-
हारे “निर्ययासुरपहारैरिति” सुश्रुतः ।

अपधा स्त्री अप+वारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ् । वारणार्थं
निरोधे, “गा उदाजदपधा बलस्य” इति ऋ० २, १२, ३ ।

“अपधाअपधायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकटं ध्यानम् प्रा० स० । अनिष्टचिन्तने ।

वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथारूप-
सुचितं ततः प्रच्यवे च । “पथामपध्वंसेनैत्विन्द्र” इति
अथ० १, ३, ५ ।

अपध्वंसज पुंस्त्री अपध्वस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्न-
रूपतासंज्ञकः सङ्करस्तस्माज्जायते जन-ङ् ५ त० ।
भिन्नवर्णसङ्गमजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे । “शूद्राणां तु
सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता” इति मनुः “ये द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृता” इति च मनुः । तेषां
प्रितोः समवर्णत्वाप्राप्तेः स्वरूपप्रच्यवेन जातत्वात् तथात्वम् ।

अपध्वंसिन् लि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि ।

नाशके । “सर्वेऽनसामपध्वंसि जप्यं स्यादध्वमर्षणमिति” मनुः

अपध्वस्त लि० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अव-
चूर्णिते च ।

अपध्वान्त न० अपकटं ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि०
स्वनार्थेऽपि इडभावः । भिन्नकांक्षस्वरसमे शब्दे “एहस्यते-
रपध्वान्तमिति” ऋ० उप० । वार्हस्पत्यं तदपध्वान्तं
भिन्नकांक्षस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नी-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च ।

“अपनयो वाऽदृष्टत्वादिति” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य

तण्डुलापनयो वचनादिति” कात्या० २५, ४४, ३ । “अप-

नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयमपनय

विष्णोः” इति शङ्कराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।

अपकटो नयो वैपरीत्ये प्रा० स० वा । निन्दितनीतौ दुष्ट-

नीतौ च । अपकारे “ततः सप्तत्वापनयस्वरणानुशय-
स्फुरेति” साधः ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।

अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट् । अपकारसाधने ।

अपगतं नयनं यस्य । नेत्रहीने लि० ।

अपनस लि० अपगता नासिका यस्य प्रा० व० नसादेशश्च ।

अपगतनासिके । “असिं कौक्षेयसद्यस्य चकारापनसं
सुखमिति” भट्टिः । [सारिते च ।

अपनीत लि० अप+नी-क्त । खण्डिते, दूरीकृते, अप-

अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन् । खण्डने दूरीकरणे । “परि-

जनश्चापनुत्त्यै” इति ऋ० उप० । “पापानामपनुत्तये

इति” “गुरुतत्त्वापनुत्तये” इति च मनुः ।

अपनुद लि० अप+नुद-क । दूरीकारके, खण्डके, शोधके च ।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ् । खण्डने, दूरीकरणे, अप-

सारणे च । “तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ताविति” रघुः ।

“ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्निनयतेन्द्रिय” इति मनुः ।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । अपसारणे खण्डने च “एनसां

स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनमिति” मनुः । कर्त्तरि

ल्यु । दूरीकारके लि० । “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापा-

पनोदनः । तथाऽध्वमर्षणं जप्यं सर्वपापापनोदनम्” इति ।

“पराकोनाम कच्छोऽयं सर्वपापापनोदन” इति च मनुः ।

अपन्न लि० पत-क्त नि० न० त० । अपतिते । “आश्वोऽपन्न-

गृहस्येति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं गृहं यस्येति”

वेददीपः । पन्नस इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकत्वं दृष्टम् ।

अपपाठ पु० अपकटः पाठः । यथा यस्य पाठः ससुचितः
ततोऽन्यथा पाठे अपकटपाठे “द्वादशापपाठा अस्य जाता
इति” सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकटं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालौ
तेषां हि भोजने पात्राणामपकटत्वं तत्त्वान्यैर्भोजना-
नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रामान्
प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति” मनुः ।

अपवर्हिम् त्रि० अपगतं वर्ह्यत्वं प्रा०ब० वा गतलोपः ।
वर्हिर्होमरहिते “सोऽपवर्हिषौ द्वावनुयाजौ” इति
श्रुतिः । “अपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति” । शत० ब्रा० ।
अपवर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय त्रि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये
भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।
अपभर्त्तु पु० अपकटोभर्त्ता प्रा०स० । अपकटभर्त्तरि
अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीति-
शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकटा भूतिः प्रा०स० । “अपट्टविभूतौ
“यममी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्-घञ् । अपक्षरणे अधःपतने “अत्या-
रुद्धिर्भवति सहतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” शकु० । “अपभ्रंशति
स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्-घञ्-कर्त्तरि अच् । साधु-
शब्दस्य शक्तिवैकल्याप्रयुक्तान्यथाच्चारणयुक्ते अपशब्दे । “त
एव शक्तिवैकल्याप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः
शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिणा साधुशब्दाना-
मेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-
त्वम् । “अपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरिः ।
“आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु
संस्मृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डी ।

अपम त्रि० अपकटं मीयते अप+मा-वा० क । अपकट-
तथा ज्ञाते “भगोऽनाशोश्चिद्विताऽपमस्य चित्” । ऋ० १०,
३८, ३ । “अपमस्य जात्यगतिनिर्कटस्य” भा० । अप-
कट्यभूगोलादुपरि मीयते । भूगोलानाच्छादितान्तरिक्षभागे
ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यर्थतिर्यगेष्वायाम् क्रान्तौ
यथा । “नाडिकाभण्डलात् तिर्यग्व्यापमः, क्रान्तिवृत्ता-
वधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः । विक्षेपवृत्तावधिर्यथैव स्फुटो
नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपम” इति सि०शि० । “क्रान्तिवृत्ते
यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्यगन्तरम् अपमः
क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्ति-

वृत्तात् यत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च
नाडीवृत्तात् यत् तिर्यगन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः
ग्रहस्य उत्तरतो वास्यदिशं वास्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्-
भागम् । प्रमि० “परिसरतां गगनसदां चलनं किञ्चि-
द्भवेदपमः” इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येष्ठा । क्रान्तिवृत्ता-
ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा “ग्रहस्य गोले
कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षाबलयं यथोदितमिति”
“क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्पेति” प्रमिता० । “एव
भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्राप-
मण्डले वा स्रुताधारैव यस्य तस्यैवेति” सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने “हयहस्तिकरीपाभ्या-
मपमर्द्दः कृतोमहानिति” रामा० ।

अपमान पु० अपकटं मीयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् ।
अनादरे “अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्यं साधयेन्नर” इति
नीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो”
रिति गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः
पुरा० अपकटोमानो यस्मात् अप+मन-करणे घञ् वा ।
अनादरे पु० । नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः कचि-
दिति रामा० । “अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति” कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-
मानं कृतं तस्मिन् कृतापमाने अनादरे । [सितवर्त्तनि ।
अपमार्गः पु० अपकटो मार्गः प्रा०स० वा कटलोपः । कुत्-
अपमार्जन न० अप+मृज-भावे ल्युट् वृद्धिः । संशोधने ।
“कांस्यापमार्जनमसीमधुरं सैन्धवं नतमिति” सुश्रुतः अध-
स्तानुमार्जने च । अपमार्जनप्रोक्षिताभ्यामपमृष्ट इति
कत्या० ८, १०, ४ । “अपमार्जनं ग्रहपात्रसुखादारभ्याध-
स्तादपमार्जनमिति” तद्व्या० ।

अपमित त्रि० अप-मा-क्त । अवज्ञाते अनादरे ।
अपमित्यक न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । कश्चे
अपमुख न० अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा०त० । परावृत्ते वदने
प्रा०ब० गतलोपः । परावृत्तवदनवति पदार्थे त्रि० ।
अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कवच्ये ।
अपमृत्यु पु० अपकटः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युमरणम् ।
विषोद्वन्नादिहेतुके मृत्यौ । “अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपत्त्ये
कौर्त्से दर्शिता यथा

“इन्द्रिन्द्विनिखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः । आदरात् परि-
हर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां हृतस्तु यः । नागानां विप्रियं
कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीतः स्वयं रात्रौ चौर्य-
दोषेण कुतचित् । परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ।
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्नि-
हतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गवाग्निविषदा-
श्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वङ्गं शस्त्र-
सङ्घनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमा” इति ।
अपमृषित लि० न० अप+मृष-क्त वाक्ये वाक्ये नि० । ज्ञाने
वाक्ये । अन्यत्र अपमृष्टमित्येव सोढे ज्ञाने परामृष्टे च ।
अपयशस् न० अपकृष्टं यशः । “यशोविपरीतायामकीर्त्तौ
‘अपयशो यस्यास्ति किं नृत्युना’ इति नीतिः । अपगतं
यशो यस्य । कीर्त्तिशून्ये लि० । [अकीर्त्तिहेतौ ।
अपयशस्कर लि० न यशस्करः क-हेतौ ट विरोधे न० ।
अपयान न० अप+या-भावे ल्यट् । अपक्रस्य पलायने “अप-
यानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रय” इति रामा० ।
अपर न० न पूर्यते यतः पृ-अपादाने, अप् । गजस्य पश्चा-
द्भागे । “बद्धापरानि परितो निगडान्यलावीदिति” माघः ।
परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादोयैरिति मल्लि० । न
पृष्ठाति सन्तोषयति पृ-अच् । शत्रौ, भिन्ने लि० । “अन्ये
कृतयुगे धर्मास्तेतायां द्वापरेऽपरे” इति मनुः “तमा समुद्रा-
दपरे परे नृपाः” नैष० पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
दिग्गणिकेति” माघः परकालवृत्तौ लि० । “पूर्वां
सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरमिति” मनुः ।
पश्चाद्वृत्तौ लि० “पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य” कुमा० ।
ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री । “द्वे विद्ये विदितव्ये इति
ह्रस्व ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्वापरा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति” ऋ० भा०
धृता श्रुतिः । अस्य च कालदेशादिनियमे सर्वनाम-
कार्यम् । तत्र “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा इति” पा० वा तत्-
कर्म । अपरत्वञ्च दैशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वापेक्षया
उदयाचलविप्रकृष्टत्वम् दैशिकमपरत्वम् स्वापेक्षयाधिक-
सूर्य्यसन्दनवत्त्वं कालिकम् । उक्तोदाहृतौ दैशिकम्
कालिकन्तु । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत”
इति गीता । अल्पदेशवृत्तिरूपे व्याप्ये लि० “सामान्यं
द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च । व्यापकत्वात् परापि
स्यात्, व्याप्यत्वादपरापि च” भाषा० । द्रव्यत्वादेः

घटत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया-
अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति सुक्ता० । “द्रव्यत्वादिक
जातिस्तु परापरतयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भुवस्य
च मनो षड्वंश्या मनवोऽपरे” इति अपरकालिका
भिन्ना वा इत्यर्थः । निरुद्धे । “भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं
मनोबुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा
अपरेवमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति” गीता । तत्र
भूम्यादीनामितरपदार्थप्रकृतित्वेऽपि जडत्वात् संहत्य कारि-
त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्ति-
मत्त्वाच्च निरुद्धत्वम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ॥

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्ये “तदेतद्-
ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तमिति” बृह० उप० । नास्ति अपरं
कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपप्रत्यवाभावेन कूटस्थस्य
न कार्यकारित्वमत एव “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य
सृजति प्रभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव
इति” गीतायाम् तस्याकर्तृत्वसक्तं कर्तृत्वन्तु अज्ञानोप-
हितेश्वरस्येति न विरोधः । समुदायिनः शेषभागे “अपर-
रात्रः अपराह्णः एकदेशि स० । अस्य पूर्वपदस्यस्य
पश्चादेशः पश्चार्द्धम् न० शेषार्द्धे । अपरस्मिन् भवः डिमच्
पश्चिमः शेषभवे । प्रथमापञ्चम्यादिदेशकालवृत्ते रपर-
शब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति । पश्चात् । अधिकमधःशब्दे
दृश्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिनः
णिदादि तद्धिते उत्तरपदस्यैव वृद्धिः अपरपाञ्चालक इत्यादि ।
अपरक्त लि० अपगतो रक्तः शोणितो यस्मात् । अपगतरक्त-
वर्णे अप+रञ्ज-क्त । विरक्ते अहुरागशून्ये च लि० ।
अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन-ड ७त० ।
रुद्रभेदे “नमः पूर्वजाय चापरजाय” चेति यजु०
१६, ३२ ।
अपरति स्त्री अप+रम-भावे क्तिन् । अविरतौ । [काले वा ।
अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ । अपरस्मिन् देशे
अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपरभावे तच्च वैशेषिकोक्तो
गुणभेदः । तदपि द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपर-
शब्दे उक्तम् । तत्र च कारणमपेक्षाबुद्धिविशेषः तस्य
नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः । “संयोगश्च विभागश्च
परत्वञ्चापरत्वकमिति” “परापरत्वधीहेतुरेकानित्या दिगु-
च्यते” इति च भाषा० । तत्र दैशिकापरत्वं अल्प-
सूर्य्यसंयोगज्ञानजन्यं, कालिकं तु अल्पसूर्य्यपरिसन्द-
ज्ञानजन्यमिति भेदः । कालिके कालोहेतुः दैशिके तु

दिगिति भेदः । 'परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि भूतं एव तु दैशिकम् ॥ परत्वं
सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः
स्यादितोरितम् ॥ तयोरसमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तद-
नन्तरबुद्धितः । अत्र त्वसामवायी स्यात् संयोगः काल-
पिण्डयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्वेष्टासुदाहृत'
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अथ० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामा-
न्यन्तराले इति" पा० सूत्रं बाधित्वा तिष्ठदुप्रभृतिपाठात्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्द्धते कोणे । तद-
गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य
वृद्धिहासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैवशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भ-
णात् शुक्लस्य पूर्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्वपक्षो
देवानामपरपक्षः पितृणामिति" श्रुतिः । "यथा चैवा-
परपक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ आङ्ग-
ममावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपर-
पक्षस्येति" स्मृतिः "अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपर-
पक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्यास्मृतोयञ्चापरपक्षस्मृतस्तथा ।
तस्य पार्वणमुद्दिष्टं मुनिभिः पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः
कचित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः । "तुलादिषडशीत्यङ्गं
षडशीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्विषुभावेषु
राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि
कन्याया यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि
पितृणां दत्तमक्षयम्" इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः षडशीति-
मुखवशिष्टानां षोडशानां दिनानां आङ्गप्रशस्तकालत्वाद-
परपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः ।
ताथाचाक्षयपुण्यदत्त्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चादशा-
हस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात्
पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति
भेदः । विकल्पमानयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्रि पु० अपरं रात्रेः एकदे० त० अच् समा० । रात्रि-
शेषे "अपररात्रे सायंदोहमिति" कात्या० ७, ४, ३०,
"अपररात्रकृतम्" सि० कौ० ।

अपरव पु० अपकृष्टोरवः प्रा० त० । अकीर्त्तौ अपयशसि ।

अपरवक्त्रा न० 'अयुजि ननरला गुरुः समे नृजमपरवक्त्रमिदं

ततो जरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे मालावृत्तभेदे
"वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः । पुष्पितायाभिधं
केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति वृ० र० । अपरवक्त्रा
स्त्वयामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातञ्जलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
"दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्य-
मिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञास्यतस्तः तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पक्वानां केषा-
ञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं
वैराग्यं, ततः पक्वानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽशक्तानां मन-
स्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्वियोन्न-
पानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरुञ्चारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य
सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्राविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु
मर्त्तेशु च विनाशपरितापसातिशयत्वात्सूयादिदोषाणाम-
भ्यासेन साक्षात्काराद्वितृष्णस्योपेक्षाबुद्धिः वंशीकारसंज्ञं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि
असंप्रज्ञातसंसाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० वृ० ।

अपरस्पर न० अपरश्च परश्च क्रियासातत्ये द्वित्वं सुच । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावतां सातत्ये तु त्रि० । अपरास्पराः पुंसांसः,
योषितो वा गच्छन्ति अपरस्पराणि कुलानि यान्ति ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । "अपरस्पराः सार्था
गच्छन्ति" सि० कौ० ।

अपरहेमन त्रि० अपरहेमन्ते भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण्
तलोपः उत्तरपदवृद्धिः । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्वहे-
मनः हेमन्तपूर्वभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपस्तृत्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा-अपा-
दाने वा० ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाद्विस्तरणा-
ज्जन्मेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे दृश्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्ज-घञ् नलोपकुत्वे । अनुरागे वि-
रागे "अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति" मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः,
"अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४, १३, १२,
"अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्व्या० । अन्ति-
माग्नौ अन्येष्टिकर्माङ्गवद्भौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्य-
भेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य० प्र० । अपरस्य
रसादेः वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अयं स

रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवी-
विस्मसनः कर इति” । अत्र शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वा-
त्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्ग्यं तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुख लि० न पराङ्मुखः न०त० । अनि-
ष्टत्वे कर्त्तव्यकर्मणोऽसोदृतया ततोनिष्ठत्तरहिते” स्त्रियां
ङोप् ।

अपराच् लि० न पराञ्चति परावर्त्तते परा+अञ्च-क्तिन्
न०त० । अनिष्टत्वे परावर्त्तभिन्ने स्त्रियां ङोप् ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ,
तयोः केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् कश्चिभेदे च । परा-
जितभिन्ने लि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे,
असनवृक्षे, शङ्खनीवृक्षे, हृषुषावृक्षे असनपर्यायम्, ऐशान्यां
दिशि “अपराजितां वास्याय व्रजेद्दिशमजिह्मग” इति
मन्त्रः “अपराजितामैशानो दिशमिति” कुल्लू० । चतु-
र्दशक्षरपादके “ननरसलगैः स्वरैरपराजितेति” वृ०र०
उक्ते कन्दोभेदे, दुर्गायां देव्यां “अपराजां चापराजितेति”
दुर्गास्तोत्रम् “नास्ति पराजितं शत्रोः पराजयो यस्याः
५ त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदाहदुर्गामूर्त्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां श्रवणयुतायामपराह्णे
सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे “आश्विनशुक्ल-
पञ्चमपक्रम्य” “दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपरा-
जिता । हेमार्थं विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नरैः ।
नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी” स्कान्दम् । “आश्विने शुक्लपक्षे
तु दशम्यां पूजयेत्तरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजन-
ञ्चापराजितमिति” निर्णयसिन्धौ स्कान्दम् । “उदये दशमी
विधित् संपूर्णैकादशी यदि, श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथि-
र्विजयाभिधेति” हेमाद्रौ काश्यपः । “कालेऽपराह्णे” इति
निर्णयसिन्धुः । तस्याश्च अपराह्णपूज्यता हेमाद्रौ दर्शिता
ततएव तदगवन्त्वम् । “नाथयोव्याधयस्तस्य भवन्ति न
पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भुवीति”
तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तथास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव “पूजनञ्चापराजित”
मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्यकृतत्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-
दशमीप्रकरणे दृश्यः । योगिनीभेदे तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे
वक्ष्यते । अःविष्णुः पराजितः तस्यवर्णतया यथा ।

विष्णुक्रान्तायां स्वनामख्यातायां लतायां च स्त्री । अधिकं
विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराद्ध लि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधिनि,
स्त्रोचितकार्यकारके, स्त्रालिते च “निमित्तादपराद्धेषो-
र्धातुष्कस्येव वलितमिति” भाषः भावे क्त । अपराधे ।

अपराद्धपृष्ठत्क पु० अपराद्धो लक्ष्यात् च्युतः पृष्ठको
वाणो यस्य । लक्ष्याग्राहिसायके धातुष्के ।

अपराद्ध लि० अप+राध-लृच् । अपराधकर्त्तरि स्त्रोचित-
कार्यकारके स्त्रियां ङोप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । स्त्रोचितकर्म्मकरणे आगमि
“कमपराधलवं मम पश्यसीति” सा०द० । दण्डयोग्य-
कर्म्मकरणे । “यथाऽपराधदण्डनामिति” रघुः । देवविषये
अपराधश्च शास्त्रविध्युल्लङ्घनेन, निषिद्धसेवनेन च जात-
दुरितविशेषः । तत्र निगमे द्वाविंशद् अपराधा दर्शिता
यथा “यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवदुद्गृहे । देवोत्स-
वाद्यसेवा च अप्रणामस्तदप्यतः ॥ उच्छिष्टे वाथवाऽशौचे
भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च पुरस्तादप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कवन्धनम् । शयनं भक्षणं
वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चैर्भाषा मिथोजल्यो
रोदनानि च विग्रहः । निग्रहातुग्रहौ चैव नृषु च
क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥ शत्रौ गौणो-
पचारश्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-
दीनामनर्पणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यङ्गना-
दिके । पृष्ठीक्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ गुरौ
मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
विष्णोर्द्वाविंशत् परिकीर्त्तिताः इति” ॥ आङ्गिकतत्त्वे
तु वाराहमूलका अन्यविधा द्वाविंशत् दर्शिता यथा ।
“भगवद्भक्तानां क्षतिवसिद्धान्नभोजनम् १ अनिष्टदिने
दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नरं स्मृत्वाऽस्नात्वा
विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्वलां स्मृत्वा विष्णुगृहप्रवेश-
नम् ५ मानवं शवं स्मृत्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
नम् ६ विष्णुं स्थूयतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः-
कर्म्म कुर्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रा-
न्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्म्मा-
चरणम् १० अविधानेनाचस्य विष्णोरुपसर्पणम् ११
विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णु-

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्चनम् १४ रक्तं
वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन
विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः
कर्माचरणम् १७ वायसोद्धूतवासः परिधाय विष्णोः
कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुकुरोच्छिष्टदानम् १९
वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरा
रिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तम-
प्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणं वा २२ श्मशानं गत्वा-
ऽस्नात्वा विष्णुपसर्पणम् २३ पित्र्याकं भुक्त्वा विष्णोरुप-
सर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्य-
मात्राय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ पर-
कीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णु कर्माचरणम्
२७ विष्णवे मवाक्षमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे
अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य विष्णु-
स्थानप्रवेशनम् ३० भेरिशब्देन विना विष्णुपबोधनम्
३१ अजीर्णे सति विष्णु स्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम्
"अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति" मन्त्रलिङ्गात्
"अहयहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्त संपठेत् । द्वाविंश-
दपराधैस्तु अहयहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय लि० अपराधं याति या-ड । अपराधप्राप्ते ।

ब्राह्म० भावे कर्माणि च घञ् अपराधय्यंतस्य भावे तत्-
कर्माणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् लि० अप+राध-णिनि । कृतागसि अपराध-

अपरान्त पु० "अपरस्याः पश्चिमायाः अन्तः सीमा-
भूतोदेशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम्
स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते "तस्यानीकैर्वि-
सर्पद्विरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्
सह्यलग्न इवास्य इति" रघुः । तेनास्य सह्यप्रवर्त
सन्निकटत्वम् । "अवकाशं किलोदन्तान् रामाया-
भ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे कर-
मिति" रघुः तेनार्हवसन्निकटत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे
रघो "विकूटमेव ततोच्चं जयस्तम्भं चकार स" इति विकूट
पर्वतवर्षणात् विकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकां-
स्ततो जेतुमित्यनन्तरोक्तेषु पारसीकदेशात् पूर्वत्वं प्रतीयते
पारसीकदेशश्च प्राञ्चात्तः "संयामस्तुलस्तस्य पाञ्चात्तरश्च-
साधनैरिति" तेषां पाञ्चान्तरत्वस्य तत्रैव वर्षणात् । एहत्-
संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे" मध्यात् प्रागादिविभा-
जितादेशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां मणिमान् मेघवान्

वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रश-
स्ताद्रिकोद्धृष्टा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्व-
मुक्तम् तत्र च सुरला नाम नदी । "सुरलाभारतोद्धूतमिति"
रघो तत्र तस्यावर्षणात् तद्वान्तरदेशः केरलः । "भयोत्-
सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोपितामिति" रघौ तथा वर्ष-
णात् । जनपदवाचित्वात् तद्विताणोलुकि तद्देशभवे तद्वा-
जनि च व० व० । "उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैरिति" भाषः ।

अपरार्क पु० सूर्यसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति
वाक्ये तु अपरस्य पञ्चादेशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् लि० न परावर्त्तते परा+वृत्-णिनि न० त० ।

अपराङ्मुखे कार्य समाप्तिमकत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्ण एक० त० टच् अङ्गादेशः । दिनशेष-
भागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेष-
भागः । "पूर्वदिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति" श्रुतौ
द्विधा विभजनात् "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनु-
ष्याणामपराह्णः पितृणामिति" श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च
तयोक्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य
दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांश्च च अप-
राह्णः । "ययास्तं सविता याति पितरस्तासुपासते ।
तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभवेति"
सूतिः । "तथा आह्वय पूर्वाह्णादपराह्णो विशि-
ष्यते" मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य
च कर्मयोग्येतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्ति-
मविशुद्धर्त्तस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्मानर्हत्वात् कर्मयोग्य
शेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च "प्रातःकालो-
मुहूर्त्तां स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादप-
राह्णस्ततस्तथा । सायाह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आह्वं तत्र न
कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मस्विति"
त्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे
कर्माह्णपराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु
मध्याह्नात्परतः, सूर्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन
व्यवहियते इति" भेदः । ततः भवार्थे वा वुन् अप-
राह्णकः तद्भावे लि० । पक्षे तदर्थे ठञ् अपराह्णिकः ।
तद्भावे लि० । आह्वे चैवापराह्णिक" इति सूतिः ।
स्त्रियां ङीप् । "पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्प्राह्णप-
राह्णिकीति" सूतिः ।

अपराहृतन लि० अपराह्णे भवः श्रुत् तट् च । अपराह्ण-

भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । “धकालेत्यादिना” पा० सप्तस्या
 वा अलुकि अपराहणेनोऽप्युक्तार्थे त्रि० । [अश्रुते च ।
 अपरिकलित त्रि० न परिकलितः न० त० । अज्ञाते, अदृष्टे,
 अपरिक्रम त्रि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोयस्य । अनुद्युक्ते ।
 “जानन्नपि च किं कुर्यादशक्त्यापरिक्रम इति” स्मृतिः ।
 परितः क्रमः क्रमणम् अभावार्थे न० त० । परितः क्रम-
 णाभावे पु० । परिगतः क्रमम् न० त० । क्रमापरिगते
 अपरपाटीके त्रि० ।
 अपरिक्षिप्त त्रि० क्षिप्त भावे क्त न परिक्षिप्तं क्लेशोयत् ।
 अनायाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न० त० । क्लेशयुक्तभिन्ने त्रि० ।
 अपरिगत त्रि० न० त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।
 अपरिगृहीत त्रि० न० त० । अस्वीकृते, अगृहीते, अज्ञाते च
 अपरिग्रह पु० अभावे न० त० । परिग्रहाभावे, पातञ्जलोक्ते
 यमभेदे च यथा “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”
 “सू० तत्वापरिग्रहो नाम देहयात्रानिर्वाहकातिरिक्तभो-
 गसाधनधनाद्यनङ्गीकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम्
 यथा “अपरिग्रहस्यैव जन्मकथन्तासंबोधः” अपरिग्रह-
 शीलस्य तत्स्यैव सति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं,
 किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरो-
 धिनी जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहप्रत्वाविशेषा-
 त्कथं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् ।
 ततः कार्यकरणसंबन्धात् पुरुषस्याज्ञस्य जन्म देवनरतिर्य-
 क्तप्रकारम् । क्लेशकर्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वाव-
 सानमित्याचार्यादागतस्य निश्चित्य अदेहः सन्नपरिग्रह-
 यमस्य परमां काष्ठामनुभवतीत्यर्थः” इति तद्गु० । “लोभस्य
 पुरतः केऽमी ? सत्यास्ते यापरिग्रहा” इति प्र० च० । नास्ति
 देहयात्रानिर्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिग्रहः संयहो यस्य ।
 परिव्राजके “निराशोरपरिग्रह” इति गीता । तस्य च
 कौपीनादिपरिग्रहणोऽपि तस्य शरीरयात्रानिर्वाहकत्वान्न
 क्षतिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोवै विभृयाद्यतिः ।
 योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथेति” स्मृतौ तत्-
 परिग्रहविधानात् । [पूर्वमज्ञाते च ।
 अपरिचित त्रि० परि+चि-क्त न० त० । अनुशीलितभिन्ने,
 अपरिच्छद त्रि० न परिच्छदोयस्य अप्राशस्ये न० व० ।
 अपरिच्छदवस्त्राद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।
 अपरिच्छन्न त्रि० परिच्छन्नः परिष्कृतः न० त० । अपरि-
 ष्कृते, मार्जनशुद्धादिरहिते ।
 अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर-
 मनन्तमिति वृ० उ० श्रुत्या तस्यान्तराहित्योक्तेस्तथात्वम्
 इयत्तारहितमात्रे त्रि० “जगत्प्रत्यक्षादि” भाष-
 व्याख्यायामपर्याप्तः अपरिच्छन्न” इति मल्लि० ।
 अपरिच्छेद पु० अभावार्थे न० । परिच्छेदाभावे इयत्ता-
 भावे । न० व० । इयत्ताशून्ये त्रि० । [तच्छून्ये त्रि० ।
 अपरिज्ञान न० अभावे न० त० । तत्त्वविवकाभावे । न० व० ।
 अपरिणत त्रि० परि+नम-क्त न० त० । अपरिपक्वे । यस्य
 यथा परिणाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।
 अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न० त० ।
 विवाहाभावे । [होने कौमारावस्थायुक्ते ।
 अपरिणीत त्रि० परि+नी-क्त न० त० । विवाहसंस्कार-
 अपरितोष पु० अभावे न० त० । सन्तोषाभावे ।
 अपरिपक्व त्रि० न० त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिणति-
 रुचिता तथारूपतामप्राप्ते, “यथा अपरिपक्वयोगीति” ।
 विवृत्तिप्राप्तिशून्ये आमे तण्डुलफलादौ च ।
 अपरिमाण न० अभावे न० त० । परिमाणाभावे इयत्तारा-
 हित्ये न० व० । तच्छून्ये त्रि० ।
 अपरिमित त्रि० न० त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।
 अपरिमेय त्रि० परिमातुं योग्यः न० त० । परिमातु-
 मयोग्ये इयत्तारहिते ।
 अपरिम्लान पु० न परिम्लानयति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्णं
 (आयला) ख्याते महासहाय्ये रा० नि० । तस्य बद्धमर्द्दने-
 ऽपि स्नानिराहित्यात् तथात्वम् । स्नानवर्जिते त्रि० ।
 अपरिविष्ट त्रि० परि+विष-कर्मणि क्त न० त० । वेष्टनशून्ये
 अव्याप्ते । “जर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति” ऋ० २,
 १३, ८ । अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तमिति” भा० ।
 विष्टमाहारार्थमुपहृतं न० त० । परिवेषनशून्ये भोज-
 परिनार्थमनुपपदौकिते त्रि० ।
 अपरिवृत त्रि० न परिवृतः । अनाच्छादिते । परितोवेष्टन-
 रहिते अनादृते चेत्तादौ “तत्वापरिवृतं शस्यं विहिंस्युः
 पशवोयदीति” मनुः चेत्ताद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः
 “वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीति यासुप्त्रोनावलोकयेत् किद्रश्च वारयेत्
 सैवं शशूकरसुखानुगमिति” तेन तादृशच्छिद्रहीनवरणशून्ये-
 ऽपि अपरिवृतत्वम् असंस्पृष्टे च “महोभिरपरीवृता
 वसति प्रचेताः” ऋ० २, १०, ३, अपरीवृतोऽसंस्पृष्टः इति
 भा० वेदे दीर्घः । [राहित्ये । न० व० । इयत्ताशून्ये त्रि० ।
 अपरिशेष पु० अभावे न० त० । परिशेषाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न० त० । मार्जनादिशोधनसंस्काराभावे । न० ब० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरीत्ये रिष-हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेम० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषशून्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न० त० । इयत्ताभावे समाप्ताभावे च । न० ब० । तच्छून्ये लि० । [न० ब० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिसर पु० अभावे न० त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च अपरिहरणीय लि० न परिहर्तुं शक्यते ह-शक्याद्यर्थे

कर्माणि अनोयर् । परिहर्तुमशक्ये, परिहर्तुमयोग्ये च ।

अपरिहार्य लि० न परिहर्तुमर्हति शक्यते वा ह-ण्यत् । परिहर्तुमयोग्ये, परिहर्तुमशक्ये च ।

अपरीक्षित लि० न० त० । रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानशून्ये “एतच्चापरीक्षितक्रयविषयमिति” मितान्तरा परीक्षिते तु “परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति” तद्धता स्मृतिः ।

अपरीत लि० न० त० । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च “शवसाऽपरीता” इति ऋ० १, १००, ३, “अपरीताः अपरैरनभिगता” इति भा० । अपरिगते, अपर्याप्ते च “अपरीतं नृतो शव” इति ऋ० ८, २४, ८, “अपरीतम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा” भा० ।

अपरुषु लि० अपगता रुट् यस्य । विगतक्रोधे “अपरुषा परुषाक्षरमीरितेति” रघुः ।

अपरूप न० अप आनन्दे आसुर्ये वा प्रा० स० । आसुर्यरूपे आनन्दहेतुप्रशंसितरूपे च । “ततोऽपरूपं जायते तस्मादव्येष्टेन स इति” अथ० १२, ४, ८, अपरूपरूपे च । प्रा० ब० । तद्वति लि० ।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युस् । अपरदिने इत्यर्थे “पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आङ्गकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।

अपरोक्ष अव्य० न परोक्षम् इन्द्रियासन्निकटम् । प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षात्पक्षे ज्ञाने “सम्भावनादिनिरासे तु विचारविपाकात्तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते” इति वृद्धाः । फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चित्बुद्धेः प्रतिबिम्बमिति सांख्याः बुद्धौ चितः प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिनः । संस्कारम् विषयताविशेषं वेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः संबध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्थानीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्ध-

नाशात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः ।

सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तत्तद्विषयकारेण परिणामे जाते ततश्चेतनाशक्तौ बुद्धेः प्रतिबिम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोमुख्यः बुद्धिदृष्टौ तु गौण इति मन्यन्ते । “युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहरदपरोक्षादृते” सां० सू० । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति” श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्शा० असुर्ये अच् । तद्विषये लि० ।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्मात् । वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोध पु० अप+रुध-भावे घञ् । “बाधने अभिप्रयाय-मभिपुष्वन्ति देशानपरोधेन” कात्या० २४, ३, ३१ ।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः । शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे “स्वयं विशीर्षेद्रुमपर्ण-वृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः । तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् वदन्यपर्णमिति तां पुराविद” इति “चतुर्थे त्यक्तपर्णा च अपर्णाख्यामवाप सेति” शि० पु० ।

अपर्णु लि० अपगत ऋतुर्यस्य । वसन्ताद्यृतुविगमयुक्ते । “यत्न विजायते यमिन्यपर्णुरिति” अथ० ३, २८, १, अपगत-ऋतुः स्त्रीपुं यस्याः । निवृत्तरजस्तायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्यन्त लि० नास्ति पर्यन्तोमर्यादा यस्य । निःसीमनि इत्यन्तारहिते “तदक्षयमपर्यन्तं दुर्जयं वानरं बलम्” रा० ।

अपर्याप्त लि० परि+आप-क्त न० त० । असमर्थे, असम्पूर्ण, स्वकार्याक्षमे च “परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भक्षन्त्यवतिष्ठतीति” अपर्याप्तं स्वकार्याक्षममिति शु० त० रघु० । अपरिच्छिन्ने इत्यन्तारहिते “जगत्पर्याप्तसहस्रभानुनेति” माघः “अपर्याप्तः अपरिच्छिन्न” इति मत्स्य० ।

अपर्याप्ति स्त्री न पर्याप्तिः अभावार्थे न० त० । अपरिच्छेदे असमर्थे च । “सुखं आङ्गं मासिमासि अपर्याप्तावृतं प्रतीति” स्मृतिः । न० ब० । परिच्छेदशून्ये लि० ।

अपर्याय पु० न पर्यायः परिपटी अभावे न० त० । पक्रमाभावे । न० ब० । क्रमशून्ये लि० ।

अपर्युषित लि० न पर्युषितः । अभिनवे सद्योभवे पुष्पादौ ।

“अपर्युषितनिष्कटैः प्रोक्षितैर्जलवर्जितैरिति” नर० पु० ।

अपर्वदण्ड पु० अपर्वा दण्ड इव । रामदण्डाख्यशरभेदे तस्ये-
तरशरस्येव ग्रन्थियुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वन् लि० नास्ति पर्व ग्रन्थिः । ग्रन्थप्रकरणपरिच्छेदो वा
यस्य । ग्रन्थग्रन्थे दण्डादौ विच्छेदग्रन्थे ग्रन्थादौ च । वा
कप् । अपर्वकोऽप्यत्र लि० । “यदपर्वकं स्यात् प्रवृत्तिमिति”
शत० ब्रा० । “विच्छेदग्रन्थमिति” भा० ।

अपल न० अपक्रमनिवृत्तौ लाति गृह्णात्यत्र ला-वा० आ-
धारे क । कीलके शब्द० मा० । तद्वन्वने हि अपक्रमनि-
वृत्तेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसग्रन्थे लि० ।

अपलाप पु० अप+लप-घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे
अपङ्गवे, “न च प्रत्यक्षसिद्धस्यापलापः कर्तुं शक्यते
इति” अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप-करणे घञ् । स्नेहे
मेदिनिः । स्नेहेनैवानन्दभाषणात्तथात्वम् ।

अपलाषिका स्त्री लष इच्छायां पर्याये खुच् लाषिका
पर्यायेण इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा० स० । अपर्यायेच्छा-
पायां लक्षणायां मतिशयलालसायाम् हेम० । अत्रार्थे अप-
लासिकेति पाठकल्पनं प्राप्तादिकं लसतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलाषिन् लि० अप+अपकर्षे लष-ताच्छील्यादौ घिहुण् ।
अनुचितधनादिदृष्ट्याशीले । स्त्रियां डीप् ।

अपलाषुक् लि० अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लष-ताच्छी-
ल्यादौ बा० उक्त्वा । अनुचितधनादिदृष्ट्याशीले ।

अपल्यूलन न० न पल्यूलनं शोधनम् अभावे न० त० ।
ज्ञानमार्जनक्षारसंयोगादिना शोधनाभावे । “यदिदं
ज्ञातव्यं निहितमपल्यूलनकृतं भवतीति शत० ब्रा० ।

“अपल्यूलनकृतं क्षारद्रव्यसंयोगादिनाऽधौतमिति” भा० ।

अत्रासमर्थसमासात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा
च रजकाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकधौतवस्तु
परिधानस्य स्मृतौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् लि० अपः कर्म तदस्यस्य मत्तुप् वेदे सस्य लोपः । कर्म-
युक्ते । “अपूपज्ञानपवांश्चरुरेह सीदतु” अथ० १८, ४, २४ ।

अपवन न० अपकृष्टं कृत्तिमत्त्वात् खलत्वाच्च वनम् प्रा० त० ।
उपवने कृत्तिमवने हेम० । [अन्तर्गृहे वासगृहे ।

अपवरक न० अप+व्रियते अप+उ-कृञा० संज्ञायां वुन् ।

अपवरण न० अप+उ-भावे ल्युट् । अनावरणे आव-
रणापाकरणे च ।

अपवर्ग पु० अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+वृज-घञ्कुत्वम् । मोक्षे ।

“स्वपर्गापवर्गयोर्मार्गमासनन्ति मनीषिण” इति कुसुमा० ।

“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्त-
रापायादपवर्ग” इति “क्वणत्वापाकरणाच्चास्यपवर्गः”
इति च न्यायसू० । अपवर्गप्रकारस्तु मोक्षशब्दे वक्ष्यते ।

भावे घञ् । दाने, त्यागे च “मुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे” किरा० ।
अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्तौ तद्धे
तुके कर्मसमापने च “अपवर्गे तृतीयेति” पा० । “अपवर्गे
तृतीयेति भणतः पाणिनेरपीति” नैषधम् “उदगपवर्गं
मुखेषु समृज्यादिति” ता० ब्रा० । “कृत्वा गते भाग्य
इवापवर्गमिति” किरा० “अपवर्गं समाप्तिमिति” मल्लि० ।

अपवर्जन न० अप+वृज-ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे । “घटा-
पवर्जनमिति” मिताक्षरा ।

अपवर्जित लि० अप+वर्ज-क्त । परिहृते, त्यक्ते, दत्ते च ।

अपवर्त्तन न० अप+वृत्-णिच्-ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्रीकरणे
अङ्गशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरुभयोरपि तुल्यरूपेण
केनचिदङ्गेन विभाजने । “समेन केनापवर्त्त्येत” लीला० ।
अपहरणे च “न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायाप-
वर्त्तनमिति” मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु० ।

अपवाद पु० अप+उ-भावे घञ् । निन्दायाम् अश्लीलार्थे
“किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !” “प्रकाशं च हृतै
तस्मिन् अपवादो भवेन्मम” इति च रामा० । मिथ्यावादे

“अपवादमात्रमबुद्धानामिति” सां० सू० । “अपवादः मिथ्या-
वादः” भा० । कुत्सितवादे तत्रैव “अपवादः कुत्सितवाद”
इति व्याख्यानतरम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविष-
यात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्धि

स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थाप-
यतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूता-
नीति” श्रुतौ हिंसा निषेधस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि “वायव्यं
श्वेतमालभेतेति” शास्त्रं वायव्यच्छागहिंसाविषयकत्वेन विरो-

धात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्येतरविषयकतां व्यवस्था-
पयति “अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैरिति” कुमारः
“परानित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय” इति “अपवा-
दोद्यदन्यत्र चरितार्थस्तर्हन्तरङ्गेण बाध्यते” इति च व्या०

परि० । “कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते” इति
पा० भा० । अपोद्यते अपवाह्यते मिथ्याभूतमनेन अप+
वद-करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतपदार्थनिवार-
णार्थमुपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसर्पस्य

रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः वस्तु-

भूतरूपतोपदेशः । “अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
श्चय, इति वेदा० प्र० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च ।
करणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुभावे । कर्मणि घञ् ।
कुत्सितवाद्ये “मधुकरैरपवादकरैरिव” माघः “अपवादः
मृगवञ्चनाय घण्टादि कुत्सितवाद्यमिति” मल्लि० । भावे
घञ् । आदेशे “ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति” किरा० ।
“अपवादेन आदेशेनेति” मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक लि० अपसार्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम्
व्यवस्थापयति वद-ण्वल् । स्वविषयं परिहृत्य सामान्य-
शास्त्रस्येतरत्वं व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद-ण्वल् ।
अकीर्त्तिकरे” निन्दके निरासके च लि० । [ङीप् ।

अपवादिन् लि० अप+वद-णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां
अपवारण लि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ-णिच्
नन्दा० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न०
आधारे ल्युट् । अन्तर्द्धौ सति तु व्यवधाने अन्तर्धानं
भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित लि० अप+वृ-णिच्-कर्मणि क्त । आच्छादिते
व्यवधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अपकाशे न० ।
“तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्तप्रकाश्यते”
इति सा० द० । उक्ते परावृत्तग्रान्यस्य रहस्यकथने न०
परावृत्तग्रान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अपकाशमेव स्वार्थे
कन् । अपकाशे “अपवारितकेन प्रावृणोतीति” नाटकम् ।
अप्रकाश्याच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारक पु० अप+वृ-व० । उकञ् । प्रस्तरे ।

अपवार्य अव्य० अप+वृ-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे
“विपताककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथेति” सा० द० ।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थितिः । अपसरणे “अप-
वासे नक्षत्राणामपवास उषसामुत” अथ० १, ७, ७ ।

अपवाह पु० अपसार्य वाहः स्थानान्तरनयनम् । इतर-
स्थानादपसार्य स्थानान्तरप्रापणे । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिध्यन्दवमनेन वा निवे-
शयेदिति” कौटिल्यः “मोनाः बट् गिति नवरसशरयतियु-
तमपवाहाख्यमिति” वृ० र० उक्ते वस्वृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट् । परदेशस्थजनानां
स्वदेशप्रापणे “स्वराष्ट्रं वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति”
हितो० । [वह-णिच्-ल्यप् । अपसार्येत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य लि० अप+वह-कर्मणि ल्यप् । दूरीकार्ये । अप+

अपविघ्न लि० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्ये “शतं
क्रतूनामपविघ्नमाप स” इति रघुः ।

अपविव पु० न पवितः कृतशौचादिः । अकृतशौचादौ,
“अपवितः पवितो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत्
पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” स्मृतिः ।

अपविद्ध लि० अप+व्यध-क्त । त्यक्ते “अपविद्धगदोवाङ्ग-
भग्नशाख इव द्रुम” इति कु० । “सोऽपविद्धस्तया रहस्य-
निर्भेदभयादिति” दशकु० । प्रत्याख्याते, निरस्ते च “रजोविप्र
कृतावास्तामपविद्धशुचाविव” रघुः “मातापितृभ्यामुत्सृष्टं
तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते”
इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा० त० । विद्याविरोधिन्यां
वेदान्तादिप्रतिज्ञायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य संवित्तिरवाप-
विद्यामिति” किरा० । अपकृष्टा विद्या । वौद्धाद्यागम-
विद्यायाम् । [राज० नि० । अपगतविषमात्वे लि० ।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः । निर्विषतणभेदे
अपवृत्त लि० अपवर्त्तते अप+वृत्-कर्त्तरि क्त । समाप्ते,
“अपवृत्ते कर्मणि यामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” गोभिलः ।
“अपवृत्ते समाप्ते” संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा० त० । मणी-
नामस्थानकृते वेधने “मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तम-
साहसम् इति” मनुः ।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमर्यादाः सुलङ्घ्यग्रास्थाने कृतत्वात्
व्ययः प्रा० त० । द्यूतवेष्ट्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगतः
व्ययः क्षयोऽस्य । अविनश्वरे लि० ।

अपव्ययमान लि० अप+वि+अय-शानच् । अपलाप
कर्त्तरि । “अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दाप-
येद्वनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तिरिति” मनुः । अपव्यय-
मानमपलपन्तमिति दि० त० रघु० । अपव्ययकर्त्तरि लि० ।

अपव्रत लि० अपगतं व्रतं औतादि कर्म यस्य । अपगत
विहितकर्मणि “अनुव्रताय रन्ध्रयज्ञपत्रतानिति” ऋ० १, ५, १,
६, अपव्रतान् “अपगतकर्मण” इति भा० । “गृहं स्तूयं
तमसाऽपव्रतेन” ऋ० ५, ०, ४, ६, १, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते
मृहीतव्रतत्यागिनि लि० । प्रा० त० । अपकृष्टे व्रते न०

अपशङ्क लि० अपगता शङ्कास्य प्रा० व० । निःशङ्के शङ्कारहिते ।

अपशब्द लि० अप+शब्द-कर्त्तरि अच् । नीचे इति केचित् ।
तच्च सद्भातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति बहवः ।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा० त० । शक्तिवैकल्यप्रमा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशशब्दे “त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिः “स्नेच्छोहवा नाम यदपशब्द” इति श्रुतिः ।

अपशब्दं लि० पशवे हितः यत्, विरोधे न० त० । पशु-
वृद्धिविघातके “अपशब्देव तु वा ईश्वरा” इति ता० ब्रा०
“अपशब्देव पशूनां वृद्धिविघातिनी” भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्राशस्ये न० त० । गोऽश्वभिन्ने पशौ ।
“अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः इति” “अपशुर्वा एष
यदारण्योनैतस्य होतव्यमिति” च शत० ब्रा० । नास्ति पशु-
र्यस्य । पशुशून्ये “अप्रजा अपशुर्भविष्यति” । शत० ब्रा० ।

अपशुच् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा० व० । अपगत
शोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । “क उत्तमः-
ल्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुगन्नादिति,
भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगात्मेति व्याख्यातम् तस्य
हननञ्च यथार्थेनाज्ञानं “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? चौरैणात्मापहारिणेति”
मनुना आत्मनोऽन्यथारूपज्ञानेनैव स्वात्महन्तृत्वात्तेः । “अन्धं
तमस्ते प्रविशन्ति ये केचात्महनोजना” इति श्रुतिभाष्येऽपि
तथैवात्माज्ञाने आत्महननमुक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र लि० ।
अपश्चिम लि० न पश्चिमः विरोधे न० त० । अग्निमे “कल्पपञ्च
महाभागस्तेषामासीदपश्चिम” इति रामा० नास्ति पश्चिमः
शेषभवेयस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च “अपश्चिमाग्निमां
कटासापदं प्राप्नवत्यहमिति” रामा० ।

अपश्य लि० दृश-वेदे वा० श न० त० । अद्रष्टरि अदर्शके
“अन्वा अपश्या न दभन्नभिख्या” इति ऋ० १, १४८, ५,
“अपश्या अद्रष्टारः” इति भा० लोके तु अदर्शीत्येव ।
अपश्य पु० अप+श्चि-अच् । उपाश्रये “सामासाद् उद्-
सीथोऽपश्यः” अथ० १५, ३, ८, ।

अपश्री लि० अपगताश्रीर्यस्मात् श्रीः शोभादिः । शोभादिहीने ।
अपस्लिष्ट लि० अप+स्लिष-क्त । स्नेपशून्ये, संसर्गहीने,
विशुक्ते च । [अपक्रस्य स्थातरि लि० ।

अपष्ठ न० अप+स्था-क अस्वा० षत्वम् । अङ्गुशायं हेम० ।
अपष्ठ अव्य० अप+स्था-सुषामादि० षत्वम् । निर्दोषे, शोभने,
विपरीते, च । “अपष्ठु पठतः पाद्यमधिगोष्ठिं शठस्य ते”
इति नैष० । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च लि० । काले पु० ।

अपष्ठर(ल) लि० अप+स्था-कुरच् वा लत्वम् । प्रतिकूले
हेम० । विपरीते त्रिका० ।

अपस् न० आप-असुन् ह्रस्वश्च । कर्मणि निरु० । तद्वति च ।
“अपसा सन्तु नेमे” ऋ० १, ५४, ८, अपः कर्म तद्वन्तो-
वेति भा० “ग्लास्वाऽकन्तन्नपसोऽतन्वत” ता० ब्रा० ।
“अदृष्यन्तीरपसोयन्त्यच्छा” ऋ० ७, ७१, ३ “अपसा कर्म-
युक्ता” इति भा० । प्राप्ते लि० । “अध्याम कर्मापसा
नवेन ऋ० १, ३१, ८, “अपसा प्राप्तेनेति” भा० ।

अपसद् लि० अपकष्ट इव सीदति सद्-अच् । अधमे, नीचे
च । “रेरे क्षत्रियापसदाः !” इति वेशी० । “विप्रस्य त्रिषु
वर्षेषु ऋषतेर्वर्षयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्षे चैकस्मिन् षड्विंश-
सदाः स्मृता इति” मनुक्ते अनुलोमवर्षस्त्रीजाते
वर्षसङ्करभेदे मूर्द्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । “ये द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृता” इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अत्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये
तिष्ठस्तद्गुणपाठान्नैतस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्यस्मात्
स्वत्वम् अपादाने अच् । प्रतिग्रहक्रयादौ । “निरन्वयोऽ-
नपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिंलिषमिति” मनुः । “अपसरः
प्रतिग्रहक्रयादिः” कुल्लूकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने “इतोऽव
सरणमेव श्रेय इति” नाटकम् “अपसरणतोह वा अग्रे देवा
जयन्तोऽजयन्” इति “दिवमेवाग्रे अग्रेदमन्तरिक्षमथेतोऽनप-
सरणात् सपत्नाननुदन्त इति च शत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्जने च ।
घञ् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । गुप्तचरे ।
“सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः”
रघुः । “तथैवापसर्पभूतया तत्र सृङ्गाण्डशेषमचोरयावः”
इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने पृष्ठतो
अपसल लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते ।
“यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसलानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्थेति” शु० त० बौधा० । “अपसलानि अप-
सव्यानीति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-वा० अवि । तर्जन्यङ्गुष्ठ-
मध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, “तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि
अपसव्यं वा तेन पितृभ्योनिदधाति” शु० त० गृह्यम् ।
“सव्येनैव पाणिना कृतवन्तु” गृहीत्वा अपसलवि पूर्वस्थां
कर्ष्वां पिण्डे निदध्यादिति” गोभिलः ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिण-
भागे “तर्जन्यङ्गुयथोरन्तरा अपसव्यवि अपसव्यं वेति”
२ मृहप्रपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं मग्नतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्यं यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायवामाङ्गे
अप वैपरीत्ये स्त्र-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्रि० ।
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामाग्नदक्षिणमिति” याज्ञ० ।
“देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तशमोपचारनिरासाया-
ग्नदक्षिणव्यापार” इति आ० त० रघु० । आभ्युदयिके हि
“निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते कचिदिति” आ०
त० वशिष्ठोक्तेः । भूमौ पातितवामजानूकरणभावाः । अतएव
“नात्रापसव्यकरणं न पैत्रं तीर्थमिष्यते” इत्यादिना अप-
सव्यकरणनिषेधः स्त्रपपन्नः । पितृतीर्थञ्च “यत्रानुक्तो-
विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति” स्मृतेः । दक्षिणहस्त
एव । “प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
मानिधनात् काव्ये विधिवद्दर्भाणिना” इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणे २ वहिष्करणे,
३ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्रि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्वीकृत-
सिद्धान्तात् स्वलनरूपे दोषभेदे, “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-
मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति” गो० सू० । सिद्धान्तं
किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृतानियमात्
तन्नियमोक्तङ्गनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्यु-
पेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-
स्थेति दूषणे वादिनोद्भाषिते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-
कार्यवादितां सख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति
स एवापसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्यः । वितण्डावादिनः
बौद्धभेदाच्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
अत्या० स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० सुट् । १ चक्रभिन्ने
रथारम्भके अवयवभेदे । “अपस्करोरथाङ्गमिति” पा० ।
“कूवरञ्च रथस्यासीद्वास्तुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने
हिमवान् विभ्यपर्वत” इति भा० क० प० उक्तेः । लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ स्नतसृष्टिश्च
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते स्नते पुं स्त्री० चीर०

अपस्नान त्रि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा० स० ।

१ स्नानावशिष्टे जले “उद्वर्त्तनमपस्नानं विष्णुत्वेरक्तमेव च ।
स्नेहनिष्कृतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत” इति मनुः ।

अपस्पश त्रि० अपगतः स्पशोगूढचरोयतः । १ गूढचरभूत्ये ।

“शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पशेति” भाषः । शब्द-
विद्यापक्षे पस्पशा पातङ्गलभाष्यस्य नवाङ्गिकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+सृ-
णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-

भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपश्च
परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकत् ॥

मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-
हारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-
भोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥

तथा कामभयोद्देगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहृते

पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु

मानवः । रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन्

हस्तपादौ च विजिह्वन् विविलोचनः । दन्तान् वादन् वमन्

फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः

संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥

वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्कम्पः शून्यता

स्वेदोऽध्यानं मूर्च्छां प्रमदता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति

भवन्त्यथ । वेपमानो दशेहन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥

यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्त-

नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तट्टापस्वेदमूर्च्छा-

र्त्तोऽध्वनन्नङ्गानि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं

मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव

उच्यते । शीतहृत्तासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥

यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-

नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृडुत्क्लेद-

स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु

भवेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।

अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यप-

स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षण-

कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्देवद्वय्याञ्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः ।

वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि

प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः । स्थायिनः केचिदल्पेन

कावेनाभिप्रवृद्धिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्नि-
सर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिस्तस्मादोषज एव तु” इति ॥
“धूर्त्तोऽपस्माररोगो स्यादिति” शाता० कर्म० । “अपस्मा-
रादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति” वटुकस्तोत्रम् ।
अपस्मारिन् लि० अपस्मार+अस्यर्थे इनि । १ अपस्माररोग-
युक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य लि० अपसि कर्मणि साधुः अपस्+यत् । १ साधुकर्मका-
रिणि “अनादृष्टा अपस्योवसाना” इति ‘यजु० १०, ७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साध्वः” वे० दी० । “अपरेण स्वय-
माहस्मेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेष्वपामिति” का० १७,
६, २, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्यु लि० अपः कर्मइच्छति अपस्+क्यच्-उ । १ कर्मोच्छौ
“गिर यदी सबन्धवः पञ्चाव्राता अपस्यव” इति ऋ० ६, १४, २

अपह लि० अप+हन-“अपे क्लेशतपसोः” पा० ड । १ अपघात-
कर्त्तरि । क्लेशापहः पुत्रः तमोऽपहः सूर्यः । योगविभागा-
दन्यत्रापि “सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैरिति” मनुः

अपहत लि० अप+हन-क्त । १ विनाशिते “योऽयमात्माऽ-
पहतपाप्मेति” श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन-क्तिन् । १ नाशने । “न ह वै सशरी-
रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” छा० उ० ।

अपहर लि० अप+ह-कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि “भद्रं
भवेद्भवभयापहरं नृलोके” इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+ह-ल्युट् । १ स्तेये साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिचौर्ये । “सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य चेति”
“निक्षेपस्यापहरणं नराश्रमरजतस्य चेति” “भक्ष्यभोज्याप-
हरणे यानशय्यासनस्य च” इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च स्मृतौ
दर्शितं यथा “उपायैर्विविधैरेषां क्लयित्वापकर्षणम् सुप्रमत्त
प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण” इति नार० । “स्यात् साहसं
त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वा-
पङ्कयते च यदिति” मनुः । “अन्वयवद् द्रव्यरक्षिराजा-
ध्यक्षादिसमक्षं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणा-
दिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्वास्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यच्च-
सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निङ्गुते तदपि
स्तेयमिति” मिताक्षरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतमिति”
याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वत्व
हेतुभूतलौकिकक्रयप्रतिग्रहादिकमन्तरेण स्वत्वापादनं

हरणम् तदेव बलपूर्वकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादि-
मतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परमात्म-
स्वत्ववद्द्रव्यस्यैवापहरणमिति ततोक्तैरिति विशेषः । २ बला-
दपकर्षणे च । “निर्विण्णोऽतिसमत्वेन राज्यापहरणेन चेति”
देवी मा० ।

अपहरणीय लि० अपहर्त्तुमर्हति अप+ह-अनीयर् ।
१ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च स्मृतौ दर्शितानि ।
“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविचू द्वे च मूलके । आददानः
परक्षेत्राच्च दण्डं दातुमर्हति” मनुः । “चणकत्रीहिगोधूम
यवानां सुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्गृहीतव्या सुष्टिरेका पथि
स्थितैरिति” “तत्रैव सप्तमे भक्ते भक्तानि प्रदण्डता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मण इति” च मनुः ।
“द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्वदाहरेदिति” याज्ञ० ।
“गोऽग्न्यर्थं दण्डमेधांसि यज्ञार्थं वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि
स्वदासीत फलानि चेति” गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तृ लि० अप+ह-हृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके ।
“निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दममिति” मनुः । दण्डि
तु नलोकेत्यादिना पा० षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणा-
योद्यतः हस्तोयस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते लि० ।

अपहस्तित लि० हस्तेन अपसार्यते अप+हस्त+णिच्-
कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+ह-घञ् । १ चौर्ये २ अपहरणे, ३ अपनयने ।
“कर्णेनासापहारेण भगिनी मे विरूपितेति” रामा० स्वास्य-
नुपकारिधनव्यये “नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिरिक्त्वात्
कथञ्चनेति” स्मृतिः । “अपहारश्च धनस्वाभ्यनुपयोगे भव-
तीति” दायभागः । ४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक लि० अप+ह-ण्वल् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपसारण
कर्त्तरि ३ सङ्गोपके ४ स्थानान्तरापकर्षके च । “जालापहार-
कान् पक्षिण” इति हितो० । अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिताः
“द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रका-
शांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तेषां
नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्ते ये स्तेनाटविका-
दयः । उत्कोचकाश्चौपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा । मङ्गला-
देशवृत्ताश्च भद्राश्चैक्ष्णिकैः सह । असम्यक्कारिणश्चैव महा-
त्वाशक्तिकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्य-
योधितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्ट-
कान् ! “निगूढचारिणश्चान्याननार्यान् आर्यलिङ्गिन” इति ।

अपहारिन् लि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्तरि
२ अपनायके च “इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु” इति
मनुः “क्षेत्रदारापहारी च षड्भेदे ह्याततायिन” इति मनुः
अपहास पु० अप+हस-घञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्रः ।
अपह्व पु० अप+हृ-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
रूपेऽपलापे, । अपह्वश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतोया “मित्यै-
तदिति शब्दतः, नाभिजानाम्यहं, तत्र तदा न मम स्थिति-
रित्येवमर्थतोऽपह्व इति । २ प्रेम्णि च ।

अपह्वुत लि० अप+हृ-क्त । १ कृतापहारे वस्तुनि यस्य चौथं
कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपह्वुति स्त्री अप+हृ-क्तिन् । १ अपह्वे “प्रकृतं प्रतिषिद्धान्य-
स्थापनं स्यादपह्वुतिरिति” सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे
च । सा च द्विधा अपह्वपूर्वकः अन्यारोपः, अन्यारोप-
पूर्वकः अपह्वश्च यथा “नेदं नभोमण्डलमन्वुराशिनैताश्च
तारा नयफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नासौ कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ “एतद्विभाति चरमा-
चलचूडचुम्बि हिण्डोरपिण्डरुचिशोतमरीचिविम्बम् । उ-
ज्ज्वालितस्य रजनीं मदमानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैत-
वेन” ॥ “विराजते व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च
फेनभङ्गाः” । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
“गोपनीयं कमथर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेणा-
न्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपह्वुतिः” सा०द० तत्र श्लेषेण
यथा ॥ “काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि सखि ! पिच्छिलः
पन्थाः” ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-
त्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा । “इह पुरोऽनिलकम्पित-
विग्रहा मिलति कान वनस्पतिना लता । स्मरसि किं
सखि ! कान्तरतोत्सवं ! न हि घनागमरोतिरुदाहृता” इति ॥

अपह्वुवान लि० अप+हृ-शानच् । १ चोरयति २ अपनयति
३ संगोपयति च “अपह्वुवानस्य जनाय यन्निजामिति” नैष०

अपह्वयमान लि० अप+हृ-कर्मणि शानच् । १ अपनीय-
माने २ स्थानान्तरमपसार्यमाणे ३ चौर्यमाणे च ।

अपह्वयमाण लि० अप+हृ-कर्मणि शानच् । १ चौर्य-
माणे । २ अपावृण्यमाणे च ।

अपांक्षय पु० ईत० अलुक् स० । १ नेत्रे । अशुजलधरत्वा-
त्तथात्वम् “अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि ‘चक्षु वां
अपांक्षय इति’ श्रुतिः यजुर्वेददीपः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्सुता हि अशु-

क्षियन्ति “अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि”

“विद्युद्वा अपांज्योतिरिति” श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके

अपांनपात् पु० न पातयति पत-णिच्-क्लिप् न०त० “न

भ्राण्णपादित्या०” पा० प्रकृतिभावः अलुक् स० । १ यज्ञ

देवताभेदे । “अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति” सि०कौ० ।

“अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति” प्रैष्यः ।

अपांनप्ति(प्ती)य लि० अपांनपात् देवताऽस्य घ, ङ वा ।

१ अपांनपादेवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०

अलुक् स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च “अपांनिधिरविधानम-

प्रमत्तः प्रतिष्ठित इति” विष्णुसह० । “सरितामस्त्रि सागर”

इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा-डति ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे,

अपांपाथस् न० पाथः सारः ईत० अलुक् स० । १ अन्ने

तस्य दृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् “दृष्टेरन्नं ततः प्रजेति”

गीतायां तथोक्तेः । “अपांपाथसि अन्ने त्वां सादयामि”

“अन्नं वा अपांपाथ” इति श्रुतिः वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ अग्नौ, तस्य जलहेतु-

त्वात् तत्पित्तत्वम् “आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप”

इति” श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । वा लुकि अप्पित्तमप्यत्र ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ईत० अलुक् स० । १ सिकतासु,

तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् “अपांपुरीषे सिकतासु त्वां

सादयामि “सिकता वा अपांपुरीषमिति श्रुतिः” वेददी०

अपांयोनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे “अपांयोनौ

समुद्रे” इति वेददी० “समुद्रो वै अपांयोनिरिति” शत०

ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषाः सन्ति

यस्याः सिध्दा० लच् पांशु(सु)ला स्त्रैरिणी न०त० ।

१ पतिव्रतायां स्त्रियाम् “अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनी-

येति” रघुः ।

अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि “दिवि ह्यापः सन्ना

इति” शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्य पु० ईत० अलुक् स० । १ अन्तरिक्षे “अपांसधस्ये

अन्तरिक्षे” वेददी० “अन्तरिक्षं वा अपांसधस्यमिति”

शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिस् न० ईत० अलुक् स० । १ श्रोत्रे “अपांसधिषि

श्रोत्रे” वेददी० । “श्रोत्रं वा अपांसधिरिति” शत० ब्रा० ।

अपांसमुद्र पु० समुद्रः सदनम् इति० अलुक्स० । १ मनसि
“मनो वा अपां समुद्र” इति शत० ब्रा० ।

अपाक पु० पच-घञ न० त० । १ पाकाभावे, भुक्ताच्चादेरग्नि-
माद्यादिना २ पाकाभावे च । ७ ब० । तत्साधने ३ अजीर्णता-
रोगे । ई ब० । पाकरहिते आमे त्रि० । ४ मूर्खः पाकः
५ तद्विज्ञे, प्राप्ते “ऐतनापाकाः प्राञ्चोन केचिदापय” इति ऋ०
१, ११०२, अपाकाः ! पक्तव्यप्रज्ञाः अपरिपक्वज्ञाना इति
भा० । “अदियुतत् स्वपाको विभावान्ने ऋ० ई, ११, ।
पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्खस्तद्विलक्षण इति” भा० “आ
यस्मिन् त्वेः स्वपाके यजत्वा” ऋ० ई, १२, २, “अपाके प्राप्ते”
इति भा० “पाकः पक्तव्य” इति निरु० । पाकश्च द्विविधः
लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौ-
किकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जठराग्निसाध्यश्च
तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्रफलादेः कालकृतः,
भुक्ताच्चादेः जठराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुसुते
दर्शितः “विपाकः प्रधानमिति” कस्मात् ? सम्यङ्मिथ्या-
विपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यग्मिथ्या-
विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राङ्गरन्ये
प्रतिरसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं
चेति तत्तु न सम्यग्भूतगुणादागमाच्चाह्नौ विपाको नास्ति
पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणो-
ऽप्यन्यः पाको भविष्यति स्तेष्वा हि विदग्धो लवणतामुपैति
मधुरो मधुरस्याह्नौऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं
परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधु-
रमेव स्यात्तथा शालियवसृङ्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तर-
कालेऽपि न परित्यजन्ति तर्हादिति । केचिद्वदन्यबलवन्तो-
बलवतां वरमायान्त्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः ।
आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधु-
राख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्रेजोवायु-
काशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च
पृथिव्यापञ्च गुर्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चात्र ।

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तन्ते-
ऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनलाकाशगुणाः
पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक
उच्यते ॥ पृथक्त्वदर्शनामेष वादिनां वादसंग्रहः ।
चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपा-

काभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना
वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना
द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्यो-
ऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देह-
देहिनीः ॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः
स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्वि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्य-
मतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि
प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि
विचक्षणैः” इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाक-
लक्षणमुक्तं निदाने “अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं
ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति” ।
गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य,
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धपाकमिति”
साधवः । पाकः अल्पः ई तद्विज्ञे त्रि० । “सेनयाग्नेरपाक-
चक्षस” इति ऋ० ८।७५।७ । “अपाकचक्षसः अनल्प-
चक्षस” इति भा० । अधिकं पाकशब्दे वक्ष्यते ।

अपाकज त्रि० न पाकाज्जायते जन-ड न० त० । १ पाकजभिन्ने
“अपाकजानुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मत” इति भाषा० ।

अपाकरण न० अप+आ+क-ल्युट् । १ निराकरणे । “तदपाक-
रणायाहेति” प्रश्न० उ० भा० । “क्वणत्वयापाकरणाच्चास्यपवर्ग
इति” गौ० सू० अपसारणे, दूरीकरणे च । “निधाय वत्सा-
पाकरणं पूर्ववदिति” का० ४।२।३५ ।

अपाकरिष्णु त्रि० अप+आ+क-बा० इष्णुच् । १ दूरीकरण-
शीले २ अपसारणशीले ।

अपाकर्त्तौस् अव्य० अप+आ+क-कृत्यर्थे तोसुन् ।
१ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वसौपाधिकम् ।

अपाकर्म्मन् न० अप+आ+क मनिन् निरासे ।

अपाकशाक पु० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य
मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् त्रि० न पाकोऽस्यस्य इति ॥ १ पाकशून्ये अपाके ।

अपाकृत त्रि० अप+आ+क-क्त । १ निवारिते २ दूरीकृते
“अपाकृतस्वेदलवामरुद्धिरिति” रघुः । [२ अपसारणे च ।

अपाकृति स्त्री अप+आ+क-भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+क-ल्यप् । १ निराकृत्येत्यर्थे
“क्वणत्वयमपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेदिति” मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+क-भावे श । १ अपाकरणे २ अप-
सारणे “क्वणानामनपाक्रियेति” उपपातकगणनयां स्मृतिः

अपाक्तात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा बा० तातिल्
१ अवाच्याः २ प्रतीच्या वा इत्यर्थे “प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता-
दभि ऋ० ७, १०४, १६ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा० ।

अपाच न० अपनतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या० स० ।

१ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये लि० तिका० ।

अपाङ्गेय लि० सङ्गिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक्
न० त० । १ सङ्गिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपति-
तादौ । अत्र व्यञ्जि अपाङ्क्ता इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः
यथा “ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान्
हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं
दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तान् आङ्गे न
भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपण्येन च जीवन्तोवर्ज्याः सुहृद्व्यकव्ययोः ।

प्रेष्यो ग्रामस्य राक्षस्य कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा
गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुषिस्तथा ॥ यक्ष्मो च पशुपालश्च
परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर
एव च ॥ कुशीलवोऽवकोर्णो च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्या
पको यस्य भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-
दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितोर्गुरो-
स्तथा । ब्राह्मैर्यैर्नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-
दाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी
च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो
मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः । मितधुग्दूत-
वृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र-
यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः सुर्वेदनिन्दक एव
च ॥ हस्तिपोऽश्वोद्भ्रमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ प्लोतसां भेदको यस्य तेषां
च पोषणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्याद्रूपक एव च । हिंस्रो वृषल-
वृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च
नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी स्त्रीपदी च सङ्गिर्निन्दित
एव च ॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-
चारानपाङ्गेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्वानु-
भयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्वनधीयानस्तूनाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ अपाङ्क्त्य-

दाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्रे
वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभि-
स्तथा । अपाङ्क्त्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते” इति ॥

अपाङ्क्त्य लि० न पङ्क्तिमर्हति अत्र न० त० । १ अपाङ्क्त्ये ।

“अपाङ्क्त्यदाने योदातुरिति” मनुः ।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग
घञ् । १ नेत्रप्रान्ते, “अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणे-
ऽपि तदीक्षणखङ्गन” इति नैष० २ तिलके च । अपगतमङ्गं
यस्य प्रा० व० । ३ अङ्गहीने लि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु० अपकष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ्) इति ख्याते
अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु० । २ अपगताङ्गे लि० ।

अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं इति । १ कटाक्षे
अपाङ्गनेत्र न० अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।

अपाच लि० अपाचति अप+अन्च-क्तिप् । १ अपगमनकर्त्तरि
२ अप्रकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां
दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये साधवः । “प्राक्ता-
दपाक्तादधरादिति ऋ० ७, १०४, १६ “अपाक्तात् प्रतीच्या”
इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
पाक्षब्दस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन लि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । १ दक्षिण-
दिग्भवे २ अप्रकाशमाने च । “यो ह्यपाचीने तमसि मदन्ती-
रिति” ऋ० ७, ६, ४, “अपाचीने अप्रकाशमाने” भा० ।

अपाच्य लि० अपाच्यां भवः “द्युप्रागित्या०” पा० यत् । १ द-
क्षिणदिग्भवे पदार्थे “ये के च नीच्यानां राजानो ये
अपाच्यानामिति” ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्र ।
१ रोगे । न० त० । २ पटुताभावे “अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि
विभ्रं प्रजायते” इति स्मृतिः । ६ व० । ३ पटुताशून्ये लि०

अपात्त लि० अप+आ+दा-क्त । १ प्राप्ते । “सहोवाच विज्ञा-
यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति” वृ० उ० । “अपात्तं प्राप्त-
मिति” भा० ।

अपात्र न० पात्रं आङ्गभोजनदानादियोग्यं न० त० । १ विद्यादि-
हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च ।
दानादिपात्रश्च पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । “अदेशकाले यद्वा-
नमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृत-
मिति” गीता “अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवे-
दिति” स्मृतिः “अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते”
इति मिताक्षरायां नारदः ।

अपात्रीकरण न० अपात्रं आह्नभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन ।

१ निन्दितप्रतिग्रहादिजनिते 'निन्दितेभ्यो धनादानं बा-
णिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं'
मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्धेतुभूते निन्दितधनादानादौ च ।

अपाद् त्रि० नास्ति पादोऽस्य अन्यलोपः समा० । १ पादशून्ये
“अपादपाणिर्जनोपहीतेति” श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-
ल्युट् । “ध्रुवमपायेऽपादानमिति” १ व्याकरणपरिभाषि
कारकभेदे । यथोक्तं हरिणा ‘अपाये यदुदासीनं चलं वा
यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते” पत
तोऽध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पततत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने
कुद्यादि ध्रुवमुच्यते । मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्” इति तच्चापा-
दानं त्रिविधम् । “निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते” इति हय्युक्तेः ।
निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वापेक्षितश्रूयमाण-
क्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पतं पततीत्यादौ, अपादानविषयी-
भूतं पतनं हि तत् श्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः
धात्वन्तरार्थवृत्तीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या
स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात्
विद्योतते विद्युदियादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
तियोगे मेघादेस्तदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
क्रियं त्वयोर्ययया कुतो भगवति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रा-
दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षित-
गत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । “अपा-
दाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी-
ङ् अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा
१ मूत्रादेरधो नयनशैले, गुह्यदेशस्थे, “अधोनयन-
त्यपानस्तु आहारञ्च नृणां पुन” तित्युक्तलक्षणे “मूत्रशुक्र-
वहोवायुरपान इति कीर्त्तयते” इत्युक्तलक्षणे च वायौ ।
“प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येते सर्वे प्राण” इति ट०
“अपनयनात् मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोऽतिर्वायुः नाभि-
स्थान” इति भा० “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुचिः सोऽ-
पान” इति ऋ० उ० । “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुचिः पश्चिम-
दिक्षो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यधोऽनित्यपान”
इति भा० “यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽ-
पान इति” ऋ० उ० । “यद्वै पुरुषः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निस्सारयति स प्राणाख्यो
वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्यमिति ताभ्यामेव सुख-
नासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाख्या
वृत्तिरिति भा० । पदार्थादर्शे तु पूर्वोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता
यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम् । “शुक्रं
मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन सारुतः । इन्द्रगोपप्रभाकाशः
सन्ध्याजलदसन्निभः ॥ स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुवङ्गण
जानुषु । जङ्घोदरे कृकाद्याञ्च नाभिमूले च तिष्ठती” ति
योगार्णवः । “प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रति-
ष्ठतीति” महा० भा० “प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
भ्यन्तरचारिणा” विति गोता । अप+अन-भावे वञ् । २ अ-
पानाक्रियायाम् वह्निर्गतायाः ३ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु०
“प्रजाभ्योऽपानायेति” ता० ब्रा० । “अपानः वह्निर्गतायाः
प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते
अपानेन, यतः “प्राणो न पराभवतीति” श्रुत्यन्तरमिति”
ता० भा० । आधारे वञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपश्वसने, सुखनासि-
काभ्यां वह्निर्निस्सारिप्राणवायोस्तःभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तरा-
कर्षणे २ मूत्रपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा०
अपान्तरतमम् पु० अपगतमान्तरं तमो यस्य । १ वेदार्थप्रकाशके
देवसुतभेदे । “अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षयेति” हरिव० २६३ अ०

अपाप त्रि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनका-
चारशून्ये २ निष्पापे च “इयं दाशरथे ! सीता सुव्रता
ब्रह्मचारिणी । अपापा हि त्वया त्यक्तेति” रामा० ।

अपामार्ग पु० अपमृज्यते व्याधिरनेन मृज्-करणे वञ् कुत्व-
दीर्घौ । (आपाङ्) इति १ ख्याते वृत्ते ! “अपामार्ग ! त्वया
वयं सर्वं तदपमृजमहे” अथ० ४, १८, ७ । “अपामार्ग
ओषधीनां सर्वांसामेक इदृशीति” अथ० ४, १७, ८, ७ ।

अपामार्गचारतैल न० “कर्णनादे कर्णच्छेदे कटुतैलेन पूरणम्
नादशधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गचार-
जलैः कृतकल्केन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं
बाधिर्यञ्चापि पूरणत” इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे ।

अपामार्गतैल न० “क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणी
विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्थाहातमैर्मधुरैः शुभम् ।
क्षमिजे व्योषनक्ताह्निगुवीजैश्च नायनम् । अजामूत्रयुतं
नस्यं क्षमिजे क्षमिजित् परम् । अपामार्गफलव्याष-
निशाचारकरामठैः । सविडङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नस्यं

कमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते १ कमिन्नतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विल्लेपजनकक्रियायाम् "भुव-
मपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विल्लेपजनकक्रिया-
यामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० ।
२ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् लि० अप+इण-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियो-
गिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भार-
तेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ना पत-
नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार लि० नास्ति पारं यस्य । १ पारश्रुत्ये २ दुःखेनोत्तार्ये
३ दीर्घमर्यादे । "महीमपारं सद्ने सदस्येति" ऋ० ३, ३०, ६
४ अगाधे "अन्तरपार जवे" अन्तं दहनोः ऋ० ३, १,
१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अ-
पारे ऋ० १, ४२, ४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति
ऋ० ३, ३०, ५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते
"मही अपारे रजसी" ऋ० ६, ६८, ३ । "अपारे सोमा-
रहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा वृद्धशरण"
इति ऋ० ५, ८७, ६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे
पारमिच्छन्तः संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपार,
मसंख्येयं वानराणां महद्वलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्ये
"रावणश्च महाशत्रुरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः
पारमपारश्च व्रजन्ति विजयैषिण इति" भा० क० प० १६ अ० ।
९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।
अपार्ण न० अप+अर्ह-क्तनि० न । १ अभ्यर्णे समीपे निरु० ।
२ समीपवर्त्तिनि लि० ।

अपार्थ लि० अयगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
ष्प्रयोजने "सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादयेति" वनप०
२१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते"
इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्य-
द्विबुधैर्धर्मादिभिरपार्थक्यमिति" मनुः । तच्च योग्यतासत्तत्रा-
काङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्यायोऽगादप्रति-
बन्धार्थमपार्थक्यमिति" "पौर्वापर्यं कार्यकारणभावस्तस्याऽ-
योगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र ।
तथाचाभिसतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल लि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये प-

शादौ । २ ब्रह्मवादिन्यामविसृतायां स्त्री । "अपाला-
मिन्द्र ! शिष्यः पूहाकणोरिति" ऋ० ८, ६, १७ । अ-
पालामेतन्नामिकामविसृतां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकव्यालम्बते अप+आ-लम्ब-घञ् । १ शकट-
पश्चाद्भागे "ततःपश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति"
शत० ब्रा० ३, ३, ४, १२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागा-
मिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।
अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत्-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूयादौ
अपावृत्त लि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृत्ते २ उद्घाटिते
३ अपसारितावरणे च "यच्छ्रया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-
वृत्तम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमोदशमिति"
गीता । "अहो अपावृत्तं द्वारमापदामयमेष मे" रामा०
४ आवृत्ते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घा-
टने २ आवरणपसारणे च । "स ज स्वे रेजयत्य-
पावृत्तिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त लि० अप+आ+वृत्-क्त । १ अन्तरिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च "प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचि-
दिति" महा० भा० "कथं द्रव्यान्वपावृत्तां परैरिव हतां
चममिति" रामा० । [वृत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत्-क्तिन् । १ उद्घाटने २ नि-
अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पथ्यङ्गस्यापाश्रये"
इति काद० । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम०
अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने लि० ।

अपाष्ठ लि० अप+आ+स्था-क अम्बा० षत्वम् । १ अपास्थिते
"शल्याद्विषं निरवचं प्राङ्मुनादुत पर्शुधेः । अपाठाच्छुद्धा-
दिति" अथ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-घञ् कुत्वम् । १ तूष्णे इषुधौ ।
अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित लि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।
अपास्त लि० अप+आ+स्त-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।
अपास्त लि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च "समुच्छ्वलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था
मतिरिति" माल० "निरस्तगास्त्रीर्यमपास्तपुष्पकमिति"
माघः । [पास्याभरणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-
अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्तिप् न लुक् ।

अशक्यकरणायोद्यमरूपायां, १ शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्ति-
रूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने,
५ समुच्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारानुज्ञायाम्, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च । क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु इति”
पा० उक्तार्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न पत्वादि तत्र “पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वान्न षः । सम्भावनायां लिङ् तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपि-
शब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु
अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे ।
इयमेवापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात्” सि० कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं
शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा
अपि स्तुहि । गर्हायाम् धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्विष्णुम् ।
समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि । गणरत्ने तु “सम्भव-
गर्हाशीर्द्धतिभूषासमुच्चयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थाः
तत्र १० सम्भवे योजनमस्ति, गर्हायाम् अपि पापिन् ।
११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ मृतौ मरणमपि, १३ भूषा-
याम् अपि नहृतिहारम्, समुच्चये तदपीत्युदाहृतञ्च ।
समुच्चये “अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति” कुमा० । प्रश्ने
“अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वमिति” रघुः अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारलोपो वा “वटि भागुरिरत्नोपमवाप्योरुपसर्गयो”
रित्युक्तेः । अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्ध इति
“वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनहरेति” भट्टिः ।

अपिकच्च अव्य० कञ्जे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । १ कञ्जप्रदेशे इत्यर्थे
“योवायां बद्धो अपिकच्च आसनि” ऋ० ४, ४०, ४ ।

अपिकच्छ्य लि० अपिकञ्जं सन्धानम् यत् । १ कञ्जप्रदेशेन संधान-
भूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये । “त्वाष्ट्रं यद्वासावरेऽपिकच्छ्य वाम्”
ऋ० १, ११७, २२ । “अपिकच्छं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कञ्ज-
प्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यमिति” भा० ।

अपिकर्णं न० अपिमतः कर्णम् अत्या० स० । १ समीपे । २ तद्व-
र्त्तिनि लि० । “तु ते अपिकर्णं आष्टणे ऋ० ६, ४८, १६,
“अपिकर्णं कर्णसमीपगते समीपे स्थितः इति भा० ।

अपिगीर्णं लि० अपि+गृ-क्त । १ कथिते २ वर्णिते
३ स्तुते च । [१ प्रतिग्राहे ।

अपिगृ(या)ह्य लि० अपि+ग्रह-वेदे-क्यप् लोके गत्यत् ।

अपिच अव्य० इ० । १ क्रियेत्यर्थे पदद्वयमिति बहवः ।

अपिच्छिल लि० न० त० । १ पिच्छिलविरोधिनि गाढे
२ अपङ्गिले च । “प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिल-
मिति” निदा० ।

अपिज लि० अपि अस्मु जायते जन-ड अलुक्समा० वेदे
अप्शब्दस्यैकत्वम् । १ ज्यैष्ठे मासि तस्य जलक्रीडारतिसाधन-
त्वात्तथात्वम् । “प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहेति” यजु०
१८, २८ । “अस्मु जायते इत्यपिजः जलक्रीडारतत्वाज्ज्यैष्ठे
इति” वेददीपः ।

अपित् स्त्री आप इतोगता यस्याः वेदे न जश् । १ जलरहितायां
नद्याम् “अपितः पित्वतं धिय” ऋ० ७, ८२, ३ “अपितो-
जलरहिता नदीरिति” भा० “अस्य मदे जरितमिन्द्रो जिन्वद-
जुवोऽपिन्वदपित” इति तद्धृता श्रुतिः ।

अपितु अव्य० अपि+तु+इ० । १ यद्यर्थे त्रिका० । २ किन्तु
इत्यर्थे भूरिप्रयोगः ।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर-बा० ड । १ भागे
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य
तथात्वम् । “तस्यामपित्वमीषा ते” इति शत० ब्रा० ।

अपित्विन् लि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप् ।
१ भागवति सभागे । “तस्मिन् देवता अपित्विन्यो-
मन्यन्ते” इति शत० ब्रा० ।

अपिधान न० अपि+धा-ल्युट् । १ आच्छादने । करणे
ल्युट् । २ तत्साधने लि० । “अमृतापिधानमसि स्वाहेति”
भोजनान्तं जलपानमन्त्रः “राध्यमानस्यौदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अथ० ११, ३, १ । साधने आच्छादनत्वोप-
चारात् सामानाधिकरण्यम् । अपेरतो वा लोपे पिधानमप्यत्र
“पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानमिति” आङ्गमन्त्रः “तस्य
तद्धारं यदमावास्या चन्द्रमा एवद्वारपिधानः” शत० ब्रा० ।

अपिधि पु० अपिधीयते तृप्तिपर्यन्तं दीयते अपि+धा-कि ।
१ तृप्तिपर्यन्तदत्ते । “प्रियां अपिधीं वनिषीष्ट” ऋ०
१, १२७, ७, “अपिधीन् तृप्तिपर्यन्तं दत्तानिति” भा० ।

अपिनद्ध लि० अपि+नह-क्त । १ परिहिते, अतोवालोपे
पिनद्धश्च तत्कार्ये ।

अपिप्राण लि० अपि+प्र+अन-अच् स्त्रियां गौ० ङीष् ।
१ सर्वदा चेदमाने “यजत्वा अपिप्राणी च सदनी च भूया”
इति ऋ० । १, १८६, ११ । “अपिप्राणी सर्वदा चेदधि-
तीति” भा० ।

अपिब्रत लि० अपिः संसर्गसंसृष्टं व्रतं, कर्म, भोजनं वा यस्य ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३ गोत्रजे ४ संसृष्टभोजने च । “अपिप्रताश्चान्वारभन्ते यजमानमिति” का० ८, ६, ३६ । “अपिप्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति” पितृभूतिः “अपिप्रता गोत्रजा इति कर्कभा०” अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं कर्मयेषामिति अपि-प्रता अविभक्ता दायादाः तेहेऽकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्व उपजीवन्तीति हरिस्वामी, “व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः बन्धुवर्गाः” इति साधवः ।

अपिशर्करे लि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० बा० अच् समा० । १ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, “समिद्धमपिशर्वरे” इति ऋ० ३, ६, ७, । “अपिशर्वरे शर्वरीमुखे” इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल-अच् । १ सुनिभेदे तस्या-पत्यम् इज् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकत्स्नापिशली शकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजय-न्यटादिशाब्दिका” क० क० “सुष्यापिशलेः” इति पा० ।

अपिहित लि० अपि+धा-क्त । १ आद्यते “तुच्छेनाभुरपि-हित” इति श्रुतिः । अतोऽलोपे पिहितोऽप्यत्र “भुजङ्गपि-हितद्वारमिति” रघुः ।

अपीच्य लि० अपिच्यते सौन्दर्याङ्गीयते अपि+च्यु-ड अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न० त० । १ अतिसुन्दरे “अपीच्य-दर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति” टह० “अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति” यममूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अनुच-क्लिप् अथङ् तत्र साधु यत् अञ्चतेरतोऽलोपे पूर्व दीर्घः । २ अन्तर्हिते । “यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति” ऋ० ८, ४७, १३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० ३ गुह्ये “मर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्” ऋ० ८, ३६, ६, “अपीच्यं गुह्यमिति” भा० ।

अपिजू लि० अपि+जव-क्लिप्-ऊठ् । १ प्रेरके । “उषसा-नक्ता जगतामपीजुवा” ऋ० २, ३१, ५ । “अपिजुवा प्रेरयित्वा” इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत लि० अपि+इण-क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, “सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व-पितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति” शा० भा० धृता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्षाभिन्ने पु० तद्वति लि० । पीतं पानकर्म ३ तद्विन्ने लि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण-क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । “अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसन्” शा० सू० । आधारे क्तिन् । ४ संग्रामे । “पुरा यत् स्वरस्तमसो अ-

पीतेस्तमद्विवः” इति ऋ० १, १२१, १० । “अपीतेः संग्रामादिति” भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे । अपुंस् पु० न पुमान् न० त० । १ नपुंसके क्लीवे । “पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्यय इति” मनुः ।

अपुंस् स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । “नापुंस्कासीति मे सतिरिति” भट्टिः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमयं यस्याः । १ शिखरहीने शि-शपाटजे । २ पुच्छहीने लि० । [२ पुण्यशून्ये लि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न० त० । १ पापे । न० व० ।

अपुण्यकृत् लि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छीन्ये क्तिप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । “क्षत्रियस्यैव वृत्तस्योवैश्यः शूद्रस्तथैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत्” आप० स्मृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य । १ अजातपुत्रे २ स्मृतपुत्रे च । “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति” स्मृतिः “नापु-त्रस्य लोकोऽस्ति” श्रुतिः । “अपुत्रा शयनं भर्तुः पाल-यन्ती व्रते स्थितेति” टह० मनुः । “अपुत्रस्यैव या कन्या सैव-पिण्डप्रदा भवेदिति” स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्र-परमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न० त० । पुनर्वारभिन्ने सक्रदर्थे “अनानुक्त्यमपुनश्चकार” ऋ० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगत्यर्थतः ५ व० । निर्वाणसुक्तौ “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेस्तथात्वम् । ईव० । पुनर्गमनशून्ये लि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू-आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न० त० । २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न० त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रशमने निवारणे, “रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति” वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति सुक्ते ।

अपुराण लि० विरोधे न० त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट लि० पुष्ट-कर्मणि क्त न० त० । १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल् । अपुष्टदुष्कर्मण्यव्याहृता-

स्त्रीलकृता" इत्यादिना सा०द० उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापो-
षणाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे । यथा "विलोक्य वितते
व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये ! " इत्यत्र विततशब्दो मान-
त्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते इति तस्य तत्पोषानुपकारि-
त्वात्तथात्वम् अपुटस्य भावः त्व । अपुटत्वमप्यत्र न० ।

“अपुटत्वं मुख्यानुपकारित्वमिति” सा०द० ।

अपुष्प अव्य० पुष्पस्याभावः अव्ययी० । पुष्पाभावे । “तैरपुष्पात्
वनस्पति” रित्यमरः अपुष्पादित्यत्र पञ्चम्या नाम्भावः ।

अपुष्पफलद पु० अपुष्पं पुष्पाभावेऽपि फलं ददाति दा-क ।

१ पुष्पं विना फलदे पनसे तथाभूते उदुम्बरादौ च ।

उपचारात् २ अहेतुकफलदातरि कर्त्तरि लि० ।

अपूजा स्त्री अभावादौ न०त० । १ पूजाभावे २ आदराभावे

३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अविधानेनार्चने च ।

अपूजित लि० न०त० । १ पूजितभिन्ने २ अनादृते ३ अवज्ञाते च

अपूत लि० न०त० । १ पवित्रभिन्ने २ अशुचौ “अपूतो वा

एषोऽमेध्यो यदन्नः” इति शत० ब्रा० “यश्चापूत इव

मन्येत” कात्या० २२, ४, २६ । २ संस्कारहीने ब्राह्मे च

“एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचिदिति” मनुः ।

अपूप पु० न पूयते विशीर्यति पू-प न०त० । १ गोधूमादिचूर्ण-

पिष्टके २ पुरोडाशे हविर्भेदे “अपूपं देव हतवन्तमग्ने” ऋ०

१०, ४५, ६ । “अपूपं पुरोडाशमिति” भा० । “वृथा कृशरसंयावं

पायसापूपमेव चेति” मनुः । प्राचुर्ये मयट् । अपूपमयं

पर्व अपूपमयो यज्ञः । अपूपाय हितम् “विभाषा

हविरपूपादिभ्यः” पा०यत् । अपूप्यम् “ऊ च” पा० अपू-

पीयं च पिष्टकहिते यवगोधूमचूर्णादौ । तत् पण्यमस्य

ठक । आपूपिकः । अपूपविक्रेतरि लि० ।

अपूपादि पु० ६व० । पाणिन्युक्ते हितार्थे कृतयोः प्रकृति

भूते शब्दसमूहे । स च गणः “अपूप तण्डुल, अभ्यूप,

अस्थोष, अवोष, अयेष, पृथुक, ओदन, रूप, पूप,

किण्व, प्रदीप, सुसल, कटक, कर्णवेटक ।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका । पौष्ठा ऊर्द्धं १ कृष्णा-

ष्टक्यां २ तत्र विहिते आह्वे च ।

अपूरणी स्त्री न पूर्यते सर्वतः कण्टकादृततया दुरारोह-

त्वात् पूर-कर्मणि ल्युट् ङीप् न०त० । शाल्मलिष्टके ।

करणे ल्युट् । संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च ।

अपूर्ण लि० न पूर्णम् । ऊने । “अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः

शतं क्रतूनामिति” रघुः । भावे क्त । पूरणाभावे “सार-

तण्डुलमपूर्णं अप्रयित्वेति” का० ४, १, ५, ७, अपूर्णं

यथा शृतेन चरुणा स्थात्याः पूरणं न भवतीति तथा

अप्रयित्वेति” तद्व्या० । [पूरणं दुक्तं तत्कालाग्राप्ते ।

अपूर्णकाल लि० न पूर्णः कालो यस्य । यस्य यत्काले

अपूर्वं लि० न पूर्वं दृष्टम् । १ अविदिते २ आश्चर्ये “अध-

नुषि शरजालं मर्मभेदानुकारि त्वितयमिदमपूर्वं

दृष्टमन्तःपुरे ते” इति “अपूर्वो दृश्यते वज्रः

कामिन्याः स्तनमण्डले । दूरतोदहतीवाङ्गं हृदि लग्नस्तु

शीतल” इति च उद्भटः । पूर्वः पूर्ववर्त्ती न०व० ।

३ हेतुमूले लि० । न०त० । ४ पूर्वकालादिभिन्ने लि० ।

पूर्वशब्दस्य दिग्देशकालवाचित्वे सर्वनामतया ततो नञ्त्त-

पुरुषेऽपि अस्य सर्वनामतातेन तत्कार्यम् अपूर्वं अपू-

र्वसौ ङिङ्योस्तु वा वृत्तौ पुंवङ्गावश्च “कौमारापूर्व-

वचने” इति पा० ५ परब्रह्मणि पु० । “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमन-

परमनन्तरमपारमवाह्यमिति” शत० ब्रा० । ईप्रमाणान्तरा-

ग्राप्ते “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलमिति” वेदा०

सा० ७ वैधनिषिद्धक्रियाजन्ययोः कालान्तरभाविनोः सुखदुः-

खयोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयोः न० । अदृष्टसिद्धित् अपूर्व-

सिद्धिरुन्नेया । सा च ११७ पृष्ठे दृष्ट्या । स्वर्गकामोयजेतत्यादौ

लिङा हि यागादौ दृष्टसाधनत्वं बोध्यते इति नैयायिकाः

कार्यत्वेनापूर्वं बोध्यते इति प्राभाकरामन्यन्ते । तत्रोभय-

मतेऽपि, आशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे

फलसमयपर्यन्तस्याव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमिति तथा

हि अव्यवहितपूर्वस्थायिन एव कारणत्वेन यागस्य

कालान्तरभाविस्वर्गस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्वं प्रकल्प्यते

साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तरेणानु-

पद्यमाना स्वर्गनिर्वाहकं व्यापारमपूर्वं कल्पयतीति । तच्चा-

पूर्वं किंनिष्ठं कथं वा तस्मैव व्यापारत्वमित्याशङ्क्य

शब्दचिन्तामणौ निरुक्तिं यथा “तथापि ध्वंस एव

व्यापारोऽस्तु तव सहभावनिरूपकस्यापि कारणत्वात्

तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधेः फलजनकत्वम् ।

यत्र ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न दुग्ध-

ध्वंसजन्यदग्धि, मिथ्याधोध्वंससाध्यरुक्तौ च व्यभिचारात् ।

प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे, तथाभावाच्च ध्वंसेनानुपपत्तिः

कथं तेनैव समाधातव्येति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्व-

ज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति मैवं

प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्वाजनकत्वात् न हि नियमतो ध्वंसे

सति यद्भवति तत्तत्र कारणम् न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे

तथेति वाच्यं व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात् ।

अथ शब्दादयागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः
न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम्
अन्यत्र तु मानाभावाच्च तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्य-
स्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्प-
नात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य
देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवता-
विरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य
तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृगतव्यापार-
कल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतव्यापारदिना पितरि,
पितृगतजातेष्वपि पुत्रे चादौत्पत्तेश्च अथ तत्रापि
कर्तृत्वेवाऽऽहं, विहितक्रियायां यागस्यैव कर्तृगताऽहं
जनकत्वात् । न च सुक्ते पुत्रे तदऽहंनाशात् पितरि-
स्वर्गस्यादिति वाच्यम् अदृष्टस्य फलनाशतया पितरि
स्वर्गभावेनादृष्टानाशात् स्वयत्तियागजन्यादृष्टस्य सुक्ति-
विरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते सुक्ते पितरि
दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पितृदृष्ट-
जनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि आद्यादिकं निःफलं
स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च सुक्त-
पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ
दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति
पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फल-
प्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतु-
रिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रिया-
पितृपुण्यजनिकेति न तं विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च
पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन
पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुत्वात् न च
पुत्रवृत्ति, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृ-
वृत्ति तत्कथञ्चन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कतिजन्य
पुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्य
पुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्रेण तत्पुण्यमिति, मैवं
स्वर्गोपपादकं ह्युपपूर्वं स्वर्गाश्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थिति-
कत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च ।
न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि, वा,
विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपा-
दकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन सुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः
सुखं वा स्यात्, तदा साक्षिविषयाऽसत्याभिधनादि पुत्र-
क्रियाजन्यपापेन 'स विद्यायां क्षमिभूत्वापितृभिः सह
पच्येत' इत्यादिबोधितं नरकभागितादि सुक्तस्य पितुः स्यात्

तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षार्थी ब्रह्म-
चर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् 'दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति'
“न स पुनरावर्त्तत” इति श्रुतिविरोधश्च तथा च सुक्तस्य सुख-
दुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम् । सुक्ते च पितरि आद्या-
दिना दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते न चैवं साङ्गव्याप्यापि
नित्यफलत्वम् अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्,
यथा विमलहेतुदुरितमूल्यानेन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जन-
यति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि
व्यधिकरणव्यापारोभविष्यतीति ॥ उच्यते विहितक्रियया
कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्तरं स च
बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्र-
देशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्तरं सुतकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं
प्रति, पितृकृतजातेषु पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण
बोधनात् नन्वनियमएव पितृयज्ञजातेष्वपि परम्परसम्ब-
न्धेन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरिपुत्रे
वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागि
पितृकत्वं परम्परसम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं
पितृगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनै-
वेति वाच्यं यामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्तृ-
गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि यामादयः कर्त्तरि साक्षात्-
संबन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्-
सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृ-
कत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात्
'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ
फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः ।
किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं
न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु
विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति तन्न न हि
स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य
परम्परसम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परम्परसम्बन्धेन
यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा संयुक्तसमवायेन तत्-
पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत
इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेण
बोधितत्वाभावात् यामादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन
न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि
काम्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन
फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्स्वत्वेन फले
कामनात् । तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्ग-
पूतत्वादेश्च पितृपुत्रगतत्वेन कास्यत्वमिति आङ्गजातेत्यादेः
पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च मातापित्वादिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं पित्वादिस्वर्गजनक-
मेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि
स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिर्बोधयति
किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्ग-
कामत्वमविशिष्टम् । यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तृभिर्भेद-
क्रियाफलमात्रजनकत्वे । न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकाम-
त्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते । सामान्ये बाधकं विना
विशेषपरत्वे मानाभावात् । केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरि-
पालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेऽपि पितृ-
यज्ञयोरपि गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य
कर्त्तृगामित्वेनियमएव प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः
इत्याहुः ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु कास्य-
आङ्गदेः कास्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्कास्यानुष्ठाना-
शक्तेः, यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावः कामनाविरहा-
दिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलाभावप्रसङ्गान्नित्य-
स्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च । अपि च तैः कर्मभिः
प्रत्येकमुत्पत्त्यपूर्वं तैश्च परमापूर्वं जन्यत इति” न गौरवा
न्मानाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण
वेति न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति” सैवं भगव-
दुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः
फलं श्रूयत इति जातेऽपि पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव
फलं तथा च श्रीभगवद्गीता “यज्ञायाचरतः कर्म कर्म-
ग्रन्थिर्निर्लीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्म-
बन्धन” इति तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं
फलसम्बन्धे, संवलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते अन्यथैकप्रयोगस्य
व्यवधानादसम्भवः । परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव कारणं
तदुक्तं “ददासि देयमित्येव यजे यदव्यमित्यहमिति” यत्तु
निषिद्धासम्बन्धएव सम्यक्त्वम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति,
तत्र यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्वनिषिद्धासम्बन्धस्य
सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः । अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन
कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, कास्यं वा सर्वं, नित्यं वा
सर्वमिति नाद्यः एकेनैव कास्येन नित्येन वा स्नानेन तथा
कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुविधतादिसाध्ये आङ्गदावप्रवृत्त्या-
पत्तेः नापरौ अशक्यत्वात् न तुर्यः जातेत्यादेर्नित्यत्वा-

भावात् तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य न तत्फलं स-
म्यक्त्वञ्च सामस्यमेव अतो न आङ्गदेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति
साधुक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरीत्युत्सर्ग इति तच्च फलं
कचिद्विधिवाक्यश्रुतं कचिच्चाध्ववादिकमिति” । इदन्त्ववधेयं
कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्याख्याने “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि
शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्वत्स्य बाधः ध्वंसस्य नाश्व-
त्वाभावात् न्यायमते तु कर्मपदेन तज्ज्ञानपूर्वत्वञ्चयथा
तेषां क्षयसम्भव इति । अस्य च कार्यमात्रं प्रति कारण
तेति नैयायिकादयः । कर्मण एव फलमिति मीमांसकाः ।
ईश्वराधिष्ठितादेव सूक्ष्मवस्थापन्नात् कर्मणः फलमिति वेदा-
न्तिनः तथा हि “फलमत उपपत्तेरिति” शा० सू० भाष्ये
“अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पत्त्यते” इत्याशङ्क्य ।
तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतना-
प्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्था-
पत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिचयादिति”
अपूर्वं निराकृत्य । “धर्मं जैमिनिरतएवेति” शा० सू० ।
जैमिनिमतं धर्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्वपक्षीकृत्य । “पूर्वन्तु
वादरायणो हेतुव्यपदेशादिति” शा० सू० निराकृतम् ।
व्याख्यातञ्चेतत् भाष्यकृता शङ्कराचार्येण । नन्वनुक्षण-
विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः
नैव दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्म-
फलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न
चानुत्पाद्य किमपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं
दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य
वा पूर्ववस्थाऽपूर्वं नामास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चाय-
मर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् ।
अविचित्स्य कारणस्य विचित्कार्यानुपपत्तेः वैषम्यनिर्णय-
प्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तथा च धर्मत एव फलमिति
“पूर्वपक्षः” वादारायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फल-
हेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं-
पक्षः तु शब्देन व्यावर्त्यते कर्मापेक्षाद्वाऽपूर्वापेक्षाद्वा यथा
तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः “हेतुव्यपदेशात्”
धर्माधर्मयोरपि कारयित्वत्वेनेश्वरोहेतुर्व्यपदिश्यते फल-
दातृतया च । “एष हेतुव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
उद्धिनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो-
निनीषते” इति स्मर्यते चायमर्थो गीतासु । “यो यो
यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां
श्रद्धां तामेव विदधान्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या

राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति । विचित्कार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते इति । एतेन “नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न येभ्यः प्रभवतोत्पत्तिस्तु प्रामादिकीयवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्-फलतोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्मणामाशुविनाशनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “जीयन्ते चास्य कर्माणि” इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्वस्वीकारे तु तत् तज्जन्ये लक्षणेति भेदः । अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव ज्ञयः, स्थूलावस्थापदानान्तु आशुनाशात्” इति वेदान्तिमते युक्तिरुहनीया । “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । “शास्त्रदेशितं फलमुदाहरीति” जै० सू० । “आत्मान्तरे यौ दुःखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषणास्त्रेणापोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रपूतत्वादिहेतुत्वमिति” वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति मीमांसकाः । तत् दर्शपौर्णमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तद्वान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च ब्रीहिस्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसवाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवहियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाङ्कुरौ १ स्ताके इत्यः । कलिकापूर्वञ्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वंस्तु परमापूर्वं विशेष आधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे दैवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः । केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव “प्रधानस्या क्रिया यत्न साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशं तत्त्वज्ञाननाशं कर्मनाशाजलसर्गादिनाशञ्च । “नाभुक्तं जीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ-

मिति” “कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव ज्ञयोभवेदिति” च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते-ऽर्जुनेति” गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव ज्ञय इत्यनुपदं वक्ष्यते । परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि पण्ड्यापूर्वत्वेन मीमांसकैः व्यवहियते सन्ध्यावन्धनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात् । अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादि प्राप्तिरूपफलजननात् न तत्तापूर्वस्य फलाजनकत्वेन पण्डत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्तार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत् तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । “न कलङ्गं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पण्ड्यापूर्वजनकत्वमिति मीमांसकाः । तत्तापि प्रत्ययाभावरूपफलाङ्गीकाराच्च पण्डत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शितः । “प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभ्यमानत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दवाच्यतेति । वेदान्तिनस्तु कर्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । “तदधिगमे उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं जीयते न वा जीयत इति संशयः किन्तावत् प्राप्तं फलहेतुत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपपद्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च “नहि कर्म जीयत” इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहेष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्वेवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनित्यमिति स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोभोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति । तस्माच्च ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् ? तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो-
व्यपदिशति श्रुतौ “यथा पुष्करपलाश आपो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यत” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद् यथेषीकातूलमग्नौ
प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त” इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भिद्यते हृदयप्रस्थि-
म्बिद्यन्ते सर्वसंशयाः । जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे-
परावरे” इति । यदुक्तमनुपपन्नफलस्य कर्मणः क्षयकल्प-
नायां शास्त्रकदर्शनं स्यादिति । नैष दोषः न हि वयं
कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा, सा
तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्ति-
सद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । “न
हि कर्म जीयत” इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगादृते
कर्म जीयते तदर्थत्वादिति दृश्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य
क्षयः । “सर्वे पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते य उ वैनमेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तं
नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि क्षपयिष्यन्तीति तदसत् दोष-
संयोगेन नोद्यमानानामेषां दोषनिर्मुक्तिफलान्तरकल्प-
नानुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तबहोषक्षयोद्देशेन
विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः । सगुणानु तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च
विद्यावत उच्यते । तत्राविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः
प्राप्ताप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ।
निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्त्तात्मबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु-
कर्मसु कर्त्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ।
अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्त्तृत्वं प्रतिपेद इव
तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रली-
यन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्त्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं
हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्त्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता बाह्यमासं नेदानीं” नापि भविष्यति
काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते
अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तातां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षोमोक्षः कर्मफल
वद्भवितुमर्हति अनित्यवप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥
“इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु” शा० सू० ॥ “पूर्वस्मिन्नधि-
करणे बभूवैतोरपस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्र-

व्यपदेशाद्विदुषितौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेष्व-
ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वोपचरण-
न्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमवयवद-
संश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफल-
हेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् “उभे उ हवैष
एतेन तरतीत्यादि” श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणा-
शव्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृत
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “जीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाऽ
विशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया-
निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः “नैनं
सेतुमहोरात्रे प्रतते तरत” इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्य-
नुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतोनिवर्त्तन्त” इत्यविशेषणैव प्रततेषु
पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ।
एवं धर्माधर्मयोर्वन्वहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धे-
रवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते सुक्तिरित्यवधारयति
“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः शा० सू० ॥
“पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशे-
षेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र” “उभे उ हवैष एतेन
तरतीत्येवमादि” श्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषणैव क्षय इत्येवं
प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ति-
फले एव पूर्वजन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् च
ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् जीवेते
न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्षइति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा
हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञान
प्राप्तानन्तरमेव क्षेममनुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाच-
क्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
यन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेक्षेत न हि
समाने ह्यग्निबीजसम्पर्के केषां हि बीजशक्तिः जीयते केषा-
ञ्चिन्न जीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न
तावदनाश्रित्यारब्धकार्यकर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते
आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले
प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्तात्म-
बोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति ।
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात्

कश्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं
ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा
इति । कथं हेतुकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-
धारणञ्चापरेण प्रतिक्षेपुं शक्येत ? श्रुतिस्रुतिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्ध-
कर्मयोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति भा० ।

अपूर्वता स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तत् । १ प्रमा-
णान्तरागम्यत्वे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्
अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
धारणहेतुभेदे च यथा छन्दोग्ये “तन्त्वौपनिषदं वेदेति
ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्वपति स्त्री न पूर्वः पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । “अपूर्व-
पतिं कुमारीमिति” सि० कौ० ।

अपूर्ववाद पु० अपूर्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुक्षोः कथा ।
गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्वविधि पु० अपूर्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
वि+धा-कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनोये शब्द-
विशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यं
प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
अपूर्वविधिरपि चतुर्विधः कर्मविधिः गुणविधिः विनि-
योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति
इत्यादौ यागरूपे कर्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
द्रव्यदेवतादिविधायकविधिगुणविधिः । यथा दध्ना
जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
द्रव्यादेर्विधानात् । “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि
ऐन्द्रा ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
विधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः
प्रयोगविधिः । यथा अधोत्य स्नायादित्यादि “उपसङ्गिष्व-
रित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विशिष्ट-
विधिरिति भेदः ।

अपूर्व लि० न पूर्वमर्हति यत् न० त० । पूर्वानर्हे “त्वं
नो वायवेषामपूर्वः सोमानामिति” ऋ० १, १३४, ६ ।

अष्टक लि० अष्ट-क न० त० । १ असंबद्धे “अष्टक एकाल्
इति पाणि युक्ते वर्णान्तरायुक्ते २ एकवर्णे “वेरष्टकस्य पा०

अष्टयक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्वपरयोरेकादेश-
रूपे सम्भूयभवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यञ्चेति सा-
हित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय लि० अप+ईच्छ-कर्मणि अनीयर् । १ अनुरो-
ध्व्ये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाल्ये च “आत्मा यत्नेन
रक्ष्योरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय” इति नीतिः ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईच्छ-भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्द-
बोधजनिका “यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेदित्युक्ता
तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोऽस्तिर्नेष्यते
“सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं
तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्” यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति
ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । “सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समास” इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-
कुलसमित्यादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च
ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञा-
नादिकार्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधः तस्य
तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदोशेन “स्वापेक्षापादकः
प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च
याहेत्यभिधाय एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादे-
तद्घटज्ञानमिदं स्यादिति ज्ञप्ता । घटोऽयं यद्येतद्घटजनकः
स्यात् एतद्घटमिदं स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतद्घट-
वृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च” स्वापेक्षा-
पेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च “अपेक्षा चात्र साक्षात्-
परम्परासाधारणी याहेत्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया
वा स्वज्ञानादिप्रयोजकतैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्ष
ग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे
“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” रघुः ।
३ सृष्ट्याञ्च “समुगोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति”
“अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निराभिष इति” च मनुः ।
“निरपेक्षः विगतस्मृह इति” बुल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-
कैकत्वविषयिण्यां “अनेकैकत्वबुद्धिर्यां साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते
भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज लि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन-ड ५ त० ।
न्यायोक्ते द्वित्वादपराङ्मने संख्याभेदे । “द्वित्वादयः परा-
ङ्मिना अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु
परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तित”
इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि
समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्भाविति ज्ञाना-
भावात् एको न द्वौ विद्विजानाञ्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिस्वरूपः
कश्चिन् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्याप्तिर्बन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षाबुद्धि-
सापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम् ।
तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-
स्ततोद्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पकं ततोद्वित्व-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततोद्वित्वनाशः इति । यद्यपि
योग्यविभुविशेषगुणानां स्तोत्रवर्त्तिगुणनाशत्वेन ज्ञानमा-
त्रस्य द्विजगणस्थायित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्त्रिजग-
णस्थायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षा-
बुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकालवृत्तितयैव
कारणत्वोपशमात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं
नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाशइति कल्प्यतइति सि० सु० ।
अपेक्षित लि० अप+ईच्छ-कर्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय
भूते २ आकाङ्क्षिते च । “अपेक्षितक्रियञ्चेति लिधा-
ऽपादानमिष्यत” इति हरिः ।

अपेक्षिन् लि० अप+ईच्छ-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति
स्वकार्यजननादौ इतरप्रयोजकतानुरोधनि च ।

अपेक्ष्य लि० अप+ईच्छ-कर्मणि क्त । १ अपेक्षणीये । भावे
ल्यप् । अनुरोधेत्यर्थे अव्य० “किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते वृगाधिप” इति किरा० ।

अपेत लि० अ+इण-कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपसृते ।

“यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यमिति” भाग० ३ पलायिते च ।

अपेतरासक्षी स्त्री अपेतः राजस इव पातकं यस्याः गौ० ङीष् ।
तुल्यसाम् राजनि० । तस्याः राजसतुल्यपापादिहरणा-
त्तथात्वम् । “दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति
पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम्”
आ० त० स्नान्देतोस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।

अपेय लि० पा अर्हाद्यर्थे यत् न० त० । १ सृष्टौ निषिद्धपाने
मद्यादौ “मद्यमदेयमपेयमनिघ्राह्यमिति” ति० त० उ०
एवमन्यानि अपेयानि सृष्टौ प्रसिद्धानि यथा “वर्ज्यं स-
लवणं क्षीरं यच्च विश्रथितं पयः । अनिर्हृषायागोः क्षीरं
पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति” आ० त० सृष्टिः । “अपः
सुराभाजनस्या मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्
पीत्वा शङ्खपुष्पीष्टं पयः” इति मनुः । “शुनोच्छिष्टाः
स्थिता ह्यपो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्वेन
त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति” यमः । “स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता
आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० शङ्खः

“शुनोच्छिष्टा स्थिता ह्यपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारीतः “शुना
संस्पृष्टभाण्डे तु रेतोमूलविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा
तप्तकच्छं समाचरेत्” लघुबौ० । “चण्डालकूपभाण्डेषु
यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्त्तये
वर्त्तये विधीयते । चरेत् सान्त्वनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
भूमिपः । तदर्थं तु चरेद्द्वैश्वः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्”
आप० । “चण्डालपरिग्रहीतं यो ह्यज्ञानाज्जलं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम्” इति आप० ।
“यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्-
त्वनं कच्छं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः” अङ्गिराः । “किञ्चिदिति
जलक्षीरादिकमिति” प्रा० वि० । आसमांसादौ न दोषः ।
“आमं मांसं हतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । स्नेच्छ-
भाण्डस्थिता दुष्टानिष्क्रान्ताः शुचयः सृताः” यमः
“अन्यजैः खानिताः कूपास्तङ्गानि तथैव च । एषु स्नात्वा च
पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति” आप० । जलान्तरालाभे तु
तदप्यापदि पातं शक्यते “अन्यजैः खानिते कूपे सेतौ
वाय्यादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न
विद्यते इति वृद्धशाता० । “इदमत्यन्तापविषयमिति” प्रा०
वि० । “भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।
ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्चो-
पवासश्च याज्यवर्णस्य निष्कृतिः” परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकूर्चोपेति । “यदि
विप्रः प्रसादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य विल-
पद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा तेन
शुद्धिमवाप्नुयात्” शाता० । अत्रापवादः । “नवभाण्डेषु
पानीयं विट्शूद्रक्षत्रजन्मनाम् । पेयं तदाहुर्विप्राणां पयो-
दधितथैव च” जावा० । “हतं तैलं पयः क्षीरं तथैवेक्षुरसो
गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति” शाता० ।
हतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः” शङ्खः । “पीता-
वशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् । तिरात्रं तु व्रतं
कुर्याद्वासहस्तेन वा पुनः” शङ्खः । “वामेन केबलेनेति”
प्रा० वि० । “प्रपासरण्ये घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोष-
गतास्तथापः । ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्रतो भूमि-
गताः पिबेत्ता” इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाहरण
घटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, खड्गादि
कोषगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽप्यपेयम् “आपदि तु तदेव
जलं भूमिगतं कृत्वा ततः पात्रान्तरेणोद्धृत्य पेयमिति”

प्रा० वि० । एतद्विषये एव । द्रोण्यामायसयुक्तायां कृत्वे प्राव-
र्त्तके तथा । ग्रामप्रपाजलञ्चैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति
लघुहारीतः । तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ववचनैकवाक्य-
त्वात् । “प्रावर्त्तके सेचके कृत्वे अज्ञाते” प्रा० वि० । “कूपे
विन्मूलसंस्पृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । तिरात्रेण विशुध्येत”
अङ्गिराः । “जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्
कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणमिति” विष्णुः । “महत्-
स्वयमुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्जनमिति” प्रा०
वि० । यथोक्तं देवलेन । “तत्राक्षोभ्यतडागानि नदीर्वापीः
सरांसि च कललाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति” ।
“मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताञ्चोदकं पीत्वा ब्राह्मण-
स्तिरात्रसुपवसेदित्यादि” विष्णुः “अत्यन्तोपहतात् अमे-
ध्यादिनेति” प्रा० वि० । “यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः
श्वदूषितात् उपवासत्रयं कृत्वेत्यादि” लघुहा० । “क्लिन्नो
भिन्नः श्वश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते । पयः पीत्वा तिरात्रेण
इत्यादि” देवलः । “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा
पशुरिति भवि० पु० । “क्षेत्रोपानहविन्मूलं स्त्रीरजो मद्य-
मेव च । एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्वाहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशेषनमिति” अत्रिः ।
अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्मपुटे च तोयं यन्वा-
करे कारुकशिल्पिहस्ते । स्त्रीवालट्टाचरितानि यान्य-
प्रत्यवष्टानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदेशे
सेवानिवेशे भवनस्य दाहे । आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु
तथैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोतृप्रिकृतोयं प्र-
कृतिस्यं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-
द्धृतं जलमिति” । प्रागुक्तवचनजातैः चर्मभाण्डस्थित-
यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं
यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्रयं यदि महीगतं
गोतृप्रिकरं प्रकृतिस्यमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम्
महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्या-
वर्त्तकतया गोतृप्रिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-
मेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्य-
वधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य
पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम् । एतच्च स्वभा-
वतः पेयजलस्यैव-चर्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम्
न तु अपेयस्त्वेच्छादिस्नानिततोयस्यापि पेयताविधा-
नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्यैव अन्न-
स्यैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः

पेयस्यैव चर्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतदैव
सर्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् एतेन
इदानीन्तनस्त्वेच्छराजस्नानितस्यजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्ध-
ताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य स्त्वेच्छस्नानितजलत्वेन स्वभा-
वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकटत्वादाप-
द्विषयत्वाभावात् प्रकृतिस्यविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण
विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्युत्तरे । किञ्च
“विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते सहस्रेष्वन्तु विज्ञेयं
पुरीषन्तु स्वभावतः” इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्यैवत्वेन
शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् स्त्वेच्छामेध्यादिस्यैवत्वेन शङ्कि-
तस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते । शशिसूर्यकिरणास्पृष्ट-
तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि
ऽपेयता । “अपि चण्डालभाण्डस्यं तज्जलं पावनं महत्”
इत्युक्तोक्तवत्त्वात् गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः
शुद्धतेति तु न शङ्का “सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति
स्त्वेच्छस्यैव सुराभाण्डे मेघादिजलमिच्छे” इति वचनात्
तस्य मेघादिजलसम्पर्कशङ्कायामेच्छादिस्यैव प्रत्यक्ष-
दर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात् । धारायां प्रतिप्रसवमाह
वैधायनः “अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः । आ-
कराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरमिति” काले नवोदकं
शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम् । अकाले तु दशाहं स्यात्
पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० स्मृतिः । “स्नानमाच-
मनं दानं देवतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघा-
द्विनिःसृतैः” । आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां नि-
षेधः । “यव्यद्वयं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु
स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा सुरापगाम् इति” छन्दो० प० ।
“यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति” मनुः यैः
विप्रैः “अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ । देवयोनिरपांपतिः । कु-
शायेणापि कौन्तेय । न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा० व० प०
स्यैव निषेधात् पाननिषेधः । “अनिर्हृशया गोः क्षीरमौष्ट्रमै-
शफं तथा । आविकं सन्धिनोक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।
आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषं विना । स्त्री-
क्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनुः । “गोः क्षीर-
मनिर्हृशयाः सूतके अजामहीष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैक-
शफञ्च सन्दिनीनाञ्च वाश्च वत्सव्यपेताः” अङ्गि० । “व-
र्जयेद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सया । आरण्यानाञ्च
सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषमिति” यमः । “सर्वासां द्वि-
स्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्यमिति” शङ्खः “गोजामहिषीवर्ज्यं

सर्वपयांसि यान्यनिर्दशाहं तान्यपि सन्धिनीसन्दिनीविव-
त्तायमसूक्ष्मं चामेध्यभुजश्च" विष्णुः । पीत्वोपवसेदित्यनु-
वृत्तिः । सन्धिनी वृषभाक्रान्ता सन्दिनी नित्यं प्रसूतवत्पयः-
स्तना । अमेध्यभुजः सद्यादिभक्षणशे लायाः । यमसूक्ष्म-
युग्मं प्रसूता "हस्तवत्या निन्दितं रासभञ्च पयो वर्ज्ये-
दिति" हारीतः । तत्राजाक्षीरं दशाहादवाक् निषिद्धम्
ऊर्ध्वं तत् पेयं सर्ववचनसामङ्ग्यात् "गोघ्रातं शङ्कनोच्छिष्टं
पदास्पृष्टञ्च कामतः । सन्धिन्यनिर्दशावत्सगोपयः परिवर्ज्य-
येत् याज्ञ० । "क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः
सप्तरात्रं द्रतं कुर्यादित्यादि" या० । "उद्धेक्षीरमातुषी-
क्षीरपाने पुनरुपनयनं तत्प्रकृच्छेत्त्यादि" शाता० ।
"उद्धतस्नेहविलयनपिन्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
नास्मीयात्" गौत० । उद्धतस्नेहं, क्षीरादि विलयनं द्रुतमलं
पिन्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्याणि गृहीत-
साराणि ॥ आत्तवीर्यपदञ्चात्यन्तोद्धतस्नेहपरं मथित-
पदं च उदकप्रायतक्रपरञ्च । "क्षतियश्चैव द्रुतस्थो
वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो-
ऽन्योऽस्य पुण्यकृत्" आप० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो
नरकेण विपच्यते" स्मृतिः । सुश्रुते तु धातुदोषविशेषजनक-
तयाकानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
पेयशब्दे २२६, २७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित्
प्रदर्श्यते "वर्षाजले गाङ्गेयत्वासामुद्रत्वपरीक्षणसूक्ता
"वर्षान्यत्वे सिक्त्यलोदे च सामुद्रमिति विद्यात्तन्नोपादेय-
मित्युक्तम् कीटमूलपुरीषाण्डशवकोष्ठप्रदूषितम् । तृणपक्षी-
त्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् योऽवगच्छेत् वर्षासु पिबेद्वापि नवं
जलम् । स वा ह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु
तत्र यत् सैवालपद्मादृणपङ्कप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्यकिरणै-
र्नाभिजुष्टं गन्धर्वरसोपस्पृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य
स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकाः दोषाः षट् सम्भवन्ति । व्यापन्नं
वर्ज्येन्नित्यं तोयं यदप्यनार्त्तवम् । दोषसङ्कननं हेतु-
त्वाददीताहितन्तु तत् । "व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिब-
तीहाप्रसाधितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाक-
ताम् । आसकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।
अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति"
नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनापेयता च तत्रोक्ता "पूर्वाभि-
सुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वादिति । सह्यप्रभवाः
कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलय-
प्रभवाः कमीन्, सहेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि, हिमवत्प्र-

भवाः हृद्रोगश्चयथुशिरोरोगक्षीपदगलगण्डान्, प्राच्या-
वन्त्याः अपरावन्त्याश्चाशंस्युपजनयन्ति, इति "सामुद्रसदकं
विस्त्रं लवणं सर्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानूपं वार्य-
भिष्यन्दि गृहीतमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यापेयताप्युक्ता,
"पार्श्वशूलं प्रतिश्याये, वातरोगे गलग्रहे, आध्माते क्षिमिते
कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु
परिवर्ज्येदिति" । तत्रस्यापेयता रोगभेदे तत्रोक्ता "तत्रं नैव
क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु च
रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेषाम-
येषु चेति" । इत्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६, २७,
पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्त्वेषः । "उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहा-
नामथ शस्यते, ऋते भक्ष्यातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तयेति"
रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्ग्या
तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न प्रिवेच्छासका-
सार्त्तो रोगे चाप्यूर्ध्वजलुगे । क्षतोरक्तः प्रसेकी च यस्य चोप-
हतः स्वरः । पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्राज्ञ शीलयेत् ।
प्रदुष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दाग्निमाद-
कृद्ग्रादीनामयान् जनयेत् बह्वनिति" सुश्रुते ॥ [अदत्ते
अपेशल त्रि० विरोधे न० त० । पेशलत्वाविरोधिमान्द्ययुक्ते
अपेहिकटा स्त्री अपेहि अपगच्छ कट ! इत्युच्यते यस्यां
क्रियायाम् मयू० स० । कटसम्बोधनकापगतिनिदेशक्रिया-
विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेहिद्वितीया, अपेहि-
प्रथमा, अपेहिबाणिजा अपेहिस्वागता एतेऽपि शब्दाः
तत्तत्सम्बोधनकागमनक्रियानिदेशे ।
अपैशुन न० अभावे न० त० । १ पैशुन्याभावे न० व० ।
२ पैशुन्यशून्ये त्रि० अपैशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति त्रि०
अपोगण्ड त्रि० अपसि कर्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे
"विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्मकार्येषु वर्ज्येदिति" स्मृतेः स
हि वैधकर्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्मभावे
त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तस्य
कर्मणि अवीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गियुक्तत्वात्
गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्रिवलियुते मध्यभागे बलीनामेव
तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न० त० । पोगण्डः
पञ्चमादब्दादवाक् च दशमादब्दतत्पुक्ते पञ्चाब्दे बाले ।
पोगण्डभिन्नशिशोरेव तथात्वात् । "बाल आषोडशात्
वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्दप्रत" इति नारदोक्तपोगण्ड-
भिन्ने ५ षोडशवर्षातीतवयस्के च "अजडश्चेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्व्यव-
 मर्हति" कात्या० । [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० द० ।
 अपोठ लि० अप-वह-क्त । १ निरस्ते त्यक्ते २ "कल्पनापोठम-
 अपोदक लि० अपगतमुदकं सुस्निग्धत्वात् यस्य । १ अप-
 विष्टोदके "तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुङ्गिरपोद-
 काभिः ऋ० १, ११, ६, २ । अपनद्धं फलेषूदकं यस्याः उक्त-
 युंस्तत्वात् स्त्रियामत इत्थं वा । इत्थपक्षेऽपोदिकापि
 (पुङ्गु) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकवत्त्वात्तथात्वम् । अप-
 कटमुदकं यस्मात् ५ व० । जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्न
 अपोदकं विषं तत्त एतास्वप्रभवम् अथ० ५, १३, १ ।
 अपोनप्ति(प्ती)य लि० अपोनपात् देवताऽस्य च-क वा
 नि० । अपोनपाद्देवताके हविरादौ । [मयट् । जलमये ।
 अपोमय लि० अपः जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपस्+
 अपोह पु० अप+उह गत्यादौ बा० भावे क । १ त्यागे
 २ अतद्व्याप्यतौ तद्विचक्षणं व्याप्यतेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-
 त्त्तथात्वम् । "तद्वानपोहो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र०
 "अपोहः अतद्व्याप्यत्तिरिति" महेश्वरः । ऊहस्तर्कः अपः
 विपरीत्ये प्रा० स० । अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के
 स च "सुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा । ऊहो-
 ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः
 बुद्धिगुणभेदः । "स्वयम्हापोहासमर्थ" इति पा० भा० ।
 भावे ल्युट् । अपोहनमप्यत्र न० । "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-
 मपोहनञ्चेति" गीता ।
 अपोहनीय लि० अप-ऊह-अनोयर् । अपरकृततर्कनिर-
 सनेन तर्कणीये, "ऋत्विगपोहनीयास्तयः" कात्या०
 २२, ६, २१ ।
 अपोह्य लि० अप-उह गत्यादौ कर्मणि ल्यप् । अपगमनीये
 "त्याज्ये एतैर्ब्रतैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्" मनुः
 अप+वह-ल्यप् । दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
 अपौरुष लि० नास्ति पौरुषमस्य । विक्रममन्ये । अभावे
 न० त० । पौरुषाभावे न० ।
 अप्चर लि० अप्सु चरति चर-ट । १ जलचरे जन्तौ
 स्त्रियां ङीप् "लीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां ऋगमर्त्ताश्चाप्-
 चराः" इति मनुः त्रीणि दुर्गाणि ।
 अप् न० आप्यते भोगाय जीवेन आप-तन् ह्रस्वश्च । १ शरीरे
 २ सूक्ष्मरूपसोमे च । "अथाप्रवे द्वितीये यामाहुतिं जु-
 होति शत० ब्रा० ३, ६, ३८, अप्सुः सूक्ष्मरूपः सोमः भा० ।
 अप्सुर् पु० अप्सुः जलदानाय ततोर्त्ति तर-वेगे क्तिप् । जल-

दायके इन्द्रे तस्य भवनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-
 त्त्वात्तथात्वम् "यज्ञेन गातुमप्सुरो विविद्विरे ऋ० २, २१, ५,
 "अप्सुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा० । २ तदायकेऽनलादौ च
 तत्वाग्न्यादेः "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सस्यगादित्यसुपतिष्ठते
 आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम् ।
 अप्तुर्त्यै न० अप्सुरो भावः बा० वेदे यत् । "जलप्रेर-
 कत्वे लोके तु प्यञ् आप्तुर्त्यमित्येव । "इन्द्राग्न्यौ ! तवि-
 षाणि वां सधस्थानि पयांसि च युवोरप्तुर्त्यै हितम्
 १२, ८, अप्तुर्त्यै वृष्टिप्रेरकत्वम् भा० युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः
 अप्तोर्याम पु० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम इव अलु० स० ।
 अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
 श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम् । "सो-
 ऽप्तोर्यामेण यजेत" कात्या० ८, ११, १०, "षडुत्तरे अत्यग्नि-
 ष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः
 कात्या० १०, ८, २६, ।
 अप्त्य लि० अप्सुनि देहे भवः यत् वेदे टिलोपः ।
 १ अपत्ये निरु० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्वे अर्द्धे रजसो
 अप्रस्य" ऋ० १, १२, ४, ५ "अप्रस्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०
 अप्रस्य लि० अप्रसि कर्मणि तिष्ठति अधिकृतत्वात् स्या० क
 ७ त० । १ कर्मण्यधिकृते "संयावप्रः स्थो अपसेव" ऋ० ६,
 ६७, २ । "अप्रस्यः कर्मण्यधिकृतः" भा० ।
 अप्रराज पु० अप्रसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा०
 वेदे ट् सलोपः । कर्मप्रेरके । "युवं ह्यप्रराजावसी-
 दतम् ऋ० १०, १२, ७ ।
 अप्रवान पु० अप्रसा कर्मणा वानं गतिः सङ्गतिरस्य । ऋगुवंशे,
 ऋषिभेदे, "यमप्रवानो ऋगो विरूचुः ऋ० ४, ७, १, अप्र-
 वानः ऋगुसम्बन्धी कश्चिदपि, भा० । "और्व्विभृगुवदप्र-
 वानवदाहुवे अग्निं समुद्रसम्" ऋ० ८, १०, २, ४, अस्मैव
 वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यवनाप्रवानौर्व्वि-
 जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्व्वजामदग्न्याः" इति वा
 "भार्गवच्यवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवच्य-
 वनाप्रवानौर्व्ववेदाः" इति गोत्रप्रवरा० । वत्सानामाप्रवतः
 प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्भेदम् । अप्रसे आ-
 दानकर्मणे वानमस्य ट् सलोपः । बाहौ निरु० ।
 अप्रस् लि० आप-अप्सु लुट् ह्रस्वश्च । १ कर्मणि निरु० ।
 "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनाशस्तत
 उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु
 चक्षुषे भद्रमप्रः ऋ० १, ११, ३, ८ । "अप्रः कर्म" भा० ।

बा० अकर्माख्यायामपि असुन् नुट् ह्रस्वश्च । २ प्राप्तये,
“यच्चित्तमत्र उषसो वहन्त” ऋ० १, ११२, २० । “अप्रः
प्राप्तव्यम्” भा० ।

अप्रस्वत् लि० अप्रस्+अस्वर्थे मतप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
कर्मयुक्ते । “अप्रस्वतीषुर्वरास्विति” ऋ० १, १२७, ६ ।
“अप्रस्वतीषु खननादिकर्मापेतासु” भा० ।

अप्पति पु० अपां पतिः दैत० । १ वरुणे २ समुद्रे च । “इन्द्रान्त-
कापपतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्” इति “वित्ताप्पत्यो-
र्यमस्य च” इति च मनुः ।

अप्पित्त न० अपां पित्तमिव हेतुत्वात् । १ अग्नौ “अग्नेराप”
इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्य लि० अपामिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १ जलसंस्कृते
“अप्येगो राजाप्यस्तमिष्यते” ऋ० ६, ८६, ४५ । “अप्यः
अप्सु संस्कृतः” भा० जलसम्बन्धिनि “त्वयाहितमप्यमप्सु
भागम्” ऋ० २, ३८, ७ । “अप्यमपां सम्बन्धिनम्” भा० ।
३ कर्मणि साधौ “स ईं ऋगो अप्योवनगुरुप” ऋ० १,
१४५, ५ । “अप्यः कर्मणि साधुः” भा० अप्नुं योग्यं वेदे
यत् ह्रस्वश्च । ४ प्राप्तुं योग्ये “योनिमप्यमनिशितम्” ऋ०
२, ३८, ८ । “अप्यम् आप्नुं योग्यम्” भा० ।

अप्यय पु० अप+इण-भावे अच् । १ “अपगमने २ नाशे ३
विलये च “स्वाप्ययादिति शा० सू० भवाप्यायो हि भूतानां
श्रुतौ विस्तरशोभया” गीता । अपैत्यस्मात् अपादाने
अच् । पक्षपुच्छसन्धिषु “पक्षपुच्छानि पराग्निरप्ययेषु”
कात्या० १७, ६, ७, “अप्ययेषु पक्षपुच्छाभ्यसन्धिषु” वेददी० ।

अप्रकट लि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने
गुप्ते । “प्रकटाऽप्रकटा चेति लीला सेयं हरेर्द्विधा प० पु०

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न०
ब० । २ चलनहीने लि० “अप्रकम्पोदुराधर्ष” इति पुरा० ।
अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० ।
२ प्रकर्षशून्ये लि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकाण्डः क्लृप्तोऽस्य । १ क्लृप्तशून्ये
क्षिण्डीप्रभृतिवृत्ते । न०त० । २ प्रकाण्डभिन्ने स्वल्पे लि०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे
गोपने “अप्रकाशक्रये क्रेतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति”
प्रा० त० ना० । न०ब० । “प्रकाशशून्ये लि० “प्रकाशांश्चाप्रका-
शांश्च तस्करान् द्विविधान् विदुः” मनुः । अप्रकाशचौराश्च
अपहर्त्तृशब्दे मनूक्ताः १५४ पृष्ठे दृश्याः । “प्रकाशश्चाप्रका-
शश्च लोकालोक इवाचल” इति रघुः ।

अप्रकाश्य लि० प्र+काश-णिच् अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
१ प्रकाशयितुमनर्हे गोप्ये “अप्रकाशमिदं गुह्यं न
देयं यस्य कस्यचित्” तन्त्रम् । २ विशेषतो गोप्ये
जन्मर्क्षादिनवके च तच्च । “जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृह-
च्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि
सर्वथा” का० ख० ।

अप्रकृत लि० न प्रकृतः प्रक्रान्तः यथार्थो वा । १ अप्रक्रान्ते
२ अयथार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽस्यस्य अर्थ० आ० अच्
न०त० । भयादिना ३ स्वभावहीने । “तामसं यच्चाप्रकृतो ददा-
तीति शु० त० हारी० “अप्रकृतो भयादिमान्” रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणभिन्ने
सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे “न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष” इति
सां० का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्ते
प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, मीमांसकोक्तायां
३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न०
ब० । ४ तच्छून्ये लि० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत्र ।

अप्रकृतिस्थ लि० प्रकृतौ स्वभावे न तिष्ठति रोगभयादिना
ततश्चलति स्या-क ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभा-
वाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट लि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निरूपे अपकर्षयुक्ते
अप्रकृष्ट लि० प्र+कृप्-क्त न०त० । कृष्टभिन्ने यदुचितं
तद्भिन्ने “ऋत्विजां वैकोऽप्रकृष्टत्वाच्छामित्वे कात्या० ६, ७, २
अप्रक्षित लि० प्र+क्षि-भावे क्त “अण्यदर्थे” पा० उक्तेः
भावकर्मणोश्च गत्यदर्थतया तद्भिन्ने दीर्घविधानात् भावस्य
च गत्यदर्थतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रक्षितं
प्रत्ययो यस्य । प्रत्ययरहिते “अप्रक्षितं वसु विभर्षि” ऋ०
१, ५५, ८ । [सुदुत्ववति ।

अप्रखर लि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि
अप्रगुण लि० न प्रकृष्टो गुण उपकरणं कार्यसामर्थ्यं वा यस्य ।
१ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतस् न० न प्रचेतति प्र+चित-असुन् न०त० । अज्ञाने
“कथाविधात्यप्रचेताः” ऋ० १, १२०, १ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ड न०त० ।
पुत्रादिजननाभावेन अजःते १ वन्त्ये “आत्मा वै जायते
पुत्र” इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य
तथात्वम् । “भ्रातृणामप्रजः कश्चित् क्षियेत प्रव्रजेत वेति”
स्मृतिः “अप्रजस्वीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्वर्षीति” या० ।
२ पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री “अप्रजायामतीतायां बान्धवा-

स्तद्वामुयुः” इति स्मृतिः “संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भ-
माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्”
भा० आ० प० ।

अप्रजस् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा० ।
प्रजाशून्ये । “अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्तृगामि च”
स्मृतिः । “अस्वं त्वाप्रजसं कृणोमि” अथ० ७, ३५, ३ ।
अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अष्टत-
गर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां
स्वर्षवचसाम् । शतमस्रै प्रदास्यामि” भा० उ० प० १५ अ० ।
अप्रणीत लि० न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैध-
संस्कारशून्ये अनलादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य लि० न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन
अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव
सर्वतः” मनुः ।

अप्रता लि० प्र+ताय-क्तिप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५ त० । १
अतिविस्तीर्णं “न सोमो अप्रता पमे” ऋ० ८, ३२, १६,
“अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरातोलोपात् रूपम्
अप्रति लि० नास्ति प्रति प्रतिकूपः प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य ।
१ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुरुणीन्द्रः” ऋ० २, १६
४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते
“यः एकः इदं प्रतिर्मेन्यमानः ऋ० ५, ३२, ३ । “अप्रतिः
प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा० । २ अप्रतिरूपे अनुपमे च
अप्रतिकर लि० प्रति वैपरीत्ये क-कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः ।
१ विपरीतकारिणि विश्वस्ते, जटा० प्रति+कृ-भावे अप्
प्रतिकरः प्रतिक्रियः अभावे न० त० । २ प्रतिक्रियाभावे पु०
न० व० ३ प्रतिक्रियशून्ये लि० ।

अप्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ-घञ् वा दीर्घः अभावे न० त०
१ प्रतीकाराभावे । न० व० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्तुम
शक्ये च लि० । अभावे अभ्ययी० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।
अप्रतिकर्म्मन् लि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य ।
१ प्रतिकर्त्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिकूपं तुल्यं यस्य तादृशं
कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके लि० स्त्रियां डाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त० ।
१ प्रतीकाराभावे । न० व० । २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रति-
कर्त्तुमशक्ये च लि० ।

अप्रतिग्राह्य लि० न प्रतिग्रहीतुं योग्यं स्मृतौ निषेधात् ।
प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते
हिरण्मयादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहश्चादृष्टार्थ-

त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, काला-
दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् कचित्
वस्तुकृता कचित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता
“प्रतिग्रहप्रातिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्” मनुः
तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे
अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्
स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि न त्वन्यत इति
स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रिय
वृत्तिपरः “न राज्ञः प्रतिग्रहणीयादराजन्यप्रसूतितः”
इति “यो राज्ञः प्रतिग्रहणीयास्तु अस्त्रोच्छास्त्रवर्त्तिनः
स पर्यायेण यातीमात्ररकानेकविंशतिमिति” मनुनान्य-
राजतस्तन्निषेधात् देवलेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रति-
ग्रहविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशु-
चीन् मेध्यमेव धनं प्राङ्गुलीक्ष्णस्यापि महीपतेः” इति
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्तेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि
वा चक्षियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः
निन्दितप्रतिग्रहश्च अपात्वीकरणम् “निन्दितेभ्यो-
धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्वीकरणं
ज्ञेयमिति” मनुक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः
“चण्डालान्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रहं च ।
पतत्यज्ञानतोविप्रो ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” मनुक्तेः
तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीरुक्त्वा “भुक्त्वा चैषां
स्त्रियोगत्वा पीत्वापः प्रतिग्रहं च । कच्छमर्द्धं चरेज्
ज्ञानादिति” मनुक्तेः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च
प्रतिग्रहं च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
वा” वृह० “शौकरिकव्याधनिषादरजकवरुडचर्मकारा न
भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नाशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं
चरेत्” सुम० “रजकचर्मकारश्च नटोवरुड एव च
कैवर्त्तमेदभिक्त्वाश्च सप्तैते ह्यन्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च
स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रहं च । पतत्यज्ञानतोविप्रो-
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” यमः अत्रापवादः “शय्यां
गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धाना-
मत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्युदेदिति” मनुः न
निर्युदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाक
तृणकाष्ठधान्यानि क्षेत्स्थान्यम्बु तडागस्थं गोष्ठस्थं च
पय आदाय न दोष” इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपद्वौकिताना-
मेवादाने न दोष इति प्रा० वि० । “अयाचिताहृतं ग्राह्य-
मपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विप-

स्तथेति" या० सूत्र्येकवाक्यत्वात् । व्यक्तसुक्तम् "गन्धपुष्प-
कुशान् शय्यां शाकं मांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं
धान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्य
भयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि" का० ख० ।
तेनैषामेवायाचिताहृतानां ग्राह्यता नान्येषाम् । एवञ्च
चण्डालादितोऽपि शय्यादिभिन्नानामुपढौकितानामपि
अप्रतिग्राह्यता । शूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधस्तु अनापद्येव,
आपदि तु तस्य कर्तव्यता "याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते
संस्कृताः तनानाम् । प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्तजन्मनः"
इति "अष्टत्तिकर्षितः सीदन्निमं घर्म्मं समाचरेत् सर्वतः
प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः" इति मनुना तस्या-
भ्यनुज्ञानात् । तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिग्राह्यम्
"योऽदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणोधनम् याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" या० उक्तेः आपदि
शूद्रधनस्य ग्राह्यत्वेऽपि यज्ञार्थतया न ग्राह्यता "न
यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो लिप्सेत कर्हिदिति" मनुना कर्हि-
चिदत्यनेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्रादधिगम्यार्थ-
मग्निहोत्रमुपासते ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु
गर्हिता" इति मनुक्तेः । तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिग्रहनिषेधः ।
"सूतशय्याह्वयग्राही न पुनर्मानवो भवेदिति" पुरा० । "शस्त्रं
विस्त्रं सुरा चाप्रतिग्राह्या ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि० ।
विस्त्रं सुवर्णम्" "मद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यमिति" ति० त०
उ३० । "मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्प्रदोत्तरं जमेत्
पञ्चरात्रं, मध्यमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमसत्-
प्रतिग्रहे" हारी० "हिरण्यं भूमिमन्त्रं गामश्वं वासस्तिलान्
घृतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्" मनुः ।
अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय । "किं करिष्यत्यसौ
मूढो गृह्णन्नुभयतोमुखीम् । सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुर-
धारासमन्विताः पूर्ये वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते ।
एतामवस्थां प्राप्नोति गृह्णन्नुभयतोमुखीमिति म० पु० ।
एतस्य विद्वद्विद्वद्विषये निषिद्धता कृष्णाजिनादीनां तु
अग्राह्यशब्दे ई० पु० उक्ता । देशकालाविशेषे च प्रतिग्राह्य-
णामप्य प्रतिग्राह्यता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुण्ये-
ष्वायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तोद्भवे द्विजः" तीरे
प्रतिग्रहस्याज्यस्याज्यो घर्म्मस्य विक्रयः" इति प्रा० त० पु० ।
"पाणीयं पायसं भैक्षं घृतं लवणमेव च । हस्तदत्तं न
गृह्णीयात् तुल्यं गोमांसमक्षयैः" इति का० ख० ।
"तत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेषा" मित्यनेन अष्टपुत्रदानप्रतिग्रहयोर्निषेधेन तस्या-
प्यप्रतिग्राह्यता । तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानात् भर्तुरिति" सूत्रेः भर्तुज्ञा-
मन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिग्राह्यता । परितोषार्थं
विष्टग्रहणे तु न दोषः । न प्रतिग्राह्यं यस्मात्
५ त० । प्रतिग्राह्यद्रव्यादानानं वधौ शौकरिकादौ
चण्डालादौ च पु० । "न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्या"
इति प्रागुक्तमुक्तवाक्यम् । "प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोषः"
इति प्रा० वि० ।

अप्रतिघ लि० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातकोऽस्य । १ प्रतिघातक
शून्ये अप्रतिबद्धे" यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति" मनुः ।

अप्रतिद्वन्द्व लि० प्रतिगतः द्वन्द्वं विरोधं सङ्घातं वा अत्या० स०
न० त० । १ प्रतिस्पर्द्धाशून्ये "त्वामपतिमकस्मांश्चमप्रतिद्वन्द्व-
माहवे" रामा० । प्रतिद्वन्द्वः सहचरः । २ तच्छून्ये च
"सोऽहं वनमिदं प्राप्नोनिर्जनं लक्ष्णान्वितः । सीतया
चाप्रतिद्वन्द्व" इति रामा० ।

अप्रतिपक्ष लि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सदृशो वा यस्य ।
१ विपक्षहीने २ असदृशे च ।

अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः कर्तव्यतानिश्चयः अभावे न०
त० । इतिकर्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिविह्वलानि
चेन्द्रियाणि" काद० । २ निश्चयाभावे ३ अस्वीकारे
४ अग्रहणे ५ स्थूल्यभावे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति"
गौ० सू० । न० व० । इतच्छून्ये लि० ।

अप्रतिपद् लि० प्रतिपद्यते जानाति प्रतिपद-क्रिप् न० त० ।
विकले "सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्" य० ३०, ८ । "अप्रतिपदं
विकलमिति" वेददी० ।

अप्रतिपन्न लि० न० त० । १ अज्ञाते २ अनङ्गीकृते च ।

अप्रतिबद्ध लि० न प्रतिबद्धः निरुद्धः न० त० । अनिरुद्धे
उद्दामे । [प्रबले २ विपक्षहीने च ।

अप्रतिबल लि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति-

अप्रतिभ लि० नास्ति प्रतिभा यस्य । १ प्रतिभाशून्ये
२ अप्रगल्भे ३ स्फूर्तिशून्ये ४ प्रत्युत्पत्तिमतिशून्ये
५ अष्टष्टे ईलज्जिते च ।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न० त० । वादिप्रतिवादिनोर्वादे प्रसृते
वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्कालं प्रति-
वादिनः १ स्फूर्त्यभावरूपे नियग्रहस्यानभेदे "उत्तरस्या
प्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ० सू० । २ प्रगल्भताभावे च ।

अप्रतिम लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये “अनुपमे-
“त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य ।
स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी
न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । “अथ वा हेतुमन्निष्ठ-
विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरेकाधिकरण्यं व्याप्ति
रुच्यते” भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोज्ञा यस्य । १ प्रति-
योधशून्ये । नास्ति प्रतिरथः तुल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य । २ यात्रा
मङ्गलार्थे सामभेदे । “एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स वृहस्पति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति” इति च शत० ब्रा०

अप्रतिरव लि० न प्रतिकूलो रवः प्रतिरवः स नास्ति यत्र ।
समेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनशून्ये
भोगे । “अप्रतिरवं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानि-
र्भवति” मिता० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असङ्गो ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा
यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य
अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति” न्यायः सौवर्क्षराजतौस्वरखड्गमणिमय-
पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति” आ०त० गोभिलः
“अप्रतिषिद्धानि कदलीष्टवत्तगादीनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+स्कृ-क्त न०त० वेदे षत्वम् ।
१ अप्रतिशब्दिते “स वीरो अप्रतिष्कृतः” ऋ० ७, ३२, ६,
“अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारशून्ये
स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगवः ! कस्मिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे महिम्नीति” श्रुतेस्तस्यान्याधारशून्यत्वात्तथात्वम् ।
२ अनाश्रये ३ निष्कले । “सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पू-
योष्ठितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्जुषौ” मनुः
४ प्रशंसाशून्ये च लि० । अभावे न०त० । ५ प्रशंसाभावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमप्यत्र । स च विष्णौ पु० । “अपां-
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु सह० ।

अप्रतिसंख्य लि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः ।
अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्धभावेन १ प्रत्येक-
संख्याग्रहणाभावादनुपलब्धसंख्याको वस्तुनि । प्रतिसंख्या
बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २ विशेषबुद्धभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।

१ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्वके भावविनाशे । तद्विशेषः
बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् अप्रतिसंख्यानिरोधः “प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्” शा० सू० प्रत्या-
ख्यातः । “अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
त्वयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशश्चेत्याचक्षते । त्वयमपि-
चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः
किल विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमा-
काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भ-
वत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्वस्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेन-
अन्यथाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थासु कचिददृष्टे
नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्वापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति” शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत लि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० ।

अन्यैरभिभूते २ अप्रतिरुद्धे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्ण
अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे
न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया
कालयापनाभावे २ इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० ।

३ प्रतीक्षाशून्ये “अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति” शत० ब्रा० ।

अप्रतीत लि० प्रति+इण-क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०
त० । १ प्रतिगतभिन्ने “सहस्रसां वाजिनमप्रतीतम्
ऋ० १, ११, ७, ६, । “अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम्” भा०
“मरुत्वतो अप्रतीतस्य” ऋ० । ५, ४२, ६, “अप्रतीतस्या”
प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेभिर्विज्ञतो अप्रतीतः”
ऋ० ३, ४६, ३, “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्य-
परिच्छिद्यमानः” भा० ३ अपलायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्थोटः प्रतीत्य-
प्रतीतिभ्याम्” सां० सू० ।

अप्रतीक्षति० प्रति+दा-क्त प्रतीक्षं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदत्तभिन्ने “अपमित्यमप्रतीत्तं यदस्मि यमस्य, येन बलिना चरामि” इति अथर्ववेदः दै, ११७, १,
 अप्रतीप लि० विरोधे न० त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।
 अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासोत्तानं वा अभावे न० त० ।
 १ विश्वासाभावे “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं चेत-
 मप्रत्ययानामिति” सिङ्गलः न० व० । २ विश्वासशून्ये ।
 “बलवदपि शिक्षितामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” शकु० । ३ ज्ञाना-
 भावे पु० । न० व० । ४ ज्ञानशून्ये लि० । प्रत्ययः-
 प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुवादिशब्दभेदः न० त० ।
 ५ सुवादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे “अर्थवद-
 धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति” पा० ।
 अप्रत्याख्येय लि० न० त० । अपरिहायेत्यक्तुमशक्ये ।
 अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे ।
 “प्रधानकर्माख्याख्ये लादीनाङ्गिर्कर्मणाम् अप्रधाने
 दुहादीनां ख्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः” हरिः कर्मणोऽप्रधान-
 त्वञ्च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । “प्राधान्यं हि विधेयत्व
 प्रतिषेधेऽप्रधानतेति” भाट्टाः २ अनुत्कृष्टे अस्य त्रिलि-
 ङ्गत्वमपीष्यते । “अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि
 पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः”
 नीति० । ३ प्रधानकर्माङ्गे न० “अप्रधानकालं सकृदसन्नि-
 पातात्” कात्या० १, ७, १५, अयमर्थः । “वसन्ते
 ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यनारभ्याधीतमप्याधानमग्निहोत्रादी-
 नामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म
 प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्तव्यम् उत सर्वप्रयोगाणां साधा-
 रणं सकृदिति । तत्र कर्माङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म-
 भेदेन कर्तव्यम् न च वहिःकालत्वे नागृह्यमाणविशेषता,
 यदुपस्थानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषग्रह-
 णात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदुष्यते अप्र-
 धानकालं यदङ्गमाधानसदृशम् तत्सकृदेव कर्तव्यम् न भेदेन
 कर्मण आदौ । कुतः ? असंनिपातात् न चैतत् कस्यचित्
 कर्मणः प्रक्रमे कर्ममध्ये वा संनिपतितम् येन विशेषग्रहणं
 स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्यं निमित्तवशात्-
 कामवशाद्वा यथाकामं प्राप्तम् तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न
 तु किञ्चिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानम् एवमनभि-
 संहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारण-
 वशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव
 भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वाथत्वावधारणात् तस्मात्
 अप्रधानकालीनत्वात् सकृदेव कार्यमिति” कात्या० व्या० ।

अप्रधृष्य लि० न प्रधर्षितुं शक्यः । १ अतिक्रान्तुमशक्ये २ धर्षितु-
 मशक्ये च । “यदाश्रौषं भीष्मसत्यन्तशूरं हतं पार्थेना-
 ह्वेष्वप्रधृष्यम्” भा० आ० प० ।
 अप्रपन्न लि० न० त० । १ प्राप्तभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च
 अप्रबल लि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।
 अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न० त० । १ प्रभावाभावे
 न० व० । २ प्रभावशून्ये लि० ।
 अप्रभूत लि० न प्रभूतः न० त० । प्रचुरभिन्ने खले ।
 अप्रमत्त लि० प्र+मद-क्त प्रमादवान् विरोधे न० त० । साव-
 धाने “निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः” इति स्मृतिः ।
 “यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” “युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च
 परिरक्षेदिमाः प्रजाः” इति च मनुः २ विष्णौ पु० “अपां
 निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः” विष्णु सह० “अप्रमत्तो-
 ऽधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं यच्छन्नप्रमत्तः” इति
 भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने लि० ।
 अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि-अच् वेदे नात्वम् । अप्रमेये
 “मनसैवानुद्वृष्टमेतदप्रमयं ध्रुवम्” शत० ब्रा० “अप्रमयस-
 प्रमेयम्” भा० ।
 अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादि-
 जनके वाक्यादौ । तानि च “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
 धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं
 कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” स्मृत्युक्तवेदादिप्रमाण
 भिन्नानि चार्वाकादिवचनानि “नद्यां शिलाः तरन्तोत्यादीनि
 प्रमाणान्तरविरुद्धार्थकानि वचनानि” च । एवं पित्तादि
 दुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च ।
 “प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे” इत्यादि सीमांसा ।
 अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न० त० । १ प्रमादाभावे
 “अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च” इति “अप्र-
 मादश्च कर्तव्यः सर्वभूतेषु नित्यशः” इति च रामा० ।
 न० व० २ प्रमादशून्ये लि० “माता च मम कौशल्या ।
 कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति” रामा०
 “प्रमादश्च कर्तव्येषु अकर्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः ।
 अकर्तव्येषु च कर्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति”
 मञ्जूपादयः । [प्रमादहीने स्त्रियां ङीप् ।
 अप्रमादिन् लि० न प्रमादयति प्र+मद-णिनि न० त० ।
 अप्रमायुक लि० प्र+मि+उण् आत्वे युच् स्वार्थे कन् न० त० ।
 अपरिच्छेदेकः । “कणोत्वप्रमायुकं रथयुतिसनागसम्” अथ०
 १८, ४४, ३ ।

अप्रमित वि० न प्रमितः न० त० । १ अपरिमिते २ अनुपलब्धे च ।

अप्रमीय वि० प्र+मा-बा० कर्मणि श० न० त० । अप्रमेये ।

“गजगजिमुखाः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते” श्रुतिः ।

अप्रमूर वि० प्र+मूर्च्छा-क्तिप् प्रभूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि० र
न त० । १ मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । “ते हि वसो वस-
वानास्ते अप्रमूरा महोभिः क० १, ६०, २, “अप्रमूराः
अमूर्च्छिताः” भा० ।

अप्रमृष्ट वि० प्र+मृष्ट-क्त न० त० । १ असोदे अक्षान्ते ।
प्र+मृज-क्त न० त० । २ अष्टे ३ अप्रोच्छिते प्र+मृश-
-क्त न० त० । ४ अज्ञाते च ।

अप्रमृष्ट्य वि० न प्रमृष्ट्यः प्र+मृष्ट-क्यप् न० त० । १ बाधित-
मशक्ये । “सुदामं तद्रेकणो अप्रमृष्ट्यम्” क० ६, २०, ७ ।
“अप्रमृष्ट्यं केनाप्यबाध्यम्” भा० ।

अप्रमेय वि० प्रमातुं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न० त०
१ अपरिच्छेद्ये २ बहुसंख्यकवैयर्थ्यवति ३ इदमिदमिति
निश्चेतमशक्ये “त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
न्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः” मनुः
“स्वयंभुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य” कुल्लू० । “अश-
कञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः” मनुः । ४ ब्रह्मणि
न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातृमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-
पत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाण-
चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् “अशब्दमस्य शर्मरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगम्यञ्च यदिति” श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिनिष्ठाभावात्
“असङ्गोऽयं पुरुष” इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गमन्यतोक्तेः
नाप्युपमानगम्यता निर्दिष्टकत्वेन, तद्विज्ञत्वे सति तद्गत-
भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्वाभावात् । न
वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिदस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-
र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-
वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-
मानेष्वन्तर्भावेण तद्विज्ञस्य तत्वाभावात् । योग्यानुलब्धे-
शभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव
रूपाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव “यद्वाचा न मनुते
येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया
तद्वोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निस्सम्बन्धे तद्विज्ञ-

प्रवृत्तेः । अतएव “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
परे” इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरतामून्यत्वमस्यो-
क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः ? कथं वा
“तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति” श्रुतौ “शास्त्रयोनित्वादिति”
शा० सूत्रे च तस्य उपनिषदेद्यत्वस्य संगच्छताम् ?
शास्त्रजनितबुद्धौ तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः । तथा
च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
चैतन्यविषयतापि यथोक्तं “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
कङ्गिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-
तेति” फलति प्रतिविम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्वा-
प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति
प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा, ब्रह्मणः स्वप्र-
काशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु
तत्त्वान्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-
मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषदेद्यता इत्यनुभयश्रुति-
सामञ्जसम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा
काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-
दस्य शास्त्रवेद्यता । “मनसैवानुद्वेद्यमिति” श्रुतेस्तस्य
मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि “तत्त्वमस्यादिवाक्योऽयं ज्ञानं मोक्षस्य
साधनमिति” शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-
क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
हानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् “अवाङ्-
मनसगोचरमिति” वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-
प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता
“यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते” इति श्रुतेस्तथार्थ-
त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-
देद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्याव-
धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-
दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातृ-
मशक्यत्वात् दुष्टाशगावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे
यत् न० त० । अपरिच्छेद्ये “यदाश्रौषं वासुदेवाज्जुनौ
तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्” भा० आ० प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकटो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न० त० ।

१ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न० व० । २ प्रयासमून्ये वि० ।

“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय” मनुः ।

अप्रयुत लि० प्र+यु-मिश्रणे अमिश्रणे च क्त न० त० । १ अ-
पृथग्भूततया युते २ पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुत्वन् लि० प्र+यु-पृथग्भावे डनिप् न० त० । अपृथग्-
भूते “पृच्छिभिश्चमद्वैरप्रयुत्वभिः” ऋ० ६, ४८, १०,
“अप्रयुत्वभिरपृथग्भूतैः” भा० ।

अप्रलम्ब न० प्र+लम्ब-घञ् अभावे न० त० । १ क्लिप्त्वा-
भावे शोघे २ तद्वति लि० हलायुधः ।

अप्रवर्त्तिन् लि० न प्रवर्त्तितुं शीलमस्य ताच्छील्ये इति ।
१ प्रवृत्तिशीलशून्ये २ सन्तते ३ विच्छेदरहिते स्त्रियां डीप्
४ अनुच्छिन्नौ “मैतदस्मिन् संवदिताः अप्रवर्त्तीति”
ह० उ० । “अथं वाव स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत्
पूर्णमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद” इति
छा० उ० । “अप्रवर्त्ति अनुच्छिन्तिधर्मकमिति” भा० ।

अप्रवीत लि० प्र+वी-प्रजननादिषु क्त न० त० । १ अजाते ।
गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां
स्त्री । “दक्षिणेन द्वारं सोमकयणी तिष्ठत्य-
लक्षिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या० ७, ६, १४, “अप्रवीता
वी गतिजननकान्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रशब्दात् वाक्य-
शेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण ।
तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिस्त्रासी । अकामितेति कर्मभा०
४ अयातयामायां स्त्रियाम् “सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा
निदानेन यत् सहस्रो अजातयान्त्री वा इयं वागयात-
यान्त्री अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” शत० ब्रा०
५ अनुपगते लि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ०
४, ७, ६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [निवृत्ते ।

अप्रवृत्त लि० न प्रवृत्तः विरोधे न० त० । प्रवृत्तिमङ्गिन्ने
अप्रवेद लि० नास्ति प्रवेदः लाभोयस्य । १ दुर्लभे ।

“अत्र स्रू अप्रवेदे इति माह कस्माच्च न तस्रू प्रतासीर्मात
इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह” शत० ब्रा० “नास्ति
प्रवेदः प्रलाभः ययोः दुर्लभे” इति भा० ।

अप्रशस्त लि० न प्रशस्तम् विरोधे न० त० । १ प्रशस्तभिन्ने
अपकृष्टे २ दुष्टे “अप्रशस्तञ्च कृत्वा भु मासमासीत भैक्षभुक्”
मनुः । ३ निन्दिते च “अप्रशस्तं निशि स्नानं राहो-
रन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४ क्षीणे “पान्ति मित्वावरु-
णाववद्याच्चयत ईमर्यमोअप्रशस्तान्” ऋ० १, १६७, ८,
“अप्रशस्तान् क्षीणान्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्र
उचितत्वम् ततोऽन्यत्र अस्या प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्त लि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संबद्धो वा ।

१ अभिनिवेशशून्ये, आप्रहरहिते २ प्रसङ्गरहिते च अप-
सक्तनिषेधानुपत्तेरिति सीमांसा । ३ असंबद्धे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न० त० । प्रसङ्गाभावे न० व० ।
प्रसङ्गशून्ये लि० प्रसक्तिराग्रहः प्राप्तिश्च ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे । न० व० । २ स-
म्बन्धशून्ये लि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः
अभावे न० त० । ३ सङ्गत्यभावे । न० व० । ४ तच्छून्ये लि०
“अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” वृद्धाः ।

अप्रसन्न लि० न० त० । १ प्रसादशून्ये २ अस्वच्छे ३ चित्त-
प्रसादशून्ये ४ स्फूर्तिहीने ५ असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्य लि० न प्रसादयितुं योग्यम् । १ प्रसादयितुम
योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाह पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्मणि घञ् ।
१ अनिष्टादिना अनभिभूयमाने “पश्चादग्नेः संविशति
चर्मणि स्थण्डिले वा वाचं यमोऽप्रसाहः” छा० उ० ।

“न प्रसह्यते नाभिभूयते स्त्वाद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन” भा० ।

अप्रसिद्ध लि० न० त० । १ अनिष्टपक्षे २ अविख्याते च “अप्य
प्रसिद्धं यशसे हि पुंसांमिति” कुमा० ।

अप्रसृत लि० न प्रसृतः । १ विस्तारशून्ये प्रसरशून्ये ।

अप्रस्तुत लि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्टपक्षे २ कार्यसाधनायानु-
द्युक्ते ३ अप्रकान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा० द० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि
“कचिद्विशेषः सामान्यात् १, सामान्यं वा विशेषतः २ ।
कार्यान्निमित्तं ३ कार्यञ्च ४ हेतोरथ समात् समम् ५ ॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्भस्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात्” । “पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्ना न सधिरोहति । स्वस्यादे-
वापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥ अत्रासदपेक्षया रजो-
ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । “स्वर्गियं
यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ॥
विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमोश्चरेच्छया” ॥ अत्रे-
श्चरेच्छया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितका-
रिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।
एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रसिद्ध-
मेव वस्तु प्रतिविग्वत्वेनोपादीयते । इह तु विषादतयोर-
मृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गावः ॥ “इन्दुर्लिप्त इवा-
ङ्गनेन, जडिता दृष्टिर्दृष्टीणांमिव, प्रस्नानां रुग्णमेव विद्रुम-
दलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च कोकिलबधूकण्ठे-
ष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शशिनां वर्हा सगर्हव

मनु ॥” अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्द्रादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । “गच्छामीति मयोक्तया मृगश्या निःश्वाससुद्रे-
किणं त्यक्त्वा तिर्यगवेक्ष्य वाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
अद्य प्रेम मदपतं प्रियसखीष्टन्दे त्वया बध्यतामित्यं
स्नेहविवर्जितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥” अत्र
कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् । तल्लेऽप्रस्तुते
तल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च ।
श्लेषमूलापि समासोक्तिविशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषविशे-
षस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ “सहकारः
सदासोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समञ्जलरुचिः श्रीमान्
प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तु-
तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः
“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अभ्युद्वेजेतदपि विश्वसितीदृशीत्यं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ अत्र पुरुषोत्तम-
पदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव
बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्य-
मात्रमूला यथा । “एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः
क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं
विधेः करुणा” ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः
प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा
“धन्याः खलु वने वाताः कल्लारस्पर्शशीतलाः । राममि-
न्द्रीवरक्षामम् ये स्मृशन्त्यनिवारिताः” ॥ अत्र वाता
“धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
सम्भावसम्भोभयरूपतया विप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे
उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । “कोकिलोऽहं
भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयि-
ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥ अत्र काककोकिलयो-
र्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताधारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-
रूपत्वे यथा । “अन्तस्त्रिंशो भूयांसि कण्टका बहवो
बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥
अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदधारोपणम् विना कमलनालान-
न्त्रिंशो गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वसम्भवि अन्येषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहतं लि० न प्रहन्ते स प्र+हन्-क्त न०त० । अक्षुप्ते
(खिल) इति ख्याते अकटभूम्यादौ । “द्विषद्वीतं नवं श्वेतं
सदृशं यच्चधारितम् निर्जेजकाच्चालितञ्चाप्रहतं वासउच्यते”

इति विधा० पा० उक्ते वासोभेदे अहतमिति पाठान्तरम् ।
अप्रहन् लि० न प्रहन्ति प्र+हन्-क्तिप् न०त० स्त्रियां ङीप् ।
“कार्यानाशके तदनुग्राहके ‘त्वमेको अप्रहणं गृणीषे शव-
सात्म्यमिति’ ऋ० ई, ४४, ४ । “अप्रहणमनुग्राहकमिति” भा० ।

अप्राकृतं लि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० ।
१ प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य
अयम् अण् न०त० । २ स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये
मनुष्यादौ च । [अधमे ।

अप्राग्नं लि० न प्राग्नः प्रधानः विरोधे न०त० । श्रेष्ठभिन्ने
अप्राग्नं लि० नास्ति देहादुक्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १ मृते
शवे । सर्वथा प्राणशून्ये २ ईश्वरे पु० अप्राणोऽहमनो
बुद्धिरिति” श्रुतिः ।

अप्राप्तं लि० न प्राप्तः प्रमाणान्तरावगतः । १ प्रमाणान्तरानवगते
“अप्राप्तप्रापकोविधिरिति” “अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-
वोऽप्येकयत्नतः” इति च मीमांसा । २ अनागते च ।

अप्राप्तकालं लि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
“अवयवविपर्ययावचनमप्राप्तकालमिति” गौ० सू० उक्ते
२ सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे
च । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रहः ।

अप्राप्तप्रापकं यु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
णिच्-ण्वुल् ईत० । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य यागादीना-
मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे ।
तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं, यागे
इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा ।
अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः स्वार्थं कन् देवकवत्
उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे वत्से “पादश्चाप्राप्तके
देयः” स्मृतिः “अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे” इति रघु० ।

अप्राप्तव्यवहारं लि० न प्राप्तः व्यवहारयोग्यः कालोऽस्य ।
“अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक” इति दक्षोक्ते
अपूर्णाषोडशवर्षवयस्ते बाले “गर्भस्थैः सप्तशोऽज्ञेय आट-
मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशादर्वाक् पौगण्डश्च
निगद्यते । परतोव्याहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति”
नारदः । “अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्वन्धुमित्तेषु प्रोषितानां तथैव च” कात्या० स्मृतिः ।

अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशस्तकालोऽस्याः पु० उत्तरपद
लोपः । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्याम् ।

“उत्कटायाभिरूपाय वराय सहशाय च । अप्राप्तामपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्याविधि” मनुः “अप्राप्ताम् अप्राप्त विवाहप्रशस्तकालाम्” उ०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभभावे “तदप्राप्ति-महादुःखविलोनाशेषपातका” का०प्र० २ प्रमाणान्तरतो-ज्ञानाभावे “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति” मीमां० ३ असम्भवे “प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्ति-रिति” शा०सू० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० । ४ अनुपपत्तौ च “समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” शा०सू० । समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० । ५ लाभशून्ये त्रि० ।

अप्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ् न०त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । “अप्रामाणिकीयमनवस्येति” सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । ६ यथार्थबोधकत्वाभावे “अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दस्वनोर्वियोगः” पदा० अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च “अननुष्ठानलक्षणमप्रा-माण्यम्” सां०सू० ।

अप्रामि त्रि० प्रकर्षेण अत्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम-णिच्-कर्मणि इन् न०त० । अहिंसिते, “अप्रामिसत्योमघवन्” । ऋ० ८, ६०, ४, “अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः” भा० ।

अप्रायु त्रि० प्र+इण-उण् न०त० । अगन्तरि, “असन्नप्रा-युवोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८६, १, “अप्रायुवः अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्वादुवङ्” भा० ।

अप्रायुस् त्रि० न प्रकटं प्रगतं वाऽऽयुर्यस्य । १ प्रकटायुर्भिन्ने २ गतायुर्भिन्ने च । “नक्तयः सुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषः” ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभा-तोद्विष्टे दुःखे “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-हतिरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तत्साधने वचनादौ त्रि० “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” “पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्” इति च मनुः । (सिद्धि) शृङ्गीमत्ये स्त्री शब्द र० । प्रिय-हेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [जकवाक्यप्रयोक्तारि

अप्रियंवद त्रि० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनि उद्दे-अप्रियवादिन् त्रि० अप्रियं वदति वद-णिनि इत० स्त्रियां ङीप् । कटुवाक्यवादिनि उद्देजकवाक्यकथके “माता

यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति” चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १ सन्तोषाभावे, २ दुःखे, “प्रीत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः” इति सां०का० । “प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीति-दुःखमप्रीत्यात्मकोरजोगुणः” इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या०स० न०त० । तुलस्याम्, अप्रेतराक्षसीशब्दे २५४ पृष्ठे विस्तरः । अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । स्नेहविरोधिनि द्वेषे । अप्रौढ त्रि० न प्रौढः न०त० । १ अप्रवृद्धे २ अपटौ च ।

अपु त्रि० आप-बा०वृ० ह्रस्वः । प्राथे “अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाण्यङ्गान्यप्येपरेहि” ऋ० १०, १०३, १२, “हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽपामन्तरोदरात्” अथ० ६, ८, ६ अपु त्रि० अपः सनोति सन-ड । १ अपां विशेषगुणीभूते रसे “पृथिव्याः पुरीषमप्सोनाम” य० १४, ४ । “अप्सोनामापां सारभूतो रस” इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सन्यते संबध्यते सन-बा०ड । २ रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ईत० । १ इन्द्रे असुरापतिरप्यत्र ।

अप्सरस् स्त्री व०व० अद्भ्यः सरन्ति उद्गच्छन्ति स्तु-असुन् । समुद्राद्विस्मृतायां स्वर्गेश्यायाम् “अप्सु निर्मथनादेव रसात्त-स्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्चेष्ट । तस्मादप्सरसो ऽभवन्” इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । “एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः” रघुः “आराधितोऽङ्गा मरुतश्चरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः स-निमेषचिह्नाः” इति माघः । तासां च नाट्यकर्म वृत्तिः । ताश्च प्रधानतया द्वादश वङ्गिपुराणे दर्शिताः “उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी हृत्लम्बुषा विश्वाची च एताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्यबला रम्या द्वादशाप्सरसः शुभाः” इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अन्यथा अपि । ताश्च “उर्वशी मेनका रम्भा एताची पुङ्गिकास्थला सुकेशी मङ्गुघोषा च महारङ्गवतीति च” इति मा० पु० “अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यास्तुयोदश” इति कश्यपपत्नीरभिधाय । “इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः” इति गन्धर्ववंशमभिधाय च “इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्ड्रलक्षणम् प्रधाऽऽसूत महाभागादेव देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलो-त्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा । केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च”

इत्युक्तम् भा०आ०प० । एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्ति स्थानानि क दम्ब्यां वर्णितानि “यथा विबुधसङ्घान्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्देवैः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सोदामनोभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृग्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा च बभूवतः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि” एतन्मूलं तु विस्तरभया-
ब्रूतम् । २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथा-
त्वम् “पुङ्गिकास्थला च क्रतुस्थाप्सरसाविति” य०
१५, १५, “पुङ्गिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगु-
पदिग्रूमे परिचारिके” इति वेददी० । “अप्सरसाविति
दिक् च उपदिक् साह” श्रुतेस्तथात्वम् । “मेनका
वै अप्सराहृदिणीति” भाष्यप्रयोगात् अप्सरासाविति श्रुति
निर्देशाच्च नित्यवज्जवचनान्तर्गतेद्युत्सर्गः कचिदेकवचनान्ताऽपि
अप्सरसीर्थं लि० ईत० । १ तीर्थभेदे ।

अप्सरा स्त्री अप्सं रूपमस्त्यस्याः प्राशस्ये कुङ्का०र । दिव्य-
रूपवत्यां स्वर्गेश्यायाम् “उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सराम्”
अ० ४, ३८, १ ।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना
अप्सरस+अङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच् । अप्सरस्तुल्य
सौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

अप्सव लि० अप्सं जलरसं वाति हिनस्ति वा-क ईत० । जलरस-
शून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम् । “ये अप्सव-
सर्गवः चित्राधसस्तेनो रासन्ताम्” ऋ० १०, ६५, ३ ।

अप्सव्य पु० अप्सु भवः “अपोयोनियन्मत्पः” वार्त्ति०
सप्तम्या अलुक्, यञ्च । जलभवे ।

अप्सम् लि० अप्सु अपसाधने तेजसि सस्ति स्वपिति ससक्तिप्
७त० । १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च ।

“शीर्णां शिरोऽप्ससाप्सो अर्दयन् शृन् वभस्ति हरिते-
भिरप्सभिः” अ० ६, ४६, २, “जायेव पत्य उशती सुवासा
उषा हस्तेव निरिणीते अप्सः” ऋ० १, १२४, ७ ।

अप्सा लि० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट् । जल-
दातरि “आषाढं युत्सु घृतनासु परिं स्वर्गामप्सामिति”

ऋ० १, ६१, २१, “अप्सां जलानां दातारम्” भा० ।

“पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः” ऋ० ६, ८४ ।

अप्सु लि० नास्ति षु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते

“मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि” ऋ० ७, ४, ६,

अप्सवः रूपरहिताः” भा० । अप्राशस्ये न०ब० ।

अप्रशस्तरूपे असुरे, “अप्सुजितः” अप्सु जिच्छब्दे दृश्यम् ।

अप्सुचित् लि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निव-

सति-क्षि-क्षिप् अलुक्स० । अन्तरिक्षवासिनि देवादौ

“ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सु-

क्षितो महिनैकादश ऋ० १, १३६, ११, य० १८, ६, च

“तद्धेतुत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव-

सन्तीति” भा० । [ङीप् । जलचरे ।

अप्सुचर लि० अप्सु चरतीति चर-ट अलुक्समा० स्त्रियां

अप्सुज लि० अप्सुजले तद्धेतौ अन्तरिक्षे वा जायते जन-ङ

अलुक्स० । १ जलजाते २ अन्तरिक्षजाते “यदग्ने ! दिविजा

अप्सु जाः” इति ऋ० ८, ४३, २८, “अप्सुजा अन्तरिक्ष-

जाता” इति भा० ।

अप्सुजा पु० अप्सु-जायते जन+विट् अलुक्स० । अश्वे

“अमृतावाप्सतो वज्रैर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । सान्नो-

हयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” इत्युक्तेस्तस्य बाष्प-

जातत्वात्तथात्वम् “संशितो अप्सुजा ब्रह्मा सोम

पुरोगवः” य० २३, १४, “अप्सुजा अश्व” इति वेददी० ।

२ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् “अप्सुयो-

निर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस” इति शत०ब्रा० । ३ जलजात-

मात्रे लि० ।

अप्सुजित् लि० अप्सून् अप्सुरान् जयति जि-क्षिप्

अलुक्समा० । अन्तरिक्षस्थासुरजेतरि “सुपारः शुश्रवस्तमः

समप्सुजितः” ऋ० ८, १३, २, “अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्त-

मानानामसुराणां जेतारः” भा० ।

अप्सुमत् लि० अप्सु आपः जलानि सन्त्यस्य “अपोयोनि-

यन्मत्पः” वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च ।

१ जलसंपृक्ते आधारज्यभागे । “अप्सुमन्तावाधाराज्यभागा-

विति” सि०कौ० । २ यथेष्टं जललब्धरि च “न हाप्सु

प्रैत्यप्सुमान् भवति, का०उप० । मरुस्थलीष्वपि यथेष्टो-

दकवान् भवतीति” आनन्दगिरिः ।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा० । जलेषु योगे । “जिष्णवे

योगायाप्सुयोगैर्वीयुनज्मि” अथ० १०, ७, ५ ।

अप्सुयोनि लि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा० ।

१ जलभवे २ अश्वे पु० 'अश्वयोनिर्वाऽश्वः' इति शत०

ब्रा० । जलजत्वमश्वस्य अश्वजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषद् लि० अश्वु जले कारणत्वेन सीदति सद-किप्
वेदे षत्वम् । जलस्ये अग्नौ 'चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिप्रतं
वैश्वानरमप्सुषदम्' ऋ० ६, ३, ५ ।

अप्सुषोम पु० अश्वु अग्निः सोम इव पवितृत्वात् 'सुपां सु'
पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णं चमस-
भेदे 'अप्सुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अग्निः पूर्णा'
इति ता० ब्रा० द्राह्यायणसूत्रम् । 'पूर्णपात्रान् समव-
ष्टगन्ति यानेकोऽप्सुषोमा इत्याचक्षते' शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अश्वः संशितः वि० व्य० अलुक्समा०
जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे 'विष्णोः क्रमोऽसि
सपत्नमश्वसंशितो वरुणतेजाः' अथ० १०, ५, ३३, ।

अफल लि० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।
१ वस्ये फलकाले फलशून्ये (रांडावृक्षे) २ धर्मकार्यसुखादि-
शून्ये ३ निष्फले च । 'यथा घौण्डऽफलः स्त्रीषु यथा
गौर्गवि चाफला । यथा चाक्षेऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्ध-
चोऽफल इति' मनुः । अफलं दानमाह मनुः 'धूत्ने' वन्दिनि
मन्त्रे च कुर्वेद्ये कितवे शठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति
निष्फलमिति' हारीतः । 'अथासद्द्रव्यदानमस्वर्ग्यं दत्त्वा
परितप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति यच्च
तन्मात्रं परिकल्पितं यच्च सोपधं ददाति अन्यथावितमलं
यज्ञापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्ववति यच्च दत्त्वा
प्रकीर्त्तयते सयदानं यज्ञाश्रयया ददाति क्रोधाद्राक्षसं
यज्ञाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति वावजानीते मुमूर्षोस्तामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति' । 'एतैर्दानोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग-
मयशस्यमधुवफलं भवत्यल्पफलं वा रघु० (भा०) । ४ भावुकवृक्षे
पु० तस्य फलशून्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव वृषणावस्य ।
५ इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् वृषणशून्यो मेषवृषणश्चासीत्
यथोक्तं रामायणे 'नित्यं पुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभिते ॥ स
चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः । संवत्सरसहस्राणि
बहूनि रघुनन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तस्त्रिदि-
वेश्वरः । मुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥
ऋतुकालः प्रतीक्ष्योऽपि न प्रतोक्षे सुमध्यमे । संगमं शोष-
मिच्छामि पृथुश्रोणि ! सह त्वया ॥ मुनिवेशधरं शक्रं सा
ज्ञात्वापि परंतप ! । सति चकार दुर्मधा देवराजकूटह-
लात्' इत्युपक्रम्य ॥ 'सोऽपि वृष्ट्वैव देवेन्द्रं मुनिवेशधरं

मुनिः ॥ दुर्दत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् । सम
रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ! ॥ अकर्तव्यमिदं
यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण
महात्मना ॥ पेततर्द्वेषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ! ।
व्यथितः स तदा चासौद्रतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षित-
स्तपसोऽग्रेण कश्मलं चापि सोऽविशत्' इत्युक्त्वा । 'गौतम
क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुणा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य
तपोविघ्नः कृतो मया ॥ तन्मां सुरगणाः ! सर्वे ! सर्षिसंघाः !
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्र
तोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । उचुः पितृगणान्
वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेषः सदृषणः शक्रश्च-
वृषणीकृतः । अस्यैवौ वृषणौ च्छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥
अफलस्तु कृतो मेषः परां तृष्टिमुपैष्यति । भवतामुपयोगेन
तच्चास्य सुमहत् फलम् ॥ तस्मान्मेषस्य वृषणौ च्छित्त्वा मही
दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ! ॥
श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्कृत्य मेष-
वृषणाविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततः प्रभृति कावृतस्य ! पितरः
कव्यभोजिनः । अफलं भुङ्क्ते मेषं सफलं तु न भुङ्क्ते ॥
इन्द्रश्च मेषवृषणस्ततः प्रभृति राघव ! गौतमस्य प्रभावेन
बभूवामिततेजसः' रामा० ॥ ईमेषे च तस्य वृषणेन
शक्रवृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जाति-
त्वेऽपि 'फलान्नज' इति पा० श० अजादित्वात् टाप् ।
७ द्रुतकुमार्याम् दभूम्यालक्याश्च स्त्री तयोः फलशून्य-
त्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् एतच्छून्ये लि० । 'अन्यथा
ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफलं च विद्या' सुशु० ।

'यथा घण्ड इत्यादि' मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् लि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्ष-
णिनि ईत० न० त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षामृन्त्ये ।
'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः' गीता ।

अफलित लि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न० त० ।
फलितभिन्ने बन्धे अफले वृक्षे ।

अफला लि० विरोधे न० त० । फल्गुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल लि० न० त० । फुल्लभिन्ने सुकुलिते ।

अफेन लि० नास्ति फेनं यस्य । १ फेनशून्ये दुग्धादौ । निन्दितं
फेनं निर्यासोऽस्य (आफिङ्) ख्याते अहिफेने तस्य
निर्यासस्य बद्धसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अव शब्दे इदित् आदि० आत्म० सक० सेट् । अव्यये

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बुः ।

अबद्ध लि० बन्ध-क्त न० त० । १ असंबद्धे २ अन्यबोधयोग्यता-
मून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च
पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने सुक्ते च ।

अबद्धमुख लि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिबद्धं मुख-
मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा डीप् । अप्रियवादिनि
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति”
मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुक्तत्वेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ
वेणुदलेनेति” मिता० सृतिः । १ प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽस्यते लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि
क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते
वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्धः । द्विःस्था भूहनयुता
दलिताऽबाधेतयोः स्यातामिति” लीला० । “दशसप्तदशप्रमौ
भुजौ त्रिभुजेयत् नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं
तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे” इति लीला०
अबधोद्देशकः ।

अबध्य लि० बधमर्हति यत् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकव्यापारो हिंसात्र बधः । “अबध्याञ्च स्त्रियं प्राञ्ज-
स्त्रिर्यग्योनिगतामपि” सृतिः । २ बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च “बधः सर्वस्वहरणं पुराद्भिर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद
इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेष-
दण्डविधिः सृतिः । बधादते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
र्हति” मिता० सृतिः । “उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ
प्रादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु
यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽब्रजेदिति” मनुः बन्ध-बा०
कथम् । ३ अयोग्यवाक्ये हे० मे० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १ आधिभूत्ये ऋणादाने ।
“अशीतिभागोऽब्धिः स्यान्नासिमासि सत्रन्धके । वर्ष्-
कमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा” या० “अन्यथा बन्धक-
रहिते” मिता० “दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु
जातिषु” या० व्याख्यायाम् “ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके

सबन्धके वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः” विज्ञा० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्धे
च” पा० सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य वृद्धत्वे लुग्विधानात् कस्मि-
न्चित् २ गोत्रप्रवर्तके ऋषावपि अस्य वृद्धिः ।

अबन्धुर लि० न० त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने
३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति” माघः ।

अबन्ध्य लि० बन्ध्यः अफलः । १ सफले, “अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात्
दानाध्ययनकर्मभिः” सृतिः २ अफलभिन्ने फलकाले फल-
युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षोवाऽभावे न० त० । १ बलाभावे
“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” सृतिः ।
“गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्” मनुः ।
बलमुत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले लि० “पञ्चवर्गीबलेनोनो न हर्ष-
स्थानमाश्रितः अबलोऽयं लग्नदर्शीति नी० ता० । अबल-
स्त्रकुलाशिनो भ्रसान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान्” नैष० ।
३ नार्थी स्त्री “भुजलतां जडतामवलाजनः” रघुः । “हृदये
वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं
यदि मन्ये के बलवन्तो न जानीम” इत्युद्धटः । ५ व० ।
४ वरुणवृक्षे पु० । [रोगदिनिमित्ते देहस्य कशीभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न० त० ।

अबाध पु० अभावे न० त० । १ बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधभूत्ये लि० । बाधश्च असत्त्वं
स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वह्नभाववद्दृष्टत्वं हि बाध
दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा पीडायस्य । ४ पीडामून्ये लि० ।

अबाधक लि० न० त० । १ बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति ।
बाधो यस्य वा कप् । २ बाधभूत्ये लि० ।

अबाधित लि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे “अबा-
धिताग्हीतनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति” वृद्धाः । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
मून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य लि० न बाध्यते अपोद्यते बाध-रयत् न० त० ।

अबाल लि० न० त० । १ बालभिन्ने पूर्ये चन्द्रादौ २ तरुणे च ।

अविन्धन पु० आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य । बाड-
वाग्नौ “अविन्धनं वज्रिमसौ विभर्त्ति” रघुः ।

अबुद्ध ति० बुध-कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न० त० । १ बोधानाम्रये
२ बोधाविषये च । [सुचितं २ तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १ ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-
अबुद्धिपूर्वक ति० अबुद्धिः पूर्वा यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्वक-
भिन्ने । “अबुद्धिपूर्व हनने प्रतार्द्धमुपकल्पयेत्” स्मृतिः यदि
गां गवयवृद्धा हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्वथा-
ऽबुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थचिन्ननाराचादिना हणनेऽपि
तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्तीत्युद्देशेनैव हनने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न० त० । १ बुधभिन्ने मूर्खे
अबु(बो)ध्वा ति० बुध वा० वेदे क्यप् लोके तु ग्यत् ।
ज्ञातमशक्येऽर्थे “अबुध्यमबुध्यमानं सुषपाणमिन्द्रम्” ऋ०
४, १८, २, “अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति” भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १ मूलशून्ये अन्तरिक्षे
“अबुध्ने राजा वरुणो बलस्योर्ध्वम्” ऋ० १, २४, ७, “अबुध्ने
मूलशून्ये अन्तरिक्षे” भा० । २ मूलशून्यभावे करकादौ ति० ।

अबोध पु० अभावे न० त० । १ बोधाभावे अज्ञाने “निसर्ग-
दुर्बोधमबोधविक्षाः” किरा० । न० ब० । २ बोधरहिते ति० ।

अबोधगम्य ति० बोधेन गम्यः विषयीकार्यः न० त० ।
ज्ञानेनाविषयीकार्ये ज्ञातमशक्ये ।

अज न० अशु जायते जन-ड ७ त० । १ पद्मे २ शङ्खे पु० न० ।
३ निचुलटत्वे तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् । १ चन्द्रे
५ धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् “प्रस-
न्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः” इति “धन्वन्तरि-
स्ततोदेव ! वपुष्मानुदतिष्ठत” इति च भा० आ० प० ।
चन्द्रनामकत्वात् एकपूरे पु० । “अर्बुदमजं खर्वनिखर्वमहा-
पद्म एङ्गवस्तस्मादिति” लीलावत्युक्तदशार्बुदसंख्यायां ७ शत-
कोटिसंख्यायां दत्तसंख्येये च न० । ६ जलजातभावे ति०
“स्थलजाः पक्षिणोऽजाश्च” इति “अजेषु चैव रत्नेषु
सर्वेऽप्यश्वसमयेषु च” इति रामा० ।

अजकर्षिका स्त्री अजस्य कर्षिका कर्माभरणभेद इव तुल्याका-
रत्वात् । पद्म मध्यस्थसर्वकर्षिकाख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्षिका-
दयोऽप्यत्र ।

अजज पु० अजात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन-ड ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम्
“वृद्धा भूतानि भगवान् लोकसृष्ट्यर्थनव्ययः । ब्रह्मणो जन्म-
सहितं बहुरूपं विचिन्वति” । इत्युपक्रमस्य “ततस्तस्मिन्महा-
तोये हविषो हरिरच्युतः । स्वपन् क्रीडंश्च विविधं मोदते

वैस पावकिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्ततः ।
सहस्रपक्षं विरजो भास्वराभं हिरण्यमयम् । अथ योग-
विदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं
सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हिरण्यमये पद्मे बह्वयोजनविस्तृते ।
इति समुत्पादितवानित्याकर्षः अनतिदूरे च “कस्त्वं
पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषस्तुर्मुखः । आवां न गणये-
र्गोहादास्ते त्वं विगतज्वरः । एह्रावयोर्बाह्वयुद्धं प्रयच्छ
कमलोद्भव ! इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्वं
तदस्युत्पत्तञ्च हरि० पौ० प० । “स्वराशौ स्वांशगे सौम्ये (बुधे)
लग्नस्ये वा भृगोः सुते । जीवे वाऽजजयोगोऽयं यातुः
शतु विनाशकदिति” ज्योतिषोक्ते २ यात्रायोगभेदे च ।

अजजान्धव पु० अजानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् ।
कमलप्रकाशके सूर्ये तस्योदये हि कमलं विकाशते इति
कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवादयोऽप्यत्र ।

अजभोग पु० अजस्य शङ्खस्य भोगः अवयव इव भोगो यस्य ।
शङ्खावयवतुल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज-कर्मणि
घञ् भोगः भोज्यम् । अजस्य भोज्यांशे पद्मकन्दे शालूके
तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अजयोनि पु० अजं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽजजशब्दे दृश्यः ।

अजवाहन पु० अजस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन “अजं
शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं वृषरूपं यस्य वा । १ चन्द्रमौलौ
शिवे । अजं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २ पद्मा-
सनस्यायां लक्ष्म्याम् “पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं त्वं लोक्य
मातरमिति” तद्ग्रामे उक्तेः तस्या अजवाहनत्वम् कमलादि
वाहनाप्यत्र । [उ० द० । तस्य जन्मावधिप्राप्तत्वेन तथात्वम् ।

अजस् न० आप्यते जन्मतः आप-अशुन् जुट्-ह्रस्वश्च । रूपे
अजस्थित पु० । अजे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्या-क ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि “स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा
प्रजापतिः देवी अधिकमजजशब्दे दृश्यम् ।

अजहस्त पु० अजं पद्मं हस्ते यस्य । सूर्ये “पद्मासनं
पद्महस्तम्” इति तद्ग्रामोक्तेस्तथात्वम् ।

अजा ति० अशु जायते जन-विट् ७ त० । जलजातभावे
“अजामुक्त्यैरहिं गृणीषे” ऋ० ७, २४, १६, “अजामशुजात-
महिम्” भा० ।

अजिनी स्त्री अजानां समूहः अज+इनि-ङीप् । पद्मसमूहे ।
अजानां देशः पुष्करा० इति । २ पद्मलतायाम् च ।

अजिनीपति पु० अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात् ।

कमलप्रकाशके सूत्र्ये । पद्मिनीनाथतत्पत्न्यादयोऽप्यत्र ।
 अब्दः पु० अवति रक्षति सोमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च
 वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतगच्छे वक्ष्यते । अपोददाति
 दा-क ईत० । २ मेघे ३ सुस्तायां च तस्याश्चात्यन्तशीतवीर्य-
 त्वेन वैद्यकोक्तेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते
 व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन
 आप-दन् ह्रस्वश्च “अ(ब्दा)ब्दादयश्च” उ० नि० । ४ वत्सरे ।
 स च नवविधः । “ब्राह्मं दिव्यं तथा पितॄं प्राजापत्यं
 गुरोस्तथा सौरश्च सावनं चान्द्रमार्चं मानानि वैनवेति”
 सू० सि० उक्तेः तत्र ब्राह्माब्दमानम् “सूर्याब्दसंख्यया
 द्विलिङ्गागरेर्युताहतैः सभ्यासभ्यं शसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्यु-
 गम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः
 प्रोक्तं शर्वरो तस्य तावतीति” परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्र-
 संख्यया” इति च सू० सि० । तथाच सौरैः (४३२०००००००००)
 एतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः
 ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् “मासैर्द्वादश-
 भिर्वर्षं दिव्यं तदहर्द्वयते तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्ष-
 मासुरस्यते” इति ततोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम्
 “मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद
 इति ततोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च
 “युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरसुदाहृतम्”
 इत्युक्तम् तेन ७१ गुणितैः ३११०४००० सौरवर्षैः प्राजाप-
 त्यन् । पितॄन् त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितॄन्महः
 स्रुतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः”
 इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पितॄन्महोरात्रं तच्च ३६० गुणितं
 तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पितॄन्वर्षमान-
 मितिफलितम् । वार्हस्पत्यन्तु “वैशाखादिषु कृष्णे च योगः
 पञ्चदशे तिथौ । कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्
 तथा” सू० सि० “यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो
 मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्य-
 सान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु
 मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः
 पौर्णमासोऽसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्र-
 सम्बन्धः कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-
 कृष्णपक्षपञ्चदश्याममाख्यायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा
 जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कार्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात्
 कार्तिकसंज्ञम् । एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्तिक-
 मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामासक्रमशो सृगपुष्यमघापूर्व-

फाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्रा-
 श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
 नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासगच्छे
 दृश्यम् तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यच्चन्द्रा-
 धिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
 मेघादिसंक्रान्तीरुक्ता “मेघादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर”
 इति “सौरन्तु तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति”
 चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु
 “उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्तित”मित्युक्तम् ।
 “पञ्चाङ्गरामास्तिथयः खरामाः सार्द्धद्विदशः कुदि-
 नाद्यमब्दे” इति सि० शि० उक्तेः ३६५ दिनानि
 १५, ३०, २२, ३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि
 “अस्यार्कमासोऽर्कवत् प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनः सावनमास”
 इति सि० शि० उक्तदिशा तन्मासादयो ज्ञेयाः । “त्रिं-
 शता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति” प्रागुक्तं चान्द्रमानम्
 तच्च “कालेन येनैति पुनःशशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेण
 गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्कयमाः कुरामाः श्रुत्येष्वस्तु
 कुदिनप्रमाणम्” इति सि० शि० उक्तेः ३१।५० दण्डादि-
 युतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन्
 ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः
 मासगच्छे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा “भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं
 दिनमुच्यते” सू० सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
 प्रवहवायुकृतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंवन्धि दिनम् ।
 एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव
 व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौर-
 चान्द्रार्चसावनैः वार्हस्पत्येन षष्ठ्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु
 नित्यम्” इति सू० सि० । तत्र कस्य कुलोपयोगस्तदप्युक्तं
 तत्रैव । “सौरेण द्युनिशोर्वाभं षड्शीतिसुखानि च अयनं
 विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” इति “तिथिः करणसुदाहः
 चौरं सर्वक्रियास्तथा व्रतोवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण
 गृह्यते” इति “सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः
 स्रुतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च
 सावनेनैव गृह्यते” सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-
 गणनापि “चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज प्रथमेऽहनि
 शुक्लपक्षे समपन्तु पृथ्वीरोदये सति प्रवर्त्तयामास
 तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीन्तदनु मासान्
 वत्सरान् वत्सराधिपान्” इति म० त० ब्र० पु० । “य-
 त्वाब्दे पुण्यसहस्रं शुभं सोऽब्दः शुभप्रदः” इति नी० ता० ।

अब्दप पु० अब्दं पाति पा-क । १ वर्षाधिपे तदानयनप्रकारश्च
 सि० शि० दर्शितः यथा “अधोऽधितिधा कल्पयाताब्दन्दात्
 कराभ्यां, कतैः, पावकैः, संगुणाच्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं
 स्याद्दिनाद्यं तदब्दान्वितं भास्करादब्दपः स्यात्”
 अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक्
 प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः
 सर्वाणितं कार्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेताव-
 दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् ।
 तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताद्ध्युतं सदब्दपतिः
 स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चषष्ठ्यधिकशतत्रये
 सप्तभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन्
 दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततटेऽर्काद्योऽब्दपतिः ।
 यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
 ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारश्च जन्मलग्न-
 पतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्यहाधिपतिविराशिपतीनां दिवा-
 स्मृत्याक्रान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेष्वैषां पञ्चा-
 धिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गबलेन पञ्चवर्गबलेन वोपेतः
 लग्नदर्शी वर्षाधिपतिः । बलसाम्ये दृष्ट्यतिरेकात्, तत्रापि
 साम्ये दृष्ट्यभावे च सुयहेश्वरः वर्षाधिपः । “अब्दपबलस्य
 विचारणेत्यम्” नो० ता० । अब्दपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्दसार पु० अब्दस्य सुस्तायाः सारः मूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य
 सुस्तामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेव सारादयोऽप्यत्र ।

अब्दवाहन पु० अब्दोमेधोवाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् लि० अपां दानमब्दिः दा० बा० भावे किं दैत०
 ततः अस्त्यर्थे मतप् । जलदानवति “अब्दिमातुदधिमान्”
 ऋ० ५, ४२, १४, “अपां दानवान् मेध” इति भा० ।

अब्दुर्गं अङ्गिर्वैदितं दुर्गं शा० त० । सर्वतोवेदितेनोदके-
 नोपलक्षिते दुर्गे (गड्) “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्त्तमेव
 च । न्दुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनुः ।

अब्देवत लि० आपोदैवतान्यस्य । १ जलदेवताके मन्त्रभेदे
 “उदितृचा वारुणेन तृचेनाब्देवतेन च” मनुः “स्नानमब्दे-
 वतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयम” इति या० । स च मन्त्रः
 “आपोहि वा मयोभुव” इत्यादिस्तृचात्मकः । य०
 ११, ५०, ५१, ५२ । २ जलदेवताके पूर्वाषाढानक्षत्रे च ।

अधि पु० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे किं उप० स० ।
 १ सरोवरे २ समुद्रे च स च जम्बूद्वीपपूर्वापरदिर्वर्तिता
 भेदेन चतुर्विधः यथोक्तं भागवते “तत्र चतुर्धा विभज्यमाना-
 चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिग्भ्यश्चिन्तन्ती नदनदीपतिमेवाभि-

निविशति, सीतालकनन्दावङ्गुर्भेद्रेति । सीता तु ब्रह्मसद-
 नात् केसराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
 मादनमूर्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्च वर्षं प्राच्यां दिशि चार
 समुद्रमभिप्रविशति । एवं माल्यवच्छिखरादिप्रतन्ती तत
 उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्गु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
 प्रविशति । भद्रा चोत्तरतोमेरुशिखरतो निपतिता गिरि
 शिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना
 उत्तरांस्तु कुरुनभित उदेच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ।
 तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्वह्नि गिरिकूटानि
 अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसालुठनी भारत-
 मभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” अत
 एव तत्संख्यातुल्यसंख्याकचतुःसंख्याबोधकताऽस्य । “पञ्च
 पञ्चयुगपट्कलोचनद्वयविषड्गुणमिता दै० ४२२ दै० २५५ गुरो-
 र्मता” । “खाटाब्दयो (४८०) ऽष्टाक्षगेषुदिग्द्विपद्विपाव्ययः
 ४८८१०५८५८, इति च सि० शि० । सप्तद्वीपान्तरालस्य
 लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि० शि० “भूमेरधो
 चारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राङ्गराचार्यवर्त्याः ।
 अर्द्धेन्यस्मिन् द्वीपपट्कस्य याम्ये चारचीरादम्बुधीनां
 निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतस्य
 मृतरश्मिः श्रीश्च यस्माद्भव । महितचरणपद्मः पद्मजन्मा-
 दिदेवैरसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र । दधो हतस्त्रे-
 क्षुरस्य तस्मान्मदस्य च स्वादुजलस्य चान्यः । स्वादू-
 दकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि” ।
 तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अव्वद्वीपाशब्दे दृश्यम्
 तेन तत्संख्यातुल्यसप्तसंख्यकोऽप्यस्य कश्चित् प्रवृत्तिः
 अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्दिद्वीपेति प्रयुक्तम् । “चतुरः
 सप्त वाम्बुधीन्” वाग्भटालङ्कारः ।

अधिकफ पु० अयोः समुद्रस्य कफ इव । समुद्रफेने ।

अधिज ०० अयो जायते जन-ड ७त० । १ चन्द्रे २ शङ्खे
 ३ समुद्रजातमात्रे लि० ४ लक्ष्म्यां स्त्री । ५ अश्विनीकुमा-
 रयोः द्वि० व० । एतेषाञ्च समुद्रजातत्वात्तथात्वम् ।

अधिद्वीपा स्त्री अधिसंख्याता लवणादिसप्तसंख्याता द्वीपा
 अस्याः । जम्बूप्रभृतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् । “शाकं
 ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । द्वयो-
 र्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति” सि० शि० ।

अधिनगरी स्त्री अयो तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः
 समुद्रसन्निकटत्वात् समुद्रोत्सृष्टभूमौ रचितत्वाच्च तथात्वम्
 यथा “इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया भविष्यति

पुरी रस्या शक्रखेमामरावती'त्युपक्रम्य "यदोच्छेत् सागरः
किञ्चिदुत्सृष्टमिह तोयराट् । ततः स्वायतलज्जया पुरी
स्यात् पुरुषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः द्रागेव कृतनिश्चयः ।
सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः । सद्यः ! दश च
द्वे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंह्रियतामात्मा यद्यस्ति
मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं
बलम् । पर्याप्तविषयारामा समयं विपहिष्यति ततः
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स मारुतेन योगेन
उत्सर्ज्य जलाशयम्" । इति हरिवंशः ।

अभिनवनीतक पु० अन्वेनवतीतमिव कायति प्रकाशते कै-क ।
चन्द्रे-ग० र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

अभ्यिफेन पु० ईत० । समुद्रफेने ।

अभिमण्डूकी स्त्री अभिं मण्डयति मण्ड-ऊक गोरा०
ङोष् ईत० । मुक्तासाधने शुक्तौ ।

अभिगय पु० अभौ गते शी-अच् ७त० । समुद्रस्य वटपत्रशय्या-
याम् अहौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ । खण्डप्रलय-
मुपक्रम्य "ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिपः ।
आदिः पद्मालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारतः । तस्मिन्नेवार्णवे
घोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन्
सलिलसञ्चये । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विगलं पृथिवीपते ! ।
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तोर्खायां नराधिप ! । पर्यङ्के
पृथिवीपाल ! विस्मयः सुमहान्भूत् । कथं त्वयं शिशुः शेते
लोके नागमुपागते भा० व० मार्क० प० १८८३ देवी-
माहात्म्ये तु "एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागत" इत्य-
हिशयनत्वमुक्तम् ।

अभ्यग्नि पु० अभौ स्थितोऽग्निः । बहुवानले तत्कथा और्व-
गन्दे दृश्या । अभ्यदहनादयोऽप्यत्र ।

अबभच्च पु० अपो भजयति भज-अण् उप० स० । १ सर्पभेदे
२ जलमात्राहारे लि० । "अबभच्चो वायुभजश्च उपवास
परस्तत" इति पुरा० ।

अबभ्र(भ्र) न० अपोविभर्त्ति क अभ्र-गतौ-अच् वा वा द्वित्वम् ।
१ मेघे "अ(भ्रा)व्भ्राणि विभ्राणमुमाङ्गसङ्गेति" भाषः ।
२ मेघनामायां मुस्तायाम्, (आभ) ३ धातुभेदे च । मेघ-
तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ मेघाधारे आकाशे न० ।

अबभ्र(भ्र)लिह पु० अब्र(भ्र) लेडि स्मृति लिह-खण्
सुम् च । उच्चशिखरे "अब्र(भ्र)लिहायं रविमार्गभङ्गमिति"
भट्टिः । "अब्र(भ्र)लिहानि लिहिले नवपल्लवानीति" भाषः ।

अबभ्र(भ्र)क पु० अब्र(भ्र)मिव कायति राजते कै-क ।

(आभ) धातुभेदे । मेघतुल्याकरत्वात्तस्य तथात्वम् ।
अबभ्र(भ्र)ङ्घ लि० अब्र(भ्र)भ्रं मेघं कषति शोषयति
कष-खच् सुम् च । १ वायौ । २ अत्युच्चे लि० ।

अबभ्र(भ्र)पुष्प न० अब्र(भ्र)स्य पुष्पमिष शुभ्रत्वात् कार्य-
त्वाच्च । १ जले । अब्र(भ्र)मिव पुष्पस्य व० । २ वेतस-
द्वये पु० । [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम् ।

अबभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अब्र(भ्रा)धिपः मातङ्गः शा० त० ।
अबभ्र(भ्र)मु स्त्री अब्र(भ्र) अब्र(भ्रा)धिपे ऐरावते माति
मा-ङु । ऐरावतस्य योषिति पूर्वदिग्घस्तिन्याम् ।

अबभ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अब्र(भ्र)मोः वल्लभः ईत० । ऐरावते
गजे । अब्र(भ्र)-सुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अबभ्र(भ्र)रोहम् पु० अब्र(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह-
असुन् । वैदूर्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम्
"विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भवया रत्नशलकयेव" कु० वर्णितम्
अबभ्र(भ्र)त्य न० अब्र(भ्र)भ्रात् तद्विघर्षणादुत्तिष्ठति उद्-
स्था-क । १ वज्जे २ विद्युदग्नौ पु० अब्र(भ्र)द्वभ्रजादयो-
ऽप्यत्र । [नौकामलापकर्षके काष्ठमये बुद्धाने ।

अबभ्र(भ्र) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा द्वित्वम् । काष्ठबुद्धाने
अबभ्र(भ्र)य लि० अब्र(भ्र)भवः घ । मेघभवे ।

अब्रह्मचर्य्य न० विरोधे न० त० । १ ब्रह्मचर्य्यविरोधिनि
स्त्रीसंभोगादौ ब्रह्मचर्य्यं च स्त्रीस्मरणादि तच्च ब्रह्मचर्य्यशब्दे
वक्ष्यते । न० व० । २ ब्रह्मचर्य्यरहिते लि० ।

अब्रह्मण्य न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु
यत् विरोधे न० त० । १ ब्रह्मकर्मण्यसाधौ २ हिंसादौ तथा-
त्वेन मोदनविषये श्वचने च तथा हि "अयं न बभ्य" इति
कथने हि न हिंसते । हिंसा च ब्रह्मकर्मणि न साधुः
इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाद्योक्तावेव प्रयुज्यते
"भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं वर्त्तते" नाटकम् । कचिदन्यत्वापि
"अथैत्य योगनन्दस्य व्याङ्गिना क्रन्दितं पुरः । अब्रह्मण्य-
मनुत्क्रान्तजीवो योगस्थितोद्भिजः" वृहत्कथासारः ।

अब्राह्मण पु० अप्राशस्त्ये न० त० । १ अप्राशस्त्यब्राह्मणे "समम-
ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इति पुरा० अब्राह्मणाश्च
षट् स्मृतौ दर्शिताः । "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा
तत्त्ववादिना । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी
तृतीयो बहुयान्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु
वृत्तस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पूर्वां
सादित्यां चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स
षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" आ० त० शाता० । एवमन्येऽपि स्मृत्यु-

क्तावेदितव्याः । २ ब्राह्मणसङ्गेषु क्षत्रियादौ भट्टदैवज्ञादौ च “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः” मनुः । भेदे न० त० । ३ ब्राह्मणभिन्ने शूरादौ च “नैतद्ब्राह्मणो वक्तुमर्हति समिधमाहर उप त्वा नेष्टे” इति का० उ० ।

अब्रूकृत न० न ब्रुवे कृतम् । १ कथनाय प्रतिरोधके सनिष्ठोवे अब्रूकृते “अब्रूकृतमाह नङ्गं दुष्टम्” इति श्रुतिः । अब्रुङ्ग लि० अपां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत् । जलरूपाय प्रकाशसामर्थ्ययुक्ते य० पठिते ११,५०,५१,५२ अपोहिष्ठा इत्यादिके त्वचे अद्भूते मन्त्रे “कस्य नूनमित्यादि” पञ्चदशज्ञातके च तच्च ऋ० । मण्डले चतुर्विंशत् सूक्तम् ।

अभक्त लि० भज-सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न० त० । १ असेवके । “भक्तमभक्तमवोव्यक्तः” इति ऋ० १, १२७, ५ । २ अष्टयकृते च । [हीने लि० ।

अभक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ भक्ताभावे । न० व० । २ भक्ति-अभक्षण न० अभावे न० त० । १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिवृत्तौ च । “पौर्णमास्यन्तमाघे च मूलकानामभक्षणमिति” म० त० ।

अभक्ष्य लि० भक्षितमयोग्यं सृष्टिनिषिद्धित्वात् । १ सृष्टिनिषिद्धभक्षणे लशुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, कालकृतं, देशादिनिमित्तकृतं, द्रव्यान्तरयोगकृतं, स्वामिविशेषकृतं, चण्डालादिसर्गादर्शनादिदोषकृतम्, पात्रविशेषपाकादिकृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्र केषाञ्चित् नजादिना केषाञ्चिच्च तत्तद्वक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेनाभक्ष्यत्वं सृष्ट्यादावुक्तम् । अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि “न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न पलाण्डुमिति श्रुतिः” लशुनं सटञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेद्यप्रभवानि च” मनुः ।

। कवकानि कृताकाः अभेद्यप्रभवानि विषादिजातानि । पलाण्डुसङ्गं यत् तत् गन्धर्वणरसादिभिः । अभोज्यं तदुभवेत् सर्वमिति “लशुनादिषु ये तुल्या गन्धर्वणरसादिभिः । अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्” इति च देव० । “लशुनपलाण्डु-सटञ्जनकरञ्जकिंपाकजम्भीभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्” शङ्खः “लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा । शेलुं गन्धञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” मनुः शेलुं बहुवारफलं गोसम्बन्धि पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः अग्निसंयोगात् कठिनीभूतं क्षीरम् । “वृथाक्षपरसंयावं पायसापूपमेव च अनुपाकृतमांसानि देवाच्चापि हवींषि च” मनुः । वृथा देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्यं यत् पच्यते तत् । “तिलत-

ण्डुलसंपकः क्षयरः सोऽभिधीयते” इति का० प० उक्तः क्षयरः, संयावः घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णमयः पिष्ट-कभेदः । अनुपाकृतानि मन्त्रैरसंस्कृतपशुमांसानि । देवा-च्चापि देवार्थं कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि । “वृथामांसञ्च नाश्नीयात् पिष्टदेवादिवर्जितम्” श्रुतिः “न तदश्नीयाद्यदुदेवपिष्टमनुष्यार्थञ्च कुर्यात्” शङ्खलि० । “वृथा मांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं आङ्गकर्मणि अन्यथा भक्ष-यन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” काग० । अस्याप-वादः “भक्षयन्नपि मांसानि शेषभीजी न दुष्यति औषधार्थ-मशक्तौ वा नियोगात् यज्ञकारणात्” देवलः, “रोगी नियुक्तो-विधिना कृतं विप्रमतं तथा । मांसमद्याञ्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रकीर्त्तिता” वृह० । मधुरपि “क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परो-पकृतमेव वा अर्चयित्वा पितृन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति” अन्यत्र दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽश्नीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति सान्वयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च कास्यया यथाविधि नियुक्तान्तु प्राणानामेव चात्यये इति च मनुः । ब्रह्मणकास्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद् ब्राह्मणकास्यया दैवे नियुक्तं आग्ने वा नियमे तु विवर्गयेदिति” यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्ति-संकल्पः स च व्रतभेदः । “मांसं नाश्नीयात् तद्व्रतम् संवत्सरं वेति” का० उप० इत्यादिकः । अतएव विहित मांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धन बध्नेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्नुते । यज्ञायति यत्कुरुते धृतिं वा याति यत्न च । तद्वाप्रोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन” इति वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेद्व्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांस परिवर्जनात्” । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला” इत्यनिषिद्धमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे न दोषइत्यादिकं तु देवादिकर्मादौ अनुज्ञातमांसादि-दोषाभावपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभाव-परं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च स्त्रोक्त-विहितमांसभक्षणे “सौत्वामण्यां सुरां पिबेदिति” श्रुत्युक्ते मद्यपाने, “न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतमित्यादि” श्रुत्युक्ते मैथुने च न दोषः । तेषामेव त्यागे महाफलत्वम् । अत

एव "कुर्यात् एतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन
सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पा-
दयेदिति तेनैवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते । रोगिणा
भक्षणेऽपि विशेषः "ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यसक्तं मांसञ्च
रोगिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः
पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु० ।
"अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्धौ चान्द्रायणं
कुर्यात् पराश० "गामश्वं कुङ्करोद्भौ च सर्वान् पञ्चनखां-
स्तथा । क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्"शङ्खः ।
पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः । "शशकः शलुकी गोधा खड्गी
कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वारुरिति मनूक्तेः ।
"विष्टुराहग्रामकुङ्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेव द्विजानां
प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्" विष्णुः "हंसं मङ्गू
च काकोलं काकं वा खड्गरीटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्-
स्यान् बलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं म्लवं कौलं मण्डूकं
भुजगं तथा । मांसमेकं व्रतं कुर्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति
शङ्खः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहिता-
वाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतयोः" मनुना तस्य विधानात् । "कल-
विङ्गहंसमङ्गु चक्रवाकरज्जुबालसारसदायूहशुकसारिका भास-
चापकाकयलाकाकोकिलखड्गरीटाशने तिरात्वमुपवसेत्"
विष्णुः । "चापांश्चरत्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु
कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्यहं वसेत्" मनुः । सूना बध्य-
स्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम् । "क्रव्यादान्
शङ्खनीन् सर्वान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् कलविङ्गं म्लवं
हंसं चक्राङ्गं ग्राम्यकुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दायूहं
शुकसारिके । प्रतुदान् जलापादांश्च क्रौञ्चांश्च नख
विष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च
वकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खड्गरीटकम् मत्स्याङ्गान् विड्-
वराहंश्च मत्स्यानेव च सर्वशः" इति मनुः । मत्स्यभेदे दैवा-
दाववादमाह मनुः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्य-
कव्ययोः । राजीवसिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः"
"अभक्ष्यं भक्ष्येज्जामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्य-
वराहमांसानि" चेति विष्णुः । "मत्स्यार्कटशम्बूक-
शङ्खशुक्तिपट्टकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन
शुध्यति" हारी० "कमिकोटपिपोलिकाजलौकापतङ्गा-
स्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो-
भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने आमसांसकमि-
भक्षणे इत्युपक्रम्य "तिरात्वोपवासं एतप्राशनञ्च कुर्यात्"

शङ्खलि० । "भक्ष्याणामप्यामसांसरुधिरप्राशने तु पञ्च-
गव्यम्" हारी० । "नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं एत-
कुशहिरण्योदकप्राशनञ्च"बुधः "अजाविकमहिषस्तृणाणाम्
मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्यं तिरात्वम्"
बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि कचिदंशे निषिद्धता "पृष्ठमांसं
गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा । भूमेरन्तर्गतं कृत्वा
स्तृङ्गिणागालितं च यत् । पक्वं मांसमृजीषन्तु प्रयत्नाच्च
च भक्षयेत् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वासं वसेदहः
ब्र०पु० । ऋजीषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम् । व्यक्ति-
विशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं
कदाचित्तु समुपैष्या" ब्र०पु० । स्त्रीणान्तु सर्वथा
मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह पै पुरुषाः
पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशूत्र खादन्ति तांश्च
ताश्च ते पशवः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-
गणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायास्तृक् पिबन्ति"इति ।
कार्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः । "न मत्स्यं भक्ष-
येन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् !
कार्तिके मांसभक्षणात्" आ०त०ना०पु० । "कौमु-
दन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! । वर्जयेत् सर्वमांसानि
धम्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु
रात्रिषु"इत्युपक्रम्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च
ब्रह्मपु० । "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने यो
भक्षयति राजेन्द्र ! चण्डालादधिकोहि सः । कार्तिके तु
विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्पावान् सुनिशादूँल ।
यावदाहृतनारकी । कदम्बानि पटोलानि टन्ताकसहितानि
च । न त्यजन् कार्तिके मासे यावदाहृतनारकी ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं
पुण्यं दह्यते नात्र संशयः"म०त०ब्रह्मपु० । निष्पावः श्वेत
शिखी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त०
रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांस-
संभोगी पर्वस्वेतेषु मानवः विन्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते" इति वि०पु० । "पण्ड्यभी पञ्चदशी उभे पक्षे
चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे"
स्मृतिः "मत्तक्रुद्धातराणाञ्च न भुङ्गीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नञ्चपदा स्मृष्टञ्च कामतः । भ्रूणघ्नावेक्षितं
चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदकयथा । पतन्निष्पावलीङ्गञ्च शुना संस्पृष्ट-
मेव च । गवा चान्नसुपाप्रातं घृष्टाञ्च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्तेनगाय-

नयोश्चैव तच्छोवार्द्धिकस्य च । दीक्षितस्य कर्द्वस्य
बद्धस्य निगडस्य च । अभिशक्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या
दाहिकस्य च । चिकित्सकस्य ऋगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभो-
जिनः । उग्रान्नं स्तुतिकाक्षं पर्याचान्तमनिर्हृशम् ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्चितं
वृथामांसमवीरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्थन्नम्
पतितान्नमवक्षुतम् । पिशुनान्दतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रिय-
णस्तथा । शैलूषतन्वायान्नं कतमस्यान्नमेव च । कर्मा-
रस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्णकर्तुर्वेणस्य
शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्ववतां शौण्डकिनाञ्च चेलनिर्णयकस्य
च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । ऋष्यन्ति ये
चोपपतिं स्त्रोजितानाञ्च सर्वशः । अनिर्हृशञ्च प्रेता-
न्नमतृष्टिकरमेव च । राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्म
वर्चसम् । आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः ।
कारुकाक्षं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च । गणान्नं गणि-
कान्नं च लोकेभ्यः परिक्रान्ति । पूयं चिकित्सकस्यान्नं
पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्ठा वार्द्धिकस्यान्नं शस्त्रविक्र-
यिणोमलम् । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्वग्रहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतोविण्मूलमेव च । नाद्यात् शू-
द्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः । आददीताममेयास्माद
वृत्तावेकरातिकम्” मनुः । “केशकीटावपन्नं केशकीटैः
सह पक्वम् । घृष्टान्नं “केभोक्तारः” इत्युक्त्वा सत्वादौ यदन्नं
दीयते तत् । गणान्नं ब्रह्मभिमिलित्वा यद्भोज्यं क्रियते तत् ।
दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अन्नम-
भक्ष्यम् । बद्धस्य रज्जादिना । निगडस्य अर्शः आ०
अच् निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः । स्तुतिकाक्षं स्तुतिका-
भक्षणमुद्दिश्य यत् पक्वं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्या-
चान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु बह्वेषु भुङ्गानेषु यदि कश्चिदाचमनं
करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् ।
अनिर्हृशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्हृशाहं प्रेतान्न-
मित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । “स्त्वके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समञ्जीयात्
सृशेत वा । पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्
तिरात्वं भोजने प्रोक्तम्” शङ्खः । एतच्चोभयाशौचपरम्
शुक्तं यन्मधुरं कालवशादस्त्वतां गतमस्तु श्याव्यन्तास्तताम् ।
शुक्तेषु दधि तज्जातञ्च भक्ष्यम् “दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च
दधिसम्भवमिति” मनूक्तेः । तदपि गुडादिद्रव्यमिश्रणे-
भक्ष्यमेव “गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वज्ज्रं” पर्युषितं दधि ।

तथैव यावकादीनि मन्यादिचरितान्यपि” यमोक्तेः ।
“सगुडं मरिचाक्तं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतक्रमपेयञ्च
नष्टस्वादञ्च केनचित् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने पक्षव्रतं चरेत्”
स्मृतेश्च “यवगोधूमवर्जं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्रुषाभवं
वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिवर्जं सर्वशुक्तानि”
विष्णुः । “केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
ऋजीषपक्वं भुक्त्वा तु तिरात्वं तव्रती भवेत् शङ्खः । चक्रुषा
व्यङ्गनभेदः । “अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः ।
शाकं मांसमपूपञ्च रूपं क्षणमेव च । यवागूं पायसञ्चैव
यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्वं पर्युषितं भवेत् शुक्तं तु परिवर्जये-
दिति यमः । “अविकारि भवेन्नेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकत्”
पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् स्नेहाक्तं चेदुभयत्र यथाह मनुः ।
यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्युषित-
मप्याद्यं हविः शेषञ्च यद्भवेदिति” “चिरसंस्थितमप्याद्यं
सुस्नेहाक्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रि-
येति” च अनर्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवीराया निःस-
म्बन्धायाः पतिपुत्रहीनायाः सम्बन्धिन्यास्तु पितामहादेर्न
दोषः । नगर्थन्नं नगरिणो नगराधिपस्यान्नम् “नगराधिपतेः
शत्रोः पिशुनान्दतिनोस्तथेति” ब० पु० एकवाक्यात् । अवक्षुतं
क्षव्युसहितम् । “वृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषकः स्मृत”
इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । तन्वायकः स्तुचीकर्मकत्,
निषादः प्रतिलोमजवर्णसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने
गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसङ्गी । वेणुः वंशविकारपा-
त्रादिकर्त्ता । श्वान् ऋगयाद्यर्थं कुकुरपोषणकत् ।
शौण्डिकादयश्च तत्तद्भृत्तिभाजो द्विजाः अन्यजानां गुरु-
प्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० । शूद्रान्नं शूद्रगृहे न भक्ष्यम् ।
“शूद्रवेषमनि विप्रैश्च क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न
भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्” । “निवृत्तेन शूद्रान्नान्नि-
वृत्तेनेति” आ० त० रघु० “यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं
यान्ति नदी गताः । शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि”
अत्रिः । तेन स्वगृहागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रा-
न्नत्वमिति भेदः । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । कुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः । यः
शूद्रेणाभ्यनुज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । कुरापीति
स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः” वृह० ना० । “शू-
द्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्येन यो मृतः । स वै खरत्व-
मुपैत” शूद्रत्वं वाऽधिगच्छति । “शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुक्त्वा
तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीसुग-

जीविनः । चण्डालान्नं भूमिपात्रमजजीव्यश्चजीविनाम् ।
 शौण्डिकान्नं स्तुतिकान्नं भुक्त्वा मासंती भवेदिति' शङ्खः ।
 मूद्रस्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव
 शक्तुं च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत्
 पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्तवः एतान्य-
 मूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति' हारीतः । "रजके
 चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुङ्गीत द्विजश्चा-
 न्द्रायणं चरेत् आप० । अन्यजान्नं यदा भुङ्क्ते मूद्रो मोहात्
 कदाचन एकरात्रोषितोभूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्त्तः
 "अभिशस्तपतितपौनर्भवश्च ह्येषु च तस्य शुचिश्चकारतैलिक-
 चाक्रिकध्वजि सुवर्णकारलेख्यकशण्डतुन्वायकवन्धकगणिका-
 न्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजक वरुड-
 कैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च" सुम० ।
 "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं
 कुर्वीत" वृह० । "चाण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुन-
 रूपनयनम्" वसि० । "पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः
 क्वचित् । कृत्वा तस्य ससुखं यतिकच्छं चरेद्द्विजः" उश० ।
 "चाण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्डिकान्नभोजने तिरावसु-
 प्रवसेत्" हारीतः चाक्रिको वृषादिचक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः ।
 घाण्डिकः देवघण्टावादकः । "ध्वजिबणिककिरीटिवार्द्धिषि-
 कान्नभोजने पञ्चरात्रम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः
 बणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी बणिकभेदः । "भगवृत्ति-
 शुश्रूषावेष्टान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदत्तस्करात्र-
 भोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं
 ताम्रकांस्यसीसककारव्याधिततत्तकान्नभोजने तप्तकच्छं
 ब्राह्मणवृत्तिप्रबधबन्धोपघातवृत्त्यन्नभोजने च सङ्कीर्णान्नभो-
 जने च असंस्कृतावज्ञासरोषविषयान्नभोजने च" हारी० ।
 भगवृत्तिर्मथुनशुल्केन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता
 व्याधिजनकौषधदाता च "इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषा-
 मन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च वृषलोपतौ
 एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्" मनुः । अजावि-
 कोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः माहिषेण वृत्तिमान् ।
 कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी
 "बन्ध्या तु वृषलीक्षेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृष-
 ली क्षेया कुमारी या रजस्वला" । उश० उक्ता तस्याः
 मूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेन गायकान्नानि
 भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तच्छास्त्रं चर्मकर्तुं वाङ्मु-
 षिककदर्यस्य दीक्षितवर्द्धनिगङ्गाभिगस्तानाञ्च पुंसलोदा-

म्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजनाञ्च अवीरास्त्री-
 सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म-
 सोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुन्वायकतम्भरजकानाञ्च कर्म-
 कारनिषादरङ्गावतारिवेणशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीवि-
 शौण्डिकतैलिकचेलनिर्सेजकानाञ्च भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्या
 संस्पृष्टं पततिणावलोढं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च
 कामतः पदास्पृष्टमवज्ञातञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्चितं
 वृथा मांसञ्च । यत् नान्ति देवाश्च पितरश्च यथा-
 विधि । वृथापाकः परिज्ञेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन ।
 वृथापाकस्य भुङ्गानः प्रायश्चित्तं चरेत्" । "नवं कृपरपूपादि
 पायसं मधुसर्पिषी चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविर-
 यन्नियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्
 हिरण्योदकस्पर्शादिति" शाता० । हिरण्योदकस्पर्श-
 सेवान्नस्य, तापनादेः घृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह सख
 "तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च अन्यानां भुक्त-
 शेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कच्छं तद्वं वा"
 उशनाः "कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।
 ज्ञानात् कच्छाद्दुष्टमिदम्" आप० । "अन्यावसायिनामन्न-
 मग्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्यादिति"
 अङ्गि० । "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे ।
 द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अमेध्यपतित
 चाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकुणिकुनखिस्यृटानि
 भुक्त्वा कच्छमाचरेत्" शङ्खः । अमेध्यं मद्यभाण्डविण्मूल-
 रेतत्यादि । पुक्कशः क्षत्रियायां मूद्राज्जातः प्रतिलोमजः
 वर्ससङ्करः । कुणिः स्वभावतः पाणिविकलः । "चाण्डाल-
 पतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा उदक्यास्तुतिभिः स्पृष्टं
 भुक्त्वा मासं वने वसेदिति" ब्र०पु० । "अस्थ्रादि-
 दूषिताञ्च भुङ्गानस्तु यदा भवेत् स्नात्वार्कमर्चयित्वा तु
 घृतं प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितादिसर्पे अकृत-
 स्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकिसंसर्गे स्नान-
 मेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकच्छं समाचरेत्
 स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाप्नोति वै द्विजः । अहो
 रात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ० । "केशकीटा-
 वपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्यामूद्रसंस्पृष्टं
 पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा० । स्त्री भिन्नजातिस्त्री । केश-
 कीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अव-
 क्षुतं केशप्रतङ्गकीटैरुदक्या वा पतितैश्च दृष्टम् । अलात-
 न्दुग्धमहिरण्यतीयैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्"

यमः चण्डालपतितामेधैः कुणपैः कुटिना तथा ।
 ब्रह्मसूतिकीदक्याकौलेयककुटुम्बभिः । दृष्टं वा केश-
 कीटाक्तं मृद्वस्त्रकनकास्त्रभिः शुद्धमद्यात् सहस्रं प्रभूतं
 व्युष्टं च ब्रह्मपुं । कौलेयकः कुकुरः कुटुम्बी कुकुटादि
 प्राणिभेदः तस्य बलकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्युषितम् । एतच्च
 चरतरमभ्युन्नमभ्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्यज्यते" प्रा० वि०
 "विशुद्धमपि चाहारं मलिकाक्षमिजन्तुभिः । केशलोम-
 नखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत्" देव० । तन्मात्रमुद्धृतं
 शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि । "अविलीनं तथा चैव
 विलीनं अपण्णेन तु" शाता० "नाश्रोत्रियतते यज्ञे याम-
 याजिह्वते तथा । स्त्रिया क्लीवेन च कृते भुङ्गीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अस्त्रीलमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी हविः प्र-
 तीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेदिति" मनुः । "अश्रो-
 योऽनधीतवेदः तेन कृतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । यामयाजी
 यामजनानां श्राद्धपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वस्त्य-
 यनकर्ता च स च होता यत् यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 श्राद्धविशेषाच्चस्याभक्ष्यता "चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको-
 मासिके मतः । पक्षश्राद्धेऽतिवृष्टः स्यात् पाणसासे
 कच्छ्रएव च । आर्द्धिके कच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनरार्द्धिके
 अर्द्धिः० । पक्षश्राद्धं त्रैपक्षिकं यावद् । नवश्राद्धमेकादशाहा-
 दिश्राद्धम् । हस्तादिदत्त द्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । "हस्तदत्ताश्च
 ये स्नेहा लवणं व्यङ्गनानि च दातारं नोपतिष्ठेत् भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्माच्चान्तरितं देयं पर्शुनाथ तृणेन
 वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन
 तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्टासमं-
 भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्" भवि० पु० । "माक्षिकं
 फाणितं शाकं गोरसं लवणं दत्तम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा
 च भोक्ता सान्त्वनञ्चरेत्" यमः । "एकेन पाणिना
 दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् । दत्तं तैलञ्च लवणं पानीयं
 पायसं तथा" स्मृतिः । "वाग्दष्टं भावदुष्टञ्च भाजने
 भावदूषिते भुक्त्वा ब्राह्मणः पश्चात् तिरात्वं तु व्रती
 भवेत्" शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिक्ष-
 भाजने । अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"
 संब० । भिक्षभाजनं कांस्यपरं "भिक्षकांस्ये तु योऽ-
 श्नीयादन्नं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु
 एकभक्तस्ततः शुचिः" बौध० कांस्यत्वेन विशेषणात् ।
 आपोशनाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता द्रव्यमात्रस्या-
 भक्ष्यता । "आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः ।

भुङ्क्ता न च यदा व्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्" । अनाचान्तस्य
 द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "अनाचान्तः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्वर्णे नित्यं सुक्ता ताम्बूलचर्वणम् दन्तलग्ने फल-
 मूले भुक्तस्ते हे तथैव च । ताम्बूले चेत्तुदण्डे च नोच्छिष्टो-
 भवति द्विजः" जावा० । "कषायकटुताम्बूले भुक्तस्ते हानु-
 लेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मधुरव्रीत्"
 लघुबौ० अनाचान्तः कषायकटुताम्बूले तु व्यतिरिक्तद्रव्यं
 सकृद्भक्ष्यित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत् पीत्वा
 अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्रीं जपेत् प्रा० वि० । यज्ञो-
 पवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । "विना यज्ञोपवीतेन
 भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उप-
 वासेन शुध्यति" लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 मृद्वारिक्तुमादींश्च फलकन्देषु मूलकान् । विण्मूलदूषितान्
 प्राश्य कच्छ्रं तु पादतश्चरेत् सन्निकटेऽर्द्धमेव स्यात्" संब० ।
 मृदादेरभक्ष्यता । "अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं
 तथा । ऋत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः भवि० पु० ।
 अत्रापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सासुद्रिकं भवेत्
 पवित्रे परमे हेतुते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः" वायुपु० ।
 "भुक्त्वा तु चारलयणं तिरात्वं तु वने वसेत्" यमः ।
 "मृत्तोद्ग्रादने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः आ० त० रघु० ।
 "नैकोमिष्टान्नमश्नीयात् वञ्चयित्वा गृही सुतान् ।
 दारान् ऋत्यातिथौ चैव तथासम्बन्धिवान् इत्युपक्रम्य
 "लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रास्यते नरः" यमः ।
 "पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीत-
 ज्ञेति" "सर्वं तिलमयं नाद्यात् सायं शर्माभिलाषिभिः"
 इति । "नाश्लीयात् सन्ध्योर्द्वयोः" इति च का० ख० ।
 "नातिसौहृद्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे
 नचोषसि" मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि ।
 नाद्यादादृग्नि रात्रिषु" काशी० ख० । "श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे
 योऽश्लीयात् ज्ञानवर्जितः । दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता
 किल्बिषभुग् भवेत्" यत् वेष्टितशिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षि-
 णामुखः सोपानात्कक्षं यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । "यो गृहीत्वा विवहाग्निं गृहस्थ इव मन्यते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः" का० ख० ।
 "पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मन-
 स्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्" का० ख० । "अप्याह्नं शिव-
 निर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्" ति० त० पु० । "यातुधानाः

पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्त्रस्य
मण्डलेन विवर्जितम् का० ख० । नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो
पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मला-
दितः का० ख० । “नारिकेलोदकं कांक्षेताम्रपात्रे गुड-
स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताञ्चे गव्यं दृतं विनेति
आ० त० पुरा० । “वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासम-
मिति” ब्र० पु० । सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः ।
“वदद्भ्योदुम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि न भक्षयेत्”
हारी० दधित्यः कपित्थः । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर
निषेधः “आमिषं चुक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्हिने सप्रजन्म
भवेत् कष्टी दरिद्रोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी
पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विषमूत्रभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते” वि० पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
माह स्मृतौ “कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न
स्मरेद्भरिम् । बड्गशतः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
कलङ्की जायते विल्वे तिर्यकग्योनिश्च निम्बके । ताले
शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या
स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता
पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी
च माघके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” षट्
वि० । तत्र सप्रस्यमेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् ।
अतः ‘तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकौ न खादेद्द्वैणवो नरः’ । इत्य-
नेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानुष्ठङ्गात् ।
“अलावू वत्तुलाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्” ति० त०
पु० यदपि ‘कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकान्तथा ।
भक्षयत् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोद्विजः’ इत्युक्तमसौ
सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र
नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय
शूद्रविषयिकावा इति ति० त० रघु० ।
कुष्माण्डं २ वृहतीफलान्तु ३ लवणं वर्ज्यं ४ तिलाम् तथा
५ तैलं ६ चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीर्षं ९ कपालान्वकम्
१० । ११ निष्पावाश्च १२ मस्तरिकाफलमथो १३ वृन्ताकं संज्ञं
१४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-
पोडश । नि० सि० सु० दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं
अलावूः अन्वकं पटोलम् । “१ कुष्माण्डं २ वृहती ३
क्षारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिरः
९ कपालान्वं १० ११ नख १२ चर्म १३ तिलानि च
१४ क्षुरकस्माङ्गनासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

सि० भूपालः । नखं शिम्बी चर्म मस्तरिका । “उच्छि-
ष्टस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं” स्त्री-
च्छिष्टसुच्छिष्टाहतञ्च” शाता० । गुरुः पितादिः । “पितृ-
र्ज्येष्ठस्य च भ्रातृरुच्छिष्टं भोज्यम्”, आप० मातापितृभ्यां
संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः” ब्र० पु० । स्वसुच्छिष्टन्तु
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्यक्तभाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुङ्क्ता
चान्द्रायणं चरेत्” चतुर्वर्षिमतम् । “नाश्नीयात्
भार्यया सार्द्धं नाश्नीयादुत्कटासने” मनुना स्त्रिया सह
भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं-
शक्यते । “ब्राह्मण्या हितया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” ब्र० पु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मण्या वा सहाशुयादुच्छिष्टं न कथञ्चन ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते” अङ्गिराः । विडालाद्युच्छिष्टस्याभ-
क्ष्यता । “विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनः लस्य च ।
केशकीटापन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मसुवर्चलाम्” मनुः । “दूषितं
केशकीटैश्च मार्जारैर्मूषिकैस्तथा । मल्लिकामशकश्चैव तिरात्रेण
विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टभक्षणे तु दिनत्रयम्” मनुः
अत्रापवादः । “देवद्वीपायां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्न-
मर्द्धय शेषं संस्कारमर्हति” यमः । संस्कारश्च “घनानां
प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । संस्पर्शाच्च भवे-
च्छुद्धिरपां प्राहृतस्य च छागस्य सुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि
तद्भवेत्” यमः । “पक्षिश्चापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकच्छकम्” विष्णुः । कुत्-
सितशूद्रादिपक्षिभोजननिषेधात्तत्तन्मात्रस्याभक्ष्यता “यस्तु
पक्षिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोपितः स्नात्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गि० । “अपाङ्क्ये ब्राह्मणोपवेशने-
न कुत्सितासु । जलादिना पक्षिभेदनमन्तरेणेत्याचारः
प्रा० वि० । “ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्कग्रासपविश्यासंस्पृशन् यदा
भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्कग्रामेकरात्रं शूद्रपङ्कग्रां त्रयह-
माचरेत्” विष्णुः । अनिन्दितपक्षिष्वपि सहभोजने एकस्यो-
त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता “एकपङ्कग्रापविष्टानां विप्राणां सह-
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।
मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्कग्रासुच्छिष्टं सहभोजने । प्राय-
श्चित्तं चरेद्विप्रः कच्छं सान्नपनं तदा” शङ्खः । कालविशेषे
द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । “सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं
यामवतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना”
वृद्ध० गौ० । “ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावर्त्तनात् पूर्व्वं प्रथमे प्रथमादधः" मा० पु० । अधि ऊर्द्धम् ।
 "यस्तोदये सति विधोर्नाहर्भोजनमाचरेत्" वशि० । "असु-
 क्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनि" व्यासः । "अहोरात्रं न
 भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा सन्ति दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परम् विष्णुव० पु० । "संध्याकाले यदा राहुर्गर्गसते
 शशिभास्करौ । तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन"
 गर्गः । सायं संध्यायां सूर्य्ये यस्तास्ते, पूर्व्वेऽङ्गिरातौ
 च न भोक्तव्यं, प्रातः संध्यायां चन्द्रे यस्तास्ते पूर्व्वरात्रा-
 वपरेऽङ्गिरा च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि० सि० । बालवृद्धा-
 हरैर्विनेत्युक्तेस्तेषां विशेषः । "सायाङ्गे ग्रहणं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न मध्याङ्गे,
 मध्याङ्गे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत संगवे चेत् स्यान्नपूर्व्वं भोजन-
 क्रियेति" मा० पु० उक्तः । एतच्च बालादिविषयमिति नि०
 सि० । "सर्वेषामेव वर्णाणां स्नतकं राहुदर्शने स्नात्वा कर्माणि
 कर्त्तव्यं श्वेतमद्वयं विवर्जयेत्" हेमा० षट्त्वि० । "नवश्राद्धेषु
 यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितञ्च यत् । सर्व्वं तदुदुष्टमेति" स्मृतैः
 ग्रासकाले पक्वान्नादेरभक्ष्यता । अत्रापवादः । "आरनालं
 पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्थोदकं चैव न दुष्ये
 द्राह्मरूतके" मेधा० । "अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं स्वसनं
 ग्रहे । वारितक्रारनालादि तिलदर्भेन दुष्यति" स्मृतिः
 १ पुंसवनाद्यन्नस्याभक्ष्यता । "याजकाच्च नवश्राद्धं संग्रहे
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोदयने तथा । जातश्राद्धे
 नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" आप० । संग्रहे स्त्रीणा-
 मेव व्यभिचारादिदोषार्थप्रायश्चित्तेन संग्रहे । ब्रह्मौदने
 आपोवसयज्ञाङ्गकर्मविशेषे प्रा० वि० । "जन्मप्रभृति संस्कारे
 बालस्यान्नस्य भोजने । असंपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्रमशानान्ते
 विशेषतः" अङ्गि० । "निर्दत्ते चूडहोमे च प्राङ्नामकर-
 णात् तथा । चरेत् सान्त्वनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि"
 व्यासः । भोजनकाले मूत्राद्युत्सर्गेऽन्नमात्रस्याभक्ष्यता ।
 "मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे मोहात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्वीत" शाता० । भोजनकाले स्नतकाद्यशौचे भक्ष्यमा-
 णान्नस्याभक्ष्यता "यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निःक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । भक्षयित्वा
 तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्व्वमेवाहं
 तिरात्रेण विशुध्यति" शाता० । "अशुचिः स्नतकादिनेति"
 प्रा० वि० । तैलाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्यान्न-
 मात्रस्याभक्ष्यता । "समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबे-

तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" रं० ।
 स्नाने तैलाभ्यङ्गचौरादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 नीलीवस्त्रपारिधाने द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "नीलीवस्त्रं
 परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा । तिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्"
 शङ्खः । "लोहितान् व्रतनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्-
 जानि कवकानि च दृष्ट्वा कृषरसंयावपायसापूपशसुलीरिति"
 या० । विड्जानि अमेध्योद्भवानि । अमेध्यदेशोद्भवानान्तु
 न दुष्टता "अमेध्येषु तु ये दृष्ट्वा उष्माः पुष्पफलोपगाः
 तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति" बौधा० उक्तेः ।
 अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु गृहस्थस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता "देव-
 तातिभूतेषु भृत्येष्वभ्यागतेषु च । अभुक्तवत्सु येऽशुन्ति तथा
 पितृग्निपक्षिषु । दुष्टान्नपयनिर्ग्रासभुजः सूचीसुखास्तु
 ते । जायन्ते गिरिवर्ष्पाणि" इति मार्क० पु० । "असंतर्प्य पितॄन्
 देवान्नाद्यादन्नं नवं क्वचित् । पक्वान् चापि नो मांसमिति
 का० ख० भक्ष्येष्वपि देवायानिवेदितमभक्ष्यमेव "अनिवेद्य
 न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत् । अन्नं विष्टा
 पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्" आ० त० पु० । "तैर्द-
 त्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्यता । "मांसिकाच्चन्तु योऽग्नीयादसमा-
 वर्त्तकोद्विजः । स तीक्ष्णहान्युपवसेद् मनुः । "स्नतान्नं
 मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती क्वचित् । तिरात्रोपोषितः सम्य-
 ग्रातिमेकां जले वसेत्" देवलः । "स्मृतिकाच्च नवश्राद्धं मांसि-
 काच्च तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽग्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन
 प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति" संव० । मांसं च
 शिष्टभक्ष्यमांसपरम् "ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमग्नीयात् शिष्ट-
 भोजनीयं, कच्छं द्वादशरात्रश्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्"
 वशि० उक्तेः । अस्यापवादः "स चेत् व्यधीयत कामं गुरो-
 रुच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्व्वं प्राग्नीयात् येनेच्छतेन चिकित्सेत्
 स यदा अगदः स्यादादित्यसुपतिष्ठेत्" बौधा० । अन्नपात्र-
 विशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आमिषस्य तु यो भाण्डे
 पक्वमग्नीत सुव्रतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपकेन तत्रहं
 क्षीरेण वर्त्तयेत्" लघुहारीतः ।
 सर्वापवादाः । "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावददौ समाः"
 स्मृताः । भक्ष्यमाभक्ष्येषु नो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते" का० ख०
 एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि द्रव्यानि वैद्यकोक्तदोषा-
 दपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि चापथ्यशब्दे २२ ईष्टे प्राय-
 शोदर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शयन्ते "वर्जयेत्
 पयसा स्निग्धं मत्स्यमांसमनूपकम् । बल्लीफलम-

कुशाण्डमलैर्जम्बूफलादृते । मांसं मूलकसंसिद्धं हृतेन
मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण चौद्रुष्णेन वारिणा
पुनरुष्णोक्तञ्चान्नं हतं कांक्षे दशाहिकम् । दध्ना तक्रेण
पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधान्नैव भुञ्जीत मति-
मान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगाम् प्रतिहन्ति
विरेचनम् यमनं शयनं वारि पूर्वं वा हितभोजनम्
शास्येतात्पतया वापि दीप्राग्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्याया
मवलिनं विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टद्वारदोषास्तु
जायन्ते पापिनामिह" आङ्गिकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न० त० । १ भङ्गभावे २ पलायनाभावे च न० व० ।
"भङ्गरहिते त्रि० । २ अभङ्गाख्ये "पुनस्त्रिधा समङ्गोऽथा-
भङ्गस्तदुभयात्मक" इति सा० द० उक्ते श्लेषे शब्दा-
लङ्कारभेदे पु० । यथा "पायात् स स्वयमन्वकलयकरस्त्वां
सर्वदोषाधवः" । अन्वकेयत्वाभङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर त्रि० न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे "अभङ्गुरतनु-
त्विषां बल्यिता शतैर्विद्युताम्" रसगङ्गाधरः ।

अभट्ट न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न० व० ।
२ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि० ।

अभय न० अभावे न० त० । १ भयाभावे । "प्रदद्यात्
परिहाराञ्च ख्यापयेदभयानि च" मनुः । "अभयं वै
जनक्र ! प्राप्नोऽसीति" श्रुतिः । "प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च
कार्याकार्ये भयाभये" गीता इत० । २ भयमृत्यु त्रि० । न
भयमस्मात् ५ व० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
तक्याम् ईदुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न०
८ सर्वपरिग्रहमृत्यु, शास्त्रोपदिष्टेऽसन्देहेनानुष्ठाने
९ आत्मनिष्ठे पु० । "उच्चमूलविकोणेषु वर्त्तते गुरुभार्गवौ ।
अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन" इति "यत्नैकादशग-
च्छन्दोभानुर्वा प्रबलः शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूत
विनाशकदिति" च ज्योतिषोक्ते १० यात्रिकयोगभेदे पु० ।
न भयं यस्मात् ५ त० । मा भैषीरित्युक्ता ११ उत्तोलित
दक्षिणहस्तप्रसारभेदे "अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती-
क्रमात्" श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् क्ति० अभयं त्राणं करोति कृ-किप् ईत० ।

१ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने
२ सौम्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौम्ये ।

अभयङ्कर त्रि० न भयङ्करः विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्विव० अभयं कुरुतः किप् वेदे ४० सुम् ।

द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य "ऊरु गव्यूती

अभयङ्कृताविति "ऊरु गव्यूती ते अभये स्तामित्यतदाह"
शत० ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये मुनिभेदे
तस्यापत्यं यज् । अभयजात्यः तदपत्ये पुं स्त्री० स्त्रियां ङीप्
यलोपश्च अभयजाती । पुंसि बहुषु लुक् । अभय-
जाताः । यूनि अभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः
स्वसैन्यप्रोत्साहनाय वादनीये रणढक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद त्रि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
रक्षति दा-क ईत० । मा भैषीरित्यादिवचनमुक्ता भीत-
२ त्राणकर्त्तरि "तातुमलभयदार्हति" किरा० अभयप्रदयो-
ऽप्यत्र । "यानशय्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा ।
त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । "मधूदकं फलं मूल-
मेधांश्चभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि" का० ख०
"सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्नाध्वथाभयदक्षिणाम्" मनुः । अभयं
दक्षिणेव देयत्वात् । अभयरूपदेये "रात्रौ दानं न शंसन्ति
विना चाभयदक्षिणाम्" मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम-
भयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-
अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैषी-
रित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
मोदकभेदे । स च "अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं
तथा ॥ त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः
प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्वयन्तथा ॥ षट्कर्षाश्च सितायास्तु
द्विपलं त्रिवृतो भवेत् । सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं
कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिवेज्जलम् ।
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
कोऽयम्" चक्रदत्तोक्तः ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभावे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
भावे "मत्त एव भवाभवौ" गीता । २ विनाशे "भवाय
सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्" रामा० । ७ व० ।

३ मोक्षे "प्राप्तुमभवमभिवाञ्छसि वा" किरा० शिवभिन्ने पु०

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न० त० । १ अमङ्गले,
२ दुष्टभाग्ये च न० व० । ३ दुर्भाग्यवति त्रि० । "उपनतम-
वधीरयन्त्यभव्याः" किरा० ।

अभाग पु० न भागः अभावे न० त० । १ भागाभावे ।

भागश्च एकदेशः दायादग्राह्यधनाद्यञ्च ७७० । तच्छूये पूर्ये
निंदाये च लि० । “यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन् यवी-
यसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः” मनुः
“यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति” शत० ब्रा० ।
अभागिन् लि० न भागी स्त्रियां ङोप् । १ अधिकारानर्हे
होवपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छूये च । “यमात्मानं
न विदुरभागिन” इति कट उ० ।
अभाग्य न० अप्राशस्त्ये न० त० । १ दुष्टभाग्ये । न० ब० ।
२ दुष्टभाग्यवति लि० । [गुणद्वयोरभाजनम्] का० प्र० ।
अभाजन न० न० त० । अनाधारे “दीधीवेवीससः कश्चिद्
अभार्य्य पु० नास्ति भार्य्या तत्सम्बन्धो वा यस्य । १ भार्य्याहीने
२ शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धे नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च ।
“अतिदृष्टानभार्य्यांश्च कपिसक्तान्” नटपद्य च उ० त०
का० प० । “अभार्य्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धान्” रघु०
अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते
सप्रमपदार्थे भावभिन्नत्वमभावत्वमिति बहवः । भावभेदा-
श्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्या-
श्रयदोषस्ततया अभावत्वमखण्डोपाधिरिति नव्याः ।
अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य पटे पटा-
भावदौ च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ
इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः । सूत्र-
हता तु “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाद्विशेषसम्” इति षडेव
पदार्थाः कण्ठत उक्ताः । अत एव “न वयं षट्पदार्थवादिनः”
इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थीस्त्रोकारस्तेषां सूचितः ।
आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्था
न्तरमभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्वरू-
पत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः “मानाधीना मेयसिद्धि-
रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्
न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्नि-
कर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता
तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत्
स्वरूपविशेषणताया अव्यावर्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव
प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादि-
स्वरूपस्यानुगमात् तुल्ये सन्निकर्षरूपे विशेषणता
सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ
ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति
कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपपत्तेरने-

तद्विशिष्टबुद्धेरवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य-
हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामग्र्याः समवधानात् अथ अभाव-
ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्वोध इति चेत् अभाव-
बोधसामग्र्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्
इन्द्रियसन्निधौ विशेषणताकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादि-
स्वरूपत्वानतिवृत्तेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यनपायेन
प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादे-
ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः “अभावबुद्धिश्च
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहबोधमर्थ्यादां नातिशेते” इति दी-
धितिकुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे
प्रतियोगिज्ञानवत् धर्म्मश्रे तद्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात् ।
एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः ।
घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य
सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं
तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिरिक्तादेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने
तद्व्याप्यताग्रहासम्भवाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले
“घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्-
ज्ञानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः
स्वीकार्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधि-
करणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धेः
नापि लक्षणात्तत्सिद्धिः अभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया
तल्लक्षणस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्-
पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वमभावस्य
लक्षणं वाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रय-
दोषकवलितत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-
लक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटोनास्तीति
प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो
न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-
वच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघटः इत्यादाविव शाब्दबोधा-
भावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् समवाय
सामनाधिकरणान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वा-
भाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न
भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले घटोना-
स्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहर-
त्वाच्च । घटाभावाभावादेर्घटरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र सम-
वायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽ-
भाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेः । अथ अभाववत् अभावत्वमप्यति-
रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते
 कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा
 सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम्
 आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप
 स्यैवाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् ।
 अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य
 तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपि-
 सिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च । अखण्डो-
 पाधरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषताद-
 वस्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धे सर्वसम्मतत्वात्
 असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य
 भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तत्त-
 क्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि
 लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभाव-
 लक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः
 तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव
 नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपा-
 खण्डोपाधेरिव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु-
 यीवादिसानित्यादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका-
 रात् अन्यथा घटः कम्बुयीवादिसानित्यादिवाक्यात् शब्द-
 बोधानुपपत्तिः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यताव-
 च्छेदकत्वम् । अथ शब्देऽयं अभावे प्रमाणमिति चेत्
 शब्देऽयस्य बध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः
 अथाप्रशब्देऽयं प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त-
 रत्वे आप्तवाक्याभावात् भवतां स्तुतकृताऽपि अभावस्य
 घटपदार्थातिरिक्ततया काव्यनुक्तेः अभावशब्दमात्र-
 प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपजीव्यत्वात् ।
 एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार-
 मित्यं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्ती-
 त्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत्
 परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-
 ब्रूयोरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत्
 तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती-
 तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवेच्छद्यकाल-
 सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारता-
 ऽपत्तेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव-
 कल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य
 च सर्ववादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते
 अतो नाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटनिष्ठमेव
 तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्या-
 नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे
 तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्ज-
 स्यम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न
 भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः ।
 भक्तामभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः सन्मतेऽपि तथा ।
 वाय्वादौ रूपाद्यभावचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र
 दृढतरं किञ्चित् प्रमाणमस्ति येन तत्स्वीकारावश्यकतेति” ।
 अभावभेदबुद्धोर्नियमाच्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयम-
 भावः बौद्धैः मूलतया आकाशतया निरावरणतया निरु-
 पाख्यतया च व्यवहियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अ-
 भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशय” इति हरिः ।
 “नाभावउपलब्धेः शां० सू० । “नासतोविद्यते भावो
 नाभावोविद्यते सतः” इति गीता । यथा च अभावान्न
 भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिश्चे वक्ष्यते । न्यायादिमते स
 चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात्
 संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्याभावभेदात् त्रिविधः ।
 “अभावश्च द्विधा संसर्गाभ्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा
 ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
 इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक्
 कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव
 इति सांख्यादयः । २ मरणे, मरणञ्च स्वादृष्टारब्धशरी-
 रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनागो वा, प्राणवायो-
 रुत्क्रमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोक्तृत्यादि-
 स्थायिभावः २ तच्छून्ये त्रि० । आन्तरः भावः स्नेहापर-
 पर्यायः अनुरागः । ४ तद्बीने त्रि० । सचानुरागः देव-
 विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति
 भेदः । सीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ई योग्यानुपलब्धि
 रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति
 भावः सत्त्वं यस्य । ८ मिथ्याभूते त्रि० । [तुमशक्ये च ।
 अभावनीय त्रि० न० त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्पादयि-
 अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । १
 मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत-
 ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे ।
 अभाषणं न० अभावे न० त० । भाषणाभावे मौनभावे ।
 अभि अव्य० न भाति भा-वा० कि । १ कश्चित् प्रकारं प्राप्तस्य

द्योतने, २ अभिसुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ बोधायाम्, ५ लक्षणम्, ६ समन्तादर्थे । ७ धर्षणे दुर्गा० । “अभि पूजा-भगार्थेच्छासौम्याभिसुख्यसौख्यवचनाहारस्वाध्यायेषु” गण-रत्नोक्तेऽपूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-यते । भगार्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः । इच्छायाम् अभि-लासः अभिकः । सौम्यं माधुर्यम् तत्र अभिजातः “प्रज-ल्पितायामभिजातवाचि” कुमा० । अभिसुख्ये अभिसुखम् अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति “अभिचैद्यं प्रतिशसुः” माघः सौख्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् “साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक” इति काव्य० प्र० । आहारे अभ्यवहारः । स्वाध्याये अभ्यस्यति “वेदाभ्यासे सदारतः” सूतिः । स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्य-मात्रेऽस्य प्रवृत्तिः “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरा-वतागजा” कु० । एतस्य च तत्तर्थाद्योतकतामात्रं समभि-व्यवहृतशब्दस्यैव तत्तर्थाद्यं लक्षण्येति सिद्धान्तः अस्य क्रिया-योगे उपसर्गता “बोधोत्पत्त्यावचिह्नेषु तु कर्मप्रवचनीयता । वृत्तं वृत्तमभि सिञ्चति । हरिमभि वर्त्तते । भक्तो हरिमभि, अग्निमभि शलभाः पतन्ति इत्यादौ दाहार्थम् शब्दपरत्वे पु० “अभिरभागे” पा० ।

अभिक वि० अभिकामयते अभि+कन् । १ अनुकारिकाभिकाः कमितेति” पा० नि० । कासुके ‘सोऽधिकारमभिकः कुलो-चितं काश्यप स्वयमवर्त्तयत् समाः” रघुः ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे ‘शीताभिकाङ्क्षा सुखतित्तता च’ सुशु० ।

अभिकाङ्क्षित वि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि-लषिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् वि० अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति अभिकाम वि० अभिकामयते अभि+कम्-णिङ्-अच् । १ काम-

यमाने “याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्” भा० आ० प० । भावे घञ् । अभिलाषे पु० “मनसाप्यभि-

कामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ! भा० व० प० अभिकामादागतः ठञ् अभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते वि० स्त्रियां ङीप् ।

“गुणैश्चानुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः” भा० शा० प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे घञ् अवृद्धिः । १ आरम्भे, २ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि घञ् । ४ आरम्भे “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययवायो न विद्यते” गीता । आधारे घञ् । ५ युद्धे ।

अभिक्रत्वन् वि० अभि+कृ-ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभिसुख्येन कारिणि । “अपेयं रात्रिं च्छत्वपोखन्वभि-कत्वरोः अथ० २, ८, २ ।

अभिक्रुप्त वि० अभि+कृप-क्त रोलः । १ सम्पन्ने २ नियते ३ अभिप्रकाशिते च “हृदा मनीषा मनसाभिक्रुप्ताय एतद्विदुः” कठ उप० ।

अभिक्रतु पु० अभिसुख्येन क्रतुर्युद्धकर्म यस्य । बलवति । “अथाभवद्दमिताभिक्रतुनाम्” ऋ० ३, २४, १० । “अभि-क्रतुनाम् बलीयसाम्” भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-क्तिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे “यत्तस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय” श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् वि० अभिक्रान्तमनेन इटादि० इनि । उप-क्रमकर्त्तरि “य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः” श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम-बोधाभीष्णप्रयोः णसुल् । आक्रम्य, आरभ्य, अभिसुख्येन गत्वैत्यर्थे । पूर्वं पूर्व-मेवाभिक्रामम्” कात्या० ३, २, २१ । [२ निन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश-भावे घञ् । १ आक्रोशे

अभिक्रोशक वि० अभि+क्रुश-ण्वुल् । १ निन्दके २ अपवादके च

अभिचत्तृ वि० अभि+चद-टच् स्त्रियां ङीप् । हिंसके “अभिचत्तृस्त्वावतो वरुताः” ऋ० ७, २१, ८ । “अभिचत्तृ-रभिहिंसकस्य” भा० ।

अभिचद वि० अभि+चद-हिंसायाम् अच् । हिंसके । “अभिचदामर्थ्यमाणम्” ऋ० ६, ५०, १ । अभिचदां हिंसकं छान्दसत्वात् आत्वम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् । १ अभिधाने, २ शोभायां “काव्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः रघुः । ३ कीर्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये “अन्धा अपख्या-नदमन्नभिख्याम्” ऋ० १, १४, ५ “अभिख्यामभितः ख्यातिं माहात्म्यं वा” भा० । कर्त्तरि क्तिप् । ६ अभितो गन्तरि” ७ प्रसिद्धे च “अभिख्या भासा वृहता शुशुक्निः” ऋ० ८, २३, ५ “अभिख्या अभिसुखं गच्छन्त्याऽभितः प्रसि-द्धया वा भासा” भा० धातोरातो लोपात् रूपम् । ८ प्रज्ञायां निरु० ।

अभिख्याट वि० अभि+ख्या-टच् स्त्रियां ङीप् । १ कथके अभिगन्तरि ३ अभिद्रष्टरि च । “आपिरभिख्यातामर्जिता सोम्यानाम्” ऋ० ४, १७, १७ “अभिख्याताभिद्रष्टा” भा० ।

अभिगत वि० अभि+गम-क्त । १ आनुकूल्येन प्राप्ते २ सेविते ३ अभिसुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य वि० अभि+गम-तव्य । अभिगम्ये सेव्ये च

“सन्तः सदाभिगन्तव्या यदि वोपदिशन्ति ते” वशि० ।

अभिगन्तृ लि० अभि+गम-टच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम्
आभिसुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।

“क्षत्रं वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म” शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिसुख्ये आनुकूल्येवा गम-घञ् । आभि-
सुख्येन गमने “तवार्हतो नाभिगमेन तप्तम्” रघुः आनु-
कूल्येन २ गमने “स्वख्या क्रियमाणे तु यत्नावश्यक्रिया
क्वचित् । नोद्यते नियमः सोऽत्र कृतावभिगमो यथेति”
मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता” रघुः । “पापकण्डु-
च्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च” स्मृतिः ।

अभिगम्य लि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभि-
सुख्येन गन्तुं शक्ये “अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुद्धये” कुमा० । “सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्
रामा० । “अष्टष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः” रघुः ।
अभि+गम-ल्यप् । आभिसुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० “मनु-
मेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गृ-स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे ।

“अनुदुप् तेऽभिगरम्” इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् लि० अभिगच्छति अभि+गम-णिनि अभि-
गन्तरि । “कृतकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा”
मनुः । “राजपत्यभिगामी च दम्भव्यास्ते कटाग्निना” या०

अभिगीत लि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तद्व्रज-
मेवेताभिगुप्ता आसादयति” श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्ति (ण्) लि० अभि+गुर-क्त वेदे नत्वाभावः । १ उक्ते
“इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्” यजु० २५, ३७, “अभिगूर्त्तं
ये यजामहे इत्यभिगूर्त्तयोक्तम्” वे० दी० लोके तु अभि-
गूर्त्तइत्येव अभ्युदयते लि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर-क्तिन् । सततसङ्कल्पे “तेषा-
मभिगूर्त्तिर्न इन्वतु” ऋ० १, १६२, ६ । “अभिगूर्त्तिः सङ्कल्पः
सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु” ऋ० १, १६२, १२, “अभि-
गूर्त्तिः” उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गलौ ।

अभिगृहीतपाणि लि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाणिर्येन ।

अभिगेष्ण लि० अभि+गे-इष्ण । अभितो गायके “यदेतवा
अभिगेष्णाश्चरन्ति” स्मृतिः ।

अभिगोप्तृ लि० अभितो गोपायति अभि+गुप-टच् स्त्रियां
ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त लि० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च
अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अप् । (लुट्) इति ख्याते प्रकाश
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिसुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे
च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१ घर्षणे, २ मर्द्दने च ।

अभिघषण न० अभि+घष-भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हन-भावे घञ् । १ निःशेषहनेन समू-
लनाशने “दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ”
सां० का० । २ ताडने । “तडाभिघातादिव लग्नपङ्के”
कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिष्टार्थे वा० घञ् ।

द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषि-
कोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्मिथोविभागजनकक्रिया-
हेतौ च २ संयोगभेदे । यथोक्तं “नोदनाभिघातात्
संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मोति वै० सू० । “यः संयोगः
शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्पर-
विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु
तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्का-
ख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म
जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा
यथमसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटा
दावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति” श० उपस्कारः ।
“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च
मुषले, अभिघातजे मुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्त-
संयोगः” वै० सू० तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-
न्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म “आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छा-
जन्या भवेत् कतिः कतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्
क्रिये” त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायि-
कारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि-
कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-
कारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपवद्वस्तसंयोगात्
मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन यो मुषलस्य संयोगः स तत्समवायिकारणम् मुषलं
समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य मुषलस्य कर्म-
यदुत्पत्तनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पत्तनं
कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रति
कारणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकोऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसंयोगेनैव उत्पत्तदर्शनात्
यथा भूत्यादौ हस्तेन वेगक्षिप्रलोष्टादेर्हस्तयोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्दृश्यतेऽत उत्पत्तने अभिघात एव असमनायि-
कारणम् “अभिघातात् सुषले संयोगाद्वस्ते कर्म” वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तसुषल-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तनं कर्म तत्र सुषलसंयोगोऽसमायि-
कारणम् । तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः ।
“तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभि-
घातो नोदनश्च शब्दहेतुरिहादिमः । शब्दहेतुर्द्वितीयः
स्यादिति” “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च शब्दज्ञादिभवो ध्वनिः ।
“कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयो मता” इति च भाषा०
अतएवोक्तम् “कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति
वृद्धेः । शिञ्जायामप्युक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्
मनोयुक्ते विवक्षया । मनः कामाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
मारुतम् । सो दीर्घो मूर्ध्ना भिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः
वर्णान् जनयते” इति । स उदीर्णः सन्धिः पादपूरणार्थः ।
शब्दज्ञादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते
इति लौके प्रसिद्धिः । वृक्षादौ प्रवलतरवायुसंयोगाच्च-
शब्दो ध्वन्यात्मक एव । शब्दवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दहेतुत्वमुक्तम् अधिकं
नोदनशब्दे वक्ष्यते । “अभिघातोऽस्त्यस्य अर्श० अच् ।
अभिघातयुक्ते लि० “अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्वाद्वि-
वर्णाश्चेत् । नववर्गाणां नवतो धरणीचन्द्रहिरामाद्या” इति
केरलोक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पद्रुमः ।

अभिघातक लि० अभि+हन-ण्वुत् । १ शतौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकारके ३ समूलनाशके च । “तदभिघातके
हेतौ” सां० का० । [इन् । रिपौ ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि+हन-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् लि० अभि+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ शतौ
२ नाशके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्तादग्नौ सिध्यते अभि+घ-
क्षरणे णिच्-भावे घञ् । अग्नौ समन्तात् घृतादेः १ सेचने
२ घृतादिसंस्कारभेदे च । “कदभिहितो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते” इत्युक्तेः अभिघार्यमाणे ३ घृतादौ च निरु० ।

अभिघारण न० अभितोषारणम् जलादिभिः विधिना
सेचनम् । अभि+घ-णिच्-भावे ल्युट् । घृतादेः संस्कार-
भेदे “एतज्जुह्वाभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च”
कात्या० ३, ३, ६, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजति स्थानादेत्त

वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्येनैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया
ध्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्याज्यपुरोडाशयोश्च
उपभृतः उपभृतसंस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण अयञ्च हविः संस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः
हवींषीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्यत्वावगमात् अतः
सन्निहितानि सर्वाणि हवींषि शेषेणाभिघारणीयानि” कर्क०
अभिचक्षण अभि+चक्ष-ल्युत् । १ सर्वतोविचक्षणे कर्मकुशले
“वेदाहं तस्य भेषजं शीघ्रदुरभिचक्षणम्” अथ० ६, १, ७, २,
विषूचीर्यावतीराशा अभिचक्षणादिवः अथ० ६, २, २१ ।
अभिचर लि० अभितः अभिसुख्येनाहकृत्याथं चरति
चर-ट । १ भृशे २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ शत्रुघाताय विहित-
श्येनयागादौ ।

अभिचरणीय लि० अभिचरणमर्हति क । १ अभिचाराहं
वैरिणि “तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयम-
पेन्द्रम् सोममाहरत्” शत० ब्रा० ।

अभिचार पु० अभि-आभिसुख्येन कृत्याजननार्थं चारः
अभि+चर-भावे घञ् । १ शत्रुवधोत्पादककृत्याजनके मूल-
कर्मणि “श्येनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते श्येनया-
गादौ । “अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदमः”
“अभिचारमहीनश्च त्रिभिः कर्त्तव्यैर्व्यपोहति” इति च मनुः
“अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसः” काद० । अभि-
चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ् । आभिचारिकः ।
१ तत्त्वहितकर्त्तादौ २ तत्त्वमन्त्रादौ च लि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्पोरहस्यज्ञापकग्रन्थः ।
१ अथर्ववेदान्तगते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।
अभिचारिन् लि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि “ये त्वा कृत्वा लेभिरे विदूला
अभिचारिणः” अथ० १०, १, ६ ।

अभिच्छाय लि० अभिगतश्चायाम् अत्या० स०, अभिसुखी-
भूता छाया यस्य वा । १ छायाप्राप्ते २ छायाभिसुखप्राप्ते
च । छायाया अभिसुखम् अव्ययी० । १ छायाभिसुख्ये
अव्य० । “यो माभिच्छायमत्येपि मां चास्मिं चान्तरा”
अथ० १२, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आधारे-घञ् अट्ठिः ।
१ कुले, “न परिचयं रक्षति नाभिजनमीक्षते” काद० ।
“वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेशवाग्बुद्धि-
सारूप्यमाचरन् विचरेदिह” मनुः । २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पित्रादीनां जनोजन्मस्थानम् । ३ पित्रा-
दिभिरधुषिते स्थाने “अभिजनश्च” पा० “अभिजनो-
नाम यत्र पूर्वैरुषितम्” भाष्यम् । अभिमतो जनः श्रेष्ठत्वात्
प्रा० स० । ४ कलशेष्टे अभि+जन-भावे घञ् । उत्कृष्ट-
स्थानजतया ५ अभिमतोत्पत्तौ “अष्टौ नाभिजनेनेदं सर्वं
वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया” कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे
घञ् । ईकात्तौ “यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्यैव सफलजन्मत्वात्तथास्तथात्वम् ।
अभिजनादागतः अण् । अभिजनः वंशसंबन्धादागते,
त्वि० “तां पार्वतीत्याभिजनेन नाच्चा” कु० ।

अभिजात त्वि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य ।
१ कुलीने, “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः”
“भिन्नानस्त्वैर्मोहभाजोऽभिजातान्” च रघुः । २ पण्डिते,
३ श्रेष्ठे “न स्नेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्” वृद्धाः ।
४ मनोहरे । “प्रजल्पितायामभिजातवाचि” कु० । अभि-
जातस्य भावः श्रज्ज । अभिजात्यं कौलोत्थेन० । [जनने ।
अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा० स० । प्रशस्तवंश-
अभिजित् त्वि० अभिसुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि-क्विप् ।
१ अभिसुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे
क्विप् । २ सर्वतोजयसाधने “अभिजिता तेजसा तेजोजिन्व”
य० १५, ७, “सर्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन” वेददी० ।
“अभिजिदसि युक्त्यावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित्
सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति ऊर्द्धाधःस्थित्या
अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । “अभिजिन्नाम नक्षत्र-
सुपरिष्टे दाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” श्रुत्युक्ते ३ नक्षत्रभेदे
इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामावस्थितेस्तस्य च ऊर्द्धाधःस्थित्या
इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि
मेहं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सहाभि-
जिताऽष्टाविंशति” रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्ते-
राषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामकं नक्षत्रचक्रा-
नन्तर्गतमपि कर्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीकृ-
तम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्तिर्यग्गूर्ध्वमथ
कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेख-
कगखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थ्यां श्रवणादौ लिप्ति
काचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विज्ञेया रोहिणी

विज्ञा । यहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकक” इति
दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावापि
जनविंशकलात्मकत्वं कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र यह-
स्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता
अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्यसिद्धान्ते “आयस्यैवाभिजित्
प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्ग-
नाथेन आयस्य पूर्वाषाढाया अवसाने, धनूराशौ विंशति-
कलोत्तमसप्तविंशतिभागे २६, ४० अभिजिद्योगतारा” इति
एवञ्च दीपिकोक्ता जनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव दृष्टत्संहिताया-
मष्टाविंशतिर्नक्षत्राधीश्वरा उक्ताः “अश्विनमदहनकमलज-
शशिशूलमृददितिजीवफणिपितरः । यौन्यर्यमदिनकृत्त्वष्ट-
पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वे ब्रह्मा
हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्बुधः पूषा चेतोश्वरा
भानाम्” ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति
इतरश्राद्धकालान् प्राशस्येन, आभिमुख्येन पश्चिमाव-
स्थितां छायां जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा
क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्ववर्त्तित्वसम्पादके
पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये आह्वयप्रशस्ते
३ सुहृत्ते । “अपराह्वणे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणो-
दये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति” मत्० पु०
उक्तेस्तस्येतरापेक्षयाऽक्षयफलदाहत्वात्तथात्वम् । “कुतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा” सूत्रेः
“आरभ्य कुतपे आह्वं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्युक्तेश्च
तन्मूर्च्छास्थारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-
जयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे” क्विप् । “मध्यं
व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कविम्बे छाया
साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत्
सौरेर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव ऋक्षस्य योगः लक्ष्मी-
मारोग्यसम्पत्क्षितिमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति
ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि “सर्वस्मिन्
विधुपापयुक्तनुलवावर्द्धे निशाङ्गोर्ध्वटीत्वग्रं वै” इत्यादिना
दिनार्द्धपूर्वापरस्य घटीत्वग्रं सात्मक-२० पलस्य सर्वत्र
वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्टाभिधानात्तदपवादः ।
“ततः प्रभाते विमले सुहृत्तेऽभिजिति प्रभुः” रामा० ।
अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामर्यानि के ५ यागभेदे अभिजि-
दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमग्रहणादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
सरसाध्ये गवामयने षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
ता०भाष्ये “तत्र षष्ठे मास्यादौ त्रयोऽभिज्ञवाः षड्हाः
कार्याः तत एकः पृष्ठः षडहः ततोऽभिजिदेकमहः”
इति । अभिजिन्मुहूर्त्तस्य च किञ्चिद्दूनदिनार्द्धप्रवृत्तेः तत्-
सान्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिद्दूनदै-
वदिवसार्द्धतुल्यतयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता ६ तद्दिनकर्त्तव्ये
७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये
“षष्ठे मासि त्रोनभिज्ञवान् एकं पृष्ठञ्च कृत्वाऽभिजिदनुष्ठेयः”
इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । “अभिजिदति-
रात्र” इति शत० ब्रा० । “अतिरात्रसंस्थः अभिजिद्वामके
दिने कार्य” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजोयादन्यान् संज्ञायामाशोर्वादे देवरा-
तादिवत् क्तच् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनिमुहूर्त्ते “अहं त्वभिजिते
योगे निशाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भमोक्षं यथासुखम्” । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे
विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान् कन्यकाम्
विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजये “एषां
लोकानामभिजित्यै” शत० ब्रा० ।

अभिज्ञा त्रि० अभिजानाति अभि+ज्ञा-क । १ निपुणे,
२ पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने “अन्वयादितरतत्त्वार्थेऽभिज्ञः
स्वराट्” भाग० । अभिज्ञाशब्देऽपातानां क्रियन्ते
नन्दनद्रुमाः कुमा० “शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्ताः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि-ज्ञा-अङ् । १ प्रथमसुत्पन्ने ज्ञाने ।
२ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे
ज्ञाने च ।

अभिज्ञात त्रि० अभिज्ञायतेऽस्य अभि+ज्ञा-कर्मणि क्त ।
कालान्तरे पुनःर्दृष्ट्या जातेन सोयमित्याकारकज्ञानेन
विषयीकृते पूर्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ल्युट् ।
सोऽयमिति ज्ञानसाधने १ चिह्ने । “चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं
त्वमङ्गे कर्त्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूरतं तमवगच्छत”
इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ ज्ञाने
च । तच्च संस्कारसहकृतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं
प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । “तदभिज्ञान
हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्मणि ल्युट् तथा

भूतां शकुन्तलामधिकृत्य कृताख्यायिका “तदधिकृत्य कृते
ग्रन्थे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्ति-
वचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्ववि-
धिना कृतोपयमां कण्वकन्यां शकुन्तलामधिकृत्य कृते नाट-
कभेदे तस्याश्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्यन्तेनानभिज्ञानात्
पञ्चाञ्च स्वदत्ताङ्गुरीयकरूपाभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
तामधिकृत्याख्यायिकारूपत्वान्नाटकस्य तथात्वम् । “कालि-
दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुबभावे अभिज्ञान-
शकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तेनेति” शकु० ।

अभिज्ञु त्रि अभिगते अभिसुख्येन स्थापिते जातुनी येन वेदे
बा० जु १ अभिसुख्येनावस्थापितजातुयुक्ते । “संजा-
नाना उपसोदन्नभिज्ञु” ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे-तरप् आसु । १ अभिसुख्या-
तिशये २ शनैःशनैराभिसुख्ये च “अभितरासु वै जयन्
क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्” शत० ब्रा० ।
“अभितराम् उ वै शत्रोरत्यन्तमभिसुखं खलु, अग्नावपि-
रूपदीपत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । सामीप्ये, अभिसुख्ये,
उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया “अभिसर्व-
तसोःकार्या धिक्पुण्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाश्चेदितानेषु तथा-
न्यत्वापि दृश्यते” इत्युक्तेः । “अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधान-
मिति” भट्टिः “अभितस्तं पृथास्तुतुः स्नेहेन परितस्तरे”
किरा० “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
तोब्रह्मनिर्वाणमिति” गीता ३ साकल्ये च । “पर्यभिभ्याञ्च”
पा० “सर्वोभयार्थाभ्यामेव बा० उक्तेः सर्वोभयार्थ-
योरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप-घञ् । भृश सन्तापे ।

अभितास पु० भृशं ताम्रं प्रा० स० । १ अत्यन्तताम्र-
वर्णं २ तद्वति त्रि० “रामस्तमभिताम्राक्षं वृक्षशाखाबल-
म्बिनम्” रघुः ।

अभितोमुख त्रि० अभितः मुखमस्य । १ सर्वदिमुखे ।

अभिदर्शन न० अभिसुख्येन दर्शनम् अभि+दृश-भावे ल्युट् ।
अभिसुख्येन दर्शने, “ग्रामघाते हिताभङ्गे परेषामभि-
दर्शने” मनुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा-अङ् । १ पलायने, २ अभिध्यायाम्

अभिदि(धि)प् त्रि० अभि+दम्भ-सन् उ वेदे नदस्य धः ।

१ अभिभवनेच्छावति “विश्वा इदर्यो अभिदिप्सुः” इति ऋ०

२, २३, १३ । “अभिदिप्सुः अभिभवनेच्छावती क्वान्दसम्” भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।

अप् । अभिद्रवोऽस्त्यर्थे पु० ।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्प्रति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिष्टचिन्तने,

३ अपकारे च । “नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः” ।

मनुः “भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः” का० ख०

अभिधर्षण न० अभिधर्षणेन धर्षणम् । १ निष्पीडने २ आस्फा-

लने ३ भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्यु । ४ राक्षसे पु० ।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ् । १ कथने, २ शब्द-

निष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति

करणे अङ् । ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्या-

पाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च

सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥

व्यङ्ग्योऽर्थोऽभिधया ताः स्युस्तत्रः शब्दस्य शक्तयः” ता अभि-

धाद्याः । “तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादभिधाऽभिधा”

सा० द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारोभूता विधि

समवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या

एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा

च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यात-

सामान्यशक्तिबललभ्या कतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेष-

षणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं

तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्य-

न्वयबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः

प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति

वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापार-

निष्ठेऽसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन यो-

ग्यताबलादेव व्यापारे तद्भानात् । यद्वा विधित एव

स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थे-

ऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं

न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थस्त्रीकारादिति वाच्यं

क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति

विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च

न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्र-

वृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनु-

मानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चासिद्धिः । न

च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगो-

प्रादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये

व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञान-

वत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपसखण्डो-

पाधिरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । नन्वस्वभिधा तथापि तद्धीर्न

प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना

इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायां,

यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः । नापि

विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि

जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न

विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न

च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधि-

जन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिवि-

शेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिधारूपभावनां प्रभा-

करान मन्यन्ते । एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः” अभि-

धासंकल्प्याऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्य-

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तक-

मिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षा-

तिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कतिविलम्बोहेत्यन्तरा-

भावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्य-

क्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्

सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधी-

साध्यत्वनियमात्” इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधि-

शब्देवच्यते । सा चाभिधाशक्तिः कुत्वार्थे कस्येति व्याकरणा-

दितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात्

कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विष्टतेर्वदन्ति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा” इति व्याख्यायेदमुदाहृतम-

स्माभिः शब्दार्थरत्ने । यथा “तत्र सर्वेषां शब्दनां प्रथमतो

व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः । तथा हि केनचित् वृद्धेन

व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो

गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चेष्टादर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्-

पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथापपत्त्या तद्धेतुभूत-

कर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्त्वानुमितेऽनुमिते चापरकार-

णानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्धीजनकत्वम् । ततश्च

वाक्यस्य तद्धीजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्यव-

हारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । पश्चाच्च

पदानामन्वयव्यतिरेकाध्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च

गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य

पूर्वपेक्षया विशेषकार्यं प्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपद-

श्रवणसत्त्वे तत्कार्यकरणं तदभावे च तत्कार्या-

करणमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचक-
त्वावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकरणमपि तथा, तद्धि कर्मणि
द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय
प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमप्यवगमयति तथा हि कर्मण्येव
द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्मणि द्वितीयैव शक्ता न
तृतीयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं निमग्न-
तदतिक्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्त-
दर्थेणैव साधुतोक्त्या शक्तिमवगमयति । तदुक्तं भाष्यकारैः
‘‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङां । प्रसिद्धा-
नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति’’ । उपमानमपि शक्ति-
प्राहकम् । यथा गोसदृशो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुत-
वतोऽग्रामस्थपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोसदृशपिण्डदर्शने-
उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईडक् पिण्डो गवयपदवाच्य
इति भवति सतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपद-
शक्तिप्राहकत्वम् । तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
प्रकृतिप्रत्ययाधीनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, रूढि-
विषये च कोषस्थोपयोगात्सदभावाच्च तस्यैव तत्र तथा-
त्वम् । कोषोऽपि अनपेक्ष्यैव प्रकृतिप्रत्ययादिवि-
भागं केषाञ्चित् पदजातानां रूढिज्ञानाय प्रवर्त्त-
मानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिमवगमयति । आप्र-
वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्वज्ञानेऽपि
यथार्थज्ञानवतामुपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्ति-
ग्रहः । व्यवहारतस्तु दर्शितः । वाक्यशेषोऽपि तदुपहे हेतुः
यथा स्वर्गकामोयजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजा-
नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन ‘‘यच्च दुःखेन
संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्-
सुखं स्वःपदास्यदमिति’’ वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासं-
भिन्नत्वादिमति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः ।
व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया विष्टतिरपि तत्तच्छ-
ब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं प्राहयति यथा पचतिपदस्य
पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तव्यमन्यत्वापि ।
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तदुपहे हेतुः । पिका-
दिशब्दार्थमविदुषामुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ
मधुरं रौति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशक्त्या ज्ञातशक्तिक-
पदोपस्थापितार्थे मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्ति-
ग्रहः । एवं कोषादावपि ‘‘सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो
ददाति स कूटद’’ इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थे सत्कार
पूर्वकालङ्कृतकन्यादातरि कूटदपदस्य शक्तिग्रहः । अत्र

च प्रसिद्धपदसन्निध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपद-
सामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोधार्थेऽभेदे-
नान्वयबोधजनकत्वम् । वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमान्तार्थ-
योरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः । अतो मधुरं रौति, कन्यां ददा-
तीत्यादावाख्यातान्तस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव ।
अतएव च भाष्ये ‘‘लटः शब्दशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे’’ इति सूत्रे अप्रथमासमानाधिकरणे इति निर्देशा-
दन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यमुपपादितमुपपादि-
तञ्च ‘‘आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्गन्तव्यं स्था-
निनः सामानाधिकरण्यमित्यादिना’’ लटः स्थानिलकार-
सामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम् । एतेन ददानः कूटदः
सूत इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति ।
अभिधान न० अभि+धा-भावेल्युट् । १ कथने । करणे
ल्युट् १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिना-
मके पन्थे च । तथा च शब्दादानामर्थविशेषे शक्तिप्राहकं
कोषादिकमेव अभिधानशब्दवाच्यम् तच्चाभिरादिनां
कोषादिकम् । तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां पर्याय
शब्दानां कचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः
तेषां शक्तिप्राहकत्वञ्च अभिधाशब्दे दर्शितम् ।

अभिधानो स्त्री अभिधीयते अभिसुख्येन धीयते बन्धेनानया
अभि+धा-करणे ल्युट् । १ रज्ज्वौ तथा हि बन्ध-
नेन बध्यमाभिसुख्येन स्थाप्यते । ‘‘इसामगृभ्नुरशनामृतस्य
इत्यश्वाभिधानीमादत्ते’’ इति तै० ब्रा० । ‘‘अभिधानो
रशनामिति’’ भा० ‘‘तस्या इन्द्रोवत्स आसीद्गायत्रिभि-
धान्यभ्रमूधः’’ अथ० ८, १०, १२ । ‘‘भूमौञ्जीभिरभि-
धानीभिर्हिता भवन्ति’’ कात्या० ३, ४ ।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः । आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-
नाभेदे । अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधालक्षणाभूला शब्दस्य
व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादौ-
नियन्त्रिते एकत्वार्थेऽन्यधोहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया
‘‘आद्यशब्दादिप्रयोषादयः’’ । उक्तं हि ‘‘संयोगो विप्र-
योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्द-
स्थान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालोव्यक्तिः
स्वरादयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषसृष्टिहेतवः’’ इति
यथा मण्डलचक्रो हरिः’’ इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-
शब्दोविष्णुमेवाभिधत्ते । अशङ्खचक्रो हरिः इति वियो-
गेन तमेव । भोमार्जुनौ इति अर्जुनः पार्थः । कर्णार्जुनौ
इति कर्णः रूतपुत्रः । स्थाणुं वन्दे इति स्थाणुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारिः इति पुरारिः
शिवः । मधुना मत्तः पिकः इति मधुर्वसन्तः । पातु वोद-
यितासुखमिति साम्मुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति
चन्द्रः शशो । निशि चित्रभातुः इति चित्रभातुर्वह्निः ।
भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् ।
स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीकत्वं न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतो नोदाहृत इति, यथा । दुर्गालङ्घितविग्रहो
मनसिजं सम्मोलयस्तेजसा प्रोद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा
विश्वगृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकतेजसो गिरिगुरौ गाढां
रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिविमूषिततनू राजत्युमा-
ल्लभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्योमानान्नी
महादेवी तदल्लभभातुदेवन्तरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव
गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते” सा० द० ।

अभिधायक लि० अभि+धा-ण्वुल् । वाचकशब्दे “लिङ्गान्तरा
नभिधायकत्वं नित्यस्त्वोत्वमिति का० वृत्तिः २ तत्तच्छब्दो-
च्चारके च ।

अभिधायिन् लि० अभिधत्तेकययति अभि+धा-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तारि । “त्वं सुग्धाक्षि ! विनैव
कञ्चुलिकया धत्ते मनोहरिणीं लङ्घ्योमित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तद्वोटिकां संस्पृशीति “अमरुगतकम् वाचकशब्दे च
“प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थोभिधायिनः वेदान्ता यदि-
शास्त्राणि बोद्धेः किमपराध्यते इति ।

अभिधावक लि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव-ण्वुल् ।
आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि । [यिदुमिच्छायां विवक्षायाम् ।
अभिधत्सा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कथ-
अभिष्टणु लि० अभि+ष्ट-णु । अत्यन्तधर्षके । “तस्माद्-
ब्रह्मणः पशून्भिष्टणुतम्” शत० ब्रा० ।

अभिधेय लि० अभिधीयते अभिधातव्या बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । आवि-
ष्करातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते” सा० द० “अभिधेया
विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणीयते का० प्र० अन्यप्रतिपाद्ये च”
“इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा” इति सुग्धबोधम् “एते-
नाभिधेयश्च दर्शितम् सा० द० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै-अङ् । १ परधनस्याजिहीर्षायां,
२ जिहृक्षायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् “सोऽभिध्याय शरीरात्
स्वात् सिद्धचुर्विविधाः प्रजा इति” मनुना आलोचने

अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । “अभिध्योप-
देशाच्च” शा० सू० ।

अभिध्यातव्य लि० अभि+ध्या-तव्य । सततचिन्तनीये ।
“यः पुनरेतं त्विमात्रेणौमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति”
श्रुत्या “परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते” शा० भा० ।
अभिध्यान न० अभि+ध्यै-भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे
२ अभितोऽध्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ-
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । “तदभिध्यानादेव-
तल्लिङ्गात्” शा० सू० ।

अभिनद्ध लि० अभितो नद्धः बद्धः अभि+नह-क्त । सर्वतो
बद्धे “यथा सौम्य । पुरुषमभिनद्धाक्षमिति” छा० उ०
“अभिनद्धाक्षं बद्धाक्षम्” भा० “परिरम्भरुचिं ततिर्जला-
नामभिनद्धा रसमानसारसेन” माघः ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द-घञ् । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अल्पसुखे च “योनि-
रर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विस्फुलिङ्गाः
छा० उ० “अभिनन्दाः सुखलवाः” भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके
ई प्रोत्साहनेन प्रवर्तके च लि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे घञ् । अक्षय्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्तक-
भ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ-
नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते
तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७व० । परमात्मनि,
सर्वदुःखमन्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संवृत्तः इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखलोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु ।
३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्तके ५ प्रशंसके च
लि० । ईदृग्भेदे पु० ।

अभिनन्दनीय लि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अनोयर् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।
अभिनन्दित लि० अभि+नन्द-णिच्-क्त । १ प्रशंसिते २ अनु-
मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् लि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि ।
अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके ।
स्त्रियासुभयत्र ङीप् ।

अभिनन्द्य लि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्-यत् ।
 १ प्रशंसनीये “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभि
 नन्द्यसत्त्वौ” रघुः अभि+नन्द-णिच् ल्यप् । प्रशस्येत्यर्थे
 अनुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।
 अभिनम लि० अभिसुखं नमः प्रा० स० । अभिसुख्येन नम्ये
 नते “इमां तटाघातलताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभि-
 नमाम्” रघुः ।
 अभिनय पु० अभि-नी-करणे अच् । १ हृदयभावव्यञ्जके शरी-
 रचेष्टादौ । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टा-
 भाषणादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽवस्थातुकारः स चतु-
 र्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथेति” नटै-
 रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थातुकरोऽभिनयः सा०
 द० । नर्तकीरभिनयार्तलङ्घिनीति” रघुः । नानाभिनय-
 सम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा० द० तदभिनयमिवा-
 वल्लिर्वनानामतनुत नूतनपङ्क्तवाङ्मुलीभिः साधः । “अङ्गै-
 रालम्बयेद्गीतं हस्तेनार्थं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टा-
 मतनुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवोज्ञैः” साधः ।
 अभिनयति बोधयत्यर्थमत आधारे अच् । शरीरचे-
 “ष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके ३ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।
 अभिनव पु० अभि+तु-भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्तवे । अभि
 मतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोद्भूते नवीने लि० ।
 “रथाङ्गभर्त्तेऽभिनवं वराय” साधः । “अभिनवा इव
 पत्रविशेगकाः” रघुः ।
 अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं ननजादय” इति
 उक्तं । उक्ते द्वादशाक्षरपादके १ उक्तभेदे । २ नूतनपद्मे च ।
 अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवसृष्टिर्जायते उद्+भिद्-
 क्तिप् क वा । अङ्कुरे । [उद्भवन्ने च ।
 अभिनहन न० अभि+नह-भावे ल्युट् । १ अभितो बन्धने
 अभिनिधन लि० अभिगतं निधनम् अत्या० स० । १ नाशाभि-
 मुखतां प्राप्ते नाशोन्मुखे । निधनस्य समाप्तेर्वाभिसुख्यम्
 अव्ययी० । २ नाशावसनयोराभिसुख्ये अव्य० तत्र पाथे
 ३ सामभेदे च । “आभीकमभिनिधनमाभीष्णवानि” कात्या०
 २५, १४, १५, “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।
 अभिनिधान अभि+धा-भावे ल्युट् । १ अभिसुख्येन स्थापने ।
 “संस्पृश्य पुरुरवा इत्यभिनिधानतया” कात्या० ५, १, ३ ।
 अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्वतः सायन्तनकर्मणा निर्मुक्तः ।
 १ स्वर्यास्तकाले निद्रावशात् त्यक्ततत्कालकर्तव्यकर्मणि ।
 “स्वर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्त-

मकुर्वाणोयुक्तः स्थान्महतैर्नसा” मनुः एतद्वचनस्य ब्रह्मचारि-
 प्रकरणत्वात् ब्रह्मचारिण्येवम्भूतेऽस्य रुद्धिः ।
 अभिनिर्व्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्व्याणम् युद्धार्थं
 निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।
 अभिनिर्वृत्ति लि० अभि+निर्+वृत्-क्त । १ निष्पन्ने ।
 अभिनिर्वृत्ति स्त्री० अभि+निर्+वृत्-क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।
 अभिनिवर्त्त पु० अभि+नि+वृत्-भावे घञ् । १ अभितो-
 निवृत्तौ । णसुल् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्निवृत्त्येत्यर्थे
 अव्य० । “पुनरभिनिवर्त्तन्वृत्तिजोभक्षयन्ति तस्मादतवश्च
 मासस्यान्योन्यमभिनिवर्त्तन्ते” शत० ब्रा० ।
 अभिनिविष्ट लि० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त । १ अभि-
 निवेशयुक्ते २ चिन्तयाव्यग्रे ३ चिन्तनाय प्रवृत्ते च “मिन्दा-
 क्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता” सा० द० ।
 अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः घञ् । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-
 मित्याप्यहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरण-
 भीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो
 मा भूदिति मरणनिवारणार्थं आग्रहे च । योगशास्त्रे हि
 अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः
 क्लिश्यन्ति कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखा-
 कुर्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्वमपि
 ततोक्तम् । “अविद्याचेतस्सुत्तरेषामप्रसुत्या तनुवि-
 च्छिन्नोदाराणाम्” पा० सू० उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या
 चेतनं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रसुत्या विवेकस्त्रात्यभावेनादग्ध-
 तया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च
 क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गिनां विच्छिन्ना उदाराश्च
 भवन्ति । यथा यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः सुरतां
 राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागोविच्छिन्न
 एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्वा पुरुषपथं क्लेशयन्ति
 एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविवेकख्यात्या-
 निवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशास्तुक्ताऽभिनिवेश
 उक्तः “स्वरसवाही विदुषोरुदोऽभिनिवेशः” इति । विदु-
 षोर्मूर्खस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणतासः मोऽभिनिवेशः
 यथा मूर्खस्य अहं सदा भूयासं न वृषीयेति रुद्धः त्रासस्तथा
 विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही सः, पूर्वजन्मसु अस-
 कृत्स्नरुदुःखानुभवजन्यवासनासंघः स्वरसः तेन वहति प्रव-
 हतीति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमो-
 मोहमहामहतामिच्छात्वतामिच्छासंज्ञाः । सांख्यकारिका-
 याम् पञ्च विपर्ययभेदाहपक्रम्य । “भेदस्तमोऽविधो-

मोहस्य च दशविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा
तथा भवत्यन्वतामिस्रः ॥ अन्वतामिस्रः अभिनिवेश-
स्वासः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवाः खल्वणि-
मादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः
शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा-
त्रा उपधानिषतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-
ऽन्वतामिस्रोऽष्टादशविधयित्वात् अष्टादशधेति सा० कौ० ।
२ आसक्तौ च “अथानुरूपमभिनिवेशतोपिणा” कुमा० ।
अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
१ आपहवति २ अनुरागवति च ।
अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निस्+क-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
अभितोनिःशेषेण कारिणि “कृताकृतो वल्लिनोऽभिनिष्-
कारिणः प्रजाम्” अथ० १०, १, २१ ।
अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम-घञ् । अभिसुख्येन
निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।
अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निस्+क्रम-कर्त्तरि क्त्वा । अभि-
अभिनिष्ठान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् ।
१ विसर्जनीये । “नाम चास्मै दद्युर्धोषवदाद्यन्तस्थमभिनिष्ठा-
नान्तम्” गृह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न
षत्वम् । अभिनिष्ठान इत्येव । [निर्गमे ।
अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत-ल्युट् । अभिसुख्येन
अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद-क्तिन् । १ सम्पत्तौ
सिद्धौ यस्य यथारूपसूचितं तथारूपेण तस्य भवने
२ उत्पत्तौ च ।
अभिनिष्पन्न त्रि० अभि+निस्+पद-क्त । १ सम्पन्ने २ सिद्धे च ।
अभिनीत त्रि० अभिनीयते अ अभि-नी क्त्वा । न्याये, १ युक्ते
“अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” भा० शा० प० ।
२ भूषिते ३ अतिसंस्कृते ४ पूजिते ५ क्रोधने, यस्याभिनयः
रूपाद्यनुकरणं चेष्टादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ अभिसुख्येन
७ प्रापिते च “मितार्थमभिनीतस्त्वम्” रामा० ।
अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्तिः । १ प्रियवाक्यादियुक्त-
युक्तौ । “सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकम्” किरा० । २ अभितः
प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नोतेराभि-
मुख्यम् अव्ययो० । ४ नीत्याभिसुखेय अव्य० ।
अभिनेतय त्रि० अभि+नी-कर्मणि तव्य । देहचेष्टादिना
१ अनुकार्ये अभिसुखेय २ प्रापणीये च । भावे तव्य ।
आवश्यकामिनये न० । [रनुकरणकर्त्तरि नटादौ ।
अभिनेतृ त्रि० अभि+नी-हच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे-

अभिनेय त्रि० अभि+नी-कर्मणि यत् । १ देहादिचेष्टादिना
१ अनुकार्ये अभिसुखं २ प्रापणीये च ।
अभिन्न त्रि० न भिन्नः । १ एकरूपताप्राप्ते २ अविदलिते ३ अवि-
दारिते च “भूयोभूयोरयिमिदस्य वर्डयन्नभिन्ने खिल्ये”
च० ६, २८, २ “अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये” भा० । “न भिन्नां
क्षणामपदध्यात् आर्चति वा एषा या भिद्यते” इत्युपक्रम्य
“नाभिन्नां परास्तेदिति” शत० ब्रा० । ४ अभग्ने दृढे, “अभि-
न्नेन चरेत्” कात्या० २६, ७, ४८, “अभग्नेन दृढेन” कर्क०
अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदलितं पुटं यस्य । नवपल्लवे
“दूर्वायवाङ्कुरम्वल्लगभिन्नपुटोत्तरान्” रघुः ।
अभिन्यास पु० अभिन्यस्यते अन्तःस्थ जग्रा वहिष्करणेन
अभि+नि-अस-करणे घञ् । ज्वरसुपक्रम्य, “असन्
निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः । तमभिन्यासमित्याहु-
र्हतौजसमथापरे” सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे “निद्रासं तमभि-
न्यासं क्षीणमेनं हतौजसमिति” सुश्रुतः ।
अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।
अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपन्नते,
३ स्वीकृते, ४ अभिसुख्येन गते च ।
अभिपित्व न० अभि+पा-भावे क्तिन् । १ अभिपतने २ आग-
मनकाले “विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” य० ३३, ३४, “अभि-
पित्वे अभिपतने आगमनकाले” वेददी० । ३ अभिसतप्राप्तौ
“सुदक्षमिहाभिपित्वम् करते गृणानः” च० ४, १६, १,
“अभिपित्वमभिसतप्राप्तिम्” भा० । ४ अभितः प्राप्तौ
“तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति” च० १, ८३, ६,
“अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु” भा० कुहाभिपित्वं करतः
कुहोषतः च० १०, ४०, २, “इमामेव अचमभिप्रेत्य
“क स्विहातौ भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथ” इति
यास्केन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्मणि क्तिन् ।
५ अभिपतनीये, “नोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” १, १८६, १,
“अभिपित्वे अभिपतनीये” भा० ६ अभिगन्तव्ये, “स्वरभि-
रभिपित्वे सजोषाः” च० १, १८६, ६, “अभिपित्वे
अभिगन्तव्ये” भा० ७ अभिप्राप्ते “परुष्णीमाशुशनेदभिपित्वं
जगाम” च० ७, १८, ६, “वृक्षाश्चिन्ने अभिपित्व अरा-
रण्यः” च० ८, ५, २१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० ।
८ आसन्नकाले “कक्षीवा अभिपित्वे अङ्गाम्” च०
०१, १२६, ३ “अभिपित्वशब्दस्वासन्नकालवाचीति” भा०
९ अभिप्राप्तकाले “अभिपित्वे मनवे शास्यः” च० १, १८६, ७,
“अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले” भा० ।

अभिपुष्प पु० अभितः पुष्पमस्य । १ सर्वतः पुष्पवति वृक्षे ।
अभिपूरण न० अभ्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा० स० ।
अभ्यासेन सर्वतः पूरणे “अभिपूराभ्यासेनाभिपूरणम्”
कात्या० २४, ३, २३, ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सततं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने
“तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्याभिप्रजानीहि” ऐ० भा०
अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानान्तस्थास्तथार्थत्वम् ।
अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः ।
वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते
वज्रादौ “जज्वाल लोकस्थितये सराजा यथाध्वरे
वज्ररभिप्रणीतः” भट्टिः ।

अभिप्रसुर् स्त्री अभिप्रसूर्च्छति आहुतिदानेन वज्ररनया ।

१ अभि+प्र+सूर्च्छ करणे क्तिप् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १ सर्वतः प्रवृत्तौ २ सर्वतः
प्रवृत्तिसम्पादने च “त्वक्खादोरोमहर्षय खेदस्याभिप्रवर्त्त-
नम्” सुश्रुतः ।

अभिप्रातर् अय० अत्यन्तं प्रातः । १ अतिप्रयुषे “अथाभि-
प्रातरेव स्थालीपाकाटताज्यमिति” शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री आभिमुख्येन प्राप्तिः प्रा० स० । १ आभि-
मुख्येन प्राप्तौ अभिपित्तवशे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । “तेषां
स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” मनुः । “सर्वानभिप्राय-
कृतान् भार्यालभत कौरव । भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि
पचा० अच् । २ अभिगामिनि “स्वरितजित आत्मनेपदं
कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० कर्त्तृभिगामिनीति व्यख्या-
कारः मणिग्रन्थे एतत्स्वरत्वं कर्तुर्देश्यकतापरतया
व्यख्यातम् तच्चापूर्वशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते
पुरुषार्थकं द्विभिः आभिमुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदस्मिन्
वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३ विष्णौ “अभिप्रायः
प्रियाहोऽहं” इति वि० सह० ।

अभिप्री ति० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्तिप् । १ सर्वतस्तर्पके
“तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुयं सर्पन्ति सिन्धवः” ऋ० ८, ३१, ३
अभिप्रेत ति० अभि+प्र+इण-क्त । १ अभिलषिते “अभिप्रे-
तार्थविद्धिनेङ्गजम् “कामाय तु भवेत् काव्यमभिप्रेतार्थ-
सिद्धये” भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अय० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थे ।
“यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्सम्प्रदानमिति” व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेष, ति० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्तुमिच्छौ
“सहासनमभिप्रेषु रत्नकटस्थापकटजः” “ऐन्द्रं स्थानमभि-
प्रेषुः” इति च मनुः ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जला-
दिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ
अच् । १ प्राजापये आदित्ये । “अथादित्याश्च आङ्गिर-
सश्च उभये प्राजापत्या अस्मद्भिलवयं पूर्वं स्वर्गं लोकमेष्यामो-
वयं पूर्वं इति । आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृथ्वीर्ल-
घुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः
आदित्याः” शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीय-
चतुर्विंशतिदिवसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षड्द्वेषु विशेषः
गवामयनशब्दे वक्ष्यते । “अभिप्लवः षड्द्वहः षड्द्वहानि
भवन्त्यभिप्लवः” इति शत० ब्रा० । “अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विपु-
वत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लव-
मिति” च शत० ब्रा० । ३ षड्द्वहसाध्ये स्तोमादिपाठसाधनके
गवामयनाङ्ग्यागभेदे च । ४ उपप्लवे-उपद्रवे ५ सर्वतः
प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । आभिप्लविकः उक्त-
षड्द्वेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्लुत ति० अभि+प्लुत-क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २ अभितः
अभिभङ्ग ति० अभितोभङ्गोयस्मात् । १ भङ्गहेतौ “अभिभुवे-
ऽभिभङ्गाय वन्वते” ऋ० २, २१, २, अभितोभङ्गः । २ सर्वतो-
भङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३ भङ्गशब्दे ति० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे,
अनादरे, च । “रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः”
रघुः “अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः
पितृमर्दे” कु० “अधर्माभिभवाच्चैव प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः”
गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्गीभावे “दृषसिंह
दृष्टिकषटैर्विद्धि स्थानं गमागमौ न स्तः । न मृतं न चापि
मष्टं न रोगशान्तिर्न चाभिभवः” षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्यट् । १ अभिभवे रोगादिना-
ज्ञानरोधे “जरया चाभिभवानं व्याधिभिश्चोपपीडनम्” मनुः
अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । १ अभिभवे “मा त्वा काचि-
दभिभा विश्वप्राविदत्” ऋ० २, ४२, १ । “अभिभा अभि-
भवः” भा० ।

अभिभार ति० अभिभृशार्थे अतिशयितो भारो यस्य ।
अतिभावान्विते “चतुरपमृति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन
वज्जेणाभिभारेणेमा लोकान् प्रभिनत्ति” शत० ब्रा० ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू-खुल् । १ अभिभवकर्त्तरि
२ तिरस्कारके ३ पराजेतरि ४ जङ्गीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि “सर्वातिरिक्तसारेण
सर्वतेजोऽभिभाविना” रघुः । ३ तृच् । अभिभविताप्यत्र ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू-उकञ् । १ तिरस्कारके २ परा-
जेतरि ३ जङ्गीभावकारके च । [सुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० अभिसुख्येन भाषणम् प्रा० स० । १ अभि-
अभिभाषिन् त्रि० अभिसुख्येन भाषते अभि+भाष-णिनि
स्त्रियां ङीप् । अभिसुख्येन भाषिणि । “प्रसन्नसुखरागं
तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्” रघुः ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू-क्तिप् । १ अभिभावके
२ तिरस्कारके “अभिभूवे अभिभूनाय बन्धते” ऋ० २, २१,
२, “अभिभूवे अभिभविते” भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू-क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानमूले,
२ पराभूते, ३ व्याकुले च । “सञ्चरेणाभिभूत” इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाञ्च
अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३ अभिभावके त्रि० । “गायत्रै
छन्दसे अभिभूतौ स्वाहा” कात्या० २५, २ । “यस्य पूर्वी
द्यौर्नक्षत्रमभिभूति पुष्यात्” ऋ० ४, २१, १ । अभिभूति
अभिभावुकं बलम्” भा० । अतः संगृह्याभिभूत आभर”
ऋ० १, ५३, ३ । “अभिभूते, शत्रूणामभिभवितः” भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे ‘भुवो भावे’ पा० क्यप् ।
अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राद्रम्” अथ० १६, ३७, ३ ।
अभि+भू-लृप् । तिरस्कारार्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू-ङ्निप् स्त्रियां ङीप् रश्च ।
अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरीः” ऋ०
१०, १५६, ६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयीभूते
ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ आदृते
४ अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुष्कोर बाहुः”
भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्या-
ज्ञाने २ आदरे, ३ सम्माने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिसुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्ते ।
भृश० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । “कान्तिं नाभि-
मनायेत कोवा स्याणुसमोऽपि ते” भट्टिः ।

अभिमन्तय त्रि० अभि+मन-कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये ‘न सा

स्त्रीत्यभिमान्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति” पुरा० । २ अभि-
मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तु त्रि० अभि+मन-लृच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि
“मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” मनुः । २ सम्मान-
कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन
विषयीकर्त्तुमित्यर्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः
सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः” शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे अच् । १ “मन्त्रमुच्चारयन्नेव
मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदसु-
मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणधिकम्” मीमां-
सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्यट् । अभिमन्त्र-
णमप्यत्र न० “अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्” कात्या०
६, १, १६, “अभिमन्त्रणमुत्तरैः” कात्या० ६, ८, २१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+लृप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्येत्यर्थे
अभि(धि)मन्त्र्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्रम् । “दृष्टैरेतैरभिध-
न्दैर्नराणामक्रियायताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्त्र्याः स्युर्नयने
तीव्रवेदने” इति साधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे षञ् ।
२ भृशमन्यने । अवग्रहो० । मन्त्रदण्डस्याभिसुख्येऽवग्र० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृष्टुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च
युद्धे पङ्क्तिः महारथैः परिवृत्य हतः । तत्कथा । “एत-
त्कुरु महेष्वास ! राधेय ! यदि शक्यसे । अथैनं विमुखी-
कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि
जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि
तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्ततो लघु-
हस्तस्य पृष्ठकैर्द्विपुराच्छिनत् । तस्याश्चानवधीह्वोजो गौतमः
पाष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ।
त्वरमाणास्त्वरकाळे विरथं पणसहारथाः । शरवर्षैरकरुणा
बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वं धर्मसु-
पालयन् । खड्गचर्मधरः ओमानुत्पपात विहायसा ।
मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्वृत्र-
चरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-
रित्यूहदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः ।
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरम् । क्षुरप्रेण
महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्व्याणै-
र्व्यधमञ्चर्म चोत्तमम् । वृषिचर्मेषु पूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात्
पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत”
इति “विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एवं

विनिहतो राजन् एको बह्मभिराहवे" भा० द्रो० प० ॥

अभिमर पु० आभिसुख्येन स्त्रियतेऽत्र अभि+मृ-आधारे अप् ।

१ युद्धे । करणे अप् । २ भये, अभिस्त्रियते यस्मात् अपादाने

अप् । ३ मारणव्यापारे बधे ४ बधने च अभिसुखी-

भूय स्त्रियते कर्त्तरि अच् । ५ स्वसैन्ये ई धनाशया

प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोजुमुद्यते च ।

अभिमर्द् पु० अभि+मृद-भावे घञ् । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-

डने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मद्ये च । कर्त्तरि

अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि लि० ।

अभिमर्द् न न० अभि+मृद-भावे ल्युट् । १ आरम्भकध-

योगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिमर्श(र्ष) पु० अभि+मृश(ष) भावे घञ् । १ स्पर्शे धर्षणे

च "पराभिमर्शेन तवास्ति कः करमिति" कुमा० ।

"कृताभिमर्शा(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम सुनि-

र्विमान्य" शकु० । "परदाराभिमर्शे(र्षे)षु प्रष्टतान् नृन्

महीपतिः" मनुः ।

अभिमर्श(र्ष)क लि० अभि+मृश(ष) खलु । १ स्पर्शकर्त्तरि

२ धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभि-

मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+मृश(ष)-भावे ल्युट् । १ स्पर्शे

"नीवीस्तनप्रावरणसक्धिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० ।

"यः पुनः परनारीपरिधानयन्त्रिप्रदेशकुचप्रावरणजघन-

मूर्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता० । "सदो-

ऽभिमर्शनम्(र्षणम्) कात्या० ८, ८, १६, "तूष्णीं पिन्वना-

दीनां करणाभिमर्शन(र्षण)स्रक्षणाधूपनप्रदहनोद्धरणव-

सेवनानि" कात्या० २६, १, २७ धर्षणे च "परदाराभि-

म(र्श)र्षणम्" स्मृतिः ।

अभिमाति लि० अभि+मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम् । घातके ।

"विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२, ५, "अभिमातिः

घातकः" वेददी० । २ शत्रौ पु० हेम० । "अग्ने! सहस्र

पृतना अभिमातीरपास्य" य० ६, ३७, अभिमातिः शत्रु-

रुच्यते स्त्रीत्वमार्घम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्-भावे क्त

वेदे ण् न इत्त्वम् इष्टा० इन् । शत्रौ । "बाधते

विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, ३ "अभिमातिनम्

शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिषाह् लि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-खि-

वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि "तद्दीरासो अभिमातिषाहः

ऋ० ई, ७, ३, "अभिमातिषाहः शत्रूणामभिभवितारः" भा०

अभिमातिषाह लि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-अण्

उप० स० वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-

षाहोगवेषणः सहमान उद्भित्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । १ आत्मन्युत्कर्षारोपे,

२ मिथ्यागर्वे-बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् ।

५ गर्वमात्रे "संकल्पयोनेरभिमानभूतम्" कुमा० ईस्वरूप-

ज्ञाने । "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ८, ५, १२

"अनात्तस्य अनात्तरस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-

मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धि-

रनात्तरसे अनभिषुते एव सोमे नाभिषुते" कर्क० ।

७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोमे जातिदोषेण वै महान्"

भा० शा० प० । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभि-

मानतः" सा० द० । मिथ्याज्ञानञ्च तदभाववति तत्-

प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च असतो-

ऽप्युत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पा-

ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिका-

दयः । अन्तःकरणधर्म इति पातञ्जलादयो वेदान्तिनश्च ।

तत्र विपर्ययज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम्

अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तः-

करणद्रव्यम्" सां० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कारः सा० सू०

"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" सा० का०

अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधि-

कृतः शक्तः खल्वहमत्व, मदर्थी एवामी विषयाः, मत्तो-

नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः

सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तस्यपजीव्य हि बुद्धि-

रध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त० कौ० । अन्तः-

करणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यवादयः" "मनो-

बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयोगर्वः

स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिमत्त्वेन चतुर्विधं

वेदान्तिनः स्वीचक्रुः । "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-

मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव

प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं

दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभि-

माननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य

कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं

भवति" शा० भा० । अभितोमानः । दृष्टद्वाररसावस्था-

भेदे । "विप्रलम्भोऽयं सम्भोग इत्येष द्विविधोमतः स

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकशतर्द्धा स्यात् । मानः कोपः
स तु द्वेधा प्रणयेर्ध्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्त्वपि" सा० द० अधिकं मानशब्दे । ६ वैर-
निर्यातने, "अभिमानधनस्यगत्वरैः" किरा० । अभिमानेन
निर्दत्तः ठक् । अभिमानिक अभिमानसाध्ये लि० ।

अभिमानित लि० अभिमानोर्गर्वाजातोऽस्य इतच् । जात-
गर्वे १ जाताभिमाने अभि+मन+णिच्-आधारे क्त ।
२ अभिमानसाधने मैथुने सुरते न० ।

अभिमानिन् लि० अभि+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ गर्व-
युक्ते २ प्रणयकोपादियुक्ते च सौत्यस्य मनोः ३ पुत्रभेदे पु० ।
"तरङ्गभीरुर्वप्रश्न तरस्वानुय एव च अभिमानी प्रवीणश्च
जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव सौत्यस्यैते मनोः
सुताः, ह० व० । ४ मिथ्याज्ञानयुक्ते लि० । "अभिमानिव्यप-
देशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा० सू० । "यतोभिमानि-
व्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना
देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-
दिश्यन्ते" शा० भा० ।

अभिमानुक लि० अभि+मन-बा० उकञ् । अभिमानशीले
अभिमानश्च प्रायुक्तः बाधितुं शक्ते च । "अनक्ता एवस्यु-
रभिमानुकोरुद्रः पशून्तुस्यात् यदञ्ज्यात्" शत० ब्रा० ।
"अभिमन्तुं बाधितुं शक्तः स्यात्" भा० ।

अभिमाय लि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या० स० । इति
कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-
व्येषु मोहः इति तद्वतत्वान्मूढत्वम् ।

अभिमि(मे)ह्य लि० अभि+मिह-बा० वेदे क्यप् लोके
गयत् । यस्याभिमुखं मेहनं मलमूलत्यागः क्रियते तस्मिन्
"यत्र मेध्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्टं वा किञ्चि-
दोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवय-
जनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या" शत० ब्रा० ।

अभिमुख लि० अभिगतोमुखम् अत्या० स० । १ समुखतां
गते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकसः" कुमा० ।
"वानराभिमुखोऽगच्छद्गणे रणविशारदः" रामा० । "निद्रा
चिरेण नयनाभिमुखीबभूव" । मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे
स्त्रियां वा ङीप् । अभिमुखीप्रतिमा अस्वाङ्गपरत्वे
टावेव अभिमुखा शाला । अभिगतं मुखं यस्य । तत्त-
त्कर्म्मकरणाय २ प्रेरितमुखे उद्यते । "प्रातः प्रयाणाभिमुखा
य तस्मै" "पुरः प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघुः ।
"युयोज पाकाभिमुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः" कु० । मुख

मभिलक्ष्योक्त्य अव्य० । ३ अभिमुखे अव्य० । "कस्मै ददा-
त्यभिमुखं मयि भाषमाणे" अमरुशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन
अभिमुख+चि-क-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बो-
धने । कते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो
भवति इति तस्य तथात्वम् । "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनि-
युज्यते" इति ह्यर्थुक्तदिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-
बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभि-
मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १ आ-
भिमुखे २ कार्यानुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च ।
अभिमुख्य लि० अभि+मुख-स्य-वा क्त । १ स्पृष्टे २ धर्षिते
३ मिलिते ४ संस्पृष्टे च । स्पृज-क्त । कृतमार्जने लि० ।
अभिमेयक लि० अभि+मिथ-खुल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-
भेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् । "सर्वाग्निर्वा एषा वाचः
यदभिमेयिका सर्वे कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्
कामानाप्रवास" शत० ब्रा० ।

अभिम्नात लि० अभि+म्ना-तन् । सर्वतोम्नाने । न० त० ।
अनभिम्नातः तस्यापत्यम् । शिवा० अण् । आनभिम्नातः
अनभिम्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।
अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या-क्तिच् । १ रिपौ
भावे क्तिन् । २ युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । शतौ ।
अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या-भावे क्त इष्टा०
अभियात् पु० अभिमुखं याति युद्धार्थम् अभि+या-टच् ।
१ शतौ, २ अभिमुखगन्तृमात्रे लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् लि० अभिमुखं याति या-णिनि । अभिमुख-
गन्तरि । "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्" रघुः ।
अभियुक्त लि० अभि+युज-क्त । १ परैः रुद्धे, २ आसक्ते व्यव-
हारविषये ३ प्रतिवादिनि च । "अभियुक्तोऽभियोगस्य
यदि कुर्यादपङ्गवम्" नार० । "अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं
विप्रकृतं नयेदिति" या० । ४ पराक्रान्ते "नागाभियुक्त
इव युक्तमहो महेभः" माघः । ५ आप्ते वृद्धतमे ।

अभियुग्व(ज्)न् लि० अभि+युज-ङ्निप् वेदे ष्ट० कृत्वम् ।
अभियोक्तरि "स रथेन रथीतमोऽस्माकोनाभियुग्वना" ऋ०
६, ४५ १५ लोके तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।
अभियुज् लि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज-क्तिप् । अभि-

योक्तारि “आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीः” ऋ० ६.२५, २ ।
अभियोक्तव्यं लि० अभि+युज-तव्य । निषेधे “न सराज्ञा-
भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” मनुः । व्यवहारे यं
प्रति अभियोगः कर्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि
अभिसुखं श्रियोजनोये च ।

अभियोक्तृ लि० अभि+युज-ट्व् । १ व्यवहारे-अपराध-
योजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङीप् “अभियोक्ता दिशे
द्देश्यं करणं बान्धुद्देशेत्” । “अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्बन्धो-
दण्डाश्च धर्म्मतः” इति च मनुः २ युद्धार्थमाक्रामिणि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्षणस्य
नृपाय १ विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः “अभि-
योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु संस-
र्गात् तत्त्वं होदाभिदर्शनात्” नारदोक्तेः । “अभियोग-
मनिस्तोर्थं नैनं प्रत्यभियोजयेत्” या० ३ युद्धार्थमाक्रमे,
४ शपथे, ५ उद्योगे, ६ व्यापहे “सन्तः स्वयं परहितेषु
कृताभियोगाः नीतिः ७ अपचिकीर्षयाक्रमणे, “संप्रापद-
प्राप्पपराभियोगम्” कुमा० ८ अस्मिन्निवेशे “नयाभियोगं
मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम्” रामा०
९ अपचिकीर्षयानिरोधे । “क्षुभितं वनगोचराभियोगा-
दिति” किरा० ।

अभियोगिन् लि० अभि+युज-घिनुण् । १ अभियोगकर्त्तरि
वादिनि “मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं
दमम्” या० । २ आक्रमककर्त्तरि, ३ व्यापहयुक्ते, ४ अभि-
निविष्टे, ५ योजनकर्त्तरि च ।

अभियोजन न० ऋशं योजनम् । योजितस्य दाढार्थं पुनर्यो-
जने “अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति” साध० ।

अभिरक्षणा न० अभितो रक्षणम् । मन्त्रादिना सर्वतः श्वेत
सर्षपादिविच्छेदैः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
रक्षणे चाभावे अ । अभिरक्षायत् स्त्री । “प्रशान्तबाधं
दिशतोऽभिरक्षया” किरा० ।

अभिरक्षित लि० अभितोरक्षितः । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षित्व लि० अभितोरक्षितं त्वच् स्त्रियां ङीप् । सर्वतो
रक्षके “वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा ऋष्टोऽभिरक्षिता” मनुः
अभिरत लि० अभिसुखतया ऋशं वा रतः । १ अत्यान्तासक्ते
२ अभिसुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा० स० । आसक्तौ “न ऋग-
याभिरतिर्नदुरोदरम्” रघुः । [मनोरमे ।

अभिरस्य लि० अभिरसते ऋशं रसतेऽत्र आधारे यत् ।

अभिराज् लि० अभितो राजते अभि+राज+क्विप् । १ अ-
धिकदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च ।

अभिराज् लि० अभि+राज-क्त । सेविते ।

अभिराम पु० अभिरस्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ् । १ सुन्दरे
२ प्रिये, ३ मनोहरे च । “ओत्वाभिरामाः शृङ्खलौ
रथनेमिस्वनोन्मुखैः” “ओत्वाभिरामध्वनिना रथेन” यस्या-
त्मगेहे नयनाभिरामः” इति च रघुः योवाभङ्गाभिरामं
सुडूरनुपतति खन्दने दत्तश्लिष्टः शकु० । “राम इत्यभि-
रामेण वपुषा तस्य नोदितः” रघुः ।

अभिरुचि पु० ऋशा अत्यन्ता रुचिः प्रा० स० । १ अत्यन्तरुचौ
अभिरूप लि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति चु० रूप-
अच् । १ शिवे, २ विष्णौ च । अभिरूपयति निरूप-
यति । ३ परिण्डते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
च । ६ मनोहरे लि० । “उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सह-
शाय च” मनुः । “अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्” शकु०
७ अनुरूपे लि० “काममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्”
शकु० । अभिरूपस्य भावः मनोज्ञा० वुज् आभि-
रूपकम् घञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्यादौ न० । “अर्च-
कस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयनात् । आभिरूप्याञ्च
विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य लि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष्ण्ण्यत् ।
१ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरवस्याभिसुख्यम् अव्ययी० । २ शर-
व्याभिसुख्ये अव्य० । “शब्दं प्रतिगजप्रेषुरभिलक्ष्यम-
पातयन्” रघुः । ल्यप् । ३ लक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । “तया-
णामेव भूतानां सागरस्याभिलङ्घने” रामा० ।

अभिलषणीय लि० अभि+लष-कर्मणि अनीयर् । काम्ये ।
एष्टव्ये । तव्य । अभिलषितव्योऽप्यत्र लि० ।

अभिलषित लि० अभि+लष-कर्मणि क्त । १ इष्टे अभि-
लाषविषये । भावे क्त । २ अभिलाषे इच्छायाम् न० ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंक-
ल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये “काम्ये हि
कामाभिलापसहितकुशजलतिलत्यागरूपः सङ्कल्पः कार्य्य
इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारो-
क्तेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं
घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-
मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम्
“न निर्विपकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा० द० । कथने च "तद-
भावाभिलाषाच्च" शा० सू० ।

अभिलाष पु० अभि+लू-घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः साधुषामनुज-
व्याप्त ! साभिलाषाः सुतान् प्रति" देवीमा० । "न खलु
सत्यमेव शकुन्तलायां समाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष-खुल् । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन
गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिग्रह-
क्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष-उकञ् । अभिलाषशीले,
"जयमल भवान्नमरातिष्वभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदन स० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम् ।

१ आनुकूल्यार्थकथने अभिवादाने । वदनस्य सुखस्या-
भिमुख्यम् अव्ययी० । २ सुखस्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम् ।

१ सर्वतोऽनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च । "उभयोरेवशि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् त्रि० अभिमतं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा० व० । प्रकष्ट-
वयस्ते "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ० १०, १६०, १ ।

अभिवर्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्तते अभि+वृत्-णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कल्पन्तां च रणा-
र्थाय मृत्युकालाभिवर्तिनः" रामा० ।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा-शब्दस्त्रियां
ङीप् । १ अनुचरे, २ "अभिवानभिभूत्यै रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+वृ० वद-भावे अच् । १ अभितः प्रणामे-

"प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति

"नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+वृ० वद-खुल् । १ आभिमुख्येन

नतिकारके । "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभि-

वादकः (ने) मनुः ।

अभिवादक न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०-वद-

ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीरनेन वद-णिच्-ल्युट्

वा । १ नामग्रहणपूर्वकनतौ २ पादग्रहणेन वाचा वा नतौ ।

तत् प्रकारो यथा "जहुं" प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर

आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते

आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांस-

मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-

मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते

स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव

ऋषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो-

ऽभिवादकः (ने) । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वा-

क्षरप्लुतः ॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवादः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं

कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य

शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि

यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूया-

द्भवतीत्येवं सुभगे ! भगिनीति च ॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च

श्वशुरान्दत्तित्वजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय

यत्रीयसः ॥ मातृषसा मातुलानो श्वशूरश्च पितृषसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ भ्रातृभार्य्या-

पसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि । विप्रोऽप्य तूपसंग्राह्या

ज्ञातिसम्बन्धियोपितः ॥ पितृभगिन्यां मातृश्च ज्यायस्याश्च

स्वसर्थपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभ्यताम् । तत्रद्-

पूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ ब्राह्मणं दश-

वर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयादु-

ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या

भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्वयदु-

त्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्र

स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो

दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च

राजस्य पत्न्या देवो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ

स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्"

इति मनुः "राजत्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्य

मातामहमातुलश्चशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्य

एतेषां सवर्णाः । मातृषसा पितृषसा ज्येष्ठा स्वसा च । श्वशुर-
पितृषसातुल्यविजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् ।
हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्-
शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनं न कुर्यात् । विष्णुः । “पादोपसंस्पर्शनं गुरुसमवायेऽ-
न्वहम् । अभिगम्य तु विप्रोष्य मातापितृतद्वन्धूनां पूर्वजानां
विद्यागुरुणां तत्तद्गुरुणाञ्च सन्निपाते परस्परम् । नाम प्रोच्या
हमयमित्यभिवादोऽनुसमवाये स्त्रीपुंयोगेऽभिवादतोऽनिय-
ममेके न विप्रोष्य स्त्रोणाममातृपितृव्यभार्याभगिनीनां,
नोपसंस्पर्शनं भ्रातृभार्याणां श्वश्राञ्च । ऋत्विक्श्वशुर-
पितृव्यमातृलानान्तु यरीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः
पूर्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्यः
शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्वाजपः प्रेष्योभोभवन्निति
वयस्यः समानेऽहनि जातोदशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः
कलाभरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्योवैश्यः कर्मविद्या-
हीनोदीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धकर्मजातिविद्याव-
यांसि मान्यानि परवलोयांसि श्रुतान्तु सर्वेऽयोगरीयस्तन्मूल-
त्वाद्वर्गस्य श्रुतेः” गौत० । अनभिवाद्याश्च “समिद्वार्युदकुम्भ-
पुष्पाद्वहस्तोनाभिवादयेद्यज्ञायेवंयुक्तमिति” बौधायनः ।
“जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च
वहन्तं नाभिवादयेदिति” लघुहारीतः । अन्यत्रापि ।
“समित्पुष्पकुशान्यम्बु-मृदन्नाक्षतप्राणिकः । जपं होमञ्च
कुर्वाणोनाभिवादो द्विजो भवेदिति” च ।
अभिवाद्य वि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादनार्हे
अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । “गुरुपत्नी तु युवतिर्ना-
भिवाद्येह पादयोः” मनुः । ल्यप् । २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।
अभिवान्य वि० अभि+वन-संभक्तौ कर्माणि गण्यत् । संभ-
जनीये । “अभिवान्यवत्सायाः प्रजुहुयात्” श्रुतिः ।
अभिवासस् अव्य० वासस उपरि अव्ययी० । परिहित-
वस्त्रस्योपरिभागे” स वा अभिवासः संनहति” शत० ब्रा० ।
“परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा० ।
अभिवाह्य अभि+वाह-गण्यत् । १ अभितो वहनीये । भावे
गण्यत् । २ वहने न० “हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च
गुप्तये” इति मनुः ।
अभिविधि पु० अभितो विधिव्याप्तिः । १ व्याप्तौ, मर्यादायां
हि अवधिमतं विहाय तत्तत्कार्यान्वयः अभिविधौ तु अवधि
सहिते कार्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “मर्यादा-
भिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वादभिविधेर्यणमित्यभि युक्तैः ।

“आङ् मर्यादाभिविध्योः” पा० । “अभिविधौ भाव
इहण्” पा० “मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्धयोः । य
आकारः स डित् प्रोक्त” सु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, “यस्त्वेनं प्रादेशमात्ममभिविमानं
वैश्वानरमुपास्ते” इति छा० उ० । एतस्य निरुक्तिः शा०
भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत
इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्,
विमानश्च मानवियोगादित्यभिमानः । अभिविमीते वा
सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिमानः” इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन् । अभिगमने “स्वर्गस्य नो
तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०
अभिव्यक्त वि० अभि+वि+अनुज-कर्मणि क्त । १ अभिव्यक्तियुक्ते
२ सांख्यादिम-सिद्धाविर्भावयुक्ते “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम्
पौर्णदेहिकम् पु० अभिव्यक्तमायिर्भूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०
अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि-अनुज-क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्म-
रूपेण स्थितस्य (‘कारणात्मना स्थितस्य) कारणस्य २ कार्य-
रूपेणाविर्भावे । साङ्ख्यपातङ्गलादिमते हि उत्पत्तेः
प्राक् कार्यं सत् कारणावगापारेण व्रज्यते यथोक्तम् ।
सांख्यसूत्रे । “त्रिविधविरोधापत्तेश्च” । “अथ सर्वं
कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्तमानमिति ।
तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः ।
अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्माकत्वानु-
पपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे
घटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावे-
ष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति
चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
सम्भवादिति । तस्माच्चित्तस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त-
मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्तमानो
घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न
त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवा-
तीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावयप्रवहारं जनयत-
स्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमत्यन्ताभावा-
न्योन्याभावाप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगि-
सत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग-
इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमिति हेतुः तदत्यन्ताभावा
ङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामर्थ्यात्तन्माभावत्वसम्भवाच्च । तस्मात्तस्मात्सिद्धान्तेऽभावो-
 ऽतिरिक्तः किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्ती-
 त्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 मेव कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति प्र० भा० ॥ “नासदुत्पादो नृष्टङ्गवत्” सू० ॥ नरष्टङ्ग-
 तुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ “उपादाननिय-
 मात्” सू० ॥ नृष्टेव घट उत्पद्यते तन्तुवेव पट इत्येव
 कार्याणामुपादानकारणं प्रतिनियमोऽस्ति । स न सम्भवति
 उत्पत्तेः प्राक् कार्यसत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
 ऽस्ति येन काञ्चिदेवासन्नं जनयेच्चेतरमिति । विशेषाङ्गी-
 कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
 स्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यते इति । एतेन यद्वैशे-
 षिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
 व्यपस्तन् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
 भावानां दृष्ट्यादन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेऽपि स्वतो
 विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-
 काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ
 नियामकत्वं युक्तमिति ॥ “शक्तस्य शक्यकरणात्” सू० ॥ कार्य-
 शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-
 वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-
 कार्यकरणान्नासत् उत्पाद इत्यर्थः ॥ “कारणभावाच्च” सू०
 उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
 सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
 सदसत्तोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
 कारणाभेदे च श्रुतयः । “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
 सौम्येदमय आसीत् । आत्मैवेदमय आसीत् । आप एवे-
 दमय आसुरित्याद्याः ॥ “न भावे भावयोगश्चेत्” सू० ॥
 नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
 पत्तिरोगो न सम्भवति असतः सत्त्वं एवोत्पत्तिव्यवहारा-
 दिति चेदित्यर्थः ॥ “नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-
 हारौ” सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्ति-
 निमित्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
 वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न तदसतः सत्तयेत्यर्थः ।
 अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्या-
 पारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
 सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि
 दृश्यते । यथा गिलामध्यस्थप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणा-
 भिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डु-

लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । “सुसूक्ष्मावस्थया
 चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थिताश्चितेरन्तस्तथेयं
 जगदावली” ॥ एतेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभा-
 वावस्थाया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र
 किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
 यामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
 सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमान-
 स्यापि प्रत्यक्षेणसिद्ध्यापत्तेः । तस्माद्विद्याभौतसर्गिकप्रामा-
 ण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्धयति
 योगिनामतोतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं
 प्रमाणं योगशक्तिर्न प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
 सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
 स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च
 विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः
 असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते ।
 कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
 क्तविकल्पानवकाशादुत्पत्तौ तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया
 प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिदृश्यं कारणव्यापारापेक्षत्वात् ।
 अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा
 सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां
 दुर्वचमिति । मैवम् । अवस्थानामेव परस्परभावरूपत्वा-
 दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
 रेष्टव्येत्यत आह । “पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्गुरवत्” सू० ॥
 पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम्
 बीजाङ्गुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । बीजा-
 ङ्गुराभ्यां चात्रायमेव विशेषो यद्वीजाङ्गुरस्यैव क्रमिकपरम्पर-
 यानवस्था, आभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-
 कचन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
 स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातङ्गुलभाष्ये वदद्भिव्यक्तिसदेवैरपीय-
 मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । “उत्पत्तिवद्वाहदोषः”
 सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
 रसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
 रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या लाघवात् । अत उत्पत्तावि-
 वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
 भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानु-
 पपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेत् । अस्मिन् पक्षे सत

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेः चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः । नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्थाकल्पनेनेति चेन्न । तद्वेदं तद्व्यापकतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव कार्य्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिसिद्धिकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् तादृशभावनिरुक्त्य एव च कारणव्यापारसाफलगादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते । वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्व्यतिरिक्तेति घटादेरवस्थाव्यवचानुभवादिति । अन्यत्तु सर्वसमानम् । अतो नास्त्यस्यास्वधिकशङ्कावकाश इति सां० प्र० भा० । “अतः सिद्धं प्राक् कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्तेः कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम् ? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति अभिव्यक्तिश्च साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्वि लोके प्रावृत्तं तमआदिना घटादिवस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्तवत् प्राक् सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न हि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” वृ० भा० । ३ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे “अभिव्यक्तेरित्याश्रयः” शा० सू० । अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्रय आचार्यो मन्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक लि० अभिव्यञ्जयति प्रकाशयति अभि+वि+अनुज-णिच्-खुल् । प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्धव्यञ्जनया वृत्त्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ “गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत” इति च सा० द० ।

अभिव्यापक लि० अभि+वि+आप-खुल् । अभितोव्यापके सर्वावयवावच्छेदेन व्यापके यथा वृक्षादेराकाशसंयोगः, कपि संयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाधिकुरणे वृत्त एव मूलावच्छेदेना-

संच्चात् । वैयाकरणोक्ते सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे “अपि सौ पिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्विधा” सि० कौ० । यथा सर्वस्मिन् ब्रह्मास्ति” ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । १ अभितोव्याप्तौ सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तौ । व्याप्तिशब्दे विस्तरः । **अभिव्याप्य** लि० अभि+वि+आप-कर्मणि ग्यत् । १ सर्वावयवावच्छेदेन १ व्याप्ये । ल्यप् । २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य० । “अभिव्याप्याकर्षणमपवर्ग” इति सुशु० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १ प्रशस्तोक्तौ २ अभितः कथने व्याप्यसर्गशुक्तस्य हरतेः कथनार्थत्वादभियोगात्तस्यैव सम्यक्त्वार्थता । अतएव “क्वचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरतीति” शत० ब्रा० “नाभिव्याहरयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते” मनौ च तथार्थे एव अभिव्याहरतेः प्रयोगः । समुपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य वृद्धिः । **अभिवृद्ध** पु० अभि+वृग्-गतौ घञ् । अभिगमने यासां तिस्रः पञ्चाशतोभिवृद्धैरपायव” ऋ० १, ११३, ४ । अभिवृद्धैरभिगमनैः वृद्धतिर्गतिकर्मेति” भा० ।

अभिशंसन न० अभिसुखेन शंसनमाक्रोशवचनं वारोप्यापवादश्च । समक्षमाक्रोशरूपे पारुष्यकथने १ अयं चौर” इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “शतं ब्राह्मणमाक्रुश्ये” ल्युप-क्रस्य “पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने इति वाक्पारुष्ये “अभिशंसनप्रयोगात्तयोस्तुल्यार्थत्वम् “स्वभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्” या० व्याख्यायां स्वभार्याभिशंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । ३ अभिसुखेन कथनमात्रे च “शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने” इति याज्ञ० ।

अभिशंसिन् लि० अभि+शत्स-णिनि । १ समक्षमाक्रोशके २ अपवादवाक्यप्रयोक्तारि च “मिथ्याभिशंसिनो दीपो द्विगुणोऽन्ततवादिन” इति या० ।

अभिशङ्का स्त्री अभि+शङ्क-भावे अ । १ सर्वथा शङ्कने २ संशये ३ भ्रमे च । “उपेयुषी कल्पलताभिशङ्कया” किरा० “कल्पलताभिशङ्कया कल्पलताभ्रमेण” मल्लि० । संशयस्य स्थानुर्वानरोवेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयाय-थार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात् तथात्वम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति विशेषः । कर्त्तरि अच् । २ सर्वतः शङ्किते लि० ।

अभिशङ्कित लि० अभि+शङ्क-क्त । १ सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च । **अभिशप्त** लि० अभि+शप-क्त । इदं तेऽनिष्टं भूयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये । “न नाम ग्रहणं कुर्यात्
जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिशप्तस्य कपणस्य विशे
षत” इति पुरा० । [२ समस्तकथिते च ।

अभिगच्छति लि० अभिमुखेन गच्छति । १ समस्तमाहूते
अभिगच्छति लि० अभि+गच्छ-क्विप् । अभिशंसनकर्त्तरि “यदा-
शंसा निःशंसाभिगच्छा” ऋ० १०, १६४, ३ ।

अभिगच्छति लि० अभि+गच्छ-क्त् । अयं परस्त्रियं गच्छतीत्या-
दिना मिथ्यावाक्येन मैथुनविषयकदोषारोपो यस्मिन्
जने कृतः तस्मिन् । “अभिगच्छो मृषा कच्छं चरेदाग्नेय
मेव वा” या० । “नियम्य प्रयतो वाचमभिगच्छांस्तु वर्जयेत्”
सृतिः । अभि+गच्छ-बधे क्त । ३ हिंसिते २ आक्रान्ते च लि० ।
“आतुरामभिगच्छां वा चौरव्याघ्रादिभिभेयैः” मनुः । “अभि-
गच्छामाक्रान्तामिति” प्रा० त० रघु० । उभयतः भावे-क्त
४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६ हिंसने ७ अभिशापे
च न० । “एवञ्चैव नरश्रेष्ठः रक्ष्या एव द्विजातयः । शाप-
राधानपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् अभिशप्तमपि
हेतृषां कृपायित विशास्यते” । भा० शा० प० ।

अभिगच्छति लि० अभिगच्छे अभिशापे भवः कन् । वैद्यकोक्ते
अभिशापज्वरादौ “वृत्ता ये देवद्रोहाभिगच्छका अथर्व-
कृता उपसर्गकृताश्च” सुश्रुतः ।

अभिगच्छति स्त्री अभि+गच्छ-क्तिन् । १ अभिशापे
“उरुष्या णो अभिगच्छेः सोमः” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-
गच्छेः अभिशापकृपाचिन्दनात्” भा० । २ अपवादे “इमां
मिथ्याभिगच्छिष्व कृण्वन् समुदाहृताम्” ह० वं० ।
अभि+गच्छ बधे भावे क्तिन् । ३ हिंसायां “तित्ति-
क्षन्ते अभिगच्छिं जनानाम्” ऋ० ३, २०, १ । “अभिगच्छिं
हिंसाम्” भा० । शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन् । ४ हिंसा-
हेतौ, “पुरा तस्या अभिगच्छेः रघोहि” ऋ० १, ७१, १०
“अभिगच्छेः हिंसाहेतोः” भा० । अभिमुखेन शस्त्रिया-
चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [शार्हे च

अभिगच्छति लि० अभिगच्छिमर्हति यत् । १ हिंसाहे २ आक्रो-
अभि(भी)शाप पु० अभि+गच्छ-घञ् वा दीर्घः । १ मिथ्या-
पवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूया-
दित्याक्रोशे च “वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन”
ह० वं० ।

अभिगच्छति लि० शिरसोभिमुखमयं यस्य । १ ऊर्ध्वमूला-
धोमे “ओषधे । त्रायस्त्रैमिति सप्त दर्भपिङ्गलीर्दक्षि-
णस्यां कपुष्पिकायामभिगच्छति उपदनिष्ठाति” गो० ।

अभिगच्छति लि० ऊर्ध्वमूलाधोमेः सं० त० रघुनन्दनः ।

अभिगच्छति पु० अभिलक्ष्य शोकः । कश्चिदभिलक्षित्य कृते
शोके । शुच-ल्युट् । अभिशोचनमप्यत्र न० ।

अभिगच्छति पु० अभि+गच्छ-घञ् वेदे घञ् । अभितः
अवगच्छे “कृतं दिवे तदवेचं पृथिव्यामभिगच्छावाय” श्रुतिः ।

अभिगच्छति लि० अभितः श्रुत्यं शुद्धचारित्यादस्य । शुद्धचारिते
“अदक्षिणमयज्ज्वानमभिगच्छेति व्याहरन्” भा० द्रो० प०

अभिगच्छति पु० अभि+गच्छ-घञ् । १ पराभवे, २ अक्रोशे,
३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिगच्छजडं विजित्तिवानिति”
रघुः “तीव्राभिगच्छप्रभवेण वृत्तिम्” कुमा० “जाताभिगच्छो
नृपतिर्निषङ्गात्” “ततोऽभिगच्छानिलविप्रविद्धा” “विनोद-
यिष्यन्ति नवाभिगच्छाम्” इति च रघुः “नवाभिगच्छां
नूतनदुःखासिति” मल्लि० । ५ आसक्तौ “सुहृदिति वनवि-
भ्रमाभिगच्छात्” माघः ईभूताद्यावेशे अभिघाताभिगच्छा-
भ्यामभिचाराभिशापतः” माधवनिदानम् ।

अभिगच्छति पु० अभि+गच्छ-घञ् । १ यज्ञाङ्गस्नाने, २ निष्पीडने,
३ सुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने
च “अद्रादानप्रभृति विपर्यायानभिगच्छान् करोति” कात्या०
१०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिगच्छन्ति व्याख्यातोऽभि-
गच्छ” इति कर्क० । “आप्यायनाभिगच्छाश्चदाभ्येषु च” कात्या०
७, ६, २८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिगच्छ-
स्तिष्ठ उपसदः कात्या० “संवत्सरार्द्धं सप्ताहेऽतीतेऽभि-
गच्छः स्तुत्या” कर्क० । ६ स्नाने । “जपोपवासाभिगच्छैर्मुनी-
नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु०
सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । ८ यज्ञे ।

अभिगच्छति न० अभि+गच्छ-ल्युट् । अभिगच्छशब्दार्थे स्नानमात्रे
“शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन् कृतजन्मनोऽभिगच्छेन
जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिगच्छ-
साधने “शूर्पं पवितं तृषा ऋजोषाभिगच्छनीरापः” अथ० ।
अभिगच्छति लि० अभितः सह्यः । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् ।
२ प्रसह्येत्यर्थे अव्य० “अभिगच्छतु वः कन्यां कुर्याद्दर्पेण
मानवः” । मनुः ।

अभिगच्छति लि० अभि+गच्छ-क्विप्-स्वार्थे णिच्-क्विप् वा ।
१ अभिमुखेन सम्बन्धुं समर्थं २ अभिभावुके च “वसो
अभिगच्छाचक्षुष्यान्” ऋ० ६, ६३, ६ ।

अभि(भी)गच्छति लि० अभि+गच्छ-ण्वि णिच्-क्विप् वा षत्वम्
वा दीर्घः । १ शत्रुजयिनि २ सहनशीले च ।

अभिगच्छति लि० अभि+गच्छ-क्त् । १ कृताभिषेके राजादौ

“कन्दपं परिवीक्ष्य नतनमनोराज्याभिषिक्तम्” सा०द० ।
 “दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सेनापत्येन
 देवानामभिषिक्तो गृहस्तदा” भा०व०प० २ स्नाते च ।
 अभिषिक्तेन निर्दत्तम् सङ्गला० अण् । आभिषिक्तः
 अभिषिक्तनिर्दत्ते कूपे पुं० । [सोमादौ च ३काङ्ठिके न० ।
 अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ कृताभिषवे
 अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना शान्त्यर्थं, सेचने,
 २ अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा “अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः”
 रघुः । मन्वादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण ३ मार्जने ।
 ४ स्नानमात्रे च । “कृताभिषेकां कृतजातवेदसम्” कुमा० ।
 “निष्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः” भाषः “तत्त्वाभिषेकं
 कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्” । “तत्त्वाभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवार्चने” रतः “तत्त्वाभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 भा०व०प० । ५ कर्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च । “सुरास्वाम-
 भिषिञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रैस्नाने तच्च सत्कृततुलादानादिप-
 ह्तौ २० ईष्टुष्टे दृश्यम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्नपने च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।
 अभिषेक्तु लि० अभि+सिच-लृच् । अभिषेक्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अभिषेक्य लि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-ण्यत् कुत्वम् ।
 अभिषेकयोग्ये “अभिषेक्याभविष्यत समाप्नुवन्त इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १७ “यूयमश्वरक्षां समाप्नु-
 वन्तः पट्टाभिषेकयोग्या भविष्यथ” कर्क० ।
 अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे
 अभिषेचने हितम् ठञ् । आभिषेचनिकम् । अभिषेक
 द्रव्यमन्वादौ लि० । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये न० ।
 अभिषेचनीय लि० अभि+सिच-कर्मणि अनीयर् । अभि-
 अभिषेकाह् “ये वा एतस्योद्वचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भवि-
 ष्यति राजानो अभिषेचनीयाः” शत०ब्रा० । साध्वर्थे क् ।
 २ अभिषेकद्रव्ये लि० “पुरोडाशस्त्रिष्टिकतोऽभिषेचनीय-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्यान्तर्गताभिषेचनीय
 सोमस्येव” कर्क० “अभिषेचनीयेष्ट्या” शत०ब्रा० ।
 अभिषेणन न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति शत्रोः
 अभि+सेना+णिच्-ल्युट् षत्वम् । युद्धार्थं शत्रोरभिमुखं
 सेनया सह जिगीषोर्गमने ।
 अभिष्टन पु० अभि+स्तन-अप् षत्वम् । सिंहनादे “अभि-
 ष्टने ते अद्रिवो यत् स्या” ऋ० १, ८०, १४, “अभिष्टने
 सिंहनादे” भा० ।
 अभि(भी)ष्टि लि० अभि+यज-इष वा क्तिन् वेदे पु० एका० ।

१ “अभियष्टव्ये ‘महा अभिष्टिरोजसा य० ३३, २५, अभी-
 ज्यते इत्यभियष्टव्यः वे०दी० । २ अभिलाषे, । आसाद-
 भिष्टिद्वयसे यासदुग्रः” य० ३०, ४८ अभिष्टिमभिलाषं
 करोतीत्यभिष्टिक्तु मनोरथप्रदः” इति वेददी० ।
 अभिष्टुत लि० अभि+स्तु-क्त । १ वर्णिते, २ स्तुते, च ।
 अभि(स्य)ध्यन्द पु० अभि+स्यन्द-भावे घञ् अप्राणि
 कर्त्तरि वा षत्वम् । १ अतिवृत्तौ २ स्वप्ने ३ जलादिक्ष-
 रणे च । कर्त्तरि घञ् । ४ अधिके । “स्वर्गाभिध्यन्दव
 मनमिति” कुमा० । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं
 परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिध्यन्दवमनेन वा निवेशयेद-
 ति” कौटि० । आधारे घञ् । ५ नेत्ररोगहेतौ । “प्रावेण
 सर्व्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिध्यन्दनिमित्तमूलाः” । तस्मा-
 दभिध्यन्दसुदीर्यामाणसुपाचदेदाशु हिताय धीमान्” सुश्रु० ।
 उष्णाभितप्रस्य जलप्रवेशादूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च ऋद्देर्विधाताहमनातियोगात्
 द्रवास्तथाक्षान्निशि सेविताच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिधातादतिमद्यपानात् ।
 तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण क्लेशाभिधातादतिमैयुनाच्च ।
 वाय्मग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । स च चतुर्विधः यथा । वातात् पित्तात्
 कफाद्भक्तादभिध्यन्दस्तुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्व्व
 नेत्रामयाकरः । सुश्रु० ।
 अभिध्यन्दनगर न० अभिध्यन्देन प्रधाननगरातिष्ठद्वा तद-
 तिवाहेन कृतं नगरम् । शाखानगरे अभिध्यन्दरमण-
 मित्यपि पाठः । रत्नं रतिस्नानं ईत० । तत्त्वार्थे ।
 अभिध्य(स्य)न्दिन् लि० अभिध्यन्दते अभि+स्यन्द-णिनि
 अप्राणिकर्त्तरि वा षत्वम् । १ सर्व्वतः स्तुते । “पयोऽभि-
 ध्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्” सुश्रु० ।
 अभिष्वङ्ग पु० अभि+स्वन्ज-घञ् । १ उत्कटरागे २ अनात्म-
 न्यहं बुद्धौ च “असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु” गोवा
 अभिसंरब्ध लि० अभि+सम्+रभ-क्त । १ क्रुद्धे । [निष्पन्ने च
 अभिसंरुत्ति स्त्री अभि+सम्+रुत-क्तिन् । १ व्यवहारे २ अभि-
 अभिसंश्रय च० अभितः संश्रयः । १ सर्व्वत आश्रये “यदि
 कुर्यात् भवानेवं विलेऽस्मिन्नभिसंश्रयम्” रामा० ।
 अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिमुख्यम् अव्ययी० । संसा-
 राभिमुख्ये । अभि+सम्+सृ-बोधायां णसुल् । अभिना-
 बोधाद्योतनात् न द्वित्वम् । अभिसंसारम् अभिगम्याभि-
 गत्येत्यर्थे । “महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः” श०ब्रा०

अभिसंहित त्रि० अभि+सम्+धा-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त ।

१ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिवि-
कर्त्तरि च “विमुक्तिदायेऽभिसंहितेषु” रुचिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
करणे अच् । १ अभिशापे । तप-भावे घञ् । २ अभितः
सन्तापे । तप-आधारे । घञ् । ३ युद्धे ।

अभिसन्धक त्रि० अभि+सम्+धा-क-स्वार्थे कन् । १ पर-
गुणासहनेन आक्षेपके, “वैडालव्रतिकोत्तेयोहिंस्रः सर्वाभि-
सन्धकः मनुः” । “अभिसन्धक” परगुणासहनेन सर्वाक्षेपक
इति” कृष्ण० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धौ स्त्री अभि+सम्+धा-भावे अङ् । १ अभिसन्धौ
अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।

“पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्” रघुः । “परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिणः” काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
सन्धौ च । “फलाभिसन्धानपरा न योगिनः” पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ
फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २ फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य० । “अभि-
सन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्” गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे कि । १ फलाद्युद्देशे ।
“स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे” कुमा० ।
“स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ” रुचिस्तवः ।

अभिसन्धित त्रि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतव् ।
१ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति त्रि० अभि+सम्+पद-क्तिन् । १ अभितः स-
म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, “चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः”
कात्या० १८, ६, ३५ । “आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्ति
अवणात् “यो वाव चितोऽग्निर्निधोयते तामेवेष्टकामेष
सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत” इतिश्रुतिः एकवारं चित्यस्यो-
परि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्वदा चित्यात्मकता-
सम्पन्ना” कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा० स० । १ अधिक-
सम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिसाम्येन
सम्पन्नतायाम् “तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश
मासाः पञ्चत्तैवस्तथ इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः
एतामभिसम्पदम्” शत० ब्रा० । “यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभि-
लक्ष्य भवति” भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० ।

अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत-आधारे घञ् । १ युद्धे ।

भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे
लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-घञ् । १ अभितः सम्बन्धे
“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणात्वनाभिसम्बन्धः” “फलार्थित्वा
तु स्वामित्वे नाभि” जै० सू० “वैजिकादभिसम्बन्धादनु-
रुध्यादधं त्राहम्” मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
च पदानामन्वयस्य पदार्थायन्वययोग्यत्वएव ।

अभिसर त्रि० अभितः सरति स्तृ+ट् स्त्रियां ङीप् । १ सहाये,
२ अनुचरे । “तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः”
भा० उ० प० । “अथ साभिसरं शरैस्तरस्त्रो” माघः ।

अभिसरण न० अभि+स्तृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च
अभिसर्जन न० अभि+स्तृज-भावे घञ् । १ दाने, २ वधे
अभिसाय अव्य० आभिसुख्ये अव्ययी० । सायाङ्गाभिसुख्ये ।
“अतोदयाद्रेरभिसायसुक्कैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्”
माघः ।

अभिसार पु० अभि+स्तृ-आधारादौ घञ् । १ युद्धे, २ साहाय्ये,
३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्जन-
सङ्केतस्थानगमने च । “आरब्धे रभसान्ध्या प्रियसखि !
क्रीडाभिसारोत्सवे” । अभिसारप्रकारश्च । “स्वेषु गात्रेषु
संलीना मूकीकृतविभूषणा” । अवगुण्टनसंवीता कुल-
जाभिसरेद्यदि । विचित्रोष्णलवेषा तु वल्लभपुरनि-
खना प्रमोदस्मेरवदना स्याद्देश्याभिसरेद्यदि । मदस्व-
लितसंलापा विभ्रमोत्पुल्ललोचना । आविर्द्गति-
सञ्चारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥ जेतुं वाटी भग्नदेवा-
लयो दूतीगृहं वनम् । मालयञ्ज शशानञ्च नद्यादीनां तटी
तथा एवं कृताभिसाराणां पुष्पलीनां विनोदने, स्थानान्यष्टौ
तथा ध्वान्तच्छत्रेषु कचिदाश्रये” इति सा० द० । कर्त्तरि
घञ् । अनुचरे पु० “अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत”
भा० ब० प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केत-
स्थानं अभि+स्तृ-णिच्-वा ण्वुल् । १ “अभिसारयते कान्तं
या मन्त्रयवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि-
सारिका” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे “अनभिज्ञास्त-
मिस्राणां दुर्हिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० “यः सञ्चरोऽभूद-
भिसारिकाणाम्” रघुः ।

अभिसारिन् त्रि० अभिसरति णिनि । १ आभिसुख्येन गन्तरि
२ अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । “षष्ठं त्रिष्टुपे त्रैष्टुभपदा

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्वैष्टुभे त्विष्टुप् ।
वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी” अनु० क्र० उक्ते
वैदिकच्छन्दोभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ द्वौ पादौ द्वौ च
पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज-क्त । १ दत्ते, २ उत्सृष्टे, ३ त्यक्ते च
अभिसृष्ट न० सृ-भावे-विच् स्वः अभितः स्वः स्वरणं शब्दो वा
यस्य । अभितः स्वरयुक्ते स्तोत्रभेदे “अभिसृष्टा निषदा गा
अवस्यवः” ऋ० २, २१, ५ अभितः स्वः स्वरः शब्दनं वा यस्य
तेन स्तोत्रेण” भा० । “स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं
विप्रा अभिसृष्टा” ऋ० ८, ६७, १२ “अभिसृष्टा अभिसृष्टेण
स्तोत्रेण” भा० । [रथस्य हयोरभिरभिसृष्टे] श्रुतिः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृ-अप् । अभिसृष्टेन प्रेरणे “स्थात
अभिहत त्वि० अभि+हन-क्त । १ अभिवातसंयोगवति । “सो-
दीर्णोर्मूर्ध्नाभिहतो वक्त्रमापद्य सारुतः” शिवा । २ ता-
डिते “परस्परैर्नाभिहता विनेदुः” पु० । ३ गुणिते च ।
“अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ” लीला० ।

अभिहरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिसुखाहरणे “कामु-
काभिहरणाय मैथिलः” रघुः । २ विवाहादौ यौतकदाने च ।
अभिहव पु० अभिह्वयते अभि+ह्वे-अप् संप्रसारणञ्च ।
अभिसुखेनाह्वाने ह्व-अप् । २ सर्वतोहोमे ।

अभिहस्य त्वि० अभि+हस-यत् । उपहसनोये “यस्ते मदोऽव
केशो विकेशो येनाभिहस्यं पुरुषं क्षणोषि” अथ० ६, ३०, २,
ल्यप् । २ उपहस्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिहार पु० अभि+हृ-घञ् । १ अपचिकीर्षया अभिगम्याक्र-
मणे, २ साक्षाच्चौर्ये, ३ अभियोगे, ४ कवचादिधारणे
५ संक्षेपणे ६ मेलने च । “अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रियघातान्नानोनवस्थानात् । सौक्ष्माद्वावधानादभिभवात्
समानाभिहाराच्च” सां० का० । “समानाभिहारात् तोय-
दविमुक्तातुदविन्दून् जलाशये न पश्यति” सा० कौ० ।

अभिहित त्वि० अभि+वा-क्त । १ अभिधया वृत्त्या बोधिते
२ उक्ते । “अभिहिते प्रथमा” वा० । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्-
कृतद्वितसमासैः क्वचिदव्ययेन । तत्तद्गतसंख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च ग्रामं
गच्छति चैवः, ग्रामो गम्यते चैव तेष्वेतादौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः ।
तथाचाख्यातार्थसंख्यावत्त्वेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । वैयाकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । “अनभिहिते” पा० अनभिहिते

इत्यधिकाये कर्मादौ द्वितीयादि “इति प्रविश्याभिहिता
द्विजन्मना” कु० अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त ।
वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्मत्वादुक्तता । गौणकर्मणोऽप्रयोगे
तु मुख्यकर्मणोवचनादेरुक्तता । “वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये
तेन महात्मना” भा० उ० प० ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । अभिभाष्यत्या(शक्त्या) उप-
स्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे । तथा हि अभिधावृत्त्या
पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहिता-
न्वयश्च तत्र सोमांसका एवमाहुः “सर्वेषां शब्दानां व्यवहा-
रादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्प-
त्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य
प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुप-
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न
चाकिञ्चित्कुर्वन्तस्तदर्थं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृ-
त्त्यनुकूलं कार्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन
कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः
कार्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमीयते
तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव कार्यता-
ज्ञानहेतुत्वमवधार्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति पश्चाच्चान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं
गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । ततश्च पदं
कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः,
विशेषः, ५ रं नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजन-
कत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परम्परया कार्यान्वितम्
तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये । विधिगोभीभूता-
र्थवादादौ तु परम्परया । कार्यान्वय इति सर्वत्र
वेदे कार्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्त
काव्यनाटकादेनां पदार्थासंसर्गग्रहेण संसर्गस्य व्यवहारः
न तु संसर्गग्रहेण, तथा च व्यवहारेणैवानुमिते इतरान्वित-
ज्ञाने करणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थित-
त्वात् नचाप्ये तत्त्यागः हेत्वभावात् । न तु पदार्थमात्रे
शक्तिग्रहः व्यवहारात्तस्यानुपस्थितेः उपायान्तरात्तदु-
पस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थ
ज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ
एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः । अभि-
हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामयमाशयः । इतरा-

नितपदार्थज्ञानोपस्थितो पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितो पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविष-
यत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्व-
ऽन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्ति
ग्रहोऽप्ये तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रति-
सम्भानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्वमा-
त्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थ-
स्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन
सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानो-
दयात् किं तत्र शक्त्या, अन्यमात्रशक्तावपि अन्यविशेष-
ज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभि-
रन्वयविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमि-
तरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽवान्तरयाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न
चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्यप्रतियोगिस्मार-
कमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिर्ण-
यात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ?
आद्ये यस्य कस्यापि अन्यबोधकत्वापत्तेरिति प्रसङ्गः स्यात्
तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्या-
न्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्य-
तात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसंस्कृतम् तात्-
पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति
अगत्या शक्तिः स्वीकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य-
निर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भ-
वात् अन्यथा शक्त्यैव तात्पर्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणो-
च्छेदः स्यात् । अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव
विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे
विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः
क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले
तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः
न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं
व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारात् स्मारितपदार्थान्वयानु-
भवः फलमिति ।

अभिहति स्त्री अभि+हृ-क्तिन् । अभिसुख्येनाह्वाने ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-कर्मणि अति वेदे पृ० न गुणः ।

आभिसुखेन ह्रियमाणे । “दुरितादभिहृतः शंसादधा-
दभिहृतः” ऋ० १, १२८, ५ “अभिहृत आभिसुखेन
ह्रियमाणान्” भा० ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-विच् । १ कुटिलगन्तरि “नाभि-

हरे पदं निदधाति मृत्यवे” अथ० ६, ७६, ३ अभि+हृ-
कर्मणि अप् । अभिहृरः उपहरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिहृत् लि० हृ कौटिल्ये कर्त्तरि अति पृ० । आभिसुखेन
कुटिलं कुर्वति “निनिहोरभिहृतामसि” ऋ० १, १८६, ६,
“अभिहृतामाभिसुखेन कुटिलं कुर्वताम्” भा० ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिच् वेदे पृ० । कुटिलस्वभावे ।
“शतभुजभिस्तमभिहृतेरघाते” ऋ० १, १६६, ८ “अभि-
हृतेः कुटिलस्वभावात्” भा० ।

अभी लि० नास्ति भीर्यस्य । भयशून्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र
अभीक लि० अभि+कन् “अनुकाभिकाभीकाः कमयिता” पा०

नि० । १ कामयमाने “मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्”

माघः । २ क्रूरे ३ उत्सुके च । आभिसुख्येन कायति

प्रकाशते दीर्घः । ४ समीपे “प्रतङ्गावयो वहन्त्वरूपामभीके”

ऋ० १, ११८, ५, “अभीके गृहसमीपे” भा० । ४ अभि+

इण+कक् । ५ अभिगते लि० “यामन्नु रूष्यतामभीके” ऋ०

७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ईकवौ ७ स्वामिनि च लि० ।

अभीक्ष्ण लि० अभि+क्ष्णु-तेजने बा० ड पृ० दीर्घः अभि-
गतः क्षणं वा पृ० । १ सन्तते २ मृशे च । ३ क्रिया-
पौनःपुन्ये” न० । “महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्”

रामा० । अभीक्ष्णस्य भावः ध्वज् । अभीक्ष्णम् सन्ततभावे

“नित्यबोधायोः” पा० “आभीक्ष्ण्ये” इति सि० कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु-बा० डमु पृ० दीर्घः । पौनः-
पुन्येस्वरदि । “अभीक्ष्णमनुसृतयाऽतिदुर्गमम्”, माघः ।

अभीत लि० अभि+इण-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः
विरोधे न० त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते लि० ।

अभीति स्त्री अभावे न० त० । १ भयाभावे २ तद्दानार्थायाम्
अभयमुद्रायाञ्च । “परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्” शिव-

ध्यानम् । ईत० । ३ भीतिशून्ये लि० । अभि+इण-

क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिसर्ये” इति ऋ० ७, २१, ६ ।

“अभीतिसभिगमनम्” भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे ।

अभीपत् लि० अभि+पत-क्तिप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि ।
“अभीपतोऽष्टिभिस्तर्पयन्तम्” ऋ० १, १६४, ५२, “अभी-

पतोऽभिगमनवतः” भा० । [लघिते ।

अभीप्सित लि० अभि+आप+सन-क्त । १ अभीष्टे अभि-

अभीप्सु लि० अभि+आप+सन्-उ । अभिलाषुके ।

अभीम लि० विरोधे न० त० । १ भयानकभिन्ने सौम्ये ।

अभीमान पु० अभि+मन-क्तिप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थे

अभीर पु० अभिसुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईरः अच् ।

गोपे जातिवाचकादन्तशब्देन ततः स्त्रियां ङीप् ।

अभीरु(लु) लि० न०त० । १ भीरु(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साहान्विते । “स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः” मनुः । “ते वाशीमत इक्षिणो अभीरवः” ऋ० १, ८७, ६ । २ वटुकभैरवे पु० । “अभीरुभैरवो भीरुर्मूतपोयोगिनीपतिः” वटुकस्तवः ७त० । युद्धस्थाने न० । शतमूल्यां स्त्री असङ्कुचितपत्रत्वात्तथात्वम् । वा जङ् । अभीरुः शतमूल्याम् । “अभीरुभिसिन्धुयवत्सकोशीरपद्मकैः” सुश्रुतः ।

अभीरुणा अभि+रु-बा०उनन् दीर्घः । १ अभिसुखे “यच्चाभिदुःशोहान्तं यच्च शोपे अभीरुणम्” श्रुतिः ।

अभीरुपत्री स्त्री न भीरुणि असङ्कुचितत्वात् पत्राख्यस्याः जातौ ङीप् । शतमूल्याम् । [३ तद्वति । लि०

अभील न० अभि+ईर-अच् रस्य लः । १ कटे २ भयानके अभीलाप पु० अभि+लप-भावे घञ् दीर्घः । अभिसुखकथनरूपे शब्दे । “आलापाश्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये” अथ० ११, ८, २५ लप् लपनं भावे क्तिप् ततोद्वन्द्वः । तेन लपनालापप्रलापाभीलापाश्चत्वार इह उक्ताः । अभीलापलप् इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम् ।

अभीवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे घञ् । अभिसुखसंघे “अहं राक्षसाभीवर्गे निजोभयासमुत्तमः” अथ० ३, ५, २० ।

अभीवर्त्त पु० अभिवर्त्तन्ते गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत्-करणे घञ् । १ ब्रह्मसामनि तच्च “उदञ्चमृतीषाहमित्यस्यां योनावुत्पन्नं ब्राह्मणाच्छंसिनश्चत्विग्भेदस्य पृथक्स्त्वोत्वम् । “अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिवर्त्त्यै” ता० ब्रा० । “अभिवर्त्तिसाधनत्वादस्य साम्नोऽभीवर्त्तसंज्ञा निष्पन्ना” भा० । “तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति सांख्यायनसू० । एतदभीवर्त्ताख्यं साम पूर्वस्मिन् पक्षसि विद्यमानानामाभिप्लविकानामङ्गां स्वरसाक्षां च माध्यन्दिने सवने यजमानान्वारब्धेन ब्रह्मणा पृथक्स्त्वोत्वतया कर्त्तव्यं, तथा उत्तरस्मिन् पक्षसि “इन्द्रक्रतुश्च आभरे” त्येक एव प्रगाथः ब्रह्मसामाश्रयः कर्त्तव्यः । प्रत्यहं च तस्मिन् प्रगाथे अन्यदन्यत्साम ब्रह्मणा पृथक्स्त्वोत्वार्थं कर्त्तव्यम् इति” ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । “अभीवर्त्तः सविंशः” यजु० १४, २३ । अभिवर्त्त्यते । आवर्त्त्यत इत्यभीवर्त्तः सामावृत्तिरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः “उपसर्गस्य घञ्प्रसमुप्ये बहुलमिति” पा० दीर्घः ।

द्वादशमाससप्तर्त्तुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तस्य पदधातीत्यर्थः “संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते” श्रुतिः वे० दी० । ३ अभीवर्त्तेनेत्यादिके सूक्ते “अथैनं सारयमाणमुपाहृत्प्राभीवर्त्तं वाचयति” आश्व० गृ० । ४ अभिवर्त्तिसाधने हविर्भेदे च । “अभीवर्त्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते” ऋ० १०, १७४, १ ।

अभीशु पु० अभि+अश-उन् पृ० अत इत्त्वम् । १ बाहौ “अभीशवोऽभ्यश्रुते कर्मणि” निरु० । २ अश्वरज्जौ । “स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभीशवः” ऋ० १, ४३८, १२, । ३ किरणे “प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभिः” माघः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रश्मिभिः” भा० । ४ “अङ्गुली च अभीशवोऽङ्गुलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।

अभीशुमत् पु० अभीशवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य मतप् । सूत्र्ये “क्षितिपः क्षिप्रभीशुमानिव” माघः ।

अभीषङ्ग पु० अभि+सन्ज-घञ् दीर्घः । अभीषङ्गशब्दार्थे ।

अभीषु पु० अभि+इष+कु । १ किरणे (लागाम) इति ख्याते २ प्रपद्ये, ३ कामे, ४ अचुरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्ध्वन्यान्ततया पेटुः लोकवेदयोस्तु तालव्यान्तप्रयोगः” सक्लि० । अभीष्ट लि० अभि+इष-क्त । १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये च “स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजम्” माघः । “आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये” वे० सा० ।

अभुक्त लि० भुज-कर्मणि क्त न०त० । १ “अभक्षिते अन्नादौ २ अकृतभोगे पुण्यादौ च । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः कर्मकृतसुखदुःखानुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त अर्था० अच् न०त० । ३ भुक्तवद्भिन्ने “भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति अर्थ आद्यच्” पा० भाष्यम् । सुगन्धबोधे तु कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ ह्यतिथिर्ब्रजन्” सूतिः “अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्यति” वैद्य० ।

अभुक्तमूल न० “भुजङ्गपौरन्दरपौष्णभानां तदपमानाश्च यदन्तरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्र भवां सुताश्च” इति नार० । “ज्येष्ठान्ते घटिके द्वे च मूलाद्य घटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत्” वशि० ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धे च मूलादौ घटिकार्द्धकम् । तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यते” इति वृह० प० उक्ते ज्येष्ठामूलान्त्ययोराद्यन्तघटिकाविशेषे ।

अभुज् लि० न भुङ्गे भुज-किप् न०त० । अभुजके । “नभ
आष्टयोः किमभुवदामि” ऋ० १०, ६५, ११ ।

अभूत लि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासज्य
विरुद्धमोहितम्” साघः । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च
अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविर्भावे । यथा सृष्टिका घटीभवति । “कम्ब-
स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवाश्च
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
३ सम्पत्त्यभावे “ध्वजाश्चापि व्यशीर्यन्त भरतानाम-
भूतये” भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये लि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने खले ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये “अभूदभूमिः
प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति” साघः “अभूमिरियमपन-
यस्य” शकु० “नाभूदभूमिः स्वरशायकानाम्” नैष० । “सखलु
सनोरयानामभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः” इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न०त० । अप्राशस्त्यभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये लि० ।

अभूमिज लि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
२ अप्राशस्त्यभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
त्वापि न धान्यं गुणवत् सृष्टमिति” सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ लि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने खले ।

अभूषित लि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते
अभूत लि० न भूतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वात्म्यमुत्ते भूतः
सा स्यात् पालेऽभूते भूतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।

अभूश लि० न०त० । १ भूशभिन्ने मन्दे खले ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” साघः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रलयोर्दलयोश्चैव जययोर्वययोरपि । शसयोर्नयश्चान्ते
सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोऽभेदः”
इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादा-
त्म्यमिति तु साङ्ख्यवादः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्वयनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुण-

योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य लि० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे शब्दत्वं न०त० ।

१ भेत्तुमशक्ये “अभेद्यकवचं दधे” भा०द्रो०प० । २ हीरके
न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य लि० न भोक्तुमर्हम् सृष्ट्यादिनिषिद्धत्वात् ।

अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ लि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [लि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे

“स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-

मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति च मनुः । भोजनाभावश्च

भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव

इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य जैमिकजन्यत्वाङ्गी-

काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने

कचिद्वागाभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने

बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-

येन, यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे

भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्ति-

स्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-

शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभो-

जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति

वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये लि० ।

अभोज्य लि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्

स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यानान्तु भुक्त्वाद्यमिति” मनुः

अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान् लि० न भोज्यमन्नं यस्य सृष्टिनिषिद्धत्वात् ।

अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।

“य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः” मनुः ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-

रणं जलशब्दे “अभौमसम्भोविष्टजन्ति मेघाः” इति पुरा०

अभ्यक्त लि० अभि+अनृज-क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-

तोलिप्ते च ।

अभ्यग्र लि० अभिसुखमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अनृज-घञ् कृत्वम् । तैलादिमर्द्दने ।

“मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्त-

र्पयेत् बाह्व् अभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु

न च स्याद्वाहृतर्पणम् । संमार्ष्टि वज्रशोऽभ्यङ्गोऽसक्तकादौ

प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

कृमिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । “अतैलं सार्धपं तैलं यत् तैलं पुष्पासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यम्” इति च ति० त० स्मृतिः । “अभ्यङ्गनेपथ्य मलञ्चकार” कुमा० । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाङ्गोरूपान-
च्छत्वधारणमिति” मनुः । “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा-
श्रमवातहम्” । “शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शो-
येत्” वैद्य० ।

अभ्यञ्जन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दाद्यै
“भोजनाभ्यङ्गनाहानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः ।
“ताम्बूलाभ्यङ्गनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” शु० त० प्रचेताः ।
करणे ल्युट् । २ नेत्रादौ कज्जलादिदाने । ३ तत्साधने
द्रव्ये । अभि+अनुज-णिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनसाधन-
व्यापारे “अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च । गुरु-
पत्न्या न कार्याणि” मनुः ।

अभ्यञ्जनीय लि० अभि+अनुज-कर्मणि अनोयर् । १ अनु-
लेप्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघृतादौ च “एतदभ्यञ्ज-
नीयं घृतमिति” दुर्गास्वपूजापद्धतिः” ।

अभ्यधिक लि० भृगुमधिकः प्रा० स० । उत्कटतमे । “अयं वै नः
श्रेष्ठ” इति वृ० उ० भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिक इति
व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतो न्यः”
गीता । २ अधिकपरिमाणे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हर-
तोऽभ्यधिकं वधः” “तथा धरिम (पल) मेयानां शताद-
भ्याधिके वधः” इति । “पञ्चपलतस्त्वभ्यधिके हस्त-
च्छेदनमिष्यते” इति च मनुः ।

अभ्यध्वं अव्य० अध्वनोऽभिमुखम् अव्ययी० अच्समा० ।
मार्गाभिमुखे “संस्थितेऽध्वर्युराह्वनीयसमीपे स्थित्वाऽ-
भ्यध्वं शय्यां प्रास्यति” कात्या० २४, ५, ३५, “अभ्यध्वं
मार्गाभिमुखम्” कर्कः । “ययोरभ्यध्वे उत यद्वरे चित्”
“अथ० ४, २८, २” तृतीयासप्तत्योर्बहुलम्” पा० वा नाम्

अभ्यक्ष्ण पु० अभि-अक्ष-अच् पृ० । तिलकल्के । (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । अनुज्ञायाम् इदं
कुरु इत्यादिना प्रवर्तने “कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा”
कुमा० “पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः” रघुः ।

अभ्यनुज्ञात लि० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । इदं कुरु इत्या-
द्युक्ता नियोजिते आभिमुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा-
याम् इदं कुरु इत्याद्युक्ता नियोजनभेदे । “भरद्वाजाभ्य-

नुज्ञानाद्वितकूटस्य दर्शनम्” रामा० । [२ प्रकाशिते च
अभ्यनुक्त लि० अभि+अनु+वच-क्त । १ आभिमुख्येन अनुक्ते
अभ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य-
स्थाने । “नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलम्” कुमा० । “प्रदीपः
स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीन-
पावकाम्” इति च रघुः । “ब्रह्मद्विदपरिवित्तस्य गणा-
भ्यन्तर एव च” मनुः । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च ।
अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्थे लि०
“शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां
स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । अशौचाद्वि वरं
बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दत्तः ।

अभ्यन्तराराम लि० अभ्यन्तरे सर्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आर-
मतिकर्तार षज् । आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि “आत्मनश्च
“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु
परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्य-
क्तात् पुरुषः परः” इति गीतावाक्येन अन्तर्यामित्राङ्गणेन
१२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्वाभ्यन्तरवर्तित्वम् ।

अभ्यमन न० अभितः अभ्यमनम् अभ्य-गत्यादौ भावे ल्युट् ।
१ अभिगमने । चु० अभ्य-ल्युट् अभ्यमनत्वात् ह्रस्वः ।
२ । रोगे, करणे ल्युट् । ३ तत्साधने अहितसेवने च ।
अभ्यमित लि० अभि+चु०+अभ्य-कर्मणि क्त । १ रुग्णे
२ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यत्रैव “बहुभिस्तेन
चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० द्रो० प० ।

अभ्यमित्वा अव्य० अभित्वाभिमुख्यम् अव्ययी० । अभित्वा
शत्रोराभिमुख्ये । अभित्वाभ्युत्थित्वा गामीत्यर्थे “अलं गामीत्यधि-
कारे “अभ्यमित्वाच्छ च” पा० ४ अभ्यमित्वीयः चात् खयतौ
अभ्यमित्वीयः अभ्यमित्वाः । सामर्थ्येन शत्रोरभिमुख्यगामिनि
वीरे पु० । “मारीचोऽनुनयंस्तासादभ्यमित्वोभवासि ते”
“उद्योगमभ्यमित्वीणोयथेष्टं त्वञ्च सन्तु” इति च भट्टिः ।

अभ्यमिन् लि० अभि+चु०+रोगे-अभ्य-कर्त्तरि अभ्य-
मनत्वात् ह्रस्वः णिनि । १ रोगयुक्ते २ आभिमुख्येन पीडिते ।

अभ्यय पु० अभितः सर्वतः अयः निष्क्रमः इण-अच् ।
१ अस्तमये “आदित्याभ्ययेऽहतायामपि” कात्या० ८,
६, १३ “वपाहोमात् पूर्वमादित्यास्तमये” कर्कः । २ अपगमे
च “तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्” कात्या० ४, १५, १३
तमसोऽन्वकारस्याभ्ययेऽपगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समन्तात्पूजने
२ आभिमुख्यार्थं पूजने च । “नित्यं स्नात्वा शुचिः

कुर्यादित्युपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ ।

अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री ।

अभ्यर्च्य लि० अभि+अर्च-कर्मणि ग्यत् । १ अभितः पूज-

नीये “देवान्यः सदाभ्यर्च्यान्तहस्यैस्तु विशेषतः” पु० ।

ल्यप् । २ अभिसुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० “देवान्

पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।

अभ्यर्ण लि० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त आविर्दूये इडभावे नि०

नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनो-

वत्स्य वार्त्तापि न” सा० द० । “अभ्यर्णमागच्छतमस्य-

शङ्खिः” रघुः । “कृष्णास्वाभ्यर्णचरैकहंसः” प्रतप्तमभ्यर्ण-

तया विवस्वता” इति च माघः ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ-भावे युच् । अभिसुख्येन प्रार्थने

“अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थामिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे”

कुमा० । भावे ल्युट् । तलैव न० । [अभिसुखं याचनीये ।

अभ्यर्थनीय लि० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि अनोयर् ।

अभ्यर्थित लि० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते

“अवकाशं किलोदत्तान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः ।

गौणकर्मणिविचक्षायां सुख्ये क्त । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्य लि० अभि+अर्थ-ग्यत् । प्रार्थनीये । “कार्येषु

चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वञ्चिणा” रघुः । ल्यप् ।

अभिसुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्हित लि० अभि+अर्ह-क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभि-

सुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तलैव न० ।

अभ्यर्हणीय लि० अभि+अर्ह-अनोयर् । पूजनीये । “शा-

रङ्गो मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्” मनुः ।

अभ्यर्हित लि० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कर्ष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द-घञ् । १ शत्रोराक्रमे,

२ निर्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-

वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।

ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+ह-घञ् । भोजने । “अल्पाभ्या-

भ्यवहारेण” मनुः ।

अभ्यवहार्य लि० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोक्तृयोग्ये । “सर्व

लोदरिकस्याभ्यवहार्यमेव” विक्र० । खरं विशदभ्यवहार्यम् पा० भ०

अभ्यवहत लि० अभि+अव+ह-क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+हण-ल्युट् । अभिसुख्येनापयाने

“यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगूहेत यद्यु

अभ्यवायनाय” शत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्ये नैक-

क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-

दयितुमर्हसि” रघुः । “स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाङ्मयं तप

उच्यते” गीता “अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा०

“वेदस्तीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दक्षः ।

अभ्यसनीय लि० अभि+अस-आवश्यकार्थे अनोयर् । अव-

स्थाभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यस्तयक लि० अभि+अस्त-उपतापे कण्डा० यक् खलुल् ।

अत्यन्तास्त्रयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके ।

“मामात्मपरदेहेषु प्रविषन्तोऽभ्यस्तयकाः” गीता ।

अभ्यस्तया स्त्री अभि+अस्त-उपतापे कण्डादि० यक् प्रत्य-

यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।

“केनाभ्यस्तया पदकाङ्क्षिणा ते” कुमा० “रूपेषु वेषेषु

च साभ्यस्तयाः” “शक्राभ्यस्तयाविनिवृत्तये यः” “नूनं तेषा-

मभ्यस्तयापरीऽभूत्” इति च रघुः ।

अभ्यस्त लि० अभि+अस-क्त । पौनःपुन्ये नैकजातीयाक्रिया

कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते । “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने

विषयैषिणामिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्तम्” पा०

उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । “नाभ्य-

स्ताच्छतः” “अभ्यस्तस्व च” पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुनःपुनरावर्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्त । १ मिथ्या-

भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्मणि क्त । २ ईप्सिते लि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,

“शतं मे धारयसीत्यादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । भिन्नग्रामीणे गृहं गते-

ऽतिथौ “सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” पुरा० । २ सम्मुखगत-

मात्रे लि० । “अभ्यजातोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्” माघः ।

अभ्यागम अभिसुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम-अप् ।

१ युद्धे । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् ।

३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते

६ अभिसुखगमने “किं वा मदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।

अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ अभिसुख्ये

नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्वतकर्मणि व्यावृत्तः उन् ।

१ गृहवृत्तिपुत्रादिपोषणेषु व्यापृते २ तेनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । ३ आघातोपदेशे । “अभ्याघातेषु भध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम्” मनुः “अभ्याघातेषु चौय्योपदेशेषु” कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन-ताच्छील्ये घिनुष् । हिंसाशीले । “अभ्याघातिभिरामित्रश्चातकैः परिराटिभिः” भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । आभिसुख्येनाचरणे ।

“अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, ३, २

अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्वज्ञातस्य तथात्वरूपेण ज्ञाने “तस्मिन् दक्षिणां दधाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याज्ञायेनैवमन्य” इति शत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततौ ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातल्ये कर्त्तरि क्त वेदे नि० ।

१ सर्वव्यापके परमेश्वरे । “सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः”

छा० उप० । “सर्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततैः

व्याप्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा” भा० । अभि+आ-दा-क्त ।

२ आभिसुख्येन गृहीते त्रि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ आभिसुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्वादिना

वज्रादेराधाने “यानिघ्नस्य परिदधात्यभ्याधानाय”

शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीडिते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । अभिसुखागमने ।

अभ्यामर्ह अभि+आ+मृद-आधारे घञ् । १ रणे । भावे

घञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायंसेन्य त्रि० अभि+आ+यम-कर्म्मणि बा० सेन्य ।

अभितो नियन्त्रये । “वोससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः”

ऋ० १, ३४, १, “अभ्यायंसेन्यौ अभितोनियन्त्रयौ” भा० ।

अभ्यारम्भ पु०० अभि+आ+रभ-घञ् सुम् । प्रथमारम्भे

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रूढ-क्त । भृशमारूढे दृष्टे

“तेनैव क्षत्वमनभ्यारूढम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रूढ-घञ् । १ अभिसुखारोहणे

। आभिसुख्येनारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २ मन्त्र-

जपभेदे “नन्विदमभ्यारोपजपविधिशेषोऽर्थवादः” इति

ह० भा० । “अयान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रूढ-अनीयर् । आभि-

मुख्येनारोहणीये । गत्यत् । अभ्यारोहप्रोऽप्यत् ।

अभ्यावर्त्त त्रि० भि+आ+वृत्-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने

“प्रजा वै बर्हीरेतः आज्यं तत्प्रजास्वेवैतत् रेतः सिच्यते

तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते”

शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ भृशमावृत्तौ पु० । अभि+

आ+वृत्-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये

स्तोत्रादौ त्रि० । “चतुर्विंशः पवमानाः त्रिविंशदभ्यावर्त्तं

चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टा-

चत्वारिंशः पवमानास्तुयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० भृशमावर्त्तते अभि+आ+वृत्-णिनि ।

१ सन्ततं वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे

पु० । “शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिचन्” ऋ० ई,

२७, ५ । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” ऋ० ई, २७, ८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत्- उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त ।

आभिसुख्येन आनीते होमशेषद्रव्ये । “वातोऽभ्यावृत्तः”

य० १, ५, ८ । “अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः” वे० दी०

३ पुनः पुनरभ्यस्ते त्रि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत्-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्तत्वसुच्” पा० । “मना-

गनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षास्यतु यः क्षमी” माघः ।

अभ्याश पु० आभिसुख्येनाश्रयते व्याप्यतेऽनेन अश्रु-व्याप्तौ

करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिसुखव्यापनात्तथा-

त्वम् । २ क्षिप्ते तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् ।

“यएतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते अभ्याशो ह यदेनं

साधवो धर्मा अभ्यागच्छेयुः” छा० उप० । “अभ्याशः क्षिप्रम्”

भा० “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां

योनिमापद्येरन्” । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते

कपूयां योनिमापद्येरन्” छा० उप० ।

अभ्यास पु० आभिसुख्येनाश्रयते क्षिप्यते असु-क्षेपे कर्मणि घञ् ।

१ निकटे । “चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोऽसुखी”

कुमा० । अभेवींश्चार्थत्वे । २ पुनः पुनरनुशीलने पौनःपुन्येन

करणे । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तमिति” कुमा० ।

“अभ्यासयोगेन ततो मासिच्छाप्नुं धनञ्जय ! “अभ्या-

सेन च कौन्त्य ! वैराग्येण च गृह्यते” । “अभ्यासे-

ऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमोभव” ३ “अभ्यासयोगयुक्तात्मा

ततो याति परां गतिम्” इति च गीता ४ वेदादेरावृत्तौ च

अभ्यासश्च पञ्चधा । “वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्य-

सनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा”

दक्षः । ४ अन्यतात्पर्यज्ञापके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे “उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थशादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति” उक्तेः यथा च्छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य नववक्तव्यः अभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । द्व्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । “स्थादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य” पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । “अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनञ्जय ! “अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति” च गोता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद-णिच् ल्युट् । १ शस्त्राद्यैः शत्रोर्निर्वलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+ह-घञ् । १ अभिहारार्थे २ सम-जहरणे ३ आभिसुख्येन आनयने च । “अस्मिन्नुहैकेऽवान्तरदेशे कर्षूँ खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति” शत० ब्रा०

अभ्याहित लि० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ आभिसुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वज्रौ ।

अभ्युक्त लि० आभिसुख्येनोक्तः । १ समजसुक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्षणा न० अभि+उक्ष-सेचने ल्युट् । “उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” स्मृत्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिसुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे “परस्परभ्युक्षणतत्पराणाम्” रघुः अभ्युक्षणं च स्नानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षित-द्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अदृष्टविशेष-रूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसकाः तेषामयमाशयः ।

यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तद्विषयफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन ब्रीह्यादिगतावघातानुकूल-शक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव ब्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पने प्रोक्षणादिजन्यः कालान्तरभाववघातजनकोव्यापारो ब्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते” इति ॥ नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंसएवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टः पुंसएव पुंनिष्ठः एव स्वीक्रि-

यते प्रतिब्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्ट-स्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्र-देशितं फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तर्येव प्रधान-फलवत्तत्तदवान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् ब्रीह्यादेशे सर्वपुरुषसाधारण्येनानि-ष्णमकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्ववत्त्वापत्तेः । यो यद्गत-फलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचारान्नाथसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवध-फलाद्युद्देशेऽपि व्यभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्प-नावश्यकभावात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्या-नर्थक्यापत्तेः व्यभिचारकर्मणश्च उपपातकमध्ये मन्त्रादिभि-र्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित लि० अभि+उक्ष-क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ

अभ्युक्ष्य लि० अभि+उक्ष-अर्हाण्ये श्यत् । अभ्युक्षणाहं ।

ल्यप् । अवतानपाणिना सिक्त्यर्थे अव्य० “असन्द्यैनम-वभृथं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १३ । तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति” त० सा० ।

अभ्युक्ष्य पु० अभि+उक्ष+चि-अच् । १ वृद्धौ । “अभ्युक्ष्यस्तु लक्ष्मीः” किरा० २, १६ मङ्गिनाथोक्तेः २ लक्ष्म्यामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्-स्था-ल्युट् । १ आदरेणासनादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उद्यमे, ६ उद्भवे च । “नवाभ्युत्थावदर्शिन्योननन्दुः सप्रजाः प्रजाः” रघुः “अभ्युत्थानमधम्मस्य तदात्मानं सृजा-स्यहम्” गोता । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् लि० अभि+उद्+स्था-णिनि । अभ्युत्थान

अभ्युत्थित लि० अभि+उद्+स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभि-वादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते । २ आभिसुखेनोद्गते च “अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्” रघुः ।

अभ्युत्थेय लि० अभि+उद्+स्था-उपस्ठेत्वात् कर्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । “अभ्युत्थेयस्यापि” कात्या० २२, ५, २७ गुर्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति” कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिसुख्येनोत्प-तने “अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः” रघुः ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इष्-अच् । १ अभीष्टकार्याणां प्रादु-र्भावे, २ वृद्धौ, “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्” रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आशास्यमानचूडादिसंस्कारे च । अत एव तदर्थकश्चाङ्गम् अभ्युदयिकमित्युच्यते ।
 ४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५ वृद्धिनिमित्तके आङ्गे च “स-
 म्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि” मनुः । “अभ्युदये वृद्धि
 आङ्गे” कुल्ल० । “प्रतिषेद्धाऽपि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि”
 मनुः । भावे अच् । ईउत्तरोत्तरवृद्धौ “अभ्युदयफलं धर्मज्ञान-
 मिति” शा० भा० । “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-
 मिति” भवि० पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनस्य ठञ् ।
 अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे । “अथाभ्युदयिके आङ्गे युष्मा-
 नाशयेत्” गोमि० । “अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं
 आङ्गम् अभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं
 पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि आ० त० रघुनन्दनः ।
 अभ्युदयार्थकं न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं
 यस्य । अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
 आङ्गमभ्युदयार्थकम्” मार्क० पु० ।
 अभ्युदानयनं न० अभि+उद्+आ+नो-ल्युट् । अग्नेरभि-
 लुखानयने “अभ्युदानयन्” गो० सू० । अभ्युदानयन् अग्ने-
 रभिसुखमानयन् जपेदिति स० त० रघुनन्दनव्याख्या-
 नात् तदुपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम् ।
 अभ्युदाहरणं न० अभि+उद्+आ+ह-ल्युट् । १ अभि-
 सुखकथने २ आभिसुख्ये नोर्द्धसुत्क्षेपणे च ।
 अभ्युदितं लि० अभितः सर्वतः उदितसुत्क्रान्तं प्रात-
 र्विहितं कर्म यस्मात् । सूर्योदयकाले निद्रयाऽऽततत्काल-
 कर्त्तव्ये १ ब्रह्मचारिणि । “सूर्येण ह्यभिर्निर्मुक्तः शयानो-
 ऽभ्युदितश्च यः” मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते
 च लि० । “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ”
 स० त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।
 अभ्युदीरितं लि० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिसुखसुक्ते ।
 अभ्युद्गमं पु० अभि+उद्+गम-भावे अप् । १ अभ्युदयाने
 २ उद्भवे च । ल्युट् । अभ्युद्गमनस्यत्वं न० ।
 अभ्युद्यतं लि० अभि+उद्+यम-क्त । उद्युक्ते “कुलमभ्युद्यत
 नूतनेश्वरम्” रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, “एधो-
 दकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्” मनुः ।
 अभ्युद्धृतं लि० अभि+उद्+हृ-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अ-
 भ्यर्थ्य दत्ते च “एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत्” शु० त०
 मनुवचनपाठः “अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-
 नेन । अभि+उद्+धृ-क्त । ३ आभिसुख्ये नोत्तोलनेन धृते ।
 अभ्युन्नतं लि० आभिसुख्येन उन्नतः । आभिसुख्येन उन्नते

अत्यन्तोन्नते । “अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः” कुमा० ।
 अभ्युपगतं लि० अभि+उप+गम-क्त । १ स्वीकृते अङ्गीकृते ।
 २ समीपगते ३ अभिसुखसुपगते च ।
 अभ्युपगमं पु० अभि+उप+गम-अप् । १ स्वीकारे “क्रिया-
 भ्युपगमाच्चेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते” मनुः । २ समीपगतौ च
 १ “नियमदयादीनामभ्युपगमेत्यादि” सुश्रुतः ।
 अभ्युपपत्तिं स्त्री अभि+उप+पद-क्तिन् । अनिष्टनिवार-
 णपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुग्रहे, “ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
 शपथे नास्ति पातकमिति” “स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण
 मन्त्रं दुष्यति” “स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकार-
 णम्” इति च मनुः अभ्युपपूर्वपदतेः सान्त्वनानुग्रहार्थत्वेनैव
 “रतिमभ्युपपत्तुमातरामिति” कु० प्रयोगः । २ सान्त्वने च
 अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद-लुङ् । सान्त्वयितुम्
 अनुग्रहीतुं वेत्यर्थे “रतिमभ्युपपत्तुमातराम्” कुमा० ।
 अभ्युपपन्नं लि० अभि+उप+पद-क्त । अनुग्रहीते ।
 अभ्युपायं पु० अभि+उप+इण-अच् । १ स्वीकारे २ अधि-
 कोपाये च । “तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये” कुमा०
 “तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि” मनुः ।
 अभ्युपेतं लि० अभि+उप+इण-क्त । १ अभिसुखसमीपगते
 २ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च ।
 अभ्युपेत्यं लि० अभि+उप+इण-कर्मणि क्यप् । अभिसुखं
 समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृतेत्यर्थे अव्य० । “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषामिति” नार० ।
 अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् ।
 अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद
 पदमुच्यते” नार० । “आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य
 पश्चाद्यो न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-
 ख्यमिति” मिताक्षरा ।
 अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण-भावे क्यप् । सेवायाम् ।
 अभ्युषितं लि० अभि+वस-क्त । १ अभिसुखसुषिते अभिसुख-
 स्थिते सेवकादौ पु० ।
 अभ्युष्यं पु० अभित उ(ज)ष्यते अग्निना दह्यते अभि+
 ज(ज)ष-वा० कर्मणि क । १ यवगोधूमादिचूर्णकृते
 (रोटि) प्रसिद्धे दग्धान्नभेदे । जष भावे कर्मणि वा घञ् ।
 वज्रिना ईषद्गन्धेऽन्ने हेम० भावे घञ् । कलायादेरीषद्गन्धे
 अभि+उप-भावादौ घञ् । अभ्योषोऽप्यत्र अभ्यु(भ्युष्यो)-
 षायहितं क यतौ अभ्यु(भ्यु)(भ्यो)षीयम् अभ्यु(भ्यु)(भ्यो)-

अभ्र । तवहिते गोधूमकलायादौ । अपूपादिगणपाठात्
नि० अभ्येषशब्दोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि छ्यतौ उक्तार्थे ।
अभ्यूह अभि+जह-घञ् । स्वबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के 'नैषा
तर्केण मतिरापनेवेति' कठ उ० भाष्ये 'सुबुद्ध्याभ्यूहेन
केवलेन तर्कमाण इति' उक्तम् ।
अभ्यूहनीय लि० अभितः जहनीयः । स्वबुद्ध्या तर्कणीये ।
अभ्यूह्य लि० अभितः उह्यः । १ स्वबुद्धिमात्रेण तर्कणीये ।
ल्यप् । २ अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अव्य० ।
अभ्र अतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र
अभ्रम् "तेष्वसौ दन्दश्रुकारिर्वेनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टिः ।
अभ्र न० अभ्र-अच् । १ मेघे २ सुस्तके ३ आकाशे च अवभ्र-
शब्देऽधिकं दृश्यम् । 'तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्र-
दर्शने' मनुः "अभ्रं लिहायं रविमार्गभङ्गम्" भट्टिः ।
"वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवोन्दोः" रघुः कुर्वीदिगण-
पाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वीदि० ग्य ।
अभ्र्यः तदपत्ये पुं स्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।
अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । कचित् पुं स्त्वमप्यस्य । (आव)-
धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रस्त्रेश्वरदर्शने
शिववाक्यम् । 'अभ्रकस्तत्र वीजन्तु भ्रम वीजन्तु पारदः
अनयोर्बेलनं देविः स्रष्टुदारिद्र्यनाशनेम्' । जारिताभ्रस्यैव
पारदमेलनद्वारा स्रष्टुनाशकत्वमतस्त जारणविधिर्दर्शितः
सक्रदत्ते । 'कृष्णाभ्रकमनेकपुर्व्वं ज्वालयन् चैकपातकं
कृत्वा । काष्ठमयोदूषलके चूर्णं सुषलेन कुर्व्वीत ॥
भूयो दृशदि च पिष्टं वासःसूक्ष्मावकाशतलगलितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत्त्रिदिनम् ॥ उद्धृत्य
तद्रसादथ पिण्याद्वैमलिकधान्यभक्तस्थम् । अजोदात्य-
न्तान्त्वस्त्रजलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वं
सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि
शङ्कराजाद्यैः ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय
भस्माग्नौ । तावद्देहं यावत्क्षीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।
पिष्टा दृष्टा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात्' इति ।
अभ्रलिह लि० अभ्रं गगनं लेदि सृशति अभ्र+लिह-
खश् सुम् । गगनसर्शिनि अत्युच्चैः "प्रासादमभ्रलिहमा-
रुहोह" रघुः "अभ्रं लिहायं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः ।
अभ्रद्वेष लि० अभ्रं गगनं कषति पीडयति उद्धृत्वात् अभ्र+
कष-ख सुम् । अत्युच्चैः । "आदायाभ्रद्वेषं प्रायान्मलयं
फलशालिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजा लि० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् ५ त० । मेघ-
जाते "यो अभ्रजा वातजा यस्य शुभ्रोवनस्यतीनुत्सवतां
पर्व्वतांश्च, अथ० १, १२, ३ जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे लि०
अभ्रनाग पु० ईत० १ ऐरावते गजे ।
अभ्रपथ पु० ईत० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।
अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राहुग्रहे तस्य
च्छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वम् ।
अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभावे न० त० । १ भ्रमा-
भावे । न० व० । २ भ्रान्तिशून्ये लि० । [जटामांस्याम् ।
अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौ० ङीप् ।
अभ्रमाला स्त्री ईत० । मेघसमूहे । [केन लिप्रायां स्त्रियाञ्च ।
अभ्रलिप्ती स्त्री ईत० ङीप् । १ अल्पाभ्रैर्लिप्रायां दिवि २ अल्पसुस्त-
अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मघैर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ मेघैः सिच्यमाने
'दिव्यानकोशासो अभ्रवर्षाः' ऋ० ६, ८८, ६, अभ्रवर्षाः
अभ्रैर्दृश्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २ मेघवर्षणे ।
अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ०
ङीप् । अन्नातकट्ये । तस्याः पत्रशून्यकाले शून्यावृत्तत्वेन
प्रतीतेस्तथात्वम् ।
अभ्राज लि० न भ्राजते भ्राज-अच् न० त० । १ दीप्ति
शीलभिन्ने २ सामगानविशेषद्वष्टरि ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं
साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च "परिस्त्रानो
गरिष्ठा इत्यस्यासृचि गीयमानं साम" ता० ब्रा० भा० ।
तदपि जहगाने ईप्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः
ता० ब्रा० उक्तः यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवतः"
इति गवामयने विषुवद्भामाहे तत् पाठ्यम् ।
अभ्राट(का) पुं स्त्री नास्ति आता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् ।
भ्राटशून्ये । "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १, २२, ३,
कवभावे स्त्रियां ङीप् । "नाभ्रातीसुपयच्छेत्" ऋ० । कपि
तु अभ्राटका तत्त्वार्थे "अभ्राटकां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृताम्" मनुः ।
अभ्राटव्य लि० नास्ति भ्राटव्यः शत्रु र्यस्य । शत्रुरहिते
'अभ्राटव्योभ्राटव्यहा भवति य एवं विद्वान्' शत० ब्रा०
अभ्रान्ति लि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तभिन्ने यथार्थज्ञानयुक्ते
२ भ्रमणशून्ये स्थिरे च ।
अभ्रान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ मिथ्यानाभावे २ भ्रमणाभावे
च । न० व० । ३ मिथ्याज्ञानशून्ये ४ भ्रमणशून्ये च लि० ।
अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणशून्ये आकाश-
मात्रावकाशे ।

अभावकाशिनं त्रि० अभावकाशोऽस्य इति । गगनमात्राव-
काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “पीप्ते
पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभावकाशिकः” मनुः ।

अभि स्त्री अभति मलं यस्मात् अभ गतौ अपादाने इन् ।
१ नौकामलघर्षणार्थे काष्ठमये कुहाले २ कुहालभावे च ।
‘खनति भेषजमित्युपक्रम्य ! ‘हिरण्ययीभिरभिभिर्गिरी-
णामुपसानुषु’ अथ० १०, ४, १४ । वा डीप् । अश्लीत्यथत्व
अभित त्रि० अभं मेघोजातमस्य तार० इतच् । जातमेघे
अम्बरादौ “ददर्श काले दिवसभित्तामिव” रघुः ।

अभिय त्रि० अभे मेघे भवः घ । १ मेघोज्ज्वले, २ सुस्तकभवे,
३ गगनभवे च । ‘व्यभिया न द्युतयन्थो दृष्टयः ऋ० २,
३४, २, १ । ‘यदभियां वाचसुदीरयन्ति ऋ० १, १६८, ८, १ ।
अभेष पु० भेष-चलने घञ् न० त० । १ न्याये, उचिते ।
२ चलनशून्ये त्रि० ।

अभू त्रि० भू-प्राप्तौ कन् ङिञ्च न० त० । महति निरु० । “यद्भू-
ते विश्वागिरयश्चिदम्बाः” इति ऋ० १, ६३, १ ।

अम रीगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक० । अमयति-
ते आसिमत् त । “यस्या उदरमासयत्” ऋ० १०८६, ८
मा च नः किञ्चनाममत्” अथ० ६, ३७, ३ । अमितः-
आन्तः घञादौ कति अमः-आमः अमी-आमी ।

अम गतौ भोजने भ्वादि० सक० शब्दे च अक० सेट् प० । अमति
आमीत् । “किंशूरपत्निनस्त्वमभ्यमीषि” १०, ८६, ८
वेदे शपोलुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिसः ।

अम पु० अम-रोगे घञ् । १ रोगे “अम-गतौ अच् । प्राणे
सर्वदागतिसत्त्वात् तथ्यात्वम् । “वाग्वै सामैषा सा
चामश्चेति वृ० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्व-
मिदम् ऋ० उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह-
गच्छति । सेवके “याहि राजेवामवा” इमेन य० १३,
६ । “अमवान् सेवकान्” वेदी० ४ अपक्वफलादौ न०
शब्दर० । प्राणहेतुत्वात् ५ बले “सेनेव सृष्टामं दधाति”
ऋ० १, ६६, ४, अमं बलम् भा० ।

अम् अव्य० चु० अम-क्विप् खरादि० । १ अल्पे २ शीघ्रतायाञ्च
अमङ्गल पु० नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरण्डवृक्षे । ईव० ।
कुशलशून्ये त्रि० । न० त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलञ्च
मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलञ्च अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलमित्युक्त
लक्षणं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट
दुःखावाप्तिरमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकस्त्वपाठादेर्म-
ङ्गलत्ववत् अनिष्टप्राप्तिसाधनस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गल

साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्ट-
वियोगादि । अलौकिकान्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्ट-
साधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलम्बे वा ये
महारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन ज्ञापिते चेति
वार्तिकोक्तेः । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान्त-
रिक्तञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूच-
कानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिच्चा-
साधारणानि नेत्रसन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संगृह्य दर्शयन्ते यथा भा० भी० प० । “तथेमामि नि-
मित्तानि भयायाद्योपलक्ष्ये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च
कङ्काश्च सहिता वकैः । संपतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्यपञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
निर्दयञ्चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः
प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वा-
परे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत ! । उदयास्तमने सूर्यं
कवन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः
सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भालुमन्तमवारयन् ॥
ज्वलिताकैन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं
मया दृष्टं तद्गयाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः
पौरुषमासीञ्च कार्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णो
तमस्तले ॥ स्वप्नान्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ॥ अन्तरीक्षे
वराहस्य दृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं
नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च ।
वसन्ति रुधिरञ्चास्यैः खिद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता
दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रि-
याणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपुत्राश्च चाषा भाषाः
शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो सुवृन्ति दारुणाः ॥
गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये
प्रदृश्यन्ते शतशः शलभप्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते
दिशां दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च
भारत ! ॥ या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्पता
अरुन्धती तयाप्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ रोहिणीं पीड-
यन्नेष स्थितो राजन् ! शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य
भविष्यति महद्भयम् ॥ अनवभ्रे च महाघोरः स्तनितः
श्रूयते स्वनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यशुविन्दवः ॥
खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अना-

त्तं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राज-
पुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि
सहस्रान्ति परस्परम् ॥ त्रिविधाणाञ्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा
द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽ-
शिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्ताड्याश्चतुर्दंष्ट्रा विपाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च
जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं बडवा स्मृते स्था शृगालं
महीपते ! । कुक्कुटान् करभांश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥
स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जात-
मात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रसहन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो
महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमव-
मृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते
कुसुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्युया रजो नाप्युपशम्यति ।
अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राक्षसैरिति च । श्वेतो ग्रह-
स्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण
कुरुणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य
तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघा-
स्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च दृह्यति । भाग्यं (मघाम्) नक्ष-
त्रमाक्रम्य स्वर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रौढपदे पूर्वैः समा-
हृत्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीच्यते ॥
श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि
नक्षत्रं ज्येष्ठमाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं
प्रवर्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥
चित्रास्त्रात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं
कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्त्य लोहि-
ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यशा-
लिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्त्रायत्तमिदं जगत् । ता गावः
प्रस्रुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात्
खड्गाञ्च ज्वलिनो भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणा-
मुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
लयः ॥ पृथिवी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरुणां
वैशसे राजन् ! पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलिता-
स्याश्च व्याहरन्ति मृगदिजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति

महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
रौद्रं नदति संखः शोणितं कूर्ह्यन्नृप ॥ शस्त्राणि चैव
राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तशीर्षासुदाराणां सम-
वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलि-
तावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ दृश्यति शनैश्चरौ ॥ चन्द्रा-
दित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपूर्वणि ग्रहं
यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्वाः पां-
शुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति
शोणितम् ॥ कृत्तिका पीड्यते तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥
अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुसर्वस्थिताः । विषमं जन-
यन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु कृत्वेषु सर्वेषु नक्ष-
त्रेषु विशास्यते । मृगः संपतते दीर्घः जनयन् भयमुत्तमम् ॥
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च पीड्यतीम् । इमान्ते
नाभिजानामि भूतपूर्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रस्त्यावुभौ
ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपूर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः
संक्षययिष्यतः । शोणितैर्वृक्षसम्पूर्णा अटप्रास्तत्र राक्षसाः ।
प्रतिस्तोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनाय-
मानाः कूपाश्च कूर्हन्ति दृषभा इव ॥ पतन्त्युत्काः सनि-
घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टासु-
दये भानुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वह्नीभिश्चुल्काभिः
सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमवमृद्ध्यङ्गिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पात्यति शोणितम् ॥ कैलास-
मन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः
शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः
सागराः पृथक् । वेलासुदृक्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ।
वृक्षानुन्मथ्य वान्युया वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्माः
सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च
ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्दुतो
द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च सुञ्चन् वै दारुणं स्वनम् ॥
स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः
प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना सुद्धमुद्धः ॥ सुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्यश्च
पटहास्तथा ॥ शिखराणां समृद्धानामुपरिष्ठात् समन्ततः ।
वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्षापकर्तित
सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्ष-
याय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्मायन्तः प्रकिरन्त्य व्याला वेप-
थुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः इति
असाधारणाणि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'सुक्तकेशी
किन्नराणां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

मपरां विधवामपि । सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताञ्चैव
कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्लीमहो ।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् । कुचेलमतिरुक्ता
ङ्गं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्र
यिणं तथा । चितां दग्धशवं भस्म निर्वर्णाङ्गारमेव च ।
सर्पलतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् । आक्षपातञ्च
पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहञ्च शूद्र-
आक्षान्नभोजिनम् । शूद्राक्षपाचकं शूद्रयाजकं ग्राम-
याजकम् । कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कच्छपं
चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् । दक्षिणेन शृङ्गालञ्च कुर्वन्
भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकोशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदन्तञ्च
रुदनं शोककारिणम् । मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नर-
घातिनम् । पुंश्लीपतिपुत्रञ्च पुंश्लोदनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुविस्मयहारिणम् । दत्तापहारिणं
दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् । पितृमातृविरक्तञ्च द्विजा-
श्चयविघातिनम् । सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्यात्पापहारिणं
जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकम् । गुरु-
देवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातक-
ञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्हयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दोषाहीनं
नपुंसकम् । गलितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च ।
पुक्कसं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । क्षिप्रं वमन्तं
रुधिरं महिषं गर्हभं तथा । मूलं पुरीषं श्लेष्माणं कन्थि-
नं नृकपालिनम् । भ्रूभ्रूवातं रक्तदृष्टिं वात्याञ्च वृक्ष-
पातनम् । एकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भल्लुकम् ।
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अग्रदानिब्राह्म
णञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वैदञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुष-
मेव च । कुवात्तीं नृतवात्तीञ्च विप्रशपञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं
प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्यन्दनं देहज्वरो राज्ञो
बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शदर्शममङ्गलम् इति
ब्रह्म० पु० नि० निरवसन्नान्यपि साधारणासाधारणानि निमि-
त्तानान्युद्देयानि “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्” कुमा०
अमङ्गल्यं लि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने “अम-
ङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैकमखिलम्” पुष्पदन्तः ।
अमण्ड लि० नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य ।
१ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत्त पु० अम-रागादौ अतच् । १ मृत्यौ २ काले ३ रोगे च ।
४ रेणौ उज्ज्वल० । मन-क्त न० त० । ५ सम्मतभिन्ने
लि० । “यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ईअज्ञाते च ।
अमति पु० अम-अति । १ काले उणा० । २ चन्द्रे मेदि०
३ रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः “हिरण्य-
योममतिं यामशिञ्चेत्” “व्युर्वा पृथ्वीममतिं सृजान”
ऋ० ७, १८, १, २ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेष्वमतिं
दर्शता” १, ई० ४, ६ । दुष्टे लि० शब्दार्थ० । मननं मतिः
अभावे न० त० । ४ ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । “अमत्यै-
तानि षड्जग्धा तिरात्मिति” मनुः “कच्छ्रांस्तु चतुरः
कुर्याद्भोबधे बुद्धिपूर्वके अमत्या तु द्वयं कुर्यादिति श्रुतिः
५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न० ब० । ६ ज्ञानहीने लि० ।
अमतीवन् लि० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तथा वसुते वन-क्षिप्
दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । “न मे स्तोताऽमतीवान् दुर्हितः
स्यात्” ऋ० ८, १६, २ ई० । “अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्” भा० ।
अमत्र न० अमत्यक्षमत् अम-भोजने आधारे अत्रन् ।
१ भोजनपात्रे । “अयं सोमश्चमूतोऽमत्रे परिषिच्यते”
ऋ० ५, “आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्रं कमण्डलुः ।
आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन” श्रुतिः ।
अम-रोगे अत्रन् । २ शतूणां अभिभावके । “महा अमत्रो
वृजने” ऋ० ३, २ ई० ४ । “अमत्रः शतूणां अभिभविता” भा०
अम-गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३ गमनशीले लि० । “स्वरि-
रमत्रो ववचे रणाय १, ई० १, ६ । “अमत्रः युद्धादिषु गम-
नकुशलः” भा० ४ बले च “गम्भीरेण न ऊरूणां मम-
विन्” ई० २, ४, ६ “अमत्रं बलं तद्वन्” भा० ।
अमत्त लि० न० त० । १ मत्तभिन्ने मादकद्रव्यादिभिरविकृत
चित्ते २ सावधाने अप्रमत्ते च । [३ अन्यदेषमन्ये लि० ।
अमत्सर यु० अभावे न० त० । १ अन्यशुभदेषाभावे । न० ब० ।
अमनस् लि० नास्ति कार्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्यक्षममनो
हीने बालादौ “यथा बाला अमनसः प्राणन्तः” छा० ७ ।
२ मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्वथा मनःशून्ये ३ परा-
त्मानि पु० “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” श्रुतिः । वा कप् ।
४ अन्यमनस्ते ५ स्नेहशून्ये ईअनिर्गृहीतमनस्ते च ईये-ग-
यन्यभेदे पु० ।
अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत्र अम-अनि । पथि ।
अमनुष्य पु० अप्राशस्त्ये न० त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्ये
जातिमात्रमनुष्ये २ मनुष्यभिन्ने गन्धर्वादौ च “सहस्रसंवत्सरम-
मनुष्याणामसम्भवात्” कात्या० १, ६, १७ । सहस्रसंवत्सर-

सत्वम् अमनुष्याणां मनुष्यभिन्नानां गन्धर्वादीनां सम्भवात्
सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।

अमनोगत वि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचि-
न्तिते । [अगृहीते २ अनभिप्रेते च

अमनोनीत वि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोवृत्त्या
अमनोयोग पु० गनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयो-
जनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्ण-
यकमनोवृत्त्याभावे । न०ब० । तच्छून्ये वि० ।

अमनोहर वि० विरोधे न०त० । रस्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु वि० मन्तुर्मन्ता मन-तुन् न०त० । अज्ञातरि
“अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यत्रतः” ऋ० १०, २२, ८
१ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये वि० ।

अमन्त्र वि० नास्ति मन्त्रः पाथो यत्तु कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
कर्मादौ “सायं त्वत्तस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्”
मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये
“अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिग्रहे
देयः” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्तर्मितोरिताः”
इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत् “अमन्त्रकं
तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य
विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । [कृते च ।

अमन्द वि० विरोधे न०त० । १ मन्दभिन्ने पटौ २ उत्-

अमम वि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृह-
पुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूल-
निकेतनः” मनुः । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया
मृदुहीने देवे, “तत्त्वामरालयमरालमरालकेशी” नै०
“सुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” भाषः । तीक्ष्णुत्तराणि
क्रमशः सुवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये
२ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जय-
न्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डवलययुक्त-
लिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्न-
मध्येन्यमतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खवेताल-
भट्टघटकपरकालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरोन्मतेः
सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” शङ्खुः सुवाग्
वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकपर्पराख्यः ।
अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्मिन् विक्रम-
न्यपस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदाः । ३ स्नुही-
वृद्धे, स हि लिङ्गोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा

न क्षियते । ४ पारदे तस्य वङ्गादौ बहुतापने-
ऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने
हि मृदुराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थि-
समुच्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति ।
स०ब० ई मरणशून्येति० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्या-
मर्थांश्च चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्प्रा सा
नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोऽकार्ये
नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्वि-
भानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि”
कृत्यचिन्ता० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते
दमरुद्वयभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत्
सुतान् अग्निवच्चुर्हविर्ज्योतिः सावित् मितमेव च ।
अमरं शरवष्टिष्ठ सञ्जयञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं०
६ गुडूच्याम् १० दूर्वायां ११ वारुणीवृक्षे १२ महा-
निलीवृक्षे १३ दतकुमार्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री ।
एतासां छेदनेऽपि पुनः प्रकृष्टत्वात् यथायथं दूर्मरत्नाच्च
तथात्वम् । न क्षियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ
स्त्री । तच्चर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरण-
निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि०
१७ स्युणायां गृहध्वंसनिवारकत्वात् तथा । अमराः सन्त्य-
स्याम् अर्थ आ० अच् । १८ इन्द्रपुत्र्याममरावत्यां स्त्री
अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकृते
लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमरः दुर्मर इव जायते जन-ड । दुष्खदिरे
कालस्कन्दाख्ये खंदिभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु० न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले (पूजा
रीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु० ई० त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्तादयोऽप्यत्रार्थे
अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । १ कल्पवृक्षे २ इक्षु-
गन्ध्यायां स्त्री । ३ काशवृक्षे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्याः जातित्वात् डीप् ।
अवाक्पुष्पात् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकायत् ।

अमरप्रभु पु० ई० त० । १ विष्णौ तस्य सर्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रे च
अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ई० त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ई० त० । १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं
यस्य । २ प्राप्तदेवलोके धार्मिके वि० । “तेषां सस्य गवर्त्त-

मानो गच्छत्यमरलोकताम्” मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदनेऽपि न च्यमाणा वल्ली ।

आकाशवल्लीनाम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ईत० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ईत० । “अमरः सु “सुषाण रत्नानि हराम-
राङ्गनाः” माघः ।

अमराद्रि पु० ईत० । सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये
यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः
सिद्धपुरं सुमेरुः मौस्येऽथ यास्ये बडवानलञ्च । इह हि
मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशलयाः द्रुहि-
णजन्मकुपद्मकर्णिकेति च पुराविद इत्यमवर्णयन्” सि०
शि० । अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशदयोऽप्यत्र
अमरापगा स्त्री ईत० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पु० ईत० । स्वर्गे “तत्त्वामरालयमरालमरालकेशी”
अमरावती स्त्री अमराविद्यन्तेऽस्यां महत्प मस्य व दीर्घः ।

इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्गताञ्चन-
मयं शिखरत्वयञ्च मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।
तेषामधः शतमुखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीश-
पुराणि चाष्टौ” सि० शि० । एतद्वर्णनं भा० स० प० ७ अध्याये
काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “ससम्भ्रमेन्द्रत-
पातितार्गला निमीलाताक्षीव भियाऽमरावती” का० प्र० ।

अमरिष्णु त्रि० ऋ-वा० इष्णुच् न० त० । मरणशीलभिन्ने
“अनातुरा अजरास्यामरिष्णवः” ऋ० १०, ६४, ११ ।

अमरु पु० अमरुशतकयन्यकारके कविभेदे “कविरमरः
कविरमरुः कविसैरोमयूरक” इत्युद्भूतः ।

अमरेश पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्तार्थे
“अयममरेशदिशोमुखं सुधांशुः” सा० द० ।

अमर्त्त त्रि० ऋ-तच् न० त० । मरणधर्म्मन्त्ये “मृत्णानि च नृत-
मानो अमर्त्तः” ऋ० ५, ३३, ६, “अमर्त्तः अमरणधर्म्मा” भा०

अमर्त्य त्रि० ऋतिमर्हति यत् न० त० । मरणन्त्ये “अग्ने !
विवस्वदुपसञ्चितं राधो अमर्त्य !” ऋ० १, ४४, १, “अ-
मर्त्य ! मरणरहितः” भा० “उत्क्रान्तवायुः समकालमेव
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्” रघुः ।

अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।

अमर्त्याद त्रि० नास्ति मर्त्यादाः सोमा सम्मानो वा यत् ।

१ सोमारहिते २ सम्मानरहिते च ।

अमर्ष पु० ऋष-जान्तौ षज् विरोधे न० त० । जमाविरुद्धे

कोपे । “अमर्षमन्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न
विद्विषादरः” किरा० तानेव सामर्षतया निजघ्नुः” रघुः
हर्षामर्षभयोर्देवैर्विशुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।

अमर्षण त्रि० ऋष-ल्यु न० त० । १ असहने २ क्रोधने, च ।
“हृदि क्षतो गोत्वमिदामर्षणः” रघुः । अमर्षणोऽनय-
स्थायो विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः
क्षत्रियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।
अमर्षित त्रि० ऋष-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्रं
प्रादुश्चकारोयं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।

अमर्षिन् त्रि० ऋष-णिनि न० त० । क्रुद्धे स्त्रियां ङीप् ।
अमल न० अम+कलच् । १ सातलावृत्ते २ अभ्रके च नास्ति
मलं यस्य । ३ निर्मले, दोषरहिते त्रि० “रसकलामल-
पल्लवलीलया” माघः “संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपदैर्लालित्य-
लीलावतीम्” “अमलकमलराशेस्त्र्यंशपञ्चांशषष्ठैः” लीला०

अमलात्मन् पु० अमलः रागादिदोषरहितत्वात् शुद्ध आत्मा-
अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [३ निर्बोधे च
अमस पु० अम-गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोगे
अमलिन त्रि० विरोधे न० त० । १ मालिन्यमन्ये २ निर्दोषे च
कुलममलिनं नत्वेवाहं न च जीवितम्” माल० ।

अमसृण त्रि० विरोधे न० त० । चिकणभिन्ने रुचे ।

अमा अव्य० न+मा-का । १ संहार्य, अमेवानः सुहवाः” ऋ०
२, ३६, ३ । “अमा सह भा०” । अमावस्या । २ निकटे च ।
न माति परिच्छिनत्ति ज्योदयविशेषम् मा-क न० त० ।
सर्व्व कलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोडश्यां ३ कलायाम्
स्त्री “अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला संस्थिता
परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौरुषमाख्यन्ताया
एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव
वरानने !” इति स्क० प्रभा० ख० । व्याख्यातं चैतत् काल-
माधवीये “महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी
सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी
अमानान्ती महाकलेति प्रोक्ता ज्योदयरहिता नित्या
तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारो
पयोगिन्यः ज्योदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः
षोडशैव एवञ्चात्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यसक्तं
भवति । तत्र येयम् अमेत्युक्ता ज्योदयवर्जिता भुवा
षोडशी कला तल्लुक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्त्वव-
शिष्टा दृष्टिज्योपेताः पञ्चदश कलास्ताभिः विशिष्ट-
कालविभागस्तिथिविशेष” इति । अधिकं तिथिशब्दे वक्ष्यते

सूर्यकिरणसंपर्काददीप्तायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
मीयते दृश्यते विषुवत् । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री ।
“अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्” “यद्यमा रविवारेण”
इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः
प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा-कर्मणि
क्लिप् । ई आत्मनि पु० । ७ मानम्युन्ये लि० । ८ गृहे
अव्य० निरु० । “कामश्चरताममा भूते” ऋ० २, ३८, ई ।
“अमा गृहमिति” भा० । अस्यते गम्यते चन्द्रलोकात्
अत्र अम-आधारे-वज्र वा ह्रस्वः । ९ इहलोके । “अमा-
तोमरुतो वि आन्तरिकादमायुत” ऋ० ५, ५०, ५८ । “अमातः
अस्मा लोकात्” भा० । तत्र यावत्सम्प्राप्तमपित्वा “लोके
पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति” श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह
लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्बलः ।

अमांस लि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्बले । मांसहीनो हि
अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड-
नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । “पुरोहितामात्यमुखाश्च
योधाः” भट्टिः । “अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः” रघुः ।
“अमात्ये दण्ड आवस” इति मनुः “अमात्यव्यङ्गना राज्ञां
दृष्ट्यास्तु शत्रुसंहिताः” माघः । अमात्यलक्षणमुक्तं
हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्वलक्षणलक्षणयो मन्त्री
राज्ञस्तथा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनोतः प्रिय-
दर्शनः । कललक्ष्ये महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
वृहस्पत्युश्च नः प्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः । राग-
द्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः । लोकाप-
वादाद्राजार्थं भयं यस्य न विद्यते । क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा
विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रश्चाऽश्वदक्षः प्राज्ञो
भक्तजनप्रियः । इक्षिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशा-
रदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च न मानो न च मत्सरी ।
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राण आत्मवान् । षाड्गुण्य-
विधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्याणां
नैव कार्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुण-
प्रियः । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता । यथा
पुरुषमर्हाणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्त्ता परोक्षे कार्याणि
सांपराये भृगूत्तमः । तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-
वम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्नहे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः
सर्वकार्याणि कुर्याद्भृगुबुद्धिर्दह । विदितानि तथा कुर्याच्च
ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि
भार्गव । अचिरेणापि विद्वेषं स मन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते

यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति
कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च
लक्ष्मीर्यशश्च दीप्तं भुवनत्रयेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्ताम्युन्ये पर-
मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । वृहत्परिमाणकल्पनेन २ परि-
च्छेदम्युन्ये गगनादौ च लि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे
ऋ० १, १०२, ७, “अमात्रं मात्रया इयत्तया रहितम्” भा० ।

अमानना स्त्री अभावे न० त० । आदराभावे न० ब० । आद-
रम्युन्ये लि० । [मनःकष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।
अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण माः मासो वा चन्द्रमा
यस्यां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय लि० नास्ति माया यस्य । १ कष्टम्युन्ये २ अविद्याम्युन्ये
ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्ताम्युन्ये लि० ।

अमानिन् लि० न मन्यतेऽस्मिन्मन्यते मन-णिनि न० त० ।
अभिमानम्युन्ये “अमानित्वमदम्भित्वम्” गीता ।

अमार्जित लि० मृज-क्त विरोधे न० त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप्
घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि० । कृष्ण-
पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्ती
शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्ध्वप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यः ।
तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-
रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति
तदा सूर्यरश्मिभिः साकलेनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-
षदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
पलक्षितकालः अमावस्येति निष्कर्षः । “सूर्याचन्द्रमसोः
यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी यः परः सन्निकर्षः
साऽमावस्येति” गोभि० “अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं
हन्ति चतुर्दशी” मनुः । अमावास्यायां भवः वा कुन् अमा-
वास्यकः अण् अमावस्यः । तत्रभवे लि० । “य आगारे
मृगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावासे” अथ० ३६, ३ ।

अमावसु पु० आयुपुत्रे ऋषिभेदे “अमावसुमिति स्वात-
मायोः पुत्रं यशस्विगम्” ह० ब० ।

अमित लि० न मितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्ताम्युन्ये “अमितस्य
हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्” रामा० । २ अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्तयः पाद-

विच्छेपा अस्थ, अमितः विक्रमः शौर्यमस्येति वा १ विष्णौ ।
 “सुकुन्दोऽमितविक्रमः” वि० स० । बहुशौर्ये ति० ।
 अमिताशन पु० अमितमश्नाति संहारममये अश-ल्यु । सर्व-
 भक्षके परमेश्वरे । “यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदने
 मृत्युर्धस्योपसेचनम्” इति श्रुतेः “अत्ता चराचरग्रह-
 णात्” इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्षकत्वम् । २ विष्णौ च
 “वेगवानमिताशनः” विष्णुस० ।
 अमितौजस् ति० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्ये
 प्रचुरबले । “कविरमितौजा अजायत” ऋ० १, ११, ४ ।
 “स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः” मनुः ।
 अमित्व अम० रोगे इव । रिपौ । “स्याताममित्वौ मित्वे च
 सहजप्राकृतावपि” तस्य मित्राण्यमित्वामित्रास्ते” इति च
 माघः “अमित्वजिन्मित्रजिदोजसा स यदिदति” नैष०
 “अमित्रादपि सहृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्” मनुः ।
 अमित्वस(सा)ह ति० अमित्वं सहते बलाधिक्यात् अच् अण्
 वा । रिपुजयशीले बलिनि “शासद्गत्या महां अस्थमित्व
 साहः” । अथ० १, २०, ४ । [तुस्ते प्रियमयमिथ्या] रघुः ।
 अमिथ्या अव्य० विरोधे न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये “तामूच-
 अमिन् ति० चु० अम-रोगे हृस्वः इनि । रोगिणि ।
 अमिन ति० मि-क्षेपे वा० कर्मणि नङ् न० त० । अक्षेप-
 णीये अहिंस्ये “उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः” ऋ० ६,
 १६, १ । “अमिनः अहिंसनीयः” भा० ।
 अमिश्र ति० न० त० । संकीर्णभिन्ने पृथग्भूते । “तद्वा अमि-
 श्रमेव वस्तुनां प्रातः सवनम्” शत० ब्रा० ।
 अमिश्रित ति० न० त० । मिश्रितभिन्ने पृथग्भूते ।
 अमिष न० अम-भोगे कर्मणि इषन् । १ लौकिकसुखे नास्ति
 मिषच्छलं यत् । २ व्याजशून्ये ति० ।
 अमीत ति० मी-बधे कर्मणि क्त न० त० । अहिंसिते । “अमी
 तवर्णा उपसश्वरन्ति” ऋ० ४, ५१, ६, “अमीतवर्णा अहिं-
 सितवर्णाः” भा० ।
 अमीव ति० अम-वन् नि० ईडागमः । १ रोगे “सनेम्यसद्य,
 यवन्नमीवाः य०” ६, १६ । अमीवाः व्याधीन् सुपांसुः
 वे० दी० । “अपामीवं बाधते वेति” ऋ० १, ३५, ६
 “अमीवां रोगादिबाधाम्” भा० “प्रजावन्तोऽनमीवा अना-
 गमः” ऋ० १०, ३७, ७ “अनमीवा रोगरहिताः” भा० ।
 “अमीवहा वास्तोष्पते” ! ऋ० ७, ५५, १ “अमीवं रोगं
 हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता” भा० । २ पापे,
 ३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तसु मीज् हिंसायां

वन् मीवः उदरक्रमिरित्येवनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।
 अमीवचातन ति० अमीवं रोगं चातयति चत-याचने
 णिच्-ल्यु । रोगहिंसके “देवममीवचातनम्” ऋ० १, १२, ७
 अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं चात-
 कम्” भा० स्त्रियां गौ० ङीप् । आप इह उ भेषजीरापो
 अमीवचातनीः” ऋ० १०, १३७, ६ ।
 अमुक ति० अदस्+टेरकच् उत्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थे
 “अवाहममुकः साक्षी” “समाप्तेऽर्थे कृष्णी नाम स्वहस्तेन
 निवेशयेत् मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदतोपरि लेखितम्” च या०
 अमुक्त ति० न सुक्तः विरोधे न० त० । सुक्तभिन्ने १ ब्रह्मे “सदा
 प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चासुक्तहस्तया” मनुः । २ संसारबन्ध-
 युक्ते च न सुच्यते सर्वदा योधैः । [हातकुरी] । ३ कुरिकाभेदे न०
 अमुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सुक्तभावे सुक्तिमौचनं रज्ज्वा-
 दिबन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपो मोक्षश्च । न० व०
 २ सुक्तिशून्ये ति० । [गौणे ।
 अमुख्य ति० मुख्यम् विरोधे न० त० । मुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने
 अमुग्ध ति० न सुग्धः १ सुग्धभिन्ने । सुग्धः मोहान्वितः
 मनोहरश्च । २ सुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।
 अमुतस् अव्य० असुप्तात् अदस्+तसिल् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ता
 दित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च “इतआजातोऽमुतः कुत-
 शित् ऋ० १, १७६, ४ ।
 अमुत् अव्य० असुप्तिन् अदस् तल् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ति-
 न्नित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च “यत्तु बाणजके दत्तं नेह
 नासुत् तद्भवेत्” मनुः । [“असुत्तभूयादध यद्यमस्य” श्रुतिः ।
 अमुचभूय न० असुत्त भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवने
 अमुथा अव्य० असुना प्रकारेण थाल् । असुनाप्रकारेणेत्यर्थे “इत्थं
 नः सदोऽसुथासदोः न एतदतिक्रामादिति” शत० ब्रा० ।
 अमुद्राच्(च्) ति० असुमञ्चति अदस्+अनुच् क्तिप् अद्रा
 गमः उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थप्राप्ते २ तत्पूजके च ।
 शसादौ असुद्रीचः । पूजार्थे असुद्राञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।
 अमुसुयञ्च्(च्) ति० असुमञ्चति अदस् अनुच्-क्तिप् गतौ न
 लोपः अद्रादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थं गते
 तत्पूजके च शसादौ असुसु ईचः असुसुञ्चः स्त्रियां ङीप् ।
 अमु(दो)वत् अव्य० असुष्येव वति वेदे उत्त्वमत्वे । अमुष्ये-
 वेत्यर्थे “मनुषूङ्गरतवदमुवदिति यजमानार्थे यान्याह”
 कात्या० ३, २, ७ ।
 अमुष्यकुल न० इत० नि० अलुक् । प्रविद्धकुले । मनोज्ञा०
 वुज् आसुष्यकुलकम् तद्भावे कौलीन्ये न० ।

अमुख्यपुत्र पु० ईत० नि० अलुक् । प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुज् आसुध्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फज्) अलुक् । विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च ।

अमूह्य लि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+इश-कस् आति उत्तमत्वे । अदःशब्दार्थसदृशे । कज् । अमूह्यः किन् अमूह्यं कुत्वम् । उक्तार्थे । कज् प्रत्यये स्त्रियां डीप् “अमूह्यो तत्कविष्टन्द्वन्दिता” नै० ।

अमूर स्त्री अमूः सूक्ष्माभावः कुञ्जा० अस्यर्थे र ।

मूढभिन्ने मोहशून्ये “संजानत स्वदैर्घ्यमूराः” ऋ० १ ईद० ४, “यास्तस्तु मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि इति” मूढ-शब्दस्य रूपमाह तत् पु० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ति लि० न०त० । मूर्त्तिभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिमाणे “क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वाक्रियावेगाश्रया अमो” भाषा० । “मूर्त्तत्वमवच्छि-परिमाणवत्त्वमिति” सि० सुक्ता० तद्भिन्ने गगनादौ । “देवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तमेव च” शत० ब्रा० । अमूर्त्तिगुण पु० इत० । वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे “धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एते-ऽमूर्त्तिगुणाः सर्वे” भाषा० ।

अमूर्त्ति लि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । १ अवयवशून्ये गगनादौ २ विष्णौ पु० “अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः” विष्णुस० । “मूर्त्ति-धनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणं तन्नास्ति यस्य” भा० ।

अमूर्त्तिमत् लि० न०त० । १ मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २ विष्णौ पु० “दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्” वि० स० ।

अमूल लि० नास्ति मूलं यस्य । १ आदिकारणशून्ये “मूलं मूलाभावादमूलम्” सा० सू० । “त्रयोविंशतत्त्वानां मूल-मुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तत्त्वमूलान्तरासम्भवात्” प्र० भ० । “इयं वा इदं जीवनं “मूलं चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति पशवोऽमूलाः ओषधयोमूलिन्यः” शत० ब्रा० । मूलं च अमूलञ्चान्नाद्यं प्रतिष्ठितम्” शत० ब्रा० । २ मूल-वृक्षादिशिफा तच्छून्ये लि० मूलान्नज । पा० अजादि टाप् । सा च ३ अग्निशिखावृक्षे । कप् । अमूलको-ऽत्युक्तार्थे मूलपत्रेषु-अवृष्टे च “एतद्वचनममूलकम्” भूरिलोकप्रसिद्धिः ।

अमृत लि० मृज-शोषालङ्कारयोः वेदे न पत्वम् न०त० ।

१ अशोधिते अनिर्णिक्ते “अमृतेन ऋशता वाससा” भ०

ऋ० ६, ई० ६, ५ लोके तु अमृतः । तत्त्वार्थे धातुनाम-नेक्यत्वात् २ अहिंसिते । “रथोवाजा ऋभुज्जणो अ-मृतः” ऋ० ७, ३७, १ । “अमृतः अहिंसितः” भा० ।

अमृणाल स० सादृश्ये न०त० । मृणालसदृशे वीरणमूले ।

अमृत लि० न मृतः । १ मरणशून्ये जीविते “अमृते जारजः कुण्डः” अमरः “अपाम सोमममृता अभूम” इति श्रुतिः मरणञ्चात्र “आभूतमंशुवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति” विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवा-मृतत्वम् “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमान्नायात्” शा० सू० कार्यवृत्त्या सह सर्वेषां लयाभिधानात् । न मृतं मरणं यस्मात् । २ पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं भारतादौ प्रसिद्धम् । तच्च प्रथमं पृथूपदिष्टैर्दैवरिन्द्रवत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासः-शापात् ससुद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः ससुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथारुसम्भेया “देवाहुरैरमृत-मस्युनिधर्ममन्त्रे” किरा० न वै देवा अमृन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” चा० उ० । “अमृतदीधितिरेष विदर्भजे । भजसि तापमनुष्यकिमंशुभिः । यदि भवन्ति मृताः सखि ! चन्द्रिकाः इति” नैषधम् । ३ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम् । “अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणः” इत्युक्तस्य षोडशकलः सौम्य ! पुरुषः पञ्चदशाहानि माशोः काममपः पिवापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते” छा० उ० । जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणवृद्धेः जलस्य मरणाहेतु-त्वम् । “अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा” “अमृतापिधानमसि स्वाहेति” आपोशनमन्त्रः । ४ घृते तस्य, “आयुर्वै घृत” मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम् । “अमृतं नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरक्षु-व्यक्षुभिताम्भोधिवर्णना” भाषः । ५ पारदे तस्य च रसा-यनादिना पाने “अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः अनयोर्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्” इत्युक्तेः ब्रह्म-कालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरनर्गने विवरणम् । इयञ्चशिष्टे द्रव्ये “यज्ञशेषोऽमृतं मृत” मित्युक्तेस्तथात्वम् । ७ अयाचिते वस्तुनि “मृतं स्यादयाचितं भैक्ष्यममृतं स्याद्-दयाचितम्” मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्य-त्वात् तथात्वम् । “ऋतामृताभ्यां जीवेत” मनुः । ऽदुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम् । ८ अन्ने “अन्न-मूलं हि जीवन” मित्युक्तेस्तथात्वम् । न म्रियते जीयते । ९ स्वर्णे ।

“अमृतौ सुवर्णमक्षीणमिति” या० उक्तेस्तस्य वङ्गौ बद्धतापनेऽपि अक्षीणत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं “स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्तापेऽपि अनाश्रयत्वादित्यनुमानेन” सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव “अमृतं वै हिरण्यमित्युक्तम्” शत० ब्रा० । ११ भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्यान्नवत्तथात्वम् १२ स्वादुद्रव्ये अमृततुल्यत्वाद्वात्त्वात् । १३ तत्साधने द्रव्ये त्वि० “आदित्यो वै देवमधु” इत्यादि मधुविद्यायाम् “ता एवास्यामृतामधुनाद्यः” छा० उ० पञ्चकत्वः पाठः । १४ हृद्ये अमृतवदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे तयोः वैद्यकोक्तदिशा शोधने अमरणहेतुत्वात्तथा । अतएव “विषमयमृतं कचिद्भवेदिति” रघुः १७ मोक्षे “विद्यया-मृतमश्नुते” इति श्रुतिः क्षयमन्यत्वात्तथा “अमृत-स्यैष सेतुरिति” श्रुतिः “स श्रिये चामृताय च” अमरः । १८ अमृततुल्ये आनन्दकरत्वात्तथा । “अमृतं वालभाषितमिति” हितो० । “आप्यायितोऽसौ वचनामृतेन उद्भटः” । अमृतमस्यस्य स्वामित्वेन भक्षकत्वेन वा अर्श० अच् । १९ धन्वन्तरौ सहि समुद्रमथनसमये अमृतं विभ्रदित्यतः इति पुराणे प्रसिद्धम् । २० देवे तद्भक्षत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तृप्तत्वम् “न वै देवा अम्रान्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति” छा० उ० उक्तेः “रथेनामृतं मर्त्यञ्च” य० ३३, ४० अमृतं देवादिकमिति” वे० दी० । न स्त्रियते स कर्त्तरि क्त । २१ वाराहीकन्दे ३ तस्य बद्धच्छेदनेऽपि पुनः प्रकृदत्वात्तथा २२ वनमुद्गे च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि क्लिप्तप्रकृदत्वात्तथात्वम् । २३ शुङ्ख्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यां २५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरक्षदुग्धायाम् २७ अतिविषायां २८ रक्तविष्टति २९ दूर्वायाम् ३० आमलक्यां ३१ हरीतक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांस-हरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्यास्वादवत्त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६ स्वर्यरश्मिभेदे स्त्री “तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गे तावद्भस्म सर्जने । आनन्दाश्च हि मेघाश्च भूतनाः पृतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहाः सर्वास्ता अमृता स्त्रियः” मल्लि० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जलस्य दायित्वात्तथा । “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिर-मयः” रघुः । ३७ मरणशृङ्गे विष्णौ पु० “अमृतः शाश्वतः स्थायुः” वि० स० । नास्ति मृतं मरणं यस्मात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे त्वि० । “इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पथोऽमृतं मधु” यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । “अमृतमजरा मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे० दी० । “नन्दा भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेन्दोश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया । “आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्गयोः जया ज्ञे स्याद् गुरौ रिक्ता पूर्णा चामृता शुभेति” इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवार-योगरूपे योगभेदे “ध्रुवशुक्रमूला पौष्णभान्यर्कशारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनीभाद्रयुग्मे । दिवसकरतरङ्गौ शर्वरीनाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजे । दहनविधिशताख्यामैत्रं सौम्यवारे । मरुददतिभपुष्पा मैत्रं जीववारे । भगयुगजयुगश्वोविष्णुमैत्रे सिताहे । श्वसनकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि” राज मा० उक्ते आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बुधानुराधा शनिरोहिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः । उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे “यदि विष्टिव्यती-पातौ दिनवाप्यशुभं भवेत् । इत्येतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा” ज्योति० । ४१ ब्रह्मणि न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दशमं गुरु विहितं विशिखमितं सुक विहितम् । अमृतगतिः फणिकथिता दलयतिका नृप ! कथिता” इत्युक्तलक्षण छन्दोभेदे ।

अमृतगम पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य । १ जीवे तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्यामितया तदन्तःस्थितत्वात् तथात्वम् । “यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि स्वप्न” अथ० ६, ४६, १ “स्वप्नान् स्वेन तदा सपन्नो भवतीति” श्रुतेः सुषुप्त्यवस्थायां सकलानर्थानवभासनेन तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अधिकं सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् अमृतस्य मोक्षस्य गमे आधारः । २ ब्रह्मणि अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्वादुर्जटा यस्याः । जटामांस्याम् अमृततत्त्व न० अमृतस्यामरणस्य भावः त्व । १ मोक्षे । “त्यागे नैके अमृतत्वमानशुः” श्रुतिः “कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैतदा-वृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” क० उ० । “अमृतत्वमरणधर्मत्वम् भा० “अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते” इति मनुः “आभूतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति विष्णु० पु० उक्ते २ महाकल्पावस्थायित्वे च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया तुषारस्य तरङ्गिणी नदीव । ज्योत्स्नायाम् राज० नि० ।

अमृततिलका स्त्री नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितसु-

कुरा । वसुलघुदोर्घयुगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्त-
लक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे “त्वरितगतिश्च नजन-
गैरित्युक्तत्वरितगतिर्लक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम् ।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाध्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे
“अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापमसुध्य” नै० ।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाध्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ ।

“चरमचरणलयमवसिति रुयुग्मम् । अखिलमपरसुपरि-
गतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा” वृ०र० उक्ते-
१ पदचतुर्द्वयपदके २ छन्दोभेदे । उपरिगतम् “सुखपादोऽष्ट-
भिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्बृद्धा” इत्याद्युक्तलक्षणम्
ईत० । २ सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कण्ठयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव । कर्पूर-
नालिकाभेदे पक्वान्भेदे शब्द०र० ।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क ।

१ विष्णौ सहि अमृतमन्यनसमये असुरैर्हियमाणममृतं
मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योदानात् तत्
पालकः इति भागवती कथा । “सोमपोऽमृतपः सोम” इति
वि०स० । अमृतं पिबति पा-पाने क । २ देवे तद्दर्शनेन
हृत्प्रत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्यम-
ध्वादिपातरि वि० । “ध्रुवममृतपनामवाञ्छयासावधरमसुं
मधुपस्तवाजिहीते” माघः ।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्षः जयाकारित्वात् ।

१ वज्रौ “अग्नौ सुवर्णमजीर्णम्” या० उक्तेः सर्वदाहक-
स्यापि वज्रे न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम् ।
“तस्येतावमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी” इति शत० ब्रा०
अमृतं स्वर्णमिव पीतौ पक्षावस्य । १ स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे
“हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्यममृतं वै हिरण्यमृतपक्षः
शकुनः” शत० ब्रा० ।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति)

१ यवनप्रसिद्धे रुचिफले “अमृतफलं लघु दृढं सुस्वादु त्री-
नृहरेद्दोषान् । देशेषु सुदलानां बहलं तल्लभ्यते लैकैः
भा०प्र० । ई०ब० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री
४ पटोले ५ पारावतवृक्षे च पु० ।

अमृतबन्ध पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहो-

दरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्यनसमये ससुद्रात् उत्पन्नत्वात्
तथात्वम् । “ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानास्तु सागरात्

अमृतात्मा ससुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वल” इति भा० आ०
प० । अमृतस्य बन्धुरिव आहकत्वात् । २ देवमात्रे “तं देवा
अन्वजानन्त भद्रा अमृतबन्धवः” ऋ० १०, ७२, ५ ।

अमृतभक्षातकी स्त्री “सुपक्वभक्षातफलानि सम्यक् द्विवा विदा
र्याढकसम्मितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेव्य-
पनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं
यथा स्यात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु विमिश्रा सं-
स्थाप्य दिनामि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्वां ज-
येद् गुदोत्थानखिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घन-
कुञ्चिताग्रान् सुवर्णवर्णान् सुकुमारतान् ॥ जवं हयानाञ्च
मतङ्गजं बलं, स्वरं मयूरस्य ऊताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्वं
लभते प्रजाञ्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः ॥ न चाक्षपाने
परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले
सकलाभयानां राजा हृद्यं सर्वरसायनानाम् ॥ भक्षातकी
शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुण्डनात् । घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं
घृतस्य प्रस्थ द्रव्यते” चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

अमृतभुज् पु० अमृतं भुङ्क्ते इद्वा भोगतुल्यं हृप्तिमश्रुते भुज-
क्तिप् ईत० । देवे “न वै देवा अमृन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं
इद्वा हृष्यन्तीति” छा० उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनहृप्ति-
मत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टान्नं वा भुङ्क्ते ।
२ यज्ञशिष्टान्नभोक्तारि ३ अयाचितान्नभोक्तारि च वि० ।

अमृतयोग पु० अमृताख्ययोगः । ज्योतिषोक्ते । तिथि-
वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वादम् । १ अमृतरूपे
आस्वादे “विस्लानेन विमर्द्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकम्”
कुमा० । अमृतस्य रसः सारः । २ सुधारसे “सिक्ता इवामृ-
तरसेन सुहृर्जनानाम्” माघः । अमृतं मोक्षः रस इव यस्य ।
३ परमात्मनि “स एष सैश्वर्यधनोऽमृतरस इति” श्रुतिः
अमृतस्येव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलाद्राक्षायां
(अन्दरसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्भेदे च स्त्री । सा च
“तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षष्ठिपिष्टकम् । शुभ्रमीषहृषि-
युतं मर्द्दयेद्दृढपाणिना । एवं ससृजितं कृत्वा स्थापयेद्द्र-
जनोमितम् । ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्चितं निखलचैन्निलैः
विधाय पूषकं तेन तस्विकायां घृते पचेत् । ततोऽमृतरसा
जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” इति भा० प्र० उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ गुडूच्याम् (अमरलता)

इति २ ख्यातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाध्यायितं वपुस् । १ चन्द्रे स हि कण्ठ-

पक्षे वज्रादिभिः कलानामेकैकशः भक्षणोऽपि पुनः यज्ञशि-
ष्टरूपामृतेनाप्यायते । यथोक्तं कालमाधवीये सोमोत्पत्ति-
वाक्येन “प्रथमां पिबते वज्रिद्वितीयां पिबते रविः । विश्वे
देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः
षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं वयोदिव्या अष्टमीमजएक-
पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं
पिबते वायुः पिबत्येकादशीसुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे
समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
निष्पीतश्च कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम
ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यभुगतश्च
यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातिभिः । ऊत-
मग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः
पौर्णमास्यां तु पूर्णता इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे
सूर्यमण्डले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्विषये चन्द्रकला-
भक्षणवत् वज्रादीनां तद्विपरित्यक्तत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
देशानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धेः तद्विपरित्यक्तत्वा-
त्वेन तद्भोग्यत्वम् “न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृष्यन्ति” का० उ० उक्तं तथावगम्यते इत्यविरोधः ।
अनन्तरखरूपे विष्णौः “अमृताशोऽमृतवपुः” विष्णुस० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।
अमृतवाक त्रि० अमृतमिव वाको वचनं यस्य । १ अमृततुल्य
वचने “अमृतवाका वयसां सा क्षिप्रस्थेन जनयति” शन० ब्रा०
अमृतसंभवा स्त्री अमृतैव सम्भवति सम् भू+अच् ।
गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।
अमृतसंशय न० अमृतमिव स्वादु संयावम् । पक्वान्भेदे ।
“पचेत् एतोत्तमे तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो सरि-
चचूर्णेन खण्डचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संयाव
ममृतोपमम् । संयावममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं स्मृतमिति
भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । दृते । चक्रदत्तोक्ते
अयःपाकभेदे यथा “लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्ट-
मधिदध्नः ॥ लोहारकूटताम्रजकटाहे दृढमृण्मये प्रणम्य
शिवम् । तदयः पचेदचपलः काष्ठेभ्यः न वज्रिना मृदुना ॥
निक्षिप्य त्रिफलाजलमृदितं यत्तत् दृढञ्च दुग्धञ्च । संचाल्य
लौहमय्या दव्या लग्नं समुत्पाद्य ॥ मृदुमध्यखरभावैः पाक-
स्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम् । पित्तसमीरणक्षेपप्रकृतीनां

मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्विलोहं सुखदुःखस्खलनयोगि
मृदु मध्यम् । उज्जितदर्वि खरं परिभाषन्ते कौचिदा-
चार्याः ॥ अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमास्तुकराकृतिं ब्रुवते ।
मृदुमध्यमर्द्धचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि
पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे
सूक्ष्मौ गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं
द्रागवतार्थं क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्राम्य तत्र लोहे
त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो
विगलिते यदुष्णत्वे । चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि
तज्ज्ञातः ॥ पक्वं तदप्रसारं सुचिरदृष्टव्यं भाविरुक्षत्वे ।
गोदोहनादिभागण्डे लौहभागण्डाभावे सति स्थाप्यम् ।
यदि तु परित्युतिहेतोर्घृतमीक्षेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।
भागण्डे निधाय रक्षेद्वायुपयोगो ह्यग्नेन महान् ॥ अयसि
विरुज्जीभूते स्नेहस्तिलघृतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणो-
त्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमय-
सोऽसुनैव शंसन्ति । केवलमपीदमशितं जनयत्यवसो गुणान्
कियतः ॥ अमृतसारः” चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते
जन-ड ५ त० । १ गुडै रा० नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं कृते सू-क्षिप् । चन्द्रे ।
अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैः अवसि
अश्व । तस्यामृतमथने ससुह्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । सुरा
देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” भा० आ० प० ।
तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु-पचाद्यच् । १ रुद-
न्तीलतायाम् । भावे अप् ईत० । २ अमृतनिष्यन्दे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाप्यायकः अशुरस्य । चन्द्रे ।
अमृतांशुर्ज्ञव पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्भवो यस्मात् । विष्णौ
“अमृतांशुर्ज्ञवो भानुः” वि० स० । ५ त० चन्द्रोद्भवे त्रि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्त्रोऽन्धमिव दर्शनात् तद्विकरमस्य ।
अमृताशने देवे तेषाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण “न वै देवा
अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यन्ति” श्रुतेः । तेषां
तत्पानकथा “ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः
सर्वे पपुस्तदमृतं समम्” भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले द्रव्याभि० ।
अमृतायमान त्रि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् शानच् ।

अमृततुल्ये “उत्तिष्ठ वत्से त्वमृतायमानम् वचोनिशस्येति” रघुः ।
अमृताश पु० अमृतममरणं क्षयाभावमश्नुते अश-व्याप्तौ अण् ।
विष्णौ “१ अमृताशोऽमृतवपुः” विष्णु० स० अमृतं सुधा-
मश्नाति अश-भोजने अण् । २ देवे । [अशब्दे विवरणम्
अमृताशन पु० अमृतमश्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता
अमृताश्म लि० न चिद्यते मृ-तन् न० त० जौत नित्यः कर्म०
टच् समा० । प्रस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।

अमृताष्टक पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत् । गूडूचीन्द्रयवारि-
ट्टपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्
“अमृताष्टक इत्येष पित्तहृष्यज्वरापहः” चक्रदत्तोक्ते
कषायभेदे ।

अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषयेवासङ्गो यत् । नीलवर्णं तुल्य-
भेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।

अमृतासु लि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राणे
बहुकालजीविनि । “आवभृशमृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा”
“उतामृतासुर्वर्तणमि” इति च अथ० ५, १, १, ७ ।

अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदास्यनिवारणार्थं
स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्-
कथा भा० आदि प० ३३ अ० । “तान् कृत्वा
पतगश्रेष्ठः सर्वाभुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
मृतस्यार्थं सर्वतोऽग्निमपश्यत् ॥ आदृष्टवानं महाज्वाल-
मर्चिभिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुस-
मीरितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्क्षुखानां कृत्वा महात्मा
गरुडस्तरस्त्री । नदीः समापीय सुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य
पुनर्ज्वेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तममिहतापनः समास्तरत् पत्न-
रथो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टु कामोऽग्नि-
मभिप्रशस्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
न्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्य
यम् ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं वेदनं सोमहारिणाम् । घोर-
रूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव
पर्यवर्तत खेचरः । आरान्तरेणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन
ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युतो । विद्युज्जिह्वौ
महावोर्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विधौ महाघोरौ
नित्यं क्रुद्धौ तरस्त्रिनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगो-
त्तमौ ॥ सदा संरक्तनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । वयोरे-
कोऽपि यं पश्येत् स तर्ह्यं भस्मसाद्भवेत् ॥ तयोश्चक्षुषि रजसा
सुपर्णः सहसाऽऽदृशोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः

समताडयत् ॥ तयोरङ्गे ससाक्रस्य वैनतयोऽन्तरीक्षगः ।
अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ समुत्पाद्यामृतं
तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य
वीर्यवान् ॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्णाशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्याकप्रभां ततः” ॥ तच् । अमृता-
हर्त्ता तत्रैव । “काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता” ध्वजपूजामन्त्रः ।
अमृताङ्ग न० अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते तुल्यस्वादफलेन आ+
ह्वे-क (आराकानदेश) जाते लघुविल्लासतौ (नासपाति)
नामके रुचिकले दृष्टे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।

अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी-अच् अलुक् स० ।
विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।

अमृतोत्पन्न न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
खर्परीतुल्ये राजनि० । [५ त० । मल्लिकायां राजनि० ।

अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्याः
अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+
भू-अच् । खर्परीतुल्ये (तते) तुल्यभेदे । अमृतं मृत्युद्वयं
शिवसुद्भवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विल्वदृष्टे । ‘अमृ-
तोद्भवः श्रीदत्तः शङ्करस्य सदा प्रियः” तद्दानमन्त्रः ।

अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युयस्मात् ।
२ मृत्युहेतुभिन्ने लि० । “स्वभानवे अवोऽमृत्यु धुक्त” ऋ० ६,
४८, १२ “अमृत्यु अमरणहेतुं अवोऽन्नम्” मा० । मृत्युर्वि-
नाशो नास्त्यस्य । ३ विनाशमृत्युविष्णौ “अमृत्युः सर्व-
दृक् सिंहः” विष्णुसहस्रनाम ।

अमृध्र लि० मृध्र उन्दने वा० रक् न० त० । केनाप्यहिंस्ये । ‘पृथुं
मिहोनपातममृध्रम्” ऋ० १, ३७, ११, “अमृध्रं केना-
हिंस्यम्” भा० । [स्यतिस्तथैव पुरुषोऽमृधा” शत० ब्रा० ।

अमृषा अव्य० न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । “यथा दृष्टो वन
अमृध्रस् लि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० ।
अवणमात्रेण विस्मारिणि धारणाभ्युदयिभूति मूर्खे ।

अमेध्य लि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न० त० । अपवित्रे ।
“अमेध्यादपि काञ्चनम्” “नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ” इति
अमेध्यप्रभवानि च” इति च मनुः । २ पुरीषे न० ।

अमेनि लि० मि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । “मेन्या मेनि-
रस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यधारयन्ति” अथ० ५, ६, ६ ।

अमेय लि० न मेयः । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च
“अमेयो मितलोकस्तमनर्थः प्रार्थनावहः” रघुः ३ “वृषाक-
पिरमेयात्मा” विष्णुस० ।

अमोघ लि० मोघो निष्फलः न० त० । १ सफले, २ अव्यर्थे च ।

“अमोघासु पतन्तेषु धर्मपोतेन सन्तर” भा० शा० प० ।
 “यदमोघमपामन्तरुं वीजमज ! त्वया कुमा० धनुष्यमोघं
 समधत्त सायकम्” “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्धानु-
 पदमाशिमम्” इति च रघुः । ३ नदभेदे पु० । ४ पटोल-
 तायां, हरितक्यां ५ विडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णौ पु० “अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः” विष्णु० स० “सत्यकामः सत्यसङ्कल्प” इति
 श्रुतेः अवितथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह जतम् व्ये-क्त । अच्छिन्नदशवस्तुयुग्मे
 “अमोतं वासो दद्याद्विरण्यमपि दक्षिणाम्” अथ० ६, ५, १४
 अम्ब गतौ स्थादि० पर० सक० सेट् । अम्बति आम्बीत्
 आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।
 अम्बक न० अम्बति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति
 अम्ब-खुल् । १ नेत्रे । अम्बते स्नेहेनोपशब्दते घञ्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अम्बर न० अवि-शब्दे घञ् अम्बः शब्दस्तं राति घत्ते रा-क
 ईत० । १ शब्दाश्रये आकाशे २ मर्मरशब्दयुक्ते वस्त्रे, खनाम
 ख्याते ३ गन्धद्रव्ये ४ अम्बकधातौ च । “अङ्गुशाकरायाङ्गुल्या
 तावतर्जयताम्बरे” इति रघुः “धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बर
 इति काद० “आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि” माघः संवि-
 व्युरम्बरविकाशि चमसुसुत्यम्” माघः । २ अन्तिके निरु० ।
 अम्ब(रि)रीष पु० न० अम्बते पच्यतेऽत्र अम्ब-अरिष नि०
 वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे ।
 अम्बरीषमपि । “वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा” कात्या०
 ४, ७, १६ । “अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्यकुलाच्च लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिद्यो वा
 ग्राह्यः न तु परिगृहीत आवसथ्यादिः । अथवा अम्ब-
 रीषात् भ्राष्ट्रात् कन्दुकगृहात् महानसादेति कर्क० ।
 दीर्घयुक्तस्तु २ विष्णौ, ३ शिवे, ४ भास्करे ५ बालके
 आम्बातकटवृक्षे, ७ नरकभेदे, ८ अनुतापे । ९ सूर्य-
 वंश्यन्तपभेदे पु० स च । “भगीरथकृतो राजा श्रुत
 इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 धार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽ-
 भवत्” इति हरिवंशोक्तः । सूर्यवंश्यभगीरथपौत्रः
 “अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । परा०
 उ० । “भगवान् अम्बरीषश्च ब्राह्मणानमितौजसे
 भा० आनु० प० । “पुण्यश्लोकोऽम्बरीषश्च पुण्यश्लोको
 युधिष्ठिरः” इति प्रातःस्मरणीयशेषे पुरा० ।

अम्बरौकम् पु० अम्बरमौको यस्य । देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि

मेरोः सर्वतः उच्चत्वादस्मदाद्यपेक्षयाम्बरवासित्वम् । तेन
 आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । “विलिप्यते
 मौलिभिरम्बरौकसाम्” कुमा० ।

अम्बर आभरणे कण्डा० । अम्बर्यति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकवद्धाय तत्प्रख्यापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति स्था-क पत्वम् । चिकित्सके “विप्रात् वैश्य-
 कन्यायां जाते १ सङ्कीर्णवर्णे, “ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्ब-
 ष्ठोनाम जायते मनुः “सजातिजानन्तरजाः षट्सुता
 द्विजधर्मिण” इति मनूक्तेः “द्विजातीनां समानजाती-
 यासु जाताः तथानुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज
 धर्मिणः उपनेयाः ताननन्तरजनान् इति यदुक्तं तत्
 तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिदुभयमः स्यात्
 अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” कुल्लू० उक्तेश्च
 अम्बष्ठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां सं-
 स्कारलोपेन श्रुत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 श्रुत्वमेवमम्बष्ठादीनामपि” इति रघु० ये तु ब्राह्म-
 दोषप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव
 “येषां पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम्” यस्य पिता
 पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्वैविद्य-
 कम्ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादीनां नानुस्मर्यते उप-
 नयनन्तस्य द्वादशवर्षिकं त्वैविद्यकम्ब्रह्मचर्यमिति” मिता०
 उक्तेः । “सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्”
 मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २ देशभेदे, ३ हस्तिपके च । ४ यूथि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कनि ह्रस्वे अत इत्त्वे । अम्बष्ठिका-
 यत्नैव (वामनहाटीति) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीलतायाञ्च ।
 अम्बष्ठकी स्त्री अम्बष्ठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै-क
 गौरा० ङीप् । १ (पटाण्डु) इति स्थातायां १ लतायां
 पाठायाम् ।
 अम्बष्ठा स्त्री अम्बते शब्दप्रते अम्बा तादृशी सती तिष्ठति स्था-
 क अम्बा० पत्वम् । (अम्बाङ्गा) इति ख्यातायाम् शठा-
 म्बायाम् (पटाण्डु) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां १ पाठायाम् ।
 २ चाङ्गेर्याम् । ३ यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इत्त्वे ।
 अम्बष्ठिका । (वामन् हाटी) ४ ब्राह्मीलतायाम् ।
 अम्बा स्त्री अम्बते स्नेहेनोपगम्यते अम्ब-कर्मणि घञ् ।
 १ सातरि, लोके सम्बोधने तदर्थं ह्रस्वः । “कताङ्गलिस्तत्र
 यदम्ब ! सत्यात्” रघुः । वेदे तु “अम्बेऽम्बालेऽम्बिके
 पूर्वैति” पा० निर्देशात् न ह्रस्वः । “अम्बे ! अम्बिके

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन य० २३, १८ । नाथोक्ता-
वपि तत्रैव, २ अम्बालतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
‘अथाश्रौषं महाब्रह्मो तिस्रः कन्याः स्वयम्भराः ।
रूपेणाप्रतिभा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति । राजानश्च
समाहृताः पृथिव्यां भरतर्षभ ! । ‘अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासा-
मम्बिका त्वय मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र !
राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ० प० अम्बोख्याने ।
‘मया सौभर्षतिः पूर्वं मनसा हि दृतः पतिः इत्यम्बि
योक्ते ‘अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् ।
अम्बिकां अम्बालिके भाय्ये’ प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो
विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” भा० आ० प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला-क । मातरि ।
अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के ह्रस्वे अत इत्त्वम् ।
मातरि, १ पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां
विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १ मातरि २ दुर्गायाम् “आशी-
भिरेधयामासुः पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्” कुमा० । काशी-
राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां दृत-
राष्ट्रस्य २ मातरि ।

अम्बिकापति पु० ईत० । शिवे । [१ गणेशे २ दृतराष्ट्रे च ।
अ(म्बा)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ठक्) वा ।
अम्बु न० अम्बि शब्दे-उण् । १ लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २ (बाला)
इति ख्यातायामोषधौ ३ जले “गाङ्गमम्बु सितमम्बु
यासुनं कज्जलाभसुभयत्र मज्जतः का० प्र० । ‘छातेतराम्बु-
च्छटा’ का० प्र० “विश्रासाय विहङ्गानां कालबालाम्बु-
पायिनाम् । “तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः” इति च रघुः ।
“फलं कतकटुक्षय यद्यप्यम्बुप्रसादनम्” मनुः । तच्च जलम्
रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य
एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
जलभूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः “वैशेष्यात्तद्वादः”
शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः
‘योयोयावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः सूत’ इति मनुना
भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् “शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ सलिलस्य गुणा यमी” भा० शा० प० उक्तेश्च
“जले चुलचुलध्वनिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-
भीरितम्” पञ्चद० । “अग्नेराप” इति श्रुतेस्तस्माग्निप्रभव-

त्वम् यथोक्तं “तत्तेज ऐक्षत वज्रं स्यां प्रजायेयेति
तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति खेदते पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते” छा० उ० । “तेज इति प्रसिद्धं
लोके दग्धुपक्तुप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैवतेत्यर्थः । वज्रं स्यां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके । यस्मात्तेजसः कार्यभृता आप-
स्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते खेदते
प्रसिध्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता
आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव आकारसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः
भा० । “तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकां करवाणीति “सेयं
देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत्” छा० उ० ॥ “सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वा-
त्मावस्थे वीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति
तासाञ्च तिसृणां देवतानामामेकैकां त्रिष्टुतं करवाणि एकै-
कस्याः त्रिष्टुत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभा-
वोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिष्टुत्करणं स्यात् न
तु त्रिष्टुतां पृथक् त्रिष्टुत्करणमिति । एवं हि तेजोऽबन्धानां
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्” इमा आपः, अऽन्मिद-
मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यावहारस्य
प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमा-
स्तिष्ठो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः
प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-
प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं-
रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिष्टुतं त्रिष्टु-
तमेकैकामकरोत्कृतवती देवता” भा० । “अद्भिः सोम्य ! शुद्धेन
तेजो मूलमन्विच्छ” छा० उ० । “अद्भिः शुद्धेन तेजो मूलं
कार्येण कारणम् अन्विच्छ “तेजो वा अद्भ्यो भ्यस्तद्वा एत-
द्वायुसुपष्टह्राकाशमभितपति तदाहर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तदेतद्दूर्वाभिश्च तिरस्त्रीभिश्च विदुर्भिर्महाह्लादाश्च-
रन्ति तस्मादाहर्निशोचते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्तेति”
छा० उ० ॥ “तेजो वाऽद्भ्यो भूयः, तेजसोऽपकारण-
त्वात् । कथमपकारणत्वमित्याह । यस्मादव्योनिस्तेजस्तस्मा-
त्तद्वा एतत्तेजोवायुमागृह्णावदभ्य स्वात्मना निःसृज्यत्य
वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहर्लौकिकाः अभि-
शोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

प्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-
सद्भूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपस्त्वृत्वाद्भूयो-
ऽद्भ्यस्तेजः । किञ्चान्यसदेतत्तेज एव स्तनयितुं रूपेण
वर्षहेतुर्भवति । कथं ऊर्द्धाभिश्चोर्द्धाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चीभिश्च
तिर्यग्गताभिश्च महाच्छादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मा-
त्तद्दर्शनादाहुर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा
इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्तेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः ।
तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं द्रव्य-
कादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-
विषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः
श्रुत्यादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्र-
व्यञ्जकत्वात् तस्य जलोयत्वम् । द्रव्यकादिकमारभ्य हिम
करकसिन्धुपर्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । स्पर्शसंख्या-
परिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानोत्पत्तौ वेगः गुरु-
त्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतुर्दशसमान्यविशेषगुणाः
यथोक्तं “स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् । रूपं रस-
स्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश । वर्णः शुल्कोरसस्पर्शौ । जले
मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्” ।
नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं
सिन्धुहिमादिविषयो मतः” भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य
उपाधिभेदेन सुश्रुते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा
“पानोयमान्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारण-
माश्वासजननं असमं क्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रा-
दाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं
रसमुपलभते स्थानविशेषान्नदीनदसरस्तडागवापीकूपचुखटी
प्रस्त्वणोद्भिद्विकिरकेदारपल्लवादिषु स्थानेष्ववस्थितिमिति ।
तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्वनिप्रदेशेषु
मधुरास्तलवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्गप्रसूदकानि सम्भ-
वन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्यो-
न्यानुप्रवेशकतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुण
भूयिष्ठायां भूमावस्ते लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां
मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुण-
भूयिष्ठायां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठायां मय्युक्त-
मव्यक्तं ह्युकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्युक्तसत्त्वात् तत्प्रेय-
मान्तरीक्षालाभे । तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा ।
धारं कारं तौपारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघु-

त्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्व-
युजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत
शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं
वर्षति देवे वह्निष्कुर्वीत स यदि सुहृत्तं स्थितस्तादृश एव
भवति तदा गाङ्गं पततोत्प्लवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थ्यक्तेदे
च सासुद्रमिति विद्यान्नतु तदुपादेयम् । सासुद्रमप्याश्व-
युजे मासि गृहीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे
मासि, शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्ट
मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णं राजते मृगमये वा
पात्रे निदध्यात्तत्सर्वकालमुपयुक्तीत तस्यालाभे भौमम् ।
तच्चाकाशगुणवञ्जलं तत्पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं
नादेयं सारसं ताड्यागं प्रास्त्वणमौद्भिदं चौष्टमिति तत्र
वर्षास्वान्तरीक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्व्वं
प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताड्यागं वा, वसन्ते कौपं प्रास्त्व-
णं वा ग्रीष्मेष्वेवं प्राष्टपि चौष्टमनवमनभिष्टपि सर्व्व-
ञ्चेति ॥ कीटमूलपुरोषाण्डश्वकोधप्रदूषितम् । तद्वपणोत्-
करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि
नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्र-
मेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कहतद्वयपद्मपत्रप्रभृतिभिरव-
च्छन्नं शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च
तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाक-
दोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं
दन्त्याहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालवञ्ज-
वर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता
गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तद्व्यापन्नमौष्ण्यलक्षप्रसेकानापा-
दयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टमिति
वा स विपाकदोष इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति ॥
व्यापन्नानामग्निकथनं स्वर्यातपप्रतापनं तप्रायःपिण्ड-
सिकतालोद्वाणां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नाग-
चर्मकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥ सौवर्णं
राजते ताम्रे कांसे मणिमये तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा
सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेद्विषं तोयं यद्वाप्य-
नार्त्तवम् । दोषसञ्जनं हेतुतद्वाददीताहितन्तु तत् ॥ व्यापन्नं
सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च
त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ आसकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोद-
राणि च । अन्यान्वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव
च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा ।
कतकगोमेदकविषमन्थिशैवालमूलवस्त्राणि सुक्तामणिश्चेति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं
सुचुकलय उदकमङ्किका शिक्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकर-
णानि भवन्ति प्रवातस्थापनसुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं
व्यजनं वस्त्रोद्धरणं बालुकाप्रक्षेपणं शिख्यावलम्बनञ्चेति
अम्बुकणा पु० ईत० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।
अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १ कुम्भीरे, २ शङ्काटके
अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।
अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशक) इति
ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे ।
अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारे (शुशक) हेम० ।
अम्बुकेशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । झोलङ्गुले रत्नमा० ।
अम्बुचर ति० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।
अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेओयाला) इति
अम्बुचारिन् ति० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । “लूताहिसरटानाञ्च
तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्” मनुः ।
अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन-ड । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिजल् इति ख्याते वृक्षे च पु० ।
ईशङ्गे पु० न० । ७ वज्रे च । वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथा-
त्वम् । “चापं पाशाम्बुज सरसिजान्यङ्गुशं पुष्पवाणमिति”-
भुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं नतु शङ्खमिति तन्व-
सारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।
अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्वाधि-
करणो बह्व्रीहिः । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शङ्गे पु० च ।
अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १ लङ्स्याम् ।
२ जलोद्भवे ति० । [याम् अच् । शैवाले (सेओयाला) ।
अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल-प्रतिष्ठा-
अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, “नवाम्बुदश्या-
मवपुर्न्य विक्षत” माघः “नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने”
“स्ततश्चुतं वज्रमिवाद्भिरम्बुदः” इति च रघुः ।
२ सुस्तके च ।
अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति धृ-अच् । १ मेघे “शरत्प्रस-
ष्टाम्बुधरोपरोधः” रघुः “अशनेरमृतस्य चोभयोर्व-
शिनश्चाम्बुधराश्च योनयः” कुमा० । २ सुस्तके च ।
अम्बुधि पु० अम्बुनि धीयन्तेऽत्र धा-आधारे कि । १ सुस्तके ।
“रत्नावलीरम्बुधिराबवम्बु” माघः २ उदकाधारे घटादौ
अम्बुधिघटः सि० कौ० । ३ चतुःसंख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सृ-
अच् । १ दत्तकुमार्याम् ।
अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा-आधारे
कि । सुस्तके । “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मममन्ये” किरा० ।
“ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते” माघः ।
अम्बुप पु० अम्बूनि पाति पिवति वा पा-रुक्षणे-पाने वा क ।
१ जलेश्वरे वरुणे “रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ”
सि० शि० । २ सुस्तके च ३ जलपायिनि ति० ।
अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रे यस्याः । उच्चटावृत्ते । अम्बु-
युक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्रीत्यप्यत्र ।
अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
उप० स० । कतककृच्छे (निर्माल्य) ।
अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
ईत० । कतकतफले “फलं कतककृच्छस्य यद्यम्बुप्रसादनम्”
मनुः । जलप्रसादकारके ति० तानि ३३० पृष्ठे दृश्यानि ।
अम्बुभृत् पु० अम्बु विभर्त्ति-भृ-क्विप् ईत० । १ मेघे
२ सुस्तके ३ सुस्तके च । ४ जलाधारमात्रे ति० ।
अम्बुमत् ति० अम्बूनि बाह्येन सन्त्यस्मिन् । १ बह्दके देशादौ
स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे । “ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ !
सुतीर्थञ्चाप्यनुत्तमम् भा० व० प० ।
अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन-ड
७त० । शम्बूके, (शामुक) हेम० । [२ सुस्तके च ।
अम्बुमुच् पु० अम्बूनि सुञ्चति सुच-क्विप् ईत० । १ मेघे
अम्बुर पु० अम्बु-वा० उरन् । द्वाराधःकाष्ठे (गोवराट) हेम०
अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र । सुस्तके । “नैतन्न-
भोमण्डलमम्बुराशिः” सा० द० “अभूतपूर्वां रुचमम्बु-
राशे” माघः “शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः” रघुः ।
अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
“विस्तृतरैरम्बुरुहां रजोभिः” माघः । २ सारसविहङ्गे च
अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
“द्रव्यधाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम्” । “नदीं
गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत” इति च रामा० ।
अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्थ० अच् । स्थल पद्मिन्यां स्त्री
अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निवृष्टदेशोवा इति ।
१ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [रसे च ।
अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ सा-
अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति वच-णिच्-अण्
उप० स० ङीप् । आर्द्राद्यपादस्थरविकालिकभूमौ “आर्द्राद्यादि

विशाखान्तं रविचारेण वर्धति" इत्युक्तेस्तस्या दृष्टिस्तृचकत्वम् ।
तत्काले हि भूमेरन्तर्गतं रजोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् ।
यथोक्तम् "रजोयुक्त्वाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ"
ज्योतिः । मिथुनराशिर्हि मृगशिरःशेषार्द्धाद्र्यापादचतुष्क
पुनर्वसुपादत्रयात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आ-
र्द्र्याः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती
भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषडंशा-
नतीत्य आर्द्राद्यपादावधि यावत्तिष्ठति तावत् । यथोक्तं
राजमा० । "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः"
इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्क्षिप्रिक षड्भागयुतोरविर्यदा भवति ।
तत्राम्बुवाची चेत्या शिवर्चपादे स्थितो यावत् । दिग्भागमून्य
लिप्रोगणितेन भवति रविर्यदा साप्त" इति । तत्र च
वज्र्यानि "न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥
हलानां वाहनञ्चैव बीजानां वपनं तथा" राजमा० ।
"तस्यां पाठोबीजवापोनाहिभीर्दुग्धपानतः" ज्यो० । यदा
र्द्रां समादाय भानोर्मन्त्रयगामिता । पुनस्तत्स्थेनमा-
दाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत् । कास्यं नैमित्तिकं चैव
यात्रां मन्त्रक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पिता-
दृते । न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्येणापि शङ्करि ! ।
मत्स्य सू० । "यतिनोव्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं पर-
पाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्त्तव्यं
चण्डालाक्षमयं स्मृतम्" विष्णुरहस्यम् ।
अम्बुवासिन् त्रि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस-णिनि डीप् ।
१ पाटलाष्टके । २ जलवासिमात्रे त्रि० । [पाटलाष्टके ।
अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरा० डीप् ।
अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-अण् उप० स० ।
१ जलधरे मेघे । "व्याजेन यस्यावहिरम्बुवाहः यत्रोष्णि-
ताभिर्मुहुरम्बुवाहैः" "हलधरपरिधानश्यामलैरम्बु-
वाहैः" इति च माघः । २ सुस्तके । शिव अम्बुवाहुभयत् ।
अम्बुवाहिन् त्रि० अम्बूनि वहति वारयति वह-णिनि
इत० । १ जलधारके त्रि० २ मेघे ३ सुस्ते च पु० ।
अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति
वह-णिनि इत० डीप् । १ नौकाजलसेचनार्थं कावनिर्मिते
पात्रभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाञ्च ।
अम्बुविहार पु० ७त० । जलक्रोडायाम् सन्तरणादौ 'व पुरम्बु-
विहारहिमं शुचिना' माघः । [वहूदकायां घृतकुमार्याम् ।
अम्बुविस्त्रवा स्त्री अम्बूनि विस्त्रवति वि+सृ-अच् । पत्वान्त-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।
अम्बुशिरोषिका स्त्री अल्पः शिरोषः अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्
जलशिरीषे । [(जोक्) इति ख्यातायां जलौकायाम् ।
अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बूनि सर्पति रूप-णिनि ७त० ।
अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिच्यन्ते नौकातः अनया सिच-
करणे ल्युट् ईत० डोप् । नौकादेर्जलसेचनीपात्रे ।
अम्बूकृत न० अनम्बु अम्बु कृतं अम्बु स्नेहात्मकाम्बु उप-
चारात्तद्युक्तं ततः चि+कृ-क्त । निष्ठीवनयुक्ते वचसि ।
अम्बु पु० अवि-शब्दे क्त नि० न इट् । १ अम्बरसे २ तद्वति त्रि० ।
अम्ब ध्वनौ भ्वा० आ० अक० सेट् । अम्बते आम्बिष्ट
आनम्बे आनभे अयम् इदित्येके तेन आनम्बे इत्येव । अम्बः
अम्बस् न० आम्बते आप-असुन् "उदके तुम्भौ चेति"
उणा० अम्ब-शब्दे असुन् वा । १ जले "सेव्यमामज्वरं
प्राज्ञः कोऽम्बसा परिषिञ्चति"? । "त्रिस्तोतसः सन्तत-
वारमम्बः" इति च माघः । "परिश्रमाम्बः पुलकेन
सर्पता" किरा० । "कयमथम्बसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतोक्ते"
कुमा० "अभ्यर्सेऽम्बः पतनसमये" इति मेघ० । २ देवे,
जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमय-
चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्बयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४ मनुष्ये "वेत्य
सौम्य ! यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"
छा० उ० उक्तेः । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविद्या-
पद्धे प्रपञ्चः । ५ असुरे, युद्धे देवस्पर्द्धया शब्दायमानत्वा-
त्तथा । "तानि ह वा एतानि चत्वार्यम्बांसि देवा मनुष्याः
पितरोऽसुरा" इति श्रुतिः । ईवालनामोषधौ । ज्योति-
षोक्ते ७ लग्नाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्तास्तु नवविध-
तृष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां द्वाध्यात्मिकतृष्टौ च । यथा
"आध्यात्मिक्यस्तस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः । वाह्या
विषयोपरमात् पञ्च, नव तृष्टयोऽभिमतः सा० का० । "प्रक-
तिव्यतिरिक्तात्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवयवमनना-
दिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतृष्टौ यो न प्रयतते
तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तृष्टयोभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मा-
नमधिकृत्य यस्मात्तास्तृष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ताः,
इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः प्रकृत्यादिराख्या
यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तृष्टिर्यथा कस्यचिदु-
पदेशः "विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च
प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवा-
स्व वक्ष्येति" । सेयमुपदेशव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तृष्टिः प्रक-
त्याख्या तृष्टिः अम्ब इत्युच्यते" त० कौ० । अस्य अम्बः-

शब्दवाच्यत्वे हेतुस्तद्व्याख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा
“अस्याश्च तद्वे रन्नास इव प्रसन्नत्वात् उपदेशरूपशब्दहेतु-
कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि-शब्दे इति धातोरनुन्नतस्य
शब्दहेतुकत्वरूपार्थासुगमात्” । द्वावाष्टधिव्योः द्वि० व०
निरु० । [रा० नि० ।

अम्भः(म्भस्मा)सार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । सुक्तायां
अम्भः(म्भस्मा)सु पु० अम्भांसि सूते स्म-किप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।
अम्भसांनिधि पु० ईस० अलुक् स० । समुद्रे “शिखाभिरा-
स्तिष्ठ इवाम्भसां निधिः” माघः ।

अम्भृण पु० भ्रण-शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १ महति निरु० ।
२ भयङ्करशब्दकारके “पिशङ्कभट्टिमम्भृणं पिशाचम्” ऋ०
१, १३३, ५, “भयङ्करशब्दायमानमतिप्रदं वेति” भा० ।
“कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते” य० १८, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ड ७त० । १ पद्मे
“गिरा सुखाम्भोजमियं युयोज” नैष० । “वक्त्राम्भोजं
सरस्वत्यधिवसति सदा शोणवाधरस्ते” का० प्र० । २ सारसे
३ चन्द्रे “पिबन्ति त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतमिति”
भाग० । चन्द्रादेवास्त्युति सम्भवः ४ कपूर्वे च पु० ।
५ शङ्गे पु० न० । ईजलजातमात्रे त्रि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूहः(ख)षण्डश्च । पद्म-
समूहे “कुसुमवनसुपन्नि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्” माघः ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-
करणोऽपि साधु वामनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे
ब्रह्मणि अजजशब्दे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजनिस्त-
दन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्” भाग० । अम्भोजजन्मनः
हिरण्यगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । विधातरि । अजजशब्दे विवरणम् ।
“सदनसुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देशे वा पुस्कारा०
इति । १ पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मपुत्रदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा-क । १ मेघे, २ सुस्तके च ।
३ जलदानकर्त्तरि त्रि० । [२ सुस्तके ३ समुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृज्-धारणे अच् । १ मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत्र धा-आधारे कि ।
समुद्रे । “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ।
“अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति” “अम्भोधिर्विकसित
वारिजाननोऽसौ” इति च माघः ।

अम्भोधिवक्षभ पु० ईत० । प्रबाले राजनि० ।

अम्भोनिधिः पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि ।

१ समुद्रे । “मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्” कु० । “अम्भो-
निधिर्वहति दुर्वहबाहुवाग्निम्” चौ० प० । [समुद्रे ।

अम्भोराशि च० अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १ पद्मे २ सारसे च
३ जलजातमात्रे त्रि० । “हेमाम्भोरुहशयानां तद्वायो
धाम साम्रतम्” कुमा० ।

अम्भय त्रि० अपां विकारादि अप्+मयट् । १ जलविकारे २ जल-
प्रचुरे च “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः” रघुः ।

“नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया” भाग० ।

अम्भ पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम-रन् । आम्भयत्ते ।
फलपत्रादौ न० । एवं प्रायः सर्वत्र वृक्षवाचकेषु ।

अम्भा(म्भा)त पु० अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति
व्याप्नोति अत-अण् वा रस्य लत्वम् । (आमडा)
आम्भातकट्ये । स्वार्थे कन् अम्भा(म्भा)तकोऽपि ।

अम्भ न० अम-ल । (घोल) १ तन्त्रे । (टक)रसभेदे पु० ।
२ तद्वति त्रि० । “कटुम्भलवणात्युष्णतीक्ष्णरुचिदाहिनः”
गीता । अम्भरसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा ।
दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्भातक कपित्थकरमर्द वदरकोलप्राची-
नामलकतिन्निडीककोशाम्भव्यपारावतवेतफललकुचाम्भवेत-
सदन्तशठर्धतक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्भप्रभृतोनि
समासेनाम्भोवर्गः” ।

अम्भक पु० अल्पोऽम्भः अल्पार्थे कन् । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्भकाण्ड न० अम्भं काण्डं यस्य । लवणवृक्षे राजनि० ।

अम्भकेशर पु० अम्भः केशरोऽस्य । वीजपूरे (गोङ्दानेवु) ।

अम्भचूड पु० अम्भा चूडा शिखाऽस्य । अम्भशाके ।

अम्भजम्बीर पु० अम्भो जम्बीरः । (गोङ्दानेवु)जम्बीरवृक्षे ।

अम्भनायक पु० अम्भं रसं नयति नी-खुल् । अम्भवेतसे ।

अम्भनिशा स्त्री अम्भरसे निःशेषेण शेते शोड् ड । शठीवृक्षे

अम्भपञ्चफल त्रि० । “कौलं च दाडिमञ्चैव वृक्षान्भं
चूक्रिका तथा । अम्भवेतसमित्येतदम्भपञ्चफलं स्मृतम्”
जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाम्भवेतसं पुमः । तिन्निडीकं वीज-
पूरमम्भपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भपत्र पु० अम्भं पत्रं यस्य । अम्भन्तकट्ये ।

अम्भपत्री स्त्री अम्भं पत्रं यस्याः डोप् । पलाशीलतयाम् ।

अम्भपनस पु० अम्भः पनसः कर्म० । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्भपित्त त्रि० अम्भाय पित्तम् । रोगभेदे यत्र भुक्तं सर्वं

वस्तुमात्रं पित्तदोषेणास्तरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
 अस्त्वपूर न० अस्तेन अस्तरसेन पूर्यते पूर-कर्मणि घञ्
 ईड० । वृक्षान्ते (तेतुल) राजनि० ।
 अस्त्वफल पु० अस्त्वं फलं यस्य । (तेतुल) इति ख्याते वृक्षान्ते ।
 अस्त्ववन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि गत्यत् । अस्त्वसम्बन्धे कन्दभेदे ।
 अस्त्वभेदन पु० अस्त्वर्थं भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अस्त्ववेतसे
 अस्तरस पु० अस्तो रसः । अस्ते रसे । २तद्वति लि० ।
 अस्त्वह्वा स्त्री अस्त्वाय रोहति रुह-क । मालवजनागबल्ल्याम्
 अस्त्वलोनि(णि)का स्त्री अस्त्वं रसं लाति गृह्णाति अस्त्वलः
 तमूनयति अत्युपान्तात्वात् हीनयति जन-खुल् घृ०
 णत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अस्त्वोनीयत्व ।
 अस्त्ववती स्त्री अस्त्वो रसो विद्यतेऽस्याः अस्त्व+रसा० मतप्
 मस्यत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।
 अस्त्ववर्ग पु० अस्तरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अस्तरस-
 प्रधानद्रव्ये । तच्च अस्त्वशब्दे ३३३ पृष्ठे दृश्यम् ।
 अस्त्ववल्ली स्त्री अस्तरसवती वल्ली । त्रिपर्णिकानामकन्दभेदे
 अस्त्ववाटिका स्त्री अस्त्वस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
 भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।
 अस्त्ववास्तूक पु० अस्तरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुका-
 पालङ्ग) इति ख्याते चुक्रे ।
 अस्त्ववीज न० अस्त्वस्य बीजं कारणम् । (तेतुल) वृक्षान्ते ।
 अस्त्ववृक्ष न० अस्तरसोवृक्षे यस्य । (तेतुल) वृक्षान्ते
 अस्त्ववेतस पु० अस्त्वावेतस इव नमश्च । (चुका) ख्याते चुक्रे
 अस्त्वशाक पु० अस्त्वः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते
 चुक्रे । २ अस्त्वप्रधाने शाकान्ते पु० ।
 अस्त्वसार पु० अस्त्वोरसएव सारः प्रधानं यस्य । १ चुक्रे
 २ निम्बुके, ३ हिन्ताले च । ४ काञ्चिके न० । [ख्याते वृक्षे
 अस्त्वहरिद्रा स्त्री अस्तरसान्विता हरिद्रा । (आमहरिद्रा)
 अस्त्वा स्त्री अस्त्वो विद्यतेऽस्या अर्थ आद्यच् । त्रिन्तिद्याम् ।
 अस्त्वाङ्गश पु० अस्त्वम् अङ्गुशकारमयं यस्य । चुक्रे ।
 अस्त्वातक पु० न स्त्वायति स्त्वै-तन् न० त० । अस्त्ववेतसे ।
 अस्त्वादन पु० अद्यते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुरण्टकट्टचे ।
 अस्त्वान पु० स्त्वै-क्त न० त० । आव्ला इति ख्याते महा-
 सहाष्टचे । २ स्त्वानभिन्ने लि० । “अस्त्वानप्रङ्गजां मालां
 शिरस्युरसि चापराम्” देवी० । ३ पद्मे न० । [न्याम् ।
 अस्त्वानिनी स्त्री अस्त्वानानां पद्मानां समूहः इति । पद्मि-
 अस्त्विका स्त्री अस्त्वैव स्वार्थे कन् । १ त्रिन्तिद्याम् । अस्त्वान्तीके-
 त्यपि सा च २ पलाशीलतायां ३ श्वेताम्बिकायां ४ क्षुद्रा-

म्बिकायाञ्च राजनि० । अस्त्वोस्त्यत्र उद्गारे वा ठन् ।

१ अस्त्वोद्गारे मेदि० ।

अस्त्विकावटक पु० अस्त्विकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अस्त्व
 वड़ी) इति ख्याते वटकभेदे यथा “अस्त्विकां स्वेदयित्वा तु
 जलेन सह मर्दयेत् । तच्चीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत्
 पुनः । अस्त्विकावटकास्ते तु रुच्यवह्निप्रदीपनाः” भा० प्र० ।

अस्त्वो स्त्री अस्त्व+गौ० डीष् । चाङ्गेर्याम् (आमरुल) ।

अस्त्वोटक पु० अस्त्वम् उठं पत्रं यस्य । (अस्त्वकुचा) इति
 अश्वमन्तकट्टचे ।

अस्त्वोद्गार पु० अस्त्वस्य उद्गारः । अस्त्वोरसचके उद्गारे ।

अथ गतौ भा० आ० सक० सेट् । अयते आयिष्ट अयान्भव
 अयामास अयाञ्चके । अस्य परस्मैपदित्वमपि “अय
 सुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्युद्भटः “शुचोदयन्
 दीधितिसुक्थशासः यजु० १६ ई६ । “उदयति विततो-
 र्ध्वरश्मिः” भाषः ।

अथ पु० एति सुखमनेन इण्-करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-
 कर्मणि, २ शुभदायके-दैवे “स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णि-
 रयान्वितः” रघुः “तव धर्मः सदयोदयोच्चलः” नै०
 ३ विधाने च । अयते जयमनेन । ४ कपर्दकरूपे एकाद्यङ्गयुक्ते
 द्यूतसाधने ५ पाशके च “अथास्मै पञ्चाक्षान् पाशावावपति
 अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-
 भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिमवति” इति शत० ब्रा० ।
 “अक्षा नाम कपर्दकाः सुवर्षनिर्मिता, विभीतफलानि
 सौवर्णानि वा । ते चाक्षा द्यूतकाले निवपनीयाः । तेषां
 चतुर्णामङ्गानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिसंज्ञा तथा च
 शाखान्तरे स्तोमसंस्थायां कृतादिव्यवहारः कृतः “ये
 वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्” अथ ये पञ्च कलिः
 इति” यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-
 तर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यतीत्यन्य-
 तोक्तम् । अयशब्दः अजवाची” इति भा० । चतुरङ्गा-
 न्विते ई पाशकभागे च । “यथा कृताय विजिताया-
 धरेयाः संयन्ति” छा० उ० “कृतो नाम अयोद्यूत
 समये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां,
 तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः
 त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति
 चतुरङ्गे कृताङ्के त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वादन्तर्भवन्तीति”
 भा० । “द्यूतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठानसमयो वा येन
 द्यूतविद्यायां जीयते सोऽजस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दश्चायः स

च चतुरङ्गोभागः चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः
तस्मै, कृतनामभूते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभूते विजिताय अध-
रेयाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति
अधरेयान् व्याकरोति त्वेतेति । अक्षस्य यस्मिन् भागे
त्वयोऽङ्काः स त्वेतानामायः यत् त्वं द्वावङ्कौ स द्वापर-
नामायः । यत् एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति । तादर्थ्ये-
नेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति चतुरङ्ग इति तदन्त-
र्भवन्ति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति महासंख्या-
यामवान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध इति । आनन्दगिरिः ।
यन्ति शाराः अस्मिन् इण-आधारे अच् । द्यूते सर्व-
शारगन्तव्ये ऽस्यलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते
अच् । दगन्तरि त्वि० । चिदया आ नाम ऋ० ई०, ई०, ५ ।
अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत ल्युट् । नर-
कभेदे यथा भाग० ५ स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम्
वीचिरयःपानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सहेतुकं तत्त्वोक्तं 'यस्मिन्
वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीयस्तत्कलत्रं वा सुराः
व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानासुरसि
पदाक्रम्य वङ्गिना द्रवमाणं कार्पायसं निषिञ्चन्ति' इति ।
अयःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १ तीव्रे उपतापे,
२ लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयश्शूलमप्यत्र ।
अयच्छा त्वि० नास्ति यच्छा रोगोयस्य वेदे नि० अच् समा० ।
१ नीरोगे रोगशून्ये "यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छां सुमना
असतः यजु० १६, ४ अयच्छां नीरोगम् वेददी० । ५ व० ।
२ उपद्रवासाधने "तयास्मान्विश्वतस्त्वमयच्छायापरिभुज"
यजु० १६, ११, "अयच्छाया निरुपद्रवया" वेद दी०
अयज्ञ त्वि० नास्ति यज्ञो यस्य । अकृतयज्ञे । "पनीं अयज्ञ
अवृथा अयज्ञान्" ऋ० ७, ६, २, ।
अयज्ञिय त्वि० न यज्ञाय हितः यज्ञ-घ न० त० । १ यज्ञकर्माणि
दातुमनर्हे । माषादौ "अयज्ञिया वै माषा" श्रुतिः यज्ञकाले
ऽनुच्चार्येऽपशब्दे च अयज्ञियवाग्वचने भ० भ० २ यज्ञं कर्तु-
मनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ "अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतं
ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति" शत० ब्रा० ।
अयज्यु त्वि० यज-वा० उ नि० युट् न० त० । १ यष्टृभिर्दे
२ यज्ञविधातके च "शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते !
ऋ० १, १३१, ४ "यज्ञे दयज्योर्विभजातिभोजनम्"
ऋ० २, २६, १
अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न० त० । अकृतयज्ञे ।

"अयज्जानमदक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन्" भा० द्रो० प०
पोडशधा पाठः । "योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्ज्वा च स-
हस्रगुः" "अयज्जनान्तु यद्विस्तमासुरं वै तदुच्यते" मनुः ।
अयत त्वि० न यस्यते यम-क्त न० त० । १ अकृतयमे अकृते-
न्द्रियनिग्रहे । यतते यत-अच् न० त० । २ यत्नशून्ये ।
अयत्न पु० अभावे न० त० । १ यत्नाभावे आयासाभावे "तद-
वाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न कञ्चन" मनुः । न० व० ।
२ प्रयासशून्ये त्वि० "तद्योधवारवाणानामयत्नपटवास-
ताम्" रघुः ।
अयत्नवत् त्वि० न यत्नवान् । १ यत्नशून्ये "तेन तुल्यम्
क्रिया चेद्वति" "तत्र तस्येविति" पा० वा वति । २ यत्न-
शून्य तुल्यक्रियादौ २ यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।
अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न० त० । यस्य यथा विधान-
मुचितं १ तथा करणाभावे २ अनुचितकरणे ३ मिथ्याभूते च
नास्ति यथा योग्यत्वं यत्न । ४ अयोग्ये ५ अयत्ने च
त्वि० । "तस्मा अयथं कर्षदेतत्" ऋ० १०, १८, १५
"अयथमयत्नेन लीलया" भा० ।
अयथातथ त्वि० यथा योग्यं तथा न भवति "यथातथयथा
पुरयोरिति" पा० निर्देशात् नि० स० । १ अयथार्थे यत्
यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । "दैवे कर्माणि
पितॄन् च तद्गच्छत्ययथातथम्" मनुः । यत् कर्म
यदर्थं क्रियते तन्न साधयति" कुल्लू० तस्य भावः ध्वज् वा
पूर्वपदद्विः आयातय्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न० ।
अयथार्थ त्वि० विरोधे न० त० । यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते
यथा अयथार्थानुभवः । स च तदभाववति तत्प्रकारकं
ज्ञानं तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् ।
तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम्
अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हार्थे वति । अननु-
रूपे यथोचितभिन्ने । [२ स्वल्पे त्वि० ।
अयथेष्ट अव्य० न० त० । १ इच्छानुरूप्याभावे । अर्थ आद्यच्
अयन न० अय-भावे ल्युट् । १ गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्,
उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्यस्य चन्द्रस्य च २ गतौ, तथाहि
द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्याङ्गं मकरावधिमिथुनपर्यन्तम्
राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा
स्वगत्या प्राचीं गच्छन्पि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या
उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिमिथुनपर्यन्तं राशिषट्कं
क्रमेण दक्षिणावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षि-
णामेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

हियते तत्र सूर्यस्यायनं सौरैः षडभिर्मासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । “अयनविष्णुपदोषडशीतय” इत्युक्तेः ३ अयनाख्यसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दाच्चा । नभोमण्डले प्रवहानिलेन पश्चाद्गत्या बन्धस्यमाणस्य राशिचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशंशपर्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिक ६६।८ षट्षष्टिवर्षैरेकैकमंशमतीत्य प्राक्, पश्चाद्वा चलतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशंशपर्यन्तं प्राक्गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्वा च पुनः प्रागवलम्बते । यदा चैवं राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रनिर्दिष्टमेषादिस्थानात् उक्तकालभेदेनेकैकांशातिक्रमेण क्रमशः प्राचि, प्राक्ते, प्राक्ते, वा स्थाने रव्यादिग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्बते तदा निर्दिष्टमेषादिस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतमे, च स्थाने ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभापुञ्जसञ्चारः । तथाच ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मीनान्तात् पश्चादेकविंशंशे एवेदानीं विषुवादिसंक्रान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभापुञ्जसञ्चारः । अयञ्चायनानुसारेण ग्रहप्रभापुञ्जसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य छायापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे ल्युटि । ४ उक्तायनज्ञानसाधने शास्त्रे, “ज्योतिषामयनञ्चैवेति” ५ सैन्यनिवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गे च “अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः” इति गीता । आधारे ल्युट् । ६ पश्चि, ७ ऋहे, ८ आश्वये, ९ स्थाने, “ता यदस्यायनं पूर्वमिति” मनुः । प्रागुक्तराशिचक्रस्य क्रान्तिवृत्ता रम्भस्थानविशेषे १० अंशादौ च “तत्काले सायनार्कसेति” नीलकण्ठः । तथाहि मीनान्तो हि युगादौ अयनांशप्रथमस्थानं ततः प्रागगत्या कियदंशपर्यन्तचलनेन परावृत्य पश्चाद्गत्या पूर्वराशेः कियदंश पर्यन्तं गत्वा पुनः प्रागगत्या प्राथमिकचलनस्थानप्राप्तौ अयनस्यैकोविलक्षणो भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्गणपूर्णाकालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्यसिद्धान्ते । “विंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्गुणाद्यादवाप्यते ॥ तद्दोस्त्रिंशद्दशांशां विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृताद्युहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम्” इति ॥ “भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं स्वस्वविज्ञेयमितशलाकामप्रोतनक्षत्रगणैर्युक्तमित्यर्थः । युगे महायुगे प्राक् पूर्वविभागे विंशत् कृत्यस्त्रिंशत्तद्व्याका कयः

विंशतयः षट्शतमित्यर्थः । परिलम्बते भ्रुवाधारभगोलस्थानात् तद्हरमवलम्बते । अत्र परिलम्बत इत्यनेन भचक्रपूर्णभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभगणप्रसङ्गेन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्हरमवलम्बनोक्त्या परावृत्य यथास्थितं भवतीत्यागतं यथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भचक्रं पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः परावृत्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्वतश्चलति ततोऽपि परावृत्य यथावस्थानं स्थितमित्येको विलक्षणो भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनानुक्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र विंशत्कृत्य इति पाठः प्रामादिकः । “युगे षट्शतकृत्यो हि भचक्रं प्रागवलम्बते” इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । “तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति” ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्शतगुणिताद् भूदिनैर्युगीयसूर्यसावनदिनैर्भक्ताद्यत् फलं भगणादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्तस्माद्दशांशा दशभिर्भजनेनाप्तभागास्त्रिगुणिता अयनसंज्ञका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्पर्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भचक्रपूर्वापरचलनवशाद्युत्हीनाद्गुहात् पूर्वापरभचक्रचलनावगमस्त्वयनग्रहस्य षड्भान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । छायापक्षमाणा चरदलं चरं पूर्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दादयनवलनमायनवृत्तस्य सङ्ग्रहप्रते । यद्यापि तत्संस्कृताद्युहात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यत्वादुग्रहणं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्या केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्यायाः क्रान्तेः साधनं तु केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिमात्रं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं छायाचरदलादिकयनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः परावृत्य स्वस्थान आगत्य तत्स्थानात् पूर्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च मृश्यादिभूतक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेवत्वामन्नः प्रागानीतग्रहभोगावधिरूपः स्वस्थानात् पूर्वमपरत्वं वा क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य वा पश्चिमभागः पूर्वभागो वा गतः । सम्पाते तद्वृत्तयोर्ध्याम्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्वसम्पातप्रदेशे तु तयोर्ध्याम्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिरुत्पन्नातो यथास्थितग्रहभो-

भात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकग्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता
तत्र सम्पातावधिकग्रहभोगज्ञानार्थं पूर्वसम्पातावधिकः
पूर्वाधिकारोक्तो ग्रहभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्वसम्पाता-
श्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पा-
तप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति ।
क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति
तत्साधनमपि तत्संस्कृतग्रहात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-
शतभगणेभ्यः पूर्वानुपातरीत्याहर्गणादुत्पन्नग्रहभोगो भगणा-
दिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्वभचक्रावलम्बनं गतम् ।
वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्वाशिषट्क्रान्तगते राश्या-
दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्ववलम्बनम् । तत्रापि
विभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः
साधितस्ततो नवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि-
मित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवत्यं भुजांशास्त्रिगुणिता
दशभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् रङ्ग० ॥ “स्फुटं दृक्कुल्यतां
गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं होदं छायाकात्
करणागते ॥ अन्तरांशैरघाट्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके” सू०
सि० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ
चलितं चक्रं दृक्कुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् ।
तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च
सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्धावधिमेघतुलाद्योः कर्क-
सकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति
क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु
पूर्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह ।
प्रागिति । छायाकाद्वह्निने सूर्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये
प्राच्यपरस्त्वस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यन्त्रिदिने वा मध्या-
ह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः ।
करणागते प्रागुक्तप्रकारेणातीतः स्रष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं
प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति
शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमा-
भिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो
वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताङ्गणितागतस्तु
रेवतीतारासन्धावधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रा-
न्तिवृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतच्छायाकोऽधिको
भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वगुपपन्नम् ।
रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने
स्थिते सौरागमे “विंशत्युक्त्युगे भाना” मित्युक्तेः

सोमसिद्धान्ते “युगे षट्शतकत्वो हि भचक्रं प्राक्
विलम्बते” इत्युक्तेः ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतै-
र्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो
भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं
मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः
परिवृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि
पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तभागस्य परावृत्य
प्राग्गत्या पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं
चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राग्पश्चाद्वृत्तिभेदेन
एकोऽयनभगणोभवतीति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८
अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-
मासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकोकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति
ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽंशस्तदा एक-
वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचलनं
मायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं
प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्या-
पत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि
अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन
२४० भगणाः १२६६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः
८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रिपुगे ५४०
भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४६७३ यदि
७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४६७३ वर्षेषु
किमिति त्रैराशिके ७४ अंशाः ३५ कलाः ४४ विकलाः
लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-
दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-
णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परा-
वृत्य मीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः प्राग्गत्या मेष-
सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।३५।४४ अय-
नांशादिः स्यात् । नच तत् छायादिसंवादि प्रथमं प्राग्गति
स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यं
शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने
५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।३५।४४
अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे
इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्योतिर्वित्सम्प्रदायः ।
अतएव एतदयनांशमादायैव ग्रहस्पष्टादिकं ग्रहस्थं
साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदीन्तनाः ज्योति-
र्विदांशिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीम-
न्तोवापुदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राहुदृष्टान्तेन सर्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रुः तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वद्भिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वा वगन्तव्यः । तथा हि छायादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं ५४ विकलाः इदानीं पश्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योतिर्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केवलं पश्चाद्गत्याऽयनस्थानचलनेन भचक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारे । यदि ५४ विकलाभिः एको वर्षस्तदा १२६६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनुपातेन २४००० वर्षेष्वेको भगणो भवति यदि २४००० वर्षैः एकोभगणः तदा ४३२००० वर्षात्मके महायुगे कति भगणाभवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणाभवन्ति । ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्शतसंख्याविरोधः इदानीं मोननवांशे अयनस्थानविरोधश्च । तथा हि तन्मते राशिचक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा २४००० वर्षैरेकोभगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके कृतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः । १२६६००० वर्षात्मकत्वेतायाम् ५४, ८६४००० द्वापरे ३६ इत्येवं त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४६७३ गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरेको वर्षस्तदा ४६७३ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४।३५।४४ अंशादयोगताः इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा पश्चाद्गत्या भगणपूरणस्वीकारेण मीनान्तात् ७४।३५।४४ अंशादितः पूर्वमयनस्थानापत्तिः तथाच मीनान्तात् तावद्भिरंशैः पूर्वं मकरस्य पञ्चदशंशे अयनांशादि स्यात् । न च तथा प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां केषाञ्चित्सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या भचक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव । किञ्च अतिचिरन्तनकालैः संवादनीये प्राग्गतित्वे पश्चाद्गतित्वे वा आर्षं ज्ञानं विना निर्मुक्त्यासम्भवः अतः सौराद्यागमोक्तं प्राग्गतित्वमनादृत्य प्रथमं पश्चाद्गतित्वस्वीकारः केवलपश्चाद्गतित्वस्वीकारः अयनचलनस्य तद्भगणसंख्यातो विषमकल्पनञ्चार्वाङ्गदृशां आगमविरोधात् वचनमात्रेण न श्रद्धाय प्रभवति । किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्राग्गतित्वमनादृत्य केवलं पश्चाद्गतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम् तिथ्यादिसाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च । एतेन इल-गिड्या अपि ज्योतिर्विचारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्रकालमात्रपरिमितिवादिनोऽपि परास्ताः । तैरपि प्रतिवर्षं ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च षट्षष्टिवर्षैरेकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्यदि एको-

ऽंशः पश्चाद्गच्छति तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० कतीत्यनुपाते ६० अंशाः समायान्ति तेन मीनान्तात् ६० अंशान्तरे पश्चाद्गत्या धनुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतदुष्टविरोधत्वादपेक्ष्यमेव मीनान्तं विहाय अन्यत्र कान्तिवृत्तारम्भस्थानतश्चलनकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योतिर्विदाम्मतमसङ्गतमेव तैरपि तद्वधिक्रान्तिवृत्तारम्भांश्चलनस्वीकारात् । इदानीं च संवाद्ययनानुसारेण मीनान्तात् २०।३५।४४ तत्त्वानुपाते प्रायेण १३७० वर्षा आयान्ति तत्रैव सृष्टिकल्पनन्तु नैव सम्भवति ख्रीष्टाब्दे १८७३ कालस्य ततोऽधिकत्वेन तत्पूर्वं सृष्टेरुचितत्वात् । पुनर्भगणान्तरस्वीकारे तु २४००० वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टिकालाः अन्ततः स्युः तावतिथेच काले सर्वग्रहाणां मेषादौ स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादरणीयमेव । प्राग्दर्शितसरणौ प्रीचीनसम्प्रतिरपि यथा । “मृगसंक्रान्तिः पूर्वं पश्चात्तारादिनान्तरे । प्रतिवर्षं चतुः पञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः । एवं चतुःपञ्चदिनादयनारम्भणं क्रमात् । व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम् । कर्किसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणायनम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रविसंक्रान्ति-तोमेषतुल्योरभितः पुनः” तिथि० त० । अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । एतत् सूर्योदक्षिणासुत्तरां वाऽत्र आधारे ल्युट् । पूर्वोक्तीरीत्या सूर्यसोत्तर-दक्षिणागत्याधारे ११ काले तथा च । “तपस्तपस्यौ शिशिरावृतः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतः शुक्रश्च शुचिश्च शीष्णावृतः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतः इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतः सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतः अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति श्रुतौ “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः । धूमोरातिस्तथा वर्जः षण्मासादक्षिणायनमिति” गीतायाञ्च षण्मासानामेव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अयनाभिमानिदेवेषु “आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” शा० सू० । अर्चिरादीनां तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् “तेऽर्चिर्मभिसम्पद्यन्ते अर्चिषोऽहः अह्न आपूर्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षात् यानुदङ्ङेति तान्मासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य स एतान् ब्रह्म गमयतीति” छा० उ० श्रुतौ ब्रह्म-गमयित्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वौचित्यम् । “अयते याति अनेन ऋतुत्वयेण सूर्योदक्षिणाशसुत्तराणां वेति

ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । “यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एतीति” तथा छन्दोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति” तैत्तिरीयाः क्रतु ग्रहत्राक्षणे पठन्ति “तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति” एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् “ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ज्येष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने तु मकरकटसंक्रान्त्यादिक एयायनद्वयकाल इति यथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गच कक्षा अधीयते “उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्वती भूत्वेत्यादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्तव्यता गृह्यसूत्रिषु प्रसिद्धा । सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह “देवतारामवा-प्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् “मातृ-भैरववाराहनारसिंहविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये माधवः । “सौरेण द्युनिशोर्वामं षड्शीतिसुखानिच । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । कुन्तिउत्तरास्त्रस्थान-चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटानयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा” का० भा० सूत्रितः । एति समृद्धिमनेन करणे ल्युट् । १२ सत्वविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्दत्तम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि० । “युतायनांशोऽपकोटिशिङ्गिनी जिनांशमौर्व्या गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छ-शाङ्कायनदिक्कमायनमिति” आयनं चलनमस्फुटेषुणा सङ्कुणं द्युगणभाजितं हतम् । पूर्वपूर्वपृष्टतिभिर्गृह्यतव्यज-भोदयद्वायनाः कलाः “अस्फुटेषु चलनाच्चतिस्तु वा

षट्पिहत् फलकलाः स्युरायनाः” इति च सि० शि० । अयने भवः ठञ् । आयनिकः अयनभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनांशधारे काले अयन(च)वलन न० इत० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने ।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन-ङ । अयनांशजाते मासादौ ।

अयनभाग पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे ।

अयनमास पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे ।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्+क्रम-क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अचला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेषादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादि-स्थानात् पश्चात् पूर्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतिं विनापि ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति-रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानेनैव जायमानत्वाद-चलत्वम् । अनर्थेव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा सप्त च । षट्कर्मसंस्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्पष्टीकृत-संस्कारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्पष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्पष्टीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “गुरोर्भध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः । अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेन्न सवत्यम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् केऽप्याहुरधिमासकम्” इति कालमाधवीयष्टतसृतेः मध्य-संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्ट-
संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात्
यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो ग्रहोराश्यान्तरं गच्छति
सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्कार-
रहितः राश्यान्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-
रुच्यते । संक्रान्तिश्च “तुष्टेः सहस्रभागोयः स कालोर-
विसंक्रम” इत्युक्तसूक्ष्मकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति
मन्त्रे अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्तादृशसूक्ष्मकाल इति
भेदः । तादृशसूक्ष्मकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे
वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन “मुख्याभावे प्रतिनिधिः
शास्त्रार्थ” इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदर्शय्यता स्नाना-
द्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या च तथा कल्पत्वे स्पष्ट्याद्युक्तकाल-
विशेष एव तदङ्गत्वेन कल्पते यथोक्तं कालमाधवीये
स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुक-
ल्पएवादर्थव्यः यथाहं देवलः “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मादुर्ज्ञेयः
पिशितेक्षणैः । तद्योगादप्यधश्चोर्द्धं विंशन्नाद्यः पवित्रिताः”
इति देशव्यवधानराहित्येनात्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तरराशयो-
र्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं
प्रविशति स कालः योगद्वष्टं विना मांसदृष्ट्या दुर्गन्धः
अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालग्रहणासंभवात् संक्रान्तिसम्ब-
न्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकै-
कस्मिंस्त्रिंशद्वटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति । तत्र
अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं
तत्रैव मेषादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्
पूर्वमेव एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषायनमेवं वृषभाय-
नमित्येवं तन्नामाङ्कितम्भवति तत्काले तस्मिन्नेव स्नानादिषु
पुण्यकालमाह जावालिः “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीये-
ऽप्ययने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति”
मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिव्ययनेषु तत्तत्सं-
क्रान्तिवत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिन त्व-
यने संक्रान्तिवैलक्षण्यं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः
पुण्या इति । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्तिष्वयने पुण्यकालः
किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो
भवति इयांस्तु विशेषोऽवेरेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अ-
यनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह
तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्रराशोरविसंक्रमे सूर्यार्वाक्
परस्तादृशचन्द्रनाद्यः पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरालवैर्युता एकैव

नाडी मुनिभिः शुभोक्ता । नाड्यस्तस्यः सपलाः कुजस्य ।
बुधस्य तिस्रः पलविश्वयुक्ताः । अर्धर्जनाद्यः पलसप्त-
युक्ता गुरोस्तस्यः सपलाश्च शुक्रे । दिनागनाद्यः पलसप्त-
युक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्यन्तमध्ये जपहोम-
दानं कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधामेति” । अयमर्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः
तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक् परतश्च-
पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च
पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकास्तदृश पलानि च
पुण्यकालः वृहस्पतेरपि सार्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि
च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः
शनैश्चरस्य द्व्यशीतिघटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः ।
पीयूषधारायां तु जैमिनिवचनत्वेन एतद्वचनमुपन्यस्तम् ।
मेषायनादिषु संक्रान्तिस्फुटीकरणञ्च रुद्धर्तचिन्तामणौ “तथा-
यनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृताः दिनादि । मेषा-
दितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बह्वपुण्यदास्ते” ।
यथा राशिसंक्रमाः बह्वपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति
द्योतनाय तथाशब्दः । अयनांशाः षष्ठा पुण्या स्पष्टया
सूर्यगत्या विहृताः लब्धैर्दिनाद्यैः दिनघटीपलैः कलां
कृत्वा मेषादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक्चलसंक्रमाश्चल
संक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपश्राद्धहोमादौ बह्वपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्ठसिद्धान्ते
चलसंक्रमयुद्धमासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव
राशिसंक्रान्तिरुच्यते” पुलस्त्यः “अयनांशसंस्कृतोभानुर्गोले-
चरति सर्वदा असुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिस्तयोः ।
स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्माणि यत् कृतं चलसंक्रा-
न्तावच्छयं पुरुषोऽश्रुते” इति रत्नमालायाम् “यावद्भिरंशैर-
यनच्युतिः स्यात्तद्भोग्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्विष्णुप-
दादिकानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति” अयनांशा-
नयनञ्च अयनशब्दे दर्शितम् । तत्तद्वाश्यादिमार्गेषु सूर्यादि
तेजःपुञ्जसञ्चारश्चलसंक्रमोमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम
इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नीयमानस्य
दीपस्याप्येदोपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे
क्षणान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्वेषामपि ग्रहाणां
चलसंक्रमाद्रष्टव्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेनैव
मानेन वज्राङ्गगणना स्यात् इति चेत् न आश्विन्यादिभानां
विसंवादात् तथाहि सूर्याक्रान्तराशितत्तदृशनक्षत्रस्यैव
सन्ध्याकाले प्रथममुदयोज्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसम्मतश्च । तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्यस्य तत्तद्वाशिष्ठक-
नक्षत्रस्थितिसंस्कारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०, ३५,
४४, एतदंशादितः पूर्वं रवेर्मेघादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य
च तद्घटकनक्षत्रस्थितेस्तत्तत्तद्दर्शनक्षत्रस्य सन्ध्यायां
प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०, ३५, ४४
सूर्यचन्द्रयोरेकराशिस्थितेन अमावस्यापत्तिस्ततः पञ्च-
दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्वं प्रत्यक्ष
संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-
मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयसाम्यव्यव-
हारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविधत्वात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि
तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्या प्राग्प्रदर्शितपुलस्य
वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, “दिनरात्रि
प्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्” अतः सकलकर्माणि”
इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च स्मार्त्तकर्मविशेषे, लग्न-
ज्ञानादिकर्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः
अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-
कालताभिधानानुपत्तिः तथा च यथा मासवत्सराणामनेक-
विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसं-
क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता । किञ्च सायन-
संक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष
धारायां दर्शिताः । तेऽप्यलोपदर्श्यन्ते । सायनगणनया
त्वयोग्येऽपि काले ग्रहः कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-
न्तरे वोपलभ्येत सूर्यचन्द्रयोस्तु तेजोवृद्धत्वाच्चक्षत्रतेजः
परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलभ्यो यद्यपि । तथापि
कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलभ्योऽप्यत एव गोचरादिविषयक
दुष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन्
ग्रहणादिविसंवादश्च । तस्माच्चिरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यव-
हारो युक्तः यत्तु अजागलस्तनद्वेत्यादि प्रागुक्तवचनम्
“पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मत-
मित्यादिवशिष्टवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् “न
निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति” न्यायात्
अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-
पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्तेः “दिनपति
संक्रमात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकाणः सः । परतः
षोडश नाड्यः स्नानदानकार्येष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-

नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-
विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-
चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज पु० अयनस्य अंशः तज्जः । प्राथमिकक्रान्ति
द्विसारम्भस्यानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते
व्युत्क्रमेणादितो बुधैः” ज्यो० तत्त्व० ।

अथव पु० अत्योयवस्तुत्तुल्योवा । १ पुरीषजे क्षमिभेदे क्षमिशब्दे
विवरणम् नास्ति यवः यज्ञसाधनं यत् । अङ्गतया
यवहीने तिलसाधने २ पितृकृत्यादौ । युमिश्रणे कर्त्तरि अच्
न० त० । ३ असम्बद्धे शत्रौ ४ रविचन्द्रयोर्वियोजके कृष्ण-
पक्षे च “अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवाअपरपक्षा
वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुवते” इति शतब्रा० ।

अथवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्यौ यत् यु-असुन्
न० त० । अर्द्धमासे पक्षे । “सजुरद्धो अयवोभिः” यजु०
१२७४ “यवाश्चायवाश्चार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे० दो० ।

अयशस् विरोधे न० त० । यशोविरोधिनि अपवादे । अयशो-
“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनुः । “स्वभावलोलेत्य
यशः प्रमृष्टम्” रघुः । न० व० । कीर्त्तिशून्ये त्रि० वा कप्
अयशस्कः तत्त्वैव ।

अयशस्कर त्रि० अयशः करोति कृ-ताच्छील्यादौ ट
स्त्रियां ङीप् । अपवादकरे ।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न० त० ।
अपवादकरे “पैशुन्यान्तालस्यायशस्यानि हित्वा” सुश्रु० ।
अयश्चूर्णं न० ईत० । “शङ्खद्रुसं तुरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदिति ।
निःक्वायेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् । अयश्चूर्ण-
न्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्” सुश्रुतोक्ते लौहचूर्ण-
घटितौषधभेदे ।

अयस् न० एति चलति अयस्कान्तसामिध्यात् इण-असुन् ।
लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसामिध्याच्चण-
नासथात्वम् । “सुहृदयो हृदयः प्रतिगर्जताम्” “अभितप्र-
मयोऽपि माह्वं भजते कौव कथा शरीरिणाम्” इति च रघुः
“ताम्रायः कांस्यरैत्यानां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांस्य-
पलानाञ्च द्वादशाहमपाक्षता” इति च मनुः । अयसः प्राकादि
अमृतसारशब्दे ३२ ई पृष्ठे दृश्यम् । अधिकं लौहशब्दे
वक्ष्यते । उपचारात् २ अयोनिर्गते शक्तादावपि । “तेजो-
ऽयसो न धाराम् ऋ० ई, ३, ५, अयसः अयोमयस्य प-
रत्वादेर्धाराम्” भा० । हिरण्यदृष्टोऽयो अयपादाः ऋ०
१, १ ई ३, ८ भावे असुन् । ३ गमने न० । ज्योतिरकारि हरितो

नाऽयसे ऋ० १, ५, ७, ९ “अयसे गमनाय” भा० अयसा-
निर्मितम् अण् । आयसम् लौहमये कठाहादौ अयसो-
विकारः अण् आयसः । लौहविकारे ‘अयस्कान्तद्रवायसम्’
रघुः “आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् ।
मयट् अयोमयः । वेदे तु अयस्त्रयादि० नि० अयस्त्रयः ।
लौहविकारे लि० स्त्रियां ङीप् । चतुर्थ्यां कण् ।
आयसीयः अयस्त्रिदशदेशादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।
एति यज्ञस्थानम् इण् असुन् । ३वङ्गौ पु० ।
“अयाश्वाग्नेऽस्यनभिश्चययाश्च सत्वमित्तमया असि ।
अयानो यज्ञं वह्नास्यया नोऽवेहि भेषजम्” यजु० ।
४हिरण्ये निरु० “रक्षोहा विचषेणिरभियोनि-
मयोहतम् अभ्यनूषतायोहतम् ऋ० ६, १, २, ८०,
“अय इति हिरण्यनामेति भा० “हिरण्यपाणिः प्रति-
दोषमास्थात् अयोहनुयजते इति ऋ० ६, ७, १, १,
अयोहनुर्हिरण्ययहनुः” भा० ।

अयस्कंसा पु० न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् ।
लौहनिर्मिते पानपात्रे ।

अयस्कृषी स्त्री अय इव कर्षावस्य गौ० ङीप् । लौह-
तल्यकठिनकर्षयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस्सु कान्तः रमणीयः कस्कादि-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति ख्याते १लौहभेदे ।
अयसां कान्तः इष्टः सन्निधिसात्वेणाकर्षकत्वात् । सन्निधि-
सात्वेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते २प्रस्तरभेदे ।
“शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्” कुमा० “स चकर्ष
परस्मात्तदयस्कान्तमिवायसम्” रघुः । अयस्कान्तेनाकर्ष-
णीयशल्यापनयनार्थे ३व्रणचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते
“अनुलोममनववद्मकर्षमनल्पव्रणसुखमयस्कान्तेन” ।

अयस्काम लि० अयः कामयते कम-अण् उप० स० सत्वम् ।
लौहाभिलाषिणि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार लि० अयोविकारं करोति क-अण् उप० स०

अयस्कुम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये घटे ।

अयस्कुशा स्त्री अयःसहिता कुशा शाक० त० सत्वम् ।
लौहसहितकुशायाम् ।

अयस्त्रुति स्त्री अयसा कृतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-
तोक्ते महाकुष्ठचिकित्साभेदे “अथ ऊर्ध्वमयस्कृतीर्वचप्रासः ।
तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्नि-
प्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश-
वारांस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्म-

चूर्णानि कारयेद्वाढतान्तवपरिस्त्रावितानि ततो यथाबलं
मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्य-
नस्तमलवणमाहारं कुर्वीत । तुलासुपयुज्य कुष्ठमेहभेदः
श्वयधुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति
तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वय-
स्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्त्रुण पु० अयोनिर्मितः स्थूणः वा विसर्गलोपः । लौह-
मये १गृहस्थूणे ईव० । तथाविधगृहस्थूणयुक्ते २गृहस्थे ।
“अयस्त्रुणगृहपतीनां वै” शतब्रा० अयस्त्रुणा गृहपतय-
स्तेषामिति तेषाम् हीनद्रव्यकत्वादाक्षेपः भा० । ७त०
३अयोमयाक्षे रथादौ लि० । “व्युष्टावयस्त्रुणमुदिता
सूर्यस्य” ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्त्रुणमयोमयशङ्कुं गर्त्तं
रथं वेति भा० । ४अक्षिभेदे पु० तस्य गोत्रम् अण्
आयस्त्रुणः तस्य वङ्गु लुक् । अयस्त्रुणाः । गौ०
पाटात् ङीप् अयस्त्रुणी ।

अयस्पात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्त्रय लि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये “असुरा एषु लोकेषु
पुरश्चक्रिरेऽयस्त्रयोमेवास्मि लोके रजतामन्तरीक्षे हरिणीं
दिवि” शतब्रा० । “भूम्या अयस्त्रयम् पातु” अथ० ५, २८, ६,
शतमृष्टिरयस्त्रयोः अथ० ४, २७, ८, कन्दसीति प्रायिकं
तेन लोकेऽपि “परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्त्रयम्”
भा० आ० प० “ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डमयस्त्रयोम्
भा० द्रो० प० ।

अयस्त्रयादि पु० ईत० “अयस्त्रयादीनि कन्दसि” पा० उक्ते
भत्वादिकार्यार्थे निपाताङ्गे अकृतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न० त० । १अमृताख्यवृत्तौ “अमृतं
स्यादयाचितं” मिति मनुः । २अप्रार्थिते लि० । “अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्” “अयाचिताहृतं पाह्यमपि
दुष्कृतकर्मणः” सृतिः “याचेर्दुहादिपाठात् गौणे
कर्माणि” क्त । यस्य सकाशे न याच्यते ३तस्मिन् जने च ।

अयाज्य लि० न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्मणि यत् न० त० ।
पतितादौ सृतिनिषिद्धयाजने । ते च सृत्तौ दर्शिताः यथा
देवलः “पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः मिश्रित
स्तेन सोऽद्भान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिस्त्वम्भं
साध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन
न संशयः । बौधा० “संवत्सरेण पतति पतितेन न
संशयः याजनाध्यापनादुयोनात् सद्यो न शयनासनात्” ।

मनुविष्णू । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु यानामनाशनात्” पैठौनसिः
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् त्वेकशयनासनात्” । पतितानभि-
धायाह सुमन्तुः । “यश्च तैर्यौनमौखस्त्रौवाणां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इयात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकमि-
त्यर्थः मौखं मुखसाध्यमध्यापनं स्त्रौवं स्त्रुवसाध्यं याजन-
मित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्य-
वगम्यते प्रा०वि० । हारीतः । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोज-
नात्” वृहस्पतिः । “पाण्सासिके तु संयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनै-
वाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सराद्धेनेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने
पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्यस्य जानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुर्याजनाध्या-
पनादिकमाह देवतः । “आचार्याद्भ्रतर्नियमशुश्रूषा-
दिभिस्त्वयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्र-
मसामर्थ्यं भक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुक्षोराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिः खदिर
पलाशाश्चत्यन्यप्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुक्स्तु-
वोदूखलसुषलकुठारखनित्यूपदारुचर्मदर्भप्रावपवितभाज-
नादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोत्साहिहोतृध्वर्युब्रह्मादिभिः
ऋत्विग्भिः कास्यनैमित्तिकाणां पक्षादिपूर्वकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
व्याख्यातम्” । तथा च ज्योतिषोमादियज्ञानां याजनं
गुरु, पूर्वादिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः
पतेज्जानन् सहभोजनमेव च” । यमः । “असत्प्रति-
ग्रहीतारस्तथैवायाज्याजकाः । नक्षत्रजीव्यते यश्च
सोऽन्वकारं प्रपद्यते” । वसिष्ठः । अहधानस्य-
भोक्तव्यश्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव बहुयाज्यस्य यश्चो
पनयते बह्वत्” । बोधायनः । “बहुप्रतिग्राह्यं
वाऽप्रतिगुह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा

प्रतिगुह्य अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्” ।
वशिष्ठः । “एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता” दक्षि-
णात्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञायते” “एतच्च शूद्रेतरस्यो-
पपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
धर्मप्रदीपः” प्रा०वि० । तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्याप-
काद्यनुवृत्तौ यमः । “एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तन्तु
मार्गताम् । भैक्षान्नसुपयुञ्जानोद्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ।
फलं नागहृदे तोये स्रवयेदभिभावितम् अर्थोत्सर्गेण
यन्त्वान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । अक्षारणलवणं
रुक्षां पिबेद्दक्षसुवर्चलाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्यव-
हार्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागहृदे गज-
मज्जनयोग्यहृदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्वान्ते व्रतान्ते ।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य
पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवे-
याज्यशब्दे । “अयाज्ययाजनैश्चैव नास्ति क्रमेण च कर्मणाम्
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः” मनुः ।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ईत० ।
अयाज्यस्य पतितादेर्याजने “सेवायाज्यसंयाज्यपारदा-
र्यात्मविक्रयः” इति मनुः ।

अयातयाम पु० न यातयेयामः समयोऽस्य । १ अपर्युषिते
२ अनतिक्रान्तकाले ३ विगतदोषे च । “छन्दांस्वेतत्
पुनराध्याययत्ययातयामानि करोति-न वा अत्र स्तुवते
न शंसन्ति तच्छन्दांस्वेतत् पुनराध्याययत्ययातयामानि
करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“छन्दांस्यातयामानि” भाग० । “अयातयामानि विगत-
दोषाणि” श्रीधरः ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न० त० ।
१ राक्षसभिन्ने २ अहिंसके च योमायातुं यातुधानेत्याह
ऋ० ७, १०४, १६, अयातुमराक्षसम् भा० । “ह्वयामि
देवा अयातुरग्ने ! ऋ० ७, १४, ८ अयातुः अहिंसकः भा० ।

अयायातय न० त० । मिथ्यात्वे । अयथातथशब्दे विवृतिः ।

अयान न० न यानं चलनं यस्य । १ स्वभावे निसर्गे यथा
जले शैल्यं अग्निरुष्णता न हि तत् कदापि जलतीति तस्य
तथात्वम् अभावे न० त० । २ गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न० व० । ३ यानशून्यत्वे ति० ।

अयानय पु० द्यूते सर्वशरगन्तव्यशेषसोमाभूते शीर्षस्थाने
व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा आनीयन्ते
शारा अस्मिन् इत्यानयः अथेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

गमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः ख ।
 द्युतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः
 शारास्तु त्रिंशत् तै च एकैककितवेन पञ्चदशशो
 पाह्याः स्वशामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठ-
 रूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्व-
 ऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयोना इत्युच्यन्ते तत्रायं
 प्रकारः “ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
 असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिशाव-
 सेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते द्वादिशाराश्रित-
 कोष्ठं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-
 धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
 “अनुपदसर्वायानयं बद्धा भक्षयति नेयेषु” पा० “अया-
 नयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयोना शारः” सि० कौ ।
 अयागु ति० अयमश्नाति नाशयति अश-उ-ईत० । शुभा-
 वहविधिलोपके यातुधानभेदे “खलजाः शकधूमजा उरुण्डा
 ये च मट्मटाः कुम्भसुप्का अयाशवः । तानस्या
 ब्रह्मणस्पतेः प्रतीबोधेन नाशय” अथ० ८, ई, १५ ।
 अयास्य ति० यस-णिच्-शकार्ये यत् न०त० । १ उपलप-
 यितुमशक्ये “अयुजो असमोन्मिरेकः कष्टोरयास्यः” ऋ०
 ८, ई, २, २, “अयास्यः उपलपयितुमशक्यः” भा० । यासः
 प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न०त० । २ युद्धरूपसाधनैः साध-
 यितुमशक्ये शलौ । आस्यादयते निर्गच्छति अच् पृ० पदव्य-
 त्तयः । ३ सुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायौ उपचारात्
 ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । “अयास्यः स्तवमाने-
 मिरकैः” ऋ० १, ई, २, ७, “अयास्यः यासः प्रयत्नः
 तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः
 साधयितुमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्ति-
 मुख्यः प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
 क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
 तथा च ऊन्दोगैरान्नातम् “तं हायास्य उद्धोयमुपा-
 साञ्चक्रे एतसु एवायास्यं मन्यन्ते आस्यादयते
 तेनेति” । अथवा अयमास्ये सुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा
 च वाजसनेयकम् “ते होतुः क सु सोऽभूद्योन इत्य-
 मसन्तेत्ययमास्यान्तरितीति” । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः” भा० ।
 अयि अव्य० इण-इन् । १ प्रप्ते, २ अनुनये, ३ संबोधने,
 ४ अनुरागे च “अयि सम्प्रति देहि दर्शनम्” “अयि
 जीवितनाथ । जीवसि” इति च कुमा० । “अयि
 जानीषे रेभिलस्य सार्धवाहस्य गृहम्” मृ० ८० ।

अयुकुद पु० अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तपक्षे
 वृत्ते तस्य हि प्रत्येकपक्षवे सप्त सप्त पक्षानि विद्यन्ते ।
 “ववरयुकुदगुच्छसुगन्धयः” माघः । अयुकपत्वादयोऽप्यत्र ।
 अयुक्तं लि० युज-क्त न०त० । १ विषयान्तरासक्ततया कर्त्तव्येष्व-
 नवहिते, २ अनुचिते, ३ आपद्गते ४ असंयुक्ते च
 “अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैकतिकोऽलसः गीता”
 अयुक्तः अनविहित इति आ०त० रघु० । “नचायुक्तस्य
 भावना” गीता ५ अयोग्ये “अयुक्तरूपं किमतः परं वद”
 कुमा० । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकत् ।
 ईबहिर्मुखे “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते इति
 गीता” “अयुक्तः बहिर्मुखः” म०त० रघु० । युक्तियुक्तं
 युक्तम् न०त० ७ युक्तिमूल्या लि० । “अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्”
 इति दुर्गादासः ८ अनियोजिते च । “अयुक्तचारप्राणधिः
 नीति० ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ युक्त्यभावे । न०ब० ।
 २ युक्तिमूल्या ३ योजनमूल्या च लि० ।

अयुग न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) विषमे । “युगपदयुगस-
 म्पिस्तुल्यसंख्यैर्मयूखैः” माघः अयुगनेत्रः त्रिनेत्रः अयु-
 गेषुः पञ्चशरः १ अयुगलादयोऽप्यत्र । न०ब० । २ युगमूल्या
 लि० । ३ भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न०त० । युगपद्भिन्ने क्रमिकभवने ।

अयुगू स्त्री एति बन्धत्वम् इण-उन् अयुगोयते गै-कू ।
 काकबन्ध्यायां स्त्रियाम् । “अयुगूः काकबन्ध्या या जाता
 तां न विवाहयेत्” कात्या० स्मृतिः ।

अयुग्म न० न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) १ विषमे ।
 यथा संख्यायामेकविपक्षसप्तादयः । न०ब० । २ तत् संख्या-
 न्विते लि० । “अथेन्द्रिचक्षोभमयुग्मनेत्र” इति कुमा० ।
 अयुग्मशरः पञ्चवाणः । अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्म-
 वाहः सप्ताश्वः । “अयुग्मे विधवा नारी” उ०त० पु० “युग्मासु
 एवाजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु” मनुः । “द्वादशराशिषु
 विषमसंख्यानितेषु मेषमिथुनसिंहतलाधनुःकुम्भेषु” श्लोके
 प्रथमतृतीयचरणयोः ।

अयुग्मनेत्र पु० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे
 “अथेन्द्रिचक्षोभमयुग्मनेत्रः” कु० । अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य । सप्तच्छदे
 (च्छातिम्) वृत्ते अयुग्मपत्वादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मवाह पु० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्ताश्वे सूर्ये ।
 अयुग्माश्वादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चवाणे कामदेवे
अयुग्मवाणादयोऽप्यत्र । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते ।
अयुज्ज् लि० न युज्यते सजातीयेन, युज-किन् न०त० ।
अयुग्मे (विजोड्) विपमे “अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि नजरगाश्च पुष्पिताया” “अयुग्दानं स्त्रीणाम्”
गोभि० । “अयुक् अयुग्माक्षरम्” सं०त० रघु० “अयुक्तु
तु पितृन् सर्वान्” मनुः । “ववुरयुक्च्छदयुक्छगुग्मयः”
माघः ।

अयुत लि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १ असंयुक्ते २ असम्बद्धे च
३ दशसहस्रसंख्यायाम् न० “सूर्याभिसंख्यया द्वितिसागरैर-
युताहतैः” सू०सि० । स विज्ञेयः परः धर्मानाज्ञाना-
मुदितोऽयुतैः” मनुः । ४ तत्संख्याज्ञिते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-
भूते णिनि । पुरुषं स्यात् महाभौमपुत्रे राजभेदे । “पूरोस्तु-
भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय” इत्युपक्रम्य
“महाभौमः खलु प्राप्तेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे
अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
नायित्वम्” भा० आ०प० ।

अयुतशस् अयु० अयुतमयुतम् वीक्षार्थं कारकात् शस् ।
अयुतमयुतमित्यर्थः ।

अयुतसिद्ध लि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १ कार्यद्रव्ये घटादौ
तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्यान्त्रिते २ गुणे ३ कर्मणि च तदेत-
दयुतसिद्धत्वं कार्यद्रव्यगुणकर्माणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रि-
यते यथा शा०भा० । गुणकर्मादीनां कारणद्रव्या-
त्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम्
“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति
यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्
अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत
कथं तत्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते नतु पटदेशः
पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
तन्तुदेशाः तथाचाहुः । “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते
गुणाश्च गुणान्तरमिति” तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं
पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे
शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत ।
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत् सव्यदक्षिणयोरपि

गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाव-
त्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्बेदः सम्भवति तस्य
तादात्म्ये नैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः सं-
योगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येव । तेषां
प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्य-
तरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
णेन सम्बन्धः समवाय इति” एवमपि प्राक्सिद्धस्यालम्बात्म-
कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इयायत्तत्वात्
सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राकारण-
सम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध-
भावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते इतीदृशं
दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नभावस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य
विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते
न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव-
स्याच्च समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धि
शब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शना-
त्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपापेक्ष-
याऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके
स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनु-
ष्यो ब्राह्मणः ओत्वियोवदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता-
पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । तथा चैकापि सती रेखा-
स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्य-
यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धि शब्दप्रत्ययव्यतिरे-
केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्विति-
नेद्युपलब्धिलक्षणप्राप्त्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावपसङ्गः
स्वरूपवाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽऽत्मात्मनसा-
मप्रदेशत्वाच्च संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता
द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अस्वात्मनसा-
न्धविध्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो-
नातोऽधिकइति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वम्
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पट्भ्योऽर्थ-
भ्योऽभ्यधिकाः शतं सहस्रं वार्थान् कल्पयितव्या इति निवा-
रको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्वदोचते तत्तत् सिध्येत् ।
कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखवृत्तुलः संसार एवमा भूदिति क-
ल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी सुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणुभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः
नह्युकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जलकाष्ठवत् संश्लेषोऽस्ति ।
कार्यकारणद्रव्ययोरान्निताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वाः समवायइति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्ध्यावाश्रिताश्रयभावसिद्धिरान्निताश्रयभाव
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदितरेतराश्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावत्योदिशः षडष्टौ दश वा तावद्विरवयवैः सावयवास्ते
स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो-
बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि
तएव सम परमाणव इति चेन्न स्थूलरूक्षतारतम्यक्रमेणा
परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया
स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोऽद्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि
पृथिव्येकजातीयकत्वाद् विनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतोऽतः काठिन्यविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथाहि घृतसुवर्णादीनामविभ-
ज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्य-
विनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोमविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवव्यवसंयो-
गेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयव-
संयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । वृ० उ०
भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे 'द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यान्न तु भावाभावयोर्वा तस्मात् सदेव कार्यं प्रागुत्प-
त्तेरिति सिद्धम् । "युतसिद्धयोरज्जुषटयोर्मिथःसंयोगे
पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रती-
त्यनर्हाणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्धिभावो
न दोषमावहतीति शङ्कते अयुतेति" आनन्दगिरिः ।
"द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु" मा० ५, ३८, वाख्यायां मल्लिनाथः
द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधी
नसत्ताकेषु सत्स्वपीति ।

अयुतसिद्धि स्त्री यु-अमिश्रणे क्त युतः पृथग्रूपेण स्थितः
तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न० त० । पृथग्भावेना-

सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्य-
क्रिययोस्तथासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथग्भूततया
सिद्धाः । अतएवोक्तं "युतसिद्धिभावात् कार्यकारणयोः
संयोगविभागौ न विद्येते" वै० सू० । "सम्बन्धयोर्विद्य-
मानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तदभावस्त्वव-
यवावयविनोः" इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः 'घटपटा-
दयो हि पृथग्भूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते ।
कार्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते क्तिप् दीर्घः
उ० प० स० । यदुवंश्ये नृपभेदे । "अयुताजित् सहस्राजित्
शताजित् दशकः उपवाहकस्तुष्ट्युर्था भजमानाद्विज-
क्षिरे" हरि० प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अभावे न० त० । १ युद्धाभावे न० व० । २ युद्धशून्ये
अयुव ति० न यौति यु-वा० क० । असंसृष्टे "अयुव-
मार्थस्य राष्ट्रं भवति" ऐत० ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न० त० । वृद्धे-स्त्रियां ङीप् ।
अयूय्य ति० यूपे साधु यत् न० त० । यूपासाधने निम्ब-
जम्बोरादौ वृद्धे "वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाश-
खदिरविल्लादयो यूप्या निम्बजम्बोरादयस्त्वयूप्याः"
यजु० वेद० दी० ।

अये अव्य० इण्-एच् । १ कोपे, २ विषादे, ३ संभ्रमे, ४ सूतौ,
५ अवुद्धौ च । "अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव
अयुते" शकु० "अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो !
विनयन" ! सां० द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न० त० । १ योगाभावे, अप्रा-
शस्ये न० त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दृष्टे २ योगे
"अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतो यदि । अयोगो हन्यते
तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते" इति राजमा० । "अयोगे सुयोगो
ऽपि चेत् स्यात्तदानोमयोगं निहत्यैव सिद्धिं तनोति ।
परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनाङ्गोत्तरं विष्टि-पूर्वञ्च
शस्तम्" "यत्र लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभसंज्ञकम्
तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च सुहू०
चि० । न० व० । ३ विधुरे, ४ कूटे, ५ कठिनोदये सुश्रुतोक्ते
वमनापशमनीये ईरोगभेदे च । "यत्राध्मानं हृदयग्रहस्तृष्णा
मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वमये-
दिति" । "अयोगाह्वास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः ।
अनुष्णोऽल्पोपधो हीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः विष्टम्भा-
ध्मानशूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते" इति च सुश्रुतः ।

अयोगवः पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच् ।
अयोगं दुष्टयोगं वाति वा-क वा । “शूद्रादयोगवःक्षत्ता
चाण्डालश्चाधमोऽन्येषाम् । वैश्यराजन्यविप्रास्तु जायन्ते वर्ण-
सङ्कराः इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे
सङ्कीर्णवर्णे । “प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्
सैरिभ्यं वागुरादृष्टिं स्मृते दस्युरयोगवे, मनुः । अयो-
गवस्थायम् अण् । आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि
त्रि० स्त्रियां ङीप् । “भवन्त्यायोगवीषेते जातिहीनाः
पृथक् त्रयः” मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमान्नायस्त्वेषु “अइउण्” इत्यादिषु
चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धो येषां ते
तथापि वाहयन्ति पत्वणत्वादिकार्यादिकं निष्पादयन्ति
वाहेः अच् कर्मधा० । “अनुस्वारो विसर्गश्च+कूँपौ
चैव पराश्रितौ । अयोगवाहाविज्ञेया” इति शिखाक-
दुपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ङ) पु० गुलः गोलाकारः अयसा निर्मितोगुलः ।
(गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । बा लस्य ङः ।

अयोगू पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्तृत्वेन गम-ला०
ङू । अयोगन्तरि अयस्तारे “पाप्मने लीवमाक्रियाया
अयोगमिति” । पुरुषमेधे यजु० ३०५ ‘अयोगूमयो-
गन्तारम् । वेद दो० ।

अयोग्य त्रि० न०त० । १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च ।

अयोग्य न० अयोऽग्रे सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
वस्थित्या तथात्वम् ।

अयोधन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् षादेशश्च नि० ।
(हातुङीति) ख्याते लौहसुद्धरे । “अयोधनेनाय
इवाभितप्तम्” ॥ रघुः ।

अयोजाल न० अयोविकारः जालम् । १लौहमये जाले अय
इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य । २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ त्रि०
“अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्यैः” अथ० १, १६, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा त्रि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्राग्रधारा अस्य । लौह-
मयधारे रथादौ । “पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
वतो वराहून्” ऋ० १, ८८, ६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् त्रि० अयइव कठिनो दन्तो यस्य संज्ञायां दत्ता-
देशः । लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य त्रि० योद्धुमशक्यः युध-ण्यत् न०त० । योद्धुमशक्ये
“अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या” अथ० १०,
२, ३१, इक्ष्वाकुवंश्यन्दपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयू

तीरसन्निवृष्टा सेवनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मथुरा
माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव
सप्तैता मोक्षदायिकाः” पुरा० “बलसुपहितशोभां
तूष्णमायादयोध्याम्” भट्टिः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्ववृत्तान्तवर्णनस्य
काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे ।

अयोनि स्त्री न०त० । १योनिभिन्नस्थाने । “अमानषीषु
पुरुषे उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्ता जले चैव कच्छं
सान्तपनं चरेत्” मनुः । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । २अजन्ये नित्ये । “जगद्योनिरयोनिस्त्वम्” कु० ।

अयोनिक त्रि० न आम्नाता योनिरस्य कप् । अनाम्नात
योनिकेषु ग्रहरूपयज्ञपात्वादौ “नायोनिकेषु” कात्या०
६, ५, २३, अयोनिकेषु यत् “एष ते योनिः” इत्यस्याम्नातं
न भवति तत् “एष ते योनिः” इत्यनेनासादनं भवति “सर्वे
ध्विति वात्स्योऽविशेषात्” कात्या० ६, ५, २७ “सर्वेष्वाम्नात
योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिसार्जनानन्तरम्
एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्क० ।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन-ङ । योनितोऽनुत्पन्ने-
शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने कृमिदंष्टादौ
तथाहि “शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च” वै० सू० ।
तत् पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं
योनिजमयोनिजञ्चेति आभ्यतैजसवायवीयशरीराणां
वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशो-
णितसन्निपातानुत्पत्त्यात् । अयोनिजञ्च देवानामृषी-
णाञ्च श्रूयते हि “ब्रह्मणो मानसामन्वादय” इति । कारण-
मन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-
देनाकारणत्वात् जघ्मजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात्
संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽस्मदादि-
शरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजम-
ण्डजञ्च, जरायुजं मातृपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
त्वात्, पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात्
सर्पकीटमत्स्यग्रादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि
शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्व-
मन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेदज-प्रयोग-बीजस-
जातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलोपगमादयः सम्भवन्ति
वृद्धिचतुर्भग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमो-
ऽप्यस्ति । “नर्मादातीरसम्भूताः सरलार्जुनपादपाः ।
नर्मादातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गविम्” ।

“प्रसूयाने जायते वृक्षः कङ्कटप्रादिसेवितः”, इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ७०८०॥ वृक्षादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे प्रमाणान्तरमस्ति “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता । “गुरुं तुङ्गं तुङ्गं विप्रं निर्जित्य वादतः । प्रसूयाने जायते वृक्षः कङ्कटप्रादिसेवितः” इत्यादि वचनेन । अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह । “अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्” वै० सू० । “धर्मविशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह । अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्मविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनामणूजानां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि दृष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह । समाख्या अन्वया सञ्ज्ञा श्रुतिसृतीतिहासपुराणादिषु सञ्ज्ञाया आदित्वात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्वासः प्रभृतयो मानसाः “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा” इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह । सर्गादौ या ब्रह्मादिसञ्ज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते अस्य योनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ सः याभ्यां ब्रह्मादिसञ्ज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति । “सन्त्ययोनिजाः” “वेदलिङ्गाच्च वै० सू०” शरीरविशेषा इति शेषः उपसंहृतेऽतिदार्ढ्यं प्रमाणान्तरमाह । वेदो मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स सुखतो ब्राह्मणमसृजत् वाङ्मयां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादय” इति उप० वृत्तिः । “किन्तु देहमयोनिजमिति” भाषा० का० उ० तद्भाष्ये च त्रैविध्यमुक्तं यथा “तेषां खल्लेषां भूतानां

त्रैलोक्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति” का० उ० “तेषां जीवाविष्टानां खल्लेषु पक्ष्यादीनां भूतानामेवामिति प्रत्यक्षनिर्देशाच्च तेजः प्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजः प्रभृतिषु इमास्तिस्त्रोदेवता इति । तस्मात्तेषां खल्लेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रैलोक्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । ते च पक्षिणां बीजम् । सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः भा० । २ अयोनिजदेहवति नरादौ च त्रि० “राघवाय तनयामयोनिजाम्” रघुः ३ विष्णौ पु० । “वाचस्मृतिरयोनिज” इति वि० सह० ।

अयोमय त्रि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप् । लौहविकारे अस्त्रशस्त्रादौ । “निःक्षेपोऽयोमयः शङ्कुर्वल्लघ्नास्ये दशाङ्गुलः” गुरुतल्पप्रभिरभाष्यैर्नस्तप्ते स्वयादयोमये” इति च मनुः ।

अयोमल न० अयसो मलमिव । (लौहगू) इतिख्याते लौहमले तत्किङ्के “शताब्दसुत्तमं किङ्कं मध्यश्चाशीतिवार्षिकम्” अधमं षष्ठिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् यत्तौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कं चापि तद्गुणमिति” राजनि० ।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य । १ लाङ्गलादौ “भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” २ अयलौहयुक्ते त्रि० भेत्यस्यजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः । अय इव कठिनं सुखं यस्य । ३ लौहतल्लयकठिनमुखे विहगादौ “अयोमुखाः सूचीमुखाः अयोविकृतिमुखाः पिशाची कुव्यादो वातरंहसः अथ० ११, १०, ३ । “श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि जले गृध्रपक्षिणाञ्च सङ्ग्राहः भा० शा० प० । ४ असुरभेदे पु० । “शङ्कुकोर्णं विराघश्च गवेष्टी दुम्भुभिस्तथा अयोमुखः शम्बरश्च कपिलोवामनस्तथा हरिवं० । अयः सुवर्णं सुखमाद्यं यस्य । सुवर्णादिधातौ “अयोमुखैश्च विपुलः पर्वतो धातुभिर्युतः इति हरिवं० तत्र भवः सुप्तादि० क । अयोमुखीयः तद्भवे त्रि० ।

अयोरस पु० ईत० । लौहमले । ताप्यमानास्त्रोहात् यत् पृथग् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाश्चक्षुरैः रुद्राः संसृज्ये कात्या० १५, ५, ८, “अयोरसः लौहसिङ्गानः

किट्ट इति यः प्रसिद्धः कर्क० 'अथैतन्नयं पिष्टं भवति
शर्कराशमायोरसस्तेन संसृजति' श० ब्रा० ।

अयोहृदय लि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते
दयान्मन्यचित्ते । "सुहृदयोहृदयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।
अरमन् लि० अय-मनिन् । १ गन्तरि २ गमनसाधने च
'समानमयमन् पथ्येति जागृविः' ता० ब्रा० "अरमन्
अयमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ-अच् । १ चक्रस्य
२ नाभिनेत्योर्मध्यस्थे कोष्ठे ३ शीघ्रे च ४ शीघ्रतादिगुणवति
लि० । "गण्डोज्ज्वलासुज्ज्वलनाभिचक्रया विराज-
मानां नवयोदरश्रियां" भाषः उदरा उन्नता अराचक्र-
शलाका इति मल्लि० "विभुररात्र नेमिः परिभरजायथाः
ऋ० १ १४, ६ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः
"सस्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिमिवाभितः" अथ०
३, २०, ६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत० ब्रा० ।
एवमस्य पुंस्त्वेव प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ पृष्ठे दर्शितात्
पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीबत्वं शीघ्र-
तायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं
द्वादशारं यद्वै कुमारः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षडृतवः संव-
त्सरश्चक्रम्" भा० आ० प० । द्वादश मासा अराइव यस्य
तदर्थः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भुव-
नानि च विश्वा" ऋ० १, १६४, १२ पञ्चारे पञ्चर्तु-
रूपैरैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्तुता" भा०
४ कोणे "विपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" श्यामास्तवः ।
संज्ञायां कन् । ५ शैवाले "प्रापडोति" ख्याते ईर्ष्यपटे च पु० ।

अरक्षस् लि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्यं बाधकं यस्य ।
"बाधकरहिते । "जिघर्ष्यरक्षसा मनसा च तज्जुपेत"
ऋ० २, १०, ५ । "अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।
अरक्षित लि० न रक्षितः । रक्षितभिन्ने । "पादं स्वामिन्य-
रक्षिते" श्रुतिः ।

अरग्वध पु० पृ० हृस्वः । आरग्वधवृत्ते (शुं धालो) ।
अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चाल्यतेऽसौ । १ महाकूपे,
२ कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमासा-
द्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीतः" । "तदाकर्ण्य तु
अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे
कन् । तत्त्वैव ।

अरङ्कृत् लि० अलं करोति अलम्+ङ-किप् लस्य रः ।
१ अलङ्कारिणि "त्वमग्ने ! इविणोदा अरङ्कृते" ऋ०

२, १, ६, ० "अरङ्कृते अलङ्कृते" भा० हविष्यन्तो
अरङ्कृतः ऋ० १, १४, ५, भा० अलङ्कृतः अलङ्कृते
"कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसोः" लस्य रः भा० । २ पर्याप्त-
कारिणि च "उरुधाराभरङ्कृतम् ऋ० ८, १, १०,
"अरङ्कृतं पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत लि० अलं क्रियते अ अलम्+ङ+क्त लो रः ।
अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अर-
ङ्कृतः" ऋ० १०, १४, १२, अरङ्कृतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्कार-
रूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+ङ+क्तिन लस्य रः । अलङ्कारे भूषायाम्
"का ते अस्वरङ्कृतिः सूक्तैः" ऋ० ७, २६, २ । "अरङ्कृति-
रलङ्कृतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्याप्त
गमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्दृष्ट्वा नरे" ऋ० ६, ४२, १,
"अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् लि० रन्ज असुन् नलोपः न० व० । १ रजोगुण-
कार्यकामक्रोधादिभ्यन्ते । "अजरममरमभयममृतमरज"
इति शत० ब्रा० वा कप् । अरजस्तोऽप्यत्र । २ अनार्त्त-
वायां नग्निकायां स्त्री । भृशा० अभूततद्भावे क्यङ्
सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्वन्धनसाधनं यत् । ४ बन्धनागारे
रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्जौ
दस्य नूत्ससुनद्धभीतये" ऋ० २, १२, ६, "अरज्जौ बन्ध-
नागारे" भा० २ रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतुभिः रज्जुभिः
सिनीधः, ७, ८१, २, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट-अल वा उन् शक० ।
(योना) टुच्चे इति ख्याते ऋश्यादि० क । डलयोरैक्यात्
अरडुकः तद्भावे लि० ।

अरट् पु० न रटति रट-वन् न० त० । पृथुश्रवोन्मत्त-
मन्त्रिभेदे "अरट् अक्षे नक्षत्रे सकृत्तनि" सुकृत्तराय
सुकृतः" ऋ० ६, ४५, १७ अरट् अक्षे नक्षत्रे सुकृत्तनि
च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः" भा० ।

अरण लि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १ युद्धभूमौ "अरणं
मरणं समयात् समयात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन ।
वाक्सङ्गरहिते २ रिपौ "ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चा-
र्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६, २, "अरण्याय पराय
वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी० । ३ अरममाणे पृ० साधुः ।
"यो नः स्त्री अरणो यश्च निष्प्रो जिघांसति" ऋ० ६,

७५, १६ “अरणोऽरममाणः” इति भा० । ४दुःखिते
 “मा भूम निष्ठा इवेन्द्र ! अरणा इव” ऋ० ८, १, १३,
 “अरणा अरममाणः दुःखिनः” भा० ।

अरणि पु० ऋ-अनि । १सूर्ये ‘गणियारीति’ ख्याते २वृत्ते ।

ऋच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३अग्निमन्यनकाष्ठे द्वि० ।

स्त्रियां ङीप् । “जाते पुत्रेऽरणिं मथित्वेति” श्रुतिः

“आत्मानमरणिं कृत्वा” पुरा० “अग्न्याङ्गारशब्दे ६३४ष्ठे

विवरणम् “अरणीसहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।

ऋगस्य वर्षमाणस्य विषाणे समज्जत” भा० व० प० ।

“ततः पुनर्महत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणी-

मिव संरक्षा समन्युर्जातमन्यव” इति हरिवं० “पराश-

रकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे

तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो

विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्” हरिव० । अरणीमधिकृत्य

कृतोऽन्यः ढक् । आरण्यम् भारतवनपर्वान्तर्गते अरणी-

हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरण्ये अग्निमन्यनकाष्ठाय साधु ठन् ।

अग्निमन्यनकाष्ठसाधने अग्निमन्यनवृत्ते ।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य । अग्निमन्यनवृत्ते राजनि० ।

अरणीसुत पु० ३त० । शुकदेवे “स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं

सत्यवतीसुतः” । अरणीसहिते गृह्य ममन्याग्निचिकी-

र्षया । अथ रूपं परं राजन् बिभ्रतीं स्वेन

तेजसा । दृताचीन्नामाश्वरसमपश्यद्भगवान्दधिः । ऋषि-

रश्चरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अमवद्भग-

वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा

तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज !

दृताचीं समुपागमत् । स तामश्चरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन

संदृताम् । शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह । स तु

धैर्येण सहता निगृह्णन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक निय-

न्तुतु व्यासः प्रविष्टुं मनः । भावित्वाञ्चैव भावस्य दृताच्या

वपुषा हृतः । यत्प्राप्नोति च तस्य सुनेरग्निचिकीर्षया ।

अरण्यमेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्गेन

भनसा तथैव द्विज सत्तमः । अरणीं समन्य ब्रह्मर्षिस्तस्यां

जज्ञे शुको नृपः । शुके निर्मायमाने स शुको जज्ञे

महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-

ऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् । तथारूपः शुको

जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा” भा० शा० प० ।

अरण्य पु० न० अर्थते शेषे वयस्यत् ऋ-अन्य । १वने,

अर्द्धर्चादि । “माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाग्नि-

यवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा

गृहम्” चाणक्यः । “सावित्रीमध्यधीयते गत्वारण्यं समा-

हितः । गृहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः”

मनुः । “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव

चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्” मनुना अन्ये वयस्येव

अरण्यवासविधानान्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तत्त्वैव ।

“य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः” या० सू० ।

२कट्फलवृत्ते पु० । उत्करादि० चतुर्थ्यां ऋ ।

अरण्यीयः अरण्यमन्निकटदेशादौ त्रि० । अरण्येऽध्वेयः

बुज् । आरण्यकं वनपाथे अनुवाकभेदे “आरण्यकमधीत्य

च” मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः अन्यः आरण्यम्

रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्थैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या

ग्रामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम् । [अन्यभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्त्तनात्मके

अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति

ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्थिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्थिका । (वनकुलधीति)

ख्यातायाम् वनकुलत्थिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० ईत० । वनकुसुम्भे !

अरण्यगज पु० अरण्यस्थो गजः । दुर्हान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्मणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते

अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पत्रशाक-

अरण्यचटक पु० ईत० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुर्भावात् ।

निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-

भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन

प्रीतिजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा

एवमन्यस्यापि तथा, अतएव “स्त्रीणां प्रियालोकफलो-

हि वेशः” इति कुमा० व्याख्यायां मल्लिनाथेन “अन्यथा

अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्” ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर-ट ७त० वा

अलुक्त्स० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन-ड उप० स० । वनजाते ।

अरण्यजार्दक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्म० ।

(वन आदा) इति ख्याते वनार्दके ।

अरण्यजीर पु० । ईत० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क ।

वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्मो । स च

धर्मः “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव

चापत्यं तदारण्यं समानयेत् । सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं

सर्वञ्चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भाव्यां निक्षिप्य वनं

गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरि-

च्छेदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवर्त्तयतेन्द्रियः ।

सुन्यं चैर्विविधैर्भोज्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महा

यज्ञान्निर्व्विधेर्द्विधपूर्व्वकम् । वसीत चर्म चौरं वा सायं

स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च विभ्रयाक्षित्यं शस्त्रशूलोम-

नखानि च । यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्वलिं भिक्षाञ्च

शक्तिः । अमूलफलभिक्षाभिरर्च्येदाम्रमागतान् । स्वा-

ध्याये नित्ययुक्तः स्नाहान्तोभैक्षः समाहितः । दाता नित्य-

मनादाता सर्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकश्च जुहुयादग्नि-

होत्रं यथाविधि । दर्शनस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासश्च

योगतः । ऋक्षेष्ट्राययणञ्चैव चातुर्मासानि चाहरेत् ।

उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशरदौ-

र्ध्वैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्नि-

र्व्वपेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।

शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजो-

दकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यहृत्क्षोद्रवान्य-

द्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौसानि

कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मान्तकफलानि

च । त्यजेदाश्वयुजे मासि सुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न

फालकृष्टमश्रीयादुत्कृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजा-

न्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपक्वा-

शनोवा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्वकुट्टोभवेद्वापि

दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्मासस-

ञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयोवा स्यात् समानिचय

एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्रीयाद्वा वाहृत्य शक्तिः ।

चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रा-

यणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयो-

र्व्वंशश्रीयाद्यवागूं कथितां सक्तु । पुष्पमूलफलैर्वापि

केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्षैर्वैखान-

समते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्द्दिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने स्तूपयज्ञपः । यीष्णे पञ्च-

तपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रायकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते

क्रमशो वर्ज्यस्तपः । उपसृष्टं स्तिष्यवणं पितृन् देवांश्च

तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोत्तरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीना-

त्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अग्निरनिकेतः

स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अप्रयतः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी

धराशयः । शरणेषु समश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः । तापसेषु च

विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु

द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रामान्

वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ।

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधा

सौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव

गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविद्वज्जयं शरीरस्य च

शुद्धये । अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः । आ नि-

पाताच्छरीरस्य युक्तो वायुर्निलाशनः । आसां महर्षि-

चर्याणां त्वत्त्वान्यतमया तनूम् । वीतशोकमयी विप्रो

ब्रह्मलोके महीयते” मनुः ६अ० ।

अरण्यधान्य न० ईत० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ए)यानाम् पति पु० अरण्यानां तत्स्थानां चौराणां पतिः

वा अलुक् समा० । चौराधिष्ठातरि १ रुद्रे “नमोनमोनिचेरवे

परिचरायारण्यानां पतये नमः” यजु० १ ई, २०, “रुद्रो हि

लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-

च्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वर-

रूपेण रुद्रोद्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम्

तदोत्तररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रम्” वे० दौ० ।

तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव “एष एव

साधु कर्म कारयति तं यमुच्चिनीयते एष एवासाधु कर्म

कारयति तं यमधोनिनीयते” इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधु-

कर्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्मसापेक्षत्वेन च न वैष-

म्यनैर्दृष्टे इत्याकरे व्यक्तम् । २ अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमक्षिका स्त्री ईत० । (डाश) इति स्वाते दंशे ।

अरण्यमार्जार पु० अरण्ये मार्जारः । वनविडाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ईत० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने

“अरण्ययाने सुकरे पिता माम्” इति भट्टिः ।

अरण्यरक्षक पु० अरण्ये रक्षकः । वनरक्षके वनेषु लोक-

रक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यसंज्ञको राशिः । “मकरादिमार्द्धसिंहौ
वन्यौ दिवसेऽजष्टमौ चेति” ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ ।
अरण्य(ण्ये)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्तम्या
वा अलुक् । शान्तुपायकारकश्रोतश्च न्ये निष्फले
१ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमात्रे च । लोके हि
रोदने तद्रोदनशान्तुपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये
रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
अरण्यवायस पु० ईत० । (दांडकाक) इति ख्याते द्रोणकाके ।
अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस-णिनि । वनवासिनि
१ मुन्यादौ “एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः” इति
शकु० । स्त्रियां ङीप् । सा च २ अत्यन्तपत्नीलतायां
राजनि० । [वास्तूके ।
अरण्यवास्तुक पु० ईत० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-
अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीवारादौ ।
अरण्यशूकर पु० अरण्यस्य शूकरः । वनवराहे । [मृगणे ।
अरण्यशूरा पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते
अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः । टके ।
अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठ्यशुक्लषष्ठ्याम् ।
“ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता । व्यजनैक-
करास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः” इतिः राजमा० ।
अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणादौ अध्यक्षः । वनेषु लोकरक्ष-
णार्थं राजनियुक्ते सैन्यपतिभेदे ।
अरण्यानी स्त्री सहदरण्यं नि० ङीप् आनुक् च । महा-
रण्ये । “यथारण्यान्यासुत्साश्चरत” शत० ब्रा० ।
अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तदिवाचरणम-
स्यस्य अच् । “यद् अरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं
मेव तदिति” श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्ये । “तदरक्ष गयश्चार्णवावित्या-
दिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।
अरण्येतिलक पु० सप्तम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
अरण्येऽनूच्य त्रि० अरण्ये अनूच्यः नियतपाथोमन्त्रो यस्य
अलुक् समा० १ अरण्यमात्रपाथमन्त्रेण संस्कृते पुरा-
डाशादौ “पश्चादरण्येऽनूच्यम्” १८, ४, २० । “अरण्येऽ-
नूच्या बक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूच्य”
इति कर्क० । ७त० अलुक्स० । २ अरण्येऽनूच्ये (पाथे)
मन्त्रभेदे पु० । स च “उपस्य भीमश्चेत्यादिमन्त्रः सहि
नियतमरण्ये पठ्यते” इति कर्क० । “वागेवारण्येऽनूच्या-
सोऽरण्ये नूच्यो भवति” ता० ब्रा० । “अरण्येऽनूच्यः कश्चि-

दनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति”
भा० । अयमेव पक्षः अयान् कर्कमते बहुव्रीह्या
अयणे सप्तम्या लुक् न स्यात् अलुक्समासस्य तत्पुरुषै
कविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम्
“सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्ये नूच्यो
भवति” शत० ब्रा० ।

अरण्यौकस् पु० अरण्ये विधानेन ओकोयस्य । १ मुन्यादौ २ वान-
प्रस्थे “वैल्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः” शकु०
अरत त्रि० न रतः । १ अनुरक्ते २ विरते च । [त्रि० ।
अरतत्रप पु० अरता विरता त्रपा यस्य । १ कुकुरे २ लज्जाहीने
अरति पु० ऋ-अति । १ क्रोधे । रम-क्तिन् न०त० ।
२ अनवस्थितचित्ततायाम्, ३ रागाभावे, “सुखं कषाय-
मरतिगौरवं कण्ठवक्षसोः” सुश्रुतः । ४ रतिविरहे,
५ उद्वेगे, “स्वाभोष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः
अरतिः सा” इत्येवंरूपे ई इष्टवियोगान्मनसोव्याकुलीभावे
७ असन्तोषे “भृशमरतिं हि सद्वियोगः” इति ।
किरा० स्मरकते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । “दण्डमनः
सङ्गसङ्कल्पाजागरः कथताऽरतिः । ह्रीत्यासोन्मादमूर्च्छा-
स्ताः इत्यनङ्गदशा दश” मल्लि० । सा च विषयविद्वेषं
करोति । न० ब० । ९ रागहीने त्रि० ।

अरति पु० ऋ-कति रतिः बद्धमुष्टिकरः स नास्ति यत्न ।
१ विस्तृतकनिष्ठे बद्धमुष्टिहस्ते, २ कफोष्णिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलि-
पर्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे मातृच् । तत्परिमिते
त्रि० । “अरतिमात्रान्तरिते देशे” भवदेवः । “तामुत्तर-
तोऽग्नेर्निदधात्यरतिमात्रे” गृह्यसू० । “अरतिमात्र
क्षुपकाः पत्रैर्द्विप्रङ्गुलसम्मितैः” सुश्रु० । ३ कफोष्णौ
(कुनो) बाहोरवयवे । “भीष्मो धनुष्मातुपजान्वरतिः”
भट्टिः । “जवनेनाहवनीयमरती संधत्त” शत० ब्रा० ।
४ बाहौ बाहुर्वा अरतिः बाहुना वीर्यं क्रियते” शत०
ब्रा० । वा कप् । अरतिकोऽप्युक्तार्थे ।

अरथि पु० ऋच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ-रथिन्
सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । “अस्त्वनश्चिद्य-
मजत्यरथीः” ऋ० ई, ईई, ७, रथिः सारथिः न रथि-
अरथिः” ऋ० दीर्घः भा० । [२ भग्नदन्ते दृष्टे च
अरद पु० न जातोरदोयस्य । अजातदन्तावस्ये बाळे
अरधु त्रि० राध-हिंसने, कर्मणि रन् ह्रस्वश्च न०त० । शत्रु-
“भिरहिंस्ये उपसृपस्य तवसस्तवीयोऽरधस्य रधतरोवभूव”
ऋ० ई, १८, ४, राध-सिद्धौ रन् ह्रस्वः भा० ।

२ ससृजे च “ता ह त्यर्चयिष्यदरघुमे त्या” ऋ० ६, ६२,
३, अरधम् ससृजम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।

“तरन्तुकारन्तुकयोर्वदनरं रामहृहानाञ्च सचक्रकस्य च ।

एतन् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-

संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः “कर्कान्नमद्यात्

सिंहार्के सिंहान्नं सिंहकन्ययोः” । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः

तस्मिन् पर्युषितान्न भोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्रं वि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते

अरपस् वि० नास्ति रपोदुरितं यस्य । पापशून्ये “शंयोर-

रपोदधातन” ऋ० १०, १५, ४, “तदस्ते शंयोररपोदधा-

तन” ऋ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अल-अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे

२ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतशब्दे अरङ्कृतिशब्दे च उदा० ।

३ अत्यर्थे च । “तस्मा अरं गमावः” य० ११, ५२ अरमिषे

स्तवामहे मीलङ्गये अरंगमाय जग्मये” ऋ० ८, ४६, १७ ।

अरम वि० न रम्यतेऽल आधारे षञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्याप्ता वा मतिः । १ पर्याप्तबुद्धौ

२ दोषौ च । “स्यादस्ते अरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, २४, २१ ।

“उप खैनमरमतिर्वस्तुयुः” छा० उ० ।

अरर वि० ऋ-अरन् । १ कपाटे । “सरभसमरराणि

द्रागपाटय” वीर० च० । २ अपिधाने ३ वंशकोषे विश्वः

४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्यस्तदपत्ये पुंस्त्री०

अररि पु० न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियत्ति ऋ-इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्विश्च ररिर्दाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपा-

सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-ख सुम् । जले

निरु० । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतः” ऋ० १, २६, १० ।

भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यद्वा-

अररिरित्येतत् गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः ।

आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।

तद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । ‘आपो-

मयाः प्राणा” इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते

तादृशं दानमितरन्तुषु तदररि अन्यैरदेयं लो-

कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः” इति ।

अररिवस् वि० रा-कसुः ररिवान् न० त० । अदातरि ।

“योनो अग्ने अररिवा अघायुररातीः” ऋ० १, १४७, ४ ।

अरस् पु० ऋ-अरु । १ शत्रौ सि० कौ० । २ आयुषे उज्ज्वलद०

३ गमनस्वभावे वि० अरस्, शूर मर्त्यं परिदृष्ट्वा मर्त्यं

ऋ० १, १२६, ३, ‘अरस् गमनस्वभावम्’ भा० ।

अरस् पु० ऋ-अरस् । अर्त्तरस् इति स्त्रुतं सान्निमिति

माधवः । उपद्रवकर्तुमागते शत्रौ “मा नः शंसो अरस्पो

धूर्त्तिः” ऋ० १, १८, ३, । “अरस्पोः उपद्रवं कर्तुमस्मत्-

समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-के । शीघ्रं प्रत्युत्तर

लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया संबोधने । तच्च नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला-कु-ऋ अरु कपिलका० रस्य लः

वा । (शोना) श्योनाकट्ये । “अरलुत्वक्प्रियङ्गु च मधुकं

दाडिमाङ्गुरान् । अवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद्-

द्रवम्” सुश्रु० । स्याथे कन् “तत्तैव । कपोतवङ्कारलुको

वरुणः पारिभद्रक” इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे

न० व० । २ तच्छून्ये वि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पतायाणि विन्दते विद-

श । पद्मे “सरसीषुरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम्

रघुः” “रविन्दधानेऽथरविन्दधाने” भाषः “रागेण श्रिय-

मरविन्दतः करामैः” भाषः २ सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-

पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्बे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाच्च वि० अरविन्दमिव मनोहरमस्ति यस्य षच्

समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशगनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे

विष्णौ पु० । “पद्मानाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकटदेशादि इति ङीप् ।

१ पद्मशुक्ले देशे २ पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इति । ३

पद्मसमूहे ।

अरश्मन् वि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे वा० अनिच् समा० ।

प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ “अरश्मानो येऽरा अयुक्ताः”

ऋ० ६, ६, ७, २, ० । “अरश्मानो रज्जुरहिताः” भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्तादाभावे । रस्यते

आस्ताद्यते कर्मणि अच् । आस्ताद्यं मधुरादि न० त० ।

२ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकट्टरसे । न० व० । ४ रसशून्ये

वि० “अशब्दमस्यैवमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च

यत्” श्रुतिः ५ असारे वि० । “वृश्चिकस्थारसं विष-

मरसं वृश्चिकः ते विषम्” ऋ० १, १६१, १६, “अरसम-

सारमिति भा०” । रसं वेत्ति अच् न० त० । रसत्रभिन्ने ।

“किमस्यानाम स्वादरसपुरुषानादरभरैः” नैष० ।

अरसिक त्रि० रसं वेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिज्ञे
‘अरसिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि सा लिख’ इत्युद्भटः ।

अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे रङ्गनाभावे च
न०ब० । २ रागशून्ये त्रि० । ‘तमहमरागमहणम्’ वेणी०

अरागिन् त्रि० न रागी न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।
अराजक त्रि० नास्ति राजा यत्र कप् । राजशून्ये
देशादौ ‘अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते
भयात्’ मनुः । [दराजन्यप्रसूतितः] मनुः ।

अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने ‘राज्ञो न धनमन्विच्छे-
अराजिन् त्रि० राजा अधिष्ठातृत्वेनाख्यस्य ब्रीहा० इनि
न०त० । १ राजानधिष्ठिते ‘वि पर्वताः अराजिनः’
ऋ० १, ७, २३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना
ऽनधिष्ठिताः’ भा० । न राजते राज-इनि । २ दीप्तिशून्ये
त्रि० स्त्रियां भयतो ङीप् ।

अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति
आ+जोव अन् उप०स० । १ रथकारे । राजीवं पद्मम्
न०ब० । २ पद्मशून्ये जलादौ त्रि० ।

अराति पु० नराति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त० । १ शत्रौ ।
‘देशः, सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् क्षुदाः पूरिताः’
वेणी० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते २ षष्ठ्याने ।
‘आरतिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे स्युरभूयोः’ इत्युक्तेः षष्ठ्याने
अरिक्तशुभाशुभचिन्तनीयत्वात्तथात्वम् कामादिष्वान्तर-
रिपुषु ४ षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-
साध्यात् । ५ अभिगमनशीले च ‘मा धान्यर्योर्वनुपामरा-
तयः’ ऋ० ७, ८३, ५ । ‘विश्वे अग्नौ अरातीः’ ऋ०
८, ७६, २, अरातीः अभिगमनशीलाः शत्रवोवा भा०
भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानामावे स्त्री
‘मा नो अरातिरीशत’ ऋ० २, ७, २ । ‘अरातिरदानम्
शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री’ भा० । अरातिरिवा-
चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति ।
शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति येत्यर्थे । ‘य उक्त यजमने
यारातीयति’ शत० ब्रा० । योऽस्मभ्यमरातीयात्’ यजु०
११, ८० । [अथ० १०, ६, १ ।

अरातीयु त्रि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ ।
शत्रुतुल्याचारशीले ‘अरातीयोर्भाटव्यस्य दुर्हृदः’
अरातीवन् त्रि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थोयोर्वनिप्
पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारवति । ‘अघायुरराती-
वा मर्चयति द्वयेन’ ऋ० १, १४७, ४ ।

अराधस् त्रि० राधः धननाम निरु० । तच्चास्ति यस्य ।
धनरहिते ‘कदामर्त्तमराधसम्’ ऋ० १, ८४, ८, ‘अराध-
सम् राधसा धनेन रहितम्’ भा० ‘पदा पणी रराधसो
निबाधस्व’ ऋ० ८, ६१, २ ‘अराधसं धनहीनम् यज्ञञ्च’ भा० ।

अराय त्रि० नास्ति राधनं यस्य वेदे षच् समा० । १ धनशून्ये
स्त्रियां ङीप् ॥ ‘अपमृज्य वा यातुधानानप सर्वा अरायः’
अथ० ४, १८, ८ रा+भावे षज् रायोयज्ञादौदानम् न०ब० ।
२ तच्छून्ये त्रि० । ‘नारायासो न ज्वल्लवः’ ऋ० ८, ६१, ११, १,
‘अरायाः अधनाः अहविष्का वा’ भा० ‘अरायेभ्यो-
जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत’ अथ० ८, २, २० ।

अराल पु० ऋ-विच् अरमालाति आ+ला-क । १ सर्ज-
रसे २ मसहस्तिनि । ३ कुटिले त्रि० । ‘तत्वामरालयम-
रालमरालकेशी’ नैष० ‘भित्त्वा निराकामदरालकेश्याः’
रघुः ‘नोवक्तमात्मीयमरालपञ्चणः’ कुमा० । ४ वेश्यायां स्त्री
अरावन् त्रि० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । ‘अरावा
चन मर्त्यः’ ऋ० ८, ८, ४, ‘पाहि धूर्त्तरावणः, ऋ० १, ३६,
१५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।

अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, ३ विट्खदिरे,
४ कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु षट्सु, तत्संख्यासाध्यात्
५ षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठ्याने
७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ ‘दूरात्प्रशंसितारिभिः’ ‘विजि-
तारिपुरः पुरः’ रघुः । ‘नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्-
जानासि’ का० प्र० ‘अरिकरिहरणार्थम्’ लीला० । ‘नारिं
न मित्रं यं विद्यात्तं आद्वेभोजयेत् द्विजम्’ मनुः । चक्रे
‘गदारिखड्ग पद्मष्टक्’ विष्णु ध्यानम् । कामादौ
‘क्षतारिषड्वर्गजयेन’ किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे
उ० विट्खरि अरिमेदः । ‘सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू । रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमित्रा’
इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां ८ शुक्रमन्दादिषु । यथा
रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, गुरोः बुधशुक्रौ
शुक्रस्य रविचन्द्रौ’ शनेः रविचन्द्रभौमाः । ‘नीचस्थितेऽरि-
गेहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्महीनः’
ज्योति० एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु ‘चतुर्थदश-
वित्तान्प्रविनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्युच्चस्यः
कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः’ ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्राशिस्थ-
ग्रहापेक्षया २, ३, ४, १०, ११, १२ स्थानभिन्नेषु १, ५, ६,
७, ८, ९ स्थानेषु स्थिताः ग्रहाः तथाहि कर्मकाले ये ग्रहा
यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १, ५, ६, ७, ८, ९ स्थान

स्या गृहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव गृहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्वः नैसर्गिकसमाश्वेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्तैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीया इति राजमा० । निसर्गसमाश्व “बुधः कुजेज्यास्फुजिदर्कपुलाः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः, शनिः, कुजेज्या, सुरराजमन्त्रो रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनिः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनिः । गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरुशनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां वलज्ञानार्थं तत्तत्संज्ञा तथाहि अधिमित्तगृहे २२।३० कला बलम् मित्तगृहे १५ कलाः, समगृहे ११।४५ कलाः शत्रु गृहे ७।३ कलाः अधिशत्व गृहे ३।४५ कलाबलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तगृहादिबलज्ञानोपयोगि । ताजके तु “दृष्टिः स्यान्नमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५ कलाः) ऽखिलकार्यसाधनकरी भेलापकाख्योच्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा त्वंशोना कथिता (४० कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१० कलाः) । दृष्टिः पादमिता (१५ कलाः) चतुर्थदशमे गुप्ता-रिभावा स्मृताऽन्योन्यं सप्तममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैरा-खिला” (६० कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्य-न्मित्रदृशा (३,५,८,११,) सुहृत्, रिपुदृशा (१,४,७,१०,) शत्रुः । समस्त्वन्यथा २,६,८,१२, इति नील० उक्तदिशा तात्कालिकमित्वादि । तेन स्वापेक्षया १,४,७,१०, स्या-नस्या गृहाः रिपवः । तत्र “स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृद्भे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिः” नील० । राहो-र्निसर्गरिपवस्तु “सूर्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेयाः । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रशनी विपक्षौ” इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके षष्ठ-स्थाने “षष्ठे च क्षतविहिषौ” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजके तु “रिपौ मातुलमान्द्रारिचतुष्पाद्वन्धनीव्रणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोशा-दिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतुःकोशात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा

च पञ्चमकोष्ठं सप्तमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वा-दशं पञ्चदशं कोष्ठं षोडशं चेति सप्तकमरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञ-कत्वात् तत्रस्थवर्णा अरिसंज्ञाः । षोडशकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणाव-र्त्तेन सर्वत्र चतुर्षु चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमा-दिकोष्ठस्थाक्षरादिको मन्त्रः सिद्धादिनामभाक् । यथा आ-द्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १ सिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः । तृतीये ३ सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः । द्वितीयकोष्ठच-तुष्टके आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः । तृतीये सुसिद्ध-सुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः । चतुर्थकोष्ठचतुष्टके आद्ये अरिसिद्धः । द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरि-सुसिद्धः चतुर्थे अरिरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शन-मात्रमुक्तम् किन्तु सर्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्यन्तगणनायां सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा सा-धकनामाक्षरादिकल्पनयैव । ततश्च सिद्धादिचक्रस्य कोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रशब्दे तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्त्रम् । राज्ञो विषयानन्तरस्थेऽन्तपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदि-मूतः यथोक्तं साध २, ८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि० । “अरि-मित्तमरेमित्तं मित्तमित्तमतः परम् । अरिमित्तस्य मित्तञ्च विजिगीषोः पुरस्कारः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिग्या-हस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजि-गीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिग्याहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः “अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूयनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थोऽव्यस्तयोर्बधे । मण्डलाद्वहिरेतेषासुदासीनो बलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हितं वा यत् । अरायं तत्र साध्यादौ त्रि० “असौ यो अधरादुगृहस्तत्र सन्वरायः” अथ० २, १४, ३, । १० प्रेरके त्रि० अरिपुतशब्दे उदा० ।

अरिक्थभाज् त्रि० रिक्थं पितादिदायं न भजते भज-खि अस० स० । दायाग्राहिणि अनंशे क्षीवपतितादौ अनंश-शब्दे १४३ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त(र्ण) पु० अरये तद्धननाय गूर्तः उद्युक्तः गुरो
उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम् । शक्रवधायोद्युक्ते “पर्षदरि
गूर्तः स्वरिः ऋ० १, १८६, २ लोके तु अरिगूर्त इत्येव ।
अरिता स्त्री अरेर्भावः तत् । शत्रुतायामनिष्टसम्पादने ।
अरित पु० ऋ-अन्तर्भूतण्यर्थे ढच् वेदे इट् । नाविके
कर्मधारे “इयत्ति वाचमरितेव नावम्” ऋ० ६, ६५, २,
२, ४२, १, लोके तु नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।
अरित्र न० ऋच्छत्यनेन ऋ-इत् । (हालि इति ख्याते
१ नौकाचालनकाष्ठे । “लोलैररितैश्चरणैरिवाभितः” भाषः
“नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यद्वहिष्यमानं तस्या ऋत्विज एव
सफ्राश्चारित्वाश्च” शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहनादौ च
“अरितं वा दिवस्यु” ऋ० १, ४६, ८, “अरितं गमन-
साधनं नौरूपम्” भा० । “शतारित्वां नाव-
मातस्थिवांसम्” ऋ० १, ११६, ५, “शतारित्वां बह्वरित्वां
यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति
तान्यरित्वाणि” भा० । अरितः पापादितस्त्रायते त्वै-क ।
पापादितो ररक्तके त्वि० । “दशारितो मनुष्यः स्वर्गः”
ऋ० २, १८, १, “दशारितः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्य-
रित्वा यहाः दशसंख्याकाग्रहायस्य” भा० । काश्या०
४ज्जिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरत्तिकः तद्वादादौ च त्वि०
जिठ स्त्रियां ङीष् ।

अरिदान्त पु० अरिदान्तोयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि
परनिपातः । यदुवश्ये चत्त्रियभेदे । रामे भारं समा-
सज्य, युयुधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टयौ चापि
गदे च कृतवर्म्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च
महाबले । निवृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे ।
उग्रसेनात्मजे कङ्गे शतद्युम्ने च केशवः । राजाधिदेवे
मृदरे प्रसेने चित्रके तथा । अरिदान्ते वृहद्गर्गे श्वफल्के
सात्यकौ पृथौ । वृष्णान्वकेषु चोन्मेषु सुख्येषु । मधुसूदनः ।
गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति” । इति हरिवं० ।

अरिधायस् त्वि० अरिभिरीश्वरैः धार्यते धा-असुन् पु० युट्
च । ईश्वरधार्ये । “अष्टावरिधायसोगाः” ऋ० १, १२६,
५, अरिधायसः “अरिभिरीश्वरैः धार्यमाणा” भा० ।

अरिनन्दन त्वि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द-
णिच्-ल्यु उप० स० । शत्रुसन्तोषके अकतेन्द्रियजये व्यस-
नासक्ते ।

अरिन्दम त्वि० अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दम-
यति दम-अन्तर्भूतण्यर्थे खच् समु उप० स० । पराभि-

भावके १ शत्रुतापके २ जितकामादौ च । काश्या० ४ज्जिठौ
आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि त्वि० ४जि स्त्रियां ङीष् ।
अरिप्र त्वि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तच्चास्ति यस्य । पाप
रहिते “अरिप्रा वृत्तहन्ताः” ऋ० ८, ८, ६, “रिप्रमिति
पापनाम” भा० । “तं वो वयं शुचिर्मरिप्रमद्य” ।
ऋ० ७, ४७, १, “अरिप्रं पापरहितम्” भा० ।

अरिमर्द् पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्नाति मृद-अण्
उ० स० १ काममर्द् वच्चे । २ शत्रुतापके त्वि० ।

अरिमर्द् न त्वि० अरिं मृद्नाति मृद-ल्यु-उप० स० । १ शत्रु-
तापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे श्वफल्कस्य पुत्रे यदुवश्ये
चत्त्रियभेदे “श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्याम-
विन्दत । गान्दिनीं नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ
प्रिता । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः ।
अक्रूरोऽथ महाभागो यच्चा विपुलदर्क्षिणः । उपमर्द्-
गुस्तथा मर्द्गुर्मुदरश्चारिमर्द्नः । अरिचिपस्तथोपेक्षः शत्रु-
घ्नोऽथारिमर्द्नः । धर्मधृग्यतिधर्मा च मृध्रमोजान्तक-
स्तथा आवाहाप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना” हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज-णिच्-खश्
समु उ० स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवश्ये चत्त्रियभेदे
अरिमर्द् नशब्दे विवृतिः ।

अरिमेद पु० अरेर्विट्स्वदिरस्येव मेदः सारः सुन्दोऽस्य ।
(गुह्यावावला) १ वृक्षभेदे । अरिरिव मेदति रुक्ष-
त्वात् अल्पं स्निह्यति मिद-अच् । २ विट्स्वदिरे ।
संज्ञायां कन् । ३ कर्मभेदे तद्गणनायाम् “वाह्यका
पिच्छितः कुम्भी वर्ज्यकीटोऽरिमेदकः” सुश्रु० ।

अरिला स्त्री षोडशकले विलासिनि । छन्दसि प्रतिपदमन्ते
यमकविलासिनि । अरिला नाम पयोधरधारिणि ।
शेषे नियतलघुद्वयधारिणि” “इत्युक्तलक्षणे माताष्टभेदे ।

अरिष पु० न इयत्ति मलं यस्मात् ऋ-किषन् न० त० ।
१ अपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क
न० त० । २ अविच्छिन्नधारावर्षणे न० ।

अरिषड्ष्टक न० षट् च अष्टौ च द्व० ततः परिमाणार्थे
कन् षड्ष्टकम् अरिस्वामिकं षड्ष्टकं शाक० त० ।
विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्पर-
रराश्यपेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठ्येऽष्टमत्वे वा अशुभं
तयोः राश्योर्मित्स्वामिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्वामिक-
त्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं “मकरः करिकुलरिपुणा कन्या
मेषेण सह भवस्तुलया । कर्कषटौ वृषधनुषी

दृष्टिकमिधुने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे
भर्तुर्भर्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात्
वर्जितं विदशैरपि” ज्यो० त० । तत्र प्रतिप्रसवः ।
“सौहृद्ये ह्यभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष-
ट्सु सुमितमिव सुखदत्तेमार्थसम्पद्यदि । षट्काष्टे नवपञ्चमे
व्ययधने योगे च पुंयोषितोः प्रोत्थायुःसुखद्विपुष्टिजननं
कार्यो विवाहः शुभः” भुज० भी० । अत्यन्तापद्विषये
व्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपतप्रत्य-
रिनेधनाख्याः । वज्रा विवाहे पुरुषोऽदुतो हि प्रीतिः
परा जन्मसु तारकासु” । तत्रदानसुक्तसु तत्रैव ।
“षडष्टके गोमिसुनं प्रदेयमिति” ।

अरिषड्वर्ग पु० षष्ठां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां
कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः
देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया
स० । कामादिषु षट्संख्यारूपेषु रिषु “कतारिषड्वर्गजयेन”
किरा० ।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिंसायां अन्यक्
न० त० । अहिंसके “श्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्”
ऋ० २, ३८, ४, “अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ” भा० ।

अरिष्ट पु० रिष-हिंसायां कर्त्तरि-क्त न० त० । १ लशुने
२ निम्बे । “सर्षपारिष्टपत्वाभ्यां सर्षिषा लवणेन च “ब्रणि
रक्षायां सुश्रुतः । “सुमनायाश्च पत्वाणि पटोलारिष्टयोस्त-
थेति” विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुतः । ३ लङ्कानिकटवर्त्तिप-
र्वतभेदे ४ काके ५ कङ्के (रोठा) इति ख्याते ईफेनिलफलक-
दृष्टे । “अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नोऽहजिह्वर्भपातनः” वैद्य० ।
७ कृष्णहतेऽसुरभेदे । “यत्र शालुञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च
अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुबलया
पीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान् मातुषदेहस्थान्
सूदयामास वीर्यवान्” हरिव० । ८ अशुभे । ९ तक्के ।
१० सूतिकागृहे । “अरिष्टशब्दां परितोविसर्पिणा” रघुः
तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्ततिथ्यादौ तत्वारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रिमवैश्यशूद्राणां चेत-
रक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तन्यग्रोधतिन्दुकभङ्गातक-
सर्षपदूर्वाभिर्भितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपथ्यङ्कसुपलि-
प्रभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-
यतंचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु० ।
तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्दवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तारासु च । मैत्रे त्वाष्ट्रे

तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा
उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव
प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-
कार्यम् “वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्”
वशिष्ठोक्तेः । “दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिना तिन्दु कालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । सुपलेन तथा
द्वारि वर्णकैश्चित्त्रितेन च” विष्णु० पु० ११ अनिष्टसूचके उत्-
पाते भूमिकम्पादा “अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इति ज्यो०
१२ अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु । १३ पानेनारिष्टकारके
मद्ये । “रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णशेषम्” माघः । “अरिष्टं
लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया
वीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य० । मद्ये पुस्तमपि भावप्र० ।
नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ व० । १४ मरणचिह्ने । “रोगिणो
मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात्
रिष्टमप्यभिधीयत” इति पुरा० । न० त० । १५ शुभे न०
५ व० । १६ शुभदायके विधाने १७ अविनाशिनि च त्रि० ।
१८ वलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो वलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ
शिलायुधः” हरिव० (कटकी) ख्यातायां १९ कटुकायां
२० कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा
सुरसा खशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र ! तासुपत्या-
नि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानमितौजसः”
हरिव० रिष्टं हिंसा विरोधे न० त० । २१ सुखे-
नावस्थाने न० “मत्तवेऽथो अरिष्टतातये” ता० ब्रा० ।
“अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा० ।
स्वाथे कन् । निम्वादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम-तनु नि०
आदन्तादेशः । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातुः सहोता-
सहोभरिः” ऋ० ५, ४४, ३, “अरिष्टगातुरहिंसित-
गमनः” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+ताति । सुख-
करणे “जीवातवे न मृत्यवेऽथोऽरिष्टतातये” ऋ० १०, ६०,
८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । लोके तु तांय-
क्तिन् । अरिष्टविस्तारे “तद्वत्भवतां निष्पन्नाशिषमरिष्ट-
तातिमाशास्वहे” वीरच० । कचिद्देऽपि तथा अरिष्ट-
शब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा
धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ
अरिष्टनेमि पु० ईत० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

शारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः । अरुणशारिष्टश्चैव
 विनतायाः सुताः सुताः” हरिवं० २तीर्थकरे जिनभेदे च ।
 अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न०त० ।
 हिंसाभावे । “पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनाम् ऋ० २,
 २१, ६, । ‘अरिष्टिमहिंसाम्’ भा० ।
 अरिष्टुत त्रि० अरिभिः प्रेरयितः स्तुतं वेदे षत्वम् ।
 प्रेरयितः स्तुते प्रशस्ते “रासते विश्वगूर्तो अरिष्टुतः
 ऋ० ८, १, २२ । लोके तु न षत्वम् । [स्यातरि ।
 अरिष्ट त्रि० अरये तिष्ठते स्था-क वेदे षत्वम् । शत्रुनाशाय
 अरिह त्रि० अरोन् हन्ति हन-ड । १ शत्रुनाशके “हरिहयो-
 ऽरिहयोगविचक्षणः” रघुः “पौरवे नृपभेदे” अवाचीनो-
 ऽपि वैदर्भीमपरामुपयेमे मर्यदां नाम तस्यामस्य जज्ञे
 अरिहः, अरिहः खलुङ्गासुपयेमे” भा० आ० प० ।
 अरीढ त्रि० न रोढः लीढः न आस्वादितः लस्य रः । १ अना-
 स्वादिते । ऋग्वेदे तु ढस्य ल्हः अरील्हः इत्वेव ।
 “अरील्हं वत्सम्” ऋ० ४, १८, १० । अरील्हं शत्रु-
 भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।
 अरीहण पु० अरिं हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । नृपभेदे
 अरीहणेन निर्दत्तम् वुज् । आरीहणकम् । चतुर्थ्याम्
 उत्करा० छ । अरीहणीयः तत्सन्निवृत्तदेशादौ त्रि० ।
 अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्यस्य । निर्दत्तार्थे विहित-
 वुज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
 अरीहण, द्रुषण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण,
 सांपरायण, क्रौडायण, औड्रायण, तैगतायन, सैतायण
 भास्त्रायण, वैमतायन । गौमतायन, सौमतायन ।
 सौसायन, धौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण, । कौन्द्रायण
 खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्योष, विपथ, विपाथ ।
 उदुदण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कशकत्स्न,
 जाम्बवत शिंशपा, रैवत, विलु, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर
 जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलद, भलन्दन, खण्डु, कनल
 यज्ञदत्त, अरीहणादिः ।
 अरुषिका अरुषि मर्मस्थानान्यधिकृत्य जाता ठन् प्र०,
 सुम् । जुहुरोगभेदे । “समासेन चतुश्चत्वारिंशत्तुहुरोगा भ-
 वन्ति ॥ तद्यथा अजगत्तिका यवप्रख्याम्बालजी विष्टता ।
 कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्भो जाल
 गर्द्भः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी
 विदारिका शर्कराऽवुदं पामा विचर्त्तिका रकसा पाददा-
 रिका कदरमलसेन्द्रुप्रौ दारुणकोऽरुषिका पलितं मस्र-

रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जलमणिर्गणेशकश्चर्म
 कीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका
 निरुद्धपकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूगुदं शशेति” ॥
 अरुषि वज्रवक्त्राणि वज्रक्लेदानि मूर्धनि । कफासृक्
 कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुषिकाम्” “अरुं षिकाहृते
 रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः ।

अरुग्ण त्रि० रुग्णः विरोधे न०त० । स्वस्थे रोगशून्ये
 “रुजदरुग्णं विवलय साधुम्” ऋ० ६, ३६, २ ।

अरुच् त्रि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य । प्रकाशहीने मलीमसे
 “अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ऋ० ६, ३६, ४ ॥

अरुचि पु० न रुचिर्यत् । सत्यप्यभिलाषे १ भोजनायोग्यता
 सम्पादके १ रोगभेदे । न रुचिः सन्तोषः न०त० । २ सन्तो-
 षाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः । पूर्वोद्भावितादोषस्य
 शिथिलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
 ३ अभिलाषाभावे च “सन्निपातक्षयश्चासकाशहिकाऽरुचिप्र-
 लुत्” “स्याद्विरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-
 ग्निसादः” इति च सुश्रुतः ।

अरुज त्रि० नास्ति रुक् रोगो यस्य । १ रोगशून्ये २ अनुत्पन्न-
 रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक्” इति प्रश्ने” इतभुग्-
 मितभुगशाकभुक् सोऽरुगित्यङ्गटः “अरुक् स एवाप्यचलो
 महान्श्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः” सुश्रुतः ।

अरुज पु० न रुजति रुज-क । (सिंहाल) इति ख्याते १ वृक्षे ।
 नास्ति रुजा यस्मात् पूव० । २ रोगाभावसाधने त्रि०
 “विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः ।
 ३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं० “अनुह्रादो हरि-
 हयोवराहः संहारोऽरुजः” । ईत० । ४ रोगशून्ये नोरोगे
 च त्रि० । “अपाककठिनः स्थूलोऽप्यन्यवर्त्मभवोऽरुजः” सु-
 श्रुतः । “अरुजं वा हृतः शून्यमन्तः क्लिप्तं स्वत्यपि” सुश्रु० ।

अरुण पु० ऋ-उनन् । १ सूर्ये, २ सूर्यसारथौ, ३ गुडे, ४ स-
 न्यारारे ५ निःशब्दे, ईदानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८ पुत्राग-
 वृक्षे । ९ अव्यक्तरागे १० कृष्णमिश्रतरक्तवर्णे च
 ११ तद्वति त्रि० । १२ कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न० ।
 १४ मज्जिष्ठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायाम्
 १७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाञ्च स्त्री । १९ त्रिवृतायां
 मेदि० २० इन्द्रवारुण्याम् २१ गुड्यायां राजनि० २२ मुण्ड-
 तितायाम् च स्त्री । तत्र अनुरौ ‘विभावरी यद्यरुणाय कल्पते’
 कुमा० “यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरङ्गाय तावद-
 रुणेन तमो निरस्तम्” रघुः । “तार्क्ष्यशारिष्टनेमिश्च गरुडश्च

महाबलः अरुणश्चारुणश्चैव विनतायाः सुताः सुताः हरिः ।
 'अरुणोगरुडभ्राता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां
 साध्यानामधिपः कृतः' हरिवं० । "तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रुशब्दे" १६१ उक्ता । सूत्र्ये "संरुज्यते सरिजैररुणा-
 शुभिचैः" रघुः "रागेण बालारुणकोमलेन" कुमा० । वस्ये
 तद्वति च "नयनान्यरुणानि घूर्णयन्" कुमा० "अरुणपुष्पाणि
 फाल्गुनानि" शत० ब्रा० । "दधत् सध्यारुणव्योमस्फुरत्ता-
 रानुकारिणीः" माघः । द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे
 २३ आदित्यभेदे "अरुणो माघमासे वै" आदित्यहृदयम्
 विवरणमादित्यशब्दे । २४ देशभेदे पु० । धूमादि० वृज् ।
 आरुणकः तद्वे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० ष्यञ् आरण्यम् न० । तत् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिवर्णे । अपत्ये इज् । अरुणिः जटायो सूत्र्य-
 पुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च । अश्वि-
 नीकुमारयोः द्वि० व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात्
 भृशा० अभूतत्वावेक्यङ् अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० डीष् । २५ अरुणवर्णायां गवि स्त्री । "अरुणयोगाव
 उषसासमिति" निरुक्तोक्तायाम् २६ ऊषायामपि स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम्
 'सरांस्थैतेष्वरुणञ्च मानसं महाहृदः श्वेतजलं यथाक्र-
 मात्' सि० शि० । "एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु"
 गुडकुङ्कुतमिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकम्भधा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्वाभेदे
 "यद्यदाराच्च विन्देयुः अरुणदूर्वा अभिषुणुयात् एष वै
 सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वा तस्मादरुणदूर्वा अभिषुणु-
 यात् यदारुणदूर्वा न विन्देयुः" शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूत्र्यभार्यायाम्
 १ संज्ञायाम् २ कायायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 "तस्य भार्याभवत् देवी संज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः"
 इति । "असहन्ती तु तां कायां सर्वस्यां निर्ममे ततः । काया-
 मयीं तु सा संज्ञा, तस्याम्कायासमुत्थिता । प्राञ्जलिः प्रणता
 भूत्वा काया संज्ञां नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्यं कथ-
 यस्व शुचिस्मिते ! । स्थितास्मि तव निर्देशे शाधि मां वर-
 वर्णिनि ! । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं
 पितुः । त्वयेह भवने महं वस्तव्यं निर्वाचयता । इमौ
 च बालकौ महं कन्या चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाख्ये-
 यमिदं भगवते क्वचित् । कायोवाच । आकचग्रहणा देवि !

आ शापान्नैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं त्वभ्यं गच्छ
 देवि ! यथेच्छया" । इति हरिवं० । ३ प्रधाकन्याभेदे च ।
 "सुप्रवेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः" । अनुवन्द्या
 मनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव" हरिवं०
 अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूत्र्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि० ।

अरुणपुस्तु त्रि० अरुणः पुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 "कृतावरीमरुणपुं विभातीम्" ऋ० ५, ८०, १, "अरुण-
 शुभमरुणरूपाम्" भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि० ।

अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिणि
 अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडामयजः सारथिरस्य । सूत्र्ये
 विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायौ पक्षिणि । २ सूत्र्यपुत्रे मन्दे
 ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्वि-
 नीकुमारयोः द्वि० व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री ।
 "लीग्यपत्न्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो
 जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्व आद्व-
 देवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ संभूयतुः" ।
 संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति लीग्यपत्न्यानि । "द्वितीयायां
 तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास
 पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात ! सङ्शोऽयमिति
 प्रभुः । महुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण्य इति चोच्यते । द्विती-
 यायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः" । इति सावर्ण्यः
 शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः कायाख्यायां द्वितीयायां
 सर्वस्यां जातो हरिवं० । वड्वारूपधरिण्यां संज्ञायाञ्च
 अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । "वड्वारूपमास्थाय
 वने चरति शङ्खले । स तथारूपमास्थाय स्वां भार्यां शुभ-
 लीलया । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वड्वां ततः ।
 अष्टथां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड्वावपुषा राजं-
 शरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां सुखं सम-
 भावयत् । मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया । सा
 तच्चिरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवौ तस्यामजा-
 येतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दक्षश्च सुतौ द्वावश्वि-
 नाविति" । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णोत्पत्तिः
 यथा "एवमुक्ता वड्विधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा
 तु नैच्छद्वारोहा कन्याऽहमिति भारत ! ।
 बभ्रुपक्षभयाङ्गीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः
 पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । मत्प्रसादान्न ते रात्रि ! भवि-

ता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां
तदा । प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्भवतः तया सह । तत्र वीरः
समभवत् कर्णः शस्त्रभृतां वरः । आसुक्तकवचः श्रीमान्दे-
वगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं विभ्रत् कुण्डली
द्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विभ्रतः ।
भा० आ० प० । सुग्रीवोत्पत्तिः सुग्रीवशब्दे दृश्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
कथानुरूपे दृश्या । [रोह रणे हरिः] हरिवं० ।
अरुणावरज पु० ईत० । गरुडे “अरुणावरजं श्रीमानारु-
अरुणित वि० अरुणं क्रियते स अरुण+कृत्यर्थे णिच्-कर्मणि
क्त, तारकादि० इतच् वा । १ रक्तवर्णीकते २ जातलोहित-
वर्णे च । “स्तनाङ्गरागारुणिताञ्च कन्दुकात्” कुमा० ।

अरुणोदक न० अरुणमुदकं यस्य । १ सरोवरभेदे । उदकस्य वा
उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्क-
म्भपर्वतस्थम् वि० पु० । २ नदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामति
मधुरसुरभिमुग्धवहलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी
मन्दरगिरिशिखराक्षिपतन्ती पूर्वेष्वेतत्समुपप्लावयति”
इति भागवतोक्तस्थलस्था ।

अरुणोदय पु० अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो
घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
प्राचि चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविज्ञा स्त्री अरुणोदयकाले विज्ञा । अरुणोदयकाले
दशम्या विज्ञायामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्”
हेमा० भावि० पु० “अरुणोदयविज्ञा तु द्वादश्यां पारणा
लाभेऽपि वैष्णवैर्नोपास्या” ए० त० रघुनन्दनः ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं
सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्यपक्षेण तुल्या हि शुक्ला
माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
माघे सासि सिते पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः
समेति” ति० त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।

अरुन्तुद वि० अरुंषि मर्माणि तदति तद-खश्च सुम् च ।
मर्मापीडके दुःखदायके “अरुन्तुदमिवानां नवबद्धस्य

दन्तिनः” इति रघुः “नारुन्तुदः स्यादात्तोऽपि न परद्रोह-
कर्मकृत्” मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्त्रियाम्
२ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादव्युत्पन्नः “अन्वासितमरु-
न्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्याप्यरुन्धती तत्र
व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्विभासे बह्व-
रुन्धती” इति च कुमा० । सा च कर्दमप्रजापतेराकृत्या-
सुत्पन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षि-
स्थाने स्थिता । ३ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च
“प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्तार्धिकाः । पूर्वे भागे भग-
वान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततो-
ऽतिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्ना-
नुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सुनिवरसुपाश्रितारुन्धती
साध्वी” वृ० सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्न्यै पत्या दृश्यते
“अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षि
निकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति
मात्रमन्त्रेण पश्येत्” सं० त० रघु० । अरुन्धती यथा
पत्न्यौ अनुरक्ता एवमेवं त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् ।
आसन्नमृत्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । “न
पश्यति सनक्षत्रां यस्तु देवीमरुन्धतीम्” ध्रुवमाकाशगङ्गां
च तं वदन्ति गतायुषे” ४ दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
“ददौ सदश वरमाय” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे शृणु”
इति चोक्त्वा । “अरुन्धतो वसुर्यामी लज्जा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च सुहृत्तां च साध्या विश्वा च भारत ! ।
धर्मपत्न्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्या-
मजायत च” हरिव० । ५ जिह्वायाञ्च “अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव
विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृ-
मण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्वारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं
दर्शितं यथा “अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवोनासाग्रमुच्यते
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रेऽग्नौ मातृमण्डलम्”
काशीखण्ड० । [वसिष्ठे सुनौ

अरुन्धतीर्जांनि पु० अरुन्धती जाया यस्य निङ् समा० ।

अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं यस्य तत्
सूचको न्यायः । प्रथमस्यूलदर्शनेन सूक्ष्मादर्शनरूपे न्याये
“यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां
तारामसूच्यां प्रथममरुन्धतीति आह्वयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादरुन्धतीमेव आह्वयति” शा० भा० ।

अरुन्धतीनाथ पु० ईत० । वसिष्ठे सुनौ तत्पत्न्यादयोऽप्यत्र ।

अरुष त्रि० न रोषति क्रुध्यति रुष-क न० त० । १ अक्रो-
धने । “युञ्जन्ति व्रजमरुषं चरन्तं परितस्थुषः” यजु०
२३,५ “असौ वा आदित्यो व्रजोऽरुषः” इति श्रुतिः ।
विरोधे न० त० । २ रोचमाने । “श्वेतं सञ्ज्ञानमरुषं
सहिता” ऋ० ३,१,४, “अरुषं रोचमानम्” भा० ।
ऋ-गतौ-उषन् । ३ गमनशीले अश्वादौ वेदे स्त्रियां
ङीप् । “युक्ताह्यरुषी रथे” ऋ० १,१४,१२, अरुषी-
गमनशीला वड्वाः” भा० । रुषा हिंसा न० व० ।
४ हिंसारहिते “जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवम्” ऋ०
३,७,५, “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा० । [स्त्री निरु० ।
अरुष् त्रि० नास्ति रुट् यस्य । १ अक्रोधे गौ० ङीष् । २ उषसि
अरुष्क पु० अरुष्मन् स्थानं कायति पीडयति कै-क ।
स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भस्मातकटुत्वे ।
अरुष्कर पु० अरुः करोति ट उ० स० षत्वम् । स्पर्श-
मात्रेण व्रणकारकफलरसे १ भस्मातके (भेला) २ व्रणकारके
त्रि० “शुष्को ह्यपार्थकोऽरुष्करश्च” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।
अरुस् पु० ऋ-उसि । १ अर्के, २ रक्तखदिरं च । ३ मर्मणि न० ।
४ व्रणे, ५ क्षते च पु० न० । “अरुर्द्विषदजन्तस्य सुम्” पा० ।
“अरुर्वै” पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुर्वैतद्भवति” शत० ब्रा० ।
“यद्गण्डेन यदिष्वा यद्धारुषा हरसा” अथ० ५,५,४ ।
“अरुर्वै पुरुषस्याक्षीति” शत० ब्रा० उक्ते ई नेत्वे च ।
अरुस्+अभूतज्ञावे चि अन्तलोपः दीर्घः अरुकरोति ।
अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क ।
भूस्यामलक्याम् राजनि० । कशा० ऋण् । आरुहीयम्
तत्सन्निवृत्तदेशादौ त्रि० ।
अरुच त्रि० विरोधे न० त० । स्निग्धे मरुणे, “दर्भैः प्रच्छा-
दयत्यरुचतायै”, शत० ब्रा० ।
अरुक्षित त्रि० न रुक्षितः विरोधे न० त० । स्निग्धे मरुणे,
“अरुक्षितं दृश आ रूपे अन्नम्” ऋ० ४,११,१, अरु-
क्षितं स्निग्धम्” भा० ।
अरुक्ष्य त्रि० रुक्ष+नन् विरोधे न० त० । स्निग्धे । “यत्ते
वासः परिधानम्-संस्पर्शोऽरुक्ष्यमस्तु ते” अथ० ८,२,१६ ।
अरुप त्रि० नास्ति रूपमस्य । १ रूपशून्ये २ सांख्योक्ते प्रधाने
वेदान्तोक्ते ३ ब्रह्मणि न० “अशब्दमस्यैवमरूपमव्ययमिति”
कट० उ० । कुत्सितार्थे न० त० । ३ कुत्सितरूपे न० ।
अरुपहार्य त्रि० रूपेण न हार्यः वशीकार्यः अस० स० ।
सौन्दर्यादिना अवशीकार्यं “अरुपहार्यं मदनस्य निय-
हात्” कुमा० ।

अरुष पु० ऋ-उषन् । १ सर्पविशेषे २ सूर्ये च सि० कौ० ।
अरे अव्य० ऋ-ए । १ रोषाह्वाने, २ नीचसंबोधने “आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामा-
यास्याः पतिः प्रियो भवति” शत० ब्रा० बड्कत्वः पाठः ।
तच्च याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं
तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३ अपकृतौ,
४ असूयायाञ्च ।
अरेपस् त्रि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १ निष्प्रापे
“प्रापे रूपी पुराऽरेपाः” इति माघः २ निर्मले च “अरेप-
सा तन्वा शाशदाना” ऋ० १,१२४,५, अरेपसाऽपापया
निर्मलया वा” भा० ।
अरेऽरे अव्य० अरे+वीष्वायां द्विरुक्तिः । नीचसंबोधनादौ ।
२ सक्रोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत ! सूता-
पसद ! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट ! वृथाशस्त्र-
ग्रहणदुर्विदग्ध ! वटो” इति च वेणीसंहारः ।
अरोक त्रि० रुच-दीप्तौ घञ् रोकम्बद्धं दीप्तिश्च न० व० ।
१ छिद्रशून्ये २ दीप्तिशून्ये च । “विभाषा श्यावारोका-
भ्याम्” पा० बड्ग्रीहौ एतत्पूर्वकदन्तस्य दद । अरोकदन्
अरोकदन्तः । निविडदन्ते दत्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।
अरोग त्रि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगशून्ये “अरोगाः सर्व-
सिद्धार्थास्तत्त्वर्षशतायुषः” सुश्रु० । “एतद्विधानमा-
तिष्ठेद्रोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः पृथक् ।
आरोग्यम् । रोगाभावे न० “आयुरायोग्यविजयं देहि देवि
नमोऽस्तु ते” दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मर-
णजं फलमिति” पुरा० तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्य-
त्वम्” तत्त्वैव न० ।
अरोगण त्रि० रोगोऽस्यस्य वा० सत्वर्थे न० त० । रोगशून्ये
“तेषामसि त्वमुत्तममनाश्रवमरोगणम्” अथ० २,२,२ ।
अरोगिन् त्रि० न रोगी विरोधे न० त० । रोगशून्ये
“यावज्जीवमरोगी स्यात्” पुरा० स्त्रियां ङीप् । “अरो-
गिणो आत्मतोम्” श्रुतिः ।
अरोचक पु० न रोचयति प्रीणयति ऋच+णिच्-खल् न० त० ।
रोगभेदे यत्न कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्ताड्ये
रोगे स च सुश्रुतोक्तः । “दोषैः पृथक् सहजचित्तविपर्य-
याच्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नात्र रुचि-
र्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं
वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति
लिङ्गमरोचके तु । हृद्वाहशोषवज्जता सुखतिक्तता च

मूर्च्छा सटङ् भवति पित्तकृते तथैव । कण्डू गुरुत्वकफ-
संस्त्रवसादतन्द्राः स्नेहात्मके सधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये
समुदीरयन्ति । संरागशोकभयविषुतचेतसस्तु चिन्ताकृते
भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च" इति । "गुह्यान् श्रीहोदरं
कालं हलीसकमरोचकम्" इति सुश्रुतः । [मृन्ये लि० ।
अरोदन न० अभावे न० त० । १रोदनाभावे । ब० । २क्रन्दन-
अरोधन न० अभावे न० त० । १रोधाभावे २आवरणाभावे
३गतिरोधके व्यापारे । न० ब० । ४तच्छून्ये लि० ।
अरोध्य लि० न रोध्यः । रोद्धुमशक्ये । [मृन्ये लि० ।
अरोपण न० अभावे न० त० । १रोपणाभावे न० ब० । २रोप-
अरोष पु० अभावे न० त० । १क्रोधाभावे । न० ब० । २क्रोध-
मृन्ये लि० ।
अरौद्र लि० न रौद्रः विरोधे न० त० । १भोषणभिन्ने सौम्याकृतौ
२ रागद्वेषादिमृन्ये विष्णौ पु० । "अरौद्रः कुण्डली
चक्री" विष्णुस० "कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः,
तयं यस्य नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावा-
दित्यरौद्रः" भा० ।
अर्क तापे, स्तुतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते
आर्चिकत् त । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।
अर्क पु० अर्च-कर्मणि घञ् कुत्वम् । १सूर्य्ये, २इन्द्रे, ३ताम्रे,
४स्फटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते, (आकन्द,) इति ख्याते ७वृक्षे,
(आरख) इति ख्याते दकाथविशेषे च । ८अर्चनीये लि० ।
"आ सूर्य्यो न भानुमङ्गिरकैः" ऋ० ६, ५, ६ "अर्कैः
अर्चनीयैः" भा० "ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कः"
भा० १० ज्येष्ठे" पु० । लक्षणया ११ अर्काधिपे वारे
१२ सप्तमीतिथौ १३ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४ द्वादशसंख्या
याञ्च तत्र विष्णौ । "अर्को वाजसनः शृङ्गी" वि० सह०
अर्कवृक्षे "अर्कः पलाशः खदिरः इति विष्णुध० । सूर्य्ये
"अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी" सूर्य्यसि०
"संपर्कादर्करोचिषाम्" माघः "सूर्य्यः जगत्पूज्यमयुज्य
तार्कः" माघः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा० । अर्कस्यापत्यम्
इज् । आर्किः सूर्य्यपुत्रं यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्ककला स्त्री ईत० । शारदातिलके सूर्य्यस्य उपास्यत्वेनोक्तं
द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडान्तवर्णभषिते कलाभेदे ।
ताञ्च १ "तपिनी २तापिनी ३धून्ना ४मरोचि ५ज्वालिनी
६रुचिः । ७सुषुम्णा ८भोगदा ९विन्वा १०बोधिनी

११धारिणी १२क्षमा । काद्याश्च वसुदाः सूर्य्यो डान्ता
स्ता द्वादशेरिताः" "वराभयकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः
क्रमात्" शार० ति० ।
अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कम-
क्त । (ऊङ्ङडिडिया) इति ख्याते १वृक्षे ईव० । २सूर्य्यप्रि-
यायाम् ३संज्ञायां कायायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।
अर्कक्षेत्र न० ईत० "कुजशुक्रबुधेर्दक्षसौम्यशुक्रावनीभु-
वाम् । जीवाकिंभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः"
ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्वामिके सिंहराशौ ।
अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक० त० । रक्तचन्दने
अर्कज पु० अर्काज्यायते जन-ड ५त० । १यमादौ
२तपत्यां ३यमुनायां च स्त्री ४अश्विनीकुमारयोः
द्वि० ब० । ५सुग्रीवे ईकर्म्ये च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कतनय पु० ईत० । राधासुते १ कर्म्ये २यमादौ च ।
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कदुग्ध न० अर्कस्य वृक्षस्य दुग्धमिव निर्यासः । अर्कवृक्ष-
निर्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।
अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुरुषे । "सूर्य्याचन्द्र-
मसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे" पुरा० अनन्तबाहु
शशिसूर्य्यनेत्रम्" गीता अर्कइव दुर्दर्शं नयनमस्य ।
२दुर्दर्शलोचने लि० ।
अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अनुकूलयति नम-णिच्
कनि । रक्तार्के वृक्षे ।
अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्य्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १अर्कवृक्षे ।
अर्कपर्णोऽप्यत्र । २सुनन्दायाम् ३अर्कमूलायां स्त्री । ईत० ।
४अर्कवृक्षस्य पत्रे न० "स कदाचिदऽर्कपत्राण्यभक्षयत्
क्षुधार्तः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः" भा० आ० प० "देवराजो
मया वृष्टो वारिवारणमस्तके । खादयत्यर्कपत्राणि"
विद० सु० । "सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
निधायेति, माघसप्तस्यां स्नाने क० त० रघु० ।
अर्कपर्णं लि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १मन्दारे । ईत०
२अर्कवृक्षपत्रे न० । [कर्मधा० । (आकन्द) २वृक्षभेदे ।
अर्कपादप पु० अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः पादपः । १निम्बे ।
अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः
जातित्वात् डीप् । २कटुम्बिनीवृक्षे । वा कप् । अत इत्त्व
अर्कपुष्पिकाप्यत्र ।
अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ईत० ।
१सूर्य्यप्रियायां, २संज्ञादौ अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कवन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १ गौतमे सूर्यवंशे बौद्धभेदे ।

तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्वन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश्यत्वात् । २ पद्मे । अर्कवान्धुः सूर्यभयत् ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा० त० । १ सूर्याक्रान्ते नक्षत्रे ईत० । तत्स्वामिके २ सिंहराशौ ३ उत्तरफल्नीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (ऊङ्ऊङ्ङिया) इति ख्यातायां लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्कद्वयसर्पाणां दुष्प्रसङ्गं मूलं यस्याः । (इशेर-मूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्कद्वय रूप उपः रस्य लः । ऋषिभेदे विदा० अञ् । अर्कलूषः तदपत्ये पुं स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात् । रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धुकृत्ते । व० । २ पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहसिद्धार्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे । “चतुर्थ्यादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् । “आदित्यदिवसे वापि हस्तर्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम्” कश्य० । “तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽल । तालीशपत्रे वृत्ते ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थं १ व्रते । अर्कस्येव व्रतम् नियमः । “सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसान् रविः” इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकवृद्धार्थं रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे “अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं राजानुनित्यमर्कव्रतं हि तदिति” मनुक्ते राज्ञः शकरादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० ईत० । १ यमे २ शनैश्चरे ३ सुषीवे ४ कर्णे ५ आङ्गदेवे ईश्विनोक्तमारयोः द्वि० व० । ७ यमुनायां पतपत्याञ्च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् । १ ऐरावते हस्तिनि २ अर्कतुल्ये दुर्दृशे च ।

अर्कहिता स्त्री ईत० । १ अर्कभक्तायां (ऊङ्ऊङ्ङिया) लतायाम् २ सूर्यहितकरे त्रि० ।

अर्काग्नन् पु० अर्कस्य अनुगतः, अग्ना । सूर्यकान्तमणौ, स हि सूर्यरश्मिसंपर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कमन्धि-

त्वम् । अर्कद्वय रक्तः अग्ना । (चुनी) २ अरुणोपले ।

अर्किन् त्रि० अर्चतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्यास्ति इति । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । “वृहदिन्द्रमर्कभिरर्किणः” ऋ० १, ७, १, ‘अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः’ भा० “गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्यर्कमर्किणः । ऋ० १, १०, १, १ । अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इति । २ अर्चनयुक्ते त्रि० । “वन्दस्व सारुतं गणं त्वेपम् अपनस्तु मर्किणम्” ऋ० १, २८, १५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत् । अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्याचन्द्रमसोरेकराशेकावच्छेदेन उपर्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा ‘सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सच्चिर्कर्मः साऽमावासेति’ गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगतउपलः । १ सूर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्का त्रि० अर्च-कर्मणि गत्यत् कुत्वम् । १ अर्चनीये । अर्कस्यायम् यङ् । अर्क्यः अर्कमन्ध्विनि । “स एष वा-र्कोय एष तपति तस्यैतदन्नं कथमेष चन्द्रमार्क्यम्” शत० ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्गा० कुत्वम् । १ कपाटमध्यस्थे-रोधके १ काष्ठादिदण्डे, “ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमोलिताक्षीव भियाऽमरावती” का० प्र० । “पुरार्गलादी-र्धभुजा बुभोज” रघुः, “अथानपोदार्गलमध्यगारमिति” रघुः । सप्तशतीस्तोत्रस्यादौ पाथे २ स्तोत्रविशेषे “अर्गलां कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात्” मत्स्यसूक्तम् । ३ कल्लोले, ४ कपाटे च न० ५ क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप्य-त्वार्थे । ईविष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० ॥ वार्थार्गला-भङ्ग इव प्रवृत्तः” रघुः । अनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्य” माघः । [वृत्ते

अर्गवध पु० आरग्वधः वृ० । आरग्वधे (सिंघालि)

अर्घ मूले भादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् । आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रयवस्तुग्रहणार्थं देये तुल्यरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १ मूले । “कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घं संस्थापनं नृपः” “कुर्यादर्घं यथापण्यमिति” च मनुः अर्घ-करणे घञ् न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । २ पूजोपचारे दूर्वाक्षतादौ । सामगैरयं सयकारः क्षीवलिङ्गश्च प्रयो-क्तव्यः अन्यैः पुंलिङ्गोनिर्यकारश्च । अर्घाय देयम् यत् । अर्घ्यम् पूजार्थं देवे जलादौ अर्घद्रव्याणि च “आपः क्षीरं

कुशायञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव
अष्टाङ्गोऽर्चः प्रकीर्तितः काशीखण्डम् । “तमर्घ्यमर्घ्यादि-
कयादिपूरुषः” भाषः “अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं
सोऽनवेक्ष्य भरतायजो यतः” “अर्घानुपदमाशिष-
मिति” च रघुः । [पूज्यतमे महादेवे ।
अर्घींश पु० अर्घोऽस्त्यस्य इति देयत्वेन तेषु देशः । सर्वदेवेषु
अर्घ्यं त्रि० अर्हते पूज्यते अर्ह-यत्-न्यङ्का० कुत्वम्-
अर्घमर्हति अर्घ+यत् वा । १ पूजनीये “तमर्घ्यमर्घ्यादिक
यादिपूरुषः भाषः” । अर्घाय देयं यत् । २ पूजार्थं देये
जलादौ । “तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्यौ गि-
रिः” कुमा० । “अनर्घ्यमर्घ्येण तमहिनायः” कुमा० ।
अर्घं मूल्यमधिकमर्हति यत् । ३ जरुत्कारतपोवनवृक्षोद्भवे
मधुनि न० तस्य वज्रमूल्यत्वात्तथात्वम् ।
अर्च पूजायाम् उभ० भूदि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चीत्
आर्चिष्ट । आनर्च-र्च “पितृभ्यै वाष्टकाखञ्जेत्” मनुः ।
“एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति” मनुः ।
“रत्नपुष्पोपहारेण क्वायामानर्च पादयोः” रघुः
“वृन्दिष्यमाञ्जीहिषुधाधिपानाम्” “समीहे मर्त्तमानर्चे
तेन वाचाऽखिलं बलम्” । “आर्चीत् द्विजातीन् पर-
मार्थं विन्दान्” “प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्” “विप्रानर्च-
स्तथा सुवनं” इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः
अर्चितवान् अर्चितम् अर्चिता ।
अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चि-
चत् त । अर्चयामास “दूरस्थमार्चयेदेनम् मनुः ।
“स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा० ।
अर्चक त्रि० अर्चति अर्च-खुल् । पूजके “ब्रह्मचारो ब्रती च
स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः” मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।
अर्चन् त्रि० अर्च-वेदे बा० अति । अर्चनीये । “अर्चतयो
धुनयो न वीराः” ऋ० ६, ६६, १० । “अर्चतयः
अर्चनीयाः” भा० ।
अर्चत्त त्रि० अर्च-भावे-अति अर्चतिमर्चनमर्हति यत् ।
पूजनीये । “अर्चत्तगोमघवा नृभ्यः” ऋ० ६, २४, १ ।
“अर्चत्तः अर्चनीयः” भा० ।
अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट् । पूजने । “अरिष्टं नाशयेत्
सर्वं ग्रहविप्रसुरार्चनम् पुरा० । [“निरतः पुरा० ।
अर्चना स्त्री चु० अर्च-युच् । पूजायाम् । “देवार्चनायां
अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर् । पूजनीये । “प्रानर्चुरर्च्यं
जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आधारे अङ् । १ प्रतिमायाम् “आभिह-
येण चार्चाया देवः सान्निध्यमृच्छति” ति० त० पुरा० ।
“देवार्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः” आ० त० ।
भावेऽङ् । २ पूजायाम् “लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैः
ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोज्यया दयया च” ।
शत० ब्रा० ।
अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वज्रगादिशिखायाम् । “यस्या रुशन्तो
अर्चयः प्रतिभद्रा अदत्त” ऋ० १, ४८, १२, “तव
ज्योतीं अर्चयः” ऋ० ८, ४४, १७ ।
अर्चित त्रि० अर्च-क्त । १ पूजिते “स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा”
कुमा० २ विष्णौ पु० “अर्चिष्णानर्चितः कुम्भः” वि० स० ।
“सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः” भा० ।
अर्चिरादिमार्गं पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो
मार्गः । देव्याने पथि उत्तरमार्गे । “तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्, आपू-
र्यमाणपक्षात् यान् षडुद्दङ्गेति मासांस्तान्, मासेभ्यः
संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं,
चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म
गमयत्येष देवयानः पन्थाः” ऋ० ७, ३० । “आतिवाहिका-
स्तस्मिन्नात्” शा० सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापर-
तेत्युक्तम् “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्
तव प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः” गीता ।
अर्चिव(म)त् त्रि० अर्चिरस्त्यस्य मत्तप् वेदे मस्य वः ।
दीप्तिशुक्ते । “उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत्” ऋ० ७, ८, ६१, २,
“यस्ते पवित्वमर्चिवदग्नेः” ऋ० ६, ६७, २४ । लोके तु
अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।
अर्चिमत् पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य मत्तप् । १ सूत्र्ये, २ वज्रौ
३ उपदेवभेदे च “अर्चिष्णांस्तुम्बुरुश्चैव भोरिश्च वदतांवरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” हरिवं० ४ दीप्ते
त्रि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५ अग्निपुर्याम् । इन्द्र-
लोकमुपवर्ष्य “एतस्यादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतहोतपुरीं शुभाम्” काशीख०
विवरणमग्निमण्डलशब्दे । ५ विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।
अर्चिस् न० अर्च-इसि । १ वज्रगादेः शिखायां “प्रदक्षि-
णाञ्चिर्व्याजेन” “प्रदक्षिणाञ्चिर्हविरग्निराददे” “आसी-
दासन्ननिर्वाणप्रदीपाञ्चिरिवोषसि” इति च रघुः २ मयूखे
३ वज्रौ च पु० “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः” ऋ०
७, ३० “अग्निज्योतिरहः शुक्लः” इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्चिरत्न वङ्गः ४दोप्तिमात्वे न० “प्रथमादर्चिषा-
मेतदनुदुर्गोर्णसुरायुधम्” कुमा० ।

अर्च्यं लि० कच-स्तुतौ गयत् न कृत्वम् चु० अर्च-यत् वा ।

पूजनीये प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्जति, आर्ज्जीत्
आनर्ज अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपाज्य
अर्जन् । “अर्जकोद्वंशमाहरेत् । दाय० सृ० “न तत्पुत्रै-
र्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्” मनुः । “आनर्ज-
नर्भुजोऽस्त्राणि” भट्टिः ।

अर्ज संस्कारे चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्जयति ते आर्जि-
जत् त । “अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपाज्येत्”
सृतिः । “परस्वान्यर्जयन्नारोऽन्यदीयाः पराभ्यर्जन्”
भट्टिः । अर्जयितुम् अर्जयित्वा ।

अर्जक पु० अर्जयति रज्जुम् अर्ज-खुल् । (वावुइ) इति
ख्याते वृत्ते, तत्त्वक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्भीयते । अर्जन-
कर्त्तरि लि० । “अर्जकोद्वंशमाहरेत्” सृतिः ।

अर्जन न० अर्ज-ल्युट् । १सम्पादने स्वामित्वसम्पादके
२व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च “सप्त विंशतगमाः धर्माः
दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह
एव च” सृत्युक्ताः “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः” गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व-
वर्णेषु । तत्वाप्रतिबन्धोदायोरिक्थं यथा पित्वादिधने पुत्रादेः ।
अप्रतिबन्धोदायोविभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रति-
ग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं “याजनाध्यापनप्रतिग्रहे-
ब्राह्मणो धनममर्जयेदिति” श्रुत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्जनस्य
याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज-
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तच्च वैश्यस्य कृषि-
गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषा वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना “सूतानामश्वसारथ्यम्”
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-
शब्दाभिधेयम्” मिता० शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति सृतेः “शूद्रा-
णान्तु सधर्माणिः सर्वेऽपध्वंसजा सृताः” मनुक्तेश्च तेषां
शूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तच्चार्जनं पुरुषार्थं न यत्तार्थं तेन
यद्यस्य वर्णस्योचितं तदतिरेकेणार्जितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये लिप्तास्त्वत्वे स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य चायमर्थः
एवं विवृतः । “यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रतुर्थत्वं तदा-

नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोषः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्धिभावात् ।
नचैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् ।
लोके तत्रतत्र स्वत्वप्रसिद्धिभावात् व्यवहारविसं-
वादाच्च” इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव “सप्त विंशतगमाधर्माः” इत्यनेन तेषां धर्माहेतुत्व-
मात्रमुक्तं न तु भृतिप्रभृतीनां तत्त्वानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वम-
पि “अर्जयित्वा व्यापारोऽर्जनमिति” दायभा० । “अर्ज-
स्वत्वं नापादयतीति” मिता० । “कणिशाद्यर्जनं शिलम्”
मनुः । “अर्थानामर्जने दुःखमिति” नीति० अर्जधातोः
प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुन पु० अर्ज-उनन् । स्वनामख्याते ऽवृत्ते, “सोऽङ्गणा-
न्निःसृतः कृष्णः कर्षमाण जदूखलम् । यमलाभ्यां
प्रवृत्ताभ्यामर्जुनाभ्यां निवारितः । मध्याह्निसंक्राम
तयोः शिशुः कर्षन्नुदूखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य-
ग्गतमुदूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्याञ्च कर्ष-
सः । तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वक्षसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै” इति हरिवं० ।
“कदम्बसर्जार्जुननीपकोतकी” ऋतु० । २मध्यमपाण्डवे
शुद्धचरितत्वान्मध्यमपाण्डवस्यार्जुनत्वम् । “पृथिव्यां
चतुरन्तायां वशीमे दुर्लभः समः । करोमि कर्म
शुद्धञ्च तेन मामर्जुनं विदुः” भा० वि० प० उत्तरं
प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः “एवमुक्ता ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जु-
नम् । जातमात्रे कुमारं तु वागुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्वभूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्मयमुवाचेदं
शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना
प्रोतिर्यथाऽभूदभिर्वाङ्मिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ध-
यिष्यति तेऽर्जुनः” । भा० आ० प० । “पार्थः कर्षवधाय
मार्गणगणान् यानर्जुनः संदधे” लीला० ३६हय्याधिपे
कार्त्तवीर्य्ये, “एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतोबली ।

अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः । दत्तात्रेय-
प्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा
विप्राणामाश्वमेधिके । ददौ स पृथिवीं सप्तद्वीपां सवन-
पर्वताम् । हरिवं० ४करवीरे, ५मयूरे, “हृणाख्याया-
मित्युक्तेः” ईदृशे ७धवले । दशुभ्रतागुणवति लि० ।
“अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” ऋ० ६, ६, १, “अर्जुनं
सौरेण तेजसा शुक्रवर्णम् भा० । “कृष्णा रूपाण्यर्जुना
वि वो मदे विश्वा” ऋ० १०, २१, २ “हे अग्ने ! त्वं
कृष्णा कृष्णान्यर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि” भा०
“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्” माघः । (आजनि)
इति ख्याते एनेत्ररोगभेदे “एकोयः शशरुधिरोपमस्तु
विन्दुः शुक्रस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति” माधवः । एकस्या-
मातुरेकस्मिन् १०पुत्रे भेदि० ११इन्द्रे “अर्जुनो वै
इन्द्रोयदस्य गुह्यं नाम” शत० ब्रा० । अर्जुनस्यापत्यम्
इज् । अर्जुनिः आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पु० न० ईत० । हनूमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।

अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः
डोष् । श्वेतपाक्यां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले
जातस्याणोलुप् लुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने । अर्जुनपाकी
तत्फले स्त्री । [३स्त्रियां गवि, ४कुट्टिन्याञ्च ।

अर्जुनी स्त्री गौरा० डोष् । १जघायां, २बाहुदायां, नद्याम्

अर्जुनोपम पु० अर्जुनः स्वनामख्यातः वृक्ष उपमा यस्य ।

(सेयुन) इति ख्याते १शाकद्रुमे, २महापलाख्यवृक्षे च ।

अर्ण पु० ऋ-न । अकारादौ १वर्णे “पञ्चाक्षौमसुरीरितः”

तन्त्रम् । २गमनस्वभावे लि० । “कृष्णोरपो अनव-

द्यार्णाः” ऋ० १, १७४, २ “अर्णाः अरणस्वभावा”

भा० “त्वं चिद्रेण मधुपः” ऋ० ५, ३२, ८ “अर्णं गन्तारम्”

भा० । ३जले न० “अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा” ऋ० ३, २२,

३ । “अर्णमग्निः” भा० । अर्णं जलमस्यस्य अर्णं अच् ।

४नद्याम् स्त्री । “वर्षान्तामभिषाता अर्णाः” ऋ० ५, ४१,

१४ । “अर्णाः नद्यः, भा० । अभि+अर्ह-क्त इडभावादि ।

अभ्यर्णम् । नि+न्यर्णम् वि+व्यर्णम् सम्+समर्णम्

अभ्यासादौ न० तद्वर्त्तिनि लि० । “कालोऽभ्यर्णं जलागमः”

इति सा० ८० । “कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः” माघः ।

अर्णव पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णस्+व सलोपः । १समुद्रे ।

“यादोरत्नैरिवार्णवः” रघुः “कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः”

माघः २उदकयुक्ते लि० “ततः समुद्रादर्णवात्” सन्ध्यामन्त्रः

“तिरः समुद्रमर्णवम्” ऋ० १, १६, ७ । “अर्णवसुदक-

युक्तम्” भा० । अर्णांसि दाहवेनाख्यस्य मत्स्य-
सलोपः । जलदातरि ३सूर्ये ४इन्द्रे च “आदित्याज्जायते
वृष्टिः” गीतोक्तेः सूर्यस्य पर्जन्याधिपत्वाच्च शक्रस्य
जलदाहत्वात्तथात्वम् । “सभासुरर्णवो नृचक्षाः” ऋ०
३, ५१, २ “शतक्रतुमर्णवं शक्तिं नरम्” २, ३, ५१, २,
अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवन्तम्” भा० । ५सजले च ।
“अजएकपादनमितुरर्णवम्” ऋ० १०, ६६, ११ । “अङ्ग-
लोके, एतादेवताः सृष्टा अस्मिन्महत्स्यर्णवे” ऐ० ब्रा० ।
अस्य समुद्रावाचित्वेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णवः
इत्यादौ आधारतामात्रबोधः ।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन-ड ५त० । १समुद्रफेने

रत्नमा० । २समुद्रजातमात्रे लि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।

अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।

अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद+भू-अपादाने अप् अर्णव

उद्भवोऽस्य । १अग्निजारवृक्षे २चन्द्रे च ३अमृते न० ।

४श्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ-असुन् उदके लुट् चेति, लुट् ।

जले । “सर्वस्यमर्णः कथमन्यथास्य” माघः । “सिन्धु-

नपिप्येऽर्णसा” ऋ० ६, १०७, १२ । [लि० ।

अर्णस पु० अर्णोऽस्यस्य अर्णः अच् । १समुद्रे २जलवति

अर्णस्वत् यु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् मत्स्य वः १समुद्रे

२जलवति लि० ।

अर्णोद पु० अर्णांसि ददाति दा-क । १मेघे २सुस्तके

त जलदातरि लि० । [२जलोद्भवमात्रे लि० ।

अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू-अच् ७त० । १शङ्खे

अ(आ)र्त्तगल पु० आर्त्तद्वय गलति गल-अच् पृषो० वा

ह्रस्वः । नीलभिण्डिकायाम् । ह्रस्वाभावे आर्त्तगलश्च ।

अर्त्तन न० ऋत-ल्युट् पक्षे इयङभावः । निन्दायाम् ।

अर्त्ति स्त्री अर्ह-क्तिन् । १पीडायाम् । करणेक्तिन् । २धनुष्को-

द्याम् । “नान्नं वाञ्छति नो निद्रासुपैत्यर्त्तिनिपीडितः”

सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । ऋत-खुल् । नाशोक्तौ ज्येष्ठभागिन्याम् ।

अर्त्तुक लि० ऋत-बा० उक्त् । सङ्घके । “समद्वैतान्दि-

त्यर्त्तुकाह भवत्यपि हतमर्धं समद्विन्दति” शत० ब्रा० ।

अर्थ याचने अद० चु० आत्म० द्विक० सेट् । अर्थयते आर्त्तयत ।

अर्थयामास । अर्थकः अर्थी अर्थितः अर्थ्यः अर्थनीयः अर्थ-

यितम् अर्थनम् अर्थना । अर्थयित्वा अर्थयिता

“सुराः समभ्यर्थयितार एते” कुमा० । “अवकाशं किञ्चो-

दन्यान् रामायाम्यर्थितो ददौ" रघुः "अग्लोपितं स्थानिवत्त्वं
चादन्त्य प्रयोजनम् यत् त्वेते न विद्योते तत्राग्लोपविक-
ल्पनम् । तद्वत्त्वादन्यदीर्घश्च पुक्चेत्यङ्गापयत्वपि" कामधेनूक्तेः
पुक्-दीर्घश्च अर्थापयते । सम्+समर्थने सममर्थयते सम-
र्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कु पीडने कदादेशः कदर्थयते ।
अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः । "अभ्यर्थनाभङ्ग-
भयेन साधुः" कुमा० । प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी ।
"प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः" कुमा० ।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मार्थौ ययायथम् अच् । १ अभिधेये २ शब्द-
शक्त्या बोध्ये पदार्थे च "तददोषौ शब्दार्थावनलङ्घ्यती पुनः
कापि" का० प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः
वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति भेदात् । "अर्थोवाच्यश्च
लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः । वाच्योऽर्थोऽभिधया
बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः
स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः" सा० द० । ताश्च तत्तच्छब्दे
वक्ष्यन्ते । अन्यमते "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदा-
र्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्वोधकं-
परे" । इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः । स च
अभिहितान्वयशब्दे विवृतः । ३ धने । तस्य सर्वैरर्थनीय-
त्वात्तथात्वम् "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाश्च चिन्तयेत्"
"अर्थस्योपार्जने लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे" नीति० । सचार्थ-
स्त्रिविधः शुक्लः शबलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा
"अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्लः शबलोऽ-
सितश्चेति । शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासाद-
यति । यच्छबलेन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्यक्त्वम् ॥
स्ववृत्त्युपार्जितं सर्वं सर्वेषां शुक्लम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तं
शबलम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम् । क्रमागतं प्रीतिदायम्
प्राप्तञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं
प्रकीर्तितम् ॥ उत्कोचशुक्लसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये ।
कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥ पार्श्विकद्यूतचौ-
र्याप्तं प्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं
समुदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च" विष्णु० सू० ॥ ४ प्रयो-
जने इष्टे । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तच्च गौणमुख्यभे-
देन द्विविधम् यत् अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्यं
यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात् ।
साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत् सुखदुःखा-
भावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम् । प्रयोजनञ्च यद्यपि

मानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्मार्थ-
काममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्वप्रयो-
जनानामन्तर्भावात् । तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषे-
षेष्णमाणत्वात् । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं
पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्त्तनात् ।
एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते
तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० सू० । "इह खलु
धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परम-
पुरुषार्थः" वे० प० । दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपमुख्यप्रयोजनस्य
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्मार्थकामास्तु
तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य
साधनमित्यवान्तरभेदः "ईक्षाकूणां दुरापेऽर्थे तदधीनाहि
सिद्धयः" रघुः । "ज्ञातार्थो ज्ञासम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रव-
र्त्तते" इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयो जनयोर्यहणम् "कस्या-
र्थकामौ वद पीडयामि" "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्मा
एव मनीषिणः" रघुः । ५ निमित्ते "अतोऽर्थान्न प्रमा-
द्यन्ति प्रमदास्तु विपश्चितः" मनुः अर्थात्हेतोः कुल्लू०
"अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्त-
रमिति" मल्लि० । निमित्तञ्च कारणतुद्देश्यञ्च तत्र
निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिष्पत्ता चेति"
वार्त्तिकोक्तेः नित्यश्चतुर्थीसमासः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्था
यवागः । यूपार्थं दारु । भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ
वज्रवीहिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च
बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "मदर्थमपि कर्माणि
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्" गीता "मदर्थसन्दे शमृणाल-
मन्थरः" नैष० । "परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्"
"तस्माद्धर्मं सहायार्थं" इति च मनुः । कर्माणि-अच् ।
ईविषये शब्दादौ । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता"
"इन्द्रियेभ्यः पराहर्षार्था हर्षार्थेभ्यश्च परं मनः" क० उ० ।
७ ज्ञेयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्"
गौ० सू० । अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम् । राज्ञ उपाये
न तन्मावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० एवस्तुस्वभावे
यथार्थम् । १० निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः । ज्योतिषोक्ते
११ लग्नावर्षाद्वितीयभवने १२ प्रकारे । भावे अच् १३ अभिलाषे
१४ प्रार्थने च कर्माणि यत् १५ अर्थनीये विष्णौ पु०
"अर्थोऽनर्थो महाकोपः" वि० स० "सुखरूपतया सर्वै-
रर्थ्यत इत्यर्थः । भा० १ ईफले । अर्थाय साधुः अर्था-

दनपेतो वा यत् अर्थः । अर्थादनपेते अर्थसाधने च
लि० । “अर्थमर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “वागीशं वाग्भिर-
र्याभिः” कुमा० ।

अर्थकर लि० अर्थं करोति क-हेत्वादौ ट । अर्थं हेतु
कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । अर्थकरो दण्डनीत्यादिविद्या ।
अर्थकृत् न० अर्थं विषये कृच्छम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कृच्छ-
तायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तधात्वम् ।

अर्थकृत् लि० अर्थं करोति-क-किप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम पु० इत० क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये
प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रममनादित्याग्निहोतृसाध-
नतया यवागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोतृरूपप्रयोजनादेः
यवागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं मीमां० यत् प्रयोजन-
वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः । यथा अग्निहोतृं
जुहोति यवागू पचतीत्यग्निहोतृहोमयवागूपाकयोः । यवा-
ग्वा वह्मसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनु-
ष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाद्वलवान् । यथापाठं
हन्तुष्टाने क्रमस्य प्रयोजनबाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात् । नहि
होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं
प्रयोजनमस्ति येनार्थं क्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्वादित्येतत् ।

अर्थगत लि० अर्थं गतः । १ अर्थनिष्ठे अर्थान्तरे अलङ्का-
रोक्ते २ दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् ।
गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । ३ गतार्थे लि० ।

अर्थगौरव न० ईत० स्वल्पशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम् ।
“भारवेरर्थगौरवम्” उद्भटः ।

अर्थज्ञ लि० अर्थं हन्ति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् ।
अर्थनाशके “व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसार्थं ग्री च
सर्वदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्वावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग
तन्वावापादीनां चिन्तने । “मन्त्रो स्यादर्थचिन्तायाम-
र्थास्तन्वावपादयः” सा० द० । अर्थचिन्तनमप्यत्र न०
“मन्त्रो स्वप्नोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति ।

सा० द० अन्यमतम् । [अर्थो जातोऽस्य । २ जातधने लि० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ईत० । १ अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ लि० अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतम् अव्य० अर्थ + तसिन् । १ अर्थोदित्यर्थे २ अर्थानुसारेण-
त्यर्थे ३ वस्तुस्वभावादित्यर्थे च । “अर्थतोऽप्यद्वया-
नन्दानतीतवैतभानतः” वे० सा० ।

अर्थद लि० अर्थान् धनानि ददाति दा-क । १ धददे धन-

दानेन तोषकेऽध्याये २ शिष्यभेदे पु० । “आचार्यपुत्रः
शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थिकः शुचिः । आप्तः शक्तोऽर्थदः
साधुरध्याया दश धर्म्मतः” इति मनुः । ३ कुवेरे पु० ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये
अतिशयेनासत्कर्मणि विनियोगेन कष्टदायके धन-
नाशनरूपे व्यसनभेदे । “पैशुन्यं साहसं द्रोहद्वेषास्तयार्थ
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारथ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः
इति “दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थं दूषणे ।
क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च” मनुः ।
“अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदामञ्चेति”
म० त० रघुनन्दनः । [साधुः” कु०

अर्थना स्त्री अर्थ-युच् । याचने । “अभ्यर्थना भङ्गभयेन
अर्थपति पु० अर्थानां पतिः ईत० । १ नृपे, । “अर्थ्या-
मर्थपतिर्वाचम्” सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम् । “किञ्च-
द्विहस्यार्थपतिर्वाभाषे” । “बलनिस्तदनमर्थपतिञ्च तम्” इति
च रघुः । २ कुवेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् ।
१ प्रयोजनहेतौ । “वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव
च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि”
सा० द० उक्ते नाटकाङ्गे २ कार्यवीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनानां प्रयोगः नियोगः ।
कण्ठदानादिवृत्तौ १ कण्ठदानवाणिज्यादिरूपे धनवृद्धा-
र्थके व्यवहारे । अर्थास्तन्द्रावापादयः ईत० । २ यथायथं
तन्द्रावापादेर्विनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुञ्जल” इति
अमात्यलक्षणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशतः
प्राप्तः । वाचकशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्यवशात् ज्ञाते
“अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न
विधातव्यः” वृ० उ० मा० ।

अर्थवन्ध पु० अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्वन्धः । १ जीवस्य शब्दा-
दिभिः श्रोतृसम्बन्धरूपे वन्धे २ धनकृतवन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितृव्यापार उत्-
पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां
स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवं-
रूपायाम् । भावना च द्विधा शब्दी आर्थी च विवरणं
भावनाशब्दे ।

अर्थमर्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्यादा इतरसहकारेण सा-
मग्रीसमवधानम् । सामग्रीसमवधाने, सामग्रीसमवधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादस्यार्थमर्थ्यादाधीनत्वम् ।
अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अवधारणाद्यर्थमात्रशब्दे-
न नित्यम् । १ अवधारितेऽर्थे । “भोजनाच्छादनाभ्यधिकं
स्य सम्यग्मर्थमात्रं न सम्पद्यते” इति वृ० भा० । अल्पार्थमात्रा-
शब्देन ईत० । २ अल्पधनांशे स्त्री वृहत्त्वार्थे च मात्रा-
शब्देन ईत० । ३ धनवाङ्मले । कथं मयास्तेयमर्थमात्राह-
र्त्तव्या” महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्रि० अर्थोऽस्त्यस्य असन्निहितः सतुप् मस्य वः । १ अर्थ-
युक्ते २ सार्थके “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” पा० ।
३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च “अपसव्य उपेतश्चेदाहिता-
ग्न्यावृतार्थवत् । या० सू० “विष्णुत्वोत्सर्गशुद्धार्थं मृदा-
द्यादेयमर्थवत्” मनुः ४ असन्निधितधनवति त्रि० । सन्निहिते
तु इति अर्थोऽप्येव । स च व्यवहारे वादिनि
रूढः “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”
या० सू० । स्त्रियासुभयत्वं लोप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
अर्थमर्हति अर्थेन तुल्यं क्रिया, अर्थ इव वा वति । ६ अर्थार्हे
७ अर्थतुल्यक्रियायाम् ८ अर्थसदृशे आश्रये च अव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
वद-करणे घञ् । १ प्रशंसनीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञि । ३ तत्कथने । अभि-
धयां गौरवा वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
प्रयोजनवत्तुलाभाय विधिसाक्षाद्भनर्थवादः” अर्थवादेन हि
क्वचिद्विशिष्टरवसोदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तम्य-
ते । सच चतुर्विधः “स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः” गौ० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
र्थकं वाक्यं यथा “सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
व्याप्नोति सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि” ।
अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा
“एष वाव प्रथमोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्टा
अन्येन यजते स गच्छेत् पततोत्यादि” । पुरुषविशेषनिष्ठतया
कथनं परकृतिः परक्रिया, यथा “वपामेवाग्नेऽभिघारयन्ति
अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्ययवः पृषदाज्यमेवाग्नेऽभिघार-
यन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि” ऐहिह्यमात्र-
चरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
णरूपाः सामसंहिताभाष्ये साधवाचाय्येण दर्शिताः यथा
“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः
पुराकल्पोयावधारणकल्पना” इति “तेन ह्यग्नं क्रियत” इति
हेतुः “एतद्भोदधित्वमिति” निर्वचनम् । “अमेध्या वै

माघा” इति निन्दा “वायुर्वैक्षेपिष्ठेति” प्रशंसा “तद्व्यधि-
कित्सन् जुह्वानीमाहोषामिति” संशयः “यजमानेन सम्मि-
ता औदुम्बरी भवतीति” विधिः “माषानेव महं पचते” इति
परकृतिः “पुरा ब्राह्मणा अभैषुः” इति पुराकल्पः । “याव-
तोऽंशान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे-
दिति” विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-
क्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् “अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-
वादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ “गुणवादो विरोधे स्यादनु-
वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्विधा मतः” ॥
गुणवादश्च “यथा सिंहो माणवक” इत्यादौ माणवके
सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्वत्तदभावेदोबोध्यते तेन समर्थ-
त्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः
अन्ये तु “यजमानः सूक्तर” इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा “वज्रि-
र्हिमस्य भेषजं, “भूमिरावपनं महत् सूर्यस्तापकर”
इत्याहुः । तद्वानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-
भिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्चानेक-
विधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः
निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः सन्त्वचेति” । तत्र स्तु-
त्यर्थवादो यथा “वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता” इत्यादि ॥ फलार्थवादो
यथा “तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेते-
त्यादि” । “प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि” च
यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्यसावनं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽ
नभिधानात्तादृशेण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्धार्थवादो यथा ।
“यच्च दुःखेन संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोप-
नीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्यदमित्यादि” ॥ निन्दार्थवादो
यथा “अन्वन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनोजना” इत्यादि ॥
परकृतिः परकृत्यभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-
भास्करोक्तस्य “विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवावान्तरभेदेन तस्य सप्तविध-
त्वमिति भेदः । ३ अन्यतात्पर्यावधारणार्थे लिङ्गषट्का-
न्तर्गते लिङ्गभेदे च । “उपक्रमोपसंहाराव्यासोऽपूर्वता
फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति
वे० सा० यथा “उत तमादेशमप्राचो” येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-
दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्” छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञान न० ईत० शुश्रूषाद्यवधारणयुक्तधीगुणान्तर्गते
गुणभेदे हे० ।
अर्थविद् त्रि० अर्थं कार्यं वेत्ति विद-क्लिप् । कार्याभिज्ञे

“विवक्षितामर्थं विदस्तत्क्षणं प्रतिसंहताम्” साधः ।
अर्थविप्रकर्ष पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य
 विलम्बेनोत्पादनम् । पूर्वपूर्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरस्य
 विलम्बेनार्थबोधने “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
 समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् “जै० सू० । तथाहि
 अनपेक्षरवस्थायाः द्वितीयादिश्रुतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्य-
 रूपलिङ्गापेक्षया शीघ्रार्थबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्राव-
 ल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्रार्थोपस्थापकतया
 बलवत्त्वम् । विवृतिः बलाबलाधिकरणशब्दे ।
अर्थव्ययज्ञ त्रि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति
 ज्ञा-क । किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययि-
 तव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।
अर्थव्यापाश्रय पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यापाश्रयः । १ प्रयो-
 जनसम्बन्धे २ अभिधेयाश्रये । ब० । ३ सप्रयोजने त्रि० ।
अर्थशास्त्र न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं शाक० त० ।
 १ नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २ शास्त्रे च ।
 “अर्थशास्त्रात्तु बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” या० सू०
 विवृतमेतन्मिताक्षरायाम् “यद्यपि समानकर्तृकतया
 अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतौ विशेषोनास्ति
 तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्म-
 शास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च “प्राधान्यं” शास्त्रादौ
 दर्शितन्तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य
 बाध एव । “गुरुर्वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बद्ध-
 श्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
 नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कथन । प्रच्छन्नं वा
 प्रकाशं वा मनुस्तं मनुमृच्छति” तथा “आततायिन
 मायान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्तज्जिघांसीयान् ते-
 न व्रक्ष्याहा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् । “इयं विशुद्धिरुदिता
 प्रमायाकामतोद्विजम् सकामतो व्रक्ष्यावधे निष्कृतिर्न
 विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रनयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बल-
 वदिति युक्तं मित्यन्यमतसङ्का । “हिरण्यभूमिलाभेभ्योमि-
 त्वलब्धिरा यतः । अतो यतेतत् प्राप्नो” इत्यर्थ-
 शास्त्रम् । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”
 इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति
 यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्य-
 माणे धर्मानुसरणम् न मित्वलाभः । अन्यस्य तु जये
 मित्वलब्धिन धर्म-शास्त्रमनुसृतम्भवति तत्तार्थशास्त्रा-
 द्धर्मशास्त्रं बलवत् अतएव “धर्मार्थसन्निपाते अर्थमाहिण

एतदेवेति” प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमापस्तम्बेन” इति ।
अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः ।
 अन्यायेन धनोपाज्जनपरिहारेण अर्थार्ज्जनशुद्धौ
 “सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतमिति” मनुः ।
अर्थसंग्रह पु० ईत० । धनसञ्चये ।
अर्थसंस्थान न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्मात्
 समु+स्था-अपादाने ल्युट् वा । १ धनोपाज्जनसाधन
 प्रतिग्रहादौ । २ भावे ल्युट् ईत० । ३ अर्थस्थितौ ।
अर्थसञ्चय पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः
 समुदायश्च । १ धनसंग्रहे । “कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थ-
 सञ्चयः” इति नीति० । २ धनसमूहे च ।
अर्थसमाज पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः ।
 १ बहुविधार्थसमूहे २ कारणसमूहे च । “अर्थसमाज्यस्तत्वात्
 नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्यतावच्छेदकमिति”
 गदा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्यतावच्छेदकम् ।
 नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्य-
 तावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य
 कार्यतावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य-
 तावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाज्यस्तत्वात् न
 कस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।
 ३ धनसमूहे च ।
अर्थसमाहार पु० ईत० । १ धनसंग्रहे सम्यगुपायेनार्ज्जने
 ते च उपायाः “सप्त वित्ताशमा धर्मप्रा दायोलाभः
 क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति”
 स्मृत्युक्ताः साधारणाः “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य
 विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः गौ० उक्ताः “याजना-
 ध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदिति स्मृत्युक्ताश्च ब्राह्मणादेः
 यथायथम् असाधारणाः ज्ञेयाः । २ धनसमूहे च ।
अर्थसम्बन्ध पु० अर्थस्य धनस्य वाच्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः ।
 १ धनसम्बन्धे वाच्याद्यर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च
 अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः ।
अर्थसिद्ध अर्थात् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धः । शब्दादिनाऽबोध-
 नेऽपि अन्वयबललभ्ये पदार्थे” यथा घटमानयेति वाक्ये
 घटस्य छिद्रेतरत्वमन्वयबललभ्यं न च तत्र शब्दशक्त्याद्य-
 पेक्षा । तथा च शब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया छिद्रेत-
 रघटएव जलाहरणप्रयोजकत्वावधारणेन तत्रैव प्रवृत्तिर्न
 तरघटादौ एवमन्यत्वापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य
 परनि० । २ सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने ३ स्वतः सिद्धधने च त्रि० ।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १ अपदा
र्थस्य तात्पर्यविधया सिद्धौ । इतः । २ धनसिद्धौ ।

अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां
ङोप् । परकीयघनहरणशेले चौरादौ ।

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १ धनहीने दरिद्रे ।
२ वाच्यार्थहीने च ।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः । १ आये । अर्थागमोनित्य-
मरोगिता च नोति० । अर्थ आगमस्यतेऽनेन करणे घञ् ।
२ धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३ वाच्याद्यर्थापत्तये च “दण्डा
पूपिकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरिष्यते” सा० द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर० त० । १ अन्यार्थे,
“बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति” सांख्यम् । न्याय-
मते उद्देश्यसिद्ध्यर्थं प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्य-
नुकूले २ वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः ।
“प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्या-
सोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि” गौ० सूत्रेण निग्रह-
स्थानान्य क्त्वा “प्रकृतादर्थोदसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति”
लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यङोपे पञ्चमी तेन
प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृता-
नाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोऽनित्यः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः
न्या० वृत्तिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाश-
वृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् ।
विवरणं निग्रहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे
३ कारणान्तरे “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थ-
ान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य” इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यास्यतेऽत्र । अर्थालङ्कारभेदे
“सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च
कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधम्नार्थे तरेणार्थान्-
रन्यासोऽष्टधा ततः” । क्रमेणोदाहरणानि । “वृहत्स-
हायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयान्मोक्षमभ्येति
महानद्या नगापगा” ॥ अत्र द्वितीयाद्विगतः सामान्योऽर्थः
सोपपत्तिकः क्रियते । “यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय
माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः”
अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । “पृथ्वी ! स्थिरा भव
भुजङ्ग ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं
दधीयाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षामार्थः
करोति हरकामुकमाततज्यम्” अत्राततज्याकरणं पृथ्वी-

स्यैव्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत न
क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । विवृणते हि विवृष्ट-
कारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” इत्यादौ सम्पद्वरणं
कार्यं सहसा विधानाभावस्य विवृष्टकारित्वरूपस्य
कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधम्नार्थे उदाहरणानि
वैधम्नार्थे यथा “इत्यभाराध्यमानोऽपि क्षिप्नाति भुवन
त्वयम् । शास्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥
अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विद-
धीतेति” अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्त्यदत्तं विवृष्टं
कार्यं समर्थकम्” सा० द० ।

अर्थापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्दे-
नानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे भीमांसकोक्ते १ प्रमितिभेदे ।
यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य
देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः ।
अर्थस्यापत्तिर्यतः । २ तत्साधने च यथोक्तं वे० प० ।
“तलोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तलोपपाद्य-
ज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनु-
पपन्नं तत्तलोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्त-
लोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवा अभुञ्जानस्य
पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा
रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रि-
भोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थ
स्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दो वृत्तते ।
कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना
यस्मादिति वृद्धब्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयो
रुभयोस्तत्प्रयोगः । नचेयमर्थाप्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति
अन्वयव्याप्ताज्ञानेनान्वयिष्यन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानु-
मापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीनोमीति
नानुव्यवसायः किन्त्वेनेदं कल्पयामीति” । “अद्वैतागम-
नासीरे साधुसा धुन्वती परान् । सेवामेवार्ज्यत्वर्या-
पत्तिपत्तिपरम्परा” ख० खा० । सांख्यादिभिश्च नेयं प्रमाणा-
न्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा “एवमर्थाप्तिरपि
न प्रमाणान्तरं तथाहि जीयतश्चैतस्य गृहाभावदर्शनेन बहि-
र्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थाप्तिरभिमतता वृद्धानां साध-
नुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सचेकत्वा नास्ति तदान्य-
त्वास्ति, यदा व्यापकएकत्वास्ति तदान्यत्वं नास्तीति सुकरः
स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृहाभावदर्शनेन
लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैतस्य कवि-

तत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपज्ञोत्तं येनासिद्धोगृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपज्ञयते येन सत्त्वमेवातुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिरवस्थापयेत् तथाहि चैतस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा ? न तावदात्र कचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन गृहविशेषाच्चेपोऽपि पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपात्तोगात् । नापि प्रमाणनिश्चितोगृहाभावः पाक्षिकस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेपुं, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्त्वौदासीन्यात् । तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सती बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयइति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् । उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवातुमानेऽन्तर्भावनीयानीति सां कौ० । व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तद्वाकायां यथा “व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि । सन् सत्त्वान्त्रयः । व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च । सन् चैत्रो बहिरस्ति गृहेऽस्थितत्वात्स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्ति-विषय-सिद्धिरिति भावः । सत्त्वान्त्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोश्च विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धहेतुना कथं बहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैत्रस्येत्यादिना । गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम् । ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वान्त्रयता सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधितत्वात्तथा चात्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनैति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः । गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थयितुं विकल्पयति तथाहि चैत्रस्येति । ननु सत्त्वान्त्रयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्यमाक्षिपता च तेन तन्मध्यवर्तिनोगृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिसंवाच सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेश-

स्याप्याक्षेपइति भावः । परिहरति नेति । पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया सांशयिकेन संशयमापन्नेन । “सामान्यविषयं सत्तावाक्यं “गृहविषयं न वेति” संशयमात्रलब्धेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धकत्वानौचित्यात् । प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति । अस्य चैत्रस्य प्रतिक्षिपन् प्रतिरुन्धन् । प्रतिक्षेपुं प्रतिरोजुमर्हतीत्येणान्वयः । सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम् । एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः । अपनेतुमपवारयितुम् । विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापिवमर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति । गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनुमानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समानविषयमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति । वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्येणास्यान्वयः । विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनुमानविषय इत्येकाविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्तासङ्गावात् अर्थापत्त्या किं समाधास्यते इति भावः” । ३ अर्थालङ्कारभेदे ‘दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते’ सा० द० । “मूषिकेण दण्डो भक्षित” इत्यनेन तत्सहचरितमपूपमक्षणमर्थादायातं भवति इत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च कचित् प्राकरणिकादर्थदप्राकरणिकस्यार्थस्यापत्तनं कचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणे । “हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । सुक्तानामभ्यवस्येयं के वयं स्मरकिङ्कराः” । विललाप सवाष्पगद्गदं सहजामभ्यवहाय धीरताम् । अभितप्रमयोऽपि माह्वं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” ॥ “यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः” इति सुश्रुतोक्ते ४ तन्त्रयुक्तिभेदे च ।

अर्थिक पु० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थी कन् ।

निद्रागतनृपादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ ।

अर्थित लि० अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ याचिते यस्य सकाशात् याच्यते स तस्मिन् । “अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्धितोददौ” रघुः । तस्याविवक्षायां मुख्ये कर्मणि क्त । याचनाकर्मणि २ पदार्थे यद्वस्तु कश्चित् समीपे याच्यते स तस्मिन् । अर्थिनो याचकस्य भावः तत् । २ याच्यतां स्त्री ।

“न व्यङ्ग्यत कदाचिदर्थिता” रघुः । याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलालाभ एव भवति । “यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् लीवादीनां कथञ्चन” मनुः । ४ कामनायाञ्च । अर्थिन् लि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि । १ याचके, २ सेवके, अस-
न्निहितधने ३ धनस्वामिनि । “नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहुः”
“शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिन” इति च माघः “यथा-
कामार्थितार्थिनाम्” “ततः समानीय स मानितार्थी”
इति च रघुः । ४ कार्यार्थिनि “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः
प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” या० स्मृ० । “स धर्मस्य सखः शत्रुदु-
अर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्” रघुः स्त्रियां ङीप् । “कान्तार्थिनी
तु या याति” इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।

अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्यो देयमधीनं करोति अर्थिन्+साति ।
याचकाधीनतया कृते देये । “विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्-
कृतः” नैषधम् । कृत्वस्यादियोगएवास्त्व साधुता ।

अर्थे अव्य०-के । साक्षा० । अर्थे कृत्य अर्थे कृत्वा इत्यर्थे
असार्थकं सार्थकं साम्प्रदायिके गणरत्ने तु “विकल्पने
प्रभृतीनामेदन्तत्वं लवणादीनाञ्च मान्तत्वं गणपाठसाम-
र्थ्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च
निपातनात्” इत्युक्तम् । तथाच २ अर्थशब्दार्थे च ।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन नतु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोमा
भेदे । विवरणमुपमाशब्दे ।

अर्थोपप्लेपक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपप्लिपति उप+प्लिप-
खुल् । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके “अर्थोपप्लेपकाः
पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्ग-
मुखमित्यपि” सा० द० ।

अर्थ्य लि० अर्थात् प्रयोजनादनपेतः यत् । सार्थके सप्रयोजने
“वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” कुमा० ।
“अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “स्तुत्यंस्तुतिभिरर्थ्याभिः”
रघुः । २ पण्डिते पु० । अर्थस्य भावः यत् । ३ वस्तु-
स्वभावे । अर्थादागतः । ४ न्याये । अर्थ-कर्मणि यत् ।
५ याचनाकर्मणि अर्थनीये । अर्थाय साधुः यत् । ६ अर्थ-
साधने लि० ।

अर्ह पीडने भ्वादि० उभ० सक० सेट् । अर्हति ते आर्हीत्
आर्हीट् । “रक्षःसहस्राणि चतुर्हर्षादीत्” रघुः । आनर्ह
अर्हकः अर्ही अर्हीत्वा अर्हितः । अति-अतिपीडने ।
अत्यर्हितः अभि+आभिसुखेन पीडने । “अभेश्चाविदूय्ये”
मा० उक्तेः सामीप्ये च अभ्यर्थः समीपवर्ती “कालोभ्यर्थं
जलागमः” सा० द० । अन्यत्र अभ्यर्हितः । निस्+निर-

+वा-भृशपीडने । “सोऽस्यायं पराङ्मुखः प्राणो निरर्हति”
शत० ब्रा० । वि+विशेषेण पीडने “तद् या जर्मी व्यर्हतः
पशौ वा पुरुषे वा” शत० ब्रा० । सम्+समर्थः नि+
न्यर्थः वि+व्यर्थः ।

अर्ह याचने, गतौ, सक० पीडायां अक० भ्वादि० पर० सेट् ।
अर्हति आर्हीत् । याचने “शरद्वधनं नार्हति चात-
कोऽपीति” रघुः ।

अर्ह वधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्हि-
दत् त । “येनार्हिदत् दैत्यपुरं पिनाकी” भट्टिः ।
“अव्यर्था गिरिकूटाभानभ्यर्त्तानार्हिदत् द्रुतम्” भट्टिः ।
सम्+सम्यक्पीडने “यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समा-
र्हयत्” भा० व० प० प्रति+प्रतिरूपपीडने यस्य यत्कर्तृकं
पीडनं तेनैव पुनस्तस्य पीडने “प्रत्यर्हयत संक्रुद्धो राघवः
पुनराह्वे” रामा० ।

अर्ह नन० अर्ह-ल्युट् । १ गतौ २ पीडायां ३ वधे ४ याचने च ।
अर्हना स्त्री चु० अर्ह-भावे युच् । १ हिंसायां वधे ।

अर्हित लि० अर्ह-क्त । १ पीडिते, २ गते, ३ याचिते च ।
४ रोगभेदेन० “अर्दयित्वाऽनिलोवक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ।
वक्त्रोभवति वक्त्राङ्गं श्रीवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्-
सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । श्रीवाचिवुकदन्तानां
तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्र-
माविलम् । वायुर्हृदं त्वचि स्थापस्तोदोमन्याहनुग्रहः ।
तमर्दितमिति प्राङ्मुखार्थं व्याधिविशारदाः । क्षीणस्या
निमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्दितं वादं
त्रिवर्षं वेपथस्य च” इति सुश्रु० । “क्षयकासश्वास व्रणा
र्शोऽर्हितापहम्” । “हनुभोजमधीमग्नमर्दितञ्च सुदा-
रणम्” इति च सुश्रु० ।

अर्हि तिन् लि० अर्दितमस्त्यस्य इनि । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते
“अर्दितो कर्णशूलो च दन्तरोगी च मानवः” सुश्रु० ।

अर्ह पु० कथ-वृद्धौ भावादौ घञ् । १ वृद्धौ । आधारे घञ् ।
२ गृहादौ । “आतून इन्द्र ! एतद्वृद्धाकमर्द्धमागहि”
यजु० ३३, ६५ । “अर्द्धम् निवासदेशम्” वे० दी० । अधि+
कथ-अच् । वृद्धिप्राप्ताधारे २ वायौ । “कतमोऽध्यर्द्ध इति”
प्रश्ने “योऽयं पवते” इत्युत्तरं दत्त्वा “तदाह्वयं दयमेकैवैष
पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध” इति प्रश्ने उत्तरम् । “यदस्मिन्निदं सर्व-
मध्याध्रीत् अस्मिन्वायी सति इदं सर्वम् अधिकमाप्नोति
प्राणः आप्न प्राप्नोति इति तेनाध्यर्द्ध” इति छा० उ० । करणे
घञ् । ४ अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

वृद्धिरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० ।
 “अर्धं नपुंसकम्” पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५ समीपे अर्धदेव-
 शब्दे उदा० समांसवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धर्धः
 अर्धकायम् अर्धपिप्पली चचित् षष्ठीसमासः “एतच्छता-
 र्धमावन्त्य त्वैलोक्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । एतत्
 पूर्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् खार्यास्तु
 वा अर्धखारम् अर्धखारो । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-
 समासः । “क्रोशार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः ।
 अवयवावयविनोर्भेदात् कचित् धर्मपरता । अर्धप्रते
 वर्धप्रते कृध्-णिच्-कर्मणि अच् । ई खण्डिते
 लि० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्धे कृते ।
 अर्धकृत लि० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे
 अ(आ)र्धकौडविक लि० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर
 पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धखारी स्त्री अर्धं खार्याः एक० त० वा अच् । खारीपरि
 माणार्धांशे । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।
 अर्धगङ्गा स्त्री अर्धं गङ्गायाः एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्ना-
 नादेरर्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।
 अर्धगर्भं लि० अर्धं वत्सरस्यार्धं मार्गादौ पौषादौ वावृद्ध्याण्डस्यार्धं
 गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयसुदकं यस्य । सूर्यरश्मिभेदे ते
 हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण
 गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तासां शतानि
 चत्वारि रश्मीनां वृष्टिर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ
 दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्रयेण गर्भधारण
 स्योक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च वृ० स० उक्तम् यथा ।
 “मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वां
 वा समुपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यज्ञक्षत्वमुपगते गर्भं
 सन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव
 प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-
 म्भवाः रात्रौ । नक्तं प्रभवाश्चाहनि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-
 याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भासन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च ।
 पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोद्भवा
 गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रकृतिमायान्ति । माघस्य कृष्णपक्षेण
 निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसमुत्था भाद्रपदस्या
 सिते विनिर्देश्याः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्शुक्ले ।
 चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः ।
 चैत्रासितसम्भूताः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति” इति ।
 “सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतः” ऋ० १, १६४, २६ । “वत्-

सरस्यार्धं गर्भस्थानीयसुदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे
 अर्धगुच्छ पु० । अर्धः चन्द्रसमः गुच्छः । १ चतुर्विंशतिलतिके
 अर्धगुञ्जा स्त्री अर्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुल्यार्धपरिमाणे
 “तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा” लीला० उक्तेः यव-
 द्वयार्धे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदहति ठञ् । उत्तर-
 पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा ॥ अ(आ)र्धं गौञ्जिकः तत्परि-
 माणार्हे लि० । स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धचन्द्र पु० अर्धं चन्द्रस्य एक० त० । १ चन्द्रस्यार्धं, तदाकारे-
 २ नखचते, ३ गलहस्ते, ४ वाणभेदे, “रावणेन हृता सीता-
 अर्धचन्द्रार्धभास्करा” महाना० “सार्धचन्द्रं विभर्त्ति
 यः” कुमा० “अर्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीमुखम्”
 रघुः “शृगालाः सर्वे गलेऽर्धं चन्द्रं दत्त्वा निस्सारिताः” ।
 “तद्दीयतां द्रागेतस्यार्धचन्द्रः” इति च पञ्च० त० । गल-
 हस्तस्तु तर्ज्जुन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-
 मुद्रा । (तेओडोति) ख्यातायां ५ त्रिवृति स्त्रीणां इतिलक-
 भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । हस्ते अतइत्वे । अर्धच-
 न्द्रिका १ कर्णस्फोटलतायां २ चित्रपर्याञ्च ।
 अर्धचन्द्रक पु० अर्धचन्द्र इव कायति कै-क । १ मयूर-
 पिच्छस्यार्धचन्द्राकारे पदार्थे ।
 अर्धचन्द्राकृति पु० अर्धचन्द्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते
 तर्ज्जुन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।
 अर्धचोलक न० अर्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् ।
 (काञ्चुलोति) ख्याते कुर्पासकवस्त्रे ।
 अर्धजरतीय पु० अर्धां जरतीव इवार्थे कन् । अर्धवृद्धातुल्ये
 न्यायभेदे स च अर्धं कुक्कुट्याः पाकाय अर्धं प्रसवाय यथा न
 प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्वं न
 युक्तमित्येवं परः न्यायः । “न च जानीमो विषयसन्ध्याया
 भिवान्तरालेऽवस्थानमर्धजरतीयकौशलम्” वृ० उ० भा० ।
 यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-
 रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चाङ्गं कुक्कुट्याः पाकार्थमर्धञ्च
 प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” आ० गि० । जरत्या एव
 पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्यं
 करत्वमित्यर्थः “तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः
 प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्धजरतीयोन्यायो न युक्तः
 कल्पयितुम्” का० भा० ।
 अर्धजाह्नवी स्त्री अर्धगङ्गावत् । कावेर्यां नद्याम् ।
 अर्धतिक्त अर्धः असम्पूर्णस्तिक्तः । नेपालनिम्बे । [तुके काले ।
 अर्धदिन अर्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्याऽंशे सार्धसप्तसहस्रं

अर्द्ध देव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने ।

“इन्द्रं न वृत्ततरमर्द्धदेवम्” “वृत्तहृणं ददधु रर्द्धदेवम्” ऋ०

१, ४३, ८, ९ । “अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्” भा०

अ(आ)र्द्ध द्रौणिक लि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ् । उत्तरपदस्य वृद्धिः

पूर्वस्य वा । अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्ध धार न० अर्द्धे धाराऽस्य । सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये

शस्त्रभेदे “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डला-

यकरपलवृद्धिपलनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपलकार्द्धधारस्त्रीमुख

कुशपलाटोमुखशरारीमुखान्तर्मुखलिक्चूर्चकगुठारिकाग्रीहिमु-

खारावेतसपत्नवडिशदन्तशङ्कोषख्य” इति । “वृद्धिपलनख-

शस्त्रमुद्रिकोत्पलपलकार्द्धधाराणि छेदने भेदेने च” सुश्रु० ।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य ताडशोनारा

वणो यत् “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतुष्टयम् । अत्र

नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन” इत्युक्ते गङ्गायाः

प्रवाहावधिहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने ।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः । हर-

गौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित० । अर्द्धरात्रे ।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य । “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा

काकिणी ताश्च पणसतस्रं” इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये ।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः टण् उत्तरपदवृद्धिः ।

अर्द्धपञ्चालदेशभवे ।

अ(आ)र्द्धपादिक लि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ् । पूर्व-

पदस्य वा वृद्धिः । अर्द्धपादच्छेदाहे । “गोषु ब्राह्मणसं-

स्थासु कुरिकायाश्च भेदेने । पशूनां हरणे चैव दण्डः

कार्योऽर्द्धपादिकः” मनुः अर्द्धपद मर्हति ठञ् उत्तर-

पदस्य वृद्धिः पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र

स्त्रियां ङीप् । [पोते (तिसिरीति) ख्याते पक्षिणि ।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अर्द्धेन पारावत इव । चित्रकण्ठक ।

अर्द्धपुलायित न० “शतार्द्धाङ्गक्रमादूनैर्मण्डलायितवल्गितैः ।

उन्मुखस्याश्वमुखस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति” परिभाषिते

अश्वगतिभेदे ।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक लि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् “नातः” पा० नोत्तर

पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य तु वा । अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य । भागस्यार्द्धे “तदर्द्धभागेन

बभूव कश्चित्तम्” कुमा० । अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व

पदवृद्धिः । अ(आ)र्द्धभागिकः । अर्द्धभागार्हे लि० “जातो-

ऽपि दास्यां श्रुद्रेण कामतोऽशंहरोभयेत् । ऋते पितरि

कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्” या० सूक्तिः ।

अर्द्धभाज् लि० भज्-णि उप० स० । अर्द्धां शहरे “निधीनां

तु पुराणां च धातुनामेव च क्षितौ । “अर्द्धभाजक्षणा-

द्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः” मनुः ।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत् । “आह्वरर्द्धभ्रमं नाम

श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे

यथा “स स त्व र ति दे नि त्यं

स द रा म र्ध ना शि नि ।

त्व रा धि क क सं ना दे

र म क त्व म क र्ध ति” किरा०

अग्निपुराणे तु “गोमूर्त्तिकार्द्धभ्रमके” इति कान्ततया-

पठित्वा “पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्याद्विन्यासमेतयोः । न्यस्यता-

मिह वस्त्रं नामधोः भ्रमभागिणाम् । अधोः स्थितवस्त्राणा-

माचतुर्थपदं नयेत् । तृतीयपादं नयेदूर्ध्वं पादार्द्धं प्राति-

लोम्यत” इति तल्लक्षणमुक्तम् । अयमर्थः तिर्यग्गताः पञ्च-

रेखाः ऊर्द्धगताश्च नव रेखा लेख्या एवं द्वाविंशत् कोष्ठानि

भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरका-

श्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एवं लेखने

द्वाविंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादार्द्धगता

आद्याश्चत्वारो वर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु

यथा भवन्ति यथा च तस्यापराद्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्ति-

मादिपङ्क्तिषु उर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्त्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः

श्लोके निवेश्याः । एवं द्वितीयपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो

वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः

अपराधघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादि-

पङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः । तृतीयपादार्द्धगाः आद्याश्चत्वारो

वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्त-

रार्द्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठ-

कोष्ठगाः चतुर्थपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः अधोऽधः-

क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्द्धगता

श्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगाः

यथा भवेयुस्तथा वर्णविन्यासो विधेयः । एवं सति यथा

प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितुं शक्यन्ते एवमुक्त-

प्रकारेण अधोऽधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णग्रहणेन एवं

अन्तिमादिषु, ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन,

उत्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन

अन्तिमादिषु उपान्तिमकोऽगवर्षाग्रहणेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतोभद्रस्येवायं सर्वतोऽनुलोमविलोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अयञ्च वन्धः अनुष्टुप्छन्दस्येव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम् । एवम् “अभीकमतिकेनेह भोतानन्दस्य नाशने । कनत्सकामसेनाके मन्दकाममकमस्यति” माघश्लोकेऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाणावक पु० अर्धं माणावकस्य । द्वादशलतिके हारभेदे माणावकरारस्यचतुर्विंशतिलतिकत्वात्तस्यार्धमानतयास्य तथात्वम् ।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः । विन्दुर्ध्वचन्द्राकारव्यञ्ज्यायां श्रृङ्गारूपायाम् वाचि शतद्वान्यायां देव्याञ्च । “अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यानुच्याय्यां विशेषतः” देवीमा० “अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽर्धमात्रा महेश्वरी । उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमत्वं स्मृतं बुधैः । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवोसर्वोत्तमा स्मृता” देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य । शहल्वर्णे लि० “व्यञ्जनं चार्धमात्रक” मिलित्तेस्तथात्वम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे० त० । पञ्चदशाहात्मके मासस्यार्धरूपे पञ्चात्मके काले “दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि” मनुः “पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः” इति शत० ब्रा० । “तत्त्रिंशता भवेन्नास” इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् “ऐरण्डतैलं वा मासमर्धमासं वा पाययेत्” सुश्रुतः ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयोः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन् । तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता । “कृतस्मिन् यमशरमङ्गलर्तुभास्करादियामाङ्गे” । प्रभवति वारवेला न शुभा शुभकार्यकरणाय” । ज्यो० त० तथाच रवौ चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, गुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला । “कालस्य वेला रवितः शरान्तिकालानलागा-
ध्वययो गजेन्दू दिने, निशाग्रामृदवेदनेननगेपुरामा विधुदन्तिनौ च” ज्यो० त० । यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च ॥ रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला । एवं चन्द्रे चतुर्थः । कुजे द्वितीयः । बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः, भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः अष्टमश्च कालवेला ॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमा-

वेशेन द्वयोर्वर्ज्यता यथोक्तं “रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा । कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे वाणतृतीयकम् । गुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे । शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्” ॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु कालवेलेव । तद्दोषोऽप्युक्तः “यात्रायां मरणं काले (काल-
वेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म ततस्तजेत्” ज्यो० त० । दिनविशेषे तदीशविशेषोऽपि ज्यो० त० उक्तः । “वारेशादर्शयामेषु रात्र्यङ्गोः पञ्च षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि । रवौ ज्येन्दुर्भृगुश्चाजशनिश्चरवयो निशि । रविशुक्रश्च रात्रौ शशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तद्व्याः परेष्वेवम्” अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः स एव प्रथमयामाङ्ग-
धिपः । ततो द्वितीयेषु रात्रौ वारेशाधेय्या पञ्चमः, पुनस्तदधेय्या पञ्चमस्तृतीयेषु एवं क्रमेण ज्ञेयः । दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेषु वारेशाधेय्या षष्ठस्तदधेय्या पुनः षष्ठस्तृतीयेषु इत्येव क्रमेण ज्ञेयः ॥ एतच्च पताकीज्ञेये पापस्वामिकस्य रिष्टरूचकताविवेचना-
र्थम् अन्यत्र शुभकर्मसु वर्जनार्थञ्च ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्यस्य अर्द्धरथः रथी अर्द्धः असंपूर्णरथः । असम्पूर्णं रथिनि । “सखा ते दयितो नित्यं य एष रथ कर्कशः । उत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह । एष विकल्पनो नीचः कर्णो वै कर्त्तनस्तव । मन्वी नेता च वन्धुश्च मानी चात्यन्तसुच्छितः । एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रथे । विद्युक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः । कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां विद्युक्तः सततं घृणी । अभिश-
शापाञ्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् । करणानां वियोगाञ्च तेन मेऽर्द्धरथो मतः । नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीविन् विमोक्ष्यते । ततोऽब्रवीत् पुनर्द्वैषः सर्वशस्त्र भृतां वरः । एवमेतत् यथात्य त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन । रथेरेणेऽभिमानी च विमुक्त्वापि दृश्यते । घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः” इति भा० उ० प० ।

अर्द्धरात्रि अर्द्धं रात्रेः अर्द्धसमा० । रात्रेस्तुल्यार्द्धभागे याम-
द्वयपूर्त्तिकाले “अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णं दिवा पुण्यमनामृतम्” “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि” “सम्पूर्णं चार्द्धरात्रे चेति” च देवी पु० । “कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्” गर्गः । “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः” । “अर्द्धरात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः भु० भी० । “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रवि संक्रमणं भवेत्”

शाता० जावा० । “प्रभाते चार्द्धरात्रौ वा स्नानं कुर्यात्
परेऽह्नि” भविष्य पुरा० । “अथार्द्धरात्रौ स्तिमितप्रदीपे”
रघुः “मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिषम्” मनुः ।
अर्द्धचै पु० न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध-
भागे “अर्द्धे चैऽर्द्धे प्रतिगृह्णीयात्” शत० ब्रा० । “ऋचः
पादं मातृया कल्पयन्तोऽर्द्धचैर्न” अथ० ६, १०, १६, अस्य
परिमाणवाचकत्वात् वीष्वायां शस् । अर्द्धचैः । अर्द्धचै-
मर्द्धचैमिति वीष्वाहृत्तौ कारकभूते अर्द्धचै “तस्य वाससा
पाणिभ्यां पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पक्षोर्द्धचैः
सर्वाम्” कात्या० १७, १, १८, “तस्मादर्द्धचैः शंसेत्”
शत० ब्रा० “अथार्द्धचैः शोदौवा इमौ प्राणौ” शत० ब्रा० ।
अर्द्धचैदि पु० ६ त० । “अर्द्धचैः पुंसि चेति” पाणिन्युक्ते
पुंनपुंसकलिङ्गातुशासननिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः
१३, १४ पृष्ठे दर्शितः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारेऽस्य ताडशो हरिः ।
लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्तिभेदे तद्रूपं यथा “उद्यत्
प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं पार्श्वे द्वन्द्वे जलधिसुतया
विश्वधात्र्या च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-
मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमल कौमोदकीचक्रपाणिमिति”
अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तद्व्यञ्जकत्वादुपचारः । विसर्ग
सदृशाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कस्योः परत जिह्वा-
मूलीयाख्ये पफयोः परतः उपाध्मानीमाख्ये च वर्णभेदे
अर्द्धं विसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।
अर्द्धवैनाशिका पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिकः बौद्धभेदः ।
वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना-
शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण
आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-
वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु
वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति “तैर्हि वैनाशिकवत्
सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपज्ञानमात्रात्मकतया स्वीका-
रेण कितञ्च स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-
मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा
विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवशस न० अर्द्धस्य वैशसं वधः । अर्द्धवधे “विधिना
कृतमर्द्धवैशसम् “अर्द्धोवा आत्मनो यत् पत्नी” इति
श्रुतेस्तस्य नाशे पत्न्या अर्द्धनाशोयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे० त० । १ पञ्चाशत्संख्यायां

२ तत्संख्यान्विते च । “वैश्योऽर्द्धशतं द्वे च” मनुः ।
क्षचित् ईत० । तत्त्वार्थे न० एतच्छतार्द्धमावर्त्य त्वैलो-
क्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । [शनमप्यत्र ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-
अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाडका) इति ख्याते मत्स्यभेदे
अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-
स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम त्वि० अर्द्धेन समः । १ अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे “प्रथमा-
द्विसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् द्वितीयस्तुर्ध्ववदृत्तं
तद्वै सममुच्यते” वृत्तरत्नाकरोक्ते २ वृत्तभेदे न० यथा
“अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च
पुष्पिताया” एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकण्ठश्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति
इति १ हलसाध्यकलशस्यार्द्धभाजि । “शूद्रेषु दासगो-
पालकुलमित्यर्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यथा-
त्मानं निवेदयेत्” या० स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम्
मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम्
दर्शितं यथा “दासनापितगोपालकुलमित्यर्द्धसीरिणः
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्त्वा
“वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अर्द्धिकः
स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः” इत्युक्तम् तेन
वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्णसङ्कर-
भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २ तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० ऋच-वृद्धौ अच् अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः-
षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातोयोचितभागस्य
१ तुल्यार्द्धभागे २ सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यार्द्धस्य एक० त० । तुल्यभागरूप
स्वांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । “चरोरर्द्धार्द्धभा-
गाभ्यां तमयोजनानुभे” रघुः । “पञ्चाधिकस्य वा नाशे-
ततोऽर्द्धार्द्धे तु तस्य दुल्लभं ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्पृशेत्
पुत्रादिमस्तकम्” । कात्या० स्मृ० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “यो विसर्जनाव-
सरे मम हि दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य” शकु० ।
“अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितव्यौ” रघुः । “अर्द्धासनं गोत्र-
भिदोऽध्ययात्सीत्” भट्टिः । अर्द्धं सम्पन्नमसनं त्यागः विच्छे-
पश्च । २ स्नेहेन दाने ३ अकुत्सने च धरणिः ।

अर्द्धिक त्वि० अर्द्धमर्हति टिठन् स्त्रियां ङीप् । १ अर्द्धभागाहै

“तदर्द्धिकं पादिकं स्यात्” मनुः २ अर्द्धसौरिशब्दार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् लि० अर्द्धं यहीतत्वेनाख्यस्य इति । अर्द्धपहणार्हे

“सर्वेषामर्द्धिनोसुखास्तदर्थेनार्द्धिनोऽपरे । ततोयिनस्तृतीयां-
शास्तुरीयांशास्त पादिनः” । गोशतभागे स्मृतिः ।

अर्द्धक लि० ऋध-वा० उकञ् । सम्पन्ने वृद्धिशीले “एकमति-
रिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजासङ्गुक्तः” शत० ब्रा० ।

अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धमिन्दोः एकदे० त० । १ चन्द्रतुल्यांशे “जटा-
जूतसमायुक्तामर्द्धेन्दुकतशेखराम्” दुर्गाध्यानम् । तदाकार-
त्वात् २ नखक्षते ३ तर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तमुद्रा
भेदे ४ अर्द्धचन्द्राकारे वाणे च ।

अर्द्धोक्त न० अर्द्धसुक्तम् वच-भावे क्त । अर्द्धकथने । “राम-
भट्टेत्यर्द्धोक्ते महाराज” इति वीरचरिते कञ्चुकिवाक्यम् ।

अर्द्धोदक न० अर्द्धदेहव्यापकमुदकम् शाक० त० । देहार्द्धव्यापके
उदके । “अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां स्त्रियतेऽनशनेन यः ।
स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च” अग्निपु० ।

“अर्द्धोदकं चरणाद्वाभिपर्य्यमुदकम्” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अर्द्धोदय पु० अर्द्धस्य समुद्रस्य पुण्यस्य उदयो यत्र । तिथि-
नक्षत्रादियोगविशेषे “माघे मासि आमावस्या यदि अर्क-
युता भवेत् । नक्षत्रे श्रवणे देवि ! व्यतीपातो भवेद्यदा ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्य्यपर्वशतैः समः । दिवैव
योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते
सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्म-
संस्मिताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं सेतुसन्नि-
भमिति” निर्णया० । “अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमा-
घयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिस्त्र्यंशैः समः”
स्त्रा० पु० । “अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिण्योबुधे”
वृहदारदीयम् ।

अर्द्धोदयासन स० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन अर्द्धलोपेणासनम्
“अर्द्धोदयासनं नाथ ! सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् ।
केवलं हस्तयुगलं भुव्यवष्टभ्य तिष्ठति” रुद्रया० उक्ते
आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुमौलावस्थ । चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धोरुक न० अर्द्धमूरोः अर्द्धोरु तत्र काशते काश-ड ।
१ ज्वरोरधरपर्यन्ताङ्गाच्छादने वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धोरु-
पर्यन्ते चोलकाकारे २ परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्धलि० अर्द्धस्येदम् तत्र भवो वा वा यत् १ अर्द्धसम्बन्धिनि
२ अर्द्धभवे च । ऋध-णिच्-यत् । प्रवर्द्धनार्हे “विदुषाचिदर्द्धः”

स्तोमः । ऋ० १, १५ ई, १, “अर्द्धां वर्द्धनार्हम्, भा०
“शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्द्धम्” ऋ० ५, ४४, १० ।

अर्पण न० ऋ-णिच्-पुक् ल्युट् । १ निक्षेपे, २ सत्यत्यागात्तुल्य
व्यापारे ३ निवेशने च । “पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्”
“सेयं स्वदेहार्पणनिष्कयेण” “सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः”
इति च रघुः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नेौ ब्रह्मणा
हुतम्” “तत् कुरुष्व मदर्पणमिति” च गीता करणे
ल्युट् । ४ मन्त्रादौ ५ जूहूपभृतौ स्त्री । संप्रदाने
ल्युटि । ईदेवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधि-
करणे ७ वज्रप्रादौ । कर्म्मणि ल्युटि । दहविरादौ
त्याज्यद्रव्ये

अर्पित लि० ऋ-णिच्-पुक् च क्त । १ दत्ते २ निक्षिप्ते
३ निवेशिते “तदनुज्वलनं मदर्पितम्” कुमा० । “मय्यर्पित
मनोवृत्तिः” गीता अनर्पितचरीं चिरात् करुणयावत-
तोर्मुः कलाविति” हरिभ० “हरिचक्रेण तेनास्य कस्य
निष्कमिवापितम्” इति कुमा० ।

अर्पिस पु० ऋ-णिच्-पुक् च इसन् । १ हृदये, अग्रमांसे च ।
अर्प्य लि० ऋ-णिच्-पुक् यत् । १ निवेशनीये २ देवे ३ त्याज्ये च ।
अर्ब(र्व) हिंसने भादि० पर० सक० सेट् । अर्ब(र्व)ति
आर्बी(र्वी)त् आन(र्वी)र्ब ।

अर्बु(र्बु)द न० अर्ब(र्व) विच् तस्मै उदेति उट्+इण्-ड ।
(आव् इति) ख्याते १ मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च
सुश्रुतोक्तवर्त्माश्रयेषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः “पृथग्-
दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्माव्यपाश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते
वर्त्मास्त्रिधिमूर्च्छिताः । विवर्द्धा मांसं रक्तञ्च तदा
वर्त्माव्यापाश्रयान् । विकारान् जनयत्याशु नामतस्तान्
निबोधत” इत्युपक्रम्य उत्सर्द्दिनोप्रभृतीन् एकविंशति
भेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र “वर्त्मा-
न्तरस्थं विषमं यन्धिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं
पुंसां सरक्तमवलम्बितम्” इत्यर्बुदलक्षणोक्तम् अर्बुदञ्च
नानाविधं मांसार्बुदशोणितार्बुदादिभेदात् । “कृष्ण-
स्फोटीसरक्तैश्च पिण्डकाभिश्च पीडितम् । यस्य वस्तिरज-
शोया ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् । मांसदोषेण जानीया-
दर्बुदं मांससम्भवम्” एवं भेदोर्बुदादयोऽपि तत्रोक्ता
रोगभेदा ज्ञेयाः । २ दशकोटिसंख्यायां ३ तत्संख्यातेषु च
एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्त्वा अर्बुदमवजं
खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात्” लीला० “इमा
मेव ! इष्टका धेनवः सन्त्येका च दश च दश च शतं

च शतं चेत्युपक्रम्य “अर्बुदं चन्यर्बुदञ्च इति यजु० १७, २।
 ४ पर्वतभेदे ५ असुरभेदे च पु० । “महान् चिद्वुदं
 निक्रमी पदा” ऋ० १, ५१, ४, ईकाद्वेये सर्पभेदे पु० पञ्च-
 मेऽहनीत्युपक्रम्य “अर्बुदः काद्वेयो राजेत्याह तस्य
 सर्पाविशः” इति शत० ब्रा० । अम्बूनि ददाति दा-क वेदे
 मस्य रः । ७ मेघे “न्यर्बुदं वाटधानो अगुः ऋ० २, ११,
 २०, “अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः” भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य दमांसपिण्डभेदे “यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री
 चेत्पेशी, नपुंसकेऽर्बुदमिति” सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे
 न० “प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः” या० स्मृ० “द्वितीये तु
 मासि अर्बुदमोषतृकठिनं मांसपिण्डमयं भवति” मिता० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+किप् इन् । सर्वव्यापके
 ईशाने । “अर्बुदिर्नाम यो देव ईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्या-
 मन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही” अथ० ११, ६, ४ ।
 अर्भ पु० ऋ-भ १ बालके । २ अल्पे च । “नार्भादीषते न महो-
 विभाती । ऋ० १, १२४, ६, “अर्भात् अल्पात्” भा० ।
 “इन्द्रमर्भे हवामहे” ऋ० १, ७।५ । अर्भे खल्येऽपि धने
 निमित्तभूते” भा० । “यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्”
 ऋ० ८, ४७, ८, “अर्भात् अल्पात् एनसः” भा० ।
 अर्भक पु० अर्भएव स्वार्थे कन् । १ बालके, “महद्भ्यो नमो
 अर्भकेभ्यो नमोयुवभ्यः” ऋ० १, २७, १३ । “वृद्धमप्युचितनिद्र
 मर्भकम्” माघः “अर्भकोन कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं
 रथम्” ऋ० ८, ६६, १५ । २ मूर्खे च ३ कृशे, ४ अल्पे,
 “नमो नमो महद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमोवः” यजु० १६, २६ ।
 त्रि० “अर्भकौकस्वात्तद्वपदेशाच्च” शा० स्मृ० । अर्भकमल्पम्
 भा० “यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-
 कौकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकस्त्वम्” भा० ५ सट्ठे च त्रि०
 अर्भग त्रि० अर्भमल्पं गायति गै-शब्दे च । बालके । “यावर्भ-
 गाय विमदाय” ऋ० १, ११६, १ ।
 अर्भ न० ऋ-सन् । चिरन्तनग्रामनगरादौ “अर्भे चावर्णे द्व्यच्
 त्वच्” पा० गुप्ताभ्यं कुक्कुटाभ्यं अवर्णे किम् वृहदभ्यं द्व्यच्
 त्वच् किम् कज्जलाभ्यं अमहन्नवमित्येव । महानवा-
 र्भम् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविधः प्रस्तार्थ्य-
 शुक्लार्भ रक्तार्भ मांसार्भ क्लायार्भ भेदात् । तल्लक्षणं नान्ता-
 र्भशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्थ्यते
 गम्यते कर्मणि मन् । ३ गन्तव्यदेशे । कुत्सिते कन् । अर्भकः
 अरणीये कुत्सितस्थाने ४ श्मशानादौ “वैलस्थानके अर्भके

महारण्यस्थे अर्भके” ऋ० १, १२३, २ । “अर्भके
 श्मशानादौ” भा० ।

अर्भण पु० ऋ-बा० मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिमाणे ।

अर्भन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे “प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधि
 मांसस्त्रायुर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः । सुत्रः शुक्तिका चाज्जुन
 पिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः सुत्रः । रोगा बला
 संप्रथितेन सार्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि
 प्रथितमिहार्भं शुक्लभागे विस्तीर्णं तनुरुधिरप्रभं
 सनीलम् । शुक्लाख्यं ऋदु कथयन्ति शुक्लभागे सञ्चेतं
 सममिह वर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयसुपैति शुक्लभागे
 पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्भम् । विस्तीर्णं ऋदु वहलं
 यक्षत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भं विद्यात् ।
 शुक्ले यत् पिशितसुपैति वृद्धिमेति, इति सुश्रु० ।
 अर्भ यज्जालवद्वापि तदप्युन्मार्ज्यलम्बितम् । अर्भ
 चाल्पन्द्धिनिभञ्जीलं रक्तमथापि वा । केद्यमेव तदर्भ-
 स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्” । अर्भवन्मण्डलाग्रेण वडि-
 शेनावलम्बिता । अर्भाणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि
 तेन वै” इति च सुश्रु० ।

अर्थ्य त्रि० ऋ-यत् । १ स्वामिनि २ वैश्ये पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्थ्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । पत्यान्तु ङीप् ।
 अर्थी । वैश्यपत्याम् तत्र आनुक् ङीप् चार्थाणीत्यपि
 “अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः” पा० “अर्थ्यत्त्वित्याभ्यां वा” वार्त्ति० ।
 अर्थ्याणी अर्थ्या स्वामिनी वैश्या वा पुं यीगे तु ङीप् सि०
 कौ० । ३ श्रेष्ठे त्रि० । “प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः
 ऋ० ७, १००, ५, “सुभद्रमर्थ्यभोजनं पिभर्षि” ८, १, ३४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । “कृष्णादु-
 दस्थादर्या” ऋ० १, १२३, १ । “अर्थ्या अरणीया
 पूजनीया” भा० ।

अर्थ्य मन् पु० अर्थ्यं श्रेष्ठं मिमीते मा-कनिन् । १ स्थूयै,
 तद्देवताके २ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३ अर्कडक्षे, ४ पितृणां
 राजनि “पितृणामर्थ्यमा चास्मि” गीता । द्वादशा-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । “धातार्थ्यमा च मितश्च
 वरुणोऽंशुर्भगस्तया । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो-
 दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योज
 धन्यजः इति विष्णु घ० पु० एत एव कश्यपाददित्यां
 जाताः । भारते तु “अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता
 भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि
 भारत । धाता मितोऽर्थ्यमा शक्रः वरुणस्त्वंशुरेव च ।

भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः एकादश
स्तया त्वष्टा द्वादशो विष्णुश्च्यते । कल्पभेदाच्चाभेद
इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा
नरोऽर्थमणोमरुतः कवन्धिनः” ऋ० ५५४, ८ ।
“अर्थमणे स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्यार्थमणं करोति
शत० ब्रा० ।

अर्थमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्थमदत्तः अनुकम्पायाम्
ठन् “शेवलसुपरिविशालवरुणार्थभादीनां तृतीयात्”
पा० अन्यलोपः । अनुकम्पिते अर्थमदत्ते ।

अर्थम्य पु० अर्थमैव स्वार्थे वेदे यत् । सूत्र्ये “अर्थस्य
वरुणमित्वां वा सखायं वा सदमिद्धातरं वा” ऋ० ५, ८५, ७ ।

अर्वन् पु० ऋ-वनिप् । १ घोटके, २ इन्द्रे, ३ गोकर्णपरिमाणे
च । स्त्रियामर्वती सा च ४ वड्वायां ५ कुट्टिन्यामपि ।
अस्य सुभिन्ने त्वादेशः अर्वन्तौ अर्वन्तः । “सुथीकृतप्रग्रह-
मर्वतां ब्रजाः” भाषः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव
त्वादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४ गमनशीले
त्रि० स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अर्वरी ।

अर्वाक त्रि० अवरमकति गच्छति अक-वक्रगतौ अण्
पु० अवरस्वार्वादेशः । समीपे “यच्चासत्या पराके अर्वाके
अस्ति भेषजम्” ऋ० ८, ६, १५ “अर्वाके समीपे” भा० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्रभवः
ठञ् न वृद्धिः अर्वाक्कालिकः अवरकालभवे त्रि० “तान्य
र्वाक्कालितया निष्फलान्यन्तानि च” मनुः ।

अर्वाक्स्तोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्तोतोरेतोयस्य ।
ऊर्ध्वरोतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विल पु० अर्वाक् विलमस्य । चमसे । “अर्वाग्विलस-
मस ऊर्ध्ववुभस्तस्मिन् यथोनिहितम्” शत० ब्रा० ।

अर्वाच् अव्य० अवरे काले देशे वा अञ्चति अनच्-किन्
पु० अर्वादेशः । १ पश्चात्काले २ मध्यकाले “अर्वाग्दश-
भ्यो वर्षेभ्यः” भुज० ४ तत्कालवर्त्तिनि त्रि० “ये केचि-
दस्मादर्वाञ्चो लोकाः” ऋ० ७, ७, १ । “कथं वा दीयतामर्वाङ्-
सुनिता धर्म्मरोधिनी” किरा० स्त्रियां ङीप् अर्वाची “उर्मी-
दर्वा “अर्वाचीश्च पराचीञ्चोपदधाति” शत० ब्रा० । ३ विपर्यस्ते
अर्वाच्+असि तस्य लुक् । ४ अवरकालादौ ५ मध्येच अव्य० ।
ततोभवार्थे झल् लुट् च अर्वाक्तनः । तद्भवे त्रि० स्त्रियां
ङीप् । [गर्भे यस्य । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वसु वृष्टिहेतुदकं
चर्वाचीन त्रि० अर्वाग्भवः ख । अवरकालभवे । “अर्वाचीनं

सुते मनो आवा क्षणोत्” ऋ० १, ८४, ३, “यदूर्ध्वं
पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्” शत० ब्रा० ।

अर्वावत् त्रि०, अवरकालोऽस्यस्य मतप् पु० अर्वामेशः दीर्घः
मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो न आगहि परावतश्च”
ऋ० ३, ४०, ८, । “अर्वावतः अर्वाचीनान्” भा० ।

अर्वावसु पु० देवानां होतृविशेषे “इदमहमर्वावसोः सद्ने
सीदामीति” अर्वावसुर्ताम देवानां होता तस्यैव सद्ने
सीदति” शत० ब्रा० “अर्वाक् वसु धनमस्य पृथो” भा० ।

अर्वुक पु० अर्व-हिसने वा० उकञ् । आटविके दक्षिणदेश
स्थेनृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीना अर्वुकाश्चैव
राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटिवकान् सर्वान्
अजयत् पाण्डुनन्दनः” भा० स० प० सहदेवदिग्विजये ।

अर्श त्रि० ऋश+अच् । अर्शले पापिष्ठे “अनर्शरात्रिशब्दे
१५१ पृष्ठे उदा० । २ अर्शोरोगे न० ।

अर्शआदि पु० अर्शआदिर्येषाम् । अस्यर्थे अच्प्रत्ययनिमित्त
भूते “अर्श आदिभ्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गणः
अर्शस् उषस् तुन्द-चतुर पलित, जटा घाटा अच, कर्दम
अन्त, लवण, (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अर्श(र्श)स न० ऋ-असुन् शुट् (शुट् दन्तादिरित्यन्ये) ।
बलिकाकारे गुह्यस्वरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “षड-
शंसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि
चेति ॥ तत्त्वानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशन-
स्त्रीप्रसङ्गोक्तटुकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकु-
पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा
यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदभा-
गस्य प्रदुष्य बलीष्मांसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-
ग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्तादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-
नाद्वा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शासीत्याचक्षते ॥
तत्र स्थूलान्द्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाङ्गुलस्तस्मिन् बलय-
स्तिष्ठोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्ज्जनी संवरणी
चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तित्यर्गेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ शङ्खा-
वर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि
वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धं गुदौष्ठः
परिकीर्त्तितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु
भविष्यतां पूर्वरूपाणि, अन्ते न शङ्खा लक्ष्म्यात्मकिरन्तीका
सक्थिसदनमाटोपः कार्यसुहृद्वाङ्मलमञ्जोश्च श्वयथुरन्द्-
कूजनं गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणी दोषशो-
षणं कासश्चासौ भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च । जाते-

धेतानि रूपानि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र मारुतात्म-
रिशुष्कारुणवर्णानि विप्रममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरो-
नाडीमुखसूत्रोसखाकतीनि च भवन्ति । तैरुपहतः सगूलं
संहतमुपवेष्ट्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेदगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुल्माग्रीलाहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति । पित्तानीलायाणि तनूनि विमर्षणीणि पीतावभासानि
यक्ष्मकाशानि शुक्लजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौ-
कोऽक्षसङ्घातानि प्रक्षिप्तानि च भवन्ति तैरुपहतः सरुधिर-
मतिमार्यते ज्वरदारुपिपासासूर्क्षाशोपद्रवा भवन्ति,
पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
हृष्टजानि धेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि
स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न
भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूवृद्धलानि च भवन्ति तैरुपहतः
सहोष्णमनसं मांसधावनप्रकाशमतिमार्यते शोफशीत
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥ रक्तजानि न्यपोधप्ररोहविद्रुमकाकण्टिकाफलसङ्घ-
ाणि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि
भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनस्यमष्टक् सहसा विवृजन्ति तस्यैवा-
तिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि
सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमि-
त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यं विशेषतश्चात्र
दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तसु खानि
तैरुपद्रुतः कथोऽल्पभुक् सिरासन्तगालोऽल्पप्रजः क्षीण
रेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिभ्रवण-
रोगवान् सततमन्द्रकुजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रवृत्तिभिः
पोद्यते ॥ “अर्थ आद्या महारोगा अतिपापाद्भवन्ति
हि” । शाता० सू० । पृषो० सलोपः । अर्थमप्यत्र न० ।
अर्थस त्रि० अर्थस्-अस्त्यर्थेऽच् । बलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते ।
“होनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दोरोमशार्शसम्” मनुः ।
अर्थसान त्रि० अर्थ-असानच् सुट् च । बाधको हिंसको “अव
प्रियमर्थसानस्य” ऋ० २, २० ६ “अर्थसानस्य बाधमानस्य” भा०
न्यर्थसानामोषति ऋ० १० १३०, ८ २ मन्देहासुरे “इन्द्रः
सूर्यस्य रश्मिन्यर्थसानमोषति ८, १२६, “अर्थसानं
बाधमानं मन्देहास्यमसुरम्” भा० । [डीप् ।
अर्थिन् त्रि० अर्थमस्त्यस्य इति । अर्थोऽरोगयुक्ते स्त्रियां
अर्थोऽर्ह पु० अर्थो हन्ति हन-ट । (ओल) १ श्रुण्वे, २ भक्षातके

च १ अमनुष्यकर्तृकार्शोहननकारकमात्रे त्रि० “अर्थोऽर्ह”
कारभं मूलं मानुषन्तु विषापहम् “यच्चान्यदपि स्निग्ध-
मर्थोऽर्हमृष्टमूलपुरीषश्च तदुपसेवेत” इति च सुश्रुतः ।
स्त्रियां डीप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०
अर्थोऽर्हित पु० अर्थसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त० ।
१ भक्षातके । २ अर्थोऽरोगहितकारकमात्रे त्रि० अर्हित
इति च्छेदे । ३ तत्ताहितकरे त्रि० ।
अर्थेण न० ऋष-गतौ भावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।
२ गमनसाधने स्त्रियां डीप् । “याः सीमानं विवृजन्ति
मूर्धानं प्रत्यर्घ्योः अथ० ६, १८, १३ ।
अर्ह योग्यत्वे भा० पर० अक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह
लोके, वेदे तु आनर्ह । प्राप्तिरयोग्यतार्थे गतौ च सक० ।
अर्ही अर्हितः अर्हितम् अर्हिता अर्हणम् अर्हन्
“द्विवाण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्” रघुः । “गुरोर्गुरौ सन्नि-
हिते गुरुवन्मानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति माषकम्
मनुः । स तस्मात्तुमर्हति” कृतिः “तथापि त्वं महा-
बाहो नैनं शोचितुमर्हसि” गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदि-
त्वम् व्यत्ययेन । “मलिलं नार्हसे प्राज्ञ ! दातुमेषां हि
लौकिकम्” “रावणो नार्हते पूजाम्” इति च रामायणम् ।
अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्जिहत् त ।
“राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः” भट्टिः । अर्हयामास ।
अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “स्रग्विणं तल्प-
मासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनति-
प्रवृत्तिभिः सम्माननम् । अभि+आभिमुख्येन सम्मानने ।
“अभ्यर्हितश्च” का० वार्त्ति० ।
अर्ह पु० अर्हयते चु० अर्ह कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराधे
१ ईश्वरे २ शक्रे च । ३ पूजनीये त्रि० “अर्हानभोजयन्
विप्रो दण्डमर्हति माषकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभि
प्रायः प्रियाहोऽर्हः” विष्णुस० । “पूजास्तुतिनमस्कारा-
दिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे घञ् । ५ पूजने ।
अर्हति स्वा० अर्ह-कर्त्तरि अच् । दीयोम्ये त्रि० ।
“तस्माच्चाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्” गीता ।
“अर्होऽसि कपिराज्यस्य त्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्” रामा० ।
“नियुक्तायामपि पुमान् नाय्यां जातोऽविधानतः । नैवार्हः
पैतृकं रिक्तं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षत्वात्
कर्मणि न षष्ठी “पूजार्हावरिस्तदन” गीतायान्तु “कर्म-
खण्” अण् उप० स० । भावे घञ् । ७ गतौ द्योग्यत्वे
धातुनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वात् अर्ह-कर्मणि घञ्

६मूले “महार्हश्यापरिवर्त्तनच्युतैः” कुमा० “महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी श्या” इति मल्लि० ।

अर्हण न० अर्ह-भावे ल्युट् । १पूजने । “शिष्यवर्गपरिकल्पिता-
र्हणम्” रघुः अर्हतेऽनेनकरणे ल्युट् । सम्मानसाधने
द्रव्ये । “अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंशाय केवलम्” मनुः
भावे युच् । “अर्हणा पूजायां स्त्री । “अर्हणामर्हते चक्रु-
र्मुनयोनयचक्षुषे” रघुः पूर्वदेवरिपुरर्हणां हरिः” माघः ।

अर्हणीय लि० चु० अर्ह-कर्मणि अनोयर् । १पूजनीये ।
अर्हतेऽनेन करणे अनोयर् अर्हणे साधु छ वा । पूजा-
साधनद्रव्ये “अर्हणीयगवानुमन्त्रणे विनियोगः” भवदेवः ।

अर्हत् लि० “अर्हः प्रशंसायां कर्मणि शब्द । ४पूज्ये “अर्ह-
णामर्हते चक्रुः” द्विवाण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्” इति च
रघुः “सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्तैलोक्यपूजितः । यथा-
स्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः” इत्युक्तलक्षणे जैन-
देवे पु० । तन्मतं सर्व दर्शनसंग्रहात् संगृह्यते ।

“ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वं ज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
क्षतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्त्वानुप-
लम्भात् तथाचोक्तं तोतातितैः “सर्वं ज्ञो दृश्यते तावन्ने-
दानोमस्त्वदादिभिः । दृष्टो न चैकदेवोऽस्ति लिङ्गं वा
योऽनुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वे ज्ञ-
बोधकः । न च तत्त्वार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
न चानुवदितं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादे-
रागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् । कृतिमेण
त्वसत्त्वेन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व-
ज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्येतं कथं सिद्धिरन्यो-
न्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन
तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादते ॥
असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचमान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवग-
च्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानतु ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि
पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो
वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञं यदि नाभवदित्यादि” ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधाय सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्च-
कस्य तत्त्वानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भाववेदकस्यानुमा-
नादेः सद्भावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसा-
क्षात्कारी तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात्
यत् यद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्-
साक्षात्कारियथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं

रूपसाक्षात्कारि । तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति ।
तावदशेषार्थगृहणस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनावलान्नि-
खिलार्थज्ञानात् नाप्यन्यथानुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं
भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थमवग-
मयतीत्येवं जातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचा-
रणानिबन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकला-
र्थगृहणस्वभावकत्वसात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थ-
प्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्यलक्षण
स्वगवरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
पुनरन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशाद-
शेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं
तस्य सर्वज्ञस्यानादिसुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तत्र
अनादिसुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्वज्ञोऽनादिसुक्तः सुक्तत्वादि-
तरसुक्तवत् ब्रह्मापेक्षया च सुक्तव्यपदेशः तद्गृहिते चास्याप्य-
भावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्यपरम्प-
रायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वाद्वदति तदयसमीचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः ।
न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं
विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम्
समवेतद्रव्यत्वम् समवेतवबुद्धिविषयत्वं वा । न
प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामा-
न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् ।
न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रहणलत्वात् समवायसम्बन्ध-
वत्त्वे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं
वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
चारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकार-
णभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैत-
दभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् ।
नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषय-
त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव-
वार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं
निरवयवत्वे व्यापित्वाविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ
व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वो-

पलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यं च । तदु-
क्तं वीतरागस्तुतौ “कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्वगः सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेयाः
कुविडस्वनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति” ॥
अन्यत्रापि । “कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्यं किमत्र
भवतापि च तत्तत्काद्यैराहत्य च त्रिभुवनं पुरुषं करोतीति”
तस्मात् प्रागुक्तकारणवितयवलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञं
युक्तम् । न चास्योपदेष्टृन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादितित-
यानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणोतागमप्रभवत्वाद्-
सुध्याशेषार्थज्ञानस्य । नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमस-
र्वज्ञपरम्पराया वीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।
रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादितितय-
मर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं “सम्यग्दर्शन-
ज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गं” इति । विवृतञ्च योगदेवेन
“येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणाहंता प्रतिपा-
दिते तत्तार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं श्रद्धानं
सम्यग्दर्शनं तथा च तत्तार्थस्त्वम्, “तत्तार्थं श्रद्धानं सम्यग्-
दर्शनमिति” । अन्यदपि “रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धान-
ममुच्यते । जायते तन्निर्गणे गुरोरधिगमेन वेति” ॥
परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निर्गमः” व्याख्यानादिरूप-
परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः
पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेना-
वगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् “यथावस्थिततत्त्वानां संज्ञे-
पाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्वाद्भुक्तः सम्यग्ज्ञानं भनी-
षिण” इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् “मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि
ज्ञानमिति” । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रिय-
मनसो पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः ।
ज्ञानवरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अर्वाच्छब्द-
विषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे
सति परमनोगतस्थाथेस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः
पर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्वाद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यत् । तदुक्तम् “विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति” ॥ अन्तर्गणि-

कभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्मोच्छि-
त्तावुद्यतस्य श्रद्धदानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रिया-
निवृत्तिः सम्यक् चारित्र्यम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता
“सर्वथाऽवद्योगानां त्यागश्चारित्र्यमुच्यते । कीर्त्तितं
तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूत्रतास्तेय
ब्रह्मर्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रसादयोगेन जीवित-
व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं
मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्तथं सूत्रतव्रतमुच्यते । तत्त-
थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद-
त्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणान्दणामर्थो
हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदरिककामाणां कृता-
लुभतकारितः । मनोवाक्कायतस्यागो ब्रह्माष्टादशधा
मतम् ॥ सर्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविभ्रवः ॥ भावनाभि-
र्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य
साधयन्त्यव्ययं पदमिति” ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्
“हास्यलोभभयकोपप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाषणे-
नापि भावयेत् सूत्रतं व्रत”मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्द-
र्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं
यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संज्ञेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये
हे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः ।
तदुक्तं पञ्चानन्दिना “चिदचिदुद्दे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥ हेयं हि कर्तरागा-
दि तत् कार्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरूप-
योगैकलक्षणमिति” ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वीणस्य
ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशबन्धात् कर्म-
णैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल-
जीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक-
क्षयात्मकक्षयोपशमिकभावेन कर्मोदयवशात् कलुषान्या-
कारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति
यदवोचद्वाचकाचार्यः “औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रञ्च
जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति” । अनुद्यप्रा-
प्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः
औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यस-
म्बन्धाद्धः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्मणः क्षयोपशमे
सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म

भावो मिश्रः यथा जलस्यार्धस्वच्छता । कर्मोदये सति भवन्
भाव औदयिकः । कर्मोपशमादनपेक्षः सहजो भाव-
स्वेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं
भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।
तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने “ज्ञानाद् भिन्नो नचाभिन्नो भिन्ना-
भिन्नः कथञ्चन । ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कौर्मितः”
इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
तरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे
प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति
समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्ध-
त्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते
जीवाकाशधर्माधर्मा पुद्गलास्तिकायभेदान् । एतेषु पञ्चसु
तत्त्वेषु कालत्वयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन
शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणोऽ-
क्ताश्च । भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्वि-
विधाः समनस्काश्चमनस्काश्च तत्र सञ्चिनः समनस्काः
शिक्षाक्रियाकलापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः ।
ते चामनस्का द्विविधाः तस्य स्यावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः
शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्तसाः पृथिव्यप्ते जीवायु-
वनस्पतयः स्यावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी
दृष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स
पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वे त यो ग्रहीष्यति स पृथि-
वीजीवः । एवमवादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र
पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्यावरा
गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् ।
ते च स्यावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा सुक्ताः
धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च
द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मा प्रसिद्धौ
आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्राव-
स्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः अतएव
धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः
अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाश-
कृत्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः
स्तम्भाश्च भोक्तृमशक्या अणवः द्रव्यकादयः स्तम्भाः ।
तत्र द्रव्यकादिस्तम्भभेदादखादिरूपयते अणादिसंघातात्
द्रव्यकादिरूपयते कचिद्भेदसंघाताभ्यां स्तम्भोत्पत्तिः ।
अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्थानेक-

प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्ष-
णयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया
निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्य-
रूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्मा-
काशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-
सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः
तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा ‘जीवस्य
घटादिज्ञानसुखलेशादयः पुद्गलस्य गृत्पिण्डघटादयः
धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति
प्रसिद्धिः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-
जीवास्त्वबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति” । तत्र जीवा-
जीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादि
चलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सल्लि-
लावगाहिद्वारं नद्यास्त्ववणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते
तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्त्वतीति स योग आस्रवः ।
यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वा नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा
कषायजलार्द्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति
यथा वा निष्टग्नायः पिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद्
गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्ता-
दादत्ते । कषति हिनस्यात्मानं कुमतिप्रापणादिति
कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-
भेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाष-
णादिः शुभो वास्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं
कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्डस्य, अशुभः
पापत्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण संसरन्ममभाषिण । अपरे
त्वेन मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरा-
स्रवः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् सृष्टद्रूपा-
दिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमा-
दकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकज्ञेत्वावगाहिनामन-
न्तान्प्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्ले-
षणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं “सकषायत्वाज्जीवः
कर्म भावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः” इति । तत्र
कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतुपलक्षणार्थम् । बन्धहेतुं पपाठ
वाचकार्यः “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः”
इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं, मिथ्याकर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं
तत्ताश्रयज्ञानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथि-
व्यादिषट्कापादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसभितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रसादः । कषायः क्रोधादिः ।
तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्ध-
हेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थि-
त्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तृप्तत्व-
मधुरत्वादिसंभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमा-
दित्यप्रभोच्छेदकामोदरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च
सदसहेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्-
र्शनमोहनीयस्य तत्तार्थाश्रयानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्वे
मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमद्वदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं
जलवत् नास्ती विचित्रनामकारित्वं चित्तिकवद्भोत्वस्योच्च-
नीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरा-
यस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः
द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुभास्मा-
तिवाचकाचार्यः ‘आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीया-
युर्नामगोलान्तराया’ इति तद्भेदश्च समग्रहणात् पञ्चनवा-
ष्टाविंशतिचतुर्विंशत्वारिंशद्भिः पञ्चदशभेदा यथाक्रममिति ।
एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विदितमिति विस्तरभयाच्च प्रस्तू-
यते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं-
साधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां
मूलप्रकृतीनामादितस्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरो-
पमकोटिकोऽयः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्हानवत्
स्वोयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिष्या-
दिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्य-
विशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकरणे सामर्थ्य-
विशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्त्वानामनन्तान्त-
प्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनि-
रोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्ति-
समित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोगोपनं
गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणि-
पीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा रैर्ष्याभावादिभेदात्
पञ्चधा । प्रपञ्चितश्च हेमचन्द्राचार्यैः “लोकातिवाहिते
मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमालोक्य गति-
रोष्णी मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभा-
षणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिश्च्यते ॥
द्विचत्वारिंशता भिन्नादोषैर्निर्मलद्रुषितम् । सुनिर्यदन्न-
मादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रति-
बद्धं च यत्नतः । गृह्णीयान्निक्षिपेद्ग्रायेत् सा दानसमितिः

सृता ॥ कफमूलमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले । “यत्राद्यदु-
त्थुजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्” ॥ अत एव, “आस्रवः
स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः” इति निराहुः । तदुक्तम-
भियुक्तैः “आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् ।
द्वितीयमार्हती सुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्” ॥ अर्जितस्य कर्म-
णस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्त-
कषायकलापं पुण्यं सूखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति
केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा
यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत्
कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती
निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गोयते । यत् कर्म
तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत्
कर्म निर्जरा । यदाह “संसारबीजभूतानां कर्मणां जर-
णादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥
स्रुता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति” ।
मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभा-
वात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादा-
त्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या-
लोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभिरिरेरितं कुलालचक्रमुप-
रतेऽपि तस्मिन् तद्वलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा
भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बद्धशो यत् कृतं प्रणिधानं
मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते
यथा वा ऋत्तिकालेपकृतमलावूद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपे-
तऋत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा
असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्व-
गतिसंभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे
सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमालं सङ्गः ।
तदुक्तं “पूर्वं प्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामा-
च्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाववदेरण्डबीजवद-
ग्निशिखावच्चेति” । अतएव प्रठन्ति “गत्वागत्वा निवर्त्तन्ते
चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोका-
काशमागता” इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तकेशतद्वासनस्याना-
वरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरि-
त्यास्थियत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां
सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते
‘जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्तवः संवरो निर्जरणं बन्धो

मोक्षश्च नव तत्त्वानीति” । सङ्गहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म ।
 अत्र सर्वत्र सप्रभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः
 “स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादवक्तव्यः
 स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च
 नास्ति चावक्तव्य इति” । तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत्
 “तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति
 प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्र-
 योगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमश-
 क्तितः ॥ आद्योवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
 अन्योवाच्यविवक्षायां षष्ठोभङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च
 सप्रमो भङ्ग उच्यते इति” । स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः ति-
 डन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् “वाक्ये ष्वनेका-
 न्तद्योति गम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्ति-
 डन्तप्रतिरूपक” इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छ-
 ष्ढोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्
 अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्-
 स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति
 नानर्थक्यम् । तदाह “स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात्
 किं वृत्ततद्विधेः । सप्रभङ्गिनयापेक्षो हेयादेर्यवशेषकदितिः” ॥
 यदि वस्तुल्लेखान्ततः सर्वथा सर्वत्र सर्वान्तनास्तीति
 न उपादिताजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित्प्रवृत्तेत
 निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेत्वहानानुपपत्तेश्च । अनेका-
 न्तपक्षे तु कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षा-
 वतामुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं
 वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्ति त्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति
 घटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति
 प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम् “घटोऽ-
 स्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः । नास्तीत्यपि न
 वक्तव्यं विरोधात् सदसत्तयोरित्यादि” तस्मादित्यं वक्तव्यं
 सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः
 पुनरप्यनिर्वचनीयमतेनाभिहितानि सदसदादिमतानीति
 त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथञ्चि-
 दस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विघ्नाः
 सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादम-
 ङ्गीकुर्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्वसुपपन्नम् । सद्वो-
 चदाचार्यः स्याद्वादमञ्जूर्याम् । “अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः
 सर्वसंविदाम् । एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो

मतः ॥ न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्तनि ।
 सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्यादस्तु श्रुतमुच्यते “अन्यो-
 न्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः । नया-
 नशेषानविशेषमिच्छन्नपक्षपाती समयस्तथार्हतः” इति ॥
 जिनदत्तस्वरिणा जैनं मतमित्युक्तम् । “बलभोगोपभो-
 गानामुभयोर्दानलाभयोः । अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं
 जुगुप्सितम् । हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
 शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः । जिनो
 देवोयुरुः सम्यक् तत्तु ज्ञानोपदेशकः । ज्ञानदर्शनचारित्र्या-
 रण्यपवर्गस्य वर्त्तनि । स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमा-
 पि च । नित्यानित्यात्मनं सर्वानव तत्त्वानि सप्र वा ।
 जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्त्वःसंवरोऽपि च । बन्धो निर्ज-
 रणं सुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते । चेतनालक्षणो जीवः
 स्यादजीवस्तदन्यकः । सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य
 विपर्ययः । आस्त्वः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥
 अष्टकर्मव्याप्तीचोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन । उण्यस्य संस्त्रवे
 पापस्यास्त्रवे क्रियते पुनः ॥ लब्धानन्तवत्त्वस्य लोकागू-
 ढस्य चात्मनः । क्षीणाष्टकर्मणोसुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता
 सरजोहरणा भैक्षभुजो लुब्धितमूर्द्धजाः । श्वेताम्बराः
 क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ लुब्धिताः पिच्छिका-
 हस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः । जङ्घाशिनो गृहे दातुर्हि-
 तीयाः सुर्जिनर्षयः ॥ भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति
 दिगम्बरः । प्राङ्दरेषामयं भेदोमहान् श्वेताम्बरैः सहेति” ॥

अर्हन्त पु० अर्ह-बा० भ । जैनदेवे अर्हति ।

अर्हन्ती स्त्री अर्हतः पूज्यस्य भावः ध्यज् तुम् ङीप् यलोपः ।

पूज्यतायाम्-“श्रीत्वाहन्तोचणैर्गुणैः” सि० कौ० ।

अर्हा स्त्री चु० अर्ह-अङ् । पूजायाम् । शुच् क्तिनएव बाधकः

अर्हितं त्रि० अर्ह-क्त । पूजिते । “अभ्यर्हितश्च” का० वा०

अर्ह्यं त्रि० चु० अर्ह-कर्मणि गत्यत् । १ प्राप्नुं योग्ये २ स्तोतुं

योग्ये च । चु० अर्ह-यत् । ३ पूज्ये ।

अल भूषणे, वारणे, भा० उभ० सक० पर्याप्तौ अक०

सेट् । अलति ते आलीत् आलिष्ट ।

अल न० अल-अच् । १ वृश्चिकपुच्छस्थे कण्टकाकारे पदार्थे ।

हेम० । २ हरिताले रत्नमा० ।

अलक पु० अलति भूषयति सुखम् अल-कुन् । १ ललाटस्थे

क्षिन्नाये कुटिलकोशे, “कलकलोऽलकलो लट्शाऽन्यथा” माघः

“ललाटिकाचन्दनधूसरालका” कुमा० “असृष्टालकवे-

भाष्यानुक्तेः । ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदुष्टलक्षणे न० ।
अलघु ति० न लघुः विरोधे न० त० । लघुवर्णभिन्ने १ गुरुवर्णे
आकारादौ २ गोरवयुक्ते लाघवमन्ये । “जवनमलघुपीव-
रोरुक्छा” माघः २ दोषे च “अलघुप्रसारितविलोचना-
ञ्जलिः” माघः । स्त्रियां वा ङीप् ।

अलङ्करण न० अलम्+क-भावे ल्युट् । १ भूषायाम् । करणे
ल्युट् । २ वलयादौ भूषणे । आवसथोन्मर्दानालङ्करणदन्त
प्रक्षालनान्यध्वयोरदोक्षितस्य” कात्या० ८, ६, २८, । न
चालङ्करणं धार्यं कचिद्देहे तया पुनः” विधवाधर्मे पुरा० ।

अलङ्करिणु ति० अलम् क-इणुच् । भूषके मण्डनकरण-
शीले । “अलङ्करिणवस्ते च शब्दमर्थं सुभौ विधा” अग्निपु० ।

अलङ्कर्त्ति ति० अलम्+क-लृच् । भूषणकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अलङ्कर्मीण ति० अलं समर्थः कर्मणे ख । कर्मजमे ।

अलङ्कार पु० अलम्+क-भावे घञ् । १ भूषायाम् । करणे घञ् ।

२ हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ अन्ये,
४ शब्दभूषणे-अनुप्रासादौ, ५ शब्दार्थभूषणे-उपमादौ च ।

“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः । रसादौ
नुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” सा० द० उक्तम् शब्दा-
र्थयोः शोभाकारित्वम् तल्लक्षणम् । ते च बहवः शब्दनिष्ठा
अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादयः शब्दनिष्ठाः

उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः
तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु
केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्भेदा-
स्तावत् समासेनात्राभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः
शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा “ये व्युत्-
पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्तुमिह क्षमाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते
ज्ञेयाजात्यादयोबुधैः” । “जातिर्गतोरीतिवृत्तिच्छाया-
सुदोक्तियुक्तयः । भणितिगुम्फना लया पठितिर्यमकानि
च । स्तेषानुप्रासचित्वाणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्नो-
त्तराध्येयव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः । चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दा-
लङ्कारजातयः” । तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र

१ जातिः “तत्र संस्कृतमित्यादिभारती जातिरिष्यते । सा
लौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव के-
ऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित्
केचन स्लेखभाषया । न स्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्रा-
कृतं वदेत् । संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ।
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यां
पिशाचाद्या भगधं हीनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृ-

तेनैव चापरः । शक्योरचयितुं कश्चिदपसंशेन जायते” ।
तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव । “शुद्धा साधारणी
मिश्रा सङ्कीर्णा रस्यगामिनो । अपभ्रष्टेति साचार्ये जातिः
षोढा निगद्यते” । इति जातिः १

२ गतिः । “गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा
गतिः स्मृता । अर्थौचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते ।
कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते । कश्चिदेकेन च
द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः । द्रुता विलम्बिता मध्या
साथ द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्य-
विलम्बिता । सा लघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्याल्पत्व-
मिश्रणैः । गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि
जायते । तत्र वृत्तं च जातिञ्च पद्यमाङ्गरथो पृथक् ।
समञ्चार्षसमं चेति विषमञ्च प्रचक्षते” । “वृत्तमचरसंख्यातं
जातिर्मात्राकृता भवेदिति” वृ० र० । “गद्यसुत्कलिकाप्रायं
पद्यगन्धोतिच द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपी-
ष्यते । ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः ।
विशेषः सतु गद्यस्यो रीतिवृत्त्योर्विशिष्यते” । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा “वैदर्भ्यादिमन्त्रः पन्थाः काव्ये मार्ग
इति स्मृतः । रीड् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीति-
रुच्यते । वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडियावन्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । तत्रास-
मासा निःशेषस्तेषादिगुणगुम्फिता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या
वैदर्भी रीतिरिष्यते” । दर्पणे तु “माधुर्यं व्यङ्ग्यैर्वा रचना
ललितात्मिका अष्टस्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते”
लक्षिता । “समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः । समस्तात्युङ्ग-
टपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् गौडीयेति विजानन्ति
रीतिं रीतिविचक्षणाः । अन्तराले तु पाञ्चालीवैदग्ध्यो
र्यावतिष्ठते । सावन्तिका समस्तैः स्याद् द्वित्वं स्त्रिचतुरैस्तथा ।
ममस्तरितिर्व्यामिश्रा लाटीया वृत्तिरिष्यते । पूर्वरीते
रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी” । रीतिः ३ ।

४ वृत्तिः यथा । “या विकाशेऽथ विज्ञेये संकोचे विस्तरे
तथा । चेतसो वर्तयित्वा स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ।
कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यमार
भटी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुसुकरार्थसंदर्भा कौशिकी
तासु कथ्यते । यातु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी तु सा ।
कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती । प्रौढार्थकोम-
लप्रौढसंदर्भा सात्वती विदुः । कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्बन्धैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिच्छाया सापीह षड्विधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रौढामत्तोक्तिभेदतः । ५

६ मुद्रा । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां सुप्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । सास्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्त्येवचनस्य च । समुच्चयस्य संवृत्त्या षोढा न्यासेन जायते” । मुद्रा ६

७ उक्तिः । “विधिद्वारेण वा यत् निषेधेनाथ वा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्वाभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सह षड्विधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । “अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्थायस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धस्याभिधीयते । योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निर्मुद्राः पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निगर्भेण संवृत्तिः समसञ्जसा । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युज्यते मिथः । यदप्रज्ञेयशैलादिवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्यं सह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येव युक्तिरुक्ता मनीषिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । “उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसंवृत्त्याश्च कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० गुम्फना । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्रुता । शब्दार्थसमपर्यायपदवाक्यकृता च सा” । गुम्फना १०

११ लघ्या । “लघ्वेत्याहुः पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुतचित् । अतिक्रान्तेन कुत्वापि यथाथेवर्षयोः कचित् । कचित् वाच्यार्थयोः कापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । लघ्या ११

१२ पठितिः । “काकुस्वरपदच्छेदभेदोभिनयकान्तिभिः पाठोऽर्थविशेषाय पठितिः सह षड्विधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थकल्पाया याऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तद्विगद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानान्तेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतुस्त्रियेकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तिर्यां भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेतचाव्यापेतेति द्विधा मता । आनन्तर्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः । सर्वथा पूर्वपूर्वेषु चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तद्वपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव कोष्ठीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रवालं च संदश्यमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैत्रीयमेव च । दशधा यमकं श्रेष्ठं तद्भेदावहवोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरिभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः । “एकरूपेण वाक्येन द्वयोः स्मारणमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययौद्यौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । “आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दर्श्यते” “श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७८ पृष्ठे दर्शितः । स च त्रिविधः ग्राम्योनागर उपनागरश्चेतिभेदात् । ग्राम्योऽपि चतुर्विधः मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । वृत्त्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । “सुहृदावर्त्यमानेषु यः स्वर्गेषु वर्तते । काव्यव्यापो स संदभो वृत्तिरित्यभिधीयते । काष्ठाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्णी वानवासिका । द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्रो पौण्ड्रोति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्गेणानुप्रासवती काष्ठाटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौङ्की, तवर्गेण कौङ्णी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी, द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्सी । द्वाभ्यां गर्भितैकवर्गानुप्रासवती मागधी । खान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

स्वरूपसंयोगिग्रथिता औडी । अस्वरूपसंयोगिग्रथिता
पौण्ड्री । अन्ये तु “सर्गादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि
योमिथः स्फुटादिवन्धसंसिद्धौ सह वृत्तिर्निरुच्यते । सौकु-
मार्यमथ प्रौढमभ्युत्थं तद्गुणौ । गम्भीरौजस्विनो
प्रौढा मधुरा निष्ठुरा स्तथा । कठोरा कोमला मिथ्या
परुषा ललिता मिता । इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परि-
पद्यते” इत्याहुः । “यथा चम्पकपुष्पादिस्त्रगादेर्वर्ण उच्यते
वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान्
स्थानो गर्भो विवृतसंघतः । गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्य-
स्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्तो विचित्रश्चापि
वर्ण्यते” । स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान् ।
नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आवृत्तौ
वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाशसङ्कोचायां
विवृतसंघतः । चक्रवालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तः ।
क्रमेण द्वित्ववर्णानां संयोगस्वरूपामावृत्तिः क्रमवान् ।
स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्ययो-
पन्यासात् विपर्ययः । आद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह
पादमध्यान्तरानुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादसुपसंहारो-
पक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः
वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणभ्योऽन्यश्चितः ।
एकवर्णावृत्तेर्द्विप्रानुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्तेण विचितः ।
“समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्तते पदम् । पदान्त्येण
स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वर-
स्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभि-
द्यते” “महृणोदन्तुरः स्तब्धः संपुटं सम्पुटावली । खिन्नः
स्तवकवान् स्थानो मिथुनं मिथुनावली । गृहीतमुक्तना-
मान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनी-
षिभिरिहोच्यते” । असंयुक्त वर्णावृत्तेः पदानुप्रासो महृणः ।
संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहावृत्तेः स्तब्धः । पदा-
व्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुटावली । रीतेरनिर्वा-
हात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने
निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी ।
प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति
मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो
गृहीतमुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्तने पुनरुक्तिमान् ।
“स्वभावतश्च गौण्या च वीक्षाभोक्षणादिभिश्च सा ।
नामां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते” । आदिना
निमृत्संभ्रमादि गृह्यते । “अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्तया

भिन्नयाय वा । स स्वरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते ।
सचाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः । उभयं चक्र-
वालश्च गर्भश्चेहाभिधीयते” ॥ अनुप्रासः १५ ।

१६ चित्तम् “वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद्वधैः षोढा चित्तमित्यभिधीयते” ॥ स्वरस्य पृथक्
निर्देशात् वर्णा अत्र व्यङ्गनानि एकव्यङ्गनद्विव्यङ्गनानि
व्यङ्गनादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्वित्वादिस्वरचित्तम् ।
स्थानचित्तम् । निष्कण्ठानिस्तालव्यादिभेदात् सप्तविधम्
आकारचित्तम् पद्माद्याकारेण चित्तम् । तत्पादलपद्मचित्तम्
“कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेश-
निर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टदलाम्बुजे” प्रकारान्तरं यथा ।
“अष्टधा कार्णिकावर्णाः पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे । तेषां सन्धिषु
चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे” । प्रकारान्तरं यथा । “आकर्णिकं
पुनः पर्णपर्णान्तात् पर्णकर्णिके । प्रतिपत्रं व्रजेद्विमानिह
त्वष्टदलाम्बुजे” इति चतुर्दलं यथा “कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं
पत्राकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेत-
च्चतुर्दलम्” । षोडशदलं यथा “गोमूत्रिकाक्रमेणास्य वर्णाः
सर्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरन्यासात् पद्मोऽयं षोडश-
च्छदः” अष्टपत्रं कविनामाङ्कं यथा “निविष्टाष्टदलन्यास
मिदं पादार्द्धभक्तिभिः । असृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्क-
मम्बुजम् । एतानि चित्वाणि अनुष्टुप्छन्दस्येव । चक्रबन्धो
यथा “पुरः पुरोलिखेत् पादान्तं त्रीनुत्तरोक्तान् । तुर्यन्तु
त्रयन्त्रेभ्यो नामाङ्कश्चक्रसंविधः” । अष्टोद्धारोदर्शितो
माघव्याख्यायां मङ्गिनायेन । दशमण्डलरेखात्मके
नवमण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकविंशति
कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तिवयं समरेखया लिखित्वा
तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा
प्रादाक्षिण्येन द्वितीयायां तृतीयायां च पङ्क्तां द्वितीय तृतीयौ
पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठपटकेन
सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तवर्तिवर्णमारभ्य प्राद-
क्षिण्येन तुर्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव
माद्यन्तवर्णैः तुर्यपादोद्धारः तदनेमिस्थाने आद्य-
पादवयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्याद्यन्त-
वर्णयोः संवादः” यथा “सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभ-
सादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्ध्वा घञयशुद्विरुद्धतरश्चीवत्स
भूमिर्मुदा । सुक्ता काममपास्तभोः परमृगव्याधः सनादं
हरेरेकोधैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा ततस्तरे” ।
अत्र तृतीयवलये “माघकाव्यमिदम्” । “षष्ठवलये, शिशु-

पालवधः इति काव्यनामाङ्गयोगः । एवमन्यत्वापि यथा-
यथमूह्यम् गतिचित्रं गत्याविलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या
वा चित्रं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दण्डिना ।
“आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रति-
लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्” तत्र पादगता विलोमा
वृत्तिर्यथा “यामताशक्ततायासा सायाता कशता मया” ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणाभर” अर्द्धगता यथा ।
“सा रमानरारोहा नगेभागमनाहि या । याहि नामग-
भागेन हारोरा वनमार सा” श्लोकगता यथा । “यान
मानय मारावि कशोनानजनासना । यासुदारशताधीना
मायामायमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता
शरदाऽसुया । नासना जनना शोकविरामाय न
मानया” ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्पादयो-
र्गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां
गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमित्य-
वधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या
श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचित्रम् । तुरङ्गगति-
चित्रं यथा “क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिः परिलेखने ।
तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यउपजायते” सं०क० । यथा ।

वा१ ला३० सु६ का२० ल३ वा२४ ला११ सा२६
का१६ नि१६ ला२ ल२६ क१० ला२७ लि४ ता२३
स३१ स्वा८ सु१७ त१४ व२१ ती६ सा२५ रा१२
द१८ पि१५ का३२ व्र७ त२८ ग१३ द्वि२२ त५

अत्र तुरङ्गगत्या “बालाललिततीव्रस्वा सुकला रागतर्पिका ।
सुदन्तिका वर्जिता ता वा सा साळा तल्लासका इति
दत्ताङ्कानुसारेण क्रमशोवर्ण्यहण्ये श्लोकोऽयं जायते ।
अर्द्धभ्रमगतिचित्रं सर्वतोभ्रमगतिचित्रञ्च यथा ।
“आह्वरर्द्धभ्रमं नाम श्लोचार्द्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व-
तोभ्रमं सर्वतोभ्रमणं यदि” सं०क० । तत्रार्द्धभ्रममुक्तं
३६५ पृष्ठे । सर्वतोभ्रमं तु-

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	ख	ख	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	ख	भ	व्य	व्य	भ	ख	नि

अत्रार्द्धभ्रमणवत् सर्वं किन्तु पादानामपि अनुलोमविलो-
माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्वतोभ्रमम् एवमग्रे दर्शयिष्य
माणगोमूलिकाबन्धोऽपि गोमूलगतिसत्त्वात् गतिचित्रमपि ।
बन्धेन बन्धविशेषेण चित्रम् बन्धचित्रं तच्च नानाविधं तत्र

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा “इह शिखरिसन्निभालां बिम्ब-
यादङ्गं समान्धितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेमि-
विधौ चापरं भ्रमयेत्” । द्विष्टङ्गाटकबन्धः । “ष्टङ्गान्यः
ष्टङ्गं व्रजेदिति द्विष्टङ्गाटकबन्धोऽस्मिन्नेमिः” । निविडि-
तचक्रबन्धः । “शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपञ्च भ्रमति
रेखा चाद्यङ्गम् । नेमौ तदितरमर्द्धे निविडितचक्राभिधे
बन्धे” । सं०क० एतेषामुद्धारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । शर-
पत्रबन्धः “चतुर्थपि च पादेषु पङ्क्तिशोलिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते” । यथा

न१ म१८ स्ते३ ज२० ग५ तां२२ गा५ ल२४
स६ दा२६ न११ व२८ कु१३ ल३० ज१५ य३२
स१७ म२ स्ते१६ ज४ स२१ तां६ ना२३ ल८
सु२५ दा१० म२७ व१२ न२६ ल१४ ज३१ य१६
अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । “अष्टादशशिख-
रचरीं गोमूलिकया चतुष्पदीं न्यस्येत् । पत्राद्यन्तर्दष्टः
स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र”

सुरजबन्धः । “अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परि-
लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्याद्रेखासु सुरजतयी” ।

सा१ से१० ना११ ग२८ म२६ ना१६ र१८ न्मे८
र६ से२ ना२७ सी१२ द२० ना३० र७ ता१७
ता१६ र२६ ना३ द१३ ज२१ ना६ म३१ त२४
धी२५ र२५ ना१४ ग४ म५ ना२२ म२३ या३२

तदुद्धारस्तु मङ्गिनाथेन दर्शितः “तिर्य्यगेखालिखेत् पञ्च
नवोद्गास्तत्र पङ्क्तयः । अष्टकोठाश्चतस्रः सुस्तासु श्लोकं
लिखेत् क्रमात् । तत्राद्यद्वितितर्यासु त्र्यत्यद्वि-
द्यापङ्क्तिषु । आद्यद्वितिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः ।
दृश्यते प्रथमः पादचतुर्थश्चैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-
त्प्रथमावधिवीक्षणात् । द्वितीयादावाद्यद्विप्रोर्द्विर्त्ये
तितरीयके । त्र्यत्यद्विप्रोस्तृतीयाद्यो द्रष्टव्योऽङ्गिर्द्वितीयकः ।
तृतीयोऽङ्गिर्द्वितीयान्ते आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्वितिपञ्च
मयोस्तुर्य्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्ये च लक्ष्यो-
यमथान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चि-
न्योगोभूतिकाक्रमः । कर्त्तव्यं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति
क्रमात् । यद्वा द्वितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः ।
स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-
तुर्याङ्गी स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्गिर्द्विती-
यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव
चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्गिरन्त्यकोऽचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्तु-
न्येपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि । विस्तरात्तु न लिख्यन्ते
स्वयम्भूता विचक्षणैः”॥ एकाक्षरसुरजो यथा । “श्लोक-
स्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि । तिसृदङ्गकरीह
स्याच्चतुरेकाक्षरावली” । सुरजप्रस्तारो यथा । “क्रमेणैकस्य
पादेषु प्रसूतेषु चतुर्ष्वपि । तुर्यान् सुरजमार्गेण श्लोको-
यमुपजायते” । गोमूत्रिकाबन्धः । “गतिरुच्चावचा यत्र
मार्गे मूलस्य गोरिव । गोमूत्रिकेति तत् प्राहुः दुष्करं
चित्तवेदिनाम् । स० क० तच्च नानाविधं दर्शितम् ।
“दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः । दिङ्-
मात्रं दर्शितं चित्रं स्वयम्भूतं महात्मभिः” स० क० ।
“अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्ध-
वस्तूनां चित्रमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्तु-
करकल्पनया चित्रं भवतीत्युक्तम् अग्निपु० । १६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं वाकोवाक्यं
विदुर्बुधाः । द्वयोर्वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ।
अजुक्तिरथ यक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च । गूढप्रश्नोत्तरो-
क्तिश्च तद्भिदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १८।

१८ प्रहेलिका । “प्रहेलिका सङ्गतप्रश्नः सापि षोढा
च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि ।
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञेयाकीर्णमण्डले । परव्या-
मोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका” । तत्र “चुताक्षरा
“पयोधरभराक्रान्ता सन्नमन्ती पदे पदे । पदमेकं न का
याति, यदि हारेण वर्जिता” । अत्राहारेणेत्याकारच्युतिः
दत्ताक्षरा यथा । “कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्तन्धो
मदोद्यतः । मृगाणां पृष्ठतो याति, शम्बरः रुढयौवनः” ।
शम्बर इति वक्तव्ये सकारो दत्तः । च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत्
दत्तञ्चान्यदक्षरं यत्र सा यथा “विदग्धः सरसो
रागो नितम्बोपरि संस्थितः । तरण्यालङ्कितः कण्ठे
कलं कूजति को, विटः । अत्र घट इति वक्तव्ये
घकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम् । विन्दु-
मत्यादीनामुदाहरणानि स० क० दृष्टानि । प्रहेलिका १८ ।

१९ गूढम् । “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः ।
गोपितैः षड्विधं प्राहुर्मूढं गूढार्थवेदिभिः । “प्राण्डवानां
सभामध्ये दुय्योऽधन उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वा-
ण्याभरणानि च” । अत्र क्रियापदम् गूढम् । योऽधन
उपागतस्तस्मै गवादिकमदुरित्यर्थः । गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम् । “यस्तु पर्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते

पदैः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः
अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाह्वयैः । जातिगोत्रोत्तरा-
भिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् । प्रश्नोत्तरम् २०

२१ अध्येयम् “यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते” । अध्येयम् २१

२२ अव्यम् “अव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं
तथैव च । काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्वि-
धम्” । यथा रघुवंशादि । अव्यम् २२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गिकैकनिवर्त्यसृजम्भितं वाचिका-
दिभिः । नर्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् क्षेडितादिवत् ।
तस्मात्स्यं ताण्डवं चैव कलिकं शम्भया सह । हल्लीसकञ्च रासं
च षट्प्रकारं प्रचक्षते” । शृङ्गाररसप्रधानत्वे लास्यं वीर-
रसप्रधानत्वे ताण्डवं, शृङ्गारवीररसप्रधानत्वे कलिकमिति
किन्वरविषयं कलिकमेव शम्भा । “मण्डलेन च यत्स्त्रीणां
नृत्यं हल्लीसकं तु तत् । तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां
हरिर्यथा । तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो
रासः । प्रेक्ष्यम् २३ ।

२४ अभिनयः “अङ्गवाक्यसत्त्वसंहाय्याः सामान्याश्चित्त
इत्यमी । षड्धा अभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः” २४

“चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः । शब्द-
संदर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते” सर० कण्ठा० ।
एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत्र
एवावगन्तव्यानि । अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि
तेषां समष्टिः दण्डिना दर्शिता यथा । “स्वरूपाख्यान-
सुपमा रूपकं दीपकावली । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो
व्यतिरेको विभावना । समासोऽतिशयोक्तेर्ज्ञा हेतुः
सूक्ष्मो लवः क्रमः । प्रेयोरसवदूर्जस्त्रि पर्यायोक्तं
समाहितम् । उदात्तापङ्गुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने । सहोक्तिः
परिवृत्ताशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् । इति वाचामल-
ङ्कारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः” । सरस्वतीकण्ठाभरणे-
तु द्वैराशयेन तेषां समष्टिरभिहिता यथा “अलमर्थमल-
ङ्कर्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना । ज्ञेया जात्यादयः
प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया । जातिर्विभावना हेतुरहेतु
सूक्ष्मसुत्तरम् । विरोधमन्धवान्योन्यं परिवृत्तिर्निदर्शना ।
भेदः समाहितं भान्तिर्वितर्को मीलितं सृष्टिः । भावः
प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः” । प्रत्यक्षानुमानोप-
मानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति चतुर्विंशतिः । एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । “शब्देभ्योः पदार्थेभ्य उपमादि-
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीनां सा उभयालङ्क्रिया मता ।
उपमा रूपकं सायं संशयोक्तिरपङ्गुतिः । समाध्युक्तिः
समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतुल्ययोगितोलेशः
समहोक्तिः समुच्चयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्याया विषमस्तेषां भाविकः
संस्कारिरिति निर्दिष्टास्त्वर्थावर्तिवर्तुधैः” इत्युक्ता तेषां
लक्षणानि समेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
कदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिताः
न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकत्र संगृह्य
सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमाचरोधात् सर्वेषां प्रदर्शने ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतु-
कार्ययोः” च० । “अलिङ्गन्ति सप्त देव ! ज्यां परांश्च
शरास्तव” ।

२ अतद्गुणः “सङ्गतानुगत्यनङ्गीकारमाह्वरतद्गुणम्” च० । “चिरं
रागिणि मञ्जिते निहितापि न रज्यसि” ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणादाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यहेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “यास्यामोद्यदिते तन्वा बलयोऽभवदूर्मिका” ।
जर्मिका बलयोऽभवदित्ययः कथत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्योदायार्थादिवर्णनम्” च० ।
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशास्त्रिनः” ॥ याचकानां
राजतोषनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्यस्यात्युक्तिः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणादाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४६ पृष्ठे उक्तलक्षणादाहरणः ।

८ अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिकूलमानुकूल्यानुबन्धि चेत्” च० ।

“कुपिताऽसि यदि तन्नि । निधाय करज्जतम् । बधान
भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ।

९ अनुगुणः “प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” च० ।

“नीलोद्दपलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्” ।

१० अनुज्ञा “दीपस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” च० ।

“मय्येव जीर्णतां यातु यच्चयेह कृतं हरे ! । नरः प्रत्युप-
कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छित्त्वा ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” च० । “यत्न पतत्यबलानां दृष्टिनिशिताः पतन्ति तत्र
शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरःस्मरो मन्ये” ।

स०क० विशेष उक्तः । यथा “लिङ्गाद्यलिङ्गिनोज्ञानमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्र कार-
णं दृष्ट्वा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोलगल-
ज्जलकुटजाज्जुननोपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो
हन्त हताः पथिकगेहिन्यः” अत्र वर्षर्तुः कारणभूतात्
कार्यं विरहिणीभरणमनुमीयते । यत्र कार्यं दृष्ट्वा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “सामागमिष्यन्नूनं
पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-
काद्र् तिलकपङ्क्तिरियम्” । अत्र कार्यभूतया यावकतिलक-
पङ्क्तिरा कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनो-
दृष्टेः पुरस्तादविरप्रभेव” । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथमसु-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोर्दोदाहर-
णानि तत्र दृश्यानि ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्”
च० । “त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया” ।

स०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्योपकारोयस्तदन्योन्यं
त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयसुभयात्मकम् !

अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्कृतावन्तस्त्वयमेतदिहेष्यते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्तनवन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-

न्यशोभाजनाद्भव साधारणो भूषणभूष्यभावः । प्रती-
यमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका

अन्योन्यरूपपरिवृत्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोचनाधरकृताह्वतरागा वासितानन

विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं
विनिमयञ्च वितेने” । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य

चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च सुखामोदवासितया तथा
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिवृत्तिविनि-

मयाख्यावलङ्कारावत्वान्तर्भूताविति द्रष्टव्यम् ।

१३ अपङ्गवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगौर्याध्य-
वसानतः । यदाऽपङ्गुतिगर्भत्वम् सैव सापङ्गवा मता ।” च०

“त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१४ अपङ्गुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणादाहरणा । स०कण्ठा०
अन्यथोक्तम् । “अपङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-
नम्, औपम्यवत्वनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र

औपम्यवती यथा “न केतकीनां विलसन्ति स्तूचयः प्रवा-

सिनो हन्त हसत्ययं विधिः । तडिहतेयं न चकास्ति
चञ्चला पुरःस्मरज्योतिरिदं विजृम्भते तत् केतकीसूचीनां
विधिहासतः प्रतीयमानसादृश्येन तडिहतायाः स्मरज्यो-
तिषापहृतिः । अनौपम्या यथा “राजकन्यासुरक्तं मां
रोमोद्भेदेन रक्तकाः । अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं
वनम्” नचात्र सादृश्यमस्ति ।

१५ अप्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

१६ अभावः । “असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते । स० क० प्रागभावः
ध्वंसः अत्यन्ताभाव मिथ्यापदार्थाभाव इतरेतराभावः अभा-
वाभावाश्च तत्र ध्वंसो यथा “धृतिरस्तमिता गतिश्चुता
विरतं गेयस्तुर्निरुत्सवः । गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं
शयनीयमद्य मे” । इतरेतराभावो यथा । “कणोत्पलं न
चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् । इति जानन्नपि जनो
मन्यते नेत्रदीर्घताम्” असत्ताभावः यथा “प्रसीद
सद्यो मुञ्चेमं चण्डि ! मानं मनोगतम् । दृष्टमात्रेऽपि ते
तत्र रोषः खकुसुमायते” । सामर्थ्याभावो यथा । “मानु-
षीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलज्जोति-
रुदेति वसुधातलात्” अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि ।

१७ अभिदाहेतुः “अभेदेनाभिदाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह” । च०

“लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो” !

१८ अर्थान्तरन्यासः, ३७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः ।

१९ अर्थपत्तिः, ३७२ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । स० कण्टा०
“प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च
गमयत्यर्थपत्तिं वदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
देकशोऽनेकशश्च सा । प्रत्यक्षपूर्विका केल्यादिभेदैः षोढा नि-
गद्यते । प्रत्यक्षपूर्विका यथा “निर्लेतुं शक्यमस्तीति
मध्यं तव नितम्बिनि । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः” ।
अनुमापूर्विका यथा “कपोलपुलकेनास्याः सूचितो
मदनज्वरः । मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये”
योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः
निरन्तरासक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनु-
मानपूर्विकार्थपत्तिः एवामन्या उदाहार्याः ।

२० अल्पम् “अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता” ।

“मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते” ।

२१ अवज्ञा “दृष्टिहानो न चेत् स्यातामवज्ञालङ्घतिश्च” सा न ।

“खलमेवाम्बु लभते पान्यः प्राप्यापि सागरम्” “मीलन्ति
यदि पद्मानि का हानिरमृततद्युतेः” ।

२२ असङ्गतिः “विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यं हेतोरसङ्गतिः १ ।

अन्यत्र कारणार्थस्य ततोऽन्यत्र कतिश्च या २ । अन्यत्
कर्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकतिश्च या ३” च० । क्रमेणोदा-
हरणानि । “विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गनाः” ।
“अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽक्षयाः” २ ।
अपगतमरिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति
च । “गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ हि गोत्रोद्धारं पुराऽकरोः ३ ।
गोत्रा पृथो गोत्रः पर्वतश्च ।

२३ असम्भवः “असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम् ।” च०
“कोवेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति” ।

२४ आक्षेपः “आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् १ ।
निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते २ । आक्षेपोऽन्यो-
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३” । च० “चन्द्र ! संदर्श-
यात्मानमथवास्ति प्रियामुखम्” १ । “नायं दूति ! तनो
स्तापस्तस्याः कालानलोपमः २” । “गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्र गतो भवान्” । ३

२५ आगमः “यदाप्रवचनं तद्वि ज्ञेयमागमसंज्ञया । उत्तमं
मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा” । स० क० तत्रो-
त्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च । विधिरूपं यथा “दमं दानं
दयां शिखे” रित्यादौ दाम्यत दत्त दयध्वं इति विधिः ।
निषेधरूपं यथा “निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः
स्फुरितोत्तराधरः । न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्” । तथाच महान्तो
नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमन्यादया निषेधरूप उप-
देशः । तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम् । मध्यम-
मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा
“कल्याणी वत गाथेयं लौकिकीं प्रतिभाति मे । एति
जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि” अत्र जीवन्तरः पश्यति
भद्रमित्यर्थो निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाय
यतितव्यमिति रूपमाप्रवचनम् । “अक्षे वसति पिशाचो
पिचुमर्द्दे दिनपतिर्वटे यत्नः । विश्राम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति
गौरी मधूकतरौ” तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-
पारम्पर्यमैतिह्यम् । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपर्यवसानात्
अक्षं न सेवेत, पिचुमर्द्दे न निन्देत, वटं न छिन्द्यात्,
पद्मं मूर्द्ध्नि न विभूयात्, मधूकं न पदा स्मृशेत् इति नि-
षेधचतुष्टयरूपआगमः । जघन्यं द्वेषा काश्यं निषिद्धं च ।
तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा “वयं बाल्ये बालांस्तदृशि-

मनि यूनः, परिणतानपीच्छामो वृद्धा, परिणयविधान-
स्थितिरियम् । त्ववारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि ! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः “आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा” । दण्डी
“पातु वः परमं ज्योतिरयाङ्मनसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकृतमहितं यदुगूढोत्तरमुत्तरम्” च० ।
“यत्नासौ वेतसो पान्थ ! तत्तासौ सुतरा सरित्” ।

२८ उत्प्रेक्षा “सम्भावनाः स्युर्मुपेक्षावस्तुहेतुज्ञाः पुनः । उक्ता-
सुक्तासदाद्यात् सिद्धासिद्धास्यदे परे” । च० “धूमस्तोमं तमः
शङ्के कोकीविरहलक्षणम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षती-
वाङ्मनं नभः” “रक्तौ तवाङ्घ्रौ मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्
भुवम्” । “त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मे वैरायते शशी” “मध्यः किं
कुचयोर्धृत्यै वद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽवजं त्वत्पदेनैक्यं
प्राप्तुं तोये तपस्यति” । दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-
हृतम् यथा “भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा मता वाच्ये-
वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिगुणः क्रिया
द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तददृष्टापि प्रत्येकं भावा-
भावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्वाच्चिमित्तस्य पुनश्च
ताः । द्वाविंशद्विधतां यान्ति” । तत्र वाच्योत्प्रेक्षा-
वासुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ॥ “ऊरुः कुरङ्गकण्ठश्च-
ञ्चलचेलाञ्चलोभाति । सपताकः कनकमयोविजयस्तम्भः
स्मरस्येव” ॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे स्थावराविप-
र्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ अत्र
सप्रसवत्वं गुणः ॥ “गङ्गाम्भसि सुरताण ! कृपाणस्तव
निःस्वनः । स्नातीवारिबधूवर्गगर्भपातनपातकी” ॥ अत्र
स्नातीति क्रिया ॥ “सुखमेषीदृशोभाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ॥
अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाचित्वादुद्भवम् । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा ॥ “कपोलफलकावस्य कण्ठं
भित्त्वा तथाविधौ । अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां
प्रतौ” ॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ
स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः । अपश्यन्ताविवे-
त्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥ “तन्वङ्ग्राः स्तनयुग्मेन सुखं न
प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया” ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडश
भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः”
तत्तीक्ष्णेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां
ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-
तया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपो-
त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोभित्त्वा हृदयमाशुगः । विवेश भुव
माख्यातसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ अत्राख्यातमिति भूप्रवेशस्य
फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् ॥ हेतुत्प्रेक्षा यथा ॥ “सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं सया नूपुरमेकमूर्व्याम् । अदृश्यत
त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” ॥ अत्र दुष्करूपो-
गुणोत्प्रेक्षेत्युत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् । “उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगाः” । तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपा-
दानानुपादानाभ्यां द्वाविंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चा-
शद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा
पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् ।
अनुपादाने यथा “चन्द्रइवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
द्यतिशयोकोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-
दानमेव तथाहि विश्लेषदुष्खादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौ-
नत्वम्, आख्यातमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने अस-
ङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः” ।
यथोदाहृते तन्वङ्ग्रास्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्प्रे-
क्षितः अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति
इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातृ-
निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षायत्न न भवति धर्मांतर-
तादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्य-
तिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ “अयं राजाऽपरः पाक-
शासन” इति ॥ विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा “राजा पाकशा-
सन” इति तदेवं द्वाविंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । उक्त्य-
नुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा । ता उत्प्रेक्षाः ।
उक्तौ यथा ॥ “ऊरुः कुरङ्गकण्ठश्च” इति ॥ अनुक्तौ यथा

प्रभावत्याम् ॥ “इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता
तिमिरपटलेन । घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमद-
क्षोदैः । ततमिव तमालतरुमिव तमिव नीलांशुकैर्भुवनम्, ॥
अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयो व्याप्तत्वं
नोपासं यथा वा ॥ “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं
नभः” ॥ अत्र तमसोलेपस्य व्यापनरूपोविषयोनोपासः
अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः, अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च
तमसोऽतिबहुलत्वं धारावर्षणाधःसंयोगश्च यथासंज्ञप्रभु ।
केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं
व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने-
त्याहुः । “अलङ्कारान्तरोह्या सा वैचित्र्यमधिकं बहेत्”
तत्र सापञ्चोत्प्रेक्षा यथा । “अशुच्छलेन सुदृशोऽ-
तपावकधूमकलुषाद्याः । अप्राप्य मानसङ्गे विगलति
लावण्यवारिपूर इव” । श्लेषहेतुगा यथा । सुक्तोत्-
करः सङ्कटशुक्तिमध्यादिनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानी
महेऽस्याः कमनीयकम्बुपीवाधिवासाङ्गुणवत्त्वमाप” । अत्र
गुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुपीवाधिवासादिवेति हेतुत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये शङ्के
ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः” । कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा
यथा । “पारेजलं नोरनिधेरपश्यन्पुरारिरानीलपलाश-
राजीः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवा-
लाभाः” । इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्य-
वसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितैः संभवानुपपत्तेः संभाव-
नोत्थानमित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्षणे । “केयूरायित-
मङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनीलोत्पलभिन्नकर्णैः मृगायताद्याः
कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
“सुग्धा दुग्धधियेत्यादौ” भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्र-
कादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात् ।
इह तु संभावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः ।
सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा
संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य
पर्यवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकालएवेति
भेदः । “रञ्जिता तु विविधास्तरुशैला नामितं तु गगनं
स्थगितं तु । पूरिता तु विषमेव धरित्री संहता तु ककु-
भस्तिमिरेण” इत्यत्र तर्वादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादि
रूपेण सन्दिह्यतइति सन्देहालङ्कारइति केचिदाहुः ।
तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देह-
त्वात् इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनादेर्निग

रणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिर्द्धारणरूपविच्छिन्नता
अयत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारइतिवदन्ति
अ तदप्ययुक्तं निगोर्स्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना तस्याश्चात्र स्फुटतया सङ्गावात् लुशब्देन चेशब्दवत्तस्या
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकार-
कल्पनया । “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदा
चष्टे लोकः शशकइति नो मां प्रति तथा । अहन्निन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिण
कलङ्काङ्गिततनुम्” इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः
सम्भावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रम्” नासावपङ्गवोत्प्रेक्षा ।
२६ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते यद्वापि प्रस्तु-
तस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” सा० द० । “अधः कृताम्बोधर-
मण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् । ज्योत्स्ना निपा-
तात् क्षरतां पयोभिः केलीवनं दृष्टिसुरो करोति” । “नाभि
प्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा । अमुं
युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरषोऽधिगते” ।
३० उपमा “साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः” सा० द० ।
रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्यो-
क्तिरित्यस्याभेदः । “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औप-
म्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
साधारणोधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियामनोवृत्त्यादि,
औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि, उपमानं चन्द्रादि ।
“इयं पुनः । औती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वर्तिर्यदि ।
आर्थो तल्लयसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वर्तिः” । यथेव-
वादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि
श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधय-
न्तीति तत्सङ्गावे औती उपमा । एवं “तत्र तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन
तुल्यं सुखमित्यादौ” उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यं”-
मित्यादावुपमान एव “कमलं सुखञ्च तुल्यं” मित्यादावुभयत्रापि
विश्रामन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यामत्या-
दिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । हे औती आर्थी-
च । उदाहरणम् “सौरभमम्बोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविबस्तनौ
पीनौ । हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ॥” अत्र
क्रमेण त्रिविधा औती । “मधुरः सुधावदधरः पञ्चवतुल्यो-
ऽतिप्रेलवः पाणिः । चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले
च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

“पूर्णा षडेव तत् । “लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । तयाणां वानुपादाने औत्पार्थी सापि पूर्ववत् ॥ सा लुप्ता । तद्देवमाह । “पूर्णावद्धर्म्मलोपे सा विना औतीनु तद्विते” । सा लुप्तापमा धर्म्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत् तद्विते औत्पार्था असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । “मुखमिन्दुर्धथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।। वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्” ॥ “आधारकर्म्म विहिते द्विविधे च क्यवि क्यङि । कर्म्म कर्त्तव्यमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः” ॥ धर्म्मलोपे लुप्तेत्यनुपपन्नते । क्रमेणोदाहरणम् । “अन्तःपुरीयसि रणेपु, सुतीयसि त्वंघोरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरस्य तद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्त भुवि सञ्चरसि क्षितीश” ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारसदृशस्य “सुतीयसीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्म्मस्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तुल्यादिविरहात् औत्पार्थादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्णास्ति प्रत्ययत्वेनास्त्वन्वत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पवादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्” इवादीनामपि वाचत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययो स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यक्ते क्यङादयस्वाचारार्थे इति” तदपि न । न खलु क्यङादय आचरमात्रार्था अपि तु सदृशाचारार्था इति । तदेवं धर्म्म लोपे दशप्रकारा लुप्ता । “उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्” । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशम्” इत्यत्र मुखं यथेदमिति “नयनतुल्यमित्यत्र” “दृगिवेति” पाठे औत्पार्थापि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । “औपम्यवाचिनो लोपे समासे ष्वपि च द्विधा” । “वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” “गर्हभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः” ॥ अत्र “गर्हभतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः क्तिपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव निर्देशात् । “द्विधा समासेवाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः” । “तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति” पाठेऽनयोरुदाहरणम् । “क्तिस्मासगता द्वेधा धर्म्मवादि-विलोपने” । उदाहरणम् । “विधवति सुखाजमस्याः” । अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वधर्म्मलोपः । केचित्त्वतापि क्तिप्रत्ययलोपमाहुः । “सुखाजमिति” अत्र समासगा । “उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि” । “अरातिविक्रमात्लोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदपदोर्दृष्टः स सहस्रायुधीयति” ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वृत्तं इति सहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । “धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या” यथा “यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीर्यानि सागराः सखे” । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्म्मः शुक्लता च लुप्तौ । “त्रिलोपे च समासगा” । यथा । “राजते मृगलोचना” । अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः” । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपोमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतपाद्यते “एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा” ॥ तत्र एकरूपे यथा “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विम्बप्रतिविम्बो यथा । “भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः शसन्तुलैर्महीम् । तस्तार सरधाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव” ॥ अत्र “शसन्तुलैरित्यस्य” “सरधाव्याप्तैरिति” च दृष्टान्तवत्प्रतिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । “स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयासास कशाङ्गो मनोगतं निखिलमाकृतम्” ॥ अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । “एकदेशविवर्त्तिन्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य” यथा ॥ “नैत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः श्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव”

अत्र नेत्रादीनां उत्प्लादिसादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
च्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । “कथिता रसनोपमा । यथो-
र्द्धमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता” ॥ “चन्द्रायते शुक्ल-
रुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
स्पर्शमुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥ “मालो-
पमा यदेकस्योपमानं बद्धं दृश्यते” । यथा । “वारिजेनेव
सरसी शशिनेव निशोथिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
शोर्ममनोहरा” ॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
दृश्यते ॥ “हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुसुदानोव तारकाः शरदागमे” ॥ “अस्य राज्ञो
गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने
कल्पवृक्षमवा इव” ॥ अलोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-
वैभवा इवेति” उपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति
आलोपोपमा । अत्रैव “गृहे इत्यस्य” “भवने इत्यनेन
प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः
एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्” सा०द० ।
“प्रसिद्धेरुरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-
सामान्ययोगः सेहोपमा मता” स०कण्ठा० ।

३१ उपमानम् । “सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् ।
स्यादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स०कण्ठा० तत्त्वानुभू-
तार्थे यथा” सर्वप्राणप्रवणमध्वन्मृत्तमाहृत्य वक्षस्तत्संज्ञाता
द्विषटितदलत्खण्डमुच्चण्डरोचिः । एवं वेगात् कुलिश-
करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशस्ते च
रोषादृहासाः” ॥ अननुभूते “तां रोहिणीं विजानीहि
ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः शकटाकार-
मान्वितः” ॥

३२ उपमेयोपमा “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता”
दर्पणे । “कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव
विभा विभेव तनुः”

३३ उल्लासः “एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” ।
च० । तत्र गुणे “अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति
जाङ्गवी । दोषे, “काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पाद-
पद्मयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वहाटीष्वरियोषितः” ।

३४ उल्लेखः “क्वचिद्भेदादुपहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोल्लेखः यः स उल्लेख इष्यते” सा०द० “प्रिय
इति गोपबधूभिः शिशुरिति दृष्टैरधोश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यपि हि योगिभिर्देवैः” ।
“गाम्भीर्येण सस्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

३५ जर्जस्वि “जर्जस्वि रुद्राहङ्कारम्” इति “अपकर्त्ताहसस्तीति
हृदि ते मा स्म भूजयम् । विमुखेषु न मे स्वङ्गः
प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परोयुधे निरुद्धोदर्प-
शालिना । पुंसां केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्तीत्ये
वमादिकम्” इति च दण्डी ।

३६ एकावली पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा” ।
सा०द० स्थापने । “सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं शृङ्ग-
सङ्गतम् । शृङ्गायत्त ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ।
वर्जने । “न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं
तद्यदलीनषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यत्ननः” ।

३७ कारकदीपकम् “क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकम्” ।
च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात्
“गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति” ।

३८ कारणमाला “परंपरं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्” । सा०द० “श्रुतं कृतधियां
सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात् । लोकानुरागो
विनयाच्च किं लोकानुरागतः” ॥

३९ काव्यलिङ्गम् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” ।
सा०द० “जितोऽसि मन्द ! कन्दर्प ! मञ्चितेऽस्ति
त्रिलोचनः” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
“यत्त्वदेवसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघे-
ष्वत्तरितं प्रिये तव मुखच्छायायानुकारी शशी । येऽपि
त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्य-
विनोदमात्रमपि मेदैवेन न क्षम्यते” । अत्र चतुर्थपादार्थे
आद्यपादत्वयार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः “कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” ।
च० “स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वासां सरसीरुहाम्” ।

४१ कैतवापङ्गुतिः “कैतवापङ्गुतिर्व्यक्ते व्याजाद्यैर्निङ्गवे पदैः” ।
च० “निर्यान्ति स्मरनाराचा बालादृक्पातकैतवात्” ।
इयम् व्याजापङ्गुतिरित्यन्ये अपङ्गुतिशब्दे विवृतिः ।

४२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यदन्यं प्रति गद्यते” । च०
“दृषामेहि परमेत्वादायाति जेतवरत्नकः” । जारोद्देशेन
दृषं प्रत्युक्तिः ।

४३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तत् पौर्वापर्यव्यति-
क्रमः” । च० “अग्ने मानोगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” ॥

४४ व्हेकापङ्गुतिः “व्हेकापङ्गुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निङ्गवे” ।

च० “प्रजल्पन् सत्पदे लग्नः कान्तः किं? न हि नूपुरः”
 ४५ तद्गुणः “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः” ।
 च० “नयन् सधुलिहः श्वैत्यसुदंशुदशनांशुभिः” ॥
 ४६ तुल्ययोगिता “वर्णानामितरेषां वा धर्मेक्यं तुल्ययोगिता”
 “सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणोवदनानि च” । सा त्रिधा ।
 हिताहिते वृत्तितौल्यादमपरा तुल्ययोगिता । “प्रदीयते
 पराभूतिर्मित्वावयोस्त्वया” । परा श्रेया भूतिरैश्वर्यं परा-
 भूतिः पराभवश्च “गुणोत्कटैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययो-
 गिता” च० । “लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि” ।
 यमादिभिरुत्कटैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र ।
 ४७ दीपकम् “वदन्ति वसुप्रावसुप्राणां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः” ।
 च० दर्पणे तु “अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” । “सती
 च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि
 अत्र अहमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वाणप्रावसुप्रायोः ।
 ४८ दीपकावृत्तिः “त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतुतः
 वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना । अकृता-
 त्मीयकार्यः स्यादहेतुव्याहतस्तु यः” स० क० । “न विरचिता
 ललाटतठन्त्य करीभ्यः कुटी न परुषच्छृतेन स्रुद्धसित
 मन्तरितम् । न तव निशुम्भसंभ्रमवशादपि दारुणया भग-
 वति । चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्” । अत्र कालुष्यस्य
 कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत् त्वन्मुखाम्बुज
 वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । शक्ति-
 हानितो यथा । “अनुरागवती सन्ध्या दिवसश्च पुरस्सरः ।
 अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः” ॥ अत्र दैवगत्या
 विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्ति-
 हानिकृतम् दीपकम् । पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात् विध्यमुक्तं
 चन्द्रालोके । यथा । “वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी
 उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । साद्यन्ति
 चातकास्तृप्ता साद्यन्ति च शिखाबलाः”
 ४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्म्मरः वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । सा० द०
 स च साधर्म्यवैधर्म्माभ्यां द्विधा । “तत्र साधर्म्ये अविदितं
 गुणापि सत्कधिणितिः कर्णेसु वसति सधुरधाराम् । अन-
 धिगत परिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला, ।
 वैवर्ध्ने” । त्वयि दृष्टे कुरङ्गाख्याः अंसते मदनव्यथा ।
 दृष्टानुदयभा जीन्दौ ग्लानिः कुसुदसंहते ॥ ।
 ५० निर्दना “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्
 विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निर्दर्शना” ॥ सा० द० अत्र
 सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । “कोऽत्र भूमिवलये

जनान् सुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् । वेदयन्निति-
 दिनेन भावमानाससाद चरमाचलं ततः” ॥ अत्र
 रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव
 ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च
 रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेः विम्बप्रति-
 विम्भावो बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना
 त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
 यथा । “कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्ष-
 विक्षेपः । अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कला-
 निधेर्विलासम्” ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति
 कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कल-
 नसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत्
 कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च विम्बप्रतिविम्भावो
 बोधयति यथा वा । “प्रयाणे तव राजेन्द्र । मुक्ता वैरिभ्य-
 गीदृशाम् । राजहंसगतिः पद्मप्राप्ताननेन शशियुतिः” ॥
 अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेऽस्यागोऽनुपपन्न इति
 तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगति-
 मिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा । “इदं
 किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमे साधयितुं य इच्छति ।
 ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमिष्येववस्थति”
 अत्र यत्तच्छब्दस्य निर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-
 मानस्तादृशवपुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
 शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्थति ।
 ५१ निरुक्तिः “निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्” ।
 “दृष्टशैश्वरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविधो” । दोषाकरस्य-
 राविकरस्य दोषाणांमाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।
 ५२ निश्चयः “अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः” । च०
 “वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे एतौ । इह सविधे
 सुगन्धशो सधुकर । न सुधा परिभ्रास्य” ।
 ५३ निषेधाभासः । आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० पृष्ठे विवृतिः ।
 ५४ परिकरः “उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमतः” ।
 च० “सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः” ।
 ५५ परिकराङ्कुरः “साभिप्रायोविशेष्यश्चेत् भवेत् परिकराङ्कुरः” ।
 च० “चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः”
 ५६ परिणामः “विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।
 परिणामोभवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्विधा” । सा० द० “अस्तेनो
 पायनं दूरादागतस्य कृतं सम । स्तनोपनीडमाल्लेषः
 कतोद्युते पणस्तया” अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भावनं क्षितिसुपायनम् द्यूते च
दृढतया आस्त्रेषुरूपपणनम् । अत्र प्रथमाङ्गे वैयधिकरणेन
द्वितीयाङ्गे सामानाधिकरणेनेति भेदः ।

५७ परिहृतिः “परिहृतिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्” च०

“दत्त्वा कटाक्षलक्ष्मीं सा जग्राह हृदयं मम । सयास्यै
हृदयं दत्तं गृहीतो मदनज्वरः” “पूर्वाङ्गे” समेन
शेषाङ्गे न्यूनेन “येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दु-
किरणोज्ज्वलं यशः” अन्योन्यान्तर्भाविनीति स० कण्ठा० ।

५८ प्रसिद्ध्या “प्रसिद्ध्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्”
च० । “स्नेहजयः प्रदीपेषु न खान्तेषु नतभ्रुवाम्” ।

५९ पर्यस्तापङ्गुतिः “अन्यत्र तस्यारोपार्था पर्यस्तापङ्गुतिस्तु
सा” च० । नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीसुखम्” ।

६० पर्यायः “कचिदेकमनेकस्मिन्नेकं चैकगं कृमात् ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥” सा० द०
क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बलीषु तस्याः खलिताः
प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्द्वः” ॥ “विचरन्ति
विलासिन्यो यत्र शोणभरालसाः । वृककाकशिवास्तत्र
धावन्यरिपुरे तव” ॥ “विष्टरागादधराद्विचर्तितस्तनाङ्ग-
रागादरुणाञ्च कन्दुकात् । कुशाङ्गुरादानपरिचिताङ्गुलिः
कृतोऽक्षस्त्वप्रणयो तथा करः” । “ययोरारोपितस्तारो
हारस्तेऽरिबधूजनैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तन-
योरश्रूविन्द्वः” ॥ एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंह-
तरूपश्च । कचिदाधेयमपि यथा “स्थिताः क्षणमित्यत्र”
उदविन्द्वः पक्षमादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् ।
“विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे
क्रमेणाभवन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते”
सा० द० “स्पृष्टास्ता नन्दने शय्याः केशसम्भोगलालिताः ।
सावन्नं पारिजातस्य मञ्जुर्वीयस्य सैनिकैः” ।

६२ पिहितम् “पिहितं परवृत्तान्तज्ञातः साकूतचेष्टितम्” च० ।
“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” । प्रिये गृहा-
गते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयन-
मुचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्पकल्पनं साकूतं चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः “आपाततो यदर्धस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” सा० द० “भुजङ्ग-
कुण्डली व्यक्तः शशिशुभ्रांशुशीतयुः । जगन्त्यपि सदापाया-
दव्याच्येतोहरः शिवः” ॥ अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम्

आपातमात्रेण सर्पादर्थतया पौनरुक्त्याप्रतिभासनम् । पर्य-
वसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्यादन्यार्थत्वम् ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डली-
तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिहृतिसहत्वम् । हरः शिव
इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि ।
शब्दपरिहृतिसहत्वासहत्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् ।
“भाति सदा न त्याग इति” अत्र तु न द्वयोरपीति
शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्वरूपम् “पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विद्यते सति वस्तुनि” । च० “हरकण्ठा-
शुदीप्तोऽपि शेषस्तद्यशसा सितः” । “दीपे निर्वापितेऽप्या-
सीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः” ।

६५ प्रतिवस्तूपमा “प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्” सा० द०
“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यद्विमलमुत्तरली-
करोति” ॥ अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव
पौनरुक्त्यानिरासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा । इयं
मालयापि दृश्यते यथा । “विमल एव रविर्विशदः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-
सहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ अत्र विम-
लविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा । “चकोर्य
एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्म्मणि” ॥

६६ प्रतिषेधः “प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्” । च०
“न द्यूतमेतत् कितवाः ! क्रीडनं निशितैः शरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम् । अन्योप-
मेयलाभेन वर्णप्रस्थानादरश्च तत् २ । वर्णोपमानलाभेन
तथान्यस्याप्यनादरः ३ । वर्णान्यस्योपमाया अनिष्पत्ति-
र्वचश्च तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्यमपि सन्वते” ५ च०
“क्रमेण यथा । “त्वल्लोचनसमं पद्मम्” १ “अलं गर्वेण ते
वक्तु ! कान्त्या चन्द्रोभवाद्दृशः” २ “कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो !
त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः” ३ । “मिथ्यावादोहि
मुग्धाक्षि ! त्वन्मुखं किलास्युजम्” । ४ । “दृष्टं चेत्
वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यक्षम् । “प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।
स्वानुभूतिमव चैवमुपचारेण कथ्यते” । स० कण्ठा० ।
तच्च युगपदेकशेषा तत्र युगपत् यथा । “क्रान्तकान्तवदन-
प्रतिविम्बे मग्नबालसङ्कारमुगम्बौ । स्वादुनि प्रण-

दितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः” एकशो यथा । “मन्दमन्दविगलत्तपमोषचक्षुरुल्लसितपक्ष्मदधत्या । वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयेव” सुखादिविषयं मानसं यथा अस्तोकविस्मयमविस्मृत पूर्ववत्तसुहृत्तनूतनभयज्वरजर्जरं नः । एकक्षणतुटित संघटितप्रमोदमानन्दसेकशबलत्वमुपैति चेतः ॥

६६ प्रत्यनीकम् “प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” च० “जैत्रनेत्रातुगौ कर्णावृत्पलाभ्यामधःकृतौ” ।

७० प्रस्तुताङ्कुरः “प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” । च० किं भट्ट ! सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्यया” ।

७१ प्रहर्षणम् “उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ? वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् २ । यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्लाभः फलस्य तत् ३” च० । क्रमेण “तामेव ध्यायते तस्मै विस्तृष्टा सैव दूतिका” १ “दीपसुदीपवेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः” २ “निध्यञ्जनोषधीमूलं खनताऽऽसादितोनिधिः” ३ ।

७२ प्रेयः “प्रेयः प्रियतराख्यानम्” दण्डी “अद्य या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते । कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुनः । इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी-ष्टतिः । भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरिः” इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम् ।

७३ प्रौढोक्तिः “प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्” च० । “कवाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः” ।

७४ भावः । “अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्भेदोऽथ निरुद्धे देशकतत्त्वाभितश्च सः हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन” तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्भिद्यमानः सोद्भेदो भावो हृद्यमित्युच्यते । “निरुद्धेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तु निगद्यते । इङ्गिताकारलज्ज्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति” स० कण्ठा० । स भावः भूमिका-न्तरमवस्थान्तरम् । तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते ।

७५ भाविकम् “अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ मविष्यतः । यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्” २ । सा० द० तत्र भूतस्य “मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः यैक-चुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” । भाविनः “आसीदङ्गनमत्नेति पश्यामि तव लोचने । भाविभूषण-संभारां साक्षाद् कुर्वे तवाकृतिम्” ।

७६ भेदकारितशयोक्तिः “भेदकारितशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्व-

कल्पनम्” च० । “अन्यदेवस्य गान्भीर्यमन्यद्वैर्यञ्च भूपते ! ।

७७ भ्रान्तापङ्गुतिः “अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापङ्गुतिः भ्रान्ति वारणे” । च० “तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किन्तु ? सखे ! स्मरः” ।

७८ भ्रान्तिमान् “सास्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभो-त्थिता” सा० द० “मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कण्ठे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्दूलमुच्चिनोति शवरी मुक्तफला-शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसोन कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न । सास्यादित्युक्तेः “सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे सैव तथैका विभुवनमपि तन्मयं विरहे” इत्यादौ विभुवनवर्त्तियावद्वस्तुनः सास्याभावान्न भ्रान्तिमान् । अयं भ्रान्तिरित्यन्ये ।

७९ मालादीपकम् “मालादीपकं पुनः । धार्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्” सा० द० । “त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शराः । शरैररिश्चिरस्तेन भूस्तया त्वं, त्वया यशः” अत्रासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धः ।

८० मिथ्याध्यवसितिः “किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्धार्थं मिथ्यार्थान्तर-कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यां वश्येत् खस्रजं वहन्” । च० मिथ्यापङ्कतिस्तु अपङ्गुतिभेदः ।

८१ मीलितम् “मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” च० “रसोनालक्षि लज्जायाश्चरणे सहजारुणे” ।

८२ मुद्रा “सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” । च० “नितम्ब गुर्वी तरुणी दृग्गुम्भविपुला च सा” ।

८३ यथासंख्यम् “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” च० शत्रु मितं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय” । क्रम इत्यन्ये

८४ युक्तिः “युक्तिः पराभिसम्भानं क्रियया मर्मागुप्तये” च० । “त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करेऽलिखत्” ।

८५ रत्नावली “क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः” च० । “चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सर्वेशस्त्वं महीपते !” । चत्वारि

आस्थानि चतुरं निपुणमाख्यमाख्यव्यापारो वचनं च यस्य ।

८६ रसवत् । “रसवद्रसपेशलम्” दण्डी “रसेन पेशल माख्यानमित्यनुषङ्गः रसवत् । “मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् । सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि” तत्समर्थनञ्च तत्रैव “प्राक् प्रतिदर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता । रूपवाङ्मययोगेन तदिदं रस-वद्वचः । वाच्यस्याप्राप्ततायोनिर्माधुर्यं दर्शितोरसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् । दण्डी ।
 ८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपत् विषये निरपङ्गवे ।
 तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा” । तत्
 “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं
 मालारूपश्चेति चतुर्विधम्” सा०६० । तत् स्लिष्टशब्द-
 निबन्धनं केवलपरम्परितं यथा । “आह्वे जगदुद्दण्ड-
 राजमण्डलराह्वे । श्रीन्द्रसिंह ! महीपाल ! स्वस्त्यस्तु
 तव बाह्वे” ॥ अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्ब
 मित्यारोपो राजबाहोराह्वारोपे निमित्तम् । तदेव माला
 रूपं यथा । “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
 भूम्भदावलिदम्भोलिरिक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानासुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं
 भूम्भतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
 स्वरूपारोपे निमित्तम् । अस्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा
 “पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
 त्वैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः” । अत्र
 त्वैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे
 निमित्तम् । अस्लिष्टमालारूपं यथा । “मनोजराजस्य
 सितातपत्रं श्रीखण्डचित् हरिदङ्गनायाः । विराजति
 व्योमसरः सरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बम्” अत्र मनो-
 जादेराजत्वारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वारोपे
 निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राह्वारोपो
 राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति” केचित् । “अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् । समस्तवस्तु विष-
 यमेकदेशविवर्त्ति च” । तत् “आरोप्याणां शेषाणां
 शाब्दे प्रथमं मतम्” । प्रथमं समस्तवस्तुविषयं, यथा ।
 “रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः । अभिवृष्य मरु-
 च्छस्यं दृष्ट्वा मेघस्तिरोदधे” ॥ अत्र दृष्ट्वा मेघत्वारोपे
 वागादीनाममृतत्वारोपितत्वम् । “यत् कस्यचिदार्थत्वमेक-
 देशविवर्त्ति तत्” । कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । “लावण्य-
 मधुभिः पूर्णमाखमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्ब-
 कदम्बैः कैर्न पीयते” ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः
 शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप आर्थः । न चेयमेकदेशविवर्त्ति-
 न्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात्
 मुखे चोपचरितत्वात् । “निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि
 द्विधा । माला केवलरूपत्वात्” तत् मालारूपं निरङ्गं
 यथा । “निर्माणिकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।
 श्रीङ्गाग्रहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा” ॥ केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति
 सुन्दरि ! नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रैर्य-
 द्भिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यधा मे” ॥ “तेनाद्यौ रूपके
 भिदाः” । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । कचित् परम्परित-
 मध्येकदेशविवर्त्ति यथा । “खड्गः क्षमासौविदक्षः समिति
 विजयते मानवाखण्डलस्य” । अत्रार्थः क्षमाया महिषी-
 त्वारोपः खड्गे सौविदक्षत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य
 पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् । “दृश्यन्ते कचिदा-
 रोप्याः स्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके” । तत्कदेशविवर्त्ति
 स्लिष्टं यथा । “करमुदयमहीधरस्तनाग्रं गलिततमः पटलां-
 शुके निवेश्य । विकसितकुसुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेश-
 दिशो सुखं सुधांशुः” समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव
 “विचुम्बतीत्यादौ” “चुचुम्बे हरिदवलासुखमिन्दुनायकेन
 इति” पाठे । न चात्र स्लिष्टपरम्परितम् तत् हि ।
 “भूम्भदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं
 विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव
 सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः स्वरूपादिना सादृश्यस्य
 तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते
 तद्विवर्त्तितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया
 विवर्त्तितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
 पो नोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न स्लिष्टपरम्परितम् ।
 कचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । “मुखं तव
 कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” । कचिद्वैयधिकर-
 णेऽपि । यथा । “विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया
 विधिः” । कचिद्वैयर्थ्येऽपि यथा । “सौजन्याम्बुमरुस्थली
 सुचरितालेख्यद्यु भित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरल-
 तायोगश्चपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुराशया कलियुगे
 राजावली सेविता तेषां शूलिनि भक्तिमात्रकुलभे सेवा
 कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दशेष-
 मूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं
 वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । “अधिकारूढवैशिष्ट्यं
 रूपकं यत्तदेव तत्” । तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसञ्ज्ञ-
 रूपकम् । यथा । “इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः
 शशधरः सुधाधाराधारश्चरपरिणतं विम्बमधरः । इमे
 नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये तल्ललावण्यानां जल-
 धिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्कराहित्यादिनाधिकम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यव-
सानतः” च० “पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति शिताः शराः”
८९ ललितम् “प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थप्रतिविवक्ष्य वर्णनम्” ।
ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च० ।
९० लेशः “लेशः स्यादोपगुणयोगुणदोषत्वकल्पनम्” । च० “अखि-
लेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । शुक ! पिङ्गरवन्धस्ते
मधुराणां गिरां फलम्” । स० क० लवत्वेनायसुक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकप्रवादानुवृत्तिर्लोकोक्तिरिति” कथ्यते च० ।
“सहस्र कतिचिन्मासान् मौलयित्वा विलोचने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः” ।
९३ विकस्वरः “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।
च० “स न जिग्ये महान्तोहि दुर्जयाः सागरादिव” ।
९४ विचित्रम् “विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिष्टफलाय चेत् च० ।
“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विसृजति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः” ।
९५ वितर्कः “जहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।
द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते । तत्त्वानु-
पात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः” स० कण्ठा० ।
तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा । “मैनाकः किमयं
रुणाद्वि गगने मन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कुतः ? स
वज्रपतनादुभितो महेन्द्रादपि । ताव्यः सोऽपि समं
निजेन विभुना जानाति मां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेष-
जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति” । स एवातत्त्वानुपाती यथा ।
“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गा-
रैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः । वेदाभ्यासज
डः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत्
मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः” चन्द्रादिष्वन्यतमेन
प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तोवितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा “चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
गाद्रूपोच्चेन रचिता मनसा कृता नु । स्त्रीरत्नसुदिर
परा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः”
अत्र तत्त्वातत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।
अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा । “अद्रेः शृङ्गं हरति
यवनः किंस्त्रिदित्यनुखीभिर्दोच्छ्रायश्चकितचकितं सुगन्ध
सिद्धाङ्गनाभिः” । स एवामिथ्यारूपो यथा । “अय-
मसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशि
मौलिना । समधिरुद्धमनेन च जिष्णुना सिद्धिं वेग-

वशान्मुमुदे गणैः” । स एव उभयात्मा यथा । साया स्विदेवा
सतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमथाहमन्यः । गारुडीव
सुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते” ।
९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्घति” च० ।
“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।
९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये । निषे-
धाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोविधा । अनिष्टस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । आक्षेपभेद इत्यन्ये ।
९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीन-
सुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रस्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृदयापि सावद्या विना विनय-
सम्पदम्” । रस्यत्वे “विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र !
भवतः सभा” । विनार्थगम्यतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ।
९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म
चेत् । हेतूनामसमयत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिवन्धकेऽकारणात् कार्य
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावनाः । विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा
काचिद्विभावनाः । कार्योत् कारणजन्मापि दृष्टा काचित्
विभावनाः” च० । क्रमेण यथा । “अपि लाक्षारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” । “अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति
मन्मथः” । २। “नरेन्द्रानेव ते राजन् ! दशत्यसिभुजङ्गमः” । ३।
नरेन्द्रोऽप्यो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिवन्धकगारुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना” “शङ्काद्वी
णानिनादोऽयमुदेति सहददुभुतम्” । ४। “शीतांशुकिरणा-
स्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्” । ५। “ययः पयोराशिरभूत्
करकल्पतरोस्तव” । ६। दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा
परिकीर्त्तिता” इति लक्षयित्वा “विना कारणमुपनिव-
ध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव
भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिद्वेति”
व्यवस्थाय उदाहृतम् “अनायासकृशं मध्यमशङ्करले
दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” । अत्र
वयोरूपं निमित्तमुक्तम् “वपुर्भाति नतभ्रुत इति पाठे
तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः “जातिशतभिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्व्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्ध-
मिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः । सा० द० क्रमेण यथा ।
“तव विरहे मलयमरुद्वावानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः” ।
“सन्ततसुसलासङ्गाद्भुतरगृहकर्म्मघटनया नृपतौ । द्विज-
पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः” ।
“अजस्र गृह्णतो जन्म निरीहस्य हृतद्विषः । स्वपतो
जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तवः” । “वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विमा-
हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽ-
भवत्” । “नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् । रूप-
मिदं मदिराव्या मयति हृदयं दुनोति च मे” । “त्वद्वा-
जिराजीत्यादि” “वल्लभोत्सङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
“मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां वल्लव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-
तिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूच्यैर्जातिगुणक्रिया-
द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो सुखत आभासते । विरहहेतुकत्वेन
समाधानम् । अजस्रेत्यादौ अजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणा-
दिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्
समाधानम् । “त्वद्वाजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां
न धत्ते” इति विरोधः । “त्वद्वाजीत्यादिकविप्रोढोक्त्या
तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-
नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशे-
षोक्तौ च कार्याभावेन कारणसेव । इह त्वन्योन्यं द्वयो-
रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । “आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभासद्रव्यते
चन्द्रा० “अमितजिन्मितिजिदौजसा स यत् विचार
दृक्चारदृगप्यवर्त्तत” नैषधम् ।

१०२ विवृतोक्तिः “विवृतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि”
च० । “वृषापेहि परच्छेत्वादिति वक्ति सखचनम्” ।

१०३ विशेषः “यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकमोचरम् । किञ्चित्
प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा । कार्यस्याकरणं
दैवाद्विशेषस्तिविधस्ततः” । सा० द० क्रमेण यथा । “दिव-
मप्युपयातानामाकल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति
गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः” । “कानने सरिदुद्देशे
गिरीणामपि कन्दरे । पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः
पुरः” । “गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते
कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद
किं न मे हृतम्?” ।

१०४ विशेषोक्तिः “सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा”
सा० द० । तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । ततोक्तनिमित्ता
यथा । “धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” अत्र महामहिम-
शालित्वं निमित्तसुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे “कियन्तः
सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्नोक्तम् यथा “स एक
शस्त्रोजयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य
शम्भुना न हृतं बलम्” । अत्र तनुहरणेऽपि बला
हरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्य-
विरुद्धसङ्गावसुखेनापि सा० द० ।

१०५ विषमम् । “गुणैः क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः
सङ्घटनाया च तद्विषमं मतम्” । सा० द० क्रमेण यथा । “सद्यः
करस्यर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा । तमा-
लनीला शरदिन्द्रपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ।
अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्तयशस उत्पत्तिः ।
“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् । विर-
हस्त्वयैव जनितस्त्रापयतितरां शरीरं मे” । अत्रानन्द-
जनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । “अयं
रत्नाकरोऽम्भोधि रित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-
नमपूरि चारवारिभिः” । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो
नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम् । “क्व वनं
तस्वल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता । नियतं
प्रतिकूलवर्त्तिनोवत धातुश्चरितं सुदुःसहम्” । अत्र
वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् “इष्टमाणाविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्”
च० । “दीपसुदीपयेद्यावत्तावन्निर्व्याण एव सः” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यसुपमेयस्योपमानानुन्यूनतायवा ।
व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ चतुर्विधोऽपि
सास्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा
श्लेषेऽपीति विरट्धा । प्रत्येकं स्थानिलित्वाष्टचत्वा-
रिंशद्विधः पुनः” ॥ सा० द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये
हेतुरूपमेयगतसुत्कर्षकारणसुपमानगतं निकर्षकारणञ्च ।
तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः” प्रत्येकं सुसदायेन वातुक्तौ
त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेयस्य निवेदनं
शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपिथ-

द्वादशेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानानून्यनता-
यामनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाऽष्टच-
त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्कं
सुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा” । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-
त्वसुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-
पादनाञ्च शाब्दमौपस्यम् । अत्रैव “न कलङ्क विधूपममिति”
पाठे आर्थम् “जयतीन्दुं कलङ्किनमिति” पाठे तु इवादि-
तुल्यादिपदविरहादाच्चिन्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदव्यागे चोप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः” द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः ।
श्लेषे यथा । “अतिगाढगुणायाम् नाजवङ्गङ्गुरा गुणाः” ।
अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपस्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरनुक्तिः । गुणशब्दः श्लेषः । अन्ये भेदाः पूर्व-
वद्ब्रह्माः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणः क्षीणो-
ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥ “अत्रोपमेयभूतयौवना-
स्यैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेक इति” केषाञ्चिद्वचने “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् ।
तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वातो-
दाहरणे कथञ्चिद्वृत्तिः । “हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्द्विषां हंसैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुष्ठूक्तं “न्यूनताय वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेन्यस्तदन्यथा । सौकर्येण च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” । सा०द० “इशा दग्धं मनसिजं जीव-
यन्ति इशैव याः” । “इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि नचायाससहना । मृदुत्वं मे
हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न मृद्वी सोढा यद्विरहकृत-
मायासमसमम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायि-
कायाः मृदुत्वं सहगमनाभावहेतवेनोक्तं नानिकया तु प्रत्युत
सहगमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति
गीयते” च० । “विधे ! स निन्दोयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः” ।

अत्र एकशिरोहर्तृशिवनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

११० व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा०द० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा । “स्तनयुगसुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देवः ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥
“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं यज्जीवनाय
जगतस्तव जीवनानि । स्तोतन्तु ते महदिदं धन ! धर्म्म-
राजसाहाय्यमर्ज्ययसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥

१११ व्याजोक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य गोप-
नम्” च० । “सखि ! पश्य गृह्णारामपरागैरसि धूसरा” ।

११२ शुद्धापङ्कतिः “शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थे धर्म्मनिष्कवः” ।
च० “नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्थश्च शाब्दस्तूतः ३८६ पृष्ठे
आर्थो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा०द० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्वच्यते ।
“सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्” ।

११४ संसृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा” सा०द० “देवः
पायादपायान्नः स्मरेन्दीवरलोचनः । संसारध्वान्तवि-
ध्वंसहंसः कंसनिन्दनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
स्मरेन्दीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्रयस्थितः । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः” सा०द० । तत्रा-
ङ्गाङ्गिभावे यथा । “आकटवेगविगलङ्गु जगेन्द्रभोगनिर्म्मोकप-
टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ अत्र निर्म्मोकपटप-
ङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुष्टेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति
श्लेषमुत्पापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्य-
व्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । “अनुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चिता तथापि न समा-
गमः” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।
अमन्दनेयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ अत्र किं सुखस्य

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिश्य
चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्ड-
लस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धाच्चुल्लययोगिता,
आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणस्यास्याद-
प्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा अप्रस्तुतस्य
सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः
स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनासुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति
बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः । यथा वा सुख-
चन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं सुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र
एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य
सङ्गावे पुनर्न सन्देहः । यथा “सुखचन्द्रं चुम्बति”
इत्यत्र चुम्बनं सुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् ।
चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, “सुखचन्द्रः
प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको सुखे
उपचरित्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । “राजनारायणं
लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्” । अत्र योषित आलिङ्गनं
नायकस्य सङ्गेशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यस-
म्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवादुपमा । “एवं वदान-
म्बुजमेणाख्या भाति चञ्चललोचनम्” । अत्र वदने लोच-
नस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादुप-
कस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ
साधारणधर्माप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया
बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादुपमासमास एव ।
एकाग्रयानुप्रवेशो यथा । “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि
निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेष-
विषयः । सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्मिन्नवसनः परीरम्भा-
रम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ अत्र “कटाक्षेणा-
पीषत्क्षणमपि” इत्यत्र क्लेकानुप्रासस्य “निरीक्षेत” इत्यत्र
क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाम्रवेऽनुप्रवेशः । एवं
चात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः । यथा वा । “कुरवका
रवकारणतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारव-
कार इत्येकमिति यमकयोः । सा० ६० ।

११६ सन्देहः “स्यात् कृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गालङ्कृतित्वयम्”
च० “पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः” ॥

११७ समम् “समं स्यादानुरूप्येण स्नायायोग्यस्य वस्तुनः” ।
सा० ६० “शशिनसुपगतेयं कौमुदी मेघसुक्तं जलनिधि-
मनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा” । आनुरूप्यञ्च कारणा-

नुरूप्यं तदन्यामनुरूप्यम् इष्टपदार्थस्यायत्नसिद्धिहेतुकत्वञ्च ।
“स्यरूपमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना
यत्नेन । तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यममिति” च० उक्तेः तत्रा-
कारणानुरूप्यसुक्तम् कारणानुरूप्यं यथा “नीचप्रवणता
लक्ष्मि ! जलजायास्तवोचिता” । तृतीयं यथा “सुतोवा-
रणलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ।

११८ समाधिः “समाधिः सुकरे कार्ये दैवाहस्वन्तरागमात्” च० ।
“मानमस्यानिराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः । उपकाराय
दिद्योदमुदीर्ष्यं घनगर्जितम्” । स० कण्ठा० तु “समाधि
मन्यधर्माणामन्यत्वारोपणं विदुः । निरुद्धोऽथ सोऽद्भुतः
स द्विधा परिपद्यते” इति लक्षितम् । उदाहरणं नृग्यम् ।

११९ समासोक्तिः “समासोक्तिः समर्थतः कार्यं लिङ्गविशेषणः ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः” सा० ६० ॥ तत्र समेन
कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । “व्याधूय
यद्वसनमम्बुजलोचनाया वञ्जो जयोः कनककुम्भाविलास-
भाजोः । आलिङ्गसि प्रमथमङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव
मलयाचलगम्भवाह !” अत्र गम्भवाहे हठकासुकव्यवहार-
समारोपः । लिङ्गसाम्येन यथा । “असमाप्रजिगीषस्य
स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य जगत् कर्तुं नो
सन्ध्यां भजते रविः” ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वसाम्येण
रविसन्ध्यायोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाम्यन्त
क्षिप्तया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र
क्षिप्तया यथा । “विकसितमुखीं रागासङ्गाङ्गलक्षि
मिरावतिं दिनकरकरस्रष्टामेन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।
जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः श्रयति हरितं
हन्त प्राचेतसीं लहिनद्युतिः” ॥ अत्र सुखरागादि
क्षिप्तता । अन्यदुदाहार्यम् सा० ६० ।

१२० समुच्चयः “समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।
खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये” सा० ६० । यथा ।
“हंहो धीर ! समीर ! हन्त जननं ते चन्दनचमाभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं
मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥ अत्र
दाहे एकस्मिन्चन्दनभूज्जन्तारूपे कारणे सत्यपि
दाक्षिण्यादीनां हेतुन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि
हेतुनां शोभनत्वात् सदयोगः । अत्रैव चतुर्थपादे सत्ता-
दीनामशोभनानां योगादसद्योगः । सदसद्योगो यथा ।

“शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-
वारिजं सुखमनवरं स्वाकतेः । प्रभुर्धनपरायणः सतत-
दुर्मतःसज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्र शल्यानि मे” ॥
“अरण्ये च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् ।
सुखमानतश्च सखि ! ते ज्वलितस्यास्यान्तरे स्मरज्ज्वलनः” ॥
अत्राद्योऽर्थे गुणयौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयो-
यौगपद्यो यथा । “कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्के
रुहसोदरश्च चक्षुः । पतितश्च महीपतीन्द्र ! तेषां वपुषि
प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ “धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्तिम्” इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग
कल्पनम् ? योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्युच्यते” २ च०
“सौधापाणि पुरस्यास्य स्मृशन्ति विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! स्मृमात्राद्रियामहे” ।

१२२ सम्भवः “प्रभतकारणालोकात् स्यादेवमिति सम्भवः ।
स विधौ ! वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा” ४
स० क० क्रमेण यथा “त्वयादातुं जलमुपनते शार्ङ्गि-
णोर्वर्षचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य
दृष्टीरेकं सुक्तागुणमिव भवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” । अत्र
उक्तरूपेण दृश्योभविष्यसीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं
विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्वार्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भवश्च एवंविधनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयो
रदाहरणे नृग्ये ।

१२३ सम्भावनम् “सम्भावनं यदीदं स्यादित्युहोऽन्यस्य सिद्धये”
च० । “यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समान्तिर्यदि
नायुषः स्यात् । पारेपराङ्गं गणितं यदि स्याद् गण्येयनिः-
शेषगुणोऽपि स स्यात्” ।

१२४ सहोक्तिः “सहार्थस्य बलादेकं यत् स्यादाचकं द्वयोः । सा
सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्” सा० द० । अति-
शयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्य-
विपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सहाधर-
दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुसुदकदम्बैः कामसुहृदासयनः सह घनतिमि-
रौषधैर्यसुहृदाहरयनः । सह सरसिजपण्डैः स्नान-
मामीलयनः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ अत्रो-
क्तासादीनां सम्भाव्यभेदादेव भेदो न तु स्मिष्टतया ।

१२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सदृशैर्युक्तैः” ।
च० “मल्लिकाचितधम्मिल्लास्यारुचन्दनचर्चिताः । अवि-
भाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ।

१२६ साम्यम् “द्वयोर्यत्नोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उप-
मास्यकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां
संख्यानं तस्य दुष्करम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्ति-
रेव च । तत्रेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्माणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्वययोगादिहेतुके । साम्ये
पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते” स० क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थितासुज्वलितः प्रयातां निषेदुषीमास-
नबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां व्यायेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तरं यथा ।
“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकसुज्ञतत्त्वम् ।
न कारणात् स्वादिभेदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात्” । अन्यान्युदाहर्याणि ।

१२७ सारः “उत्तरोत्तरसत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते” । च०
“मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः” ।

१२८ सूक्ष्मम् “संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणोद्भितेन वा । कयापि
सूच्यते भङ्गा यत् सूक्ष्मं तदुच्यते” । सा० द० सूक्ष्मः स्थूल-
मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्राकारेण यथा । “वक्त्रस्यन्दिस्तेदविन्दु
प्रवर्त्येद्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्मया
व्यङ्गयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिखेत्”
अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषा-
यितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् ।
इद्वितेन यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हसन्नेत्वापिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य भ्रूयेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना पद्मानिमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ स्तोकोक्तिः “स्तोकोक्तिर्यत् लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता” ।
च० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।

१३० स्मरणम् “सदृशासुभवास्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते” । सा० द०
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्स्वञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदनं
तस्यास्वारुचञ्चललोचनम्” । स० कण्ठा० तु भेदो-
दर्शितः । “सदृशादृष्टिनादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरणं
प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्वहिः” । तत्र सदृशस्तुदर्शन
जन्यं स्मरणसुहोदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा “सुनिमुताप्रणय-

स्मृतिरोधिना सम विद्युत्तमिदं तमसा मनः । मनसिजेन सखे ।
प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः । अत्र कखसुता
शकन्तलाप्रणयस्मृतिविरोधिना अज्ञानेन सम मनो
विद्युत्तमित्यदृष्टकृतं स्मरणम् न सदृशवस्तुदर्शनजन्यम् । चिन्ता-
जन्यम् यथा “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् । अहो
दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदि-
दमिति बुद्धिं जनयति, । अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्तरुवनादिषु
चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् आदिप्रहणात् पर-
प्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृद-
येन । स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तीकृता कान्ता” ।
अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्तथात्वम् । प्रत्यभिज्ञानं यथा “स्पर्शः
पुरा परिचितो नियतं स एव संजीवनश्च मनसः परिमोह-
नश्च” । अत्र य एव पूर्वानुभूतः स एवैष इति प्रत्यभिज्ञा
स्मरणम् । स्मरणं यथा । नागानन्दे “अद्य खलु स्वप्ने
जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्त-
मणिशिलायासुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मासुपलभ-
मानेव रुदती मया दृष्टा” जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे
स्मरणं वर्णनम् । स्मरणप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वानुभूतसंस्कारजात-
त्वात् स्मरणत्वम् ।

१३१ स्वभावोक्तिः “नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विदुन्वतो ।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्रेयाख्यासालङ्कृतिर्मता” दण्डी “तुण्ड-
राताञ्जकुटिलैः पद्मैर्हरितकोमलैः । त्रिवर्णराजिभिः कण्ठै-
रेजे मञ्जुगिरः शुकाः” । “कलकण्ठितगर्भेण कण्ठे नाभूर्णिते-
क्षणः । पारावतः परिभ्रम्य रिरं सुसुम्नति प्रियाम्” । “बध्नन्
मन्दरोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्दृतिम् । नेत्रे चामीलय
क्षेप प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते” । “कण्ठेकालः करस्थेन कपाले-
नेन्दुशेखरः । जटाभिः स्निग्धताम्बाभिराविरासीदृषध्वजः” ।
“जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् । शास्त्रेषुस्यैव
साम्राज्यं काव्येषुस्यैव तदीप्सितम्” । इयं जातिरपि ।
१३२ हेतुः “हेतोर्हेतुमता साङ्गं वर्णनं हेतुरुच्यते १ । हेतु
हेतुमतोर्वैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते २, । “च० असावुदेति शीतांशु
मानच्छेदेन सुभ्रुवाम्, १ । “लक्ष्मीविलासोभवतः कटाक्षा-
वेक्षणं प्रभो : २ ।
१३३ हेत्वपङ्कतिः “युक्त्या स एव पूर्वस्येदुच्यते हेत्वपङ्कतिः ।”
च० स एव वर्णनं निम्न एव । “नेन्दुसीव्रो न निश्चर्कः
सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः” । अन्येऽलङ्काराण्येवानुभूताः ।
हेह भूषणानि च शिरस्तादीनि तानि च प्राधान्यादहो “शिरसं

मृकुटं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा । कङ्कणं वलयश्चैव मेख-
लेष्वपि वरम्, । वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटका-
दीन्यपि । तत्र भूषणद्रव्याणि “पद्मरागश्वज्जञ्च गोमेदो-
विजयस्तथा । सुक्ता वैदूर्यनीलानि तथा मरकतादयः ।
सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपदृश्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
न निश्चयः । प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोऽङ्गं विधीयते, ।
मृगु० “सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः” युक्ति
क० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा “रेवत्यश्वि-
धनिषासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधाहेषु वस्त्राल-
ङ्कारधारणम्” ज्योति० अत्रापवादः “उद्वाहे राजसम्माने
ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कार-
धारणम्” । ईनायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा “यौवने
सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहाव-
हेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रग-
ल्भता । औदार्यं धैर्यं मिलेते सप्तैव सूरयत्नजाः । लीला
विलासोविच्छित्तिर्विष्योकः किलकिञ्चित्तम् । मोदयितं कुट-
मितं विभ्रमोललितं मदः । विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च
कुतूहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः । स्वभा-
वजाश्च भावाद्यादश पुंसां भवन्त्यपि” । पूर्व भावादयो
धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यभी
नायिकाश्रिता एव विच्छित्ति विशेषं पुष्पान्ति” सा०द०
उक्ताः । एषां लक्षणानि तत्तच्छब्देवव्यन्ते । ७अनगुरौ
चतुष्कले” ॥ इत्याकारे गणभेदे च ॥ [समर्थे धनादौ ।
अलङ्कारि त्रि० अलङ्कुमार्यै तद्गणाय । कुमारीभरण-
अलङ्कृत त्रि० अलम्+क-कर्मणि क्त । भूषिते मण्डिते ।
“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा०द०
“सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुद” इत्यमरः ।
अलङ्कृति स्त्री अलम्+क-भावे क्तिन् । १भूषणे करणे क्तिन् ।
२भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्तेऽप्युपमादलङ्कारे च “तद-
दोषौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनःकापि” काव्य० प्र० “यो
विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती । असौ न
मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती” चन्द्रा० ।
अलङ्कृता स्त्री अलम्+क-भावे श । भूषायाम् ।
अलङ्कामिन् त्रि० अलं पर्याप्तं गच्छति णिनि स्त्रियाङीप् ।
गमनसमर्थे रिपुं प्रति गन्तरि ।
अलङ्कनीय त्रि० न लङ्कनीयः । अनतिक्रमणीये । “तद्ग-
त्वमित्रा नादौ नेदं सिन्धवावगाधता । अलङ्कनीयता-
हेतुमयं तन्मनस्विनि” माघः ।

अलङ्कारं त्रि० न लङ्घ्यः । अनतिक्रमणीये । “लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः” माघः ।

अलजी स्त्री अला पर्याप्ता सती जायते जन-ड गौरा० डीष् । सुश्रुतोक्ते सन्निगतारोगभेदे यथा । “पूयानसः सोप-नाहः स्त्रावा पर्वणिकालजी । कमिपन्विष्य विज्ञेया रोगाः सन्निगता नव” । तल्लक्षणं तत्रैव “जाता सन्धौ शुक्लकण्ठोऽलजी स्यात्तस्मिन्नेवास्यापिता पूर्वलिङ्गः” इति । अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १ धाद्यौ अभावे न० त० । २ लज्जाभावे । न० व० । ३ लज्जाशून्ये त्रि० ।

अलज्जुर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जृ-अच् प्र० उत् । मणिके अलिङ्गरे बहुजलाधारे (जाला) मृण्मये पात्रे । [धनादौ । अलजीविक त्रि० अलं जीविकायै ४ त० । जीविकापर्याप्ते अलज्जुष त्रि० अलं जुष्यते कर्मणि वा० क । भक्षणपर्याप्ते मांसादौ । “अथ तच्छृतस्य परितन्दति तदलज्जुषम्” शत० ब्रा० “मांसं हि जोषाय भक्षणायालं पर्याप्तं भवति” भा० अलति पु० अल-वा अतिच् । गीतिमाहकायाम् स्वरसाध-नार्थं सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रार-म्भात्तेषां गीतिमाहकात्वम् ।

अलन्धन त्रि० अलं प्रभूतं धनमस्यस्य अच् । पर्याप्तधने सन्देहे । “निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः” मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आसु । अत्यर्थं पर्याप्तप्रादावर्थे । “पुरोडाशभुजासिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम्” माघः । एवं तमप् आसु । अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु० अलमत्यर्थो धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [श्रीधरः ।

अलब्ध त्रि० न लब्धः । प्राप्तमिदं “अलब्धस्य प्राप्तुप्रपायोयोगः”

अलभ्य त्रि० न लभ्यः । अप्राप्ये । “रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवेऽपि च । यद्वाति ससुहिष्टं पूर्वतापि न दुष्यति” कालमा० मरी० “अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्ध-निमित्ते अशौचान्तिदिवसे पूर्वतः मलमासे” शु० त० रघु० । अलम् अव्य० अल-वा० असु १ भूषणे “जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रत्यय इव त्रियम्” अस्य उपपदसंज्ञा अलङ्कृत्य “अल-ङ्कृत्य सुतादानं देवं धर्मं प्रचक्षते” मनुः । २ सामर्थ्ये यत्नौ “विनाशकदलमभूणु रिज्यायै तपसः” सुतः “कथा हि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः” इति च माघः “वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः” कुमा० ३ पर्याप्तौ ४ संपूर्णतायां ५ प्राचक्ष्ये “प्रतिभूः स्याद लन्धनः” मनुः अलमस्यस्य धनम् अच् बहुधनइत्यर्थः कुल्लु० । ७ वारणे, “अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया”

कुमा० “अलं विवादेन शमोविधीयताम्” महाना० ८ निषेधे “आलप्यालमिदं बभूवैत् स दारानपाहरत्” माघः ९ निरर्थकत्वे १० अस्यर्थे ११ अवधारणे १२ अत्यर्थं च गणर० ॥

“विजयायेत्यलमन्वशान्नुनिर्मासु” किरा० “अलं भूयः” मल्लि० । लस्य वा रः अरम् । तत्रार्थे अरङ्ग तशब्दे उदा० । अलम्पु पु० अलं यत्ने निरर्थः पशुः । “अप्रशस्ते पशौ “अल-म्पशोरपशोश्च” कात्या० १६, १, ४, पशुर्योग्यः सन् यो नाम पशुन्निन्दते सोऽलम्पशुरपशुः” कर्क० ।

अलम्पु रुषीणा पु० अलं समर्थः पुरुषाय “अषडक्षेत्रादिना” पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिमज्जादौ पुरुषे । अलम्बुद्धि स्त्री अलम् व्यर्थं बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । “पश्यन्नपि नाल-म्बुद्धिमवाप” किरा० १२, ३६, लोक० व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अलं पुष्पाति पुष-क प्र० पश्य वः । १ वमने ऋद्ने । २ प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३ घटोत्कचहते रालसभेदे च “अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीत-वत् । हैडम्बिः प्रययौ तूर्णम्” इत्युपक्रम्य “रिपुं निह त्याभिननन्द वै तदा ह्यलम्बुषं पक्षमलम्बुषं यथा” भा० द्रो० प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः भी० प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४ अप्सरोभेदे तच्छब्दे विवृतिः । ५ सुगुण्डीयाम् मेदि० ईलज्जालु लतायाम् ७ अन्याप्रवेशार्थं दत्तजलरेखायाञ्च स्त्री राज० । तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फले न० । “ह्यलम्बुषं पक्षमलम्बुषं यथा” भा० द्रो० प० ।

अलम्भूणु त्रि० अलम्+सामर्थ्यं भू-गन्तु । “समर्थे “विनाश-कदलम्भूणु रिज्यायै तपसः सुतः” माघः ।

अलय पु० न लयः विरोधे न० त० । १ लयविरोधिनि उद्भवे । “शक्रादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ” रामा० अभावे न० त० । २ विनाशभावे । नास्ति लयोयस्या ३ अवस्थानशून्ये भ्रमणशीले “स्नानमानमति कालिमालयौ” माघः “लयो लयनं कचिदवस्थानं नास्ति यस्याः” मल्लि० ४ विनाश-शून्ये च त्रि० ।

अलम्बुसा पु० व० व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्क-अच् अर्च-घञ् वा शक० । १ श्वेतार्कवत् २ क्षिप्रकुक्करे ३ कृमिभेदे च स च भा० शा० प० दर्शितः यथा “अथ कृमिः स्नेहमेदोमांसशोणितभोजनः । दारुणो दारुणस्पर्शः कर्षस्याभ्यासमागतः । स तस्योर-

मघासाद्य विभेद रुधिराशनः । न चैनमशक्तं चेत् हन्तुं
वापि गुरोर्भयात् । स दृश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन
भारत ! । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्यजः । कर्णेस्तु
वेदनां धैर्यादसह्यं विनिगृह्य ताम् । अकम्पयन्नव्यथ-
यन् धारयामास भार्गवम् । तदास्य रुधिरैणाङ्गं परिसृष्टं
भृगूहहः । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्वस्तयेदमब्रवीत् ।
अहोऽस्मात् शुचिताम्नाः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व
भयं त्वक्ता याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्णस्तदाचष्ट
कृमिणा परिभक्षणम् । ददर्श रामस्तं चापि कृमिं शूक-
रसन्निभम् । अपपादलोच्छदं द्रुं स्तब्धमिव संवृतम् ।
रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलकं नाम नामतः । स दृष्टमात्रो
रामेण कृमिः प्राणानवाहजत् । तस्मिन्नेवाहजि क्लिप्त-
श्च द्रुममिव भवत् । ततोऽन्तरीक्षे दृश्ये विश्वरूपः कराब-
वान् । राक्षसो लोहितपीवः कृष्णाङ्गो मेषवाहनः ।
स रामं प्राङ्मुखं भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः । स्वस्ति ते
भृगुशार्दूल । गमिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-
दस्माद्भवता मुनिसत्तम ! । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं
मे भवता कृतम् । तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीद-
हमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात !
भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्या-
मपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽमृतं भुवि ।
अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूलज्ञेशा-
शनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । शापस्थान्तो भवेद्ब्रह्म-
क्षित्वेवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्रामादिति माम-
ब्रवीद्भृगुः ।

अलपस् न० न रपः पापम् न० त० रस्य लः । अपापे पुण्ये ।

अलबाल न० लबमालाति ला-क न० त० । वृक्षस्येकार्थे
वृक्षमूले ऋदादिकृते जलाधारे वेष्टने स्तार्थेऽण् । आल-
बालमप्यत्र ।

अलस ति० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । अवश्यकर्तव्येषु
शरीरापाटवमभिनीय षड्गताप्रयासे, “ऋदुतरतनवोऽलसाः
प्रकृत्याः” माघः अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकति-
कोऽलसः । २ क्रियामन्दे च (पाकुँइ) ३ पादरोगभेदे,
४ वृक्षभेदे च पु० । ५ हंसपदीलतायां स्त्री । पादरोगो यथा
“क्लिप्ताङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरजान्वितौ । दुष्टकर्म
संस्पर्शादलसं च विभावय” पादौ सिक्ताङ्गनालेन लेपनं
हृत्तसे हितम्” इति च श्रुतः । गर्गादिगणपाठात्

४ मुनिभेदे ततः अपत्ये यञ् आलस्यस्तदपत्ये लोहिता० यूमि
ष्फ आलस्यायनः । अलसस्य भावः व्यञ् । आलस्यम् न० तल्
अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियाकरणाय अप्रयत्ने ।

अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे-बा० वुन् । १ रोगभेदे ।
यथाह श्रुतः “अजीर्णमामं विष्टम् विदग्धं च यदी-
रितम् । विस्तृच्यलसकौ तस्माद्भवेताम्” इत्युपक्रम्य “कुक्षि-
रानहृतेऽत्यर्थं ताम्यत्यर्थं च कूर्जति । निरुहोमारु
तोवापि कुक्षावपरि धावति । वातवर्चोनिरोधश्च यस्या
त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृणोद्धारौ च यस्य त्व” ।
तच्चिरक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता “प्रयाति नोर्द्धं नाधस्ता-
दाहारो न च पच्यते । आमाशयोऽलसीभूतस्तेन सोऽल-
सकः स्मृतः” । अलस+स्तार्थे कन् । २ अलस शब्दार्थे लि० ।

अलात पु० न० । ला-क्त न० त० । (कोयाला) इति ख्याते
(आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे । “निर्वाणाला-
तलाघवम्” कुमा० ।

अलाट्ण लि० अलमत्यर्थमाट्ण आतर्दनाः अलम्+आ
+ट्द नि० दस्य न मलोपश्च । आतर्दनशीले । “अला-
ट्णसो विदधेषु सुष्टु ताः” ऋ० १, १६६, ७, “अलाट्णसः
अलमत्यर्थं शतूणांमातर्दनाः” भा० ।

अला(बु)ब् स्त्री न लन्वते न+लबि-उ णित् नलोपश्च वृद्धिः ।
(लाउ), लम्बाम् । वा ऊङि । अलाबूचात् । “अलाबू-
वर्तुलाकारां वार्ताकुं कुन्दसन्निभाम् स्मृतिः” ।

अलाबुमय लि० अलाबु+विकारे मयट् । शुष्कालाबुत्वङ्
निर्मिते पाले “यतिपालाणि ऋद्वेषुदावलाबुमयानि च ।
सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावषर्षणम्” या० स्मृतिः ।

अलाबूकट न० अलाबूनां रजः अलाबू+रजोऽर्थे
कटच् । लम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न० त० । १ लाभभावे “नायं
नलः खलु तवातिमहानलाभः” नैष० “सुखदुःखे समे
कत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” गी० “अलाभे चैव कन्यायाः
ज्ञातकव्रतमाचरेत्” स्मृतिः “अलाभे न विषादी स्याज्ज्ञाभे
चैव न हर्षयेत्” मनुः । न० व० । २ लाभशून्ये लि० ।

अलाय्य लि० ऋ-आय्य-रस्य लः । १ गमनशीले २ अभिमुख
गन्तरि शतौ च । “अलाय्यस्य परशुर्ननाश” ऋ० ६, ६७, २०,
“अलाय्यस्य अभिगमनशीलस्य शतौः” भा० ।

अलार न० अरार्थं ते ऋ-यङ् लुक् अच् रस्य लः ।
कपाटे शब्दरत्न० ।

अलास पु० न लसति अनेन लस-करणे घञ् न० त० ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । “जिह्वागास्तु कण्ठ-
कास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च” इत्युक्त्वा
“जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रलुप्ता भवेच्च शाकच्छदन-
प्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि
कण्ठकैश्च । कफेन गुर्वी वज्रलाचिता च मांसोद्भूतैः
शाल्मलिकण्ठकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति
प्रवृत्ते मूले तु जिह्वा भ्रष्टमेति पाकम्” ॥ स तु असाध्यरोगः
यथोक्तं तत्रैव । “असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र
यादृशा” इत्युपक्रम्य “जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वुदं तथा”
इत्युपनिषाद्य “असाध्याः कीर्त्तिताहेतुरेते रोगा नव दर्शय च”
अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति
अल-इन् । १श्चमरे, “अलमलेखिव गन्धरसावमू” माघः ।
“श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनाम्” “मङ्गदपाति पटलैर-
लीनाम्” इति च माघः “अलिपङ्कतीरेनेकशस्त्रया” कुमा० ।
२दृष्टिके, ३काके, ४कोकिले, ५दृष्टिकराशौ च स च
द्वादशधा विभक्तराशिचक्रस्याष्टमो भागः विशाखाद्यपादा-
सुराषाज्येशरूपः । ईसुरायां च ।
अलिक न० अल्यते भूष्यते अल-कर्मणि इकन् । ललाटे ।
“असंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम्” काद० ।
अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १कुलदृष्टे
राजनि० । २भ्रमरकुलव्याप्ते त्रि० “अलिकुलसङ्कुल कुसुम
निराकुल नवदलमालतमाले” जयदेवः ।
अलिगर्ह पु० अलिरिव दृष्टिक इव मृध्नोति मृध-अच् ।
(आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।
अलिगु पु० अलिरिव दुःसहा गौर्वाणी अस्य । गर्गादिगण
पठिते ऋषिभेदे । ततः गोत्रे यज् आलिगव्यः । तदपत्ये
पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० षफः । आलिगवायनी ।
अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्गं ज्ञापकहेतुश्चिङ्गं वा यस्य । १अनु-
मापकहेतुमूल्या २चिङ्गमूल्या च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
त्मनि पु० । न०त० । लिङ्गभिन्ने ३अनुमापके तच्च सांख्य-
मते “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा०का०
उक्तमव्यक्तम् । “अकार्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमना-
श्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति” सा०त०कौ० ।
तच्च न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणानुमानमिह
विवक्षितं तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानु-
माकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्त्वानुसन्धेयम् “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्मणः” वै०सू० । “कर्म न तावत् सम-
वायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात्
एकमात्रमूर्तसमवायिकारणत्वात्” वै०सू० उ० । ४दुष्ट-
चिह्ने च । [भिन्ने ब्रह्मचारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेशधारी । कपटवेशधारि-
अलिजिह्वा स्त्री अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्थायां क्षुद्र
जिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । तत्रैव ।
अलिञ्जर पु० अलनमलिः अल-इन् तं जरयति जृ-अच्
पृषो० सुम् । (जाला) इति ख्याते मृत्स्ये जलाधारे
पातभेदे मणिके । “उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो
मनुः । अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्” भा०व०प० ।
अलिदूर्वा स्त्री अलिरिवाकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।
अलिन् पु० अलं दृष्टिकपुच्छस्यकण्ठकं विद्यतेऽस्य इनि,
अल-इनि वा । १दृष्टिके, २श्चमरे च । “मलिनिमाऽलिनि
माधवयोपिताम्” माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी “रमता-
लिनी शिलीम्वे” माघः ।

अलिन त्रि० अल-वा० इनन् । पर्याप्ते तपोभिरतिप्रवृत्ते ।
आ पक्थासोभलानसोभनन्तालिनासो विषाणिनः” ऋ०
७।१८।७। “अलिनाः तपोभिरतिवृत्ताः” भा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूष्यते अल+कर्मणि किन्दच् । १द्वार
प्रकोष्ठे २बहिर्द्वारवर्तिनि चत्तराकारे प्रदेशे । “यस्या-
मलिन्देषु न चक्रुरेव सुगन्धाङ्गना मोमयगोमुखानिः” माघः
२बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४बद्देशतासिनि ५तद्राजनि च
व०व० । “अलिन्दाः कालवाचैव कुण्डकाः करटा स्तथा”
भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने ।
गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप-वा० कर्मणि वुन् ।
१कोकिले २मृद्वे ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्दृष्टिक इव पत्रमस्याः वा कपि अत्र
इत्त्वम् । दृष्टिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपत्र्यप्यत्र ।

अलिप्रिय न० इत० । १कोकण्डे रत्नोत्पले २भ्रमर-
प्रिये त्रि० ३पाटलादृष्टे राजनि० ।

अलिमक पु० अलिरिव मक्कते-मक्क अच् पृ० कलोपः ।
१भेके २कोकिले ३मृद्वे ४मधूकण्डे ५पद्मकेशरे च मेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अण् । गणिकारीदृष्टे
अलिम्यक पु० कुत्सितं लिप्यते वस्येन लिप-वा कर्मणि श
न०त० संज्ञायां कन् । १मृद्वे २कोकिले ३मधूकण्डे ४भेके
५पद्मकेशरे च ।

अलिङ् पु० ऋ-इलच् रल्लः । वेदान्तप्रसिद्धे गगन-
चारिणि पद्मिभेदे-अलिङ्गः पक्षिणः पुत्रो गगनाद्याति
भूतलम् । स्वबोधभावतः, स स्वबोधे यात्यम्बरं पुनः ।
वेदा० वा० । अलिन इति पाठस्तु सम्यक् ।

अलिवज्रम् पु० ईत० । १ फलेरुहादृष्टे २ पाटलौ ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं वाहयति गन्धेन वह-णिच्-
णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कालकादृष्टे ।

अलीक न० अल-ईकन् । अप्रिये, २ ललाटे, च । अलति
गच्छत्यधोऽनेन । ३ असत्ये । मिथ्याकथने हि नरक-
पातः । तत्र अप्रिये “गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्म-
हत्या” मनुः “तद्यथा स महाराजो नालोकमधिगच्छति”

रामा० । विशेषेण अलीकम् व्यलोकम् अत्यन्ताप्रिये
“व्यलीकनिश्चासमिवोत्सर्ज” कुमा० । अलीकमस्त्यस्य
सुखा० इति न ठन् । अलीको तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अलीके भवः दिगा० यत् अलोक्यः । मिथ्याभूतभवे त्रि० ।

अलीकमस्त्य पु० “माषपिष्टिकयालिङ्गा नागवल्लीदलैर्महत्”
तत्तु संस्तेदयेद्युक्ता स्यात्स्यामङ्कारकोपरि । ततोनिष्-
काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमस्त्य-
उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं वृन्ताकं भटिलेण
वास्तूकेन च भजयेत्” राजनि० उक्तेपिष्टिकभेदे ।

अलु स्त्री अल-उल् । जुद्धकलस्याम् ।

अलुकुसमाम् पु० नास्ति विभक्तेः लुक्-यत् । विभक्तौ लुक्कृत्य
समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुञ्च त्रि० न लुञ्चः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलूच त्रि० न लूचः वेदे रल्लः । लूचभिन्ने चिकणे “अलू-
चाधर्माकायाः” तैत्ति० उ० ।

अलेपक त्रि० नास्ति लेपः संबन्धोयस्य वा कप् । निस्सम्बन्धे
परात्मनि पु० । लिप-लुल् न० त० । लेपकभिन्ने त्रि० ।

अलोक पु० न लोक्यते लोक-कर्मणि घञ् । अस्मदादि-
भिरदृष्ट्ये १ पातालादौ २ अदृश्यभावे त्रि० “लोकालोक-
इवाचलः” रघुः । लोकालोकगच्छे विवृतिः । ३ लोकशून्ये
निर्जने त्रि० ३ लोकशून्ये रहसि च न० “रत्नसर्वानिमान्
लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि” रा० । लोकस्याभावः अभावे
अव्ययी० । ४ लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोकोभोग्यलोको
यस्य । ५ अकृतपुण्ये त्रि० ईदृक्त्विगादौ ७ अलोका कृत्विजः

शत० ब्रा० तेषां दक्षिणायहणेन पुण्यभगित्वाभावात् च
भोग्यलोकशून्यत्वम् । ७ इदृकाभेदे स्त्री अलोका इदृका
उपदधाति” । लोके कर्तरि अच् । ददर्शकभिन्ने ।

अलोक्य त्रि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये हितः तत्र साधु
वा यत् न० न० । स्वर्गादिलोकासाधने । “यदलोक्या-
मग्निचित्याहुरथ किमचैषीरिति “सहोवाच किं तु लोक्यं
किमलोक्यम् लोक्या शतायुतेत्येवाहस्तदुह पुरायुषः
स्वःकामी न प्रेयादलोक्यं हि तत्” शत० ब्रा० “ययास्यो
द्विजते वाचा नालोक्यां तासुदीरयेत्” मनुः ।

अलोभ पु० लोभः धनादिष्वतिष्ठणा अभावे न० त० । धनादि-
ष्वतिष्ठणाभावे । लोभोहि सत्यास्तेयापरिग्रहवि-
रोधी १ सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । “लोभस्य पुरतः
केऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबोच० । “लोभात् सद्यः
प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः” पुरा० अतएव “लोभस्य
यमादिप्रतिपक्षत्वं पातङ्गले उक्तम् “वितर्कबाधने प्रतिपक्ष-
भावनम्” एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादि-
संकल्पैः “हनिष्याम्येवम्” “अन्ततः वक्ष्यामि” “पर-
स्वमादास्ये” इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सति यमपरः
ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः ।

अलोभिन् त्रि० अलोभोस्त्यस्य इति लोभोऽनुपदं व्याख्यातः ।
तच्छून्ये “अलोमी स्यात् प्रजावित्ते गृह्णीयात् सम्मितं
करम्” भा० शा० प० ।

अलोल त्रि० न लोलः । १ अचञ्चले २ वितरणे च ।

अलोलुप त्रि० न० त० । लोभनीयद्रव्यसेन्द्रियसन्निधानेऽपि
अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे ।

अलोह पु० पाणिन्युक्ते नडादिगणीये ऋषिभेदे । गोला-
पत्ये नडा० फक् आलोहायनः । तस्य गोलापत्ये पु० स्त्री० ।
अलोहित न० त० । १ लोहितभिन्ने रक्तताम्रान्ये । नास्ति लोहितं
यस्मात् । २ रक्तपद्मे रत्नमाला ।

अलौकिक त्रि० लोके विदितः ठक् न० त० । लोकेषु अवि-
दिते स्त्रियां ङीप् । “अधिहरि हरि डि इत्यलौकिकं
विग्रहवाक्यम्” सि० कौ० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि २ सामान्यलक्षणादधीने प्रत्यक्षे न० इति नैया-
यिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च ।
आद्यं चक्षुरादिजन्यमन्यं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्ष-
णादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अनुपदं
वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः ।
“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः । सामान्य
लक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजोमत” इति भाषा०
उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिलक्षणा

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्वृष्टादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्तन्मलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प लि० अल-प । १. क्षुद्रे, २. ईषदर्थे, ३. सूक्ष्मे, ४. मरणादर्थे ।
“अथ यदल्पं तन्मलम्” छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकम-
स्यत् । ५. यवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततो न्यूनत्वम् तत्त्वं च परिमाणभेदः अपे-
क्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षाघायकधर्माविशेषो वा तेन द्रव्य-
गुणादिधर्मत्वतस्तस्य । तच्च जातिगुणाक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पः श्यामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पो-
ऽवकाशः । “कचाल्यविषया मतिः” रघुः । “अल्पप्रयोजन-
कृतोरुतरप्रयासैः” माघः । “प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः
शौचं विधीयते” मनुः । अस्य गुणपरतापि “करणे च
स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति” पाणिन्युक्तेः
अल्पानुसक्तः अल्पतया सुक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे शम् ।
अल्पशः अव्य० । “पतितापवस्तैरल्पशः” पा० । अस्य
संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशयने इष्टन् ईयन् च ।
अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । “संख्यायाः अल्पी-
यस्याः” वार्त्ति० अत्र प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान्
“कनीयान् वृषसुतसृजेत्” स्मृतिः “भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो
वा” स्मृतिः । भावे इमन्निच् अल्पिमा पु० ष्यञ् अल्पम्
पु० स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।
अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतकेशीष्टे ।
अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धो यस्य । १. रक्तकैरवे । २. खल्वगन्धयुक्त
मात्रे लि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः
तत्रैव लि० ।

अल्पतनु लि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १. खर्वे,
२. दुर्बले, ३. खल्लास्थियुक्ते च । पत्रके २. दृक्मात्रे च ।
अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १. क्षुद्रपत्रयुक्ततलसीभेदे खल्व-
अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।
अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरुज)
(खरुज) वा इति १. ख्याते दृक्ते २. अल्पप्रमाणयुक्ते लि० ।
अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्षभेदे
यस्योच्चारणे अल्पप्राणवायोर्वापारस्मिन् । स च शिवा-

यामुक्तः “अयुष्मवर्गयमगायणशाल्यासवः सूताः” इति तथा च
वर्गेषु प्रथमतो यपञ्चमवर्गाः यमगाः यवरलाश्च अल्पासवः ।
कर्म० । २. ताडशवर्गोच्चारणवाह्यपयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु
एकादशधा “विवारः संवारः आसोनादो घोषोऽघोषोऽल्प-
प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति” सि० कौ० ।
अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । ३. अल्पबले लि० । [शाके]
अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाकः कर्म० । (नटिया)
अल्पमेधस् लि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधार-
णायुक्तवृद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पपच लि० अल्पं पचति पच-बा ख सुस् उप० स० १. मित-
स्यचे आत्मन्भरौ कृपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायां ।
२. अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।
अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।
अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।
अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १. कृगे
पशुषु तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २. अल्पजीवन
काले लि० । “दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति
निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव
च” मनुः वा कप अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म० ।
यस्य यावदायुश्चितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले ३. आयुश्च
जीवनकालः “शतायुर्वै पुरुष” इति श्रुतेः शत-
वर्षावच्छिन्नजीवनकालोनराणामाहुः । एवमन्येषा-
मायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां
ज्योतिषोक्तग्रहयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे ।
“आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां
सुधेव । एवमाहुः पूर्वमाचार्यवर्यास्तस्मादायुर्वोगजाख्यं
प्रवक्ष्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः
केन्द्रयातेर्दत्ते ह्य्रायुः सुदीर्घं गुणगणहितं श्रीयुतं
मानवानाम् । सौम्याः स्त्रीयालयस्या जनुषि च रज-
नीनायके स्त्रीयतङ्गे वीर्याटेऽ लग्ननाथे वपुषि च शरदां
षट्परायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्यावपुषि सुर-
गुरौ लग्नतोवा सुधांशीरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः
सप्रतिवृत्तराणाम् । याता मूलविकोणे शुभगगनचराः
स्त्रीयतङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्यो गगनवसु ८० समा-
संख्यमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं
खेटहीनं समाः सुखिंशत् सौम्येक्षितं चेद्गगन-
हिमकरैः संयुतोऽयं स्वभे चेत् । खल्पांशे चामरेज्ये सुनि-
नयन २७ मितं स्वर्जगो लग्नगो वा चन्द्रोद्युने शुभश्चेद्-

गगनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कीटे लग्ने
सुरेज्ये यदि भवति तदा खाट ८० तल्यं लयेधे धर्माङ्गे-
वाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूरदृष्टेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाधी
शाटनाथौ लयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलग्ने क्रूरेज्यौ
चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कश्चनास्ते द्विपक्षाः २२ ॥
लग्नेन्दू क्रूरहीनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रं खेटहीनं केन्द्रे
सौम्ये खशैलाः ७० सितविवुधगुरु स्याच्छतं १०० केन्द्र-
गौ चेत् । वागीशे कर्कलग्ने शतमिह भृगुजे केन्द्रेऽथार्क-
स्त्रनौ धर्माङ्गस्ये सुधांशौ व्ययनवमगते हायनानां शतं
स्यात् ॥ धीकेन्द्रायुर्वस्था यदि खलखचरा नो
गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य
दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
गता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्त्रीयराशौ शुभगगन-
चराः षट्पिण्डोच्चगेज्ये ॥ कोदण्डान्यार्द्धमङ्गं यदि सकल-
खगाः खोच्चगा च निजांशे गोस्थे पूर्णं च केन्द्रे
सुरगुरुभृगुजौ लाभगेऽजे परायुः । शुके नीचे तनुस्थे
निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं
स्यादथ तनुगृहपम्बुङ्गः पुष्करेऽजे ॥ वागीशोवीर्यदुक्तो
नवमभवनगाः सर्वखेटाः शतायुः कर्केऽङ्गे चन्द्रजीवौ
सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यार-
मन्दागुरुनवलवगा वाक्पतौ लग्नयाते व्यष्टस्थानेषु शेषाः
शरगज ८५ कलितं स्याच्चराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्या-
न्वयाता उपचयगृहगाः ३, ६, १०, ११; कातराः कण्टक
१, ४, ७, १० स्याः सौम्या व्योमार्कसङ्घा १२० यदि तपनकुजौ
रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्नेशजीवौ नवसुतनिलये
कण्टके १४, ७१०, नो ख लाख्याः सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुल-
वगा जीवभागे च सौम्याः युग्मर्क्षांशे गता वा व्ययधनगृहगाश्चे
च्छुभाः शीतभानुः सम्पूर्णं लग्नयायी शतमिह हि नृणा-
मिन्दिरामन्दिरं स्यात् । लग्नेशः सौम्ययुक्तो वपुषि च लयपो
रन्ध्रगो नान्यदृष्टो विंशत् केन्द्रे लयेधे बलवियुजि तथा लग्नपे
विंशदायुः ॥ इन्द्रावापोक्लिमस्ये ३, ६, ९, १२, तदनु तनुपतौ
निर्वले पापदृष्टे दन्तैस्तुल्यं ३२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतो-
ऽजात्तिसंख्यम् । रिप्फेकेन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स
पापोऽङ्गनाथो रामाङ्गं कर्कलग्ने कुजतृहिनकरौ केन्द्ररन्ध्रे
यहो न ॥ रामाङ्गं श्याल्लयेधो वपुषि च निधनं
सौम्यहीनं खवेदाः ४० लग्नेशोरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः
स्याच्चृणां वाणसंख्यमु५ । नक्रं तिग्मांशुमन्दौ सहजरिपु-
गतौ कण्टके १, ४, ७, १० रन्ध्रनाथः पारावाराविसंख्यं ४४

तदनु शुभखगाः स्वांशगास्त्रिंशदायुः ॥ अङ्गेशे सौम्यदृष्टे यदि
शुभविहगावीर्यवन्तस्तदानीम् यातः सौम्ये गणेशो शुभ
सुनिगणितं ७३ रन्ध्रगैर्मध्यमायुः । स्याच्चन्द्रादङ्गि पादै
रथ तपनसुते द्वाङ्गलग्नं प्रयाते रिप्फेशोवायुरीज्यो यदि
बलरहितं कङ्कपत्वाचसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे चण्डधामा
खलविहगयुतः पुष्करे ज्ञो द्विजेन्द्रो वागीशोऽनस्तयायी
विशिखपवनयुक् ७५ स्याच्चतुर्थासदस्यः । सौम्यः पीयूष
धामान्तिमतनुविलये संस्थितोऽसौ कवीज्यावेकज्ञे पुष्क-
राक्षं ५० व्ययरिपुनिधने मूर्त्तिपञ्चन्युक्तः ॥ मन्दांशे
लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् षट् ६० रायुः ।
राशीशोलग्ननाथो दिनमणिसहितो मृत्युगोवासवेज्यो
नो केन्द्रे षटिरायुर्वपुषि दिनकरः शत्रुभौमान्वितचेत् ॥
वागीशोहीनवीर्यो व्ययतनुजगते यामिनीशे खशैला ७०
धर्मे सर्वैः परायुः खलखगलवगैः केन्द्रयातैरशीतिः ८० ।
क्रूरैः क्रूरैर्वयातैः शुभभवनगतैः सौम्यखेटैः सवीर्य
लग्नेशे स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षटिरायुर्नराणाम् ॥
सारङ्गस्यान्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे
सौम्याः खेटाः शतं स्यादसु ८ सहज ३ सुखे ४ स्याच्चिरायुः
समस्ताः । लग्नात् प्रालेयधान्नो निधनसदनपोरिप्फ-
केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यपहीने यदि मृतिभवने
कश्चिदास्ते खरामाः ३० ॥ क्षीणे प्रालेयभानौ यदि
खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्रे नेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो निजबल
रहितः खात्रि २० तल्यं तदायुः । सौम्यैरापोक्लिमस्यै
दिनमणिजविधू वैरिरन्ध्रालयस्थौ तल्यं कामाङ्गुशैः २२ स्या-
दथ धनलयगौ रिप्फगौ पापखेटौ ॥ हीनौ खर्भानुना वा
यदि हिममहसाकाशबाहु २० प्रमाणं केन्द्रस्थौ सूर्य-
मन्दो यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्गुशः २५ स्यात् ।
शुकेज्यावङ्गयातौ तनयभवनगौ भानुपापावनायुर्जन्मेशः
सार्कलग्ने खलखगसहितो वेक्षितः स्यादनायुः ॥ यत्
सम्भोक्तं योगजातम्पराणैर्होरापारावारपारप्रयातैः ।
तस्मादायुः सारमंशं गृहीत्वा पुंसासुक्तमुण्यभाजामवे-
दम् ॥ बलाबलविवेकेन पुनरागमयायिनाम् । सुमनोभिरिदं
देश्यमायुर्धर्मादिशालिनाम् ॥

“पापस्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्योदये
प्रसूतः सद्यः प्राणांस्थजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् ।
“षष्ठेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंहृष्टः । अष्टा-
भिष शुभैर्दृष्टोवर्षैर्मित्रैस्तदर्थेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुत

कदननवान्यलम्नरन्ध्रेषुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः ।
 भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्थादि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-
 वा” । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । “द्युनचतुरस्रसंस्थे पाप-
 द्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं
 देवैरपि रक्षितोवाचः” । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे
 शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्युसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्मतश्चैतत्” । क्षीणचन्द्ररिष्टम् ।
 “नागदगोः सिद्धिः ४ जातो २२ षष्ठ्य चमाः १ द्विः ४ त्रिः ४
 २३ धृतिः १८ नखाः २० । चमाग्निः २१ दिक् १० चेत्यजा
 द्यंशे तत्तुल्याद्द्विधा व्यसुः” । मेषादीनां त्रिंशंश-
 विशेषस्यचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठे-
 ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मुनोन्द्रः
 सरे यमारौ न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नर्जात् ।
 चन्द्रेण दृष्टमूर्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “दृष्टसतिभौमगृहेऽष्टमस्यः सूर्येन्दुमौमार्कजदृष्टमूर्तिः ।
 वर्षेस्त्रिभिर्भागवदृष्टिहीनोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्”
 दृष्टसतिरिष्टम् । “रविशशिवने शुक्रोद्वादर्शरिपुरन्ध्र-
 गोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह
 विचित्रम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात्
 शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने । संयुक्तोभासेन वर्षाच्छुद्धस्तु
 मारयति” । त्रिविधशनिरिष्टम् । “राहुश्चतुष्टयस्योमर-
 णाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षेर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः
 केचिदाचार्याः । घटसिंहदृष्टिकोदयकृतस्थितिर्जीवितं
 हरति राहुः । पापैर्निरोक्ष्यमाणः सप्रमितैर्निश्चितं वर्षैः” ।
 राहुरिष्टम् । “केतुर्थास्त्रिचृत्तेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते
 जन्तुः । रौद्रे सर्पसुहृत्ते प्राणैः संत्यज्यते चाशु” ।
 केतुरिष्टम् । “लग्ने ये द्रेक्काणा निगडाहिविहङ्गमपाश-
 धरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः स्वपतिदृष्टाः” ।
 द्रेक्कारिष्टम् । “मीनकर्कटयोरन्ध्रौ दृष्टिकस्याद्यमध्यमौ
 सर्पाश्चत्वार एवैते द्रेक्काणा निगडाश्च ते । तुलामध्यान्त-
 सिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । दृष्टाद्यमकराद्यन्ध्रा
 द्रेक्काणाः पाशधारिणः” । लग्नाधिपजन्मपतो षष्ठाष्टसरिप्-
 फणौ प्रसवकावे । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वदे-
 द्वर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम्
 “सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्यु-
 दास्तेयदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः” । सौम्यमहरिष्टम् ।
 “एकः पापोऽष्टमगः शत्रुगृही शत्रुवीक्षितोवर्षात् । मार-

यति नरः प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि” । पापमहरिष्टम् ।
 “होरायाः सप्तमे सौरिर्हिवुकस्यश्च भास्करः । अस्मिन्
 योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये । वसुषष्ठगते जीवे
 समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति” ।
 “प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्ट-
 म्यामेकादश्याश्च रोहिणी । द्वादश्याश्च यदाश्लेषा
 तयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातेन जीवेत यदि शक्र-
 समोभवेत्” । एवमन्येऽपि अल्पायुर्योगा आकरे दृश्याः ।
 मनुना तु “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् ।
 आलस्यादन्नदोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” इति अन्न-
 दोषादेरपि अल्पायुर्हेतुतोक्ता । अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि
 तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।
अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प-
 प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अल्पन्ताल्पे पादादौ “फलं चाल्पाल्पकं
 तस्य धर्मस्याङ्गचयो भवेत्” ति० त० स्मृ० ।
अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १ सुहृत्पर्याप्तम् । अल्पार्थे
 कन् । २ अल्पमात्रायाम् ।
अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते अल्प+ कृत्यर्थे णिच्-कर्म-
 णि क्त । अल्पीकते “मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः” न० ।
अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इष्टन् । अतिशयिताल्पे ।
अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः इयसुन् स्त्रियां ङीप् । अति
 शयिताल्पे ।
अल्ला स्त्री अल्यते इत्यल् क्रिप् अले भूषार्थे लाति गृह्णाति
 ला-क४त० । १ मातरि । अलतीति अल् पर्याप्तः सन्
 लाति सर्वानन्ति गृह्णाति जानाति वा ला-क ।
 २ सर्वज्ञायां सर्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च
 अथर्ववेदे अल्लालेत्यादिस्तुक्ते प्रसिद्धा ।
अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तप्तौ, शोभायां, अवर्णे, व्याप्तौ
 आलिङ्गने, प्रार्थने, प्रवेशे, सत्तायां, दृष्टौ, ग्रहणे, बधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक०
 अक० च भ्रादि० सेट् पर० । अवति आवीत् ।
 आव।अव्यात् । अविता।अवितः।अवनन् । अविषः । “अवत
 वोगिरिसुता शशिष्ठतः प्रियतमा” उद्ग० । “अरि-
 ससुदयादवतः” नलोदयः । “प्रविष्टोमिनमाविषुः” । य०
 २३, २८, तत्र तर्पणे “न मामवति सदीपा रत्नसूरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्षणे “यदाविथ सखीयतो यदाविथ”
 ऋ० १, १३१, ५, “आविथ रक्षसि अन्यत्र तर्पयसि” भा०
 गतौ च आनो “बर्हिः सदताविता” ७, ५८, ६, “अविता

आगच्छत्” भा०। भक्षणे च “प्रोषदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा” ।
७, १, २, “अविष्यन् भक्षयिष्यन्” “भा० तृष्वविष्यन्तसेषु
तिष्ठति” १, ४८, २, “अविष्यन् भक्षयिष्यन्” भा० एवमन्या-
र्थेषु दाहार्थम् ।

अव अव्य० अव-अच् । १ निश्चये, २ व्याप्तौ, ३ अनादरे, ४ असाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ नियोगे, ९ निम्नतायां च ।
अयं चादिः प्रादिश्च “अव ज्ञानावज्ञालम्बशुद्धीपदर्थव्याप्ति
पराभवातियोगेषु” गण० र० ज्ञाने अवगतोऽर्थः । अवज्ञाया-
मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यष्टिं गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईषदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्तौ अव-
कीर्णः । परिभवे अवप्लन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदा-
हृतञ्च । अनादरे “अवजानासि मां यस्मात्” रघुः अव-
मानः । व्याप्तौ अवकाशः असत्यां व्याप्तौ न सर्वतः प्रवेशः
इति तस्य व्याप्तराधिकता । अवगाहते । निश्चये अवस्थिति
अवसायः अवधारयति । निम्नतायाम् अवनमति अवतरति
अवलिपति अवाचीनः इत्यादिः । असाकल्य
मीषदर्थः । ब्रीहीनक्वहन्ति अवघातश्च वितुषीकरणार्थं
एकदेशमात्रे घातः न तु सर्वावयवे इति असाकल्यद्योत-
कता पराभवे शत्रून् अवहन्ति पराभवतोत्यर्थः नियोगे
अवकृप्तिः “एवेचानियोगे” वा० अनियोगोऽनवकृप्तिः
सि० को अवकल्पते । अस्य वातो लोपः वगाहः । “अवा-
दयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-
क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+खार्थे कटच् । १ अवशब्दार्थे अतिशयिताधरे
ततः खार्थे कन् तत्त्वैव । [पु० ।

अवकम्पित अव+कपि कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते २ बुद्धभेदे
अवकर पु० अव+कृ-अप् । १ उपहतौ “स्तोमानवकरगन्तहि”
ता० ब्रा० “अवकर उपहतिः” भा० । २ सम्मार्ज्जन्यादिक्षिप्ते
धृत्वादी । “अवकरशोधनेन” ५, १२४, मनुव्या० कुल्लू० ।
अवकर्षण न० अव+कर्ष-ल्युट् । बलपूर्वकाकर्षणे स्थाना-
न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित वि० अव+कल-क्त । १ दृष्टे २ ज्ञाते ३ गृहीते च
अवका स्त्री अव-प्रहणे कर्मणि कुन् लिपका० न इत्त्वम् ।
शैवाले “तद्वत् करोत्यवकासपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-
दयति आपोवा वा अवकाः” शत० ब्रा० “अरत्निमात्रेऽ-
घाटां दक्षिणेनावकासपरिष्ठाञ्च” कात्या० १७, ४, २८
“अवकासु शैवालेषु कर्क० । “मण्डूकायकावेतसशाखावेणौ
ब्रह्मावकर्षति” का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अव+काश-घञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके
काले, देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितियो-
ग्यतासम्पादकः सचावसर इत्यप्युच्यते, “कृत्वावकाशे रुचि
संलृप्तम्” इति भट्टिः । द्रव्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-
सम्पादको दैशिकः सचावकाश इत्येव “अवकाशं किलो-
द्वानिति” रघुः ।

अवकीर्ण वि० अव+कृ-क्त । १ व्याप्ते “चतुष्कपुष्पप्रकाराव-
कीर्णः कुमा० । २ चूर्णितेऽध्वस्ते च” भावे क्त । ४ “अवकीर्णित्वे,
ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-
व्रताचरेत्” अङ्गि० ।

अवकीर्षिन् पु० अवकीर्षमनेन इष्टा० इनि । ध्वस्तव्रते
ब्रह्मचारिणोऽवव्रतसक्तं स्त्रीसङ्गमादिवर्जनं तस्य भ्रंसे-
ऽवकीर्णता । “अवकीर्णी तु कालेन गर्हभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं निशि याजयेत्” अङ्गि० “कुशी-
लवोऽवकाशीं च वृषलीपतिरेव च” मनुः । अवकीर्षि-
लक्षणञ्च—“कामतोरेतसः सेकं व्रतस्यस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः “अवकीर्णी भवेदु-
गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स
विशुध्यति” या० श्रु० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्नावे
व्रतलोपः “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अरण्ये
चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रचोदैवतं गर्हभं पशुमालभेत
नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुहुयात् कामाय स्वाहा
कामकामाय स्वाहा निर्वृत्य स्वाहा रचोदेवताभ्यः
स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे” इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्षित्वम् । अकामतस्तु
नावकाणित्वं किन्तु प्रायश्चित्तात्पत्वं यथोक्तं मनुना
“स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा कं
मर्चयित्वा त्रिः पुनर्वानहचं जपेत्” ।

अवकुञ्च न न० अव+कुञ्च ल्युट् । १ आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामारम्भ-
कसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म,
यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
चर्मोत प्रत्ययः, तादृशं कर्म” वै० सू० उ० । करणे ल्युट्
“अतर्ज्जं सर्ववेदनाभवन्ति उपक्रम्य” “तोदनभेदनस्तम्भन
स्वप्रावकुञ्च नाङ्गुशिकाभवन्तीति” सुश्रुतोक्ते २ रोगभेदे च ।
अवकीर्णव्रतम् अवकीर्षिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । “अघातो-
ऽवकाशी प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यथा
वकीर्ष्येत स चतुर्थकालमहं भिक्षं चरेदेवं पूतो भवतीति”

शातातपोक्ते “एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गङ्गाभाजिनम् ।
तत्प्रवानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन
भैक्ष्येण वत्तयन्नेककालिकम् । उपसृष्टः स्तिसवनमेनस
स विशुध्यति” मनूक्ते अवकीर्त्तिं व्रतमुपक्रम्य ‘तत्र प्राय-
श्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुह्यात् ओङ्कारपूर्विकाभिः ।
संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग् गायत्रीं
वत्सरानुगां जपेदिति” शङ्खलिखितोक्ते च “अवकीर्त्ति-
निमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतश्चरेत् । खरचर्मवासा पण्डामासां-
स्तस्मान् मुच्येत किल्बिषात्” अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे ।
एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार लि० अव+सार्थे अतिशये वा कुटारच्-
अत्यन्तनिम्नादौ । अवशब्दार्थे २ वैक्ये न० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष-क्त । १ दूरोक्तते २ अपसारिते, ३ र्वाहृष-
कारिते च । अवकृष्टं गृहावकरादेरवकर्षणमस्यस्य अर्थः
अच् । ४ गृहावकरमार्जको दासभेदे पु० । “पणोदेयोऽवकृष्टस्य
षड्भुक्तस्य वेतनम् । पाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्य
द्रोणस्तु मासिकः” मनुः । “अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जको-
दकादिवाहादेः कर्मकरस्य कुल्लू” ।

अवकृत्य लि० अव+कृष कर्माणि क्यप् । १ आकषणीये २ दूरी-
कार्ये अव+कृष ल्यप् । ३ आकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकृप्ति स्त्री अव+कृष-क्त रोलः । सम्भावनायाम् “अनवकृप्ता
मर्वयोः” पा० “अनवकृप्तिरसम्भावना” सि० कौ०
“केव मोक्षस्य अनवकृप्तावेव” सि० कौ० ।

अवकेशिन् लि० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा० व० अवकं
फलमून्यतामीशितं शीलमस्य अवक+ईश-णिनि ।
१ अफले वृक्षे । अवसन्नाः केशा विद्यन्ते अस्य इति ।
२ अल्पकेशयुक्ते । [लया कुटे ।

अवकोकिल लि० अवकृष्टः कोकिलया प्रा० स० । कोकि-
अवकृत्य लि० न वक्तव्यः । १ वक्तुमर्हे अस्त्रीलादौ वाक्ये
२ निषिद्धवचने ३ मिथ्याभूते च ।

अवक्तु लि० नास्ति वक्तुं यत् । सुश्रुतोक्ते शोणितादिनिष्कारण
सुखमून्ये ब्रणादौ “अन्नः पूयेष्ववक्तेषु तथैवोत्सङ्गवत्-
स्वपि । नेत्रवर्त्तगुदाभ्यासनाद्योऽवक्ताः सशोणिताः” ।

अवक्तु लि० विरोधे न० त० । वक्तताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवकृत्तिन् लि० अव+कृष णिनि कृ० । अकर्षणशीले
“अवकृत्तिष्णं वृषभं यथा जुरम्” ऋ० ८, १, २, अवक-
त्तिष्णमवकर्षणशीलम् भा० ।

अवक्रन्द लि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १ नीचैः क्रन्दनशीले

“क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा” य० २२ ७ भावे घञ् ।

नीचैः २ क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ
अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन
अव+क्री-अच् । पाह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देये १ मूल्ये २ भाटके
च भाटकश्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं पाह्य
मिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच् । इतत् साधने इव्यं
शुक्लादिस्थाने वणिग्भिर्नृपाय देये (मासुल) ४ करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट लि० अव+क्रुश-कर्माणि क्त । कृताक्रोशे यमुद्दिश्य
क्रोशः कृतस्तस्मिन् । “अवक्रुष्टः कोकिलया” सि० कौ० ।

अवक्लिन्न लि० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १ क्लिप्ते (पचा)
१ फलादौ जलादिना २ अत्यन्ताद्रे च । पूर्व पक्ततोऽ-
वक्लिन्नं राज० पूर्वनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा-
हृओया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः
अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । वृक्षस्य नाशोन्मु-
खावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-
साधने व्यापारभेदे । “ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमकृतं”
शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त लि० अव+क्षिप-कर्माणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि
अवक्षीण लि० अव+क्षि-क्त । १ अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे
पदार्थे । भावे क्त । २ अवक्षये न० ।

अवक्षुत लि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यस्योपरि क्षुतं
कृतं तस्मिन् । “द्विषदक्षं नगर्थं क्षं पतिताक्षमवक्षुतम्” मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूले-
क्रियाभेदे । “सुसलमवक्षिपामीतोच्छाजितेन प्रयत्नेन
प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवामिकारणात् हस्ते क्रिया
जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकार-
णात् हस्तसंयुक्तसुसलेऽप्यवक्षेपणं कर्म युगपद्वा जायते”
वै० सू० उ० उक्तं ज्ञेयम् । “उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं
प्रसारणं गमनमिति कर्माणि” वै० सू० “उत्क्षेपणं तथा-
वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि
पञ्च च” भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थः । करणे
ल्युट् ङीप् । २ वलायामोषणौ स्त्री ।

अवखात न० निम्नः खातः । गभीरगर्ते ।

अवखाद पु० अव+खातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा०स० ।

निन्दितखाद्ये “नात्वावखादो अस्ति वः” ऋ० १, ४८, ४

“अवखादः अवज्ञातः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः” भा० ।

अवगणन न० अव+गण-भावे ल्युट् । १ अवज्ञायां २ निन्दने

३ तिरस्कारे ४ परिभवे च । [च ३ तिरस्कृते ४ पराभूते च ।

अवगणित लि० अव+गण-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम-ङ डकारस्य नेत्वम् । गण्डस्थव्रणभेदे

गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत लि० अव+गम-क्त । १ निम्नगते, २ ज्ञाते च । “तस्मान्ना-

वगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्वं

संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव” इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गम-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

च “अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्यायाश्चायाः कर्म

फलविषत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं

ब्रह्म” । “ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” ब्रह्मावगतिस्त्व

प्रतिज्ञातेति” च शा० भा० । [उज्जु० ।

अवगथ पु० अव+गा-कर्त्तरि य नि० ह्रस्वः । प्रातःस्नाते

अवगदित लि० अव+गद-कर्मणि क्त । १ अपवादयुक्ते २ निन्दिते ।

अवगम पु० अव+गम-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

“प्रत्यक्षावगमं धर्म्मं सुसुखं कर्त्तुमव्ययम्” गोता ।

अवगाढ लि० अव+गाह-क्त । १ निविडे, २ अन्तःप्रविष्टे,

३ निमग्ने । यस्मिन् अवगाढः कृतस्तस्मिन् ४ जलादौ

५ विषयभूते पदार्थे च । यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघट-

स्तत्संसर्गश्च अवगाढः । अस्य वा अतोलोपे वगादोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह-घञ् । १ ज्ञाने, २ अन्तःप्रवेशे

३ ज्ञानेन विगयीकरणे च ॥ आधारे घञ् । ४ ज्ञान-

स्थाने । वा अलोपे वगाहोप्यन्तार्थे । ल्युटि । अवगाहन-

मयत् न० ।

अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्मणि ल्यप् । १ अवगाहनादि

योग्ये जलादौ २ अन्तःप्रवेश्ये ३ विगयीकार्ये च ।

अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहनं कृतेत्यर्थे अव्य० ।

अवगीत लि० अव+गै-क्त । २ निर्व्यादे जनापवादे २ डटे

३ गर्हिते ३ सुहृद्दृष्टे मेदि० भावे क्त । ४ निन्दायाम्

४ लोकापवादे च न० ।

अवगुण पु० अव+गुण-क । दोषे । “परावगुणम् अन्य

दोषमिति किरा० । १ १४८ । लोकाव्या० मल्लि० ।

अवगुण्ठन न० अव+गुण्ठ-ल्युट् । योषितां २ शिरःप्रावरण

क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ सुखाद्यच्छादने वस्त्रे । “अव-

गुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि” सा० द० । “चण्डाल-

स्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” सा० द० ।

सस्तावगुण्ठपटक्षेपलक्ष्यमाणः “माघः । ३ आच्छा-

दनमात्रे च कृमिष्वगुण्ठनं कृतेति” तन्त्रम् ।

अवगुण्ठनमुद्रा स्त्री अवगुण्ठनाय मुद्रा । “सव्यहस्तकृता

मुष्टिर्दोषाधोमुखतर्जनी । अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रमिता

मता” तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे ।

अवगुण्ठिका स्त्री अवगुण्ठयति आहणोति अव+गुण्ठ-

ल्युल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्त्वम् । स्त्रीणां १ सुखा-

वरणशब्दाम्, २ जवनिकायाञ्च । अव-गुण्ठ-धात्वर्थे

ल्युल् । ३ अवगुण्ठनक्रियायाम् ।

अवगुण्ठित लि० अव+गुण्ठ-क्त । १ कृतावगुण्ठने आहृते

“रजनीतिमिरावगुण्ठिते” कुमा० । २ चूर्णिते च

अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्मणि क्त । पथिते ।

अवगूर्य अव्य० अव+गुरी-उद्यमे ल्यप् । बधार्थं दण्डमुद्य-

म्येत्यर्थे “अवगूर्यं चरेत् कच्छमतिक्कच्छं निपातने” मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह-क्यप् । व्याकरणसिद्धे प्रगृह्यसंज्ञके

पदे । पाणिनीये प्रगृह्यमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु

अवगृह्यमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद

वत्त्वेन भवति न सन्धिकार्यं तत् पदं प्रगृह्यमवग्रह-

मिति च भण्यते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगोरण न० अव+गुर-उद्यमे ल्युट् । बधायाम् उद्यमे ।

दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन नान्तरीकृतया प्रसङ्गेन अवगोर

णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः” प्रा० वि० ।

अवग्र(या)ह पु० अव+ग्रह-घ १ घञ्वा । १ वृष्टिजलप्रतिबन्धे

“वृष्टिर्भवति शश्यानामवग्रहविशेषिणाम्” “रावणावग्रह-

क्लान्तमिति वागम्यतेन सः” । नभोनभस्योर्वृष्टिमवग्रह-

इवान्तरे” इति च रघुः २ अनावृष्टौ च “वृषेव सीतां तदवग्रह

जताम्” कुमा० । ३ नियमे “स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-

मनुष्यहावग्रहयोर्वृष्ट्या” माघः । व्याकरणोक्ते सन्धिरा-

हित्यरूपे ४ विच्छेदे “इन्द्रोऽसि विश्वैजाः य० १०, २८

मन्त्रे विडौजा इति प्राप्ते विश्वैजाम्बान्द्रसमतएव पद

कारो नावग्रहं चकार” वेददी० । ५ प्रतिबन्धमात्रे “अव-

ग्रहमव्येषनवग्रहग्रहा यथा दिशा धावति वेधसः सृष्ट्वा”

नै० । ईगजसमूहे हारा० ७ गजललाटे मेदि० । ८ स्वभावे

लिका० अवग्रहस्तु ९ शाप्ते । [मेदि० ३ ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह-भावे ल्युट् । १ प्रतिरोधे २ अनादरे

अवघट्ट पु० अव+घट्ट-आधारे घञ् । भूमिरन्ध्रे १ छिद्रे लिका०

करणे षञ् । २ वरुहे (याता) पेवणयन्त्रमेदे । भावे षञ् ।
३ चालने षट् । अत्राक्रियायाम् भावे ल्युट् । अववट्टनं तत्त्वार्थे
न० । “प्रदेशस्य बद्धशोऽववट्टनादयोहि व्यधा” सुश्रुतः ।
युच् । तत्त्वार्थे स्त्री ।

अवघट्टित लि० अव+घट्ट-कर्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अधःस्थापयित्वा १ घर्षणे सर्व
तो २ घर्षणे “दुन्यासात् व्रणवर्त्तावघर्षणम्” सुश्रुतः ३ मार्जने
च मलावघर्षणम् पात्रावघर्षणम्” सलिलैः शुद्धिरेतेषां
गोत्रालैश्चावघर्षणात्” या० सूट् ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १ अवहनने तण्डुलादेर्वितुषी
करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः
तदकरणे यत्रासिद्धिः “व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति”
इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्या
पारो व्रीहिनिष्ठः कल्पते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय
कल्पन्ते” कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कारः व्रीहिनि
ष्ठ इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंस
एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु” कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्का
रोऽष्टविधो जन्यत इत्याहुः अवघातश्च धर्मिणि सत्येव
तदीयवितुषीकरणरूपपरिस्काररूपः २ हननमात्रे ३ ताड-
नमात्रे च “कर्णावघातैरपि ताड्यमाना दूरीकृताकरि-
वरेण” “अधरे दत्तदन्तावघाते” सा० द० ।

अवघातिन् लि० तव+हन-णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट लि० अव+घुष-क्त । घोषण्या प्रचारिते ।

अवघूर्सन न० अव+घूर्स-भ्रमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे ।

अवघाटित अव+घट-परिवर्त्ते क्त । सर्वतोवेष्टिते सम-
न्तात् परिहृते । सह “शिविकया प्रायादवघोटितया स्वन-
गरमनुप्राप्य” भा० व० प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानायोच्चैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे “पिण्डपिष्ट-
यज्ञवह्नाप्रभृति प्रागवघ्राणात्” का० २०५११ “अपघ्रा-
णमितरेषु” का० २२, १०, ४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टै
रुक्तम् । अतएव आङ्गशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवास-
दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् “आघ्राय पिष्टसेवित
मिति” स्मृतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण लि० अव+चक्ष-ल्यु । निन्दिताख्यानकर्त्तरि
“कुत्साभीक्ष्णायोरर्थे एतस्य तिङः परत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० न वचनं कुत्सायां न० त० । निन्दायाम् । अभावे
न० त० । २ कथनाभावे “प्रकृतौचावचनात्” कात्या०

२०, ७, २१, “अवचनेऽग्निष्टोमः” । कात्या० २२, १, २ ।

न० व० । ३ वचनमूढ्ये लि० “शकुन्तला साध्वसादवचना
तिष्ठति” । शकु० ।

अवचनीय लि० वक्तुमनर्हः वच-अर्हार्थे अनीयर् न० त० ।

१ वक्तुमनर्हो अस्त्रीलादौ शब्दे “वादेऽवचनीयेषु तदेव द्विगुणं
भवेत्” सुतुः १ वचनीयं निन्द्यम् न० त० । २ निन्द्यभिन्ने लि० ।

अवचय पु० अव+चि-अच् । पुष्पफलाद्यादाने । “ततः प्रवि-
शतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ” शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि “हस्तादाने चेरस्तेवे” पा० अचोवाधको
षञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । “अविरतकुसुमा-
वचायखेदा” माघः । अव+चि-णसुल् अवचायम् । अभी-
क्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण लि० अव+चर-णिच्-ल्युट् । १ प्रचारणे सुश्रुतोक्ते
२ चारपाकविधौ च “विशेषक्रियावचारणाञ्च” “क्षेत्राणि
ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम्” शुक्रदोषक्षयकरं
यथास्वमवचारणम्” सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडायं यस्य वा डोलः । १ ध्वजा-
धोवङ्गे वस्त्रे । “पिच्छावचूडकलनामिवोरः” “पिच्छाव-
चूडमनुमाधवधाम जग्मुः” इति च माघः “अस्योच्चूडाव-
चूडाख्यौ मर्द्वाधोमुखचूडयोरिति” हला० उक्तेः २ ध्वजा-
धोमुखज्ञे चामरादौ च ।

अवचूर्सन न० सुश्रुतोक्ते १ व्रणरोगभेदे । “तत्र व्रणस्य षट्पि-
पक्रमा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्सनं
व्रणधूपनम्” इत्युक्त्वा “तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पि-
स्तैलं रसक्रियावचूर्सनमिति शोधनरोपणानीति” ।
अव+चूर्स-भावे ल्युट् । २ प्रेषणे । चूर्सैरध्वंसते अवचूर्स
यति अव+चूर्स+अवध्वंसार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
३ चूर्सनेनावध्वंसे ।

अवचूर्षित लि० अव+चूर्स-प्रेषे कर्मणि क्त । १ पिष्टे । अव-
चूर्स्यतेर्नामधातोः क्त । २ चूर्सनेनावध्वंसे ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १ चामरादौ
ध्वजाद्यङ्गे “दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इव”
काद० । [चामरे त्रिका० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् सञ्ज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छिद-क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-
च्छेदकतानिरूपिते च “प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
समानाधिकरणात्प्रत्याभावाप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यत्न

भवतीति' चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तन्निरूपितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा
दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य
तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-
मवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् ।
परिमाणादौ च अवच्छिन्नत्वमियत्ताकरणम् यथा द्रोणाव-
च्छिन्नो ब्रीहिः द्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदो ब्रीहिरित्यर्थः।
सीमाकरणमप्यवच्छेदः। गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः
कस्य शङ्कुल्यवच्छिन्न आकाशः ओलमित्यादि । एवमन्तः-
करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः ।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया
जीवस्य वादो व्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य
अन्तःकरणवच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे । तथाहि तेषां
मतद्वैधम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव
इति प्रतिपेदिरे केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति ।
तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बासम्भवेन प्रति-
बिम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वानुपपत्तेः बन्ध-
मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिबिम्बवादं
दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयामासुः । यथा च नैयायि-
कादीनामेकस्यापि नभसः कस्य शङ्कुल्यादिभेदेन उपाधि-
कृतं नानात्वं न वस्तुकृतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकर-
णोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "गृहपुष्पासार-
त्वात्" शा० सू० "घटसंघतआकाशे नीयमाने यथा घटे ।
घटो नीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो न भोपम" इत्युक्तेः जीवस्य
न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्धिरूपाधि-
भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः
यन्निष्पाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावा-
त्मकतया बन्धः, यत्र च तद्विद्वत्तिः न तत्र तथा, किन्तु-
मोक्षः । विस्तरस्वाकरे ।

अवच्छुरित न० । अव+क्षुर-भावे क्त । १ अदृष्टासे-
स्वार्थे कन् तत्रैव । कर्मणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद पु० अव+च्छिद-भावे घञ् । १ छेदने २ सीमाकरणे
३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "शब्दार्थानामवच्छेदे विशेषस्मृति
हेतवः" वाक्य प० ५ इयत्ताकरणे दैव्याप्तौ च । अवच्छिद्यते
ऽनेन करणे घञ् । इयत्ताकरणसाधने ७ एकदेशे अवय-
वादौ । यः कश्चित् पदार्थः कस्मिंश्चिदाधारे एकदेशे
तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः

तस्याव्याप्यवृत्तिताया निरूपकोऽवयवादिः । यथा वृक्षे
अयदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपि-
संयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तिताया नियाम-
कस्य मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते । तादृशा-
वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च । तत्र देशसत्त्वे काल
विशेषे तदभावात् काल एव तत्राव्याप्यवृत्तितायानियामकः ।
यथा आत्मानि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः ।
देशरूपस्तूक्तः । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-
नाधिरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः । अव-
च्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशस्तावतामेवावच्छेदेन
साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः ।

अवच्छेदक लि० अवच्छिन्नति अव+च्छिद-खुल् । १ छेदके
२ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारके ५ अव्याप्यवृत्ति
तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः । "प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकत्वं च अव-
दके इव तदवच्छेदकोऽपि स्वीक्रियते यथा वज्रिमान् पर्वत
इति बुद्धौ वज्रभाववान् पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र
प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्रा-
वच्छेदिका तथा च वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वज्रित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-
करणप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि
तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्तद्विष-
यताया अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम् । इयांस्तुभेदः अनुसृ-
ख्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अव-
च्छेदकमस्ति तेन घटवद्भूतत्वमिति बुद्धौ घटत्विनिष्ठप्रका-
रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथाच यथा घटनिष्ठ-
प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्विनिष्ठप्रका-
रतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरच्छिन्नावच्छेदकता अनु-
सृख्यमानेत्युक्तेरुसृख्यमानजातेर्न स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन
घटत्ववच्चान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-
दकमस्तीति । अत्राप्ययं विशेषः धर्मांशे भासमानधर्मः
विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भासमानः प्रकारतावच्छेदक एव
सर्वत्र । किन्तु प्रतियोग्यं भासमानधर्मस्य न प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्मस्य
तथात्वं यथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ
घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "सम्भवति लघौ

धर्मे गुरौ तदभावात् दीधितुः शक्यतावच्छेदकत्वं
विषयतावच्छेदकत्वत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिवृत्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।
अवच्छेद्य त्रि० अव+च्छिद-ण्यत् । १ छेदनाहं २ अवधार्यं
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।
अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये “येनेन्द्रलोकावजयाय
दृप्तः” रघुः ।
अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अङ् । “अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिथि-
लोचकार” रघुः । “गत्यर्थमन्यतेर्दे चेष्टावज्ञयोः” सुश्रु० ।
“अविज्ञावज्ञेयं परितपति नोच्चैरपि बुधम्” उद्भटः ।
अवज्ञात त्रि० अव+ज्ञा-क्त । १ अनादरे २ तिरस्कृते ३ कृतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अवमाने २ तिरस्कृते
३ अनादरे “इक्षितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः” रघुः
अवज्ञेय त्रि० अव+ज्ञा-कर्मणि यत् । १ अनादरणीये २ तिरस्कृत्यै
“विप्रा हि क्षत्रियात्मानोनावज्ञेयाः कदाचन” या० सू० ।
अवट पु० अव+अटन् । १ गर्त्तं, २ कूपे, । “रत्नसां गतसत्त्वानामेष
धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते” रामा० । “भूतौ-
दनो निवेद्यश्च स्तम्भापस्मारिणोऽवटे” सुश्रु० । “अवटेऽव-
नयति” शत० ब्रा० । ३ देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च “अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके” या० सू० ।
“शरीरे यः अवटः कश्चिन्निन्देः कण्ठमूलकत्वादि” मिता०
४ ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवध्यः । अव-
टभवे त्रि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।]
अवटनिरोधन पु० अवटे गर्त्तं निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गर्त्तं २ कूपे च वा डीप् अवटीत्यपि ।
अवटीट त्रि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासायाः
टीटादेशः अर्श आदित्वादच् । (खांदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टोक-मितद्वा० डु । १ गर्त्तं, २ वृक्षभेदे, ३ कूपे च ।
४ ग्रीवापश्चाद्भागे, ५ ग्रीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४ देहस्य
निम्नदेशे “अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके” इति
या० सू० पाठान्तरम् “अवटावथ हन्तोश्च प्रगृह्योन्न-
मयेन्नरम्” सुश्रु० । न० त० ५ वटुभिन्ने पु० ।
अवटुज पु० अवटौ जायते जन-ड ७ त० । शिरःस्थचरमकेशे
घाटास्थकेशे “रागवानवटुजेष्ववकष्य” माघः ।
अवटोदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्याः
उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्ग पु० अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् । हृदस्थाने जटा० ।
अवडीन न० अव+डी-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।
अवत पु० अव+अटच् वेदे पृ० टस्य तः । अवटरूपे कृपादौ
निरु० “सिक्तमवतम्” ऋ० १, १३०, २ “अवतमवटमिति”
भा० “अवते न कोशम्” ऋ० ४, १७, १६ ।
अवतंस पु० न० अव+तन्स-घञ् । १ कर्णपूरे, २ शिरोभूषाभेदे
च । “कस्मावतंसद्विगुणाक्षरत्वम्” “स्ववाहनक्षोभचलाव-
तंसाः” “गणा नामेरुः सवावतंसाः” इति च कुमा० ।
अवतंसित त्रि० अव+तन्स-क्त । भूषिते “समदनमवतंसिते
ऽधिकर्षम्” माघः । वा अक्षौपे वतंसितोप्यत्र ।
अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा० स० अच् समा० ।
व्याप्तान्धकारे । “अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन”
माघः ।
अवतरण अव+हृ-भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यर्थमवरोहणे २ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे “अंशावतरणम्”
भा० आ० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे (नामा)
“स्तन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्तते । स्त्रीणामप-
प्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः” सुश्रु० । अवतीर्यते येन
करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तीर्थे ।
अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवहृ करणे ल्युट् ।
ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास)
इत्याख्यायां २ परिपाद्याच्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।
अवतान पु० अव+तन-घञ् कर्मणि घञ् । १ सन्ताने
२ अधोमुखे ३ लताप्रताने च “लताशतैरवततामवतान-
शतैस्तथा” रामा० ।
अवतार पु० अव+हृ करणे घञ् । १ तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपा-
नपङ्क्तौ) “रुद्धे गजेन सरितः सरूपाऽवतारे” माघः ।
भावे घञ् । २ प्रादुर्भावे “नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” भा
भूतपरीवादमवावतारः” इति च रघुः ३ देवानामंशावेशवशेन
प्रादुर्भावे च । “अवताराहसंख्येया” इत्युक्तेः तेषां
वज्रत्वेऽपि प्राधान्याद्दृश्यं विष्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा
“मत्स्य ‘कूर्मोऽवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च
रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” पुरा० सुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव
एते अवतारा उक्ताः प्रकृतिर्विष्णुरूपालं पुंरूपश्च महेश्वरः । एवं
प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात्
रामरूपा च तारिणी । वगला कूर्ममूर्तिः स्यात् मीनो
धूमावती भवेत् । क्षिप्रमस्ता नृसिंहः स्याद्द्वाराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

बौद्धरूपा स्थात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवती
काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः काली-
रूपोऽभवद् ब्रजे । भागवते १ स्क० ७ प्राधान्यतः अन्येऽप्यव-
तारा उक्ताः यथा “लीलावताराहुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु”
इत्युपक्रम्य । “जगद्दे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
संभृतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्यान्मसि
शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिस्तदाब्जुजादासौ
द्ववङ्गा विश्वसृजां पतिः । वस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोक
विस्तरः । तद्वै भगवतोरूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् । पश्य-
न्त्यदोरूपमदभ्यवक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्र
मूर्ध्नेश्वराक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोत्तमतम् । एत-
न्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशंशेन
सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं
सर्गभाषितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ।
द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्गरिष्यन्नुपादत्त
यज्ञेशः शौकरं वपुः २ । तृतीयस्तु पिसुगं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ३ । तृथ्ये धर्म-
कलासर्गे नरनारायणादृषी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्च-
रन्तपः ४ । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविष्णुतम् ।
प्रोवाचासुरयेः सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ५ । षष्ठमत्रे रपत्य-
त्वं वृतः प्राप्नोऽनुसूयया । आन्वीक्षिकीमलकांय प्रह्लादा-
दिभ्य उचिवान् ६ । ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत
सतामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम् । ७ अष्टमे मेरु-
देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वा-
न्मनमस्कृतम् ८ । ऋषिभिर्याचितोभेजे नवमं पार्थिवं
वपुः । दुग्धे समोषधीर्विप्रास्तेन यः स उग्रतमः ९ । रूपं स
जगद्दे मातृस्यं चाक्षुषान्तरसंज्ञवे । नाव्यारोप्य महीमय्या
सपाद्वै वस्वतं मनुम् १० । सुरासुराणां सुदधिं मथ्नुतां मन्दरा-
चलम् । दध्ने कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ११ । धान्व-
न्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च १२ । अपाययत् सुरा-
नन्यान्मोहिन्याऽमोहयत् स्त्रिया १३ । चतुर्दशं नार-
सिंहं विभ्रह्मैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैर्हरावेरकां कट-
कटया १४ । पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
षष्ठदशं याचमानः प्रत्यादितुस्तुष्टिपिष्टम् १५ । अवतारे
षोडशमे पश्यन् धर्मं ह्युहोन्मपान् । विसप्रकृतः कुपितो
निःक्षिप्तमकरोन्महीम् १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां
पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ।
१७ । नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । सङ्ग्रहनिग्रहादीनि

चक्रे वीर्याश्रयतः परम् १८ । एकोनविंशतिमे वृष्णिषु
प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम्
१९ । २० । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो-
नाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । २१ । अथासौ युगसन्ध्या-
यां दक्षुप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्कि-
र्जगत्पतिः २२ । अवताराहसङ्केत्या हरेः सर्वनिर्धेर्द्विजाः ।
यथा विदांसिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो
मनवोदेवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव स
प्रजापतयः सृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं गूढयन्ति युगे युगे ।
“कस्मिन् काले स भगवान् किं वर्यः कीदृशो नृभिः । नाम्ना-
केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्” । इति प्रश्ने ।
“कतं त्वेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः । नाना-
वर्णाभिषाकारो नानैव विधिनेज्यते । कते शुक्लचतुर्बाहु-
र्जटिलो वल्कलास्वरः । कृष्णाजिनोपवीताच्चान् विभ्र-
ह्मण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्व्वैराः सुहृदः
समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः
सुपुष्पो वैकुण्ठो धर्म्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽ-
व्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्वेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहु-
स्तु मेखलः । हिरण्यकेशस्त्वव्यक्तः शुक्लवाद्युपलक्षणः ।
तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्यया
तय्या धर्म्मिणा ब्रह्मवादिनः । विष्णुर्यज्ञः पृथ्निगर्भः
सर्वदेव उरुक्रमः । वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ।
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादि-
भिरक्षोभ्यलक्षणैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं सत्यां महा-
राजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो
नृप ! । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नाया-
निरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय
महात्मने । विश्वेश्वराय त्रिन्त्राय सर्वभूतात्मने नमः । इति
द्वापर उर्व्वीशः स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन
कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गो-
पाङ्गास्त्रपार्षदम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेध-
सः । ध्येयं सदापरिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थीस्यदं शिवविरि-
ञ्चिभुतं शरण्यम् । भूत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे
महापुरुष ! । ते चरन्सारविन्दम् भा० ११ स्कन्द० ।
अन्यत्र अवतारभेदस्तत्त्वोक्तः “हंसस्वरूपवददक्ष्यु त-
आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।
विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहूतामधुभिदा

श्रुतयोहयास्ये । गुप्तोऽप्यये मरुतिलौषधयश्च मातृस्ये
 क्रौडोहतो दितिजउडरताम्भसः क्षाम् । कौम्भे दृतोऽद्रि-
 मृतोन्मथने स्वष्टे ग्राहप्रपन्नमिभराजमसुद्धदार्त्तम् ।
 संस्तुन्वतोनिपतितान् अमणानृषींश्च शक्रश्च दृत्ववधतस्तमसि-
 प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरमृष्टहे पिहिता अनाथा जप्तेऽसुरेन्द्र
 मभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे-
 हत्वान्तरेषु भवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामह-
 रद्वलेऽक्ष्मां याचञ्चाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्ष-
 त्रियामकत गाञ्च विसप्रकत्वोरामस्तु हैहयकुलाप्ययबाड-
 वाग्निः । सोऽश्विं ववन् दशवक्त्रमहन् सलक्षं सीता-
 पतिर्जयति लोकमलम्नकोत्तिः । भूमेभरावतरणाय यदु-
 ष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादै-
 र्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदहान् शूद्रान् कलौ क्षिति
 भुजोन्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्माणि च
 जगत्पतेः । भूरीणि भूरियशसोवर्णि तानि महाभुजः ।
 सुरासुराद्यंशावतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिताः यथा
 “इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन् विस्तृज्य ताम् । आदि-
 देश तदा सर्वान् विबुधान् भूतकत्वयम् । अस्या भूमेर्नि-
 सितं भारं भागैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरो-
 धायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्वान्पुंसान्
 गणान् । उवाच भगवान् सर्वानिदं वचनमर्थवत् । इत्युप-
 क्रम्य “स्वैस्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ
 शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थञ्च पथ्यञ्च
 तस्य ते जगदुत्तदा । अथ ते सर्वशोऽंशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं
 कृतक्षणाः । नारायणममित्रं वैकुण्ठमुपचक्रसुः । यः
 स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः
 सुरारिभः पृथुज्योऽञ्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्देवः सुर-
 नाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्गो हृषीकेशः सर्वदेवतपू-
 जितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशे-
 नावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः । इत्युपक्रम्य च
 “अथ नारायणेनेत्यं चकार सह संविदम् । अवतर्तुं महीं
 स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्व-
 नेव दिवौकसः । निजगाम पुनस्तस्मात्क्षयाक्षारारण्यस्य च ।
 तेऽमरारिधिनाशाय सर्वलोकहिताय च । अवतरेः क्रमे-
 णैव महीं स्वर्गादिवौकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पाथि-
 र्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशर्दूलः यथाकामं दिवौकसः ।
 इति शोभान्यत उक्त्वा । “मानुषेषु मनुष्येन्द्रः संभूता ये
 दिवौकसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध
 इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः । उत्तस्तु
 यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे
 लोके शिशुपालो नरर्षभः । संह्लाद इति विख्यातः
 प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे
 बाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो
 जघन्यजः । दृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः ।
 यस्तु राजञ्छिविनाम दैतेयः परिकीर्तितः । द्रुम इत्य-
 भिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वास्तलो नाम
 यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे
 पुरुषर्षभः । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे
 राजन् वीर्यवान्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्ष-
 भसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रताप-
 वान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽप्यकर्मा नराधिपः ।
 स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उपसेन
 इति ख्यात उपकर्मा नराधिपः । यस्त्वश्वइति विख्यातः
 श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावी-
 र्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजञ्चपतिः
 स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ।
 दृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
 इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । अजकस्त्वरो राजन् य
 आसीदृषपर्वणः । स शाल्य इति विख्यातः पृथिव्यामभव-
 न्नृपः । अश्वघ्नीवइति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः ।
 रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु
 मतिमान् राजन् । कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । दृहद्रथ इति-
 ख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । तुङ्गण्ड इति विख्यातो
 य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव
 नराधिपः । द्रुपुपोनाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
 नग्नजिह्वा नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्रइति
 ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव
 प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्तयोधी महासुरः ।
 चित्रधर्म्येति विख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । हरस्त्वरि-
 हरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुवाङ्मरिति विख्यातः
 श्रीमानासीत्य पार्थिवः । सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षय-
 इरः । बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ।
 निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । सुहृक्केश इति
 ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
 स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । सुक्रथस्तु महावीर्यः
 श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुरः । पार्व्वीत्य इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके
 ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काञ्चोजानां नरा-
 धिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्व्वभूव नृपसत्तमः । स्मृतपा इति वि-
 ख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
 नृपसत्तम ! । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्वइति विख्यातो
 बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तत्त्वादवरजस्तु
 यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य
 आख्यातो महासुरः । जानकिर्न्नाम विख्यातः सोऽभवन्ननु-
 जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्यः य उक्तो दानवर्षभः ।
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 यहन्तु सुपुत्रे यन्तु सिंहकाऽर्केन्दुमर्दनम् । स
 क्रथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 युपस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विक्षरो नाम
 तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्षराद्यस्तु
 नराधिप ! महासुरः । पाण्डुराष्ट्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्वासीदसुरोत्तमः ।
 पौण्ड्रमात्स्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः । एत इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमान्नाम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽ-
 सुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति
 ख्यातः सोऽभवन्ननुजर्षभः । कालेयानान्तु ये पुत्रास्तेषा-
 मष्टौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्दूल ! शार्दूलसमवि-
 क्रमाः । मगधेषु जयत्यनेनस्तेषामासीत्स पार्थिवः । अष्टा-
 नाम्पुत्रस्तेषां कालेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततस्तेषां
 श्रीमान्हरिहयोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-

धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः ।
 निषादाधिपतिर्ज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महा-
 सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः । षष्ठस्तु
 मतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । सप्तमसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्ग-
 णात् । विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् ।
 वृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ! । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो
 दानवानां महाबलः । पार्व्वीत्य इति ख्यातः काञ्चना
 चलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्यः श्रीमान्नाजन्महासुरः ।
 सूर्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । असु-
 राणान्तु यः सूर्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
 बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
 यस्ते राजन् ! प्रकीर्त्तितः । ततः सञ्जिह्विरे वीराः क्षिताविह
 नराधिपाः । सद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ वाल्मिकः । क्रथो विचित्रः
 सुरथः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः । चौरवासाश्च कौरव्य !
 भूमिपालश्च नामतः । दन्तवक्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव दा-
 नवः । रुक्मो च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ।
 आषाढोवायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
 तश्च वाटधानोऽथ गोमुखः । कारुणकाश्च राजानः क्षेम-
 धूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुर्द्वहश्चैव वृहत्सेनस्तथैव च ।
 क्षेमोऽप्यवीर्यः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मतिमांश्च
 मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः । गणात् क्रोधवशाद्देव राज-
 पूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली । यस्वासी-
 देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । वृहत्सतेर्दृष्टकीर्त्तर्द्देवर्षेर्विद्धि
 भारत ! । अंशात्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ।
 धन्विनां नृपशार्दूल ! यः सर्वस्त्वविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वर ! । धनुर्वेदे च वेदे च
 यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं चित्रकर्म्मणं द्रोणं स्वकुल-
 वर्द्धनम् । महादेवान्काभ्याञ्च कामात् क्रोधाच्च भारत । ।
 एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्थामा महा-
 वीर्यः शत्रुप्रज्जयावहः । वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावा-

सीधराधिप ! जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः ।
 वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो
 भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान्वेदविद्वान्भी शत्रुपक्ष-
 जयङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् !
 कपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि
 संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके
 महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! संभूतमरिमर्द्दनम् ।
 सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ दृष्णिकुलोद्बहः । पक्षात् स
 जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत
 एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप ! लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां-
 वरः । ततश्च कृतवर्माणां विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तम-
 प्रतिमकर्माणां क्षत्रियर्षभसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि
 सञ्जातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-
 पनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविद्युतः । स
 गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः
 कृष्णद्वैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नरा-
 धिपः । मातुर्देशादपेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं
 पुत्रं पुत्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-
 मतांवरम् । कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मातिश्चैव कुरूणामयशस्तरः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विद्धिष्टः कलिपूरुषः । यः सर्वां घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते ! उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव
 ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-
 तर्षभ ! वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः” इति ।
 “धर्मस्यांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 रूपेणाप्रतिभौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
 यस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्युर्दृहकोर्त्तिर्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् !
 सुरान्सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामियं पुत्रं मम
 प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्ति-
 तम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 तत्र यास्यत्ययं वज्रा न च स्यात्यति वै चिरम् । ऐन्द्रि-

चैरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्यास्य-
 त्यमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति ।
 यत्वांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिस्तदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संग्रामो विनाहतः । चक्रव्यूहं समस्थाय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाञ्छात्रवान् सर्वान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनाङ्गेन
 महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
 बह्वो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्वते ।
 एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्त्व जन्म पितुः पितुः ।
 अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि दृष्टदुम्भं महारथम् । शिखण्डि-
 नमथोराजन् ! स्त्रीपूर्वं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च
 बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान्
 भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुलिस्तु शताभीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरी माम
 यदुम्रेणो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्यस्य कर्णरूपेणावतारः
 यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । स कु-
 ण्डलं सकवचं देवगर्भमियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्तरा
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बभूवु-
 पक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज जले कुन्ती तङ्कुमारं यश-
 स्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महा-
 यशः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा” ।
 “पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः
 कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आसुक्तकवचो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायशः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः
 प्रथमः सुतः । स तु स्रुतकुले वीरोवदधे राजसत्तम ! ।
 कर्णं नरवरश्चेष्टं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि
 राजन् शमनुत्तमम्” । “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यांशो मानुषेणासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

राजन्महौजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽशा दिवौ
कसाम् । जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्जनाः । गण-
स्वप्नरसां यो वै मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह । तानि षोडश देवीनां
सहस्राणि नराधिप ! । बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरि-
ग्रहाः । श्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्नं पृथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः । द्रौपदी
त्वय सञ्जज्ञे शचीभागादनिन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या
वेदिमध्यादनिन्दिता । नातिहस्ता न महती नीलोत्प-
लसुगन्धिनी । पद्मायताक्षी सुश्रोणी स्वसिताञ्चितमूर्जजा ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णा वैदूर्यमणिसन्निभा । पञ्चानां पुरुषे-
न्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः । सिद्धिर्दृष्टिश्च ये देव्यौ
पञ्चानाम्मातरौ तु ते । कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु
सुवलात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्वाश्चरसां तथा ।
अंशवतरणं राजन् ! राजसानाञ्च कीर्तितम् । ये पृथिव्यां
समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः । महात्मानो यदूनाञ्च ये
जाता विपुले कुले इति । भा० व० प० रामावतारकथने ।
“न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ! विहितं तव
यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः । तदर्धमवतीर्णोऽसौ मन्त्रि-
योगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म
करिष्यति । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले । विष्णोः सहायान्-
क्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् काम-
रूपबलान्वितान् । ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं सहो सर्वे मन्त्रयामासुरङ्गसा । तेषां समक्षं
गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी
ततः । मन्थरा मानुषे लोके कुजा समभवत्तदा । शक्र-
प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्ष्वरस्त्रीषु जनया
मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यशसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिद्वजाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव
सर्वे युद्धविशारदाः । नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्ने च्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः” इति । एवमन्ये-
ष्यवताराः पुराणादौ ज्ञेयाः ।
अवतरत्यनेन रूपेण करणे घञ् । येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन्
४ रूपे “मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम् ।
परमेश्वर ! परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम्” शङ्करः ।

अवतारण न० अव+ट्-णिच्-ल्युट् । भूतादीनामावेशनेन
१ प्रादुर्भावे, (भूतनामान) २ अवरोपणे, ३ अन्यप्रस्तावने
च करणे ल्युट् स्तो । अवतारण्यथ ।
अवतारित लि० अव+ट्-णिच्-क्त । “अवरोपिते ‘सन्ता-
नार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता’ रघुः ।
अवतीर्ण लि० अव+ट्-कर्त्तरि क्त । १ कृतावगाहने २ कृताव-
रोहणे “कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागम्यसुष्णांशुरिवाव-
तीर्णः” माघः ३ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च “तदर्धमवती-
र्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः” भा० व० प० ।
अवतूलन न० तूलैरवकुण्ठाति तूलेन तूणाग्रमवघट्टयति
अव+तूल+अवघट्टनार्थे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन तूला-
यावघट्टने । [स्त्रियाम्] ।
अवतीका स्तो अवपतितं तोकमस्याः प्रा० व० । स्वतृगर्भायां
अवत्त लि० अव+दो-खण्डने कर्मणि क्त । खण्डिते “तत्
पथोरवत्तं भवति यत् हृदयस्थायि ज्वलति” शत० ब्रा० ।
अवत्तिन् लि० अवत्तमनेन इष्टा० इनि । कृतखण्डने जने
“विविधायजमानाश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति” आश्व० गृ०
अवत्सार पु० ऋषिभेदे सहि “अवत्सारस्य स्यृणवाम”
इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तः ।
अवदंश पु० अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्-कर्मणि
घञ् । मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्चणद्रव्ये “अन्य-
तममासवं पायवेदङ्गारमृत्त्यावदंशम्” सुश्रु० ।
अवदरण न० अव+ट्-भावे ल्युट् । विदारं “दृषण्योवरदरणम्”
“वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्” इति च सुश्रु० ।
अवदाघ पु० अव+दह भावे घञ् न्यङ्गा० हस्य घः । निदाघे ।
अवदात पु० अव+दै-क्त । १ शुभ्रे, २ पीते च वर्से । इतद्वति
४ विशुद्धे “अन्यस्मिन् जन्मनि च न कृतमवदातम्”
काद० । ५ मनोज्ञे च लि० ।
अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १ खण्डने, २ पराक्रमे ३ अति-
क्रमे ४ शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट् ।
५ वीरणमूले न० ।
अवदारक लि० अवदारयति अव+ट्-णिच्-खुल् ।
१ विदारके अवयवविभागकारके । २ खनिते पु० ।
अवदारण न० अव+ट्-णिच्-भावे ल्युट् । १ विदारणे अव-
यवविभाजने । करणे ल्युट् । २ खनिते । [विभाजिते ।
अवदारित लि० अव+ट्-णिच्-कर्मणि क्त । विदारिते
अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा० व० । वीरण-
मूले तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिर्वैद्यके प्रसिद्धा

अव+दह-भावे घञ् । २ज्वरादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं
 सोपानमिव । वीरणमूले (खसूखसू) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ङृ-क्त । १द्वैधीभूते २विभक्ते च ।
 अवदोह पु० अवदुहते अव+दुह-कर्माणि घञ् । १दुग्धे
 त्रिका० । भावे घञ् । २दोहने आकर्षणपूर्वकान्तःस्थित
 द्रवद्रव्यनिस्सारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य लि० वद-यत् न० त० । १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये,
 ४दोषे ५कथनायोग्ये च । “निरवद्यविद्योद्गोतेन द्योतितः”
 दायभा० । “ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति” भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १अवधाने “तद्वत्
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधच० । कर्माणि तव्य । २अवधेये लि०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वशात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्तते । “अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार पु० अव+ध-णिच्-भावे अच् । निश्चये तदभावाप्रका-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावाप्रकारा धोस्तत्-
 प्रकारा तु निश्चय” इति भाषा० । “सर्वत्र यदवधारणेऽप्युच्यते
 स एकान्तः” सुशु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १इयत्तापरिच्छेदे,
 अवयमित्यमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च । संख्यादिना
 ३इयत्ताकरणे “यावदवधारणे” पा० । ४अन्यतोव्यावर्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-णिच्-कर्माणि अनीयर् । ईडक्-
 तथा निश्चेतुं योग्ये । “विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्” रघुः ।
 अवधारित लि० अव+ध-णिच्-क्त । यस्य संख्यारूपादिना
 निश्चयः कृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तिश्रुते २पदार्थे च ।
 अवधार्य लि० अव+ध-णिच्-कर्माणि यत् । निश्चेतुं शक्ये
 इदमित्यमेवेति १निर्णये अव+ध-णिच्-ल्यप् । २निश्चि-
 त्यर्थे अव्य० ।
 अवधि पु० अव+धा-कि । १सीमायां, २काले “सर्वे निदा-
 षावधिना विमृष्टाः” रघुः । “निदाषावधिना निदाष-
 ककालेन” मल्लि० । ३चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 कि । ४अपादाने । “मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्
 तयोः” भर्तृ० आधारे कि । ५विले गते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रवाहमवधि” क्त्वा

यावद्वस्तुवृत्त्यमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता
 देशकृता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वाऽन्ते दैशिकी । “आसा-
 वधि विमोक्षान्तमित्यादौ” पूर्वा “आसकाल” समा-
 रम्भ जपेन्मोक्षावधि प्रिये” इत्यादौ परा कालिकी “सखी-
 कर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयापेक्षया विभागान्तरत्वम् । तच्च पञ्चम्याऽपि
 बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागान्तरत्वात्
 तथात्वम् । एवं मासात् पूर्वं घट इत्यादौ मासतो-
 विभागान्तरत्वात् घटादेस्तवधिकत्वम् तत्र अयमस्मात्
 पूर्वकालवर्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पूर्वदेश-
 वर्तीत्यादौ दैशिकं “माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोऽव्य-
 स्येति सि० कौ० “सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
 व्याहृतं हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि ।
 चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं सर्वं सावधि
 नावधिर्गङ्गां प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ” दैशिकं बुद्धि-
 कल्पिञ्चावधित्वम् “सरशापावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतदवध्योः” पा० इत्यत्र दैशिकम् ।
 अवधिमत् लि० अवधिरस्यस्य मतप् । अवधिविशिष्टे अवधि
 मत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकतयान्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भावः स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 बाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्वरसं-
 सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये” सि० कौ० ।
 अवधीयमान लि० अव+धा कर्माणि शानच् । यस्मिन्
 विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवघातायाम् अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । अवधीर-
 वति ते आवधधीरत् त । अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत्
 त । अवधीरितः अवधीरी “रसैः कथा यस्य सुधावधी-

रिणी' नै० अवैत्यस्योपसर्गत्वे "इतीव धारामरधीर्येति
नैषध० धात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १ अवज्ञायां २ तिरस्कारे
च "कतव्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं
मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां
करभोरु ! मन्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्कार्ये न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च
अवधूत लि० अव+धू-क्त । १ कस्मिन्ने "पवनानवधूतवसनान्त्यै-
कया" माघः "विदधेऽवधूतसुरसद्वासम्पदम्" माघः ।
कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २ उपनिषद्भेदे । ३ अभिभूते, ४ निव-
र्त्तिते, "अवधूतं रक्षो अवधूता अरातयः" शत० ब्रा०
५ अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णान् आत्मन्येव
स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स
उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्णाश्रमधर्मत्यागिनि ईसद्व्यासिनि
पु० । "अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् ।
तत्त्वमस्यर्थसिद्धत्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वर-
सान् प्रभुङ्क्ते कृताशनश्चापि हि सर्वभक्षकः । तथैव
योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः"
इति च तन्निर्मुक्तिलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ३२० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे
यदुद्धवं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "अत्ता-
प्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं
यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् ।
कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवत् । कुतो
बुद्धिरियं ब्रह्मन्कर्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भवाङ्गीकं
विद्वांसरति बालवत् । प्रायोधर्मार्थकामेषु विवित्सायाञ्च
मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषा यशसा श्रिया । त्वन्त
कल्यः कविर्देवः सुभगोमितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे कर्त्तुं
जडोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभद-
वाग्निना । न तप्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गाम्भःस्थ इव द्विपः ।
त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् ! आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि
स्वर्गविहीनस्य भवतः केवलात्मनः" इति यदुद्धवेण
तल्लक्षणमुक्तम् । एवं यदुना प्रष्टुः स यदाह तदेव अवधूतगीतम् ।
तेन च "सन्नि मे बहवोराजन् ! गुरवोबुद्धिपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय सुखोऽटामीह तान् शृणु । पृथिवी
वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः
पतंगोमधुकुङ्कुजः । मधुहाहरिणो मोनः पिङ्गला कुर-
रोऽर्भकः । कुमारी शरकत् सर्प जर्खनाभः सुपेशकत् ।

ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिञ्जार्हति
भिरतेषामन्वशित्तमनुक्रमात्" इत्युपक्रम्य चित्यादिभ्यश्चतु-
र्विंशतेर्यथा यत् शिञ्जितं तद्वस्मितम् तद्विस्तरस्तु ६
नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तत्रैवानुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू-णिच्-लुक् ल्युट् । १ चालने । (भाङ्गा)
इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनव-
धूननम्" मनुः । २ चिकित्साभेदे च "तत्र तस्मिन् गला-
पीडं कुर्यान्नाप्यवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट्] अवचूर्णने ।
अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि-कृत्यर्थे णिच्-भावे
अवधूत लि० अव+धू-अन्तर्भूतण्यर्थः कर्मणि क्त । १ अव-
धारिते निश्चिते "अनवधूताज्ञानसंशयविपर्यासस्तु यं कञ्चित्
पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा० कौ० । २ कृतनियमे
३ विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४ स्थापिते च ।

अवधृष्य लि० अव+धृष-कर्मणि क्यप् । १ अवधर्षणीये २ तिर-
स्कारार्थे । ३ निश्चयेनावधार्ये "नियतं यत्ते रजसं मृत्योऽन-
वधृष्यम्" श्रुतिः "अनवधृष्योहि भवत्तनवधृष्यः" शत० ब्रा० ।
५ पराभवनीये च । अव+धृष-ल्यप् । ईधर्षित्वेत्यर्थे अव्य० ।
अवधेय लि० अव+धा-यत् । १ निवेशे २ स्थापनीये यत्र
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ अज्ञेये "प्रतिपित्सित
मर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
"अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिन्नस्तवदुपेक्ष्येत" इति च
सा० कौ० । ४ ज्ञेये च । भावे यत् । ५ अवधाने न० ।

अव(ब)ध्र लि० अव+धृ-मूलविभु० क वध-रक् न० त० वा ।
अहिंसके । "अव(ब)ध्र-ज्योतिरदितेर्हतावधः" ऋ०
७, ८, १०, "अव(ब)ध्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स-वञ् । १ परित्यागे, २ चूर्णिते,
३ निन्दायाञ्च "अवध्वंसद्वारुणः" अथ० ५, २२, ३ ।

अवध्वस्त लि० अव+ध्वन्स-क्त । १ नष्टे २ निन्दिते ३ अव-
चूर्णिते ४ त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १ प्रीणने, २ रक्षणे, ३ प्रीतौ च "समनि-
न्दानवनाशजनतालिकुलं यथैव दानवनाशम्" नलोद०
अवनत लि० अव+नम-क्त । १ अधोभूते २ आनते च ।
"अवनतगितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम्" माघः । "चतुरर्थ्यां कणा-
श्वा० कृष्ण आवनतीयः, अवनतसन्निकटदेशादौ लि० ।

अवनति स्त्री अव+नम-क्तिन् । औद्धत्याभावे, १ विनये, २ अधो-
नमने च । "धनुषामवनतिः" कादम्बरी । ३ प्रणामे च ।

अवनद्ध लि० अव+नह-क्त । १ खचिते, २ रोपिते
३ वेष्टिते ४ बद्धे च "चर्मावनद्धं दुर्गन्धिं पूर्य मूलपुरीषयोः"

मनुः । ५. दृष्ट्वादिवाद्यो न० । [वकावनम्] कुमा० ।
 अवनम् लि० अव+नम-र । अतिशयनम् “पर्याप्तपुष्पस्त-
 अवनय पु० अव+नी-भावे अच् । १. अधःपातने २. निपातने ।
 अवनयन न० अव+नी-ल्युट् । अवस्थापने । “अवनयना-
 वस्तरणे चावटवत्” कात्या० ८।५।२४ । “गर्तेषु प्रोक्ष्य
 शेषोदकसेचनम्” वेददी० तेन ३ तदर्थेऽपि ।
 अवनाट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासिकाया-
 नाटादेशः अर्थ आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।
 अवनाय पु० अव+नी “अवोदोर्नयः” पा० अचोबाधकः
 घञ् । १. अधोनयने अधःप्रापणे । [नतौ ।
 अवनाम पु० अव+नम-घञ् । अवनतौ अधोभूत्वा कृतायां
 अवनि (नी) स्त्री अव-अनि । भसौ । “सुसाधितायामवनौ”
 इति सू० सि० । वा ङीप् अवनीत्यपि । “दीनदयालुतया-
 ऽवनिपाल” “सुसमृद्धवनी दृष्टाऽवनी सुवनी संप्रवदत्-
 पिकापि का इति च नैष० । करणे अनि । २. अङ्गुलीषु
 व० व० निरु० । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३. नद्यां
 निरु० “सं यं स्तुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं स्वतरोरोध-
 चक्रा” ऋ० १, १६०, ७ । दीर्घान्तः ४. लायमाणलतायां
 राजनि० ।
 अवनिक्त लि० अव+निज-क्त । १. जालिते २. शोधिते च ।
 अवनि(नी)नाथ पु० इत० । नृपे भूपतौ अवनी(नि)
 नायकादयोऽप्यत्र ।
 अवनि(नी)पति इत० । नृपे अवनिस्त्रास्यादयोऽप्यत्र । “पतिर-
 वनीपतीनां तैश्चकास्ते चतुर्भिः” रघुः ।
 अव(नि)नौपाल इत० । नृपे “इत्यमसुं विलपन्तमसुञ्च-
 दीनदयालुतयावनिपालः नैष० । “कतिचिदवनिपालः
 शर्वरीः शर्वकल्पः” रघुः ।
 अवनीश पु० इत० । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।
 अवनेजन न० अव+निज-ल्युट् । १. प्रक्षालने “न कुर्व्यादुगुरु
 पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” मनुः । आत्रे पिण्डदानार्थं
 मास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २. संस्कारभेदे च । “दक्षि-
 णस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातादिभ्यस्तदुत्तरं मध्य-
 स्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु पितादिभ्यस्तदुत्तरं स्थित
 प्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेना
 वनेजनं कर्त्तव्यम्” कल्पप्रदीपः । रघुनन्दनेन मातृप-
 त्र्योनाहत इति भेदः ।
 अवन्ति पु० अव-भि । मालवदेशे । स च वृ० स०
 कूर्मचक्रविभागे “अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य “आक-

रवणावन्तिकदशपुरनोर्हो” इति उक्तः दक्षिणदेशस्य ।
 तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्तिविशेषः उज्ज-
 यिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् ।
 “अवन्तिनाथोऽयमुदयवाङ्मरित्युपक्रम्य “असौ महा-
 कालनिकेतनस्य वसन्तदूरे किल चन्द्रमौलेः” ।
 “अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पि-
 तासु विहर्तुम् ? च रघौ तथावस्थितम् । ज्योतिर्वि०
 विक्रमवर्षवर्षेने “यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी
 सदा महाकालमहेशयोगिनी । समान्विता प्राण-
 पवर्गदायिनी श्रीविक्रमाकोऽवनिपो जयत्यपि” तस्मिन्
 सदा विक्रममेदिनीशे विराजमाने शमवन्तिकायाम् ।
 सर्वप्रजामण्डलसौख्यसम्पन्नं सर्वत्र च वेदकर्म” ।
 तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तरं यथोक्तं सि० शि० ।
 “यथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्यादयम
 कोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि
 प्रतीच्यान्” । इयञ्च लङ्कास्थानात् मूढस्तपोऽङ्गशे मेरु
 पर्यन्तगतरेखायां समस्तलस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव ।
 “निरक्षदेशात् क्षितिषोऽङ्गशे भवेदवन्ती गणितेन
 यस्मात् । तदन्तरं षोडशसंयुग्मं स्यात्तुभूमानमस्मात्
 बद्ध किं तदुक्तम्” । इल्लण्डीयमानचित्तवेदिनस्तु सम
 स्तलस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्येति वर्णयन्ति ।
 इयञ्च मोक्षपुरी “अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
 अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ।
 पुरा० । भा० उ० प० जम्बुखण्डविभागे जनपदगणनायाम्
 “कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः” इति उक्तेरस्य जन-
 पदवाचितया इदन्तत्वाच्च ततो भवादौ जम् । आवन्त्यः
 तदुभवादौ लि० । बद्धेषु च तद्राजनि जम्बुखण्डे ।
 अवन्त्यः तद्देशवासिषु व० व० । तद्देशनृपे च । स्वार्थे कन्
 अवन्तीनगर्याम् “काशीकाञ्ची अवन्तिका” पुरा० ।
 अवन्तीपुर न० अवन्तिः पूः अच् समा० । अवन्तिनगरे
 उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।
 अव(न्ति)न्तीब्रह्मा पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।
 अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काङ्क्षिके ।
 अवपन्न लि० अव+पद-क्त । १. संसृष्टे २. सहपक्वे च “केशकी-
 टावपन्नं पदा स्मृष्टं कामतः” मनुः । “अवपन्नं
 संसर्गदूषितम्” कुल्लू० । “केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिः स्मृष्टं
 तथैव च” हारी० अवपन्नं सहपक्वम् प्रा० त० रघु० ।
 अवपाक पु० अव+अपकर्षे पच-घञ् । १. अपकटपाके । कर्माणि

घञ् । १ अपकृष्टपक्वे । “त्वच्च उत्कर्त्तुं नमवपाकानां संव्रजम्” शत० ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत-भावे घञ् । अधःपतने । पत-
णिच्-भावे अच् । २ पातने “शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने
“चोत्तमोदमः” या० सू० । आधारे घञ् । ३ गते “अवपा-
तस्तु हृदयार्थे गते हृद्रे हृणादिना” इति यादवोक्ते गज-
वारणार्थे ४ गते भेदे च “रोधांसि निघ्नचवपातमग्नम्” रघुः
अवपात्र लि० अव+भोजनायोग्यं पात्रं यस्य । यस्य भोजनेन
पात्रे दुष्टेऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पति-
तन्त्रे च्छादौ जने । [अवपात्रितशब्दार्थे ।

अवपात्रित लि० अवपात्र+कथ्यर्थे णिच्-क्त । भिक्षोदकीकृते
अवपाद पु० अव+पद-घञ् । अधःपतने “देवावै आदित्याः
खर्गाहोकादवपादाहिभिः” ता० ब्रा० ।

अवपाशित लि० अवपाशः समन्तात् पाशो जाताः स्य तार० इतच् ।
पाशवद्दे “पश्याम्यैव हि कण्ठे त्वां कालपाशायपाशितम्” रा०
अवपीड लि० अवपीडयति अव+पीड-अच् । १ समन्तात् पीडके
“चिकित्साविशेषे पु० २ वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्” सुश्रु०
“प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रशमनं तथा । शिरोविरेचनं
चेति नस्तः कर्म्म च पञ्चधा” इति चक्रदत्तोक्ते शनासिका-
चिकित्साभेदे च । तल्लक्षणं तल्लवोक्तं यथा “अवपीड्य
दीयते यस्यादवपीडस्ततस्तु सः । शोषनः स्तम्भनश्च
स्यादवपीडो द्विधा मतः” इति ।

अवपीडन न० अव+पीड-णिच् ल्युट् । १ निष्पीडने ।
सुश्रुतोक्ते २ पीडनदोषभेदे “अतिपीडितता शिथिलपीडि-
तताभूयोभूयोवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडन-
दोषाः” । युच् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री “अङ्गा-
वपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा” सुश्रु० । [तीर्त्से च ।
अवप्लुत लि० अव+प्लु-क्त । समन्तात् सित्ते १ आर्द्रभूते २ अव-
अववन्ध पु० अवबध्यते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे घञ् ।
सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्मान्त्रये । “पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्त-
व्यपाश्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्तस्वधिकमूर्च्छिता”
इत्युक्तस्य “उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्तशर्कराः ।
तथा वर्त्तशुष्कार्गस्तथैवाञ्जननामिका । वहलं वर्त्त-
यच्चापि व्याधिवर्त्तावबन्धकः” इत्यादीन्युक्ता “न समं
आदयेदक्षि भवेद्वन्धः स वर्त्तन” इति लक्षिते १ रोगभेदे
वर्त्तावबन्ध इत्येकं नामैयुचितम् । भावे घञ् । समन्तात्
२ बन्धने च । [बन्धे च ।

अववाधा स्त्री अव+वाध-अ । १ समन्तात् वाधायां २ प्रति-

अववाहुक पु० अवबद्धो वाहुर्येन प्रा० व० । सुश्रुतोक्ते वायु-
रोगभेदे यथा “अंसदेशस्थितोवायुः शोषयित्वांसबन्धनम् ।
शिरास्वाकुञ्च्य तत्स्थो जनयत्यववाहुकम्” । [ज्ञातरि ।
अवबुद्ध लि० अव+बुध-कर्म्मणि क्त । १ ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।
अवबोध पु० अव+बुध-भावे घञ् । जागरणे । “यौ तु स्वप्राव-
बोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ” मनुः । २ ज्ञानमात्रे च
“स्वभर्त्तुनामपहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः”
रघुः “भाववबोधकलुषा दयितेव रात्रौ” रघुः । प्रतिकूलेषु
तैश्चैव्यावबोधः क्रोध इष्यते” सा० द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध-णिच्-खुल् । १ अर्के ।
नृपाणां निद्राभङ्गकारके २ स्तुतिपाठकादौ च ३ ज्ञापके लि० ।
अवबोधन न० अव+बुध-णिच्-ल्युट् । ज्ञापने । “स्वेतरार्था-
नच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने” शब्दशक्ति० ।

अवभर्जित लि० अव+भस्ज-क्त भर्ज्जादेशः । १ भस्मे २ दग्धे च ।
अवभाषण न० अव+भाष-ल्युट् । कथने “व्यापारान्तर-
सक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरो” सा० द० ।

अवभास पु० अव+भास-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ प्रकाशे
अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे ३ मिथ्याज्ञाने च ।

अवभासक लि० अवभासयति अव+भास-णिच्-खुल् ।
१ प्रकाशके सर्ववभासके कूटस्थे चैतन्ये न० । “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” श्रुतेः “यदादित्यगतं तेजो जगत्भासय-
तेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्”
गीतोक्तेस्तस्य सर्ववभासकत्वम् ।

अवभासित लि० अव+भास+णिच्-कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते ।
अवभृथ पु० अव+भृ-कथन् । मुख्ययज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १ यज्ञ-
शेषकर्म्मणि, यज्ञाङ्गभूते यज्ञान्ते कार्ये २ स्नाने च । “नावभृथं
सरस्वत्याम्” कात्या० २४, ६, २२, “सरस्वत्यां नावभृथं
कुर्यात्” कर्कः “परिपार्श्वेषूदकेषु” “असत्सूद्रुत्य ततः” कात्या०
२४, ६, २३, २४ “महति पात्रे कटाहादौ” कर्कः । अवभृथ-
ज्ञानविधिश्च तैत्तरीयब्राह्मणे २ अष्टके ६ अ० ६ अ०
“यद्देवा देवहेडनाम्” इत्यारभ्य “समिदसि जगत्तीणि
“चेत्यनुवाकपर्यन्ते उक्तः । “स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि”
माघः “सर्वे नोऽभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते” । “तथा-
ऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शङ्गिमाप्नुयात्” । या० सू०
“भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि” “प्रीत्या-
श्वमेधावभृथाद्र्मूर्त्तेः” “आतरावभृथाप्नुतो मुनिः”
इति च रघुः ।

अवभ्रट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासिकाया-

भ्रष्टादेशः अस्यर्थे अच् । अवतननासिके (खांदा) ।

अवम लि० अव+अमच् । १रक्तके २पितृगणभेदे पु० “अव-
मैस्त जव्यैः काव्यैस्ते पितृभिर्भक्षितस्य मधुमतोनाराशंसस्य”
ता० ब्रा० “त्रिविधाः पितरः अवमाः जव्याः काव्याश्चेति
अनुसवनं नाराशंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रक्तकैः
एतत्संचकैः पितृभिः” भा० । अपादानेऽमच् । ३पापे
४तद्वति ५कृतसिते च लि० । अवोभवः अवस्ताद्भवः “अवोऽ-
धसोर्लोपश्चेति” सः अन्यलोपः । ईअधमे लि० “अनल-
कानलकानमवमां पुरीम्” रघुः । “या त जक्तिरवमा या
परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुरुहूत बोधि” ऋ० ६,
२१, ५ “प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानीच्यते
सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहा”
इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारश्च
सि० शि० “शशाङ्कमासोनितसावनेन ०, २८, १० लिंशद्विताः
लब्धदिनेस्तु चान्द्रेः । रुद्रांशकोनाविरसैः ६३, ५४, ३३
क्षयाहः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसः
शून्यम् अष्टाविंशतिर्घटिकाः दश पानीयपलानि
०, २८, १० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे लिंशत्तिथ्यात्मके
कुदिनात्मकमवसखण्डम् । यद्यनेन ०, २८, १०, लिंश-
द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैर्नैकेनावमेन
क्रियन्तीति त्वैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाविरसैः
६३, ५४, ३३ एकः क्षयाहो भवति स च सावनः एवं
कल्पेऽपि अनुपातात् । “सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः
साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्वशा-
त्तथा” इति सि० शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव ।
“दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिम्नाः खवाणवाणाश्च ग्रहिलेषुदस्ताः”
२५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स
विधुमाससंचयः । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनिं चन्द्रमासमदिनै
र्दिनक्षयाः” “अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासमदिनैक्येन
वर्जिते क्षयाहाः स्युः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा
रविभगणैरुनाञ्चान्द्रमासाः स्युः अतो विपर्ययाञ्चान्द्रमासोना-
ञ्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरुना भवमाः सावना
दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति” प्रमिता० ।
“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्मृतिरिति यत्र तद्भवत्यवम-
दिनम्” ज्योति० त०

अवमत लि० अव+मन-क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्गुश पु० अवमतोङ्गुशस्तदाघातोयेन । दुर्दान्ते गजे ।
अवमति स्त्री अव-मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे
२तिरस्कृते च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।
अवमतिथि स्त्री कर्म० । “स्युस्तिस्तिथयो वारे एकास्मिन्
अवमदिन न० कर्म० । “तिव्यन्तद्वयमेकोदिनवारो यत्र-
तद्भवत्यवमदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य लि० अव+मन-तव्य । १अवज्ञेये २अनादरणीये-
“बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः” मनुः ।
अवमन्तृ श्रि० अव+मन-तृच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि-
२तिरस्कृतरि च ।

अवमन्य पु० अवमन्याति अव+मन्य-अच् । सुश्रुतोक्ते पालीस्ये
उपद्रवरूपे १रोगभेदे “अतज्जु” नामलिङ्गे वक्ष्ये पाल्यास
पट्टवान् । उत्पाटकस्योत्पटकः श्यावः कण्डूयुतो
मृशम् । अवमन्यः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति” ।
“प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्या वमन्यके” सुश्रु० । तत्रोक्ते शूक-
दीर्घनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा “लिङ्गट्टहिमिच्छतामक्रम
प्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते
तद्यथा सर्पिका अशीलिका ग्रथितं कुम्भीका अलजी
मृदितं सम्मृदपिडका अवमन्य” इत्युपक्रम्य । “दीर्घां वङ्गप्रश्च
पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां
वेदनारोमहर्षकत्” तत्रैव लक्षितः । “अवमन्ये गते
पाकं भिन्ने तैलं विधीयते” सुश्रु० । ३अवमन्यनकारके लि०
अवमर्ह पु० अव+मृद-घञ् । ४पीडने । “सच त्वमासाद्य
रणावमर्हम्” रामा० २राज्याङ्गभेदे “अवमर्हः प्रतीघात
स्तथा चैव बलीयसाम्” इति भा० शा० राजधर्मे ।

अवमर्ष पु० अव+मृष-घञ् । १आलोचनायाम्, “सुखं प्रति-
सुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः”
इत्युपक्रम्य “यत्र सुखफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति स्मृतः सा० द०
लक्षिते २नाटकस्य सम्यग्भेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।

अवमान पु० अव+मन-भावे घञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च
“अमृतस्यैव चाकाङ्क्षेदेवमानस्य सर्वदा” मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन-युच् । अपमानकरणे “तच्च-
ज्ञानापदीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमानना” सा० द० । भावे ल्युट् ।
अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्” हेमच० ।

अवमानित लि० अव+चुरा० मन-क्त । १कृतापमाने
२कृतानादरे च विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
निता” सा० द० ।

अवमानिन् लि० अव+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-
ज्ञातरि २ अनाद्वयभागे च “धिङ्मासुपनतश्रेयोऽवमा-
निनम्” शकुन्तला । [२ अनादरणीये च ।

अवमाननीय लि० अव+चु०-मन-अनीयर् । १ अवज्ञेये
अवमान्य लि० अव+मन-ण्यत् । १ अवज्ञेये २ तिरस्कृत्ये च
सानुज्ञाध्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्” मनुः
अव+चु० मन-ल्यप् । २ अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज-भावे ल्युट् । १ प्रक्षालने करणे
ल्युट् । २ तत्साधने जलादौ “इमा ते वाजिघ्नवमार्जना
नाम्” ऋ० १, १६३, ५, “अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि” भा० ।

अवमूर्द्धन् लि० अवनतो मूर्द्धाऽस्य । अवनतमस्तके ।
अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा सन् शेते शी-अच् । अधो-
मुखतया शयिनि मनुष्ये । “उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया
मनुष्याः” इत्युक्तेः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम्
२ तथाभूततया शयिमात्रे लि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये
अवमोटन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचडान) परि-
वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोटने ।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट् । अपगमसाधने
“देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यस्तृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
यद्विवाचनं चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि यत् स्वपतश्च
जाग्रतश्चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चै-
नश्चक्रम तस्यावयजनमस्यैनसएनसोऽवयजनमसि” ताण्ड्यब्रा०
“अवयजनम् अपगमनसाधनम्” भा० ।

अवयव पु० अवयूयते कार्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु-कर्मणि
अप । १ द्रव्यारम्भके द्रव्ये “यथा परमाणुः द्वाणुकं द्वाणु-
कस्त्वसरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयविपर्यन्तानि स-
र्वानि द्रव्याणि स्वान्त्रिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” वै० सू०
उक्तेः । अन्त्यावयविभिर्द्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न
कस्यचिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽवस्थित्याऽवयवत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादा-
नकारणतया समवायिकारणतया च व्यवहियते
अधिकमवयविशब्दे बध्यते “अनित्या च तदन्या स्यात्
सैवावयवयोगिनी” भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-

यवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्यक्, घटादौ अवच्छिन्न
परिमाणवत्त्वेन तत्वातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-
मेवावयवत्वम् । यु अमिन्त्रणे अप् । २ देहे तस्यान्यावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायस्यून्यत्वात्
तथात्वम् ३ हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषान्तरात्वात् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे
उक्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते
क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते “सर्वाङ्गप्रत्य-
ङ्गानि युगयत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-
त्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले
परिपक्वे केशरमासांस्थिमज्जानः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रक-
र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां
सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव
वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्व-
ङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येव काल
प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति” । अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते ।
“तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः क्तिस्तु
व्यक्ताङ्गतापरा । ४ समुदायस्य एकदेशे “पदे न वर्णाविद्यन्ते
वर्णेष्ववयवा न च” भर्तृहरिः “क्तेनाहोरात्रावयवाः” पा० ।
“क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिहृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न
शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्” फ० भा० “गुणभूतैरव-
यवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति
व्यवदिश्यते” वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिका-
दीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
पुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतसिद्धपरा
र्थानुमानसाधनेषु ५ वाक्येषु च । ते चावयवाः पञ्च
इति बहवः तत्र इत्यन्ये । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः हेतुदाहरणो
पनयरूपा वा मतभेदेन त्रयः । यथा पर्वतो वज्रिमात्, धूमात्,
योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसम्, वज्रिव्याधोधूमो
धूमवांश्चायम् तस्माद्वज्रिमान् । प्रतिज्ञादीनां लक्षणानि च
तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणि-
कते अनुमानखण्डान्तर्गते इत्यन्ये । ७ उपकरणमात्रे च ।
अवयविन् लि० अवयवः कारणत्वेनाख्यस्य इति । अवयवजन्ये
द्रव्ये । अवयवित्वं च कार्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयाकिादिभिरवयवा-
द्विधतया उत्पद्यते इत्युरीकृतम् । तत्र सुक्ता० प्रमाणमप्युपन्य-
स्तम् “ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न
च परमाणूनामतोन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

च्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपप-
त्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरिति वदुपपत्तेः,
मैवं परमाणोरतोन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपु-
ञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य
दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरङ्गादिसन्ततौ कदाचिद्
दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनस-
न्ततेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः
दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च
अदृश्यद्वाराण्येन कथं त्वसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् ।
यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्यहे
परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं
तथा च त्वसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्वाणुकादेः तद-
भावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
भावात् इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
त्वादित्यत्वं तेषां चावयवावयवविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्प-
पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विश्रामो वाच्यः
यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः
स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ
विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विश्रान्तत्व-
मस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्वसरेणावेव
विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्वसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात्
घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्वसरेणोरवयवाः सावयवाः
महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न
चेदमप्रयोजकम् अपक्वमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्तुस्य
प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
दिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः । व्यख्यातञ्चै तत्
दिनकर्याम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्ज-
देवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
त्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत् समूहस्य
परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य
केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः
उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति
प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति

प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः । प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न भवतितीति भावः । दूर-
स्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य
वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति तस्य दूरस्थ केशस्य । तस्यै-
वेति एवकारश्च प्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथाच सन्नि-
धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रति
बन्धकत्वात्तद्दृश्यायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनां
मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा
अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले ।
तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वभावात्
कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादि-
परिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभा-
वादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्पर
विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर
संयुक्तानां पुञ्जात्मनान्तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वा
भावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य
प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्ति
नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव
क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच
परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्वट इति प्रतीतेर
नुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं
तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु
कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति
तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
ताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयवातिरिक्ता-
वयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पपयोरपीति अपिशब्दः
साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्वाणुकस्य सावय-
वारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यं परिमाणता-
रतम्यभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया
उभयत्र साम्यादिति भावः । नच मेरुवयवानां न
सर्पपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्पपावयवानां च न मेरुवयव
तुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वा-
च्यम् मेरुवयवसर्पपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परि-
माणतारतम्यभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्पयो-
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
स्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

शेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह यत् त्विति । असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभिचारवाराय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्वसरेष्ववयवसिद्धावित्यर्थः । तदसिद्धेरिति अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः त्वसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं तथाच त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्ताद्वाप्रयोजकत्वं द्वाणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्वसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिराशङ्कीति वाच्यम् तस्यापकष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वपि महत्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्वसरेणुपुङ्गवस्त्ववयवोति वाच्यम् विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् नच तत्संयोगवत्त्वेन घटत्वं घटोद्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्ज्ञानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात् सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु परमाणुत्वयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्वाणुकवत् द्वाणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्वाणुकैस्त्रिणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्वये द्वाणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्विभिः परमाणुभिरेव त्रिणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्वाणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलवलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गवान्तरम्भे दृश्यमानानां द्वाणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारम्भत्वे लाघवादिदिति । अयमवयवी कारणात् भिन्न एव कार्यकारणयोरैक्याभावात् नियतपूर्ववर्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सत्त्वनियमेन कार्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव “द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते” इति वै० सूत्रे अन्तरपदसुपात्तम् इति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यावेदान्तिनश्च कार्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि “तदनन्तत्त्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” “युक्तेषु शब्दान्तराच्च” शा० सू० तद्भाष्ये चोक्तम् । “युक्तेषु प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्व

मनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावदर्थ्यते दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरसुवर्णमृत्तिकादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् । तच्चासत्कार्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेरेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्पमाना नान्याऽसतो वा कार्यं नियच्छेत् असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्देवदुर्गाभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्यमानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तत उत प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् नहि बहुत्वं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तत तदास्थारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवश्रवयवी वर्त्तते । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्रस्ववैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तत तर्ह्येकत्र व्यापारेऽन्यात्वाव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः सुप्ते सन्निधीयमानस्तदहरेर्वापाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्र प्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव सुप्ते पाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेऽवयवी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्ययवयवं प्रत्यक्षेण गृह्यते नचैवं नियतं गृह्यते ।
 प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैक-
 त्वात् शङ्केणापि स्तनकार्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं, न
 चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका
 निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव
 भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका
 चेति विप्रतिषिद्धेति । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घट-
 कर्तृका किन्तु अन्यकर्तृकैति कल्प्या स्यात् तथा कपाला-
 दीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथाच सति
 घटउत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
 स्यात् न च लोके घटउत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्-
 पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतिश्च । अथ स्वकारण
 सत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्
 कथमलव्यात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः
 सम्भवति न सददसतोरसतो वा । अभावस्य च निरुपाख्य-
 त्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि
 लोके चेत्वगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि
 बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्वमसौऽभिषेकादित्येवं
 जातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा
 बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्या-
 पुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत इदमप्युपापत्स्यत
 कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यतीति । वयन्त
 पश्यामो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात्
 यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं
 कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति ।
 तन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्-
 सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते
 एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न
 कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थ-
 वत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः
 यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापार-
 सार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव
 अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाषि । न च विशेषदर्शन
 मात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्त-
 पादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति
 प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि
 पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, सम पिता सम माता सम
 आतेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वात्तत्र

तत्र युक्तं नान्यतेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकार
 संस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधाना-
 दीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन
 दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचय-
 वशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदं गजन्मोच्छेदान्त-
 रितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा
 सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा
 बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहार
 लोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवर्तितव्यः ।
 यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्विषयः कारक-
 व्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशस्याह-
 ननप्रयोजनखड्गगाद्यनेकायुधप्रसक्तिवत् । समवायिकारणे व्या-
 पारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारे
 णान्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः
 कार्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरा-
 दीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां
 लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं
 कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन
 कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्तद्वत् प्रतिपद्यते ।
 एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणा-
 दवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रे असद्व्यपदेशि-
 नः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरः
 “सदेव सौम्ये दम्य आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि । तद्वेक आ-
 क्षरसदेवेदमप्य आसीदिति” चासत् पक्षमुपलक्ष्य “कथमसतः
 सज्जायेत ?” इत्याक्षिप्य “सदेव सौम्ये दम्य आसीत्” इत्यवधार-
 यति । तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्यं स्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्ये न
 कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे
 प्रसिद्धतः यदि तु प्र । गुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्-
 पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र
 “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीयं प्रतिज्ञा प्रोक्षेत सत्त्वानन्यत्वावग-
 तेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते” भा० । “पटवच्च” शा० सू० ।
 “यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते कि
 मयं पटः किञ्चान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो
 यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभि-
 व्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमा-
 णोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारण-
 समयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपा-
 दयं भिन्नः पटः इति । एवं तन्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्यं स्पष्टं सत् तुरीयेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभि-
व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । ततः संवेष्टितपटप्रसारि-
तपटन्यायेनान्यत् कारणात् कार्यं मित्यर्थः भा०।सां०कौ०
कारणात् कार्यं स्वानन्यता दर्शिता यथा “कार्यस्य
कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि । न पटस्तन्तुभ्योभि-
द्यते तद्धर्मत्वात् इह यद्यतोभिद्यते तत्तस्य धर्मो न
भवति यथा गौरश्चक्षुः धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम् ।
उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाथयोरुपादानोपा-
देयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुप-
टयोः । तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
पटयोः संयोगाप्रामाभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्भि-
न्वयोः” नचेह संयोगाप्रामा तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति ।
इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् ।
इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते
यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषोऽ-
धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य
कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पटइति । तान्ये
तान्यवीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव-
एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तु-
भ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थ-
क्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति-
एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरो-
धात् । यथाहि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि
तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गान्यु-
त्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घट-
मुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते
न पुनरसतासत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
कृष्णार्जुनायनः “नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”
इति यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्योन भिन्नः
एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदभापादयति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिदाहकः प्रकाशकः
पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषा-
मेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं
विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिवि-
कावहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं

प्रावरणमकुर्वन्त्या अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः
प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सन्नसन्ना असंश्लेषत्वात् प्राप्तं तर्हि सत
उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण ।
न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः ।
आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
दाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः ।
अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि सते केयमसदुत्पत्तिः सती
असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या
अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटान्ना-
र्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति
पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति न वाच्यं पौनरुक्त्यात्
विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र
विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा
स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च
तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादे-
राविर्भावाय कारणपेक्षेतुपपन्नम् । न च पटरूपेण
कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धि-
त्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्” व्याख्या-
तञ्चैतदस्माभिस्तद्विधौकायां यथा “तद्धर्मत्वात् तेषां
तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ता
कत्वाद्वा । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एव ऽन्य-
व्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत् यतोभिद्यते
इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य
भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूप-
हेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्मत्वेत्यादि ।
धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति ।
अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासे
क्लृप्ता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न
एवेत्यर्थः । उपादीयते कार्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते
इत्युपादानम् कार्यस्थानागतावस्थाविशेषाश्रयरूपं कारणं
तदाश्रितसूक्ष्मावस्थापन्नं कार्यन्तूपादेयं तद्भावात् कार्य-
कारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्थानागतावस्था
अयत्नमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य-
रूपमेव अन्यस्य दुर्वचत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजन-
नाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च
पटादिजननाय तन्तवः न तु मृदादयः । न च प्रागभाव
एव तस्य नियामकः, तस्य अभावत्वेन स्वतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्यपरत्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकाले
ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह
प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापक्षका-
र्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो भिन्न
इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्तिभावादिति । संयोगश्च
अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथाच संयोगाभावः
विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न
भिद्यते तत्संयोगान्श्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः
संयोगोऽदृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः
स्वमते तत्र तन्वभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे
च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वैत विभागश्चेत्यर्थः तथा च
संयोगान्श्रयत्वस्यैव विभागान्श्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्व-
मिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादिति । अयमाश-
यः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं
महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वरूपतन इव
स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिका-
दिभिरप्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा
तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषो
ऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णापेक्षया द्विपलिक-
स्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वा-
न्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डादवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात्
गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वर्णादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचार-
वारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुला-
दण्डारोपणेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न
तथासम्भव इति अभिन्नमित्यन्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य
कार्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्या-
न्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः ।
अवीतानि व्यतिरेकव्याप्तिप्रयुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यति-
रेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्रतत्र दर्शितं प्राक् । पटइति
बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न
तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षित-
त्वमाशङ्कते स्वात्मनीत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया,
निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारणयोरभेदे
कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्योत्पत्तिविनाशबुद्ध्या
सम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनो-
त्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः
पश्चात्पुनर्द्वन्द्वः । तथा च कार्यकारणयोरभेदे तन्तुषु
पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यञ्चात्र
प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन
वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजक-
संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्यभेदवत्त्वाच्च ।
इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेद-
साधनायात्मित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति ।
ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्र वास्तव एव
भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च
बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे
इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि
वास्तवत्वापत्तिः । तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न
भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रप्रादेः प्रकाशनपाचनादिरूपना-
नाकार्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्यस्य
समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्पा-
दनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधक-
तेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव
क्रमशः उपपादयति एकास्मिन्नपीति । प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति ।
कूर्मन्त इत्यनुषङ्गः अस्मिन् पक्षे च कूर्म इत्यर्थः सार्व-
विभक्तिकः सप्तम्यास्तमित् । यथाहेति भगवद्गीता-
यामिति शेषः । असतोऽसत्त्वान्श्रयस्य, भावः सत्त्वम्, सतः
सत्त्वान्श्रयस्य न अभावः असत्त्वम्, सदसतोरेकत्र समावेशा
भावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्तिप्रा साधयति
तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना
अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः
निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्यस्य
कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनूद्य
नञा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्श-
यति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न
कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वज्रप्रादौ नानाकार्य-
दर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः ।
एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः
सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि ।
कृतमित्यवयवम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेतितृतीयान्ते-
नान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य
स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पट-
रूपेण व्यवहियन्ते इत्यपि बोध्यम् । यद्धि उभय-
वादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिवन्दि-
रूपदूषणदानायाह अथासदुपपद्यत इत्यादि । उत्पत्तिः

आद्यक्षणसंबन्धः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संयोगमात्रः गुणक्रिययोस्तदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्तिव्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषश्च अतुयोगिस्वरूपएव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्थान्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारणव्यापारापेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अथोत्पत्तिरित्यादि । दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्येव उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम् तद्वाच्यार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो घट इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन पटत्वविशिष्टस्येव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः । अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन् धर्म्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । कालान्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति वर्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः । एवमुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवसक्त्या अन्यरूपतास्वीकारेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह तस्मादियं पटोत्पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे विद्यमानतया यः कारणे समवायस्तथा च स्वसत्ताकालिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वमसत्त्वान्न न कादाचित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभयरूपमध्येऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारणव्यापारापेक्षाया अनौचित्यस्य उभयसतेऽपि तुल्यत्वात् प्रतिवन्दिसमबधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण सस्वरूपतां शङ्कते न चेति । पटरूपस्य तन्तुरुपजन्यत्वात् तेन सह कारणानां संबन्धएव कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारापेक्षेति न समानं दूषणमिति भावः । दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भवन्मते गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूपतायाः सर्वैरिष्यमाणत्वात् कारणानां च क्रियानुबन्धित्वे-

नैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटउत्पद्यते इत्यादिषु च तन्त्वादेनासत्पत्तिकारकत्वप्रतीतेश्च नोत्पत्तेः पटरूपसंबन्धरूपतेति भावः ।

अवयाज् पु० अव+यज-रिक् । अपकृष्टयाजको संबुद्धौ अवयाः अवयात् लि० अव+या-हच् । पृथक् कर्त्तरि । “अदितिर्भवास्ववयाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८, ४८, २ । “अवयाता पृथक्कर्त्ता” भा० ।

अवयान न० अव+या-ल्युट् । अपगतौ “इयं धीर्भूया अवयानमेषाम्” ऋ० १, १८५, ८, “एषां पापानामवयानमपगमम्” भा० ।

अवयुन लि० वयुनं प्रज्ञा निरु० न० व० । प्रज्ञाश्रित्ये । “सदत्तमोऽवयुनम्” ऋ० २, २१, २,

अवर पूजयां कण्डू० प० सक० सेट । अवर्थति पूजतयीत्यर्थः ।

अवर लि० वृ-बा० अप् न० त० । १ चरमे, २ अधमे, ३ कार्ये च । पञ्चाद्वर्त्तिनिर्देशे ईकाले पु० ७ दिशि स्त्री षतवर्त्तिनि लि० । हस्तिजङ्घायाः ६ पञ्चादेशे न० । “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय” गी० अस्य व्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्थम् ङसिङ्गेऽस्तु वा । “अङ्गधानः परां विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरस्मादिति च । व्यवस्था च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता यदवरं कौशाम्ब्याः । कालकृता यदवरमापहायण्याः । बुद्धिकल्पिता अवरदपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्वनामकार्थं मासावराय इत्यादि । च “इषुमात्रावरं स्थण्डिलमुपलिप्य” गृ० सू० । ५ त० । अत्यन्तश्रेष्ठे लि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जनि-ङ । १ कनिष्ठसोदरे भ्रातरि, २ मूढे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जघन्यजत्वात् तथात्वम् ३ कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४ मूढायाञ्च स्त्री टाप् । “अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मां तु लक्ष्मणम्” रामा० “यदि स्त्री यदवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्” मनुः “विदर्भराजावरजा तथैवम्” । “रावणावरजा तत्र राघवं मदनाह्वरा” इति च रघुः ५ पञ्चाज्जातमात्रे लि० । आत्मभूरवरजाखिलप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वभाययौ” माघः ।

अवरत लि० अव+रम-क्त । विभ्रान्ते अनवरतं सततम् । अवरतस् अव्य० अवर+तसिल् । अवरः अवरस्मिन् अवरस्मादित्यर्थे । अवरतः रमणीयम् आगतः, वसति वा ।

अवरति स्त्री अव+रम-क्तिन् । १ विरामे, २ निवृत्तौ च ।

अवरवर्ष पु० कर्म० । मूढे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन-ड । शूद्रे
“आ त इष्टिनिपातेन स्पर्शनावरवर्णजः” “ब्राह्मणान्
बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च सनुः ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । १सूत्र्ये
२अर्कटके च । अवरम् अवसं व्रतमस्य । ३हीनव्रते लि० ।

अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
प्रश्नमीसप्रमीष्टत्तेरवरशब्दस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्,
आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि
अवरार्द्धं न० कर्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म” पितृणाम-
परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-
ष्टह्य” शत० ब्रा० २देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्धं लि० अवरार्द्धं भवः यत् । शेषभागभवे । न
वरत्वेन अर्ध्यते ऋध-णिच्-कर्मणि यत् । न्यूने ।
“नावरार्द्धं ततः कुर्यात् पूर्यपात्रमिति स्थितिः” छन्दो०
परि० । “अवरार्द्धं न्यूनम्” स० त० रघु० “दशगवावरार्द्धं
दक्षिणा” आ० ऋ० ।

अवरोण लि० अव+रिङ-क्त । तिरस्कृते । [न्ताले ।

अवरीयस् लि० न वरीयान् न० त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-

अवरुग्ण लि० अव+रुज-क्त । १भग्ने २रोगान्विते च ।

अवरुद्ध लि० अव+रुध-क्त । १प्रतिरुद्धे अव्यैरसंलक्षिते २गुप्ते
च “अस्ति कश्चिद्वाजस्तुल्यवरुद्धचरन्” दशकु० इतर
गमननिषेधेन रक्षितायां ३स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १अवरोधने २प्रतिरोधे
“इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ” श्रुतिः ।

अवरुद्ध लि० अव+रुह-क्त । १कृतावरुद्धे उच्चस्थानात्
निम्नगते । २उत्पादिते वृत्तादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच-णिच्-
ण्वल् । अवरोचके रोगभेदे “स्नेहगन्धिरुचं तत्र काम-
वासवरोचकः” सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध-भावे घञ् । १निरोधे “फेनाय-
मानं स्रोतोऽवरोधः” सुश्रु० वलादि० मनुष्ये वा ठनो
बाधक इति अवरोधवान् अवरोधो अवरोधयुक्ते लि० ।
कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां २योषिति, ३राज
दारेषु च । “तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
“कलत्रवन्तसात्मनः अवरोधे महत्यपि” रघुः आधारे घञ् ।

४राजान्तःपुरे । “पश्चाद्वरोधे शतयोमदीयैः” इति रघुः ।

“निन्ये विनीतैरवरोधदत्तैः” कुमा० । “विस्तृतवस्त्रमवरो-
धवधूःपपात” माघः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधेन० ।

अवरोधक लि० अव+रुध-ण्वल् । १प्रतिरोधके २आवरके
च । “सुधन्वा वीर्यवाजाजा मिथिलामवरोधकः” रामा०
आर्षत्वात् कर्मणि न षष्ठी ।

अवरोधायन न० ईत० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्वरक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-
न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १वामनादौ । अवरोधः स्थानं
निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । “नृपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री ।
“ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” माघः ।

अवरोधिन् लि० अवरोधयि अव+रुध-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
१रोधके २आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह-णिच्-पः ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित लि० अव+रुह-णिच्-पः क्त । उत्पादिते ।

अवरोह पु० अव+रुह-घञ् । १अवतरणे, (नामा) ऊर्ध्व-
देशाच्चिह्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां घ । तरोर्मूला-
दपपर्यन्तमारुढायां २गुडूच्यादिलतायाम् । ३अपादाने
घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने
सर्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-
प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्यये-
ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० ।

“इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारुढानां
ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तमुपित्वा-
ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-
णीयचरणाब्राह्मणादियोनिभावमापद्यन्ते कपूचचरणाः स्वा-
दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न
कर्मणोऽवरोहन्ति? आहोस्ति साहचर्याः? इति किं तावत्
प्राप्तं निरनुशया इति । कुतः? यावत्सम्प्राप्तमिति विशेष-
णात् । सम्प्राप्तमन्वेनात्र कर्माशय उच्यते सम्पत्त्यनेना-
स्माज्जोकादसुं लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्प्राप्तमुपि-
त्येति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दशयति । “तेषां यदा
तत्पर्यवैतोति” च श्रुत्यन्तरेणैव एवाधेः प्रदर्श्यते । स्यादे-
तत् यावदनुशिल्लोक उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति
कल्पयिष्यामीति नैवं कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र
परामर्शात् । “प्राप्तान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-
यम् । तस्माज्जोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्माणि” इति
ह्यपरा श्रुतिर्व्यक्तिज्ञेयविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्यैवैह कृतस्य
कर्मणस्तत्र क्षयितां दशयति । अपि च प्रायश्चमनारभ्य-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्तानुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति नह्य विशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटइत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृतात्यये अनुशयवानिति” । येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदस्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रलीयते सविहकिरणसंपर्काद्विमकरकाइव हतभ्युगच्छिः संपर्कादिव च घटकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवमभव रोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्रय इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् शूद्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टश्रायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूपउपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन्त इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयी नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽवति ते तथानुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषेणावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढः । वादं तथापि स्वल्पकर्मार्थशेषमात्रेण तत्तावस्यातुं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलसुपसम्नः चिरप्रवासात् परिशीणवहूपकरणः कुलपादकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एव-

मनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदप्येकं स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कश्चित् फललेशं जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणोऽष्टादिना स्वर्गमन्वभवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्पेत्त ततो रमणीयएवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपपद्येत “तद्य इह रमणीयचरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादासुद्भूतफलं कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्ति । यदप्युक्तं यत्किञ्चित्त्वविशेषेण परामर्शात् सर्वस्येककृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसङ्गावस्थावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिहकृतमासुद्भूतफलं कर्मान्तरभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षयित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यक्तं तत्र केनचित् कर्मणासुद्भूतं के फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनुशयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्तेतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततोवक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्तेतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेव प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणः युगपत्फलारम्भमसम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेककर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभतइति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कश्चित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कश्चिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते ।
सृष्टिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य-
चिरमभ्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् सुकृतं कर्म
कृतस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमु-
च्यते” इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं
कर्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः
सर्गनरकतिर्यग्योनिप्राधिकारानवगमात् धर्माधर्मास्तु-
पत्तौ निमित्ताभावाद्बोद्धव्या जातिरूपपद्येत ब्रह्महत्या-
दीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाण-
मुपपद्येत । नच धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनतादि
समधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ।
नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रयाणमभिव्यञ्जकं
सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना ।
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्छेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽप्युत्तिसृष्ट्यावयति न दुर्बलस्येति ।
तस्मात् श्रुतिसृष्टितिन्यायविरोधादक्षिप्तोयमशेषकर्मणोऽभिव्यक्ते-
रभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्मुक्तप्रसङ्ग इत्ययमप्य
स्थाने संभवः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः । तस्मात्
स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरोहन्तो यथेत-
मनेवच्चावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
अनेवमिति तद्विपर्ययणेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
ऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागत-
मिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्तनादभ्यासिदसंख्यानाच्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तत्रैव
“स्वाभावप्रापत्तिरूपपत्तेः” शा० सू० । “इष्टादिकारिण-
श्चन्द्रमसमारुह्य तांस्मिन् यावत्सम्प्राप्तमपित्वा ततः सातु-
शया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते
तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते
यथेतमाकाशमाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
ऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशयः किमा-
काशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
साम्यमिति ? तत्र प्राप्तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा, तथा च वायु-

र्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यचराणि तत् स्वरूपोपपत्तावेव-
कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः
आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्ते इति । चन्द्रमण्डले यदन्त्यं
शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रचीयमानं
सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततोवायोर्वशमेति ततो धूमा
दिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमित्या-
दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नह्य-
न्यस्यान्यभावोऽसंख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
च वाष्पादिक्रमेणावरोहोऽनोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशे-
न नित्यसंबन्धान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत ।
श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्यायमेव अत आकाशादि-
तुल्यत्वापत्तिरेवाकाशादिभाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
चिरेण विशेषात्” शा० सू० “तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विषयः किं दीर्घं कालं पूर्वं-
पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति ? उताल्पमल्प-
मिति ? तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं
प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति । अल्पमल्पकालमाकाशादि
भावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत
एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं
विशिर्नाष्ट “अतो वै खलु दुर्निष्प्रपततरमिति” । तकार एकः
छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तोऽमन्तव्यः दुर्निष्प्रपततरं दुर्निः-
क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निसरणमभवती-
त्यर्थः । तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुख
निःप्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निः-
प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्निवधौ शरी-
रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्व्रीह्यादिभावा-
पत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति” भा० । “अन्या-
धिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्” सू० “तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्ष-
णानन्तरं पथते” इह व्रीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा
जायन्ते” इति । तत्र संशयः किमस्मिन्निवधौ स्थावरजात्या-
पक्षाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति ? आहोस्वित्
चेत्तज्ज्ञानराधिष्ठितेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति ? किं तावत्
प्राप्तं स्थावरजात्यापक्षास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भव-
न्तीति । कुतः एतत् ? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावर-
भावस्य च श्रुतिसृष्ट्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहंसादि
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्-
संख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म आदिजन्मवत् ।
यथा श्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

सुखमेवानुशयिनां चादिजन्म सुखदुःखान्वितमभवति
 एवं ब्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैरधि-
 ष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्-
 सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽ-
 नुशयिनान्तत्संश्लेषमात्रमेव ब्रीह्यादिभावोऽपि स्थावरैः
 संश्लेषमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहास्याभिलापात् कोऽ-
 भिलापस्य तद्वद्भावः ! कर्तव्यापारमन्तरेण संकीर्त्तनं यथाऽ-
 काशादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परामृशति एवं
 ब्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मात्तत्सुखदुःखभाजो मनुशयिनाम्
 यत् तत् सुखदुःखभाजो मभिप्रैति, परामृशति तत् कर्मव्या-
 पारं “रमणीय चरणाः कपूयचरणा” इति च । अपि च
 मुख्येऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु
 भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानि-
 नोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवायच्छरीरमभि-
 मन्यते स तस्मिन् पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् ।
 तत् ब्रीह्यादिभावाद्देतः सिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत,
 अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु
 भवति । एतेन जनेमेख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थान-
 त्वञ्च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभा-
 वस्यावजानोमहे । भवत्वन्त्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन
 स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्वरो-
 हन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्यादिचक्ष्महे”भा० ।
 “अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्” सू० । “यत् पुनरुक्तं पशु-
 हिंसादियोगादशुद्धसाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फल-
 मवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनो ब्रीह्यादिजन्मास्तु
 तत् गौणो कल्पनाऽनर्थिकेति तत् परिह्रियते ।
 न शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म
 इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोर-
 नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते
 च यो धर्मोऽनुदीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु
 अधर्मो भवति तेन न शास्त्राद्वैत धर्माधर्मविषयज्ञानं
 कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुपहाद्यात्मकोज्योतिष्टो-
 मोधर्म इत्यवधारितं स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् ।
 ननु “सा हिंसात् सर्वाभूतानीति” शास्त्रमेव भूतविषयां
 हिंसामधर्म इत्यवगमयति” । वाटं उत्सर्गस्तु सः ।
 अपवादः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति” उत्सर्गाप्रवादयोश्च
 व्यवस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनु-
 दीयमानत्वाद्निन्द्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं

फलं जातिस्थावरत्वम् । न च चादिजन्मवदपि ब्रीह्यादि-
 जन्म भवितुमर्हति तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह
 वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्थलात् स्वलिता-
 नामनुशयिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते”
 भा० “रेतःसिग्योगोऽय” सू० । “इतश्च ब्रीह्यादि
 संश्लेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं ब्रीह्यादिभावस्या-
 नन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते । ‘यो यो ह्य-
 क्षमस्ति योरेतः सिञ्चति तदभूय एव भवतीति’ । न चात्र
 मुख्योरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्नोयौवनो-
 रेतःसिग्भवतीति कथमिवाहुपचरिततद्भावमद्यमानाच्चाहु-
 गतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्तावद्यं रेतःसिग्योग एव
 रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रीह्यादिभावोऽपि
 ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः” भा० ॥ “योनेःशरीरम्”
 सू० ॥ “अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि
 योनेरधिशरीरमनुशयिनमनुशयफलोपभोगायतनम् इत्या-
 ह शास्त्रम् “तद्वय इह रमणीयचरणा” इत्यादि ।
 तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे ब्रीह्यादिभाववसरे तच्छरीरमेव
 सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्र-
 मनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्”भा० । संज्ञायां कर्त्तरि घञ्
 “वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकोऽंशभेदे च ।
 “अवरोहगताकीर्णं वटमासाद्य तस्यतुः” रामा० ।
 ज्योतिषोक्ते दशाभेदे स्त्री अवरोहिशब्दे उदा० ।
 अवरोहणं न० अव+रुह मावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
 “एवमारोहणावरोहणमतः” । कात्या० १८।३।६ ।
 अवरोहणाखिन् पु० अवरोहति क्तिन्नोऽपि पुनः प्ररोहति
 अव+रुह-अच् कर्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः
 ताडशी शाखा कर्म० ततः बाहुल्ये सत्यधीय इतिर्वा ।
 वटवृक्षे, तस्य क्तेदमेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि
 बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम् । ब० । अवरो-
 हिशाखोऽप्यत्र ।
 अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-
 खुल् टाप् कापि अतद्वत्त्वम् । अश्वगन्धालतायाम् ।
 अवरोहितं पु० अवरोरोहितो वर्णः । अत्यरक्तवर्णं सध्वा-
 दि० अचोबाधकः सातुप् । अवरोहितवान् अत्यरक्तवर्णं युक्ते
 लि० स्त्रियां ङीप् ।
 अवरोहिन् लि० अव+रुह-णिनि । १ वटवृक्षे । २ अवतरण-
 कर्त्तृमाले लि० स्त्रियां ङीप् । सा च ज्योतिषोक्ते दशाभेदे
 तथा हि दशाशब्दे वक्ष्यमाणस्य “आचं कुराजीशुबुकेषुपूर्वा”

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तदशाधिपानामनु-
क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्यादीनां या
दशा सावरोहिणी। तथाहि “आग्नेयादि तिराट्पत्त्या तानि
विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा।
तत्र यस्य सूर्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि-
दशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्या-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्य कालस्यार्धे प्रथममा
रोहिणी दशा शेषार्धे अवरोहिणीत्याहुः। साच ग्रहविशेषे
विशेषफलदा। यथोक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चमस्यस्य दशा स्याद-
वरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः।
मितोच्चाङ्गशतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचार्थशतस्य च। नीचाङ्गपञ्चमस्यस्य
दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमक्लेशादेव
जायते। शत्रुनीचाङ्गस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा।
मितोच्चाङ्गशतस्यस्य सैव सम्पूर्णदा मता”। इति सामा-
न्यतोऽभिधाय “दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रिया-
वित्तगृहेष्टनाशम्। चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेश-
कोपं कुरुते विदेशम्” सू०। “निशाकरस्याप्यवरोहकाले
स्त्रीपुत्रमित्राभिरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्लयमेति कष्टम्”। च०। “धरा सुतस्याप्यवरोहकाले
स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैः सततं करोति”। म०। “शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी
या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं
नृपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्”। बु०। “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहा करोति सौख्यं सकृदेव नाशम्। सकृद्वयशःकान्ति-
विशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति”। ट०। “भृगोः सुत-
स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेष्ट्यागमनं धनाग्निम्। स्त्रीपुत्र-
वन्धूवार्त्तिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदनार्त्तिमेति” शु०।
“दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्।
भाग्यक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्टत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्”
सर्वार्थचि० राजकोटोस्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति
अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशा
ख्योक्तः वर्ग वाऽस्वरवर्णमात्रे, “अकचटतपयशाः वर्गा”
इतिकेरलम्। वर्गः समूहः न० व०। २वर्गशून्ये लि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घशुतो-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-
संज्ञकेषु (अ)वर्णेषु “अद्वत्यष्टादशाना संज्ञा” सि०कौ०।
वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरो-
धिनि २अपवादे। “सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे “न
चावदङ्गर्तुरवर्णं माय्या” इति च रघुः।

अवर्त्तन न० वृत्त-ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे
२अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न० व०। ३जीविकाशून्ये लि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान लि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च
अवर्द्धमान लि० न वर्द्धमानः विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये
क्षयिण्यौ। [शून्ये लि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न० व०। २वर्षण-
अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श०
आद्यच्। २तद्वति लि०। अतोलोपे वलक्षोप्यभयत्।

अवलग्न पु० अव+लग-क्त नि० इडभावः लसज-क्त वा।
(माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे लि०। “विपुल-
तरोनुसुखलोचनावलग्नम्” माघः।

अवलक्षिका स्त्री अव+लक्ष-तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।
अवलम्ब पु० अव+लवि-आधारे घञ्। १आश्रये भावे घञ्।
२द्रव्यान्तराश्रयणे। “सावलम्बगमना मृदुस्वना” रघुः।
करणे घञ्। २अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लवि-भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः। “सहिष्यते तत्प्रयमावल-
म्बनम्” कुमा०। “प्रस्थानविलुप्तगतेरवलम्बनाय” शकु०।
आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-
साधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित लि० अव+लवि-कर्मणि क्त। १आश्रिते २आल-
म्बिते “अवलम्बितकर्णशृङ्गुलीकलसीकं रचयन्नवोचत”-
नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति लि०जटा०। अव+लम्ब-
कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् लि० अव+लवि-णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
भवानपरधूर्यपदावलम्बी” रघुः “स गोपतिं नन्दिभुजालम्बी”
कुमा० “अथ धूमाभिताम्नाद्यं वृक्षशाखावलम्बिनम्” रघुः।
२अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। “भगवति मरी-
चिभालिनि अस्ताचलचूडावलम्बिनि” काद०।

अवलिप्त लि० अव+लिप-क्त। १गर्विते “न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च

नान्यैर्नान्यावसायिभिः” मनुः । २ कृतलेपने ३ समन्तात् लिप्ते च
अवलीढे लि० अव+लिह-क्त । १ भक्षिते २ कृतावलेहे ३ जिह्वा-
येणास्वादिते ४ व्याप्ते च “अस्त्वज्ज्वालावलीढप्रतिवज्जल-
धेरन्तरौर्वायमाणः” वेणी० । “पतन्निष्ठावलीढश्च शुना
संस्पृष्टमेव च” मनुः ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।
अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने
३ केशादेरबन्धने ४ अपनयने “दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य
सन्निवृत्तेऽवलुञ्चनम्” च । सुश्रु० । [अकृतबन्धने च ।
अवलुञ्चित लि० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते अपनीते
अवलुण्ठन न० अव+लुठि-भावे ल्युट् । भूमौ पतित्वा परि-
वर्तने (लोटा) ।

अवलेख पु० अव+लिख भेदने भावे घञ् । अवभेदने “वंशा
वलेखसंयुक्ते मूले चाजाविके भिषक्” सुश्रु० ।
अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ् । १ गर्भे “प्रियसङ्गमेध्वन-
वलेपमदा” माघः बलाबलेपादधुनापि पूर्ववत्” माघः ।
“ऐरावतमदावलेपलूनापारिजातशाखा” काद० । २ लेपने
३ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप-भावे लुट् । १ विलेपे, २ स्पर्शने,
३ सम्बन्धे ४ गर्भे च । करणे लुट् । ५ चन्दनादौ ।
अवलेह पु० अव+लिह-घञ् । १ जिह्वायेणास्वादने । कर्मणि
घञ् । २ तदास्वाद्ये औषधादौ च । “अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः
खदिरासननिम्बराजवृक्षशालसारकाये तत्सारपिण्डान्
क्षुण्णपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रं
मवतार्य तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिह्या
देवं शालसारादौ न्ययोधारग्वधादौ च लेहान्वारयेत्”
इति सुश्रु० । [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये ।

अवलेह्य लि० अव+लिह-कर्मणि ल्यट् । जिह्वायेण आस्था-
अवलीक पु० अव+लुक्-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषज्ञापे
“लृम्भाङ्गभङ्गनयनमोलनाङ्गावलोककत्” सा० द० ।
अवलोकन न० अव+लुक्-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अनु-
सन्धाने च । “न वभुवुरवलोकनक्षमाः” रघुः । करणे
ल्युट् । ३ आलोके, ४ नेत्रे च । योगनिद्रान्तविषदैः
पावनैरवलोकनैः” रघुः ।

अवलोकित लि० अव+लोक-अस्मि णि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त ।
२ दर्शने न० । ततोऽस्त्यर्थे ऽच् ३ बहुभेदे पु० ।
अवलोकिन् लि० अव+लुक्-लोक वा णिनि स्त्रियां ङीप् ।
वीचके दर्शके “तव प्रियं यच्चतरालोकिणः” कुमा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-घञ् । १ खण्डने २ नाशने ३ विलोपने
“यदधयदधरावलीपन्त्यत्” माघः । [अनुकूले ।

अवलीम पु० अवलङ्गं लोम आनुकूल्यम् प्रा० त० अच् समा० ।
अवलङ्गुज पु० अवल्गोरशोभनाज्जायते जन-ङ । १ सोमराजी-
लतायाम् । (हाकुच) २ असाधुजाते लि० ।

अववर्षण न० अव+वृष-भावे ल्युट् । कृत्स्नवर्षणे । “स्वप्न
नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु त्वं सकृत्कालद्रव्यै-
कार्थत्वात्” कात्या० १।७।१३ । “तथा नदीं वृष्टिञ्च
कृत्स्नामेवाभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुञ्जे न चावान्तरनिद्रां
नायेकं स्रोतः, नाप्येकां वर्षधारां तस्मात् सकृत्प्रयोगः
तत्र नदीसन्तरणे स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात्
सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव” कर्कः ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ विश्वासे,
३ अवज्ञायाम्, ४ अवलम्बने च ।

अवश लि० नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य । १ अस्वाधीने, २ कामादि-
परवशे, ३ पराधीने च । “जग्ध्वाहृविधिना मांसं
प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः” मनुः । कार्यतेऽहृवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणैः” “कार्यतेऽहृवशोऽपि सन्” इति च गीता ।

अवशस् लि० अव+शन्स-क्लिप् । अववादे अवशंसने “अव-
शसा निःशसा यत् परागसो पारिम जायतो यत्स्व
पन्तः” अथ० ६।४५।२ ।

अवशातन न० अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट् । १ नाशने २ शीर्षता
करणे । “मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोय” इति सुश्रुतः
अवशिरस् लि० अवनतं शिरोऽस्य प्रा० ब० । अवाङ्मस्तके ।
अवशिष्ट लि० अव+शिष-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिशिष्टे,
३ अधिके च । “सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्”
या० सूत्र० “वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आसि
जाववशिष्टं जलमिति रघु० ।

अवशीभूत लि० न वशीभूतः । अनायत्ते । अवशीकृतोऽप्यत्र ।
अवशीर्ष(क) लि० अवनतं शीर्षं यस्य वा कप् । १ अवाङ्मस्तके ।
अवाक्शीर्षाख्ये सुश्रुतोक्ते २ शय्यादोषभेदे पु० “अवाक्
शीर्षे दीर्घन्युजोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वशा-
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा” इति । ३ नेत्ररोगभेदे
नेत्रव्यापदोऽभिधाय “अतिपीडितयद्दोषान् विधिं चाप्यव-
शीर्षके” इति सुश्रुतः ।

अवशेष पु० न० अव+शिष-भावे घञ् । १ कृतपदार्थस्य शेषे
२ समाप्तौ च “तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्” भट्टिः कर्मणि
घञ् । अवशिष्टे ।

अवशीष पु० अव+शुष-भावे घञ् । अव्यन्तशेषे ।
 अवश्य लि० न वश्यः । अनायत्ते १ अनधीने २ दुर्दान्ते ।
 अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः ।
 नियतकरणे अकरणाच्चित्तौ “अवश्यकरणञ्चाकरणाच्चि-
 द्दत्तिः” प्रा०त० रघु० ।
 अवश्यपुल पु० अवश्यः पुलः । शासितुमशक्ये अवशीभूते पुले ।
 तस्य भावः मनोज्ञा० वृज् । आवश्यकपुलकम् तद्भावे न० ।
 अवश्यम् अव्य० अव+श्यै-डसु । १ निश्चये २ अशक्यनिवारणे च ।
 “अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः” मनुः
 “अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते” भा० शा० प० ।
 “लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि” इत्युक्तेः कृत्यान्ते
 मलोपः अवश्यपाच्यम् । “अवश्यमव्येष्मनवपहयहा”
 नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यकः ।
 अवश्यम्भवे लि० । “एतेष्वावश्यकस्त्वसौ” भाषा० ।
 अवश्या स्त्री अव+श्यै-क । १ कुज्भटिकायाम् २ अनायत्तायां
 स्त्रियाञ्च ।
 अवश्याय पु० अव+श्यै-ण । १ कुज्भटिकायाम्, “अवश्याय-
 कणास्त्रावासासुक्ताफलत्विषः” भट्टिः । २ अभिमाने च ।
 पु० ह्रस्वः अवश्ययोऽपि कुज्भटिकायाम् ।
 अवश्रयण न० अव+श्रि-ल्युट् । चूलीतोऽवतार्यं स्थापने ।
 “अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः
 पाकादिशब्दाच्चः” सा०द० ।
 अवष्टब्ध लि० अव+स्तम्भ-क्त पत्वम् । १ आसन्ने, २ आक्रान्ते,
 ३ अवलम्बिते, “अवष्टब्धा यष्टिः” सि०कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।
 अवष्टम्भ अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् पत्वम् । अवलम्बित्यर्थे ।
 अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ-घञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अनन्ततायाम्
 ३ आलम्बने । “अवष्टम्भकरं वापि भयन्नं दण्डधारणम्” ।
 सुशु० कर्मणि घञ् । ३ स्तम्भे, “रघोरष्टम्भमयेन पतिष्ठा”
 रघुः “न पर्याप्तकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ
 कुर्यात्” सुश्रुतः ४ सुवर्णे च भावे ल्युट् । अवष्टम्भ-
 नम् । प्रारम्भे आलम्बने च न० । [स्नान इत्येव ।
 अवषाण पु० अव+खन-घञ् पत्वम् । भोजने शब्दे अव-
 षस् अव्य० अवर+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि
 अवादेशः । १ अवरशब्दार्थे २ पञ्चादर्थे च । अवोरमणीयम्,
 आगतः, वसति वा । अव-भावे असिच् । २ रक्षणे न० । कर्मणि
 असिच् । २ यशसि ३ अक्षे ४ धने च न० । “मितस्य चर्षणी
 दृतोऽवो देवस्य” य० ११, ६, २ “अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽव
 वा” वेददी० गमने च “आवां रथोनियुत्वान् वचदवसे”

ऋ० १, १३५, ४, “अवसे रक्षणाय गमनाय वा” भा० ।
 अवस पु० अव+असच् । १ नृपे २ स्त्र्ये सि०कौ० ३ अर्कहृत्ते
 ४ पाथेयभेदे च “एतत्ते रुद्रावसं तेन” य० ३, ६, १ “अवस
 शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे
 भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते” वेददी० ।
 अवसक्त लि० अव+सन्ज-क्त । १ संलग्ने । “अनुजानुमध्यमवस-
 क्तेति” किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।
 अवसक्थिका स्त्री अववद्धे सक्थिनी यक्षा कप् । १ पर्यङ्गवन्धे
 “शयानः प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्” मनुः “अहिना
 अवसक्थिकावन्धहेतुभूतेन” किरा० १२, २२, टी० मल्लि० ।
 अवसण्डीन न० अव+सम्+ङी-क्त । विहगाधः पतनरूपे गतिभेदे ।
 अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ निलये, २ ग्रामे च । अव-
 स्थिति शास्त्रमत्र अव+सो कथन् । ३ छात्रनिलये सठे हेम० ।
 अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत् । अवसथशब्दार्थे ।
 अवसन्न लि० अव+सद्-कर्त्तरि क्त । १ विषादप्राप्ते २ विनाशो-
 न्मुखे “अवसन्नतापमतमिस्त्रमभात्” माघः । ३ स्वकार्यान्तमे च
 अवसर पु० अव+सृ-अच् । १ प्रस्तावे, जिज्ञासानिष्ठतयेऽवश्य
 वक्तव्ये २ सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४ वृत्तसरे,
 मन्त्रभेदे, ५ वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे
 दैकालिकेऽवकाशे च । “शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः” कुमा०
 “अन्योन्यदर्शनप्राप्तोविक्रमावसरं चिरात्” रघुः “अवसर-
 मधिगम्य तं हरन्त्यः” माघः ।
 अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अर्द्धरात्रे तत्र हि
 काले सर्वैः आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम् ।
 अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अवसर्ग पु० अव+सृज-घञ् । १ अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियता-
 मिति २ कामचारानुज्ञायां “अखवसर्गः कामचारानुज्ञा”
 सि०कौ० । २ स्वतन्त्रतायाञ्च । [चरे ।
 अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।
 अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां
 ङीप् । सा च वौज्जानां कल्पकाले हेम० सच दशकोटि-
 कोटिसागरवर्षमितः ।
 अवसाद पु० अव+सद्-घञ् । १ नाशे, २ विषादे, ३ स्वकार्यान्तमत्र
 रूपावसन्नतायाञ्च । “विपदेति तावदवसादकरी” किरा०
 “वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः” स्वरावसादो
 घुर्धुरक” इति च सुश्रुतः ।
 अवसादक लि० अवसादयति अव+सद्-णिच्-खुल् ।
 १ अवसन्नताकारके २ खेदकारके । “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्यावसादकः” रामा० । ३कार्यात्मतासम्पादके च ।
अवसादन न० अव+सद णिच्-भावे ल्युट् । १विनाशने
 २कार्यात्मतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३व्रणचिकित्साभेदे च
 “अपतर्पणमालेप” इत्युपक्रम्य “व्रणधूपनसुत्सादनमवसा-
 दनम्” इत्यादिना षष्टिरूपक्रमा दर्शिताः “उत्सन्नसृग्दुमां-
 सानां व्रणानामवसादनम्” इति च तत्र दर्शितम् ।
अवसान न० अव+सो-ल्युट् । १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां,
 ४समापने ५सृत्यौ च । “न योषिङ्गः पृथग्दद्यादवसानं
 दिनादृते” उ०त० सृतिः । “विरामोऽवसानम्” पा०
 “होमावसाने कृतवर्त्यनादः” हेमा०दा०ख०पुरा० ।
 “दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्” “तच्छिष्याध्ययननिवे-
 दितावसानाम्” । “दिनावसानोत्सुकबालवत्साम्” इति
 च रघुः “वृक्षारम्भोऽवसाने च पादौ आह्वौ गुरोः
 सदा” मनुः । “दिनावसानच्छायेव” शकु० अवस्यति स्थाप्य-
 तेऽस्मिन् “आधारे ल्युट् । ६स्थाने । “अदाद्यमोऽवसानं
 - पृथिव्याः य० १२, ४५, “अवसानं स्थानमिति” वेददी० ।
अवसाम न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि
 अरण्यादौ अन्यकर्माणि च गेये सामनि ।
अवसाय पु० अव+सो-घञ् । १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च ।
 ल्यप् । ४समाप्त्यर्थे ५निश्चित्यर्थे च अव्य० ।
अवसायक लि० अव+सो-ल्युट् । १निश्चयकारके २समापके च ।
अवसित लि० अव+सिच-क्त । १कृतसेके २आप्तौ ते ३ज्ञाते च
अवसित लि० अव+सो-क्त । १समाप्ते, “वचस्वसिते तस्मिन्
 ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा० । “अवसितं हसितं प्रसितं सुदा”
 भट्टिः । २ज्ञे, ३ज्ञाते, ४परिपके ५निश्चिते, च ६महि-
 तधान्येन० । अव+सि-क्त । ७संबद्धे लि० ।
अवसृष्ट लि० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृते च ।
अवसे अव्य० अव-तुमर्थे असेन् । रक्षितमित्यर्थे । “आयात्वि-
 न्द्रोऽवस उप” य० २०, ४७ ।
अवसेक पु० अव+सिच-भावे घञ् । समन्तात्सेचने । “अवसेको
 भवेद्वस्तेस्तस्मात् दोषान् विवर्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र-
 वस्तिरोगभेदे च ।
अवसेकिम पु० अवसेकेन निर्वृत्तः अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।
अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्तात्सेचने
 शोणिताधोनिस्सारणे “शोणितावसेचनोपाया जलौकसः
 सुश्रु० रोगभेदे च तित्तकाहुमपत्वाणां कार्यः काधोऽव-
 सेचने” सुश्रु० ।
अवसेय लि० अव+सो-कर्मणि यत् । १निर्णये २समाप्ते च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द-आधारे घञ् । जिगीषूणां सैन्य
 निवेशस्थाने १शिविरे भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेणावगाहने,
 २अवतरणे, ३आक्रमणे च ।
अवस्कर पु० अव+कृ-अप् सुट् । विष्ठादिमले । “वर्चस्कोऽव-
 स्कारः” पा० “कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्मलम्” सि०कौ ।
 मलमात्रे च । “गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्”
 मिता०ना० सू० । अस्मिन् पक्षे च पु० सुट् इति भेदः ।
 १अपादाने अप् । २गुह्यदेशे उपस्थादौ । अवस्तरे
 जातः वुन् । अवस्कारकः अवस्कारभवे लि० ।
अवस्कव लि० अव+स्तु-अच् । हिंसके “अवस्कवं व्यधवरं
 कमीन् अथ० २, ३१, ४ ।
अवस्तरण न० अव+स्तृ-भावे ल्युट् । १विस्तारे । “अव-
 नयनावस्तरणे चावटवत्” कात्या० ५, ५, १४ ।
अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्तात् अवरमित्यर्थे अस्ता-
 ति अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमणीयम्,
 आगतः, वसति वा । “अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” शत० ब्रा०
अवस्तार पु० अव+स्तृ-कर्मणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां
 १जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।
अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे “अवस्तु-
 निर्वन्धपरे ! कथं नु ते” कुमा० ।
अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम्
 २अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः
 “जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति”
 यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदो विषयभेदादन्यो
 दर्शितः । यथा “यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः”
 अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे
 पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्याणां कारणात्मकतया
 सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् यावस्था
 प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण
 व्यक्ता अभिव्यक्तावास्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा-
 तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जाग्रत् स्वप्न-
 सुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था
 इत्यञ्च शा० सू० “सुषुप्तेऽर्द्धसम्पत्तिः” इत्यनेन सुषुप्तावस्थायाः
 सुषुप्तावेवान्तर्भावो दर्शितः । “कौमारं पञ्चमाब्दानं
 पौगण्डं दशमवर्ध । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनं त्व ततः
 परम् । आ षोडशाब्देऽप्येवमस्तस्मिन् उच्यते । वृद्धस्तु सप्त-
 तेरर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम्” इति च सूत्र्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् तत ऊर्ध्वं वृद्धत्वमिति वेद्यकोक्ताश्चतस्रो-
ऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अप्य-
वस्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-
भेदा उन्नेयाः । सर्वेषां पदार्थानां कालादिकतपरिणामा-
न्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः “अवणाद्दर्श-
नाद्वापि मिथः संरुद्धरागयोः । दशाविशेषेभ्योऽप्राप्तौ-
पूर्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रम्य “अभिलाषाश्चिन्ता
सृतिगुणकथनोद्देगसंलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता
मृतिरिति दशा कामदशाः” सा० द० उक्ता कामदशा
दशविधाः । मङ्गिनाथेन तु “वृद्धमनः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः
क्षयताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश”
इत्यन्यविधा दश दशा उक्ताः । एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-
शीकावस्था-मदावस्थादयोपि “रसावस्थः परं भावः स्थायितां
प्रतिपद्यते” “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः”
इति च सा० द० । “अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः” रघुः ।
“अपवित्तः पवित्तो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि” वा पुरा०
“तस्मात् सर्वास्वस्थानु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा०
३ आकारे च । “कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः
कृतः” रघुः । [२ स्थापने च ।
अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १ निवेशने
अवस्थापित लि० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । १ निवेशिते
२ स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।
अवस्थाप्य लि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।
अवस्थापिन् लि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-
स्थितियुक्ते ।
अवस्थित लि० अव+स्था-क्त । १ वर्तमाने २ स्थिते “अन्यानपि
प्रकुर्वीत शुचीन् प्रज्ञानवस्थितान्” “आधिशोपनिधिशैव”
इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनुः ।
अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने
अवस्थन्दन न० अव+स्थन्-ल्युट् । चरणे गृहा० क् ।
अवस्थन्दनीयः तद्गवादौ लि० ।
अवस्थु लि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेच्छा-
युक्ते । “वम्भारिरवस्थुरसि दुवस्थान्” ता० ब्रा० ।
“इलानामवस्थवे यविष्ठ” ऋ० २, ६, ६, “अवस्थवे स्तरक्षण-
मिच्छवे” भा० ” ।
अवस्थंसन न० अव+स्थन्-ल्युट् । १ अवःपतने, २ च्युतौ च ।
अवस्थंसित लि० अव+स्थन्-णिच्-क्त । १ दलिते २ पातिते च ।

अवस्वस् लि० अवस्वंसते क्तिप् । १ भ्रंसनशीले २ खण्डिते च ।
अवस्वत् लि० अवोरक्षणमस्त्यस्य सप्तप् सस्य वः । रक्षणयुक्ते ।
अवह लि० न वहति वह-अच् न० व० । नद्यादेः स्रोतः-
शून्ये १ देशे “सव्याहतो ब्रजन्यनवेक्षमाणा यत्नोदकमवहं
भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकं जलाञ्जलिसुखं नम-
गोत्रे गृहीत्वोत्तीर्यान्यानि वासांसि परिधायेति” आश्व०
४० “अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति”
शु० त० रघु० । २ तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च विवृतिर्वायुशब्दे ।
अवहत लि० अव+हन-कर्मणि क्त । अल्पाघातेन वितुषीकते
अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पावघातेन वितुषी
करणार्थे व्यापारे ।
अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते घान्यादेः वितु-
षीकरणसम्पादके १ व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम्
करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २ पुप्पसे च ।
“वपावसावहनननाभिः क्लोम यकृत् स्निहा” या० सू०
“अवहननं पुप्पसः” मिता० ।
अवहरण न० अव+ह-ल्युट् । १ स्थानान्तरनयने सैन्यानां
युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २ नयने च ।
अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।
अवहार पु० अव+ह-कर्त्तरि ण । १ चोरे, २ ग्राहनामके
जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३ निमित्तविवि-
धादिभ्यो द्रव्यहरणे । ४ स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात्
५ शिविरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च
मारत !” भा० भो० प० । ६ विरामे ७ निवृत्तौ च “क्रियता-
मवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंघतात्” भा० आ० प० ।
अवहारक लि० अव+ह-ण्वल् । १ स्थानान्तरनायके २ निवा-
रके ३ युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४ जलजन्तु-
भेदे पु० ।
अवहार्य लि० अव+ह-ण्वल् । अवहरणीये १ स्थानान्तरं नेये
२ अवश्यदेये । “आधिशोपनिधिशैव न कालात्ययमर्हति
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः “अव-
हार्यौ भवेच्चैव सान्वयः षट्पणो दमः” मनुः । ३ समाप्ये च ।
अवहालिका स्त्री अवहलति अवःस्थित्वा ऊर्ध्वं सृशति
अव+हल-विच्चे ण्वल् टाप् अत इत्त्वम् । प्राचोरे
हारावली । [“यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि” गीता ।
अवहास पु० अव+हस-घञ् । १ मृदुहासे २ उपहासे च ।
अवहास्य लि० अव+हस कर्मणि ण्यत् । उपहासे
अवहित लि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(व)हित्या स्त्री न बहिस्तिष्ठति स्या-क पृषो० । ह्रत-
भावे । “भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरबहिःस्था, व्यापा-
रान्तरासक्त्यन्यावभाषणाविलोकनादिकरी” सा०६० उक्ते
व्यभिचारिभावभेदे । “एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” कुमा० । अयं
वर्ग्यवमध्यस्तु न्यायः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेङ-अङ् स्त्रियां, घञर्थे क वा डस्य लः ।
अवहेलन अव+हेङ अनादरे भावे ल्युट् डस्य लः । अनादरे ।
अवहेलित लि० अव+हेङ-कर्मणि क्त डस्य लः । अवज्ञाते ।
अवक्तर लि० अव+हृ-अच् । कृटिणे । [पुष्पिकायाम् ।
अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-
अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । “जड् मूलमधःशाख-
मश्वत्थं प्राङ्मुख्यम् । कन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद
स वेदवित् । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्तानि कर्मानुबन्धीनि
मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तोन चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूलमसङ्गशस्त्रेण
दृढेन कृत्वा । तत्पदं तत्परिमार्गितव्यम्” गीतोक्ते
संसारवृत्ते । “जड् सुत्तरः क्षराक्षराभ्यामुत्कटः पुरुषो-
त्तमोमूलं यस्य तम् । अध इति ततोर्वाचीनाः कार्योपा-
धयोहिरण्यगर्भादयोग्दहन्ते ते तु शाखा इव शाखायस्य
तम् । विनश्वरत्वेन न श्वः प्रभातपर्यन्तमपि स्थास्यतीति
विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राङ्मुखः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्य-
यञ्च । काः प्राङ्मुखः ? “जड् मूलोऽर्वाक्शाखण्योऽश्वत्थः
सनातन” इत्याद्याः श्रुतयः । कन्दांसि वेदायस्य पर्णानि
धर्माधर्म प्रतिपादनद्वारेण व्याख्यास्थानीयैः कर्मफलैः
संसारवृत्तस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्था-
नीयावेदाः । यस्तमेवम्भूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित्
संसारप्रपञ्चवृत्तस्य मूलमीश्वरो ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखा-
स्थानीयाः सच संसारवृत्तोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः
वैदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि
वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदविदिति स्तूयते । किञ्च अधश्चेति ।
हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वे-
नोक्तास्तेषु च ये दुष्कृतिनस्तेऽधः पञ्चादियोनिषु प्रसृता-
विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य
संसारवृत्तस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसे-
चनैरिव यथायथं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः । किञ्च विषयारूपा-
दवः प्रवालाः पक्षवस्थानीया यासां शाखाग्रस्थानीयाभिरि-

न्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् । किञ्च अधः, चशब्दादूर्ध्वं च
मूलानि अनुसन्तानानि विरुटानि मुख्यं मूलमीश्वर एव
इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि कर्म अनुबन्धि
उत्तरभावि येषां तानि जड्मूललोकेऽपि भुक्तभोगवासना
भिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुकूपेण कर्मसु
प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारोऽन्येषु लोकेषु
अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे
स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृत्तस्य तथा जड्मूलत्वादि
प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात् ।
नचादिरनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
नोपलभ्यते । यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारवृत्तोदुरुच्छेद्यो
ऽनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण कृत्वा तत्त्वज्ञानाय
यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति” श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् लि० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतमस्तके “अवाक्-
शिरसमुत्पादम्” भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्तिवाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणे
न्द्रियश्रुत्ये अनेङ्मुखे । (कालावोवा ।)

अवाकिन् लि० उच्यतेऽनया वच-करणे घञ् वाकः, वागिन्द्रियं
नास्ति यस्य इति न० त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्मनि ।

“सर्वं मिदमभ्यासोऽवाक्यनादरः” का० उ० । (वोवा) रमूके च
अवाय लि० अवनतमग्नमस्य । नक्षत्रे ।

अवाङ्मुख लि० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । “अवाङ्-
मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः” रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो
न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निर्गुणे ब्रह्मणि
“यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते” “यन्मनसा न मनुते येन
मनोऽनुमन्यते” इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथा
त्वम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्वं
तयोर्वृत्तिविषयत्वस्य । तस्मिन्निष्ठत्वात् “फलव्याप्यत्व-
मेवास्य शास्त्रकङ्गिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय
वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता” इत्युक्तेः अतएव “मनसैवानुद्वेष्टव्यः”
“तत्त्वौपनिषदं वेदेत्यादि” श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते
“अखण्डसद्भिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्” वे० सा० ।

अवाच् लि० अवाञ्चति अव+अनुच-किप् । १ अधोमुखगते,
“अवाक्शिरसमुत्पादम्” भट्टिः । अवरे २ देशे, ३ काले
च । ४ दक्षिणस्यां दिशि स्त्री ङोप् । नास्ति वाक् यस्य
इव० । ५ वाक्यरहिते लि० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई ब्रह्मणि

न० । “अचक्षुष्मश्रोत्रमनोऽतेजस्कम्” शत० ब्रा० ।
 पूर्वार्थे औ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे
 प्रथमादीनां स्थानेऽस्तीति तस्य लुक् । ७ अवरकालादावर्थे
 अव्य० । अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः ।
 उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । दत्तद्विहिते च “दुष्प्राव्यो-
 ऽवहन्ते द्वाचः” ऋ० ४, २५, ६, अवाचःस्तुति रहिताः
 भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्भावादौ लि० । तिसृभि-
 र्भस्वावाचीनविला”ता० ब्रा० “अवाचीनविला अवाङ्मुख-
 विला”भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्भावादौ लि० ।
 अवाच्य न० वच-यत् न कुत्वम् न० त० । १ दुष्टवचने, “अवा-
 च्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः” गीता २ वचना-
 नर्हे, निन्दनीये लि० ३ अकथनीये च “अवाच्यो दीक्षितो
 नाम्ना यवीवानपि योभवेत्” मनुः अवाच्+भवार्थे यत् ।
 ४ अवरकालादौ भवे लि० । ५ अभिधावत्या बोधयितुम
 शक्ये च । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वच्चे व्यङ्ग्यरूपेण”
 सा० द० । यमुदिश्य कथ्यते इतिङ्गिने च ।
 अवात लि० नास्ति वातो यत् । १ वायुशून्यदेशे वा-क्त न० त० ।
 २ अन्यैरप्रतिगते च “वन्धवातोऽस्तृतः” ऋ० ६, १६, २० ।
 वातव्यापारशोषणशून्ये “न मृष्यन्ते युवतयोऽवाताः”
 ऋ० ६, ६, ७ “अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
 तथा अशुष्काः” भा० ।
 अवाञ्चित लि० अव+अनृच-णिच्-क्त । आनमिते “तृण-
 वाञ्छया मुञ्जरवाञ्चितान्” माघः । [देशे त्रिका० ।
 अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-
 अवादिन् लि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १ अविरोधिनि
 २ अवदनशीले च । [कादृष्टमेकमात्रफलं किल”भा० स० प०
 अवान लि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ “अवानमशु-
 अवान्तर लि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १ प्रधानान्त-
 पातिनि अङ्गादौ, २ सामान्यस्य विशेषे ३ प्रसङ्गागते च “इयं
 फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु
 बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षयाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु रुच्यर्थतो-
 त्पादनमात्रम्” श्रीधरः । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु
 ते खण्डखण्डुकान् । पितृवसुक्तः पिबति तित्तमप्यतिबा-
 लकः” पुरा० । “तण्तामवान्तरां दीक्षामपश्यन्” शत० ब्रा० ।
 अवान्तरदिग् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-
 रालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । “दिशोः पार्श्वेऽ-
 वान्तरदिशः पर्श्वः” वृ० उ० ।
 अवान्तराम् अवप्र० अवान्तर+वा० आसु । सर्वमध्यपातिनि ।

“तदेतमवान्तरामात्मानमुपहृत्यते” इति शत० ब्रा० ।
 अवापित लि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं
 तादृशे आरोपिते १ धान्यादौ २ अच्चेदिते केशादौ च ।
 अव+अप-णिच्-क्त-३ प्रापिते च । “विषमां कुण्डलना-
 मवापिता” नैष० ।
 अवाप्त लि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । “नानवाप्तमवाप्तवत्”
 त्रिषु लोकेषु किञ्चन” गीता । [मवाप्तवत्” गीता ।
 अवाप्तव्य लि० अव+आप-तवत् । प्राप्तवत् । “नानवाप्त-
 अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । “तपः किलेदं तद-
 वाप्तिसाधनम्” कुमा० “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्” सा० द० ।
 अवाप्य लि० अव+आप-यत् । १ प्राप्ये । “ज्येष्ठता च निवर्त्तत
 ज्येष्ठावाप्यञ्च” यङ्गनम्” मनुः । न वाप्यः । २ आरोप्ये
 ३ अच्चेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४ प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।
 अवाम न० । न० त० । वामभिन्ने १ दक्षिणे “अवामे वामाङ्गे”
 नैष० । वामः प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० ।
 २ अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३ अशोभने च लि० । [ऋ० १०, ४, २
 अवाय पु० अव+इण् घञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”
 अवार न० न वार्यते जलेन वृ-कर्मणि घञ् । नद्यादेरर्वाक्-
 तीरे । [भावे । न० व० । तच्छून्ये लि० ।
 अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-
 अवारणीय लि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयि-
 तमशक्ये १ रिपुप्रभृती २ रोगादौ च । अवारणीयाश्च
 रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽवारणीयमध्यायं
 व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्राधयो यान्यवा-
 र्यताम् । रसायनादिना वत्स ! तान् शृण्वेकमना
 मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्वरु-
 मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-
 कित्प्रा महागदाः ॥ प्राणमांसजयश्वासतृष्णाशोषविमि-
 ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहृक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
 वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूलं सुप्तवचं
 भग्नं कम्पाध्वाननिपीडितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्या-
 धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
 पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-
 स्रुताङ्गञ्च रक्तेनैव हतस्तरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं ह-
 न्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतशोणितम् ।
 शोफातिसारसंयुक्तमर्शो व्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-
 षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं
 परिवर्जयेत् ॥ प्रमृणनाभिदृषणं रुद्धमूलं रुगन्वितम् ।

अश्वरी क्षपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-
परासङ्गो मकल्लो योनिसंघटितः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
गर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसार-
पीडितम् । विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेदुदरार्दितम् ।
यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा । शीतार्द्रितोऽ-
न्तरुणश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रुक्षाक्षो
हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वक्त्रेण चोच्छसेत् तं ज्वरो
हन्ति मानवम् ॥ हिक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढं विभ्रान्तलोच-
नम् । सन्तोषासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविलासं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-
मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं
क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो
विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमन्त्रद्वेष्टारमूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बद्ध मेहन्तं यच्छ्मा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासशूल-
पिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च शुक्ति-
नोऽस्त्युमेधतः ॥ आध्मानं बद्धनिध्मन्तं कर्दिहिक्काटङ्ग-
नितम् । रुजाश्वाससमाविष्टं विद्वधिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-
दन्तनखो यस्य पाण्डु नेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं कर्दयेद्यश्च बद्धशो-
लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशं द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥
अवाङ्मुखस्तन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
रसन्देहसुप्तादेन विनश्यति ॥ बद्धशोऽपस्सरन्तन्तु प्रक्षीणं
चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्सारो विनाशयेत् ॥
अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरं च स्त्री यस्य
अर्शआद्यच् । उभयकूलवति समुद्रे ।
अवारपारीण लि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि ।
अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत् । धन्याको, तस्य अतिशुष्क-
त्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।
अवारित लि० न वारितः । अनिषिद्धे “यामेष सैन्यैरकरो-
दवारितः” माघः । [गन्तरि ।
अवारीण लि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाक्पार
अवार्य लि० न वार्यः । अवारणीये । “उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-
व्याधयो यान्त्यवार्यताम्” सुश्रु० ।
अवावट पु० “द्वितीयेन तु यः पित्वा सवर्णायां प्रजायते ।
अवावट इतिख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः” स्मृत्युक्ते कुण्ड-
गोलकादौ ।
अवावन् लि० ओष्-अपसारणे ड्वनिप् । अपसारके ।
स्त्रियां डीप् वनोरश्च । अवावरी ।

अवासस् लि० न वासोऽस्य । १ वस्त्ररहिते नग्ने २ बौद्धभेदे च ।
अवासिन् लि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील-
भिन्ने । स्त्रियां डीप् ।
अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।
अवाह्य लि० न० त० । वोढुमशक्ये ।
अवि पु० अव-इन् । १ स्त्र्ये, २ अर्कवृत्ते ३ मेघे, ४ छागे,
“महान्यपि सन्दृष्टानि गोजाविधनधान्यतः” जिनकार्मुक-
वस्तावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये” इति च मनुः ५ पर्वते,
दैमृषिककम्बले, ७ प्रसौ च । दलज्जायां स्त्री वा डीप् ।
स्वार्थे कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ पुरोहिता० यक् ।
आविक्यम् तद्भावादौ न० ।
अविकट पु० अवि+समूहे कटच् । १ मेघसंघाते । विकट उग्रः
न० त० । २ उग्रभिन्ने सौम्ये लि० ।
अविकटोरण पु० अविकटे मेघसंघे देयः उरणः मेघः । नृपाय
शुल्करूपेण देये मेघसंघातमध्ये मेघरूपे करे ।
अविकत्यन लि० न० त० । स्नाघाशून्ये “सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता
भवेयुरविकथनाः” देवीपुरा० ।
अविकल लि० न विकलः व्याकुलः । १ व्याकुलभिन्ने २ अविसं-
वादिनि च “कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः”
माघः “अधिकलोऽविसंवादी” मल्लि० ।
अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० ब० ।
विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्मः ।
अविकार्य लि० न विकार्यः । १ विकार्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये
“अविकार्योऽयमुच्यते” गीता । विकार्यञ्च द्वेधा “प्रकृत्यु-
च्छेदमभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिदुगुणान्तरोत्
पन्था सुवर्णादिविकारवत्” इति वाक्यप० उक्तं याज्ञस्म
यादृशवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विन्ने २ पदार्थे परात्मनस्तु
तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।
अविकृत लि० न विकृतः । परिणामिगुणशून्ये ।
अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० ब० २ विकार-
शून्ये च । “३ सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री “मूलप्रकृति
रविकृतिः” सा० का० ।
अविक्रिय लि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।
अविक्रीत लि० न विक्रीतः । विक्रीतस्याऽपि कालविशेषमध्ये
पुनः प्रत्याहर्त्तुं शक्ये द्रव्यभेदे । तत्र कालनियमो यथा “क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहं
तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” मनुः । क्रीतानुशयकालवत्
द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषोऽप्याहः । “दशैकपञ्चस-

प्राहमासत्राहर्षमासिकम् । बीजायोवाहरत्रस्त्रीदोह्य
पुंसां परीक्षणम्” या० सू० । तथाच बीजे-बीहृद्दौ
पञ्चाहं, रत्ने-सुक्ताप्रबालादौ सप्ताहं, स्त्रियां-दास्यां मासं,
दोहे-गोमहिष्यादौ त्रहम्, पुंसि-दासे पञ्चदशाहं,
व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्या-
हृत्ते शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम्
एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्भवविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हः । सृतिनिषिद्धविक्रये लाजालव-
णादौ अपण्यशब्दे विवृतिः । “अविक्रेयस्य विक्रयः” सृतिः ।

अविच्छत विच्छतः नष्टः भोगादिना दुष्टो वा न० त० । १ अविनष्टे
भोगादिना १ अदूषिते च । “विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तत्क्षिप्ते
वाङ्मयविच्छतम्” सृतिः ।

अविच्छित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त ।
विशेषक्षयशून्ये “अविच्छितास आयुषा सुवीराः ऋ० ७,
१२३४ । वा दीर्घनत्ये । अविच्छीणः तत्रैव कर्त्तरि
क्त न० त० । अविच्छीण इत्येव ।

अविच्छिप त्रि० विच्छेपुं न शक्तः क्षिप-क- । विच्छेपुमशक्ते ।
स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्वाट्ये ।

अविगन्धा स्त्री अवेष्मन्गस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्थाः ।

अविगर्हित त्रि० न० त० । १ अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न० त० । अविनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचार
परम्पराप्राप्तत्वेनेति” सुक्ता० । [२ उद्विग्नभिन्ने त्रि० ।

अविग्न पु० विज-क्त न० त० । (करमचा) १ करमर्दकृत्वे ।

अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १ विशेषरूपेणात्ताते
“अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः” हरिः । न

विग्रहो वृत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
मासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेशे पु०

नास्ति मीमांसकोक्ते ४ विग्रहशून्ये देवे च । तर्हि देवानां विग्र-
हवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं

यथा-“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्” सू०
“नैतदस्ति, -अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः-इति, सर्वा देवताः

सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’, -भोजनं हि इदं देवतायाः,

यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
ज्यते-इति, देवतासम्पदानको हि अयं यागः श्रूयते,

सम्पदानं च नाम कर्म्मणोऽपि दक्षिततमादभिप्रेततरम्,
तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी ।

अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ द्रष्टव्यं, यथा
यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
एवम् इदमपि-इति । आह, -“ननु एवं ब्रुवता, विग्र-
हयती देवता भुङ्क्ते च-इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते,
वाङ्, विग्रहयती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । सूतेः,
उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च, -एवं हि स्मरन्ति, विग्रह-
यती देवता-इति, सृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रह-
यती देवताम् उपचरन्ति, -यमं दण्डहस्तमालिखन्ति,
कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-
चारादपि सृतेर्द्दिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं,
विग्रहयती देवतां दर्शयति, -“जगद्भ्या ते दक्षिणम् इन्द्र !
हस्तम्”-इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो
भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संग्र
भ्या मधवन् ! काशिरित्ते, -इति, काशिरुष्टिः, सोऽपि
पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तुविष्मीवो वयोदरः
सुवाङ्गरन्वसो मदे । इन्द्रो ! वृत्राणि जिघ्रते” इति, योवा
उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-
हयती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? ।
सूतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,
भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुङ्क्षानाम्
इव उपचरन्ति, यदस्य विविधान् उपचारान् उप-
हरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुङ्क्षानाम् देवतां
गमयति, -“अङ्गीन्द्र ! पिव च प्रस्थितस्य”-इति, तथा
च, “विश्वासनानि जठरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा
पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्” इति । आह, “न देवता
भुङ्क्ते, यदि च भुङ्गीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” ।
उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते ।
कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्न-
रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्घ्यपत्याच्च” सू० ।
“यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-
र्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-
पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । सूतेः, उपचारात्
अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे
देवता इति । तथा, देवताभ्यो देवत्वेनम् इत्युपचारस्तामेव
सृतिं द्रष्टव्यति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां
दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपासिन्द्र
इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृषाम् इन्द्र इन्द्रेधिराणाम् इन्द्रः

क्षेमे योगे हव्ये इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्व ईशम् ईशानम् इन्द्र! तस्युपे" इति । तथा, सृष्ट्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुलोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आहुतिभिरिव ऊतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा० । "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू० । "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति । कथम् एतत् अवगम्यते ? । सृष्ट्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण सृष्टिं दृढयति, पशुपतिः, अनेन उपचरितः पुलोऽनेन लब्धः इति । तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुलैर्वाजस्मरते धना नृभिः । देवानाम् यः पितरमावि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति तथा, "हृत् एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनेन देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वर्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते । कः किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्यं" भा० । "अपि वा शब्दपूर्वत्वादयज्ञकर्म प्रधानं स्यादगुणत्वे देवताश्रुतिः" सू० । "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, "यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्" यजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः ? । "शब्दपूर्वत्वात्, यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते ? । दर्शपूर्णमासयोः कारणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः । "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः" । सत्यमेव, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभाव्य-समुच्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका । अथ यदुक्तं "कर्मण ईक्षितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपङ्गुमहे, तद्विशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते । पलार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते । यच्च, यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते-इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपिच, एतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च-इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविग्रहायै अभुङ्क्षनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति-इति" । यच्च उक्तं सृष्ट्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते च-इति । तत्र, सृष्टेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्, मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादभ्यश्च सृष्टिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते-इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः-इत्येतत् वक्ष्यामः । आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'-इति । उच्यते, ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् सृष्टिमूलम् ये पुनर्निपुणत्रः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् । अपि च कस्यचित् सृष्टिमूलं भवति । तस्मात् ततः एव सृष्टिः । उपचारोऽपि सृष्टिमूल एव । यस्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं- 'जगत्स्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्'-इति । नैतत् एवम्परं, इन्द्रस्य हस्तो विद्यते-इति यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन् इति । तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते । आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः-इत्येवं न अवकल्पते-इति हस्तसत्ता अध्यवसीयते, अस्यसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः'-इति । तत्र उपपद्यते यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः-इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बद्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तच्च सत्पक्षेऽपि तुल्यम् । अथ एवम् उच्यते, 'तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'-इति । उच्यते, नैतत् अध्यवसीयम्, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्-इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्पते हस्तमहीता इति चेत् । तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, बस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम्, न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्यं साधयितव्यं, यज्ञेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्दिष्टं उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तं च्चदाश्रया वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्यते । तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत् संगृह्णासि मधवच्च हो ते पूजितो सुष्टिः, इति सन्तमिव सुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, "इत् महान् काशिः" अस्ति, किन्तिर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तव काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशिर्महान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्चास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टो म्पावाणः सुकतः, सुकत्वया होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं युयुते सिन्धुरन्ध्रनम्" इति । तस्मात् न स्तुतिवचनात् अर्थोपपत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तुविमीव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, योवावान् इन्द्रः इति, किन्तिर्हि याऽस्य योवा, सा महती, योवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, योवास्तुतिः अर्थोपपत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बुद्धो न शक्नोति तुविमीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविमीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविमीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते तुविमीवादिः, 'अन्धसो मदे दृष्टो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि वाह्वोः रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? । चतुर्थी-निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकायाऽध्यवसीयते, तथा वाक्य-भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रक्तं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अक्षरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै हविः प्रक्तं नीरसं भवति—इति । नैषदोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईदृ, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यवगम्यते—इति । तन्न, स्मृतेः सन्वार्थवादमुल्लङ्घ्यात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवयामो देवत्वेनम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च यामं जेतुं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्यामः,—भाक्त एष शब्दः—इति । 'तत्र आह, +वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्यामः'—इति । तन्न,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितम् । येऽपि देवताम् देशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स देशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुबध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् देशिष्यते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्बधाति, या तदर्थं परिचर्यते । यदुक्तं, सृष्ट्युपचारान्यार्थदर्शनैर्द्दाति प्रसीदति च इति । तत्र सृष्ट्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इषमूर्जम् इति, तत्र, अन्यस्य विधेरान्नात् दक्षिणतः सम्परिहर्तव्या इत्याह" तथा "तप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति" इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति" भा० । "अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्" सू० । "यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्तव्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् अतिथ्ये हि तत् प्रीतिर्विधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषमम् अतिथिना" शबरभाष्यम् । तदेतद्देवान्तिभिर्न मन्यते तैर्हि तेषां विग्रहत्वमङ्गीकृतं तथाच शङ्कापूर्वकं देवानां विग्रहवत्त्वं शा० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा । "विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्" शा० सू० "स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारोपपत्तेरिति विग्रहवत्त्वाद्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोऽदृश्यते न च सम्भवति । बहुषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवात्मनो युगपदेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि "कति देवाः" ? इत्युपक्रम्य "तयश्च त्वी च शता च तयश्च त्वी च सहस्रेति" निरुच्य" कतमे ते ? इत्यस्यां पृच्छया "सहिमान

एवैषामेते तयस्त्रिंशत्वेव देवा इति ब्रुयती स्तुतिरैकैकस्य देवतात्मनो युगपदेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा तयस्त्रिंशतोऽपि षड्वादन्तर्भावक्रमेण "कतमएको देव इति प्राण" इति प्राणैकस्वरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैकस्य प्राणस्य युगपदेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा स्तुतिरपि "आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! कुर्याद्योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीश्वरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रन्तपश्वरेत् । संचिपेत् पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव" इत्येवञ्चातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्चर्याणां योगिनामपि युगपदेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकस्वरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुरूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्माङ्गमावशोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोविग्रहवाननेकत्वं न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैको विग्रहवाननेकत्वं युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कृतुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्कृत्यते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहतीमयेकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते" भा० । "शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" सू० । "मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामुपगम्यमाने कश्चिद्विरोधः प्रसज्जि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानींस्तु विग्रहवतो देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भूञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मादादिवज्जननमरणवतो सेति नित्यस्य शब्दस्थानित्येनार्थेनानित्यसम्बन्धे प्रमीयमाणे यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात् ? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकङ्गवत् प्रभवति, ननु जन्माद्यस्य मत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता वसवोरुद्गा आदित्याविश्वेदेवामरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, उत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वस्वा-

दिग्द्वानामनित्यत्वं केन वार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पत्ते यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति ।
तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् ।
न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतो नामप्युत्पत्तिमत्त्वं
स्यात् । इव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः ।
आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात्
सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषुत्पद्यमानास्वप्याकृतोनां
नित्यत्वाच्च गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा
देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वाच्च कश्चिद्वि-
रोधादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः ।
स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताद्येन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि
शब्दवत् । ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधिपतिरिति स स इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । नचेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्माप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
न्तर्हि ? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थ व्यक्ति निष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते भा० ।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू० । “यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्था-
नमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसि-
द्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते नृदादि-
वदचेतनत्वावगमात् । एतेनात्मप्रादयो व्याख्याताः । स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते । न तावन्नोको
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्य-
भिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षते । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थाः
सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोग सम-
वायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य” भा० । “भावन्तु
वादरायणोऽस्ति हि” सू० । तृशब्दः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति । वादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु
असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याद्यप्रतिषेधापेक्षितत्वादधिकारस्य ।
न च कचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधि-
कारोऽप्युच्यते । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र योन्यायः सोऽ-
त्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं अत्रैतं
देवाद्यधिकारस्य सूचकं “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्षीणामिति “ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्वि-
च्छामो यमन्विष्य सर्वान्स लोकानाप्नोति सर्वान्स कामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च । आर्त्तमपि च गन्धर्व्याञ्चत्कसंवा-
दादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः ।
ज्योतिरादिविषया अस्यादित्यादायो देवतावचनाः शब्दा-
श्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति
मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्ति हैत्र्यचर्ययो
गादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं
विग्रहं महीतुं सामर्थ्यम् । तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्या-
र्थवादे “मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेधो भूत्वा
जहारेति” । स्मर्यते च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुप-
जगाम स” इति । नृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठतारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “नृदब्रवीत् “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिदर्शनात् । ज्योति-
रादिभूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्व-
धिष्ठतारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् ।
यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा ।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्ती-
त्वेवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि
तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थ-
गर्थेन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम् ।
न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा “न सुरां पिबेदिति न ज्वति वाक्ये पद-
त्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति ।
अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं विध्युद्देशार्थ-
वादयोस्त्वर्थवादस्यानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषय-
अतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते ।

यथाहि 'वायव्यं चेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः 'वायुवै' ज्ञेयिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिङ्गमयतीति' इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि भवति वायुर्व्यालभेत ज्ञेयिष्ठा देवता वा अलभेतेत्यादि। वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्त्रं प्रतिपद्य एवंविशिष्ट दैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तु वन्ति । तद्वयत्न योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्न प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्न तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावादगुणवादः स्यात् आहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवादश्चाश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्वानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यऽनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । आचरति च 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तान्ध्यायेत् वषट्करिष्यन्निति' । न च शब्दमालिभर्मस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्त्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्प्रमतिपेधेत् इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमाधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थं कं कुर्यात् । तस्मात् धर्मेकधर्मवशाच्चिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति स्मर्यते । अपिच स्मरन्ति 'स्वाध्यायादृष्टदेवतासम्प्रयोग' इत्यादि योगोऽप्यणिमाद्यैश्चर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति 'पृथुप्रपतेजोऽग्निलखे सलुत्यिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति' । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मण

दर्शनात् सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्यत्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रमसुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते इति भा० । विग्रहादिपदेन 'विग्रहो हविषां भोगऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति' आन० गि० उक्तं पञ्चकं ग्राह्यं तच्च क्रमेण मीमांसाभाष्ये पूर्वपक्षे दर्शितम् । शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा 'एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमादुगौणतयैव व्यवहाराच्चाध्यायनध्यवसायेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादि विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवादएव स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या 'तत्सुखं स्वःपदास्यदमिति' श्रुतेश्चार्थवादादेव शक्तिग्रहः न चेह्म तथा र्थवादः किन्तु 'इन्द्रः सहस्राक्षः इत्यादिस्तावक्त्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः सहस्राक्षः' इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतासंप्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिसहस्रनाम्नां पर्यायत्वेन श्रुतेर्महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदाहत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्याधिकृत्यव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्वु द्विविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतनएव । देवता चेतना नास्ति मानाभावात् किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्दिश्यत्वं देवतात्वम् इन्द्राद्येत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्यान्तरम् अग्नये इति नियमतो हविस्त्यागः न पर्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्यागः

इन्द्रनिष्किञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदु-
द्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम्
अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च
इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थी किन्तु स्वाहादि
पद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्वस्तिस्वाहा-
स्वधेत्यादिस्त्रुत्ववैयर्थ्यात् मैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति
व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय
प्रसङ्गाच्चः” इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपा-
सीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात्
देवस्त्वं नाददीतेत्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते शिष्टानां देव-
स्त्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्यागम्य
श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् । नच बीजा
क्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रह इति
वाच्यम् बीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि
प्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव
याज्ञिकानां व्यवहारः । बीजाक्षराणां हविस्त्यागि
त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणां नानात्वा
दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन
शिवशरीराणामननुगतत्वेतत्तवापि न शक्तिर्ह इति वाच्यम्-
बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु चैतत्त्ववर्द्धित्वजातेरदृष्टविशे-
षोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न
देवतात्वम् । ईशानश्च तद्विन्न एव” ।

अविघ्न न० विघ्नं कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त० । १ विघ्ना-
भावे “अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्” रघुः
“अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव” भा० व० प०
न० व० २ विघ्नशून्ये लि० “अविघ्नं गच्छ पन्थानम्”
रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० ३ विघ्नाभावे अव्य० ।

अविचक्षण लि० विरोधे न० त० । विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ
अविचार पु० विचारः अभावे त० त० । १ विचाराभावे
“अविचारेण कर्त्तव्यम्” स्मृतिः न० व० । २ विचारशून्ये
“अविचारपुरे देशे यः पलायति जीवति” हितो० । अवीनां
चारो यत्र । ३ मेषचारणयोग्ये देशे न विगतश्चारो दूतो यस्य
न० व० । ४ चारयुक्ते लि० । [विवेकाभावेनाकृते ।

अविचारित लि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति
अविचाल्य लि० न विचाल्यः अन्यथा कार्यः । अन्यथाकार्य-
भिन्ने स्थिरैकरूपे । “अविचाल्यमेतदुक्तं तथैव भवता
वचः” भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० त० न० व० । विशेषे-
षतोज्ञानशून्ये १ संज्ञारहिते २ नष्टचेतन्ये । “यद्वाग्-
वदन्यविचेतनानि” ऋ० ८, १००, १० ।

अविच्छिन्न लि० न० त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।

अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न० त० । १ विच्छेदाभावे
सन्ततौ न० व० । २ विच्छेदशून्ये सन्तते । विच्छेदो नाम
एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन व्यवधानम् ।

अविज्ञात लि० न० त० । १ विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञातं तु यत्
क्रीतं क्रेता वा यदि वा नृपः” नाविज्ञाते जलाशये”
इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयशून्ये लि० २ यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव पवत्रते” इति वेदानु० ।

अविज्ञात पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः । १ परमेश्वरे जीवेन
हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातत्वं कल्पितमिति
तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः ।
“अविज्ञाता सहस्रांशुः” विष्णुस० २ तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने
लि० स्त्रियां ङोप् ।

अविज्ञेय लि० न० त० । १ अवेद्ये २ इदन्तया विज्ञातुमशक्ये
परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या
न विज्ञेयः ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणामाभिमुख्येन गमने
अवित लि० अव-क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न० त० । सत्ये वचनादौ
“तदवितथमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति” साधः “य आदृणो-
त्यवितथं ब्रह्मणा अवणावुभौ” मनुः २ तद्वति लि० ।
“अवितथा वितथा सखि ! मा गिरः” साधः ।

अवितर्क्य न० तर्कयितुमशक्यः । तर्कयितुमशक्ये १ औतार्थ्ये ।
“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण बाधयेत्” इत्युक्तेः
विपरीततर्केणाबाध्यः औतार्थ्यः । २ तर्कमात्रेणावि-
ज्ञेये च ।

अवितारिन् लि० वितारो विगमोऽस्त्यस्य न० त० स्त्रियां
ङोप् । अनपायिनि “सुमेधामवितारिणीम्” । ऋ० २८,
५, ६, १ । “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अन-
पायिनीम्” भा० ।

अवित लि० अव-लच् स्त्रियां ङोप् । रक्षितरि “सखीयताम-
विता बोधि सखा” ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यवित्नी”
ऋ० ७, ६६, २ ।

अवित्त लि० न० त० । १ अविख्याते । न० व० । २ धनशून्ये लि०
अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न० त० । लाभाभावे

“अहमवित्थान्यानटपि” छा० उ० । “अवित्थान्यानेन”
भा० । २ज्ञानाभावे च । न० व० । ३ज्ञानभूय ४ज्ञान-
भूय च त्रि० अव्ययी० । ५ज्ञानाभावे ईलाभाभावे च अव्य०
अवित्थान पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज-कर्मणि
वा० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर त्रि० व्यथ-उरच् कित् तेन संप्रसारणम्
वेदे न यस्य धः न० त० । अवियुक्ते । “अनानता अविधुरा
ऋजीषिणः” ऋ० १, ८७, १ । “अविधुरा विद्युक्ताः संङ्घी-
भूता इति भा० लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविथ्या स्त्री अवये हिता अवि+थ्यन् । अजाहितायां यूथौ
अविदुग्ध न० इत० । मेघोदुग्धे ।

अविदित त्रि० न विदितः । १ अज्ञाते । २ परमेश्वरे पु० “अन्यत्र
विदितादन्यत्राविदितादन्यत्र कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् त्रि० न विदाही न० त० । १ असन्तापके
२ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीपे अनतिदूरे २ तद्वर्तिनि त्रि० ।

अविदूस् न० अवेर्दुग्धम् अवि+दुग्धे दूस् च न पत्वम् । मेघोदुग्धे ।

अविद्वकणी स्त्री न विद्वः अक्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्याः ।
पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि १ अ-
ज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः ।
सांख्यादिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानगतावास्था
सा च पञ्च भेदा “अविद्या पञ्चपञ्चैषा प्रादुर्भूता महात्मनः”
इति पुरा० पञ्च पञ्चाणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अ-
नित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्थितिरविद्या”
पात० सू० । व्याख्यातञ्च तद्वृत्तौ यथा अविद्या
“अतस्त्रिन् तद्वुद्धिरित्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु
नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ
स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन
“स्थानाद्बीजादुपपन्नान्निष्पन्दाक्षिपनादपि । कायमाधे-
शौचत्वात् परिण्डताहशुचिं विदुरिति” विष्णु त्रिसङ्ख्ये लं मात-
रुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अक्षपरिणामस्तेष्वादि-
रुपपन्नः सर्वद्वारैर्मलानां स्वरूपं निष्यन्दः । निधनं मरणम् ।
तेन हि श्रोत्रियकायोप्यत्यन्ताशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं
ज्ञानानुलेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे
भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मस्थितिः
अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमितिभावः”
इयमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येषा सह
कारिशक्तिरसमा माया दुरुद्धीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः
प्रबोधमयतोऽविद्येति यस्योदिता” कुसु० “यस्येशस्य सहकारि-
शक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात्
सर्वकार्यामेक्षणीयत्वात् दुरुद्धेयत्वसादृश्यात् माया-
पदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रति-
बध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः ।
क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-
र्यासनिर्दर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिर्भेदवानिव लक्ष्यते”
इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति
तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया
सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् ।
यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० “अविद्या-
तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां “तेषामवि-
द्याया अप्यवास्तत्वेन तथा बन्धायोगात् न हि स्वाप्तरज्ज्वा
बन्धनं दृष्टम् । नच “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो
न च साधकः । न सुसुप्तो न वै सुक्त इत्येषा परार्थता” इति
“बन्धमौलौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथा-
त्मनः स्थातिः संवृतिर्न तु वास्तवी” इति चोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव
इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगा-
भ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं
निश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवात्” भा०
“वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं
स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्यान्ततत्त्वस्य हानिः”
भा० । “विजातीयद्वैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया
वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत
तच्च भवतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्
सजातीयं द्वैतमिष्यतएव तैरित्याशयेन विजातीयेति ।
नन्विद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्याया कथं विजातीय-
द्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया
वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना
तु ज्ञानाद्विजातीयेतिभावः” भा० । “नासद्रूपा न सद्रूपा
माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्रामनिर्वाच्या मिथ्याभूता
सनातनी” लुक्तिमनुसृत्याशङ्कते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू०
“विरुद्धं यदुभयं सदसच्च ततो विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या
वक्तव्या अतो न तथा पारमार्थिकाद्वैतमङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
वप्रक्तावप्रक्तत्वरूपसदसत्तयोः स्वमतसिद्धयोर्विरोधोनास्तीति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-
पदार्थाप्रतीतेः” सू० । विरुद्धधर्मवत्पदार्थस्यासिद्धे-
रित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्ध-
हेतुत्व ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मदादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति” भा० ।
पुनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्”
सू० । “वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्पदार्थवादिनयत
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः” भा० । परि-
हरति । “अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संप्रहोऽन्यथा वा
लोनुसत्तादिसमत्वम्” सू० । “पदार्थनियमोमास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संप्रहो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संप्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
सम्पन्नार्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्था-
न्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादनिर-
सनेन वेदान्तिसमुद्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा “पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञा-
मात्रम्” सू० ॥ “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे पर-
म्परायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् ।
अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः” भा० ॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाशत्वा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्द्वि-
योः” सू० ॥ “वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृ-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । “अविद्या पञ्चप-
वैषा प्रदुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योगौण्योत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च कापि गौण्योत्प-
त्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव
वाक्यानादनादिवाक्यवद्ग्राह्यानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितमतो न नित्यत्व-

हानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याभ्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्योत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मैवाविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु ।
“अविद्यामाह्वरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्” सर्गप्रलयनिर्मुक्तं
विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत्तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणपेक्षया
भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
पाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिसृष्ट्योरुपासार्थमेवानूद्यते ।
अन्यथा “अस्यूलमनखहृस्वमित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेरिति
मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्”
“तस्मिन्माया मायया सन्निरुद्धः” इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्रयम् । एतन्मयो च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता” ॥
“लोहितश्चेतकण्णेति तस्यास्तादृग्वज्रप्रजाः” इत्यादिसृष्टि
भ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानु-
पपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः ।
अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्यायं पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ पृष्ठे दर्शितम् ।
इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं
नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । “मायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरोच्चर” इत्युक्तेः “इन्द्रोमायाभिः पुरुष-
पश्यते” इतिश्रुतेश्च तथात्वम् । मायानाञ्च मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि । अतएव आविद्यिको
जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । स्वस्वा-
न्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽ-
विद्या निवर्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्वशक्ति-

रिति बन्धमोक्षव्यवस्था । अधिकमाकरे दृश्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमविद्या लक्षिता वै० सू० उपस्तरे च यथा “इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नानध्यवसायानामुक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपित्ताद्यभिभवकृतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते” ॥ “तच्च दुष्टज्ञानम्” सू० ॥ तदिदं व्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परावृत्तिं साविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतस्मिंस्तदितिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावाच्छब्दविशेषाद्वृत्तिप्रकारकमिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्थानिश्चयरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्त्वत्वेऽपि संशयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयो-विपर्ययस्वप्नानध्यवसायानामुक्तुर्णामप्युपसंग्रहः” उप० ॥ “विद्याविद्यावैविध्यात् संशयः” गौ० सू० । नास्ति विद्या शास्त्रादिज्ञानं यस्य । ३शास्त्रादिज्ञानमन्ये त्रि० “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” पुरा० । “वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्” दा० भा० सूतिः । “अविद्यानान्तु सर्वेषामोहातश्चेद्धनं भवेत्” मनुः” ।

अविहेष पु० अभावे विरोधे वा न० त० । १विहेषाभावे २अनुरागे च । न० ब० । ३विहेषमन्ये ४अनुरागयुक्ते च त्रि० अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम् “इमा तारीरविधवाः सपत्नीः” ऋ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० ब० । प्रकारमन्ये अविधान न० अभावे न० त० । १विधानाभावे २इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफलं भवेत्” सूतिः न० ब० । ३विधानमन्ये त्रि० ।

अविधि पु० अभावे न० त० । विध्यभावे इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे न० ब० । विधानमन्ये त्रि० ।

अविन पु० अवति यज्ञम् अव-इनन् । अध्वर्युः उज्ज्व० ।

अविनय पु० अभावे न० त० । १विनयाभावे । विरोधे न० त० । २दुर्नये । “अविनयमपनय विष्णोः” शङ्करा० “ब्रह्मोऽविनया-क्षरा राजानः सपरिच्छदाः” “वेणोविनष्टोऽविनयान्नक्षयश्चैव पार्थिवः” इति च मनुः न० ब० । “विनयमन्ये त्रि० ।

अविनश्वर त्रि० विरोधे न० त० । १विनश्वरभिन्ने चिरस्थायिनि, २कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु० विना व्यापककृते न भावः स्थितिः अस० स० ।

१व्यापकस्थित्यनुरोधिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २सम्बन्धमात्रे च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्” काव्यप्र० “अथ केय-माकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः” इति शब्दचिन्ता० ।

अविनाभाविन् त्रि० न विना व्यापकम् भवति भू-णिनि । व्याप्ते “व्यक्तप्रविनाभावित्वात् जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते” का० प्र० ।

अविनाभूत त्रि० न विना व्यापककृते भूतः । १व्याप्ते २सम्बन्धमात्रे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते” का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” श्रुतिः ।

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी स्त्रियां ङीप् । अविनश्वरे नित्ये अविनीत त्रि० न विनीतः । १विनयमन्ये २कुत्सितक्रियानुरक्ते ३उद्धते ४अदान्ते च । “वदते विनीतमविनीतशासिभिः” माघः । ५अशिक्षिते च “नाविनीतैर्ब्रजेभ्यर्च्यैर्न च क्षुद्रा-धिपीडितैः” मनुः । ईकुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटश्च न० ब० । कपटमन्ये “अविनीयसंभ्रमविकाशिमक्तिभिः” माघः ।

अविनेय त्रि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अश्वादौ ।

अविन्ध्य पु० राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अवि+पटच् । मेघविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । विचारमन्ये तात्पर्यज्ञानमन्ये ३अविवेकिनि च ।

अविपाक पु० विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न० त० । फलरूपेणापरिणते १धर्माधर्मौदौ । “विपाकश्च जात्याऽयुर्भोगाः” इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामश्च फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहिताविहितकर्म्मणोविशिष्ट-देशकालनियतत्वात् यदा कर्म्म बलीयसा प्रतिबद्धं तदा तत् कर्म्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः पाकः अभावे न० त० । सुशुतोक्ते १पाकाभावे २“अरोच-काविपाकौ तु शर्करासौ भवन्ति च” । नास्ति विपाको यत्र । अग्निमान्द्यहेतुके ३रोगभेदे च “एतन्नवायसमेतेन जाटय्यं न भवति सन्नोऽग्निराप्तायते दुर्नामशोफपाण्डु-कुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति” सुश्रुतः ।

अविपाल त्रि० अवीन् पालयति पा-णिच् लः उप० स० । मेघपालके ।

अविपुल त्रि० विरोधे न० त० । विपुलभिन्ने क्षुद्रे ।

अविप्रकृष्ट त्रि० विरोधे न० त० । सन्निकटे ।

अविप्रिय पु० अवीन् भेषान् प्रीणाति प्री-क । १श्यामाकटये विप्रियमपकारः न० त० । २अनपकारे ३आलुक्लये ।

न० व० । ४ अपकारमूल्या लि० । ५ श्येतालतायां स्त्री ।

अविभुत लि० न विभुतः नष्टः । अविनष्टे “अविभुतब्रह्म-
चर्यः सर्वसंस्तिष्ठद्वहेत्” स्मृतिः ।

अविभक्त लि० वि+भज-क्त न० त० । १ संसृष्टे विभागरहिते २ द्रव्ये-
३ तत्त्वार्थमिति च । “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भ-
वेदिति” “अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः”
इति च स्मृतिः । ४ अभिज्ञे एकभावापन्नेऽर्थे ५ अव्यावृत्ते
अधिष्ठानतया ६ सर्वत्वानुस्यूते वाधामून्यत्वेन स्वस्मिन्
७ वर्तमाने च ।

अविभावित लि० न विभावितः । २ अलक्षिते २ अचिन्तिते
साल्पिप्रभृतिप्रमाणादिना ३ स्वकीयत्वेनानुज्ञाविते स्वरूपेण
४ अज्ञापिते च ।

अविमुक्त लि० वि+मुच-क्त न० त० । १ मुक्तभिन्ने । “न
विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः” इत्युक्तलक्षणे
२ काशीक्षेत्रे न० । ३ मूर्ध्निचिवुकान्तरालस्थाने च । “यएषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तो प्रतिष्ठितः” इति जावा० उ० ।
“आमनन्ति चैनमस्मिन्” शा० सू० । “आमनन्ति चैनं
परमेश्वरमस्मिन् मूर्ध्निचिवुकान्तराले” भा० इमामेव श्रुतिं
क्वेचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे “अविमुक्तः
कस्मिन् प्रतिष्ठित” इति प्रश्ने नासीवरणमध्यस्थितत्वप्रत्य-
भिज्ञानात् । “अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिवक्तव्ये
नाशीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तत्वेनैव
असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्म-
कम् । तद्विवरणं काशीखण्डेऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न० त० । १ वियोगाभावे विरोधे न० त० ।
२ संयोगे । न० व० । ३ वियोगमून्ये ४ संयुक्ते च ।
वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया
कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे “अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं
त्वदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया ।
४ द्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसं” मित्युपक्रम्य
कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधियं हेमा० ब्र० ख०
तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न० त० वेदे मस्य लुक् ।
विनाशाभावे “सहो बभोऽविरणाय पूर्वीः” ऋ० १, १७४, ८
“अविरणाय अविनाशाय” भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न० त० । १ विरा-
माभावे नैरन्त्यर्थे । कर्त्तरि क्त न० त० । २ विराममून्ये

३ सन्तते द्रव्यादौ लि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४ कार्याद-
निवृत्ते लि० । “अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन” माघः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न० त० ।
१ निवृत्त्यभावे २ विषयादौ-स्थिरचित्ततायाम् ३ विरामाभावे
चान० व० । ४ विराममून्ये लि० ।

अविरल लि० न विरलः न० त० । घने, निविड् । विर-
लता च विच्छिन्तिः तद्विपरीतं निविडत्वं मध्येऽविच्छेदः ।
अविराम पु० अभावे न० त० । १ विरामाभावे २ विच्छेदाभावे ।

न० व० । ३ विराममून्ये ४ सन्तते च लि० “अनिमिषमविरामा
रागिणां सर्वरात्मन्” माघः ।

अविरुद्ध लि० न० त० । १ विरुद्धभिन्ने २ विरोधमून्ये ३ एक-
त्वसहावस्थायिनि ४ अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो
वा अभावे न० त० । सहानवस्थानाभावे १ एकत्वावस्थाने
२ एकत्व समावेशे च । “श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव
गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्यं श्चाप्तं वैदिकवत् सदा,
स्मृतिः “सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे” पुरा०
“शेषं वाऽविरोधात्” कात्या० २।६।१६ । “नाविरोधात्”
कात्या० ५।१।१८ । ३ विवादाभावे च ।

अविलक्षण लि० विलक्षणो भेदकधर्माश्रयः विरोधे न० त० ।
१ तुल्यरूपे २ भेदकधर्ममून्ये ।

अविलक्ष्य लि० नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं
वा यस्य । १ व्याजमून्ये २ उद्देश्यमून्ये ३ शरव्यमून्ये
४ प्रतिकारमून्ये च “अविलक्षणमस्त्वमपरं कतमम्”
किरा० । “अविलक्षणमसत्प्रतिकारम्” मल्लि० ।

अविलम्ब न० अभावे न० त० । १ विलम्बाभावे शौघे ।
न० व० । २ विलम्बमून्ये लि० विलम्बश्च कार्योत्पत्ति-
साधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित लि० वि+लम्ब-क्त न० त० । विलम्बमून्ये
१ त्वरायुक्ते द्रव्यादौ । क्रियाविशेषणत्वे न० । “अविलम्बितो
द्वितीयः” कात्या० १०, १, ८, ।

अविला स्त्री अव-इलच् । भेष्याम् १ नास्ति विलं यत् ।
२ गतं मून्ये लि० । [न० व० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अविलास पु० अभावे न० त० । १ विलासाभावे २ अप्रकाशे
अविवक्षित लि० न विवक्षितः । १ वक्तुमनिष्टे २ तात्पर्या-
विषयीभूते “बहुत्वमविवक्षितमिति रघु० ।

अविवर लि० नास्ति विवरं छिद्रं यत् । नीरन्ध्रे घने ।

अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्वादिः यत् ।

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निष्टोमोऽविवाच्यं दश-
मम्” कात्या० १२, २, २१, । “अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाच्यं
दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित्
कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व०
श्रौ० २, १२, १० । अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कत्तं
मन्त्रः कर्म वा न विवाच्यं नाख्याव्यमित्यर्थः कुतः ?
यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
मविवचनीयमेतस्मिन्नहनीत्यविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे
न० त० । १, विरुद्धवादाभावे ऐक्यमत्ये २ अव्यवहारे
३ विरोधाभावे च न० व० ४ तच्छून्ये लि० । [विवाहसंस्कारे ।
अविवाहित लि० न० त० । विवाहितभिन्ने अनूढे अजात-
अविविक्त लि० न० त० । १ एकीभूते २ विवेकशून्ये ३ अन्यो-
न्यतादात्म्यापन्ने “तन्मायःपिण्डवदविविक्तं सत् तदेव
महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्मेण ज्ञानम् अभावे न० त० ।
अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ १ विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिका ।
विरोधे न० २ अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
“तद्योगोऽप्यविवेकात्” सा० सू० । “अयञ्चाविवेकोऽगृही-
तासंसर्गकसुभयज्ञानमविद्यास्थलाभिषिक्तं विवक्षितः” “ब-
न्धोविपर्ययात्” विपर्ययभेदाः पञ्च “इत्यागामिस्तत्त्वद्वयात्” “तस्य
हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपञ्च रूपाया
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाच्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगमएव
योगतोऽत्र विशेषोचित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमालं
विवेकप्रागभावो वा सुक्तस्यापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्त-
स्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मात्पत्तिद्वारा
पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिस्तत्त्वस्य ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेः
अभावस्य ध्वान्तवदावकरत्वाभावात् । तथा दृष्टिह्वासाव-
ध्यविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च
वासनात्मकस्वेवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोव-
दावरक्तवदृष्टिह्वासादिकमञ्जुसैवोपपद्यते । “तस्य हेतुर-
विद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनावि-
द्याबीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य [संयोगोत्तरकालीनत्वेन
संयोगाजसकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्थो हि
भुङ्क्ते” इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थता-
ख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि
तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवः प्रय-
त्नेनावधृतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतया-

ऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवे-
कस्त्वेषा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्, धर्माधर्मात्पत्तिद्वारा,
रागादिदृष्टद्वारा च भवति” सां० प्र० भा० । अधिकमविद्या
शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेचक लि० न० त० । विवेचकभिन्ने कार्याकार्यविवेचना
अविवेन लि० “वेनतिः कान्तिकर्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०
त० । विगतेच्छभिन्ने इच्छाशीले । “मनसाऽविवेनं तमित्
सखायम्” ऋ० ४, २४, ६, । “अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०

अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न० त० । १ विशेषशङ्का-
भावे । न० व० २ विशङ्कारहिते लि० ।

अविशङ्कित लि० वि+शकि-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य
इतच् वा न० त० । १ विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः”
सृतिः । २ अजातशङ्के च ।

अविशस्त लि० न विशस्ता विशसने कुशलः । यत्त्रियपशुहिं-
सनेऽनिपुणे शमितरि “मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय”
ऋ० १, १६२, २० ।

अविशुद्ध लि० विरोधे न० त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न० त० । शुद्धिर्विपरीते दोषे “सह्य-
विशुद्धिस्तयातिशययुक्तः” सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसा-
दोषसाधनता यथोक्तम् “अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवी-
जादिबधसाधनता यथाह स भगवान् पञ्चशिखाचार्यः
“स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षे” इति । स्वल्पसङ्करः
ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्राधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसा-
दिजन्मनानधेहेतुना अपूर्वेण सङ्करः । सपरिहारः कियतापि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्त-
मपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि
यावदसावनर्धं सृते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहि-
ष्णुतया सह वर्त्तत इति । सृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्व-
र्गसुधामहाह्वदावगाहिनः कुशलाः पापमालोपपादितं
दुःखवज्रिकाणिकाम् । न च “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानोति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते-
त्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः
भिन्नविषयत्वात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति” निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि “अ-
ग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्व-
सुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषमावच्छाति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति' सा० कौ० ।
इति सांख्या मन्थन्ते सीमांसका वेदान्तिनश्च वैधर्हिंसाया
अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तत्तु ४४३ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषोभेदकधर्माः अभावे न० त० । १ भेदक-
धर्माभावे "वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभेदे ऐक्ये च । न० ब० । ३ विशेष्टमन्ये तुल्ये लि० सांख्या-
दिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषमन्येषु स्थूल-
भूतोपादानेषु ४ सूक्ष्मभूतेषु । तानि च तन्मात्राणि
यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वयं न तिष्ठति तज्जातीयानां
शब्दस्यैव रूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूला-
नामविशेषाणि । "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मा-
त्रता सृता । न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चा-
विशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु-
तेषु भूतेषु तन्मात्रास्ति उन्नोति कृत्वा धर्मधर्म्य भेदाद्द्रव्या-
णामपि तन्मात्रता सृता । ते च पदार्थाः शान्तघोर-
मूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः मन्यन्ता एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषमन्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां
शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं
मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं
सुखात्मकान्येव सुखाधिकादिति" सां० प्र० भा० । नन्मात्रा-
ख्यविशेषाः" सां० का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे
दर्शयिष्यते । नित्ययोगे इति । अविशेषीत्यपि तन्मात्रे ।

अविशेषज्ञ लि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे ।

अविशेषित लि० न विशेषितः भेदकधर्मेण । यस्य इतरस्मात्
विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे । [३ अक्षिप्ते च
अविश्रान्त लि० वि+अस-क्त न० त० । १ विरामरहिते २ सन्तते
अविश्रवणीय लि० वि+अस-अनीयर् न० त० । विश्वासकर-
णायोग्ये । [सद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्" हितो० ।

अविश्वस्त लि० न० त० । विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-
अविश्वास पु० अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे न० ब० ।

२ विश्वासानाधारे ३ विश्वासायोग्ये पदार्थे च । [कारके ।

अविश्वासिन् लि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप् । विश्वासा-
अविस्तिष्ठ लि० विरोधे न० त० । विस्तिष्ठभिन्ने सङ्गते ।

अविष पु० अव-टिप् च । १ ससृष्टे, २ नृपे च । टित्त्वात् ङीप् । ३ नद्यां
स्त्री । ४ रक्तकभावे लि० । नास्ति विषं यत् । ५ विषमन्ये

लि० । "अपओषधीरविषा वनानि" ऋ० ई, ३६, ५,
"अविषा विषरहिता निरक्षकाणि वा वनानि" भा० ।
विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतद् च) स्त्री टाप् ।

अविषक्त लि० न० त० । असंलग्ने ।

अविषम लि० विरोधे न० त० । १ विषमभिन्ने समे (जोड़)
२ सुपहे ३ सुगमे च । [३ विषयमन्ये लि० ।

अविषय पु० न० त० । १ अगोचरे २ अप्रतिपाद्ये । न० ब० ।

अविषह्य लि० न विशेषेण सह्यः न० त० । १ सोढुमशक्ये २ इतरैर
नभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३ परिच्छेत्तुमशक्ये
च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनुः ।

अविष्टम्भ पु० अभावे न० त० । १ आलम्बाभावे । न० ब० ।
२ आलम्बनमन्ये लि० ।

अविष्ट लि० अतिशयेन अविता अविह+इडन् ढणोलोपः ।
अतिशयेन रक्षके । "यो अर्जुनो ब्रह्मकृतिमविष्टः"
ऋ० ७, २८, ५ "अविष्टः अतिशयेन रक्षिता" भा० ।

अविष्या स्त्री अव-गतौ इडन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्-भावे
अ । गमनेच्छायाम् । "अविष्यामनुव्रतं सवितुः"
ऋ० २, ३८, ३, "अविष्यां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अव-भावे इडन् । १ रक्षणे २ गतौ च ।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे
न० त० । १ प्रमाणानुसरणे २ यथार्थविषयकत्वे ।

अविसंवादिन् लि० विरोधे न० त० । प्रमाणान्तरानुसारिणि
१ यथार्थ विषयके २ सफले पदार्थे च ।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम् । १ मेघी-
दुग्धे । न विसोढः । २ असोढे लि० ।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे । "अविस्थलं वृकस्थलं"
माकन्दीं वारणावतम् । अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेकञ्च
पञ्चमम्" भा० ७, ५० ।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं सुखेन अव-
णायोग्यञ्च । वि+स्पष्ट-क्त न० त० । अस्पष्टवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न० त० । १ विस्मरणाभावे स्मरणे
विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः
सच अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणा-
न्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्याजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणि-
धानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गौ० सू० । "प्रणिधानलिङ्गा-
दिज्ञानानामयुगपद्भावाद्यु गपदस्मरणम्" । "प्रणिधानं चित्तै-

काव्यं सुप्रपूषेति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधका-
नामानन्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात्
स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयक्रमेकं
स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति सन्तव्यम्
वृत्तिः” । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्रैवोक्तानि ।
“प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित
सम्बन्धानन्तर्यं वियोगैककार्यं विरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान
सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मानिमित्तेभ्यः”
“स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात् परं श्रुतस्य प्रत्येक
सम्भेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्,
निबन्धकप्रत्योपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्,
अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि
तादृशे शोभसुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः ।
अभ्यासोद्वेगतसंस्कारः उद्बोधकत्वे नोक्त इति केचित् लिङ्गं
व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जु-
नादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामि
भावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि
तत्परिजनौ परस्परस्मारकौ, सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादि, गो-
वृषन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेः, वियो
गो यथा दारादेः, एककार्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मार-
काः । विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः
संस्कारउपनयनादिराचार्यादिस्मारकः, प्राप्तिर्धनादेर्दातारं
स्मारयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुख
दुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्,
इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ, भयं
मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम्, अर्थित्वं दातुः, शास्त्रादेः
क्रिया वायादेः, रागात्प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणं, धर्मा-
धर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत
सुखादेश्च स्मरणमिति । तेषु च किञ्चित्, स्वरूपसत्किञ्चिच्च
ज्ञातसुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः” वृत्तिः ।
कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा “आत्मम-
नसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः” सू० “उत्पद्यत
इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एत-
स्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्या-
विशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण
व्यापारी पूर्वानुभवः समुच्चीयते, अनुभवयाथाथप्राया-
थार्थप्रमियमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य
तथैव स्मृतेः नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-

धीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणा-
द्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पद्व्यासादरप्रत्यय-
जनिताच्च संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणे-
च्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं
स्मृतकता पृथङ् लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थ-
प्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधातृ-
णास्मृतीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्मादिषु अन्योप-
निबद्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगादहमविशे-
षाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्” इति तच्च कदा-
चिन्नौकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति “श्वो मे
भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप० । संस्कारनाश
कानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न० व० स्मृतियुक्ते त्रि०

अविस्मृत त्रि० न० त० । विस्मृतभिन्ने स्मृते ।

अविहृत्य त्रि० “हृत्यतिः प्रेषाकस्मृति” यास्कः वि+हृत्य-अतच्
न० त० । अनभिलषिते अनिष्टे “येनाविहृत्य तक्रतोः”

ऋ० १, ६३, २ । अविहृत्य त क्रतोरनभिलषित यत्तस्य भा० ।

अविहित त्रि० न शास्त्रेण विहितः न० त० । निषिद्धे । अकृतेच

अविहृत त्रि० वि+हृ-बा० उतच् किञ्च न० त० ।

अहिंसे । “ताहि क्षत्रमविहृतम्” ऋ० ५, ६६, २,

“अविहृतमहिंस्यम्” भा० ।

अविहृत त्रि० विरोधेन० त० । व्याकुलभिन्ने स्वस्थे ।

अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव-ई । ऋतुमत्याम् ।

अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न० त० ।

२ प्रकाशभावे । न० व० । २ प्रकाशशून्ये । [नशून्ये त्रि० ।

अवीक्षण न० अभावे न० त० । १ दर्शनाभावे न० व० । २ दर्श-

अवीक्षित त्रि० न० त० । १ दृष्टभिन्ने । भावे क्त अभावे न०

त० । २ वीक्षणाभावे न० ।

अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वात् । १ नरकभेदे

तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५ स्क० दर्शितं यथा

“तामिहोन्मतामिह” इत्याद्युपक्रम्य “अवीचिरयः पान-

मित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य “यस्त्विहानृतं

वदति साक्ष्ये, द्रव्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य

नरके अवीचिमत्यधः शिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रा-

यात् गिरिमूर्ध्निः सम्पात्यते । यत् जलमिव स्थलमसृष्ट-

मवभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशीर्यमाणशरीरो न

स्त्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति”-अवीचिमान् अवी-

चिमयोऽप्यत्र । २ तरङ्गशून्ये जलाशये त्रि० ।

अवीज त्रि० नास्ति बीजमस्य । बीजशून्ये १ फलादौ ।

२द्राक्षायां स्त्री। वीजानाधायके त्रि० “अवीजमपि जेतुं केवलं स्थण्डिलं भवेत्” मनुः । अप्राशस्ये न० त० । अङ्गु-
रोत्पादनायासमर्थे त्वैहायाणादौ ३बीजे च । “अवीज-
विक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च” मनुः । “अवीजं
प्ररोहासमर्थमिति” कुल्लू० । बीजं शुक्रं न० ब० ।
शुक्ररहिते ४क्षीवे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य विष्टा चाशु
निमज्जति । मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्षीव इति कथ्यते”
सूतेस्तस्य तथात्वम् । “उन्मत्तं पतितं क्षीवमवीजं
पापरोगिणम्” इति मनुः । ५ कारणमून्ये त्रि० दैवयोगोक्ते
निर्वीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सा० कौ० “तच्च प्रथमं
तावद्विविधं वीतसवीतञ्च अन्यसुखेन प्रवर्त्तमानं
विधायकं वीतम् व्यतिरेकसुखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
कमवीतम्” व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
इतं सङ्गतमन्वितम् अन्यव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण
इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्विज्ञमवीतम्
व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः
व्यतिरेकसुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्य-
र्थः । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाव-
वान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य
निवारकम् । तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्ध-
वत्त्वादित्यनुमानमवीतम्” ।

अवीर त्रि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य । १ पुत्रादिमून्ये । न० त०
२वीर्यवद्भिन्ने त्रि० । “पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता
मनोषिभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न० त० ।
३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विधवा
साऽवीरा परिकीर्त्तितेति” सूतिः । “मा त्वा वयं
सहसावन्नवीराः” ऋ० ७, ४, ६, । “अवीराः पुत्रादि-
रहिताः” भा० । “अवीरायाश्च योषितः” सूतिः ।

अवृक त्रि० वृ-कक् वृकः आवरकः न० ब० । आवरकमून्ये
“ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि” ऋ० १५५, ६, “वृकोणावरकेण
रहितानि” भा० ।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न० त० । १ जीविकाभावे
“आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्” अवृत्तिकर्षिता
हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि” अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं
धम्मं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य ।

२अविद्यमाने । “साध्याभावदवृत्तित्वम्” साध्यवदन्यावृत्ति-
त्वम्” इति च अनुचिन्ता० । न० ब० । जीविकामून्ये त्रि०
अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत्र कप् । ऋणादौ वृद्धिः लाभ-
रूपा (सुद) तद्वृत्ते १मूलधने । तच्च सूतौ दर्शितं यथा
“ऋणं पैतामहं पैतवं प्रतिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्
तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः” । “समं सवृद्धि-
कम्” “ऋणमात्मोयवत् पितरं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० सू० । “समं
यावत् गृहीतं तावदेयं न वृद्धिः” मिता० । “गोप्याधि-
भोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते । नष्टोदेयो विनष्टश्च
दैवराजकृतादृते” या० सू० ।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध-क । १ वृद्धिमून्ये । अन्तर्भूतगुण्यर्थे
वृध-क न० त० । अवर्द्धके । “पनीरश्चर्द्धा अवृधा अयज्ञान्”
ऋ० ७, ७, ३, “अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः” भा० ।
अवृष्टि स्त्री अभावे न० त० । १ वर्षणाभावे “अथ यदाऽवृष्टि-
र्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धम्मार्हापः” ।
शत० ब्रा० । न० ब० । वृष्टिमून्ये भेदे पु० ।

अवृहत् त्रि० विरोधे न० त० । वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्
अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष-एवुल् । १ दर्शके २पर्यालोचके
३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च ।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष-ल्युट् । १ दर्शने, २प्रतिजागरणे,
३अवधाने च “वर्णाश्रमावेक्षणजागरुकः” रघुः “भूषा-
णामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम्” सा० द० “पितृमन्त्रा-
नुहरणे आत्मात्मने ह्यवेक्षणे” आ० त० सू० ।

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष-अनीयर् । १ दर्शनीये । “तपस्वि-
सामान्यमवेक्षणीया” रघुः । २आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष-भावे अ । अवेक्षणशब्दार्थे ।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्मणि-क्त । १ वृष्टे २पर्यालोचिते च ।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष-लृच् स्त्रियां ङीप् । अवेक्षकशब्दार्थे ।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष-कर्मणि ग्यत् । १पर्यालोच्ये २दृश्ये च
ल्यप् । ३दृष्टेत्यर्थे ४पर्यालोच्येत्यर्थे च अव्य० ।

अवेदनाञ्च त्रि० वेदनां न जानाति ज्ञा-क अस० समा० ।
वेदनानभिज्ञे “अवेदनाञ्चं कुलिशक्षतानाम्” कुमा० ।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न० त० । ज्ञानाभावे “न चेद-
वेदिर्महतो विनष्टिः” वृ० उ० । परिष्कृतभूमिमून्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः । १अज्ञेये । विद-लाभे ग्यत् ।

२अलभ्ये ३अविवाहप्रस्त्रियां स्त्री “व्यभिचारेण वर्णाणा-
मवेद्यावेदनेन च” मनुः । ४गोवत्से पु० शब्दच० ।

अवेल लि० नास्ति वेला सीमा यत् । १सीमारहिते निर्मर्यादे
 २अपलापे पु० ३चूर्णगुवाके स्त्री मेदि० । अप्राशस्त्ये
 न०त० । ४अनुचितकाले स्त्री । न०ब० । ५समयशून्ये लि० ।
 अवैष्ट लि० अव+यज-क्त । नाशिते “अवेष्टादंष्ट्रकाः”
 य० १०, १०, “अवपूज्योयजतिर्नाशार्थः” वेददी० । “अवेष्टा
 इति लौहायसमाविध्यति” कात्या० १५, ५, २२ ।
 अवैध लि० विधित आगतम् अण् वैधं न०त० । १विधितः
 अप्राप्ते २निषिद्धे च । “अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन
 शुध्यति” स्मृतिः ।
 अवैधव्य न० विधवाया भावः ध्वज् वैधव्यं पतिहीनत्वम्
 अभावे न०त० । पतिशून्यत्वाभावे सपतिकत्वे । ‘अवै-
 धव्यप्रदं स्त्रीणाम्’ कालिकापुरा० । “अवैधव्यं भवेत्तस्याः
 सप्रजन्मसु निश्चितम्” पुरा० ।
 अवैमत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतवै-
 धाभावे ऐकमत्ये । न०ब० । २तच्छून्ये ।
 अवैयात्य न० वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त० । धार्ष्ट्या-
 भावे १सलज्जत्वे न०ब० । २तच्छून्ये लज्जावति लि० ।
 अवैर न० अभावे न०त० । १विरोधाभावे न०ब० । २विरोध-
 शून्ये लि० ।
 अवैराग्य न० वैराग्यं विषयविहङ्गा अभावे न०त० ।
 १विषयवृत्त्यायाम् २सांख्योक्ते धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैरा-
 ग्यावैराग्यैश्चर्यानिश्चर्यरूपादविधप्रकृतिधर्मभेदे च ।
 अवैलक्षण न० विलक्षणस्य भावः ध्वज् वैलक्षण्यं भेदकधर्मः
 अभावे न०त० । १भेदकधर्माभावे अभेदे । न०ब० ।
 २तच्छून्ये अभिन्ने लि० ।
 अवोक्षण न० अव+उक्ष-भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने
 “उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं
 प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” स्मृतिः ।
 अवोद पु० अव+उन्द्-भावे घञ् नि० नलोपः । १अवक्लेशने
 ततः अस्त्यर्थे अर्श० अच् । क्लिप्ते २सार्द्धे लि० जटा० ।
 अवोदेव अव्य० देवानामवस्तात् अव्ययी० । देवानामवरस्मिन्
 देशादौ “अवोदेवसुपरिमर्त्यं कवि” ऋ० ७, १६, १२ ।
 अवोष पु० अव+उष-कर्मणि क । उष्णाच्चे । अपूपा० हितार्थे
 छयतौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि लि० ।
 अवृद् पु० अवृद्वत् । वृत्सरे । [पत्यादयोऽप्यत्र ।
 अवृप् पु० अवृपवत् वर्षाधिपे अवृपशब्दे विवृतिः । अवृ-
 अव्य लि० अविभवम् अवि+दिगा० यत् । सेषभावे लोमादौ
 “तिरः पवित्वं विवारमव्यम्” ऋ० ६, १०६, १६, ।

अव्यक्त पु० वि+अन्ज-क्त न०त० । १विष्णौ, २कामे, ३शिवे,
 सांख्यमते सर्वकारणे, ४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्यः
 गोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृते
 ५अज्ञाने हेतुश्चक्षुःशरीरे ७सुषुप्तप्रवस्थायां च शब्दप्रवृत्ति-
 निमित्तैर्जातिगुणादिभिर्वर्जिते निराकारे द्रव्यरूपेण न० ।
 ६अस्पष्टे वस्तुभावे लि० । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
 यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विव-
 रीतमव्यक्तम्” सा०का० । हेतुमत्त्वादिव्यक्तधर्माविर-
 हितमव्यक्तम् । “अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिङ्गान्” सा०सू० ।
 “तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ-विज्ञानात्” सा०का० ।
 “महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमो-
 हात्मकत्वे सति कार्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् ।
 महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्यत्वात्
 घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्” सा०प्र०भा० ।
 “बुद्धेरिव व्यक्तसुदाहरन्ति” रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपा-
 भ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं
 तत्रैव प्रकृतिधर्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् “अव्यक्तादीनि
 भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र
 का परिदेवनेति” गीतोक्तेरपि तत्रैव तात्पर्यम् तद्गुरैव
 ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् “व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं
 सदसदात्मकम्” मनूक्तावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभि-
 धीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम्
 “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं
 किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन
 सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च वप्रवस्थापितम् यथा
 “आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त
 गृहीतेर्दर्शयति च” सू० । “आनुमानिकमपि अनुमाननि-
 रूपितं प्रधानमेवैकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
 हि पठ्यते “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति
 तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृति-
 प्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
 शब्दादिहीनत्वाच्च व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति-
 प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुप-
 पन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति
 चेन्नैतदेवम् नह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्त-
 योरस्तित्वपरम् नह्येतत् यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं
 त्रिगुणं प्रधानं तादृशमत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्य-
 क्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वादप्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्दृढः । या तु प्रधानवादिनां कृतिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यत्रस्यामे गां पश्यन्नस्योऽयमित्यमदोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणाच्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमवप्रक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो ग्रन्थः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृतिं दर्शयति । “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारन्तद्विष्णोः परमं पदममाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्पर्यमप्यदमित्यस्यामाकाङ्क्षायान्तेभ्यएव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमदं दर्शयति । “इन्द्रियेभ्यः पराहृषार्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमवप्रक्तमवप्रक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति” । तत्र यएवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः न एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्वे ह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च महत्त्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वञ्चास्य स्वाभित्वादुपपन्नम् । “तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा० । “सूक्ष्मस्तु तदर्हत्वात्” सू० । “उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्यैवचनस्त्ववप्रक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते “सूक्ष्ममन्विह” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्यावप्रक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमवप्रक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममवप्रक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः शीणीत मत्सरसिति” । तथाच श्रुतिः “तद्वेदं तर्ह्यवप्रक्तमासीदिति” इदमेव वप्रक्तं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तवप्रक्तनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमवप्रक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा० । परमब्रह्मपरत्वे “ये चाप्यक्षरमवप्रक्तं तेषां के योगवित्तमाः” “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता । “योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽवप्रक्तः सनातनः” मनुः विष्णोस्तु “अनेकमूर्त्तिरवप्रक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुस० । अप्रकाशितार्थे “तमशेषमस्यावप्रक्तव्यवहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह” काद० । “ततः स्वयम्भूर्भगवानवप्रक्तं व्यञ्जयन्नदम्” मनुः संख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना वप्रवह्नियते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः । वप्रक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकबीजमवप्रक्तमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्वप्रोक्तं वप्रक्तमवप्रक्तबीजप्रायप्रश्नानो विनाऽवप्रक्तयुक्ता” इत्युपक्रम्य “यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अवप्रक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्तुमाचार्यवयैः” बीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्पमवप्रक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्वतो द्विष्टमेव । तल्ल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि सङ्गुण्य भक्त्वा । एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपचाद्रूपाग्यन्यस्येतरस्याञ्च पक्षात् । शेषावप्रक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं वप्रक्तं मानं जायतेऽवप्रक्तराशेः । अवप्रक्तानां द्वादि-कानामपीह यावत्तावद्वादिनिम्नं हृतं वा । युक्तो न वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेवं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम् । यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छ-केन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽवप्रक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्वादि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नावप्रक्तराशौ उद्देशकालापयत्सर्वङ्गुणभजनत्वेराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलक्षेत्रव्यवहारादिगणनेन कार्यम् । तथा कुर्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्यौ । यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः ।

तदेकतरे न्यूनं पक्षे किञ्चित्प्रक्षिप्य ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विशोध्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्प्रक्षिप्य वाचिकं पक्षं
तावत्तैव भक्ता समौ कार्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्यावप्रक्त
मन्यपक्षस्यावप्रक्ताच्छोद्धृष्टम् अवप्रक्तवर्गादिकमपि । अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि । यदि करण्यः सन्ति तदा
ता अपि उक्तप्रकारेण शोध्यः । ततोऽवप्रक्तराशिशेषेण रूप
शेषे भक्ते यत्नयते तदेकस्यावप्रक्तस्य मानं वप्रक्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽवप्रक्तराशिरुत्थाप्यः ॥ यतोदाहरणे द्वाद
योऽवप्रक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्ये-
षां द्वादभिभिरिष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरुनं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां
वप्रक्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामवप्रक्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः । उदाहरणम् । एकस्य रूपं त्रिशती
षडश्वं अश्वं दशान्यस्य तु तुल्यमूल्याः । कणं तथा
रूपशतं च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम् । यदा
द्यवित्तस्य दलं द्वियुक्तं तत्तुल्यवित्तो यदि वा द्वितीयः ।
आद्योधनेन त्रिगुणोऽन्यतो वा पृथक् पृथङ्मेव वा जि-
मौल्यम् । अत्राश्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं या १ तत्र त्रैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता
वन्मूल्यं तदा षणां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छागुणं प्रमाणभक्तं लब्धं षण्णामश्वानामूल्यं
या ६ अत्र रूपशततये प्रक्षिप्ते जातमाद्यस्य धनं या ६ ३००
एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपशते चर्ण-
गते प्रक्षिप्ते जातं द्वितीयस्य धनं या १० रु १००
एतौ समधनाविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समशोध-
नार्थं न्यासः या ६ रु ३००

या १० रु १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्य-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रु ४०० अव्यक्तराशिशेषेण
या ४ रूपशेषे रु ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्येकाश्वस्येदं मौल्यं तदा षणां
किमिति त्रैराशिकेन लब्धे षणां मौल्ये ६०० रूपकशततय-
युते ६०० जातमाद्यस्य धनम् । एवं द्वितीयस्यापि ६०० बीजग०
एवमनेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्रैव दृश्यानि ।
अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम्
प्रभवत्यस्मात् प्रभवः अपादाने अप् प्रभवोयस्य संसाररुचे ।

अव्यक्तराग पु० न वप्रक्तोऽल्पवप्रक्तोरागोऽरुणिमा । १ ईषद्रक्ते
अरुणे वस्य २ तद्वति त्रि० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अवप्रक्तस्य लिङ्गमनुमापकम् । सांख्यमत
सिद्धे १ महत्तत्त्वादौ । अवप्रक्तं लिङ्गमस्य । २ अस्पष्टचिह्ने
रोगादौ त्रि० । न वप्रक्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य ।
गुप्ताश्रमयुक्ते ३ संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवेरङ्गं शृङ्गमिवाङ्गमस्याः । १ शूकशिख्याम् ।
न विकलमङ्गमस्य ईव० । विकलाङ्गभिन्ने पूर्णे त्रि० ।
अव्यङ्गाङ्गो स्त्री अवप्रङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् “अवप्रङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं
हंसवारणगामिनीम्” । मनुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति वप्रञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य । १ शृङ्ग-
हीनपशौ, २ सुलक्षणशून्ये, ३ चिह्नशून्ये च त्रि० ।

अव्यङ्गाङ्गो स्त्री न विगतमण्डं बीजमस्याः । शूकशिख्याम् ।
अव्यतिकर पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे न० व० ।
२ संसर्गशून्ये त्रि० ।

अव्यतिकीर्ण त्रि० वि+अति+कृ-क्त न० त० । असङ्कीर्ण
“धाराः प्रसादयितुमवप्रतिकीर्णरूपाः” माघः ।

अव्यथ पु० न वप्रथते पङ्गां न सञ्चलति वप्रथभयचलनयोः
अच् । १ सपे । २ वप्रथाम्शून्ये त्रि० । नास्ति वप्रथा यस्याः
सेवनेन न० व० । ३ हरितक्याम् ४ शुण्डायाञ्च स्त्री ।

अव्यथय पु० न वप्रथयति गन्तारमक्लेशेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् वप्रथ-णिच्-बा०श्च घटा० ह्रस्वः न० त० ।
अश्वे निरु० ।

अव्यथा स्त्री अभावे न० त० । वप्रथाभावे ।

अव्यथि त्रि० वप्रथ-इन् न० त० । वप्रथाम्शून्ये अक्लिष्टे
“समुद्रमवप्रथिर्जगन्वान्” ऋ० १, ११७, १५, । [शून्ये च ।

अव्यथिन् त्रि० न वप्रथते वप्रथ-इनि न० त० । निर्भये २ वप्रथा-
अव्यथिष न+वप्रथ-टिप् । १ स्तूय्ये २ समुद्रे च ३ धरायां
४ रात्रौ च स्त्री टित्त्वात् ङीप् ।

अव्यथ्य त्रि० न+वप्रथ-नि० कर्त्तरि यत् । वप्रथाम्शून्ये ।

अव्यपदेश्य त्रि० न व्यपदिश्यते अभिवापवाक्येन वि+अप+
दिश-ण्यत् न० त० । १ कथयितुमशक्ये न्यायमते निर्विक-
ल्पके २ ज्ञाने न० तद्वि अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय
तथा अभिलपितं न शक्यते । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्”
गौ० सू० । जात्यादिशून्यतया १ निर्देश्ये २ ब्रह्मणि न० ।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषेणापेक्षा व्यपेक्षा अभावे न० त० ।

१ विशेषणामेकाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वरूपे २ एकाधीभावे च । “समर्थः पदविधिः” पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चितमस्माभिः सरलायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्जयेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकाधीभावात् । एकाधीभावश्च विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाश्चादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा “समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संसृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति” । यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते” । अतएव वार्तिककृता “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधायम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती” इत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा “सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् । प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणामेक्षयामपि समासः । समासे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावादभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं

कल्पम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा “बहूनां वृत्तिवर्म्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महत्तोरव तस्मादेकाधीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बह्व्युत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति” तथाहि इन्द्रादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न । वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः । समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वाभिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किमपराङ्म विविष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः सच प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिरन्वयार्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्तृविहितत्त्वान्तार्थस्य कर्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिवज्ज्वलवापत्तिरतः समुदाये शक्तिः नास्ति व्यपेक्षा यस्य । २ अनपेक्षे त्वि० ।

अव्यभिचरित त्वि० वि+अभि+चर-क्त न० त० । १ वप्रभिचार-शून्ये हेतौ “का वप्राप्तिः ? न तावदभिचरितत्वं तज्ज्ञि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० वप्रभिचारश्च द्विविधः अन्वयवप्रभिचारो वप्रतिरेकवप्रभिचारश्चेति भेदात् अन्वयवप्रभिचारोऽपि द्विधा । साध्याभाववृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वज्जेरित्यादौ धूमाभाववति तप्रायः पिण्डे वज्जेर्दृष्टिसत्त्वात्, वज्जप्रधिकरणे तप्रायः पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वज्जौ उभयविधवप्रभिचारः । साध्याभाववप्रापकीभूताभावाप्रतियोगित्वं वप्रतिरेकवप्रभिचारः यथा धूमवान् वज्जेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्रायः पिण्डे सत्त्वेन वज्जप्रभावस्य च तत्तासत्त्वात् वज्जेर्न साध्याभाववप्रापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविधवप्रभिचारः । २ अबाधितार्थे च “अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः” शा० भा० । अव्यभिचारिन् त्वि० वि+अभि+चर-णिनि न० त० । केनापि प्रतिकूलहेतुना १ निवारयितुमशक्ये । न्यायमते २ साध्यसाधकवप्रतिविशिष्टे हेतौ च । ३ अबाधितविषये च

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारीति
गौ० सू० [अव्यभिचरितशब्दे विवृतिः ।

अव्यभिचार पु० अभावे न० त० । १ वप्रभिचाराभावे २ नैयत्यरूपे
अव्यय पु० न० वि+इण्-अच् न० त० । सर्वासु विभक्तिषु
सर्ववचनेषु च एकरूपे १ शब्दवृत्तिधम्म विशेषे, यथास्वरा-
दयोव्याः सर्वत्रैकरूपाः २ शिवे ३ विष्णौ च पु० । आद्य-
न्तरहिते ४ विकारमून्ये लि० ५ परब्रह्मणि न० । “सदृशं
लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यन्न वेति तदव्ययमिति” श्रुतिः । प्रवाहरूपेण ईसर्वदा-
स्थिते च “अव्ययं प्राञ्जलव्ययम्” गीता “मनसावय-
वैः सूक्ष्मं सर्वभूतकदव्ययम्” सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः
संभवत्यव्ययादव्ययम्” मनुः ७ अव्ययफलदे च “भूराद्या
स्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । कन्दोग० “अव्यया
अव्ययफलदा मोक्षदा” इति आ० त० रघु० । “अव्ययः
पुरुषः साक्षी” विष्णुस० । [भावे ।

अव्ययात्मन् लि० अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य । अविनश्वरस्व-
अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन अव्यय+चि-भू-
करणे घञ् । वप्राकरणसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम्
“अव्ययीभावश्चेति” पा० सूत्रे तथा मिधानात् । “इन्द्रो-
द्विगुरपि चाहं नित्यं मद्दृष्टहेऽव्ययीभावः । तत्
पुरुष! कर्मधारय येनाहं स्थां ब्रह्मव्रीहिः” उद्भटः ।

अव्यर्थ लि० न वप्रर्थः । १ सफले २ सार्थके च ।

अव्यलीक लि० विरोधे न० त० । १ प्रिये सत्ये च “इत्यं
गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव सूततनयस्य
तदाऽव्यलीकाः” माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न० ब० । १ व्यवधानाभावे नैक्ये
“यत् पदार्थस्य अत् पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधाने
नोपस्थितिः कारणम्” आसत्तौ सूक्ता० । न० ब० ।
२ व्यवधानमून्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च ।
पूर्वोत्तरक्षणादौ कालिकं द्रव्यान्तरेणानावरणे दैशिकम् ।

अव्यवसाय पु० वप्रवसायः निश्चयउद्यमश्च अभावे न० त० ।
१ निश्चयाभावे २ उद्यमाभावे चान० ब० । ३ वप्रवसायमून्ये लि० ।

अव्यवसायिन् लि० न वप्रवस्यति वि+अव-सो-णिनि
न० त० । १ उद्यमाभाववति अनुद्यते २ निश्चयाभाववति
निश्चयमून्ये । “बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्” गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न० त० ।
“इदं कर्त्तव्यमिदं नेति” १ नियमाभावे, २ शास्त्रादिवि-

द्वायां वप्रवस्थायाम् अविधौ च । “किमव्यवस्थाञ्चलितोऽपि
केशवः” माघः । न० ब० । ३ मर्यादाभून्ये ४ अविहिते
५ स्थितिरहिते च ले च लि० । “स्थलारविन्दश्चियमव्यवस्था-
मिति” कुमारः “अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्” मल्लि० ।

अव्यवस्थित लि० वि+अव-स्था+क्त न० त० । १ शास्त्रादिमर्या-
दारहिते २ अनियतरूपे “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि
भयङ्करः” नीति० ३ चञ्चले च ।

अव्यवहार्य लि० वि+अव+हृ-ण्यत् न० त० । शयनासन-
भोजनादौ एकत्वावस्थानायोग्ये पतितादौ “कामतोऽव्यव-
हार्यस्तु वचनादिह जायते” श्रुतिः । अव्यवहार्यास्तु पाति-
त्यहेतुकर्मकारिणः स्मृतावुक्तावेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपि नि-
षिद्धः यथा “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” देवलः “शरणा-
गतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न त । चीर्णव्रतानपि सदा
कृतमसंहितानपि” या० सू० । स्त्रीघातकस्याव्यवहार्यत्वञ्च
हीनवर्णोपभुक्तावप्रतिरिक्तविषयम् “हीनवर्णोपभुक्ता या
त्याज्या बध्याऽपि वा भवेत्” दृष्ट० सू० तौ तस्या बध्यत्वोक्तेः
अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्यतोक्तेः अकृत-
प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्व्यं प्रा० त०
रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । “पापाभावे कथमव्यवहा-
र्यता” इति चेत् या० सू० तौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-
स्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति
वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य द्वे शक्ती नरकोत्पादिका
व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि
व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन
“नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु विहन्यते”
इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ सान्निध्यम्” मिताक्षरायान्तु
कामतो व्यवहार्य इत्येव पाठः तथैव तेन व्याख्यातं च
“प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते” या० सू० । “प्रायश्चित्तैः वक्ष्य-
माणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न
कामतः कृतम्” किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबला-
दिह लोके व्यवहार्यो जायते इति” समर्थितश्चायमर्थः
आशङ्कापूर्व्यकं तत्रैव यथा “ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-
भावात् कथं व्यवहार्यत्वम् ? तदभावश्च ‘अनभिनिवृत्तकृते-
ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति’ वसिष्ठवचनात्, “इयं विशुद्धि-
रुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे
निष्कृतिर्न विधीयते” इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् ।

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते” इति । तथा “विहितं यदकामानां कामाक्षदुद्दिगुणम्भवेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि” तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादश-वार्षिकव्रतचर्याया एव “कामतो ब्राह्मणबधे निष्कृतिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, सरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्माच्च स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथम्भवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महासुरापगुरु-तत्पगमाहपितृयोनिस्त्वन्नावगमस्तेन नास्तिकनिन्दित कर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातक-संयोजकाश्चेति” गौतमोक्तं महापातकादौ व्यवहार्यत्व-निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्व-मात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्व-मनुपपन्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यव-हारविरोधिका च तत्रैकतरशक्त्यविनाशेऽपि व्यवहारवि-रोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नानुपपन्नस्तस्मात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहरेके-श्रुतिनिदर्शनादिति” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्रा-प्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अका-मतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मरणात् । पत-नीयेऽपि कर्मणि कामकृते सरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मष-क्षयोभवत्येव फलान्तराभावात् । “नास्यास्मिन् लोके प्रत्यास-त्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निहन्त्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्” इति ।

अव्यवहित लि० वि+अव+धा-क्तं न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्संबन्धे । “सिंहाधियथाविरहविशिष्टक्षणाव्यवहितो-त्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नेति” दीधितिः ।

अव्यवहत लि० वि+अव+ह-क्तं न०त० । अव्यवहतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना अव्यवहिते च अव्यसन न० अभावे न०त० । अव्यसनाभावे न०व० । व्यवसन-

मून्ये । व्यवसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा “दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यवसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि व्यवस-नेषु महीपतिः । विवृज्यतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्वाम्भवेन तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परोवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्विकं दृष्ट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यास्तयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयोविदुः । तं यत्नेन जयेत्सोमं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुस्तं कामजो गणो । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारु-ष्यार्थदूषणे । क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वं त्रैवानुषङ्गिणः । पूर्वपूर्वं गुरतरं विद्याद्यवसनमात्मवान्” ।

अव्यसनिन् लि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यवसनमून्ये अव्यस्त लि० न० वस्तुः विक्षिप्तः विपर्यस्तः पृथग्भूतो वा ।

१अविक्षिप्ते २अविपर्यस्ते ३समस्ते च । [अव्यप्रादयोऽप्यत्र अव्याकुल लि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत लि० वि+आ+कृ-क्तं न०त० । वेदान्तमते अप्रकटी-भूते १वीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २सांख्यादिमते प्रधाने च । “तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” श्रुतिः । “सदेव सौम्येद-मव्यासीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्” अव्याज पु० न० अभावे न०त० । १कृताभावे “इदं किला-व्याजमनोहरं वपुः” शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञा-नेन ललितेन योजयता” मालवि० । न०ब० । २तच्छून्ये लि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिर्गुणेन इतर-रूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापक लि० न०त० । १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च । व्या-पकश्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्विज्ञप्तादृशाभाव-प्रतियोगी अव्यापकः यथा घूमो वज्जेरव्यापकः तस्य वज्ज-धिककरणे तन्नायः पिण्डे वर्तमानस्याभावस्य प्रति-योगित्वात् “अव्यापकविषयतामून्यत्वम्” सामा० गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १व्यापाराभावे न०ब० । २व्यापारमून्ये । व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहित-जनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । स हि इन्द्रिया-दुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदि-क्रियायां दातृच्छेद्यसंयोगः । तथा यागादौ अदृष्टम् अनु-मितौ परामर्शः, शब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

मह्यम्। तथा “उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः “व्यापारो-
भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया” हरिः ।

अव्यापिन् लि० न व्याप्नोति वि-आप णिनि न०त० स्त्रियां
ङीप् । १ अव्यापके २ परिच्छिन्ने च “हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्” सां० सू० सा० का० च । “अव्या-
पित्वं परिच्छिन्नत्वम्” सां० प्र० भा० ।

अव्याप्ति लि० न व्राप्तिः । १ व्राप्तिभिन्ने इयत्तया २ परिच्छिन्ने च ।
अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ व्राप्तिरेभावे । व्राप्तिश्च तदभाव
वदृष्टित्वम् व्रापकसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं
आधेयतादिवत् वस्तुस्वभावविशेषोवा मतभेदेन ज्ञेया ।
२ लब्धे लक्षणस्याप्रवृत्तौ च “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता
वव्राप्तिमाशङ्क्याह” दीधितिः ।

अव्याप्य लि० व्राप्तिविशिष्टोव्याप्यः न०त० । व्राप्तिविशिष्ट
भिन्ने १ व्राप्तिशून्ये यथा वज्रिधूमस्य अव्याप्यः वज्रधि-
करणे तप्रायः पिण्डे धूमस्यावृत्तेः तथात्वम् । वि+आप-ल्यप्
न०त० । २ सर्ववच्छेदमप्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अव्याप्यवृत्ति लि० अव्याप्य सर्ववच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य ।
स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्थिते पदार्थे यथा
संयोगादिर्घटादिश्च न सर्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे
गृहादौ तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्वदा
तिष्ठति । अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंश-
भेदे कालभेदे च असत्त्वात्तथात्वम् । अव्याप्यवृत्तिनि-
नियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे क्वचित् कालस्य
देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति
अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागादयो दैशिकाः कालिकाश्च
तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावना-
ख्यसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदे-
नासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम्
एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकाले
प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति । संयोगेन घटादयोऽपि
दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । “अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको
विशेषगुण इष्यते” भाषा० “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता-
विति” दीधितिः ।

अव्यायाम पु० अभावे न०त० । १ व्यायामाभावे परिश्रम
साधनव्यापाराभावे २ विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब० ।
३ तच्छून्ये लि० ।

अव्यावर्त्तक लि० न व्रावर्त्तयति इतरेभ्यो निवारयति

वि+आ+वृत्-णिच्-ण्वल् न०त० । १ रक्षादकतनिवारणे
२ इतरक्षादुभेदासाधके ३ अविशेषके च ।

अव्यावर्त्तन न० वि+आ-वृत्-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० ।
इतरक्षादनिवारणे न०ब० । व्रावृत्तिशून्ये लि० ।

अव्याहत लि० विशेषेणाहतः प्रतिकुलः न०त० । व्राघात-
शून्ये व्राघातश्च विरोधप्रतिसन्धानेनाप्रसङ्गः २ अप्रति-
रुद्धे च । “अव्याहताक्षः सर्व्वतः” पुरा० व्राहतं
मिथ्यार्थकं तद्विन्ने ३ सत्ये वाक्ये न० ।

अव्याहतत्व न० अवग्रहतस्य भावः त्व । १ व्राघाताभावे हेम
चन्द्रोक्ते २ वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा “संस्कारवत्त्वमौ-
दार्य्यसुपचारपरीतता । मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधा-
यिता ॥ दक्षिणत्व सुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहत-
त्वं स्निग्धत्वं संशयानामसम्भवः ॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृद-
यङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनि-
ष्ठता ॥ अप्रकीर्णं प्रकृतत्वमसंस्लाघ्यान्यनिन्दिता । आभि-
जात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता ॥ असमवेधितौदार्य्यं
धर्म्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्रमादिविभु-
क्तता ॥ चित्तकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता । अनेक
जातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता ॥ सत्त्वप्रधानता वर्णपद-
वाक्प्रविविक्तता । अव्युत्थितिरखेदित्वमञ्ज्वलितं वा
गुणाः” ॥

अव्युत्पन्न लि० वि+उद्+पद-क्त न०त० । ससदायशन्दस्या-
वयवशोऽर्थबोधकताशक्तिः व्युत्पत्तिः तच्छून्ये अवयवार्थशून्ये
शब्दे, “उणादयोव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्” पा० ।
२ शब्दावयवार्थानभिन्ने अवैयाकरणे च ।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था-क्तिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २ वाक्यगुणभेदे च अव्याहतत्वशब्दे विवृतिः ।

अव्रण लि० नास्ति व्रणोऽस्य । १ व्रणशून्ये व्रणश्च क्षतादि
“तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठि-
कापरीणाहस्तज्वलायतमव्रणम्” सुश्रु० २ नेत्ररोगभेदे
“यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययस्याप्यजका
तथैव । चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः क्षणाश्रयाः
संग्रहतः पुरस्तात्” इति विभज्य, तल्लक्षमाप्युक्तं
सुश्रुते “सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग्-
न्युक्तम् । विहायसीवाभ्रदलालुकारि तदव्रणं साध्यतमं
वदन्ति” “अनेनाप्रहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलोभिषक्” सुश्रु० ।

अव्रत लि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य । शास्त्रविहित
नियमशून्ये “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजी-

विनाम् । नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छि-
लाम्” मनुः ।

अव्रत्य लि० व्रताय हितम् यत् न० त० । व्रतकाले-
अनाचरणीयेऽन्तकथनादौ “अव्रतं वा व्राहरति
तन्मिथ्या करोति व्रतम्” शत० ब्रा० ।

अश संहतौ-व्याप्तौ च स्वादि० आत्म० सक० वेट् । अश्रुते
आश्रित आष्ट आनशे । अशिता-अष्टा अव्यते-
अशिष्यते अश्रुवानः अष्टिः वृष्टिः समष्टिः “ख
प्राष्टपेयैरिव चानशेऽष्टैः” भट्टिः “प्रतापस्तस्य
भानोश्च युगपद्यानशे दिशः” रघुः ।

अश भोजने क्रादि० पर० सक० सेट् । अश्राति आशीत् ।
आश । अशिता अशिष्यति । “त्वग्रहं परञ्च नाश्रीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः तदहं भक्त्युपहृतम-
श्रामि प्रयतात्मनः” गीता ।

अशकुन पु० न० अशकुन्ये न० त० । दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके
काकादिदर्शने । अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः । अमङ्गलशब्दे
३१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोपया निरस्ते
कतकं कामिनि चुलुवे मृगाद्या । कलयन्निव सव्यथोऽ-
वतस्येऽशकुनेन स्खलितं” किलेतरेण” माघः । “सा-
हस्य नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः” नैष० ।

अशक्त लि० न० त० “समर्थभिन्ने १ कार्यक्षमे” २ पूर्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्” सा० का० ।

अशक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सामर्थ्याभावे “अमेण तद-
शक्त्या वा न गुणानामियत्तया” रघुः । २ अपाठवे संग्रह-
मतसिद्धे बुद्धेः ३ ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष
प्रत्ययसर्गो विपर्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः” इति सामान्यत
उक्त्या “पञ्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा” इति । अशक्तीर्विभज्य “एकादशेन्द्रिय
बधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा । सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्य-
यात् तुष्टिसिद्धीनाम्” सा० का० “बाधिर्यं, कुष्टिताऽन्धत्वं,
जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौण्डपङ्गुत्वकौव्योदा-
वर्त्तमन्दताः” । यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां
बधाः एतावत्येव तद्वैतका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करणम् । तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्तिसत्त्वा स्वरूप-
तोऽशक्तीराह सह बुद्धिबधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतो बधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धेः, कुतः ? विपर्ययात्तुष्टि-
सिद्धीनाम्, तुष्टयोनवधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणान्नवधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणात्
अष्टौ भवन्तीति” सा० कौ० दर्शिता । व्याख्यातञ्चैतदस्मा-
भिः, “पूर्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाठवसुक्तराद्धे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियालुक्ल्यादन्तेऽभिनिवेश इति
भेदः । तत्र बाधिर्यं श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाठवम् ।
कुष्टिता त्वगतं स्पर्शग्रहणापाठवम् । अन्धत्वं नेत्रगतं
रूपग्रहणापाठवम् । जडता रसनागतं रसग्रहणा-
पाठवम् । मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाठवम् । कौण्ड्यं
हस्तगतमादानापाठवम् । पङ्गुत्वं पादगतं चलना-
पाठवम् । कौव्यसपस्यगतं मैथुनासामर्थ्यम् । उदावर्त्तः
अपानगतं विषोत्सर्गासामर्थ्यम् । मन्दता मनोगतं सुखा-
दिविषयग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्व-
कर्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्वैतकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः । तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति”

अशकुम्भी स्त्री अश्रुते व्याप्नोति अश-अच् अशा स्तुभ्राति
जलमावृणोति स्तु नुभ-वा०-ट् पृषो० सलोपः टित्त्वात्
ङीप् कर्म० । अल्पकालेन जलव्यापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते तृणभेदे ।

अशक्य लि० न शक्यते शक-क्यप् न० त० । असाध्ये “अश-
क्यशङ्क्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु” नैष० ।

अशङ्का स्त्री अभावे न० त० । १ संशयाभावे २ त्वासाभावे च
न० त० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अशङ्कित लि० शक्ति-क्त न० त० । १ अभोते २ सन्देहरहिते च ।

अशत्रु पु० न शतयति शद-शत्र्ये तुन् न० त० । १ चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न० त० । शत्रुभिन्ने २ मिले च ।

अशन न० पु० अश्रुते व्याप्नोति अश-ल्यु । १ पीतमालवृत्ते
दन्यमध्योऽप्ययमत्वार्थे । भावे ल्युट् । २ व्याप्तौ, ३ भोजने च
“मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्”
ति० त० सूट् । कर्मणि ल्युट् । ४ भोज्ये अन्ने न०
“पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत्
प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः । पूजितं ह्यशनं नित्यं बल-
मूर्जञ्च यच्छति । अपूजितं च तद्भुक्तम्” मनुः । “एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशनैः” मनुः “अशन-
पते ! अशनस्य नोदेहि” शत० ब्रा० ।

अशनपणी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
(आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतशालतुल्यपर्णा ।
अशना स्त्री अशनमिच्छति-अशन+क्यच्-क्लिप् । भोजने-
च्छायाम् । शसाद्यचि अशन इत्यादि । “अशनापिपासे
सौम्य ! विजानीहि” छा० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ ।
भोजनेच्छायाम् । “च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या” भट्टिः
“अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा” शत०
ब्रा० । “अशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुत” वृ० उ० ।

अशनायित लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त ।
१ भोजनेच्छावति क्षुधिते । भावे क्त । २ भोजनेच्छायां न०
अशनायुक् लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन्
स्वार्थे कन् वा । भोजनाभिलाषुके । “अन्नमेव तन्मध्यतो धीयते
ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः” ता० ब्रा० ।

अशनि पुं० स्त्री अशने संहन्ति अश-अनि । १ मेघोत्पन्ने
१ ज्योतिषि २ इन्द्रे “स्तनयितु रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः
कतमः स्तनयितु रशनिः” शत० ब्रा० शतृ घातके ३ अनुयाजे
“अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज” इत्युपक्रमस्य “अशनि-
रिन्द्रोऽवहन्ति” शत० ब्रा० ४ इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि
५ उल्काविशेषे, इन्द्रियुति च । “अशनेरमृतस्य चोभयो-
र्वशिनश्चाश्वधराश्च योनयः कुमा० ७ अग्नौ ऽविद्युदग्नौ
“तमब्रवीदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रू-
पमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्वन्यशनिरवधीदि-
त्याहुः” शत० ब्रा० । वज्रं च वृत्तासुरवधार्थमिन्द्रेण
दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्मणा कारितमिति
भाग० ईस्क० । “मघवन् ! याहि भद्रं वोदध्यञ्चमृषि-
सत्तमम् । विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् ।
स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्चिभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।
यद्वा अश्वविरोनाम तयोरमरतां व्यधात् । दध्य-
ङ्ङायव्वणस्त्वष्ट्रे वस्माभेद्यं सदात्मकम् । विश्वरूपाव-
यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः । युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां
धर्मज्ञोऽङ्गं स दास्यति” । ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनि-
र्मितः । येन वृत्तशिरो हृत्ता मत्तेजउपवृंहितः” । इति
विष्णुनोक्तेनेन्द्रेण तथा कृते स आह “तथाभियाचितो
देवैर्ऋषिरायव्वणो महान् । सोदमान उवाचेदं
प्रहसन्निव भारत ! । अपि वृन्दारकायूथं न जानीत शरी-

रिणाम् । संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ।
जिजीविषणां जीवानामात्मा प्रेष्ठहेप्सितः । कउत्सहेत
तं दातुं भिक्षमाणाय जिष्णवे” इति दधीचोक्ते देवैः
पुनरुक्तम् यथा “किं नु तदुत्सृजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानु
कम्पिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यलोकैककर्मणाम् ।
नूनं स्वार्थपरोलोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न
याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् “धर्मं
वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं
दुत्सृजं सन्यजाम्यहम् । योऽधुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं
न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ।
एतावानव्ययोधर्मः पुण्यल्लोकैरुपासितः । योभूतशोक-
हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति । अहो दैन्यमहो कष्टं
पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः । यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञाति-
विग्रहैः । श्रीवादरायणिरुवाच । “एवं कृतव्यवसितो
दध्यङ्ङायव्वणस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मन्ना-
त्मानं सन्नयन् जहौ । गताच्चासुमनोर्बुद्धिस्तच्चदृग्
ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे-
प्सितम् । अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वक-
र्मणा । सुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्” ।

अशब्द लि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य ।
१ शब्दहीने, वेदे २ वाचकशब्दवर्जिते प्रधाने “ईक्षतेर्ना
“शब्दमिति” शारीरकसूत्रम् ३ शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि
च न० “अशब्दमस्यैवैकमव्ययमिति” श्रुतिः

अशरीर लि० नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य । “प्रत्यग्ज्ञान
शिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेतिनेतिस्वरूपत्वादश-
रीरो भवत्ययम्” इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १ परमा
त्मानं, २ शरीराभिमानमन्ये जीवन्मुक्ते “अशरीरं वा वसन्तं
प्रियाप्रिवे न स्पृशतः” इति श्रुतिः । ३ देहमन्ये ४ मीमां-
सकोक्ते देवे ५ ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-
रत्वम् “तदैकत बद्ध स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्मैक्षितत्वं यदुक्तं
तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्वकं
शा० भा० तत् समर्थितं यथा “प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
रादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवत-
रिति सवितप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञान-
साधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-
हितस्येश्वरस्य । मन्त्रो चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामना-
वरणज्ञानतां च दर्शयतः । “न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया चेति” “अपाणिपादोजवनो ग्रहीता
पश्यत्यवतुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-
वेत्ता तमाङ्गरग्रं पुरुषं महान्तमिति” च । ननु नास्ति
तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानोऽन्यरादन्यः संसारी । “नान्योऽ-
तोऽस्ति द्रष्टेति विज्ञातेति” श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति । अतोच्यते सत्यं
नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध
इत्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः,
तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकस्य दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं
करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकोऽपि तत्कृता चाकाशे
घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादि
संघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेऽन्यसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः ।
दृश्यते चात्मन एव सतोदेहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो-
मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-
मोक्षितत्वमुपपन्नं संसारिणः” भा० । जीवस्यापि अवास्तविकं
सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पति-
तेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य
मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नह्यत्मानः शरीरात्माभि-
मानलक्षणं मिथ्याज्ञानं सुक्ता अन्यतः सशरीरत्वं
शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वा-
दिति चावोचामः । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-
त्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्मा-
धर्मयोरात्मकतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयो-
स्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्यपरस्परै
वैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृ-
त्वानुपपत्तेः । सच्चिधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृ-
त्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबन्धत्वात् तेषां
कर्तृत्वोपपत्तेः । नह्यत्मानो धनदानादिवच्छरीरादिभिः
स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्या-
भिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः” शा० भा० ।

अशरीरत्वं न० अशरीरस्य भावः त्व । १ शरीरसम्बन्धराहित्ये
२ मोक्षे च । यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा० ।
“अशरीरं वायुसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति प्रियाप्रिय
स्पर्शेन प्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्या-
शरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि
प्रियाप्रियस्पर्शेन प्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्म-
कार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अशरीरं

शरीरेषु अनववस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं
सत्वा धीरो न शोचति” “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अस-
ङ्गो ह्यमं पुरुष” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवाहुषेयफल
विलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्” ।
अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धा-
भावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति ।
अशरीरिन् त्वि० न शरीरी । १ देहशून्ये ब्रह्मणि २ मीमांसकोक्ते
देवमात्रे च । शरीरमुच्चारयित्वेनास्त्यस्य इति न० त० ।
३ शरीरेणानुचाये आकाशशब्दे । उभयत्र स्त्रियां डीप् ।
“वायुवाचाशरीरिणी” भा० आ० प० । [शून्ये त्वि० ।
अशमन् न० विरोधे न० त० । १ शर्मभिन्ने दुःखे न० व० । २ सुख
अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । श्रुतीदृशे राजनि० ।
२ शाखाशून्ये दृक्षमात्रे त्वि० ।
अशान्त त्वि० विरोधे न० त० । शान्तभिन्ने शमहीने “नास्ति
बुद्धिरयुक्तस्य—अशान्तस्य कुतः सुखम्” गीता । [त्वि० ।
अशान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ शमाभावे न० व० । २ शमशून्ये
अशाश्वत त्वि० न शाश्वतः । अनित्ये अस्थिरे ।
अशासन त्वि० अभावे न० त० । १ शासनाभावे न० त० । २ शास-
नशून्ये । [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ ।
अशास्त्र न० शास-करणे द्रुन् शास्त्रं वेदादि विरोधे न० त० ।
अशास्त्रीय त्वि० शास्त्रे विहितः क्व न० त० । शास्त्राविहिते
निषिद्धे ।
अशास्य त्वि० शास-वा० गत्यत् । शासितुमशक्ये दुर्हान्ते ।
अशिक्षित त्वि० विरोधे न० त० । शिक्षाशून्ये गति-
नैपुण्यशून्ये ह्यादौ ।
अशित त्वि० अश-कर्मणि क्त । १ भक्षिते “आपण्य तदशितं
नयन्ते” “अन्नमशितं त्वेधा विधीयते” “तेजोऽशितं
त्वेधा विधीयते” इति च छा० उ० । कर्त्तरि क्त । २ अश-
नेन दृष्टे आशितङ्गवीनः भावे “क्त” ३ अशने न० ।
अशित्र पु० अश-संहतौ इत् । १ चोरे । भोजनार्थात् कर्मणि
इत् । देवभक्ष्ये २ चरौ ।
अशियिल त्वि० विरोधे न० त० । शियिलभिन्ने दृढे ।
अशिपद त्वि० न श्लिपदः पदरोगभेदः वेदे शृ० ललोपः न० व० ।
श्लिपदरोगशून्ये । “शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः”
ऋ० ७, ५०, ४ ।
अशिमिद त्वि० “शिमिर्वधकर्मा” निरु० शिमिं हिंसां ददाति
दा-क उप० स० । अहिंसके “सर्वा नद्यो अशिमिदा
भवन्तु” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिर पु० अश-इरच् । १राजसे २अग्नौ तस्य सर्वं
भक्षत्वात्तथात्वम् ३भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्त-
थात्वम् ईनार्थां स्त्री टाप् ।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । १कवन्त्रे २अग्न्यन्ये लि० ।
अशिरस्स्नान न० न शिरसा स्नानम् । शिरोमज्जनमन्ये स्नाने ।
अशिव न० विरोधे न० त० । १मङ्गलभिन्ने २तद्वति
लि० ३उग्र्ये च ५व० । ४अमङ्गलशब्दोक्ते तत्सूचके लि० ।
अशिशिषा स्त्री अशिशुमिच्छा अश-सन्-भावे अ । भोजने-
च्छायाम् “दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्याद-
दातीति” ऋ० उ० भा० ।

अशिशु पु० विरोधे न० त० । १शिशुभिन्ने तरुणे “जातमातः
शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः” इति स्मृत्युक्तवयोऽनिक्रान्ते
२नववर्षवयस्के च । नास्ति शिशुर्यस्य । ३शिशुमन्ये लि० ।
स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि कचित् “आ धेनवोधुनय-
न्तामशिश्वीः” ऋ० ३, ५५, १६ । “नो मा कुलानो-
गृहेभ्यो धेनवोऽगुःस्तनाभुजो अशिश्वीः” ऋ० १, १२०, ८ ।

अशिशु लि० न० त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं
तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न० त० । २असाधौ
साधुत्वञ्च वेदार्थे विश्वासवत्त्वमिति दिनकरी ३तद्विन्ने
नास्तिके ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारवति च “अशिशुव्यवहारे
दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” वार्त्ति० ।

अशिशु लि० अश्राति अश-अच् अतिशयने इष्टम् । १भोक्तृ
तमे २अग्नौ पु० तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । “अशीत-
मेत्यशिशो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति लि० ।
शीतं हिमं तद्वाधा न० व० । हिमवाधामन्ये लि० ।
“अशीतास्तरवोमाघे” नीतिः । [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ स्तव्ये
अशीतम पु० अश्राति अश-बा० इति ततः तमप् वेदे दीर्घः ।
भोक्तृ तमे अग्नौ “अशीतमेत्यशिशो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुणिता
दशतिः नि० अशीत्यादेशः । अष्टगुणिते दशके (आशी)
१संख्याभेदे, २तत्सङ्ग्रहान्विते च । “अशीतिभागो वृद्धिः
स्यान्नासिमासि सबन्धके” या० सू० । अर्वाङ्गादशवर्षी-
यादशीतेऽर्द्धमेव च” स्मृतिः अशीतिः परिमाणमस्य ठन् ।
अशीतिकः” तत्परिमिते लि० ।

अशीर्षिक लि० नास्ति शीर्षा यस्य ग्रीवादि० ठन् । अशीर्ष-
वति १मस्तकमन्ये २अग्न्यन्ये च ।

अशील न० विरोधे न० त० । १दृष्टशीले न० त० २शीलग्न्ये लि०
अशुच् लि० नास्ति शुगस्य । शोकमन्ये ।

अशुचि लि० विरोधे न० त० । १शौचमन्ये २अपवित्रे
मूत्रादौ च । स्त्रियां ङीप् । “अशुच्यो नैव तास्तेन येन
वैकारिकं हि तत्” शङ्खः । शुचितत्कालजीविनां कर्मा-
धिकारित्वेनाशुचेः पर्युदस्तत्वम् “अशुचिद्रव्याणि
च अशुद्धिश्च वक्ष्यन्ते” व्रतानामुपवासानां आह्लादी-
नाञ्च सङ्गमे । करोति यः चौरकर्म सोऽशुचिः
सर्वकर्मसु” स्मृतिः “विरात्मशुचिर्भवेत्” स्मृतिः । अशु-
चित्वं च वैदिककर्मानर्हत्वप्रयोजकोधर्मविशेषः तच्च
कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । स्मृतकर्तृनिष्ठं दुष्टद्रव्यसंसर्गकतञ्च
कर्त्तृनिष्ठम् । द्रव्यनिष्ठं वस्तुस्वभावकतम् “यथा मलमूल-
पुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् । नारं स्पृष्ट्वा तु
सस्नेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तं तत्संसर्ग-
युतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिश्च वक्ष्यते । शुचिः शुभ्रः ।
तद्विन्ने ३क्षणवर्षे पु० ४तद्वति लि० स्त्रियां वा ङीप् ।
तस्य भावः अण् अशौचम् व्यञ् आशौच्यम् । अशुचिभावे
न० “आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च”
स्मृतिः वा पूर्वपदद्विजः अशौच्यमपि तत्रैव । अशुचौ
भवः व्यञ् वा पूर्वपदः दीर्घ अ(आ)शौच्यः तद्ववे लि० ।

अशुद्ध लि० विरोधे न० त० । १शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च
दोषश्च नानाविधः व्याकरणादिलक्षणानुसारित्वे शब्दस्य
दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्माणां दोषः यथा
हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । स्नानाद्यपनेयमलादेश्च
सदोषता विवरणमशुद्धिश्च । “सर्वतीर्थेष्वपि स्नातो ह्य-
शुद्धः पुनरेव सः” स्मृतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः ।

अशुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १शुद्धभावे दोषे न० त० ।
२शुद्धिमन्ये डप् । तत्वाशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च
निरूपिता हेमाद्रौ आ० ख० । ततः सारांशः । अशुद्धिर्नाम
कर्त्तृद्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धि-
स्तदीयसंस्कारापादिता तन्निवृत्तिः । शुद्धिमतएव सकल-
कर्मापयोगयोग्यत्वम् “श्रौतं स्मार्त्तं” तथा कर्म कर्मव्य-
सधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् अज्ञान्वितेन
च” ब्रह्मा० पुरा० उक्तेः । अतो यथाशुद्धं शुचिना शुचि-
भिरेव द्रव्यैराचरणीयम् । ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये ।
नन्वत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धशुद्धोः,
व्यवहृत्येव हि लोको जुगुप्सितमूलपुरीषादिसंस्पृष्टं द्रव्य-
मशुद्धमिति प्रक्षालनाद्यपनीतगन्धञ्च शुद्धमिति, सत्यमर्थं

लोकव्यवहारः कचिदेव जुगुप्सितस्पर्शोपहतएव द्रव्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्यविशेषकतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्यैव यागदानहोमादिषु श्रेयसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्माशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्वसिद्धिः । तथा मूलपुरीषादिसंस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिसूतेनां सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलकल्प्यते स्मार्थमाणार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थपरेणैव वेदेन भावप्रमिति “तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः” इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्मविधायके प्रागुक्तब्रह्माण्डवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धेः, अशुद्धेः पर्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलकल्पना । अतः शुद्धशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्तं “शुद्धशुद्धी हृदयत्वाद्विज्ञायेते यथाश्रुति” तदेवं वसा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्धशुद्धिसूती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मूलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं ग्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्नानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा “अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टपुरुषस्पर्शने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्म्मशौचमर्गहितकर्म्मशयता, शरीरशौचं ऋद्धिरङ्गिश्च, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठयुर्वर्जनम्, मनसो मिथ्यासंकल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम्” । “बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिंसनम्” इति च उच्यते । “अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति” इति “कालोऽग्निर्मनसः शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परिज्ञाय यथाविधि । शौचतः कुशलो धर्म्मो धर्म्मोऽप्युः शौचमाचरेत्” इति च बौधो । “अनिलानलसोमसूर्यकाञ्चनरजतमस्ततोयतान्”, अजसुखवालधिगोमयरजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति” हारी । “आत्मयाजिनं शरीरस्याङ्गिर्द्विश्च, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रप्रतोपवासादिभिः” शङ्खलि । “ज्ञानं तपोऽग्निराहारो ऋणस्यो वायुपाङ्कजम् वायुः कर्म्मार्किकालौ च शुद्धिकर्त्तृणिदेहिनाम्” सर्वेषामेव शौचानामन्त्रशौचं परं स्मृतम् । योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न ऋद्धारि-शुचिः शुचिः । ज्ञान्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापाजयेन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति ऋतोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । मनुः “कालोऽग्निः कर्म्म ऋद्धारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्यकारिणां दानम्” जेतस्त्रस्येश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता” या० स्मृ० “सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्” यमः “गात्रं ऋदन्मसा शुध्येच्चित्तं भूतान्दशंसनात् । विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन जेतवासेन दानेनेह परिचयः । परापवादान्नवणं परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं श्रोत्रदशौर्जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राणिवधमस्तेयं

शुचित्वं पादहस्तयोः । असंश्लेषः परस्त्रीणां शरीरं
शौचमिष्यते” वृह० । “उच्छिष्टोपघातेऽभ्युत्थनाच्छुचिर्वि-
रक्तुत्वं संस्पृश्योन्मृज्याचस्य प्रयतोभवेत्” पैठी० । “प्राणि-
नामय सर्वेषां नृद्विरङ्गिषु कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च
शौचं नान्यत्” विष्णुः । “विष्णुत्वं त्सर्गशुद्धार्थं नृद्वार्या
देयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादश
स्वपि । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रविट् प्राणकर्षविट् ।
श्लेष्माश्च दूषिकामेदो द्वादशैते नृणां मलाः” मनुः । “तथा
शरीरस्रोतोभ्यो मल निष्यन्दविस्त्रवः । अन्वादीनां प्रदेशश्च
स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाञ्चा
शुचिर्भवेत् । स्वप्नादस्त्रविपर्यासात् क्षुताद्भुजिपरिभ्रमात् ।
उक्ता वाचमनाच्छुद्धिरन्तं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनुलक्ष्यं
दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापक-
र्षणम् । शौचलक्षणमित्याहुर्नृदम्भोगोमयादिभिः । लेपे
स्नेहे च गन्धे च व्यपकटे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव
शौचार्थं वक्ष्यते विधिः” देवलः । “दुष्टाभिश्चस्तपतित
तिथ्यगधोवस्त्रोपहतानां संस्पर्शाञ्चास्यस्वेदतोयपूयशो-
णितकृद्दिलालानिष्ठीवितरेण कर्द्दमोच्छिष्टजलविष्णुत्वं पुरी-
षादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरुपपूताभिरङ्गिषु नृद्विषु भस्म-
गोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्तैर्बाह्यशरीरोपघातात् पू-
तोभवति” हारीतः । “चिताधूमसेवने सर्वे वस्त्राः
स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगगतकण्ठे
वमनविरेकयोश्च । श्लेष्मकर्मणि कृते च । शवं शव-
स्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचारण्डालयूपांश्च । भक्ष्यवर्जं
पञ्चनखशवं तदस्य सस्नेहञ्च । सर्वेष्वेतेषु पूर्वं वस्त्रं
नाप्रक्षालितं विभ्रयात् । रजस्वला चतुर्थेऽङ्गे स्नानाच्छु-
द्ध्यति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावद-
स्त्रीयाद्यावन्न शुद्धा । सर्वर्णमधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा-
ऽस्त्रीयात् । क्षुत्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा
निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रस्य मूत्रपुरीषे कृत्वा
पञ्चनखस्य सस्नेहास्य स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चण्डाल-
स्नेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाह्येषु च कार्याकै-
र्मलैः सुराभिर्वोपहतोन्मत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
अन्यतोपहतोन्मत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्तोपहत-
स्तपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा
शुक्रमसृङ् मज्जामूत्रविट्कर्षविट् नखाः । श्लेष्माश्च दूषिका
मेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैठी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैत्रवं टाङ्गं कौलं खार्जूरपानसे ।
नृद्वीकारसमाध्वीके मरैयं नारिकेलजम् । अमेध्यानि
दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यश्चैव वैश्यश्चस्पृष्टैतानि
न दुष्यतः । “ज्ञानं तपोग्निराहारोऽहमनोवायुर्पाञ्चनम् ।
वायुः कस्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम्” विष्णुः ।
“जङ्घं नाभेः करौ सुक्ता यदङ्गमुपहन्यते । तत्र
स्नानमधस्तात् क्षालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेभ्योऽपि
स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् । सुखेऽपि संस्पृश्यमानं तत्र
स्नानं विशोधनम्” अङ्गि० । “रथ्या कर्द्दमतोयेन षीव-
नाद्येन वा तथा । नाभेरुर्ध्वं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन
शुध्यति” शङ्खः । “स कर्द्दमेषु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।
जङ्घाभ्यां नृत्तिकास्तिष्ठः पद्भ्यां च द्विगुणाः स्मृताः”
यमः । “दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
शवं तत्स्पृष्ट्वेनैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचस्य
प्रयतोनिधं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्यान्मन्त्रान्
यथोत्साहं पावमानोश्च शक्तिः । नारं स्पृष्ट्वास्थि
सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचस्यैव तु निःस्नेहं गां
स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरेकी क्षुत्वा च घृतप्राश-
नमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्”
मनुः । मैथुनिनः स्नानमृतौ गर्भशङ्कायामेव “अन्ततौ
तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्” शातातपोक्तेः ।
“अजीर्णोऽभ्यादिते वान्ते श्लेष्मकर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने
दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव शपाकेन
नृदनिर्हारकेण वा । स्पृष्ट्वा तस्मात् कुर्वीत सेचनं स्नावनं
जलैः” मनुः । “दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि ।
मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं सूतिका-
मन्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचेलं क्षुत्वाग्निं
घृतं प्राश्य विशुध्यति । शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिं चितायूपं
रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रमादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति”
वृह० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्” या० स्मृ० । उदक्या-
दिसृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । “चण्डालं पतितं व्यङ्ग
सुन्मत्तं शवसन्त्यजम् । सूतकं सूतिकां नारीं रजसा
च परिष्कृताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य
मानवः । सचेलं सशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति ।
वृद्धशता० । “शपाकं पतितं व्यङ्गसुन्मत्तं शवहारकम् ।
सूतकमित्यादि शातातपवत्” परा० । “अशुद्धान् स्वयमेवैतान्
शुद्ध्यन् यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन” “उपस्पृश्या-
शुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

प्रज्जल्याचस्य शुध्यति" इति च देवलः। "मानुषास्थि
वसाविधामार्त्तं वं मूत्रेत्सी। मज्जानं शोणितं वापि
परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचस्य स
शुचिर्भवेत्। तान्येव स्नानि संस्पृश्य पूतः स्नात् परिमार्ज-
नात्" देव०। "चैत्यवृक्षश्चितिर्य पञ्चण्डालः सोमविक्रयी।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्"। परा०।
"अपचमपिकप्रेतहारकशवानि संस्पृश्य देवीराप इत्यभि-
मन्त्रितैर्जलैः स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्ते प्रमृशु-
कर्मणि पशुदिवासेयुने च" हारोतः "अथ सांस्-
शिकं व्याख्यास्यामः "चण्डालप्रमृशानमृतहारकरज-
खलास्तिकाः संस्पृश्याऽहुदितेऽस्तमिते स्तन्दित्वा चाप्सु-
स्तन्दित्वाक्षिप्त्यन्दने कर्णक्रोशने चित्वाहरणे यूपसंस्पर्शने"
इत्युपक्रमस्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मनो जपेत्" कश्य०। "स्नानं
अपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूपं
चितिं चितिकाष्ठं समद्यभाण्डं सक्षेहं मानुषास्थि
शवस्सृशं रजखलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेल-
वासा अम्भोजवगाह्रीत्तीर्थ्याग्निमुपस्पृशेत्" च्यव०।
"शुना घ्रातावलीदस्य नखैर्विदलितस्य वा। अङ्गिः प्रक्षालनं
प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता०। अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु
एकएव स दुष्यति। तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं
विधिः" वृद्धशा०। "यस्य स्पर्शे आचमनमात्रं सोऽस्वाशुचिः"
हेमा०। "श्वराहखराशुष्ट्रान् वृकगोमायुवानरान्।
काककुक्कुटगृध्रांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव०।
"भासवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुनां तथा। शूकराणाम-
मेध्यस्य स्पर्शे स्नानं सचेलकम्" व्यासः "पण्डकं कुक्कुटं
काकं श्वष्टगालशिवावृकान्। चितियूपप्रमृशानानि विड्-
वराहखराशुचीन्। अवकीर्षिर्नभस्यं च स्पृष्ट्वा स्नानं
विधीयते" हारी०। "अभोज्यस्तिकापण्डमार्जारखश्व-
कुक्कुटान्। पतिताविड्वाण्डालं मृतहारांश्च धर्मवित्।
संस्पृशन् शुध्यति स्नानात्" मार्क० पु०। "बौद्धान् पाशुपतान्
जैनान् लौकायतिककापिलान्। विकर्मस्थान् द्विजः स्पृष्ट्वा
सचेलोजलमाविशेत्। कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामो-
ऽधिको मतः" षट्त्वि०। "शैवान् पाशुपतान्
स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान्। विकर्मस्थान् द्विजान्
शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा०।
"शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च।
शुचिरप्यवगाहैव सचेलं स्नानमाचरेत्" छाग०। "स्पृष्ट्वा
देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्" संव०। "रजकश्चर्म

कञ्चैव ब्राह्मध्वजोपजीविनौ। निर्णेजकः शौण्डिकश्च
नटः शैलपकस्तथा। सुखेभगस्तथा च वनिता सर्व-
वर्णगा। चक्री ध्वजी व्याधयाजी" इत्युपक्रमस्य "एभिर्यदङ्गं
संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु। तोयेन क्षालनं कृत्वा
आचान्ताः प्रयता मताः" शाता०। "उड्गं नामैः करौ-
सुक्ता यदङ्गं स्पृशते खगः। स्नानं तत्र प्रवर्तते शेषं
प्रक्षाल्य शुध्यति" जात०। "नीली नीलीविकारं च मा-
नुषास्थीन्यपि द्विजः। चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं
समाचरेत्" संव०। "स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्सु तः
शुचिः" स्तन्द० पु०। "अष्टस्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि
मैथुनम्। कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्"
शाध्यावनिः। "रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजखला"
अङ्गि०। "रजखला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्"
शङ्खः "शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नाता नारी रजखला। दैवे
कर्मणि पितृ च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" अङ्गि०। "रोगेण
यद्वजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते। अशुच्यो नैव तास्तेन
येन वैकारिकं हि तत्" शङ्ख०। "अकाले यद्ववेत् स्त्रीणाम्
रक्तमाज्जर्मनीषिणः। काले तु तद्वजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव
साऽशुचिः" छाग०। एवमन्यान्यपि तद्वोधकान्यनुसन्धेया-
नि। शुचितत्कालजीविनः कर्माधिकारित्वेन शुद्धेः कर्त्तृ-
विशेषणतया कर्माङ्गत्वमशुद्धेश्च तदधिकारित्वाभावः एवं
तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्माधिकाराङ्गानङ्गत्वे निरू-
पिते। इदानीं द्रव्याणामपि कर्माङ्गत्वतया द्रव्य-
गतशुद्धशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्यस्याशुद्धिः
३६ पृष्ठे अकालशब्दे उक्तप्राया। पर्युदस्तकालानां तु
कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम्। "रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत"
"आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" राजसी
नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु" इत्यादौ तत्तत्-
कर्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषा-
मशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्यारात्रयोः कर्त्त-
व्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकद-
र्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्मैत्युक्तस्य शर्वर्याः प्रथमे
यामे तत् कुर्वीताविचारयक्षित्यादि" च शास्त्रं
सार्थकम्। अपरद्रव्यगते शुद्धशुद्धी तावदिदानीं निरू-
प्येते। तत्रादौ द्रव्यशुद्धशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते।
"शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्यदुपहृतं तदत्यन्तोपहतम्। अत्य-
न्तोपहतं सर्वलौहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत्" सण्मय
अश्वमेयमजं च सप्तरात्रं महीनिखनेन शुध्येत् दन्ता-

स्थिभवं संतक्षणेन, दारवं मृण्मयञ्च जह्यात् । अत्यन्तो-
पहतस्य प्रक्षालितस्य तिरवद्य तच्छिन्द्यात्” विष्णुः
“अत्यन्तोपहतानां सर्वतैजसानामग्निना शौचं मृण्मयच-
र्मणां त्यागः, तन्मात्रच्छेदमित्येके धारणं हि नववाससां
शौचमित्याचार्याः तस्मात् सर्ववाससामाप्तावनादेव
शुद्धिः” हारी० “तैजसानां कुणपरेतोमूत्रपुरीषो-
पहतानामावर्त्तनमुल्लेखनं भस्मना त्रिःसप्तकत्वः परिमार्जन-
मुच्छेदनं वा” शङ्खलि० “मूत्रपुरीषास्तृक्कुणपस्यृष्टानां
तैजसानां पात्राणां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिःसप्तकत्वः
परिमार्जनम्” “क्षौमाणि वासांसि तेषामलभे कार्पासिका
न्यौर्म्सकानि भवन्ति मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां
मृदाद्भिः प्रक्षालनं वासोवदूर्णावित्कलानां, वत्कलवत्
कृष्णाजिनानाम्” इति च बौधा० “मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च स्नेह
भिरशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृण्म-
यम् । एतैरेव यदा स्पृष्टं ताम्रसौवर्षराजतम् । शुध्यत्या-
वर्त्तितं पश्चादन्यथा केवलाम्भसा” शङ्खवशिष्ठाकाश्रयपाः
“अलावुदारूपात्राणां वैदलानां तथैव च । अत्यन्तोपहता-
नाञ्च परित्यागो विधीयते । अत्र मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा
रुधिरेण च । चेत्तं यदुपहन्येत पुनः प्रक्षालयेत्तत् ।
यद्यम्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रं वोपहतं ददम् । छेदनं तस्य
दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते । मृत्तिकाक्षारपातेन अशुद्धं
तत् परित्यजेत्” यमः । “वस्त्रवैदलचर्माद्ये शुद्धिः प्रक्षालनं
सूतम् । अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छिच्चात्मशुद्धये”
वृह० । “दूषितं वर्जितं दूष्यं कश्मलं चेति
लिङ्गिनाम् । चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते । अभक्ष्यभोज्यपेयानि
वर्जितानि हि वक्ष्यति । न्यङ्गुः पतितचण्डालौ ग्राम-
मृकरकुक्कुटौ । श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः
समाः । सव्रणः सूतकी सूती मत्तोन्मत्तौ रजस्वला ।
सूतव्रभ्रुरशुद्धश्च वर्ज्यान्वष्टौ स्वकालतः । स्वेदाशुविन्दवः
फेनोनिरस्तं नखरोम च । आद्रचर्म त्वगित्येतद् दूष्यमाहुः
द्विजातयः । मानुषास्थिकफोविष्टारेतोमूत्रार्त्तवानि
च । कुणपः पूयमित्येतत् कश्मलं चेत्युदाहृतम् । दूषिते
प्रोक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः । दूष्ये मार्जन-
संस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत्” देवलः । अथ भूमि शुद्ध-
शुद्धपायादि । “प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र
मानुषः । चण्डालैरुपितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवः ।
विण्मूत्रे चाहिते यत्र कुणपोयत्र दृश्यते । एवं कलमश

भूयिष्ठा भूरमेध्येति लक्ष्यते । क्षमिकीटपदचेपैर्दूषिता
यत्र मेदिनी । तप्तया कर्षणेः क्षिप्ता वान्तैर्वा दूष्यतां
व्रजेत् । नखदन्ततनूजत्वक्कुणपांशुरजोमलैः । भस्मपङ्क-
तश्चैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् । पञ्चधा वा चतुर्धा
वा भूरमेध्या विशुध्यति । दूष्या द्विधा त्रिधा वापि
शुध्यते मलिनैकधा । दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं सूतम्” देव० । तप्ता घनी-
भूतक्षेप्ता “संमार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोक्लिखनेन च । गवां च प-
रिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः” मनुः । “खननात् पू-
रणाद्दाहो पनादभिघर्षणात् गोभिराक्रमणात् कालाद्भूमिः
शुध्यति सप्तभिः” यमः । “घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनम्
सुषिरायाः कर्षणम् आच्छन्नाया मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम्
चतुर्भिः शुध्यते भूमिः गोभिराक्रमणात् खननाद्दहना-
दभिघर्षणात् पञ्चमाक्षेपनात्” बौधा० “कर्षणमुपलेपन-
मङ्गिरभ्युक्षणं कालोदाहश्च भूमेः” शङ्खलि० शुद्धिरिति शेषः ।
“खननात् पूरणाद्दाहो पनादभिघर्षणात् । गोभिराक्र-
मणात् कालात् भूमिरेभ्यो विशुध्यति” हारी० । “मार्जनोपा-
ञ्जनैर्वैश्वं प्रोक्षणेन च युक्तम् । मार्जनेनाञ्जनेनापि सेके-
नोक्लिखनेन च । दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्”
विष्णुः “गोचर्ममात्रमवविन्दुर्गौः (भूमेः) शोधयति
पातितः समूहमसमूहं वा यत्र लेपो न दृश्यते” बौधा०
सूतौ वर्णादिशेषे कालभेदः । श्वश्रुद्रपतिताश्चान्त्या सूता-
श्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं
यथा । दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् । अत्यन्ते वर्ज-
येद्गोहमित्येवं मनुर्ब्रवीत्” वृ० मनुः । अत्यन्तः श्वपाकः ।
द्विजस्य मरणे वैश्वविशुध्यति दिनत्रयात् । दिमैकेन बहि-
र्भूमि रग्निक्षेपप्रलेपनैः” यमः । यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमाहुः
संवर्त्तः गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते । प्रोत्सार्य
मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च । गृहादपास्य तत्सर्वं
गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाप्रापये-
द्बुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः । सर्व-
मभ्युक्षयेद्देशं ततः शुध्यत्यसंशयः । “दारुवदस्थि
भूयोरावपनं च भूमेः” गौत० “मार्जनाद्देशानां शुद्धिः”
चितेः शुद्धिस्तु सप्तभिः” शङ्खः । अशुद्धप्रवादः “ब्राह्मणावसथे
भूमिर्देवागारे तथैव च । मेध्या चैव सदा मन्ये गवां गोष्ठे
च या भवेत्” यमः । “रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पन्थास्तृ-
णानि च । स्पर्शनाच्च प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टरचितानि च” परा०

रथ्याकईमतोयानि सृष्टान्यन्यैश्च वायसैः । मरुताकेण शुध्यन्ति पक्वेष्टरचितानि च । तथैभिश्च विशुध्यन्ति सूर्यसो मांशुमारुतैः” विष्णुः । अथ मृत्तिकाशुद्धिः “वल्मीकादुत्करास्त्रे पाज्जलाध्वपथिद्वयोः । कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः । शुचिदेशे च संपाह्याः शर्कराश्लादिर्वर्जिताः” शाता० । अथ पक्वान्नादिशुद्धिशुद्धिपायाः । “केशकीटक्षुतघ्रातं वायसोपहतञ्च यत् क्लीवाभिश्चस्तपतितैः स्मृतिकोदक्यनास्तिकैः । दूष्यं वा स्याददन्तं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीता विशुद्धितः । भस्मना वापि संस्पर्श्य संस्पर्श्य वोल्मुखेन च । सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं घ्रातमजेन वा” । एतं सपायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो शुद्धः । मूत्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति” शाता० । “त्वक्केशकीटरोमनखाशुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डाक्षसुद्धृत्याङ्गिरभ्युक्ष्य भस्मनावकार्याभिघ्रात्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओं भूर्भुवः स्वरित्यपरि परिशोध्य च पुनरेवोपयुञ्जीत” बौधा० । “मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्” यमः । “माघाराजमाघाः” हेमा० । पर्युषितभोजनविधानमापद्विषयम् । “शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । क्षालयित्वा तु निर्दोषाण्यापद्वर्गगतो यदा” तस्यैव वचनान्तरात् । “मल्लिकाकेशमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते । मूषिकस्य पुरीषं वा क्षुतं यच्चावधूतम् । भस्मनासृष्ट्य वाग्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा” यमः । क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम् अवधूतं वस्त्रेण । “अवक्षुतं काकपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अलातभस्माभ्युक्ष्य हिरण्यकागैः संस्पृष्टमन्नं मरुराह भोज्यम्” यमः । अस्यापवादः “मल्लिका मशका दंशा घृणा सूक्ष्मपिपीलिका । आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटा निरुगतः । यमः “पक्षिजगधं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति” मनुः । गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमल्लिकाकीटदूषिते । सलिलं भस्म मृद्वारि प्रक्षेप्यं विशुद्धये । अत्र मल्लिका विष्टामल्लिका “केशकीटक्षुतनिषीवितं वचोऽभिहतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं यच्च पर्युषितम् पुनः सिद्धं चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्योदकस्यार्णव” सुमन्तुः “आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिघारितानां शुद्धिः पुनःपचनमेव स्नेहानां, स्नेहवद्भसानां, संहतानामङ्गिः प्रोक्षणमतिद्रवाणामुत्पवनम्, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिष्ठावितानां, दोषाणां

ततस्त्यागः” शङ्खलि० । “परोक्षमन्नं संस्कृत्य अग्न्यावधि श्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्” आप० । “अनिष्टगन्धोपघ्राणश्रवणदर्शन केशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्योपघाते काञ्चन रजतवैदूर्यप्रबालगोबालाजिनदर्शनामेकतमेनाङ्गिः संस्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्ष्यं पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति वल्लोपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्तरमपनीय अजसवघ्रात्य पूतं भवति त्यागोरसमयानाम्” हारी० । सिद्धहविषां महतां श्वायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डसुद्धृत्य “पवमानः सुवर्जन” इत्यनुवाकेनाभ्युक्ष्यं मधूदके पयोविकारे च पात्वान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्टसमन्वारब्धेतूदकेऽवधायोपयोजयेत्” बौधा० । उच्छिष्टसमन्वारब्धे उच्छिष्टसंस्पृष्टे” हेमा० । पयोदधिविकारादि शुचि पात्वान्तरे स्थितम् । पावनोत्पवनाभ्यां च पर्यग्निकरणेन च” लौगा० । “पवनं वस्त्रादिना गालनम् उत्पवनं दर्भपवित्रेण “सवितुष्ट्वाप्रसव उत्पुनामि” इत्यनेन मन्त्रेण संस्करणम् । “आमसांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । स्नेहभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” यमः “अपणं घृततैलानां स्नावनं गोरसस्य च । भाण्डानि स्नावयेदङ्गिः शकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवलीढानां तैजसी शुद्धिरिष्यते काकमार्जारनकुलसर्पमूषिकपक्षिभिः । संस्कृतं तु यदाहृद्यमवलिहेतुत केनचित् । सुवर्णवर्णं तान्त्रोष्णं गोबालै रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं घ्रातमजेन वा” शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्यग्निकरणम् । इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकसुद्धृत्य कार्या” हेमा० । “घृतदधिपयस्तक्राणामाकरस्थितानामदोषः” ङ्गुः “आधारदोषे तु नयेत् पात्वात् पात्वान्तरं द्रवम् । घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं शुद्धम्” द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिष्ठाव्यानि वाग्भसा । शस्यानि त्रीहयसैव शकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भागमाप्ताव्याथ जलेन च । ब्रह्मा० पु० । “द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमान्वितं सुवर्णमङ्गिः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदङ्गुः” । विष्णुः । “घृतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वकाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं तस्य शुद्धार्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषामन्नसंस्कारकर्मणि” “द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्मशास्त्रेषु पठ्यते । श्वकाकैरुपघातितं द्रोणाच्च न विसर्जयेत् । ग्राससुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालान्नितं भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

ज्वलनेन तु तापयेत् । विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत्” परा० । द्रोणन्यूनपरिमाणस्यान्नस्य स्वाद्यवलेह महोपघातदूषितस्य त्याग एव कर्त्तव्यः यथाह सएव । “श्वशायसगशायैस्तु जग्धमन्नं यदा भवेत् । स्नेहो वा गोरसोवापि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ? । अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पावनेन तु । अश्वस्तनतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते । तत्रैव विषये देवलः “अवलीढं श्वमार्जारघाङ्गं कुक्कुटमूषिकैः । भोजने नोपयुज्यीत तदमेध्यं हि सर्वतः” चण्डालादिसृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्यागएव कार्य इत्याह “चण्डालेन शुना वापि दुष्टमन्नमयश्चियम् । चण्डालादिभिरुच्छिष्टैः सृष्टं भूयोऽपि वर्जयेत्” वसिष्ठः । तत्रापवादः देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संसृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति” द्रवाणां स्थावनेनैव दृढानां प्रोक्षणेन च । कागेन मुखं संसृष्टं शुचि त्वेव हि तद्भवेत्” इह० “तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरे ग्रामदाहे च सृष्टासृष्टि न दुष्यति । गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च” इह० “कन्दुपकानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशुद्राक्षभुजोभोज्यानि मत्तुरब्रवीत्” शाता० । द्रव्यविशेषे या शुद्धिरुक्ता सादान्तरसम्पादनाशक्तिरूपाया मापद्येव कार्या । अनापदि तु दुष्टमन्नं परित्यज्यादान्तरं संपाद्यम् यथोक्तं वायुपु० । “अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्यकव्ययोः । उत्तमे प्रव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्वापदि स्मृतः” “हविषां संस्कृतानान्तु मुख्यमेव वि वर्जनम् । मृत्प्रयुक्ताभिरर्द्धिर्वा प्रोक्षणं तु विधीयते । सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं वाप्यवकीरणम् । द्विजसूर्याग्निवस्तानां दर्शनं तु प्रयत्नतः” ब्रह्मपु० । अथोदकशुद्धिशुद्धिपायाः । “उच्छिष्टं मलिनं क्लिप्तं यच्च विडानुलेपितम्” इत्युपक्रम्य “सूर्येन्दुरग्निपातेन सारुतस्पर्शनेन च । गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः” इह० । “मृत्पञ्चनखात् कृपादत्यन्तोपहतास-या । अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं शस्त्रेण शोधयेत्” । वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चात् नवतोयसमुद्भवे । जलाशयेष्वयात्रेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता शुद्धिः सहत्सु च न दूषणम्” विष्णुः । “रथ्या कर्द्दमेत्यादिप्रायुक्तं ४८१८० “भूमिस्थसुदकं पुण्यं वैदग्ध्यं यत्र गोर्भवेत् । अव्यग्नः चेदमेध्येन तद्देव हि

शोधनम्” वापीकूपतडागेभ्य आपोप्राहृतास्तु सर्व-शः । “पश्चात् पश्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० । “अस्थिचर्मावसिक्तं यत् श्वमार्ज्जाराखुमूषिकैः । दूषितं यद्भवेत्तोयम्” इत्युपक्रम्य “अस्थिचर्मावपतितं खरवानरशूकरैः । उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् । वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै कुम्भ-शतं पञ्चगव्येन शुध्यति । खनिकूपतडागेषु संदिग्धेषु विशेषतः । तेभ्यो हृत्वा षट्शतं पञ्चगव्येन शुध्यति । पादुकोपानद्विण्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति । षष्टिं कुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० अथ नानाद्रव्यशुद्धिशुद्धी “श्वपाकोयत् सृष्टेर्द्रव्यं मृगमयं द्रवमेव वा । पक्वं वा भोज्यं कलकं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् उच्छिष्टाशुचिभिः सृष्टमद्रवं शोध्यतेऽम्भसा” जनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः देव० । तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्रमस्य च । भस्मनाद्भिर्हृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमङ्गिरेव विशुध्यति । अजस्रमश्रमस्यैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥ अपामग्नेश्च संयोगाद्भैरुह्यञ्च संवभौ । तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयो को गुणवत्तरः ॥ तस्माद्यःकांस्यरैत्यानां तपुणः सीसकस्य च । शौचं यथाहं कर्त्तव्यं चाराभ्योदक-वारिभिः ॥ द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्रावनं स्मृतम् । प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥ मार्जनं यज्ञ-पात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि । चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ चण्डाणां सुकस्तुवाणाञ्च शुद्धिरु-त्प्राणेन वारिणा । स्मृत्पूर्यशकटानाञ्च सुपलोलूखलस्य च ॥ अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्यल्यानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥ चेलान्चर्माणां शुद्धिर्वैद-लानान्तथैव च । शाकमूलफलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ कौशेयाविकयोर्दूषैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरंशुपट्टानां चौमाणां गोरसर्षपैः ॥ चौमवच्छुद्धेऽङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च । शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ प्रोक्ष-णात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति । मार्जनं नोपाज्जनैर्वैश्व-पुनःपाकेन मृत्फलम् ॥ मर्दयैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा धौवनैः पूथशोणितैः । यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गभ्योलेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु” मनुः ॥ “कुसुम्भकुङ्कुमानां च ऊर्साकर्पासयोस्तथा । प्रोक्षणादि तथा शुद्धिरित्याह भगवान् यमः” शङ्खः “तल्लिकासुपधानानि पुष्परक्तान्तराणि च । शोधयित्वातपे किञ्चित् करेण मार्ज-

येनमुक्तः । पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
 तोयाभावे परस्परं भूमौ संवेशनेऽपि च । कुण्डिकायाः प-
 रिष्ठागोदहनं वापदि स्मृतम् । देवलः । आमानपरिशोधने
 विशेषमाह हारीतः । “तस्मै यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं
 परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । “पयसां दध्नां
 क्रीतानामवहननपवनैः, ब्रीहियवगोधूमानां वर्षणद-
 लनपेषाद्यैः शिन्धिधान्यानां कण्डनविमृगनप्रक्षालनैः
 फलीकृतानां वर्षणप्रक्षालने पथ्यं ग्निकरणैः शकमूलफलानां
 भूस्थानग्रहणप्रक्षालनैः दन्तुकाण्डानां, खविधिविधानात्
 अत्रहविषां अपणमेव स्नेहानां पुनः पाककृतलवणानां
 पुत्तसादिभिः स्मृतानां भूस्थानं दण्डकाष्ठानामादित्य-
 दर्शनाच्छौचम् । हारी० “मवाप्रातेषु कांस्थेषु मूत्रो-
 च्छिष्टेषु वा पुनः । दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वका-
 कोपहतेषु च” शाता० । दुष्टाभिश्चक्षुषतितितिर्य-
 गधोवर्णोपहतानामित्यनुवृत्तौ “वानशयनासनानि परि-
 हार्याणोत्थेके मन्यन्ते असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां
 दण्डानां प्रक्षालनं न रक्षोपहतानामभ्युक्ष्यम् एषं
 क्षुद्रसमिधां सहतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्या-
 वशोधनं दारुमयाणामुच्छिष्टसमन्वारध्वानामनुलेखनम्
 उच्छिष्टलेपोपहतानामेव तद्वर्णं मूलपुरीषलोहितरेतः
 प्रभृतिभिरुत्सर्गः मृगमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वा-
 रध्वानामवज्ज्वलनम् उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं
 मूलपुरीषलोहितरेतः प्रभृतिभिरुत्सर्गः” बौधा० ।
 औचं सहस्रलोम्नां तु सारुतार्केन्दुरश्मिभिः । रेतः-
 स्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति” अङ्गिराः ।
 अथाशुद्धप्रवादः । नित्यमाख्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः
 फलपातने । स्त्रवने तु शुचिर्वत्सश्च मृगग्रहणे शुचिः”
 मनुः “वत्सः प्रसूवने मेध्यः शकुनिः फलपातने । स्त्रियश्च
 रतिसंसर्गे च मृगग्रहणे शुचिः” शाता० “अभिर्हतस्य यन्मा-
 सं शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
 दसुभिः” मनुः “तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपाति-
 तम्, याज्ञ० । शुचीति शेषः । “अहताश्च मृगा धन्याः
 पातितं तु खगैः फलम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिरा-
 चारितञ्च यत् । प्रसारितञ्च यत् पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु
 च । मशकैर्मल्लिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते । क्षितिस्था-
 श्वैव यात्रापो गवां दम्निकराश्च याः” । वसि० “रश्मिरग्नि-
 रजम्ब्या गौरश्चो वसुधाऽनिलः । विप्रुषोमल्लिकाः स्युर्ग-
 वत्सः प्रसूवने शुचिः । कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं

बोधिमुखं तथा” याज्ञ० । “आत्मगत्यासनं वस्त्रं
 जाया पात्रं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परे-
 षामशुचीनि तु” बौधा० । “स्वा भार्या शिशुर्वस्त्रं
 स्वमुपवीतं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु
 शुद्धं परस्य तु” शङ्खः । “आत्मगत्यासनं वस्त्रं मेध्यं
 वाऽमलदूषितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति
 स्थितिः । आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् । न
 दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा । गौरश्चोविप्रुष
 म्ब्या मल्लिका शलभः शलः । अजोहस्ती रणे कृत्वं
 रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि एतं
 पयः । सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्युर्गं मेध्यानि नित्यगः”
 यमः । “शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये वहिश्चराः । आपश्च
 शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः । आपःशुद्धा भूमिगता
 शुचिर्नारो पतिव्रता । शुचिर्धर्मपरो राजा संतुष्टो
 ब्राह्मणः शुचिः” यमः । “रजोभूर्वायुरग्निश्च सार्ज्जारश्च
 सदा शुचिः” विष्णुः “शुद्धं नदीगतं तोयं सर्वं एव
 तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शुद्धमन्वाजयोर्मु-
 खम् । सुखवर्जं च गौः शुद्धा सार्ज्जारश्चक्रमे शुचिः”
 शङ्ख० । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः ।
 स्त्रियो दृष्टाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । सार्ज्ज-
 रश्चैव दर्वी च सारुतश्च सदा शुचिः” परा० ।
 आकराः सोमपानं च वाचा यज्ञं प्रशस्यते” उश० शुचयः
 इति शेषः । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः ।
 आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा कुराकरम्” बौधा० “रेणवः
 शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः । अन्यत्र रासभाजाविश्व
 समूहनिवाससाम्” पेठी० “मवाश्वरथनागानां प्रशस्तारेणवः
 सदा । अप्रशस्ताः समूहन्याः श्वाविरासमवाससाम्” उश०
 “अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः । न
 फलानां न चेक्षूणां नाकराणां न योषिताम्” शाता० ।
 “शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् । मेध्यं
 चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्” । तथा “नवंचानिर्मलं
 वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते । शोधितं तु यदान्येन तत्पूत-
 मभिधीयते । स्वयमेव हि बहु द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ।
 स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । अन्यद्रव्ये
 रदूष्यं च स्वयमन्यानि शोधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं य-
 सत्यवित्तमिति स्मृतम् । अथ सर्वाणि धान्यानि हव्यान्या-
 भरणानि च । अवर्ज्यमन्त्रजातीनि शुचीन्येतानि केवलम् ।
 वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्तते । तस्मिन्नेवेह

सर्वत्र शुद्धता न पुनर्भवेत् । तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुची-
त्याहुर्मनीषिणः । निर्मलं संस्कृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ।
वसतिश्चमसोयानं वाहनं साधनाम्बु च । कुरी नौरासनं
चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । शिशवश्च स्वयंशुद्धा
योषितश्चानृतौ तथा । ब्रह्महत्या हि नारीणामृत-
काले न संस्पृशेत् । आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिह-
निर्णयः । भस्म चौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
अपामार्गशमीकाशाः पद्ममामलकं मणिः । माल्यानि
शर्षपा दूर्वाः सदाभद्राः प्रियङ्गवः । अक्षतारोचनालाजा
हरिद्राश्चन्दना यवाः । पलाशखदिराश्चत्तलसीधातकी-
तकी । एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्यकव्ययोः ।
योक्तिकानि मलम्लानि शोधनानि च देहिनाम् ।
तेष्वापोगोशक्तमृच्च पवित्राणि विशेषतः । सर्वाशौच
विशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा । अकण्ठलैः समिद्धोऽपि-
र्दुर्मनुष्यैरदूषितः । सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोध-
नाय सः । द्रव्याणामपि दग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
ज्वालाभिर्मृष्टपात्राणां शुचित्वं नियतं भवेत् । अग्ने-
र्दृपलसुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि । श्रपाको दृपलाभस्तु
ब्राह्मणोऽग्निरनाहितः । चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः स्मृत-
काग्नेश्च कर्हचित् । पतितान्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं
स्मृतम् । गोशक्तच्छुद्धदेशस्था शसशानाद्यचिता शिवा ।
अग्राम्या मृद्वेच्छुद्धा स्नाना पिण्मूत्रवर्जिता । जर्द्धनाभे-
र्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः । देवलः । “जर्द्धं वै
पुरुषस्य नाभेर्मेध्यमर्वाचीनममेध्यमिति” श्रुतिः । “अजाश्वं
मुखतोमेध्यं न गौर्न नरजा मलाः” विष्णुः । जर्द्धं नाभेः
पुरुषो गौर्मेध्यः पृष्ठे समन्तादश्वः स्त्रियः सर्वतो हृदय-
मासामशुचि” उश० । “मेध्या रहोगता नारी स्त्री मुखे
शुचिचारिणी । स्पर्शने तु न दुष्यन्ति वातो गन्धोरसः
स्त्रियः । स्त्रीणां मुखरसश्चैव गन्धोनिश्वास एव च । सु-
खतो गौरमेध्यास्थान् मेध्योऽजो मुखतः स्मृतः । पृष्ठतो गौर्गजः
स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा । नृणां मूत्रपुरीषे तु अमे-
ध्ये मल एव च । गोपुरीषं तु मूत्रं च नित्यं मेध्यमिति
स्थितिः । यमः “पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं
शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ।
रोमोद्भेदे शशो भुङ्क्ते गन्धर्वाः कुचदर्शने । अनलस्तु
रजोभुङ्क्ते स्त्रियो मेध्यास्तु नान्यथा । बलात्कारोपभुक्ता
वा चौरहस्तगतापि वा । स्वयं वा प्रतिपन्ना वा
अथवा विप्रमादिता । अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्या-

मर्हति । सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः ।
स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हचित् । मासिमासि
रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति । सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां
गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै-
योषितो हृतः” । ज्योतिषोक्तम् स्वराश्यपेक्षया दृष्टसमये
अनिष्टस्थानस्थरव्यादिकतयानिष्टसूचनमपि अशुद्धिः
ज्योतिषोक्तनजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरतायाः
सर्वनिवन्मृभिर्व्यवस्थापनात् तत्र निषिद्धकालस्य न केवलं
रात्रादिकालादिवत् पर्युदस्तता किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध-
परतया अनिष्टविशेषसूचकतापि तेन तत्र तत्र अनि-
षिद्धकालस्याशुद्धता । अतएव गोचराशुद्धिः कालाशुद्धि-
रिति च व्यवहियते” तथाच ज्योतिषोक्तदिशा तत्तत्-
कालानां तत्तत्कर्मकरणायोग्यताप्रयोजकतया शुक्रा-
स्तादिकालस्याशुद्धता सा च अकालशब्दे उक्तप्राया । “र-
विशुद्धौ ग्रहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्तेः गो-
चरे शुभस्थानस्थितौ रव्यादीनां शुद्धिस्तद्वैपरीत्ये अशुद्धिः
एवं वर्षर्तुमासदिवसानामप्यशुद्धिः सा च कन्यकानां
दशवर्षाभ्यन्तरे एव विवेचनीया नातः परम् । “ग्रहशुद्धि
मन्दशुद्धिं शुद्धिर्मासर्तुदिवसानाम् । अर्वाग्दशवर्षेभ्यः
प्रवदन्ति कन्यकाना”मित्युक्तेः ।

अशुभ न० विरोधे न० त० । १ अमङ्गले “यः सर्वतानभिस्नेह-
स्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्” गीता । २ तत्सूचके रव्यादिपा-
पग्रहे “अशुभे दण्डसंयोगे वेधश्चेत्तेन लस्यते” ज्योति०
अशुभसूचका अमङ्गलसूचकास्ते च साधारणा असाधारणाश्च
अमङ्गलशब्दे ३१६ पृष्ठादौ दर्शिताः अन्येऽपि अशुभ-
योगा अरिष्टाध्यायोक्ताः असाधारणा वेदिव्याः । ३ अप-
वित्ते च न० ब० । ४ शुभाभाववति त्रि० । ५ ब० । ५ पापे न० ।

अशुभ पु० विरोधे न० त० । १ शुभभिन्ने कृष्णे २ तद्युक्ते त्रि० ।
अशुप त्रि० न शुष्यति शुष-क न० त० । अशोषके । “रक्षो
अग्निमशुषं तृष्याणम्” ऋ० । १ । ७४ । ३ ।

अशून्य त्रि० न० त० । अहीने पूर्ये “अशून्यशयनं भूयान्मम
जन्मनि जन्मनि” शय्यादानमन्त्रः ।

अशून्यशयन न० न शून्यं शयनं यस्मात् । व्रतभेदे । “अस्ति
व्रतं महापुण्यमशून्यशयनं नृप” इत्युपक्रम्य “चातुर्मास्ये
भवेद्राजन् वर्षायाम् व्रतसुत्तमम् आवणस्य द्वितीयायां
कृष्णपक्षे नराधिप । आवणादिकार्त्तिकान्तं कुर्या-
द्व्रतसुत्तमम्” इत्यादिना तस्य विधानमभिधाय “चतुर्वर्षं
प्रकुर्वीत पुरुषो नियतेन्द्रियः । एवं यः कुरुते राजन्

शून्यशयनव्रतम् । न तस्य शून्या शय्या स्यादिति च हेमा०
व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अशृत त्रि० न शृतं पक्वम् । अपक्वे पक्वभिन्ने । आमात्रादौ ।
अशेष त्रि० शी-वनिप् न० त० । सुखकरे । “व्येतु दिद्यु-
द्दिषामशेषा” ऋ० ७।३४।३२ ।

अशेष पु० अभावे न० त० । शेषाभावे । न० त० । २ शेषशून्ये
सकले त्रि० “अशेषशेषमोषं माषमश्राप्ति केवलम्”
उद्भटः “क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघुः “येन भूतान्य
शेषेण दृश्यस्यात्मन्यथो मयि” गीता “तथाविधस्तावदशेषमस्तु
सः” कुमा० । “अशेषतोर्योपहृताः कमण्डलोः” माघः ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्यात् पु० । १ खनामख्याते
दृष्टे, २ वकुलदृष्टे च । ३ पारदे न० । ४ कटुकदृष्टे स्त्री ।
इत० । ५ शोकशून्ये त्रि० ६ विष्णौ पु० “सत्यनामा भवा
शोकः” “अशोकः शोकनाशनः” इति च विष्णुस० ।
“अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचि-
नोऽध्वगान् । असन्यतावन्मिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्ज्वल-
दस्त्रजालकम्” नैष० “सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभि-
ताडनम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमोभवेत्”
एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “अस्मृत
सद्यः कुसुमान्यशोकः स्तम्भात् प्रभृत्येव सपल्लवानि । पादेन
नापैक्षत सुन्दरीणां संस्पर्गमाशिक्षितनूपुरणेन” कुमा०
नवकिसलयरागेणार्द्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ
हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमाद्र्द्रापराधम्” “अनेन तनुमध्यया
सुखरनूपुराविणा नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भा-
वितः । अशोक ! यदि सद्य एव सुकुलैर्न सम्पत्स्यसे
सुधा बहसि दोहदमिति” “सर्वाशोकलतानां प्रथमं
सूचितवसन्तविभवानाम् । निर्वृत्ते दोहदेऽस्मिन् संक्रा-
न्तानीव सुकुलानि” इति च मालवि० । अयमशोकः
नवपत्निकान्तर्गतः “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा
मानकं कचुः । विलोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव
पत्निकाः” दु० त० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता “अशो-
कस्यायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशो-
कश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन
तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनि
भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा० । “रक्ताशोकलताविशेषितगुणो-
विम्बाधरालक्तकः” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु माल-
त्रिकाग्निमित्ते तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने दृश्यम् ।

“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्तम्भपल्लवः । कङ्कलिः पिण्ड-
पुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलः स्निग्धो म्याही
वरुणः कषायकः । दोषापचीटघादाहकमिशोषविषास-
जित्” भा० प्र० पर्यायगुणादि । चान्तः शोकाभावे त्रिका० ।
अशोकतीर्थं न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीचेत्वान्तर्गते
तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयगतीर्थमधिष्ठत्य “अशोकाख्यमिदं
तीर्थं गन्धकेणैव एष वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वार-
मिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकविराजं न० न शोको यत्र तादृशं विराजम् ।
हेमा० व्र० ख० भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिस्तत्रै-
वोक्तः “अस्यशोकविराजस्थं व्रतं शोकभयापहम् । विरा-
जं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, मासि
मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्या
मेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालमुक्त्वा
“अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश
मासान् वै कुर्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म० । फाल्गुन-
पौर्णमासावधिवर्षपर्यन्तायां हेमा० व्र० ख० विष्णुधर्मा-
न्यासाङ्गे १ पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासं कर्त्तव्ये २ द्रुते च
यथा “अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्वेकमना मम । उपोष्य
न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गु-
नामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तमः” इत्युपक्रम्य विधा-
नमुक्त्वा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः
उपोष्या नृपते मासाः” इत्युक्त्वा च “आषाढादिषु
मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाम्बुना । चतुर्वर्षेषु च प्रोक्तं तथा
वै कार्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह-णिनि ।
कट्कोति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।
अशोकषष्ठी स्त्री कर्म० । चैत्रोभयषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजन
विधानात्तथात्वम्, “चैत्रे माससिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपू-
जयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च”
उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोदुःखं सेवनादस्याम् । १ कटुकायाम्
(कटकी) शुभ्रा० ढक् आशोकेयस्तद्भवे त्रि० । २ चैत्रशुक्ल
षष्ठ्याञ्च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनीत्युपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता”
स्क० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभावमच्छति ऋ-इन् ईत० ।

शोकाभावदायके कदम्बवृक्षे शब्दच० कदम्बशब्दे विवृतिः ।
अशोकाष्टमी स्त्री नास्ति शोकोयस्याः कर्म० । चैत्रशुक्ला-
 षट्यां, सा हि अशोककलिकापानादशोकदायिका ।
 यथोक्तं हेमा० ब्र० ख० लिङ्गपुरा० । “अशोककलिका-
 षाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्ट्यां न ते
 शोकमवाप्नुयुः ।” कूर्मपुरा० । चैत्रे मासि सिता-
 षट्यां बुधवारं पुनर्वसौ । अशोककुसुमैरुद्रमर्चयित्वा
 विधानतः । अशोकस्याष्ट कलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत् ।
 शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यः” अत्र बुधपुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यर्थः
 हेमा० । “अशोककलिकापानमशोकतरुपूजनम्” शुक्ला-
 षट्यां तु चैत्रस्य कृत्वा प्राप्नोति निर्दोषमिति” लैङ्गे चैत्र-
 शुक्लाष्टमीमासस्य निमित्ततोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।
अशौच्य त्रि० शुच-कर्मणि ग्यत् न० त० । शोचनानर्हे यस्य
 दिश्य शुच्यते तद्विज्ञे । “अशौच्यानन्वशोचस्व” प्रज्ञा
 वादांश्च भाषसे” गीता ।
अशोधन न० अभावे न० त० । १ शोधनाभावे । न० व० ।
 २ शोधनशून्ये त्रि० । शोधनञ्चाशुचेर्जलादिना मलाद्यप-
 नयनम् ऋणादेः प्रतिदानञ्च तदभावोऽशोधनम् ।
अशोधित त्रि० न० त० । १ अप्रक्षालिते जलादिनाऽकृत
 मलाद्यपनयने २ अकृतस्नानादिप्रतिदाने च ।
अशोभन त्रि० शुभ-कर्त्तरि ल्युट् न० त० । १ शोभनभिन्ने
 कुत्सिते । भावे ल्युट् अभावे न० त० । २ मण्डनाभावे ।
अशोष्य त्रि० शुष-णिच्-ग्यत् न० त० । शोषयितुमशक्ये ।
 “अच्छेद्योयमदाहेऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च” गीता ।
अशौच न० शुचेर्भावः शौचं न० त० । १ शुचित्वाभावे स्मृति-
 प्रसिद्धे, विहि-तकर्मनधिकारित्वसम्पादके २ अवर्त्मविशेषे
 च । “जनने मरणे चैव त्र्यहशौचस्य भागिनः” स्मृतिः ।
 “समानं लघु चाशौचं पूर्वेणैव विशुध्यति । असमानं
 द्वितीयेनेति” यमः । स्वार्थे ष्यञ् आशौच्यमप्यत्र “आशौ-
 च्याद्विप्रमुच्येत” स्मृतिः । “अशौचं द्विविधं कालकृतं
 वस्तुस्वभावकृतञ्च तत्र कालकृतं “सत्रणः स्मृतकीर्त्या-
 दिना” अशुद्धिशब्दे ४८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच ।
 सपिण्डमरणजननादिकृतं कालविशेषेऽशौचम् काला-
 पगमे च तद्भाषः । तच्च चेतननिष्ठम् । बद्धधा
 चास्य शुद्धितत्त्वाद्वा प्रपञ्चः । वस्तूनामशौचं स्वभा-
 वात् यथा मलमूत्रादेः, यत्संसर्गादितरवस्तूना-
 मप्यशौचं शुद्धभावात् एवं तेषां संसर्गादिकृतं चेत-
 नादेरशौचं यथा उच्छिष्टचण्डालादिसंस्पर्शे एवमशौ-

चिस्वामिकद्रव्यविशेषाणामाप्यशौचम् शुद्धभावात् । अथ
 सपिण्डासपिण्डादिभेदेनाशौचकालविशेषो यथा “जनने
 मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं विप्रस्य दशाहः, क्षत्रियस्य
 द्वादशाहः, वैश्वस्य पञ्चदशाहः, शूद्रस्य मासः । दशमपुरुष
 पर्यन्तं सर्ववर्णेषु त्र्यहः चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी
 जन्मनामस्मृतिपर्यन्तमेकाहः ततः स्नानमात्रम् । क-
 न्यायाः सापिण्डां त्रिपौरुषम् । अथ विदेशस्थाशौचम् ।
 अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थस्याशौचश्रवणे शेषाहैः शुद्धिः ।
 अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञातिजननाशौचं नास्त्येव ।
 पुत्रजनने तु सचेलस्नानात् शुद्धिः । मरणाशौचे तु
 वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्र्यहः शुद्धिः । सचेलस्नानादङ्गा-
 स्मृत्यन्तनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः
 सपिण्डानाम् । पुत्रादीनान्तु मातृपितृभर्तृमरणे
 वर्षोत्तरमेकाहेन शुद्धिः, द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः । संपूर्णा-
 शौचातिक्रमे त्र्यहःशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डा-
 शौचातिक्रमे वा । अथ गर्भस्त्रावाशौचम् । गर्भस्त्रावे तु
 स्त्रीणामेव षण्मासाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्मणि
 माससप्तसंख्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिमाससप्तसंख्यदि-
 नाधिकैकदिनात् परं ब्राह्मण्या वैदिककर्मधिकारः क्षत्रि-
 याया दिनद्वयात् वैश्यायादिनत्रयात् शूद्रायास्तु दिनषट्-
 कादिति हारलताप्रभृतयः । सप्तमाष्टमासीयगर्भपतने
 स्त्रीणां संपूर्णाशौचम् निर्गुणसपिण्डानामहोरात्रं यथेष्टा
 चरणसपिण्डानां त्रिरात्रम् तच्च जातस्य तद्दिनैव मरणे
 ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणेनवमादिमासजातबालकवत् ।
 अथ स्त्र्यशौचम् । कन्यायाः जन्मप्रभृतिद्विवर्षाभ्य-
 न्तरमरणे सद्यः शौचं तदुपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ।
 वाग्दानोत्तरविवाहपर्यन्तं भर्तृकुले पितृकुले च
 कन्याया आदन्तजन्ममरणे सद्यः शौचम्, आ चूडादे-
 करात्कम्, आ प्रदानात्त्रिरात्रं, स्यादिति विशेषः । दत्तक-
 न्यायाः पितृभृते प्रसवमरणयोः पितोः शयनादिसंसर्गशून्य-
 योरपि त्रिरात्रं तथाविधबन्धुवर्गाणामेकरात्रम् सम्पर्के
 दशरात्रम् । अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातबा-
 लकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापितोरस्मृत्यन्तयुक्तं
 तदेव जननाशौचं ज्ञातीनान्त्यशौचं नास्ति नवमादि-
 मासस्मृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां
 जननाशौचं संपूर्णम् । पुत्रजन्मनि सुखदर्शनात् पूर्वं
 सचेलस्नानं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय
 काञ्चनं दत्त्वा सुखं पश्येत् । ततः पुनः सचेलस्नानम् ।

अन्याशौचमध्येऽपि जातकर्म्मषष्ठीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रज-
न्मनिमित्तकं वृद्धिश्चाङ्गं नाडीच्छेदात् पूर्वम् अशौचान्ते
वा कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाहदितः
परं लोकिककर्म्माधिकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्माधि-
कारोविंशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं
स्नानात् ब्राह्मणाः । शूद्रायास्तूयत्वं मासोत्तरं
स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे
बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजात
दन्तमरणे पितोरेकाहः । एवं निर्गुणसोदरस्य, सपि-
ण्डानान्तु सद्यः । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे
पितोस्त्र्यहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्यन्तं
पितोस्त्र्यहः । सपिण्डानामकतचूडे मृते एकाहः कतचूडे
त्र्यहः । द्विवर्षोपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रया
धिकषड्वर्षं यावत् त्र्यहः । पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानी-
मपि दशहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्वेषां दशा-
हः । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः ।
अत्रापि कतचूडस्य द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्य-
न्तरे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कतोद्वाहेऽपि मासः ।
षड्वर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन
“सूतकादिपरिच्छेदोदिनमासाव्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्ति-
स्य सावनेन प्रकीर्त्तिता” इति सूत्र्यं सिद्धान्तात् । अथासपि-
ण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे तिरात्वं भगिनीमातुलानी
मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी ।
अश्वशूरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य-
पत्नी पुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहा-
ध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्त्रीयपितृष्व-
स्त्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपु-
त्रपितामहीभ्रातृतद्भगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्वयमरणे पक्षि-
णी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामही-
भ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्वयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवा-
सिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः
परपूर्वभार्याप्रसवमरणयोश्च तिरात्वं । सजातीयपुरुषान्तर-
संगृहीतस्वभार्यामरणे तिरात्वं । मातृष्वसृपितृष्वसृमातु-
लभगिनीपुत्राणां गृहस्थितानामाचार्यस्य च मरणे तिरा-
त्वं । अश्वशूरयोः सन्निधिमरणे तिरात्वं अश्वशूरयो-
रेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्ये नोदा तेनैव
जनितपुत्रा पुत्रसहितैवानग्रमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनित-
पुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-

पितृश्च तिरात्वं तत्सपिण्डासामेकरात्वं तथाविधपुत्रयोः
परस्परप्रसवमरणयोर्महजालुक्तमशौचम् । दौहित्यमरणे
पक्षिणी । पितृमातृमरणे ऊहानां कन्यानां तिरात्वं । यदि
मातृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा तिरात्वं ।
मातामहादीनां तिरात्वाभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः ।
तत्तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं किन्वाचारात् स्नानम् ।
अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्रानुमतबुद्धिपूर्वकात्मघाति-
नोनाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादन-
शनाशनिवह्निजलोद्देशप्रपतनसंभ्रामशृङ्गिदंघ्रिनिखिव्याल
विषचाण्डालचौरहतस्य तिरात्वं । शृङ्गादिभिः स्त्रिया च
क्रीडां कुर्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रिय-
कारित्वेन उद्धतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य विद्युद्धतस्य च चौ-
र्यादिदोषेण रात्रा हतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैर-
समानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वज्रेण दातुर्मर-
णे पाषण्डप्रायाश्रितस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं
प्रायोविषवह्निशस्त्रोद्ध्वनजलगिरिदृक्प्रपातैर्हतस्य चर्ममां-
सास्थ्यादिमयपात्रनिर्मातृविप्रादेश्च मनुष्यवधस्थानाधि का-
रिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंस्त्वर्माशक्तनपुंसकस्य च
ब्राह्मणविषयापराधकरणान्वितस्य च बुद्धिपूर्वकब्राह्मण-
हतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकं
कार्यम् । तत्कृत्वा तप्तकच्छद्वयं कुर्यात् । स्नेह्यतस्करा-
दिभिर्युद्धे स्वास्थ्ये हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्येव । अक-
तप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनो न दाहादिकं कार्यं शस्त्रेणा-
भिमुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा
दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरहितयुद्धे
लगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य तिरात्वं । गोविप्रपालने-
ऽभिमुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्तिरात्रे । शस्त्रघाते-
तरक्षते सप्ताहादूर्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, शस्त्रघाते त्र्यहदूर्ध्वं
च प्रकृताशौचम् । शुद्धिः ० त० । एतत्प्रमाणानि तत्रैवा नु
सन्नेयानि । “मातृवद्वर्णसङ्कराः” इत्युक्ते मूढावसिक्ताम्बुषादीना
मनुलोमजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोनजानां
तु “शूद्रेण तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृताः” इत्युक्तेः
शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादयः । आचारस्तु मातृ-
तुल्यतया दृश्यते अतएव चाण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः ।
देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे तिरात्वं । वेदाङ्गादि शास्त्रा-
ध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः “गृहीतो
देवता मन्त्रः सावित्रीग्रहणं कृतम् । यस्मात्तस्य तिरात्वं स्यात्
ब्रह्मविद्या ग्रहोयतः” इति “उपनीयाध्यापकोयस्तस्मिन्नपि

विराजकम् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं शिञ्चितं यतः ।
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासोयतः कृतः । तस्मिन्दृते
चैकरात्रं गुरोःशिष्ये तथैव" च मत्स्यसूक्तोक्तेः दत्तक
पुत्रस्य ग्रहीतादिकुले विराजकम् जनककुलेऽशौचाभावः ।
तत्रायं विशेषः । सपिण्डदत्तकस्यापि विराजकं वाचनिकं
तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णं मिति । असपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्रा-
णाञ्च विराजकमिति बहवः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां
विराजकमिति "भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः
सृताः । जनने मरणे चैव त्र्यहशौचस्य भागिनः" इत्युक्ते
रिति दत्तकमोमांसादयः । शवानुगमनाशौचम् । ब्राह्म-
णशवस्यानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः
शुद्धिः । क्षत्रियस्यैकाहेन, वैश्यस्य द्व्यहेन, शूद्रस्य प्राणा-
यामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः । प्रमादाच्छूद्रशवानुगमने
जलावगाहाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः । अनाथब्राह्मणस्य
धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचम् ।
लोभेन सजातीयदाहे स्वजात्युक्ताशौचम् । असजातीय-
शवस्य दहनवहनस्यैः शवजात्युक्ताशौचम् । स्नेहाद-
सम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्गृहवासे विराजकं तत्कुलान्न-
भोजने दशरात्रं तद्गृहवासे तदन्नाभोजने चाहोरात्रं
विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनोमातुलादेरन्नेहेनापि अदाहे
विराजकं चिताधूनसेवने सचेलस्नानं मृते शूद्रेऽस्थिसञ्च-
यनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाऽशुपातने विप्रस्य विराजकम्
शौचं, स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्गृहे तद्गृहं
मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सचेलस्नानञ्च । सजातेर्दिवसेनैव
क्षत्रियवैश्ययोर्द्व्यहेन ब्राह्मणः शुध्यति शूद्रस्तु स्पर्शं
विनानुगमने सर्वत्र नक्तेन । मृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह
रोदनरहितविलापमात्रेऽहोरात्रेण । अस्थिसञ्चयन-
कालञ्च ब्राह्मणस्य चतुरहः शूद्रस्य दशाहः । त्र्यहा-
शौचे द्वितीयाहः । मरणाशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यता-
निवृत्तिः । शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य खण्डाशौचकाले
विभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेलस्नानेन जनने तु
सपिण्डानां स्पृश्यतेव । पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः स्पृश्यत्वं
एवं विमातृणामपि । एवं स्रुतिकास्पर्शे पितृविमातृणाञ्च
स्रुतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वम् । अन्धेषां स्नानमात्रं कन्या
पुत्रजनने मातृर्ह्यशौचमज्ञास्पृश्यत्वं शूद्रायास्तु दश-
रात्रमस्पृश्यत्वम् । अशौचकालादि विषये च प्रायोनिबन्ध-
कर्तृणां मतभेदोद्दिश्यते बाह्यलभ्यात् तत्र लिखितम् स्वस्व-
देशप्रचलितनिबन्धानुसारेण तदवसेयम् । अशौचे तु वर्णादि

विशेषादौ दश पक्षा हारलतायां दक्षेणोक्ताः यथा
"सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा । षड्दश
द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च । मरणान्तं तथा
चान्यत् दश पक्षास्तु स्मृतके" । तत्र मरणान्तं जननमर-
णभिन्ननिमित्तम् । यथा "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण्य
एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गमरणान्तमशौचकम्" शु० त०
स्रुतिः । "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽन्नं स्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा स्मृतकं भवेत्" दक्षः "अन्य
पूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः । अशौचं
सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति" नि० सि० स्रुतिः "मर-
णान्तपक्षस्तु निन्दार्थवादपरः "नामधारकविप्रस्तु दशाहं
स्मृतकी भवेदिति" माधवघृतवचने नामधारकविप्रस्यापि
दशाहाशौचविधानात्" नि० सि० । दासाद्यशौचे विशेषः
तत्र दासाः पञ्चदशधा दासशब्दे वक्ष्यमाणास्तेषु गर्भदासस्य
सपिण्डान्तरजननमरणयोः स्वामिकार्ये सद्यः शौचं भक्त-
दासस्य त्र्यहः "सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहा-
च्छुचिः" नि० सि० स्रुत्युक्तेः कर्मकरदासानां विशेषः "मूल्यैः
कर्मकराः शूद्रा दासोदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे
गृहकर्मण्यदूषिताः" शाता० उक्तः । दत्तदासदास्यादीनां
तु, "दासी दासश्च सर्वोवै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्ण-
स्य भवेच्छौचं दास्या मासान्तं स्मृतकम्" अङ्गि० "स्वामि-
शौचेन दासाद्याः स्पृश्याः मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्यु
र्मासतोदासी स्मृतके स्पृश्यतामियात्" षट्त्वि० । दत्त-
दासादीनां सपिण्डमरणादौ स्वाम्यशौचसमसंख्यकादिना-
दूर्ध्वम् सत्यपि मासाद्यशौचे स्वामिकार्ये स्पृश्यतेति हरदत्तः
एवमन्तेवासिनामपि । "दासान्तेवासिभृतकाः शिष्या-
श्चैकत्रवासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके"
वृह० उक्तेः । दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणेऽशौचमाह
विष्णुः "पत्नीनां दासानामानुलोम्ये स्वामितुल्यमशौचं मृते
स्वामिन्यात्मीयम्" अत्रानुलोम्येनेत्युक्तेः प्रातिलोम्येऽशौचा-
भाव एव तस्य शास्त्रीयदासत्वाभावात् "वर्णानामानुलोम्येन
दास्यं न प्रतिलोमत" इति याज्ञ० स्रुत्या प्रातिलोम्येन
दासत्वनिषेधात् । "सूतकानां परिच्छेद इत्यादि सू० सि०
प्रागुक्तवचनात् सावनदिनस्यैव ग्राह्यता । मिताचराकृता तु
रात्रिं विभागां कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्वदिनम्, अन्ये
चेत् परदिनमिति आरम्भकाले विशेष उक्तः । प्रागर्जरात्वात्
प्राग्वा सूर्योदयात् पूर्वदिनमिति मतान्तरम् । एतेषु
देशाचारतो व्यवस्था । अशौच्यन्नभक्षणेऽपि तत्तुल्य-

मशौचम् । “अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवा-
न्नमन्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्” विष्णुः एतत्
ज्ञानतः, अज्ञाने तु “अन्तर्दशाहे भुक्तान्नं स्तुतके सूतकेऽपि
वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः” अङ्गिरसोक्तं-
ज्ञेयम् “उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते” इति
यमः । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानित्यशौचकालो-
पलक्षणम् । कुलस्य स्तुतकयुक्तस्य सम्बन्धमन्नमसकुल्यैर्न-
भोक्तव्यम् । सकुल्यानां न पुनर्दोषः “स्तुतके तु
कुलस्यान्नमदोषं सत्तुरब्रवीत्” इति तेनैवोक्तत्वात्
अथ च निषेधोदाहृतोक्तोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते
सति द्रष्टव्यः । “उभाभ्यामपरिज्ञाते स्तुतकं नैव दोषकत् ।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेदिति षड्विंश-
न्मतदर्शनात् । तथा विवाहादिषु स्तुतकोत्पत्तेः प्राक्
ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । “विवाहोत्सवयज्ञेषु
त्वन्नरा स्तुतस्तुतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परि-
कीर्तित” इति वृहस्पतिस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः
षड्विंशन्मते दर्शितः । “विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्नरास्तुत-
स्तुतके । परैरन्नं प्रदातव्यमभोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुङ्क्ता-
न्नेषु तु विप्रेषु त्वन्नरा स्तुतस्तुतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः
सर्वे ते शुचयः स्मृताः” नि० सि० इति तथाऽशौचपरिग्र-
हत्वेऽपि केषु चित्द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः ।
“लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठलेष्वप्यु-
दधिसर्पिःपयःसु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे
स्वयंप्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं स्तुतस्तुतके”
इति । शाकम्भक्ष्य जातम् । अपक्वन्तण्डुलादि । स्वयंप्रह
इति स्वयमेव स्वास्यनुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्वस्तात् ।
एतदप्यामात्रविषयं सत्प्रवृत्तविषयञ्च । “अन्नसत्प्रवृ-
त्तानामाममन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्वाद्यमेतेषांति
रात्रन्तं पयःपिवेदिति” अङ्गिरः स्मरणात् । अत्र पक्वशब्दो-
ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः । शवसंसर्गनिमित्ताशौ-
चे त्वङ्गिरसा विशेषउक्तः । “अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृ-
हमेधिनः । क्रियास्तस्यैव लुप्यन्ते गृहप्राणाञ्च न तद्वे-
दिति” । तदशौचकृत्वत्वं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहम-
वानां भार्यादीनान्तद्गृहप्राणाञ्च भवेदित्यर्थः । एव-
मेवातिक्रान्ताशौचेऽपि । “संसर्गाद्यस्य चाशौचं यस्या-
तिक्रान्तकालता । तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते
क्वचित्” षट्त्रि० नि० सि० । कर्मविशेषे कस्मार्भ्य-
श्च तत्तत्कर्तुं अशौचाभावः यथोक्तम् । “कारवः शि-

लिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च
सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः” प्रचेतसाः । लघुविष्णुना च “व्रतय-
न्निवाहेषु आङ्गे होमार्चने जपे । आरङ्गे स्तुतकं न स्या-
दनारङ्गे तु स्तुतकम् । प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्पो व्रत
वन्धयोः । नान्दीआङ्गं विवाहादौ आङ्गे पाकपरिष्कृत्या”
वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कग्रहणोत्तर-
मशौचाभावः । “गृहीतमधुपर्कस्तु यजमानात्तु ऋत्विजः ।
पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः” ब्रह्मपुरा०
उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिंशच्छ्लोकां तत्तत्कार्येषु
अशौचाभाववचनम् यथा “तत्तत्कार्येषु सत्प्रवृत्ति-
नृपवद्दीक्षितत्विक्स्वदेशभ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिष-
क्कारुशिल्पप्रातराणाम् । संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजन-
आङ्गयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थाङ्गयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवे-
ष्वेतदेव” “तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं आङ्ग-
मशौचे कर्त्तव्यम् “विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थ-
कर्मणि । न तत्र स्तुतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”
पैठो० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जपः पुरश्चरणादि
संकल्पितस्तोत्रपाठादिश्च । व्रती संकल्पेन गृहीतव्रतादिः
“गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति” ब्राह्मोक्तेः
“वरं प्राणान् परित्यजेत् सगुणं शिरसोऽपि वा
न त्वनभ्यर्च्य भोज्यं भगवन्तं तिलोचनम्” इत्युक्तनियमवतो
देवपूजायामधिकारः । कृतनियमविषया “शिवविष्णुर्चनं दीक्षा
यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धि-
मवाप्नुयात्” यमोक्तिः “जपो देवार्चनविधिः कार्योदीक्षान्वि-
तैर्नरैः नास्ति पापं यतस्तेषां स्तुतकं वा यतात्मनाम्” सुक्ता-
वली च । “अथ स्तुतकिनः पूजां वक्ष्यास्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानस्या क्रियया हि वै । बाह्य-
पूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्” शारदा । मानसजपे तु
अकृतनियमस्यापि अशुचैरप्यधिकारः “अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छन् तिष्ठंस्तथा स्वपन् । मन्त्रैकस्मरणोविद्वान् मनसैव
समस्यसेत् “रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः “मानसमप्यशुचीति”
वचनं तु पठनपाठनाविषयम् । तारादिविषये तु अकृतनि-
यमस्याप्यधिकारः “तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेष-
तः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चनम्” इति तन्त्रोक्तेः ।
अथाशौचे नियमाः नि० सि० याज्ञवल्करः “इति संस्तुत्य गच्छे-
युर्गृहं बालपुरःसराः । विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि
वेश्मनः । आचस्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽस्नि पदंशनैः” । “प्रवेशानादिकं

कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि" नि० सि० । 'क्रीतलब्धाशनाभूमौ
स्वपेयुस्ते पृथक्चित्तौ या० इदञ्चाद्येऽङ्गि । यथाशुद्धि-
तत्त्वे वैजवापः "शमीमालभन्ते "शमी मे पापं शमयत्विति"
अश्वानमालभन्ते "अश्वमेव स्थिरोभूयासमिति" अग्निम्-
'अग्निर्नःशर्म यच्छत्विति" ज्योगित्यन्तरा गामजसुपस्पृशन्तः
क्रीत्वा लब्ध्वावाप्यगेहादेकान्नमलवणमेकरात्रं दिवा-
भोक्तव्यं 'तिरात्रं च कर्मोपरमणम्" क्रीताद्यशनसुपवासा-
शक्तस्य । आश्वलानस्तु "नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरंस्त्रि-
रात्रमक्षारलवणाशिनः सुर्द्धादशरात्रं चेत्याह महागुरुषु" ।
अशक्तौ रत्नाकरे आपस्तम्बः "भार्याः परमगुरुसंस्थायां चा-
कालभोजनानि कूवीरन्" यदा मृतिः परदिने तावत्कालमि-
त्यर्थः । वृहस्पतिः "अधःशय्यासना दीना मलिना भोगव-
र्जिताः । अक्षारलवणाक्षाः सुर्लब्धक्रीताशनास्तथा" अक्ष-
रलवणशब्देऽक्षारलवणशब्दार्थ उक्तः । भोगोऽभ्यङ्गताम्बूलादिः
"तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनञ्च यत् । तेन चाप्या-
यते जन्तुर्यज्ञाश्रुन्ति स्वबान्धवाः मार्क० पुरा० वाक्यन्तु अ-
न्यदिनविषयम् "अशौचान्ते तिलकल्कैः स्नाता गृहं प्रविशे-
युरिति विष्णुः सपिण्डानामस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं भोगोऽप्युक्तः
विष्णु० पु० । "शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीष्यते
अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं संयोगस्तु न योषिताम्" तिलान् ददत
पानीयं दीपं ददत जाग्रतः । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यं
मेतत् प्रेतेषु दुर्लभम्" भारतम् । भोजनं च दिवैव । दिवा
चैव च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेत्युक्तेः प्रागुक्तवैजवापोक्तेः ।
'क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाक्षमशुः" पारस्तरोक्तेः अशौचमध्ये
यत्नेन भोजयेच्च स्वगतजान्" आदि पुरा० ज्ञातिभिः
सह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम् । प्रथमेऽङ्गि तृतीये
च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति" मरी-
च्युक्तेः । "मांसाशनं च नाशौयुः शयीरंश्च पृथक् चित्तौ"
मनुः । लवणक्षीरमाषान्नापूपमांसानि पायसम् । वर्जये-
दाहृताक्षे षु बालवृद्धातुरैर्विना" देवजानीयकारि० "मत्स्य
मांसानि न भक्षयेयुरा प्रदानात्" गौत० "अघरुस्तरे त्र्य-
हमनश्चान्न आसीरन्" वसिष्ठः अशौचे पीठादिनिषेधात्
अघकाले उपवेशार्थं कटस्तस्तरः कार्यः "पाणिषु मृण्मयेषु
पर्णेषु वा ऽश्रीरन्" हारीतः । "उपवासो गुरौ प्रेते
पत्न्याः पुत्रस्य चैव हि" मरीचिः । अन्यदिने विशेषः "यस्य
यस्य तु यस्यस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं त्वहः । स तत्र गृह-
शुद्धिं च वस्तुशुद्धिं करोत्यपि । आमाह्विस्ततो गत्वा
प्रेतसूते तु वाससी । अन्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं

करोत्यय" ब्राह्मम् अत्र तिलकल्कादिस्नानं प्रागुक्तम्
अशौचाहेषु सर्वदिनेषु वर्जनीयधर्मकृत्यमाह शङ्खः "दानं
ग्रहोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रिया
वर्जमशौचे विनिवर्त्तते" अत्र विशेषोमिताक्षरायाम्
"अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्त्तकर्मधिकारनिवृत्तौ प्रस-
क्तायां केषुचिदभ्यनुष्ठानार्थ माह । "वैतानौपासनाः का-
र्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्" या० । वितानोऽग्नीनां विस्ता-
रः तत्र भवावैताना स्तेनाग्निसाध्याः अग्निहोतृदर्शपूर्ण-
मास्याद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो
गृह्योऽग्निस्तत्रभवाः औपासनाः सायम्प्रातर्होमक्रिया उ-
च्यन्ते । ता वैतानोपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः कथं
वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि । "यावज्जीव
मग्निहोतृवृद्धयात्" इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोतादीनां चो-
दना स्पष्टैव । तथा "अहरहः स्वाहां कुर्यादन्नाऽभावे केन-
चिदा काष्टादिति" श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र
च श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्त्तक्रियाणां दानादी
नामनुष्ठानङ्गम्यते । अतएव वैयाघ्रपादेनोक्तम् । "स्मार्त्त
कर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र स्मृतके । श्रौते कर्मणि त-
त्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" । श्रौतानाञ्च कार्यत्वा-
भिधानादित्यनैमित्तिकानां करणम् । यथाह पैठीनसिः ।
"नित्यानि निवर्त्तेरनैतानवर्जं शालाग्नौ चैक" इति ।
नित्यानि निवर्त्तेरन् इत्यविशेषणावश्यकानां नित्यनैमि-
त्तिकानाञ्चिदृत्तौ प्रसक्तायां वैतानवर्जमित्यग्नित्वयसा-
ध्यावश्यकानामपर्युदासः । शालाग्नौ चैक इति गृह्याग्नौ
भवानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्ते-
ष्वशौचं नास्त्येव । काम्यानां पुनःशौचाभावादननुष्ठानम् ।
मनुनाप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । "प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया" इ-
ति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदित्यनग्निसाध्यानामप्यम-
हायज्ञादीनाञ्चिदृत्तिः । अत एव संवर्त्तः । "होमन्तत्र
प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानन्तु न
कुर्यान् मृत्युजन्मनोरिति" । वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि
वचनान्निवृत्तिः "विप्रोदशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जित" इति
तेनैवोक्तत्वात् । "स्मृतके कर्मणान्यागः सन्ध्यादीनां विधी-
यत" इति यद्यपि सन्ध्यायानिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यङ्गलिप्रक्षे-
पादिकङ्कार्थम् । "स्मृतके सावित्र्या चाङ्गलिमक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति" पैठिनसिस्मरणात् । यद्य-
पि वैतानौपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्ये-
न कारयितव्यम् । "अन्य एतानि कुर्युरिति" पैठिनसिस्मर-

णात् । वृहस्पतिनाप्युक्तम् । “सूतके सूतके चैव अशक्तौ आ-
 द्वभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेत् त्रहापयेत्” इति ।
 तथा स्मार्त्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञावणिकर्माश्च पुज्यादिकश्च
 नित्योहोमः कार्य एव । “सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तकर्म-
 कथम्भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारये-
 दिति” जातृकर्णधारणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्व-
 न्नथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकसम्प्राधानं स्वयङ्कुर्यात् तस्या-
 नन्यनिष्पाद्यत्वात् । अतएवोक्तम् । “श्रौते कर्मणि तत्कालं
 स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति” । यत्पुनः “दानमतिप्रहोहोमः
 स्वाध्यायश्च निवर्त्तते” इति होमप्रतिषेधः । स कास्याभि-
 प्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः” इत्यन्तेन ।
 संध्यादौ नामप्यपवादमाहापराकैः पुलस्त्यः “संध्यामिष्टं चरुं
 होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन्
 गच्छेद्धोद्विजः । सूतके सूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्नन्वान् प्राणायामसमृते द्विजः” । यत्तु चन्द्रिका-
 यां जाबालः “सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं सूतककर्म च ।
 तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति” यच्च संवर्तः
 “सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णु ०
 पुरा ० “सर्वकालमुपासा तु सन्धयोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र
 सूतकाशौचविभ्रमात्तरभीतितः” इति तत् संपूर्णसन्ध्यापरम्
 “अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति” शुद्धिदीपे
 च्यवनोक्तेः पैठोनसिस्त्व मन्वोच्चारणमप्याह “सूतके सावि-
 त्राञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” प्रयोगपरिजाते
 भरद्वाजोपि “सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् । त-
 था मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगु-
 च्चार्य सूर्यायाव्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं
 न चैवहि” एवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्या-
 करणभेदोक्तेः गौड़ानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य
 श्रौतत्वेन सूत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
 “ग्रहणादावप्यशौचापवादमाह व्याघ्रः “स्मार्त्तकर्मपरि-
 त्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति” लैङ्गे “सूतके सूतके
 चैव न दोषो राहोर्दर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न
 दृश्यते” प्रयोगपरिजाते “वृहस्पतिः “कन्याविवाहसंक्रान्तौ
 सूतकं न कदाचन” । महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽ-
 शौचम् । “स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् ।
 प्रथमावदे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” हेमा ० सूतिः ।
 महागुरुश्च माता पिता भर्ता च अतिगुरुश्चेत् उक्ताः । “प्रमी-
 तौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि दैवं न वा पैतृया-

वत् पूर्यो न वत्सरः” देशे पु० अग्नितर्पणं लक्षहोमादि, न
 त्वाधानं तस्य प्रथमावदेऽपि विधानात् यथा “पितुः सपिण्डी
 करणं वार्षिकं सूतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्
 प्रागपि वत्सरात्” हेमा ० उश ० । अग्नितर्पणमित्यत्र अ-
 न्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आधानादीत्यादिपदेन आ-
 वश्यकवृद्धिनिमित्तनित्यकर्मणोर्ग्रहणम् । आद्वकौसुद्यां देवी
 पु० “महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च । संवत्सरे न कुर्वीत
 महागुरुनिपातने” एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं
 कास्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानमाहचर्यात् स्नाध्यायपदं
 सपि कास्यवेदपारायणपरम् “तथैव कास्यं यत् कर्म” वत्-
 सरात् प्रथमावदे” लघुहा ० वचनैकवाक्यत्वात् “महागुरु
 निपाते तु कास्यं किञ्चित् न चाचरेत् । आर्त्विज्यं
 ब्रह्मचर्यं च आद्वं दैवयुतञ्च यत्” कालि ० पु० “सपिण्डी
 कारणादूर्द्धं प्रेतः पार्वणभुम्भवेत् । वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यश्च गृ-
 हस्थश्च सदा भवेत्” मत्स्य पु० । वृद्धीत्यनेन वृद्धिनिमित्तक
 सपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः गृहस्थश्च सदा भवेदित्यनेन
 गृहस्थोचितनित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः । अतएव पितृमरणा-
 शौचोत्तरमेव वैश्वदेवश्राद्धं विहितम् । एवं वृद्धिश्राद्धाभावे
 वर्षपर्यन्तं तत्तत्कर्मण्यशौचमिति स्थिते “प्रेत कर्माण्य-
 निवर्त्य चरेद्वाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे
 शुभदं भवेदिति” ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुद्धार्थच-
 तृथाद्वकत्तव्यश्राद्धोत्तरं प्राशस्त्यमात्रपरमेव । एतच्चाशौचं
 वर्षमध्ये आवश्यकवृद्धिसपिण्डनाभावएव । “अर्वाक् संवत्-
 सरात् वृद्धो पूर्यो संवत्सरेऽपि वा” इत्यादि सूत्यनुसारेण
 आवश्यकवृद्धिनिमित्तसपिण्डापकर्षे तु कास्यादिकर्मकरण-
 योग्यता । अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः । “अन्येषां प्रेतकर्माणि
 महागुरुनिपातने । कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु व-
 र्जयेत्” प्रेतकर्म दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राशौचान्तरस्या-
 प्रतिबन्धकत्वात् “आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽह-
 नीति निष् ० सि ० धृतसूतेः । तेन एकं सपिण्डनं वार्षि-
 कादि च । एवं देवी ० पु० वचनेऽपि पैतृपदं पार्वणसपिण्डन-
 वार्षिकपरम् । अत्रापवादः माधवीये ऋष्य ० “पत्न्याः पुत्रस्य
 तत्पुत्रभात्वोक्तस्तनयेषु च । स्नुषास्वस्रोश्च पितृश्च संघातमरणं
 यदि । अर्वागवदान्मातृपितृपूर्वं सपिण्डमाचरेत्” लौगा ०
 “पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रका अपि । पितरौ च
 यदेकस्मिन् क्षियेरन् वासरे तदा । आद्यमेकादशे कुर्यात्
 त्रिपदे तु सपिण्डनम्” इदम् एकदिनमरणविषयमेव
 “महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात् संवत्-

सराद्वर्गकोद्दिष्टं न पार्वणम्” इति धवलनिबन्ध-
वाक्यात् । “माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।
एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः” इति भृगुवचनं
भिन्नदिनमरणेऽपि पितृमृतावन्यस्य सपिण्डनं न कार्यमेवा-
मेव कार्यमित्येतत्परमिति नि० सि० । “पितर्युपरते पुत्रो-
मातुः श्राद्धाच्चिर्वर्त्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धा-
दृते समाम्” माध० वृह० वचनन्तु वार्षिकश्राद्धपरम्
मातुः कृते इत्याकर्षः मातरं पितरं च विना अन्यस्य-
श्राद्धात् वार्षिकश्राद्धात् समां व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः ।
“अन्यश्राद्धं पराश्रयं गन्धमात्यञ्च मैथुनम् । वर्जयेद्गुरु-
पाते तु यावत् पूर्यो न वत्सरः” देवलवचने अन्यपदं
भृगुवचनोक्तमात्रादिभिन्नपरम् । अन्नपदञ्च स्वित्वाच्चपरं “भि-
क्षोऽस्त्री भक्तमन्त्रोऽन्नमित्यमरोक्तेः “स्वित्त्वमन्नमुदाहृतम्”
इत्युक्तेषु न तु परस्वामिकामात्रमात्रपरम् अन्नशब्देन रुद्धा
परिभाषया च सिद्धान्तस्यैव ऋषिपुत्रस्यापकत्वात्
आमात्रस्य लक्ष्यार्थतया विलम्बेनोपस्थितेश्च । एवमे-
वाचारः “विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपितृको
नरः । यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसाऽपि न चिन्तयेत्”
कालिकापु० वाक्यं वार्षिकदुर्गापूजाविषयं नित्यपूजायाः
कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रागुक्तेः । “द्वयोरेव
महागुर्वीरवृद्धमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्व-
जातिविहितात् किलेति” श्राद्धकौ० धृतजातू० वचनं तु पुरु-
षविषयम् । स्त्रीणां भर्तुर्महागुरुतायाः सर्वसम्मतत्वेन
तन्मरणे अधिकाशौचस्योचितत्वात् अतएव “महागुरु विप-
त्तिषु इत्यादिना सामान्यतो बह्वचनमुपात्तम् । “गयाश्राद्धं
मृतानां तु पूर्ये त्वद्दे प्रशस्यते” हेमा० भवि० पु० । तीर्थ-
श्राद्धं गयाश्राद्धम् श्राद्धमन्यञ्च पैठकम् । अर्द्धमध्ये
न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु त्रिस्थ० गरु० पु० ।
इदं वृद्धार्थसपिण्डनाभावे । वृद्धौ सपिण्डनापकर्षे तु
वर्षमध्येऽपि दर्शादिकं कार्यमेव “पितुः सपिण्डनं कृत्वा
कुर्यान्मासानुमासिकम्” कन्दोगप० वचनात् “सपिण्डी-
करणादूर्द्ध्वं नरः पार्वणभुग्भवेत्” मातृस्वात् “ततः
प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते । विन्दते पितृलोकं
च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते” इति हारीतवचनाच्चेति श्रुल
प्राणिः । “उद्वाहोपनयनं प्रथमेऽव्दे महीपते ! ।
कृते सपिण्डनेऽप्यूर्द्ध्वमस्थ्यां चोद्धरणं त्यजेत् । तथापि
कर्त्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै सुताः । मासिकान्य
वशिष्टानि चापकृष्य चरेत् पुनः” ब्रह्म वै० पु० । अत्रेदं

बोध्यं वृद्धिं विना कुलधर्मैकपुत्रत्वादिवशतः वर्षमध्ये
सपिण्डनापकर्षेऽपि पितृत्वप्राप्तिर्वर्षान्तएव “कृते
सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परि-
त्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” विष्णु ध० उक्तेः “अर्वाक् संवत्-
साद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं
वत्सरं नृप !” इत्यग्निपु० उक्तेः । तेन एतद्विषये महागुरुणां
प्रेतत्वसत्त्वेन विवाहोपनयनादौ दैवपैत्रेषु च नाधिकारः
वृद्धिनिमित्ते सपिण्डने संवत्सराप्यापि प्रेतत्वविमु-
क्तिस्तेन सर्वत्राधिकारः । “अर्वाक् संवत्सरादूर्द्ध्वं पूर्यो
संवत्सरेऽपिवा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च
पृथक्क्रिया” शाता० वाक्ये पूर्यो वत्सरस्येव वृद्धारम्भ
कालस्यापि प्रेतत्वविमोचनहेतुत्वोक्तेः तथात्वम् । यतः
सपिण्डीकृता अतो न प्रेताः प्रेतपदप्रतिपाद्या विमुक्त
प्रेतभावा इत्यर्थः । तत्र विशेषः । “अस्थित्वेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं
चापरपात्तिकम् । प्रथमेऽव्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्
सुतः” मदनपारिजातवृत्तवचनम् । “भक्तिमान् भक्त्याख्य-
श्राद्धकारीति मदनपारिजातादयः । “भक्तिश्राद्धं तु त्रिस्थली-
सेतौ उक्तम् तच्च गयाश्राद्धादिपद्धतौ अस्माभिर्दर्शितं तत-
एवावगम्यम् । एवं क्षताशौचमपि कर्म विशेषानर्हत्त्वप्रयो-
जकम् । विवरणं क्षताशौचशब्दे” ग्रहणेऽशौचं ग्रहण-
शब्दे वक्ष्यते । रजस्वलाशौचन्तु अशुद्धिशब्दे उक्तप्रायम् ।
“अपाटशौचाद्यैर्यदि विघ्नं प्रजायते । तदशौचे व्य-
तीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते” तिथि० त० स्मृतिः ।

अशौचसङ्कर अशौचयोः सङ्करः । जननमरणाशौचयो
र्मध्ये पुनर्जननामरणाशौचयोः पातेन जनिते अशौच-
विशेषे । तत्कालभेदो यथा जननाशौचमध्ये जनना-
शौचान्तरपाते पूर्वशौचकालेन शुद्धिः । पूर्णाशौ-
चान्त्यदिने पूर्णाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन
शुद्धिः । अन्तिमदिवसोत्तरप्रभाते सूर्योदयात् पूर्वं तत्-
पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण शुद्धिः । एवं मरणाशौचेऽपि ।
वर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरे अशौचान्तरपाते पूर्वशौचैव
शुद्धिः । अशौचत्रितयान्तकृत्यमेकदैव । तद्द्वितीयदिनकृत्यं
तत्परदिने । अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्तृ
मरणे तु न दिनद्वयत्रयाच्छुद्धिः किन्तु स्वावधेयव सम्पूर्णा-
शौचमिति । ज्ञातिजननाशौचमध्ये स्वपुत्रजनने पूर्वार्द्धे
पूर्वशौचं, परार्द्धे परेण शुद्धिः । एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमा-
तृभर्तृमरणे पूर्वार्द्धे पूर्वशौचकालेन, परार्द्धे पितृमातृशौच-
कालेन शुद्धिः । स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-

जनने, पितृमातृभर्तृमरणशौचान्तिमदिनतत् प्रभातयोर्ज्ञा-
तिमरणेऽपि न दिनद्वयव्यवृद्धिः । स्वपुत्रयोस्तु तथा जनने
मातापितृयोस्तु तथा मरणे न दिनद्वयव्यवृद्धिः । जनना-
शौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वार्द्धे जातोयदाऽशौचाभ्यन्तरे
मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्वशौचस्य नाशः । तद्वा-
शादेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधि-
स्यायित्वादिति गुरुचरणाः । एवं द्वितीयजातस्य पितृयोस्तु
पूर्वार्द्धजातमरणे पूर्वशौचकालावधि अङ्गासृश्यत्वयुक्त-
मशौचं, परार्द्धजातमरणे तु स्वावधिजननाशौचमङ्गासृ-
श्यत्वयुक्तमिति । औत्सर्गिकसमसंख्यदिवसीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः । तदन्यका-
लयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः । ततश्च पुत्रवत्याविं-
शतिरावाशौचान्यदिने पत्युर्मरणे बह्वकालेन जननाशौ-
चकालेन शुद्धिः । तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशा-
हान्यदिने पितृमातृभर्तृमरणेऽपि बह्वकालीनाशौचकालेन
शुद्धिः । प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौचं सर्वगो-
त्वासृश्यत्वयुक्तम् एवं प्रथमाह्ने सकुल्यद्वयरणेऽङ्गासृ-
श्यत्वयुक्तं विराजम् । तेनैतत् विराजं गुरु विदेशम-
रणादौ विराजंतं लघु स्नानेनैवाङ्गासृश्यत्वनिवृत्तेः ।
ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः । एवं विदेशस्थमृत-
ज्ञातिविरावादिदेशस्थमृतपितृमातृभर्तृविराजं गुरु ।
संपूर्णशौचे तु अशक्तानामपि यावदशौचमक्षारलवणा-
शिवदर्शनात् । अत्रापि तावत्कालं तथासिद्धत्वा-
त्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः । तल्यविराजयोस्तु सन्निपाते
पूर्वार्द्धेव शुद्धिः । तथा कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ मातृ-
मांसेन शुद्धिः । तयोरशौचमध्ये मातुः कन्यामरणे सद्यः
शुद्धिर्न पुत्रमरणात्, अन्येषान्त प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न परजातमरणात् एवमन्यद्वाव्यं सुधीभिः” शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्तं पु० अशौचस्यान्तोयत् । स्वजात्युक्ताशौचावसाना-
धारे दशमादौ दिने “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्या-
द्विलक्षणम्” । “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गि यस्य नोत्सृज्यते
क्षयः” इति च स्मृतिः । [२तच्छूये त्रि० ।

अशौच्यं न० अभावे न० त० । १ शौच्यभावे अपराक्रमे न० ब० ।

अश्व त्रि० अश्वुते व्याप्नोति अश्वानि वा अश-नन् । १ व्यापन
शीले २ भोजनशीले च “मृगोनाशो अति यज्जुगुय्यात्”
ऋ० १।१७३।२ “अश्वो व्यापकः अश्वनशीलश्च” भा० “कर्मणि
नन् । ३ व्याप्ते “तस्य भ्राता मध्यमो अश्वयज्ञः” ऋ० १।१६४।

१। “अश्वः व्याप्तः भा० ४ अश्वरभेदे पु० सुष्णञ्चुषसः स्त-
व्येण स्तवानश्वस्य” ऋ० २।२०।५। “अश्वुते स्वतेजसा सर्वं
जगदित्यश्वः कश्चिदश्वरः भा० । “अध्वर्यवोयः स्वश्वं
जघान” ऋ० २।१४।५। करणे नन् । सोमकण्डन-
प्रस्तरे । “नृभिर्धूतः सुतोश्नैरव्यो वारैः” ऋ० ८।२।२।
अश्वनैः अश्वभिः करणभूतैः सुतोऽध्वर्युभिरभिधुतः” भा० ।
अश्वुतेऽस्वरम् । ईमेघे निरु० ।

अश्वीतपिवता स्त्री अश्वनीत पिवत इत्युच्यते यस्यां निदेश-
क्रियायाम् मयू० स० । भोजनादिनिदेशक्रियायाम्
“अश्वनीतपिवतीयन्ती प्रसृता स्वरकर्मणि” भट्टिः ।

अश्वक पु० अश्वमेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन् । १ ऋषिभेदे
“वेदस्थानेन वात्स्येन तथाश्वकसुमन्तुना” भा० शा० प० ।
२ दक्षिणदेशस्थे देशभेदे । “गन्तव्योमलयः श्रीमान् पर्वतो
धातुमण्डित” इत्युपक्रम्य “तथाश्वका पुलिन्दाश्च
कलिङ्गाश्च विशेषतः” रा० कि० का० । दृष्टत्संहितायान्त
स देशः पश्चिमोत्तरस्यां दिशि । “दिशि पश्चिमोत्तरस्यां
माण्डव्यतुषारतालहनमद्राः । अश्वककुलूतनहडस्त्री-
राज्यसिंहवनखण्डाः” इति कुर्मविभागे उक्तम्” अत-
उभतत्वापि तन्नामको देशः । तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देश-
वासिषु तद्राजनि च ततः कृताणो बह्वु लुक् । ३ तद्देश
वासिनि ४ तद्राजनि च ब० व० । “साल्वावयवप्रत्यग्रथकन
कूलाश्वकादिज्” पा० सू० साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः
५ साल्वदेशावयवे च साल्वदेशश्च दृष्ट० सं० कूर्मविभागे नव-
सु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तः “भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि
विभाजिता देशाः भद्रारिमेदमाण्डव्यसाखनीपोज्जि-
हानसंख्याताः” इत्युपक्रम्य “गजाह्वयश्चेति मध्यमिदम्”
इति नवखण्डे कूर्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता
अतः साल्वावयवनामकोऽश्वकः तदीयदक्षिणप्रदेशस्थः
इति गम्यते तेन रामायणवाक्यं तद्विषयकमिति न वि-
रोधः । अश्वके साल्वावयवे भवः इज् आश्वकिः । तद्दे-
शभवे त्रि० तद्राजनि च बह्वु लुक् आश्वकाः साल्वा-
वयवावश्वकवासिषु तद्राजसु च ब० व० । स्थियां न
लुक् आश्वक्यः । साल्वशब्देऽस्य विवृतिः ।

अश्वकदली स्त्री अश्वुते अश-मनिन् कर्म० । काष्ठकदल्याम् ।

अश्वकुट्ट पु० अश्वानि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट-
अण्-उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिभूयत्वेन
तण्डुलादेर्विषीकरणस्य तत्रैव विधानात्तथात्वम् । “अश्व-
कुट्टोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा” मनुः । खलु ।

अश्वकुट्टकोऽप्यत्र । ‘दन्तोलूखलिकः कालपकाशी
वाश्वकुट्टकः’ या० स्मृतिः ।

अश्वकेतु स्त्री अश्वेव केतुरस्य । क्षुद्रपाषाणभेदवत्ते ।

अश्वगन्धा अश्वन इव गन्धो लेयोऽस्याः । पृश्निपसीलव-
णायामासन्धौ लतायाम् । ‘विशाखशावाश्वगन्धापृश्नि-
पसीलध्वजश्च’ कात्या० २०, ७, १७, ‘अश्वगन्धा आ-
सन्धिः पृश्निपसीलचणेति’ कर्क० । ‘न शरं नाश्वगन्धां
नाध्यगडां न पृश्निपसीं’ नाश्वत्यस्यान्तिके कुर्यात्’
शत० ब्रा० । [मरकतमणौ । राजनि० ।

अश्वगर्भ पु० अश्वेव कृतो गर्भोऽस्य । ‘पद्मा इति’ ख्याते
अश्वगर्भज पु० अश्वगर्भाज्जायते जन-ड ५ त० । मरकत-
मणौ अश्वयोनिरप्यत्र’ राजनि० २ प्रस्तरजे वज्रौ पु० ।

अश्वगुड पु० अश्वनिर्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः ।
प्रस्तरनिर्मिते (गुली) प्रसिद्धे युद्धसाधने अश्वभेदे स्त्रीत्व-
मपि ‘शूलान् भुशुण्डाश्वगुडाः स्थूलाः कार्णायसी-
स्तथा’ भा० द्रो० प० । भुशुण्डीनिर्मिता अश्वगुडास्तदर्थः ।

अश्वघ्न पु० अश्वानं हन्ति हन-ड । पाषाणभेदवत्ते ।

अश्वज न० अश्वनो जायते जन-ड ५ त० । प्रस्तरजाते शिला-
जतुनि, । अश्वेव जायते जन-ड । २ लौहे च ।

अश्वजतु न० अश्वनो जायते जन-तुन् डिच् । शिलाज-
तुनि स्तार्थे कन् अश्वजतुकं तत्त्वैव ।

अश्वजाति स्त्री अश्वनो जातिः सामान्यमस्य । ‘पद्मा’ ख्याते
मरकतमणौ । अश्वन इव जातिरस्य । रत्नमात्रे अमरः
रत्नानि च । ‘वज्रं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमेव च । मौक्तिकं विद्रुमश्चेति
रत्नान्युक्तानि वै नव’ भाव० प्र० । ‘सुक्ताफलं हीरकं च
वैदूर्यं पद्मरागकम् । पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारु-
त्मतं तथा । प्रबालयुक्तान्येताति महारत्नानि वै नव’
विष्णुध० । अत्र पुष्परागादीनां क्लीवताऽपि । अत्र चैषां
महारत्नतैतोक्तेः तद्विज्ञानामपि रत्नत्वमस्येव यथोक्तं गारुडे
‘तेषु रत्नोविषयविध्यालम्बान्यवहानि च । प्रादुर्भवन्ति
रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं सुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताश्च प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनील-
मणयो वैदूर्याः पुष्परागाश्च । कर्कतनकुरुविल्वौ रुधि-
राक्षसमन्वितं स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च’ ।

अश्वदारण पु० अश्वानं दारयति ढ-णिच्-ल्यु । पाषा-
णभेदके टङ्कनामास्ते ।

अश्वदिद्यु त्रि० अतिशयेन द्योतते यङ् लुक् बा० ड विद्यु

आयुधम् अश्व व्यापकं अश्वमयं वा दिद्यु यस्य । अश्वम-
यायुधयुक्ते । ‘विद्युन्महसो नरो अश्वदिद्युवः’ ५, ५४ । ३ ।
अश्वदिद्युवो व्याप्तायुधाः अश्वमयायुधा वा’ भा० ।

अश्वन् पु० अश्वते व्याप्नोति, संहन्यनेन वा कर्त्तरि करणे वा
मनिन् । पाषाणे । ‘अथ यदश्वं संचरितमासीत् सोऽश्व
पृश्निरभवत्’ शत० ब्रा० । ‘इयत्तकः कुपुम्भकस्तकं भिनद्वा-
श्वना’ ऋ० १ । १८ । १५ । ‘अशिशकिभ्यां कृन्दसि’
इत्युक्तेः वेदेअस्य भूरिप्रयोगः क्वचित् लोकेऽपि ‘नारा-
चक्षेपणीयाश्वानिप्रेषपतितानलम्’ रघुः । दन्तोलूख-
लिकः कालपकाशी वाश्वकुट्टकः’ या० ‘अश्वानं दृषदं
मन्ये मन्ये काष्ठसदृखलम् । अन्वायाश्च सुतं मन्ये यस्य
माता न पश्यति’ जिनेन्द्रः । २ मेघे निरु० तस्याम्बर-
व्यापकात्वात्तथात्वम् इभूभिव्यापके पर्वते पु० । ‘अश्वानं
चिद्ये विभिदुः’ ऋ० ४, १६, ६ । ‘अश्वानं पर्वतं
मेघं वा’ भा० । ‘अश्वानं चिच्छवसा दिद्युतः’ ऋ०
५ । ३० । ४ । ‘अश्वानं पर्वतम्’ भा० । ४ व्यापके त्रि०
अश्वदिद्युशब्दे उदा० । त० स० उत्तरपदस्थः संज्ञायां
जातौ च टचं समासान्तं लभते । संज्ञायाम् पिण्डाश्वः
जातौ अश्वताश्वः । नित्यसमा० । अश्वना क्षुणः
आश्वनः । ऋष्यादि० चतुरर्थ्यां क । अश्वकः ।
अश्वदि० चतुरर्थ्यां रः अश्वरः । उत्करा०
चतुरर्थ्यां क । अश्वीयः । तदर्हतीत्यर्थे अश्व । दि०
ठण् । आश्विकः । तत्र कुशल इत्यर्थे आर्कषादि० कन् ।
अश्वकः । अपत्ये शुभ्रा० ढक् । आश्वेयः । अश्व० गोत्रा-
पत्ये फज् । आश्वायनः । अश्वनोविकारः अण् टिलोपः
आश्वः मयट् च अश्वमयः स्त्रियां ङीप् । अवयवार्थे
तु न टिलोपः आश्वमन इत्येव ।

अश्वमन्त न० अश्वमनोऽन्तोऽत्र शक० पररूपम् । १ अश्वमे चेत्ये,
२ क्षुद्राश्च । अश्वनामन्तः । अश्वन्तोऽप्यत्र ।

अश्वमन्तक पु० न० अश्वमानमन्तयति अन्त-णिच्-ण्वल् शक० । १ चू-
क्षाम्, २ दीपाधारेऽश्वादाने, (आउड) ख्याते दृग्विशेषे च ।
‘सुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्वान्तकवल्लजैः’ मनुः ।
४ अश्वोटकवत्ते, ५ अश्वपत्ने ईकोविदारकवत्ते च पु० ।

अश्वमन्मय त्रि० अश्वमनोविकारः मयट् वेदे न नलोपः ।
पाषाणमये स्त्रियां ङीप् । ‘शतमश्वमन्मयीनां पुरामिन्द्रो
व्यास्यत्’ ऋ० ४ । ३० । २० । ‘लोके तु अश्वमयः ।
‘अश्वमश्वमयश्चैव’ इति मनुः । [गन्धद्रव्ये ।

अश्वमपुष्प न० अश्वमनः पुष्पमिव । शिलाजतुनि, शौलेये

अश्रमभाल न० अश्रमेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-णिच्
अण् पृषो० जस्य लत्वम् । द्रव्यचूर्णकारके (हामानदिस्ते)
इति ख्याते लौहपालभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्रमभिद् पु० अश्रमानसृजिद्य जायते । पाषाणभेदके वृत्ते ।
क, अश्रमभिदः । अण् अश्रमभेदः । खलु । अश्रम-
भेदकोऽप्यत्र पु० ।

अश्रमयोनि पु० अश्रमा योनिरस्य । मरकतमणौ ।

अश्रमर त्रि० अश्रम-चतुरर्थ्याम् र । प्रस्तरसंबन्धिनि ।

अश्रमरथ पु० अश्रमेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषिभेदे गर्गा०
यज् । आश्रमरथः । “अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथः” शा० सू०
अश्रमरी स्त्री अश्रमानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूलकच्छ-
रोगे स हि मूलद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति
इति तस्य तथात्वम् । तच्चिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथातोऽश्रमरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽश्रमर्यो
भवन्ति स्त्रेष्वाधिष्ठानास्तद्यथा स्त्रेष्वाणा वातेन पित्तेन शु-
क्रेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः
स्त्रेष्वा मूलसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्रमरीं जनयति तासां
पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूलकच्छं वस्तिशिरोमुष्क-
शेषसां वेदना कच्छा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूलस्येति ॥

यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वरूपेऽश्रमनः
कच्छान्मूलं सृजति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिवस्ति-
सेवनीमेहनेष्वन्यतमे मेहतोवेदना मूलधारासङ्गः सरु-
धिरमूलता मूलविकिरणञ्च गोमेदं प्रकाशमनाविलं ससि-
कतं विस्फुजति धावनलङ्घनमवनपृष्ठेयानाध्वगमनैश्चास्य
वेदना भवति ॥ तत्र स्त्रेष्वाश्रमरी स्त्रेष्वालमन्त्रमभ्यवहरतोऽ-
त्यर्थमुपलिप्याधः परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो
निरुणद्धि तस्य मूलप्रतिघाताद्वाह्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव
वस्तिगुरुः शीतश्च भवति । अश्रमरी चाल श्वेता स्निग्धा
महतो कुकुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां
स्त्रैष्णिकीमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तस्तु स्त्रेष्वा सङ्घातमुपगम्य
यथोक्तां परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरु-
णद्धि तस्य मूलप्रतिघातादुष्णते चूर्ण्यते दह्यते पच्यत इव
वस्तिरुणावातश्च भवति । अश्रमरी चाल सरक्ता पीतावभासा
कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकी-
मिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु स्त्रेष्वा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां
परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य
मूलप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीडमानो
दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेदं मृद्नाति पायुं सृश-

ति विशर्ज्यते विदहति वातमूलपुरीषाणि कच्छेण वास्य
मेहतो निःसरन्ति । अश्रमरी चाल श्यामा परुषा विषमा
खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-
द्यात् । प्रायेणैतास्त्रिस्तोऽश्रमर्यो दिवास्वप्नसमश्रनाध्यशनशीत-
स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणा
हरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्रमरी शुक्लनिमित्ता भवति ।
मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगम-
नादनिलोऽभितः संगृह्य मेददृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य-
चोपशोषयति सा मूलमार्गमावृणोति मूलकच्छं वस्तिवेदनां
दृषणयोश्च श्वयधुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदे-
शे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्रमरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति
चाल ॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्रमरिवैकतम् ॥
अश्रमर्याः शर्करा ज्ञेया तल्लव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुगुणे
सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्य-
भिधीयते ॥ हृत्पीडासकथिसदमं कुक्षिशूलः सवेपथुः ।
दृष्टोर्द्विगोऽनिलः कार्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥ अ-
रोचकाविपाकौ तु शर्कराश्च भवन्ति च । मूलमार्गप्रवृत्ता
सा सक्ता कुर्यादुप्रव्रवान् ॥ दौर्बल्यं सदनं कार्ण्यं कुक्षिशू-
लमरोचकम् । पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च दृष्ट्वां हृत्पीडनं वमिम् ॥
नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवज्ज्वलणशेषसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये
वस्तिरधोमुखः ॥ अलावा इव रूपेण सिरास्त्रायुपरिग्रहः ।
वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं दृष्ट्वा गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनो
हेतौ गुदास्थिविवरस्थिताः । मूलाशयो मलाधारः प्राणा-
यतनमुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूलवहास्तु याः ॥
तर्पयन्ति सदा मूलं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वा-
च्चोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीमिरुपनीतस्य
मूलस्यामाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःष्वन्देन
पूर्यते । आसुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूलेण पूर्यते । एवमेव प्रवे-
शेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ मूलयुक्त उपस्तेहात् प्र-
विश्य कुरुतेऽश्रमरीम् । अश्रु खच्छास्त्रपि यथा निषिक्तासु
नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्रमरीसम्भवस्तथा । संह-
न्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वद्वलासं
वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति सानिलः । मारुते प्रगुणे वस्तौ मूलं
सम्यक् प्रवर्तते ॥ विकारा विविधास्तपि प्रतिलोमे भवन्ति
हि ॥ मूलाघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूलदोषाश्च
ये केचिद्वस्तावेव भवन्ति हि” सुश्रु० “अश्रमरीं क्षप-

यत्याशु सिकताशकरान्विताम्” सुश्रु० । अयञ्च महा-
पापजत्वान्महारोगः । “उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा
श्वासोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्मरीत्यष्टौ महा-
रोगाः” शु० त० नार० ।

अश्मरीघ्न पु० अश्मरीं मूलकच्छं हन्ति हन-ट । वरुणवृक्षे
अश्मरीहर पु० अश्मरीं हरति ह-ट । (देधान) देवधान्ये ।
अश्मवत् त्रि० अश्माऽस्यत्वं मत्तुप् । पाषाणभूयिष्ठे देशे स्त्रियां
ङीप् । तथाविधभूमेर्गुणाच्च । “तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी-
श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया गुणभूयिष्ठा ।
स्निग्धा शीतलामज्जोदका स्निग्धशस्यवृक्षकोमलवृक्षप्राया
शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्य
पाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा इति” सुश्रुतः ।

अश्मसार पु० न० अश्मनः सार इव । लौहे । “फल्गुवृक्षिक-
दर्भाश्मसारचूर्णं कवारिणा” सुश्रु० । “प्राणाः स-
त्वरमश्मसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” सा० द० ।
इव० । तत्तुल्यकठिने त्रि० ।

अश्महन्मन् न० हन्यतेऽनेन हन-मनिन् हन्म आयुधम्
अश्मनिर्मितं हन्म । लौहनिर्मिते आयुधे “अग्नि-
तस्तेभिर्युग्मश्महन्मभिः” ऋ० ७, १०४, ५ ।

अश्मादि पु० ईत० । चतुरर्थ्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः अश्मन्, यूथ, ऊष, मोन, नद, दर्भ,
वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द,
कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह ।

अश्मार्म न० अश्मकारकमर्म । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मीर पु० न० अश्मास्यस्य ईरन् । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मोत्थ न० अश्मनः उत्तिष्ठति उद्+स्था-क ५ न० । शिला-
जतुनि राजनि० ।

अश्रु न० अश्रुते नेत्रम् अश-रक् । नेत्रजले “सखीभिरश्रोत्तर-
मीक्षितामिमाम्” कुमा० “नेत्राध्यामश्रुतृजन्”
रामा० । सुखा० अश्रुत्यर्थे इति न मत्तुप् । अश्री अश्रु-
युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अश्रुडा स्त्री अभावे न० त० । १ अश्रुभावे विरोधे न० त० ।
अश्रुविरोधिनि २ चित्तवृत्तिभेदे । “कामः संकल्पोविचि-
कित्सा अश्रुडाऽश्रुडा इति वृत्तिर्हीनीर्भीरित्येतत्सर्वं मन-
एव” श्रुतिः “अश्रुदया च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम्”
गीता । न० ब० । २ अश्रुशून्ये त्रि० । [शून्ये त्रि० ।

अश्रुद्वेय त्रि० न० त० । अश्रुद्वानर्हे अविश्वसनीये । १ अश्रु-
अश्रम पु० अभावे न० त० । १ अश्रुभावे अनायासे न० ब० ।

अश्रवण न० अभावे न० त० । १ अश्रवणाभावे न० ब० । २ अश्रवण-
शून्ये त्रि० २ श्रोत्रेन्द्रियशून्ये बधिरे त्रि० ४ सर्पे पु० ।

अश्राद्धभोजिन् त्रि० श्राद्धं न भुङ्क्ते भुज-णिनि असमर्थ
स० । सति भोजने श्राद्धमेव यो भुङ्क्ते तस्मिन् । “अश्राद्ध-
भोजीत्यत्र सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति न
नियमः तथात्वे व्रतलोपः स्यात्” दुर्गसिंहः प्रा० त० ।

अश्रान्त त्रि० अश्र-कर्त्तरि न० त० । श्रान्तभिन्ने १ अश्रमशून्ये
२ अविरते ३ क्रियाविशेषणत्वे न० । “अश्रान्तश्रुतिपाठपूत-
रसनाविभूतभूरिस्तवेति नैष० । भावे क्त न० त० ।
४ अविश्रामे न० ।

अश्री(श्री) स्त्री अश्रयते संहन्यतेऽनया अश-वङ्कृता० क्रि० ।
१ गृहादेः कोणे । आश्रीयते संपातार्थम् आ+श्री-“आडि-
श्रीहनिभ्यां ह्रस्वश्च” उपा० इन् स च ङित् । २ खड्गादेरपभागे
उभयत्र वा ङीप् । “एतस्य हन्तुः कुलिशं कुण्डिताश्रीव-
लक्ष्यते” कुमा० वाजप्रेययूपं प्रकृत्य । “स वा अष्टाश्रिर्भवति
तस्मादष्टाश्रिर्भवति” शत० ब्रा० । चतुःपूर्वादस्मात् अच्-
समा० चतुरश्रः । “कृत्प्रोपचारां चतुरश्रवेदीम्” कुमा०
योगविभागात् अन्यस्मादप्यच् । तेन त्र्यश्रं षडश्रमित्यादि
“आयताश्चतुरश्राश्च त्र्यश्रा मण्डलिनस्तथा” शस्त्रलक्षणे
सुश्रुतः “वृत्तान्तस्त्र्यश्रपूर्वाणां नावाश्राणां पृथक् पृथक्”
लीला० । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कचिच्चाच् । “विरश्चिं
हन्ति चतुरश्रिरूपः” ऋ० १, २५२, २ । [कप्] शोभाशून्ये ।

अश्री(क) नास्ति श्रीर्यस्य नदीत्वाभावात् न ह्रस्वः तेन वा
अश्रीर त्रि० न श्रीः अश्रीः अश्रुत्यर्थे न० र । १ कुत्सितश्रीके
“अश्रीर इव जामाता” ऋ० ८, २, २० । “अश्रीरः गुणै
र्हीनः कुत्सितः” भा० । २ अमङ्गले च । “कथं चिदश्रीरम्”
ऋ० ६, २८, ६ । “अश्रीरममङ्गलम्” भा० ।

अश्रु न० अश्रुते व्याप्नोति नेत्रमदर्शनाय अश-क्रुन् । नेत्र-
जले “पपात भूमौ सह पैनिकाश्रुभिः” दूषयामास कैकेयी
शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः” “तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य”
इति च रघुः । “क्षेष्ठाश्रु दूषिका खेदः” मनुः ।

अश्रुत त्रि० न० त० । १ श्रुतभिन्ने श्रवणाविषयीभूते “येनाश्रुतं
श्रुतं भवति येनामतं मतं भवति” वृ० उ० श्रूयते श्रुतं शास्त्रं
तज्ज्ञानं न० ब० । २ शास्त्रज्ञानशून्ये मूर्खे “भागं विद्या-
धनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्” दा० भा० सृष्टिः ।

अश्रुति स्त्री अभावे न० त० । १ अश्रवणाभावे न० ब० । २ अश्रवण-
शून्ये त्रि० “अश्रुतिमेव तदघं गमयति” शत० ब्रा० ।

अश्रुपात पु० ईत० । नेत्रजलपाते क्रन्दने । “न चाश्रुपातः

पिण्डो वा कार्यं आद्वादिकं शु० त० क्वचित् ब्रह्मपुरा० ।
 अश्रुमुखं लि० अश्रुपूर्वं मुखं यस्य । नेत्रजलप्लुतमुखे स्त्रियां
 ङोप् । “पतिमानाश्रुमुखी कधुकर्णी च क्रोशत
 अथ० ११, ११, ७ । [स्त्रियां ङोप् नेत्रजलयुक्ते ।
 अश्रुशालिन् लि० अश्रुणा शलते शल-णिनि ३त० ।
 अश्रेयस् लि० न श्रेयान् । हीनतरे । “अश्रेयान् श्रेयसीं
 जातिं गच्छत्या सप्तमाद्युगात्” मनुः । स्त्रियां ङोप् ।
 अश्रौत लि० श्रुतौ विहितः विरोधे न० त० । श्रुतिविहित-
 विरुद्धे निषिद्धे नास्तिकाचारादौ । २ वेदविहितभिन्ने
 स्मृतिमात्रविहिते च ।
 अशाघा स्त्री अभावे न० त० । विकल्पनाभावे १ आत्मगर्भाभावे
 न० व० । विकल्पनशून्ये गर्भशून्ये २ विनीते लि० । [च ।
 अश्लिष्ट लि० न० त० । १ असङ्गते २ असम्बन्धे ३ श्लेषशून्ये काव्ये
 अश्लोक लि० नास्ति श्रीष्टस्य कप् रस्य लः । श्रीप्रतिकूले
 श्रीनाशके । “अश्लोकमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी
 हविः” मनुः ।
 अश्लील न० श्रियं लाति गृह्णाति ला-क रस्य लः, श्री+
 सिष्मादित्वात् ल वा न० त० । १ लज्जादिसम्पादके
 वाक्ये २ आत्मभाषायाम् । “भास्करालोकनाश्लील
 परिवादांश्च वर्जयेत्” या० सू० । ३ काव्यदोषभेदे न०
 तच्च त्रिविधं यथा “दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्था-
 प्रयुक्तता” सा० द० । अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यङ्गक-
 त्वात्त्रिधा यथा “दृष्टारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव”
 “प्रससार शनैर्वायुः” । “विनाशे तन्वि ! ते सदा” ।
 “अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः” सा० द० ।
 तत्र साधनशब्दस्य शिश्नस्यापि वाचकतया व्रीडायाः,
 वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्सायाः, विनाशशब्दस्य
 मरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च द्योतकता । यथाक्रमं च प्रकृते
 हेतुपवनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यङ्गक-
 त्वाद्गुणः । ४ निन्दाव्यङ्गके वाक्ये च “यमश्रुत्याश्लीला वा
 गृच्छतीति” ता० ब्रा० “अश्लीला निन्दारूपा वाक्” भा०
 न श्रियं लाति ला-क । ५ अश्लीके लि० । “यैवैनमसाव-
 श्लीलं वाग् वदति” ता० ब्रा० “अश्लीलमश्लीकरम्” भा० ।
 अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यतोत्पन्नेन शिशुना श्लिष-घञ् न०
 त० । सप्तविंशतिधा विभक्तराशिचक्रस्य नवमे नक्षत्रे तच्चक्षत्र
 जातस्य शिशोः पित्रादिभिराषण्मासं दर्शनाभावस्याश्लेषाश-
 न्निशब्दे वक्ष्यमाणस्य सूचकतया तस्या अश्लेषात्वम् । तत्स्वरू-
 पादि निरूपणाय सर्वताराणां स्वरूपं, संख्यविशेषः, योग-

ताराश्च प्रसङ्गादत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपतिः । “१ तुरग-
 मुखसमृद्धं २ योनिरूपं ३ चुराभं ४ शकटनिभमथैणस्यो-
 त्तमाङ्गेन ५ तुल्यम् । ईमणि ७ गृह ८ शर ९ चक्राभानि
 १० शालोपमं च ११ शयनसदृशमन्यद्वात्र १२ पर्यङ्गरूपम् ।
 १३ हस्ताकारमजस्रसौक्तिकसमं १४ चान्यत् १५ प्रबालोप-
 मम् धिष्णः तोरणवत् १६ स्थितं १७ वलिनिभं स्यात्
 कुण्डलाभं १८ परम् । क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सदृशं १९ शया
 समानं २० परम् चान्यद्वन्निविलासवत् २१ स्थितमतः (अभि-
 जित्) शुङ्गाटकव्यक्ति च । २२ त्रिविक्रमाभञ्च २३ मृदङ्ग-
 रूपं २४ वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् २५ । २६ पर्यङ्गतुल्यं
 २७ चुरजालुकारमित्येषमश्रुतादिभचक्ररूपम्” अत्राङ्गानु-
 सारेणाश्रुतादीनां रूपाणि ज्ञेयानि । “वज्रित्वि चत्विषुगुणेन्दु
 कृताग्निभूतवाणाग्निनेत्रशरभूकुनगाग्निरामाः । रुद्राब्धि-
 रामशुचिवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशोभताराः” ।
 यथा तिताराश्विनो भरणी च । षट् ताराः कृत्तिका । पञ्च-
 तारा रोहिणी । तितारा मृगशिरा । एकतारा आर्द्रा,
 चतुस्तारा पुनर्वसुः तितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा
 मघा च तितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी
 पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा
 विशाखा, तितारा अनुराधा ज्येष्ठा च । एकादशतारा
 मूला, चतुस्तारा पूर्वाषाढा तितारा उत्तराषाढा, श्रवणा
 चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा । द्वितारा
 पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वाविंशतारा रेवती” एषां
 योगतारा स्वरूपं सि० । “फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढ-
 योर्द्वयोः । विशाखाश्विनसौम्यानां योगतारोत्तरा” स्मृता
 एषासप्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारासु मुख्या उत्तरा
 उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा । “पश्चिमोत्तर-
 तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा
 सा अविष्ठायाश्च पश्चिमा” सू० सि० । हस्तनक्षत्रं पञ्च-
 तारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारं ततो नैर्ऋत्यदिग-
 वस्थिता पश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिगाश्रितताराया
 द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता
 सा हस्तस्य योगतारा ज्येष्ठा, उत्तरतारासञ्चा पश्चिमाश्रिता
 तारा हस्तस्य योगतारा” धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिम-
 दिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना० । “ज्येष्ठा
 श्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपितृणां
 रेवत्याश्चैव दक्षिणा” सू० सि० “ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां
 पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा” रङ्गना० । “रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सर्पस्य
चैव हि । तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्यात् योगतारका”
सू०सि० । रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येकं
स्वतारासु पूर्वदिक्स्था तारा योगतारा । अवशिष्टानां
आर्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छतताराणां यथायोग्यं स्वतारासु
यात्यन्तं स्थूला सा योगतारा नक्षत्रप्रसङ्गात्
ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्थानमुक्तं तत्रैव । “पूर्वस्यां
ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्दृष्टान्ते-
ऽसौ सौम्येऽष्टविंशदंशकैः” सू०सि० । ब्रह्महृदयस्था-
नात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः दृष्टान्तनिकटे एकराशिसप्तविं-
शत्यंशैः प्रजापतिस्तारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः ।
अस्य विज्ञेयमाह असाविति । असौ ब्रह्मा सौम्ये उत्तरस्यां
अष्टविंशैः स्थित इत्यर्थः रङ्गना० । “अपावत्सञ्च चित्रा-
याउत्तरेऽष्टैस्तु पञ्चभिः । दृष्टत् किञ्चिदतो भागैरापः
षड्भिस्तथोत्तरे” सू०सि० । “तिष्यपुनर्वसू द्वन्द्वे पा०सू०
व्याख्यायां सरलायामस्माभिर्यत् पुनर्वसोर्द्वि तारत्वमुक्तं
तन्मनोरमादिमूलतया प्रामादिकमेव । एतच्छास्त्रालोच-
नेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुस्तारात्मकत्वं पुष्यस्य त्रितारात्म-
कत्वं तेन ब्रह्मत्वे प्राप्ते द्वित्वविधायकं सूत्रं सार्धकमिति
दृष्टव्यम् । “पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कट” ।
ज्योति० नक्षत्राधिपा उक्ताः दृष्टव्यं० । “अश्विन्यम-
दहनकमलजशशिशूलभृददितिजोवफणिपितरः । योन्य-
र्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रोनिर्ऋति-
स्तोयं विश्वविरिञ्ची हरिर्वरुणः । अजपादोहिर्बुधः
पूषा चेतीश्वरा भानाम्” । “चित्राश्लेषास्वातिविशाखा
भरणीपित्रेऽश्रुतिकाः । नातिशस्ताः प्रयाणेषु” ज्यो०त०
अस्य क्लीवत्वमपि “अश्लेषवर्जयमपितृविशाखयुक्तं
पूर्वात्ययं शतभिषा च नवाप्युडूनि” एतान्यधोमुख-
गणानि कथितानि नित्यं विद्यार्थभूषिखननेषु च भूषि-
तानि” ज्यो०त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारा-
परत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मूलान्त्रवणादीनामपि द्विलिङ्गत्वम् ।
इयं तीक्ष्णगणः “तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्दुयुक्” ज्यो०त० नास्ति
श्लेषो यस्य । २ असंबन्धे लि० । श्लेषः काव्ये नानार्थपरता
स नास्ति यत्र । ३ श्लेषशून्ये काव्ये न० ।
अश्लेषाज पु० अश्लेषानक्षत्रे जायते जन-ड ईत० । केतु
ग्रहे तस्याश्लेषाजातत्वात्तथात्वं अश्लेषाजातादयोऽप्यत्र ।
अश्लेषाशान्ति स्त्री अश्लेषाजनननिमित्ता शान्तिः शाक०त० ।
अश्लेषाजनननिमित्तशान्तौ । तत्र अश्लेषाजनने दोष-

माह” ज्यो०त० । “अश्विनीमघमूलानां गण्डाद्यास्त्रि
नाडिकाः । अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवनाः जगुः”
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डोनिशा च पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये
तथा ज्ञेये रेवतीतुरगर्जयोः” सन्ध्यारात्रिदिवाभागे
गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं
वित्तं हन्ति यथाक्रमम् । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागी
विधीयते । तातेनादर्शनं वापि यावत् पाणसासिको
भवेत्” ज्यो०त० । त्यागासामर्थ्यं षण्मासपर्यन्तं सुखं न
पश्येत् शान्त्या सर्वत्र शुभम् । त्रिपञ्चादिषट्ठिकेत्युक्ति
दोषबाहुल्यार्था वस्तुतः सर्वचरणेष्वेव दोषविशेषः
यथाह नारदः । “आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे
द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थेऽस्य शुभोऽस्य शान्त्या
सर्वत्र तत्सादहिमे विलोमम्” । सन्ध्यादिविशेषोक्ति-
रधिकदोषार्था । यथाह ज्योतिर्निबन्धः । “मूलाश्विपित्र
चरणे प्रथमे च नूनं पौष्णोन्द्रयोश्च फणिनश्च तुरीयपादे ।
मातुः पितुः स्वपुत्रोश्च करोति नाशं जातो यदा निशि-
दिनेऽप्यथ सन्ध्ययोर्वा” । कन्यायां विशेषः विधानपारि-
जाते । “न बाला हन्ति मूलर्क्षे पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । महेन्द्र-
जाऽगजं हन्ति देवरन्तु द्विदेवजा । शान्तिर्वा पुष्कला-
स्याच्चेत्तर्हि दोषो न कश्चन” । द्विदेवजा अश्विनीजाता
तस्याः अश्विनीसुतदेवताकत्वेन तयोश्च द्वित्वात् तथात्वम् ।
तच्छान्तिश्च “अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम्
जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् । विभवे पञ्च
कुम्भांस्तु इयं वा तदशक्तितः” इत्यादिना मानवसंहितोक्ता ।
सा च विधानपारिजाते अश्लेषाशान्तिविधानप्रकरणे
दृष्ट्या । तत्फलं च मन्त्रलिङ्गात् ज्ञेयम् मन्त्रो यथा ।
“अश्लेषाक्षजजातस्य मातापितृर्धनस्य च । भ्रातृज्ञाति-
कूलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहत् । योऽसौ वागीश्वरो देवो
हृषिदेवो दृष्टसतिः । मातापितोः शिशोश्चैव गण्डदोषं
व्यपोहत् । पितरं सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।
सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिं च बान्धवान्” वि०पा०
पुरा० ।

अश्व पु० अश्वतुते व्याप्नोति मार्गम् अश-कन् । घोटके “गच्छन्त
सुचलितचामरचारुमन्त्रम्” माघः । “जितसिंहभयानागा
यत्वाश्वा विलयोनयः” कुमा० । “अमृताद्वाप्यतोवक्त्रे
वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । सान्नो हयानासुत्पत्तिः सप्तधा
परिकीर्तिताः इत्युक्ते श्लेषाममृताद्युत्पत्तिस्थानम् ।

हयोत्पत्तिस्थानसंख्यासायाम् २५सप्तसंख्यायाम् “काष्ठतुल्यवपु-
र्ध्वो मिथ्याचारश्च निर्भयः । द्वादशाङ्गुलमेदश्च दरिद्रस्तु
हयो मत” इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे “पद्मिनी शशकौ तुष्टा
हये तुष्टा च हस्तिनीति” रस० । अत्र प्रसङ्गात् अश्वाना-
मङ्गविभागविशेषसंज्ञालक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकतादश्च
शास्त्रात् सारांशः “अतिप्रसिद्धा जिह्वा तु तस्याः शूना
भवेदधः । जङ्घं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽग्रे दन्तपो-
ठकम् । ततोदन्ताः समुद्दिष्टा जङ्घं दन्ता भवन्त्यधः ।
चिवुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिवुकस्यो-
परिष्ठात्तु अधरोष्ठः प्रकीर्तितः । चिवुकात्पार्श्वभागे
तु हनुनामाभिधीयते । सूकद्वयं विजानीयात् वक्त्रपा-
र्श्वगतं बुधः । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तदूर्ध्वं प्रोथ उच्यते
नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वं प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राक्षि-
मध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ-
क्षीरिके च ततः परम् । नेत्रयोरुत्तरे भागे अश्रुपात उदाहृ-
तः । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनी-
निकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः । सितासितौ च
तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म
चालिकूटमतः परम् । तस्मादूर्ध्वं भ्रुवोर्लेखा ललाटं च
तदुत्तरम् । जङ्घं ललाटदेशात् केशान्तं च ततः श्वः ।
ततः शिरो विजानीयात् अवादूर्ध्वगतं बुधः । शिरः-
पार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम् । अपाङ्गादुद्गङ्गुले
चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं
समुदाहृतम् । विदोर्मर्म विदुष्यैव कर्णस्याधः पङ्कजुले ।
घण्टावन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः । अधस्तले
निगालस्य गलमाद्धर्मनीषिणः । ततः कण्ठं विजानी-
यादधोभागे नतं बुधः । ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु
तस्याधोपरि केशरः । ग्रीवास्तन्मान्तरे चैव वाहं प्राङ्म-
नीषिणः । वाहस्योपरि यस्तु स्यात्काकसं ककुदं च तत् ।
ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् । अंसके ककुदश्चैव
निबन्धः परिकीर्तितः । स्यातामंसादधोबाहू तयोर्बाह्वो-
पङ्कजुले । मन्दिरः पश्चिमोभागः कलापी जानुनोऽग्रिमः ।
जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षणः । जङ्घापार्श्वे
कलां विद्यात् सम्यक् चैपिकसंज्ञकम् । अग्रतः पालिहस्तः
स्यात् पश्चात्कूर्च उदाहृतः । किणस्तत्रैव मध्यस्थोऽहोभागे
च कुट्टकी । खुरसन्धिं ततोविद्यादधोभागे ततः खुरम् ।
खुरस्य पार्श्वे पाष्णिः स्यादग्रभागे नखो भवेत् । खुरस्या-
धस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा । खुरमांसं विजानीयात्

क्षीरकाख्यं विचक्षणः । हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वं तच्च
विभागतः । जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
रोमराजीं ततो विद्यान्मूलकोशमतः परम् । आ कक्षाः
पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्तितौ । पुच्छमूलं च
वाहानां भाषते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्तितः पायुः
सीवनी च ततः परम् । सुष्कौ च कटिसन्धिं च
ततोविद्यात्परं बुधः । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु जरुसन्धि-
रुदाहृतः । सकृथिनी फलसन्धेस्तु जरु पादाभिधायके ।
ततः स्वरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किणं
चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये सुसंस्थितम् । ततः परं
विजानीयात् कालकूर्चं च कुट्टिकम् । खुरान्तसंज्ञं
मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः । अग्रे जङ्घाद्वयं चैव वक्ष्ये
ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायः समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ।
आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरं स्मृतम्” ।

तेषां लक्षणाणि “अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न ग्रहणो-
चिताः । अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम् ।
ओष्ठयोः सूकणोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च । वक्त्रे तालुनि
नासायां गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे
कर्णपुटे तथा । ग्रीवायां केशरे चापि स्तन्धे वक्षसि बाहुके ।
जङ्घायां जानुनोश्चाधः कूर्चे पादे तथैव च । पार्श्वयोः
पृष्ठभागे च कुक्षौ कक्षां सवालधौ । मेहने सुष्कायोश्चापि
तथा चैवोरुकद्वये । आवर्त्ते च खुरे पुच्छे गतौ वर्णे खुरे
तथा । महादोषे त्यजेत्प्राज्ञः स्यादायां गन्धसत्वयोः ।
प्रमाणस्यैव वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभा-
शुभविवेकाय तद्विद्याद्बुद्धिमान्भिषक् । शालिहीवादि-
भिः सम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आताम्यौ पूजिता-
वोष्ठौ बलिहीनौ मृदुत्वचौ । सुप्रयोत्तरसंस्थं च
विपरीतं विवर्जयेत् । सूकणोर्मृदुता शस्ता जिह्वायां
रक्तता तथा । अतश्चान्यद्वि दोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा ।
घना स्निग्धा सुवहा च समा दन्ताः सुशोभनाः । षट्संख्ये
बन्धरे वृत्ते तेषु व्यङ्ग्यनसंभवः । आयतं तुङ्गघोणं च निर्मांसं
प्रियदर्शनम् । सुबन्धं पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् । तालु-
रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू समौ गण्डौ
वाहानां कीर्तितौ शुभौ । अत्यन्तनिर्गते चैव सुबद्धे नैव
चाविले । प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मद्याभे मलतारके ।
स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाक्षिणी । कनक-
प्रतिसंकाशे शस्ते वाहस्य लोचने । सावर्त्ते च विशालं च
अनिम्नं चैव वाजिनः । ललाटं पूजितं प्राङ्मुनयः शास्त्र-

कोविदाः । शिरः समं तथा वृत्तमावर्त्तयभूषितम् । केशश्च
मृदवश्चैव बहवश्चैव पूजिताः । ऋजुता कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता
तनुता तथा । अदीर्घरोमता चैव प्रशस्ता विप्रकीर्तिता ।
सुवृत्ताङ्गुलिताश्चैव धन्यां ग्रीवां बिदुर्बुधाः । केशरश्च
जटाहीनो मृदुश्चैव प्रशस्यते । सुबद्धश्च दृढश्चैव स्कन्धो-
वाहस्य पूजितः । वक्षः प्रशस्तं विपुलं निर्गतं विशरं च
तत् । ऋजुवृत्तसमौ बाहू गूढं जानु प्रशस्यते । अथका
मांसहीना च वाजिजङ्घा प्रशस्यते । शुभं स्मृतं सुवृत्तं च
समं चैव नतोन्नतम् । कूर्चमेव विधं विद्यादुपन्यत्रणविव-
र्जितम् । दृढमण्डकिकायुक्तो वक्तुलः स्निग्धसन्धिकः ।
खुरः खरखुराकारः प्रशस्तः समुदाहृतः । पार्श्वे चैव समे
वृत्ते जङ्घा मांसोपशीभिते । अविलम्बि सुवृत्तं च उदरं
चातिपूजितम् । नातिदीर्घं समं पृष्ठं किञ्चिच्च विनतं
शुभम् । सुवृत्ता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्तिता ।
मृदुस्निग्धायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते । वृषणौ च समौ
वृत्तौ द्वे प्रसूखावलोमशौ । कृष्णवर्णविहीनं तु ह्रस्वं मेहन-
मिष्यते । अनुपूर्वं परं चैव शोभनं चोक्तद्वयम् । पूर्व-
जङ्घे च जङ्घादि खुरान्तं चापि पश्चिमम् । शाजिहो-
त्वादिभिः प्रोक्तं सुनिभिः पूर्ववेदिभिः ।

आवर्त्तलक्षणम् "विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यशुभाः"
स्मृताः । उत्तरोष्ठप्रपाणस्यास्तत्तावर्त्ताः शुभावहाः । मृकणोश्च
था प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः । त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो-
र्यस्य रोमजाः । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ।
आनुपूर्व्यां स्थिताश्चोर्ध्वं ललाटे रोमजास्तथः । निःश्रेणी
नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधिनी । शिरःकेशान्त-
योर्मध्ये श्रवोनामाभिधीयते । तत्तावर्त्तः स्थितोऽश्वस्य
भर्तुर्जयविवर्द्धनः । घण्टावन्धसमीपस्थो निगालः
कीर्त्तितो बुधैः । तस्मिन्देवमणिनाम रोमजः शुभकृत्
स्मृतः । कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा ।
आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विप्रैः त्वं मस्तके ।
आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः । एका
कण्ठे भवेत् स्पष्टं स धन्यः सर्वकामदः । रन्ध्रे चैव सदा
भर्तुः शंसितार्थप्रदोमतः । उपरन्ध्रोद्धवश्चैव रोमजश्चाति
पूजितः । शङ्खचक्रगदापद्मशुक्तिवज्रोपमाश्च ये । विशेषेण
शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः । अत जङ्घं प्रव-
क्ष्यामि रोमजानशुभाय यान् । भर्तुः क्लेशवहान् सर्वा-
न्धनप्राणापहारकान् । नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः
प्रोक्त उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजोऽश्वस्य

कीर्त्तितः । जङ्घस्थो नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेश-
दायकः । गण्डजश्चैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो दुरासदः ।
अश्वपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्तावर्त्तो भवेद्भीनः
स्वामिनः कुलनाशनः । अपाङ्गादुद्धाङ्गुले चैव प्रदेशः
शङ्ख उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ।
श्रुवो देशे समुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकृत्स्य-
स्याङ्गर्त्तुरर्थावसादकः । सव्यां ग्रीवां शिरां विद्यात्तत्तावर्त्तस्तु
कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संध्यामे स्वामिनं चाशु घातयेत् ।
चिवुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम
तत्तावर्त्तो हि दारुणः । अधरोष्ठस्य चाधस्तु चिवुको हि
प्रसिद्धकः । तस्मिन् पापो भवेद्भर्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ।
कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये बालक उच्यते । तत्तावर्त्तः
स्थितः पापः स्कन्धसन्निगतश्च यः । अधस्ताज्जङ्घयो-
श्चैव ग्रन्थिः कूर्च इति स्मृतः । तत्तावर्त्तः स्मृतो भर्तुः
संध्यामे जीवितान्तकृत् । कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्ध्वं पार्श्वयोः
ककता स्मृता । तत्र भर्तुः शराघातैर्जीवितान्ताय रोमजः ।
काण्डं वृषभस्येव सुव्यक्तमुपलक्ष्यते । वाजिनो यस्य तत्रस्य
आवर्त्तस्तु विनाशकृत् । ककुदस्य पुरोभागे समीपे बाह
उच्यते । भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन् नाशाय रोमजाः ।
काकसे तु हयस्य स्यादावर्त्तो यस्य दारुणः । रणे हतः समं
भर्त्ता कव्यादैः स विलुप्यते । क्रोडे चैवासने चापि हृदये
त्रैव वाजिनः । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येते न
संशयः । पार्श्वयोरोमजो यस्य स चाश्वोनयति क्षयम् । सपक्षं
चाशु भर्त्तारं नीहाराब्जु यथाम्बुजम् । कूर्चस्याधः प्रदेशस्तु
कुष्ठिश्च परिकीर्त्तितः । अधन्यस्तत्र बाहस्य जघन्यो जानु-
जश्च यः । नाभिजोमुष्कजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः ।
पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः । कुक्षौ
व्याधिः, क्षयायेव रोमजाः कुक्षिसंभवाः । पायुर्वि-
बलमध्यस्था नैव धन्या प्रकीर्त्तिताः । स्निग्धजः खुरजश्चैव
यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः
सर्वार्थनाशकः । शतपादीति विख्यातस्तथा वै सुकुलोऽपरः ।
आवर्त्तश्चैव संधातः पादुकश्चाङ्गपादुकः । शुक्तिश्चैवावली-
दश्च आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा । वाजिदेहगतः सम्यक्
शुभाशुभनिवेदकः । शतपादीसमाकारः शतपादीति
कीर्त्तितः । जातीसुकुलसंकाशो सुकुलः समुदाहृतः । आवर्त्तो
भ्रमितो बालैः संधातो रोमपुङ्गवः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानै-
रोमभिर्यत्नलक्षणैः । एतेषामेव लीदस्तु अवलीदः प्रकी-
र्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथाचैवाङ्गपादुकः । बालै-

विशेषसंस्थानैर्निर्दिष्टेनानिमानभिषक् । शास्त्रमार्गा-
नुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां
विचक्षणैः । रोम्णां तिलकता संज्ञा वाजिलक्षणवे-
दिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्त्वौ न फलप्रदः ।
एवं हेम्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा
वाजिनो सख्याः ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दत्त्वा
पाह्याः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकूदी । श्रीष्टो रोमज-
स्यैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गादी पेषली नाम राज-
रत्नप्रदाः सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च ऊताशनम् ।
उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रासूयौ च मूर्ध्नि । रन्ध्रे स्तन्द-
विशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताहे ते
दशबन्धास्तु वाजिनः । अप्येकेन विहीना ये भवेयुर-
शुभास्तदा” ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां
लक्षणम् शुभम् । शुक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्गुशोपमाः ।
शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः
पूजितो नित्यं ऋदुकस्यैव योभवेत् । पर्वतेन्दुपताकाभा ये च
रुग्दामसन्निभाः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफल-
प्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः । काककङ्क-
बन्धाहिगृध्रगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः
पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्यग्गात्राश्चैव विच्छिन्नाः शृङ्ग-
लापाशशोभिताः । जिह्वाकृष्णाक्षिरुक्षाणि भस्मवर्णा-
निभानि च । मूलाग्रा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः ।
पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः” ।

अथ पुष्पलक्षणम् । “आगतं वत्सरन्तस्य ये भवन्त्यन्यव-
र्णकाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञा वा हिताहितत्वकारकाः । तेषां
प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं
कीर्त्यतेऽधुना । प्रयाणे च ललाटे च कचे मूर्ध्नि कर्णयोः ।
निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्तम्भे वक्षसि
कक्षे च सुप्तकयोर्बाहुके मुखे । हनौ पृष्ठे च वाहानां पुष्पं
स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि
वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
अप्रशस्तानि दृष्टानि सुनिभिर्यानि शास्त्रतः । तानि सम्यक्
प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यान्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोष्ठे
उत्तरोष्ठे तथैव च । घोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा
भ्रुवोः । ग्रीवायां चैव बाहे च स्तूकयोः स्थूरके
स्थिति । पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे
सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं
विजयं तथा । विद्यात्पुष्पैः शुभैर्भर्तुरशुभैश्च विपर्ययम् ।
सर्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः” ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् “दूरसुत्क्षिप्य यः पादां-
स्तप्तांगारान् स्पृशन्निव । पुलं याति शुभं हृष्टो वाजी भद्र-
गतिस्तु सः । पूजिता दृषमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतो-
ऽन्यगतयो नेष्टाः सर्वशुद्धतरङ्गमाः । संकीर्णा एकतोभ्रष्टा
चङ्क्रमौध विवर्जिताः । अत्यूर्जा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता
गतिः । षोडशाङ्कोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगु-
णितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी
धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः “श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः
खुग ह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृ-
तः । पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्तितः । पीयूषव-
र्णः सेराहो गर्दभाभः सुरुहकः । नीलो नीलक एवाश्वः
तिपूहः कपिलः स्मृतः । शिलहः कपिशो वाजी
पाण्डुकेशः सुबालधिः । हलाहश्चितकश्चिपुलाहः
श्वेतपीतकः । रेषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजा-
लुकः । कृष्णा चास्ये भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः
कृष्णजानुस्तु मनाकपाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्मृतो
वाजी पाटलो यः प्रकीर्तितः । रक्तपीतकषायोऽथो वर्णजो
यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः ।
पूर्वोक्तानां च वर्णानां मुखपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति
परे भेदास्तान् अवोम्यनुपूर्वगः । कोकाहः पुण्ड्रको
नाखः कोकुराहः प्रकीर्तितः । खुराहखरगाहौ च
हरिकोहरिराहिकः । कलाहश्चैव वोक्ताहः सिराहः
सिद्धराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभरा-
हकः । चारुराहो जयेदश्वो वोरुराहो न यः स्मृतः ।
कुलीहो डरुणाहस्तु युद्धके नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रि-
पुलाहश्च युद्धके नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रिपुलाहश्च चित्त-
लाङ्गश्च यो भवेत्” ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । “यस्य गौराणि
पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्तुः त्रिय-
साधकः यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः
सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । ऊर्ध्वजङ्घा सिता यस्य तं विद्या-
दष्टमङ्गलम् । प्रभूतासितताराश्च प्रशस्ता सुनिभिः स्मृताः ।
यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्तितो ह्यः । प्रशस्तः

कृष्णतारस्तु मल्लिकाक्षः प्रकीर्तितः । श्वेतजावेष्टितं कृष्ण
रेखया तारकं च यत् । मल्लिकाक्षः सविज्ञेयः स्वामिनः
सुखवर्द्धनः । सिततयाऽप्रशस्तश्च स्वामिनः क्लेशवर्द्धनः ।
सर्वश्वेतश्च कृष्णश्च रत्नपीतस्तथैव च । एते संप्रामिकाः
प्रोक्तास्तुरगा मुनिसत्तमैः । हरिताः किल जायन्ते
वाजिनः पुण्यदर्शनाः । यतो हिता नरेन्द्राणामाधुरारो
ग्यश्रीप्रदाः । रत्नास्यमेहनः शस्तः श्यामकर्णस्तु यः
सितः । कपोतेन च वर्णेन यो हयः शुक्लकेशरः । शुक्लपा-
दसुखी वाजी प्रशस्तः परिकीर्तितः । चतुर्णां चैव
पादानां शुक्लता यस्य वाजिनः । सुखं सिततरं चैव पञ्च-
भद्रः स उच्यते । श्वेतमण्डलचित्त्रश्च भर्तुः सर्वार्थ-
साधकः । पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशालुगामिनी
श्वेतकृष्णशिरा यश्च नैव धन्यः प्रकीर्तितः । अन्यवर्णं
शिरा यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः । पुच्छेन शिरसा
वापि नानावर्णेन निन्दितः । अव्यक्तवर्णो योवाहस्तया ति-
त्तिरिसन्निभः । कुत्सितो वानराक्षश्च योवा व्याघ्रावलीढकः ।

तथाङ्गविकृतितोऽशुभलक्षणम् । “काकुदी कृष्णजिह्वश्च
कृष्णसेफाण्डतालुकः करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी वाधिक-
दन्तकः । एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी तिसरी
तथा । माज्जारपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णी द्विखुरी स्तनी ।
यमयो वामनश्चैव काकतित्तिरसंनिभः । वानराक्षो
विडालाक्षो सुशली चेन्द्रवृद्धिकः । येषां पृष्ठे हतो भर्ताऽ
जातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाहास्त्याज्या वै
भूतिमिच्छता । धनप्राणहराहो ते बन्धुविप्रहकारकाः । एषां
चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः । पूर्वशास्त्रानुसारेण
मुनीनां वचनं यथा । आवर्त्ता यत्र ककुदे काकुदी स उदा-
हृतः । करालैर्वाधरे दन्तैर्जायते यस्य चोत्तरम् चतुर्भिः
पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः । सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तै
र्जातश्चाधिकदन्तकः । अङ्गुष्ठपर्वसंकाशं व्यागशृङ्गोपमन्तथा ।
जम्बूदररूपं च तथा चामलकोपमम् । आम्नास्थिसदृशं
चापि हरोतक्याः फलोपमम् । दग्धवर्म्मनिभं चापि बालं
संस्थानमेव च । कालङ्कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ।
धोरेयः सर्वपापानां वाहः शृङ्गी स कीर्तितः । एवंविधेन
शृङ्गेण शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत् । एकतोलप्रमाणेन
सुप्तकेर्णकाण्डसंज्ञकः । अत्यन्तरोमशाभ्यां तु ताभ्यां जाताण्ड
उच्यते । स्तम्भे वक्षसि बाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च । अन्य
वर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्तितः । यस्यान्यवर्णा
रेखा स्यात्पादे कूचैश्च वाजिनः । माज्जारपादः प्रोक्तो-

ऽसौ सोऽधन्यः कुलनाशनः । अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः
कृष्णं यदा भवेत् । तिसरी नाम स प्रोक्तो भर्तुः कुल-
विनाशनः । द्विखुरं गोखुराकारखुरैर्विद्याद्विचक्षणः ।
अथ वा त्रिबलियुक्तौ निम्नमध्यैश्च निर्दिशेत् । वृषणाभ्यां
सुजाताभ्यां स्तनाभ्यां विहिता स्तनी । त्रिभिः कर्णैस्त्रि-
कर्णी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः । एकेनाङ्गेन हीनेन
निम्नेन च विशेषतः । यमयं वाजिनं विद्याद्वामनं
वामनाकृतिम् । वर्णादेकेन पादेन अन्यवर्णेन यो हयः ।
सुसलीति स विख्यातो भर्तुः कुलविनाशनः । विरोधं नैव
यो याति दृष्ट्वाश्वान् सुप्तकवर्जितः । इन्द्रवृद्धिः स विख्यातो
भर्तुः कुलविनाशनः । अथ चेद्द्विदं दृष्ट्वा विरोध-
साधगच्छति । निगूढं वृषणाख्यस्तु स धन्यः सर्वकामदः ।
द्विवर्षं तु समारभ्य यावद्वा पञ्चवार्षिकः । दन्तानां सुप्तक-
योश्चैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः । अत ऊर्ध्वं न जायन्ते
सुप्तकौ दन्ताश्च वाजिनः । अशुभं तु फलं वाच्यमभावे न
ततस्तथा ।

अथाश्वाङ्गवेष्टादिशुभाशुभम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि तुर-
गाणां विभागतः ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभा-
शुभम् । यदा ज्वलति वाहानां सर्वगात्रे हताशनः । तदा
विद्यादनाष्टिमवद्भेकं न संशयः । अन्तःपुरविनाशस्तु
मेहने ज्वलिते भवेत् । उदरे वित्तनाशस्तु पायौ पुच्छे
पराजयः । उत्तमाङ्गे च वक्त्रे च स्तम्भे चैवासने
तथा । भर्तुर्जयाय वाहानां ज्वलनं यत्र नेत्रके ।
धूमं ललाटे बाह्वोश्च तथा वक्षसि निन्दितम् । तत्रैव
ज्वलनं शस्तं तथा नासासमुद्भवः । यदा व्याधिं विना
वाजी आसं त्यजति दुर्मनाः । अशुपातं च कुरुते तदा
भर्तुरशोभनम् । स्वयमेव यदा वक्त्रं हृष्टो लोकयते हयः ।
रवङ्गायप्रदाने तु तदा विद्याज्जयं प्रभोः । सर्वदेव शिरो-
भस्तु सर्वेषां नैव पूजितः । वामपादाभिघातस्तु प्रभोर्वा-
तानिषेधकः । स्वामिनारूढमात्रेण दक्षिणं पार्श्वमात्मनः ।
तुरङ्गमो यदा न्यसेत्तदा भर्तुर्जयो भवेत् । पुच्छं
वाहं यदा वाहो वामतो विकिरेद्यदा । तदा भर्तुः प्रवासः
स्यात् दक्षिणे विजयस्तथा । प्रकिरन्ति यदात्यर्थं सर्वपुच्छं
तुरङ्गमाः । अकस्मादेव जाता च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता ।

अथाश्वमानम् । हस्तोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुरस्ररया स्मृतः ।
चतुर्हस्तस्तु विख्यातः शास्त्रोक्तेनोत्तमो हयः । अर्द्धहस्तेन
हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः । सुष्टिन्यूनेन हस्तेन हीनश्चाप्य-
धमः स्मृतः । अर्द्धमानप्रमाणं तु परिणाहं विनिर्दिशेत् ।

उत्तमानाश्च मध्यानां होनानां चैव वाजिनाम् । अर्द्धसप्त-
महस्तं तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत् । षड्भिश्च सृष्टिभिर्हीनं
मध्यमं च विचक्षणः । पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृतः ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रसुत्तमाश्च कीर्त्तितम् । पृष्ठं वक्षः कटीं
चैव सुखतुल्यं समादिशेत् । अङ्गुलीद्वयहीनं तु सुखादि मध्य-
माधमम् । निर्दिशेन्मतिमान् नैद्यः वाजिशास्त्रविशारदः । स-
प्ताङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्च कीर्त्तितम् । षडङ्गुलं भवे-
न्मध्यं जघन्यं चतुरङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलदीर्घां तु जङ्घां चैवो-
त्तमे हये । चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला ।
एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः । अपाङ्गात्
पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्च प्रमाणयेत् । खुरान्तात् ककुदं
वावदूङ्मानेन बुद्धिमान् । वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा
वा सूत्रकेण च । परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमानभिषक् ।
एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गश्च पूजितः । अतो हीनाधिका-
ङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः ।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प० ख० ज्योति० पराशर-
संहिता । “आवर्त्तो बहिर्मुखवृत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्ताङ्ग-
रोमा शुक्तिः । कनकमन्तर्मुखवृत्तरोमसंघातं, प्रफुल्लविकच-
रोमपुष्परमिति” । पुष्पं विशेषयति तत्रैव । “श्वेतं स्निग्ध-
मन्यवर्णस्य प्रशस्तं श्वेतस्य कृष्णं पीतं रुचं रक्तं वा । यस्या-
न्यवर्णं ललाटे श्वेतं बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्” ।

अथाश्वयुर्लक्षणम् “आयुर्लक्षणमश्वानामतज्जुं प्रव-
क्ष्यते । शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः । सु-
संहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च । खुरनेत्रस्व-
भावेण न दोनाश्चिरजीविनः । महाघोणा महाका-
याये चाश्वाः पृथुवक्षसः । तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धा-
ङ्गाश्चैव ये सदा । कर्णायो पीडिते येषां सिन्दूराभस्य
दर्शनम् । शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ।
न विष्किरन्ति ये बालं स्वप्रासाय तुरङ्गमाः । न वा
जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः । कुटिकानां
किष्णा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः । प्रतिस्तोतः पिब
न्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः । पद्मपत्रदलाकारं जिह्वायं
यदि वाजिनः । दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च
निर्मलम् । सीत्कारं च भवेद्येषां लाङ्गूले चालनं पुनः ।
प्रखेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः । येषां च दृढ-
रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः । स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च
प्रोधगा यस्य वाजिनः । भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्या-
दीर्घजीविनम् । कृत्वा मरुद्गारखड्गशङ्खाङ्गुशानिभाः ।

शुक्तिवज्रगदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः । श्रीवृक्षस्ति-
काभासाः प्रोधरेखाश्चिरायुषाम् । जङ्घं प्रोधोत्थिता
रेखा यस्य वामेन चानता । ह्रस्वा वा यस्य बाहस्य न
चिरं तस्य जीवितम् । जङ्घं प्रोधसमा रेखा दृश्यते यस्य
वाजिनः । तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम् ।
त्र्यङ्गुला चेद् दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम् । त्रयो-
दशाब्दं स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले । तिर्यग्गे चोर्द्धगे
स्यातां द्वे रेखे चैव वाजिनः । प्रोधगे वाथ बाहस्य तस्य
विद्याश्चतुर्दश । दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्वदा
हयः । वज्रमूलोऽल्पमूलश्च चिरं जीवति नो हयः ।
विनतः पूर्वकायेन स्थूलजानुश्च यो हयः । शून्यान्तिकूटस्त-
ब्धः खल्पायुः स प्रकीर्त्तितः । जातन्दन्तद्वयं बाल्ये
पतत्यब्दे तृतीयके । चतुरो दशनान् विद्याश्चतुर्थे पतितो-
त्थितान् । पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट्च दन्तान् मनोषिणः ।
षष्ठाब्देषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भवः । कालिका हरिणी
शुक्ला कृष्णा काचा समन्विका । शङ्खा चैव क्रमेणाश्व-
वयसः परिस्त्वचिकाः । वक्त्रान्ते कालिका रेखा कृष्णा
दन्ताग्रसंस्थिता । षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत्
क्रमात् । आपीता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता ।
नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा । कृष्णा चैव भवेच्छुक्ता
दन्ते मूर्द्ध्नि समुद्भवा । द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्याव-
च्चतुर्दशम् । सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता ।
पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः । मन्त्रिका मन्त्रि-
काकारा भवेदष्टादशादिषु । विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां
दशनोद्भवा । त्रयोविंशवसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु ।
शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा प्रयुक्तस्थानमाश्रिता । छिद्रं
च चलनं चैव तथा पातश्च प्रष्टितः । “अतिवङ्गाः
कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्रयः । ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव
द्विजन्मना । ईषश्च शिरसः सूत्रमा भवेच्च पतितोत्थिता ।
खल्लाम्ना विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः । खल्लभागे
विनापूर्णे व्यञ्जनानां न सम्भवः । पूर्णेषु खल्लभागेषु
जायन्ते कालिकादयः । निम्नं कृष्णं च दन्ताग्रं खल्लमित्यभि-
धीयते । पूर्णतां चास्य जानीयात् षष्ठप्रवर्त्तितवत्सरे ।
खल्लेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्या विचारणा । नियता
कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके । हयोर्भवति षष्ठे द्वे
चतुर्णां सप्तमे तथा । खल्लमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका
क्रमात् । कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान् । द्वौ
द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति” ।

देशभेदजातलक्ष्म “अश्वानां जन्मदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व-
शः । उत्तमानां च मध्यानां हीनानां चैव संमतान् ।
उत्तमास्त्वधिकाः प्रोक्तास्तथापारसिकाश्च ये । कोङ्कणा-
श्चैव ये वाहा पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः । उरौजाताश्च
कीराश्च तुरुष्का माण्डवाश्च ये । पार्वताः सैन्धवा मध्या-
स्तथा सारस्वता हयाः । संभलाश्चाष्टलाश्चैव जटा-
देशोद्भवाश्च ये । अधमाष्टकणैः सार्द्धं ये च प्राग्दक्षिणो-
द्भवाः । दृष्टदीर्घाश्चितपीवाहस्रकर्णा महाहयाः । महा-
काया महोरस्ता निस्त्रासास्तेऽधिका मताः । अत्यन्तं
विनतं येषां निर्मासं च सुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन
सुखराश्च भवन्ति ते । अध्वन्याश्च महासाराः संप्रामे चैव
पूजिताः । अपि शस्त्रहताङ्गश्च नैव सुञ्चति सादिनम् ।
पारसीकोऽधिकस्तत्त्वात् कोङ्कणाः किञ्चिद्रूनकाः । स्थूलाः
स्थूलशरीराश्च प्रस्थाने दीर्घपृष्ठकाः । कोङ्कणदेशजातानां
मध्यमानां च वाजिनाम् । नाधिकैः सदृशं वक्त्रं
बाहुल्येन विनिर्देशेत् । सुदृष्टदेहतीक्ष्णश्च स्वप्रमाणेन
मध्यमः । उरुजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनागजधः ।
अतिसूक्ष्मोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वपीवोरुकस्तथा । तुरुष्कः
कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रमुखश्च यः । कोङ्कणाकारदेहस्तु
भवेन्माण्डविको हयः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं
नैव तत्समः । सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठजश्चारुकोरुकः ।
आननं चापि दीर्घं च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम् । शान्त्या चैव
जवेनापि रणभूरस्त्वयंसतः । सादिभक्त्येच्छया याति-
ताजिकादधिकस्तथा । परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णसुखा
हयाः । पृष्ठदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये । लम्बकर्ण
जटश्चैव आष्टलः परिकीर्त्तितः । सम्भलः स्निग्धजानुश्च
पदा पश्चाद्वलोपमः । वर्तुलाश्चापि ह्रस्वाश्च टङ्कणाः परि-
कीर्त्तिताः । दाक्षिणात्यो भवेत्कुण्डो योऽध्वन्यः सर्ववाजि-
नाम् । जवहीना महादुष्टा पूर्वदेशसमुद्भवाः । वाजिबद्देश
जानां च वेशं विद्याद्विचक्षणः” ।

अथाश्वानां विप्रादिजातिः “साम्येन जायते जाति-
ज्जातिरूपेण वाहयेत् । साम प्रदानं दण्डं च त्रिविधं
विनियोजयेत् । त्वासी लुब्धोदयालुश्च विप्रः स परिकी-
र्त्तितः । शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ।
पापिनः कल्परूपाश्च दुष्टाः वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विरूपा
विपसाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः । ब्राह्मणान् शक्तिदानेन
साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यान् दण्डेन शब्देन शूद्रान्
दण्डेन वाहयेत्” ।

अथ भद्रजात्यादि हेमा० प० ख० । “युद्धेऽध्वनि तयाग्नौ च
समः पीडां नियच्छति । योवा व्रजति शीघ्रं च येन केनचिदा-
सितः । धृतिं गच्छति सर्वत्र भद्रजातिस्तुरङ्गमः । मङ्गल्यो
लक्षणैर्युक्तः किञ्चित्त्वेव विगर्हितः । शीघ्रं गृह्णाति
शिलां च क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति । रात्रौ स्वपिति न तथा-
ङ्गुपविष्टस्तुरङ्गमः । तुरङ्गमाणां क्रोधीव कामी चेर्षालुरेव
च । आदौ शूरस्ततः पश्चाद्भीतत्वमुपगच्छति । न केनापि
प्रकारेण चिरं पालयते तु यः । एवंविधस्तु विज्ञेयो
मन्दजातिस्तुरङ्गमः २ । ईर्ष्यां भीतस्तथा त्वासी तथा सर्वत्र
शङ्कितः । प्रसार्य गात्रं सकलं दिवा वा यदि वा निशि ।
सततं जातनिद्रोऽन्यान् बाधते च तुरङ्गमान् । न च
वेत्ति प्रकारांश्च स्नानिं शीघ्रं च गच्छति । न च तृष्टिं
समाप्नोति मृगजातिस्तुरङ्गमः ३ । मिश्रैर्गुणैः स्थान्नि-
आख्यस्तथैव बडवा गुणैः ४ । भद्रः श्रेष्ठो हयो ज्ञेयो जातिरे-
षा तु वाजिनाम् । मिश्रो मिश्राधिको ज्ञेयो गुणदोषैः समा-
सतः” । वर्णभेदेन अन्या अपि संज्ञाः शालिहोत्रे दर्शिता
विस्तरभया नोक्तास्ततएवावसेयाः ।

वृहत्संहितायां लक्षणादि समासेनोक्तम् “दीर्घपीवा-
क्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्तान्मतालोष्ठजिह्वः । सूक्ष्मत्वकेश-
बालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोऽष्टपुच्छः । जङ्घा-
जानूरुदृष्टः समसितदशनश्चारुस्थानरूपो वाजी
सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ।
अश्रुपातहनुगण्डहृद्गलप्रोथशङ्खकटिर्वस्तिजानुनि । सुष्क-
नाभिकुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः । ये प्रपा-
णगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः । ओष्ठ-
सक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसंहिताः सुशोभनाः । तेषां
प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्तः । रन्ध्रोपरन्ध्र-
सूर्धनि वक्षसि चेति सृष्टौ द्वौ द्वौ । षड्भिर्दन्तैः सिता-
भैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः सन्दर्शमध्यमान्यैः
पतितसमुद्दिष्टैस्त्यव्दपञ्चाविदकोऽश्वः । सन्दर्शानुक्रमेण
त्रिकपरिगणिताः कालिका पीतशुक्ला काचा माक्षीकशङ्खा-
अथ चलनमतो दन्तपातं च विद्धि” । अश्वानि सर्वम् अश-
क्ताः । ३ अग्निविशेषे । अश्रुते व्याप्नोति । ४ व्यापके त्रि०
अश्वपर्यशब्दे उदाहरणम् । “विष्णोरश्वस्य वाजिनम्”
ता० ब्रा० । ५ यदुतंश्चचित्कस्य पुत्रभेदेऽश्वबाहुशब्दे
विद्यतिः । गोवापत्ये अश्व० फज् । आश्वायनः
तद्गोवापत्ये पुं स्त्री० । चतुरर्थ्यां कुमुदा०
ठक् । आश्विकः वाजिसन्निवृत्तदेशादौ त्रि० । अश्वेन

चरति पर्पा० षन् अश्विकः अश्वेन चारिणि त्रि०
स्त्रियां ङीप् । कस्यायमश्वः अज्ञाते क । अज्ञात-
स्वामिके अश्वे । कुत्सितोऽश्वः क । अश्वकः । कुत्सितेऽश्वे
अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वसदृशसंज्ञावति पु० । अश्व
इव प्रकृतिकृतौ कन् । अश्वप्रकृतौ । अश्वानां समूहः
क यच्च अश्वीयम् अश्वान्घ्र घोटकसमूहे न० । एत-
दन्त्य पादस्य बज्रग्रीवौ हस्त्यादि० नान्यलोपः अश्वस्य
पादा इव पादावस्य अश्वपाद इत्येव । जातित्वेऽपि अजा०
स्त्रियां टाप् । अश्वः अश्वजातिस्त्रियाम् “अश्वे इव
विधिते हासमाने” ऋ० ३, २३, १, ।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेदूमिव कन्दोमूलमस्याः । अश्व-
गन्धाख्यवृत्ते । वा कप् अश्वकन्दिकायत् ।

अश्वकर्ण पु० अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य । १ खनामख्याते साल
वृत्ते । “पूतिकाश्वकर्णागुरुणि कालेयकल्के, सुश्रु० स्वार्थे
कन् । अश्वकर्णकोऽप्यत्र । ईत० । २ अश्वस्य कर्णे ।

अश्वखरज पु० अश्वस्य खरी च, अश्वः च खरश्च वा ताभ्यां
जायते पुंवद्भावः । खचरे घोटकभेदे । खराश्वजोऽप्यत्र ।

अश्वखर पु० अश्वस्य खरमिवाकृतिरस्य । (नखीति) ख्याते
१ गन्धद्रव्ये । २ अपराजितायाम् स्त्री ।

अश्वकिनी स्त्री अश्वस्य कं मुखं तत् सदृशाकारोऽस्यस्य इति
ङीप् । अश्विनीनक्षत्रे तस्याः श्रीपत्युक्त्या तुरगशीर्षा
कारतायाः अश्वेषां शब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम् ।

अश्वक्रन्द पु० देवसेनापतिभेदे “अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च
पक्षिराट्” भा० आ० प० अमृताहरणे देवगरुडयुद्धवर्णने ।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेदूमिव मूलमस्याः ।
वराहकर्णतुल्यपत्रे खनामख्याते क्षुद्रवृक्षभेदे । “गन्धान्तो
वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया । वराहकर्णी वरदाऽवरो-
हा कुष्ठघातिनी । अश्वगन्धानिलक्षेणपित्तशोथक्षयापहा ।
ब्रह्मा रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिपिच्छला” भा० प्र०
उक्तेः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च “यवा-
श्वगन्धायट्टाह्वैस्त्रिलैशोदत्तं नम् हितम्” । “शतावर्थाश्व-
गन्धाभ्यां वायस्ये रण्डजीवनैः” इति च सुश्रु० ।

अश्वगन्धातैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे यथा “भस्मातकटुहृती-
फलदाडिमफलकल्काधितं कुरुते । लिङ्गं मर्दनविधिना-
कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम् ॥ कनकरसमस्तुणवर्तितहयगन्धा-
मूलविश्वपर्युषितम् । माहिषमिह नवनीतं गतवीजे
कनकफलमध्ये ॥ गोमयगादोद्वर्तितं पूर्वं पश्चादनेन
संलिप्तम् । भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयि-

तम् । अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम् । चतु-
र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् । स्तनलिङ्ग कर्ण-
पालिवर्द्धनं मन्त्रणादिदम्” ।

अश्वगोयुग न० अश्व+द्वित्वे गोयुगच् । अश्वयुग्मे ।

अश्वगोष्ठ न० अश्वानां स्थानं पशुनामत्वात् स्थानार्थं गोष्ठच् ।

अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे ।

अश्वग्रीव पु० अश्वस्य ग्रीवेव ग्रीवाऽस्य । दानवभेदे “चत्वारिंश-
ह्नोः पुत्रा” इत्युपक्रम्य । “अश्वग्रीवश्च स्तूयमानश्च तुह्यण्डश्च
महाबलः” भा० आ० प० । स एवांशावतारे रोचमान
नृपतिरमृत्यु यथोक्तं तत्रैव । “अश्वग्रीव इति ख्यातः
सत्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां
सोऽभवद्भृपः” । २ विष्णोरवतारभेदे हयग्रीवे अश्वग्रीवः-
शब्दे विवृतिः । यदुवंशविवेकस्य पुत्रभेदे अश्वबाहु-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकर्तृ कत्वात् हन-टक् उप०
स० । करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम् ।

अश्वचक्र न० ईत० । १ अश्वसमूहे २ अश्वकारे नरपतिजय
चर्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे । जाम्बवतीतनयेन
क्षणात्मजेन हते ३ शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० “वृत्तोऽरत्या-
यतपीनवाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शा-
स्वस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात्” भा० व० प० ।

अश्वचिकित्सक पु० अश्वानां चिकित्सकः । अश्वानां रोग-
निवारकेऽश्वे वैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्व-
शास्त्रे दृश्यः । [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्या ।

अश्वचिकित्सा स्त्री ईत० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-
अश्वचेष्टित न० ईत० १ वाजिचेष्टिते २ शुभाशुभसूचके शकुनभेदे
च तद्विवृतिः वृ० स० यथा “उत्सर्गाच्च शुभदमासनोपरिस्थं
वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम् । सर्वाङ्गज्वलनमष्टदिष्टं
हयानां द्वे वर्षे, दहनकणाश्च धूपनं वा । अन्तःपुरं नाश-
मुपैति मेढ्रे कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते । पायौ च पुच्छे
च पराजयः स्याद् वक्तोस्तमाङ्गज्वलने जयश्च । स्तम्भास
नांसज्वलनं जयाय बभ्राय पादज्वलनं प्रदिष्टम् । ललाट-
वक्षोऽक्षिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय । नासासुट-
प्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय । प्रालाश-
ताम्बासितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम् ।
प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं खेदो निमित्ताद्दिना कम्पो
वा वदनाच्च रक्तप्रतनं धूमस्य वा सम्भवः । अश्वप्रश्न विरो-
धिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम् । आरोहणम-
न्यवाजिनां पर्याणादियुतस्य वाजिनः । उपवाहप्रतुरङ्गमस्य
वा ऽविकलस्यैव विपन्न शोभना । क्रौञ्चवद्विषुवधाय
हेषितं मीवया त्वचलया च सोन्मुखम् । स्निग्धमुच्चमनु-
नादि हृदवद् आसरुद्धवदनैश्च वाजिभिः । पूरणपात्रदधि-
विप्रदेवता गन्धउष्णफलकाञ्चनादि वा । द्रव्यमिष्टमथ वापरं
भवेत्प्रेषतां यदि समीपतो जयः । भक्ष्यपानसलिलाभि-
नन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽथ वा । सव्यपार्श्वगतदृष्टयो
ऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः । वामैश्च पादैरभि-
ताडयन्तो महीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः । सन्ध्यासु
दीप्तामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्वन्धपराजयाय । अ-
तोव हेषन्ति किरन्ति बालान् निद्रारताश्च प्रवदन्ति
यात्राम् । रोमत्यजो दीनखरस्वराश्च पांशून् यसन्तश्च
भयाय दृष्टाः । समुद्रवद्दक्षिणपार्श्वशायिनः पदं समुत्-
क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः । जयाय शेषेष्वपि वाहनेष्विदं
फलं यथासम्भवमादिशेद्बुधः । आरोहति क्षितिपतौ
विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतरंगं प्रति हेषते च । वक्त्रेण
वा स्मृशति दक्षिणमात्रपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्-
प्रचिनोति लक्ष्मीम् । सुद्धर्ममुद्धर्मूलशक्तत् करोति न
ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी । अकार्यभीतोऽश्वविलोचनश्च
शुभं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते” ।

अश्वतर पु० तनुरश्वः अश्व+तनुत्वे ष्टरच् । अश्वायामश्वेनोत्प-
न्नत्वेऽश्वत्वं तस्य तनुत्वञ्चान्यपिष्टकत्वे । १गर्हभेनाश्वायामु
त्पन्ने १खचरेऽश्वविशेषे” २सर्पभेदे च । जातित्वेन स्त्रिया-
सुभयत्वं ङीप् । “जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्क्रमश्वतरीरथः” इति छा० उ० । दण्डेनोपपन्नतं
शत्रुमनुगृह्णाति योनरः । स ऋयुमुपगृह्णीयाद्गर्भमश्वतरी
यथा”मनुः । “बहुत्वान्नामधेयानि पञ्चगानां तपोधन !
न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु । शेषः प्रथमतो-
जातो वासुकिस्तदनन्तरम्” इत्युपक्रमस्य “कम्बलाश्वतरो चापि
नागः कालीयकस्तथा” भा० आ० प० । अयञ्च वरुणलोके-
स्थितः” भा० स० प० । वरुणसभावर्णने “कम्बलाश्वतरो
नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ” ३गन्धर्वभेदे । “तद्यथैवादोधाव-
यतोऽश्वो वा अश्वतरो वा गदायेत” शत० ब्रा० ।

अश्वत्य पु० न श्वश्चिरं शाल्मलिदृक्षादिवत् तिष्ठति स्या-क
पु० नि० । १स्वनामख्याते वृक्षे, “बोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्यश्चल
पत्नोगजाशनः । पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तक्षेपप्रणाश-
जित् । गुरुस्तुवरकोरुवोबल्योयोनिविशोधनः” भा० प्र० ।

“अश्वत्यः सर्वदृक्षाणाम् गीता” तस्य विष्णुरूपित्वेन
सर्वामङ्गलनाशकत्वम् अश्वत्योत्पत्तिः “पार्वतीशिवयो-
र्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल । अग्निं ब्राह्मणवेशेन
प्रेष्य विष्णुं कृतं पुरा । शशाप पार्वती क्रुद्धा सर्वा-
नेव दिवौकसः” इत्युपक्रमस्य “तस्मान्नाम सुखभ्रंशात् यूयं
दृक्षत्वमाप्नुय” पार्वतीशपसुक्ता “तस्माद्दृक्षत्वमापन्ना
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवुर्बौधिवटौ मुनीश्वराः !” । बोधिस्त्वयं चार्किदिनं
विनैव त्वस्मृश्यतामापदलक्ष्मीयोगात्” पद्मपु० क्रिया०
१६० अध्या० उक्ता । “तस्य शनिवारमात्रे स्मृश्यता-
कारणमप्युक्तं तत्रैव १६१ अध्या० । लक्ष्म्या ज्येष्ठ-
भगिन्या अलक्ष्म्या सह उद्दालकस्य विवाहसुक्ता पत्या
“यावदागमनं मम तावत् अश्वत्यमूले त्वं निषीद” इत्युक्त्या
अलक्ष्म्या तत्रैव स्थितया बहुतिथे काले गतेऽपि पत्यु-
रागमनमनालोक्य क्रन्दितं, तच्चेत्वा च लक्ष्म्या कनिष्ठ-
भगिन्या नोदितो विष्णुस्तत्रागत्य तामुवाच यथा ।
“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कपयान्वितः ।
आश्वसयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमवाब्रवीत् । अश्वत्य-
दृक्षमासाद्य सदाऽलक्ष्मीः स्थिरा भव । समांशसम्भवो ह्येष
आवासस्ते मया कृतः । मन्द्वारे सदा हृत्तेन लक्ष्मीरत्ना
गमिष्यति । अस्मृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्नान्द्वारं विना किल”
एवञ्च अलक्ष्म्याः सर्वदावासादन्यदिने तस्यास्मृश्यत्वं
मन्द्वारे लक्ष्मीसमागमाच्च स्मृश्यत्वमिति मर्यादा कृता ।
“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो
वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् । दर्शनस्पर्शनादेव ते वै
पापहराः स्मृताः” तत्रैवोक्तम् अश्वत्यस्पर्शस्तु शनिवारे
एव प्रागुक्तवचनात् । तस्य वैशाखे सेचनफलं पद्मपु०
क्रिया० ११ अध्या० । यथा “वैशाखे सेचयेद्वित्यं विष्णु-
मश्वत्यरूपिणम् । चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवोजनः ।
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्यसेचनम् । सोऽपि
याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः” तन्मूलबन्धफलम्
तत्रैव “अश्वत्यमूलं विप्रर्षे ! यो बध्नाति शिलादिभिः ।
अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति” । तत्
प्रणामफलं तत्रैव । “अश्वत्यद्रुममालोक्य प्रणामं कुरुते
तु यः । आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः” । अत-
एव दुःस्वप्नदर्शनादौ “अश्वत्यरूपी भगवान् दुःस्वप्नं शमया-
शु मे” इति मन्त्रेण प्रणामोविहितः । “तन्मूले धर्मकर्मा
चरणप्रशंसा तत्रैव । “यदाश्वत्यतले विप्र ! धर्मकर्म विधी-

यते । न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने । तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै । तत्पूजनफलं तत्रैव । “अश्वपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव । “तरुज्ञानात् द्विजश्रेष्ठ ! योऽश्वत्थं हन्ति मृदधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वयोष्ठक्षराजोऽयं हरिर्मूर्तिः प्रकीर्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्वाता कोऽपि न विद्यते । अश्वयशाखामेकां च स्वस्यामपि छिनत्ति यः । स कोटि ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखाच्छेदनमयन्नार्थमेव निषिद्धं यन्नार्थच्छेदने तु न दोषः पशुहिंसावत्तस्यापि विहितत्वात् “अर्कः पलाशखदिरः अप्रामागोऽथ पिप्पल” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो विधानात् । २ नन्दीवृक्षरूपे अश्वयभेदे च “नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः परीही गजपादपः । स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरो च स्याद्वनस्पतिः । नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसग्राहीविषपिक्तफासुचुत्” भा० प्र० । ३ गर्दभाण्डवृक्षे (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्दभाण्डशब्दे दृश्यम् । ४ संसारकृत्वे तस्य चिरस्थायित्वाभावत् तथात्वम् । “ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जरव्ययम्” गीता तद्विवरणमधःशाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्यात्क पृ० । ५ अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारस्याश्लेषाशब्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् । “अश्वयो मूर्तः” सि० कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्री । चतुरर्थ्यां काशा० इल । अश्वत्थिलः उत्क० क अश्वत्थीयः तत्सन्निकटदेशादौ ति० । अश्वत्थेन युक्ता पौष्पमासी अण् । तस्य पौष्पमास्यामपि “अग्रहायणश्वत्थाट्ठक्” पा० निर्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौष्पमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुस्त्वम् । तत्र भवः ठक् । आश्वत्थिकः । चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थस्तत्र देयवृणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ १ देये ऋणे । स्वार्थे, कन् । २ अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पील्वा० कुणच् । अश्वत्थपाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विद्यतिः ।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वत्थेव स्थाम बलमस्य अश्वइव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्यात्क वा पृषो० । भारतप्रसिद्धे द्रोणाचार्यकपीसुते वीरे । “गोतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्वाच्छरद्वतः । अश्वत्थामस्तु जननी क्षपत्रचैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा० आ० प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा० आ० १३० अध्या० । यथा “शारद्वतीं ततोभार्यां कपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यैवोच्चैः श्रवाहयः । तच्छ्रुत्वानर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् । अश्वत्थेवास्व यत् स्थाम नदनः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्माच्चान्ता भविष्यति” “अश्वत्थ स्यान्मोऽकारः वार्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २ भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेष्टेन्द्रवर्म्माणः २ गजभेदे तत्कथा च “सतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । नैष युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्मस्तुष्टय पाण्डवाः । यथा नः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्त्वाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति सतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनोके स्वे महागजम् । जघान गदया राजन्मश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्तेन्द्रवर्म्माणः । भीमसेनस्तु सत्रीड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दसञ्चयप्रकारः सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादिकम्पत” । “सन्दहप्रमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यते ऽन्ततम् । तयाणामपि लोकानामैश्वर्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्मभूति पाण्डवे । ततो निष्प्राण्डवासुर्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

व्यथितोऽब्रवीत् । यद्यर्जदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमा-
स्थितः । सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति ।
स भवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याज्जरायोऽन्तं पुनः ।
अन्तं जीवितस्यार्थे वदन्न स्मृश्यतेऽन्तैः । कामिनीषु
विवाहेषु गवां भक्तौ तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
अन्तं नास्ति पातकम् । तयोः संवदतोरेवं भीमसेनो-
ऽब्रवीदिदम् । श्रुत्वैवं ते महाराज बधोपायं महात्मनः ।
गाहमानस्य मे सेनां मालवस्येन्द्रवर्माणः । अश्वत्थामेति
विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः । निहतो युधि विक्रम्य
ततोऽहं द्रोणमब्रुवम् । अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्त-
स्त्राहवादिति । नूनं नात्र मृषावाक्यमेवं मे पुरुषर्षभ ।
स त्वं गोविन्द्वाक्यानि मानयस्व जयैषिणः । द्रोणाय
निहतं शंस राजन् ! शारद्वतीसुतम् । त्वयोक्तो नैव युध्येत
जातु राजन् द्विजर्षभः । सत्यवान् हि तिलोकेऽस्मिन्
भवान् ख्यातो जनाधिप ! । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण-
वाक्यप्रचोदितः । भावित्वाञ्च महाराज ! वक्तुं समुपचक्रमे ।
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अव्यक्तमब्रवी-
द्वाक्यं हतः कुञ्जर इत्युत । तस्य पूर्वं रथः पृथ्वां
चतुरङ्गुलमुन्नतः । बभूवैवन्तु तेनोक्ते तस्य वाहोऽस्मृश-
न्महीम् । “अश्वत्थामा हत इति पृथास्तनुना स्पष्टमुक्त्वा
स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” इति
वेणीसं । [चारिणि स्त्रियां ङीप् ।
अश्वत्थिक लि० अश्वत्थेन चरति पर्पा० ङन् । अश्वत्थफलक
अश्वत्थी स्त्री० क्षुद्रोऽश्वत्थः अल्पायं ङीप् । क्षुद्रपिप्पले
हृस्वपत्वे वनजाते अश्वत्थाकारे क्षुद्रवृक्षभेदे स्वार्थे कन्
अश्वत्थिकाऽप्यत्र ।
अश्वदंष्ट्रा स्त्री अश्वस्य दंष्ट्रेवाकारेण । गोक्षरवृक्षे ।
अश्वनाय पु० अश्वं नयति अण्-उप०स० । अश्वपालके ।
अश्वन्त पु० अश्वस्य व्यापकस्य धर्मस्यान्तो यत्न शक० । १ अ-
शुभे २ ज्ञेये ३ मृते ४ चुक्ष्वां च हेम० प्राणिहिंसास्या
नत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।
अश्वप पु० अश्वं पाति पा-क । हयपालके । [न्टभेदे च ।
अश्वपति पु० ईत० । वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये
अश्वपत्यादि पु० प्राग्दीवतीयेऽर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्यु-
क्ते शब्दसमूहे सच गणः अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति
गणपति स्थानपति यज्ञपति वादपति, कुलपति गृहपति
धान्यपति धन्यपति बन्धुपति, चर्मपति सभापति प्राण-
पति ज्ञेयपति, । आश्वपतम् पत्यन्तत्वेऽप्यवादात् न गत्यः ।

अश्वपर्ष लि० अश्वानां पर्षं गमनं यत्न । अश्वगमनयुक्ते
१ रथे अश्वं व्यापि पर्षं पतनं यस्य । २ व्यापिगमने
मेघे च । “आविद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्गे रथेभिर्यात्र ऋष्टि-
मद्भिरश्वपर्षैः” ऋ० १, ८८, ८ । यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
तथैव भाष्ये उक्ता । [लोपः । हयपादतुल्यचरणे ।
अश्वपाद लि० अश्वस्य पाद इव पादोऽस्य हस्या० नान्य
अश्वपाल पु० अश्वान् पालयति पा+णिच्-लन् अण् । घोट-
करत्तके । खलु । अश्वपालकोऽप्यत्रार्थे ।
अश्वपुच्छी स्त्री अश्वस्य पुच्छमिव केशरीऽस्य । माघपर्णीवृक्षे ।
अश्वपेज पु० ऋषिभेदे । तेन प्रोक्तमधीयते शौनकादि०
णिनि । आश्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब० व० ।
अश्वपेशस् लि० अश्वेन पेशोरूपं रूपणीयं निरु० यस्य । अश्वे न
रूपणीये । “गोअग्रामश्वपेशसम्” ऋ० २, ५, १ ई ।
“अश्वपेशसमश्वेन निरूपणीयां रातिम्” भा० ।
अश्ववडव पु० अश्वश्च बडवा च । अश्ववडवरूपसमासायं
न परवर्त्तितम् ।
अश्वबाल पु० अश्वस्य बालः केशर इव तदाकारपुष्पत्वात् ।
(क्याशा) इति ख्याते १ काशे । ईत० अश्वस्य २ केशे च ।
अश्वबाहु पु० यदुवंशचित्रकस्य पुत्रभेदे । “क्रोष्टोस्तु शृणु
राजेन्द्र ! वंशमुत्तमपौरुषम् । यदोर्वंशधरस्याथ”
इत्युपक्रमस्य । “गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भाष्ये”
बभूवतः” इत्युक्त्वा “माद्रीः पुत्रौ च जज्ञाते सुतौ-
वृष्णप्रभृत्कावुभौ । जज्ञाते तनयौ वृष्णेः शफल्क-
श्चित्तकस्तथा” इत्युक्त्वा शफल्कवंशमुक्त्वा च । चित्तकस्या-
भवन् पुत्राः पृथुर्विपश्चुरेव च । अश्वपीवोऽश्वबाहुश्च
सुपार्श्वकगवेषणौ । अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्मा धर्मवि-
त्तथा । सुबाहुर्बडवाहुश्च अविष्ठाश्ववणे स्त्रियौ” हरि०
२४, २५, अध्या० ।
अश्वमहिषिका अश्वमहिषयोर्वैरम् वुन् । अश्वमहिषयोर्वैरे ।
अश्वमार पु० अश्वं मारयति मृ-णिच् अण् । करवीरे
खलु । अश्वमारकोप्यत्र ।
अश्वमुख पु० अश्वस्य मुखमिव मुखमस्य । अश्वकारमुखे
पुरुषाकारान्याङ्गे किन्नरे । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् “भिन्द-
न्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः” कुमा० अश्ववदनादयोऽप्यत्र ।
अश्वमेध पु० अश्वः प्रधानतया मेध्यते हिंस्यतेऽत्र मेध-हिंसने
षज् । यज्ञभेदे स च शत० ब्रा० १३ काण्डे पञ्चभिर-
ध्यायैरुक्तः । यजु० २४ अ० तदीययूपशुविशेषा विहिता
यथा । तत्वाद्यमन्त्रोपोद्घाते यजु० वे० दी० उक्तम् अ-

अमेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्नि-
 वसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवोऽनियोजनीयाः अश्वः १
 तपुः २ (शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः कागः)
 गोमृगः गवयः ३ । द्वौ चाग्नेयौ ४ एकादशावयवयुक्तौ ।
 अग्निममन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गाव इति
 सप्तदश पशवो मध्यमयूपे बन्धनीयाः । द्वयोरेकादशावयवयुक्तौ
 मध्ये कृष्णयोवः, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरध-
 स्तात् मेष्ठी, अधोभागे शुक्लौ कागौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्वपादयो-
 रेकैकः । अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्चेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतः
 कागः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः । बह्वरोमपुष्पकौ
 कागौ पश्चात् पादयोरेकैकः । अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत्
 गर्भघातिनी, वामनः खर्वः पशुः पुच्छे एवमु एका-
 दशानामश्ववयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशि-
 नौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकेक इति भेदः
 पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसंख्यकानां
 पशूनां मध्ये पञ्चदश पशवः एकैकस्मिन् अश्वदयस्त्रयः
 एते द्वादश च इत्येते पर्यङ्ग उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं
 तुम्बीफलवत् रज्ज्वा गुस्फनीयम् । ततः कृष्णयोव
 इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संवृत्वा रज्ज्वा
 बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः
 इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेका-
 दशिनः इति षोडश इति भेदः ।

अश्वदिपशुभेदाः देवसहिताः यजु अ० २४ उक्ता यथा
 “अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णयोव आग्नेयो
 रराटे । पुरस्तात्सारस्वतो मेष्थधस्ताहन्वोराश्विनावधोरा-
 मौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामो नाभ्यां, सौर्ययामौ श्वेतश्च
 कृष्णश्च, पार्श्वयोस्वाध्रौ लोमशसक्यौ, सकथ्योर्वायव्यः
 श्वेतः, पुच्छेन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवो वामनः १ । रोहि-
 तोधूम्रोहितः कर्कशुरोहितस्ते सौम्या, बभ्रुररुणबभ्रुः
 शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरभ्रोऽन्यतः शितिरभ्रः समन्त
 शितिरभ्रस्ते सावित्राः, शितिवाङ्मरुतः शितिवाङ्मः
 समन्तशितिवाङ्मस्ते वारुणस्याः, पृषती जुष्टपृषती स्थूल
 पृषती ता मैत्रावरुण्यः २ । शुद्धबालः सर्वशुद्धबालो
 मणिबालस्तत्राश्विनाः, श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय
 पशुपतये, कर्णायामा अवलिप्रा रौद्रानभोरूपाः, पार्ज-
 न्याः ३ । पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निर्ध्वं पृश्निस्ते मारुताः,
 फल्गुर्लोहितोर्षी पलक्षी ताः सारस्वत्याः, श्लीहाकर्णः शुण्ठा
 कर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णयोवः शितिकक्षोऽ-

द्विसकथस्तऐन्द्राग्नाः” कृष्णाञ्जिरत्याञ्जिमहाद्विसकथ-
 पस्याः ४ । शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्तपवयो वाचे, ऽवि-
 ज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ५ ।
 कृष्णयोवा आग्नेयाः, शितिभ्रवो वस्तूनां, रोहिता रुद्राणां,
 श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः ६ ।
 उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवाः, उन्नतः शितिवाङ्मः
 शितिपृष्ठस्त ऐन्द्रावार्हस्यत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, क-
 ल्मापा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७ । एता ऐन्द्रा-
 ग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनड्वाह आग्ना-
 वैष्णवा, वशा मैत्रावरुण्यो, अन्यत एन्यो मैत्राः ८ । कृष्ण-
 योवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता
 अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ९ । कृष्णा
 भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षा, वृहन्तो दिव्याः, श्वन्ता, वैद्युताः
 सिध्मास्तारकाः १० । धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् योष्माय,
 कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाञ्जरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्जि
 शिराय ११ । तपवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो
 जगत्त्र्यै, त्रिवत्सा अनुष्टुभे, तुर्यवाह उष्णिहे १२ । पृष्ठवाहो
 विराजे, उक्षाणो वृहत्या, ऋषभाः, ककुभे, ऽनड्वाहः पङ्क्त्यै,
 धेनवोऽतिच्छन्दसे १३ । कृष्णयोवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्या,
 उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतयः सारस्वत्याः, श्यामाः
 पौष्णाः, पृश्नयो मारुता, बह्वरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावा-
 पृथिवीयाः १४ । उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा
 वारुणाः, पृश्नयो मारुताः, कायास्तूपराः १५ । अग्नयेऽग्नी-
 कवते प्रथमजानालभते, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्सान्,
 मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो वष्किहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृ-
 ष्टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् १६ । उक्ताः संचरा एता
 ऐन्द्राग्नाः, प्राशङ्गा माहेन्द्रा, बह्वरूपा वैश्वकर्माणाः १७ ।
 धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकाशाः
 पितृणां वर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निष्वा-
 त्तानां, कृष्णाः पृषन्त स्त्रैयम्बकाः १८ । उक्ताः संचराः
 एता श्रुनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्याः १९ ।
 एवं समाप्ता यूपाः इत्यश्वदयाः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
 शतत्रयमिताः ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः । आरण्यानाह ।
 “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, योष्माय कलविङ्गान्, वर्षा
 भ्यस्तित्तिरा, ञ्जरदे वर्चिका, हेमन्ताय ककरा, ञ्जिशिराय
 विककरान् २० । समुद्राय शिशुमारानालभते, पर्जन्याय
 मण्डूका, नङ्गोमत्स्या, नित्राय कुलीपयान्, वरुणाय
 नाक्रान् २१ । सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्, मित्राय मङ्गून्, वरुणाय चक्र-
वाकान् २२ । अग्नये कुटूहनालभते, वनस्पतिभ्य
उलूका, नाग्नीषोमाभ्यां चाषान्, अश्विभ्यां मयूरान्,
मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् २३ । सोमाय लवानालभते, त्वष्ट्रे
कौलीकान्, गोघादीर्देवानां पत्नीभ्यः, कुलीका देवजामिभ्यो,
ऽग्नये गृहपतये पारुष्णान् २४ । अङ्गे पारावतानालभते,
रात्रौ सीचाप्, रहोरात्रयोः संधिभ्योः जह्नु, मांसेभ्यो दा-
त्यौहान्, संवत्सराय महतः सुपर्णान् २५ । भूम्या आखूना
लभते, ऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्, दिवे कशान्, दिग्भ्यो नवुलान्,
बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६ । वसुभ्य ऋष्यानालभते,
रुद्रेभ्योरुहून्, आदित्येभ्योन्यङ्गून्, विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृष-
तान्, साध्येभ्यः कुलङ्गान् २७ । ईशानाय परस्वत आलभते,
मित्राय गौरान्, वरुणाय महिषान्, वृहस्पतये गवयां, स्वष्ट्र-
उष्ट्रान् २८ । प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे
सुषी, चक्षुषे मशका, ञ्छोत्राय भृङ्गाः, २९ । प्रजापतये
च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्योमेषो, यमाय
कृष्णो, मनुष्यराजाय मर्कटः, शार्दूलाय रोहिद्, ऋषभाय
गवयी, क्षिप्रश्चेनाय वर्तिका, नीलङ्गोः कृमिः, समुद्राय
शिशुमारी, हिमवते हस्ती ३० । मयुः प्राजापत्य, उलो
हलिच्छो वृषदंशस्ते धावो, दिशां कङ्को, धुङ्गाग्नेयी
कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे
क्रुञ्चः ३१ । सोमाय कुलङ्ग, आरण्योऽजो नकुलः शका ते
पौष्णाः, क्रोष्टा मायो, रिन्द्रस्य गौरमृगः, पिबोन्यङ्गुः ककटः,
स्तेऽनुमत्यै, प्रतिशुत्कायै चक्रवाकः ३२ । सौरी बलाका,
शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः, सरस्वत्यै, शारिः पुरुष
वाक्, श्वाविङ्गौमी, शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे, सरस्वते
शुकः पुरुषवाक् ३३ । सुपर्णः पार्जन्य, आतिर्वाहसो
दर्बिदा ते वायवे, वृहस्पतये वाचस्पतये, पैङ्गराजोऽलज
आन्तरिक्षः, स्रवोमङ्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये, द्यावापृथिवीयः
कूर्मः ३४ । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो, गोघा कालका दार्वाघाटस्ते
वनस्पतीनां, ककवाकुः सावित्रो, हंसो वातस्य, नाक्रो मकरः
कुलीपयस्तेऽकूपारस्य, क्षियै शल्लकः ३५ । एण्यङ्गो, मण्डूको
मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां, लोपाश आश्विनः । कृष्णो
रात्रौ, ऋक्षो जह्नुः सुषिलीका तद्वतरजनानां, जह्नुका
वैष्णवी ३६ । अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते
गन्धर्वाणां, मयामुद्रो मासां, कश्यपो रोहित् कुण्डूणाची
गोलक्षिका तेऽश्वरसां, मृत्यवेऽसितः ३७ । वर्षाहू कर्तृ-
ना, माखुः कशो मान्यालस्ते पितृणां, बलायाजगरो,

वस्तूनां कपिङ्गलः, कपोत उलूकः शशस्ते निर्हृत्यै,
वरुणायारण्यो मेषः ३८ । श्वित्र आदित्यानां, मुष्ट्रो
घृणोवान् वाघीर्नसस्ते मत्वा, अरण्याय मृमरो, रुहू रौद्रः,
कयिः कुटूहर्दात्यौहस्ते वाजिनां, कामाय पिकः ३९ ।
खड्गो वैश्वदेवः, श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते
रक्षसा, मिन्द्राय सूकरः । सिंहो मारुतः, ककलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः । ४० ।
एवं षट्पदिकं शतद्वयमारुण्याः पशव उक्ताः । म-
ध्यमयूपे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः
इति एकविंशतियूपेषु द्वाविंशतिरेकादशिनः । अतः सप्तविं-
शत्यधिकशतत्रयम् अश्वादि सौख्यान्तं द्वाविंशत्या सह मिलि-
ताम् सत् जनपञ्चाशदधिकं शतत्रयम् । ताः ग्रास्यापशवः
आरण्यास्तु २६० मिलिताः ६०६ पशवोऽश्वमेधे विहिताः
तदुक्तं श्लोके । “षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमे-
ऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवमिष्ट्याधिकानि च” । तेषु
ग्रास्या आलभ्या आरण्या बभ्रुनान्मोच्या न तु हिंसा
इति । एवञ्चात्माश्वस्य प्रधान्यात् अश्वमेधत्वम् । अश्वलक्ष-
णं तु” कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखोबली । यस्य
पार्श्वविभावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ । पुच्छं विद्युत्प्रती-
काशमुदरं कुन्दसन्निभम् । पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ
सिन्दूरसन्निभौ । ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भा-
स्करोपमे, विराजितो रोमराज्या सातुलोमविलोमया ।
विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चितोरजतविन्दुभिः । यो वेगे वायु
तुल्यः स्यादुच्चैरुच्चैः श्रवायथा । यस्य गात्रोद्भवोगन्धो
गन्धर्वमपि मोहयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशुरु-
च्यते” वाशि० रा० । “गोकीरसमवर्णश्च कुन्देन्दु हिमसन्निभ-
म् । पीतपुच्छं श्यामकर्णं सर्वतोगतिमत्तमम् । श्यामं वापि
महीपाल । यज्ञेऽस्मिंस्तुरगं विदुरिति” पुरा० । शत० ब्राह्मणे
तु “द्विरूपएवैषोऽश्वः स्यात् कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्वाण्यो-
ऽक्ष्णः सममवत् द्विरूपं वा इदं चक्षुः शुक्लं चैव कृष्णं च तदेनं
स्वेन रूपेण समर्धयतीति । अथ होवाच सात्ययज्ञिः
त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्धः
कत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्तद्वत् कृष्णः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं
कृष्णमक्ष्णस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो भवति यदेवेदं शुक्ल-
मक्ष्ण स्तदस्य तदथ यत्कत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्मा कनीनिका
स एवं रूपमक्ष्णोऽतो यतमोऽस्थोपकल्पेत बद्धरूपो वा
द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कत्तिकाङ्गिस्तमालभेत जवेन त्वेव
समृद्धः स्यात्” । “कत्तिकाकारं कत्तिकान्तिकरोहिणीशकटा

कारमङ्गि पुणम् ललाटे यस्य भा० । ललामम् । का
 त्या० २०।१।३३ । 'नीलपौण्ड्रकयुक्तमिति' कर्क० ।
 तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्वदिशि । 'पशुवदुत्सर्जनं निरष्टे
 ऽश्वगते' कात्या० २०।२।१ । 'पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्
 लक्ष्यते निरष्टे निरमणे दृढतया । अर्धयुजमानौ अ-
 श्वगते शतानामप्यश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्जनं कुरुतः
 कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यङ्गनानि एकैकं त्रीणि
 त्रीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति
 निरष्टम् अतोतत्तत्विंशतिवर्षमित्यर्थः' कर्कः । तेन दृढतया
 स्कन्दनसामर्थ्याह्वितं स्तुचितम् तथा हि तस्याश्वस्य 'बड-
 वाभ्यो वारणम्' 'प्रक्षेयाच्चोदकात्' कात्या० २०।२।१।
 २।३ । वाक्येन बड्वाभ्यो निवारणं, प्रक्षेयात् यथेच्छस्ना-
 नाहर्दुदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव 'प्रजाते
 वायव्यम्' कात्या० २०।३।२० । बड्वायां रेतःस्कन्दने
 प्रजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः ।
 तस्य रक्तकाश्च यथारूपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत० ब्रा० ।
 'तस्यैते पुरस्ताद्भित्तार उपकृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः
 कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं स्तुतयामण्याः
 पुत्रा इषुपर्षिणः शतं ज्ञातसंमृहीतृणां पुत्रा दण्डिनः
 शतमश्वशतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिष्टज्य रक्षन्ति'
 अवधिकालमाह 'तस्मात् पारिप्लवं षट्त्रिंशतं दशाहा
 नाचष्टे' इति शत० ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते
 दीक्षा । 'अशुपदीज्या चरुभिः सावितम्' इत्यादिना
 'मृतेचादर्शने च' इत्यन्तेन कात्या० २०, ३, २० । प्रायश्चित्तवि-
 शेषालुक्ता 'अन्यस्य रशनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्' मृते
 अश्वस्यादर्शने च' का० २०, ४, १ । अपुनरागमसम्भवे च अ-
 न्यस्याश्वस्य रशनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंबन्धि अश्वोपकारकं
 सर्वं कर्म पुनः करोति' कर्कः । अश्वमेधारम्भकालश्च ।
 'अष्टम्यां नवम्यां चा फाल्गुनीशुक्लस्य' कात्या० २०, १, २,
 फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । 'याऽसौ
 फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति' प्रकृत्य 'तस्यै पुरस्तात्
 षड्द्वे वा सप्ताद्वे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति' शत०
 ब्रा० ग्रीष्मेत्वेके' कात्या० २०, १, ३, 'ज्यैष्ठाषाढ-
 योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके' कर्कः । एकविंशतिपूषसन्नि-
 वेशमानादि यथा 'एकविंशतिर्यूपाः सर्वे एकविंशत्य
 रत्नयोराज्जुहालोऽग्निष्ठो भवति पैतृदारवावभितः,
 षड्वैत्वास्तय इत्याक्षय इत्यात्, षट् खादिरास्तय
 एवेत्याक्षय इत्यात्, षट् पालाशास्तय एवेत्याक्षय इत्यात्,

शत० ब्रा० । एतेषां नामनिर्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श-
 त० ब्रा० १३ काण्डे । 'एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः १ । यत्रैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति । एष वै विभूर्नाम
 यज्ञः २ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ।
 एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः ३ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
 मेव व्यष्टं भवति । एष वै विष्टतिर्नाम यज्ञः ४ । यत्रै-
 तेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विष्टतं भवति । एष वै व्याष्ट-
 त्तिर्नाम यज्ञः ५ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्याष्टं
 भवति । एष वा जर्जस्वाक्षाम यज्ञः ६ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते
 सर्वमेवोर्जस्ववति । एष वै पयस्वाक्षाम यज्ञः ७ । यत्रैते
 न यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्ववति । एष वै ब्रह्म
 वर्चसी नाम यज्ञः ८ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो
 वर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञः ९ । यत्रैतेन
 यज्ञेन यजन्त आराजन्त्योऽतिव्याधिर्जायते । एष वै
 दीर्घो नाम यज्ञः १० । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घा-
 रण्यं जायते । एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञः ११ । यत्रैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव क्लृप्तं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम
 यज्ञः १२ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं
 भवति' । 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' शत० ब्रा०
 'अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिमे' भा० अश्व० प० ।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्यस्य अर्थ० अच् । राजर्षिभेदे ।

'यो मरुति प्रवोचत्यश्वमेधाय स्वरये' ऋ० ५, २७, ४ ।

अश्वमेधाय राजर्षये' भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ठक् ठन् वा ।
 महाभारान्तर्गते चतुर्दशे पर्वणि । 'ततोऽश्वमेधिकं पर्व
 सर्वपापप्रणाशनम्' 'ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च ततुर्द-
 शम्' इति च भा० आ० प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः 'अश्वमेधाच्छ च' पा० ६ ।

अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । चात्

ठन् । अश्वमेधिकोऽप्युक्तार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व-क्यच् 'न ऊन्दस्यपुत्रश्चेति'

पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ । ह्येच्छायाम् 'अपुराश्वयोत

रथया' ऋ० ८, ४६, १० । 'अश्वया अश्वेच्छया' भा० ।

अश्वयु ति० अश्वोऽस्यस्य युच् । १ अश्वयुक्ते 'गव्युरश्वयुरी-

यते' ऋ० ३१, १५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्व

दीर्घौ उन् । २ अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयुः' ऋ०

१, २१, १४ । 'अश्वयुरश्वानिच्छन्' भा० ।

अश्वयुज स्त्री अश्वेन हयसुखाकारेण युज्यते युज-क्विप् ।

१ अश्विनीनक्षत्रे तस्य तथाकारत्वमन्त्रेषांशब्दे उक्तम् ।

अश्वयुजि जातः अश् तस्य वा लुक् । अश्वयुक् २ तन्त्र-

ज्ञत्वजाते त्रि० लुगभावे आश्वयुजः स्त्रियां ङीप् । अश्वेन

हयाकारवता नक्षत्रेण युज्यते पौष् मास्यस्मिन् मासे

आधारे क्विप् । ३ चान्द्राश्विनमासे “अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य

श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने” स्मृतिः । अश्वेन नक्षत्रेण युक् पौष्-

मासी अस्यस्य अर्श० अच् । अश्वयुजोऽप्यत्र रत्नमाला०

अश्वयुजा युक्ता पौष् मास्यस्मिन् प्रज्ञा० अण् आश्वयुजोऽ-

प्यत्र । कर्मणि क्विप् । अश्वेन युक्ते ४ रथादौ । अश्वेन युन-

क्ति रथम् कर्त्तरि क्विप् । रथादौ ५ अश्वयोजके त्रि० ।

“वयोदृष्टो अश्वयुजः परिज्वयः” ऋ० भा० ५, ५४, २ ।

अश्वरत्नक पु० अश्वं रत्नति रत्न-खुल् । घोटकपालके ।

अश्वरत्न न० अश्वोरत्नमिव उपमि० स० । उच्चैःश्रवसि

तस्य हयश्रेष्ठत्वात्तथात्वम् “मथ्यमानेऽस्मृते जातमश्वुरत्नम-

नुत्तमम्” भा० आ० प० १७ अ० । हयरत्नादयोऽप्यत्र

“हयरत्नमहारि च” कुमा० ।

अश्वरथ पु० अश्वयुक्तोरथः । १ अश्वयुक्ते रथे । गन्धमादन-

सन्निकटायाम् २ नद्यां स्त्री । “पञ्चवर्णाणि पुष्पाणि

पात्यन्ते भरतर्षभ ! । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां

प्रति” भा० व० प० १६ अ० ।

अश्वराज पु० अश्वानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् । उच्चैःश्रवसि

“यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युति” भा०

आ० प० १७ अ० । भगवद्भिभूतित्वादपि तस्य श्रेष्ठत्वम्

“उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि यामस्मृतोद्भवम्” गीता ।

अश्वरोधक पु० अश्वं रुणद्धि रुध-खुल् । करवीरे वृत्ते ।

अश्वरोह पु० अश्वं रोहति रुह-अण् उप० स० । अश्व-

रोहे सादिनि ।

अश्वल त्रि० अश्वं लाति ला-कृत् । १ हयग्राहके ऋषिभे-

दे “अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव” वृ० उ० ।

तदपेः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रति-

पादके २ ब्राह्मणे च तच्च “अथ ह जनकस्येत्यारभ्य ततोहो

ताश्वलोविररामेत्यन्तम्” वृ० उ० । गोत्रापत्ये नडा० फक् ।

आश्वलायनः । तन्नोत्रापत्ये येन श्रौतस्त्वंगृह्यस्त्व-

ञ्च कृतम् तस्मिन् ।

अश्वलक्षण न० अश्वानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्षणप्रत्येनेन

लक्षण-कारणे ल्युट् कृत् । १ अश्वस्य शुभाशुभस्त्वचक

चिह्नभेदे अश्वशब्दे तच्चोक्तम् ।

अश्वललित न० उत्तरत्नाकरोक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके

वर्षवृत्तभेदे “यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्व

ललितं हरार्कयतिमत्” । इदमद्वितनयेति कन्दोम० ।

अश्वलाला स्त्री अश्वस्य लालेवाक्या । ब्रह्मसर्पे हलाहल-

सर्पे जटाध० । अश्वलोमेति पाठान्तरम् । अश्वस्य लोमे

वाक्यतिरस्य” तत्र विग्रहः ।

अश्ववक्त्र पु० अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य । १ किम्पुरुषे देव-

योनिभेदे अश्ववदनहयसुखादयोऽप्यत्र । २ हयग्रीवे विष्णु

मूर्तिभेदे अश्वशिरःशब्दे विवृतिः । तद्ध्यनेन च तन्मूर्ति-

रक्ता तन्वसा० । “शरच्छाङ्गप्रभमश्ववक्त्रं सुक्तामयैराभरणैः

प्रदीप्तम् । रथाङ्गशङ्खाञ्चितवाङ्मयुग्मं जानुद्वयन्यस्तकरं

भजामः” ।

अश्ववत् त्रि० अश्वोऽस्यस्य सतृप् मस्य वः । १ अश्वयुक्ते ।

“दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्यम्” ऋ० ८, ४६, ५ । मन्त्रे

काचित् दीर्घः अश्ववान् । “भोजनमश्वान्तं गोमन्तमा-

पशुं नरः” ऋ० १, ८३, ४ । अश्वे इव अश्वस्येव वा वति ।

२ हयसदृशे अव्य० । अश्वेन तुल्यं क्रिया वति । ३ हयवत्

क्रियातुल्यक्रियायाम् अव्य० । अश्वमर्हति वति । ४ हया-

ह्ये अव्य० । [नोहे सादिनि ।

अश्ववह पु० अश्वेन उह्यते वह-कर्मणि वा अच् । हये-

अश्ववार पु० अश्वं वारयति चु० ट-अण् उप० स० ।

हयनिवारके सादिनि “दुःखेन निश्चक्रसुरश्ववाराः”

माघः । खुल् । अश्ववारकः तत्रैव । ल्यु अश्ववारणोऽप्यत्र ।

अश्ववारलक्षणादिकसुक्तमश्वशस्त्रे यथा “ब्राह्मणान् श-

क्तिदानेन साम्ना चैव तु क्षत्वियान् । वैश्यं दण्डेन शब्देन

शूद्रं दण्डेन वाहयेत् । प्रत्युषे वाहयेद्विप्रं क्षत्रियं प्रहरे

गते । वैश्यं संन्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ।

सत्वं च त्रिविधं प्रोक्तसुत्तमाधममध्यमम् । उत्तमं चोपशा-

मेन साम्ना दण्डेन मध्यमम् । शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहये

दधमम्बुधः । सहजे निर्मले वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान् ।

शालिश्च द्विविधा प्रोक्ता बलदौर्बल्यसम्भवा । बलिष्ठो दुर्बल-

त्वेन दुर्बलोऽपि बलेन वा । छलेनोपाधिकायांश्च सत्वं

ज्ञात्वा च वाहयेत् । सार्द्रां सुकठिनां चैव पाषाणोदक-

संयुताम् । तृणकाष्ठसमायुक्तां रज्जुभूमिं तु वर्जयेत् । समां

च विपुलां चैव किञ्चित्पांशुसमन्विताम् । एकान्ते विजने

रस्ये रज्जुभूमिं तु कारयेत् । स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च

चित्तोत्सुकश्चलासनः । अस्थाने दण्डपाती योवाजी तस्य

न सिध्यति । प्रचलति यस्य कटिर्दुर्बलबाहुर्दण्डपातः । न

तस्य वाहनं वाजी दुर्लभं वाजिवाहितम् । दृढासनोऽथ
तत्त्वज्ञो जितसुष्टिर्निरालसः । अविरागी स्थिरश्चापि षडेते
वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समा-
सतः । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिताः । हेषिते
वलिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते
वा षट्सु दण्डं निपातयेत् । हेषिते ताडयेन्मूर्ध्नि जानुभ्यां
वलिते तथा । क्रुद्धे उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे ।
भीतं च ताडयेत्पश्चान्मुखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषं
च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितोवाजी
यावज्जीवं न सिध्यति । नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीव-
त्यसौ हयः । धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि मुनिभिर्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता । तृतीया पूर्ण-
कण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता । पञ्चमी चैव या धारा
निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा अयते
न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता ।
मुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । स्वेच्छया
त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा
स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः परि-
कीर्त्तिताः । पुष्पवन्ती च गोकर्णो हलोत्तुला तुला दृष्टा ।
नागखण्डी पुष्पधारी दुसुष्टी च रुतस्तनो । दिहस्ती चैक-
हस्ती च शुभगा शोभना मता । इत्येता द्वादश वल्गा
मुनिभिः परिकीर्त्तिताः । “आरूढकर्णमध्ये तु मनो
लज्जति वाजिनः” शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पशुतल्यं समादि-
शेत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुञ्जो नाप्यधोमुखः ।
न भवेत्स्तम्भगावस्तु स भवेदश्ववाहकः । स्थिरोरुः
स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासनः । दक्षिणादितुरङ्गस्य
चासने तु दृढः सदा । अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु
भयदायकाः । ग्रीष्मादिषु न वर्त्तव्यस्तुषु त्रिषु वाह-
नम् । हेमन्तादिषु वर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ।
प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले । धृतिसिद्धा-
तियोगेषु वासरे चन्द्रस्तर्ययोः । मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्ये
चैवोत्तरासु च । एवंविधे दिने सादी वाहान् संवाहयेत्
शुभे । रङ्गभूमौ च रेवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः । पुष्पधूपैः
प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्थथा । पकान्नैः पञ्चशब्दैश्च
प्रातःशुचिसुवाससा । रक्ताम्बरधरोभूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ।
“एकविंशतिवारंश्च ततः पर्याणयेद्भयम् । क्रोशमेकं तमारुह्य
नयेच्छिवां शनैः शनैः । वल्गाग्रहश्च कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव
च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।

खलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात् ।
नातिस्थूलं नाति दृशं न स्तब्धं नातिकर्कशम् । सप्ताङ्गुल-
प्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्बुधः । खलीनादिवु लोहेषु
धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि संप्रयो-
जयेत् । खलीनादौ तु धारासु यदा सुशिक्षितो हयः ।
तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभिः । शत-
हस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं सा-
दी सव्यं चैवापसव्यकम् । मण्डलं चतुरस्रं च गोमूत्रं चार्द्ध-
चन्द्रकम् । नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् ।
एवमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । य एवं वाहयेद्-
वाहं तस्य कष्टं न जायते । दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि
हरेद्भयम् । रहस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् ।
पूर्वोक्तेषु च देशेषु षट्सु देशेषु ताडयेत् । न जातु
सादिनान्यस्मिन् काले दोषशतैरपि । दस्यमानस्य
अशुश्रूय यो दोषः सादिदोषतः । जायते ऽसौ निरा-
कर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रविधानेन यः
सादी वाहयेद्भयान् । हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फल-
दायकाः । वाहनं यच्च दुष्टं च धूपलेपनमन्त्रकैः । तदहं
संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः कीर्त्तितं यथा । अस्थिभिर्दशनैश्चैव
दृकाणां च यथा बुधैः । विषमचक्रादंघ्राभिः धूमसंबद्ध
सर्पिषा । एलागुरुमदोसीरनागकेसरचन्दनैः । सर्जिका-
तैलसंयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विषलोहगदैलाभिस्तैला-
ज्यदधिचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजि-
नाम् । विलिप्य गोमयैः प्रातर्द्दिशीथे सर्वसन्धिषु । अष्टम्यां
च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति घूपिताः । काशीशं चन्दनं
कौतीसिद्धार्थमरिचानि च । सैन्धवं बड़वामूत्रं गोमूत्रं
कर्णजं मलम् । मुनिगुप्तानि पिष्टानि कणायाः सव-
चानि च । अङ्गुलं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि ।
अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति । कोपमोहं
भयं त्यक्त्वा वश्यः स्यात्सादिनोभ्यशम्” ।

अश्ववाह पु० अश्वं वाहयति चालयति वह-णिच्-अण् ।
अश्वचालके सादिनि । खलु । अश्ववाहकोऽप्यत । ल्यु
अश्ववाहनोऽप्यत पु० ।
अश्वविक्रयिन् त्रि० अश्वं विक्रेतुं शीलमस्य वि+क्री-
शीलार्थे इनि ईत० । हयविक्रयाजीविकायुक्ते त्रिका० ।
अश्वविद् पु० अश्वं हयहृदयं वेत्ति विद-क्विप् ईत० । १ नल-
न्दपतौ तस्याश्च हृदयज्ञता वर्णिता भा० व० प० ७२ अध्या० ।
यथा “नरुपणं प्रति बाहुकरूपस्य नलस्योक्तिः ‘बाहुकरुप-

वाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं
गृहाण पुरुषर्षभ ! । ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य-
गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ।
यथोक्तं त्वं गृहाणेदमन्नाणां हृदयं परम् । निक्षेपोमे-
ऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुकम् । अश्वं विन्दते विद-क्लिप् ।
२ अश्वलक्षरि लि० “परि णो अश्वमश्वविज्ञो मत्” ऋ०
६, ६१, ३ । “अश्वविद् अश्वस्य लक्ष्मकः” भा० ।

अश्ववैद्य पु० ६३० । घोटकचित्सके तच्चिकित्साप्रकारः ।

जयदत्तकतेऽश्वशास्त्रेऽवसेयः ।

अश्वशङ्कु पु० ६३० । १ अश्वबन्धनार्थे कीले । अश्वस्य शङ्कु-
रिव । २ दत्तपुत्रभेदे “चत्वारिंशद्दणोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत” । इत्युपक्रम्य “अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च
वीर्यवान्” भा० आ० प० ६० अध्या० ।

अश्वशाला स्त्री ६३० । हयस्यावे मन्दुरायां वाजिशाला-
याम् तत्करणविधिश्चाश्वशास्त्रे । यथा “प्रागुदक्प्रवणे
देशे वालुकाकाष्ठवर्जिते । चिताचैत्यविहीने च शालां
कुर्वीत परिण्डतः । सुशुष्का सा च कर्तव्या दुष्ट-
कीटाद्यसंयुता । शिशिरे स्थापयेद्देवं रेवन्तं पूजयेत्-
सदा । कार्यां लिहस्तविस्तीर्णां तालाख्यां पिण्डि-
का शुभा । शालाप्रमाणदीर्घा च तस्यां वासं प्रकल्प-
येत् । द्वौ हस्तावुच्छ्रे तस्या मानं चैवं प्रकीर्तितम् ।
कर्कन्धूकाष्ठदण्डं च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्बहिः” वालूका
पूरितं कार्यं संस्तृतं चत्वरं तथा । लुण्ठनाय च वाहा-
नां भवेच्चङ्क्रमणाय च” “जय० अश्व० शा० “दहति ते
गृहं कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्धः”
भा० व० प० १६७ अ० ।

अश्वशास्त्र न० अश्वलक्षणादिज्ञापकं शास्त्रम् । शालिहोत्रकते
हयलक्षणादिज्ञापके १ शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकते २ शास्त्रे च ।

अश्वशिरस् न० ६३० । १ वाजिमस्तके । अश्वस्य शिर इव शिरोऽस्य ॥
२ दानवभेदे अश्वशङ्कुशब्दे विवृतिः । “अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वः शङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनस्थस्य वेगवांश्चात्र
पञ्चमः । पञ्चते जजिरे राजन् ! वीर्यवन्तो महासुराः ।
कैकेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः” भा० आ० प०
६६ अध्या० । ३ हयशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, ताड्डमूर्त्तिधारण-
सक्तम्” भा० शा० प० ३४२ अध्या० “तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः
सर्षिमणास्तथा । नमस्कृत्य भगवते जग्मुर्देशान् यथे-
प्सितान् । गतेषु विदिवौकस्तु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् । तं देवो दर्शयामास

कृत्वा हयशिरोमहत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कण्डलु-
विदण्डष्टक् । व्यास उवाच । ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं
देवममितौजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां
हितकाम्यया । मूर्त्तां प्रणम्य वरदं तस्यौ प्राञ्जलिरभ्यतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं आवितस्तदा । श्रीभगवानुवाच ।
लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि । धाता
त्वं सर्वं भूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वय्यावेशितभारो-
ऽहं धृतिं प्राप्नुयाम्यथाङ्गसा । यदा च सुरकार्यन्ते
अविषह्यं भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्म-
ज्ञानदैशिकम् । एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्त्वैवान्तरधीयत” । “कप-
र्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते । विवस्वतेऽश्वशिरसे-
चतुर्मूर्त्तिधृते सदा” इति च तत्रैव ।

अश्वशृगालिका स्त्री अश्वशृगालयोर्वैरं द्वन्द्वात् वैरे वुन् ।

हयशृगालयोर्वैरे शब्दरत्ना० ।

अश्वशृङ्गा लि० अश्वैश्चन्द्रयति आह्लादयति चदि-णिच् रक्
३३० वेदे पृ० सुट् । हयेनाह्लादिकायां स्त्रियां “गोमघा-
जरित् अश्वशृङ्गाः” ऋ० ६, ३५, ४ । “अश्वशृङ्गाः
अश्वैराह्लादयन्त्यः” भा० ।

अश्वषड्गव न० अश्व+षट्के षड्गवच् । हयषट्के ।

अश्वसनि लि० अश्वं सनुते ददाति-सन-इन् ६३० ।
हयदायके । “यस्तेऽश्वसनिर्भक्षः” । यजु० ८, १२ ।
अनुसवनादि० ।

अश्वसा लि० सन-विट-ङा ६३० । हयदातरि । “गोषणिं
धियमश्वसां वाजसामुत” ऋ० ६, ५३, १० ।

अश्वसाद पु० अश्वं सादयति गमयति सद-गतौ णिच्-
अण् उप० स० । सादिनि ।

अश्वसादिन् पु० अश्वे सीदति सद-णिनि ७३० । सादिनि
(घोडसओयार) “प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी” रघुः ।

अश्वसेन पु० १ जिनपितृभेदे २ नृपभेदे यस्य पुत्रः सनत्कुमारः
कुरुक्षेत्रस्थे क्षुमतीनदीसमीपवासिनि तत्तकसुते ३ नागभेदे
च । “तत्तकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सानुचरावुभौ । कुरुक्षेत्रे च
वसतां नदीभिर्क्षुमतीमनु” भा० आ० प० ३ अध्या० । “अश्व-
सेनोऽभवत्तत्र तत्तकस्य सुतो बली । स तीक्ष्णमकरोद्यत्त्रं
मोक्षार्थं जातवेदसः” । भा० आ० प० ३२ अध्या०

अश्वसेननृपनन्दन पु० ७३० । सनत्कुमारे लिका० ।

अश्वस्तन लि० श्वोभवः श्वस्+श्वु-तट्च श्वस्तनः न० त० ।
परदिनास्थायिनि वर्त्तमानदिनमात्रभवे । “अश्वस्तनविधा-
नेन हर्त्तव्यं मनुर्व्रवीत्” मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अश्वस्तनिकं लि० अस्तनमस्तस्य मत्वर्थे ठन् न० त० ।
परदिनास्थायिधने वर्त्तमानदिनपर्याप्तधनसञ्चयकारिणि
गृहस्थभेदे “कुम्भलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव
वा । त्वहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” मनुः ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरस्तस्य मत्वर्थे क ।
हयस्तुतियुक्ते स्तुतभेदे तच्च स्तुतम्” ऋ० १, १६२ ।
मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्युचम् । २ तस्माध्ये होमजाते
च । “अश्वस्य वाऽआलभ्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय
सभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आ-
ज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं
मेधमेवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां
प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनाभ्यान्ना समर्धयति ।
अश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्व-
स्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं
प्रतिष्ठा समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होत-
व्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो
द्विपदा यदश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्
पुरुष उपरिष्ठात् पशूनधितिष्ठति प्रोङ्गशाश्वस्तोमीया
जुहोति” शत० ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ईत० । वाजिशालायाम् “अश्वस्थानात्
गजस्थानात् सङ्गमात् वल्मीकात् हृदात्” विष्णुध० पुरा० ।
अश्वहन पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । “दानवभेदे हरिश्चाश्व
हनुरैव वीरौ तावथ सृज्जिमौ” हरिवं० ३६ अध्या० ।
अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन-तृच् ईत० । १ करवीरे “वीजं
विङ्गङ्गाश्वहन्तोर्हरिरे वृहतीद्वयम्” सुश्रुतः । २ हय
नाशके लि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि-कर्त्तरि अच् ।
अश्वेन गतिमति “प्रत्यद्विर्यज्ञानामश्वहयो व रथानाम्”
ऋ० १०, २६, ५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्मणि
अच् । अश्वव्याये । “सृजन्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः”
ऋ० ८, ६६, २ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे
२ तदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा० ।

अश्वान्त पु० अश्वस्यान्तोव अच् समा० । देवसर्षपवृक्षे ।

अश्वान्ति पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभस्तुचकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे
ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १ शब्दसमूहे सच गणः अश्व, अश्वान् गण,
जर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २ फञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्वान् शङ्ख, शूद्रक, विद,

पुट, रोहिण, खजूर, खज्जार, वस्त, पिजूल भड्डिल,
भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकत, रामोद, क्षान्त, काश,
तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, अविष्ट, पविन्द,
पवित, गोमिन्, श्याम, धूम, धूमन्, वाग्मिन्, विश्वानर
कुट, शप (आत्वेये) । जन, जड, खड, योष, अर्ह,
कित, विशम्भ, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल
प्राच्य, धर्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत,
सुमनस् दुर्मनस्, मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्वेय (भरद्वाजे)
भरद्वाज, (आत्वेये) उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद,
शिव, खदिर अश्वादि ।

अश्वामघ लि० अश्वोमघं धनमस्य वेदे दीर्घः । “अश्वरूपधन
स्वामिनि ‘अश्वामघा गोमघा वा ऊवेम’” ऋ० ७, ०७१, १
अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद-णिच् घञ् ।
हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतना-
मानं खसुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्व-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ईत० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वआरूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।
अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह-अण् उप० स । हयवा-
हके, हयारोहणेन २ युद्धकर्त्तरि च । अश्वस्तन्मेद्रमिवारो-
होमूलमस्य । ३ अश्वगन्धायाम् स्त्री ।

अश्ववावतान पु० अश्वस्येवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा०
अपत्ये अञ् । आश्ववावतानः तद्गोत्रापत्ये वज्रपु गोप-
वना० न लुक् । आश्ववावतानाः । [गन्धार्वचे ॥

अश्ववारोहक पु० अश्वस्तन्मेद्रमिवारोहति खलु । अश्व-

अश्विवन् पु० द्विव० अश्वः सन्ति ययोः इति, अ-
श्विन्यां नक्षत्रे भवौ “सन्धिवेलाद्युत्तनक्षत्रेभ्यः पा०
अण् “नक्षत्रेभ्योवज्रलम्” पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक्, अश्वः उत्पत्तिः स्यात्तत्वेनास्त्यस्य इति वा ।
१ स्वर्गवैद्ययोः । “किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” भट्टिः
“वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः” मनुः । “त्वाङ्गी
तु सवितुर्भाष्या बडवारूपधारिणी । अस्त्यत महाभागा
सान्तरीक्षेऽश्विनावभौ” भा० आ० प० । “या वां कशा मधु-
मत्यश्विना सुन्दतावती” यजु० ७, २ । अश्वस्तश्चिह्नवर्त्तः
अस्त्यर्थे इति । “कपोलयोस्तथावत्तौ विद्योते वाजि-
नोर्यदि । तावाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ”
इत्युक्तलक्षणयोः २ हययोश्च द्विव० । ३ हययुक्ते लि० ।
स्त्रियां ङीप् । “गोमा अग्नेऽविमा अश्वी” ऋ० ४, २, ५ ।

अश्विनी स्त्री अश्वस्तदुत्तमाङ्गाकारोऽस्यस्य इति ङीप् ।
सप्तविंशतिधाविभक्ताराशिचक्रस्य प्रथमे भागे । अस्या-
स्तथाकारत्वमन्त्रेषाशब्दे उक्तम् । “अश्विनीमघमूलानां
गण्डा आद्यास्तिनाडिकाः” ज्यो० नक्षत्रपरत्वे न० ।
“पुष्याश्विहस्ता लघुः” ज्यो० अश्वया आकारोऽस्यस्याः इति
ङीप् । हयरूपधारिण्यां त्वष्टृसुतायां ३सवितुर्भा-
र्यायामरुणात्मजशब्दे २६६ पृ० विवृतिः ।

अश्विनीकुमार पु० द्वि० य० । सूर्येण त्वष्टृसुतायां संज्ञायां
बड़वारूपायासुत्पादितयोः स्वर्गद्वयोः तदुत्पत्तिकथा भा०
आ० प० ६६ अध्याये अश्विनीतनयपुत्रसुतादयोऽप्यत्र ।
अरुणात्मजशब्दे २६६ पृ० विवरणम् ।

अश्वीय न० अश्वानां समूहः क् । १ हयसमूहे । अश्वस्य हितम्
अपूपा० क् । २ हयहिते । पक्षे यत् । अश्वोऽप्युक्तार्थे ।
अश्वीरस न० अश्वानासुर इव मुख्यम् अश्वसमा० । मुख्ये हये ।
अष दीप्तौ अक० गतौ, ग्रहणे च सक० आ० उभ० सेट् ।
अप्रति ते आषीत् आषिष्ट ।

अषडक्षीण त्रि० न सन्ति षडक्षीणि ओलेन्द्रियाणि ग्राहकाणि
यत्र ख । तृतीयजनकर्णाश्रुते द्वाभ्यामेव कृते मन्त्रादौ ।
अषाढ(शाड) पु० अषाढ(शाड)या युक्ता पौर्णमासी अषाढी
(शाडी)सा यत्र मासे अण् वा ह्रस्वः । वैशाखादितस्तृतीये
चान्द्राषाढ(ड)मासे । अषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य प्रयो-
जनार्थे अण् । २ ब्रह्मचारिधार्थे दण्डे, तस्य हि अषाढ-
पौर्णमास्यां विहितकर्म्मप्रयोगित्वात् तथात्वम् पृ० ह्रस्वः ।
अषाढोऽप्युभयत्र । स्वार्थे कन् तत्रैव । सह क्त वेदे-
ओत्त्वाभावः पत्वञ्च न० त० । असोढे त्रि० “अषाढं
युत्सु पृतनासु पप्रिम्” यजु० ३४, २० । “अषाढाय
सहमानाय वेधसे” ऋ० २, २१, २ ।

अषाढा(डा) स्त्री षाढिः साहनं सह-णिच्+क्तिन् ढत्वम् अर्श
आद्यच् न० त० पृषो० वा शत्रं ङत्वञ्च । अश्विन्यवधिके
पूर्वादिके विंशे, उत्तरादिके एकविंशे च नक्षत्रे ।
अष्टकं न० अष्टौ अध्यायाः परिणामस्य अष्टन्+कन् ।
१ पाणिनेरष्टाध्यायीसूत्रे, प्रत्येकमष्टाध्यायात्मके २ ऋग्वे-
दांशभेदे च ३ अष्टसंख्यापरिमिते त्रि० “पैशुन्यं साहसं
द्रोहद्वेषां स्तयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोध-
जोऽपि गणोऽष्टकः” मनुः । “संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यत्वा
ध्ययनेषु” पा० उक्तेः ३ अष्टाष्टसाध्ययनेऽपि । अष्टकं वि-
दन्ति अधीयते वा “सूत्राच्च कोपधात्” पा० अध्येतवेदि-
तप्रत्ययस्य बाङ्गल्ये लुक् । अष्टकाः पाणिनेः ४ सूत्रा-

याध्यायिषु ब० व० । ५ अष्टसंख्यायाम् “ताराष्टकमिदं
पुण्यं भक्तिमान् यः पठेन्नरः” तन्त्रम् । गङ्गाष्टकं पठति
यः प्रयतः प्रभाते” वाल्मी० । [द्विकर्षत्वात्तथात्वम् ।
अष्टकर्ण पु० अष्टौ कर्णावस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रतिसुखं
अष्टकर्म्मन् अष्टौ कर्मावस्य । “आदाने च विसर्गे च
तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य
चेक्षणे । दण्डशुद्धोः सदा रक्तस्तेनाष्टगतिकोऽष्टपः”
उशनसोक्ताष्टविधकर्म्मयुक्ते ऋषतौ “अष्टकर्म्मा दिवं याति
राजा शक्राभिपूजितः” उश० । अष्टसतिकोऽप्यत्र “तत्त्वा-
दानं करादीनाम् । विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानम्
प्रैषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु । निषेधो दृष्टा-
दृष्टविरुद्धक्रियासु । अर्थवचनं कार्यसन्देहेन राजा-
ज्ञयैव तत्र नियमनम् । व्यवहारेक्षणं प्रजानाम्
णादिविप्रतिपत्तौ । दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्त
धनग्रहणम् । शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्राय-
श्चित्तसम्पादनमिति” कुल्लूकभट्टः । मेधातिथिस्तु । अ-
ष्टतारम्भः । कृतानुष्ठानम् । अनुष्ठितविशेषणम् ।
कर्म्मफलसंग्रहः । तथा सामदानभेददण्डाः । एत-
दष्टविधं कर्मेत्याह । अथवा “द्विषिः बणिक्पथः ।
दृष्टकसेतुवन्धनम् । दुर्गकरणम् कृतस्य संस्कारः नि-
र्णयः । हस्तिवन्धनम् । खनिखननम् । सैन्यनिवेश-
नम् । दारुणवनच्छेदनञ्चेत्याह” । तन्मूलन्तु अष्टवर्ग-
शब्दे वक्ष्यते ।

अष्टका स्त्री अश्वन्ति पितरोऽस्यां तिथौ अश-तकन् ।
“अष्टका पितृदैवत्ये” इत्यजादिपाठात् न इत्त्वम् ।
“अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम्” इत्युक्त-
लक्षणे १ सप्तम्यादिदिनत्रये, २ दिनत्रयसाध्ये कर्मभेदे च तच्चा-
श्वलायन गृ० दर्शितम् तदपि पौषमाघफाल्गुनानां कृष्ण
सप्तम्यादिषु कर्त्तव्यं तत्र प्रधानमष्टमी, सप्तम्यामारम्भः अष्टम्यां
कृत्यं नवम्यामन्यष्टकेति भेदः । “अमावास्या चतुर्दश्योः
पौर्णमास्याष्टकासु च” “अष्टकासु त्वहोरात्रसूत्रानासु च
रात्रिषु” इति च मनुः तच्च न पितृमातृदैवत्यम् अन्यदैवत्य-
मपि यथाह “पितृदानाय मूढे सूरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठाहि पूर्वा चैन्द्री हि भाष्यते । प्राजापत्या
द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी । आद्या पूर्वाः
सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा । शकैः कार्या
तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः वायु० पुरा० । मूढे
प्रधानस्थाने अमावस्या हि आश्विन्य प्रधानं कालः तद्वदिति

यावत् रघु० । पञ्चभावे स्थालीपाकेन कार्यं “अपि वा
स्थालीपाकं कुर्वीतेति” गोभिलः । एतद्विधानन्तु
“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्यात् यदाहुकल्पिकम् ।
अपयेत्तं सवत्सायास्तृणया गोः पयस्यतु” छन्दोग-
परिशि० । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अत-
एव । “पितरः सृह्यन्त्यद्रमष्टकासु मघासु च । तस्मा-
द्दद्यात् सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” शाता० ।
तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकलूकरणत्वेन शक्तानामवश्यकं,
सदेति श्रवणात् । “अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽ-
यनद्वयम्” । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि
वा” या० सू० । अत्रायं भेदः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपर-
पक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा” आश्व० सू० उक्तेः
समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा
अष्टका कार्येति । आग्रहायण्या ऊर्ध्वं तिसृष्वष्टकासु” सूत-
न्तरात्तथात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमा-
णमस्याः कन् । अजादिपाठा० टाप् पितृदैवत्ये इति
अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेत्वम् । ४ अष्टमीतिथिमात्रे
“अमावस्या गुरुहन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका
पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्येत्” मनुः एतद्विज्ञाया
स्त्रियामष्टिका अत इत्वम् ।

अष्टकाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयप्रोठे त्रिका० तानि
चाङ्गानि स्वात्म्यात्मसु हृत्कोषराद्रुर्गबलानि च । राज्या-
ङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि
अष्टकिकं त्रि० अष्टकाऽस्यस्य ब्रौह्मा० ठन् । अष्टकायुक्ते
अत्र वा इति अष्टकी । अत्रैवार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
अष्टकत्वस् अय्य० अष्टन्+क्रियाभ्याष्टत्तौ कत्वसुच् । अष्टधा-
भ्याष्टत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौकोणा अस्य । १ अष्टकोणयुक्तचेत्वे
तन्त्रोक्ते २ यन्त्रभेदे च “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मिति” तन्त्रम् “२ कुण्डभेदे अष्टकोणमथैशान्यामत्यन्तं च
भयप्रदम्” हेमा० व्र० ख० कुण्डप्र० । [क्रीते ।
अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीतः गवा० यत् । अष्टसंख्यानितेन
अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि० अच् । गवाष्टके
तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । “अष्टागवं धर्मं हल-
मिति” सूतिः ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण-अभ्यासे कर्मणि क । अष्ट-
भिर्गुण्यते अष्टाष्टत्ते । “मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगु-
णमत्ययम्” मनुः । “ददावष्टगुणैश्चैव तेषां तुष्टस्तु केशवः”

भा० व० प्र० ८२ अध्या० “ततश्चाष्टगुणं पार्थ ! प्राप्नुसे
धर्मसुत्तमम्” ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविध-
गुणयुक्ते २ ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ताः यथा अथा-
ष्टावत्तगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो-
मङ्गलमकार्पण्यमसृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः
न वाष्टावत्तगुणाः न स ब्राह्मणः” । अष्टाष्टत्तो गुणोऽस्य
ष्टौ अष्टशब्दस्य तदाष्टत्तपरता । ४ अष्टाष्टत्तगुणके पदार्थे
“अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं
मांसं मांसादष्टगुणं दूतम् । दूतादष्टगुणं तैलं मर्द्दयेन्न
तु खादयेद्” वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकत्वे गृहीतः दृष्टौ सुजर्थोलुप् ।
अष्टवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति संयूयाष्ट-
गृहीतं गृहीत्वा जुहूयात्” गोभि० अष्टगृहीतं केवलमेज-
णेनाष्टवारान् गृहीतम्” स० त० रघुनन्दनः ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा० त०
आत्वम् । (आटचक्षिण) १ संख्यायां २ तत्संख्येये च ।
“अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष० गौत० ।
तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्य-
हेतुवो दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता
अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तो-
न्नयनजातकर्मनामकरणाक्षप्राशनचौडोपनयनम् । चत्वारि
वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञाना-
मनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामितेष्टाष्टकान्तकापा-
र्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्राश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञ-
संस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावस्ययणं चातुर्मा-
स्यनिरुदपशुबन्धसौत्तमशीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टो-
मोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽष्टो-
र्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः ।
अथाष्टावत्तगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचम-
नायासोमङ्गलमकार्पण्यमसृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत्
संस्कारा नवाष्टावत्तगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं सालो-
क्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्य-
ष्टावत्तगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति
अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ० संहितायां तु चत्वा-
रिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराकृत
पाठस्तु उक्तीरीत्या समर्थितः ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे ।
“टिड्ढाणजिति” पा० सू० तयपोपहणात् स्त्रियां ङीप् ।

अष्टतयी । अवयवमात्रे तयप् । २ अष्टसंख्यायां न० ।
 अष्टतारिणी स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
 “तारा चोष्मा महोष्मा च वज्रा काली सरस्वती । कामे-
 श्वरी च चासृण्डा इत्यष्टौ तारिण्योमता” इत्युक्तास्तु तारा-
 दिषु अष्टषु तारिणीरूपदेवीमूर्तिषु ।
 अष्टतिका न० अष्टादशत्वं त्रिकम् । १ चतुर्विंशतिसंख्यायां तत्-
 २ संख्याते च “वैश्यस्याष्टतिकादवदात् सावित्रीपतनं भवेत्”
 मार्कण्डेय पु० । “अष्टतिकाश्चतुर्विंशतेः” म० त० रघु० ।
 अष्टत्व न० अष्टनां भावः त्व । अष्टसंख्यायाम् ।
 अष्टदंष्ट्र पु० ई० व० दानवभेदे “अष्टदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मेघनादी
 जलन्धमः” हरि० २२६ अ० ।
 अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपलककमले “लिखे-
 दंष्टदलं पद्मं भूतलकमभूषितम्” तन्त्रम् ।
 अष्टदिग् स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । पूर्वोऽग्नेय-
 दक्षिणैर्नैऋतपश्चिमवायव्योत्तरैश्चानीरूपास्तु अष्टसु दिक्षु ।
 “इन्द्रादीन् लोकपालांश्च अष्टदिक्षु च पूजयेत्” तन्त्रम् ।
 अष्टदिकरिणी स्त्री ब० व० अष्टदिक्षुस्थाः करिण्यः । “करिण्यो-
 ऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । तान्मकुरीं शुभ्रदन्ती
 चाङ्गना चाङ्गनावतीत्युक्तास्तु ऐरावतादीनां प्रियास्तु अष्टसु
 हस्तिनीषु इत्यमरः ।
 अष्टदिक्पाल पु० अष्टौ दिग्पालयन्ति पा-णिच्-अण्
 उप० स० । “इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशान रूपेषु
 अष्टसु दिक्पालेषु ।
 अष्टदिग्गज पु० ब० व० अष्टदिक्षुस्था गजाः । “ऐरावतः
 पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽङ्गनः । युष्मदलः सार्वभौमः
 सुप्रतीकश्च दिग्गजा” इत्युक्तेषु अष्टषु दिक्षु ऐरावतादिषु
 गजेषु एतत्संख्यामास्याङ्गजशब्दादसंख्यार्थकत्वम् ।
 अष्टद्रव्य न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “अश्वत्थो-
 दुम्बरश्चलन्यपोधसमिधस्तिलाः । सिद्धार्थपायसाज्यानि
 द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधा” इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टसु द्रव्येषु ।
 “विखादयुक्तैर्जुडयाच्चाष्टद्रव्यैर्दशांशतः” तन्त्रसा० ।
 अष्टधा अव्य० अष्टन्-प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे “भिन्न-
 प्रकृतिरष्टधा” गोता । “सुरदिपानामिव सासयोनि
 भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः” रघुः ।
 अष्टधातु पु० ब० व० अष्टौ धातवः कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
 “स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । शीसं लौहं
 रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इत्युक्तेषु अष्टसु स्वर्णादिषु
 सञ्चते तु रसवर्जिताः सप्तैव धातवोऽभिहिताः किन्तु रस-

निरूपणे “ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः”
 इत्युक्तेरष्टधातुताऽपि तस्याभियता “अष्टधातुमयप्रतिमा
 निर्माणे तु रसं विहाय पित्तलस्य ग्रहणम् “आरकूटं
 तथैव चेति” हेमा० भविष्योक्तेरिति भेदः ।
 अष्टन् त्रि० ब० व० अष्ट-व्याप्तौ कनिन् तुट् च । (आट) ? “संख्या-
 भेदे द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने” पा० निद्देशेन संख्यावाचक-
 मातस्य संख्यापरत्वनिर्णयात् । २ तत्संख्यान्विते च । “अष्टौ
 तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकास्या च
 गुरोर्वचनमौषधम्” स्मृतिः “निन्द्रास्वटास्तु चान्यास्तु
 स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत्” मनुः “अष्टानां लोकपालानां
 वपुर्धारयते नृपः” । “अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्
 निबोधत” इति च मनुः । दशविंशतिशब्दयोः परतः
 समासे आदन्तादेश अष्टादशः । अष्टाविंशतिः त्रिंशदादौ
 वा अष्टविंशत् अष्टाविंशत् अष्ट(ष्टा) चत्वारिंशत् अष्ट(ष्टा)
 पञ्चाशत् अष्ट(ष्टा)षष्टिः अष्ट(ष्टा)सप्ततिः अष्टाशीतिः
 अष्ट(ष्टा)नवतिः संख्याव्ययपूर्वकात् ततः बहुव्रीहौ डच् ।
 “निरष्टे अश्वशते” शत० ब्रा० सप्ताष्टानि अष्टानि ।
 अष्टपाद(द) पु० अष्टौ पादा अस्य वा अन्यलोपः ।
 १ शरभे तच्छब्दे तल्लक्षणम् २ लूतायाश्च हेम० ।
 अष्टपदिका स्त्री अष्टसु दिक्षु पादा अस्याः अन्यलोपः ङीप्
 पद्मावे संज्ञायां कन् ह्रस्वः । (हापरमालि) लतायाम् ।
 कनभावे । अष्टपदीत्यप्यत्र स्त्री ।
 अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाणुमस्य अण् द्विगोर्लुगनपत्ये
 पा० तस्य लुक् “ऊषण्विफलाकल्के वज्रमात्रे गुडात्
 पले” । सर्पिषोऽष्टपलं पक्ता मातां मन्दानलः पिबेत्”
 चक्रदत्तोक्ते एतभेदे” ।
 अष्टपुष्पी स्त्री अष्टनां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्णीत
 संज्ञकत्वात् द्विगुः । पुष्पाष्टके । “कदाचिर्दुन्यस्ताष्टपुष्पिकापा-
 तोत्पादितक्रोधेन” काद० अज्ञाताऽष्टपुष्पीति कन् । तत्रैव ।
 अष्टभुजा स्त्री अष्टौ भुजा अस्याः । देवी माहात्म्यास्य तृतीय-
 चरितदेवतायां महासरस्वत्यां तन्मूर्त्तेर्ध्यानशब्दे विवृतिः ।
 अष्टम त्रि० अष्टानां पूरणः ङट् मट् च । येन अष्टसंख्या पूर्यते
 तस्मिन् । “पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” “अष्टमं चायुषः स्थानमष्ट-
 मादष्टमं च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमुच्यते”
 ज्योतिः परा० “गर्भाष्टमेऽवदे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्”
 मनुः स्त्रियां ङीप् । “सौविष्टकृत्यष्टमी” आश्व० सिद्धिस्त
 संबन्धिनी अष्टमी आहुतिः” कर्क० । सा च चन्द्रस्याष्टम-
 कलाक्रियाकूटाधाररूपे तिथिभेदे” । “चतुर्दश्यष्टमी चैव

अभावस्या च पूर्वमा पर्वणागतानि राजेन्द्र ! रवि-
संक्रान्तिरेव च” “अष्ट्यां वलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्”
ध्रुवमु पुरा० । “अष्ट्याः शेषदण्डे च नवस्या आद्य एव
च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला”
ति०त०पुरा० । “अपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः” आश्व० ।

अष्टमकालिक वि० अष्टमः कालः भोजनेऽस्त्वस्य ठन् ।
सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि-
वानप्रस्थभेदे “नक्तं चान्नं समश्रीयाद्वा वाहृत्य शक्तितः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्वाद्याप्यष्टमकालिकः” मनुः । “सु-
निभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्” इत्युक्त्या
दिवसे वारद्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने सप्ताहार-
मतोऽत्र चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणिं मङ्गलम् शा०त० । “मृगराजो
वृषो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप
इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तेषु “लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो
गोर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम”
इत्युक्तेषु च अष्टसु द्वयेषु व०व० । अत्र कर्म० संज्ञा-
त्वान्न द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलवृत्त न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं वृत्तम् । चक्रोदत्तोक्ते
वृत्तभेदे “वचा कुष्ठं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
शारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पलीवृत्तमष्टमम् । मेघं वृत्तमिदं
सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधः कुमारी
बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च
मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम्” ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके
१ अष्टमस्थाने तत्त्वादिद्वादशभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च
इष्टकालेऽंशकलाविकलादिना सटीकतलग्नादिः । तदा-
नयनं यथा “पूर्व” न तं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशो-
रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रि
खण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनाकस्य भुक्त-
भोग्यांशसंगुणात् । खोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं
रवेस्त्वजेत् । इष्टनाडोपलेभ्यश्च गतगस्याक्षिजोदयात् । शेषं
खलप्राहतं भक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धशुद्धमे हीनयुक्
तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं
पलीकतात् । पूर्वपश्चात्तादन्यत् प्राग्वत्तद्दृश्यं भवेत् ।
सप्तदशे लग्ने जाया, तृथी, लग्नेनतृथीतः । षष्ठां-
शयुक् तनोःसन्धिरपे षष्ठांशयोजनात् । तयः स-
सन्धयोभावाः षष्ठांशेनैकयुक् सुखात् । अपे तयः

षडेवं ते भार्गवयुक्ताः परेऽपि षट्” । नील०ता० । स्वस्वदेशो-
दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु
मेघस्य २७८, वृषस्य २८६, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३
सिंहस्य २८६, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, वृश्चि-
कस्य २८६, धनुषः ३२३ मृगस्य ३२३, कुम्भस्य २८६,
मीनस्य २७८, पलानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदय-
मानं गृहीत्वा दशमभावानयनम् “खेटे भावसमे पूर्व
फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्वा-
परे फलम्” नील०ता० । “भुक्तं भोग्यं खेटकालान्न श्रुध्येत्
त्रिंशन्निष्ठा खोदयात् लवादिकम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तनुः
स्यात् रात्रौ लग्नं भार्गवयुक्ताद्भवेत् । खेटे सन्धिव्यान्तःस्थे
फलं तद्भावजं भवेत्” । नील०ता० । “अष्टमस्थाने च
चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्” “रन्ध्रायुर्द्वयोऽष्टमे” इति ।
ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । “मृत्तौ चिरन्तमं
द्रव्यं मृतिर्वित्तं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं मृतिर्नाशः
परीवादो मनोव्यथा” एतानि साधारणानि चिन्त्यानि
विशेषतस्तत्र ग्रहयोगाद्विष्टाद्युक्तं जातके यथा । “आयुः
स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः षष्ठान्त्यस्यः स्वल्पमायुस्तनोति ।
लग्नेशाढ्यश्चेदतिस्वल्पमेव दीर्घायुष्यं चाष्टमस्यः करोति ।
निघनतनुखभेगाः केन्द्रकोणतिलाभे १, २, ४, ५, ७, ८,
१०, ११, दधति हि विपुलायुर्भानुजोऽत्र प्रशस्तः ।
पनफरचतुरस्त्रे मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्त्य-
षष्ठे बलिष्ठाः । कमलकुसुदबन्धू मृत्युरन्ध्रान्तिमाख्ये विपदमय
धराजो द्विद्विषेऽष्टमस्यः । धनलयमय यच्छेच्छक्रतुल्ये बुधो-
ऽव्दे क्षितिगुणदशसंख्ये रोगभोगापचारौ । अरिष्टोच्छ्वास
निर्याणोच्छ्वासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्यमष्टमे
भावचिन्तने” जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-
विशेषात् फलमुक्तम् यथा “भौमेऽव्दपे क्रूरहते पत्न्या घातेऽव-
लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टद्विपदमे मृतिः । विपत्ति-
र्नरपालोऽत्र रिपुतस्करतोभयम् । तृथ्ये मातुः पित्रव्या
द्वा मातुर्लार्त्तिस्ततो गुरुः । लग्नेन्यहापतिसमापतयो
मृतीशास्त्रेदित्यशालिन इमे निघनप्रदाः स्युः । चेत् पाक-
रिष्टममये मृतिरेव तत्र सार्कं कुजे नृपभयं दिवसेऽव्दशेवे ।
सूर्ये मृशरिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज
गदाङ्गयं च रुग्णस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरहशा
कुजस्य रुग्णगदोषादि नाशस्थिते दग्धे बन्धुमृती विदे-
शतइति प्राङ्मुखे तादृशे । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ शुभं
नृपभयं रुजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते पीडाकरः

सूतः । भौमस्थानेऽधिकद्वजौ प्रहारो वा नृपाङ्गयम् ।
 आरे खस्ये चतुष्पाङ्गः पातोदुःखरजोऽसृजः । विताप
 गेज्यो धनहा यद्यवदेशः शुभेक्षितः । मन्दे द्यूने दुर्वचनाप-
 वादकलिभर्त्तनम् । पतिते च क्रूरदशाऽऽरेखशाले मृतिं
 वदेत् । कुजहृदास्थिते नाशः सौम्यदृष्ट्या शुभं वदेत् ।
 यत्तर्जं जन्मनि कुजः सोऽद्वलग्नपगोयदा । नग्नाधिपोनष्ट-
 दग्धोयोषिद्वादाः शुभान्विते । जन्मन्यष्टमगे जीवे साधि-
 व्याधिकलिः पृथुः । जयः शुक्रेक्षणादुक्तप्रत्युत्तरवशेन
 तु । भौमेऽन्यगे धने सूर्य्ये वादक्लेशं विनिर्दिशेत् । रिपु-
 गौत्वकलिभीतिः संख्ये कुजहतेऽद्वये । दग्धोजन्माङ्गपो-
 वर्षेऽष्टमोरोगकली दिशेत् । सूर्य्यद्वयोरधिकतो भौम-
 स्थाने गुरुर्हतः । पापैर्वादः स्फुटोऽप्येवं तादृशीन्दौ शनेः
 पदे । सूर्य्यद्वयोरधिकते चन्द्रे बुधपदे हते । क्रूरैर्विदेश-
 गमनं वादः स्वादिमनस्तता । मेघे सिंहे धनुःस्मारेऽद्वये-
 रन्ध्रे सिते भयम् । मृतौ मृतोशलग्नौ मृत्युदौ पाप-
 दग्धयुतौ । यत्तर्जं जन्मनि कुजः सोऽद्वलग्नपगोयदा ।
 बुधोर्वर्षपतिर्नष्टवलस्तत् न शोभनम् । सार्केशनौ भौमयुते-
 खाष्टस्ये वाहनाङ्गयम् । सार्केशनौ भौमेऽष्टमस्ये तु पतनं
 बाहनाद्वदेत् । सारेऽद्वये मृगे मृत्युश्चन्द्रेऽन्यारिमृतौ मृतिः ।
 उदिते मृतिसङ्गेषु निर्वले जीविते मृतिः । पुण्यसङ्गेश्वरः
 पुण्यसहसादष्टमोपगः । मृत्युष्टमेशपुण्येशोमृतिदः पाप-
 दग्धयुतः । सूर्य्यष्टमगतो राशिः पुण्यसङ्गानि नाथयुक् । अद्व-
 लग्नाष्टमर्त्तं तच्चेदित्यं स्यात्तदा मृतिः । पुण्यभं चाशुभाक्रा-
 न्तं मृतीशोऽन्यारिरन्ध्रगः । सुधेशोऽद्वपोवापि मृत्युं तत्
 विनिर्दिशेत् । सक्रूरे जन्मपे मृत्यौ मृतिश्चेदिन्विहार्कि
 युक् । भौमक्षुतेक्षणे तत् मृत्युः स्यादात्मघाततः । मन्दो-
 ऽष्टमोमृतीशेत्यशालान्मृत्युकरः सूतः । शुभेत्यशालात्
 सर्वेऽपि योगाः स्युः शुभदायकाः । सूर्य्यतिरन्ध्रपतिर्मन्दोऽष्टमो-
 ऽद्वलग्नपेन चेत् । इत्यशाली क्रूरदशा तत्कालं मृत्युदा-
 यकः, नील० ता० । [अष्टमुष्टिमिते परिमाणभेदे ।

अष्टमान न० अष्टौ सुष्टयः परिमाणमस्य । कुड्वरूपे
 अष्टमिका स्त्री वैद्यकोक्ते चतुस्तोलकपरिमाणे ।

अष्टमी स्त्री अष्टानां पूरणी । षोडशकलात्मकचन्द्रस्य अष्टम-
 कलाक्रियारूपायां स्वनामख्यातायां त्रिंशौ २ अष्टसंख्या-
 पूरण्याञ्च अष्टमशब्दे उदा० । अशू+क्त अष्ट संघातं
 व्याप्तिं वा माति मा-क गौरा० डीष् । कोटालतायाम् ।

अष्टमुष्टि पु० अष्टौ सुष्टयः परिमाणमस्य अण्-“द्विगोर्लुगिति”
 लुक् । कुड्विपरिमाणे “अष्टमुष्टिर्भवेत् कुड्विः कुड्वयोऽष्टौ

च पुष्कल” इति हेमाद्रिदानखण्डे परिभाषायां पुरा० ।
 अष्टमूर्त्ति पु० अष्टौ भूत्यादयो मूर्त्तयोऽस्य । “क्षितिर्जलं
 तथा तेजो वायुराकाशमेव च । यदार्कश्च तथा चन्द्रः
 मूर्त्तयोऽष्टौ पिनाकिनः” इत्युक्ताष्टमूर्त्तिधारिणि शिवे ।
 “महेश्वरेण यो राजन्नजीर्णो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तसत्सहते
 वीरोयुद्धे जरयितुं पुमान् । भा० व० अ० ४६ “अवेहि मां
 किङ्करमष्टमूर्त्तेः” रघुः । “स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः”
 “जग्राह ताम्बाङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः” इति च कुभा० ।
 क्षित्यादिमूर्त्तिभेदेन तस्य नामभेदः यथा सूर्यः क्षिति-
 मूर्त्तिः एवं भवोजलमूर्त्तिः रुद्रोऽग्निमूर्त्तिः । उद्योवायु-
 मूर्त्तिः भीम आकाशमूर्त्तिः पशुपतिर्यजमानमूर्त्तिः ।
 महादेवः सोममूर्त्तिः ईशान सूर्य्यमूर्त्तिः । एताएव
 तस्याष्टौ मूर्त्तयः शाकुन्तले वर्णिताः “या स्रष्टुः सृष्टि
 राद्या वहति विधिहृतं या हविर्या च होती ये द्वे कालं
 विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् । यामाहुः
 सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः
 प्रसन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः” । अष्टतन्वादयोऽ-
 स्यत् । कर्म० सञ्ज्ञात्वान्न द्विगुः । शिवस्य क्षित्यादिषु
 अष्टसु २ मूर्त्तिषु स्त्री व० व० ।

अष्टमूर्त्तिधर पु० अष्टधरः अष्टानां मूर्त्तीनां धरः ।
 शिवे “अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी” माघः “तद्व्याख्याने
 अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारः इति वदन् मङ्गिनाथः
 “दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति” सूत्रास्मरणेन भ्रान्तएव
 मूर्त्तीनां प्रकृते क्षित्यादिविशेष सञ्ज्ञावाचित्वात्
 कर्मधारयस्यैव तत् प्रसक्तेः त्रिलोकनाथइत्यादिवत्
 उत्तरद्विगुनैवोपपत्तौ तत्सूत्रसङ्कोचात्तुपपत्तेः इत्यलम्
 अष्टरत्नि त्रि० अष्टौ रत्नयः ऊर्द्धमानमस्य । बद्धसुष्ट्यष्टस्तो-
 न्माने “अष्टरत्निर्माहाबाहुर्व्यूहोरक्तः सुदुर्जयः” भा०
 क० प० ७२ अध्या० ।

अष्टलोहक न० व० व० कर्म० सञ्ज्ञात्वान्न द्विगुः । “सुवर्णं रजतं
 ताम्रं सीसकं कान्तिकं तथा । वङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं
 लौहान्यष्टौ इमानि तु” इत्युक्तेषु अष्टसु धातुषु ।

अष्टवर्ग पु० अष्टानामराक्षरव्यादीनां वर्गो यत् । ज्योतिषोक्ते
 रेखाविशेषेण शुभाशुभसूचके चक्रभेदे यथा । “जन्मकाल-
 गृहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् । “स्वादिनकत् शुभदः
 क्षितिपक्षसमुद्रनगादिकपञ्चगतो १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११,
 १२ विभावरिभर्त्तुस्त्रयङ्गदशेशगतो ३, ६, १०, ११, १२, १३
 कुजाद्रविवत्, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ सोमसुतात्तिश-

रत्तु नवादिषु यातः, ३, ५, ६, ८, १०, ११, १२, देवगुरोर्विष-
यत्तु नवेशगतो, ५, ६, ८, ११, १२, अथ सुरारिगुरोः समयाचल-
भास्करयातः, ६, ७, १२, तीक्ष्णमरीचिस्तदादि भास्करवत्,
१, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नगृहात्त्रिजताङ्गदशा-
दिषु यातः, ३, ४, ६, १०, ११, १२ । रविरेखाः । ४८ । चन्द्रः
शुभोऽर्कात्त्रिकालाद्विदन्तावलाशाशिवस्थः, ३, ६, ७, ८, १०,
११, ततः स्वात्कुरामर्तुगवाशाशिवस्थः, १, ३, ६, ७, १०, ११,
जमाजादक्षिवक्त्रोषधुगोदिगीशेष, २, ३, ५, ६, ८, १०, ११,
य ज्ञात् कुरामाव्वाणागदन्तावलाशाशिवस्थः, १, ३, ४, ५,
७, ८, १०, ११, जीवात् कुट्वे दशैलेभकाठाशिवस्थो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ शुक्रात्त्रिवेदेषु लघुहाशाशिवस्थः,
३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, तीक्ष्णशुद्धेहोद्गवाद्रामवाणत्तु शम्भु-
स्थित, ३, ५, ६, ११, उदयाद्व्यवाहर्त्तुकाठाशिवस्थः, ३, ६,
१०, ११, चन्द्ररेखाः । ४९ । 'कृजोऽर्काच्चुभो वज्रिवा-
णत्तुदिक्षम्भुगो, ३, ५, ६, १०, ११, ज्येन्दुतोरामकालेशग,
३, ६, ११, स्ततः स्वात् कुट्वे दसुन्यष्टदिक्षम्भुगः, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, स्यान्निशानाथपुत्रादुगुणेष्वङ्गद्वयोपयातः ।
३, ५, ६, ११, ततो जीवतः कालकाठाशिवार्कोपयातो, ६,
१०, ११, १२, अथ देवारिपूज्यादनेहोगजेशार्कसंस्थः, ६, ८,
११, १२, ततः सूर्यपुत्रात् कुवेदागनागमहाशाशिवस्थो,
१, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्षम्भु-
यातः । १, ३, ६, १०, ११, कुजरेखाः ३८ । बुधोऽर्कतः
शरत्तुगोशिवार्कगो, ५, ६, ८, ११, १२, अथ चन्द्रतो द्विवे-
दकालमागदिक्षम्भुगोपगः । २, ४, ६, ८, १०, ११, भूमि-
जात्कुट्वे कृतागनागगोदशेशग, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, स्त-
तः स्वतः कुवज्रिपञ्चपडनवादिकेषुगः, १, ३, ५, ६, ८, १०,
११, १२, वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्यगो, ६, ८, ११, १२, अथ
शुक्रतः कुवाङ्गवज्रिवेदपञ्चनागगोशिवेषुगः, १, २, ३, ४, ५, ८, ९,
११, पङ्क्तुतः कुट्वे कृतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ, १, २, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, लग्नतः क्षितिद्विवेदकालमागदिक्षिवे-
षुगः । १, २, ४, ६, ८, १०, ११, बुधरेखाः । ५५ । सुरराजगुरुः
शुभदोरवितः कुयमानलवेदनगादिकपञ्चगतो, १, २, ३, ४, ७,
८, ९, १०, ११, अथ विधोर्विशराचलगोशिवगो, २, ५, ७, ८,
११, वसुधातनयात् कुयमाव्निगदशेशगतो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, अथ बुधात् क्षितियुग्मकतेषुरसमहदिग्गि-
रिशोपग । १, २, ४, ५, ६, ८, १०, ११, स्तदनु स्वतएकयमानल-
वारिधिपर्वतनागदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०,
११, अथ सिताद्व्यमपञ्चरसमहदिक्षिवगो, २, ५, ६, ८,

१० ११, रविनन्दनतोदहनेषुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२,
स्वथ लग्नगृहात् कुयमाव्निधशरत्तुनगमहदिगिरिशोप-
गतः । १, २, ४, ५, ६, ७, ८, १०, ११, गुरुरेखाः,
५, ६, 'भृगुः शुभोरवेर्गजेशसूर्यगो, ८, ११, १२, अथ चन्द्र-
तः, ज्ञमादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कगः, १, २, ३, ४, ५, ८,
९' ११, १२, कुजात्त्रिवेदकालगोशिवार्कगो, ३, ४, ६,
८, ११, १२, अथ बुधात्त्रिकालरम्भुरुद्रसंस्थितः, ३,
६, ८, ११, गुरोः शराष्टरम्भुदिङ्महेशग, स्ततः ५,
८, ९, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकाष्टरम्भुदिक्षिवोपगः । १,
२, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाव्निपञ्चनाग-
गोदशेशगो, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नतः कुप-
ञ्चकाष्टगोशिवस्थितः शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११,
शुक्ररेखाः, ५, १, 'शुभः पङ्कुरर्कात् यमाम्भोधिशैलाष्ट-
दिक्षम्भुग, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोसामका-
लेशगतः, ३, ६, १२, ज्ञमासुतावज्रिवाणत्तुकाठाशिवार्को-
पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, अथ ज्ञतः कालदन्ताव-
लादिस्थितः ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतोवाणकाले-
शमार्कगण्डयात, ५, ६, ११, २२, स्ततोदैत्यपूज्यादनेहः
शिवार्कोपयातः । ६, ११, १२, स्वतोवीतिहोत्रेषुकालेशया-
त, ३, ५, ६, ११, स्ततोलग्नतः ज्ञमागुणाम्भोधिषड्दि-
क्षम्भुगस्थितः । १, २, ४, ६, १०, ११, शनिरेखाः,
३८, । 'राहुः शुभोऽर्काद्भुजवज्रिवेदसुरम्भुगो, २, ३, ४,
६, ८, अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग, १, ३, ४, ६, स्ततः
कुजावज्रिवाणाङ्गरम्भुगतो, ३, ५, ६, ८, अथ बुधाच्छ-
शिपक्षवज्रिवाणरम्भुग, १, २, ३, ५, ८, स्ततो जीवाव्य-
वाहवेदाङ्गरम्भुग, ३, ४, ६, ८, स्ततः शुक्रात् पक्षवज्रि-
वाणरम्भुगत, २, ३, ५, ८, स्ततः सौरात् पक्षवाणत्तुग,
२, ५, ६, स्ततः स्वतः शशिवेदवाणरिपुरम्भुगो, १, ४, ५, ६, ८,
अथ लग्नादेदरम्भुदिगुद्रसूर्यगतः, ४, ८, १०, ११, १२ ।
राहुरेखाः, ३८ । सूर्यादेकविचतः सप्ताष्टदशैकादशेषु, १,
२, ४, ७, ८, १० ११, सोमान्निषड्दशैकादशेषु, ३,
६, १०, ११, भौमान्निषड्दशैकादशेषु, ३, ५, ६,
११, बुधात् षड्दशैकादशेषु, ६, ८, ९, १०, ११, गुरोः
पञ्चषड्दशैकादशेषु, ५, ६, ११, १२, शुक्रात् षड्दशैकादश-
ेषु, ६, ११, १२, शनेस्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३, ५, ८, १०,
११, लग्नादेकविचतः षड्दशैकादशेषु, १, ३, ४, ६, १०,
११, लग्नरेखाः ३८ । इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विधे-
षादधिकफलविपाकं जन्मना तत्र दद्युः । उपचयगृह-

मितस्त्रोच्चगाः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृह्णीचारातिभे नेष्टसम्पत् ।
यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके । तावती द्विगुणी-
कृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टा-
भ्यन्तरविन्दुवः । अष्टाभिस्तु समं यत् तत्समं परिकीर्त्ति-
तम् । रेखा ग्रहाच्छुभे देया विन्दुवस्त्वितरत्न तु । रेखाविन्दु
समानौ चेत् समस्तत्वं निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं
तद्विन्दोरथाशुभम् । श्रीरानन्दस्तथा श्रेयोभोगो राज्यं
भवेत्तथा । मलिनोऽथ विपक्षैव हानिर्भूत्युर्भवेत्तथा ।
द्वारादिरेखा द्वारादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां
वत्सरोज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात्
दिनं चतुर्षु विन्दुषु । इत्यष्टवर्गः । “अष्टवर्ग-
शुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नभश्चरैः । गोचरस्यैस्तद-
प्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः । व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां
क्षुरकर्मणि । अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।
सततं दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् ।
भावफलं प्रथमार्द्धे दृष्टफलान्यर्द्धभुक्तेषु” ज्यो० त० ।
अष्टानामकचटतपयशानां वर्गः । ज्योतिषादौ शुभाशुभ-
ज्ञापनाय विशेषरूपेण अष्टधा विभक्तौ २४वर्गसमूहभेदेषु
यथा स्वरवर्णाः १६ । अष्टवर्गः, कादयोभावसानाः पञ्चपञ्चा-
त्मकाः कवर्गादयः ५ । यरलवाः ४यवर्गः । शषसहा ४शवर्गः
इत्येवमष्टौ कल्पिताः । तेषां विभागक्रमेण संख्याभेदः ।
“वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरैस्ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवे-
त्तस्य गथा भागैस्तु कल्पना” केरलम् । “स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय
परवर्गेणान्वितं सप्ततट्” इति ज्योति० । तन्त्रोक्ते
मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थं अष्टवर्गाद्यनुसारेण ३ पक्षिमार्ज्ज-
राष्टवर्गे च । यथा आगमकल्पद्रुमे “इदानीं वर्ग-
चक्रस्य विधानमभिधीयते । मन्त्रग्रामविशोधार्थं नामा-
द्यक्षरपूर्वकम् । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य वर्गानष्टौ
लिखेत्ततः । पक्षिमार्ज्जारपञ्चास्यश्चानः सर्पाखुदन्तिनः ।
मेषः क्रमादकारादि वसुवर्गाश्रिता इमे । साध्यसाधकयोः
प्रीतिर्ज्ञातव्या जातितः सदा” । बृहच्छ्रीक्रमे “वर्णशुद्धिं समा-
साद्य मन्त्रं दद्याद्गुरुत्तमः । अष्टवर्गः पक्षिणोच्चोयो
मार्ज्जारश्च कवर्गकः । चवर्गश्च तथा सिंहवर्गश्चैव कुक्कुरः ।
तवर्गो नाग इत्युक्तो मूषिकश्च पवर्गकः । यवर्गश्च गजोच्चोयः
शवर्गश्चैव मेषकः । पक्षिभुजगयोच्चैरं तथा च गज-
सिंहयोः । मार्ज्जारमूषिकयोश्चैव तथा कक्कुरमेषयोः ।
भुजङ्गसिंहयो मैत्री मेषमूषिकयोस्तथा । लोकादन्यच्च विज्ञेयं
व्यवहारप्रयोगतः” इति तन्त्रसा० । “जीवकर्षभकौ भेदे

काकल्याद्विष्टद्विके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्वैरिति” वैद्यकोक्ते
४जीविका द्यष्टद्वये । “रात्रामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयान्तदुगुणं भिषक् । मेदाजीव-
ककाकोलीवृद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति । वरोविदार्यश्चगन्धा
वारणीश्च क्रमात् जिपेत्” वैद्य० । नीतिवेदिनां वर्द्धनीये
पूर्वगभेदे च । “क्षपिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुङ्करवन्धनम् ।
खन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं
साधु ऋद्धये परिवर्द्धयेत्” नीतिः ।

अष्टविध न० अष्ट विधाः प्रकारा अस्य । राज्याङ्गाष्टप्रकारे
कर्मणि तच्च अष्टकर्मशब्दे दर्शितम् । “कृत्स्नं चाष्टविधं
कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः” मनुः ।
सुश्रुतोक्ते विषयविशेषविषये छेद्यादौ अष्टप्रकारे शल्यकर्मणि
तानि च यथा “छेद्यभेद्यलेख्यवेध्यैष्याहार्यस्त्राव्यसीव्य-
रूपाणि । तेषां विषयविशेषा अपि तत्रैव दर्शिता यथा ।
“छेद्या भगन्दरपन्थिः स्त्रीश्लिक्स्तिलकालकः । ब्रणवर्त्मावुदा-
न्यशश्मकीलोऽस्थि मांसगम् ॥ शल्यं जतुमणिर्मांससंघातो
गलशुण्डिका । स्त्रायुमांससिराकोथो वल्मीकं शतपोनकः ॥
अध्रुषश्चोपदंशाश्च मांसकन्द्यधिमांसकः । भेद्या विद्रधयोऽ-
न्यत्र सर्जजादपन्थयस्तयः ॥ आदितो ये विसर्पाश्च दृढयः
सविदारिकाः । प्रमेहपिडकाशोफस्तनरोगावमन्थकाः ।
कुम्भीकानुशयीनाद्यो वृन्दौ पुष्करिकालजी । प्रायशः
क्षुद्ररोगाश्च सुपुष्टौ तालुदन्तजौ ॥ तण्डिकेरी गिलायुश्च
पूर्वं ये च प्रपाकिणः । वस्तिस्तथाश्मरोहेतोर्भेदोका ये
च केचन ॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलाससुपजिह्वा-
का । भेदोजो दन्तवैदर्भी अन्यवर्त्माधिजिह्विका ॥ अ-
र्शांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोन्नतिस्तथा । वेध्याः सिरा
बद्धविधा मूत्रवृद्धिर्द्विकोदरम् ॥ एष्या नाद्यः संशल्याश्च
ब्रणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्याः शर्करास्तिष्ठो दन्तक-
र्णमलाश्मरी ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचितं गुदे ।
स्त्राव्या विद्रधयः पञ्च भवेयुः पर्वजादृते ॥ कुष्ठाव
वायुं सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः । पाल्यामयाः स्त्री-
पदानि विषजुष्टञ्च शोणितम् ॥ अर्ब्बुदानि विसर्पाश्च
अन्ययश्चादितस्तु ये । त्वयस्त्वयश्चोपदंशाः स्तनरोगा वि-
दारिका ॥ शौषिरो गलशालूकम् कण्ठकाः क्षमिदन्तकः ।
दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादोदन्तपुष्पुटः ॥ पिच्छासृक्कफ-
जाश्चैष्याः क्षुद्ररोगाश्च भूरिशः । सीव्या भेदः समुत्थाश्च
मिच्छाः सुलिखिता गदाः ॥ सद्योव्रणाश्च ये चैव चलस-
न्धिव्यपाश्रयाः । न चाराग्निविषैर्जुष्टा न वा मारुतवा-

हिनः ॥ नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥
पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि
यतोऽमूनि पाचयेयुर्दृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्यु-
स्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा य-
थास्थितम् ॥ सीव्येत् सूत्रमेण सूत्रेण वल्केनाश्लक्तकस्य
वा । शण्जलौमसूत्राभ्यां स्नाया वालेन वा पुनः । मू-
र्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्देह्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां
वापि सीव्येद्वा तुलसेवनीम् । ऋजुपन्थिमयो वापि यथायो
गमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् ।
आयता त्र्यङ्गुला त्र्यङ्गुला मांसले वापि पूजिता ॥ धनु-
र्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः
सूचोस्तोक्ष्णायाः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्प-
वृन्तामपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकटे वा सूचीं
कर्मणि पातयेत् । दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकटेऽव-
लुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छ्रं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् ।
प्रियङ्ग्वज्जनयद्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्वकीफल-
चूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं
बद्धाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन
प्रकीर्तितम् ॥

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि
चतुर्मुखस्य प्रतिसुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवणा-
दयोऽप्यत्र ॥

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् ।
“अष्टनः कपाले हविषि” वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु
संस्कृते पुराडाशादौ “आग्नेयोऽष्टाकपालः पुराडाशो
भवति” । “अष्टाकपालाः मध्ये पुरोडाशा भवन्ति”
इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १ अष्टाक्षरयुक्तपादके
अनुष्टुप्जातिके वर्णवृत्तभेदे । “अष्टाक्षरा वै गायत्री” श्रुतिः
गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्विपादरूपत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धम् । २ वक्त्रनामके मात्वाष्टतविशेषे विषम-
वृत्ते । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमोमतः । प्रयोगे प्रायिकं
प्राङ्गः केऽप्येतद्वक्तृलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप्तिरित्युच्यते
तस्याष्टाक्षरता कृता” ऋन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्र-
त्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १ योग
विशेषे “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०” । यमोनियम-
सासनञ्च प्रजाणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा
च ध्यानं साङ्गं समाधिना । अष्टाङ्गन्याङ्गरेतानि
योगिनां योगसिद्धये इति’ पुरा० । एतेषां लक्षणं
अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । “जानुभ्याञ्च तथा पङ्ग्रां
पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामो-
ऽष्टाङ्गैरित” इत्युक्तलक्षणे २ प्रणामे “आपः क्षीरं
कुशाम् च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धा-
र्यकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः” इत्यष्टव्यघटिते ३ पूजोप-
करणेऽर्घे, “आपः क्षीरं कुशाम्पाणि घृतं मधु तथा दधि ।
रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग
एष वा अर्घो भानवे परिकीर्तितः” काशीख० उक्ते ४ अष्ट-
द्रव्यात्मके सूत्रार्घे ५ शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ
अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । “ईशल्याद्यष्टाङ्गके आयु-
र्वेदे यथा “तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा
भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरण-
तन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १ शल्यं
नाम विविधवृत्तकाष्ठपापाणपांशुलोहलोटास्थिबालनख-
पूयास्त्रावान्तर्गम्यशल्योद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षारान्निप्रणिधान
व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २ शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजलुगतानां
रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुप-
शमनार्थम् ॥ ३ कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्कृतानां
व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोथोन्मादापस्मारकुष्ठमेहा-
दीनामुपशमनार्थम् ॥ ४ भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वय-
क्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मव-
लिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५ कौमारभृत्यं नाम
कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्था-
नाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६ अगदतन्त्रं नाम
सर्पकीटलूताष्टशिकमूषिकादिदष्टविषव्यङ्गनाथं विविधविष
संयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥ ७ रसायनतन्त्रं नाम
वयःस्थापनमायुर्मेधावलकरं रोगप्रहरणसमर्थञ्च ॥ ८ वा-
जीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाध्यायनं
प्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमसावायु-
र्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते” सुश्रुतः ॥ कर्म० संज्ञात्वाच्च
द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० व० व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० “पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरी-
तकी । सर्षपाः सयवाः सर्षिर्धूपनं ज्वरनाशनम्” इति
चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमैथुन न० कर्म० । “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणम्
गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव
च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः” दक्षोक्ते
स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु । यदभावे ब्रह्मचर्यम् ।

अष्टाङ्गयोग पु० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्य-
ष्टाङ्गे योगे स च अङ्गसहितोदरितः तन्त्रसारे ।
“ऐक्यं जीवात्मनोराज्ययोगं योगविशारदाः । तव स्नेहात्
समाख्याता योगविज्ञकरास्तु ये । कामक्रोधलोभमोह-
मदमात्सर्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेतान्निर्जित्य योगिनो-
योगमाप्नुयुः । यमनियमावासनं प्राणायामस्ततः परम् ।
प्रत्याहारो धारणाख्यं ध्यानं सार्द्धं समाधिना । योगा-
ङ्गान्याहरेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्ज्वलम् । क्षमा धृति-
र्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपःसन्तोष आस्तिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च
जपोऽस्तम् । दर्शते नियमाः प्रोक्तायोगशास्त्रविशारदैः ।
आसनानि आसनशब्दे वक्ष्यन्ते । “इड्याकर्षयेद्वायुं बाह्यं
षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुष्षष्टात् मा-
त्रया । सुषुम्णा मध्यगं, सत्यगद्वाविंशन्मात्रया शनैः ।
नाड्या पिङ्गला चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं
प्राज्ञैर्योगशास्त्रविशारदाः । भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन
समाचरेत् । मात्वावृत्तिक्रमैश्चैव सत्यगद्वादश षोडश ।
जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः । तदपेतं
निगर्भञ्च प्राणायामं परं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः पुंसोदेह
स्वेदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कस्यसंयुक्तो भूमित्यागः परो-
मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते” इन्द्रि-
याणां विचरतां विषयेषु निरर्गलम् । बलादाहरणं
तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूस्सीमनी
लिङ्गनाभिषु । हृदयोवाकण्ठदेशे तु लम्बिकायां तथा
नसि । भ्रुमध्ये मस्तके मुर्ध्नि द्वादशान्ते यथाविधि । धारणं
प्राणमरुतोधारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा
चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यान-
मिहोच्यते । समत्वभावनं नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
समाधिमाहर्षमुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं
देवि कामादिरिषुनाशनम्” । पात० सू० तु अन्यथोक्तम् ।
अष्टाङ्गावलोहिका स्त्री कर्म० “कट्कलं पौष्करं शङ्खी व्योमं
मासश्च कारवी । स्तब्धवूर्णकतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ।
एषावलोहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् । हिक्काश्वासं

च कासश्च कण्ठरोगं नियच्छति । जर्जरगन्धहरणे उष्णे
स्वेदादिकर्मणि । विरोध्य णे मधु त्यक्त्वा कार्या स्यादार्द्र-
जैरसैः” । चक्रदत्तोक्तेऽवलेहभेदे ।

अष्टादश त्रि० अष्टादशानां पूरणः ङट् स्त्रियां ङीप् अष्टा-
दशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा
अष्टादशन् । १ (आटारो) संख्यायाम् २ तत्संख्याते च
त्रि० । “विद्या ह्यष्टादशैव तु” विष्णुपु० “अगाहताष्टा-
दशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्” नैष०
“अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः” भा० आ० प० ।
अष्टादशधान्य न० व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । अष्टादशविधेषु
धान्येषु । तानि च यथा । “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गु-
कुलोत्थकाः । माषा सुक्लामसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ।
गवेधुकाश्च नीवारा आदक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीन-
काश्चैव धान्यान् अष्टादशैव तु हेमा० दा० ख० स्त० पु० ।
धान्यानि, ग्रीहयः, गवेधुकाः, कसेरकाः । नीवाराः
आरण्यग्रीहयः सतीनका, बर्तुलकलायाः । चीनकाः
षट्कविशेषाः । निष्पावाः शिखीभेदाः । हेमा० ।

अष्टादशपरिशिष्टा स्त्री व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
यूपादिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु “परिशिष्टाश्च
संख्याता अष्टादश शृणुष्व ताः । यूपलक्षणं ऋगलक्षणं
प्रतिष्ठानुवाकसंख्याचरणव्यूहश्चाङ्गकल्पस्तुतानि परिषद-
सूत्र्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोच्छशास्त्रं क्रतुसंख्या-
निगमा यज्ञपार्श्व होतकम् । व्रतञ्च प्रसवोत्थाश्च कूर्म-
लक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु द्वात्रिंशति
संख्याया” हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

अष्टादशपुराण न० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । ब्राह्मादिषु
अष्टादशसु पुराणेषु “ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा
तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं
प्रोक्तं भविष्यन्नवमन्तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं
तथा । वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यम् अष्टदशं तथा । मातृस्यञ्च गारु-
डञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा” हेमा० दा० ख० वरा० पु० ।

अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजायस्याः । देवीमाहात्म्यस्य द्वि-
तीयचरितदेवतायां महालक्ष्म्यां तन्मूर्त्तिध्यानशब्दे वक्ष्यते
अष्टादशविद्या स्त्री व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । वेदा-
दिषु अष्टादशसु विद्यासु । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमां-
सान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याह्येताश्चत-
र्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्याहृष्टादशैव तु” हेमा० व० ख०
विष्णुरा० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिक्षादीनिषट्
इति अष्टादशसंख्यापूर्तिः ।

अष्टादशविवादपद न० व० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । कणा-
दानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च मनुनोक्तानि
यथा “तेषामाद्यष्टादशं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय
च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च
व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ।
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहस-
ञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुं धर्मा विभागश्च द्यूत-
माह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह” ।

अष्टादशस्रुतिकारिन् पु० व० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । विष्णु
प्रभृतिषु अष्टादशसु स्रुतिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दक्षः
संवत्स व्यासहारिताः । शातातपोर्वशिष्ठश्च यमापस्तम्ब
गौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्रुतिकारिणः । हेमा०
दा० ख० वृहन्मनुः ।

अष्टादशाङ्ग पुं न० अष्टादश अङ्गानि यत् । वैद्यक-
प्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं
चक्रदत्तेन । “दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरा-
लभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टा-
दशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः । कासहृद्ग्रहपाश्वा-
र्त्तिश्चासहिष्कावसीहरः । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधश्च-
तित्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्रीप्रलापकसनारु-
चिदाहमोहश्चासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥ सुस्त-
पपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफलाधन्वयासश्च नी-
लीकम्पिक्तकं विष्टत् । किराततित्तकं पाठाबलाकटुक-
रोहिणी । मधूकं पिप्पलीमूलं सुस्ताद्यो गण उच्यते ।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातमुत् । पित्तोत्तरे सन्नि-
पाते हितञ्चोक्तं मनोषिभिः । मन्यास्तम्भे उरोघाते उरः-
पार्श्वशिरोग्रहे” ३ । अन्यविधमप्यन्यतोक्तं विस्तरान्न तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु० व० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । तन्त्रो-
क्तेषु आसनादिषु अष्टादशरूपचारेषु यथा “आसनं
स्वागतं पाद्यमर्घ्यं माचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च
भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावन्नञ्च
तर्पणम् । माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टा-
दशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्” तन्त्रसारः ।

अष्टादशोपपुराण न० व० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः ।

सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्यान्युप
पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं
नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारैण तु
भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्म्मार्ख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससीक्तमाश्वथं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं
चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालि-
काह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्वार्थस-
ञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टा-
दशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं
पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० ।
अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । “इन्द्रश्चन्द्रः
काशकृत्स्नापिशिली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा
जयन्त्यादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्र
प्रवर्त्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पुं न० व० व० अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्कावस्य दृत्तौ
संख्या शब्दस्य वीष्मार्थत्वाङ्गीकारः आत्त्वम् अर्द्धर्चादिः ।
१ शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २ स्वर्णे । आव-
र्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” कुमा० । “अचेष्टाताष्टापदभूमिरेणुः”
माघः । उपचारात् स्वर्णमयेऽपि “अष्टापदेन बलवान् राजा
वज्रधरोपमः” इति हरिवंशः ३ शरभे ४ लूतायाञ्च पु० ।
तयोरष्टपदत्वात् । अष्टं यथा स्यात्तथा पद्यते । ५ क्रमौ ।
अष्टसु दिक्षु आपद्यते ईकीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते ।
आ+पद-अप् ३त० । अणिमाद्यष्टसिद्धियुक्तान्ते ७ कैलासे पु० ।

अष्टापाद्य लि० अष्टभिरापद्यते गुरयते आ+पद-कर्मणि
यत् । अष्टभिर्गुणनीये “अष्टापाद्यम् शूद्रस्य स्त्रिये भवति
किल्बिषम्” मनुः ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा० त० आदन्ता-
देशः । (आटाइस) १ संख्याभेदे २ तत्संख्यान्विते च । विंश-
च्छब्देन समासे तत्रैव “अष्टाविंशद्दिनम्” ऋगुः ज्यो० ।
पूरणे डट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां
ङीप् । पूरणे तमप् अष्टाविंशतितमः । तत्रैवार्थे लि० ।

अष्टाविंशतितत्त्व न० अष्टविंशतौस्थानेषु तत्त्वतत्त्वज्ञानं यतः ।
रघुनन्दनभट्टाचार्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्था-
नेषु तत्त्वज्ञापके स्रुतिनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन
प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मलिन्नुचे दायभागे संस्कारे
शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते,
दुर्गात्मवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडाभगवनोत्-
सर्गे वृषोत्सर्गत्रये व्रते । प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे

वास्तुयज्ञके । दीक्षायामाङ्गिके कृत्ये चेत्ये श्रीपुरोक्षमे ।
सामन्त्राङ्गे यजुःत्राङ्गे श्रुद्धव्यविचारणे । इत्यष्टाविंशति-
स्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” । [आष्टकोणादयोऽप्यत्र ।
अष्टार त्रि० अष्टौ अरा इव कोणा यस्य । अष्टकोणे । अष्टा-
अष्टारचक्रवत् पु० अष्टारमष्टकोणं चक्रमस्यस्य मतुप् मस्य
वः । अष्टकोणचक्रधारके जिनभेदे ।

अष्टाल पु० घोटकदेशभेदे अश्वशब्दे विवृतिः ।

अष्टावक्र पु० अष्टकत्वोवक्रः वृत्तौ संख्यां सुजर्थपरा पृ० दीर्घः ।
अपिभेदे स च उद्दालकशिष्यकहोदपुत्रः । तदुत्पत्तिकथा भा०
व० १३२ अ० । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाक्षा
कहोड इति विश्रुतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घं
कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पर्यचरत् स शिष्य-
स्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः । तस्मै प्रादात् सद्य
एव श्रुतञ्च भार्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् । तस्यां
गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच ।
सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यग्विप्रव-
र्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्वशास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि
तव प्रसादात् । इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः
सम्यग्विप्रवर्त्तते । उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं
कोपादुदरस्यं शशाप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि
तस्माद्वक्रो भविताऽस्यष्टकत्वः । स वै तथा वक्र एवाभ्य-
जायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः” । सचाष्टावक्रसंहिताकारी
अष्टावक्रोच न० अष्टावक्रमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ख । भा०
व० प० १३२ अध्यायमारभ्य अध्यायत्रयात्मक
ग्रन्थभेदे यत्र वादेन वन्दिनं जित्वाऽष्टावक्रेण वन्दिपरा-
जितं तेनैव जलेनिमज्जितं पितरं कहोडनामानं मुनिं सो-
चयामास तेन प्रसन्नेन पित्रा तस्याष्टवक्रतादूरीकरणेन सौम्या-
कारता कर्ततेति वर्णितम् ।

अष्टि स्त्री अस्थते भूमौ क्षिप्यते अस्-क्तिन् पृषो० पत्वम् ।
(आटि) इति ख्याते १बीजे, २षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे
च । “अष्ट्यष्टी ततः स्मृते” वृ० २० । अक्ष-व्याप्तौ-
क्तिन् । ३व्याप्तौ । अश-करणे क्तिन् । ४भोगसाधने देहे
“शतशरदोया युष्मान् न जरदष्टिर्यथासम्” यजु० ३४, ५२ ।
जरती आष्टः शरीरं यस्य “वेददी० अष्टेः षोडशाक्षरपा-
दत्वेन तत्संस्थासाभ्यात् ५षोडशसंख्यायां दैतत्संख्येये च ।
“समाद्रिपञ्चाङ्गदिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टिदिनान्तराले ।
इति सुद्ध० चि० फलाभ्यन्तरस्यास्थितुल्यकठिनांशवाची
तु यकारमध्यः अष्टिशब्द एव ज्यायान् अस्थितुल्यतया तस्या-

ष्ठित्वम् । तकारयुक्तः पाठस्तु असमीचीनः । रसमयस्य त्वग-
ष्ठादेरभावात् फलमेव रसं पिबतेति” भाग० टी० श्रीधरः ।

अष्टु स्त्री अक्ष्यते चाल्यतेऽनया अक्ष-करणे ड्रन् । १प्रतोदे
“शुनमद्रासुदिङ्गय” ऋ० ४, ५७, ४ । “अष्टांप्रतोदम्” भा०
२रथचक्रावयवभेदे च । “अष्टां पूषा शिथिरास्तु सुदरीडजत्”
ऋ० ६, ५८, २ । “अष्टामारामिति” भा० ।

अष्टीला स्त्री अष्टिस्तत्तुल्यकठिनांशानं रा-क रस्य लः
दीर्घः “आध्मापयन् वस्तिगृहं रुद्धा वातश्चलोन्नताम्” ।
कुर्यात्तीव्रार्त्तिमधीलां मूलस्य मार्गरोधिनीमिति वैद्यकोक्त-
लक्षणयुक्ते वातजन्ये १व्याधिभेदे । २मूत्राघातरोगभेदे सुश्रुतः
तल्लक्षणादि तत्र यथा “अथातो मूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं
व्याख्यास्यामः वातकुण्डलिकाठीला वातवस्तिस्तथैव च”
द्वादशभेदानभिधाय लक्षितं यथा “शकण्मार्गस्य वस्तेषु वायु-
रन्तरमाश्रितः । अष्टीलावदुधनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुत्तमम् ।
विण्मूलानिलसङ्गश्च तत्राध्मानं च जायते । वेदना
जायते वस्तौ वाताठीलेति तां विदुः” । ३वर्त्तुलाकारे
पाषाणखण्डे च । तदाकारत्वेन वाताठीलाया अपि तथा-
त्वम् “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाठीलेव संहता” भा० आ०
प० ११५ अध्या० । मूत्राघाते क्लीवत्वमपि भेदनं दीपनं
हृद्यमानाहाठीलमुत्तमम्” सुश्रुतः ।

अष्टीवत् पु० नास्ति अतिशयितमस्थि यस्मिन् मतुप् पृषो०
नि० । (आंटु) इति ख्याते जानूर्ध्वीः सन्निस्थाने ।
अष्टीवन्तौ परिकुत्तौ च देहे” ऋ० ७, ५०, २, जरभ्यां
ते अष्टीवङ्गां पाष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम्” अथ० १०, १६३, ४,
अस्य जरूपूर्वपदत्वे इन्द्रे १अदन्ता जर्वधीवं न० ।
“चत्वार्यर्ध्वधीवानि” शत० ब्रा० । २ष्टीवङ्गिन्ने त्रि० ।

अस दीप्तौ अक० ग्रहणे गतौ च सक० भ्रादि० उभ० सेट् । असति ते
आसीत् आसिष्ट । “लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः” कुमा० ।

अस विद्यमानतायाम् अदा० अक० पर० सेट् । अस्ति स्तः
सन्ति असि स्थःस्य अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्युः । अस्तु
स्ताम् सन्तु एधि-असानि । आसीत् । अस्य असावधातुके
भादेशः । तेन भूधातुवद्वृत्तम् । विद्यमानता च काल
संबन्धधारणं तदुक्तं हरिणा “आत्मानमात्मना विश्वदस्ती-
व्यवदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः”
“अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” कुमा० यज्ञावहासार्थम
सत्कृतोऽसि गीता” “प्रपन्नोऽस्मि स्वैरन्तरितरसमहानन्दनिर-
ताम्” श्यामास्तवः । “स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायो-
ऽभिधायकः” फणिभा० “स्यातामसित्वे मित्वे च सहज

प्राकृतावपि" माघः कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो बराः" मनुः "दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेवाहं जात नासमिति" गीता । सन् सन्तौ सन्तः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" छा० उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति-पद्यते" मनुः । "नासतो विद्यततेऽभावो नाभावो विद्यते सतः" गीता स्त्रियां ङीप् "सतो सतो योगविष्टदेहा" कुमा० "सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनो हरिः वि+अति+व्यतिहारे परस्परमेकरूपेण स्थितौ "अन्यो व्यतिस्ते तु समापि धर्मः" भट्टिः ।

अस चोपे दिवा० पर० सक० सेट् । अस्ति अस्तेत् अस्तु अस्तुत् अस्तुत् आस । असिता-अस्ता असिष्यति । अस्तु अस्तमानः अस्तः । असितुम्-अस्तुम् । अस्तित्वा-अस्ता अभ्यस्य, निरस्य "आरे अस्मद्द्वयं हेलो अस्तु" । ऋ० १, ११४, ४, "दस्यवे हेतिमस्यार्थम्" ऋ० १, १०३, ३, अति-अतिदूरक्षेपणे "बहुभिश्चैकमत्यस्य चैकेन च बहून् जनान्" भा० अत्यस्तः पा० । वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने "व्यत्यस्तपाणिना कार्यं सुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः "व्यत्या-स्यञ्चलयोगतः" सृतिः अधि-आरोपे आरोपश्च अतस्मिन् तद्वुद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्च आद्यार्थे "अप्रत्यक्षेऽपि ह्यत्राकाशे बालास्तलमलिनतादध्यस्यन्ति" "आह कोऽयमध्यासो नाम" उच्यते सृतिरूपः परत्वपूर्वदृष्टावभासः" शा० भा० । अनु-पश्चात् सह वा क्षेपणे अन्वस्तः । "सुञ्जमेखला वल्कलेनान्वस्ता भवति" शत० ब्रा० । अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसंस्था मतिः" मालतीमा० "किमित्यपास्याभरणानि यौवने" कुमा० । अभि-अभ्यादृष्टौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता मजाः" कुमा० "अभ्यासेन तु कोन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते" गीता । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघुः । अव-अवक्षेपे "तामवास्ततो गच्छति च सृजम्" शत० ब्रा० समन्तात्क्षेपे "तामवास्तत्यागच्छति सुदम्" शत० ब्रा० उद्-ऊर्ध्वोत्क्षेपणे "पुच्छसुदस्यति" सि० कौ० । परि+उद् भिन्नतया बोधने । "प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्र-धानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यतोत्तरपदेन नञ्" मीमां० यथा आङ्गादौ पर्युदस्तकालोरात्रादिः "अमावास्यायां पितृभ्योदद्यात्" "रात्रौ आङ्गं न कुर्वीते" व्युत्पत्त्येकवाक्य-तया रात्रौतरामावास्यायां आङ्गं कुर्वीतेति हि बोधः तत्र रात्रिः पर्युदस्ता एवमन्यत्रापि परितःक्षेपणे च "अन्याः सर्वे पर्युदस्ता ऋषिधिरनिवेशने" भा० स० प० । वि+

उद्-निवारणे । "चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महा-वने" "रामा० त्वन्त हेतुनतीत्येतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च" । भा० स० प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्तस्तद्वहिरु-पास्यति चमसेषु" कात्या० १०, ५, नि-अर्पणे "न मद्भिधे न्यस्यति भारमग्रम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता स्थानभिदा स्मरेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु" रघुः । उच्चारणपूर्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीतया ध्याने च । "आदादृष्यादिकन्यासः करगुह्यस्ततः परम् । अङ्गुलि-व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् । उप+नि+वाचारम्भणे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्" अमरः । प्रथमप्रयोगे च "भूतमप्यनुपन्यस्तं पूर्वं भावेदितं न चेत् । हीयते व्यवहारेण" सृतिः "स तु तत्र विशेष दुर्लभः सदुपन्यस्यति कल्पवर्त्म यः" किरा० सन्+नि त्यागे "ब्रीडादसं देवसुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः" कुमा० विहितकर्मणां विधानेन त्यागे च "दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यस्ये-दन्तुणो द्विजः" मनुः । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्माणि" गीता । निस्-निर्-निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "निष्ठीवति ध्रुव निरसने" पा० धातुपा० "निरस्तः परावसुः तृणनि-रसने भवदेवः" निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" माघः "निरास मृङ्गं कुपितेव पद्मिनी" भट्टिः "कणदलिकुलनूपुरा निरासे" किरा० । त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-दितम्" अमरः ।

परा-निराकारणे "एतेन खण्डनकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता० परि-परावर्त्तनेन स्थापने "सुखेन पर्यस्तविलोचनेन" कुमा० । "पर्यस्तन्निह निचयः सहस्रसंख्याम्" किरा० । अर्पणे च "ताम्रौष्ठपर्यस्तस्य च स्मितस्य" कुमा० । वि-परि-वैप-रीत्ये, परिवर्त्तने आन्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे वि-पर्यस्येते" शत० ब्रा० । "संशयविपर्ययासनिवारणेनेति" चिन्ता० "विपर्ययासितदर्शनैः" बौद्धका० ।

प्र-प्रक्षेपे "असु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्" मनुः "अग्नौ प्रास्ताद्धतिः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते" गीता । अनु-प्र-आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः प्रति-प्रतिरूपक्षेपणे । "तद्यथाऽहिर्निर्लयणी वल्मीके मृता प्र-त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विग्रहवाक्यम् तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

तथात्वम् विभागे “विव्याम वेदान् यस्मात् स तस्मात्
व्यास इति स्मृतः” भा० आ० प० । पारावारेति व्यस्तं समस्तं
विपरीतञ्च” सि० कौ० । व्यस्तः “व्यस्तरात्रिन्द्वस्य ते”
कुमा० पृथक्करणे एवैकशः प्रयोगे व्यस्तः “व्यस्तसम-
स्तमहाव्याहृतिहोमे” भवदेव । निवारणे च “व्यस्तनु-
दत्यां शिशिरैः पयोभिः” भट्टिः । विक्षेपे “व्यस्तास्तारा-
गणाद्व” भा० ।

वि-नि-अपेक्षे। “विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता” सि० सु० “विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम्” भट्टिः ।

सम्-संचेपे “समासेन निबोधत” पुरा० समस्या । संचिप्यन्यसने
यथा पीतम् अम्बरमिति समुदायस्य पीताम्बर इति
संचेपेण प्रयोगः समासः । “सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा सह सम-
स्यते” वार्त्ति० । “समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थबोध-
कत्वं बह्व्रीहित्वमिति सारमञ्जरी । ‘समासः षड्विधो बधैः’
हरिः साकल्ये च समस्तम् ‘ज्ञानमस्ति समस्तस्य देवीमा०
‘व्यस्तसमस्त महाव्याहृति होमे विनि०’ भवदे०
संयोजने च समस्य सम्पादयत गुणैरिमां” किरा० ।

असंयत लि० न० त० । बन्धनशून्ये “असंयतोऽपि मोक्षार्थी”
काद० । असंयतः अवज्ञः अकारे विष्णौ भक्तश्च ।

असंयुक्त लि० विरोधे न० त० । १ वियुक्ते । २ व्यङ्ग्यनवर्णा-
मिश्रिते व्यङ्ग्यनवर्णे ३ द्रव्यान्तरैरसंयुक्ते च ।

असंयुत लि० न० त० । संयुतभिन्ने “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तः-
स्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठप्रमादुर-
संयुतम्” पा० शिखा ।

असंयोग पु० अभावे न० त० । १ संयोगाभावे न० ब० । २ सं-
योगशून्ये लि० । संयोगः क्रियाजन्यः द्रव्याश्रयगुणविशेषः
हल्वर्णयोरचाऽव्यवधानञ्च । “असंयोगोपधात्” पा० ।

असंलग्न लि० न० त० । १ संलग्नभिन्ने विभक्ते २ असंबन्धे च ।

असंवृत लि० न संवृतः । १ अनावृते “नासंवृतमुखः कुर्यात्-
क्षुतं जिह्वां तथैव च” स्मृतिः “संवृतं संवरणम् न० ७ व० ।
अत्यन्तावरणे २ नरकभेदे न० “यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे
यश्चोपदिशति व्रतम् । सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव
गच्छति” मनुः ।

असंशय पु० अभावे न० त० । १ सन्देहाभावे न० ब० ।

२ सन्देहशून्ये “असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्याम-
भिलाषि मे मनः” शकु० सन्देहश्च एकस्मिन् धर्माणि विरुद्ध
कोटिद्वयज्ञानम् यथा पर्वतो वल्लिमानुनवा दहनतदभाव-
रूपविरुद्धकोटिद्वयमेकस्मिन् पर्वते धर्माणि ज्ञायते “स्थानुः

पुरुषो वेत्यत्र अस्थानुत्वस्य पुरुषत्वव्याप्यतावच्छेदकतया
गृहीतधर्म्म कत्वेन विरुद्धत्वात्तथात्वमिति वेदः ३ निश्चये च
असंशय लि० नास्ति संशयः सम्यक् श्रवणं यत्र । सम्यक्-
श्रवणयोग्ये दूरदेशादौ । “असंशये चैव गुरोर्न किञ्चि-
दपि कीर्त्तयेत्” मनुः ।

असंक्षिप्त लि० न० त० । संक्षेपशून्ये १ विभक्ते २ असङ्गते च ।

असंसर्ग पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे । न० त० ।

२ संसर्गशून्ये निस्सम्बन्धे ।

असंसर्गा ग्रह पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्याग्रहः ।

मीमांसकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि ज्ञानद्वयस्यापि प्रभु-
त्तिजनकताप्रयोजके परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे । विस्तरः
असत्ख्यातिशब्दे अख्यातिपक्षनिरूपणे ५ ३ २ पृष्ठे दृश्यः ।

असंसृष्ट लि० न० त० । १ संसर्गरहिते । संसर्गश्च द्रव्ययोः
सम्बन्धः धननोरेकत्वं द्रव्ये विभागानन्तरं समुदायस्वामित्व-
सम्पादनञ्च “विभक्तोयः पुनः पित्वा भ्राता चैकत्वं सं-
स्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते
वृह० उक्तेः । संसृष्टं द्रव्यमस्यास्ति अर्था० अच संसृष्टः ।
इति संसृष्टी च विभानन्तरमेकत्वं द्रव्येऽन्येन सह सम्बन्धवान्
तद्विन्नः असंसृष्टः असंसृष्टी च “अन्योदर्थस्तु संसृष्टो-
नान्योदर्थधनं हरेत् असंसृष्टश्चपि चादद्यात् संसृष्टोनान्य-
माहजः” या० सू० । “तस्माद्विमक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्गति
पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीति” मिता० ।

असंस्कृत लि० सम्+कृ-क्त सुट् न० त० । १ गुणान्तराधान
मनीते २ अपरिष्कृते ३ गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च ॥
असंस्कृतः सुतो ज्येष्ठोनापरो वेदपारगः” स्मृतिः “असं-
स्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वमंस्कृतैः” या० सू० ।
व्याकरणसंस्कारशून्ये ४ अपशब्दे पु० “संस्कारोहि सतो
गुणान्तराधानम् सच लौकिकालौकिकहेतुकः । तत्र यथा
गर्भाधानादिना अलौकिकेन हेतुना देहः संस्क्रियते तत्-
संस्काराच्च तदभिमानी देही । एवं ज्ञानाचमनादिनाऽपि ।
लौकिकेन तु पाकादिना द्रव्यान्तरयोगेन वा अन्नादौ गुणा-
न्तरमाधीयते अतएव संस्कृतं भक्ष्याः इति पा० सूत्रे-
भक्ष्यस्य दध्याद्युपसेकेन संस्कार उक्तः । शरावे संस्कृतः
शावावः सक्तुः दग्नि संस्कृतः दाधिकः रूपः” सि० कौ० ।

असंस्तुत लि० न० त० । १ अपरिचिते । “प्रेयानप्यसंस्तुत
इव परित्यक्तः” काद० । २ सम्यगस्तुते च ।

असंस्थित लि० न० त० । १ अप्रते परलोकं प्रति अप्रस्थिते
“असंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत्” शत० ब्रा० २ असंस्थिते

अवस्थितभिन्ने ३ चले च । “गच्छति पुरः शरीरं धावति पञ्चादसंस्थितं चेतः” इति शकु० ।

असंहतं वि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन-क्त न०त० । १संघातमनापन्ने २असंलने “सर्वतस्त्रिष्टुतं पञ्चाष्टतं वा बज्रलमयुग्मसंहतं प्रागप्यं मलमाच्छादयन्” गोभि० “असंहतमसंलग्नम्” सं०त० रघु० । सांख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तन्मते हि प्रकृत्यादेः शय्यागृहादिवत् संहत्यैव (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंहतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य सां०भा० “विवादासदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च “परार्थं संहत्य कारित्वादिति” सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्यायव्यवसाधारणम् । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धभावे बुद्धिदृष्ट्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यार्थक्रियेति । संहतपरार्थत्वात् सां०सू०भा० “अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिध्यति” ।

असक्तत्वं अव्य० न सकृत् न०त० । पौनःपुन्ये । “असक्तदेकरथेन तरस्विना” रघुः “अन्याद्येनासक्तज्ञैतान् गुणैश्च परिनोदयेत्” “असक्तदुर्गर्भासेषु वासं जन्म च दारुणम्” इति च मनुः । “आवृत्तिरसक्तदुपदेशात्” शा०सू० ।

असक्तं वि० सन्ज-क्त न०त० । १आसक्तिशून्ये २फलाभिलाषशून्ये च “असक्तः सुखमन्वभूद्” इति रघुः । “कुर्यात् विद्वांस्तथाऽसक्तः” इति गोता “असक्तमारुधयतो यथा यथम्” किरा० । [सक्तिशून्ये

असक्त्य (क्ति) वि० नास्ति सक्ति यस्य वा टच् समा० ।

असक्ता स्त्री सम्+क्रम-विट् पु० समोऽन्तलोपः न०त० । संक्रान्तर्या स्त्रियाम् । “न रूपं पिन्वतमसक्राम्” ऋ०६, ६, ३, ८, असक्रामसक्रमणीम्” निरु० ।

असखि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असगोत्रं वि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य सः । भिन्नगोत्रे “असगोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि” स्मृतिः पक्षे न सादेशः । असमानगोत्रः “असमानगोत्रार्षेणीम् भार्यां विन्देत्” स्मृतिः ।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० संकल्पाभावे । न०ब० । संकल्पशून्ये वि० ।

असङ्कसुक वि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असङ्कुलं वि० न सङ्कुलः । १परस्परविरोधे । २ग्रामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असङ्क्रान्तमास पु० न संक्रान्तः न राश्यन्तरं प्राप्नोर्विद्यमानं चान्द्रमासे । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते रवि सङ्क्रमणशून्ये मलमासे । “असङ्क्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्तः” विवरणमधिमासशब्दे १३१ पु० ।

असङ्क्षेप पु० अभावे न०त० । १संक्षेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संक्षेपशून्ये विस्तीर्णे वि० ।

असङ्ख्यं वि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्ताशून्ये ।

“प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः” भाषः । [संख्यान्विते च असङ्ख्यातं वि० सम्-ख्या-क्त न०त० । १इयत्ताशून्ये २बहु-असङ्ख्येयं वि० संख्यातुमशक्यः ३इयत्तारहिते २विष्णौ पु० “असंख्येयोऽप्रमेयात्मा” विष्णुस० संख्याहर्भेदादिन विद्यते इत्यसंख्येयः भा० ।

असङ्गं पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो-विषयैर्यस्य २पुरुषे जीवे तस्य सर्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । “असङ्गोऽयं पुरुषः” सां०सू० । ३सम्बन्धशून्ये ४प्रतिबन्धशून्ये च वि० । “असङ्गमद्विष्वपि सारवत्तया” रघुः । [३असंबन्धे ४सङ्गतिशून्ये च ।

असङ्गतं वि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये असङ्गति स्त्री अभावे न०त० । १सङ्गत्यभावे । सङ्गतिश्च “सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो हेतुः सङ्गतिः, जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा” दोषित्युक्ता सा च षोढा तदुक्तमभियुक्तैः “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वम् षोढा सङ्गतिरिष्यते” इति व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन । “निर्दिष्टोपपादकत्वस्योद्घातत्वम्” चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापदं कदभिहितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्यापि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । असरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करवत् । निर्वाहकं कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वमिति यावत् एकं कार्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य-

कारित्वम् प्रसङ्गत्वन्तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम्
 “सूतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग” इति प्रवादेऽपि सूतत्वम-
 नन्तराभिधानप्रयोजकसङ्गतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं च प्रसङ्ग
 लक्षणोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्तदन्यत्वं तेन ततोऽपि
 प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभः” इति न्यायमतम् । वेदान्तिमते
 तु सङ्गतिस्तिविधा “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
 स्तिविधा। शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम्” ।
 शास्त्रप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यमर्थमवगम्य
 शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च तिस्रः सङ्गतय
 ज्ञातुं शक्यन्ते इति तदर्थः । तत्र “शास्त्रं ब्रह्मविचा-
 राख्यमध्यायाः सुसुतविधाः । समन्वयाविरोधौ द्वौ
 साधनं च फलं तथा” ब्रह्मविचारख्यशास्त्रस्य प्रथमेना-
 ध्यायेन समन्वयः, (सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्-
 पर्येणावधारणम्) प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन अविरोधः ।
 तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम् । इत्येवमध्यायार्थाः
 एवमेषां प्रतिपाद्यसङ्ख्या षोडशपादप्रतिपाद्यानर्थानभि-
 धाय । “जहत्वा सङ्गतीस्त्रिस्रो यासावान्तरसङ्गतीः तत
 आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाः । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्त
 युक्तिं वीक्ष्य परे नये । पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि
 योजयेत्” इति वेदा०न्या०मा० अवान्तरसङ्गतिस्त्वे-
 कधा । आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रसाङ्गिकसङ्गतिरित्ये-
 वमादि । उदाहृतञ्च तत्रैव तद्यथा प्रथमाधि-
 करणे ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।
 तत्र युक्तिः ब्रह्मणः संदिग्धत्वमुक्तिः । द्वितीयाधि-
 करणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति
 पूर्वपक्षः तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगद्विषयत्वादि । तदु-
 भयमवलोक्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत् । संदिग्धत्वा-
 द्ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्म-
 णोलक्षणत्वाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य संदि-
 ग्धत्वं विचार्यत्वं वेत्याक्षेपसंगतिः । दृष्टान्तप्रत्युदा-
 हरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते । यथा संदिग्धत्व
 हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्मादन्यनिष्ठत्व
 हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसंगतिः । यथा
 विचार्यत्वे हेतुर्नास्ति न तथा लक्षणसङ्गावहेतुं प-
 श्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्यु-
 दाहरणसंगती सर्वत्र सुलभे पूर्वाधिकरणसिद्धान्त
 इवोत्तराधिकरणपूर्वपक्षे हेतुमत्त्वसाम्यस्योत्तराधिकरण-
 सिद्धान्ते हेतुमत्त्ववैलक्षण्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितं

शक्यत्वात् । आक्षेपसंगतिर्यथायोगसूत्रेया । प्रसाङ्गिकसंगति
 रचीयते । देवताधिकरणस्याधिकारविचाररूपत्वात्समन्-
 याध्याये चेत्यब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि
 बुद्धिस्थावान्तरसंगतिरस्ति । तथाहि पूर्वोक्तकरणे-
 ऽङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो
 मनुष्यमात्रहृदयामेवं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तम्
 तत्प्रसङ्गेन देवताधिकरणं बुद्धिस्थम् सेयं प्रसाङ्गिकी संगतिः ।
 तदेवंन्यायसंगतिर्व्युत्पादिता” । एवं मीमांसासङ्गतिरपि
 अधिकरणमात्रायां दृष्ट्या विस्तरभयाच्चीकृता ईदृशसङ्गत्यभा-
 वाऽसङ्गतिः । २ असम्बन्धमात्रे ३ अर्थालङ्कारभेदे च अल-
 ङ्कारशब्दे ३६४ पृष्ठे दृश्यः । [२तत्तन्मन्ये त्रि० ।

असङ्गम पु० अभावे न०त० । १सङ्गाभावे मेलनाभावेन०त०
 असङ्गिन् त्रि०सन्ज-धितुण् न०त० । सम्बन्धमन्ये “संस-
 र्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामिवम्” वे० परि० ।

असच्छास्त्र न० असत् असद्विषयकत्वेनानिष्टप्रयोजकम् शास्त्रम् ।
 बौद्धागमे । तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकधर्मविरु-
 द्धार्थकत्वाच्च तथात्वम् । “असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाक्षरानो-
 ऽश्वरमित्यादिनां तेषामीश्वरानङ्गीकारेण वासत्त्वं ज्ञेयम्” ।

असज्जन पु० विरोधे न०त० । सज्जनभिन्ने दुर्जने “न
 मामसज्जनेनार्था समानयितुमर्हसि” रामा० ।

असज्ज्ञा स्त्री अभावे न०त० । १संज्ञाभावे न०ब० । संज्ञा-
 म्यन्ये त्रि० । संज्ञा च ज्ञानं नाम ईदृजितादिज्ञापनञ्च
 तेषामभावः । “तेभ्योऽसज्ज्ञां चकार” शत०ब्रा० ।

असत् त्रि० अस+शब्द न०त० । १सङ्गिन्ने, निरुपाख्ये निःस्व-
 रूपे निषेधरूपेण प्रतीयमाने, २अभावत्वाश्रये, “अश्रद्धया
 ऊतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ” इति
 गीतोक्ते अश्रद्धया कृते ३होमादौ च । ४इन्द्रे पु० । ५दृष्टा-
 चारिणि असाधौ त्रि० “नच सत् नासदुच्यते” गीता । स्त्रियां
 ङीप् सा च ईकुलटायाम् । “परितस्तार रवेरसत्यवश्यम्”
 माघः नामरूपाभ्यामव्याकृते कारणात्मनास्थिते सूक्ष्म-
 रूपे ईदृशव्यक्ते, च “असदेवाय आदीत्” कथमसतः सज्जा-
 येत” च इति का०उप० बौद्धागमसिद्धं सत्त्वमर्थक्रिया-
 कारित्वम् तच्छून्ये ७अकिञ्चित्करे अभावादौऽअविद्यमाने
 “नामतो विद्यते भावः” इति यत्तत् सदसतोः परमिति च”
 गीता “विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो-
 ब्रह्मणाऽभेदमसन्तं कः करिष्यति” संज्ञे०शा० ।

असत्कर्मन् न० कर्म० । १वेदादिशास्त्रनिषिद्धे दुष्टकर्माणि
 न सत् कर्मा यस्य । ३साध्याचारमन्ये त्रि०स्त्रियां डाप्

असत्कृत वि० न० त० । १ अपूर्जिते २ असम्मानिते “असत्-
कृतमवज्ञातम् तत्तामसमुदाहृतम्” गीता । “अज्ञावज्ञासा-
र्थमसत्कृतोऽसि” गीता ।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वान्यस्यानिर्वचनीयस्य ख्याति
ज्ञानम् । अनिर्वचनीयस्य रजतप्रपञ्चादेर्ज्ञाने । यथा शुक्ति-
कायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं ब्रह्मणि
जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां
मतम् । अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं
तच्च प्रवर्तकतया सर्वैरभ्युपगम्यते । तत्र चतस्रोविधाः
अख्यातिः अन्यथाख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिश्चेति
विवरणे स्थितम् । तत्राख्यातिर्वादिनामयमाशयः । इदं रजत-
मित्यादौ चक्षुराद्यसन्निकर्षात् पारिशेष्यात् रजतं स्मर्यते न
तु ज्ञायते इति तस्य स्मरणस्याख्यातित्वमिति । तदेतच्च सम्यक्
रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् स्मर्यमाणस्याप्रवर्तक-
त्वाच्च नचेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा
सत्वरजतस्यलेपे इदं रजतम् अयं घट इत्यादिषु इतरेतर
संस्पर्शौ सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयेते अत्रापि
तथानुभवात् । अथ सामान्यविशेषयोरनैरन्तर्येण प्रतिभासात्
तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवा-
दिति वाच्यम् सत्यस्यलादीष्वनूनाया अदर्शनात् । अथ
पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि
रजतसत्त्वासत्त्वयोरेवावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वा
साधकत्वात् । किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं
निश्चीयते किं तद्विचरज्ञानाभावात् ? किं वा नेदं
रजतमिति बाधज्ञानात् ? नाद्यः तद्विचरज्ञानाज्ञानयोरे-
वावयोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिययेऽन्योन्या-
श्रयात् । तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजत
सत्ताङ्गीकार्या । न च अर्थसत्तानिश्चयाधीनः ज्ञानसत्ता-
निश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्व-
मिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीन-
तयाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मात् सविनिश्चयः स्वयाहकसा-
म्योपयोज्यतया स्वतएव । तदधीनस्तु अर्थसत्तानि-
श्चयः । नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधि-
ज्ञानसत्त्वे नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधा-
योगात् । किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररज-
ताकारयोरविवेकस्त्वया कल्प्यते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि
तयोरविवेक एव कल्प्यतां न तु विशिष्टसंसर्गसंविदित्यपि
अस्माभिर्भक्तुं शक्यते । अथ विशिष्टज्ञानस्यैव संवादिप्र-

वृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्तकत्वमिति
निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिमात्रं प्रत्येव संसर्गतदभावग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ
संवादिविसंवादित्वयोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्तेः सं-
वादित्वमपि वस्तुसत्त्वासत्त्वनिबन्धनम् । तच्च सत्यासत्ययो-
रुभयत्राप्यस्ति । न च पुरोवर्त्तिनि रजताभावः सर्वसम्मतः ।
शुक्तिकायां यथावभासमेवासत्यरजतस्य शुक्तिज्ञानेन
निरसनयोग्यस्यैवास्माभिः स्वीकारात् । इयांस्तु भेदः
तत्र मिथ्यारजताभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिक
रजतनिषेधः परमार्थिकरजतविषयत्वाच्च विरुध्यते ।
नचाप्रसक्तनिषेधानुपपत्तिः । मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थ
रजतार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपा-
धिना रजतत्वेन प्रसिद्धिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादि
निषेधोऽपि अप्रसक्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभा-
वोव्याहृत्येत । तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात् । ततश्च देश
सामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादि
प्रसक्तिर्न तु तत्कालिकभूतलत्वादिना तथा परमार्थरजतस्य
प्रसक्तिर्भविष्यति । एवञ्च उत्तरकाले नास्त्यत्र
रजतमिति प्रत्यक्षं सत्यरजतविषयम् मिथ्यैव रजतम-
भादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतविषयइत्युभयमभ्युपपद्यते ।
एतेन रजतापरोक्ष्यं विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाशपरोक्ष
शुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम् । विवेकज्ञान-
कालेऽप्येतावन्तं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव
परामर्शप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति
प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च । अतश्च पुरोवर्त्तिनि
असद्रजतसत्त्वमुपपद्यते इत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा शुक्तिज्ञानात्
रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयक-
ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् ततश्च न स्मर्यमाणमिदं
रजतं किन्तु स्मर्यमाणसदृशमेव तदङ्गीक्रियते । तत्-
सादृश्यञ्च पूर्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वेन । नह्यननुभूत-
रजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमोभवति । ज्ञानरूपाध्यासस्य
तु संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसादृश्यमिति भेदः ।
अथ ज्ञानस्य प्रमाणस्मृतिद्वैविध्यनियमेन अध्यासस्य बाधि-
तविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वाच्च
स्मृतित्वमेवास्तु । न च स्मृतित्वे अतिसादृश्याच्छ्रुत्यन्तर-
मेव कुतो न स्मर्यते इति वाच्यं कर्तृ गतरागादिदोषाणा-
मपि तन्निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् एवं तैरेव दोषैः
स्मरणाभिमानस्य प्रसङ्गितत्वाच्च रजतस्मरणेऽपि तत्सांश उक्ति-

स्थिते नवा स्मरामीत्यनुवसयः तथा तैरेव विशेषावभासस्य प्रतिरोधान्न शुक्तिग्रहणेऽपि तदीयनीलपृष्ठादिविशेषग्रहः । तथा च इदमंशे ग्रहणं रजतांशे स्मरणसुभयात्मकमपि ज्ञानमविविक्ततया प्रवर्त्तकमिति तादृशग्रहणस्मरणाभ्यां रजतार्थी पुरोवर्त्तिनि प्रवर्त्तते इति चेन्न ग्रहणस्मरणे किं द्वे अपि प्रवर्त्तके आहोस्विदेकैकम् आद्येऽपि किं संभूय प्रवर्त्तके । क्रमेण, वा नाद्यः स्मृतिग्रहणयोः युगपदुदयासम्भवात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्त्तकत्वमपि न युक्तम् पूर्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन व्यवधानात् प्रवृत्तिहेतुत्वानुपपत्तेः इदमिति रजतमिति च विशदङ्गलयोरपि ज्ञानयोः प्रवर्त्तकत्वापत्तेश्च । नाप्येकैकस्य प्रवर्त्तकत्वं व्यवहारस्य विशिष्टविषयकतया विशिष्टप्रवृत्तये विशिष्टसंसर्गग्रहस्यैव हेतुतायाः स्वीकार्यत्वादिति ।

अत्र ग्रहणस्मरणनैरन्तर्येणोत्पत्त्या प्रवर्त्तकत्वसम्भवेनासत्ख्यातिर्नाङ्गोक्तार्था अपि तु विशिष्टसंसर्गस्याख्यातिरेवेति अख्यातिवादिनामेकदेशिनः आहुः ।

तदपि वेदान्तिभिः निराकृतं यथा केयमख्यातिर्नाम किं ख्यात्यभावः ? उत अन्यार्थिनोऽन्यत् प्रवृत्तिहेतुभूतविज्ञानम् ? अथाविविक्तानेकपदार्थज्ञानम् ? । आद्ये सुषुप्तावेव सर्वज्ञानाभावसत्त्वेन तत्रैव भ्रमः स्यात् नान्यत्वा जाग्रतस्वप्नयोः । द्वितीये भ्रमिति बाधादालस्यादिना वा यत्र प्रवृत्तिर्न जाता तत्र भ्रान्तित्वं न स्यात् । तृतीयेऽप्यविविक्तत्वप्रतियोगिविविक्तत्वं नाम किम् भेदग्रहः ? उत अभेदाग्रहः ? आहोस्विदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्टज्ञानम् ? नाद्यः इदमिति रजतमिति च पुनरुक्तशब्दद्वयहेतुत्वेन सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यपि अविवेकासङ्गावात् । न द्वितीयः उत्तरोक्त्या भेदस्य गृहीतत्वादेव तद्विरुद्धस्याभेदस्याग्रहे सति तदग्रहनिषेधरूपस्याविविक्तत्वस्य दुःसम्पादत्वात् । तृतीयेऽपि द्वित्वादिज्ञानमपेक्षितं किमव्यासज्यवृत्ति उतानुषङ्गिकमपि पर्याप्तम् आद्ये गामानयदण्डेनेत्यत्र गोदण्डयोरपि साक्षाद् द्वित्वाद्यप्रतीतेरविवेकः प्रसज्येत । द्वितीये तु पुरोवर्त्तिरजतयोरप्यानुषङ्गिकद्वित्वादिज्ञानस्य सङ्गावेन दुष्परिहरणशीयत्वात् । नन्वविवेको नाम असंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदं रजतयोः संभवति इदंरजते असंसृष्टे इति प्रत्ययादर्शनात् इति चेत् तदापि किं ग्रहणस्मरणयोरेवासंसर्गो विवक्षितः ? उत ययोः कयोश्चित् ? आहोस्वित् संसर्गज्ञानरहितयोः ? आद्ये अहं सनुष्य इति भ्रमो न स्यात् उभयोरपि ग्रह-

णत्वान् । द्वितीये पण्डोगौः शुक्लः पटइत्यपि भ्रमः स्यात् असंसर्गप्रतीत्यभावात् । तृतीयेऽपि स एव दोषः स्यात् न हि तत्र संसर्गाज्ञानं संभवति तद्विषयस्यैक्याभावात् ऐक्यस्य च तद्विषयत्वस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । यदि गुणगुण्यादि संबन्ध एव तद्विषययोरैक्यमित्युच्यते तर्हि इदं रजतमित्येतापि सादृश्यतत्सम्बन्धस्तद्विषयइत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययोदरुद्धरः । अथ तत्र नेदं रजतमित्यसंसर्गप्रत्ययेन बाधाच्च संसर्गतप्रत्ययौ सम्भवतः । तर्हि त्वन्तरेऽपि गुणगुण्यादेरितरेतराभावज्ञानाख्योऽसंसर्गप्रत्ययोऽस्यैवेति संसर्गतप्रत्यययोरसम्भवात् भ्रमत्वापत्तिस्तदवस्था तस्मान्नासंसर्गाग्रहोऽप्यविवेकः ।

अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि संस्कारजन्यैव रजतस्मृतिरिति चेत् न रजतस्य पुरोवस्थितत्वेन प्रतिभासादित्युक्तोत्तरत्वात् न च पुरोऽवस्थितत्वमविवेककृतमिति वक्तुं शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । तथा हि किं गृह्यमाणयोरविवेकः ? किं वा गृह्यमाणस्मर्यमाणयोः ? किं वा स्मर्यमाणयोः ? नाद्यः स्वप्रदशायामात्मव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यग्रहणेन द्वयोर्गृह्यमाणयोरभावे तदविवेकस्य भ्रमप्रयोजकस्याप्यभावेन भ्रमाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः स्वप्ने गृह्यमाणेनात्मना स्मर्यमाणस्य नीलादेरविवेके सति अहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात् । तृतीये तु परोक्षमेव सर्वभ्रान्ताववभासेत, सर्वस्यापि स्मर्यमाणत्वात् एवं च सति प्रकृतस्य पुरोऽवस्थितरजतज्ञानस्य स्मृतित्वानुमाने परोक्षावभासित्वोपाधिर्द्रष्टव्यः । याथाथार्थानुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः । विमताः प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद्भ्रान्तिव्यवहारवदिति तस्मात् बोधहैराश्यदुराग्रहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

अन्यथाख्यातिरिति नैयायिकादयः । ते हीत्यसुरोचक्रुः ननु तर्हि सा भूदख्यातिः अस्त्वन्यथाख्यातिः । तथा हि देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिसंप्रयुक्तेन दोषो पक्षितेनेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः । सादृश्यादेर्निर्याकत्वादिति । तदेतदसत् किं ज्ञानेऽन्यथात्वं ? किं वा ? फले उत वस्तुनि ? । नाद्यः रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमालम्बते इति ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र शुक्तेरालम्बनत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् नाद्यः । रजताकारग्रस्तं ज्ञानं प्रति शुक्तेः स्वाकारसमर्पणासम्भवात् । न द्वितीयः व्याघ्रादिदर्शन

प्रशुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तधनुरादेर्व्याघ्रादि
ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य
स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्श-
नात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकायां रजत-
तादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्येऽपि
किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः ।
अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् अनिर्वचनीयस्य
त्वया अनभ्युपगमात् मून्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुण-
गुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम् । समवायस्य
च प्रक्रियामात्वसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदा-
भेदपक्षे तु षण्डोगीरिति वदन् भ्रान्तिः स्यात् । परिणाम-
पक्षेऽपि बाधेन स्यात् । विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणा-
मज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत् । अतः क्षीरवदेव
शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत । ननु कमलसुकुलविकाशरूपपरिणाम-
हेतोः स्वरूपतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद् रजतपरिणाम-
हेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् सैवं विक-
सितमेव सुकुलमासीदितिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति
प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामपक्षो युक्तः
निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् नचैकमेव क्षीरं दधि-
रूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं
तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिरूप्या । ज्ञानलक्षणया देशान्त-
रगत रजतभानन्त साक्षात्करोमीति साक्षात्कारोक्तेस्त्रिवुद्धे-
रन्यथानुपपत्त्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । किञ्च ज्ञानलक्ष-
णायाः प्रत्यासत्तित्वे तथैव पर्वते वज्रिज्ञानसम्भवेनानु-
मानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायात्तत्सत्त्वकल्पने तु
प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन तल्ल्यत्वात् । आत्म-
ख्यातिरिति बौद्धाः । तथाहि सर्वासां बुद्धिनां विषयमन्त-
रेणापि तदाकारोक्तेस्त्रिवुद्धेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया
न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः
“सहोपालम्भनियमादभेदोनीलतद्वियोः । भेदश्च भ्रान्तिवि-
ज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाहयः । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा वि-
पर्यासितदर्शनैः । आहृत्पाहृकसंविद्धिभेदवानिव लक्ष्यते”
इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं
चक्षुरादिसंयोगं विनाऽप्यपरोक्षित्वात् सम्मतबुद्धिवत्
इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः । ते हि मन्यन्ते
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्य-
याः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवा-
च्यान् चतुरोहेतुनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते । तत्र नीलावभासरूपस्य

चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति ।
समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता,
सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्पष्टतावभासः । चक्षुरादेरधि-
पतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति । तत्रेदमुच्यते प्रकृते न
तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति
तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याच्च-
क्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्र
हेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात् ।
विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रस-
ङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्यार्थाद्भवति । विज्ञानवा-
दिभिस्तस्यानङ्गीकारात् । तत्र रजतादिवाह्यार्थासत्त्वे विज्ञा-
नस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्क-
ल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्यायित्वविकल्पासह-
त्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तहानिः । क्षणिकत्वे पूर्वा-
नुभवोत्तरसुत्पन्नस्य तस्य द्वितीयक्षणे नाशात् रजताकारोक्तेस्त्रिवुद्धे-
मये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोक्तेस्त्रिवुद्धेः सम्भवति । किञ्च
संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्त-
हानिः । अथानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्वं
रजतज्ञानसुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च
यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित्
सजातीयं ज्ञानान्तरसुत्पादयत्येव यथा ब्रीहिवीज-
मनेकाङ्कुरादिकार्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीया-
न्तरसुत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्ववीजादुत्तरवीजो-
त्पत्तिः किन्तु पूर्ववीजजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति
चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्व रजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तानेव
संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तहानिः । एवं पूर्व रजतज्ञा-
नमपि ततः पूर्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासना-
प्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् आन्या बहिर्वदवभासते
इति चेत् अत्रोच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं
लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत
लौकिकरजतवदेव जायते । अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे
च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं
बाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्बाह्यार्थानङ्गी-
कारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकरणजन्यज्ञा-
नादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्व-
नियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं गृह्णीयात् वर्तमान
पदार्थसैवाकारार्पकत्वनियमात् क्षणिकयोजन्यजनकयो-
र्भिन्नकानीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाले पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् अतो रजतापरोक्षव्यवहारो विलुप्तः स्यात् । यदि अन्येन केनचित् दुष्टकरणजन्यज्ञानेन तदुत्पादस्ततः स्वात्मकबुद्ध्या तदुत्पत्तिः स्यादित्यङ्गीक्रियते तदाऽतिप्रसङ्गः किञ्च दुष्टकरणजन्यज्ञानस्यैव तदुत्पादकत्वं वाच्यं तत्र करणस्य दुष्टत्वञ्च अर्थक्रियाकारितान्मन्यविषयमाहित्वेनैव तथा च असति रजते कथं करणस्य दुष्टत्वनिर्णयः । अथ अदुष्टकरणजन्यज्ञानं तदुत्पादयति तदा तस्य घटादिवत् अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्त्तिरजतविषयकादविशेषः स्यात् । किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकतयैव विषयत्वस्य त्वया स्वीकारात् अनुत्पन्नस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः । तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयेत ।

एवमख्यात्यन्यथाख्यात्यात्मख्यातिपक्षेषु निरस्तोऽपि इदानीमसत्ख्यातिपक्षः वेदान्तिभिरभ्युपगतः आक्षेपपूर्वकं प्रदर्श्यते इदं रजतमिति ज्ञानं सृष्टिप्रहणाभ्यामन्यत् अध्यासनामकं ज्ञानं यत् असतोऽनिर्वचनीयस्य उत्पन्नस्य रजतादेर्भानमोदशं ज्ञानमसत्ख्यातिपदवेदनीयमस्ति । ननु ज्ञानस्य सृष्टिप्रहणाभ्यामन्यः प्रकारो न सम्भवति इति चेन्न किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात् तदसम्भवः ? उत विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणात् ? उत विलक्षणविषयानिरूपणात् ? नाद्यः संप्रयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्सामग्रीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्वप्राप्तकार्यानुदयं प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्वकार्योदयं प्रतीति वाच्यं कार्यानुदयस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादिनि तत्र दोषहेतुत्वसम्भवात् । वातपित्तश्लेष्मणाञ्चापूर्वकार्योत्पादकत्वदर्शनाच्च न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बोधस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिरिति नियमात् नहुत्पतननिपतने कुर्वन् कुठारः छिदिक्रियां प्रति अहेतुर्भवति । ननु इन्द्रियसंप्रयोगस्य इदन्तामात्रे सत्त्वात् रजतांशेऽसत्त्वात् इदन्ताबोधनेन तस्योपजीवत्वात् एवं संस्कारस्य सृष्टिमात्रजनकत्वनियमेन वेदान्तिमते अध्यासात्मकज्ञानस्य सृष्टित्वानङ्गीरात्, दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वस्य कुत्वाप्यदर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोषसहितेनेन्द्रियेण इदन्तामात्रविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत्र इदन्तायां तदुत्पादकवृत्तौ च चैतन्यमभिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा शुक्लविद्या च दोषवशात्संजुष्टा भवति तत्रेदंशावच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या दोषेण जुभिता सती

सादृश्याद्युद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्त्तते । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या तु रजतमाहिवृत्तिसंस्कारसहकृता वृत्तिरूपेण विवर्त्तते । तौ च रजततद्वृत्तिरूपविवर्त्तौ स्वाधिष्ठानेन साच्चिदैतन्येनावभास्येते इत्येवं रजतावभासः कल्प्यते । यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेतिज्ञानद्वयमुत्थापितद्विषयौ सत्यान्वते इदं रजते अन्योन्यात्मकतामापन्नौ इति विषययोरैक्यात् वृत्तिद्वयस्यैक्यमुत्तमं विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वेन ज्ञानैक्यमुपपद्यते । एवं मिथ्याज्ञानतद्विषययोर्निरूपणेन द्वितीयतृतीयविकल्पौ निरस्तौ वेदितव्यौ । यद्यप्यन्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रमितिस्तथोर्जनने समर्थौ दृष्टौ तथापि क्रमेण सृष्टिप्रमित्योत्पत्तौ प्रवर्त्तकत्वानुपत्तौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या ताभ्यां प्रत्यभिज्ञावदेकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्प्यते यथा नैयायिकादिभिः निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्त्तमानेषु यौगपद्याभावात् पदार्थज्ञानानुपपत्त्या पूर्वज्ञानजन्यसंस्कारसहितमन्यवर्णज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुत्वेन कल्प्यते तद्वत् । ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वात् रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अनुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्यभिचारात् उभयोरपि नानाकारणजन्यत्वात् । अनुमानं हि व्याप्तिज्ञानसंस्कारलिङ्गदर्शनपरामर्शजन्यम् । प्रत्यभिज्ञा च इन्द्रियसंप्रयोगसंस्काररजत्येति सर्वैरङ्गीक्रियते न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमसत्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम् सत्तात्वेविध्याङ्गीकारेण तत्र व्यावहारिकसत्तामन्यत्वेनैव तस्य मिथ्यात्वस्य कल्पनात् । तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं त्रैकालाबाध्यत्वरूपं यथा ब्रह्मणः । व्यावहारिकं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यं यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यं यथा शुक्तिरजतादेः । न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनम् "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति श्रुतेः मिथ्यात्वं रजतमभादिति रजततज्ज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात् । अतो मतान्तरवत् वेदान्तमते नानुभवविरोधो निर्मूलत्वं वा । अख्यातिपक्षे अपरोक्षावभासिनः स्वार्थमाणत्वं विरुध्यते । ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य पारोक्ष्यं सृष्टौ कारणभिमानमोषादिकम्, अन्यथाख्यातौ रजतस्य आपरोक्ष्यानुभवविरोधः आत्मख्यातिपक्षे विषयाभावेनापरोक्षावभासविरोधः । प्रमेयविवरणसारांशः ।

शुक्तिरजतादि ज्ञानवृत्तान्तेन ज्ञाननिवर्त्यं तथा सर्वेषां घटपाटादिज्ञानानामसत्ख्यातित्वं तद्विषयाणां वस्तु-

तोऽसत्त्वात् असत्त्वेऽपि सत्त्वेन व्यवहार्यतामात्ममिति शुक्तिजतादिभ्यो घटादीनां विशेषः इति अध्याससूत्रपमिथ्याज्ञानमाक्षिप्य तत् समर्थयता च भाष्यकृता तथैव व्यवस्थापितम् यथा “युष्मदस्मात् प्रत्यगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशवद्विबुधस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तदुष्माणांमपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मात्प्रत्यगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्यगोचरस्य विषयस्य तदुष्माणांश्चाध्यासस्तद्विषय्येण विषयिणस्तदुष्माणांश्च विषयेऽध्यासोमित्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतराविवेकेणात्यन्तविविक्तयोर्धर्माधर्मिणोर्मिथ्याऽज्ञाननिमित्तः सत्यान्वते मिथुनीकत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह कोऽयमध्यासोनामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्वं पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत् यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भ्रम इति । अन्येतु यत् यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकोऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणाम् ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मात्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्तिवियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्यत्राकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यऽन्यऽनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेके च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत् यदध्यासस्तत्कृतेन शोषेण गुणेण वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्माऽनात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि ? शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्रियादिब्रह्ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । नचाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः

संभवति । नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । चतुर्थस्तत्रभाष्ये च जगतोव्यावहारिकत्वे अन्यदीयमतं संवादितम् यथा “गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्वृत्त्यात्माहमित्येव बोधे कार्यं कथं भवेत् ?” इत्याक्षिप्य । “अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमातृत्वं पाप्मदोषादिवर्जितः । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्” यथा च लौकिकव्यवहार्यपदार्थानां पारसार्थिकसत्त्वाभावेऽपि तत्सत्त्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकसत्त्ववत्त्वम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनकृता खण्डनखण्डयाद्ये । यथा “अथ कथायां वादिनोनियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः ? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विषयविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तच्चिरासप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्युहितो नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतस्तृत्वाणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा वादरायणीयेषु स्तूत्रेषु भाष्यनाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्गः तास्तु साधनवाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनवाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः सतान्तरानुसारिभिर्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते । यदि त्वत्तद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगमस्य प्रमाणादि भवताप्र-

वर्तितोऽयं व्यवहार इति शतकत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्मा-
कमादरः । अन्यथाभ्युपगमस्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्ति-
तोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्य-
स्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि
न सन्ति व्यवहारएव धर्मी कथं सिद्धेऽत दूषणादिव्यव-
स्था वा कथं स्यात् सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् । मैवम् । न ब्रूमीवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति,
स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमा-
णादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैर्देया स्वीकृत्य तानि भ-
वता व्यवहियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्तता-
मिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमा-
रोप्य यदिदम्भवता दूषणसुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषण-
सुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां
प्रवर्त्तितायां कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्व-
मपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत प्रमा-
णादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये तु स्वतो-
ऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्यु-
पगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमा-
लम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते
क्रस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणादभ्युपगन्तुरेव यावन्नियम-
भरयन्वणा सहती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वा-
भ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं वद्धा कथायां
प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणसुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् ।
योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोऽतिदू-
रतस्तस्मिन् पराभिसम्मानावधारणप्रत्याशा । अथ वादी-
कृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते
शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्य-
कारः “सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत” इत्याहस्म न तु
प्रतिपद्यस इति । मैवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाका-
देर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य
कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्वाधाक्षमत्वात्कथायामेव हि निग्रहः ।
नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीय-
वाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युप-
गमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वानभ्युप-
गन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः ।
उक्तवायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपाप-
त्तापो न शक्यत इति । अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं

प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमः
यत्सत्तदभ्युपगम्यत इति स्थितेरिति । मैवम् । कथापि निय-
मस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतु-
त्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।
कथनात्पूर्वं तत्सत्त्वावधारणं वा परंपराजयं वा अभि-
लषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य-
वस्यति तावदनुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव
द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियमसमयमेव
ब्रूमीतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना
प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहा-
न्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तद्व्युत्पादने
प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव । तादृशेतरो च
जैतृतया व्यवहर्त्तव्यौ प्रामाणिकपक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्य-
इत्यादिरूपः । अतएवं व्यवहारनियमवन्नेऽपि हेतुवक्तव्यः
तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त इति प्र-
माणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम् ।
द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्था-
जयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्
नचैवं प्रमाणानुपपन्नस्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वानुमूलापरि-
शुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यतत्फलविश्लेषापत्तिः स्यात् ।
अविद्याविद्यमानानादिपारम्पर्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृ-
हीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतः सि-
द्धिशुद्धत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गी-
कर्त्तुमर्हति । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युप-
पत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियम-
व्यतिरिक्तकथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभि-
लषितस्य कथकयोविपर्ययवसानात् । नापि तृतीयः लोक-
व्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसा-
धारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य
दुर्ज्ञिरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् ।
नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता
स्वीकर्त्तव्यतापातात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेय-
त इति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भवि-
ष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति
लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न
भवति । नापि चतुर्थः यादृशोभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य
व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते । तस्यैव प्रमाणादि-
सत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य

यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणानां कारणभावो नियतः तदुभावस्य नियतपूर्वसत्तारूपं कारणत्वम् प्रमाणानामनादाय न पर्यवस्येत् । दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां वृत्ताप्रदादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोत्थमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन्त इति । सैवम् । एभिरपि बाधकैः कथायामारम्भायमेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधायामनिस्तारात् । न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्वाङ्गत्वं न तु सत्तायाः । तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपतासङ्गावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि किं कथाकालमात्रेणैव बाधितत्वावगमाभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्वयावगतस्य एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बल्लवं बाध्यतादर्शनादिति । नचासौवर्थाऽसन्नपि द्विवादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्वाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदित्यं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्त्वसत्तावगमायसतत्त्वसत्ताभ्युपगमकथानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तुकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्तावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मार्गदानेन नोक्तङ्कितेति । यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैव तस्यावगमस्तस्य पराजयः । यत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्तावगमः

स निगृहीतः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयी भवितव्यमिति । नच वाच्यमन्तस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्त्वसत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् । एवं त्रिवचनज्ञानजन्मनोनाधिकमतिरिति न्यायात् । नचान्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिस्तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम् । अस्त्येव हि तथापि त्रिवचनज्ञानकलागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव समयं बद्धा कथाया मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायादुष्परिहरत्वात् । नच वाच्यं मतपक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवासत्ताऽविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् । असञ्चोपपादकञ्चेति ध्यातमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न ग्राह्यतम् । नहि सदुपपादकमसञ्च नेति कचिदावयोः सिद्धम् । ननु तदसत्ताऽविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्यस्यादसत्ताक्षण इवान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म । अथ न सम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि समापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनोनियामकं तथादर्शनादेव । सम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियमनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । कार्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्यवस्येत् । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च

‘अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तद सत्ततः ।”

तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-
विशिष्टे स्ववृत्तिरसतः स्वामयत्वमापादयति । विशिष्ट-
स्थानान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिवृत्तिरेक-
वत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिवृत्तिरेके नियमदर्शनात्
न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्य-
भ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव
कारणमसत्पथं वस्यति । अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य-
वसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमस्येवेत्यपि पादप्र-
सारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमन-
निबन्धनलङ्घिनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्ववृद्धि-
मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूप-
सत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नानप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानपदेऽ-
भिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्यते । मा-
भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्भिन्नीं कारणतां
कथमनुगमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घ-
टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्य-
सन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैत्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य
कारणं तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण
कोऽप्यप्रवेशविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा
किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्भ-
न्यदिति मन्यसे, तर्हि सत्पक्षे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-
णसत्तामभ्युपगतवानसीति घटकुड्यां प्रभातमिति चेन्न भा-
वानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-
पगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्त-
त्तामनन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्ववत् कापि
सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । असत्ताऽ
विशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि
तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽस्त्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य
वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो
यदा कारणाभावस्तदा कार्याभावावश्यम्भावानभ्युपगमात्
नित्यासतः कारणस्यासत्त्व एव कदाचित्कार्योत्पादात् ।
अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्वयो
नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् अन्वयस्यापि स-
त्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन

“आशामोदकदृष्टा ये ये चोपाज्जितमोदकाः ।

रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” ॥

इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्त-
र्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च
रसवीर्यविपाकादिजननात् । तदसत्कथं कार्यं स्यादिति
चेन्न सत्तामनन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उ-
क्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्ववदावृत्तेः तस्मात् ।

“पूर्वं सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।”

“हेतुतत्त्ववद्भिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ।”

आस्तां प्रतिवन्दिष्यमहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयं
प्राक्सत्तुनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्त्वस्य
चाविशेषादिति चेन्न इदमस्माच्चिद्यतं प्राक्सदितिवृद्ध्या-
विशेषात् । भ्रान्त्यैवंबुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न
यादृश्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया
वस्तुसत्तुनिश्चयस्ते, तादृश्येव विषयीकृतस्य समापि कार-
णतानिश्चयः । केवलान्तः परास्वपि कक्षासु बाधात्
पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं
मन्यामहे इति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षा-
धाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात्
अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात्
कथं कस्यचित् पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाधावित्वमास्तामि-
त्यपि निरस्तम् । अनेवंबुद्धिविषयतादशायां कोविशेष इति
चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा
कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं
स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्येन गृह्यत इति चेत् अन्यकालि-
कमेव तर्हितत्तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् तदेतत्
संवित्सत्त्वमिति गीयते असतो सा न विशेषिका सती
सा नेष्टेत्यभिसम्भानेन द्वैतापत्तेरिति संवित्सत्त्वमिति सती न वेति
पृच्छन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्बुद्धारोपपादकतया द्वाभ्याम-
प्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य
यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता, तेनेदमुपपादितम्भ-
विष्यति । अथासत्ता तस्य पर्यवस्यति तदा असत्तैव तेनेद-
मुपपाद्यत इति स्वीकर्तव्यं भ्रमविषयेणैव भ्रमे विशिष्ट-
तावप्रवहारः । अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार
आरब्धव्यः । अन्यथा प्रथममेव मतिकर्तुं मे कथारम्भणमश-
क्यमापद्येत । स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने
विशिष्टवप्रवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणशक्तेश्च
विशेषकमसदेव कार्यम् । न च कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता
तस्या एकत्वान्यत्वं नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति
वक्तव्यम् विशिष्टवप्रवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्ताऽविशेषात्

प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटञ्चरलु-
गिष्ठे वेदमनि यामिकजागरणउत्तान्तमनुहरति तथापि
कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च
व्यवच्छिन्नं, तद्विज्ञानेन स्वभाववलात् स्वविशेषणत्वेनोपादी-
यते । न त्वेवमन्यन्तासङ्गवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो
विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतयानङ्गीकारात् कुल स्वभावतो-
विज्ञानं सम्बन्धि निरुच्यते न । उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं
तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादित्यथाति-
प्रसङ्गात् श्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।
खण्डनखण्डखाद्यम् । [३ अव्यक्तत्वे च ।

असत्ता स्त्री असतोभावः तत् । १ अविद्यमानत्वे २ असाधुत्वे
असत्त्वं न० असतो भावः त्व । १ अविद्यमानत्वे २ अव्यक्तत्वे
३ असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्यं न० त० । ४ द्रव्यभिन्ने “सोऽसत्त्व-
प्रकृतिर्गुणः” इति फणिभा० । “क्रिया न युज्यते लिङ्ग-
क्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवाव-
धार्यताम्” हर्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्यां कर्तृकर्म-
त्वभिन्नकारकत्वान्यायां साध्यरूपयां ५ क्रियायाञ्च । सत्त्वं
प्रकाशादिसम्पादकं प्रकृतेर्गुणभेदः न० त० । तद्भिन्ने
ईरजसि ७ तमसि च न० । सत्त्वं जन्तुमात्रम् न० व० ।
८ जन्तुमन्ये त्रि० । सत्त्वं सार्त्त्वकः गुणभेदः ।
९ तच्छूये तामसादिगुणयुते त्रि० । सत्त्वमर्थक्रिया-
कारित्वम् अभावे न० त० । १० प्रयोजनानुपयुक्ते उदा०
असत्ख्यातिगच्छे “सत्त्वासत्तुकथा वृथा” खण्डनख० ।
असत्पथ पु० असन् पन्थाः अच् समा० । १ शास्त्रादिनिषिद्धे
कार्यादौ २ दुष्टे वर्तमाने च । [दुष्टपक्षालम्बने ।

असत्परिग्रह पु० असतः पक्षस्य परिग्रहः स्वीकारः ।
असत्प्रतिग्रह पु० असतः निषिद्धस्य तिलादेः असङ्गोवा-
शूद्रादिभ्यः प्रतिग्रहः । १ निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २ शूद्रा-
दिभ्यः प्रतिग्रहे च । प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्य
स्वीकारः । पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोषः ।
विवरणमप्रतिग्राह्यशब्दे दृश्यम् । “शतसहस्रमसत्प्रतिग्र-
हेष्विति” विष्णु० । “असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोऽसत्ख्यादिप्रति-
ग्रहेष्विति” शु० त० रघुनन्दनः ।

असत्य न० विरोधे न० त० । सत्यभिन्ने १ मिथ्याभूते ।
२ मृषार्थके वाक्यादौ “अपात्रीकरणं स्तेयमसत्यस्य च भाष-
णम्” मनुः । असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचनः ।
३ तत्प्रयोक्तारि मिथ्याभूते ४ यस्तुनि च त्रि० ।
“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाङ्गरीश्वरम्” इति गीता ।

असत्यत्वं वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदः वाक्यस्य तु तथाभूत-
पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमिति वाक्यं शुक्ति-
कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्य-
दपि । सत्यत्वञ्च त्रैकालिकबाधशून्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम् ।
शंयुप्रजापतेः ५ भार्याभेदे, स्त्री “शंयोरप्रतिमा भार्या
सत्याऽसत्याय धर्मजा” भा० व० प० २१६ अध्या० ।

असत्यसत्य त्रि० असत्ये सत्याऽस्य । १ मृषार्थाभिसम्बन्धानयति
२ अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथा रूपाभिमानवति च । यथा
देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसम्बन्धः । अत
एव का० उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम् ।
“पुरुषं सोऽस्योत हस्तगृहीतमानयन्यपाहार्षीत् स्तेयमकाशीत्
परशुमक्षै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवान्तमा-
त्मानं कुरुते सोऽन्तमाभिसम्बन्धोऽन्ततेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति स दहतेऽथ हन्यते ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि-
सम्बन्धः सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स
न दहतेऽथ सुच्यते । स यथा तत्र नादहेतैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो !”
“यथा सोऽस्य ! पुरुषं चौर्थकर्मणि सन्दिह्यमानं
निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्ट्वाञ्जुरपाहा-
र्षीद्विनमस्यायम् । ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बन्धन-
मर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः
पुनराहुः स्तेयमकाशीञ्चौर्येण धनमपाहार्षीदिति । तेऽप्येवं
वदन्तु इतरोऽपहृते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाहुः
सन्दिह्यमानाः स्तेयमकाशीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिन्-
श्चापहृवति आहुः परशुमक्षै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति
स यदि तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिष्वापहृते स एव-
न्मृतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि-
सम्बन्धोऽन्ततेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्-
णाति स दहतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभि-
सम्बन्धदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत
एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याकर्त्तयात्मानमन्त-
र्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसम्बन्धः सन्न दहते
सत्यव्यवधानादथ सुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुह-
स्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्तृकत्तोऽनृतताभिसम्बन्धो
दहते न तु सत्याभिसम्बन्धः । स यथा सत्याभिसम्बन्धस्तप्त-
परशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वाच्चादाहेत न

दह्यते इत्येतदेव' सद्ब्रह्म सत्याभिसन्धेतरयोः शरीरपात-
काले च तृत्यायां सत्सम्पत्तौ विद्वान् सत्सम्पद्य न पुन-
व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते,, इति भा० ।

असदध्येतृ पु० असत् निषिद्धशास्त्रमधीते अधि-इङ् हच् ।
स्वशाखां परित्यज्यान्यशाखाध्येतरि शाखारण्डे ।
“स्वशाखां यः परित्यज्य अन्यत्र कुरुते असम् । शाखा-
रण्डः स विज्ञेयोवर्ज्येत् तं क्रियासु चेति” स्मृतिः
तथाध्ययननिषेधात्तस्यासदध्येतृत्वम् । स्वशाखाध्ययनो-
त्तरम् क्रमेणान्यशाखाशास्त्रान्तराध्ययनकर्त्तृत्वे तु न
असदध्येतृत्वम् ।

असदागम पु० विरोधे न० त० । १ सच्छास्त्रभिन्ने नास्तिकादि-
शास्त्रे २ असतः द्रव्यस्यागमे च दुष्टद्रव्यलाभे च
कर्म० ३ दुष्टे आगमे । “सप्त वित्तागमाधर्मादायो-
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव
चेत्युक्तधर्मापायभिन्नः सदागमस्तद्धिन्नः असदागमः ।

असदाचार पु० अभावे न० त० । १ सदाचाराभावे न० ब० ।
२ सदाचारशून्ये त्रि० । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी
आचारः सतामाचारश्च ।

असदृश त्रि० न० त० । अयुक्तरूपे अनुरूपे । “यदुक्तवत्
सदृशं वैदेही पश्चिमं वचः” भा० व० प० २७८ अ० ।
स्त्रियां ङीप् ।

असद्गृह पु० असति अविद्यमाने वस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।
बालादीनाम् (आवदार) इति ख्याते १ आग्रहभेदे ।
ईत० । २ मिथ्याज्ञाने शुक्तिकारजतमित्यादिज्ञाने च ।

असद्वेतु पु० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतुः । न्यायोक्ते
व्यभिचारादिदोषयुक्ते हेतौ । यथा धूमवान् वज्रेरित्यादौ
धूमाभाववति तप्रायःपिण्डे वज्रेः सत्त्वेन व्यभिचारात्
धूमसाधने वज्रहेतोर्दुष्टत्वादसत्त्वम् एवमन्यत्वाप्यह्यम् ।
हेतुदोषाश्च सामान्यतः पञ्चविधाः “अनैकान्तो विरुद्धाप्य-
सिद्धः प्रतिपक्षितः । कलात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च
पञ्चधा” भाषा० विस्तरौ हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यते ।

असद्भाव पु० सतो विद्यमानस्य भावः अभावे न० त० । १ असत्त्वे
अविद्यमानत्वे सन् भावः अभिप्रायः विरोधे न० त० ।
२ दुष्टाभिप्राये । ब० ३ तद्वति त्रि० ।

असदृत्ति स्त्री सती वेदादिविहिता दृत्तिः स्वभावश्च अभावे
न० त० । १ सदाचाराभावे विरोधे न० त० । २ निषिद्धा-
चारे । न० ब० । ३ तद्वति त्रि० । [२ तद्वति त्रि० ।

असद्व्यवहार पु० असन् दुष्टः व्यवहारः । १ दुष्टव्यवहारे न० ब० ।

असन पु० अस-क्षेपे-युच् । पीतसालवृक्षे (पेयासाल) “प्रिय-
विमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरवृथार्थता” भाषः
तालव्यमध्यतापि “वृन्दावने तु विकसितकन्दलदशनैर्घोषति
दरीमुखैश्च कन्दलदशनैः” उज्ज्वल० । भावे ल्युट् । २ क्षेपणे
न० । “हृणनिरसने विनियोगः” भवदेवः । धातूनामने-
कार्यत्वात् कर्त्तरि युच् । ३ चलनशीले त्रि० “कृशानोरस्तु
रसनासुरूपयः” ऋ० १, १५५, २, “शर्यामसनामसु द्यून्”
ऋ० १, १४८, ४ । [सातलवृक्षे ।

असनपर्णी स्त्री असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीष् ।
असनि त्रि० अस-अनि । क्षेपके ऋश्यादि० चतुरर्थ्यांक । अस-
निकः तत्सन्निवृत्तदेशादौ त्रि० ।

असनन्ति स्त्री सन्ततिधारा अभावे न० त० । तदभावे १ विच्छेदे
सन्ततिधारा वंशश्च न० ब० २ तच्छून्ये त्रि० ।

असनान पु० सन्तानोविस्तारः अभावे न० त० । १ विस्ता-
राभावे सन्तानोवंशोविस्तारश्च न० ब० । २ विस्तारशून्ये
३ वंशशून्ये च त्रि० । [पशून्ये त्रि० ।

असन्ताप पु० अभावे न० त० । १ सन्तापाभावे न० ब० । २ सन्ता-
पसन्तुष्ट त्रि० न० त० । सन्तोषशून्ये अधिकलाभेऽपि पुनरन्य
धनाशावति “असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवा-
स्तथा” नीतिः । [२ सन्तोषशून्ये अधिकलालसावति ॥

असन्तोष पु० अभावे न० त० । १ सन्तोषाभावे तदप्रभावे । न० ब० ।

असन्दिग्ध त्रि० न० त० । १ सन्देहाविषये २ सन्देहशून्ये च ।
“स्वत्याक्षरसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमन-
वद्यश्च सूत्रं सूत्रविदोविदुः” ।

असन्दित त्रि० सम्+दो-क्त इत्तुम् सन्दितं बद्धं न० त० ।
बन्धनशून्ये अनिरुद्धे “पतङ्गानसन्दितो वि सृज” ऋ०
४, ४, १, “असन्दितः परैरनिरुद्धः” भा० ।

असन्दिन् त्रि० सन्दा बन्धनं सत्त्वर्थे इति न० त० । बन्धन-
शून्ये । “अष्टतं वर्हिस्तस्यावसन्दिनम्” ऋ० ८, १०२, १४
“असन्दिनमवन्धनम्” भा० ।

असन्धि पु० अभावे न० त० । व्याकणोक्तसन्धिकार्याभावे
सन्धिः पूर्वोपरवर्त्तयोः सन्निकर्षविशेषात् वर्त्ता-
न्यथाभावलोपः उभयोर्मेलनस्थानम् रात्रासुपायभेदश्च
न० ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

असन्नद्ध त्रि० न सस्यक् नद्धः स्वकार्ये क्षमः । दृष्टे गर्विते
पण्डितशून्ये तस्य सस्यक्पटुत्वाभावेऽपि दर्पेण तथात्वे-
नाभिमानात्तथात्वम् ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न० त० । १ सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे न० व० । ३सन्निकर्षमूल्ये दूरस्थे त्रि० ।
 असन्निकृष्ट त्रि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे ।
 असन्निधि पु० अभावे न० त० । १नैक्याभावे' विरोधे न०
 त० । २दूरत्वे । न० व० । ३दूरस्थे त्रि० ।
 असन्निहित त्रि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे । २असम्यग्-
 निवेशिते च ।
 असपत्न त्रि० विरोधे न० त० । १शत्रुभिन्ने मित्वे न० व० ।
 २शत्रुमूल्ये त्रि० 'इमं देवा असपत्नम्' यजु० ८, ४,
 स्त्रियां शार० डीन् 'असपत्नी सपत्नी जयन्त्यभिभूवरी'
 ऋ० १०, १५८, ५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टाकाभेदे
 'पञ्चस्यामन्तेष्वन्विनीवदसपत्नी' कात्या० १७, ११, १ ।
 'असपत्नी इष्टका' कर्क० ।
 असपिण्ड पुं स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य ।
 सप्तमपुरुषाद्यनन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । "असपिण्डा
 च या मातुरसगोत्रा च या पितुः" मनुः असपिण्डः स-
 पिण्डो वा गृहीतश्चोपनायितः" स्मृतिः । सपिण्डशब्द-
 निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मित्वाक्षराकृता "अनन्यपूर्विकां
 कान्तामसपिण्डां यवयसोमिति" या० स्मृत्यव्याख्याने
 दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डोदेहो यस्याः सा
 सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता
 चैकशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता । एव
 म्यितामहाहिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् ।
 एवं मातृशरीरावयवान्वयेन माता । तथा मातामहादिभि-
 रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वृमातृलादिभिरपि एक
 शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वृमातृदिभिरपि ।
 तथा पत्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं
 मातृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः सह एक
 शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत् यत् सपिण्डशब्दः तत् तत्
 साक्षात् परस्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ।
 अवश्यञ्चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् ।
 "आत्मा हि जज्ञ आत्मन इत्यादि" श्रुतेः तथा "प्रजा-
 मनु प्रजायस" इति तथा "स एवायन्निरुद्धः पृथक् पृथक्
 प्रत्यक्षेणोपलभ्यत" इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोप-
 निषदि । "एतत्षाट्कौशिकं शरीरन्वीणि मातृतस्त्रीणि
 पितृतः अस्थिस्रायुमज्जानः पितृतः । तद्भ्यांसंरुधिराणि
 मातृतः" इति । तत् तत्तावयवान्वयप्रतिपादनात् ।
 निर्वर्ण्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने मातृ-
 व्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्यङ्गीकारेण

रुद्धपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत् तत्तावगम्यमाना परित्यक्ता
 स्यात् । "असत्त्वयवयवार्थेषु योऽन्यत्वार्थे प्रयुज्यते । तत्ता
 नन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति" । एवम्पारम्पर्यैकशरीरा-
 वयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः" ।
 "असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-
 मर्थ्येण वा सापिण्ड्यसुक्तान्तञ्च सर्वस्य सर्वत्वं यथाकथ-
 च्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह" ।
 "पञ्चमात्मप्रमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा" या० स्मृ० । "मातृ-
 तोमातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्धम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-
 दूर्द्धं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । ततश्चायं सपिण्ड-
 शब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्वं प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मथ्य पञ्चजादि-
 शब्दवन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः
 पुत्रादयश्च षडात्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-
 भेदः, तमादाय गणयेद्दयावत्सप्तम इति सर्वत्वं योज-
 नीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-
 गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते
 एवं पितरमारभ्य तत्पितृदिगणनायां सप्तमपुरुषस-
 न्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति" मित्वा० । एवमेवाशोचेऽपि
 सापिण्ड्यम् पितृपत्नीयं ज्ञेयं अदत्तस्त्रीणां तु त्रिपौरुषं
 सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावाच्चाशौचमिति"
 भेदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृत्वभोक्तृ-
 त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वमिति दायभागानुसारिणः ।
 असम्य त्रि० सभायाममर्हति यत् न० त० । सभायामनुपयुक्ते
 १स्त्रीवर्षनादौ, २खले च ।
 असम त्रि० नास्ति समोयस्य । १अतुल्ये । "संप्रधार्याब्रवीद्वाता
 न समौ नासमाविति" मनुः । समःयुग्मसंख्यानितः
 २तद्भिन्ने अयुग्मे विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि
 संख्यानिते च यथा मेघादिषु द्वादशराशिषु मेघमिथुनसिंह
 तुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्वापि । ३बुद्धभेदे पु० ।
 असमच्च न० न समच्चम् । १अप्रत्यक्षे अनुमित्यादिज्ञाने अर्थ०
 अच् । २तद्विषये त्रि० ।
 असमग्र त्रि० न० त० । असम्पूर्णे असकले ।
 असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तियुतं न० त० । १असङ्गते ।
 "यद्यपि का नोहानिः परस्य द्राक्षां रासमश्चरति ।
 असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायतं चेतः" उद्भटः ।
 असमञ्जस् पु० सम्+अन्ज-असुन् न० त० । सगरन्तपज्येष्ठ-
 पुत्रे अंशुमतः पितरि सूर्यवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा
 'अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्वमासीन्नराधिपः । सगरो-

नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः । विदर्भराजदुहिता
 केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीद्भिषा सत्यवा-
 दिनो । अरिष्टनेभिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया
 सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्मिकी" इत्युपक्रम्य । "अथ
 कालेन सहता पुत्रं ज्येष्ठा व्यजायत । असमञ्जा इति ख्यातं
 काकुत्स्थं सगरात्मजम्" रामा० आ० २० अ० । "असमञ्जा
 इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् । यं शैव्या जनयामास पौरा-
 णां स हि दारकान् । गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्याञ्चि-
 क्षेप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजम्भयशोकपरि-
 झुताः । सगरश्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राङ्गुलयः स्थिताः ।
 त्वं नस्त्राता महाराज ! परचक्रादिभिर्भयात् । असमञ्जो-
 भयाहोरात्ततो नस्त्रातमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
 घोरं नृपतिसत्तमः । सुहृत्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
 मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्तताम् ।
 यदि वो मत्प्राप्तं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्त्वा
 नरेन्द्रेण सचिवास्ते मराधिप ! । यथोक्तं त्वरिताश्चक्रु र्यथा
 ज्ञापितवान्नृपः । एतत्ते सर्वेमाख्यातं यथा पुत्रो महा-
 त्मना । पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः" भा० व० प०
 १०७ अ० । असच् । असमञ्जसोऽपि तस्मिन्नर्थे
 "असमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः । तस्य
 पुत्रोऽंशुमाक्षाम पितामहहिते रतः" । "असमञ्जस आत्मानं
 दर्शयन्नसमञ्जसम् । जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगी योगादि-
 चालितः । आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रि-
 यम् । सरयुं क्रीडतोवालान् प्रास्यद्वेजयन् जनान् ।
 एवंवृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै । योगैश्वर्येण
 बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ । अयोध्यावासिनः
 सर्वे बालकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विसिस्मिरे
 राजन् ! राजा चाप्यन्वतप्यत" भाग० ६ म० ८ अ० ।

असमद त्रि० सह मदेन गर्वेण समदः कलहः स नास्ति यत्र ।
 कलहरहिते विरोधश्च्युते । "तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि-
 तपति" "ताभ्यएवैतत्सह सतीभ्योऽसमदं करोति" इति च
 शत० ब्रा० "असमदमकलहं परस्परविरोधम्" भा० ।

असमन त्रि० असममत्तत्वं भिन्नवर्णत्वात् नयति नी-ड ।
 विभिन्नवर्णं "असमना अजिरासो रघुपदः" ऋ०
 ११४०, ४, असमना भिन्नवर्णाः भा० ।

असमनेत्र पु० असमानि अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे
 शिवे असमलोचनादयोप्यत्र ।

असमय पु० अपकृष्टार्थे न० त० । १ दुष्टकाले २ अयोग्यकाले च

"असमये सतिरुन्मिषति ध्रुवम्" नैषधचरिते ४ सर्गः ।

असमर्थ त्रि० समर्थः शक्तः न० त० । १ अशक्ते २ दुर्बले च । समर्थः
 सङ्गतार्थः न० त० । असङ्गतार्थे, व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धे
 यत्र यस्यान्वययोग्यता तत्सहचारानपेक्षायुक्ते ३ समासे यथा
 अश्वाद्भोजीत्यादौ असमर्थसमासः नञ्पदस्य आदेन
 सहान्वयायोग्यत्वात् भोजनेन च सहचाराभावेऽपि तत्वा-
 न्वयस्य अपेक्षणीयत्वात्तथात्वम् ।

असमर्थसमास पु० कर्म० । येन सह यस्य अन्वयस्तद्व्यतिरे-
 केण अन्त्यान्वितेन पदेन समासे । यथा अश्वाद्भोजीति
 असह्यं पश्येत्यादि । [कन्दर्पे असमसायकादयोप्यत्र ।

असमवाण पु० असमा अयुग्मानि वाणा अस्य । पञ्चवाणे
 असमष्ट त्रि० सम+अच्-क्त न० त० । अव्याप्ते । "पिता-
 मतीनामसष्टकाव्यः" ऋ० ६, ७६, ४, "असमष्टकाव्यः अव्या-
 प्तकर्मोति" भा० ।

असमवाधिकारण न० समवैति सम+अव-इण-णिनि
 न० त० कर्म० । न्यायमते समवाधिकारणं द्रव्यं तद्विन्नं
 द्रव्यवृत्ति यत् गुणादिकं कारणं तस्मिन्नर्थे । यथा कपा-
 लद्वयसंयोगरूपो गुणो घटस्य, द्रव्याश्रिता क्रिया संयोग-
 विभागादेः । "समवाधिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतु-
 त्वम्" । "यत् समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायि जनकं
 तत्" । "तत्वासन्नं जनकं द्वितीयम्" "गुणकर्ममात्रवृत्ति
 ज्ञेयमथाप्यसमायिहेतुत्वम्" इति च भाषा० व्याख्यातञ्चैतत्
 सुक्ता० । "तत् समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं
 द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयो-
 गानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि
 अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीना-
 मिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारण-
 लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरी-
 पटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं
 वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायि-
 कारणलक्षणे तत्तदभिन्नत्वं न देयम्, आत्मविशेषगुणा-
 नान्तु कुत्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विन्नत्वं
 सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं
 द्विविधं कार्यकारणप्रत्यासत्त्या कारणकार्यप्रत्यासत्त्या च
 आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र
 कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन्
 कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति
 कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितायेः । इत्यस्य कार्ये कार्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् ।

कुत्र कुत्र किंकिमसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं ततउद्भूत्य किञ्चित् प्रदर्शयते ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मः । तथा हस्तसंयोगाच्च सुषले कर्मः । अभिघातजे सुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ३ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ४ । अभिघातान्मुषलसंयोगादुक्ते कर्मः ५ । आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ७ । नोदनविशेषाभावाच्चोर्द्धं न तिर्यग्गमनम् ८ । प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः १० । हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने १२ । यत्नाभावे प्रमुषस्य चलनम् १३ । तस्य कर्म वायुसंयोगात् १४ । मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् १५ । इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्म कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च १७ । संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् १८ । वै० सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्वशब्दव्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा । तथा हस्तसंयोगादुत्प्रेषणवद्वस्तसंयोगादित्यर्थः । अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, सुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उदूखलाभिघातसुषलस्याकस्माद् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि सुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषलस्यैवाकास्मिकमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन सुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत् इति भावः ३ । सुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिघातं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह । सुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि

आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह । यथा सुषले उत्पतति सुषलसुखस्य लोहमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो सुषलस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये सुषले संस्कारोजनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषलसंयोगादसमवायिकारणादुक्तेऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अवशो हि हस्तो सुषलेन सहोत्पततीति भावः ५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारबीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तसुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगमसुचयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्देगवन्मुषलादिसंयोगो यथा वातूलस्य शरीरावयवकर्माति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रसुषलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अत्र संयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विघादेरन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संप्रहः ७ ॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य क्वचिदूर्ध्वं क्वचिच्च तिर्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाण्डादेर्यदूर्ध्वं तिर्यक् च गमनं तच्चोदनविशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् । तथाच फलपक्षिवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यक्, नवोर्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्यक् ऊर्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीति इच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्ध्वं तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ९, १० ॥ उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्ते यत्कर्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य क्रीडाकरचर-

णादिचालनं यत्तत्वातिदिशति । बालकस्य यद्यपि कर-
चरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्ति-
फलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११ ॥
इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्माणि यत् पुण्यपापहेतुकत्वं
तत् दारककर्मा तुल्यतामतिदिशद्वाह । आततायिना
केनाप्यगारे दाह्यमाने तत् दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटे
वह्निगते जाते सति तस्याततायिनो बधानुकूलेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत्कर्मा जनितं तत् पुण्यहेतुकं न वा पापहेतुकं
यथाह । 'नाततायिवधेदोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाऽप्रकाशं वा मन्यस्तन्मन्यु मृच्छति' । 'अग्निदोगरदश्चैव
शस्त्रपाणिर्धनापहः । जेतदारापहारी च षडेते आत-
तायिनः' १२ । इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति
तान्याह । प्रसृप्तस्येति चैतन्याभावदशासुपलक्षयति तेन
मूर्च्छितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुगतं चलनं द्रष्टव्य-
मत्र १३ ॥ शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्यह ।
तृणपदेन दृक्पुल्लमलतावतानादिकं सर्वसुपलक्षयति १४ ।
अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयद्वाह । मणिपदेन कांस्यादिकसुप-
लक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि तस्काराभिमुखं यद्
गच्छति तत् गमने मण्यादि समवायिकारणम्, अदृष्ट-
वत्तस्कारात्ममणिसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तस्कारस्य पापं
निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौह-
मात्रं तृणञ्चोपलक्षयति तथा चायस्कान्ताभिमुखं यत्सू-
च्यादेर्गमनं तृणकान्ताभिमुखं यत् तृणस्य गमनं तत् सूच्यादि
समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तृणसूच्यादि-
गमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव
निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युक्तम् । तद्वयथा वज्रेण
ज्वलनं वायोस्तित्थं गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि १५ ।
ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्मा
नाना वेति संशये निर्णयहेतुमाह । इषाविति षष्ठ्यर्थे
सप्तमी, इदमत्वाकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुड्यादि-
संयोगानन्तरं शरादौ सत्वे गत्युपरमो दृश्यते अत्राश्रय-
नाशस्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधि-
गुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्मा-
नाशक इत्युच्यते स च संयोगश्चतुर्थक्षणे जातः पञ्चमक्षणे
कर्मा नाशयति । तथा हि कर्मात्मनिरथ विभागः अथ
पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मानाशः तेना-
युगपत्संयोगविशेषाः कर्मानानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-
योगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा

संयोगमात्रस्य कर्मानाशकत्वे कर्मा कचिदपि न तिष्ठेत् १६ ।
नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकर-
णमारभते । पुरुषप्रयत्ने नाकृष्टया पतञ्जिकया नुचस्वेषोराद्यं
कर्म जायते तत् नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवा-
यिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन
कर्मेणा समनाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते न
च वेगेन, गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्वे षौ
कर्मा जायते तत्वासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-
कारणमिषुः, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च
यावदिषुपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्म-
सन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मेण नष्टे संस्का-
रेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः
न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमर्चिता
गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरसुसरञ्चेति तत्कर्मकारि-
ताञ्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनवे तु कर्मसन्तानवत्
संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्तशर-
योरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्तत् नोदनतीव्रत्व-
मन्दत्वे निमित्तम् १७ । ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्ता-
नकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य
संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । गुरुत्वन्तावत् पतनकारण-
मनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं
नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं
करोतीत्यर्थः १८ । उपस्कारः ।
'नोदनाभिधातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म १ । तद्-
विशेषेणादृष्टकारितम् २ । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात्
पतनम् ३ । द्रवत्वात् स्थन्दनम् ४ । नाड्यो वायुसंयोगादारो-
हणम् ५ । नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ६ । दृक्षाभिस-
र्पणमित्यदृष्टकारितम् ७ । अपां संघातो विलयनञ्च तेजः-
संयोगात् ८ । तत् विस्फुर्ज्युर्लिङ्गम् ९ । वैदिकञ्च १० । अपां
संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्तनोः ११ । पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म
वायुकर्म च व्याख्यातम् १२ । अग्नेरुर्ज्ज्वलनं वायोस्तित्थं क्
पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् १३ । हस्तकर्मणा
मनसः कर्म व्याख्यातम् १४ । आत्मेन्द्रिमनोऽर्थसन्निकर्षात्
मुखदुःखे १५ । तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखा-
भावः स योगः १६ । अप्रसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः
कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि १७ । वै० सू० नोदनादि
निष्पाद्य कर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्वाह । नोदनं संयोगविशेषः
येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु

न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा ।
 यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म
 संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषो-
 ऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्त्यते पङ्काख्यायां
 पृथिव्याच्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते
 तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथ-
 मसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्त-
 कारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के
 कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ।
 ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमस-
 मवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परावृत्तिरिति
 पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्ट-
 कारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टव-
 त्तदात्मसंयोगस्तत्समवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्,
 अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ
 परावृत्तिरिति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघात-
 व्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ ।
 इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।
 अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्,
 तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयो-
 गाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव दृष्टिविन्दू-
 नामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । क्षितौ
 प्रतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जला-
 वयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसं-
 रणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्त-
 कारणादप्यु समवायिकारणेषु ४ । ननु यदि भूमिष्ठानाम-
 पाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं
 सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेषः
 यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्यरश्मयो वायु-
 संयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय-
 एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाड्यवायु-
 संयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग-
 इत्युपपादनीयः ५ । ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं सहिमा-
 यत् भूमिष्ठा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन
 बलवद्वायुनोदनेन आपोऽनादास्तन्दनात् वायुसंयुक्ता-
 रश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था
 अपः कथ्यमानाः वायुनुन्नवज्जिरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
 त्वकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो

द्रष्टव्याः ६ । ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वं गमनम्
 अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्यरश्मयः प्रभवन्ति
 तत्कथं तदित्यत्राह । अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभि-
 सर्पणं मूले निषिक्तानामपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्ड-
 फलपुष्पादिदृष्टिकृतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्ट-
 वत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादप्यु
 समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप-
 ऊर्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं
 लक्षणसुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च गमनमुप-
 प्रादितं हिमकरकादीनाञ्च शैत्यादभूमिविवादसिद्धम्,
 तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत
 आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाभ्याः परमाणवो
 द्वाणुकमारभमाणा द्वाणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्व-
 म्पृथैरवयवैर्द्वाणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वमून्या हिमकरकादय-
 आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकर-
 कादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः-
 संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारणकप-
 रमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोग-
 नाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रति-
 बन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्वाणुकेषु
 द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं
 तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ८ । ननु बलद्विव्यतेजो-
 ऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु
 अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्ज्यधुर्लङ्गं वज्जनि-
 र्धोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष-
 एव तदनुपपदञ्च स्फुर्ज्यधुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते
 यस्मान्मेघात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोविद्युद्रूप-
 मनुप्रविष्टं तदुपपद्यते करकारम्भिकाणामपां द्रवत्वप्रति-
 बन्ध इति ९ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽ-
 नुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि “आपस्ता अग्निं
 गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्षम्” इत्यादि १० ।
 ननु विस्फुर्ज्यधुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी-
 तौ च नानुभूयते इत्यत आह । विस्फुर्ज्यधुरितिशेषः अग्निः
 स्तनयितृनोः संयोगविभागौ निमित्तकारणोभूय स्तनयितृनो-
 रेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे,
 शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुबलाहकसंयोग-
 विभागौ निमित्तकारणे बलाहकवियत्संयोगविभागावस-
 मवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्,

यद्वा मेधाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामैव नोदनाभिघातजनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ११। भूकम्पं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तत्रैवाकस्मिकदिग्दाहहेतोस्तेजसः आकस्मिक-दृष्टादिजोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्वा-प्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसी समवा-यिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य द्वाष्टत्तिर्महोल्कादिकर्मसूचनार्था १२। अदृष्टवदात्मसंयो-गासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह । आद्यमिति सर्गा-द्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्वासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-ज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवन-कर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मनुमुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् १३। अनाद्यं कर्माधिकृत्याह । सुषलोत्क्षेपणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिका-रणकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये सन्न-कर्षार्थं यन्मनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-कारणकमेव । यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्त-थापि मनोवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मोत्पत्ति-र्दृष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् अन्यथा प्राणवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेनाश्रितपीताद्यभ्यवहरणमपि न सम्भवेत् १४। ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाण-मत आह । सुखदुःखे इत्यपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि दृष्टव्यं मनसोवैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधि-तम्, युवपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च प्रादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुख-दुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वादुक्ते १५। नन्वेवं यदि चपलं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना नात्मसाक्षात्कारो न वा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमतआह विषयेष्वलम्ब्ययवत उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्योव्यावृत्तं मनो यदात्मस्यमात्ममात्रनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगुण-प्रयत्नाभावात् कर्ममनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः । यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयेते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभाव-

साधनत्वाद्योग एव दुःखस्याभावः “अन्नं वै प्राणः” इति वत्, यद्वा दुःखस्याभावो यत्वेति बद्धव्रीहिः, शरीरस्येति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धि-सिद्धयया तत्पदम्, अयं स योगः । यद्वात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथा च प्राण-वहनाद्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनि-यत्नवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवन-योनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि श्वासप्रश्वासगतागतमिति भावः १६। ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्बहिर्भवतः देहान्तरो-त्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदु-भयमनुपपन्नम्, अश्रितपीतं भक्तपानीयादि तस्यापि शरीरा-वयवोपचयहेतु र्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भवास-दशायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह । अत्र “नपुंसकमपुंसकेनैकवृत्तान्वतरस्यामिति” पा० नपुंसकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाज-णिकम्, अपसर्पणं देहारम्भककर्मक्षये देहादेव प्राणमनसो-रुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अश्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्म-संयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामप्य-दृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति” १७ उप० ।

असमवायिन् त्रि० न समवैति सम्+अव+इन-इणि न० त० स्त्रियां ङीप् । १ असंबन्धे अमिलिते न्यायेक्ते २ समवाय-सम्बन्धमून्ये जात्यादौ ३ असमवायिकारणे च “कारणन्व-समवायिनो गुणाः” वै० सू० “ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेणापि कारणता संभवतीत्यत आह गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः । सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैर्कार्यसमवायात् यथाऽऽ-त्ममनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारणैर्कार्यसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु” उपस्कारः ।

असमवृत्तं न० न समानि भिन्नलक्षणकत्वात् न तुल्यानि पदानि यत्र कर्म० । ऊन्दःशास्त्रोक्ते १ विषमवृत्ते तानि च “सुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परेऽऽस्मान्करालयैः क्रमाद्बुद्धाः”

इत्यादीनि वृत्त० उक्तानि ज्ञेयानि। २ अनुपमचरिते वि०
 असमस्त वि० सम+अस-क्त न० त०। १ असंक्षिप्ते २ व्यस्ते “एते
 व्यस्ताः समस्ता वेति” विश्वामित्रवचनव्याख्याने “व्यस्ताः
 असमस्ताः” प्रा० त० रघु०। ३ असमये व्याकरणोक्त-
 समासशून्ये विभक्त्यादिकार्ययुक्ते ४ विग्रहवाक्ये न०।
 असमाति वि० समं साम्यमतति अत-इन् न० त०। अतुल्ये
 अनुपमे “एवाहि जातो असमात्योजाः” ऋ० ई, २८, ई।
 असमान वि० न० व०। अतुल्ये। “समानं लघु चाशौचं
 पूर्वैरेव विशुध्यति। असमानं द्वितीयेन” यमः।
 असमानयानकर्मन् पु० न समानं तुल्यकालिकं यानकर्म-
 यत्। सन्निभेदे। त्वमये याहि ततोऽहं यास्यामीति
 समयं कृत्वा यत् पूर्वोत्तरं जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे
 यानकर्मरूपे सन्धौ। [२ समाप्तिशून्ये वि०।
 असमापन न० अभावे न० त०। १ संपूर्णभावे न० व०।
 असमाप्त वि० न समाप्तः। १ असम्पूणे “असमाप्ते व्रते चैव नैव
 कुर्यात् व्रतान्तरम्” स्मृतिः। संकल्पपूर्वं कष्टहीतव्रतस्यास-
 मापने व्रतान्तरस्यात्कर्तव्यताऽलोक्ता। आरम्भकर्मणः
 संपूर्णता समाप्तिः। २ तच्छून्ये च “असमाप्ते परि-
 कर्मणि स्मृतः” कुमा०। ३ सम्यगप्राप्ते च।
 असमाप्ति स्त्री अभावे न० त०। १ समाप्तिभावे न० व०।
 २ समाप्तिशून्ये वि०। ३ सम्यगप्राप्तौ स्त्री ४ तच्छून्ये वि०
 असमावृत्त पु० न० त०। समावृत्तः चीर्णब्रह्मचर्यतया गुरु-
 णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः गृहस्थकर्मकरणाय कृत
 समावर्त्तसंस्कारः न० त०। तद्विज्ञे ब्रह्मचारिणि
 स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। “मासिकाच्च त्रयो-
 ऽश्रयादसमावृत्त(वर्त्त)को द्विजः” मनुः। असमावर्त्त-
 कोऽप्यत्र।
 असमाहार पु० समाहारी मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च
 अभावे न० त०। १ तदभावे न० व०। २ तच्छून्ये वि०।
 असमाहित वि० न० त०। १ समाधिशून्ये चित्तैका
 यताशून्ये २ असन्निवेशिते च।
 असमीक्ष्यकारिन् वि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति
 क्त+णिनि। १ विवेचनामकृत्वैव कर्मकारके, २ मूर्खे च।
 असमृद्धि स्त्री ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः अभावे न० त०।
 १ ऋद्ध्याधिक्याभावे “नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः”
 मनुः। न० व०। २ समृद्धिशून्ये वि०।
 असम्पत्ति स्त्री अतुल्यपात्रलाभः सम्पत्तिः लक्ष्मीश्च अभावे
 न० त०। १ सम्पत्त्यभावे। न० व०। २ तच्छून्ये वि०।

असम्पन्न वि०। सम्पन्नः सम्पद्युक्तः अतुल्यपात्रस्वरूपप्राप्तश्च
 न० त०। तद्विज्ञे। [२ संबन्धशून्ये वि०।
 असम्पर्क पु० अभावे न० त०। १ संबन्धाभावे न० व०।
 असम्पूर्ण वि० यावत्पर्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तद्वान् सम्पूर्णः न०
 त०। तादृशपूर्तिशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम्
 “क्रूरग्रहः सकेतश्चन्द्रमसंपूर्णं मण्डलं मिदानीम्” सुहारा०
 असम्पृक्त वि० न०। १ असंबन्धे २ असंयुक्ते।
 असम्प्रज्ञात वि० न सम्यक् ज्ञातः ज्ञेयादिभेदो यत्। पातञ्ज-
 लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातभेदशून्ये निर्विकल्पके १ समाधौ।
 समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्वाद्यः
 सविकल्पकः पाह्यग्रहणग्रहीतप्रतिभासत्वात् तत्-
 प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो
 द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ “क्षीणवृत्तेरभिजातस्य मण्ये-
 र्ग्रहीतग्रहणग्रहीतस्य तत्स्यतदङ्गनता समापत्तिः” यथाऽ-
 भिजातस्यातिस्वच्छस्य मण्येः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य
 स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-
 ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-
 सूक्ष्मभूतात्मकग्रहैः ग्रहणैरिन्द्रियादिदृष्टिभिः ग्रहीता च
 वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-
 धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्विज्ञा च
 असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे
 वक्ष्यते। अस्या एव च निर्वीज इति संज्ञान्तरम् “तस्यापि-
 निरोधात् निर्वीजः समाधिः” पात० सू० सत्त्वगुरुपा-
 न्यत्वख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-
 समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्वस्य
 सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-
 त्वेन चित्तस्य कृतकतया स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय
 इति न्यायेन निर्वीजः समाधिर्जायते स च “आगमेनानु-
 मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। विधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते
 योगमुत्तमम्” श्रुत्युक्तः आगमेन अवशेन अनुमानेन मननेन
 ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन
 प्रज्ञां पुरुषसाक्षात्कारं संपादयन् योगं निर्वीजसमाधिं
 लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार
 प्रलये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात्, कृत्यशेष-
 लक्षणाधिकारोहि चित्तस्य स्थितिहेतुः न हि कृतभोग-
 विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि-
 क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिदुः
 केशलो मुक्तो भवतीति” वृत्ति०। २ सम्यगज्ञाते च।

असम्प्रति अव्य० तिष्ठद्गु० समा० । १ अयोग्ये काले अनुपस्थितकाले च । “यच्चैव सम्प्रति दद्मोयच्चैवासम्प्रति” शत० ब्रा० ।

असम्बद्ध न० सम्बद्धं परस्परमन्वितं न भवति सम्+बन्ध-क्त न० त० । अर्थानवोधकोऽनन्वितार्थको १ वाक्ये । “असंबद्ध-प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्” मनुः यथा “यावज्जीवमहं मौनीत्यादि” वाक्यम् । २ सम्बन्धशून्ये असङ्गते च त्रि० । असम्बद्धप्रलाप पु० कर्म० । १ असङ्गते २ अप्रस्तुतस्य वा कथने, ३ निष्प्रयोजने कथने च ।

असम्बन्ध पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे “व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धउदाहृतः” भाषा० । २ परस्परमन्वयाभावे च “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” जै० सू० न० ब० । ३ सम्बन्धशून्ये त्रि० । “असंबन्धकृतस्यैव व्यवहारो न मिध्यति” या० सूतिः ।

असंबाध त्रि० नास्ति सम्बाधा अन्योन्यं पीडा प्रतिबन्धो वा यत् । १ परस्परसंबर्षरूपपीडारहिते विरले, २ बाधारहिते च । “असंबाधा देवदो स्वर्गसम्मादिनी शुभा” भा० आ० प० । न सम्यग् बाधा अभावे न० त० । ३ सम्यग् बाधाभावे ४ चतुर्दशाक्षरपादके वृत्तभेदे च स्त्री मृतौ नृसौ गावक्ष-यहविरतिरसंबाधा” वृत्त० र० ।

असम्भव पु० अभावे न० त० । १ सम्भवाभावे “अन्यदेवाहुः सम्भवादन्वदाहुरसम्भवात्” य० ४०६० “निष्क्रयस्य तदसम्भवात्” सां० सू० न्यायोक्ते लक्ष्यमात्रे २ लक्षणानुसरणे । असम्भववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्न भवतीति व्याप्तिरलक्षणे प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतामवच्छेदकमिति कैश्चिदुक्तम् । सम्भवः समावेशः ३ तदभावे । सम्भवश्च प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिकाः । सांख्यादिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थत्वमुक्तम् यथाह” सा० कौ० । “सम्भवस्तु यथा खार्यां द्रोणादकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं सत् द्रोणादिसत्त्वमवगमयति” । व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः । “खारीत्वं खारीपरिमाणं महाहापरिमाणेऽवान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्वस्य द्रोणादिपरिमाणाविनाभूततया अनुमानेनैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरिमाणसिद्धिः” ।

असम्भवत् त्रि० सम्+भू-शत न० त० स्त्रियां ङीप् । असम्भवे वस्तुनि “असम्भवदुष्पनरसा शतालीपरिषेविता ।

करं न सहते राजन् ! भूमिर्नवधूरिव” उद्भटः ।

असम्भव त्रि० सम्+भू-कर्त्तरि नि० यत् । सम्भवाविषये वस्तुनि “असम्भवं न वक्तव्यमिति” नीतिः । सम्+भू-णिच्-कर्त्तरि यत् असम्भाव्यमप्यत्र त्रि० । “असम्भवं पराभवन्” अथ० ५, १८, १२, “तिथ्यग्योनावसम्भाव्यमावश्यकमवस्थितः” भा० आदि० प० ।

असम्भावना स्त्री अभावे न० त० । सम्भावनाभावे । सम्भावना च शक्त्युत्कर्षमाविष्कारुमत्युक्तिः निश्चयप्रायश्चौत्क-द्यापन्नसंशयश्च ।

असम्भावनीय त्रि० न० त० । सम्भावनानर्हे वस्तुनि ।

असम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् अभावे न० त० । १ सम्भवाभावे सम्भूतिः कार्योत्पत्तिः सा नास्ति यस्याः । अव्याकृताख्ये प्रकृतिरूपे कारणे “अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते” यजु० ४, ६ । “असम्भूतिः प्रकृतिः कारणम्” वेददी० ।

असम्भृत त्रि० न० त० । १ अयत्नसिद्धे “असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः” कुमा० । २ असम्यक्पुष्टे च ।

असम्भेद पु० सम्भेदोन्मूलनं संसर्गः अन्योन्यरूपताप्राप्तिः भेदश्च अभावे न० त० । १ तदभावे न० ब० । २ तच्छून्ये त्रि० । असम्भ्रम पु० सम्भ्रमः औत्सुक्यहेतुककार्यत्वेन सम्यग् भ्रान्तिः भयहेतुकचित्तजोभश्च अभावे न० त० । १ सम्भ्रमाभावे “शशंस तल्यसत्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्” रघुः । न० ब० । २ सम्भ्रमशून्ये ।

असम्मत त्रि० न० त० । सम्मतभिन्ने अननुमते “असम्मतः कस्तव सुक्तिमार्गम्” कुमा० । [२ तच्छून्ये त्रि० ।

असम्प्रति स्त्री अभावे न० त० । १ सम्प्रत्यभावे । न० ब० । असम्प्रित त्रि० न० त० । अपरिमिते “तस्मादिमा अतिरिक्ता असम्प्रिता ओषधयः प्रजायन्ते” शत० ब्रा० ।

असम्भुग्ध त्रि० सम्+सुह-क्त न० त० । १ अकृतसन्देहेऽपाण्डित्याभिमानरहिते च ।

असम्भूत त्रि० न० त० । सम्भूतभिन्ने १ स्थिरनिश्चये २ भ्रान्तिशून्ये “असम्भूतः स मर्त्येषु” “स्थिरबुद्धिरसम्भूतो ब्रह्मविदु ब्रह्मणि स्थितः” इति च गीता ।

असम्भृष्ट त्रि० न० त० । १ परस्परसंबर्षणशून्ये २ बाधाशून्ये च “असंभृष्टोजायसे मातोः” ऋ० ५, ११, ३ । “असम्भृष्टः अबाधितः” भा० । ३ संमार्जनशून्ये च । “अग्निमग्नीत्संभृष्टोत्थसंभृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम्” शत० ब्रा० ।

असम्भोह पु० अभावे न० त० । १ भ्रमाभावे । विरोधे न० त० । प्रमात्तके यथार्थे २ ज्ञाने “बुद्धिर्ज्ञानमसम्भोहः जसा सत्यं

हमःशमः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति सावा भूतानां सप्तएव
पृथग्विधा” इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयथार्थ-
ज्ञानपरत्वम् न० ब० । ३ तच्छून्ये स्थिरप्रज्ञे लि० ।

असम्यक् लि० न० त० । सम्यग्भिन्ने १ अनुचिते २ अयुक्ते ।

“असम्यग्व्याप्यशीलैस्तैः” देवीमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची

असत् पु० सरति स्त-उन् न० त० । (कुकुरसोद्गा) वृत्ते
असल न० अस्यते चिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्वन्नेपो-
पयुक्ते १ मन्त्रभेदे २ लौहे च ।

असवर्ण लि० न सनानो वर्णोऽस्य समानस्य सादेशः ।

असजातीये भिन्नवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिः ।

“द्विजानामसवर्णास्तु कन्यास्त्वपयमस्तथा” वृहन्ना० ।

असद्यत् लि० सद्यतिर्गत्यर्थः निरु० सद्य-शब्द न० त० । १ अगम-
नशीले स्त्रियां ङीप् “अस्य प्रजावती मृहेऽसद्यन्ती” ऋ०
८।३।१४ । “असद्यन्ती अगमनशीला” भा० । २ अपराजिते
च “मधुजिह्वा असद्यतः” ऋ० ६।७।३।४ । “असद्यतः
अपराजितान्” भा० ।

असद्युस् लि० सद्य-वा उद्युन् न० त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे
“यानो दोहते तिरहन्सद्युषी क्षुमत्” ऋ० ६।८।६।१८ ।
“असद्युषी अप्रतिबद्धा” भा० ।

अससत् लि० सस-स्वप्ने शब्द न० त० स्त्रियां ङीप् ।
स्वव्यापारे जागरुक्ते “रेजन्ते अससन्तो अजराः” ऋ०
१।१४।३।३ । “अससन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः” भा० ।

असह लि० न सहते सह-अच् न० त० । अक्षमे असहने
असहन पु० न सहति सह-ल्यु न० त० । १ शत्रौ । २ क्षमा-
गुण्ये लि० । भावे ल्युट् अभावे न० त० । ३ क्षमाभावे
असहाय लि० नास्ति सहायोयस्य । १ सहचरशून्ये अन्य-
साहाय्यरहिते २ सहचरहिते च “कपालं वृक्षमूलानि
कुचे लमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य
लक्षणम्,” मनुः । [“स्वजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता” नीतिः

असहिष्णु लि० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभिन्ने
असह्य लि० न सह्यः । सोढुमशक्ये “असह्यपीडं भगवन्
णमन्यमवेहि मे” “द्विषामसह्यः सुतरां तरुणाम्” इति
च रघुः । “नववैधव्यमसह्यवेदनम्” कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न० त० । १ परोक्षे २ इन्द्रियायोग्ये च ।

असाक्षात्कार पु० अभावे न० त० । १ प्रत्यक्षाभावे
विरोधे न० त० । २ परोक्षज्ञाने न० ब० । ३ प्रत्यक्षाविषये
४ तच्छून्ये च लि० ।

असाक्षिक लि० नास्ति साक्षी साक्षाद्गृहा अधिष्ठाता वा यस्य

कप् । १ साक्षिशून्ये “असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोवि
वदमानयोः” मनुः । २ अधिष्ठातृशून्ये च असाक्षिका
जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा० प्रक० ।

असाक्षिन् लि० न साक्षी । स्मृत्युक्ते वचनतो दोषादितोवा
साक्ष्यकर्मास्तु अग्राहेय ओत्वियादौ । असाक्षिणश्च मिता०
दर्शिताः “उक्तलक्षणां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः
ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः “असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु
दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । यचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्ति-
मृतान्तर” इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह ।
“ओत्वियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते
वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः” या० सू० तापसावानप्रस्थाः ।
आदिशब्देन पित्राविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह
शङ्खः । “न पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवान
प्रस्थनिर्गन्धयः साक्षिण” इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता
नारदेन “स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यञ्च विद्यत” इति । चण्डाः कोपनाः
कितवाद्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितम् ।
“साक्षिणं लिखितानां च निर्दिष्टानाञ्च वादिना ।
तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिण” इति । तथा
स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । “स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वय-
मेवेत्य यो वदेत् । सूचीयुक्तः सशास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्ह
तीति” । मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । “योऽर्थः आवयि-
तव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्वदतु साक्षित्व
मित्यसाक्षी मृतान्तर” इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणं योऽर्थः आवयितव्यो भवेत् ययमत्वार्थे साक्षिण
इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे च
अनिवेदिते साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वद-
त्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु समूर्पुणा स्वस्थेन
वा पित्रा पुत्रादयः आविताः अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण
इति । तत्र मृतान्तरोपि साक्षी । यथाह नारदः ।
“मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते समूर्पुआवितावृते” । तथा ।
“आवितोनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र
साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु” । तानेतानसाक्षिणो
दर्शयति । “स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मसाभिग्रस्तकाः” ।
रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्रार्थ-
सम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च
निर्द्वैताद्यास्वसाक्षिणः” । स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यव-

हारः । दृष्टोऽशीतिकावरः बृहस्पतं वचननिषिद्धा
नामन्येषामपि ओत्वियादीनामुपलक्षणम् । कितवोऽक्ष-
देवी । सप्तः पानादिना, उन्मत्तो महाविष्टः । अभि-
शस्तः, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी चारणः
पाषण्डिनो निर्यन्त्रप्रभृतयः । कूटकत् कपटलेख्यादि-
कारो विकलेन्द्रियः ओत्वादिरहितः पतितः ब्रह्म-
हृदि । आप्तः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्य-
मानार्थसम्बन्धी । सहाय एककार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः
स्तेनः साहसी स्वबलावटम्भकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथ
वचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । आदिशब्दादन्ये-
षामपि सृष्ट्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाम्भेदादसाक्षिणं
स्वयमुक्तेर्न तान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः
साक्षिणो न भवन्ति" मित्ता० । अत्रापवादः "सर्वः
साक्षी संग्रहणे चौर्ये पारुष्यसाहसे" । या० सू० संग्रह-
णादौ सर्वे वचननिषिद्धाः ओत्वियादयः तपःप्रभृति
गुणरहिताश्च साक्षिणोभवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदाद-
साक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवन्ति सत्याभा-
वादिहेतोस्तेषु विद्यमानत्वादिति" मित्ता० ।

असाधन न० अभावे न० त० । १ सम्पादनाभावे साधनं हेतुः
न० त० । २ अकारणे न० व० । ३ कारणशून्ये ।

असाधारण त्रि० साधारणं सामान्यधर्मयुक्तं न० त० । १ तद्विज्ञे,
तन्मात्रवृत्तिधर्मयुक्ते विशेषे २ अधिके च । न्यायमते
"यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मत" इत्युक्ते ३ सप-
क्षविपक्षावृत्तौ हेतौ पु० । यथा वज्रसाधने गगनादि-
हेतुः स च पक्षे पर्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न
विद्यते गगनादेः कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य
तथात्वम् "साधारणासाधारणयोर्मध्येऽसाधारणे कार्य-
संग्रहय" इति न्यायः । ४ समावृत्तत्वात्सदीभूते इतरस्त्व
रहिते घनादौ च । स्त्रियां ङीप् गौरा० । "पिता
पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः माता त्वसाधारणी" मित्ता० ।
असाधारणानैकान्तिक पु० कर्म० । न्यायोक्ते सर्वसपक्ष-
व्यावृत्ते हेत्वाभासभेदे यथा शब्दोनित्यः शब्दत्वात्
अत्र शब्दत्वं सर्वनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमावृत्तिरिति
तस्य तथात्वम् ।

असाधु त्रि० न० त० । १ साधुभिन्ने, २ असञ्चरिते, ३ दुष्टे
"अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा" किरा ४ संस्कृतशब्दभिन्ने,
अप्रशंसादौ च । "असाधुरनुमानेन" "असाधूनां प्रयोगे
तु प्रत्यवायोऽपि नो तथा इति" च हरिः । स्त्रियां

ङीप् । असाध्वो भारती असाध्वी योषित् इत्यादि ।
असाध्य त्रि० साध्यितुमशक्यः । १ साध्यितुमशक्ये रिपौ
रोगादौ च "असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले-
गदो यथा" माघः । असाध्यरोगाश्च सुश्रुते उक्ताः ते
च अवारणीयशब्दे ४४६ पृष्ठे दर्शिताः "जङ्घ" साध्यमधो-
याध्यमसाध्यं युगपदुगतं" मित्यादयोऽपि विशेषतोऽसाध्या
वैद्यके उक्ताः ततएव ते वेदितव्याः । [समर्थे

असान्तापिक त्रि० सन्तापाय न प्रभवति ठञ् । सन्तापाया-
असान्द्र त्रि० विरोधे न० त० । अनिविष्टे विरले ।

असामञ्जस्य न० अभावे न० त० । १ सामञ्जस्याभावे २ अयुक्तत्वे
३ सन्निवेशसम्भवे च न० व० तच्छून्ये त्रि० ।

असामर्थ्यं न० अभावे न० न० । सामर्थ्याभावे अपाटवे ।
"कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तत् सफलं सृष्टम्" "असमा-
र्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त
केचिदिच्छन्ति श्रूयः" योगिया० ।

असामयिक त्रि० समयोऽस्य प्राप्तः ठञ् न० त० । अप्राप्त-
काले "किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः"
किरा० ।

असामान्य त्रि० नास्ति सामान्यं तुल्यता यस्य । अनुपमे ।
अभावे न० त० । तुल्यत्वाभावे त्रि० । असाम्यमप्यत्र ।

असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न० त० । अयुक्ते ।
"विषट्चोऽपि संवद्वर्गं स्वयं केतुमसाम्प्रतम्" कुमा० "सम्प्र-
त्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुफलपाणिना" माघः "अविधाय
विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्" रघुः ।

असार पु० न० नास्ति १ सारो यस्य । सारहीने एरण्डे वृक्षभेदे ।
२ निश्चारे त्रि० । "असारः खलु संसारः"
इत्युद्भटः । "निदर्शनमसाराणां लघुर्वृद्धत्वं नरः" माघः
"धिगिमां देहभूतामसारताम्" रघुः । ४ अगुरुचन्दने
न० राजनि० । न० त० । ३ सारभिन्ने तुच्छत्वे पु० ।

असावधान त्रि० न० त० । अवधानहीने प्रमत्ते ।

असाहाय्य न० अभावे न० त० । १ साहाय्याभावे । न० व० ।
२ साहाय्यशून्ये त्रि० ।

असि अव्य० अस-दोषौ इन् विभक्तिं प्रतिरूपकम् । त्वमि-
त्यर्थे "कृतवानसि विप्रियं न मे" कुमा० "धन्यासि वैदर्भि !
गुणैरुदारैः" नैष० । "शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयो-
ऽसि पुत्रक ! इति नीतिः ।

असि पुंस्त्री० अस्यति सेवनेन पापानि इन् वा ङीप् । वारणसी
दक्षिणस्थे १ नदीभेदे वाराणसीशब्दे विवर्तितः । अस्यते क्षिप्यते

अस-इन् । २ खड्गे पु० “असिर्निशमनः खड्गस्तोष्णधारो
 इरासदः । ओगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ।
 इत्यटौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा” । खड्गपूजा-
 मन्त्रः, “सर्वाः श्यामाः असिकरा सुगुणमाला विभूषिताः”
 श्यामाकवचम् खड्गलक्षणन्तु दृष्टं उक्तम् “अङ्गुलशतार्ध-
 सुप्तम जनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः । अङ्गुल-
 मानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥ श्रीवृक्षवर्ध-
 मानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाञ्जानाम् । सङ्घा व्रणाः
 प्रशस्ता ध्वजायुधस्तिकानां च ॥ लकलासकाककङ्क-
 क्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः । खड्गे व्रणा न शुभदा
 वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो
 न दृढमनोऽनुगतः । अस्त्रेण इति चानिष्टः प्रोक्तविप-
 र्यस्त इष्टफलः ॥ कण्ठितं मरणायोक्तं पराजयाय
 प्रवर्त्तनं कोशात् । खड्गसङ्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति
 खड्गे ॥ नाकारणं विदुष्यान्न विषदृश्येन्न पश्येन्न तत्र
 वदनम् न वदेन्न मूल्यम् । देशं न चास्य कथयेत् प्रति-
 मानयेन्न नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियटिम् ॥ गोजिह्वा
 संस्थानो नीलोत्पलवृणपत्रसङ्घातः । करवीरपत्रमूलाग्र-
 मण्डलायाः प्रशस्ताः स्त्रुः ॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकर्षः
 कार्यः प्रमाणयुक्तः सः । मूले म्रियते स्वामी जननी
 तस्याप्यतस्मिन्ने ॥ मस्मिन् त्वरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव
 खड्गस्य । वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे
 दृष्टा ॥ अथ वा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशत्तदव-
 धार्य । कोशस्यस्यादेश्यो व्रणो ऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ।
 शिरसि स्पृष्टे प्रथमे ङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
 भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥ नासोष्ठकपोल-
 हनुव्रणपोवांसकेषु पञ्चाद्याः । उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयो-
 दशे कक्षयोर्द्वयः ॥ स्तनहृदयोदरकुक्षिनाभीषु चतुर्दश-
 द्यो ज्ञेयाः । नाभीमूले कक्षां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
 ऊर्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे । जानुनि
 च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥ जङ्घामध्ये गुल्फे
 पाष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च । षड्विंशतिकाद्याव-
 त्त्रिंशदिति मतेन गण्यः ॥ पुत्रमरणं धनाग्निर्धनहानिः
 सम्पदश्च बन्धश्च । एकाद्याङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत्-
 क्रमशः ॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरणधन-
 लाभौ । क्रमशो विनाशवनिताग्निचिह्नदुःखानि षट्-
 प्रभृति ॥ लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो बधो वृद्धिमरणपरि-
 बोधाः । ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

वित्ताग्निरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्त्रत्वम् । ऐश्वर्य-
 मृत्युराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदिति यावत् ॥ परतो न
 विशेषफलं विषमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः । कैश्चिदफलाः
 प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽप्यमिति यावत् ॥ करवीरोत्पल-
 गजमदहतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः । शुभदोऽनिष्टो गोमूल-
 पङ्कमेदः सङ्घगन्धः ॥ कूर्मवसाहृक्चारोपमश्च भयदुःखदो
 भवति गन्धः । वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥
 इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरं त्रियमिच्छतः प्रदो-
 ष्णाम् । हविषा गुणवत्सुताभिलिप्तोः सलिलेनाक्षय-
 मिच्छतश्च वित्तम् ॥ बड्बोद्धकरेणुदुग्धपानं यदि पापेन
 समोहते ऽर्थसिद्धिम् । भक्षपित्तमृगाश्वस्तदुग्धैः करि-
 हस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥ आर्कं पयो ह्रुद्विषाणमसी-
 समेतं पारावताखुशकता च युतं प्रलेपः । शस्त्रस्य तैल-
 मथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवे-
 द्विघातः ॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते
 पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाग्निनि नैति भङ्गं
 न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्डर्यम्” दृ० स० । हेमा० परि०
 ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा
 “वत्स ! पुरा भूतपूर्वैराचार्यैरुपदिष्टञ्चैव यन्मयाश्रुतं तदु-
 पदिशामि निबोध खड्गस्य लोहं षड्विधं भवति । योनयः
 पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमाकृतिर्द्विधा द्वादश
 सुस्त्रानि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्सकायाव्रणपङ्क-
 गन्धस्त्रेण वा यत्र विशेषा भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध
 तीक्ष्णं मृदु स्निग्धं खरं मृदुतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः
 षट्भवन्ति बालुका मृत्पाषाणः पङ्कोधातुस्त्रावश्चेति योनयः
 पञ्चधा भवन्ति । पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति । नीलेभ्योमृदु
 भवति । स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति । रक्तेभ्यो-
 द्रव्येभ्योमृदुतीक्ष्णं भवति । रक्तसैन्धवसन्निभैर्हरिद्रिः
 श्वितं यदन्तः उत्पद्यते लोहं तद्वज्रायुधन्नाम भवति । तच्च
 पाषाण एव पूजित इति । भवन्ति चात्रस्त्रोकाः । तापं
 चिरादेव विचूर्णितञ्च भिन्नाङ्गनाभं बद्धस्त्रक्ष्णहीरम् पीतं
 भवेत् निर्मलरुक्मवर्णं सर्वाणि लोहानि भिन्नानि तीक्ष्णम् ।
 सन्नस्यते तापमुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव मलावनद्धम् । यत्-
 स्थूलहीरन्त्रपुवङ्गवर्णं सर्वेषु कार्येष्वपि तन्मृदु स्यात् । श्वेतं
 भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च संघट्टनामेति चिराच्च तापम् । संघा-
 तलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवर्द्धनि तज्ज्ञाः ।
 खरं विशीर्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं मृदुतीक्ष्ण-
 माहुः । यज्जातरूपं न च दह्यतेऽग्नौ तद्वज्रलोहं प्रसमीक्ष्य

वाच्यम् । तीक्ष्णस्य मृदुनः खरस्य स्निग्धस्य मृदुतीक्ष्णस्य
वज्रलोहस्य च विज्ञेयं कुट्टिमङ्कोशगर्भमेककोशगर्भं कुट्टि-
मकोशगर्भम् । सुतीक्ष्णं करणप्रवरं भवति । मृदुतीक्ष्णं म-
ध्यमगर्भं कुट्टिमञ्च कारयेन्मृदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोशगर्भमेकगर्भा-
लयं वेति तथा तीक्ष्णं मन्दं वेति विविधमायसं भवति ।
तीक्ष्णस्य कुलानि उपकुलानि पुनः सृष्टानि वीतर्कपु-
ष्कलालावेतकं यावङ्काशिकमङ्कोलं मयूरं हमालं वोरं कां
वरं पुष्कराकं पुष्कराङ्गकोट्टिनं वर्वरं रौद्रं शालिकं किस्लिनं
विस्फुलिङ्गवाह्लीकं सुराष्ट्रायसं वेति तीक्ष्णवोनयो भवे-
युरेकविंशतिरय मन्दायसो वक्ष्यन्ते । काखोजं काण्डवारं
हम्बालं सूर्यारङ्गाष्टमलयं पुन्नागपर्वतं यावतन्द्रं तीक्ष्णं
कलिपार्वतीयं सिंहालकं वानवासीसिन्धुकं मूषकं नीलाण्डं
मागधं देवान्तं मेनकं वाह्लीकं पारवं क्रथं शट्टाकं शाण्डिलं
पालकं लुचुरतोलकं विन्तपालं नीलामुखं कूणीराष्ट्रं
महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं वेति लोहाः त्रिंशदेका भवन्ति । कुला-
नां संप्रहादिविधा लोहा तन्निबोध सप्त भवन्ति । माह-
वस्य खरस्य त्वष्टौ स्नेहान्वितस्य पुनः षड्गवन्ति । मृदु-
तीक्ष्णस्य दशैवसुर्वज्रायसस्यैकमेवेति कुलान्येतानि संप्रहा-
दुक्तानि तत्र काम्बोजं काण्डवारं हंनुपालं नीलाण्डं खर-
स्यैतानि भवन्ति । पावनं वटतीक्ष्णं कालिङ्गं पार्व-
तीयं सिंहालं लङ्कवालञ्च चेति स्नेहान्वितस्यैतानि कुलानि
षड्भवन्ति । नीलामुखं कूणीराष्ट्रं महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं
सौरिपरं काष्टमलयं पुन्नागपर्वतं सिन्धुकं मूषिकं दक्षिणामुखं
चेति मृदुतीक्ष्णस्य दशैतानि कुलानि भवन्ति । षट्पन्तु लोहं
वेद्यन्तरगुहासु जायते तच्च वज्रलोहमिति विद्यात् । पर-
मेतानि वज्रायसविवर्जितानि त्रिंशदेकाधिकानि । मृदु
तीक्ष्णं मृदुतीक्ष्णं स्निग्धं खरं चेति । वीतकादीन्येकविंशतिं
क्षणानि वक्ष्यन्ते यत्र दृढत्वं बलवत्त्वं स्निग्धतां लाघवङ्गौरवं
च विशेषात्तत्र तत्र विविधं भवति कृताशनकर्म्मणि तत्र-
क्लिन्नपाटलानिभं भवति । यत्र वचस्यां दृश्यन्ते
तु टिते चूर्सिते वा कृताशनेऽपि तु व्यमानं सकदेव प्रभज्यते
मूलेऽप्ये च सर्वदक्षिणतो वैवर्ण्यं भजेन्मत्स्यकण्टकच्छाया-
वा स्यात् लिङ्गासीसविभा वा श्वेतकतनिस्त्रावतोरहान्यैव
तत् मृदुलोहमिति विद्यात् । त्रयाणां चीनकादीनां लक्षणं
वक्ष्यते आकृत्या संस्थानेन वर्णेन गन्धेन शब्देन क्रमशः स्यात्
पृथक् वेतसवज्जुलपत्राणामाकृतिः करवीरपत्राणां वा भवति ।
षड्भैर्युतं मिश्रकैरष्टाश्वत्थरश्मेर्वा वृत्तं विपुलं वा नाल-
सूलाकृतिर्वेति । संस्थानतः परीक्षणीयम् निर्गुणडीकुसु-

मानामिव यत्र वर्णोऽङ्गनालकयोर्वा मयूरकण्टकविः
शुकपिच्छनिभः । काककोकिलसदृशोमक्षिकाभो वेति ।
वर्णतः परीक्षणीयं चानुलोहम् । तथा अङ्गोलसोत्पलस्य
मृषिकायाः पत्रस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परी-
क्षणीयम् । तथा कांस्यघण्टाया वलाकानां शब्द इव शब्दो
विस्फुलिङ्गायायस्येति शब्दतः परीक्षणीयावि ज्ञातव्याः ।
उपकुलादि विस्तरभयादोक्तम् “युग्माङ्गुलाः प्रशस्ताः
अयुग्माङ्गुला विगर्हिताः खड्गास्ते केऽपि ब्राह्मणस्य
परिग्रहाधमनासं दिशन्ति क्षत्रियस्यार्थविनाशं कुलक्षयं
कुर्वन्ति वैश्यस्य तु सद्योवधमावहन्ति मृदस्य न
कदाचिदपि वृत्तिकराः सुस्तथा व्रणाः क्षायास्निग्धवर्णाः
पूजिताः क्षिन्ना रुक्षवर्णाश्चरुपानुज्वलाश्च भर्तुरपजयाय
सृष्टिगर्हिताः” । त्रिकोणाः पञ्चकोणाश्चतुरस्राव्रणाः
प्रशस्ताः । अनुलोमाश्च प्रतिलोमाश्च प्रशस्तोर्ध्वतायै ख-
ड्गस्य भवन्ति । ते प्रतिलोमावेदितव्याः खड्गस्यानुगता
अनुलोमा व्रणापदेशो वक्ष्यते । पूजितोनिन्दितश्च यदि
खड्गस्यादोऽङ्गुले दृश्येत तदा पुत्रमरणम् । द्वादशङ्गुले पुत्र-
वृद्धिस्तद्गुले पुत्रधननाशश्चतुर्थे पुत्रमङ्गल्यम् पञ्चाङ्गुले
मरणं नरपशूनाम् । षड्गुले कर्म्मसिद्धिः पशुलाभश्च
सप्ताङ्गुले कलहेन विनाशं भर्तुः करोति । व्रणोऽष्टाङ्गुले
मित्त्वप्राप्तिं धनस्थितिं च कुर्यात् । नवाङ्गुले भ्रातृवधधान्य-
विनाशमभर्तुः करोति, दशाङ्गुले मित्त्वभृत्यानां लाभं
सम्पद्विद्विच्च, एकादशाङ्गुले संप्रहणं मित्त्वविरोधश्च ।
द्वादशाङ्गुले मित्त्वलाभमोगं सुखं च । त्रयोदशाङ्गुले प्रभु-
विनाशं चतुर्दशाङ्गुले प्रियतां गौरवमनलाभं च, पञ्च-
दशाङ्गुले शत्रुविर्वाहम् । षोडशाङ्गुले शत्रुविजयं सप्त
दशाङ्गुले भयम्, स्त्रीलाभम् अष्टादशाङ्गुले, शत्रुवधम्
जनविंशे, वृद्धिं विंशङ्गुले, मरणम् एकविंशत्यङ्गुले, शत्रुज-
नितं नाशमभयं च । द्वाविंशत्यङ्गुले राष्ट्रपालनं
परराष्ट्रविनाशं च त्रयोविंशत्यङ्गुले विंशतिवर्षादेव
मरणम् । चतुर्विंशत्यङ्गुले भूषणागमम् । पञ्चविंशत्य-
ङ्गुले, भार्याविरामम्, षड्विंशत्यङ्गुले प्रियगुणलाभं,
स्वभार्याविरागन्तु सप्तविंशत्यङ्गुले, विपुलश्रियोलाभमष्टा-
विंशत्यङ्गुले, एकोनविंशत्यङ्गुले दृढभावे भ्रातृमि र्ग्रहणं,
त्रिंशदङ्गुले वृद्धिमजिरं चेति खड्गे व्रणः करोति । तथा
एकाविंशदङ्गुले सम्बन्धस्त्रीवाहनं भर्तारं विनाशकृति ।
द्वाविंशदङ्गुले पराजयभरिभिः करोति । त्रयस्त्रिंशदङ्गुले
भर्तारं पीडयति नीचस्य च कर्मणो वशगङ्करोति ।

स्त्री “सितासिते यत्न सरिदरे शुभे” काशी० । अस्याः स्त्रीत्वेऽपि कन्दसीत्युक्तेः न क्तः तेन डीवपि न । ईदेवले ऋषिभेदे पु० । “असितोदेवलोव्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे” गीता । असितसुनिश्च हिमवतः एकपर्णा नाम सुतासुपयेने यथाह हरि० १८ अ० । “तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् । अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम् । तपश्चरन्त्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः । लोकान् सन्तापयामासुस्तास्तिस्रः स्थाणुजङ्गमान् । आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् । पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला । एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेधयत् । उमा इति निषेधन्ती मातस्तेहेन दुःखिता । सा तथोक्ता तदा-माता देवी दुश्चरचारिणी । उमेत्येवाभवत् ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी” । एवं तिस्रःकुमारीर्वर्णयित्वा । “सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोद्धरेतसः । उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी । महायोगबलोपेता महादेव सुपस्थिता । असितसैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता तथा ब्रह्मन् ! योगाचार्याय धीमते । जैजोष-व्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् । एते कन्ये महाभागे योगाचार्यसुपस्थिते” । ७१ नौच ऋषिभेदे स्त्री “असिता च सुबाहुश्च सुष्ठुता मृदुका तथा” । हरि० व० ।

असितकार्चिस् पु० असितवर्ति णिच्-एवल् सा अर्चिः शिखा यस्य । वज्रौ तच्छिखासम्बन्धेन हि सर्वेषामसितत्वम् । असितगिरि पु० कर्म० । नीलपर्वते नीलाचले । “असित-गिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपातम्” पुष्पद० । असित नगादयोऽप्यत्र । “असितनगनितम्बश्यामभासां घना-नाम्” । किरा० । [ओवम्बागैः] यजु० २१।१२ । असितग्रीव पु० असिता ग्रीवा धूमेन यस्य । वज्रौ “असित असितफल पु० असितं कृष्णं फलं यस्य । मधुनारिकेले । असितमृग पु० कर्म० । कृष्णसारमगे । असिताभ्रशेखर पु० । बुद्धभेदे । असिताम्बुज न० कर्म० । नीलपद्मे । [शिखे वज्रौ । असितार्चिस् पु० असिता कृष्णा अर्चिः शिखाऽस्य । धूम-असितालु पु० कर्म० । नीलालौ आलुभेदे । असिताश्वन् पु० कर्म० । जातित्वेऽपि अनित्यत्वात् न० समा० । इन्द्र-नीलके मणिभेदे “निलयेषु नक्तमसिताश्वनां चयैः” माघः

असिद्वि लि० अस-लोपे लृच् स्त्रियां डीप् । लोपके “स वज्र-स्यैरूपाणामस्त्राणामसितारिषु” भा० भी० प० । असितोत्पल न० कर्म० । नीलोत्पले । असितोपल पु० कर्म० । इन्द्रनीलमणौ । असिदंष्ट्र पु० असिरिव तोच्छा दंष्ट्रा यस्य । मकराख्ये यादसि । स्वार्थे कन् तत्त्वैव । असिद्ध लि० सिद्धोनिष्पन्नः पक्षश्च न० त० । १ अपक्वे, २ अनि-ष्पन्ने च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दौर्बुद्धे ३ हेतौ पु० । “अनैकान्तो विरुद्धासिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्य-योपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा” भाषा० असिद्धिष्वदे विवरणम् । अनुमानेन ४ अनधिगते च “तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तवचनात् सिद्धम्” सां० का० । ५ सिद्धिष्वन्ये च स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्” न्यायः । असिद्धि स्त्री सिध-क्तिन् न० त० । १ अनिष्पत्तौ, २ पाकाभावे ३ योगोक्तसिद्धभावे न्यायमते ४ आश्रयासिद्धिप्रवृत्तिहेतुदोषे च । सिद्धयश्च त्रिविधाः । “आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यतासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरत-स्त्रिधा । पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षोभवेन्मणिमयोगिरिः । हृदो-द्रव्यं धूमवत्त्वादत्तासिद्धिरथापरा व्याप्यतासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्, इति च भाषा० । नीलधूमत्वं गुरु-तया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यताव-च्छेदकधर्मान्तरावटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् एतासां दूषकतावीजं तु असिद्धिसामान्यविशेषलक्षण कथनपूर्वकं दर्शितं सुक्ता० यथा “आश्रयासिद्ध्यादन्य-तमत्वमसिद्धित्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छे-दकस्याभावः । यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वज्रिमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपा सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । अत्र च हृदोद्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ॥ साध्यासिद्धिरपि व्याप्यतासिद्धिः । सा च साध्ये साध्य-तावच्छेदकाभावः । तथा च काञ्चनमयवज्रिमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । सिद्धिः साध्यवत्तानिश्चयः अभावे न० त० । ५ साध्यवत्ता निश्चयाभावे “दृष्टान्तासिद्धेश्च” सां० सू० । दृष्टान्ते “क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणित्वानुमानम्” भा० । “स्थिर-

कार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्" सां सू० ।

असिधारा स्त्री ई३० । खड्गस्य तीक्ष्णायभागे । "असि-
धारापरिहृतःकामं चक्रस्य तेन ते" । सुरगज इव
दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारैः" इति च रघुः ।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतम् ।
असिधारास्थितिं तल्लुदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक्
स्वलने यथा नाशः एवं मनाक्स्वलने यत्नानिष्टं, तादृशे
व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । "युवा युवत्या सार्द्धं यन्
सुग्धा भर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं
हि तत् "असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवासः"
हितो० सतां केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्" नीतिः ।

असिधाव पु० असिं खड्गं धावयति मार्ज्जयति धाव-अण् ।
शस्त्राणां मार्ज्जनकरे । खलु । असिधावकोऽप्यत्र ।
असिधेनुका स्त्री असिधेनुरिव यस्याः वा कप् । असेधे-
नुतल्यत्वेन तद्वत्सल्यस्यायाम् कुरिकायाम् । कबभावे
असिधेनुरप्यत्र ।

असिपत्र पु० असिरिव तीक्ष्णं पत्रमस्य वा कप् । १ इत्युच्चे
"जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्" रघुः । २ गुण्डनामकटणे च
असेः पत्रमिवाच्छादकम् । ३ खड्गकोषे न० । असिपत्रा-
कारोऽस्यस्य अर्थ० अच् । इत्युपत्राकारे ४ उभयतोधारे खड्गे
च "अत्याक्षीत् स्वासिपत्रादीनवभासत् परश्वधान्" भट्टिः ।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम् ।
असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग० ५ सू० । अन्ध-
तामिस्रादिकमुपक्रम्य "कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखं" मित्या-
दिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूपं कारणञ्चोक्तं तत्रैव
"यस्त्विह वै निजपथादनापद्यपगतः पापण्डुञ्चोपगतस्त-
मसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो
धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैर्च्छिद्यमानसर्वा-
ङ्गोद्वाहतोऽस्तीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे
निपतति स्वधर्माहा पापण्डुलुगमनफलं भुङ्क्ते" "असि-
पत्रवनं नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्रं
वै ज्वलद्गन्यास्तृतावनिः । तस्मात्सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्नि
दारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ।
तन्मध्ये च वनं शीतं क्षिग्धपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र
खड्गानि फलानि द्विजसत्तमः । श्वानश्च तत्र शवलाश्चर-
न्त्यामिषलोभिनः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव
महानखाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तट्ठापपरिपीडिताः । हा तात !

हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमागाह्वियुग-
लाधरणिस्थेन वज्रिना । तेषां गतानां तत्रासिपत्रव्यापि
समीरणः । प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथो-
परि । क्रिन्नाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलि-
ह्यमाने चातीव व्याघ्राशेषमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं
शातयन्ति शरीरतः । तेषां खण्डानि रुदतामदन्यान्
नभीषणाः । असिपत्रवनं तात ! मयैतत् परिकीर्तितम्"
इति मार्क० पु० । "असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव
च" मनुः ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्तव्ये व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।
असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य । शिशुमारे
असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत
इत्त्वम् । कुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र ।
असिमेद पु० असिरिव तीक्ष्णः मेदो निर्यासो यस्य । विट्खड्गिरे
असिर त्रि० अस+क्षेपे किरच् । क्षेपके । "यः सूर्यस्यासि-
रेण मृज्यते" ऋ० ८, ७, ६, ४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तीक्ष्णं लोमास्य । दनोः पुत्र-
भेदे । "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वे त्व भारतेत्युपक्रम्य
"असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः" भा० आ० प०
६५ अध्या० हरिवंशे तु "अभवन् दनुपत्वाच्च शतं
तीव्रपराक्रमा" इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये "असिलोमा च केशी
च शठश्च बलकोऽमदः" इत्युक्तम् । "असिलोमा पुलोमा च वा-
स्तलः प्रमदोऽमद" इति च हरि० । स च देवासुर-
युद्धे वायुना सह युयुधे "असिलोमाथ बलिना मारुतेन
महाहवे" हरिवं २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च
स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च "असिलोमा
हरिश्चैव जग्नतुर्वै परस्परमित्युपक्रम्य १६१ अध्या० "विप्र-
चित्तिः शिवः शङ्करित्युपक्रम्य च "असिलोमा पुलोमाचेत्या-
दिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय" "प्रमथ्य सर्वान्
दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिवं देवस्त्रि-
भिर्विक्रमणैर्हरिः" हरि० २६३ अ० वामनेन तद्वहन-
सक्तम् । "असिलोमोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः"
विष्णुस्तवः ।

असिहत्य त्रि० असिना हत्यः घात्यः हन-वा० क्यप् ३त० ।
खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अनुश्रुतिका० द्विपद-
वृद्धिः आसिहात्यः ।

असिर्हेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।
असु पु० अस्यते क्षियते अस-उन् । १ चित्ते । कर्त्तरि उन् ।

स्तामे । करणे उन् । ३ पञ्चवृत्तिषु वायुभेदेषु पु० व० व० । “शेषे जातो भवेद्वायुः ज्योतिः । “आचस्योदक् परावृत्त्य विराचस्य शनैरस्त्वनु” मनुः । “शरीरेभ्योऽमरारोगामस्त्वनिव विचि-
न्वति” देवीमा० “त्यजन्यस्त्वनु शम्भु च मानिनो वरं त्यजन्ति नत्वे कमयाचितव्रतम्” नैषधम् । प्राणवृत्तीनां भेदविवक्षायामेव वृत्तत्वम् एकत्वविवक्षायां तु एकवचनान्ततामिच्छन्ति अतएव-
“प्राणापानौ समौ कृत्वा” गीता “प्राणो ह्यपि ता प्राणो ह्यमाते-
त्यादौ प्राणशब्दवत् असुशब्दोऽप्येकवचनः” नानददसुं ऋ० १, १४०, ८ । “उदीर्घं जीवो असुर्न आगादप” ऋ० १, ११३, १६, ४ दशगुर्वक्षरोच्चारणकाले पलषड्-
भागे च “गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुतैः षड्भिः पलं तैर्घ-
टिका खषड्भिः” सि० शि० ५ प्रज्ञायाम् निरु० ।

असु उपतामे कण्टा० यक् । असृयति आसृयीत्
असृयामास । असृया । असृज इत्येके असृयति ते ।
असुकर लि० सुखेन क्रियते सु+क-खल् विरोधे न० त० ।
दुस्करे ।

असुख न० विरोधे न० त० । १ दुःखे असुखोदयः असुखावहः
असुखोदकः “तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्” गीता “याभ्यां
प्राप्नोति संसृक्ताः प्रेत्येह च सुखासुखम्” मनुः ।
न० व० । २ सुखशून्ये । [१ दुर्गमे २ दुर्व्यौधे च ।

असुगम लि० सुखेन गम्यते सु+गम-खल् विरोधे न० त० ।
असुहृत् पु० असुना परकीयप्राणनाशनेन हृष्यति हृत्-क
३ त० ॥ यमदूतभेदे “ऊरुणसावसुहृता उदुम्बलौ यमस्य
दूतौ चरतोजना असु” ऋ० १०, १४, १२ । [जीवने ।

असुधारण न० असूनां प्राणादिपञ्चवायुवृत्तीनां धारणम् ।
असुन्दर लि० विरोधे न० त० । सौन्दर्यहीने अनुत्कृष्टे
कुत्सिते ।

असुन्व लि० सु-अभिषवे वा० श न० त० । सोमाभिषवाकर्त्तरि
“असुन्वामिन्द्र । ससंदम्” ऋ० ८, १५, १४ । “असुन्वां सोमा-
भिषवहीनाम्” भा० ।

असुमृत् लि० असून् विभर्त्ति मृ-क्लिप् ईत० । १ प्राणिनि
असुमत् लि० असवः सन्त्यस्य महत् । प्राणिनि “सततम-
समतामगम्यरूपाः” भाषः ।

असुर पु० अस-दीप्तौ उर० । १ सूय्ये । असृयति क्षिपति
देवान् उर विरोधे न० त० वा । सुरविरोधिनि २ दैत्ये ।
३ रात्रौ स्त्री । असुरप्रभेदाश्च भारते आ० प० दर्शिताः
“एकएव दितेः पुलो हिरण्यकशिपुः” स्मृतः । नाम्ना
ख्यातास्तु तस्येमे पञ्च पुत्रा महात्मनः । प्रह्लादः पूर्व-

जस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् । अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च
शिविवाष्कलौ । प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत । विरो-
चनस्य पुत्रोऽभूत्तुल्लिरेकः प्रतापवान् । बलेश्व प्रथितः
पुत्रो वाणो नाम महासुरः । रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महा-
कालेति यं विदुः । चत्वारिंशद्दहोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ।
शम्भरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विद्युतः । असिलोमा
च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतु-
मांश्च सः । स्वर्भालुरश्चोऽश्वपतिर्दृषपर्व्याजकस्तथा । अश्व-
यीवश्च सूक्ष्मश्च तुङ्गण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च
विरुपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपट-
स्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा । एते
ख्याता दनोर्व्यंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः । अन्यौ तु खलु-
देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानवमुख्यानां
सूर्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्ववन्तो
महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज दश दानववंशजाः ।
एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि । वातापी शत्रु-
तपनः शठश्चैव महासुरः । गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च
दानवः । असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ।
सिंहिका सुषुवे पुत्रं राज्ञं चन्द्रार्कमर्दनम् ।
सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्दनम् । क्रूरस्व-
भावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् । गणः क्रोधवशो
नाम क्रूरकर्माऽरिमर्दनः । दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारो-
ऽसुरपुङ्गवाः । विचरोबलवीरौ च वृत्तश्चैव महासुरः ।
कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः । प्रवि-
ख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः । विनाशनश्च क्रोधश्च
क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधः शत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति
श्रुताः । हरिवंशे तु अन्येऽपि बहवोऽसुरभेदा उक्ता यथा ।
“दित्याः पुत्रद्वयं यज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्य-
कशिपुश्चैव हिरण्यक्षश्च वीर्यवान् । सिंहिका चाभवत्कन्या
विप्रचित्तेः परिग्रहः । सैहिकेया इति ख्याता यस्याः
पुत्रा महाबलाः । गणैश्च सह राजेन्द्र ! दशसाहस्र-
मुच्यते । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु । हिरण्य-
कशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः । अनुह्लादश्च ह्लादश्च
प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् । संह्लादश्च चतुर्थोऽभूत् ह्लादपुत्रो

हृदस्तथा । संहृदपुत्रः सुन्दश्च निमुन्दश्चैव तावुभौ ।
 हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिविः कालस्तथैव च । विरोचनश्च
 प्राह्लादिर्वलिजज्ञे विरोचनात् । बलेः पुत्रशतन्वा-
 सीद्वाणज्येष्ठं नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्र-
 तापनः । कुम्भनाभो गर्हभाजः कुक्षिरित्येवमादयः ।
 वाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतिप्रियः । पुराकले हि
 वाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि
 इत्येवं याचितो वरः । वाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्वा-
 सुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् शतसाहस्रसन्मिताः ।
 हिरण्यचसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः
 शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः
 कालनाभस्तथैव च । अभवन् । दनुपुत्राश्च शतं तीव्र-
 पराक्रमाः । तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध-
 तान् । द्विमूर्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः । शङ्कु-
 कर्णो विराधश्च गवेष्टो दुन्दुभिस्तथा । अयोमुखः शम्बर-
 रश्च कपिलो वामनस्तथा । मरीचिर्म्मषवांश्चैव दूरा गर्ग-
 शिरा वृकः । विजोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहृदौ ।
 इन्द्रजित्सर्वजिज्ञैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च
 विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च
 महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः ।
 स्वर्भानुर्दृषपत्न्या च तृहण्डश्च महासुरः । सूर्यश्चैव निच-
 न्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः । असिलोमा च केशी च
 शठश्च बलको मदः । तथा गगनमूर्धा च कुम्भनाभो
 महासुरः । प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ।
 वैरूपः स विरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ । हिरण्य-
 कशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बरः । शरभः शलभश्चैव विप्र-
 चित्तश्च वीर्यवान् । एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभि-
 जज्ञिरे । विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ।
 एतेषां यदपत्यन्त न तच्छक्यं नराधिपः । प्रसंख्यातं
 महीपाल ! पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या
 पुलोमस्तु सुतालयम् । उपदानवी हयशिराः शर्मिष्ठा
 वार्षपर्वणो । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
 बहूपत्ये महावीर्ये मारीचेस्तु परिग्रहः । तयोः पुत्र-
 सहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान् । चतुर्दश शतानन्यान्
 हिरण्यपुरवासिनः । मारीचिर्जनयामास महता
 तपसाऽन्वितः । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते
 महाबलाः । अबध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
 कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना ।

प्रभाया नहुषः पुत्रः सृञ्जयश्च शचीसुतः । पूरुंजज्ञे-
 ऽथ शर्मिष्ठा दुष्मन्तसुपदानवी । ततोऽपरे महावीर्या
 दानवास्त्वतिदारुणाः । सिंहीकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः
 सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 सहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः । वंशः
 शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नसुचिश्चैव
 इल्ललः खल्लमस्तथा । आङ्गिको नरकश्चैव कालनाभ-
 स्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्दनः ।
 शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् । मूकश्चैव तृह-
 ण्डश्च हृदपुत्रौ बभूवतुः । मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड-
 कायां व्यजायत । एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविव-
 र्जनाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 संहृदस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले । समुत्पन्नाः सुम-
 हता तपसा भावितात्मनः । तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणि-
 मत्नां निवासिनाम् । तेऽप्यबध्याश्च देवानामर्जुनेन निपा-
 तिताः । षट्सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ।
 “वासेन यस्य जनिताऽसुरभोरणश्रीः” नैष० । “समत्सरेणा-
 सुर इत्युपेयुषा” माघः । “ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा
 असुराः, य एषु लोकेष्वसर्जन्ते ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्
 यज्ञ उद्गोघेनात्ययामिति” ऋ०३० । “असुषु विष्वग्विष-
 यासु प्राणनक्रियासु रमन्ते रम्-डु । ४स्वाभाविक्यां तम
 आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ । “देवासुरा वै यत्र संयेतिरे”
 वृ०३० । देवाश्चासुराश्च देवादीव्यतेर्द्योतनार्थस्य रूपं
 शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्टेवा-
 सुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तम
 आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव” भा० । स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुरः
 तत्त्वार्थे । तस्येदम् अण् आसुरः तत्सम्बन्धिनि द्वि० स्त्रियां
 ङीप् “आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्ताः परिवर्ज्येत्” सूतिः
 “आसुरीं योनिमापन्नाः” गीता । हितार्थे यत् । असुर्यः ।
 “असुर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः” कठ०३०
 सुरा सुधा यहीतत्वेनाख्यस्य अर्श० अच् न०त० ।
 “सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिस्तुताः । अप्रतिग्रहणा-
 ज्ञाया दैतेयाश्चासुराः सृताः इत्युक्तनिर्वचनादपि
 तेषामसुरत्वम् । जातौ ङीप् असुरी “असुरी जिह्वी
 देवानां प्रातः सवनसत्वालेट्” अथ० । ४कांसे तस्यासु-
 राह्वयत्वात्तथात्वम् । मेघे पु० निरु० । [रक्षणीये ।
 असुरश्च त्रि० सुखेन रक्षते सु+रक्ष-खल् न०त० । सुखेना-
 असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्तिप् ७त० । प्रह्लाद-

पौत्रे बलिदैत्ये २ असुराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प०
वकासुरवर्षने । “पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्तसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली” ।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः । दानवशत्रौ विष्णौ । असु-
रारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [तुलसीभेदे

असुरसा स्त्री न सुष्ठु रसो यस्याः ५ व० । (वायुहृतलसी)
असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् किप् । असुरनाशके ।
“प्राग्नये विश्वशुचे धियन्वेऽसुरघ्ने” ऋ० ७, १२, १ । स्त्रियां
नान्तत्वात् ङीप् । असुरघ्नी ।

असुरार्य्य पु० ईत० । शुक्राचार्य्ये । [ध्यक्षमात्रे च ।
असुराधिप पु० ईत० । १ प्रह्लादपौत्रे बलिदैत्ये २ असुरा-
असुराङ्ग न० असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य । कांसे हेम० ।
असुर्य्य त्रि० असुराय हितः गवा० यत् । १ असुरहिते तत्-
स्वभूते च असुरशब्दे उदा० ।

असुष्वि त्रि० सु-बा० कि द्वित्वम् न० त० । सोमाभिषवा
कर्त्तरि “विषष्ट्यादसुष्वीन् ऋ० ४, २४, ५ । जहृसुष्वीन्
प्रवृष्टा पृणत” ऋ० ६, ४४, ११ । “असुष्वीन् अनभिषोतृन्-
यजमानान्” भाष्यम् ।

असुलभ त्रि० न सुलभः विरोधे । दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये ।
असुसु पु० असुन् प्राणान् सुवति सू-किप् । वाये “स सासिः
सासुसुः सासोयेयायेयाययाययः” किरा० । [भूते च ।
असुस्थ त्रि० विरोधे न० त० । १ दुःखेन स्यातरि २ रोगाद्याभि-
असुहृद् पु० विरोधे न० त० । सुहृद्भिन्ने रिपौ “शलभतां
लभतामसुहृद्गणः” माघः ।

असु स्त्री न प्रसूते सू-किप् । अप्रसवायां स्त्रियाम्
“याभिर्धेनुमस्रम्” ऋ० १, ११२, ३ । [अनादरे अवज्ञायाम्
असु(त्त)क्षण न० सू(सूक्ष्म)त्वात् आदरे ल्युट् अभावे न० त० ।
असूक्ष्म त्रि० विरोधे न० त० । सूक्ष्मताविरोधिस्थूलत्ववति ।
असूत त्रि० न० त० । अप्रसूते । [दोषारोपणशेले ।

असूयक त्रि० (असु)असूज-कण्डादि० यकि-खुल् । गुणेषु
असूया स्त्री असु (असू)-उपतापे कण्डा० यक् अ । परगुणेषु
दोषाविष्करणे “पैशून्यं साहसं द्रोहर्दषास्तयार्थ-
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोदशकोगणः”
मनुः । “क्रुधद्रुहेर्यास्तयार्थानां यं प्रति क्रोधः, पा० ।
“असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्” सि० कौ० ।

असूयु त्रि० असु(सू)-कण्डा० यक् उन् । असूयाशीले
“इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे” गीता ।

असुर त्रि० सूरौ स्तम्भे धातुनामनेकार्थत्वात् स्तुतौ

भावे षञ् न० व० । स्तोत्ररहिते । “असूरे सन्ति सूरयः”
ऋ० ८, १०, ४ । [“असूते सूरते” रजसि” यजु० १७, १७ ।
असूते त्रि० सूरौ क्त इडभावः न तस्य नत्वम् । “अप्रेरिते
असूर्य्यमश्या त्रि० सूर्य्यमपि न पश्यति दृश-खश् सुम् च
अस० समा० । अत्यन्तगुप्ते सूर्यादर्शिनि राजदारादौ ।
“असूर्य्यमश्यारूपा त्वं किमभीरुरार्य्यसे ?” भट्टिः ।

असूकर पु० असूक् शोणितं करोति क-ट । शरीरस्थे
रसधातौ, अन्नादेरशितस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य रक्त-
रूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम् । अथ रसस्य यथा रक्तकर-
त्वम् तथोक्तं सुश्रुते । “रसाद्रक्तं ततोमांस मांसान्नेदः
प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततोमज्जा मज्जाः शुक्रस्य
सम्भवः” तत्पाकप्रकारमाह भाव० प्रका० । “यात्यामा
शयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्य्यं फेनभावञ्च
षड्रसोऽपि लभेत सः” । “आहार्य्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं
तथैव च । लेहं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु । भोज्य
मोदनपूपादि, भक्ष्यं मोदकमण्डकम् । चर्व्यं चिपिटधानादि-
रसलादि तु लिह्यते । चूष्यमास्त्रफलेच्छादि पीयते पानकं
पयः” । आमाशयमाह चरकः “नाभिस्तनान्तरे जन्तोरङ्ग-
रामाशयं बुधाः” । तत्र विशेषमाह । “उरोरक्ता-
शयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधो-
हि मलाशयः” । अनिलेरित इति हृदयाधिष्ठानेन
प्राणनान्ना वायुना सुखंगतेनान्तःप्रवेशितः । तथाह
सुश्रुते । “योवायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहदृक् ।
सोऽन्तः प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बत” इति । तमाहारमा
माशयस्य क्लेदननामकफः क्लेदयति क्लेदनात्संहतं भिन्नं
च । उक्तं च सुश्रुते । “क्लेदनः क्लेदयत्यन्नं संहतं च
भिन्नं न्यतः” इति स आहारः षड्रसोऽप्यामाशये माधुर्य्यं
लभते आमाशयस्यस्य मधुरस्य कफस्य योगात् । उक्तं च श्लेष्म
स्वरूपम् “श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेदिति” । “फेनभावं
च लभते जठरानलतेजसा” । यत आह वाग्भटः “संधुक्षितः
समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्य्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्या-
लीस्थं तोयतण्डुलम्” इति । अथ स एवाहारः प्राणवायुना
प्रेरितस्ततः किञ्चित्स्वलितः पाचकाख्यपित्तोष्णेष्वप्य-
कोऽन्तोभवति । उक्तं च । “अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चा-
स्ततां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्तोष्णया ततः
स एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननान्ना वा
युना प्रेरितोऽग्नौ प्रति नीयते उक्तञ्च । “ततः समान

महता यहणीमभि नीयते” । यहणीलक्षणमाह “यही-
पित्तधरा नाम पाकला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था
यहणीत्यभिधीयते” । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधि-
ष्ठानं तद्वारयति । तत्र यहण्यामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्ति-
पाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुच-
भवति । तथा च “यहण्यामपच्यते कोष्ठवज्जिना जायते
कटुरिति” । अयमर्थः । आहारो यहण्यां कोष्ठवज्जिना
यहणीस्थितपाचकपित्तेन वज्जिना पच्यते पच्यमानः स
यहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति । एत-
दाहारपाके विशेषमाह । “शरीरं पाञ्चभौतिकम्” तत्र प-
ञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयः तिष्ठन्ति । उक्तं च चरकेण । “भौमा-
ग्नयेवायव्याः पञ्चोष्णः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान्
स्नान् स्नान् पार्थिवादीन् पचन्त्यसु” । अलोष्णपदेनाग्निश्च्यते
आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनो-
त्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागाग्निनाहारवर्त्तिभूभागः
पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं
जलादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते “पञ्चभूता-
त्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा-
स्यक्गुणान् स्नानभिवर्द्धयेदिति” । गुणशब्देनात्र गुणिनः
पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थि-
वादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो
मिष्टश्च कटुश्च सधुरोभवति अम्लस्त्वन्लोभवति । कटुस्तिक्तः
कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च “मिष्टः कटुश्च सधुरमम्लोऽम्लं
पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति”
एवं विपक्वाहारास्य सारो निगदितोरसः शेषो यहणी-
स्थोमलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वसिञ्जीतो-
मूलम्भवति । उक्तञ्च “आहारस्य रसः सारः सारहोनो-
मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नोतं वसौ मूलत्वमाप्नुयात् ।
शेषं किटुञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुनानीतं
तत्तिष्ठति मलाशये” । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं
मेढ्रभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्गच्छति उक्तञ्च
“मूलं हुपस्यमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना-
क्षिप्तं बहिर्गच्छति शरीरतः” । उपस्यः शिञ्जोभगञ्च । रसस्तु
समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य
स्थानं हृदयं गत्वा तेन सहमिश्रितोभवति उक्तञ्च
“रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः । स तु व्यानेन पु-
विक्षिप्तः सर्वान्धातून् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्याः
ष्णन्ति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातून् सर्वान्वर्द्धयते रसः”

रसस्तु तत्र तत्र विधा विभिद्यते । उक्तं च चरके “स्थूला
एवं मलभेदैस्तत्र तत्र विधा रसः । स्तस्थूलोऽंशः परं सूक्ष्म
स्तन्मलो याति तन्मलम्” । अयमर्थः स्थूलोऽंशः स्तं याति ।
यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मस्तंशः परं द्वितीयं धातुं याति-
तन्मलः रसादिमलस्तन्मलं शरीरारम्भकं तत्तद्वातमलं
यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेचुरसः पच्यते तथा शरी-
रारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः
स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव
तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते “स खलु रसस्थोऽपि त्रीणि कला-
सहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति” इति ।
अत्र कलानां विंशतिः सुहृत्तः स च दण्डद्वयात्मकः तथा
च भोजः “धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतोरसः ।
अहोरात्रात्स्वयंपञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति” । प्रत्येकम् एक-
स्मिन्नेकस्मिन्नित्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिचुरसान्मलो निर्ग-
च्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति सः
कफः उक्तञ्च सुश्रुते “कफपित्तमलाः खेषु प्रसृते दोनखरोम च
नेत्रविट्चक्षुषः सेहोधातूनां क्रमशोमलाः । खेषुमलः
कर्णादिक्षोतोमलः । स च कफः प्राणानिलप्रेरितोधम-
नीमार्गेण शरीरारम्भकं क्लेदनाख्यं कफं गत्वा
पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः
स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागः शरीरारम्भकं रसं पोष-
यति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितोधम-
नीभिः सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोष्णकतसन्तापनि-
वारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्पाति शरीरम् ततः स्थूलो-
भागः प्राणवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य
रक्तस्य स्थानं गत्वा यकृत्प्लीहहृत्पक्त्वा तेन सह मिश्रितो
भवति । ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति
ततो यथाग्निना पुनः पुनः पच्यमानादिचुविकारा-
द्वारंवारं मलं निर्गच्छति । तथा पुनः पुनः पच्यमाना
दाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना-
पच्यमानान्मलं पित्तं निर्गच्छति । तच्च पित्तं समानवा-
युना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं
गत्वा पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ
भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागो रज्ज्वाख्येन
पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यान-
वायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि
रुधिराणि पुष्पाति । ततः स्थूलोभागो व्यानवायुना-

प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शरीरारम्भकाणि मांसानि
याति ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रा
त्सार्द्धदण्डं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्नालं
निर्गच्छति तद्वानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्णे
विड्भवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मो भागो मांसानि पुष्पाति ततः
स्थूलो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शरीरारम्भ-
कस्य मेदसः स्थानमुदरं याति ततो मेदसोऽग्निना पुनः
पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावन्मेदस्येव
तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्नालो निर्गच्छति प्रखेदरूपः
स च शीतः स्रोतस्येव तिष्ठति शरीरोष्णया तप्तञ्च तदा
व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गे लोमकूपेभ्यो वहिर्याति
जिह्वादनकचांमेढ्रादिमलञ्च मेदोमलमित्येके । ततः सार-
भूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो-
भागो मेदः पुष्पाति उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः
स्रोतोमार्गैः सूक्ष्मास्थितान्यपि मेदांसि पुष्पाति
स्थूलो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शरी-
रारम्भकाण्यस्योनि याति ततोऽस्थिग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डं च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः
पच्यमानात्तस्मान्नालो निर्गच्छति स च व्यानवायुना-
प्रेरितः शिराभिर्मार्गैरागत्याङ्गुलिषु नखाः स्तनौ लोमानि
भवन्ति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितः स्रोतो-
मार्गैर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यन्तराणि याति ततो
मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्ध-
दण्डञ्च यावन्मज्जन्ये वावतिष्ठति । ततः पच्यमानात्
तस्मान्नालं निर्गच्छति । तच्च व्यानवायुना प्रेरितं
शिरामार्गेनैयनयोरागत्य नेत्रविट् चक्षुस्त्रेहश्च भवति
ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ।
तत्र सूक्ष्मो भागो मज्जानं पुष्पाति ततः स्थूलो भागो-
व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं
सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रमेण सह मिश्रितो
भवति । ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते पच्यमाने
तस्मिन्नालं नास्ति स हि सहस्रधाध्मातसुवर्णवत् । उक्तञ्च
“स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । न शुक्रमे
पच्यमानेऽपि हेमनीवाज्ये मलः” । अन्यञ्च “स्वाग्निभिः
पच्यमानेषु मज्जान्तेषु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते
सृजानि सुनयोजगुः । यथा सहस्रधाध्माते न मलं किल-

काञ्चने । तथा रसे सुहृः पक्वे न मलं शुक्रतां गते” । ततः
सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र
सूक्ष्मस्त्रेहभागः ओजस्तस्य लक्षणमाह । “ओजः सर्व-
शरीरस्य स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम् । सोमात्मकं शरीरस्य बलं
पुष्टिकरं मतम्” बलं चेष्टापाटवं तथा च । “चेष्टासु पाटवं
यत्तु बलं नदभिधीयते इति” यत्तु सुश्रुते रसादीनां शुक्रा-
न्तानां धातूनां यत्परत्वे जस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमिति
तेजस्तेजोद्रवः” । अत्रायमभिप्रायः । यस्माद्रसादोजो
भवति रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तद्वातवन्नन्यत इति ।
सर्वधातूनां स्नेहमोजः जीरे हतमिव तदेव बलमिति” तत्-
कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अभेदकथनं च विकृतसंख्या-
र्थम् । “अन्यञ्च “शुक्रं शीतं सुहृ स्निग्धं सान्द्रं स्यादु स्थिरं तथा-
प्रसन्नं पिच्छलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं सूतम्” । चरके तु
“अष्टविन्दुप्रमाणेन दीपद्रक्तं सपिस्तकम् । अग्निसोमात्मकत्वेन
द्विरूपं वर्णितं तु तत्” । वाग्भटश्च “ओजस्तु तेजो धातूनां
शुक्रान्तानां परं सूतम् । हृदयस्यमपि व्यापि देहस्थिति
निबन्धनम् । यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तृष्टिपुष्टिवर्धोदयाः । यच्चा-
प्ते नित्यतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् । निष्पद्यन्ते यतो
भावाविविधा देहसंश्रयाः । उत्साहः प्रतिभा चैव लावण्यं सुकु-
मारता” । ततः स्थूलभागो रसोमासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणां
त्वार्त्तवं शुक्रं च भवति । उक्तञ्च सुश्रुते “एवं मासेन
रसः शुक्रो भवति स्त्रीणामार्त्तवं च भवतीति चेति” चका-
रात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति । अतएवोक्तं सुश्रुते ।
“योषितोऽपि स्वत्वैव शुक्रं पुंसः समागमे । तन्न गर्भस्य किञ्चि-
त्तु करोतीति न चिन्त्यते” गर्भस्य शुद्धस्य, विकृतस्य तु गर्भस्य
कारणान्तदपि भवति यत उक्तं “यदा नार्यावुपेयातां वृष-
सन्त्यौ कथञ्चन । सुच्यन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थितत्वा जायते”
इति । एतेन स्त्रीणां सप्तमोधातुरात्तवं शुक्रमप्यम इति
बोधितम् आशयाधिक्यवत् । “स्त्रीणां गर्भोपयोगी स्था-
दार्त्तवं सर्वसम्मतम् तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति
हि” । एवं रसएव केदारकुल्यान्यायेन सर्वधातून्
पूरयति मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्त्तवञ्च भवति
इति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति सङ्गतमेव ततो-
मांसान्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः
मांसाद्मेदः प्रजायते इति मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते
रसादेवेत्यर्थः । मेदसोऽस्थि मेदसोऽप्येऽस्थि जायते रसा-
देवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा मज्जोऽप्ये शुक्रस्य सम्भव-
इत्यर्थः । रसः शरीरे विधा सञ्चरति तथाचोक्तम् । “रसः-

शरीरे शब्दाच्चिर्जलसन्तानवत् विधा । संचरत्युत्प्लव्यं
नित्यमेव हि देहिनाम् । अस्यायमभिप्रायः पुरुषास्तीक्ष्णा-
ग्नयोमध्यमाग्नयोमन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां
रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यामाग्नीना-
मग्निः सन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जल-
सन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति
यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दोष्माग्नीनां तु रसः
किञ्चिद्दूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चि-
दधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः ।
असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां
त्वचि । अण् असृग्धाराप्यत्व ।
असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणित
वहायां नाद्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त सिराशतानि भवन्ति ।
याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार
इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसा-
रणादिभिर्विशेषैः ॥ इमुपलसेवनीनामिव च तासां प्रता-
नास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ।
भवतश्चात्र ॥ यावत्तस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरी-
रिणाम् । नाभ्यां सर्वा निवृद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्यापिता ।
सिराभिराष्टता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूल-
सिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो
दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु
वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति
तावत् एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च
कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीकोरेवमेतानि सप्त
सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन्
सक्थि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥
विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां सुदमेद्राश्रिताः
श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे मांसयोः षट् षष्ठे तावत् एव द्वे चोदरे
दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जलुषं ऊर्ध्वं, तासां चतुर्दश
श्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासि-
कायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं
वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः
शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश
कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त
सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्वाः सिराः
सञ्चरन् रक्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं

सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते
रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं
तथा । स्नेहमाणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः सृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणासुच्छितानां प्रभावताम् । ध्रुवसन्मा-
र्गगमनमतः सर्व्ववहाः सृताः ॥ तत्वारुणा वातवहाः
पूर्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्चानिबाधं शीता
गौर्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्याः सिरा
नात्युष्णशीतलाः”
असृग्विमोक्षण न० वृद्धस्य दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद्
विमोक्षणं स्त्रावणम् ईत० । देहात् वृद्धस्य दुष्टस्य वा
रक्तधातोः स्त्रावणे निस्सारणे । तत्प्रकारादिकसक्तं सुश्रुते
“तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्त्रिंशे नातितापिते ।
यवागुं प्रतिपीतस्य शोणितं सोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा
यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीया-
त्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिव्याधे-
र्वैगपरिचयः । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥
त्वग्दोषा मन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।
रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्व-
प्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा भद्रदारु-
विडङ्गचित्तकतिकटुकागारधूमहरिद्राकाङ्गु रक्तमालफलै-
र्यथालाभं त्विमिश्रतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः सर्पपतैल-
लवणप्रगाढैर्ब्रणसुखसमवर्धयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथा-
तिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपक्ष्मगैरिकसर्जरसरसाञ्जन-
शाखालीपुष्पशङ्खशुक्तिसाधयवगोधूमचूर्णैः शनैर्ब्रणसुखसम-
चूर्ण्यङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेध-
शृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्षिताभिः क्षौमेण वा ध्यापि-
तेन सङ्गृह्णेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्ब्रणवन्धनद्रव्यैर्गाढं
बुध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेक-
प्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निता वा दहेद्यथोक्तं व्यधनाद-
न्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विधेत् । काकोल्यादि-
क्लाथं वा शर्करामधुसधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्र-
शुशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूपरसैः सुस्निग्धैश्चा-
श्रीयादुपद्रवांश्च यथास्त्रुपाचरेत्” । उपद्रवास्तत्रैवोक्ता
यथा ॥ “धातुज्याच्छ्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः ।
प्रवन्श्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तन्नातिशीतैर्ल-
घुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदन्धैरनन्तैर्वा भोजनैः
समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्भि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ त्रणं कषायः

सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् । तथा सम्पाचये-
द्भक्ष दाहः सङ्कोचयेत् सिराः । अस्कन्दमाने रुधिरं सम्पा-
नानि प्रयोजयेत् । सम्पाचने भक्ष्यमाने तु पाचनैः ससु-
पाचरेत् ॥ कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यैः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते । सशेषदोषे
रुधिरं न व्याधिरतिवर्त्तते । सावशेषे ततः स्थेयं न तु
कुर्यादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैरेव धार्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ सुतरक्तस्य
सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले । शोफं सतोदं कोष्णेण
सर्पिषा परिषेचयेत् ॥

नृपाढ्यालस्यविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुपहार्थं
परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौ-
कसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं
शुद्धजलौकालावुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतकृत्तत्वात् सर्वाणि
सर्व्वैर्वा । भवन्ति चात्र । उष्णं समधुरं स्निग्धं मवां
शुद्धं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वातोपशुद्धे तु हितं तदवसेचने ।
शोताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्मात्पित्तो-
पशुद्धे तु हिता सा त्ववसेचने । अलावु कटुकं कृत्तं
तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपशुद्धे तु हितं तद-
वसेचने । तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावननेन शुद्धेण
शोणितमवसेचयेदाचूषणात् । सान्त्वीपयाऽलाव्या ।
जलौकसां विवरणम् अक्षपाशब्दे वक्ष्यते ।

“अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा
विद्व्य चास्य तमवकाशं मृद्वोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् ।
मृहीताश्च ताः सर्पपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगालीः सलिल-
सरकमध्ये सहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं
माहयेत् । मृच्छाशुक्लाईपिचुल्योतावच्छन्नां कृत्वा सुख-
मपावृणुयादमृहन्त्यं क्षीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्या-
च्छ्लेष्मपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न मृहणीयात्तदान्यां
माहयेत् । यदा च निविशते ऽश्वधुरवदाननं कृत्वोन्नम्य
च स्तब्धं तदा जानीयादमृहणातीति मृहन्तीं चार्द्र-
वस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डू प्राड-
भावेर्जानीयाच्छुनियमादत्त इति शुक्लमाददानामपनयेत् ।
अथ शोणितगन्धेन न सुप्तेनुसमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् ।
अथ पतितानां तण्डुलकण्डूनां प्रदिग्धगालीं तैललवणाभ्यक्त-
सुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां मृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ता-
ङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोममुमार्जयेदा सुखादामये-
त्तावद्यावत्स्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिल

सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न
चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया
व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां
पूर्व्ववत्सन्निध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौ-
कोद्वयान्नाधुनावधयेच्छीताभिरङ्गिष परिषेचयेद्बभूत वा
व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।
भवति चात्र । जेत्वाणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचार-
णम् । जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्भदान्” ।
असृज् न० न सृज्यते इतररागवत् संसृज्यते सहजत्वात् न-
सृज्-किन्, अस्यते लिप्यते इतस्ततो नाडीभिः अस् सृजि
वा । १ शोणिते २ मङ्गलपहे च तस्य रक्तवर्णत्वात्तथात्वम् ।
कुङ्कुमे, ३ विष्कम्भावधिके ४ षोडशे योगे । शोणितोत्पत्ति
रक्ता भाव० प्र० । “यदा रसोयक्याति तत्र रञ्जकपित्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्भक्तसंज्ञकः । रक्तं सर्व्व-
शरीरे तु जीवसाधार उत्तमः । स्निग्धं गुरु चर्लं
स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव
“जीवोवसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः” । वीर्य्यं
रक्ते मले तस्मिन् जीणे याति जयं क्षणात्” । वीर्य्यं रक्ते
मले च शरीरारम्भके वामभटोक्तपरिमाणयुक्ते शुद्धे
जीवोवसति न तु दुष्टे प्रष्टुं रक्तस्वावणोपदेशस्य
विधानात् । पित्तवद्भवेदन्तं भवेदित्यर्थः ॥ तस्य स्थानम्”
“यकत् ग्रीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम्” ।
अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पीतता भवेत्” इति भा० प्रका०
सुश्रुते शोणितोत्पादविवरणमन्यथोक्तं यथा “अथातः
शोणितवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र पाञ्चभौति-
कस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्याष्टविधवीर्य्यस्य
वानेकगुणस्योपयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजो-
भूतः सारः परमसूक्ष्मः स रसइत्युच्यते । तस्य च हृदयं
स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिं धमनीरनुप्रविश्योर्द्धगा दश
दश चाधोगामिन्यश्चतस्र स्त्रिंशद्गगाः कृत्स्नं शरीरमहर-
हस्तपयति वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
द्वतिरूपलक्षयितव्या जयदृष्टिवैकतैः । तस्मिन् सर्व्व
शरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा
किमयं सौम्यस्तैजस इति । अतोच्यते स खलु द्रवानुसारी-
स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ।
स खल्वायो रसो यकत्ग्रीहानौ प्राप्य रागमुपैति ।
भवतश्चात्र ॥ “रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्येन देहिनाम् ।

अव्यापनाः प्रसवेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया
रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते । तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चा-
शतः क्षयम् ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वान्नेयमग्नीषोमीयत्वा-
द्भस्म पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः ॥
“विस्तृता द्रवता रागः सन्दनं लघुता तथा । भूयादीनां
गुणा हेतुते दृश्यन्ते चात्र शोणिते” । [याम् ।
असृपाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी ५० । शोणितधारा-
असेचनक लि० न सिच्यते तप्यति मनोऽत्र सिच-ल्युट्
संज्ञायां कन् । १ अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न
तप्यति तत्र “नयनयुगासेचनकम् मानसदृष्ट्यापि दुष्पा-
पम्” सा० द० । सेचनं सेकः अभावे न० त० । स्वार्थे
कन् । २ सेचनाभावे न० व० । ३ सेचनशून्ये लि० ।
असेवन न० अभावे न० त० । १ सेवाभावे न० व० । २ सेवासून्ये
असौ अव्य० सो-बा०-डौ न० त० । अदःशब्दार्थे ।
“असौनामाऽयमिदं रूप इति” शत० ब्रा० । अयञ्च
साक्षादादिः इति बहवः । असौक्य । गणरत्ने तु
तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति
तोष्णत्वे अग्नौक्येति” इति । [२ सौन्दर्यशून्ये लि० ।
असौन्दर्य न० अभावे न० त० । १ सौन्दर्याभावे न० व० ।
असौम्य लि० विरोधे न० त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते
असौम्यस्वर लि० असौम्यः स्वरयस्य । १ काकतुल्यमन्द-
स्वरयुक्ते । २ कठोरस्वरे च । [२ सौष्ठवशून्ये लि० ।
असौष्ठव न० अभावे न० त० । १ सौष्ठवाभावे न० व० ।
अस्कन् लि० स्कन्द-क्त न० त० । अक्षरिते । “स्वस्त्वन्नं हवि-
रसादिति” शत० ब्रा० ।
अस्कम्भन लि० स्कम्भ-ल्युट् न० त० । १ रोधनाभावे न० व० ।
२ रोधनशून्ये । “अस्कम्भने सविताद्यामहं हन्” । १०, १४६, १
अस्कृधोयु लि० कष्टः क्लृप्तः निरु० न० त० ५० साधु ।
१ अविच्छिन्ने २ अहस्ते च । “अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु”
ऋ० ७, ५३, ३ । “युवोर्मित्वावरुणावस्कृधोयु” ऋ०
६, ६७, ११ । अस्कृधोयुरजरः ६, २२, ३ । “अस्कृधो-
युरविच्छिन्नः” भा० ।
अस्खलित लि० न० त० । १ अप्रच्युते स्वकर्त्तव्ये २ अप्रमत्ते
च “भूमिद्विरप्यस्खलिता खलून्तैः” भाषः । “स मे
चिरायास्खलितोपचाराम्” रघुः ।
अस्त च० अस्तन्ते स्वर्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १ पश्चिमा-
चले, “अधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्” भाषः । “विडम्बय
त्यस्तनिमग्नस्वर्यन्” रघुः । कर्मणि क्त २ क्षिप्ते ३ अवसिते च

लि० “निरस्तः परावृत्तः” भवदेवः । “गतिरपास्तसंस्था
भतिः” मालती० । “निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्” भाषः ।
भावे क्त । ४ दर्शनायोग्यत्वे ५ अवसाने न० । आधारे क्त ।
ज्योतिषोक्ते ६ लग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्त-
मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा
हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनानिशं पञ्चाक्षीयमानस्य
भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-
द्गच्छन्ति तत्रोदितलग्नानां च षष्णामेव दर्शनयोग्यता इत-
रेषां षष्णां तु भूमण्डलेनाच्छादनात् दृश्यता । तत्र
यस्य यस्य राशेरुदयः यस्मिन् समये जायते ततः
सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्वं भव-
तीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । “जन्मलग्नात्
सुखास्तान्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना” नील० ता० । ७ अदर्शनप्राप्ते
रव्योदिपहे लि० सूर्यादिप्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या-
स्वाधिष्ठितराश्यपेक्षया सप्तमराशेरुदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं
सि० शि० । “निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे समुदयोऽपि
भवेद्भनभःसदाम् । भवति चास्तविलग्नसमुद्गमे प्रति-
दिनेऽस्तमयः प्रवहक्रमात्” निशीथलग्नादुदयास्तलग्ने
न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्नि-
धानात् नास्तंगतश्चेत् सति दर्शने भा’ । “नक्षत्रा-
णामप्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव “दृक्कर्मणा पलभवेन
तु केवलेन भानां मुनेर्हृदयगिरिपोरुदयास्तलग्ने । कृत्वा
तयोर्दयलग्नमिनं प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्ट-
काले” । यत् स्यादसावुदयभानुरथास्तलग्नादुदयस्तं
विभार्धमपि लग्नकमस्तस्वर्यः । इष्टोनपष्टि ६० षटिका-
खय वास्तलग्नालग्नं क्रमेण भदलो नितमस्तस्वर्यः ।
स्यादुद्गमो निजनिजोदयभानुतुल्ये स्वर्येऽस्तभास्तरसमेऽस्त-
मयश्च भानाम् । अत्राधिकोनकालिका रविभुक्तिभक्ता
यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयार्काद-
धिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिग्मांशु-
सान्निध्यवशेन नास्ति धिग्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्” ।
“भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये
परन्तु केवलेन पलभवेन दृक्कर्मणा । ध्रुवस्य कृतायनदृक्कर्म-
कत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रोदय-
लग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकीये पठितेष्ट-
काले । एवं यत्लग्नं सिध्यति स उदयार्को ज्ञातव्यः ।
अथ यदस्तलग्नमानीतं तच्चार्कं प्रकल्प्य निजनिजेष्टकाले
विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्वाशिषट्कोनमस्तस्वर्यसंज्ञं

भवति । अथवेष्टिकोनाभिः षष्टिकामिरस्त
लग्नात् क्रमेण लग्नं साधितं तद्भदलो नितमस्तसूर्यो-
भवति यदोदयमानुसमो भानुर्भवति तदा तस्य नक्षत्र-
स्योदयो भवति । यदास्तसूर्यसमस्तदास्तमयः । यदा-
गस्त्योदयः किलाभीष्टदिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विज्ञातु-
मिष्यते तदेष्टदिनार्कस्यागस्त्योदयार्कस्य चान्तरकला रवि-
भुज्या भाज्याः । लब्धदिनैरगस्त्यस्योदय एष्यः यद्युद-
यार्को महान् । यद्यूनस्तदा गतः । अतोपपत्तिः
उदयास्तलग्नसाधने तु पूर्व्वं कथितैव । उदयलग्नोदये
किल भस्योदयः यदोदयलग्नसमो रविर्भवति तदारविणा
सह तन्नक्षत्रमुदेति । तस्मादुदयात् प्राक् पठितेष्टिकातुल्यं
कालं यावत् तन्नक्षत्रं रविप्रभाभिर्हतं क्षितिजादुपरि-
स्थमपि न दृश्यते । अथ पठितेष्टिकाले यत् क्रमलग्नं
तत्स्थानस्थितो रविरुदयार्कतुल्यो भवति तथा रव्यस्तम-
यादनन्तरं नक्षत्रास्तमयात् पूर्व्वं प्रत्यक् क्षितिजादुपरि-
स्थमपि नक्षत्रं पठितेष्टिकालं यावन्न दृश्यते । अथ नक्ष-
त्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्क्षितिजस्थेनार्केण
न्यूनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेष्टिकाले व्यस्तं
कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्थं भवति । अतः षड्भो-
नितं प्रत्यक्क्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । इष्टो-
षष्टि ई० षष्टिकास्त्रित्यादौ वासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्यो-
दयार्कादस्तार्कोऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कसांनिध्यव-
शादस्तं नास्तीति वेदितव्यम् । इदं कुत इत्यत आह
सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । यस्य भस्य सौम्यः शरी दीर्घो भवति
तस्य पलोद्भवस्यो बहवो भवन्ति ॥ तैर्विलोमलग्ने क्रिय-
माणे उदयलग्नमूनं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणम-
धिकं भवति । ताभ्यां ह्युदयास्तार्को साध्यौ । तत्रा-
स्तार्केण किल न्यूनेन भवितव्यम् । अस्तार्कसमे रवौ
किलादृश्यतारम्भस्ततः कियन्ति च दिनान्यदृश्यं भूत्वोदया-
र्कसमे रवौ तद्विष्णुमुदेति । अत उदयार्केणाधिकेन
भवितव्यम् । यतोऽर्कसन्निधिवशेनैतावदुदयास्तौ । यथा
यथा सौम्यशरस्य दीर्घत्वं यथा यथाक्षवशेन गोलस्य
दक्षिणतो नामनं तथा तथोदयास्तार्कयोरल्पमन्तरं भवति ।
अल्पान्तरेऽल्पान्येव दिनानि तन्नक्षत्रमदृश्यं भवति ।
एवं यस्मिन् देशे उदयास्तार्को तुल्यो भवतस्ततः परं
तस्मिन् देशे तस्य नक्षत्रस्यार्कसन्नभावेनादृश्यता इति
युक्तितः सिद्धम् । प्रमि० । अस्तलग्नसाधनमप्युक्तं तत्रैव “यत्
लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृह्हाद्यमिह लग्नमुच्यते । प्राचि ।

पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे” कुजे
भूमिमण्डलगते रेखाष्टमे अपमण्डलं ततो निस्सरदनु-
मण्डलम् । यद्वाणसुदयास्तांशानाह तत्रैव । “प्राच्या-
मुदेति क्षितिजोऽष्टदक्षैः २८ शक्रे १४ गुरुः सप्तकु-
भिश्च १७ मन्दः । स्वस्योदयान्तो नित ३६० चक्रभागै- ३३२ ।
३४६ । ३४३ । स्त्रयो व्रजन्यस्तमयं प्रतीच्याम् ।
खाच्च ५० जिने २४ ज्ञसितयोरुदयः प्रतीच्यामस्तञ्च
पञ्चतिथिभि १५५ मुनिसप्तभूमिः १७७ । प्रागुद्गमः
शरनखै २०५ स्त्रिष्टितिप्रमाणै- १८३ रस्तश्च तत्र दश-
वज्रिभि ३१० रङ्गदेवैः ३३६ । अवक्रवक्रास्तम-
योदयोक्तभागाधिकोनाः कलिका विभक्ताः । द्राक्केन्द्रभुज्या-
प्रदिनैर्गतेष्वैरवक्रवक्रास्तमयोदयाः स्युः” । “बाले वा
यदि वा वृद्धे शुके चास्तमुपागते । मलमास इवैतानि
वर्जयेद्देवदर्शनम् । पक्षं वृद्धस्तु पूर्व्वेण दशाहं पश्चिमेन
तु । प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्व्वेण च दिनत्रयम्” ज्यो० त०
पूर्व्वेणेति प्रातःप्रातः पूर्व्वदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्न-
तया न दृश्यते चेदुपहस्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात्
प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमेनेति । एवं सायंसायं
अपरदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदुपह-
स्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः” ।
“द्वाविंशद्विषांशस्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्भ-
हत्सस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्” । इति ज्योतिर्विदुक्त-
कालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः
पूर्व्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भङ्गप्रनरेणाह ।
“पक्षं वृद्धोमहास्ते तु बालश्चात्र दशाहिकः । पादास्ते तु
दशाहानि वृद्धोबालो दिनत्रयम्” इति च ज्यो० त० रघु० ।
अस्तक पु० अस्तं अपुनरावृत्तिम् अवसानं वा करोरि अस्त+
णिच्-खुल् । निर्व्वाणमोक्षे ।
अस्तग ति० अस्तमदर्शनं गच्छति गम-ड ईत० । २ सूर्य-
किरणाच्छन्नतया अदृश्ये ग्रहे २ अदर्शनगतमात्रे च । अस्त-
गतादयोऽप्यत्र ।
अस्तगमन न० अस्तस्यादर्शनस्य गमनम् । यद्वाणां स्वाक्रान्त-
राश्यपेक्षया सप्तमराश्यादये अदर्शनममने “भीमसेनं भजे-
यास्त्वं प्रागस्तगमनाद्वेः” भा० आ० प० १५५ अ० ।
अस्तम् अव्य० अस-तमि । १ नाशे, २ अदर्शने च । “दण्डे-
नास्तमितत्विषा” कुमा० । “राज्यमस्तमिरेश्वरम्” रघुः ।
“सर्व्वञ्च तिलसंबन्धं नाद्यादस्तमिते रवौ” । “नेचेतोद्य-
न्तमादित्यं नास्तंयान्तं कदाचन” चतुरोऽस्तमिते सूर्ये

शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्' मनुः । "धृतिरस्तिमिता गति-
च्युता" रघुः । [पक्षी] [वृक्षे]

अस्तमती स्त्री अस्तमतीति अत-अच्-गौरा० डोष् । शाल-
अस्तमन न० अत-बा-भावेऽप् अस्तम् अस्थस्य अतः गतिः ।

भगोलकक्षया तिरोधानेन, १ सूर्यादेरदर्शनगमने
"तिरोधानञ्च यत्नैति तदेवास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्क-
स्य नोदयः सर्वदा सतः" इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् ब० ।

"उदयास्तमने नाय । दर्शनादर्शने रवेः" पुरा० "उदयास्त-
मनञ्चोहि न हृष्यति न शोचति" भा० ब० २५७ अ० ।

सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्गनम्" भा० आ० प० २ अ०

"उदयास्तमने भातुः प्रदक्षिणमवर्त्तत" भा० भी० प० ।

२ तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोमीयते ज्ञायते यत् मिन्-अच् वा न
आत् । १ प्रलये, २ सूर्यादेरदर्शने "करोत्यकालास्तमयं
विवस्वतः" किरा० । "उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां
प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयः न परमार्थत
उदयोऽस्तमयोवा" तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति
तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचर-
तापक्षेस्तदत्ययस्य च तत्त्वाभावात्" छा० उ० भाष्यम् । तथा
च भूतत्ताङ्गान्तरालस्यानयोदयास्तमयो भवतः "लङ्कापुरे-
ऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनाङ्गं यमकोटिपुण्याम् ।
अथस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तथैव"
सि० शि० । भूतश्च चतुर्थींशे स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुण्या-
सुदये तृतीयेऽस्तत्वोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदा-
ऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा सांयामिन्यासुद्यन्
दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरोवारुण्यासुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्"
प्रहाणां च सूर्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावेऽस्तत्वम्
तद्वियोगे चोदयः । "रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तूदयो
भवेत्" इत्युक्तेः अन्यप्रहाणां २ रवियोगे च ।
अस्तरण न० अभावे न० त० । स्तरणाभावे । तत्र दीयते
कार्यम् वा व्युष्टा० अण् । आस्तरणम् तत्र देये कार्यं
च वि० ।

अस्ताद्य वि० अस्तमघं कालुष्य-यत् । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्थाने किरणा यत् आधारे क्त
कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । "अस्ताचलचूडावल-
म्बिनि भगवति मरीचिमालिनि" काद० अस्ताद्रिप्रभृत-
योऽप्यत्र ।

अस्ति अव्य० अस्-गतिप् । १ स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च

"अस्ति नास्ति न जानातीति" चाण० । २ तद्वति च
अस्तिहीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः
नास्तिकः । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायनः । तत्-
सन्निकटदेशादौ वि० ।

अस्तिकाय पु० अस्ति कायः स्वरूपं यस्य । जैनमतसिद्धे
विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधाः
जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्ति-
कायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३८६ पृष्ठे विव-
रणम् । शा० भाष्ये तन्मतसमुच्चयस्य निराकृतं यथा "सर्वेषा-
मप्यन्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान्
वर्णयन्ति । सर्वत्र चेसं सप्रभङ्गीनयन्यायमवतारयन्ति । स्या-
दस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्तिचावक्तव्य-
श्चेति । एवमेवैकत्वनिवृत्त्यादावपीमं सप्रभङ्गीनयं योजयन्ति ।
अत्राचक्षते नायमभ्युपगमोयुक्त इति । कुतः "एकस्मिन्
सम्भवात्" सू० । नहेऽकस्मिन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादि
विरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्र पदार्था
निर्द्धारिता एतावन्त एवंपाश्चेति ते तथैव वा स्युः । नैव
वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारि-
तरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अने-
कात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानसत्पद्यमानं संशय-
ज्ञानवद्वाप्रमाणं सम्भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः निरङ्कुशं
हृत्नेकान्तं सर्व्वस्तु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि
वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्तिस्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनि-
पातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धार-
णाफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्यान्नापक्षे नास्तितेत्येवं
सति कथं प्रमाणभूतः संस्तोर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृ
प्रमितित्वनिर्द्धारितासत्पदेष्टुं शक्यतात् कथं वा तदभिप्राया-
नुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्ति-
फलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वोक्तोक्तो-
ऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्रं
प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानाम-
स्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्पप्रमाणं
स्यादिति तदैकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसं-
ख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ! नचैषां पदार्थानामव-
क्तव्यत्वं सम्भवति अत्रक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति
विप्रतिपिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्याश्च
इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

वा एवं तद्विपरीतमस्यगदर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यात् प्रत्याययितरूपपक्षस्य । स्वर्गा-
प्रवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षेचाभावः तथा पक्षे नित्यता तथा
पक्षेचानित्यता इत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादि-
सिद्धजीवप्रवृत्तीनाञ्च स्वशास्त्रावधतभावानामयथावधत
स्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि
सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽस-
त्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवाद
सङ्गतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यव्यतिरिक्ता-
व्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमानिराकृतामन्तव्याः । यत्तु पु-
द्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्क्राताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत्
पूर्वेष्वैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतमभवतीत्यतो न पृ-
थङ्निराकरणाय प्रयत्यते । अस्तिनास्तिकायादयोऽप्यु-
च्येयाः । अणुवादनिराकरणञ्चारम्भवादशब्दे दृश्यम् ।
अस्तिक्षीरा स्त्री अस्तिक्षीरं यस्याः । बहुदुग्धवत्यां स्त्रीगव्यादौ ।
अस्तित्व न० अस्ति भावः त्व । विद्यमानत्वे । “न हि देहा-
न्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वज्ञाने लौकायतिकाः
बौद्धाश्च प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति” वृ० उ० भा० ।
“सर्वोद्गात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति” शा० भा० ।
तत् । अस्तितायत्व स्त्री । “गौरस्तितावान् अस्तिपदसमभि-
व्याहृतगौःपदस्मारितत्वात्” शब्दश० । [स्त्रियां ङीप् ।
अस्तिमत् त्वि० अस्ति विद्यमानं धनमस्य मतुप् । धनिनि
अस्तु अव्य० अस-दीप्तौ तन् । १ अनुज्ञायां, २ पोडायाम्
३ प्रतिज्ञे ४ अस्त्यायाम्, ५ प्रकर्षे, ६ अङ्गीकारे, ७ प्रशंसा-
याम्, ८ लक्षणे, ९ अस्त्यापूर्वकाङ्गीकारे च । “अस्त्येति
वक्तव्यम्” वार्त्ति० सम् । अस्तुङ्कारः अभ्युपगमः ।
अस्तेन त्वि० न० त० । चोरभिन्ने ।
अस्तेय न० अभावे न० त० । १ स्तेयाभावे । “लोभस्य पुरतः
केऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबोधच० । “अहिंसासत्या-
स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः” पात० सू० उक्ते २ यम-
भेदे च “बलाद्ब्रह्मसि वा परवित्ताहरणं स्तेयं तदभावोऽस्ते-
यम्” वृत्तिः । तादृश्यमानुष्ठानेऽवान्तरफलमपि तत् दर्श-
तम् । “अस्तेयप्रतिष्ठार्यां सर्वरत्नोपस्थानम्” पात० सू० ।
दिव्यरत्नानां स्वयमागत्यनिकटे उपस्थितिरित्यर्थः ।
अस्तीभ त्वि० नास्ति स्तीमः हुंफडादिः निरर्थकः शब्दोयत्
निरर्थकशब्दशून्ये “अस्तीभमनवद्यञ्च स्तुतं स्तुतविदो
विदुः” विवरणं स्तीभशब्दे । [पाठान्तरम् ।
अस्य न० अस्ति विद्यमानतायै हितम् यत् । गृहे निरुक्ते

अस्यान न० स्वै-क्त भावे न० त० । १ निन्दायाम्, २ मर्त्यने
च । कर्त्तरि क्त स्यान्तः संहत न० त० । तद्भिन्ने त्वि० ।
अस्य न० अस्यते क्षिप्यते अस-प्रुन् । १ क्षीयास्ते शरादौ
करणे णुन् । २ चामे, धनुषि ३ रिपुक्षेपणसाधने प्रहरण
मात्रे खड्गादावपि । “प्रयुक्तमप्यस्तमितो वृथा स्यात्”
“प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्” । “अतिप्रबन्धप्रहितास्त्र
वृष्टिभिः” इति च रघुः । “अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजल-
धेरन्तरौवायमाणः” वेणी० । [कारत्वात्तथात्वम् ।
अस्यकण्टक पु० अस्त्रं कण्टक इव । वाणे तस्याप्यस्य कण्टका-
अस्यकार त्वि० अस्त्रं करोति निर्मिमीते क्त -अण् उप०
स० । अस्त्रनिर्माणकारके । खलु । अस्त्रकारकोऽप्यत्र ।
अस्यचिकित्सा स्त्री अस्त्रेण चिकित्सा । सुश्रुतोक्ते अस्त्रेण
चिकित्साभेदे सा च यथा । “अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म-
प्राधान्याच्छस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वपदेष्वप्यमस्तत्सम्भा-
रांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्मोऽष्टविधम् । तद्यथा । छेदं भेदं
लेख्यं वेध्यमेष्टमाहार्यं विस्त्रायं सीव्यमिति ॥ अतोऽ-
न्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि
तद्यथा यन्त्रशस्त्रचाराग्निशलाकाश्चङ्कजलौकालावृजाम्ब-
वोऽपिचुल्लोतस्तत्पतपटसधुष्टतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेप-
नकल्पोव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्मिणस्तु
स्त्रिधाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ततः प्रशस्तेषु तिथि-
करणेषु हर्त्तनचतुषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान्
भिषजश्चाज्ञयित्वा कृतबलिमङ्गलस्तिवाचनं लघु भुक्त-
वन्तं प्राङ्मुखमातुरसुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो
मर्म्मसिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिधमनोः परिहरन्नुलीमं शस्त्रं
निदध्यादापूयदर्शनात् सकदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च ।
महत्स्वपि च पाकेषु द्रुलं त्रुलं वा शस्त्रपदसुक्तं
तत्वायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः
भवतस्तान् ॥ आयतस्तु विशालस्तु सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राप्तकालकृतश्चापि व्रण कर्मणि शस्यते ॥ शौर्यमा-
शुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्त्रेदेवेषू । असंमोहश्च वैद्यस्य
शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तरा-
बुद्ध्यावेक्ष्यापरान् व्रणान् कुर्यात् । भवति चात्र ॥
यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्न यत्न च । तत् तत्
व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ तत् भ्रूगण्ड-
शङ्खललाटान्निपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्गणेषु तिर्यक्छेद
उक्तः । चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
अर्द्धचन्द्राकृतोश्चापि गुदे भेदे च बुद्धिमान् ॥ अन्यथा

तु सिरास्त्रायुच्छेदनमितिमात्रं वेदना चिराद्गुणसंरोहो
मांसकन्दोप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराशोऽस्त्ररीभगन्द-
रसुखरोगेष्वभक्तवतः कर्म कुर्वीत । ततः शस्त्र-
मवचार्य शीताभिरङ्गिरातुरमाश्रय समन्तात्परिपोद्या-
ङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण श्रोतेनोदक-
मादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्ति प्रणि-
दध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरुक्षां
घनाङ्गुलिकान्दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बन्नीयाद्देनारचोमैर्धूपै-
र्धूपयेद्द्रव्योन्मैश्च मन्त्रैश्चां कुर्वीत । ततोऽगुल्गु-
रुसर्जरसवचागौरसर्पचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तै-
र्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समा-
लभेत । “ततः कतरजमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमा-
दिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बन्नीयादस्त्र-
पट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे
परिमोक्षणादिप्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तोव्र-
जश्च भवन्ति । अत ऊर्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कषा-
यालेपनबन्धाहाराचारान्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः
सान्दर्भं रोपयेत् स ह्रस्वेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरसुखं
कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्त-
र्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्गुणम् । रुढेऽप्यजीर्णव्यायामव्य-
वायादीन् विवर्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य
सम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्तेचापि मोक्षयेत् ।
त्वग्रहादुद्ग्राह्याच्छरद्गोश्ववर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ प्रदीप्तागा-
रवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्र-
निपानजाता तोव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । हृतेन सा
शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ अतिपातिषु
रोगेषु नेच्छेद्विधिमिसं भिषक्” अस्त्राकारादि विवरणं तत्रैव
“विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । लग्गुलायकरपत्वर्द्धि-
पवनखशस्त्रसुद्रिकोत्पलपत्रकाङ्गधारस्त्रचीकुशपत्राटीसुखश-
रारीसुखान्तर्मुखलिकूर्चककुठारिकात्रीहिंसुखारावेतसपत्रक-
वडिशदन्तशङ्कुषण्ड इति । तत्र मण्डलायकरपत्रे
स्यातां छेदने लेखने च । वर्द्धिपवनखशस्त्रसुद्रिकोत्पल-
पत्रकाङ्गधाराणि छेदने भेदने च । स्त्रचीकुशपत्राटी-
सुखशरारीसुखान्तर्मुखलिकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुठा-
रिकात्रीहिंसुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने स्त्रची च ।
वडिशोदन्तशङ्कुषाहरणे । एषण्डेवणे आनुलोभ्ये
च । स्त्रच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगग्रहणसमाप्तोपायः कर्मसु

वक्ष्यते । तत्र वर्द्धिपत्रं हन्तफलसाधारणे भागे गृही-
याद्देनान्येवं सर्वाणि । वर्द्धिपत्रं मण्डलायकरपत्रं किञ्चि-
दुत्तानपाणिना लेखने वडिशोऽवचार्य हन्ताये
विस्त्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां
राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तत्र-
प्रच्छादितहन्तमङ्गुलप्रदेशिनीभ्यां त्रीहिंसुखम् । कुठारिकां
वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुलविष्टव्यामिह-
न्यात् । आराकरपत्रं पण्डो मूले । शेषाणि तु
यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रेणयावदाङ्गुले स्त्रच्यो वक्ष्यन्ते
वडिशो दन्तशङ्कुषण्डानताये तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रसुखे ।
एषणी गण्डपूदाकारसुखी । प्रदेशिन्ययमर्धप्रदेशप्रमाणा
सुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीसुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते ।
शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि
सुधाराणि सुहृपाणि सुसमाहितसुखायाण्यकरालानि
चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधार-
मतिस्थूलमल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः ।
अतो विपरोतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्वि खरधार-
मस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेख-
नानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी ।
छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा चारो-
दकतैलेषु । तत्र चारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु ।
उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिरा-
घनस्त्रायुच्छेदनेषु । तेषां निशानां हृत्क्षणाशिला माष-
वर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्यलीफलकमिति । भवति
चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।
सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत् ॥ अनुशस्त्राणि
तु त्वक्सारस्फटिककाचकुर्विन्दजलौकाग्निचारनखगोजी
शेफालिकाशाकपत्रकरोरबालाङ्गुलय इति । शिम्भूनां
शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि
चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्यच्छेद्य-
भेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात्
चारवर्जजलौकसाम् ॥ ये शुभमुखगता रोगा नेत्रवर्त्त गताश्च
ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रवैर्वि स्त्रावयेत्तु तान् ॥ एषे-
ष्वेषण्डलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्गुरा हिताः । शस्त्राण्येतानि
मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणैः प्राप्तं
कर्मणं कर्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति
नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः सदा” ॥

अस्त्वजित् पु० अस्त्वं तदाघातजं व्रणं जयति निवारकत्वात् ।

(कवाटवेट्) वृक्षभेदे ।

अस्त्वजीविन् पु० अस्त्वेण जीवति णिनि । अस्त्वव्यापारेण

जीविकावति शस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अण् अस्त्वजीवोऽप्यत्र ।

अस्त्वधारिन् त्रि० अस्त्वं धारयति धारि-णिनि । अस्त्व

धारके । खल् । अस्त्वधारकोऽप्यत्र ।

अस्त्वमन्त्र पु० अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्मन्त्रः ।

१ शस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे । “सम्प्लोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं

प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्” । “उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्र-

मन्त्रम्” इति च रघुः । तन्त्रोक्ते अङ्गन्यासान्तर्गते फडिति

२ मन्त्रे च । [क्षणताकारके । खल् अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमार्ज पु० अस्त्रं मार्जि मृज-अण् उप० स० । शस्त्रती-

अस्त्रयुद्ध न० ईत० । अस्त्रेण युद्धे ।

अस्त्रविद् पु० अस्त्रं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद्-क्विप् ईत० ।

शस्त्रप्रयोगाद्यभिज्ञे “सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्” रघुः ।

अस्त्रविद्या स्त्री ईत० । १ अस्त्रप्रयोगसंहारज्ञापकविद्यायाम्

२ तद्बोधके शास्त्रे च धनुर्वेदशब्दे विवृतिः ।

अस्त्रवेद पु० अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः ज्ञापकोवेदः शास्त्रम् ।

धनुर्वेदे तच्छब्दे विवृतिः ।

अस्त्रसायक पु० अस्त्रं क्षेप्यं सायकं इव । १ नाराचास्त्रे तस्य

सायकतुल्यतया क्षेप्यत्वात्तथात्वम् । अस्यते शत्रुरनेन

अस-करणे द्रुन् कर्म० । २ सर्वलौहमये वाणे ।

अस्त्रहीन त्रि० अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः । १ अस्त्रशून्ये

२ शस्त्रव्यापारशून्ये वाग्युद्धादौ ।

अस्त्रागार न० ईत० । आयुधागारे शस्त्रादिस्थापनगृहे ।

अस्त्राघात पु० ईत० । अस्त्रेणाघाते ।

अस्त्राहत त्रि० अस्त्रेणाहतः । १ शस्त्रहते २ शस्त्रेण क्षते च ।

अस्त्रिन् त्रि० अस्त्रं धनुरस्यास्ति इति । १ धनुर्वेदे, २ शस्त्रधा-

रिमात्रे च । “अस्त्रीजनः पुनरनेन कृतः किल स्त्री” उद्भटः ।

अस्याग त्रि० अस्यामस्थितिं गच्छति गम-ड। अगाधे हेम० ।

अस्थान न० अप्राशस्त्ये न० त० । अपकृष्टस्थाने अयोग्यस्थाने

“अस्थाने पततामतोव महतामेतादृशी स्याद्वृत्तिः” सा० द० ।

अस्थाने अव्य० स्थाने युक्तं न० त० । अयुक्ते ।

अस्थायिन् त्रि० विरोधे न० त० । चञ्चले स्त्रियां डीप् ।

अस्थावर त्रि० विरोधे न० त० । स्थावरभिन्ने जङ्गमे ।

“प्रपौत्रपर्यन्तरहितस्य मृतस्य विभक्ताविभक्तस्यावरास्था-

वरधने पत्नी प्रथममधिकारिणीति दायभागानुसारिणः ।

अस्थि न० अस्यते अस+क्थिन् । मांसाभ्यन्तरस्थे (हाड्) इति

ख्याते धातुभेदे । अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रका० ।

“मेदोयत्स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञां

लभते स सारः सर्वविग्रहे । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा-

तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहाधियन्ते देहिनां

ध्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि

न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा” । अथास्यां संख्या-

माह । “शल्यतन्त्रेऽस्थिखण्डानां शतत्रयसदाहृतम् ।

तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि च । सविंशति-

शतन्त्रस्यां शाखासु कथितं बुधैः । पार्श्वयोः ओष्णिफलके-

वक्षःपृष्ठोदरेषु च । जानीयाद्विषगेतेषु शतं सप्तदशोत्तरम्

पीवायामूर्ध्नां विद्यादस्यां षड्विं त्रिसंयुताम्” । तत्र

शाखागतान्याह । “एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि

तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूत-

मेकमस्थि । एवं षट् कूर्चे द्वे २ गुल्फे द्वे २ पाष्णावेकैकं

२ जङ्घयोर्द्वे २ जानुन्येकैकम् २ एवं त्रिंशदेक-

स्मिन् सकृदिनि भवन्ति । एतेनेतरसकृदि वाहू च

व्याख्यातौ । अथ पार्श्वदिगतान्याह । “पार्श्वयो

षट्त्रिंशत् ३६ षट्त्रिंशत् ३६ । शिरो भगे वा एकं

१ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यटौ ८ पृष्ठे-

त्रिंशत् अक्षकसंज्ञे द्वे २” योगात् ११७ । अथ पीवोर्ध्व-

गतान्याह । पीवायां नव ऽकण्ठनाद्यां चत्वारि ४ हृन्वो-

रेकैकं २ दन्तेषु द्वात्रिंशत् ३२ नासायां त्रीणि ३ तालु-

न्येकं १ गण्डयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ शङ्खयोरेकैकं

२ शिरसि षट् । एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तानि

यथा “तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च । वल-

यान्यपि तानि स्युर्नलकानि च कानि चित् । अजिकोषश्रुति

प्राणयोवासु तरुणानि हि । शिरःशङ्खकपोलेषु ताल्व-

सप्रोथजादिषु । कपालानि भवन्त्येषु, दन्तेषु रुचकानि च ।

प्रायः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु । पादयोर्बलयांनि

स्युर्नलकानि ब्रुवेऽधुना । हस्तपादाङ्गुलितले कूर्चे च मणि-

बन्धयोः । बाहुजङ्घाद्वये चापि जानीयान्नलकानि तु” ।

अथैषां प्रयोजनमाह “मांसान्यन्त्राणि बद्धानि शिराभिः

स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न दीर्यन्ते पतन्ति

न” श्रुते । याज्ञ० तु “प्राधान्यात् अन्याथासंख्याऽभिहिता

यथा । “स्थालैः सह चतुःषट्पिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः । पाणि-

पादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम् । पञ्चङ्गुलीनां द्वे

पाष्णाङ्गुलिषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यङ्गुलिकास्थीनि जङ्घयो-

स्तावदेव तु । द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांसमुद्गवे । अक्ष-

तालूके श्रोणोफलके च विनिर्दिशेत् । भगास्थेयकं तथा
 पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । श्रोत्रा पञ्चदशास्थिः स्याज्ज-
 ल्वुकैकं तथा हनुः । तन्मूले द्वे ललाटाजिगण्डे नासा
 धनास्थिका । पार्श्वकाः स्यालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ।
 द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशा-
 स्थीनि पुरुषस्यास्थिसंयुतः । “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मा-
 सानि त्वचा त्वचम्” इति श्रुतिः “मलमूलपुरीषास्थि निर्गतं
 ह्यशुचि स्मृतम्” मनुः अल्पार्थे कन् । अस्थिकं तत्तार्थे ।
 अस्थिकृत् पु० क-क्लिप् ईत० । अस्थिकारके मेदसि धातौ ।
 यथा मेदमोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अष्टकरशब्दे ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिच्छलित न० “कण्ठकमन्त्रकस्य चूर्णितं पिच्छितमस्थि-
 च्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं क्लिप्तं
 पाटितं स्फुटितपिपितं द्वादशविधमिति” काण्डभग्नमुपक्रम्य
 “पार्श्वयोरस्थिहीनोद्धतमस्थिच्छलितमिति” सुश्रुतोक्ते
 काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।
 अस्थिज पु० अस्थौ जायते जन-ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि
 यथा चास्थोमज्जजन्म तथोक्तमष्टकरशब्दे ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिति स्त्री अभावे न० त० । १ स्थित्यभावे अस्थैथ्ये ।
 “अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसां चैवायुयः क्षयात् । आनन्यात्
 कुलधर्माणां द्वादशाहः प्रशस्यते” इति स्मृतिः । अस्थितिः
 सङ्गीतसुरजध्वनीनाम्” काद० । २ मर्यादाभावे । न० व० ।
 ३ मर्यादामृत्यु ४ स्थैर्यमृत्यु च त्रि० ।
 अस्थितुण्ड पु० अस्थीव कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।
 अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुस्त्वय अनङ् समा० ।
 शिवे । [पिञ्जराकारे कङ्काले ।
 अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंहये
 अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्थ्यां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः ।
 विधानेन मृतस्यास्थ्यां गङ्गाजले क्षेपणे तत्प्रकारश्च आदिपु०
 “भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः ।
 तदा तदा तत्र तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षे-
 पेच्च । स्नात्वा ततः गङ्गागव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वा-
 ज्वतिलैश्च योज्य । ततश्च मृतपिण्डपुटे निधाय पश्यन्
 दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वरमवेक्ष्य
 सूर्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्” । “एतद्दूर्ध्वं तीर्थ-
 चिन्तामणौ अन्यथा पठितम्” तद्वयथा । “स्नात्वा-
 तथोत्थीय च भास्वरञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु”
 इति । “एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च

महेन्द्रतुल्या” इति च । तत्प्रयोगश्च प्रा० त० दृश्यः ।
 अस्थिभक्त पु० अस्थि भक्षयति भक्ष-अण् । (हाङ्गिला)
 १ पक्षिणि, २ कुकुरे च । भुज-क्लिप् । अस्थिभुगादयोप्यत्र ।
 अस्थिभङ्ग पु० अस्थौ भङ्गः । अस्थिभङ्गने “अस्थिभङ्गे गवा-
 न्नैव लाङ्गूलस्य च भेदने” स्मृतिः ।
 अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मतृप् । अस्थियुक्ते
 प्राणिनि “अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रञ्च प्रमाथ्य च ।
 पूर्णै चानखनस्यां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्” । किञ्चिदेव
 तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्यां चैव हिंसायां
 प्राणायामेन शुध्यति” मनुः अस्थिमतां ककलासादीनाम-
 नस्यां मत्कुणादीनाम्” कुक्लू० । [निर्मिते अस्त्रादौ ।
 अस्थिमय त्रि० अस्थौविकारः मयट् स्त्रियां ङीप् । अस्ति
 अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्मिता माला । अस्थिनिर्मित-
 गुटिकायां १ मालायाम् ईत० । २ अस्थिश्रेणौ च ।
 अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयो मालाऽस्त्यस्य इनि । शिवे ।
 अस्थियुज् पु० अस्थि युनक्ति युज-क्लिन् । (हाङ्गजोडा)
 हस्तिगुण्डादृक्ते । [ध्वजनाम्” काद० ।
 अस्थिर त्रि० न० त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । “अस्थिरत्वं
 अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विग्रहो देहो
 ऽस्य । १ शिवालुचरे भङ्गरीटे । २ अतिशीर्से देहे त्रि० ।
 अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्थ्यां शृङ्खलेव योजनहेतुः । (हाङ्ग-
 जोडा) अस्थिमति वृत्ते । “काण्डं त्वग्विरहितमस्थि-
 शृङ्खलाया माषाङ्गं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्मिष्टं सुतनु !
 ततस्तिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि” वैद्य० ।
 अस्थिशेष त्रि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । मांसादिमृत्यु अतिक्रमे ।
 अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+ह-अण्
 (हाङ्गजोडा) अस्थिमति वृत्ते । “अस्थिसंहारकः प्रोक्तो
 वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् । उष्णः सारः क्षमिन्नश्च दुर्गन्धमो-
 ऽक्षिरोगजित् । रुक्षः स्वादुर्लघुर्दृढः पाचनः पित्तलः
 स्मृतः” भा० प्र० । [हृ-खुल् । (हाङ्गजोडा) अस्थिमति वृत्ते
 अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+
 अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्थ्यां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां
 प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंयुक्ते “नान्येदि-
 नांस्थिसञ्चयः स्मृतिः” ल्युट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० ।
 अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । यथाह-
 संवर्त्तः । “प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
 अस्थिसञ्चयनङ्कार्यदिने तद्गोत्रजैः सह” । कचित् “द्वि-
 तीये त्वस्थिसञ्चय” इत्युक्तम् । वैष्णवे तु “चतुर्थे दिवसेऽस्थि

सञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेप" इति । अतोऽन्य-
तमदिने स्वर्गहोतृविधिना त्वस्थिसञ्चयनकार्यम्" मिता० ।
अङ्गिरसा चाल विप्रो दर्शितः । "अस्थिसञ्चयने यागो-
देवानाम्भरिकीर्त्तितः । प्रेतीभूतस्तुदिश्य यः शुचिर्न करोति
चेत् । देवतानान्तु यजनन्तं शपन्त्यथ देवताः" । देवताश्चाल
श्मशानवासिन्यः भूतपूर्वदग्धाः । श्मशानवासिनो देवाः
शवानाम्भरिकीर्त्तिता" इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवान्
अचिरमृतञ्च प्रेतस्तुदिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण
चाक्षेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तम्भवति" मिता० प्रा० अध्या० ।
अस्थिसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्भवः अपादाने अप् ब० ।
अस्थिजाते १ मज्जघातौ यथा च अस्थिजत्वं मज्जस्तथोक्त-
मसृक्करण्डे ५५८ पृ० । २ वज्जे च तस्य दाधीचास्थिज
त्वात् तथात्वम् "तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः प्रततां वरः ।
प्रहसन् स्तब्धया वाचा तथा वज्रसमाहतः । ऋषेर्मानं
करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम्" भा० आ० ३३ अ० ।
यथा चास्य तदस्थिजातत्वं तथोक्तमश्विनशब्दे ३७४ पृष्ठे
३ अस्थिजातमात्रे लि० ।
अस्थिसार पु० अस्थिः सारः पाकपरिणामः । अस्थिजाते
मज्जघातौ । अस्थ्येव सारो यस्य । रक्तमांसमन्यदेहे लि०
अस्थिस्नेह पु० ईत० । मज्जनित स्यास्थिसारभूतत्वात्तथात्वम् ।
अस्थिरि पु० स्था-बा० कूरि । एकाञ्चयुक्तशकटं स्थूरि न० त०
तद्विपरीतम् । बद्धभिरश्वादिभिर्युते शकटे । "अस्थूरि
गार्हपत्यानि सन्तु" ऋ० ई, १५, १६ ।
अस्थैर्य न० अभावे न० त० । १ स्थैर्याभावे विरोधे न० त० ।
२ चाञ्चल्ये । न० ब० । ३ स्थैर्यहीने लि० ।
अस्त्राविर लि० न० त० । शिरावर्जिते, स्थूलरीरमन्ये च ।
अस्त्रिगधदारु न० अस्त्रिगधं रुचं दारु कर्म० । देवदारुभेदे ।
अस्त्रेह पु० अभावे न० त० । १ स्त्रेहाभावे न० ब० । २ स्त्रेह-
मन्ये लि० । स्त्रेहस्त्रेहादेर्गुणभेदः प्रेम च । [मन्ये लि० ।
अस्पन्दन न० अभावे न० त० । १ चलनाभावे न० ब० । २ क्रिया-
अस्पर्श पु० अभावे न० त० । १ स्पर्शाभावे न० ब० । २ स्पर्श-
मन्ये लि० । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" श्रुतिः ।
अस्पर्शयोग पु० "नास्ति स्पर्शः विषयसम्बन्धोयत्न कर्म० । विषय
प्रतिभासमन्ये निर्विकल्पके ज्ञाने "अस्पर्शयोगो वै नाम
सर्वसत्त्वसुखो हितः । अविवादो विशुद्धश्च देशितस्तं
नमाम्यहम्" ।
अस्पष्ट लि० न० त० । अव्यक्ते । "अथेदानीमस्मद्वक्तृलिङ्गानि
वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते" शा० भा० ।

अस्पृश्य लि० न स्पृष्टुमर्हः अर्हार्थे क्यप् न० त० । स्पर्शयोग्ये
मलमूत्रादौ "मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्पृष्टम्"
नारं स्पृष्ट्वा तु सस्त्रेहं सचेत्तं जलमाविशेत् मनुः । अस्पृश्य
स्पर्शने चैव सद्यः स्नानं समाचरेत्" श्रुतिः । अस्पृश्य-
द्रव्याणि च प्रायेण अशौचाशुद्धिशब्दयोः उक्तानि ।
अस्पृहा स्त्री अभावे न० त० । "स्पृहाभावे" । "नास्पृहेत्तु
परिषेप साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता" । न० ब० । २ स्पृहा-
मन्ये लि० ।
अस्फुट लि० न स्फुटः । व्यक्तभिन्ने । अनलङ्कृती पुनः
कापीति का० प्र० व्याख्यायां "अनलङ्कृती अस्फुटालङ्कारौ" ।
"कचित्प्रकाशं कचिदस्फुटार्णसम्" नैष० ।
अस्फुटवाक् लि० अस्फुटा अव्यक्ता वाक् यस्य । कद्वदे ।
अस्माद् लि० अस-मदिक् । अहंप्रत्ययाबलम्बनत्वेन वेद्ये १ प्रत्य-
गात्मनि, २ देहाभिमानिनि जीवे च । "अहं देवो न चान्योऽ-
स्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्" "अहमात्मा गूढाकेश" । गीता
"आवां जहि न यतोर्वी सलिलेन परिप्लुता" देवी माहा०
"सर्वे वयमतः परम्" "मान्तु वेद न कश्चन" गीता "यः सर्व
दाक्षानपुषत् स्वपोषम्" भट्टिः "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृज्यते
सचराचरम्" गीता । अस्य लिङ्गत्वेऽपि एकविधं रूपम् ।
आत्मवाचित्वे एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न गणकार्यम्
"अस्मादोदयोश्च" पा० । द्विवचनपरत्वे अस्माद्-अण् ।
आस्माकः । खज् आस्माकीन क् अस्मादीयः । एकवचन
परत्वे अण् मामकम् खज् मामकीनम् क् मदीयम् । तसिल्
अस्मात्तः एकवचने मत्तः "मत्तः परतरं नास्ति" गीता ।
अस्मात्ता अव्य० अस्माद्+बा० ताच् । अस्मास्त्वित्यर्थे । "अस्मा-
त्ता ते सधृक् सन्तु" ऋ० १, १२२ ।
अस्मादीय लि० अस्माकमिदम् क् । अस्मात्सम्बन्धिनि
"सहास्मादीयैरपि योधसुख्यैः" गीता ।
अस्माद्रान्च् लि० अस्मानञ्चति अस्माद्+अन्च्-किन् अद्रा-
देशः । अस्मादभिमुखे । "तुभ्यमस्माद्राञ्चोददतो मघानि"
ऋ० ७, १६, १० शसादावचि अस्माद्रीच इत्यादि । स्त्रियाम्
ङीप् अस्माद्रीची ।
अस्मादिध लि० अस्माकमिव विधास्य । अस्मादृशे एकवचन
परत्वे मद्भिधः "न मद्भिधे न्यस्यति भारमयम्" भट्टिः ।
अस्माद्य लि० आत्मन अस्मान् इच्छति क्यच् उ वा० व्यत्य-
येन एत्वम् । हविःस्त्रीकारार्थम् आत्मनः अस्मान्
इच्छति । "उत त्वमस्माद्युर्वसो !" ऋ० १, ४१, ७ ।
अस्माक लि० अस्माकमिदम् अण् अस्माकादेशः नि० वेदे अट्टिः ।

असत्सम्बन्धिनि 'स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभिधुग्वना'

क० ६, ४५, १५ । लोके तु आस्माकः ।

अस्मि अव्य० अस-मिन् । अहमर्थे, 'त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति' सा० द० । 'अस्मिता' । 'दुडुमनास्मि सागरम्' रघुः 'ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक्' ।

अस्मिता स्त्री अस्मि-भावः तत् । अहमिति ममेतिवेत्यभिमाने 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः' पात० सू० सचाभिमानो मोह इत्युच्यते यथाह सां० कौ० । 'देवा ह्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्यान्मृताभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधमैश्वर्यविषयत्वादष्टविधः' तल्लक्षणसूक्तं पात० सू० । 'दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता' इक्षुक्तिः पुरुषः दृश्यते इति दर्शनं तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिशब्दोयोग्यतार्थः भोक्तृभोग्ययोरत्यन्तविविक्तयोर्दृग्दृश्ययोरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम् इवशब्देन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिकृतत्वम् तादात्म्यस्य द्योतितम् सास्मितेत्यर्थः इयं हृदयमन्यिरित्युच्यते ब्रह्मवादिभिः इति' वृत्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न० त० । स्मरणभावे ।

अस्यवामीय न० अस्यवामेति शब्दोऽस्यत्वं सूक्ते मत्वर्थे क । अस्यवामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तच्च सूक्तम् 'अस्य वामस्य पलितस्य' इत्यादिकं द्विपञ्चाशद्वचम् क० १, १६४, सूक्तम् । 'स्तेयं कृत्वा द्विजोमोहात् विरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जम्पाऽस्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात् 'कृग्विधाने १, २२६, । महाव्रते वैश्वशस्त्रं वैश्वदेवं निविद्वानं द्विप्रतीकं तत्रास्य वामदेवसेत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं, प्रतीकम् तच्च पञ्चमारण्ये सूतितम् 'अस्य वामस्य पलितस्य हेतुरिति' दैर्घतमसम् एकचत्वारिंशद्वचम् तच्च तस्मिन्नेव सूक्ते 'गौरीर्मिमाय सलिलानि' इत्यन्तमेकचत्वारिंशद्वचम् । 'सकृत् जम्पास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च अपहृत्य सुवर्षन्तु जगन्नाथवति निर्मलः' मनुः कुक्षू० एतद्वाख्याने अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः लिपिकरप्रमादकृतः पलितस्येत्येव सूक्ते पाठदर्शनात् ।

अस्यहेत्य पु० हन-वा क्यप् न० त० असिना अहत्यः ३त० ।

खड्गेनाहननीये अनुशतिकादिकार्यम् । [शतिका० ।

अस्यहेति पु० असिरहेतिर्यस्य । खड्गासाधने योधे । अनु-

अस्युद्यत त्वि० असिरुद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्य पु० अस-रन् । १कोणे २कोणे च । ३रुधिरे ४चतुर्जले च न०

अश्वशब्दे उदा० ।

अस्यकण्ठ पु० अस्यः कोण इव कण्ठोऽस्य अस्ययुक्तकण्ठो वास्य । वाणे हारा० तस्य पातने हि शत्रु रुधिराक्त मुखत्वात् कोणाकारमुखत्वाच्च तस्य तथासम् ।

अस्यखदिर पु० अस्यवर्णः रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदिरे ।

अस्यज न० अस्मात् रुधिरात् पाकेन जायते । मांसे ।

तस्य रुधिरजातत्वमस्यकृत्शब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्यप पु० अस्यं रुधिरं पिबति पा-क । १राक्षसे २तद्देवताके मलानक्षत्रे च । 'द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्यमे मृदूडुनि' सुहृत्तं चि० किप् अस्यपाप्यत् । [रक्तशक्ते भिरुडाष्टे ।

अस्यपलक पु० अस्यमिव रक्तं पलमस्य संज्ञायाम् कन् ।

अस्यपा स्त्री अस्यं पिबति पा-किप् क वा । (जो क) जलौ-

कसि । तस्याः भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा 'अथ

जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका

जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां

सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र

सविषाः कृष्णा कर्कुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सासुद्रिका

गोचन्दना चेति । तास्वज्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा ।

कूर्ममत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्कुरा । रोमशा

महापाश्यां कृष्णमुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभि-

श्चिन्विता इन्द्रायुधा । ईषदसितपोतिका विचित्रपुष्पाकृति

चित्रा सासुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति-

रणमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दृष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति-

मात्वं कण्डूर्मूर्च्छां ज्वरोदाहर्ष्यर्दिर्मदः सदनमिति

लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मा

दिपूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः

सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ अथ निर्विषाः । कपिला

पिङ्गला शङ्खुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति ।

तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वभ्यां पृष्ठे स्निग्धसुह-

वर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला ।

यकद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खुमुखी । मूषिकाकृति

वर्णानिष्टगन्धा च मूषिका । सुह्रवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा

पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा

सावरिका सा च पञ्चर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥

तासां यवनपाण्डुरसह्यपीतनादीनि चेत्याणि । तेषु

महाशरोरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च

विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदुर्दुरमूलपुरीष

कोयजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलनलिन-

कुसुमसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोयजाता विमलेष्व

न्मःसु च निर्विषाः ॥ भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः
सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्के-
शयाः सुखाः । तासां प्रग्रहणमार्गचर्मणान्यैर्वा प्रयो-
गैर्गृह्णीयात् । अथैता नवे महति घटे सरस्तङ्गागो
दकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । मर्त्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं
वल्गुमौदकांश्च कन्दांश्च सूक्ष्मैश्च, शय्यार्थं तृणमौदकानि च
पत्राणि, इद्रहाक्षप्रहाञ्चान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्त
रात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र ।
स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथुगो मन्दविचेष्टिताः । अग्रा-
हिण्योऽल्पपायिन्यः सर्विषाश्च न पूजिताः । अधिकम-
हृदिमोक्षणशब्दे ५६१ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्वफला(ली) स्त्री अस्वमिव लोहितं फलमस्याः । सङ्गको-
ट्ये । भस्त्रादिपूर्वकत्वाभावेन फलान्तस्य प्रासादिकः टाप्
जातित्वात् ङीवेव युक्तः ।

अस्वमातृका स्त्री अस्वस्य रुधिरस्य मातेव पोषिका संज्ञायां
कन् । अशितान्नादेः रसरूपे देहस्थे प्रथमे धातौ ।

असुरोधिनी स्त्री अस्त्रं क्षतजमाशु रुणद्धि रुध-णिनि ।
लज्जालुलतायाम् ।

अस्रवत् त्रि० न स्रवति स्रु-शब्द न० त० स्त्रियां ङीप् ।
१ स्रवद्भिन्ने अक्षरिते “अनागसमस्रवन्तोमारुहेमाम्” ऋ०
१०, ई३, १०, अस्रमस्रस्य स्रुप् सस्य वः । २ रुधिरयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् अस्रवती । सौ अस्रवान् इति भेदः ।

अस्रविन्दुच्छदा स्त्री अस्रविन्दुः रुधिरविन्दुरिव ऋदो दलं
यस्याः । लक्षणानामके दृष्टे ।

अस्रार्जक पु० अस्त्रं रुधिरं सेवनेनार्जयति अर्ज-खुल् ।
१ श्वेततुलसीदृष्टे । २ रुधरोत्पादके रसे च यथाऽस्य
रक्तोत्पादकत्वं तथोक्तमस्रकरशब्दे ३ शोणित्पादकमात्रे त्रि० ।

अस्रि स्त्री अस-क्रि । अश्रशब्दार्थे कोणे अश्रिशब्दवत् समा-
शान्तभाक् । चतुरस्रशोभीत्यादि तच्छब्दे उदा० दृश्यम् ।

अस्रिध् त्रि० न क्षेधते सिध्-क्रिप् न० त० । अच्योतने
“मितमदिति दक्षमस्रिधम्” यङु० २५, १५ ।

अस्रु न० अस्रते क्षिप्यते अस-रु । चक्षुर्जले अस्र तालव्यान्त-
ताऽपि “श्रुत्वाश्रुत्वाश्रुधारां त्यजतीति” कीचकबधः ।

अस्त्रेमन् त्रि० स्त्रिव-मनिन् गुणबलोपौ । १ प्रशस्ते निरु० ।
२ क्षयहिते च “अमर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिम्” ऋ०
३, २६, १३ । “अस्त्रेमाणं क्षयरहितम् भा० ।

अस्व त्रि० नास्ति स्वन्वनमस्य । १ निर्द्धने । स्वः स्वकीयः न०
त० । २ स्वकीयभिन्ने त्रि० । एतदर्थेऽस्य सर्वनामतया

अकच् । अस्वस्तः स्त्रियां तु नित्यमत इत्त्वम् अस्विका ।
अस्वच्छन्द त्रि० विरोधे न० त० । स्वच्छन्दभिन्ने पराधीने ।
अस्वजाति त्रि० न स्वसेव जातिर्यस्य । भिन्नजातौ यथा
विप्रस्य क्षत्रियादि ।

अस्वतन्त्र त्रि० विरोधे न० त० । स्वाधीनभिन्ने पराधीने ।

“अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना इति” वसि० । तस्या अस्वा-

तन्त्रश्च तत्रैव दर्शितम् “पिता रक्षति कौमारे भर्ता

रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्य-

मर्हति” तथा पुत्रादीनामपि जन्माधीनं स्वत्वमिति स्थावर

धनादेर्यथेष्टविनियोगे पित्रादेरस्वातन्त्र्यमिति मिताक्षरायाम्

व्यवस्थापितं यथा “तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्म-

नैव स्वत्वम् । तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनि-

केषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापह्निसौशादिषु च स्थावरव्यति-

रिक्त द्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु

स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव । “स्थावरं

द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतान्सर्वान् न

दानञ्च च विक्रयः” । “ये जातायेऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यव-

स्थिताः । दत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः”

इत्यादि स्मरणात् । अस्यापवादः “एकोऽपि स्थावरे कुर्या-

दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च

विशेषतः” इति । अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु दानानु-

ज्ञानादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सर्वकुटुम्बव्या-

पिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकर्तव्ये स्थावरस्य दाना-

धमनविक्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति । यत्तु वचनम् ।

“अविभक्ता विभक्तावा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एकोह्य-

नीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति । तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य

मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्वभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्या

विभक्तेषु तु तदुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासाय

व्यवहारसौकर्याय च सर्वाभ्यनुज्ञानं न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन

अतो विभक्तानामनुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्ये-

वेति व्याख्येयम्” मिता० व्य० अ० ।

अस्वन्त न० अस्त्रनाम् अन्तो यस्मात् ५ ब० । १ चूक्यां तस्याः

प्राणिवधहेतुतया मूनास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । सुष्ठु न

अन्तो यस्य । २ अशुभोदके त्रि० । ईत० । ३ मरणे पु० ।

अस्वप्न पु० नास्ति स्वप्नोनिद्रा यस्य । १ देवे । २ निद्रारहिते

त्रि० । देवानां स्वप्नावस्थाराहित्यमुक्तम् शत० ब्रा० । यथा “न

वै देवाः स्वपन्त्यनवरुद्धो वा एतस्यास्वप्नो भवति” दिवा-

स्वप्नाभावेऽपि रात्रौ स्वप्नवतोऽस्वप्नत्वमुक्तम् भा० शा० प०

२२१३ अ० । “दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्रश्नश्च दिवाऽ-
स्वपन्” ।

अस्वर पु० अप्रशस्तः खरोयत् । १ मन्दस्वरयुक्ते “वचनं दीन-
मस्वरम्” रामा० । २ स्वरवर्णरहिते व्यञ्जनवर्णमात्रे पु० ।

३ उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप त्रि० न स्वस्वेव रूपमस्य । समानस्वभावमन्ये “न
त्वस्वरूप” इति मुग्धवो० ।

अस्वर्ग्य त्रि० स्वर्गाय हितं स्वर्ग+यत् न० त० । स्वर्गासाधने
“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” मनुः
“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेत् तत्” स्मृतिः ।

अस्वस्थ त्रि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्था-क ७ त० न०
त० । स्वस्थभिन्ने १ अप्रकृतस्थे २ रोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्दः न० अभावे न० त० । १ स्वाच्छान्द्याभावे परा-
धीनत्वे न० त० । २ तद्वति त्रि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न० त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे
न० त० । २ तद्वति त्रि० । [अतिकषाये गोक्षुरष्ट्ये ।

अस्वादुकण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय त्रि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १ वेदाध्ययन
हीने “अ(निः)स्वाध्यायवषट्कारमिति” स्मृतिः । न स्वाध्यायो
यस्मिन् । २ अध्ययननिषिद्धकः ले अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे
विष्ठतिः । अधीयते अधि+इङ्-कर्मणि घञ् अध्यायः स्वस्य
स्ववर्णानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न० त० । “स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्य” इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३ स्वेनापाद्ये शास्त्रादौ ।

अस्वामिक त्रि० न स्वामी यस्य । १ स्वामिरहिते “अष्टव्यः
पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामि-
कान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः” इति स्मृतिः ।

२ निध्यादौ च । “प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य” गौत० ।

अस्वामिकृत त्रि० अस्वामिना कृतः । अस्वामिना कृते
विक्रयादौ “अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति” मिता०

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १ अस्वामिना
कृते विक्रये २ तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः
“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-
ऽसमञ्जं यत् सत्तेयोऽस्वामिविक्रयः” इति । तत्र किमि-
त्याह या० “स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः” “स्वमात्म
सम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा
लभेत गृहणीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वा
भावात् । विक्रीतग्रहणन्दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थम् अस्वा-

मिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । “अस्वामिविक्र-
यन्दत्तमाधिव्य विनिवर्तयेदिति” क्रेतुः पुनरप्रकाशिते
गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्व्यागमो-
पायहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीन-
मूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रवे वेलाहीने वेलया
हीनोवेलाहीनः क्रयोरात्रादौ तत्र कृतः क्रेता तस्कारो
भवति तस्करवत् दण्डभागभवतीत्यर्थः । यथोक्तम् ।
“द्रव्यमस्वामिविक्रीतमाप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशकृतः
शुद्धिः क्रेतुः स्वेयं रहःक्रयादिति” स्वाप्यभियुक्तेन
क्रेता किं कर्तव्यमित्यत आह । “नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं
प्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्”
या० नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रे-
तारं प्राहयेच्चैरोद्धरणकादिभिः स्वात्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा
प्राप्त्यर्थञ्च । “अथाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्न
स्तदा मूलसमाहरणाशक्ते विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तदनन्नाष्टिकस्य समर्पयेत् तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति”
श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेत-
र्द्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा
व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकमिति अयमुपदेशः ।
नष्टमपहृतं आत्मीयन्द्रव्यमासाद्य क्रेतुहस्तस्य ज्ञात्वा तं
हर्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्प्राहयेत् देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकाला-
त्प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ।
प्राहिते हर्तारि किं कर्तव्यमित्यत आह । “विक्रेतुर्दर्शना-
च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नष्टोदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति
तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” या० यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमप-
हृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेत-
दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः ।
किन्तु तददर्शितेन विक्रेता सह नाष्टिकस्य विवादः ।
यथाह वृहस्पतिः । “मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथ-
ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते” इति ।
तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयो
विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वेयं द्रव्यमवा-
प्नोति नष्टपराधानुरूपन्दण्डं क्रेता च मूल्यमवा-
प्नोति । अथासौ देशान्तरङ्गतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽन
यनार्थं कालोदेयः । “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि
समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्वाध्वसंख्ययेति”

स्मरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति । “असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति” मनुवचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्यवतीति । “अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् । यथाभियोगम्वनिने धनन्दाप्योदमञ्च स” इति स्मरणात् । स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तम् तस्मिन्ना किं कर्तव्यमित्यत आह । “आगमेनोपभोगेन नष्टमव्ययमन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेना विभाविते” आगमेन रिक्त्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्रैवायं क्रमः । पूर्वं स्वामी नष्टमात्मनो साधयेत्ततः क्रेताचौर्थं परिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत् । अथानेतन्न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति । तत्स्वरस्य प्रच्छादकमव्याह । “हृतं प्रनष्टं योद्रव्यस्मरहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्य नृपे दण्डः स तु षण्णवतिष्मणान्” या० । हृतम् नष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यम् अनेनमदीयद्रव्यमपहृतमिति नष्टस्यानिवेद्यैव दर्पादिना योग्यहस्तस्यै षडुत्तराजववतिष्मणान्दण्डनीयस्तत्स्वरप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् । राजपुरुषानोतं प्रत्याह । “शौत्तिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक् संवत्सरास्वामी हरेत् परतोऽपः” या० । यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतद्रव्यं राजपाश्वं प्रत्यानीतन्तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेन्नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृहणीयात् । स्वपुरुषानोतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष्य यावद्वत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गोतमः । “प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रुयुर्विख्याय संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति” यत्पुनश्चानुनावध्यन्तरसक्तम् । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा तत्राब्दं निधापयेत् । अर्वाक् तत्राब्दाच्च चेत्स्वामी परतोऽपतिर्हरेत्” इति । तच्छ्रुतं तत्तत्सम्यद्ब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तं षड्भागादिप्रहणञ्च तेनैवोक्तम् । “आददीताथ षड्भाग अनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सताम्बम् मनुस्मरन्निति” । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागावेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्च तत्पुस्तकात् ।

सनूक्तषड्भागादिप्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह । “पणानेकशफे दद्याच्चतुरःपञ्च मानुषे । महिषोद्गवां द्वौ द्वौ, पादस्मादमजाविके” या० । एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तञ्चतुरःपणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् महिषोद्गवां रक्षणनिमित्तमत्येकं द्वौ द्वौपणौ, अजाविके पुनः प्रत्येकस्मादस्मादं दद्यादिति सर्वत्रानुपपद्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादस्मादमिति वीक्षावलात्प्रत्येकं सम्बन्धोगम्यते” मिता० ॥ प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चौरास्त्वाभविषये विशेषोदर्शितो यथा “प्रकाशक्रये तु स्वामिनोऽग्रहणे नारददृष्टसती । वणिग्भीषीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः । अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यदि वा मृतः । स्वामी दत्त्वाद्मूल्यन्तु प्रगृहणीत स्वकम्बनम् । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यवहारतः । अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालने । एतत्तद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं परम्” इति । अस्वाम्य न० अभावे न० त० । १ स्वाम्याभावे स्वत्वाभावे न० ब० । २ स्वत्वशून्ये त्रि० । अस्वाम्यं हि भवेत्तत्र” सूतिः अस्वावेश त्रि० स्वस्तिन् स्वस्थाने स्वभावे वा आविशति आ+विश-अच् ७त० । स्वस्थाने स्वभावे वा अस्थिते “जरदष्टस्वावेशम्” ऋ० ७, २८, ७ । अस्वास्थ्य न० अभावे न० त० । १ स्वास्थ्याभावे “य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं द्विः” माघः । २ रोगादित्यभिभवे च न० ब० । ३ तद्वति त्रि० । अस्वीकार पु० अभावे न० त० । १ स्वीकाराभावे न० ब० । २ तच्छून्ये त्रि० । स्वीकारोऽङ्गीकारः प्रतिग्रहश्च । अस्वीकृत त्रि० न स्वीकृतः १ गृहीतभिन्ने २ अङ्गीकृतभिन्ने च । अस्वैरिन् पु० स्वैरी स्वाधीनः न० त० । १ परतन्त्रे । स्त्रियां ङीप् अह गतौ आत्म० भ्वा० सक० इदित् सेट् । अंहते आंहित । आनंहे “आनंहिरेऽद्रिं प्रति चित्तकूटम्” “आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः” भट्टिः । रि अंहिः पादः असुन् अंहः पापम् । इन् वा० नलुक् । अहिः सर्पः केदारश्च । “एवा त इन्द्रोचयमहेम” ऋ० २, १६, ७, वेदे तु वा० नलुक् । लटः पञ्चानां लिटः पञ्चकादेशे ब्रुवन्वाहादेशः आह आहतः आहूतः आत्य आहूयः “इत्याह भगवान् मनुः” इत्यादौ तु चादिगणपठितं विभक्तिप्रतिरूपमाहेति । [आङ्गिहत् त । अह दीप्तौ चुरा० इदित् उभ० अक० सेट् । अंहयति ते अह व्याप्तौ स्वा० प० सक० सेट् । अङ्गोति । आहीत् आह ।

अह अय० अहि-वज्र पृ० नलोपः । १ प्रशंसायां, २ ज्ञेये,
३ वियोगे, ४ निग्रहे, ५ आचारातिशये, ६ अर्चने च ।
“अत्यह तदिन्द्रोऽस्यत देवो हि सः” “इदमहेदं सत्त्वं
कथपञ्चत्याज्यमयायम्” शत० ब्रा० ।

अहंयु लि० अहमहङ्कारोऽस्यस्य युस् । १ गर्वयुक्ते २ अभिमा-
निनि “अहंयुनाथ जितिपः शुभंयुः” भट्टिः ।

अहंश्रेयस् लि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत् ।
अहंश्रेयानितिनिरूपयप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि
व्यूदरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति” छा० उ० “अथ ह
प्राणाः एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं
श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदरे नाना विरुद्धं वा
ऊदरे उक्तवन्तः” भा० । “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे
विवदमाना ब्रह्म जन्मुः” वृ० उ० । “ते इमे प्राणा
वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय
विवदमानाः विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जन्मुः” भा० ।

अहः(हस्)कर पु० अहः करोति क-टं वा सत्वम् ।
सूत्र्ये २ अर्कष्टके च । [रो रः । १ सूत्र्ये २ अर्कष्टके ।

अहः(हर्ष)पति पु० अहः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अहः(हर्ष)शेष पु० अहः शेषः वा सत्वम् । १ दिवावसाने
अहःशेषो यत्न व० । २ अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन क-घञ् । १ अहमित्यभि-
माने आत्मानि उत्कर्षावलम्बने २ गर्वे ३ तदाश्रये अन्तः-
करणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं” करणमान्तरम् ।
संशयोनिश्रयो गर्वः स्मरणं विषया इमे” वेदा० परि० ।
सांख्यमतसिद्धे ४ अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चत-
न्मावादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां० का० । “प्रकृते-
र्महंस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि
षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्यं
तत्रैवोक्ते यथा ‘अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते
सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव” । व्याख्यातं
च कौ० “अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च
तत्राहमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्वं, सदर्थो एवामी विषयाः,
मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजोव्य हि बुद्धि-
रध्यवस्यति “कर्त्तव्यमेतन्मयेति” । तस्य कार्यभेदमाह
तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एका-
दशकश्च गणः इन्द्रियाह्वयः तन्मात्रपञ्चकञ्चैव द्विविधएव
सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यद्देवकारेणावधारयति” । “सत्त्व

रजस्तमसां साव्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽह-
ङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सा० सू० ।
अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “बाह्याभ्यन्तराभ्यां
तैश्चाहङ्कारस्य” सा० सू० “बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां
तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन
बोधः इत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं
नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्श-
नात् । सुषुप्तादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गा-
द्वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेरेति । अत्रेत्यनु-
मानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि
अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा पुरुषादि-
रिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर
इत्यादिदृष्ट्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन
चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसा-
ध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः । “बहु स्यां प्रजाये-
य” इत्यादि श्रुतिसृष्टिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्वक-
त्वाद्बुद्धिदृष्टिपूर्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र-
चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात्
कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि षटोपादा-
नत्वापत्त्या कुलालसक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघट-
नाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं
घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् सुक्त-
पुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छेदात् ।
न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य बोधेदः
“कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति” योग-
सूत्रे सुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति ।
अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु
न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः
समष्टिबुद्ध्यादुपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्य-
योगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्यादुपादानिका
यथा महाप्रथिव्या एव स्यावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु
प्रथिव्यंशलोष्टादेरिति” सां० प्रव० भा० । मनुनायुक्तम् “मन-
सश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” । “अहङ्कारश्च वीररसे
व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता” शङ्करः । निरहङ्कार-
रूपत्वाद्दयावीरादिरेष नः” सा० द० “नाहङ्कारात् परो-
रिपुः” । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीता ।
अहङ्कारिन् लि० अहमभिमानं करोति क-णिनि ।
१ अभिमानवति २ गर्वयुक्ते ।

अहङ्कृतं त्रि० अहमिति कृतं येन । १ सगर्वे २ अभिमानवति च । “जातिरूपवयोवृत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः” याज्ञ० ।
 “यस्य नाहङ्कृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते” गीता ।
 अहङ्कृति स्त्री अहम्+क-क्तिन् । अहङ्कारशब्दार्थः ।
 अहतं न० हन-क्त न०त० । “द्वेषद्वौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु”
 १ इत्युक्तलक्षणे “निर्गुणजकाञ्चालितं यदहतं तत् प्रचक्षते
 २ इत्युक्तलक्षणे च वस्त्रे “अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैश्च वा-
 वचैरपि” भा०स०प० ४ अ० । अहतवासा इत्यादौ
 करकङ्कणादिवत् तत्काले अहतत्वादिबोधनाय । ३ भोगे-
 नानाशिते “पञ्चद्रौणिक एवैकः सुवर्गस्याहतस्य
 वै” भा०स०प० ४६ अ० ४ हतभिन्ने च त्रि० ।
 अहति स्त्री अभावे न०त० । १ हननाभावे अविनाशे
 “अजीवातवेऽहतये पवस्व” ऋ०६, ६६४ न०त० । २ हन-
 नशून्ये विनाशशून्ये त्रि० ।
 अहन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्त्तनम् ।
 न+हा-कनिन् । १ दिवसे । “अहनि च तमस्विन्यां सार्द्ध-
 प्रहरयामातः” स्मृतिः । “अन्योन्यसंसक्तमहस्त्वियामम्”
 रघुः । अहःशब्दश्च दिवसएव प्रसिद्धः “अहो अहोभि-
 र्महिमा हिमागमे” नैष० क्वचित्तु दिनरात्रिपरः यथा
 “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरच्यते” सू०सि० ।
 “विप्रः शुध्येत् दशाहेन द्वादशाहेन भूमिः । वैश्यः पञ्चदशा-
 हेन” मनुः । “अवाहेषु निवृत्तेषु” “द्वादशाहः प्रशस्यते”
 स्मृतिः तत्परिमाणमुक्तं कालमाध० विष्णुध० । “लज्जन्तरस-
 मासात्रा निमेषः परिकीर्तितः । ततः सूक्ष्मतरः कालो नो-
 पलभ्योभृगूत्तम ! नोपलभ्यं यथा इव्यं सुसूक्ष्मं पर-
 माणुतः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेयः प्राणः पञ्चतुटिः स्मृतः ।
 विनाडिका तु षट्प्राणा तत्षट्तिर्नाडिका स्मृता ।
 अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेतत् प्रकीर्तितम् । त्रिंशन्-
 सहस्रांश्च तथा अहोरात्रे प्रकीर्त्तिताः । तत्र पञ्चदश-
 प्रोक्ता राम ! रात्रौ दिवा तथा । उत्तरां तु यदा काष्ठां
 क्रमादाक्रमते रविः । तदा क्रमाद्भवेद्विद्विदिवसस्य महाभुज ! ।
 तदाश्रितसहस्राणां तदा वृद्धिः प्रकीर्त्तिता । दिन-
 वृद्धिर्यदा राम ! दोषाहानिस्तदा भवेत् । तदाश्रितसह-
 स्राणां हानिर्ज्ञेया तथा तथा । यदा तु दक्षिणां काष्ठां
 क्रमादाक्रमते रविः । दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या ताव-
 देव तु । क्षीयन्ते तस्य हानौ च तन्नुहस्रास्तथैव च ।
 रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रयश्च क्रमेण तु । यदा मेघं

सहस्रांशुस्तुलाञ्चैव प्रपद्यते । समरात्रिन्दिः कालौ
 सहस्रांश्च तदा समः” । सहस्राणां स्रोतस्सार्त्तं ज्यौतिषाणि
 नामानि त्रिविधानि तत्र श्रौतानि कालमा० द्रष्टव्यानि ।
 ज्यौतिषाणि आह कश्यपः “गौरीवक्त्रभसर्पमितपितरो
 वस्त्रमुविश्वान्मया ब्रह्माग्नीरुहसम्भवेन्द्रजतगदेवेशनक्त-
 च्चराः । तोयेथार्यमयोनयोदश तथा पञ्चाप्यमी वासरे” ।
 रुद्राजाहिर्बुधपूषाश्विनाः स्युः कीनाशोऽग्निर्वातचन्द्रादि-
 तीज्यः । विष्णुर्भानुस्त्वष्टृधाता सहस्रां रात्रौ क्रूरास्त्वन्तका-
 जाग्निरुद्राः” । सार्त्तनामानि तु “रौद्रश्चैतश्च
 मैतश्च तथा सारस्वतः स्मृतः । सावित्रो वैश्व-
 देवश्च गान्धर्वः कुतपस्ततः । रोहिणस्तिलकश्चैव विभ-
 वोनिर्वर्तितस्तथा । शम्भरोविजयश्चैव दिवा पञ्चदश-
 स्मृताः । शङ्करश्चाजपादश्च तथाहिर्बुधमैतकौ अश्विनौ
 यास्य आग्नेयो वैधातश्चान्द्र एव च । आदितेयोऽथ जैवश्च
 वैष्णवः सौर एव च । ब्राह्मोनाभस्वतश्चैव सहस्राः क्रम-
 शोनिशि” । एतदनुसारेणैव “ब्राह्मे सहस्रे किल तस्य
 देवीति” रघुः “मैत्रे सहस्रे शशलाञ्छनेन” कुमा०
 “आरभ्य कुतपे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्यादि
 प्रयोगः । अङ्गश्च द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा पञ्चदशधेति
 पञ्चधा विभागकल्पनापि दृश्यते । तत्र द्विधा विभागाभि-
 प्रायेण । “यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षात् विशिष्यते ।
 यथा आङ्गस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते” मनुः त्रिधा
 विभागे “जङ्घं स्त्र्योदयात् प्रोक्तं सहस्राणां तु पञ्च-
 कम् । पूर्वाह्णः पञ्चकं प्रोक्तं मध्याह्नस्तु ततः परम् ।
 अपराह्णस्ततः प्रोक्तं सहस्राणां तु पञ्चकम्” । “तस्मा-
 दङ्गः पूर्वाह्णे देवा अशनमभ्यवहरन्ति मध्यदिने मनुष्याः
 अपराह्णे पितरः” गौत० “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं
 मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्” श्रुतिः चतुर्धा विभागे
 गोभिलः । “पूर्वाह्णः प्रहरं यावत् मध्याह्नः प्रहरस्ततः ।
 आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परम्” । पञ्चधा
 विभागमाह व्यासः । “सहस्रे त्रितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्ख्यः ।
 मध्याह्नस्त्रिसहस्रेः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः । साया-
 स्त्रिसहस्रेः स्यात् स्वस्वकार्ये पुरस्कृतः” एवमेव दक्षोक्त-
 विभागः तच्चाहः नवविधम् “ब्राह्मं दिव्यं तथा पैतृं प्राजा-
 पत्यं गुरोस्तथा । सौरश्च सावनश्चान्द्रमार्त्तं मानानि वै
 नव” सू०सि० । तत्र ब्राह्मम् “इत्यं युगसहस्रेण भूत-
 संहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्वरी तस्य
 तावतीति” । दिव्यमुक्तं तत्रैव “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं

तदहरच्यते” । सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य-
यात् यत् प्रोक्तं तद्वेद्विष्यं भानोर्भगणपुरणात् । पितृग्रमाह
“त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पितृग्रमहः स्मृतम् निशा च
मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः” । “भचक्रभ्रमणं नित्यं
नाक्षत्रं दिनमुच्यते । मन्यन्तरव्यवस्था च प्रजापत्यमुदा-
हृतम् इति संक्रान्त्यासौरमुच्यते इति च सू० सि०
वाहस्यत्यमब्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव
व्यवहारः “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः”
वाहस्यत्येन षष्ठ्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यगः । सू०
सि० तत्र सौरनाक्षत्रादिप्रमाणमुक्तम् । “नाडीषष्ट्या तु
नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तन्त्रिंशताभवेन्मासः
सावनोऽर्कोदयैस्तथाइति चान्द्रमाह “अर्काद्विनिः-
स्मृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमसमंशैस्तु
ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः” एतेषां कार्यभेदे ग्रहणमाह
स एव “तिथिः करणमुदाहः चौरं सर्वाः क्रियास्तथा ।
व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते । उदयादुदयः
भानोः सावनं परिकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञका-
लावधिस्तु तैः । स्मृतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते । अस्य तत्-
पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्वाहः
पुण्याहं तु न० । अव्ययादिपूर्वपदत्वे एकदेशिसमासे
द्विगौ च टच् अङ्गादेशश्च अत्यङ्गः मध्याङ्गः पूर्वार्हणं पु० ।
उत्तरपदद्विगावेव अङ्गादेशः न समाहारद्विगौ द्वाहः
त्राहः । उत्तरपदे तु द्वाङ्गप्रिय एवं तद्वितार्थे नाङ्गादेशः
द्वाहीनः इत्यादि । कालत्वात् भवादौ ठञ् अङ्गादेशः
आङ्गिकः ख अहीनः दिनभवे त्रि० । २ विष्णौ तस्य
सर्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम् “अहः संवत्सरो
मासः” विष्णुस० । अर्चिरादिमार्गे आतिवाहिके
३ अहरभिमानि देवे-च । “ते अर्चिषमभिसम्पद्यन्ते
अर्च्योऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्” छा० उ० । एतद-
धिकृत्य “अतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” शा० सूत्रे आतिवाहिक-
त्वमेवां निरूपितम् ४ रात्रौ च । “यामश्चत्वारश्चरोर्मत्याना
महनी उभे” । “अयने अहनी प्राङ्हरिति च” भा० ३ स्क०
अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि० टिलोपाद्य-
भावः । ऊषायाम् निरु० । “मृहं गृहमहना यात्यच्छा”
अ० १, २, ३, ४ “अहना ऊषेति” भाष्यम् ।
अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमस्यार्थे तस्य भावः तत् । अस्यार्थ-
भावे २ समतायाञ्च ।

अहम् अव्य० अह-असु । अहङ्कारार्थे, अस्यार्थे “अहमर्थो-
दयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः । एतच्चित्तद्रुमस्यास्य
बीजं विद्धि महामते” वासि० । अहंप्रत्ययः । अहङ्कारः
अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र वीष्वायां द्वित्वम् ठन्
न टिलोपः । १ परस्परहङ्कारे २ अहमेवाग्रे यास्या-
भीति रूपायामन्योन्योक्तौ च ।

अहम्पूर्विका स्त्री अहं पूर्वोऽहं पूर्व इत्यभिधानं यत्र ।
योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्वं यास्यामीत्यध्यवसाये-
नोक्तौ “जवादहंपूर्विकया यियासुभिः” किरा० ।

अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः । अहमस्मि ममेत्या-
द्याकारे बोधे । “अहमत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि”
वृ० उ० भा० । “नचायमेकान्तेनाविषयः अहमत्यय
विषयत्वात्” शा० भा० । अहंशब्दालम्बनश्चात्मा स च
देह एवेति चार्वाकाः । क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः
देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः ।

अहम्भट् त्रि० अहमेव भट् इति निरूप्योयत्र । अहं-
श्रेयः शब्दार्थे “अथातो मनसश्च वाचश्च अहंभट् उदितम्
मनश्च ह वै वाक्चाहं भट् ऊदाते । तद्व मन उवाच
अहमेव त्वच्छेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं
वदसि यन्ममत्वं कृतानुवावन् वत्स्यास्यहमेव त्वच्छेयोऽस्मीति
अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छेयस्यस्मि यद्वै त्वं
वेत्याहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति” शत० ब्रा० ।

अहमस्मिति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन् ।
१ अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्माविभासके २ अज्ञाने ।
अहर त्रि० न हरति अच् न० त० । १ हारकभिन्ने हरो-
हारकः न० ब० । २ हारकमूढ्ये गणितोक्ते शुद्धे ३ राशौ
४ असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा० ।

अहरादि पु० अङ्गः आदि । प्रभाते “शशधरमहरादौ
रागवानुष्णरश्मिः” माघः । वार्त्तिकोक्ते पत्यादिशब्द
परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्-धुर् इति
शब्दगणे ।

अहर्गण पु० अङ्गां गणः । दिनवृन्दे दिनसमूहे । ग्रहाणां
मध्यभावादित्ज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि अतवराहकल्पावधि
कल्पारम्भावधि वा इष्टदिनपर्यन्तं यानि दिनानि गतानि
तेषां समूहे । तत्र सृष्ट्यवर्गगणस्तावत् “इत्थं युगसहस्रेण
भूतसंहारकारकः । कल्योत्राक्षमहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य
तावती । परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्रसंख्यया ।
आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्योऽयमादिमः । कल्पादस्माच्च

मनवः षट् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्यु-
गानां त्रिघनो गतः । अष्टाविंशद्युगादक्षाद्यातमेतत्
कृतं युगम् । अतः कालम् प्रसंख्याय संख्यामेकत्र
पिण्डयेत्” । सू० सि० तदानयनप्रकार उक्तः । तत्र
सृष्ट्यादिकस्य अहर्गणस्थानयनमित्यम् । ब्राह्मादिन-
मानं मनुष्यपरिमाणेन ४३२००००००० वर्षाः रात्रि-
मानञ्च तथा, इत्यहोरात्रमानम् ४८६६०००००००
वर्षाः ब्राह्माहोरात्रमानम् ३६० गुणितं तस्य वर्षमानम्
१७५१०४००००००००० एवं वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुः
१७५०४००००००००००० तस्यायुषोऽर्द्धम् ८७५५
२०००००००००० वर्षागताः । मन्वन्तरसंख्या ३०६७२०
००० षड्भिर्गुणिताः १८४०३२०००० एते वर्षाः पक्ष्मा
मनूनां गताः । तथा सन्धयश्च सप्त कृतयुगप्रमाणा गतास्तत्र
युगसन्धिमानम् १७२८००० कृतप्रमाणवर्षाः सप्तभि-
र्गुणिताः १२०६६००० वर्षाः । सप्तमस्य वैवस्वतमनोः
२७ युगानि गतानि तेषां समष्टिः ११६६६०००० वर्षाः
सत्यादीनां त्रयाणां गतानां युगानां मानम् ३८८८००० ।
एवमादिस्टुष्टितः वर्त्तमानयुगान्तर्गतद्वापरयुगपर्यन्तम् ।
८७५५२१९७२८४४००० वर्षाः गताः
पराङ्मतः १९७२८४४००० वर्षा गताः । वर्त्तमान
महायुगात् ३८८८००० वर्षागताः । एवमब्दपिण्डं कृत्वा
तत्र कलियुगगताद्भापिण्डं योज्यम् । एतानि च सौररह-
पाणीति ३६० गुणितानि सौरदिनवृन्दानि गतानि भवन्ति ।
“मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन इत्युक्तेः सावनैरेव ग्रहमध्यभा-
वज्ञानमतस्तेभ्यः सि० शि० चान्द्रसावनानयनं दर्शितम् ।
यथा “कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो रविगुणो गतमाससम-
न्वितः । खदहनै ३० गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमास
१५६३३००००० समाहृतात् । रविदिनानि १५५५२-
०००००००० गताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो
द्युगणो विधोः । पृथगतः पठितवस २५०८२५५००००
संगुणाद्विधुदिना १६०२६६६०००००० प्रगतावसव-
र्जितः । भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो
रविमध्यमसावनः । अधिकमासदिनक्षयशेषतोद्युघटिका-
दिकमत्र न गृह्यते” । “अत्र वासना । कल्पगताद्भा
द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः
सौरैरेव युतास्त्रिंशद्युगा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथि-
तुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः । एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः
पृथक्स्थितेभ्योऽधिसासानयनं त्रैराशिकेन । यदि

कल्पसौरदिनैः कल्पाधिसासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
फलं गताधिसासाः । तैर्दिनीकतैः पृथक् स्थितः
सौराहर्गणैः सहितश्चान्द्रो भवति । यतः सौरचान्द्रा-
न्तरमाधिसासदिनान्येव । अथ चान्द्राद् द्युगणादव-
मानयनं त्वैराशिकेन । यदि कल्पचान्द्राहैः कल्पावमानि
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गतावमानि । तैश्च-
नश्चान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्तव्यः । यतः सावनचान्द्रान्तरे-
ऽवमान्येव । एवं कृते सति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो
भवति न स्फुटः । मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोले
कथितः । स चाहर्गणोऽर्कादिः । यतः कल्पादौ
रविवासरैः । अत्राधिसासानयनेऽधिसासशेषं न
स्थाप्यम् । न पुनस्तस्माद्दिनाद्यवयवा ग्राह्याः । एव-
मवमशेषमपि । न तस्माद्वटिकादिकं ग्राह्यम् । नन्व-
नुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न ग्राह्याः ।
तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातं च” प्रमिता० । मध्य-
मग्रहादप्यहर्गणानयनं तत्रैवोक्तम् । “साम्प्रतः स च-
क्राच्च खगात् कहम्नात् तत्कल्पचक्राप्तमहर्गणः स्यात्” ।
निरग्रचक्रादपि कुट्टकेन वक्ष्येऽग्रतोऽग्रान्च तथाग्रयोगात् ।
“ग्रहस्य भगणराशिभागकला विकला अन्ते विकलाशेषं
च कुदिनैः संगुण्य स्वच्छेदेन विभज्योपर्युपरि निक्षि-
पेत् । तद्यथा । भगणादिग्रहे विकलाशेषावधि कल्प-
कुदिनगुणे विकलाशेषस्थाने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने
फलं प्रक्षिप्य तत्र षष्ठ्या ई० विभज्य कलास्थाने निक्षि-
प्यैवं भगणान्तं यावत् । तत्र कल्पभगणैर्हृतेऽहर्गणः
स्यात् । अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन । तथा निरग्रच-
क्रादपि ग्रहात् तथा केवलादग्रादपि तथा शेषयोः
शेषाणां वा योगादहर्गणानयनमग्रत इति प्रश्नाध्याये
कुट्टकविधिना वक्ष्यते” प्रमि० । कलिगतादप्यहर्गणानयनं
तत्रैव । “कलिगतादथ वा दिनसञ्चये दिनपतिर्भृगुजप्र-
भृतिस्तदा । कलिमुखध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्द्युगणो-
द्भवखेचरः” । “अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः ।
शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात्
कलिमुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये ग्रहास्ते
ध्रुवसंज्ञाः कल्पिताः । तद्द्युगणभवः खेचरश्च कलि-
मुखध्रुवकेण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा”
प्रमि० । कुट्टकविधिश्च बीजगणिते दर्शितो यथा ।
“अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः । तदर्थं कि-
ञ्चिदुच्यते । “कल्पाग्रह शुद्धिविकलावशेषं षट्त्रिंश भाज्यः

कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ता-
 ममसाञ्च कला लवायम् । एवं तदूर्ध्वं च तथाधिमासाव-
 मायकाभ्यां दिवसा रवीन्दोः । “अहस्य विकलावशेषादुग्र-
 हाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षट्भिर्भाज्यः ।
 कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य
 साध्ये गुणाग्री । तत्र लब्धविकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् ।
 एवं कलावशेषं शुद्धिः षट्भिर्भाज्यः कुदिनानि हारः ।
 फलं कलाः । गुणोऽशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंश-
 द्भाज्यः कुदिनानि हारः । फलं भागाः । गुणो-
 राशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः ।
 कुदिनानि हारः । फलं गतराशयोगुणोभगणशेषम् ।
 एवं कल्पभगणा भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं
 शुद्धिः । फलं गतभगणाः । गुणोऽहर्गणः स्यादिति ।
 अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा-
 भाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेषं शुद्धिः । फलं
 गताधिमासाः । गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावमानि
 भाज्यश्चन्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गताव-
 मानि । गुणोगतचन्द्रदिवसादिति” प्रमि० ।
 अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्यागे कारणमाह” सि०
 शि० “अहर्गणानयनेऽर्कमासाच्चैत्रादिचान्द्रैर्गणकान्विताः
 किम् । कुतोऽधिमासावमशेषके च त्यक्ते यतः सावयवो-
 ऽनुपातः । दर्शावधिचान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु
 संक्रान्त्यवधिर्यतोऽतः । दर्शायतः संक्रममानतः प्राक्
 सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् । दर्शान्ततो यातति-
 धिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेताः । यतोऽ-
 धिशेषोत्पदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्मादधिमासशेषम् ।
 तिथ्यन्तस्त्रयोदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमशेषम् ।
 त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगुणोऽ-
 नुपातः” । “मध्यममानेन यावत्प्रमाणाया तदन्ते
 चान्द्रमासान्तः । मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने संक्रान्ति-
 स्तत्र संक्रान्तिकाले रविमासान्तः । तयोः रविचन्द्रमा-
 सान्तयोरन्तरे यावत्प्रतिधयः सावयवास्ता अधिमास-
 शेषप्रतिधयः । यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासाः । अहर्ग-
 णानयने गताब्दा रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः ।
 अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-
 तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
 तुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः । अतः सौर-
 चान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि

भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिमासशेषदिना-
 स्तेभ्यः शोध्याः । अथ चाधिमासानयनेऽनुपातलब्धै-
 रधिमासैर्दिनीकृतैस्तच्छेषदिनैश्च युक्ताः सौराहाचान्द्रा-
 हा भवितुमर्हन्ति । एवमत्राधिमासशेषदिनानि
 ज्ञेयाणि । तत्र शोध्यानि । अतः कारणादधिमासशेषं
 त्यक्तम् । अथावमशेषत्यागकारणमुच्यते । तिथ्यन्तानन्तरं
 यावतोभिर्घटोभिः सूर्योदया अवमशेषघटिकाः
 यतश्चान्द्रसावनान्तरमवमानि । यद्यवमशेषं न त्यज्यते
 लब्धावमैरवमशेषघटिकाभिश्च तिथय जनीक्रियन्ते तदा
 तिथ्यन्ते सावनोऽहर्गणो भवति । अथ च सूर्यो-
 दयोऽवधिः साध्यः । तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटी-
 भिर्युक्तः सच्चुदयावधिर्भवति । अतोऽवमशेषे त्यक्ते
 स्वतः सूर्योदयावधिर्भवति” प्रमि० । “अहर्गणोमध्यम-
 सावनेन कुतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य । तदूनखेटा
 उदयान्तराच्च कर्माद्भवेनोनयुताः फलेन” सि० शि० अह-
 र्गणे विशेषमाह सि० शि० । “अभीष्टवारार्धमहर्गणश्चेत्
 सैको निरेकस्तिथयोऽपि तद्वत् । तदाधिमासावमशेषके च
 कल्पाधिमासावमयुक्तहीने” । “इह किल स्थूलतिथ्यानयने
 यस्यां तिथौ यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति
 तदाहर्गणं सैकं निरेकं कृत्वा सहाः साध्या इति ज्योति-
 र्विदां संप्रदायो युक्तियुक्त एव । यतोऽहर्गणस्य
 वारो नियामकः । एवं कृते यो विशेषः सोऽभिधी-
 यते । तिथयोऽपि तद्वदित्यादि । अत्रैतदुक्तं भवति ।
 यदा वारार्धं सैकोऽहर्गणः कृतस्तदाधिमासावमशेषाभ्यां
 चन्द्रार्कानयने कोट्याहर्गणैरुक्ततेन्दुविश्वैरित्यादौ द्वादश-
 गुणास्तिथयोऽर्कभागेषु याः ज्ञेयास्ताः सैकाः कृत्वा
 द्वादशगुणाः ज्ञेयाः । यदा निरेकोऽहर्गणः कृतस्तदा
 निरेकम् । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमास-
 शेषं कल्पाधिमासैर्युतं कार्यम् । अवमैरवमशेषं च ।
 यतः सैकास्तु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकास्तु निरेकः ।
 तथा प्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमासैरुपचयोऽवमैरवमशेषः
 स्यात् युक्तमुक्तम्” इति प्रमिता० ।
 अहर्जर पु० अहोभिः परिवर्तमानो लोकान् जरयति जृ-
 णिच्-अच्, अहानि वाऽस्मिन् जीर्यन्ति आधारे अप्
 वा । “संवत्सरे “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा
 अहर्जरम्” वृ० उ० ।
 अहर्दिव न० अहश्च दिवा च समा० इ० तुल्यार्थकतया
 वीक्षा गम्यते । प्रतिदने इत्यर्थे “य इत्यमस्तास्यग्रमहर्दिवं

दिवः" माघः अर्ध आद्यच् । २तद्वृत्तौ त्रि० । "अह-
 दिवाभिरुतिभिः" । [दयोऽप्यत्र ।
 अहर्नाथ पु० ईत० । १दिनपतौ २अर्कवृत्ते चाहरधिपा-
 अहर्निश न० अहश्च निशा च समा०द्व० । अहोरात्रयोः
 "तयोः समुच्चयो मासः पितृणां तदर्हनिशम्" भा०
 ईस्क० । "तस्य सोऽहर्निशस्थाने प्रमुपः प्रतिबुध्यते" मनुः
 अहर्वाभ्यव पु० अह्नि बान्धव इव प्रकाशकत्वात् । १स्त्र्ये ।
 २अर्कवृत्ते च ।
 अहर्भाज् स्त्री इष्टकाभेदे । "रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां
 परिश्रितं सम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकै-
 कामहर्भाजम्" । शत०ब्रा० । [वृत्ते च ।
 अहर्मणि पु० अह्नि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १स्त्र्ये २अर्क-
 अहर्लोक पु० इष्टकाभेदे । "ततोयाः षष्टिश्च त्रीणि च
 शतान्यहर्लोकान्ता अह्नामेव साप्तिः क्रियते" शत०ब्रा० ।
 अहर्विद् पु० अहः एकाहसाध्यम् अग्निष्टोमं वेत्ति
 विद-क्रिप् । एकाहसाध्याग्निष्टोमवेत्तरि "सुतसोमा
 अहर्विदः" ऋ० १, २, २ ।
 अहल्य त्रि० न हलेन कथ्यम् । १हलाकथ्ये ज्ञेयै । २देशभेदे
 पु० । ३गोतमर्षिपत्न्यां स्त्री । अहल्योत्पत्तिर्यथा ।
 "मौहल्यस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः । इन्द्रसेना
 यतोर्गर्भं वधस्थं प्रत्यपद्यत । वधस्थान्निधुनं जज्ञे
 मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या
 च यशस्विनी । शरद्वतश्च दायदमहल्या सभस्त्रयत । शता-
 नन्दमृषिश्चेष्टम् तस्यापि सुमहायशाः" हरि० ३२अ०
 शरद्वतः इति गोतमस्य नामान्तरम् । यद्वंशजातः
 कपाचार्यः शरद्वत इति गोतम इति चाख्यायते ।
 तस्यागोतमशाप्रकथा अफलशब्दे २ई८ पृष्ठे दृश्यते । तस्याः
 शापविमोचनमुक्तम् । "तस्मात् प्रविश्य रामाय
 गोतमस्याश्रमं विभो ! । तारयेमां महाभागान्नहल्यां
 शापविमुक्ताम् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामः सौमित्रिणा
 सह । विश्वावितं पुरस्कृत्य प्रविवेशाश्रमं ततः । स द-
 दर्श सहभागां तपसा द्योतितप्रभाम् । सेन्द्रैरपि सुरैः
 साक्षादनालक्ष्यां समागतैः । प्रयत्नाच्चिन्मितां धात्वा दिव्यां
 मायामयीमिव । धूमेनापि परिताङ्गी दीप्तामग्निशिखा-
 मिव । तृषारेणाटवतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव । मध्ये-
 ऽम्भसो दुराधर्षा दीप्ता स्त्र्यप्रभामिव । सा हि गोतम-
 वाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । तयाणामपि लोकानां
 यावद्दामस्य दर्शनम् । इदं राघवौ तस्याः पादौ जग्मह

तुस्तदा । सा च तौ पूजयामास स्मृत्वा गौतमभाषितम् ।
 पादार्घासनसत्कारैर्यथावत् प्रीतमानसा । प्रतिजग्राह
 रामश्च पूजां तां विधिवत् तदा । सखतुर्देवाद्यानि
 पुष्पवृष्टिः पपात खात् । गन्धर्वाभिरसां चैव महानासीत्
 समागमः । साधु साध्विति देवाश्च तदाहल्यामपूजयन् ।
 विशुद्धां तपसोमेण तदा रामसमागमे । गोतमोऽथ
 महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । स्वमाश्रमपदं राममागतं
 प्रत्यपूजयत् । समेत्य भार्यया चैव पूतयाऽहल्यया तदा ।
 तयैव सहितोभूयस्तपस्तेपे महायशाः" इति रामा०आ० ।
 "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः
 स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" प्रातःस्मरणीये पुरा० ।
 अहल्याजार पु० ईत० । इन्द्रे तत्कथा अफलशब्दे २ई८ पृष्ठे ।
 अहल्यानन्दन पु० ईत० । शतानन्दे ऋषौ । तस्योत्पत्ति-
 कथा अहल्याशब्दे उक्ता अहल्यासुतादयोऽप्यत्र ।
 अहल्याहृद् पु० ३त० । गोतमाश्रमस्ये खनामख्याते तीर्थ-
 भेदे "ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् । अहल्या
 या हृदे स्नात्वा ब्रजेत परमां गतिम्" भा०वन ८४अ० ।
 अहल्लिक पु० अहनि लीयते ली-ड नि० संज्ञायां कन् ।
 प्रेते । प्रेताहि रात्रौ चरन्तो दिवा लीयन्ते इति
 प्रसिद्धम् । "अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः" वृ०७० ।
 "अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं
 कृतवान्" भा० । "नामान्तरेण अहनि लीयते इति प्रेत-
 वाचिनेति" शेषः आनन्दगिरिः ।
 अहस्कर पु० अहःकरवत् । १स्त्र्ये, "अलञ्चकारास्य बभू-
 रहस्करः" माघः । २अर्कवृत्ते च ।
 अहस्त त्रि० न स्तः हस्तौ यस्य । हस्तमृत्ये प्राणिनि
 १आगादौ "अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः"
 मनुः २द्विजहस्ते च । "अपादहस्तो अष्टतन्यदिन्द्रम्"
 ऋ० १, २२, ७ ।
 अहस्पति पु० अहःपतिवत् । १स्त्र्ये २अर्कवृत्ते च ।
 अहह अव्य० अहं जहाति अहम्+हा-क पृषो० ॥ १सम्बो-
 धने २आश्रये, ३खेदे, ४क्षेपे, ५प्रकर्षे च । "अहहारे त्व
 मृद" ऋ०७० "अहह महतां निःसीमानश्चरितविभूतयः"
 वीरच० "अहह कटमपण्डितता विधेः" गणर० ।
 अहहा अव्य० अहं जहाति हा-डा । "अहहशब्दार्थे"
 "भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षितं यदहहा" गणरत्न० ।
 अहार्य पु० ह-ग्यत् न०त० । १पर्वते । २हर्तुमशक्यं
 ३अभेद्ये च त्रि० । "तत्रात्मभूतैः कालचरैरहार्यैः परि-

चारकैः” मनुः अहार्यैरभेदैः” कुल्लू० । अहार्यं मेवं
मृगनाभिपदम्” गणरत्न० । “अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञां
नित्यमिति स्थितिः” मनुः ।

अहि पु० आहन्ति आ+हन+डिन् टिलोपः आडो ह्रस्वश्च ।
१सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् ।
“अशीतिस्त्वैव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा” । “दर्वी-
करा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैक-
रञ्जाश्च त्रिविधास्तु पुनः सृताः ॥ दर्वीकरा मण्डलिनो
राजिमन्तश्च पद्मगाः । तेषु दर्वीकरा त्रेया विंशतिः
षट्च पद्मगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
निर्विषा द्वादश त्रेया वैकरञ्जास्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः
सप्त चित्तामण्डलिराजिनाः । पदाभिष्टुष्टा दुष्टा वा
क्रुद्धा आसार्थिनोऽपि वा । ते दर्शन्ति महाक्रोधास्तद्वि-
त्रिविधमुच्यते । सर्पितं रदितं वापि तृतीयमथ निर्वि-
षम् । सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ।
पदानि यत्न दत्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निमग्नान्य-
त्परत्तानि यान्युद्धृत्य करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि
वैकृत्यकरणानि च । सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत्
सर्पितं भिषक् । राज्ञः सलोहिता यत्न नीलाः पीताः
सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु त्रेयमल्पविषञ्च तत् ।
अशोफमल्पदुष्टास्तु प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि
वा विद्यादविषं तद्विद्वत्सकः । सर्पसृष्टस्य भोरोर्हिभ-
येन कुपितोऽनिलः । कस्याचिद् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभि-
हतन्तु तत् । व्याधितोद्विग्नदृष्टानि त्रेयान्यल्पविषाणि
तु । तथातिदृढवालातिदृष्टमल्पविषं सृष्टम् । सुपर्ण-
देवब्रह्मर्षियच्चसिद्धिनिषेविते ॥ विषमौषधियुक्ते च देशे
न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्वस्तिकाङ्कु-
शधारिणः ॥ त्रेयादर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
गामिनः । मण्डलैर्विविधैश्चिताः पृथग्वो मन्दगामिनः ॥
त्रेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः । स्निग्धा
विविधवर्णमिस्त्रियुगूर्णन्तु राजिभिः ॥ चित्रिता इव
ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते सृताः । सुक्तारूपप्रभा
ये च कपिला ये च पद्मगाः ॥ सुगन्धिनः सवर्णा-
भास्ते जात्या ब्राह्मणाः सृताः । क्षत्रियाः स्निग्ध-
वर्णास्तु पद्मगा मृशकोपनाः ॥ सूर्यचन्द्राकृति च्छत्रं
लक्ष्य तेषां तथासुजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता
वर्णस्तथा । धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पद्मगाः
सृताः ॥ महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्न-

वर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ कोपयन्त्यानिर्ल-
जन्तोः फणिनः सर्वे एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि
कफश्चानेकराजयः ॥ अपत्यसमवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् ।
त्रेयौ दोषश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः
पश्चिमे यामे सर्पाश्चिताश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्ड-
लिनो दिवा दर्वीकराः सृताः ॥ दर्वीकरास्तु तरुणा
वृद्धा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते
मृत्युहेतवः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः
कृशाः । वृद्धा सुक्तात्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः सृताः ।
तत्र दर्वीकराः । कृष्णसर्पो हाहाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो
लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुद-
पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्डरीको भ्रुकुटी-
मुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः मृजुसर्पः श्वेतो-
दरो महाशिरा अलगर्हो आशीविष इति ॥ मण्ड-
लिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चि-
त्रमण्डलः पृथतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्ध-
गोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः
पालिंहिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडगोऽग्निको
वभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्तक एणी-
प्रद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचितो-
ऽङ्गुलराजिर्विन्दुराजिः कर्दमकस्तृणशोषकः सर्वपकः
श्वेदहर्दुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किक्सिद इति ॥
निर्विषास्तु । मलगोली श्रुकपत्रोऽजगरो दिव्यको
वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽम्बा
हिकोऽहिपताकोगौराहिको वृक्षेश्य इति । वैकर-
ञ्जास्तु त्रयाणां दर्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः ।
तद्यथा । माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति । तत्र
कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः ।
राजितेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ।
कृष्णसर्पेण राजिमन्त्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजि-
रिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके ।
त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येकरोध्रपुष्पकराजिचित्तकाः
पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो वेक्षितकः सप्त तेषा-
माद्यास्तयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां
सर्पाणामशीतिरिति । तत्र महानेवजिह्वाशिरसः
सुमांसः, सृच्छनेवजिह्वाशिरसः स्त्रियः । उभय-
लक्षणासन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति । तेषां

बहूनि पुराणे नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कति-
चिदुक्तानि “वड्त्वान्नामधेयानि पद्मगानां तपोधन ! । न
कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु । शेषः प्रथमतो
जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । एरावतस्तत्तकश्च कर्कोटकधन-
ञ्जयौ । कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा । नागस्तथा
पिञ्जरक एलापलोऽथ वामनः । नीलानीलौ तथा नागौ
कल्पाप्रशवलौ तथा । आर्यकश्यपकश्यव नागः कलश-
पोतकः । सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आम्रः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा । निष्णानको
हेमगुहो नङ्गः पिङ्गलस्तथा । बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा
सुह्रपिण्डकः । कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा
वृत्तसंवर्त्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ । नागः शङ्ख-
सुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः । जेमकश्च तथा नागो
नागः पिण्डारकस्तथा । करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको
विल्वपाण्डरः । मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः ।
अपराजितो ज्योतिकश्च पद्मगः श्रीवहस्तथा । कौरव्यो
धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् । विरजाश्च सुबाहुश्च शालि-
पिण्डश्च वीर्यवान् । हस्तिपिण्डः पिठरकः सुसुखः कौण-
पाशनः । कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रमाकरः । कुसुदः
कुसुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा । कर्दमश्च महानागो
नागश्च वड्मूलकः । कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहो-
दरौ । एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम ! ।
वड्त्वान्नामधेयानामितरे नानुकीर्त्तिताः । एतेषां प्रसवो
यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः । असंख्येयेति मत्वा तान्न
ब्रवीमि तपोधन ! । बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि ।
च । अशक्यान्वेव संख्यातुं पद्मगानां तपोधन ! भा० आ०
३५ अ० । “अहिपरिकरभाजो भास्वनैरङ्गरागैः”
माघः । महतोऽप्येनसोमासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते” “न
पच्यहिप्रेष्यनान्नीं न च भोषणनामिकाम्” लूताहि
शरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणमिति” च मनुः । ३२४, २४,
इन् ४ राहौ, ५ पथिके, अह-व्याप्तौ इन् । इद्वत्तासुरे तस्य
सर्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विश्वरूपपितृ-
स्त्वष्टुःपुत्रः तदुत्पत्तिकथा भाग० ईस्क० ६ अ० “हृत्पुत्र-
स्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शतवे । इन्द्रशतो ! विवर्द्धस्व
मा चिरं जहि विद्विषम् । अथान्वाहाय्यचनादुत्थितो
घोरदर्शनः । कृतान्न इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
विष्वग्विबर्द्धमानं तमिषुमानं दिनेदिने । दग्धशैल
प्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्द्धसम् ॥ तप्तताम्रशिखा-

शस्यं मध्याङ्गार्कोपलोचनम् । देदीपमाने विशिखे मूल
आरोप्य रोदसी ॥ अत्यन्तमुन्नयन्तश्च चालयन्तं पदा महीम् ।
दरीगम्भीरवक्त्रेण पिवता च नभस्तलम् ॥ लिङ्गता जिह्वय-
र्चाणि यस्य ता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भ-
माणं सुद्धर्मजुः । धितस्तादृग्बुर्लोकावीक्ष्य सर्वे दिशो-
दिश ॥ येनादृतास्मे लोकास्तपसा त्वाद्भूमूर्तिना । सर्वे-
दृत् इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः” ॥ ७ खले, दवञ्चके,
६ सर्पस्वामिके अश्लेषानक्षत्रे च । “मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहि रुद्रे-
न्द्रयुक्” ज्यो० । “द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिद्विविधः” किरा० ।
“अद्विपस्तद्भवता निशम्यताम्” माघः । १० अहन्तरि त्रि०
“अहिरसि बुभ्रुः” ताण्ड्य० । अहिराहन्तारिप्रभृतीनाम्”
भा० । अह-व्याप्तौ इन् । ११ जले महीव्यापित्वात्तत्त्वम्
१२ व्यापके १२ व्याप्ते च त्रि० । १४ द्यावापृथिव्योः द्वि० व०
१५ पृथिव्यां १ ईस्तीगव्याञ्च स्त्री वा डोप् नागनामत्वात्
तज्जातत्वाच्च १७ सीसे धातौ । तस्योत्पत्त्यादिकम् भावप्र०
“दृष्ट्वा भोगिसुतां रस्यां वासुकिस्तु व्यमोचयत्” वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहोन्मेषाम्” सीसं बभ्रं तथा
वप्रं योगेष्टं नागनामकम् (नागोभुजशः) सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं
विशेषान्नेहनाशनम् । नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति । वङ्गं प्रदीपयति
कामबलं करोति मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः ।
पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुण्मांसं तथा-
तिकष्टम् । पाण्डुप्रमेहानिलमादशोथभगन्दरादीन् कुरुतः
प्रभुतौ” तस्य पाकविधिमाह तत्त्वैव । ताम्बूलरस
संपिष्टशिलालेपात् पुनः पुनः । द्वाविंशद्भिः पुटैर्नागो
निरुध्यं भस्म जायते । (शिला मनःशिला) अन्यच्च ।
“अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्धाश्रेण निक्षिपेत् । तत्पाले
विद्रुतो नागो लोहदव्यां प्रचालितः । यामैकेन भवेद्भस्म
तत्सुल्या स्यान्मनःशिला । काञ्जिकेन द्वयं दृष्ट्वा पचेत्
ददपुटेन तम् । स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन
च । पुनः पचेत् समेताभ्यामेवं षष्टिपुटैर्दृष्टिः” ।

अहिंसक त्रि० न हिनस्ति हिन्स-एवल् न० त० । हिंसारहिते
अहिंसा स्त्री हिन्स-अङ् न० त० । १ वाङ्मनःकायैः
परपोडाभावे, २ प्राणिपीडानिष्टतौ, ३ अशास्त्रीयप्राणि-
पीडनाभावे च “अहिंसापरमो धर्मः” इति स्मृतिः ।
“या वेद विहिता हिंसा नियतास्मिन्धराचरे । अहिंसामेव
तां विद्यात् वेदाङ्गमोहि निर्बभौ” मनुना वैधाहिंसायां
दोषाभावउक्तः एतच्च भीमांसकादिनये सांख्यनये तु

शास्त्रीयहिंसायामपि दोषः यथोक्तं सां०का० ।

“दृष्टवानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः” । अवि-

शुद्धिर्हिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधहिंसायां दोषसंसर्गस्तथो-

क्तमशुद्धिगच्छे ४७६ पृष्ठे । एतस्याश्च भावरूपत्वं गीता-

यासुक्तम् “बुद्धिर्ज्ञानमसम्बोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

अहिंसा समता हृष्टिः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति भावा भूतानां मत्त-

एव पृथग्विधाः” । इयञ्च साधारणधर्मः । “अहिंसा

सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः, एतत् सामासिकं धर्मं

चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः” इति मनूक्तेः “क्षमा सत्यं दमः शौचं

दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं

दया, आर्जवं ह्रीरलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् । अन-

भ्यस्तया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते “विष्णुक्तेः

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं शमोदया

क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनमिति” याज्ञ० उक्तेश्च “सर्वेषां

पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालानां धर्मसाधनमिति”

“साधारणधर्मश्चाहिंसादिः” “न हिंस्यात् सर्वाभूतानिति”

श्रुत्युक्तः आचाण्डालानां साधारणधर्मः” मिता० । इयञ्च “अ-

हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” पात० उक्ते यम

भेदः, “अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानाम-

पोडनं सा परमः शुद्धोधर्मः “अहिंसा परमो धर्मः” इत्युक्तेः

अन्ये सत्यादय एतस्या एव शुद्धयः तथा चोक्तं “स खल्वयं

ब्राह्मणो यथा यथा तानि व्रतानि समादित्सति तथा तथा

प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदा-

तरूपामहिंसां करोतीति” वृत्तिः । तस्याश्च कथं कर्त्तव्यता

तदपि “वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्” पात० सू०

दर्शितम् “एतेषां यमनिग्रहानां वितर्कहिंसादिसं-

कल्पैः हनिष्याम्येनमसत्यं वदिष्यामि परस्वभादास्ये इत्या-

दिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभाव

नं कुर्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पापच्यमानेन येन मया

शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्मः स

खल्वहं त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना ।

यथा श्वा वान्ताशी तथा त्यक्तस्य पुनरादाने इति वितर्क

प्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः” वृत्तिः । वितर्काणां स्वरूप-

प्रकारकारणावान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण

वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति । “वितर्काः कृतकारितानु-

मोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्यातिमात्रा

दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्” पात० सू० ।

“वितर्क्यन्त इति वितर्काहिंसादयः इति स्वरूपोक्तिः । तत्त-

हिंसा त्रिप्रकारा स्वयंकृता, कुर्विति कारिता, साधुसाध्वि-

त्यनुमोदिता चेति तत्रैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभे-

दात् सांसादिलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्य-

तीति मोहेन च । एवं नवविधा जाता हिंसा । लोभक्रोधमोहा

अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्यातिमात्रत्वेन । तत्पूर्-

व्वकाहिंसादयोऽपि मृदुमध्यातिमात्रा भवन्ति ।

तथा कृतकारितानुमोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिं-

सायाः सप्तविंशतिभेदा भवन्ति । मृदुमध्यातिमात्रा अपि

प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुःमृदु-

मध्यममध्यमस्तीव्रमध्यः मृदुतीव्रोमध्यतीव्रस्तीव्रतीव्रश्चेति

एवं लोभो नवविधः एवं क्रोधमोहाविति तत्पूर्वकृता-

हिंसा सप्तविंशतिभेदा भवन्ति तथा कारितानुमोदिता चेत्य-

मेकाशीतिभेदा हिंसा भवति” वृत्तिः । तेषां फलान्याह दुः-

खाज्ञानानन्तफला इति । मनुनापि “अनुमन्ता विशसिता

नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च षड्विधे घातकाः

सृताः” इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वमुक्तम्

यममध्येऽहिंसाफलमप्याह पात० सू० । “अहिंसाप्रति-

ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः” । अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याऽ

हिंसकस्य सुनिवर्त्यस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिंनकु-

लादीनां वैरत्यागः अस्याएव प्रभावात् । अतएव कविभिः

अहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रमः “विरोधिसत्त्वोऽज्झितपूर्व-

वत्सरमित्यादि” वर्ण्यते ।

अहिंसां न त्रि० न हिनस्ति हिंस-शीलार्थे चानश् न० त० ।

हिंसाशीलभिन्ने “शर्मण्यहिंसानस्य सन्निधौ” ऋ० ५, ६४, ३ ।

अहिंसं त्रि० न हिंसः । १ हिंसाशीलभिन्ने । “अहिंसोदम-

दानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतः” मनुः “हिंसाहिंसे

मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृत्तान्ते । यदयस्य सोऽदधात्सर्गे

तत्तस्य स्वयमाविशत्” मनुः । “हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे

धर्माधर्मावृत्तान्ते । ते एव प्रतिपद्यन्ते मृज्यमानाः

पुनः पुनः” शा० भा० सूतिः । (कुलेखाडा) २ कुलिकवृत्ते

पु० राजव० ।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते दुराक्रमत्वात् ।

१ शाल्मलिष्टे शब्दच० । २ भ्रुवनक्षत्रे पु० ।

अहिकान्त पु० अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात् । वायौ सर्पस्य

पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम् ।

अहिचेत पु० अहेः चेतमिव । प्राग्देशवर्त्तदेशभेदे । भा० व०

२५३ अ० कर्षादिग्विजये । “अवतीर्य ततः शैलात्

पूर्वां दिशमभिहुतः । अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च” इत्युपक्रम्य

“आवशीरांश्च योषांश्च अहिच्छेत् च योषयन् । पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत्” ।

अहिगण पु० १ छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे पञ्चमात्मको आद्यगुरुके अन्यलघुत्वयूपे सप्तमभेदे । इत० । २ सर्पाणां समूहे ।

अहिच्छत् पु० अहेः फणाकारः छत्वाद्दकः । १ मेषशृङ्गी-वृक्षे, २ नगरीभेदे स्त्री । ३ देशभेदे पु० । स च देशः पार्थेन निर्जित्य द्रोणाय दत्तः । “अहिच्छत्” च विषयं द्रोणः समभिपद्यत । एवं राजन्नाहिच्छत्वा पुरीजनपदायुता युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता” भा० आ० प०

१३६ अ० । तत्र द्रुपदराज्यं पूर्वमासीत् यथोक्तं हरि-वंशे २० अ० “अहिच्छत् स्वकं राज्यं पितॄन् प्राप महा-द्युतिः । द्रुपदस्य पिता राजन् ! समैवानुमते तदा । ततो-ऽभूद्रुपदो राजा द्रोणस्तेन निराकृतः । ततोऽर्जुनेन तरसा निर्जित्य द्रुपदं रणे । अहिच्छत् सकाम्पित्यं द्रोणाया यापवर्जितम् । प्रतिगृह्य ततोद्गोणः उभयं जयतांवरः । काम्पित्यं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव” हरि० २० अ० तत्सीमावन्धश्च भा० आ० प० १३७ अ० उक्तः ।

“कामन्दीमथ गङ्गायास्तोरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवात्-सीद्दीनमनाः काम्पित्यञ्च पुरोत्तमम्” । दक्षिणांश्चापि पञ्चालान् यावच्चर्मण्वतीं नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदं परिभूयाथ पालिता” । अहिच्छत्स्य नामान्तरं प्रत्यययः हेम० । अहिच्छत्वे भवः अण् आहिच्छत्वाः । स्त्रियां ङीप् गुरुपोत्तमत्वेऽपि गोत्रार्थेभिन्नत्वात् न ष्यङ् आहि-च्छत्वे” सि० कौ० ।

अहिजित् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा जितवान् जि-क्विप् तक् च । १ कृष्णे, २ इन्द्रे च । तत्र कृष्णस्य कालि-यदमनात्तथात्वम् तत्कथा हरि० ६६ अ० । “कृष्ण कृष्ण ! महाबाहो ! गोपानां नन्दिवर्द्धन ! । दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः । इमे नो बान्धवास्तात ! त्वां मत्वा मानुषं विभो ! । परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः । तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं सञ्ज्ञासमीरितम् । विक्रीड्याऽस्फोटयन् बाहू भित्त्वा तं भोगबन्धनम् । तस्य पङ्ग्रां समाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् । शिरस्य कृष्णो जयाह स्वहस्तेनावनाम्य च । तस्यारुरोह सहसा मध्यं तन्महच्छिरः । सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णः ननर्त्त रुचि-राङ्गदः । मृद्यमानः स कृष्णेन आलमूर्ध्ना भुजङ्गमः” । इति । इन्द्रस्य वृत्तासुरजयकथा भाग० ईश्वरवे ६ अ० “अथेन्द्रो वज्रमृद्यस्य निर्मितं विश्वकर्माणा । सुनेः

शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रवृत्ता-सुरयुद्धं वर्णयित्वा “भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिदिभुः उच्चकर्त्त शिरः शक्रोगिरिश्चक्रमिवोजसा” इत्युक्तम् । [जिह्वाख्यलतायाम् ।

अहिजिह्वा स्त्री अहेर्जिह्वेव तदाकारशिखत्वात् । नाग-अहिण्डुका स्त्री हिण्डु-उकञ् न० त० । सुश्रुतोक्ते कीट-भेदे कीटशब्दे विवृतिः “अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाह-कण्डूश्चयथवोमोहश्च” । “अहिण्डुकाभिर्दष्टानामापदो-विषनाशनम्” इति च सुश्रुतः ।

अहित पु० न० त० । १ शत्रौ । २ पथ्यभिन्ने ति० । सुश्रु-तोक्तानि अहितानि अपथ्यशब्दे २२ ई पृष्ठे उक्तानि “अहिताननिलोद्भूतैस्तर्जयान्नैव केतुभिः” रघुः “राम-नाम इति तुल्यमात्मजे वर्त्तमानमहिते च दारुणे” रघुः “निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं वदिष्यन्ति तवाहिताः” गीता । चतु-र्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत” मनुः । “अहितो देह-जोव्याधिर्हितमारण्यमौषधम्” ।

अ(आ)हितुण्डिक पु० अहेस्तुण्डं मुखं तेन दीव्यति ठन् ठञ् वा । १ व्यालप्राहिणि, २ सर्पखेलके च ।

अहिद्विप् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा द्विष्टवान् द्विष-भूते क्विप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले, ४ इन्द्रे गरुड-मयूरनकुलानां स्वभावसिद्धं तथात्वम् इन्द्रस्य वृत्तासुर-हेष्टृत्वमहिजिच्छब्दे उक्तम् “अहिद्विषस्तद्भवता निशम्य-ताम्” भाषः । क । अहिद्विषोऽप्युक्तार्थेषु । [स्वभावसिद्धे वैरे ।

अहिनकुलिका स्त्री अहिनकुलयोर्वैरम् वुन् । सर्पनकुलयोः अहिनिर्माक पु० अहिना निर्मुच्यते निर्+मुच-कर्मणि घञ् इत० । सर्पकञ्चुके (खोलस) इति ख्याते ।

अहिनिर्लयणी स्त्री अहिर्निर्लीयतेऽस्याम् निर्+ली-ल्युट् ङीप् । (खोलस) इति ख्याते सर्पनिर्माके । “तद्यथाऽ-हिर्निर्लयणी वल्लीके मृता प्रत्यस्ता शेते” वृ० उ० ।

अहिपताक पु० अहिषु पताका तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे सुश्रुतोक्तस्तद्भेदोद्वेगः ।

अहिपति पु० ईत० । वासुकिनागे । अहिनाथादयोऽप्यत्र ।

अहिपुत्रक पु० अहेः पुत्रः इव कायति प्रकाशते कै-क । सर्पाकारे नौकाविशेषे (क्षिप्) ।

अहिपूतन न० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे यथा “समासेन चतु-स्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “निरुद्धयुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गदम्भं शशेति” तान् गणयित्वा” “शङ्ख-
०३१

समायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्नस्यास्नायमानस्य
कण्डू रक्त कफोद्भवा । कण्डू यनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च
जायते । एकीभूतं व्रणैर्वोरं तं विद्यादहिपूतनम्” इति तस्य
लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ “धातृणाः स्तन्यं
शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना” । “पटोलपत्रलिफला-
रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं द्रुतं नाशयति कच्छामयहिपूत-
नाम्” “चिकित्सन् सुक्क कच्छायाहिपूतनपानवत्” सुश्रु० ।
अहिफेन पु० अहेः फेनः गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्)
इति ख्याते । वृत्तनिर्यासभेदे । इत० २ सर्पलालायाञ्च ।
अहि(वु)बुध पु० अहेरिव बुधो गोवा यस्य । १ रुद्रभेदे, २ तद्देव-
ताके २ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३ सहस्रभेदे च । वृ० अहिर्बु-
(वु)धोऽहि(वु)धोऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
“अजैकपादहिर्बुधः विरूपाक्षश्च रेवतः” विष्णु ध० ।
सहस्रभेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तच्चक्षत्रस्य तद्देव-
ताकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।
अहिभय न० अहेः, गृहस्थत्वात् आवृताकारत्वाच्च अहि-
तुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते । भये
इत० । २ सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूयामलक्याम् ।
अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्प
अहिभानु पु० अहिर्यायो भानुस्तद्वतिरस्य । सूर्यगतिहेतौ
वायौ प्रवाहानिलेनैव सूर्यगतेर्ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् ।
“मरुतो अहिभानवः” ऋ० १, १७२, १ ।
अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते किप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले च
अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया विभर्ति ऋ-किप् । १ शिवे
अहिम न० विरोधे न० त० । १ उष्णस्पर्शे २ तद्वति लि० ।
अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १ सूर्ये २ अर्क-
वृत्ते च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।
अहिमन्यु लि० अहिरिव हिंस्रोमन्युरस्य । १ हननशीले
२ अहितुल्यहिंस्रक्रोधे च “शवसाऽहिमन्यवः” ऋ० १,
६४, ८ । इत० । ३ सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।
अहिमर्दनी स्त्री अहिर्मर्दयतेऽनया मृद-ल्युट् । गन्धना-
अहिमाय लि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । वृत्तासुरादौ
“वृहस्पतेरहिमायान् अभि द्यून्” ऋ० १, १६०, ४ ।
अहिमार पु० अहिं मारयति ऋ-णिच्-अण् । १ अरिभेदक-
वृत्ते सर्पमारके २ गरुडे ३ मयूरे ४ वृत्तासुरनाशके
इन्द्रे च । [अरिभेदवृत्ते ।
अहिमेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव भेदोऽस्य वा कप् ।
अहिरिपु पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ कृष्णे च

५ वृत्तशतौ इन्द्रे च । अहिजिच्छब्दे विवृतिः ।
अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक० त०
अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ ताम्बूल्याम् २ अहि-
वेष्टी लता शा० त० । २ गन्धनाकुल्याम् ।
अहिविद्विष् पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ कृष्णे
५ गन्धनाकुलोच्छे वृत्तशतौ इन्द्रे च “द्रुतं धनुःखण्ड-
मिवाहिविद्विषः” किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।
अहिगुण लि० अह-व्याप्तौ इन् अहि व्यापि गुणं यस्य
व्यापकबले । “आस्नाङ्गस्यादहिगुणः” ऋ० ५, ३३, ५ ।
अहिसक्त्य लि० अहिरिव दीर्घं सक्त्य यस्य । १ सर्वतुल्य-
दीर्घसक्त्युक्ते उपचारात् २ तदाधारदेशे पु० । तद्देश-
स्यादूरभवम् सुवास्त्वा० अण् । आहिसक्त्यः । तद्देश-
दूरभवे देशादौ लि० ।
अहिहत्य न० हत्या हननं भावे क्यप् वेदे न० । १ वृत्तासुर-
हनने “अर्कमहिहत्ये ऊचुः” ऋ० १, १६१, १ ।
लोके स्त्रीत्वम् । २ सर्पहनने स्त्री । [इन्द्रे च ।
अहिहन् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा हतवान् किप् । १ गरुडे
अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अहः समूहसाध्ये द्विरा-
त्वादियागभेदे । स च ताण्ड्य० ब्रा० भाष्ये षोडश
ऋत्विज उपक्रम्य “एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति” आपस्त० उक्तः
“तएते होवादिनामका षोडशर्त्विजोद्विरात्वादिभिरहीन-
संज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति” भा० “अहीन
यजनमशुचिकरमिति” श्रुतिः “अभिचारमहीनञ्च लिः
कृत्वेह विशुध्यति” मनुः । अहीनामिनः स्वामी । २ सर्पराजे
वासुकौ पु० । न हीनः । ३ अन्यन्ते लि० न न महीन
महीन पराक्रमम् रघुः “वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-
र्मासु” मनुः “त्वत्तः सूतमहीनकोत्तः” भा० आ० प० ।
अहीनगु पु० सूर्यवंश्ये नृपभेदे “अहीनगुर्नाम स गां समग्रा
महीनवाङ्मद्विषः शशास” रघुः “रामस्य तनयोजज्ञे कुश
इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाज्ज्ञे निषधस्तस्य चा-
त्मजः । निषधस्य नलः पुत्त्रोनभः पुत्त्रोनलस्य तु । नभस्य
पुण्डरीकस्तु जेमधन्वा ततः सूतः । जेमधन्वसुतस्वामी-
देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः
प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः” ।
हरि० व० १६ अ० ।
अहीनवादिन् लि० न हीनः वादी । “अन्यवादी क्रिया-
वेष्टी नोस्यापता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः
पञ्चविधः सूतः” इति सूत्र्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

अहीमती स्त्री अहिरस्यस्याम् मतुप् शरादि० दीर्घः । नदीभेदे
अहीर पु० आभीरस्य पृषो० साधुत्वम् । आभीरे । [उक्तः ।
अहीरणादि पु० अरीहणादिगणे पाठान्तरम् स च गणः तच्छब्दे
अहीरणि पु० अहीन् ईरयति दूरीकरोति ईर-अनि ।
द्विसुखसर्पे तद्दर्शनाद्भोतरे सर्पाः पलायन्ते ।

अहीश्रुव पु० अहिरिव श्रूयते श्रु-क वा० दीर्घः । शतौ “पिप्रु-
दासमहीश्रुवम्” ऋ० ८, २२, २ । “अहीश्रुवं शत्रुम्” भा० ।

अहु लि० अह-व्याप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियां ङीप् “पर
उर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽह्वीरन्याः” शत० ब्रा० ।
अंहते आधारे उन् अङ्ग भगे न० । “यदस्य अङ्गभेद्या
कधु” य० २२, २८, “अङ्गभगं भेद्यं विदार्यं यस्याः” दीपः ।

अहुत पु० नास्ति हुतं हवनं यत् । धर्मसाधनत्वेऽपि अहोमे
१ वेदपाठे । “अहुतं च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं
हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” जपोऽहुतो हुतो-
होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मं हुतं द्विजाग्राणां
प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः यस्य हवनं न हुतं तादृशे
२ हविरादौ लि० । “अथ यत् पुराणा नाश्रन्ति यथा
अहुतस्य हविषो नाश्रीयात् एवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्री-
यात्” शत० ब्रा० ।

अहणान लि० हणो-रोषणे कण्डा० ताच्छील्ये चानश्
वेदे नि० न० त० । अक्रोधने । “किं मे हव्यमहणानो-
जुषेत” ऋ० ७, ८६, २ । लोके कश्चित् वेदे च अहणीय-
मानः । “राजाना क्षत्रमहणीयमानाः” ऋ० ५, ६२, ६ ।

अहे अव्य-अह+ए । १ छेपे, वियोगे च । “अहे राम !
घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् । यदि जीवामि शीकेन
पुनः पश्यामि ते मुखम्” ।

अहेड लि० हेड-अनादरे अच् न० त० । अवज्ञाशून्ये
अहेडमान लि० हेड-शानच् न० त० । आद्रियमाणे अव-
ज्ञाशून्ये “अहेडमानो वरुणः” ऋ० १, २४, ११ ।

अहेतु पु० न० त० । १ हेतुभिन्ने न० व० । २ हेतुशून्ये लि० वा
कप् अहेतुकोऽप्युक्तार्थे । हेतुः कारणमुद्देशश्च । कारणञ्च
कार्याव्यवहितक्षणे कार्याधिकरणे स्थितिशाली यथा घटा-
दिकं प्रति सृष्टिकादि कटकादिकं सुवर्णादि । तयोस्तद-
धिकरणेतत्पूर्वं स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणतायाहकौ च
अन्वयव्यतिरेकौ । मतभेदे तदुपाहकाणि कारणशब्दे वक्ष्यन्ते
अहेरु पु० न हिनोति हि-रु न० त० । शतमूल्याम् ।

अहेतुक लि० हेतुत आगतम् ठञ् न० त० । १ हेतुतोऽ-
प्राप्ते २ उद्दिष्टान्तरासक्ततयाऽकृते । ३ उपपत्तिशून्ये

च । “यत्तु कृतस्त्वदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्यवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” गीता ।

अहो अव्य० न+हा-डो । १ शोके, २ धिगर्थे, ३ विषादे,
४ दयायां, ५ सम्बोधने, ६ विस्मये, ७ प्रशंसायाम्, ८ वितर्के,
९ अस्त्रयायाञ्च “अहो महत्त्वं महतामपूर्वम्” नीतिः
“कुसुमधनुषोमन्दिरमहो” श्यामास्तवः । “अहो अहो-
भिर्महिमाहिमागमे” नैष० ।

अहोरात्र पु० अहश्च रात्रिश्च टच् समा० । सूर्योदयद्वय-
मध्यवर्तिकाले प्रष्टिदण्डात्मके मानुषे दिने पितृप्राद्यहोरा-
त्रमानन्तु-अहश्चब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तम् । त्रिंशत्कला सुहूर्तः
स्यादहोरात्रस्तु तावतः । अहोरात्रे विभजते सूर्योमानु-
षदैविके” मनुः । “रात्राङ्गाहः पु० सि” पा० उक्तेः पुंस्त्वे-
ऽपि आर्षत्वात् क्लीबम् “रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्र
विदोविदुः” मनुः । [दिवसे गेये रथन्तरनामकसामभेदे ।

अहोरथन्तर न० अङ्गि गेयं रथन्तरम् सामभेदः न रो रः ।
अहोरूप न० अङ्गो रूपम् न रो रः । दिवसरूपे ।

अहोवत अव्य० अहो च वत च द्व० । १ खेदे, २ सम्बोधने ३ अनु-
कम्पायाञ्च । “अहोवत महत् कटम्” गणरत्न० “अहोवत
महत् पापम्” गीता “अहोवतासि स्मृहणीयवीर्यः” कुमा०
अङ्गवाय्य लि० हु-बा० आय्य न० त० । निङ्गवाकर्त्तरि ।

“सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अङ्गवाय्यम्” ऋ० ८, ४५, २७
अङ्गाय अव्य० हु-घञ् वृद्धिः पृषो० वस्य यत्वं न० त० ।
शैष्ये । “अङ्गाय सा नियमजं क्षमसुत्ससर्ज” कुमा०
“अङ्गाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्” रघुः स्वच्छन्दो-
च्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरास्त्वच्छटा-मूर्च्छन्तोसमहर्षि
हर्षविहितस्तानाङ्गिकाऽङ्गाय वः” का० प्रा० ।

अहर्षु लि० अहिमाहन्तारं शत्रुसृष्टि कृष-उ । शत्रुं
प्रति आभिसुख्येन गन्तरि “अहर्षूणां चित्रयां अवि-
ष्याम्” ऋ० २, २८, २ ।

अहय लि० न जिह्तेति ह्यो-अच् न० त० । निर्लज्जे
“वृणीमहे अहयं वाजसृग्मियम्” ऋ० २, २, ४ ।

अहयाण लि० ह्यो-बा० “आनच् न० त० । निर्लज्जे “अय
एति युवतिरहयाणा” ऋ० ७, ८०, २ । [ऋ० ८, ५४, १ ।

अहि पु० ह-क्रि न० त० । कवौ । “शुक्रं उडह्ये अहयः”
अहुत लि० हु-क्त न० त० पृ० । अकुटिले “समेनमहुत
इमा गिरः” ऋ० ८, २४, ६ ।

अहीक पु० नास्ति हीर्यस्य । १ क्षणिके तस्य दिगम्बरत्वेन
लज्जाहीनत्वात्तथात्वम् २ निर्लज्जे लि० ।

5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas.

6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary.

Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained ;

Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, nyaya, Vaisheshika, Mimansa, Sankhya, Patanjala, and Vedanta.

7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutras.

8. The technical words of Hindu law.

9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans.

10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana

11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.

12. The position and discription of the different countries according to Hindu ancient Geography.

13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.

14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.

15. The principles of Hindu astrology.

16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.

17. Classification of the Vedas.

This work is expected to be completed before 1876. The price to subscribers is 50 Rs. Persons intending to subscribe are requested to communicate with the author. [In the Press.] The parts I and II of this important Sanskrit dictionary have been delivered from the press. The price of each part is 6 Rs.

Subscribers are to advance Rs. 20 before they get part I. The remaining sum of Rs. 30 is required to be advanced by the subscribers before the publication of the part IV. which is expected to be delivered from the press before January 1874. 60 ,,

27. कादम्बरीसटीक Kadambari. The celebrated Sanskrit prose work of Bana Bhatta with the commentary of Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 ,,

28. राजप्रशस्ति Rajaprasasti. A poem by Prof. Tarkavachaspati. ,, 2

29. अनुमानचिन्तामणि [अनुमानदीधिति टीकासहित]

Anumanachintamani by Gangesopadhyaya with the commentary of Raghunatha Shiromani, entitled, the Anumanadidhiti. A treatise on the inference of the Nyaya philosophy. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 4 ,,

30. सर्वदर्शनसंग्रह Sarvadarsanasangraha, or an epitome of the different systems of Hindu philosophy by Madhavacharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 ,,

31. भाषिनीविलास सटीक Bhaminibilasa, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 ,,

32. हितोपदेश सटीक Hitopodesha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 ,,

33. भाषापरिच्छेद सङ्गावलीसहित Bhashaparichheda and Muktaavali. A treatise on the Nyaya philosophy, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 ,,

34. बहुविवाहवाद A discourse on Hindu polygamy by Tarkavachaspati. ,, 4

35. दशकुमारचरित सटीक Dashakumaracharita. The prose work of Dandi, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

36. परिभाषेन्दुशेखर Paribhashendusekhara. A treatise on grammar by Nagoji Bhatta, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. ,, 12

37. कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ) Kavikalpadruma on roots by Vopadeva, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. ,, 8

38. चक्रदत्त (वैद्यक) Chakradatta. A medical work by Chakrapani Datta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8

39. उणादिसूत्र सटीक Unadisutras or Rules for deriving, from the acknowledged verbal roots of the Sanskrit, a number of appellative nouns by means of a species of suffixes with a commentary by Ujjwaladatta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 ,,

40. मेदिनी कोश Medinikosha, or, a dictionary of homonymous words by Medinikara, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 ,,

41. पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्मा-सङ्कलितम्] (नीतिशास्त्रम्) Panchatantra compiled by Vishnusharma, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8

42. बिह्वन्मोदतरङ्गिणी [चम्पूकाव्य] Bidwanmodatarangini, a poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 8

43. माधवचम्पू Madhavachampu. [A poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 6

44. [तर्कसंग्रह इराजी अनुवाद सहित] Tarkasangraha. A treatise on Logic by Anna Bhatta, edited with

an English translation by Pandit Jibananda Vidysa-
gara B. A. „ 8

45. प्रसन्नराघव नाटक (श्रीजयदेवविरचितम्) Prasanna-
raghaba. A drama by Jayadeva, edited by Pandit Jiba-
nanda Vidyasagara B. A. 1 „

46. विवेकचूडामणि (श्रीमत्शङ्कराचार्यविरचित वेदान्त-
प्रकरण) Bibekachuramani by Sankaracharya on the
Vedanta darshana, edited by Pandit Jibananda Vidyas-
agara B. A. „ 6

47. काव्यसंग्रह Kavyasangraha. A Sanskrit antholo-
gy, being a collection of the best smaller poems in
the Sanskrit language, edited by Pandit Jibananda
Vidyasagara B. A. 5 „

48. लिङ्गानुशासन सटीक Linganusashashana or Panini
on genders, edited with a commentary by Professor Ta-
ranatha Tarkavachaspati. „ 4

49. ऋतुसंहार सटीक Ritusanhara. A poem by Kali-
dasa, edited with a commentary by Pandit Jibananda
Vidyasagara B. A. „ 6

50. विक्रमोर्वशी सटीक Bikramorvashi. A drama by
Kalidasa, edited with a commentary by Pandit Jiba-
nanda Vidyasagara B. A. 1 8

51. वसन्ततिलकभाष्य Basantatilaka. A drama by Ba-
radacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasaga-
ra B. A. „ 6

52. गायत्री Gayatri explained by Prof. Tarkavachas-
pati [Printed in Bengali characters.]

53. सांख्यदर्शन (भाष्य-सहित) Aphorisms of Sankhya
philosophy by Kapila, with the commentary of Bijna-
navikshu entitled the साङ्ख्यप्रवचन भाष्य edited by
Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 „

54. भोजप्रबन्ध Bhojoprabandha, or anecdotes connect-
ed with Bhoja Rajah of Dhar and the poets of his court.
Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 12

55. नलोदय सटीक Nalodaya. A poem by Kalidasa
with the commentary of Prajnakara. Edited by Pandit
Jibananda Vidyasagara B. A. „ 10

56. ईश केन कठ, प्रश्न, सुण्ड, माण्डूक्य, (उपनिषद्) [शाङ्कर-
भाष्य तथा आनन्दगिरिकृत टीकासहित] Isa, Kena, Katha,
Prasna, Munda, Mandukya upanishads with the com-
mentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri.
Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 „

57. छान्दोग्य (उपनिषद्) [शाङ्करभाष्य तथा आनन्द-
गिरिकृतटीका सहित] Chandogya Upanishad with the com-
mentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri.
Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 „

58. तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) शाङ्करभाष्य
तथा आनन्दगिरिकृत टीकासहित) Taittiriya Svetash-
watara and Aitareya Upanishads with the commen-
tary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri.
Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 „

59. बृहदारण्यक (उपनिषद्) [शाङ्करभाष्य तथा आनन्द-
गिरिकृत टीकासहित] Brihadaranayaka Upanishad with
the commentary of Sankaracharya [and the gloss of
Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara
B. A. [In the press] 10 „

60. सुश्रुत Sushruta. The system of medicine taught
by Dhanwantari. Edited by Pandit Jibananda Vidyas-
agara B. A. 6 „

61. शार्ङ्गधर [वैद्यक] Sarangadhara. A medical work.
Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. (In the
Press) 1 „

62. वेतालपञ्चविंशति Vetalapanchavingshati, com-
piled by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 12

63. पातञ्जलदर्शन [महर्षि वेदव्यासकृत भाष्य-वाचस्पति-
मिश्रकृत टीका तथा भोजदेवकृतवृत्तिसमेत] Aphorisms of
Patanjal philosophy with the commentary of Vyasa-
andVachaspati Mishra together with the gloss of Bhoja-
deva. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
(In the press.) 4 „

64. आत्मतत्त्वविवेक [वैद्याधिकार] Atmatatwabibeka.
Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 „

65. मुक्तिकोपनिषद् Muktikopanishat. Edited by Pan-
dit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 2

66. उपमानचिन्तामणि Upamanachintamani by Gan-
geshopadhyaya. A celebrated treatise on the compari-
son of the Nyaya philosophy. Edited by Pandit Jiba-
nanda Vidyasagara B. A. „ 4

67. नामानन्द Nagananda. A drama by Sriharsha.
Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 „

68. पूर्णप्रज्ञदर्शनम् । मध्वसामिमत भाष्यसहितम् 2 „

69. चन्द्रशेखरचम्पूकाव्यम् 1 8

70. रामवेदेस्य मन्त्र ब्राह्मणम् भाष्यसहितम् 2 „

71. आरण्यसंहिता सायनाचार्यकृतभाष्यसहित 1 „

72. विद्वशालभञ्जिका नाटिका टीकासहित 1 „

73. आरण्यव्यूह बोधशास्त्र 2 „

Apply to

Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Sanskrit College
Calcutta.

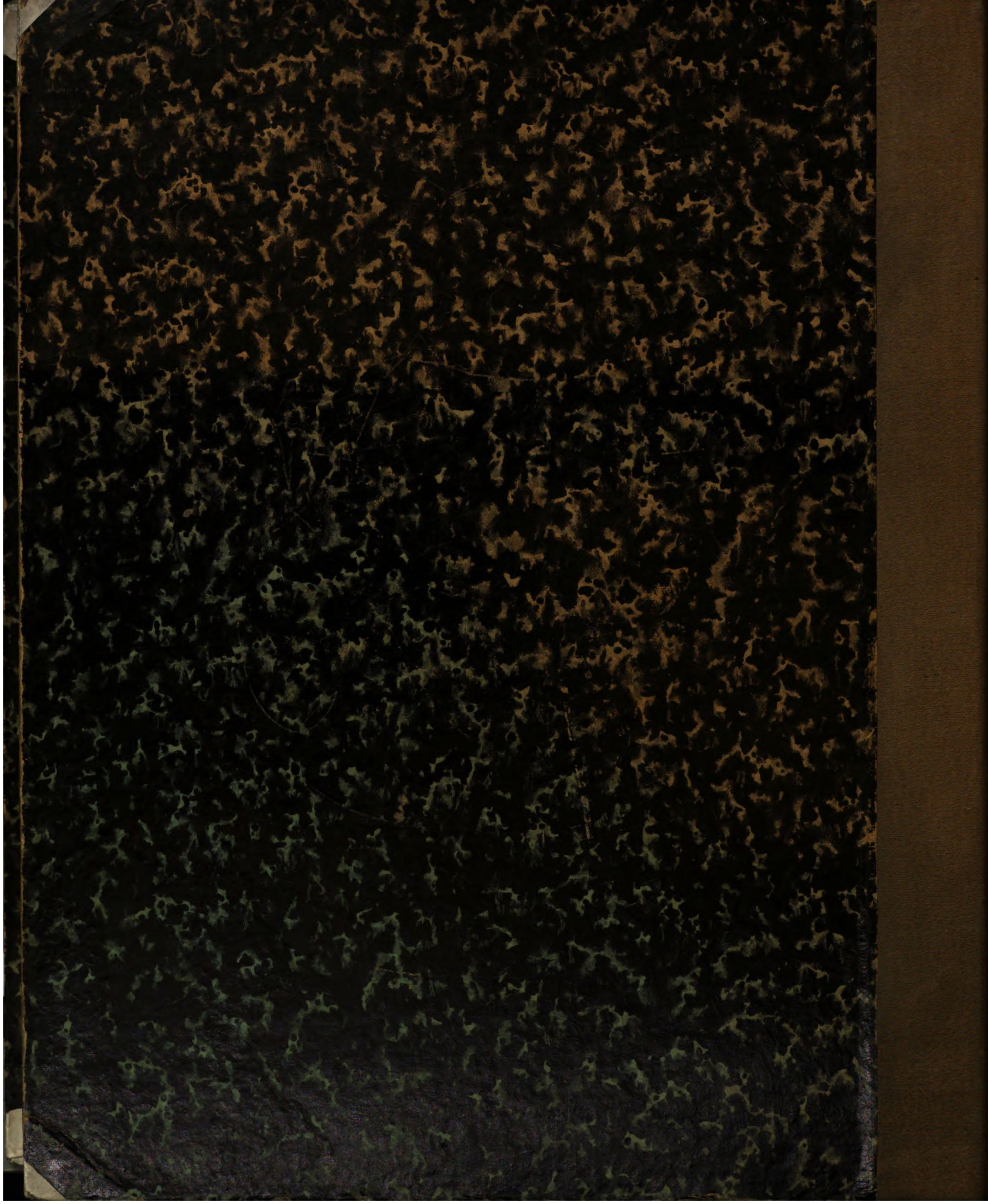

Tārānātha Tarkavāchaspati

Vachaspatya, a comprehensive Sanscrit Dictionary In 10 Parts (schließlich 2
2 parts)

Bd.: 1.

Calcutta 1873

4 A.or. 2809-1

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11135156-2